

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

TARİH VE KÜLTÜR EKSENİNDE ORTA ARAS HAVZASI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

**TARİH VE KÜLTÜR EKSENİNDE
ORTA ARAS HAVZASI
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU**

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MIDDLE ARAS
BASIN WITHIN THE CONTEXT OF HISTORY AND
CULTURE*

17-19 Kasım /November 2016 / NAHÇIVAN

BİLDİRİLER

Yayına Hazırlayan
Duygu TÜRKER ÇELİK

ANKARA – 2018

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Doç. Dr. Cengiz ATLI

KİTAP SATIŞI:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat - Çankaya / ANKARA
Tel : 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer : 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : <http://www.atam.gov.tr>
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3478-8

İLESAM : 18.06.Y.0150-556

MİZANPAJ : Erdal Basım Yayın Dağıtım
0532 673 95 18

İÇİNDEKİLER

Sempozyum Kurulları	XI
---------------------------	----

AÇILIŞ KONUŞMASI

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	XV
---	----

Nahçıvan Devlet Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Saleh MEHERREMOV	XIX
---	-----

BİLDİRİLER

Urartu Devletinin Kuzey Yayılım Sürecinde Aras Havzası Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI	3
--	---

Orta Aras Havzasının Selçuklu Hâkimiyetine Girmesi Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	25
--	----

Osmanlı-İran ve Rus İlişkileri Bağlamında Penah Ali Han ve İbrahim Halil Han Döneminde Karabağ Hanlığı Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK	41
--	----

Selcuqlar Dövründən Bəhs Edən Tarixi Romanlarda Tarix və Müasirlik Problemi Doç. Dr. Ali HAŞİMOV	69
---	----

Ulus Devlet Anlayışı ve Aras Türk Hükümeti Prof. Dr. Nedim İPEK	77
---	----

II. Dünya Savaşında Kafkasya'da Alman Lejyon Alaylarının Teşkili Türkiye ve Nahçıvanlı Abdurrahman Fatalıbeyli Prof. Dr. Selma YEL	103
---	-----

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetlerine Dair Bazı Tespitler Yrd. Doç. Dr. Özgür YILMAZ	141
Çıldır Valisi Mehmed Şerif Paşa'nın Aras Havzasındaki Faaliyetleri Yrd. Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK	181
Eski Azerbaycan Toprağı – Zengezur Prof. Dr. Fahrettin SEFERLİ	203
İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Kafkas Politikası Çerçevesinde Zengezor Meselesi (1919) Doç. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN	221
XIX. Yüzyılın Sonlarında Nahçıvan'da Bağımsızlığı Amaçlayan Ermeni Örgütlenmesi Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA	255
Erivan və Civarında Türklərə Karşı Yapılan Katliamlar (1918-1920-ci illər) Doç. Dr. Abdulla MUSTAFAYEV	275
Birinci Dünya Savaşı'nda Afgan Hey'et-i Seferiyyesi Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ	295
Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Politikası ve Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti ile İlişkileri Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI	307
Birinci Dünya Savaşı'nda Şark Cephesinde Şehit Olan Azerbaycan Türkleri Doç. Dr. Cengiz ATLI	327
Vâveylâ Gazete/Mecmuası'na Göre I. Dünya Harbinde Kafkas Cephesi ve Kafkaslarda Genel Durum (1915-1918) Yrd. Doç. Dr. Musa GÜMÜŞ	341

Türk Destanlarına Göre Orta Aras Bölgesi Prof. Dr. Necati DEMİR	367
N.Korsun'un Orta Aras Havzası Hakkında Verdiği Bilgiler Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA	383
Bir Cumhuriyet Aydını'nın Gözüyle Orta Aras Havzası Yrd. Doç. Dr. Erol AKCAN	401
Azerbaycanlı Pilot Mehmet Altunbay'ın Anıları ve Bir Sinema Filmi Dr. (E) Alb. Suat AKGÜL	413
Nahçıvan Toprağının Orta Tunç Çağı Seramiklerinin Süsleme (Ornamental) Özelliği Doç. Dr. Toğrul HALİLOV	437
Ortaçağ Azerbaycan Mimarisi: Nahçıvan Mümine Hatun Türbesi Madalyonları Üzerine Bir İnceleme Doç. Dr. Kadir ALİYEV	453
Arazboyu Mimari Anıtlarının Bedii Özellikleri Doç. Dr. Gulnara KANBAROVA	469
Nahçıvan'ın Arazboyu Yerleşmelerinden Bulunan Neolitik Seramiği Doç. Dr. Zeyneb GULİYEVA	495
Nahçıvan'ın Kalcolitic Kültürü Prof. Dr. Vəli BAXŞƏLİYEV	517
Əski Yazılarda Kutı, Lulubi Türkləri və Onların Naxçıvan, İğdir Yer Adlarında İzləri Doç. Dr. Firudin RZAYEV	539
Kars Yöresinde Bulunan Kaya Resimleri ile Çin'de Hun ve Göktürk Dönemine Ait Kaya Resimlerinin Karşılaştırılması Doç. Dr. Eyüp SARITAŞ	555

Orta Araz Havzası'nın İstihkâm Kaleleri, XIX. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Osmanlı-Rus Askeri Kampanyaları ve Rus-İran Savaşlarında Onların Rolü Doç. Dr. Nermine EMİRBEYOVA	587
Arazboyunun Orta Axarının Ortaq Dəyəri: Qonaqpərvərlik Prof. Dr. Hacı Qadir QADİRZADE	607
Naxçıvan və Şərqi Anadolu Folklorunda Ortaq Toy Adətləri Doç. Dr. Reşad ZÜLFÜQAROV	623
Türk Kültürünün Türkistan'dan Anadolu'ya Taşınmasında Orta Aras Havzasının Rolü ve Önemi; Orta Aras Havzası ve Türklerde Defin Merasimleri Doç. Dr. Abdullah KAYA	633
Azərbaycan Türklerinde “Ağaç Süsleme”, “Şah Bezeme” Âdetinin Eski Türk Kültüründe Yeri ve Önemi Yrd. Doç. Dr. Türkan ARIK (QADİRZADE)	649
Küreselleşme Prosesinde Doğu-Batı Kültürlerinin Karşılıklı Tesiri Doç. Dr. Novruzeli REHİMOV	663
Orta Aras Havzası ve Şirvan Bölgelerinin Manevi Kültüründe Ortak Özellikler Dr. Gönül ESEDLİ	687
Naxçıvan və Şərqi Anadolunun Bəzi Bölgələrində Uşaqla Bağlı İnam və İnanclar Öğr. Gör. Şule ALİYEVA	703
Sovet Hakimiyyəti İllərində Naxçıvan Əhalisinin Bir Hissəsinin Mərkəzi Asiya və Sibirə Sürgün Edilməsinin Araşdırılması Dr. Raisə CƏFƏROVA	715

XIX. Əsrın Sonu və XX. Əsrın Əvvəllərində Naxçıvanda Maarif və Məktəbdarlıqda M.T.Sidqi və C.Məmmədquluzadənin Rolu Doç. Dr. Ramiz QASIMOV	727
Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı Janrlarında Araz Çayı “Ayrılığın” Simvolu Kimi Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA	739
Ortaçağ'da Düveyn və Düveynli İlim Adamları Dr. Elnur NESİROV	753
Hüseyn Cavid Çarlıq Rusiyası Döneminde - XX Yüzdilliyin Əvvəllərində Naxçıvanda Təhsilin Millətə Milli Şüurunun və Milli Dəyərlərin İnkişafındakı Rolu Haqqında Öğr. Üyesi Bağır BABAYEV	767
1917-1921 Yıllarında Türkiyə'nin Naxçıvan Politikası Doç. Dr. Elman CEFERLİ	787
Türkiyə, Azərbaycan, Ermenistan və İran Denkleminde Naxçıvan: Sorun mu, Fırsat mı? Yrd. Doç. Dr. Onur OKYAR	819
Devletlərarası İşbirliyinə Bir Örnək: Arpaçay Barajı İnşaa Süreci və Orta Aras Coğrafiyasına Siyasal və Sosyo Ekonomik Etkiləri Dr. Sadık ERDAŞ	835
Türkiyyə-Naxçıvan İqtisadi-Sosial Əlaqələrinin İnkişafı: Keçmiş və Pespektivləri Ph.D, Böyük Elmi İşci Sevinc CABBAROVA	865
Kavsî Divanında Atasözü və Veciz İfadeler Yrd. Doç. Dr. Murat KEKLİK	877

Naxçıvan Dialekt və Şivələrində və İğdir Ağızlarında Saitlərin Əvəzlənməsi Dr. Nuray ALİYEVA	903
Naxçıvan Azərbaycan Atabəylər Dövlətinin Mərkəzlərindən Biri Kimi Prof. Dr. İsmayıl HACIYEV	917
Arazboyu Qədim Naxçıvan Tayfalarının İqtisadi Həyatı (e.ə.V-II minilliklər) Prof. Dr. Abbas SEYİDOV-Yrd. Doç. Dr. Sevinc İMANOVA	931
Naxçıvan Muxtar Respublikasının Xarici İqtisadi Əlaqələrinin İnkişafı, Təhlükəsizliyi və İxtisaslaşma İstiqamətləri Doç. Dr. Asaf QƏRİBOV	961
XIX Əsrdə Naxçıvanda Duz İstehsalı və Ticarəti Tarih Üzre Felsefe Doktoru Yaşar RAHİMOV	977
Coğrafi, Tarihi və Siyasi Özellikleri Bakımından Aras Irmağı Prof. Dr. İbrahim GÜNER- Yrd. Doç. Dr. Oğuz ŞİMŞEK	985
Naxçıvanda Tədqiq Olunmuş Yeni Qalalar və Müdafiə İstehkamları (2000-2010) Doç. Dr. Rəsul BAĞİROV	1005
Azərbaycanın Çuxursəəd Vilayətinin Toponimikası (1728-ci İl Rəvan Livasi Müfəssəl Təhrir Dəftərinin Materialları Əsasında) Ph. Dr. Ferah HÜSEYN	1017
Naxçıvan Muxtar Respublikasında Kənd Təsərrüfatının Vəziyyəti (1970-1980-ci İllərdə) Doç. Dr. Xəzər HUSEYİNOV	1039
Naxçıvan'da Tarımsal Verimlilik İçin Yakınsama Hipotezinin İncelenməsi Doç. Dr. Seymur AĞAZADE	1053

Orta Araz Hövzəsinin Suvarma və İcməli Su Mənbələrinin Ekoloji Vəziyyəti Dok. Öğr. İlahə SEYİDOVA	1073
Sempozyum Fotoğrafları	1081

SEMPOZYUM KURULLARI

DÜZENLEYEN KURUMLAR

T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı
İğdır Üniversitesi
Nahçıvan Devlet Üniversitesi
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü

ONUR KURULU

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV Prof. Dr. Saleh MEHERREMOV
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN Prof. Dr. Fahrettin SEFEROV
Nihat BÜYÜKBAŞ Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Emin ERDEM Prof. Dr. Selma YEL
Doç. Dr. Mübariz NURİYEV Doç. Dr. Cengiz ATLI
Prof. Dr. Halil BAL Doç. Dr. Elşen MEMMEDOV
Prof. Dr. Cebi BEHRAMOV Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA
Prof. Dr. İsmail HACIYEV Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ Yrd. Doç. Dr. Esra KÜRÜM

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN Prof. Dr. Fahrettin SEFEROV
Nihat BÜYÜKBAŞ Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Emin ERDEM Prof. Dr. Zahmet ŞAHVERDİEV
Doç. Dr. Mübariz NURİYEV Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Ebru ALTAN Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Prof. Dr. Cemal AVCI Prof. Dr. Mustafa TURAN
Prof. Dr. Halil BAL Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Cebi BEHRAMOV Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL
Prof. Dr. Mehmet CANATAR Prof. Dr. Uğur ÜNAL
Prof. Dr. İsmail COŞKUN Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Kemal ÇELİK Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK Doç. Dr. Cengiz ATLI
Prof. Dr. Çağrı ERHAN Doç. Dr. Muharrem KESİK
Prof. Dr. İsmail HACIYEV Doç. Dr. Elşen MEMMEDOV
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA
Prof. Dr. Selami KILIÇ Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ
Prof. Dr. Tofiq MUSTAFAZADE Yrd. Doç. Dr. Esra KÜRÜM
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN Dr. Gönül ESEDLİ
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

**SEMPOZYUM AÇILIŞ
KONUŞMALARI**

TARİH VE KÜLTÜR EKSENİNDE ORTA ARAS HAVZASI ULUSLARARASI SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

Mehmet Ali BEYHAN*

Sayın Yüksek Kurum Başkanım,

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsünün hürmetli Sadrı
ve Parlamento Üyesi,

Nahçıvan Devlet Üniversitesinin hürmetli Rektörü,

Değerli meslektaşlarım, hanımefendiler, beyefendiler, sevgili öğrenciler,

Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu'na hoş geldiniz. Sizleri saygı ve sevgi ile selamlıyorum.

Kadim bir şehirdeyiz; Özerk Nahçıvan Devleti'nin başkentindeyiz. Bir şehir düşününüz ki kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. O halde Nahçıvan'ın beşeriyet tarihi kadar uzun bir geçmişi var. Atalarımız; kuruluş tarihi, başlangıcı kesin olarak bilinmeyenler için “kadîmü'l-eyyâmdan/çok eski günlerden beri” terkihini kullanıyorlardı. Nahçıvan, Evliya Çelebi'nin deyişiyle “Nakş-ı Cihân”dır; yani dünyanın, âlemin süsüdür. Kadîmü'l-eyyâmdan beri mevcuttur, yani “insanlık” kadar eski bir yerleşim yeridir.

Medeniyetlerin kurulduğu havzaların üç temel özelliği vardır. Bu temel özellikler, aslında insanoğlunun temel gereksinimlerini de ifade eder.

1- Su; bir medeniyet havzasının olmazsa olmazıdır su. Doğu Anadolu'da, Bingöl dağlarının şimalî eteklerinde uzun yolculuğuna başlayan su, Doğu

* Prof. Dr., Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Anadolu toprakları boyunca beslenerek Aras Nehri'ni oluşturur ve havzanın su ihtiyacını karşılar.

2- Ziraî ürün potansiyeli. İnsanoğlunun hayatını idame ettirebilmesi için tarım faaliyeti su kadar önemlidir. İnsanoğlunun beslenmesi tarıma bağlıdır ve tarım elbette suya muhtaçtır. Para, kıymetli madenler; birinci derecede, insanoğlunun temel ihtiyaçları nispetinde değer kazanmıştır.

3- Ulaşım; su ve zirai üretim varsa ulaşım da vardır. Ulaşım yerleşim birimlerinin can damarlarından biridir. Ticaretin canlanması, şehirlerin dışa açılması, üretilen malların pazarlanması, ihtiyaçların temini ulaşımına bağlıdır.

Yerküre üzerindeki medeniyet havzalarına baktığımızda bu üç temel özelliği görürüz. Mezopotamya, varlığını Fırat ve Dicle nehirlerine bağlıdır. İki nehir de, Doğu Anadolu'nun ortalarından başlayarak Basra Körfezi'ne kadar bir medeniyet havzası oluşturmuştur.

Profesör Kramer, "Tarih Sümer'de Başlar" der. Sümer, bu medeniyetin diğer adıdır. Bu iki nehir boyunca insanoğlu yerleşmiş, şehirler kurmuş; bıraktıkları eserlerle medeniyeti görünür kılmışlardır. Bereketli toprakları tarih boyunca insanoğlunu doyurmuştur.

Nil havzası, dünyayı etkileyen en eski medeniyetlerden birine, Mısır medeniyetine beşik olmuştur. İndus bir nehrin adıdır ve aynı zamanda bir medeniyet havzasıdır. Hindistan, varlığını İndus medeniyetine borçludur. Bu havzadaki medeniyetin tarihi M.Ö. üç bininci yıla dayanmaktadır.

Aras havzasındaki medeniyet çizgisi, Aras Nehri adıyla anılmaktadır. Havza, Anadolu'yu, Küçük Asya'yı, Güney Kafkasya ve ötelere bağlayan yolların sahibidir. Tarihî ipek yolunun kavşak noktası da Nahçıvan'dır. Hindistan-Afganistan ve Kuzeybatı İran üzerinden gelen İpek Yolu; Nahçıvan'dan bir kolu Kafkasya'ya, diğer kolu Anadolu'ya Doğubayazıt, Iğdır, Erzurum ve Trabzon'a devam eder, Avrupa'ya ulaşır.

Medeniyet havzalarının ortak bir kaderi vardır: Bu kader, havzaların, ehemmiyet ve kapasitelerine göre zıtlıkları barındıran bir kaderidir. Bir yanda, ticari canlılık ve üretim kapasitelerinin getirdiği refah; refaha bağlı huzur ve

saadet vardır. Diğer yanda, bu refahın dayandığı zenginliğe göz diken emperyal iştihanın çapul için yaptığı tahribat vardır. Tahribat; yokluğu, yoksulluğu, acıyı ve gözyaşını beraberinde getirir.

Coğrafyanın bahsettiği uygun şartlar sayesinde, Orta Aras Havzası'nın merkezi Nahçıvan ve elbette İğdir; Kafkasya'nın hayat bahşeden vahası me-sabesindedir. Uygun şartların sağladığı zenginlik nispetinde; şehirler, bölgeler belalara da duçar kalır. Bundan dolayıdır ki, bu vaha tarih boyunca istilaya ve tahribata uğramıştır; zenginliği yağmalanmıştır. Uzun süre Pers-Sasani ve Roma arasında mücadele alanı olmuş; Moğol istilasını görmüştür. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rus işgali başlayacak ve havza, 1917'ye kadar Rus hâkimiyetinde kalacaktır.

Kafkasya'nın Müslüman unsurlardan arındırma politikası Çarlık Rusyası'nın kadim siyaseti idi. Bu siyaseti 18. yüzyılın başlarından itibaren adım adım uygulamaya koymuştur. Basit ama acımasız bir siyasettir: Baskı ve yıldırma politikası ile Müslüman unsurlar göçe zorlanacak, boşalan yerlere Hristiyan nüfus yerleştirilecekti. Müslümanlar, tabiatıyla Osmanlı topraklarına göç ediyordu. Ermeniler bu siyasetin bir parçası oldu. Anadolu'nun doğusunda; köylerde ve şehirlerde Ermeni nüfusu bulunmaktaydı. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Doğu Anadolu'dan Ermeniler, başta Revan olmak üzere Kafkasya'ya göçürülmüştür. Bu bir tehcirdir/zorunlu göçtür. Ermeniler, yerlerinden-yurtlarından; uyuğu oldukları devletten koparılarak zorla başka bir bölgeye nakledilmişlerdir.

1915 tehcirini sürekli gündemde tutmaya çalışan Avrupa parlamentoları, nedense 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen bu zorunlu göç hususunda sessizdir. Uluslararası akademik çevreler konuya yabancıdır. Halbuki 1915 tehciri, Osmanlı Devleti'nin güvenliği ile ilgiliydi. Zira devlet savaş içinde idi; eli silah tutan insanlar cephelede bulunuyorlardı. Geride kalanlar; Doğu Anadolu'da, Anadolu'nun güneyinde; köylerde ve şehirlerde savunmasız insanlardı. Ermeniler bunu fırsat bildiler; Rusların desteğiyle buralarda; Van'da, Sivas'ta, Maraş çevresinde katliama hazırlandılar. Uyuğu oldukları devlete isyan ettiler. Osmanlı Devleti, çıkardığı kanunla; "Sevk ve İskân Kanunu" ile Ermenileri, devletin sınırları içinde bulunan başka bölgelere; Urfa'ya, Suriye'ye naklettirildiler.

1917 İhtilali, Rus ordusunun geri çekilmesini sağladı. Bu çekilme, bölgeye ferahlık getirmedi. Ruslar geride silah ve mühimmatını, ağırlıklarını bırakarak çekildiler. Boşluğu, başta Taşnaklar olmak üzere Ermeni tedhiş örgütleri doldurdu; Rus silahlarıyla bölgede soykırıma giriştiler. Köylerde savunmasız insanları, kadınları ve çocukları acımasızca katlettiler. Orta Aras Havzası, 20. yüzyılın başlarında belaların en büyüğüne de tanıklık etti.

Tarihin temel kanunlarından biridir: Kuvvet ve kudret, zalimlerin elinde insanlık için en büyük düşmandır. Tarih boyunca insanoğlunun çektiği acıların sebebi; zalimlerin elindeki güç olmuştur. Kuvvet ve kudret, elbette esenliğin de teminatı olmuştur. Tarih boyunca; huzurun ve refahın hüküm sürdüğü zamanlar, kudretli ve adil yöneticilere borçludur.

Sempozyumun başarılı geçmesini diliyorum. Sempozyuma ev sahipliği yapan Nahçıvan Devlet Üniversitesi'nin hürmetli rektörünün şahsında, başta sayın rektör olmak üzere, değerli yöneticilerine, öğretim üyelerine teşekkür ediyorum. Sempozyumun hazırlık aşamasında, her ilmi etkinlikte olduğu gibi, bu etkinlik için de gayretlerini ortaya koyan Atatürk Araştırma Merkezi mensuplarına şükranlarımı sunuyorum.

TARİH VE KÜLTÜR EKSENİNDE ORTA ARAS HAVZASI ULUSLARARASI SEMPOZYUMUAÇILIŞ KONUŞMASI

Saleh MEHERREMOV*

Hörmətli qonaqlar sizi “Tarix və Kultur Əsanasında Orta Araz Hövzəsi” adlı beynəlxalq elmi simpoziumda xoş gördük. Naxçıvanın, xüsusən də Orta Araz hövzəsi kimi adlandırılan ərazinin tarixini, mədəniyyətini öyrənmək cəhətdən bu beynəlxalq konfransın çox böyük dəyəri var. Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixə malikdir. Burada əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri qədim daş dövründən başlayaraq bu yurdun ilkin sivilizasiyalı yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvan Azərbaycan xalqının tarixini əks etdirən abidələri özündə cəmləşdirən bir diyardır”. Tədqiqatlar göstərir ki, hələ eramızdan əvvəl Naxçıvan ərazisində ulu əcdadlarımız yaşamış və yaratmışlar. Onların özlərindən sonra qoyub getdikləri tarix və mədəniyyət abidələri bu qədim yurdun Azərbaycançılıq möhürüdür.

Qədim Naxçıvan torpağı antik, orta əsrlər və müasir dövr maddi mədəniyyət nümunələri və tarixi abidələrlə zəngindir. Bu abidələr əcdadlarımızın təsərrüfat, ictimai və mənəvi həyatını, adət-ənənələrini və incəsənətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra möhtərəm Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsinin təşkil edilməsi Naxçıvan tarixinin və maddi mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsinə göstərilən dövlət qayğısının daha bir ifadəsidir.

Bütün Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Naxçıvanda tarixi arxeoloji qazıntılar həyata keçirilir. Naxçıvanın 5000 ildən çox tarixə malik şəhərsalma mədəniyyəti, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin xüsusi təşəbbüs və qayğısı ilə araşdırmaya cəlb edilmiş, muxtar respublikanın tarixi,

* Prof. Dr., Naxçıvan Devlet Üniversitesi Rektörü

mədəniyyətini öyrənmək istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Bu işlərin nəticəsi olaraq “Naxçıvan tarixi” çoxcildliyinin hazırlanması qərara alınmışdır.

Konfransda tarixçilərimiz, mədəniyyət işçilərimiz tərəfindən əldə edilən tarixi məlumatlar diskussiya, elmi mübadilələr formasında müzakirə ediləcək və məndən öncə çıxış edən bizim çox dəyərli qonağımız professor Mehmet Ali Beyhan bəyin söylədiyi kimi həmin materiallar nəşr etdiriləcəkdir. Mən bugün, eyni zamanda sabah davam edəcək bölmə iclaslarının, bütövlükdə konfransın işinə uğurlar arzulayıram. Belə mötəbər konfranslara Naxçıvan Dövlət Universitetinin ev sahibliyi etməsindən məmnunluq duyur və gələcəkdə də belə konfransların keçirilməsini arzulayıram.

BİLDİRİLER

URARTU KRALLIĞININ KUZEY YAYILIMI VE ORTA ARAS HAVZASI

Mehmet İŞIKLI*

Özet

Urartu Krallığı Antik Yakınoğu'nun marjinal kesimi kabul edilen Dağlık Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya topraklarındaki ilk merkezi politik oluşumdur. Krallık bu dağlık kesimde Van-Sevan ve Urmiye gölleri arasında kalan topraklarda 300 yıl boyunca hâkimiyet kurabilmiştir. Van Gölü Havzası merkezli Urartu Krallığı Van Gölü, Sevan Gölü ve Urmiye Gölü arasında kalan topraklarda etkindi. Urartu Devleti'nin sınırları politik ve kültürel açıdan çok daha genişti. Krallığın batı sınırı Fırat Nehri'ne ulaşırken doğu özellikle kuzeydoğu sınırı Sevan Gölü kıyılarına ulaşmaktaydı. Urartu Krallığı'nın sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapısı büyük oranda tarım ve hayvancılığa dayalı idi. Urartu kralları vergi ve ganimet gelirlerine dayalı bir yayılım politikası izlemişlerdir. Bu politika kurucu krallar olan Sarduri, Menua ve İşpuini tarafından başlatılır. Krallığın yayılım seferleri ülkenin dört bir yönüne doğru gerçekleştirilir. Bizim açımızdan önemli olan yayılım, kuzeye doğru olan yayılımdır. Bu yayılımda sempozyuma konu olan Aras bilhassa Orta Aras Havzası çok önemli bir konuma sahipti. Bu havza tarım ve hayvancılık açısından çok zengin bir potansiyele sahip olduğu için Urartu'nun öncelikli hedefiydi. Ayrıca bu topraklar daha kuzeydeki Sevan Gölü'ne ulaşmak için çok özel bir konuma da sahipti. Verimli Aras Havzası her çağda birçok topluluğa ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Urartu döneminde de bölgede çok sayıda yerel kabile ve krallık bulunmaktaydı. Bunlar Urartu'nun rakipleriydiler. Bu çalışmada Urartu yazılı belgeleri ve Aras Havzası'ndan gelen arkeolojik veriler ışığında Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımı ve bu yayılımda Aras Havzası'nın konumu analiz edilecektir.

* Prof.Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 25240 Erzurum-Türkiye, mehmet.isikli@gmail.com

THE NORTHERN EXPANSION OF URARTU KINGDOM AND MIDDLE ARAXES VALLEY

Abstract

Urartu Kingdom was the first centralized political unit in the mountainous zone which comprised of Eastern Anatolian Highland and Southern Caucasus. It is one of the marginal zone of Ancient Near East. This ancient state has been disciplined the mountainous zone which is placed among Van, Sevan and Urmia lakes and around regions over the course of three centuries. This kingdom was centered Van Lake Basin but it had influenced in region placed among Van, Sevan and Urmia lakes. The borders of Urartu State were much larger in terms of politic and cultural effects. Western border of the state reached Euphrates River, eastern namely northeastern border of it reached shores of Sevan Lake. Socio-economic and socio-political structures of Urartu Kingdom were mostly predicated on husbandry and agriculture. The kings of Urartu State had followed an expansion policy depending on tax incomes and booties. Sarduri, Menua and Ishpuini who were the founder kings of the state started this policy up. The expansion campaigns of the kingdom were carried out towards all directions. From our point of view, the northern expansion of the kingdom is significant. The Araxes River Basin principally Middle Araxes Basin which is the subject of this symposium has an important position in northern expansion policy of Urartu Kingdom. This basin was priority target for Urartu Kingdom for it has rich potential in terms of agriculture and stockbreeding. Also this region has special location for reaching Sevan Lake Basin. This fertile land has been home to many cultures and societies down the ages. In Urartian times there were local tribes and kingdoms which were rivals to Urartu in this exclusive region. In this study the northern expansion of Urartu State and Araxes River Basin will be analyzed in the light of inscribed evidences of Urartu and archaeological evidence from Araxes Basin.

Giriş

Toros ve Kafkas dağ sıraları arasında kalan dağlık ve engebeli kuşak Ön Asya Arkeolojisi'nde her zaman özel bir bölge olmuştur. Bu dağlık bölge çoğunlukla Mezopotamya, Anadolu ve İran'daki düz ve alçak kesimlerde gelişen kentli kültürler tarafından “*marjinal ve uç- kıyı kesim*” olarak görülmüştür. Aynı zamanda bu dağlık kuşakta arkeolojik-kültürel süreç diğer düz alçak kesimlere göre daha geç dönemlerde başlar. Özellikle merkezi siyasi yapılanmalar için bu tarihler çok daha geçtir. Dağlık engebeli kuşağın ilk merkezi politik oluşumu Urartu Krallığı'dır. Bu krallık üç yüz yıla yakın bu zorlu coğrafyada politik ve kültürel anlamda var olmayı başarmıştır. Urartu Krallığı'nın yayılım alanlarına baktığımızda ana hedeflerin dağlık kuşakta uygun yaşam alanları (*ekolojik nişler*) olarak karşımıza çıkan akarsu ve göl havzaları oldukları görülür.¹ Van Gölü havzası merkezli Urartu Krallığı dört bir yana yönelik yayılım politikası izler. Bu yayılım politikalarında özellikle havzalar, akarsu vadileri ve ovalar gerek sahip oldukları tarımsal ve hayvancılık potansiyeli bakımından, gerekse doğal bağlantı yollarına ev sahipliği yaptıkları için öncelikli hedef olmuşlardır. Urartu Krallığı'nın özellikle kuzeye yönelik yayılımında bu sempozyuma da konu olan Aras Nehri Havzası bilhassa Orta Aras Havzası anahtar role sahip olmuştur.

Coğrafi Özellikleriyle Aras Havzası

Dağlık Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya, Yakındoğu'nun en önemli akarsularına ev sahipliği yapar. Bu yönüyle bu bölgeler Yakındoğu'nun su deposu durumundadır. Bu coğrafyanın en önemli akarsularından biri de Aras Nehri'dir. Bölgenin diğer önemli nehri olan Kura ile birlikte “*Kafkasların Mezopotamyası*”nı oluşturan Aras Nehri, Kura ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. Erzurum yöresinden kaynak bulan 1072 km uzunluğundaki Aras Nehri, Erzurum-Kars Platosu'nun güneyindeki çöküntü alanlarından akarak, Türkiye-Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan, Azerbaycan-İran sınırlarının bir bölümünü oluşturur. (Resim.1 ve 2) Erzurum ve Pasinler ovalarını birinden ayıran “*Deveboynu Dağ Geçidi*” aynı zamanda Karasu ve Aras drenaj sistemlerini ve havzalarını da birinden ayırır. Pasinler Ovası ile başlayan Aras Nehri'nin oluşturduğu havzanın alanı 102.000 kilometre karedir. Bu havzayı Türkiye,

¹ Paul Zimansky, **Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State**, Studies in Ancient Oriental Civilization, Chicago, 1985, s. 41.

Ermenistan, İran Azerbaycan ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti paylaşır. Düz-
lükler, çökelti alanları ve platoluk alanlar havza coğrafyasının temel unsurları
olarak ortaya çıkar. Etrafları genelde yüksek dağlarla çevrili korunaklı düz-
lükler (ovalar, vadiler) dağlık Anadolu coğrafyasında her dönemde insani yer-
leşimlere olanak tanıyan “*ekolojik nişler*” olarak ortaya çıkar² (Resim.1 ve 2).

Aras Havzası coğrafi açıdan Yukarı, Orta ve Aşağı Aras Havzaları olmak
üzere üç temel kısma ayrılır. Sempozyuma konu olan Orta Aras Havzası bü-
yük oranda ülkemiz toprakları içerisinde Iğdır (Sürmeli Çukuru) ve Doğuba-
yazıt (Sarısu Vadisi) düzlüklerini Aras’ın karşı kıyısında ise Ermenistan top-
raklarında kalan Ararat Ovası (Sahat Çukuru) ve Nahçıvan Özerk Cumhuri-
yeti sınırları içerisinde kalan Nahçıvan ovalarını (Alişar Düzü, Şarur Ovası)
kapsamaktadır. Bu alçak düz verimli ovaların etrafı yüksek dağlarla (Ağrı
Dağları ve Aragats Dağı gibi) çevrili korunaklı ovalardır. Dağlık kuşağın en
alçak kesimlerini oluşturan bu ovalar bölgenin bilhassa tarım açısından en
zengin ve verimli alanlarıdır. Havzanın en önemli düzlüğü olan Iğdır Ovası
denizden 800 metrelik yüksekliği ile dağlık alanda çok özel bir alandır. Batı
Iğdır, Doğu Iğdır ve Dilovası olmak üzere üç bölümden oluşan bu geniş ova,
Arpaçay-Aras birleşme noktasından Türkiye-İran-Nahçıvan sınıra değin de-
vam eder. Sulak oluşu ve iklimsel açıdan uygun koşulları ile bölge tarım ve
hayvancılık açısından son derece zengin bir potansiyele sahiptir (Resim.3).

Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Aras Havzası

Van Gölü havzası merkezli Urartu Devleti krallık sürecine M.Ö. 9. yüzyıl
ile birlikte girer. Devletin kurucu kralları bu yüzyılın ikinci yarısında hüküm
sürmüş olan Sarduri, İşpuini (M.Ö. 830-810) ve Menua’dır (M.Ö. 810-785).
Bu krallarla birlikte krallığın yayılım politikası da şekillenmeye başlar.³ Yıllık
yapılan seferlerden elde edilen ganimet ve vergilere dayalı bir ekonomik sis-
teme sahip olan Urartu Krallığı’nda, krallığın dört bir tarafına yönelik seferler
yapılmıştır. Şüphesiz bu seferler içerisinde bizim konumuz açısından en
önemli yayılım, Kuzey yayılımı ve bu yöne yapılan seferlerdir.

² Aras Havzası’nın coğrafyası için bkz. Sırrı Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, 1953, s. 70; İbrahim Atalay - Kenan Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul, 1998, s. 475.

³ Mirjo Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, 2006, s. 28 vd.; Altan Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı**, İzmir, 1997, s. 30 vd.

Urartu Krallığı kurulduğu andan itibaren Aras Havzası'nı da bünyesinde barındıran kuzeyinde kalan topraklara ve bu toprakları kontrol altında tutmaya özel bir önem vermiştir. Krallığın bu yöndeki en önemli hedefleri; Orta Aras Havzası (İğdır, Doğubayazıt, Erivan ve Nahçıvan ovaları), Yukarı Aras Havzası (Erzurum yöresi), kuzeybatıda (Karasu Havzası, Erzincan Ovası), daha kuzeyde (Kars-Ardahan yöresi) ve kuzeydoğuda Sevan (Gökçe) Gölü Havzası'dır. Bu havzalar özellikle tarım ve hayvancılık açısından son derece zengin yörelerdir. Urartu Krallığı'nın tarımsal ürün ve hayvan ağırlıklı ganimet-vergi gelirleri açısından bu toprakların kaynakları son derece önemliydi. Bu kaynaklar sadece tarımsal ve hayvansal ürünlerle sınırlı değildi. İnsan gücünden işlenmiş, bitirilmiş metal objelere değin çeşitliliğe de sahipti. Nitekim Urartu krallarının sefer kayıtlarına baktığımızda bu yörelerden alınan binlerce büyük ve küçükbaş hayvan ve çok sayıda tutsak insan dikkati çeker.⁴

Doğal olarak, çevresel ve iklim açısından olumlu koşullara sahip olan bu topraklar hiçbir dönemde boş değildi. Bu topraklarda Urartu'nun rakibi durumunda olan ve onun saldırılarına maruz kalan ülkeler, kentler ve kabileler yaşıyordu. Biz bunların isimleri hakkında son derece sınırlı bilgiyi Urartu Krallığı'na ait çeşitli yazılı belgelerden öğreniyoruz. Bilindiği gibi Urartular aynı zamanda dağlık Doğu Anadolu'ya yazı geleneğini getiren uygarlıktır. Şayet tarihsel sürecin yazı ile başladığını kabul edersek dağlık kuşak tarihi çağlara Urartularla birlikte girmiştir.

Urartu krallarının kuzeye yönelik seferlerine geçmeden önce yazılı belgeler ışığında Orta Aras Havzası başta olmak üzere kuzey topraklarına ulaşmada izlenen yollardan ve bu topraklarda isimleri öne çıkan ülke, kent ve kabilelerden kısaca söz etmek gerekir. Urartu krallarının kuzeye yönelik seferlerinde izledikleri ana yol Van'dan Muradiye Ovası'na oradan Erçiş'e ve Patnos Ovası'na buradan da Tutak ve Eleşkirt ovalarına doğru devam eden bir yol olmalıydı. Bu yol bugün de kullanılan modern yolla büyük oranda paralel bir yoldu. Eleşkirt Ovası'ndan itibaren bu yol bugün olduğu gibi çatallanmakta ve kuzeye doğru devam eden ilk yol Horasan Ovası ile Pasinler'den Yukarı Aras Havzası'na ulaşırken, kuzeydoğu ya doğru yönelen ikinci yol ise Doğubayazıt Ovası ile Orta Aras Havzası'na ulaşıyordu. Orta Aras Havzası'na

⁴ Ali Ozan, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar", *Arkeoloji Dergisi* VIII (2006/2), s. 33-47.

ulaşmada kullanılan bir diğer önemli yol ise Muradiye Ovası'ndan Bendimahi Çayı Vadisi ve Çaldıran Ovası üzerinden Tendürek Dağı eteklerini izleyerek Doğubayazıt ve Iğdır ovalarına ulaşan yoldu.⁵ Muradiye Ovası başkentten sonra Aras Havzası ve Sevan Gölü Havzası'na ulaşmada kilit bölge durumundaydı. Görüldüğü gibi Urartuluların izlediği yollar bugün bizim de izlemek durumunda kaldığımız yollardı. Dağlık engebeli bölge coğrafyasının izin verdiği olanaklar doğrultusunda çok da fazla seçenekten söz etmek mümkün değildir (Resim.5).

Devletin kurucu kralları kabul edilen İşpuini-Menua döneminden itibaren kuzeye yönelik seferlerin anlatıldığı Urartu yazılı belgelerinde kuzeydeki topraklarda var oldukları bilinen birçok ülke, kent ve kabile isminin varlığı dikkati çeker. Bu isimlerin öne çıkanları⁶; Başkenti Şaşılı olan Diauehi Ülkesi (Erzurum yöresi), başkenti Luhuini⁷ olan Erkuu/Erikua/İrkua Ülkesi ve kabilesi (Iğdır ve Doğubayazıt ovaları), Aza Ülkesi ve kabilesi (Erivan Ovası'na), Liqui Ülkesi (Aras'ın sol tarafında kalan Vosketap Düzlüğü), Katarza Ülkesi (Aras'ın kuzeyindeki Güney Aras Dağları civarı), Puluadi Ülkesi (Nahçıvan Ovası), Etiu Ülkesi ve Konfederasyonu (kabaca Sarıkamış, Çıldır Gölü, Şirak Ovası, Sevan Gölü, Sisian yöresi ve Aras Nehri arasında kalan geniş coğrafyaya), başkenti Irdua⁸ olan Uburda Ülkesi (Şarur Ovası), Uışuli Ülkesi (Poldeşt Ovası), başkenti Edia olan Abiasai Ülkesi ve kabilesi (Iğdır'ın Aralık ilçesi civarı). Bu ülke ve kentlerin önemli bir kısmı Aras Nehri Havzası'nda veya bu havza yolu ile ulaşılan topraklarda yer almaktaydı. Bunlar arasında konumuz açısından en önemlileri Erkuu/Erikua/İrkua Ülkesi ve kabilesi ve Aza Ülkesi'dir (Resim.4 ve 5).

⁵ Güzergahlar konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Işık, **Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları** (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) Van, 2015.

⁶ Bu ülke ve kentlerin lokalizasyonu konusunda çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların genel özeti ve lokalizasyon önerileri konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Kenan Işık, **Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları** (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) Van, 2015.

⁷ Luhuini kentinin Doğubayazıt Ovası'ndaki Gre Herşe veya Kasım Tığı kalelerinden biri olabileceği yönünde görüşler söz konusudur. Aynur Özfırat, "Yerel Bir Krallık: Erikua", **ArkeoAtlas Dergisi**, Sayı: 4, İstanbul, 2005, s. 79.

⁸ Irdua kenti de bu ovadaki önemli kalelerden biri olan Oğlanqala ile özdeşleştirilir. Kenan Işık, **Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları** (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) Van, 2015.

Urartu Krallığı'nın Kuzey Seferleri ve Orta Aras Havzası

Urartu Krallığı'nın, Orta Aras Havzası'nı da içerisine alan kuzeydeki topraklara yönelik ilgisi ve seferleri kurucu krallardan kral İşpuini ile başlar ve oğlu Menua ile birlikte artarak devam eder. Urartu'nun Orta Aras Havzası'na girişi kral Menua ile M.Ö. 9. yüzyılın sonunda olur. Doğubayazıt ve Iğdır ovalarına (*Erkua/Erikua/İrkua* Ülkesi) ulaşan Menua daha kuzeyde bir konfederasyon olan *Etiu Ülkesi* halklarının desteklediği Orta Aras Havzası'nda yaşadıkları tahmin edilen *Luşa* ve *Katarza* kabilelerine karşı zafer kazanır.⁹ Menua'nın bu süreçte Aras Nehri'ni aşmayı nehrin karşısındaki Ararat Ovası'na geçmediğini tahmin etmekteyiz. Bu durumda Aras Nehri ve Havzası Urartu'nun merkezden yönetildiği kuzey sınır bölgesi durumundaydı.¹⁰ Menua'nın bölgeye özel bir önem verdiğini Urartu'nun bölgede kalıcı kontrolü hedeflediğini yapılan yatırımlardan anlıyoruz. Menua buraya kendi adını taşıyan "*Menuahinili*" isimli bir kale-kent¹¹ ve Haldi Kapıları olarak bilinen ama hâlâ ne oldukları tartışmalı olan bir yapı inşa ettirir. Bölgedeki en önemli Urartu yatırımı olan Menuahinili yerleşiminin Iğdır Ovası'ndaki Karakoyunlu Kalesi olabileceği düşünülmektedir.¹² Ayrıca Aras'tan geçişleri kontrol altında tutacak ayrı bir kalenin de inşa ettirildiğini dönemin yazıtlarından öğreniyoruz¹³(Resim.7).

Aras Havzası'nın Urartu tarafından asıl kolonileşme süreci Menua'nın ardılı ve oğlu olan kral I. Arğişti döneminde (M.Ö. 785-764) gerçekleşir. Ku-

⁹ UKN I-II *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I-II*.

¹⁰ Kemalletin Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Bulleten LXIV/241*, Ankara, 2001, s. 717-741; Kemalletin Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler/Urartu: The Kingdom and Tribes", *Urartu, Doğu'da Değişim: Transformation in the East*, Yapı Kredi Yayınları, Haz. K. Köroğlu– E. Konyar, İstanbul, 2011, s. 10-49.

¹¹ Taşburun'un Başbulak köyünden ele geçen Menua dönemine ait yazıtta bu kentten bahsedilir. Bu kalenin lokalizasyonu konusundaki tartışmalar için bakınız. Kenan Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) Van, 2015.

¹² Aynur Özfrat, "Ağrı Dağı ve Van Gölü Havzası Yüzeysel Araştırması, (Muş-Bitlis-Van-Ağrı-Iğdır İlleri ve İlçeleri)", *Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırma Projeleri*, Eds. A. Özfrat, N. Coşkun, Antakya, 2014, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları 51, s. 17-43.

¹³ Ali Ozan, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar", *Arkeoloji Dergisi VIII* (2006/2), s. 33-47.

zeyde Urartu'nun mücadele ettiği en önemli politik güçlerden biri olan *Diauehi* Krallığı'nın yanı sıra çoğu Aras Havzası ve civarında olan bir dizi kabile ve ülkeye seferler yapıldığını kralın yazıtlarından öğreniyoruz.¹⁴ Bu seferlerde Urartu ilk kez Aras'ın kuzeyine geçerek Şirak Ovası'na lokalize edilen *Eriahi* Ülkesi'ne ulaşır.¹⁵ Bu seferlerdeki başarılarından sonra Argiştî özellikle Aras ile Sevan Gölü arasındaki bölgede önemli idari ve ekonomik merkezler inşa ettirir. Bu merkezlerin en önemlileri krali yapıları ve büyük depo yapılarını bünyesinde barındıran Armavir-Blur (*Argiştihinili*), Arin-berd (*Erebuni*) ve Karmir-Blur (*Teişebaini*) kaleleridir. Aras'ın kuzeyinde Ararat (Erivan) Ovası'na dağılmış olan merkezler Urartu'nun Aras Havzası'na verdiği önemi ve bu yöreye yaptığı yatırımları göstermesi açısından önemlidir.¹⁶ Argiştî'nin faaliyetleri sonucu Urartu verimli Aras Havzası'na iyice yerleşmiş, bölgeyi üs gibi kullanarak daha kuzeydeki topraklara sefer yapmaya başlamıştır¹⁷ (Resim.4 ve 5).

Bu durum en çok Argiştî'den sonra Urartu tahtını devralan oğlu II. Sarduri'nin politikalarında izlenebilir. Onun döneminde (M.Ö. 764-734) Urartu'nun kuzeye ve Aras Havzası'na yönelik yayılım politikasında önemli bir değişiklik olmaz ve krallığın hedefleri daha da kuzeye yönelir. II. Sarduri'nin yazıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla krallığın kuzeye yönelik yayılımı, Aras Havzası'nın güneyine ve yeni ulaşılan Sevan Gölü Havzası'na doğru devam eder.¹⁸ Babası Argiştî'nin yazıtlarında geçen ülke, kent ve kabile isimlerinin yanı sıra II. Sarduri'nin yazıtlarında geçen ve daha kuzeyde (Aras

¹⁴ Özellikle kralın yıllığı olan ve Urartu'nun en uzun yazıtı olma özelliğine de sahip olan "Horhor Yazıtları" bu konuda en önemli yazılı belgedir. UKN I-II **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I-II**.

¹⁵ İgor M. Diakonoff - Mirali Seyidali Kashkai, **Geographical Names According to Urartian Texts, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes**. Band 9, Wiesbaden, 1981, s. 49.

¹⁶ Bunlar dışında bölgede Urartu varlığını gösteren başka merkezlerde bulunmaktadır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Raffaele Biscione, Simon Hmayakyan and Neda Parmegiani (Eds), **The North-Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Basin I. The Southern Shores, Documenta Asiana**, Volume: VII, Roma, 2002; Raffaele Biscione - Roberto Dan, "Dimensional and Geographical Distribution of the Urartian Fortifications in the Republic of Armenia", **Armenian Journal of Near Eastern Studies (AJNES/ARAMAZD)** 6/2, Yerevan, 2011, s. 104-120.

¹⁷ Kemalletin Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", **Beleten LXIV/241**, Ankara, 2001, s. 726.

¹⁸ II. Sarduri'nin en önemli yazıtı Van Kalesi'nde Analı Kız mevkiinde bulunmuş olan stellerdir. UKN I-II **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I-II**.

Havzası'nın kuzeyinde) buldukları tahmin edilen *Etiuni*, *Eriahe/Eriahi* ve *Qulha* gibi ülkelere de seferler yapıldığını görüyoruz. Bilhassa bu ülkelerden Antik Çağın Kholkis'i ile özdeşleştirilen Qulha Ülkesi Urartu'nun bu dönemde en kuzeyde ulaştığı sınırı göstermesi açısından dikkat çekicidir¹⁹ (Resim.4 ve 5).

Urartu tahtına II. Sarduri'den sonra I. Rusa'a geçer. Onun döneminde (M.Ö. 734-714) kuzeye bilhassa bizim konumuzu oluşturan Orta Aras Havzası'na yönelik askeri girişimler daha çok Sevan Gölü Havzası merkezlidir ve hedef daha çok *Etiuni* Konfederasyonu'ndaki kabileler ve kentlerdir.²⁰ Bu kapsamda Sevan Gölü'nün doğusundaki dağlık ülkelerin 19 kralının sadakate zorlandığını yazıtlardan öğreniyoruz.²¹ Bir üs haline gelen Orta Aras Havzası ve buradaki kaleler Urartu'nun Sevan Gölü Havzası hedefleri ve bölgeyi kontrolü için çok önemliydi.

II. Sarduri'yi izleyen II. Arğişti uzun süre Urartu tahtında kalan bir kraldır. Ama onun döneminin siyasi askeri gelişmeleri bizim bölgemizin de yer aldığı kuzeye yönelik yayılımlara pek olanak vermemiştir. II. Arğişti uzun saltanatı süresince krallığın daha çok batısındaki ülkelerle ve Avrasya steplerinden geldikleri düşünülen Kimmerler gibi atlı kavimlerle uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu dönemde bölgede Urartu etkinliğini gösteren tek kanıt kralın Ermenistan'ın Sisian Bölgesi'nde diktirmiş olduğu "*Thanahat Steli*"dir.²² Bu stelde kralın *Uburda* Ülkesi'nin (Şarur Ovası) başkenti *Irdua* (Oğlanqala Kalesi) önünde yaptığı bir savaştan söz edilmektedir (Resim.4 ve 5).

Arğişti oğlu II. Rusa her açıdan Urartu tarihinin en sıra dışı yöneticilerinden biriydi. "Urartu Rönesansı" veya "Urartu'nun tekrar canlanma dönemi" diye de anılan onun döneminde (M.Ö. 685-645) Urartu Krallığı politik ve kültürel açıdan bir dönüşüm ve zirve yaşamıştır.²³ Onun kurduğu görkemli kaleler bugün Urartu Arkeolojisi'nin en önemli veri kaynaklarıdır. Kırk yıl gibi

¹⁹ Kemalletin Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Bulleten LXIV/241*, Ankara, 2001, s. 717-741.

²⁰ Bazı araştırmacılara göre Etiuni Ülkesi tüm Güney Kafkasya'yı ve orada yaşayan toplulukları içerisine alan genel bir bölgenin adlandırmasıdır.

²¹ UKN I-II *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I-II*.

²² Bu yazıt Urartuların bu dönemde Nahçıvan ve Stepanakert bölgelerinde etkin olduğunu göstermektedir. Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006, s. 110-114.

²³ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 45-46.

çok uzun süren II. Rusa'nın saltanat yıllarında çok önemli inşa ve imar projelerinin hayata geçirildiğini yazıtlarından öğreniyoruz.²⁴

Urartu Krallığı'nın adı bilinen son görkemli kralı olan II. Rusa'nın en önemli ve son projesi Van Gölü'nün doğu kıyısında konumlanmış olan Ayanis Kalesi (Eidurukai Rusahinili)dir. Bu kalede 30 yıla yakındır devam eden kazılar hem onun dönemi hem de Urartu'nun sonuna dair önemli bilgiler sunmaktadır. Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkarılan Urartu'nun en özel tapınak yapısı olan Haldi Tapınağı'nın ön cephesindeki uzun yazıt II. Rusa döneminin önemli olaylarından söz etmektedir. Bu yazıtta daha önceki kralların yazıtlarından da isimlerini bildiğimiz kuzey topraklarındaki ülke, kent ve kabile isimlerinden bazıları geçmektedir. Aras Havzası'nın kuzey-kuzeydoğusundaki topraklara lokalize edilen ve Urartu'nun kuzeydeki en güçlü rakiplerinden biri olan *Etiuni* Ülkesi/Konfederasyonu'nun adına bu tapınak yazıtında da rastlamaktayız. II. Rusa bu ülkeden getirdiği esirleri Ayanis Kalesi dış kentine yerleştirdiğinden söz eder.²⁵ Bu veri Urartu'nun son parlak döneminde de kuzeydeki etkinliğini sürdürmeye devam ettiğini göstermektedir (Resim.6).

Ayrıca bu dönemde Urartu'nun kuzeye özellikle Aras Havzası'na verdiği önemi II. Rusa'nın *Aza* Ülkesi'nde (Erivan Ovası'nda) inşa ettirdiği Karmir-Blur (*Teişebani*) Kalesi'nden de anlayabilmekteyiz.²⁶ Ayrıca Rusa (II), Aras'ın kollarından biri olan Akçay'ın hemen güneyinde yer alan Qara Ziaeddin (Hoy) Ovası'nda bir başka büyük kale olan Bastam Kalesi'ni de inşa eder. Bu iki büyük proje II. Rusa döneminde Urartu'nun Aras Havzası'na verdiği değeri ve yatırımları göstermesi açısından son derece önemlidir. Bilindiği gibi II. Rusa en çok kale inşa ettiren Urartu kralı olarak da bilinir onun beş büyük kale-kent inşa projesinden ikisi Aras Havzası'ndadır (Resim.4 ve 5).

Urartu Tarihi'nde II. Rusa'dan sonra tahta kimin geçtiği tartışma konusudur.²⁷ Bu kralı izleyen yaklaşık 50 yıllık süreç bilhassa filolojik ve arkeolojik

²⁴ II. Rusa dönemine ait yazıtların siyasi ve askeri nitelikli yazıtlar olmayıp daha çok imar, inşa ve kült ile ilgili yazıtlar olması da dikkat çekicidir.

²⁵ Mirjo Salvini, "Monumental Stone Inscriptions", **Ayanis I. Ten year's Excavations in Rusahinili Eiduru-kai, Documenta Asiana 6**, Editörs. Altan Çilingiroğlu-Mirjo Salvini, Roma, 2001, s. 251-270.

²⁶ Paul Zimansky, **Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State**, Studies in Ancient Oriental Civilization, Chicago, 1985, s. 41.

²⁷ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Mirjo Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, 2006, s. 110 vd.; Altan Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı**, İzmir, 1997, s. 46.

kanıtlar bakımından karanlık bir süreçtir. Dağınık haldeki bir grup yazılı belgeden isimleri bilinen bir dizi kral söz konusu olsa da bu süreçte krallığın durumunu net olarak bilememekteyiz. Bu süreçte Urartu'nun kuzeye bilhassa konumuz olan Orta Aras Havzası'na yönelik politikası da karanlıkta kalmaktadır. Bu durumda kuzeydeki ülkelerde ve Orta Aras Havzası'nda etkin olduğu bilinen son Urartu kralı II. Rusa'dır. Olasılıkla bu süreçte Urartu Devleti var olma savaşı verdiği için kuzeye yönelik yayılımını ve Aras Havzası'ndaki varlığını çok da devam ettirebilecek bir güçte değildi.

Sonuç

Sonuç olarak Dağlık Doğu Anadolu'nun sömürüye (sefer-ganimet esasına) dayalı ilk merkezi politik gücü olan Urartu Krallığı'nın yayılım politikasında kuzeyinde yer alan topraklar her zaman önemli olmuştur. Bu yöndeki yayılım politikalarında öncelikli hedefi Van Gölü Havzası'na en yakın topraklardan biri olan Aras Havzası, bilhassa Orta Aras Havzası'dır. Lojistik önemi dışında havzanın sahip olduğu zengin tarım ve hayvancılık potansiyeli Urartu'nun bölgeye yönelmesinde etkili olmuştur. Nitekim Urartu krallarının bu bölgedeki ülke ve kabilelerden ganimet ve vergi olarak aldığı ürünlerin başında hayvanlar, tarımsal ürünler ve tutsak insanlar gelmektedir. Aynı zamanda Aras Nehri Vadisi, Urartu'nun kuzeye yönelik askeri seferleri için izlediği ana güzergâhlardan biriydi. Yazıtlarda geçen *Muna* Nehri'nin Aras Nehri olup olmadığı tartışma konusudur.²⁸

Yöreyle yapılan sefer kayıtları göstermektedir ki Urartu ile çağdaş dönemde Orta Aras Havzası büyüklü küçüklü birçok kabileye ve beyliğe ev sahipliği yapmaktaydı. Urartu yazıtlarına göre Orta Aras'ın iki büyük düzlüğü olan İğdir ve Doğubayazıt ovaları *Erkua* Ülkesi'ni nehrin karşısındaki Ararat (Erivan) Ovası ise *Aza* Ülkesi'ni oluşturmaktaydı (Resim.4 ve 5). Nitekim

²⁸ I. Arğışti'nin yıllıklarında geçen Muna Nehri'nin Aras Nehri mi yoksa onun kollarından biri olan Karasu Nehri mi olduğu tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Işık, **Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları** (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) Van, 2015.

Urartu yazılı belgelerine göre havzada yer alan çok sayıda kabile, kent ve konfederasyonun içinde öne çıkan isim başkenti *Luhuini* kenti olan *Erkua/Erikua* Krallığı'dır²⁹ (Resim.7).

Kurucu krallarla başlayan Orta Aras Havzası'nın kontrol altına alınma süreci özellikle I. Argiştı'nın havzayı kolonileştirmesiyle zirve yapar. Bu dönemde bölgeye ciddi Urartu yatırımları yapılmıştır. Bu yatırımların arkeolojik izleri (bölgede Urartu ve çağdaşlarının kanıtları) bölge genelinde (havza ülkelerinde) bugüne değin yapılmış olan kazı ve yüzey araştırmaları çalışmalarıyla açık bir şekilde ortaya koymuştur.³⁰ Bu yatırımlar sayesinde bölgede askeri politik ve ekonomik nitelikli bir tür üs yaratılmış ve bu lojistik destek sayesinde Urartu daha kuzeydeki hedefleri olan Sevan Gölü Havzası ve Yukarı Aras Havzalarında da etkin olabilmeyi başarmıştır.

Hiç şüphe yok ki Aras Havzası arkeolojik açıdan olağanüstü bir zenginliğe sahiptir. Bu sadece Urartu dönemi için değil, onun öncesi ve sonrası dönemler için de geçerlidir. Ne yazık ki bölgede bugüne değin yapılan arkeolojik araştırmalar özellikle ülkemiz toprakları içerisinde kalan kesim için daha çok yüzey araştırmaları yoğunluklu yapılmıştır.³¹ Yapılan araştırmalar havza ge-

²⁹ Bölgede araştırmalar yapan Özfırat'a göre Luhuini kenti Doğubayazıt Ovası'ndaki Gre Herse veya Kasım Tığı kalelerinden biri olabilir. Aynur Özfırat, "Yerel Bir Krallık: Erikua", **ArkeoAtlas Dergisi**, Sayı: 4, İstanbul, 2005, 79. Aynur Özfırat, "Ağrı Dağı ve Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması, (Muş-Bitlis-Van-Ağrı-Iğdır İlleri ve İlçeleri)", **Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırma Projeleri**, Eds. A. Özfırat, N. Coşkun, Antakya, 2014, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları 51, s. 17-43.

³⁰ Oktay Belli - Veli Sevin, **Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar**, İstanbul, 1999; Raffaele Biscione, Simon Hmayakyan and Neda Parmegiani (Eds), **The North-Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Basin I. The Southern Shores**, Documenta Asiana, Volume: VII, Roma, 2002; Aynur Özfırat - Catherine Marro, "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı: 7, Ankara, 2007, s. 1-20; Lauren Ristvet - Hilary Gopnik - Veli Bakhshaliyev - Hannah Lau - Safar Ashurov - Robert Bryant, "On the Edge of Empire: 2008 and 2009 Excavations at Oglanqala, Azerbaijan", **American Journal of Archaeology**, 2012, s. 321-362.

³¹ Aynur Özfırat - Catherine Marro, "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı: 7, Ankara, 2007, s. 1-20; Aynur Özfırat, "Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze and Iron Ages", **Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE)**, Volume 2, Wiesbaden, 2010, s. 525-538.

nelinin arkeolojik zenginliğini ve potansiyelini ortaya koymuğtur. Bu aşama-
dan sonra yapılacak kazılarla, b6lgesel iş birliği olanaklarıyla bu potansiyelin
dile gelip tarihsel s6reğleri yazması gerekmektedir.

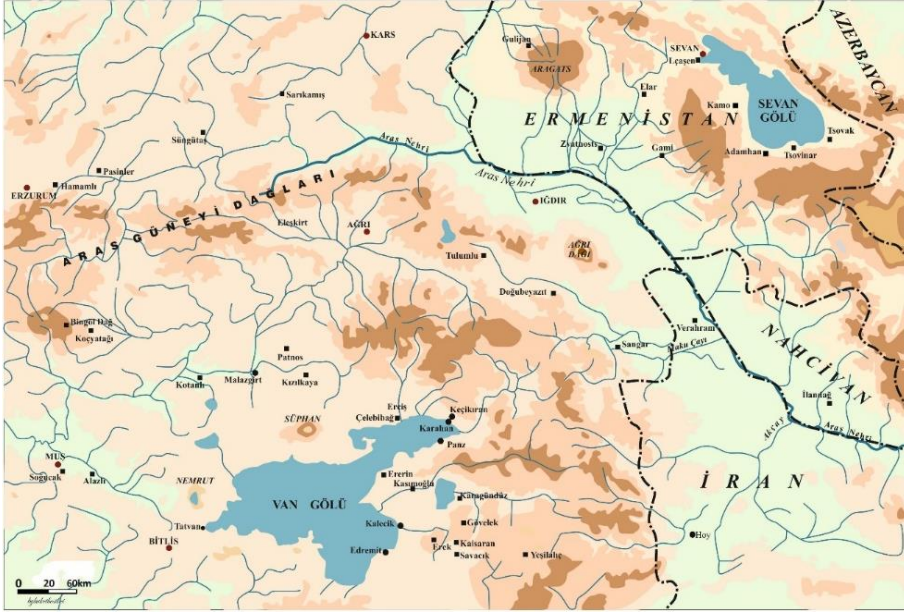
Kaynakça

- Ali Ozan, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar”, **Arkeoloji Dergisi VIII** (2006/2), s. 33-47.
- Altan Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı**, İzmir, 1997.
- Aynur Özfirat, “Yerel Bir Krallık: Erikua”, **ArkeoAtlas Dergisi**, Sayı: 4, İstanbul, 2005, s. 79.
- Aynur Özfirat - Catherine Marro, “2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı: 7, Ankara, 2007, s. 1-20.
- Aynur Özfirat, “Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze and Iron Ages”, **Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE)**, Volume 2, Wiesbaden, 2010, s. 525-538.
- Aynur Özfirat, “Ağrı Dağı ve Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması, (Muş-Bitlis-Van-Ağrı-Iğdır İlleri ve İlçeleri)”, **Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırma Projeleri**, Eds. A. Özfirat, N. Coşkun, 17-43, Antakya, 2014, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları 51.
- İbrahim Atalay - Kenan Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul, 1998.
- İgor M. Diakonoff - Mirali Seyidali Kashkai, **Geographical Names According to Urartian Texts**, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes. Band 9, Wiesbaden, 1981.
- Kemalettin Köroğlu, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, **Belleten LXIV/241**, Ankara, 2001, s. 717-741.
- Kemallettin Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler/Urartu: The Kingdom and Tribes”, **Urartu, Doğu’da Değişim: Transformation in the East**, Yapı Kredi Yayınları, Haz. K. Köroğlu - E. Konyar, İstanbul, 2011, s. 10-49.
- Kenan Işık, **Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları** (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) Van, 2015.

- Lauren Ristvet - Hilary Gopnik - Veli Bakhshaliyev - Hannah Lau - Safar Ashurov - Robert Bryant, "On the Edge of Empire: 2008 and 2009 Excavations at Oglanqala, Azerbaijan", **American Journal of Archaeology**, 2012, s. 321-362.
- Mirjo Salvini , "Monumental Stone Inscriptons", **Ayanis I. Ten year's Excavations in Rusahinili Eiduru-kai**, **Documenta Asiana 6**, Editörs. Altan Çilingiroğlu-Mirjo Salvini, Roma, 2001, s. 251-270.
- Mirjo Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, 2006.
- Oktay Belli - Veli Sevin, **Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar**, İstanbul, 1999.
- Raffaella Biscione, Simon Hmayakyan and Neda Parmegiani (Eds), **The North-Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Basin I. The Southern Shores**, **Documenta Asiana**, Volume: VII, Roma, 2002.
- Raffaele Biscione - Roberto Dan, "Dimensional and Geographical Distribution of the Urartian Fortifications in the Republic of Armenia", **Armenian Journal of Near Eastern Studies (AJNES/ARAMAZD) 6/2**, Yerevan, 2011, s. 104-120.
- Sırrı Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, 1953.
- UKN I-II **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I-II**.
- Paul Zimansky, **Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State**, **Studies in Ancient Oriental Civilization 41**, Chicago, 1985.

Resim Listesi

Resim 1: Aras Nehri'nin oluşturduğu Türkiye-Ermenistan ve İran sınır bölgesini gösteren uydu haritası ([https://en.wikipedia.org/wiki/Aras_\(river\)#/media/File:Aras_River,_Turkey-Armenia-Iran_Border_Region.JPG](https://en.wikipedia.org/wiki/Aras_(river)#/media/File:Aras_River,_Turkey-Armenia-Iran_Border_Region.JPG))

Resim 2: Orta Aras Havzası'nı Gösteren Harita (Koroğlu 2011, Fig.1'deki haritadan tekrar düzenlenmiştir. Çizim: Buket Beşikçi)

a) Aras Nehri

b) Doğubayazıt Ovası

c) Iğdır Ovası

Resim 3: Aras Nehri ve Havzası'ndan Genel Görüntüler (Prof. Mehmet Işıklı ve Dr. Ayhan Yardımcıel'in Arşivi)

Resim 6: II. Rusa'nın Etiuni Ülkesi'ne Sefer Yaptığından Söz Eden Ayanis Tapınak Yazıtı (Ayanis Kazı Arşivi)

Resim 7: Doğubayazıt Ovası'ndaki Gre Herşe ve Kasım Tığı Kaleleri (Erkua Krallığı'nın krali kenti Luhuini ?) ve Iğdır Ovası'nda Karakoyunlu Kaleleri (Minuahinili yerleşimi ?) (Özfiat 2014, Resim.18'den alıntı)

ORTA ARAS HAVZASININ SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE GİRMESİ

İbrahim TELLİOĞLU*

Özet

MÖ 339'da Çoruh nehri ile Tiflis arasında bulunan Kıpçaklardan beri Türklerin Orta-Aras havzasında var olduğu bilinmektedir. Çağrı Bey'in 1016-1021 arasında düzenlediği keşif akınıyla Selçuklular, bu bölgenin kendileri için oldukça elverişli bir yurt olduğunu görmüşlerdi. Dandanakan Zaferi'nin ardından devlet kurduktan kısa süre sonra Selçuklular bu bölgeye yönelmiştir. 1045'te Gence önlerinde yapılan savaştan itibaren Kafkaslar ve Anadolu'nun fethine girişmişlerdi. 1047'de Hasan Bey'in ordusu Zap Suyu civarında imha edilse de 1048 Pasinler Zaferi'yle Anadolu'daki Türk ilerleyişi sürdü. Bu zaferle Doğu Anadolu'da Selçuklular büyük saygınlık kazandı. 1054'te Tuğrul Bey düzenlediği seferle Muradiye, Erciş gibi yerleri fethederken Doğu Anadolu'nun mevcut durumu görme imkânı buldu. Sultan Alp Arslan zamanında yapılan faaliyetlerle birlikte Kafkaslar ve Anadolu'nun fethi hız kazandı. O tahta geçtikten kısa süre sonra Şubat 1064'te düzenlediği sefer ile Gürcü Kralığı'nı hâkimiyeti altına aldı. Oğlu Melikşah da vezir Nizamül Mülk ile birlikte İğdır ve çevresini fethetmişti. İki ordu Nahçıvan'da buluştuktan sonra Ani üzerine yürüdüler. Burası Ermeniler için önemli bir dinî merkezdi. Aynı zamanda güçlü surları sebebiyle kentin alınamayacağını düşünmekteydiler. 16 Ağustos 1064'te Ani, Selçukluların eline düştü. Şehrin fethedilmesiyle Bizans'ın Doğu Anadolu'daki savunma hattı büyük zarar gördü. Ani'nin düşmesinden sonra Kars'taki Ermeni prensi Gagik de Selçuklulara bağlılığını bildirmişti. Böylece Anadolu'nun fethi için ilk önemli adım atılmış oldu.

Anahtar Kelimeler: Orta Aras bölgesi, Selçuklular, fetih, Tuğrul Bey, Alp Arslan

* Prof.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SAM-SUN. telliogluibrahim@gmail.com

THE CENTRAL ARAS REGION ENTERING INTO THE DOMINATION OF THE SELJUK EMPIRE

Abstract

It is known that the Turks have lived in the region of the central Aras since 309 B.C. when the Kiptchaks came to the region. With the help of the first discovery incursions into the region, the Seljuks had understood that the region was a suitable place for them to be a homeland. Following the Dandanakan victory and having established their own state they headed towards this region. They had started to conquer the Caucasus and Anatolia since the 1045 War in Gence. Despite the fact that the army of Hasan Beg was defeated around the Zap River the Turkish advancement continued in Anatolia with the victory of Pasinler. Through this victory the Seljuks gained a prestige in the Eastern part of Anatolia. Tuğrul Beg had been able to see the current state of the Eastern Anatolia while conquering the places such as Muradiye, Erciş, etc. in the campaign of 1054. During the period of Alp Arslan the conquest of the Caucasus and Anatolia speeded up by means of the campaigns. Soon after Alp Arslan came to the throne he managed to take the Georgian Kingdom under his domination with campaign of February 1064. His son called Melikşah together with Nizamül Mülk had conquered Iğdır and its surrounding. After the two armies had met in Nahçıvan they marched towards Ani. It was an important holy center for the Armenians. However they thought that it was not possible to conquer it due to its strong walls. Ani went into hands of Seljuks on 16 August 1064. When the town was conquered the defence line of the Byzantine in the Eastern Anatolia had been considerably destroyed. After the fall of Ani, the Armenian prince Gagik had declared his dependence to Seljuks. Thus the first step had been taken towards the conquest of the Anatolia.

Key Words: The Central Aras region, the Seljuks, conquering, Tuğrul Beg, Alp Arslan.

Orta Aras ismi esas itibariyle Aras boylarına verilen coğrafi adlardan birisidir. Kabaca bir coğrafi tabirle kuzeyde Kars-İğdır hattından güneyde Nahçıvan'a kadar uzanan bu bölge Türklerin MÖ IV. yüzyıldan beri tanıdığı bir coğrafyadır. Gürcü kaynakları MÖ 339 yılında Makedonyalı İskender'in orduları bölgeye yöneldiğinde Kıpçakların bölgede bulunduğunu yazar.¹ Bölgedeki Türk varlığının tarihi derinliğini göstermesi bakımından büyük öneme sahiptir. Bir kayda göre MÖ II. yüzyılda Kars civarında başka bir topluluk daha görülmüştü. Ermeni tarihçilerinin ustadı olarak kabul edilen Horenli Musa, MÖ 149-127 arasındaki bir tarihte Kars ile Pasin arasında Bulgarların Vanand boyunun bulunduğunu yazmaktaydı.² Orta Aras havzası o zamanlardan beri Türklerin yerleştiği bir yerdi. Selçukluların bölgeye yönelmesi ise Çağrı Bey'in keşif seferiyle birlikte başlar.

Selçuklular daha devlet kurmadan üç kol halinde varlıklarını sürdürmeye çalıştıkları dönemlerde Samanoğulları, Karahanlılar ve Gaznelilerin hükümler altındaki yerlerde kendilerine yurt aramışlardı. Bunlardan Samanoğulları ile işbirliği yaparak Buhara civarına yerleşmişlerse de 999'da bu devletin diğer iki devlet tarafından ortadan kaldırılmasından sonra yeniden yurt arayışına girmişlerdi.³ İşte bu dönemde Çağrı Bey bir keşif seferine çıkmıştır. 1016'da başlayan bu seferde Selçuklu akıncıları ilk kez Orta Aras havzasına varmışlardı. Van Gölü'nden kuzeyde Becni'ye kadar ilerleyen Selçuklu ordusu ciddi bir direnişle karşılaşmamıştı. Van'da karşılarına çıkan Ermeni kuvvetlerini büyük ölçüde yok eden Çağrı Bey kuzeye doğru ilerlediğinde Nahçıvan'daki Gürcü kuvvetleri karşısına çıkamadı. Becni'de karşılarına çıkan Vasak Pahlavuni komutasındaki ordu da mağlup olmuş Vasak da hayatını yitirmişti.⁴ 1021'de tamamlanan bu sefer sonucunda Selçuklular kendilerine yurt

¹ M. Brosset, **Gürcistan Tarihi** (nşr. H. D. Andreasyan-E. Merçil), Ankara, 2003, s. 16 vd.

² Moses Khorenats'i, **History of the Armenians** (nşr. R. W. Thomson), London, 1980, s. 135 vd.

³ Bu dönem hakkında bkz. Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali el-Hüseyni, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye** (nşr. N. Lugal), Ankara, 1943, s. 2 vd.; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ** (nşr. E. Göksu), Ankara, 2015, s. 17-26; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, **Cami'ü't-Tevârih** (nşr. E. Göksu-H. H. Güneş), İstanbul, 2011, s. 71 vd.; Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-name**, C I (nşr. E. Merçil), İstanbul, 1977, s. 3 vd.

⁴ **Aristakes Lastivertc'i's History** (nşr. R. Bedrosian), New York, 1985, s. 20; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" (nşr. H. D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi**, S I-II (1937), s. 172 vd.; **History of Armenia by Father Michael Chamich**, C II (nşr. J. Avdall), Calcutta, 1827, s. 111 vd.

olabilecek güzel bir ülke görmüşlerdi.⁵ Bir Süryani tarihçisinin kaydettiği üzere Çağrı Bey'in ülkesine döndüğünde kardeşi Tuğrul'a söylediği "...keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur." sözü⁶ bu durumun delilidir.

Selçuklular 1040'ta Dandanakan Savaşı'nda Gaznelilere karşı kazandıkları zaferden sonra devlet kurmuşlardı. Devletin başına geçen Tuğrul Bey (1040-1063) asayışı sağladıktan sonra ilk iş olarak yıllar önce ağabeyinin kendisine bahsettiği yurdu ele geçirmek üzere harekete geçti. Böylece tarihin akışını değiştirecek gelişmeler de başlamıştır. Bu sırada kuzeydeki Ani-Iğdır havalisi Romalıların kontrolü altındadır. Romalılar, 1021-1045 arasında Doğu Anadolu'daki Ermeni prensliklerini ilhak ederek bölgede hâkimiyetini tesis etmişti.⁷ 1045'te Ani'nin ilhak edilmesinden sonra, Bizans İmparatoru'nun Gürcü prensi Liparit komutasında bölgeye gönderdiği diğer ordu da aynı yılın güzüne doğru Şeddadilerin elindeki Dübeyl önlerine ulaşmıştı. Tuğrul Bey bu gelişme üzerine amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Şihabu'd-Devle Kutalmış önderliğinde bir orduyu yöreye yollamıştır. Kutalmış daha önce babasına bağlı olup o sırada Diyarbakır-Musul havalisinde faaliyet gösteren Yabgulu Oğuzlarını da yanına alarak bölgeye doğru harekete geçmiştir.⁸ O dönemde Şeddadiler daha Selçuklu hâkimiyetini benimsememişti. Haliyle Tuğrul Bey'in bu orduyu yollamasını, Azerbaycan'ı artık kendi toprağı olarak gördüğü şeklinde değerlendirmek gerekir. Nihayet iki ordu Gence surları önünde karşılaşmış ve meydana gelen savaşta Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan Bizans ordusu büyük bir bozguna uğramıştır.⁹ Bizans ordusunun başkomutanı olan Ermeni Wahram Pahlawuni ile oğlu Grigor da hayatını kaybedenler arasındadır.¹⁰ Böylece Tuğrul Bey Dovin'e gönderilen orduya karşı asker çıkararak bölgeyi kendi nüfuz alanı içerisinde gördüğünü, artık Bizans'ın Azerbaycan ve Kafkasya'nın güneyindeki faaliyetlerine kayıtsız kalmayacağını açıkça göstermiştir.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1943, s. 259-274.

⁶ Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, C I (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1987, s. 293.

⁷ **Aristakes Lastivertç'i's History**, s. 17, 59 vd.

⁸ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul, 1996, s. 121.

⁹ **Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler** (nşr. A. Sevim), Ankara, 1988, s. 8.

¹⁰ **Smbat Sparapet's Chronicle** (nşr. R. Bedrosian), New Jersey, 2005, s. 21.

Gence önlerinde gerçekleşen muharebe sırasında Selçuklu ordusunda yer alan Musa Yabgu'nun oğlu Hasan, bu savaştan sonra Doğu Anadolu'da fetihler yapmak üzere bölgeye gitmişti. Bizans tarihçisi Skylitzes'in yazdığına bakılırsa Ani ve İberyaya valisi olan Katalalon Kekaumenos ile Vaspuragan'daki Bulgar Aaron'un komutasındaki Bizans-Ermeni-Gürcü ordusu, 1047'de Zap Suyu üzerinde Selçuklu kuvvetlerini pusuya düşürerek mağlup etmişti. Hasan Bey de savaşta hayatını kaybedenler arasındaydı.¹¹ Bu hadiseye çok üzülen Selçuklu Sultanı, İbrahim Yınal'ı hem onun intikamını almak hem de Anadolu'da fetihler yapmak üzere görevlendirmiştir.

İbrahim Yınal'ın Doğu Anadolu'ya gelmesiyle birlikte başlayacak hadiseler bölge ahalisinin çevrelerinde gelişen olaylara tavrını da büyük ölçüde değiştirecektir. 1048 güzünde Maveraünnehir bölgesinden yanına gelen Oğuzları da alarak kalabalık ordusuyla Pasin ovasına giren İbrahim Yınal, Hasankale önlerinde, Gürcü prensi Liparit komutasında Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan Bizans ordusuyla karşılaşmıştır. Sayısı elli bin kişiyi bulan Bizans ordusunu mağlup eden İbrahim Yınal'ın bu zaferi, Bizans ve müttefiki olan unsurların dikkatini Selçuklular üzerine çevirmesine zemin hazırlayacaktır. 1048'de Pasin ovasında kazanılan bu zafer, Gürcü kaynaklarında Selçuklularla ilgili kısmın da başlangıcını teşkil eder. Bu döneme kadar Çağrı Bey'in batı seferinin, Yabgulu Türkmenlerinin ya da 1047 seferinin akis bulmadığı Anonim Gürcü Kroniği'nde, İbrahim Yınal'a karşı uğranılan mağlubiyete yer verilmektedir. Dönemin Ermeni müverrihi Aristakes'te, diğer kaynaklarla kıyaslanamayacak ölçüde ayrıntılı bir şekilde anlatılan savaş ve sonrasına dair muahhar Ermeni kaynaklarında da önemli bilgiler bulunur. Savaş hakkındaki bilgilerin niteliği farklı olsa da Hasankale'de esir düşen Bizans ordusu kumandanı Liparit'in Tuğrul Bey'in huzuruna gönderilmesi ve bir yıl sonra da hiçbir karşılık istenmeksizin serbest bırakılması, herhalde o zamana kadar ikinci bir örneği görülmediği için olsa gerek Ermeni kaynaklarının tamamında yer alan bir husustur. İslam kaynaklarında ise galibiyet büyük yankı bulurken, İbnül Esir, İbrahim Yınal'ın kazandığı zaferden sonra İstanbul'a on beş günlük mesafeye kadar bölgedeki tüm şehir ve kasabaları yağmaladığını, yüz binden fazla esir ve on bin arabayla taşınan ganimet elde ettiğini yazar.¹²

¹¹ **Les Turcs au Moyen-Age** (nşr. X. Jacob), Ankara, 1990, s. 78-82.

¹² **Aristakes Lastivertc'i's History**, s. 69-90; M. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s. 283; İbnü'l Esir, **El Kamil fi't-Tarih**, C IX (nşr. A. Özyayın), İstanbul, 1991, s. 415.

1048'den sonra Doğu Anadolu'ya Türkmen akınları sürmüştür. Bunların en önemlisi Kutalmış'ın 1054'te Kars'a düzenlediği akındır. Şehre giren Selçuklu beyi hisarı alamadığı için kenti ele geçiremeden geri dönmek zorunda kalmıştı.¹³ Aynı yıl bu kez Tuğrul Bey, Azerbaycan ve Doğu Anadolu üzerine sefere çıkmıştır. Selçuklu Sultanı 1054 yılının başlarında Erran ve Azerbaycan'a geldiğinde, Şeddadi emiri Ebu'l Asvar ona boyun eğerek adına hutbe okutmuştu. Tuğrul Bey de bu bağlılığı kabul etmiş ve emirden rehine alarak ülkesini idare etmesine izin vermiştir.¹⁴ Şeddadilerin saf değiştirmesinin herhangi bir savaş olmaksızın gerçekleşmesi ilk defa bir Selçuklu sultanının bölgeye gelmesiyle dengelerin kısa sürede nasıl değişebildiğini açıkça ortaya çıkarmaktadır.

Şeddadileri kontrol altına aldıktan sonra Doğu Anadolu üzerine yürüyüşe geçen Selçuklu Sultanı, Muradiye ile Erciş'i fethetmiştir.¹⁵ Buradan Malazgirt'e gelip ordugâhını kuran Tuğrul Bey, kendisi şehri kuşatırken ordusunun bir kısmını üç kola ayırarak Anadolu içlerine göndermiştir. Olayların yakın tanığı bir Ermeni kaynağına göre, bunlardan en kuzeye çıkanlar, batıda Samsun'dan doğuda Çoruh boylarına, oradan da Kafkas dağları eteklerine ulaşanlardır.¹⁶ Tercan, Sason Dağı ve Oltu bölgesine yayılan grubun yanı sıra Kars havalisine de giden birlikler buralara hâkim olan Gagik'in ordusuyla karşılaşmış ve onları mağlup etmişlerdir.¹⁷ Bu sırada Tuğrul Bey de Malazgirt'i kuşatmaya devam etmekteydi; ancak, Bizans'ın bölgedeki en müstahkem şehri olan bu kenti almak mümkün olmadı.¹⁸ Buradan yukarı Aras, Murad Suyu-Bingöl Suyu arasındaki bölgeyi ele geçiren Selçuklu Sultanı, Avnik'ten Erzurum önlerine gelmiştir. Daha sonra kuzeye yönelerek Bizans'ın İberyaya temasındaki kaleleri dolaşan Sultana karşı bölgede görev yapan komutanların hiç-

¹³ René Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi** (nşr. S. Dolanoğlu), İstanbul, 2005, s. 581 vd.

¹⁴ V. Minorsky, **Studies in Caucasian History**, London, 1953, s. 54.

¹⁵ **Urfalı Mateos Vekayı-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara, 1987, s. 100 vd.

¹⁶ Bkz. **Aristakes Lastiverte'i's History**, s. 93 vd.

¹⁷ Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (nşr. F. Işıltan), İstanbul, 1970, s. 179.

¹⁸ **Aristakes Lastiverte'i's History**, s. 100 vd.; **History of Armenia by Father Michael Chamich**, C II, s. 143.

biri çıkıp da savaşmaya cesaret edememiştir. Buradan tekrar Malazgirt önlerine gelen Sultan, şehri yeniden kuşatmış ancak ele geçiremeden yaklaşan kış sebebiyle ülkesine geri dönmüştür.¹⁹

Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu seferiyle birlikte ilk kez bir Selçuklu sultanı Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya girmişti. Bu harekât ile birlikte Selçuklular bölgedeki Roma askeri gücünün onlara karşı duramayacak kadar zayıf olduğunu fark etmişti. Şeddadilerin Selçukluların yüksek hâkimiyetini kabul etmesi ise Kafkasya'daki ittifakların nasıl şekilleneceği açısından önemli bir adımdı. Bölgedeki Hristiyan unsurlar aralarındaki ihtilaflara rağmen Romalıların yanında yer alırken Müslümanlar da Selçukluların tarafında saf tutmaktaydı. Diğer yandan bazı Bizans tarihçilerinin vurguladığı üzere²⁰ bu ittifakla birlikte Romalıların doğu sınırındaki savunma gücü büyük ölçüde zarar görmüştür.

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra yerine yeğeni, Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan (1063-1072) geçti. O iç sıkıntıları hallettikten sonra ilk iş olarak Kafkas seferine çıktı. Böylece Tuğrul Bey döneminde ilk adımı atılan fetihler yeniden başlamış oldu. Bu sırada Gürcü Krallığı'nın başında IV. Bagrat bulunmaktaydı. Ancak muhaliflerin özellikle de Orbelian ailesinin tahtı ele geçirme çabaları ülkeyi oldukça karıştırdığı gibi hükümdarı da güçsüz hale getirmişti.²¹ Aynı devirde Roma İmparatorluğu'nun başında da Konstantinos Dukas (1059-1067) vardı. O da otuz yıldan beri devam eden taht kavgaları yüzünden büyük güç kaybetmiş bir devletin başındaydı ve Alp Arslan Kafkasya seferine çıktığında Macar isyanıyla uğraşmaktaydı.²² Selçuklular Doğu Anadolu'ya kadar ilerlediği sırada onlara karşı durabilecek devletler bu durumdaydı. Romalıların ve Gürcülerin içinde bulunduğu bu durum Sultan Alp Arslan'ın Kafkasya seferinin sonuçlarını yakından ilgilendirecektir.

¹⁹ R. Grousset, **Ermenilerin Tarihi**, s. 585 vd.

²⁰ Bkz. George Finlay, **History of the Byzantine and Greek Empires**, C II, London, 1854, s. 19 vd.; Louis Brehier, **The Life and Death of Byzantium** (nşr. M. Vaughan), New York, 1977, s. 178 vd.

²¹ Bkz. R. Grousset, **Ermenilerin Tarihi**, s. 588 vd.

²² Bkz. Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi** (nşr. F. Işıltan), Ankara, 1999, s. 302-317.

Bizans İmparatorluğu batıdaki isyan ile uğraşırken, Alp Arslan, 22 Şubat 1064'te Rey'den Azerbaycan'a doğru harekete geçmiştir. Bu seferi ayrıntısıyla anlatan İbnü'l Esir'in yazdığına bakılırsa Sultanın amacı Bizans'a karşı bir sefer düzenlemektir. Merend'e geldiğinde, Bizans'a karşı gazâ yapmak üzere bölgede bulunan ve yöreyi çok iyi tanıyan Tuğtekin isminde bir Türkmen emiri, Sultanın hizmetine girmiş ve Selçuklulara kılavuzluk yapmaya başlamıştır. Ordu onun öncülüğünde dar geçitlerden ve sarp yollardan geçerek Nahçıvan'a vardı. Sultan Aras Nehri'ni geçmek için gemiler yapılmasını emrettiği sırada Hoy ve Selmas şehirlerinin itaat etmediği haberini alır. Horasan amirini bölgeye göndererek kontrolü sağlar. Bu bölgenin askerleri de Alp Arslan'ın ordusuna katılır. Sultan asker toplama ve gemi yapımı işini hallettikten sonra yerine oğlu Melikşah ile vezirini bıraktıktan sonra Gürcistan seferine çıkar. Melikşah ve Nizâmülmülk Rumların elindeki bir kaleyi ele geçirdikten sonra Sürmârî kalesini ele geçirdi. Ardından yakındaki bir kaleyi de fethettikten sonra ele geçirdiği bu yerleri Nahçıvan emirine teslim etti. Buradan Meryem-nişin üzerine yürüdü. Burası müstahkem bir şehir olup kalabalık bir Hristiyan nüfusun yaşadığı yerd. Aynı zamanda çok sayıda Hristiyan din adamının yaşadığı şehrin yanında büyük bir nehir de vardı. Savaş için gerekli gemi ve teçhizatlar hazırlandıktan sonra şehir hücum edildi. Kısa sürede şehri ele geçirdiler. Alp Arslan daha sonra oğlu ve vezirini yanına çağırdığında elde ettikleri zaferi duyunca çok sevindi. Daha sonra hep birlikte Sübiz-şehr'i kuşattılar. Şiddetli çatışmalardan sonra bu kent de ele geçirildi. Son olarak ise müstahkem bir şehir olan Aâl-Lâl şehrine yürüdüler. Doğu ve batı yanında yüksek kaleler bulunan, kuzey ve güneyde de geçilmesi zor bir nehir akan bu şehrin fethedilmesi oldukça zordu. Ancak Sultan kurdurduğu köprü ile kente büyük zarar verdi. Huruç harekâtı yapmak isteyen Gürcü kuvvetlerini de mağlup etti. Yenilenler geriye doğru kaçarken Selçuklu askerleri de onları takip ederek kaleye girdi ve Temmuz 1064'te şehri ele geçirdi.²³

Sultan Alp Arslan'ın Kafkas seferi Gürcü, Ermeni ve bazı İslam kaynaklarında da akis bulur. Anonim Gürcü Vekayinamesi'nde özellikle Ahılkelek'in alınması hadisesi teferruatlı olarak anlatılır. Ermeni tarihçileri ise seferin bölgedeki etkilerini ortaya çıkarması bakımından büyük önem taşıyan kıymetli bilgiler kaydetmişlerdir. Urfalı Mateos, Alp Arslan'ın ordusunun bütün

²³ İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C X, s. 49 vd.

ovaları kapladığını, “*korkunç dalgalarla çalkalanan bir denizi ve taşkın sularını ileriye atan azgın bir nehri*” andırdığını ifade ederken, yaşadıkları çaresizliği ortaya koymakta ve ülkelerini savunmasız bırakan Bizans İmparatoruna lanetler yağdırmaktadır. Çamiçyan da Selçuklulara karşı varlık gösteremeyen Bizans komutanları başta olmak üzere tüm yetkililerin yerlerini terk ettiğini, bunu gören binlerce insanın da korkuya kapılıp yurtlarından ayrılarak güvenli gördüğü bölgelere göç ettiğini yazarken, seferin yöre halkı açısından önemli bir sonucuna temas eder. İslam kaynaklarında kazanılan zaferlerin izleri görülür. Bizans kaynaklarından ise, Selçuklu kuvvetlerinin merkezi Trabzon olan Kaldia eyaletine kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Sonuçta Kür nehrini takip ederek Kangarni’den Çoruh nehrine kadar olan araziye ele geçiren Selçuklu ordusu, hiçbir direnişle karşılaşmadan Şavşat ile Artvin’e uzanan yöreye de hâkim olmuştur. Buradan batıya doğru bir yay çizerek Oltu’nun kuzeyine gelen Alp Arslan, Panaskert’i ele geçirerek Trialeti’ye geri dönmüştür. Bu sırada ordunun öncü kolu Kafkas dağlarına doğru kaçmakta olan Bagrat’la karşılaşmış ve Kral canını zor kurtarmıştı. Böylece Hazar Denizi’nden başlayıp batıda Çoruh boylarına, kuzeyde Abhazy’a kadar genişleyen arazi Selçukluların eline düşmüştür.²⁴

Gürcülere karşı elde ettiği bu başarıdan sonra Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşah komutasındaki birlikleri de yanına alarak Ani şehri üzerine yürümüştür. Burası Ermeniler ve Romalılar için farklı kıymeti olan bir şehirdir. Romalılar Ani’yi Doğu Anadolu’nun savunması açısından oldukça önemli bir yer olarak görmekteydi. 1021’den beri Abhazy’a dan Van’a kadar inşa etmeye çalıştıkları savunma hattının merkezi konumundaki yer Ani’ydi. Onlar burayı mühim bir askeri üs olarak görürken Ermeniler için Ani çok önemli bir dinî merkezdi. Şehirde bulunan pek çok kilise ve manastır Ermeniler açısından kıvanç kaynağıydı.²⁵ Aynı zamanda onlar müstahkem mevki ve güçlü surları

²⁴ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 118 vd.; M. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s. 287 vd.; Juansher’s Concise History of the Georgians (nşr. R. Bedrosian), New York, 1991, s. 105; Stephannos Orbelian, **Histoire de la Siounie**, C I (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg, 1864, s. 215; Hamdullah Kazvini, **Tarih-i Güzide** (nşr. A. Nevai), Tahran, 1923, s. 432; Kemâluddîn Ebu’l-Kâsım Ömer İbnu’l Adîm, **Buğyetu’t-Taleb fî Tarih Haleb**, C II, Şam, 1954, s. 17; **History of Armenia by Father Michael Chamich**, C II, s. 150; E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 184.

²⁵ Bölgedeki kilise ve manastırlar hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Marie-Félicité Brosset, **Les Ruines d’Ani Capitale de l’Arménie sous les Rois Bagratides Histoire et Description**, Saint Pétersburg, 1861.

sebebiyle Ani şehrini kimsenin fethedemeyeceğine inanıyorlardı. Romalılar da bir hile ile şehrin idaresini ele geçirmişti.²⁶ Sultan Alp Arslan'ın Ani'ye düzenlediği seferin kaynaklara çok farklı şekillerde yansımalarının altında bu sebep vardır.

Ani seferi hakkında en ayrıntılı bilgiler Ermeni kaynaklarında bulunur. Dönemin en önemli kaynaklarından olan Aristakes, 1064'te on binlerce askerini toplayan Selçuklu hükümdarının Ani'yi kuşattığını, uzun süren çatışmalardan sonra büyük kayıplar veren Ermenilerin daha fazla dayanmadığını, şehri savunanlar iç kaleye kargaşa oluştuğunu ve şehrin düştüğünü yazar.²⁷ Urfalı Mateos ise "Bir kara bulut gibi" tasvir ettiği Alp Arslan'ın "on binlerce" insanın yaşadığı Ani'yi kuşattığını yazar. O sırada şehirdeki bin bir kilisede kurtuluş için ayin düzenlendiğini kaydetmekteydi. Selçuklu askerleri şehre girdikten sonra taş üstünde taş kalmamış, "ikisi iki elinde, birisi de dışlerinin arasında olmak üzere üç keskin bıçak" ile merhametsizce halkı öldürmüşler, kent kısa sürede kan denizine dönmüştü.²⁸ XII. yüzyıl tarihçisi olan Urfalı Mateos, Ani şehrinin kaybedilmesini şahitlerinde bile bulunmayan büyük abartılarla anlatmıştır. Onun bu mübalağalarının kutsal şehirlerini kaybetmiş olmanın acısından kaynaklandığı açıktır. Ancak ondan sonra gelen tarihçiler de bu abartıları eserlerinde tekrarlayınca²⁹ bir kişinin yaptığı hakikat sınırlarını aşan değerlendirmeler Türk imgesinin en önemli unsurları haline getirilmiştir. Biraz daha heyecandan uzak davranan Anili Samuel 1064'te şehrin Alp Arslan'ın eline geçtiğini, büyük bir katliam yapıldığını, kadın ve çocukların esir alındığını yazarken hem fazla teferruata girmez hem de diğer meslektaşları gibi mübalağa yapmaz.³⁰ Çamiçyan da Samuel gibi Ani şehrinin kaybedilişini anlatırken diğer kaynaklardan daha yalın bir dil kullanır. Onun tasvirinde en öne çıkan, kenti idare edenleri söz başında ismen zikredip tanımlayarak Selçukluların Bizans yöneticilerinden şehri aldığını bilhassa ifade etmesidir. Dük unvanlı Bagarat ve yardımcısı Gürcü Gregory, Alp Arslan kenti kuşattığında

²⁶ Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, C I, Paris, 1880, s. 401.

²⁷ *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 61 vd, 162 vd.

²⁸ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 119 vd.

²⁹ *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 29; *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians* (nşr. R. Bedrosian), New York, 1986, s. 83 vd; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", s. 177.

³⁰ Edouard Dulaurier, *Recherches sur la Chronologie Armenienne*, C I, Paris, 1859, s. 297.

Ani'yi idare etmekteydi. Muhasara sürerken yerli soylular büyük bir gayretle kenti savunmakla birlikte bu ikisinin yanlış idaresi yüzünden kargaşa çıkmış ve Selçuklular bu sayede şehre girebilmişti. Ondandır da rakam vermeksizin Selçukluların büyük bir kıyım yaptığını ve bunun Alp Arslan'ın ilk zalimliği olduğunu da yazarak sözlerini noktalar.³¹

Ani'nin Selçuklular tarafından fethedilmesine en çok ilgi gösteren Bizans tarihçisi Mikhael Attaleiates'tir. Onun yazdıklarına bakılırsa askerler için ayrılan ödeneği başka işlerde kullanan Bagrat'ın bu tavrı yüzünden oldukça güç kaybeden ordu bir yana şehrin savunmasına katılan ve savaşmaktan bihaber olan, çoğunluğunu esnafın oluşturduğu ahalide de kendi içindeki çekişmeler yüzünden layıkıyla görev yapamıyordu. Sürekli saldırılar sonucu surlarda oluşan çatlaklara yüklenen Selçuklu askerleri, 18 Ağustos 1064 günü hem kapıları hem de surların belirli bir bölümünü yıkarak kente girdiler. Kentte büyük bir kıyım olurken ahalini kılıçtan geçirilmesine sessiz kalan yöneticiler iç kaleye çekilerek canlarını kurtardılar. Bir süre sonra yiyecek sıkıntısına düşen bu grubun, canlarının bağışlanması karşılığında iç kaleyi teslim etmesiyle Ani şehri tamamen Selçukluların eline geçmiş oldu.³² Sultan Alp Arslan fethettiği yerleri müttefiki olan Şeddadilerin emiri Ebu'l Asvar'ın oğlu Minuçehr'in idaresine bırakmıştır.³³ Kısa süre sonra Gürcü Kralı Bagrat elçi göndererek Selçuklulara vergi vermeyi kabul etmiştir.³⁴ Ardından Şirvan emirinin de Sultan Alp Arslan'a bağlılığını bildirmesiyle³⁵ Selçukluların Kafkasya'daki hâkimiyeti perçinlenmiştir.

1064'te uğradığı hezimetten sonra Gürcü Kralı Bagrat, ülkesindeki otoritesini koruyabilmek için çare aramaya başlamıştır. Bunun için Selçuklularla bağını koparması gerekmektedir. Ancak düşüncesini gerçekleştirebilecek gücü yoktur. O da Alanlardan destek alarak Selçuklulara karşı mücadeleye girişmiştir. Selçuklu kaynakları 1065'te Gürcü kralının yolladığı ordunun Berdea'yı yağmaladığını yazar.³⁶ Böylece Bagrat, Selçuklularla yapmış olduğu

³¹ **History of Armenia by Father Michael Chamich**, C II, s. 150 vd.

³² Bkz. Mikhael Attaleiates, **Tarih**, s. 88-91.

³³ M. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s. 288.

³⁴ Hüseyini, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye**, s. 24 vd; Y. Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 160.

³⁵ **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**, s. 118 vd.

³⁶ Hüseyini, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye**, s. 30; Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, C I, s. 76.

anlaşmayı bozmuş oldu. Sultan Alp Arslan'ın bölgenin idaresini bağladığı Şeddadilere saldıran³⁷ Gürcü hükümdarı açıkça Selçuklulara karşı ayaklanmıştı. Bu gelişmeler üzerine Sultan Alp Arslan ikinci kez Gürcüler üzerine sefere çıktı.

Sultan Alp Arslan Kartli'ye yöneldiği sırada Ermeni Kralı Kvirike, Tiflis emiri ve Şeddadiler de ordusuna dâhil olmuşlardı. 1068 yılı başlarında Aras'ı geçip ikinci kez ülkeye giren Selçuklu ordusuna karşı çıkamayan Bagrat kuzeye kaçarken, Sultan, altı hafta içinde Tiflis ve Rustavi çevresindeki alanı ele geçirmiştir. Alp Arslan'a elçi göndererek yeniden itaatini bildiren Gürcü Kralı'nın bu talebini kabul eden Selçuklu Sultanı, haraç vermesi şartıyla Bagrat'la yeni bir antlaşma imzalamak suretiyle Gürcüleri yeniden Selçuklulara bağlamıştır. Tiflis ve Rustavi'yi Gence emiri Fadlun'un idaresine bırakan Selçuklu hükümdarı bölgede hâkimiyetini yeniden tesis etmiş bir halde başkentine geri döndü.³⁸

Sonuç olarak Orta Aras havzasındaki Türk varlığının MÖ IV. yüzyılda başladığı anlaşılmaktadır. Ancak buraların Türk yurdu haline gelmesinde Selçukluların büyük rolü vardır. 1018'de bölgeye ulaşan Çağrı Bey'in keşif akıncıları Selçukluların yerleşebileceği çok güzel bir ülke bulmuşlardı. Çok büyük bir güç tarafından korunmayan bu topraklarda çok fazla insan da yaşamamaktaydı. Nüfus belirli merkezlerde yoğunlaşmıştı ve Selçukluların konar-göçebe hayatını sürdürebileceği kırlık alan büyük ölçüde ıssızdı. İşte bu keşif Dandanakan Zaferi'nin akabinde devletin kurulmasından sonra Selçukluların bölgeye yönelmesine temel teşkil etmiştir.

Tuğrul Bey döneminde başkent Rey kentine taşınması Kafkasların ve Anadolu'nun fethedileceğine dair ilk önemli işaretlerden birisiydi. 1045'te Gence'de Romalılarla mücadeleye girişen Selçuklular Tuğrul Bey döneminde onların Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki gücüne önemli darbeler vurdular. 1047'de Hasan Bey Romalılar tarafından Zap Suyu üzerinde tuzağa düşürülüp şehit edilse de bu Selçuklu akınlarını durdurmaya yetmedi. 1048'de Pasin-

³⁷ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 75.

³⁸ M. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 290 vd.; Hüseyini, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, s. 30 vd.; R. W. Thomson, *Caucasian History*, s. 301; *Les Turcs Au Moyen-A.g.e.*, s. 16 vd.; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 66.

ler’de kazanılan zaferle Bizans İmparatorluğu’nun Doğu Anadolu’daki savunma gücüne ilk büyük darbe vuruldu. Bundan sonra da Selçuklu akıncıları Orta Aras bölgesine gelmeye devam etti; ancak, 1054’te Tuğrul Bey’in komuta ettiği bir orduyla bizzat bölgeye gelmesi yörenin fethedilmesine verdikleri önemi göstermesi bakımından çok değerlidir. Bu seferle birlikte Selçuklular, Romalıların bölgedeki savunma gücünün çok büyük olmadığını görmüşlerdir. Bölgenin sosyo-ekonomik durumu da Çağrı Bey’in geldiği dönemden çok farklı değildir. Sadece Romalılar yöredeki prensliklere son vermiş ve bölgenin tamamına hâkim olmuştu. Ancak bunu yaparken siyasî yapısını değiştirdikleri yerlerin savunulması için yeterince önlem almamışlardı. Bu ihmal Orta Aras havzasının Selçuklu hâkimiyetine girmesini kolaylaştırıcı sebeplerin başında gelmektedir.

Orta Aras havzasının fethi Sultan Alp Arslan zamanında olmuştur. O, tahta geçtikten kısa süre sonra Kafkasya seferine çıkmış ve amcası zamanında çeşitli ilerlemeler kaydedilen yerleri fethetmeye başlamıştır. Gürcü kralını itaat altına aldığı 1064 seferinde oğlu Melikşah ve veziri Nizamül Mülk de İğdır ve çevresini fethetmiş, Nahçıvan’ı alan Selçuklu ordusu ardından Ani şehrini kuşatmıştır. Burası Doğu Anadolu’daki Bizans savunması hattının merkezi kabul edilebilecek oldukça önemli bir yerdirdi. Ayrıca Ermeniler için mühim bir dini merkezdi. Uzun süren kuşatmadan sonra 16 Ağustos 1064’te şehir fethedildi. Bundan sonra Selçuklulara karşı bölgede ciddi bir direniş olmadı. Kars hâkiminin Selçuklulara bağlanması bunun ilk örneğidir. Ermeniler Ani’nin kaybedilmesinden ve Selçuklu ilerleyişinden Romalıları sorumlu tuttu ve onlarla işbirliği yapmamaya başladı. 1068’de ikinci Kafkas seferine çıkan Alp Arslan bölgede kontrolü sağlayarak Orta Aras havzasını yurtları olarak gördüğünü ve buralarda huzursuzluk çıkarana sert tepki göstereceklerini açıkça belli etti.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, Gregory, **Abû'l-Farac Tarihi**, C I (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1987.
- Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-nâme**, C I (nşr. E. Merçil), İstanbul, 1977.
- Aristakes Lastivertc'i's History** (nşr. R. Bedrosian), New York, 1985.
- Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler** (nşr. A. Sevim), Ankara, 1988.
- Brehier, Louis, **The Life and Death of Byzantium** (nşr. M. Vaughan), New York, 1977.
- Brosset, M., **Gürcistan Tarihi** (nşr. H. D. Andreasyan-E. Merçil), Ankara, 2003.
- , **Les Ruines d'Ani Capitale de l'Arménie sous les Rois Bagratides Histoire et Description**, Saint Pétersburg, 1861.
- Dulaurier, Edouard, **Recherches sur la Chronologie Armenienne**, C I, Paris, 1859.
- Finlay, George, **History of the Byzantine and Greek Empires**, C II, London, 1854.
- Grousset, René, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi** (nşr. S. Dolanoğlu), İstanbul, 2005.
- Hamdullah Kazvini, **Tarih-i Güzide** (nşr. A. Nevai), Tahran, 1923.
- History of Armenia by Father Michael Chamich**, C II (nşr. J. Avdall), Calcutta, 1827.
- Honigmann, Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (nşr. F. Işıltan), İstanbul, 1970.
- Hüseynî, Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye** (nşr. N. Lugal), Ankara, 1943.
- İbnu'l Adîm, Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer, **Buğyetu't-Taleb fî Tarih Haleb**, C II, Şam, 1954.

- İbnü'l Esîr, **El-Kâmil Fi't-Tarih**, C IX-X (nşr. A. Özeydin), İstanbul, 1991.
- Juansher's Concise History of the Georgians** (nşr. R. Bedrosian), New York, 1991.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1943, s. 259-274.
- Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians** (nşr. R. Bedrosian), New York, 1986.
- Langlois, Victor, **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie**, C I, Paris, 1880.
- Les Turcs au Moyen-Age** (nşr. X. Jacob), Ankara, 1990.
- Lordkipanidze, Mariam, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, Tbilisi, 1987.
- Mikhael Attaleiates, **Tarih** (Çev. B. Umar), İstanbul, 2008.
- Minorsky, V., **Studies in Caucasian History**, London, 1953.
- Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, **Ravzatu's-Safâ** (nşr. E. Göksu), Ankara, 2015.
- Moses Khorenats'i, **History of the Armenians** (nşr. R. W. Thomson), London, 1980.
- Orbelian, Stephannos, **Histoire de la Siounie**, C I (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg, 1864.
- Ostrogorsky, Georg, **Bizans Devleti Tarihi** (nşr. F. Işıltan), Ankara, 1999.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, **Cami'ü't-Tevârih** (nşr. E. Göksu-H. H. Güneş), İstanbul, 2011.
- Smbat Sparapet's Chronicle** (nşr. R. Bedrosian), New Jersey, 2005.
- Suny, Ronald Grigor, **The Making of the Georgian Nation**, London, 1989.
- Thomson, Robert W., **Rewriting Caucasian History**, Oxford, 1996.

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul, 1996.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara, 1987.

OSMANLI-İRAN VE RUS İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA PENAĞ ALİ HAN VE İBRAHİM HALİL HAN DÖNEMİNDE KARABAĞ HANLIĞI

İsmail ÖZÇELİK*

Özet

Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Bey'dir. Penah Ali Bey göçebe hayat süren Cevanşir Türkmenlerinden olup Sarıcalı oymağına mensuptur. Önceleri İran hükümdarı Nadir Şah'ın hizmetinde bulunmuş ve onun emrinde önemli görevler yapmıştır. Fakat İran sarayında kendisi gibi görev alan kardeşinin Nadir Şah tarafından idam edilmesi nedeniyle Karabağ'a gitmiş ve İran hükümdarına karşı bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Karabağ Hanlığı'nın kurulması da bu mücadelenin neticesine dayanmaktadır. 1749 yılında hanlığını ilan eden Penah Ali Han, vefatından sonra yerine oğlu İbrahim Halil Han geçmiştir. Bir süre hanlık yaptıktan sonra İbrahim Halil Han tahttan feragat etmiş; ancak, 1786 yılında ikinci defa Karabağ Hanlığı tahtına oturmuştur. 1806 yılında yerine halefi Mehdi kulu Han Karabağ Hanlığı'na hükümdar olmuş ve bu durum 1822 yılında Rus istilasının gerçekleşmesine kadar sürmüştür.

Gerek Penah Ali Han dönemi gerekse İbrahim Halil döneminde bir taraftan Osmanlı Devleti'yle ilişkiler devam ederken diğer taraftan İran ve Ruslarla da çeşitli vesilelerle mücadeleler ve ilişkiler söz konusu olmuştur. Penah Ali Han, Karabağ'da Şuşa şehrini kendine başkent edinmiş ve bu şehre Penahabad ismi verilmiştir. Kendi adına sikke de bastıran Penah Ali Han'ın bu sikkelerine "Penahabadı" adı verilmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra onun komutanlarından olan Urmiyeli Fetih Ali Han Avşar, devlet kurma iddiasıyla Urmie vilayetinde harekete geçerek Azerbaycan'ı fethetmek istemiş ve Pehah

* Prof.Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı ve Öğretim Üyesi, iozcelik6@gmail.com

Ali Han'a elçiler ve değerli hediyeler göndererek, onunla ittifak yapmak istemiştir.

İbrahim Halil Han'ın Karabağ'daki saltanat dönemine bakıldığında Rusya'nın yayılcılığa başladığı ve İran da taht kavgalarının şiddetlendiği bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde Şuşha ve Karabağ İbrahim Han'ın yardım alamaması nedeniyle ve bazı hanların Ruslara tabi olması sonucunda İbrahim Halil Han Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuş, Rusya ile ittifak kuran Tiflis Hanı Iraklı Han da Osmanlı Devleti'yle dost olmak istemiştir. Osmanlı Devleti ile bu nedenle yazışmalar olmuştur. İbrahim Halil Han'ın İran ve Rusya ile yaşadığı ilişkilerde Osmanlı Devleti'nin yanında yer almak istemiş ve öyle ki görev yaptığı sürece Osmanlı'nın bir memuru gibi vazife görmüştür.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve duraklamaya girmesi sırasında Kafkasya da başlayan Rus yayılcılığı ve İran politikaları bu coğrafyada Türk hanlıklarının bağımsızlıklarının sona ermesiyle sonuçlanan süreçte, Revan Hanlığı'nın Erivan şekline dönüşmesi ve Ermenistan devletinin teşekkülüne zemin hazırlanmıştır. Bununla birlikte Karabağ Meselesi ve Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ayrılıkların da tohumları ekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Hanlığı, İbrahim Halil Han, Penah Halil Han, Şuşha, Penahabad

**PENHAN ALI KHAN AS A PART OF OTTOMAN-IRAN AND
RUSSIAN RELATIONS AND KHANATE OF KARABAKH IN
İBRAHİM HALİL KHAN'S PERIOD**

Abstract

The lands of Azerbaijan was so important for the powers which wanted to be dominant on the Caucasia in the 18th and 19th centuries. There were feudal and independent political entities in the area in which the principalities emerged. The lands of Karabağ, which is our topic, was an ancient Turkish settlement since the Seljuk period. The principality of Karabağ had come under the influence of the Ottoman Empire along with its hinterland during the reign of Ahmed the third, Karabağ had entered under the dominion of the Ottoman Empire.

In administrative respect, like other principailites in Azerbaijan, Karabağ continued to unite with the Beylerbeylik of Erzurum and Çıldır. But when the Ottoman dominion in the region weakened, the area had become a region of rivalry between Persia and Russia. In 1757, Penah Ali Han gained the independence from Persia and established the principality of Karabağ and for a long time protected its independency.

As the ruler of Karabağ, Penah Ali Han maintained a close relationship with the Ottoman Empire and cooperated with the Ottoman authorities like its officers. However, the relative period was coincided with the decline of the Ottoman Empire, because of this, the Ottomans capacity to reinforce the principality of Karabağ was limited.

As a result of the development in 1805, the ruler of Karabağ, İbrahim Han, had to accept the hegemony of Russia. And after that the influence of Russia in the area had increased. After the Gülistan Treaty in 1813 and Türkmençay Treaty in 1828 when the lands of Azerbaijan had been shared between Persia and Russia, the fate of Karabağ was shaped according to this situation. North Azerbaijan entered under the influence of Russia and South Azerbaijan was left to Persia.

In the following period, Armenians from Russia and Persia migrated to both Revan and Karabağ and settled in the area with tax privileges. In this way demography of the area was shaped and the roots of Azeri-Armenians struggle had been prepared.

I- Giriş

Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile Gökçe Göl arasında bulunan ve tarihte "Arran"¹ diye anılan topraklar içindeki dağlık bölgeye "Karabağ" denilmekte ve burada XVIII. yüzyılda kurulan Türk hanlığı da aynı isimle anılmaktadır. Evliya Çelebi, ünlü Seyahatnamesi'nde burası için "Küçük Azerbaycan" tabirini kullanmıştır. Bilindiği gibi isimler bir yerin tarihi ve geçmiş hakkında önemli ipuçları verirler.² "Karabağ" isminin bölgedeki yüksek vadilerden ve koyu renkli verimli topraktan geldiği veya "Kara" ile "Bağ" kelimelerinin birleştirilmesiyle ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Bundan başka bu ismin Türkçe bir kökten geldiği de açıkça görülmektedir. Bu yörede "Karadağlı, Karakoyunlu, Karademirçilü, Karapirimlü, Karaserkârlü, Karadolak, Karabulak, Karalar, Karadonlu, Karapapaklu, Karahanlu, Karacalu, Karabeylü, Karabayramlu, Karavelilü, Karaçınar" gibi boy ve yer adlarının çokluğu dikkat çekmektedir. Burası Türk tarihi bakımından tarihte genellikle bir askeri garnizon yani karargâhı olmuştur. Örneğin Gürcistan seferinden dönen Selçuklu Sultanı Alparslan burasını 1064 yılında kışlak olarak kullanmıştır.³ Sultan Melik Şah ise bu bölgeyi 1086 yılında baştan başa iskân etmiştir.⁴

Ebu'l-gâzi Bahadır Han'a göre Karabağ, Oğuz Han'ın üçüncü oğlu olan Yılduz'un büyük oğlu Afşar'ın torunlarından Cevanşir Kabilesi'nin Sarıcalu Sülalesi'ne ait olmuştur. Bu sülale Hülagü Han zamanında Anadolu'ya gelmiş, Timur Anadolu seferi sonrasında bunları Karabağ'a nakledilmiştir. Cevanşir Kabilesi'nin Sarıcalu Sülâlesi'nin Karabağ'daki köklerinin İslâmlıktan önceki devirlere kadar gittiği bilinmektedir.⁵

İlhanlıların yazlık payitahtı Karabağ'daydı.⁶ Bu devirde Moğollarla beraber Karabağ'a gelen ve Müslüman olmayan Göktanrı inancındaki Şamanî

¹ Arrân Bögesi, Kafkasyada Kura ve Aras nehirleri arasındaki tarihi-coğrafi bölge. Yunan ve Roma dönemlerinde Albanya, Hellenistik Dönem'de Arian ya da Arianoi adlarıyla bilinmekteydi. Bölgenin merkezi Kebele veya Kabala idi. Diğer büyük şehirleriyse Beylagan ve Gence şehirleriydi.

² İsmail Özçelik, **Tarih ve Metodolojisi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 91-92.

³ Mirza Bala, "Karabağ", **İslam Ansiklopedisi**, C 6, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993, s. 213.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1973, s. 111.

⁵ İsmail Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları**, Bilge Yayınları, Ankara, 2003, s. 2-3.

⁶ Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", **İslam Ansiklopedisi**, C 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993, s. 104.

Türklerin bölgeye yerleşmeye başlamasından sonra, buraya daha önce gelip yerleşmiş ve İslam dinini kabul etmiş olan Türkler, yöreye yeni gelen soydaşlarını Müslümanlaştırmaya çalışmışlardır. Karabağ, Timurlular döneminde de Türkleşmeye devam etmiştir.⁷ Timur, Anadolu seferinden dönerken Karaman, Çukurova ve Suriye'den getirdiği 50.000 Türkmen ailesinin önemli bir kısmını Karabağ'a yerleştirmiş, burada bazı imar faaliyetlerine girişmiştir. Timur'un kışlak olarak kullandığı Karabağ, Akkoyunlular tarafından da aynı amaçla kullanılmıştır.⁸

Safevîlerin ilk dönemlerinde Karabağ'da Türk unsurunun daha da güçlendiği görülmektedir. Kanuni devrinde Karabağ ve havalisi Veziriazam Kara Ahmet Paşa tarafından alınmıştır. Kara Ahmet Paşa, Diyarbakır'dan hareketle Erzurum ve Kars üzerinden giderek Nahçıvan, Revan ve Karabağ'ı zapt etmiştir.⁹ Ancak Karabağ'ın Osmanlı hâkimiyetine kalıcı olarak girmesi III. Murad dönemine rastlar (1574-1595). Şirvan ve Bakü'yü ele geçiren Osmanlı kuvvetleri Ferhat ve Cafer Paşaların idaresi altında Karabağ'ı da almışlardır (1590).¹⁰ III. Ahmet zamanında (1703-1730), 1720'den sonra, Rusya'nın Hazar Denizi kıyılarını işgal ederek Azerbaycan'a doğru ilerlemesine karşılık, Osmanlı Devleti'nin de harekete geçmesi üzerine iki devlet arasında imzalanan İstanbul Antlaşması¹¹ sonucunda 1724 yılında Karabağ, Osmanlılar'da kalmıştır.¹²

⁷ Mustafa Kafalı, "Timur", **İslam Ansiklopedisi**, C 12, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993, s. 341.

⁸ Mirza Bala, a.g.m., s. 213.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1972, s. 361.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 3, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1972, s. 62-65.

¹¹ 1724 yılındaki İstanbul Antlaşması, ilk Osmanlı-Rus dostluk anlaşmasıdır. Osmanlı Devleti ve Rusya, İran'a saldırıp Kuzey Kafkasya'da karşı karşıya gelince, İngiltere ve Hollanda'nın araya girmesiyle imzalanmıştır. Bu antlaşmayla olası bir Osmanlı-Rus savaşı önlenerek, Safevîlerin Kafkaslar'daki toprakları Osmanlı Devleti ve Rusya tarafından paylaşılmıştır. Antlaşmayla Derbent, Bakü Kaleleri ve Dağıstan, Rusya'ya bırakıldı. Gence, Karabağ, Ahıska, Revan ve Tebriz Osmanlı Devleti'ne verildi. Ancak İran'da Safevî Şahı Hüseyin'in İran'ı istila eden Afganlara esir düşmesiyle yönetimi ele geçiren Avşar Türklerinden Nadir Şah, bu antlaşmayı tanımamış ve Osmanlılara savaşı açmıştır.

¹² Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C 3, s. 65.

Klasik Osmanlı çağında Osmanlılara bağlı olarak Batı Kafkasya bölgesinde dört meliklik vardı. Bunlar, devlete vergi veren ve yarı bağımsız Dadyan, Güril, Açıkbaş ve Abaza meliklikleridir.¹³ Osmanlı idaresi bu meliklikleri bölgedeki Çıldır Beylerbeyliği vasıtasıyla kontrol altında tutmaktaydı. Çıldır Beylerbeyliği, ocaklık suretiyle, yani aynı aileye mensup olan Beylerbeyi tarafından idare edilen hudut eyaletlerinden biriydi. Çıldır Beylerbeyi, bu meliklikleri murakabe altında bulundurur ve aynı zamanda bunların Kafkas ve İran ile olan münasebetleri hakkında Osmanlı Devleti'ni haberdar ederdi.¹⁴ Çıldır ve Erzurum Beylerbeyliği yakınçağlarda hanlıklarla Osmanlı Devleti arasındaki ilişki ve kontrolü sağlamışlardır.

II- Karabağ Hanlığı'nın Kuruluşu, Penah Ali Han Dönemi ve İran ile Olan Mücadelesi

Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Bey'dir. Ali Bey, Karabağ'da göçebe hayat süren Cevanşir Türkmenlerinden olup, Sarıcalı oymağındandır. Başlangıçta Nadir Şah'ın hizmetinde yer almış ve kendisine önemli görevler verilmiştir. Ancak, kendisi gibi İran sarayında görev alan kardeşinin, Nadir Şah'ın emriyle idam edilmesi üzerine, Karabağ'a kaçmış ve İran'a karşı bağımsızlık mücadelesine başlamıştır. İşte Karabağ Hanlığı'nın kurulması Penah Ali Bey'in bu dönemdeki faaliyetlerinin neticesine rastlamaktadır.¹⁵

İran-Osmanlı rekabetinin hanlıklar üzerinde etkin olma mücadelesinin devam ettiği bir sırada, İran Azerbaycan'daki hanlıkları tazyik ederken, Osmanlı Devleti de buradaki hanlıkları yanına çekiyor ve onlara "yurtluk" ve "ocaklık" vererek, kendisine bağlamaya çalışıyordu.¹⁶ Örneğin 1731 yılında Gence Muhafızı İbrahim Paşa ve Revan Bölgesi Seraskeri olan Vezir Ali Paşa

¹³ İsmail Özçelik, **Devlet-i 'Aliye'nin Taşra Yönetimi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016, s. 16.

¹⁴ İsmail Özçelik, **Devlet-i 'Aliye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 202.

¹⁵ Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları**, s. 59.

¹⁶ **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914)**, Ankara – 1992, (BOA. *Nâme-i Hümayûn Defteri*, nr. 7, s. 237-239), s. 72-73.

birlikte İran'a karşı hareket ederek, Osmanlı Devleti'ne hizmet etmelerine karşılık kendilerine “yurtluk” ve “ocaklık” verilerek, taltif edilmiş ve onlarla işbirliği yapılmıştır.

Bu yıllarda, İran hükümdarı Nadir Şah, (1736-1747) Karabağ'da meskûn olan ve İran'a boyun eğmeyen Cevanşir aşiretini Horasan Eyaleti'nin Serhas bölgesine sürmüştür. Fakat daha sonraları, aşiretin reisi Penah Ali Bey, bir şekilde firar ederek, Karabağ dağlarına çekilmiş ve İran'a karşı mücadele etmeye başlamıştır. Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra,¹⁷ Penah Ali Bey'in oğlu İbrahim Halil, Cevanşir aşiretini Horasan'dan Karabağ'a getirmeye muvaffak olmuştur. Cevanşir aşireti, Penah Ali Bey etrafında toplanarak, O'nun bağımsız bir hanlık kurmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁸

Bu gelişmelerin ardından 1750 yılında “Penah Han” adıyla Karabağ Hanlığı tahtına oturan Penah Ali Han,¹⁹ komşusu olan rakip hanlar ve İran'dan gelebilecek muhtemel taarruzlara karşı kendisini korumak ve savunmak amacıyla, müstahkem bir kale inşasını uygun görmüştür. Bu cümleden olmak üzere 1757 yılında Şuşa Kalesi'ni inşa ettirmiştir.²⁰ Ele geçirilmesi bir hayli

¹⁷ Nadir Şah, Hindistan seferinden sonra yüklü miktarda servet ile İran'a dönmüş ve halktan üç yıl süre vergi toplamayacağını bildirmiştir. Hindistan seferinden yüklü miktarda servetle dönülmesine rağmen 1743'ten itibaren Osmanlı Devleti ve Kafkasya'da girişilen askeri mücadelelerin ülke ekonomisinde yarattığı bunalımı telafi edebilmek için halktan zorla vergi toplaması İran genelinde isyan hareketlerinin başlamasına sebep olmuştur. Affedilen vergilerin zorla alınması, vergi memurlarının halka kötü davranışları ve isyan hareketlerini bastırmak için alınan çok sert önlemler İran halkını özellikle Safevi hanedanına hâlâ bağlı kalan ve dini reformları benimsemeyen Şii zümreyi Nadir Şah'ın aleyhine döndürmüştür. Ülkenin doğusunda gelişen bu huzur bozucu haberler üzerine Nadir Şah, 1746 yılı Aralık başlarında İsfahan'a gelmiştir. Ocak 1747'de Yezd ve Kirman'a gitmek üzere İsfahan'dan ayrılan Nadir Şah, yolu üzerinde uğradığı her yerde halka çok sert davranıp birçoğunu öldürttü. Nisan sonlarında Meşhed'e ulaşan Nadir Şah, burada halka İsfahan ve Kirman'da yaptıklarından çok daha acımasız davranmıştır. Nadir Şah'ın bütün bu hareketleri Sistan bölgesinde daha önce çıkan isyanları bastırmak üzere gönderdiği yeğeni Ali Kulu Han liderliğinde çok büyük çapta bir isyanın çıkmasına sebep oldu. Bu isyan hareketi daha sonra Horasan'a ve Azerbaycan'a da sıçradı. Başlarına Feth Ali Han'ın oğlu Muhammed Hasan Han'ı geçiren Kaçar Türkleri de Esterabad/Gürgen'de isyan ettiler. 19 Haziran 1747'de Habuşan'a gelen Nadir Şah, ordugâhını Fethabad'a yakın mesafedeki Goçan'a kurdu. Burada bulunduğu sırada emrindeki komutanlar tarafından gerçekleştirilen bir suikast sonucu öldürüldü.

¹⁸ Bala, a.g.m., s. 214.

¹⁹ Penah Ali Han'ın, Hanlığının meşruiyetini ispatlamak için, onun Hülagü Han'ın torunlarından Argun Şah'ın neslinden olduğu iddia edilmektedir ki, bu rivayet onun hanlığı tesisinde rol oynayan önemli etkenlerden biridir.

²⁰ Mirza Cevanşir Karabağlı, **Karabağ Tarihi**, (Çev. Tahir Sümbül), Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 4, Ankara, 1990, s. 9.

güç olan Şuşa Kalesi, İran saldırılarına karşı başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Penah Ali Han'ın ismine izafeten bu kaleye "Penahabad" adı da verilmiştir. Zaman içinde burası Karabağ Hanlığı'nın merkezi olmuştur.²¹

Daha sonra Penah Ali Han, kendi adına sikke kestirmiştir. Şuşa ve Han'ın adından ötürü bu sikkelere "Penahabadi" adı verilmiştir.²² Bu durum, hanlığının bağımsızlığı ve Penah Ali Han'ın hükümdarlığının bir sembolü olmuştur. Nitekim bir rivayete göre de, Nuha²³ Hanı (Şeki Hanı) Hacı Çelebi'nin Karabağ'ı ele geçirmek iddiası üzerine Penah Ali, kendi hısım akrabalarından ve Kürtlerden müteşekkil büyük bir kuvvetle Nuha ya da Şeki Hanı Hacı Çelebi Han üzerine yürümüş ve onu mağlup etmiştir. Nuha Hanı Hacı Çelebi Han, mağlup olduktan sonra Kür Nehri'nin öteki yakasına çekilmek zorunda kaldığında şunları söylemiştir: "Penah Ali, kendisini han ilan etmişti, ben ise mağlubiyetimle onun hanlığını tasdik etmiş oldum." Yine Hacı Çelebi Han'a isnat edilen bu rivayetin bir başka versiyonu da şu şekildedir: "Penah Ali bu zamana kadar sikkesiz bir gümüştü, biz geldik ona altın sikke verdik ve döndük."²⁴

²¹ Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları**, s. 60.

²² Penah Ali Han'ın Karabağ Hanlığı'nı kurması araştırmalarda farklı tarihlerle anılmaktadır. Genel olarak 1747 ve 1750 yılları anılmaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki hanlığın kuruluşu 1747 olmalıdır. Keza Şuşa Kalesi'nin inşası da 1752 ve 1757 olarak farklı iki tarih söz konusudur. 1747 tarihi hanlığın kuruluş tarihi olarak alınırsa inşasına ilişkin 1752 tarihinin doğru olması kuvvetle muhtemeldir.

²³ "Şeki Hanlığı" ya da "Nuha Hanlığı" adları da verilen bu hanlık, 1747 tarihinde kurulmuş ve 1819'de kadar yaşamıştır. Hanlığın arazisi kuzeybatıda Dağıstan ve Ilisu Sultanlığı, kuzeydoğuda Kuba Hanlığı, batıda Gürcü Kartli-Kaheti Çarlığı ve güneyinde Karabağ Hanlığı ile çevrilmekteydi. Şeki (Azerice: Şəki), Azerbaycan'ın kuzeyinde, başkent Bakü'nün 370 km kuzeybatısında Büyük Kafkas sıradağları eteğinde yer alan ve Şeki Rayonu'nun merkezi olan kenttir. Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden ve önemli turistik bölgelerinden birisidir. Kış Çayı'nın kıyısında yerleşen eski şehri 1772'de sel suları yıktıktan sonra, şehrin ahalişi şimdiki yeri kendilerine yurt etmişlerelerdir. Eski şehir, Kafkas Albanya'sının Şeki vilayetinin merkezi olmuştur. 7. yüzyılda şehri Araplar işgal etti. Arap-Hazar savaşlarında elden ele geçti. 11. yüzyılda Şirvanşahların, daha sonra İldenizlilerin egemenliğine girdi. Kısa bir süre Gürcü Kralığı'nın işgalinde kaldı. İldenizliler zayıf düşünce müstakil oldu. 1551'de Safevî Devleti'ne katıldı. 16. yüzyılın sonlarına doğru, 1578 yılında Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girdi ve Şeki Sancağı'nın merkezi oldu. 1606'da Şah I. Abbas tarafından işgal olundu ve yeniden Safevî Devleti'ne katıldı. 1722-1735 arası yeniden Osmanlı egemenliğine girdi. 1743'te şehirde isyan çıktı ve Nadir Şah'ın atadığı Melik Necef öldürüldü. Yerli feodal beylerden olan Hacı Çelebi isyancıların başına geçti ve 1747'de Nadir Şah öldürüldükten sonra Şeki Hanlığı'nı kurdu. 1805'te Şeki Hanlığı, Rus egemenliğine girdi ve 1819'da hanlık lağvedildi.

²⁴ Ahmet-Bey Cevanşir, **Karabağ Hanlığının Tarihi**, (Haz. Yusuf Gedikli), Selenga Yay., İstanbul, 1993, s. 27-55.

İran hükümdarı Nadir Şah'ın ölümünden sonra, onun komutanlarından ve Afşar Türklerinden olan Urmiyeli Feth Ali Han Afşar, devlet kurmak iddiasıyla İran'ın Urmiye şehrinde başkaldırarak Azerbaycan'ı fethetmek istemiştir. Bu amacını tahakkuk ettirmek için Urmiyeli Feth Ali Han Afşar, güçlü konumda olan Penah Ali Han'a elçiler ve değerli hediyeler göndererek, onu kendisine itaate ve ittifak yapmaya davet etmiştir. Ancak Penah Ali Han, böyle bir komutana itaat etmeyi, gururuna yedirememiş ve bu teklifi kendisi için utanç verici kabul ederek, elçilerin getirdiği bu talebi ret edip onları geri göndermiştir. Bu olay üzerine Feth Ali Han Azerbaycan, Urmiye ve diğer vilayetlerden büyük bir ordu toplayıp, Karabağ'ı ele geçirmek ve Penah Ali Han'ı ortadan kaldırmak amacıyla Şuşa Kalesi'ni kuşatmıştır. Ancak bu girişimi olumlu sonuçlanmamıştır. Bu nedenle Feth Ali Han, başarı elde edemeyince, ordusunun mağlup olması ve ayrıca kış mevsiminin yaklaşması üzerine Penah Ali Han'a barış teklif etmek zorunda kalmıştır. Penah Ali Han'a elçi göndererek şu teklifte bulunmuştur: "Eğer Penah Ali Han ordumdan aldığı esirleri geri verirse, benimle ittifak ve dostluk kurarsa, kızımı onun büyük oğlu İbrahim Halil Ağa'ya vereceğim. Böylelikle de biz, ebedî akraba ve dost olacağız. Bir şartla ki, İbrahim Halil Ağa'yı benim yanıma göndersin. O, düğün töreni yapıldıktan, şirin içilip, kurban kesildikten ve 2-3 gün burada kaldıktan sonra geri dönsün."

Penah Ali Han, Feth Ali Han'ın bu teklifine ve barış isteğine inanarak ve kazandığı zaferin verdiği güven hissiyle oğlu İbrahim Halil'i bazı kethüdalarla birlikte Feth Ali Han'ın karargâhına göndermiştir. Ancak İbrahim Halil, bu hilekâr ve siyasi oyun sonucu Feth Ali Han tarafından esir edilmiştir.

Bu sırada, İran ve Irak topraklarında devlet kurmuş olan Kerim Han Zend, müstakil hale gelmiş ve Feth Ali Han ile mücadeleye başlamıştır. Akrabalarından birini (muhtemelen kardeşi) serdar tayin ederek Feth Ali ile muharebeye görevlendirmiş ve ordusunu Azerbaycan'a göndermiştir. İsfahan taraflarında yapılan savaşı Feth Ali Han kazanmış ve İran'da bir kısım yerleri alarak geri dönmüştür.

Bu olaydan sonra Kerim Han Zend, intikam almak isteğiyle Karabağ Hanı Penah Ali Han'a ittifak teklifinde bulunmuş; Penah Ali de hilekâr düşmanı olan Feth Ali'yi ortadan kaldırmak için bu teklifi kabul etmiştir. İki müttefik Urmiye vilayetine doğru sefere çıkmışlardır. Müttefikler ordusu başarılı bir

savaş sonucunda Feth Ali Han ve kuvvetlerini mağlup etmiştir. Kerim Han Zend, Feth Ali'ye ait Urmiye Kalesi'ni ele geçirmiş ve orada daha önce hile ile esir alınmış olan İbrahim Halil'i kurtararak ona at, kılıç, hilat vermiş ve kendisine ayrıca Karabağ Hanlığı hâkimiyeti fermanını sunmuştur. Ardından da onu törenle babasının yanına Karabağ'a yollamıştır.

İbrahim Halil'in Karabağ'a gelmesinden sonra, yöre ve civar vilayetlerin halkı da ona itaat etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Penah Ali Han hanlığı oğluna bırakarak, Kerim Han Zend'in payitahtı Şiraz'a gitmiş ve kısa bir süre sonra da ölmüştür.²⁵ Böylece Karabağ Hanlığı tahtına İbrahim Halil Han oturmuştur.

III- Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın Rus Yayılmacılığı ve İran Baskılarına Karşı Osmanlı Devleti ile İlişkileri

İbrahim Halil Han, cesur ve ihtiyatlı bir hükümdardı. İlmi, sanatı ve edebiyatı seven ve himaye eden bir kişiliğe sahipti. Han olunca sarayına devrinin âlim, şair ve sanatkârlarını toplamaya çalışmıştır. Azerbaycan edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan şair Molla Penah Vakıf'ı vezirliğe getirmiştir. Azerbaycan'ın Sünni Türklerle meskûn Kazak eyaletinden olan Molla Penah Vakıf, İran'a kültür ve siyaset alanlarında karşı koymuştur. Karabağ Hanlığı'nın tek başına kendini müdafaa edemeyeceğini düşünen bu ileri görüşlü vezir, komşu Türk hanlıklarıyla ittifaklar kurmayı başardığı gibi Osmanlı Devleti'ne de bir elçi göndermiş ve ilişkilerini sağlamlaştırmak istemiştir. Bütün bu tedbirler o yıllarda Karabağ Hanlığı'nın İran'a boyun eğmeyeceğinin işareti sayılmalıdır.²⁶

1775 yılına gelindiğinde Dağıstan hanları ile Osmanlı Devleti'nin dikkatini çeken husus, Tiflis'teki Gürcistan Hanı Irakli Han'ın Rusya ile olan yakınlaşmasıdır. Her iki taraf da bu yakınlaşmayı istememiş ve Gürcistan Hanı Irakli Han'ı Rusya'dan bir şekilde uzak tutmaya çalışmışlardır.²⁷ Nitekim 1776 yılında Çıldır Beylerbeyi'ne yazılan bir arzuhalde, Sarı Mustafa Paşa Kalesi'nin, Gürcistan Hanı Irakli Han'ın Ruslara tabiiyeti sonucunda Rus askerlerinin kuşatması altında olduğu ve civar köylerin yakılıp yıkıldığından

²⁵ Karabağlı, a.g.e., s. 10-12.

²⁶ Bala, a.g.m., s. 215.

²⁷ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s. 108.

bahsedilmektedir. Yine aynı belgede, Muhammed Hasan Han'ın yardımı gelmesi üzerine Rusların geri çekildiği, yardım edilirse Rusların bir şey yapamayacağı ve Müslümanların el ele verip birbirlerine yardım etmeleri gerektiği kayıtlıdır.²⁸

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın yıllarca Derbent Hanı Feth Ali Han ve Şirvan ve Şeki Hanı Hüseyin Han ile aralarında şiddetli anlaşmazlık ve husumet söz konusuydu. Hatta İbrahim Han bu sırada Şeki Hanı olan Hüseyin Han'ın oğlunu bir şekilde ele geçirip hapis etmiş ve bununla da yetinmeyerek, Karadağ²⁹ ve Bakü hanlarını da esir almıştır. Bu gelişmeler üzerine Feth Ali Han, Hüseyin Han ile birlikte asker toplayarak Karabağ Hanı İbrahim Han'ın üzerine gelmek üzere harekete geçmişlerdir. Ancak çıkan anlaşmazlık üzerine Hüseyin Han amcası tarafından öldürülünce, İbrahim Halil Han bu tertipten kurtulmuştur. Kendine güveni artan İbrahim Han hedeflerini büyüterek Tebriz'i dahi ele geçirebileceğini düşünmeye başlamıştır. İbrahim Halil Han bu arzusunu gerçekleştirmek için Tebriz'e kayınbiraderi Nazar Ali Han'ı çok sayıda askerle göndererek saldırmış, ahali kalede mahsur kalmıştır. Ancak Tebriz Hanı Necefkuhan da bu saldırıdan kaçarak Hoy Hanı Ahmet Han'a sığınmak zorunda kalmıştır.³⁰

²⁸ “Pes lâyük-ı İslâmiyân oldur ki el ele vertüb dindarlıkda birbirine hamiyet edüb yardım kılalar ve bir dahi arzımız oldur ki, her gâh lüft edüb säyir havâninlerden su’âl olunur ise devletlü Şeki Hanı Şirvan ve Karabağ serkerdelerin ki Alicanlı Mehmed Sa’id Han ve İbrahim Han ve ağası han ve andan gayrılarında tamamen sözlerin bir kılub ki eğer İslâmiyân tarafına şol kâfirde asker gele ve hâdise yüz vere umûmen i’anet ederler...” **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara – 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 94-G), s. 61.**

²⁹ Karadağ Hanlığı, 1747 yılında bugün İran'a bağlı Azerbaycan bölgesindeki Karadağ (Karacadağ) topraklarında kurulmuş feodal bir devlettir. Karadağ kelimesi büyük dağ veya dağlık yer anlamına gelmektedir. Hanlığın başkenti Ahar şehri olup bir ara Kürdeşt'e taşınmıştır. Hanlığın batısında Hoy Hanlığı, doğusunda Lenkeran Hanlığı, kuzeyinde Karabağ Hanlığı, güneyinde Tebriz Hanlığı ve Erdebil Hanlığı vardır.

³⁰ “Bundan akdem Derbent Hanı Fethali Han ve Şirvan ve Şekki Hanı Hüseyin Han ile Şuşa Hanı İbrahim Han Karabağı ile beyinlerinde birkaç seneden beri adevet-i şedide olub merhum İbrahim Han mezkûr Hüseyin Han'ın oğlunu sefaret ile yanına celb itdükde ahz-u habs ve birer takrib ile Karadağ ve Bakü hanlarını dahi giriftar eylediği hasebiyle mumâileyh Fethali Han ve Hüseyin Han asker ve efra ile İbrahim Han'ın üzerine gelmek üzere müteheyyi iken Hüseyin Han'ın emmisi Hacı Abdülkadir Beğ'i tahrik idüb gecenin bir vaktinde mumâileyh Hüseyin Han'ı katlettikleri mukaddemâ hâk-ı pâ-yı veliyyü'l-mimalarına arz olunmuş idi merhum Hüseyin Han bu veçhile vefat ettikten sonra İbrahim Han havalanub kendinün kayınbiraderi olan Şehsunlu Nazar Ali Hanı asâkir-i kesîre ile Geylan? müzâfâtından deşt-i tarafına tayin

Tebriz Hanı Necefkulu ve Hoy Hanı Ahmet Han arabuluculuk yapması için Gürcü Tiflis Hanı Öke Han'a başvurmuşlar ve Öke Han bunun üzerini hatırlı bir adamını Karabağ Hanı İbrahim Han'a göndermiştir.³¹ Bu gelişmelerden sonra Osmanlı Padişahı I. Abdülhamid'in bir Hattı Hümayun'u Çıldır Valisi Vezir Süleyman Paşa'ya göndererek izlenecek yol hakkında direktifler verdiği görülmektedir.³²

ve irsal eyleyüb suhûlet ile rüştünü kabza-i tasarrufuna alub nehb-ü garet ve mal-ı feravan ile avdet eylediğinde İbrahim Han'a gururiyet gelmekle bu esnada Tebriz'e dahi itale-i himmet sevdasıyla merkum Nazar Ali Han'a yine efzayı-i takviyet ile erdebil tarafından Tebriz'e irsal ve Tebriz Han'ı (...) Hanı tazyik ittiklerinde tâb-ı âver olamayub (...) Han firaren Hoy kal'asına varub Hoy Hanı Ahmed han'a iltica ettiği ve Nazar Ali Han Tebriz ahalisini kal'ada mahsur ve kabzen tehsire alacağını ol havalide gönderilen casuslarımız haber virmeleriyle Tebriz Hanı (...) Han ve hoy Hanı Ahmed Han birer mu'teber adamların Tiflis Hanı Öke Han'a irsal ve (...) tevfiğ ve fasl-ı husumet itmek için tavassutların iltimas eylemeleriyle han-ı mumâileyh dahi mukaddemâ devlet-i aliyyeye sevk ve tesir ettiği Gürgin? Mirza nam mu'teberini merkum İbrahim Han'a irsal ve tevfiğlerin tahrir ve te'kid itmekle henüz haberi vürüd itmemele bu kadarca arz olundu yine casuslarımız ve birer bahane ile mahsus adamlarımız içlerinde olmağla bundan sonra ahvalleri ne güne netice yâb olur ise mufssalan arz ve iş'ar olunur ve Revan Hanı (...) Han ile Tiflis Hanı Ereklı Han'ın musalahaları hususî mukddemâ dahi arz olunmuş idi senevi vergisinden mutalebe-i kalile pesmânde olub birkaç günün zarfında tekmiil ve bast-ı müsalemeleri tafsilen hâk pâ-yı (...) arz ve takdim olunur ve Şiraz tarafında Sadık Han dahi İsfahan'ı zabt iden Ali Murad Han'ın defi için oğlu Cafer Han'ı tayin eyleyip Ali Murad Han'ın üzerinde olan asker ve gerdan ve Sadık Han oğluna teveccüh ettiğiinden Ali Murad Han İsfahan'da olan ehl-i 'iyâlini terk ve Hemedan tarafına firar idüb Irak memleketinin ihtiyarı ve istiklali şimdilik Sadık Han'a teveccüh ettiğini casuslarımız haber vermeleriyle zemin-i İran ihtilali mütemadi olub günde bir hadise zuhur ider bundan sonra isticlâb olan havâdis ve keyfiyyât peyderpey türab-ı kadimlerine arz olunacağı muhata ilm-i akdesleri buyruldukda ol babda emr-u fermân devletlü 'inâyettlü mürüvvetlü atufettlü merhamettlü veliyyü'l-ni'me kesirü'l kerem efendim sultanım hazretlerindir" Fi 27 Şevval sene 1094." Bkz. BOA, Hattı Hümayun, No:6, (Tarih: 27 Şevval 1194/26 Ekim 1780), s. 1. Osmanlı İstihbarat elemanlarının verdikleri bilgiler çerçevesinde düzenlenmiş ve Padişaha arz edilmiş olan Hattı Hümayun.

³¹ BOA, Hattı Hümayun, No:6, (Tarih: 27 Şevval 1194/26 Ekim 1780), s. 1. Hattı Hümayun'a göre bundan sonraki gelişmeler hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak sunulan arzda istihbarat alınmaya devam edileceği ve elde edilecek bilgilerin bilahare gün be gün aktarılacağı ifade edilmektedir.

³² "Şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyyü'ni'me efendim padişahım Avar hâkimi Ammi Han ve Şoşi ve Karabağ Hanı İbrahim Han ile Derbend hâkimi Fethali Han meyanesinde vuku' bulan münafese ve münaferet bu esnada kemâl-i safvet ve muvaffakatına mübeddel olub cümle askerleri hazır ve müheyya olarak vürüd-u emr-u fermana müterakib olmalarıyla Tiflis üzerine memur kılınmalarının tamam vakti idüğünü mübeyyin ve hanân-ı mûmâileyhimaya evâmîr-i aliyye tisyârı ve mesmulatlarına müsaade birle kendülere suret-i iltifat izharı lâzımeden olduğundan maada Çıldır tarafından dahi asâkir ve zehâyir ve sâir malzeme ile i'ânet olunmak müceb-i takviyyet bazarları olacağını (...) Çıldır valisi Vezir Süleyman Paşa kulları tarafından bu defa tevarüd iden tahrirat ve mumaileyhimadan cânib-i müşarünileyhime vârid olub tahrirat-ı mezkûresiyle me'an der 'aliyyeye irsâl eylediği hülâsa itdirilüb cümlesi atabe-i 'ulyalarına arz olundu manzur-u ma'lûm-u hümâyûnları buyruldukda emr-u fermân

İbrahim Halil Han'ın saltanatı, Rusya'nın toparlanıp Kafkasya'ya doğru yayılmaya başladığı ve İran'da da taht kavgalarının şiddetlendiği bir zamana rastlamaktadır. İbrahim Halil Han, 1783 yılında ilk iş olarak Gürcistan'ı ilhak eden Rusya'nın tahrikiyle başta Arran Katagikos³³ olmak üzere, Karabağ'ın Ermeni beyleri tarafından çıkarılan bir isyanı bastırmıştır (1783). Ardından aynı yıl Ruslarla birlikte hareket eden Tiflis Hanı Azerbaycan hanlarının işbirliği sayesinde yenilgiye uğratılmıştır. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ile diğer Azerbaycan hanlarına Osmanlı Devleti'nce gönderilen hediye ve emri şerif dolayısıyla memnuniyet duymuş ve Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini bildirmişlerdir. Ardından yaşanan gelişmeler sonucunda, Tiflis Hanı Rus askerleriyle birlikte Dağıstan ve Azerbaycan'daki hanlıklara karşı yürüttüğü savaşlar sırasında Rus generalinin öldüğü ve hanın da askerleriyle çekildiği Çıldır Beylerbeyi Süleyman Paşa'dan alınan bir tahrirattan anlaşılmaktadır. Çıldır Beylerbeyi Süleyman Paşa'dan alınan yazı üzerine Padişah, Hanların Osmanlı Devleti'ne dostluk ve bağlılıklarını isteyen bir hatt-ı hümayun hazırlatmıştır.³⁴

Ancak bundan birkaç yıl sonra durum değişecektir. Nitekim 1790 yılındaki bir hatt-ı hümayunda, davet olunduğu bütün seferlerde Osmanlı ordusu yanında Dağıstan askeriyle birlikte Tiflis Hanı ve Ruslara karşı başarılı mücadelelerde bulunan Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Han'ın, Osmanlı Devleti'nin kendisine asker göndermemesinden dolayı bölgede gerekli etkinliğinin kurulmadığı ve bazı hanların Ruslara tabi olduğu anlaşılmaktadır. Ruslara karşı savaşmak isteyen İbrahim Halil Han, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştur. Kendisine yardım edilmezse durumun Osmanlı Devleti aleyhine gelişeceği ifade edilmiştir. Bununla beraber Rusya ile ittifak kuran Tiflis'teki Gürcistan Hanı İrakli Han da Osmanlı Devleti ile dost olmak istemiştir.³⁵

şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyyü'nimetim efendim padişahım hazretlerindir." Bkz. BOA, Hattı Hümayun, No: 11/377 (Tarih:1200/1785), s. 1.

³³ Katagikos veya Katolikos tabiri, Doğu Hristiyanlığı geleneğine bağlı bazı kiliselerde kilisenin başında bulunan kişi için kullanılan bir unvandır.

³⁴ **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara – 1992, (BOA. Cevdet Dâhiliye, nr. 15122), s. 101-102.**

³⁵ "... sefer-i hümayûn zuhûrundan berü hân-ı mumâ-ileyhe bi'l-cümle Dağıstan asâkiriyle gerek Tiflis Hanı ve gerek Moskovlu'ya îsâl-i hasaâr-u ziyan etmekde bir türlü kusur etmeyip ancak ibtidâ-yı seferden berü taraf-ı Devlet-i Aliyye'den ol taraflara asâkir irsâliyle kendüye i'ânet olunmadığından zir-i hükûmetinde olan ba'zı hânân Moskov'a teba'riyyet etmeleriyle bu sene-i mübâreke de dahi eğer Devlet-i Aliye tarafından asâkir ile kendüye imdâd olunmazsa bi'z-zarûr Moskovlu ile musâlahaya mecbur olacağını beyân etmekle..." **Osmanlı Devleti ile**

Bu arada İran'da bir kısım hanlıkları kendine bağlayan Esterâbâd³⁶ Hanı Ağa Muhammed Han'a tabi olmayan Revan, Şuşa, Gence, Tiflis, Dağıstan ve Şirvan hanlıkları aralarında ittifak kurulmuştur. Muhammed Han da bu ittifakı yıkmak için müttefik hanlara karşı saldırı hazırlığı yapmıştır. Mezkûr Han'ın Revan'a saldırması durumunda Kars, Bayezid, Erzurum, Van ve civarının büyük zarar göreceği ve halkın böyle bir saldırı karşısında göçe mecbur kalırsa, önceden olduğu gibi Osmanlı sınırları içinde himaye olunması hususunda Halil İbrahim Han, Osmanlı Payitahtı'na başvurmuştur. Bu minval üzere, Padişah I. Abdülhamid döneminde Revan'ın Osmanlı mülkü olduğunu hatırlatan Revan Hanı Muhammed Han da Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve Karabağ, Gürcistan vesaire Azerbaycan memleketlerinden gelecek mültecilerin kabulü için gerekli önlemlerin alınması ricasında bulunmuştur.

Tahran'dan hareketinden itibaren Ağa Muhammed Han'ın³⁷ durumundan haber almak için gönderilen casusların verdiği malumata göre, Şuşa ve Karabağ civarındaki köyler tahrip edilmiştir. Ağa Muhammed Han, daha sonra Tiflis'e hücum etmiştir. Gürcistan Tiflis Hanı karşı koyamayıp kaçmış ve nereye gittiği bilinmemiştir. Osmanlı Devleti, hudut halkına zarar vermemesi için uygun bir görevlinin hediyelerle mahalline gönderilerek durumunun tahkik edilmesinin faydalı olacağını düşünüp bu yönde girişimde bulunmuştur.³⁸ Ancak sonraki gelişmelerden anlaşılıyor ki, Gürcistan Tiflis Hanı İrakli Han,

Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara – 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 57046), s. 132.

³⁶ İran'ın kuzeyinde bulunan bir şehir.

³⁷ Ağa Muhammed Han Kaçar, Kaçar Aşireti'nin reisi (1742-1794), 1794-1925 yılları arasında İran'a hakim olan Kaçar Hanedanı'nın kurucusudur. 1794-1797 yılları arası İran Şahı olarak hüküm sürmüştür. Adil Şah emirleri ile öldürülen babası Muhammed Hasan Han yerine Kaçar aşiretinin reisi olmuştur. 1794'te İran Şahları olan Zend Hanedanı'nın mensupları arasında İran Şahlığı için çıkan saltanat kavgasından faydalanarak kendini İran Şahı ilan etmiş ve 1794-1925 yılları arasında Şah olarak hakimiyet sürüp, Kaçar Hanedanı'nın kurucusu olmuştur. 1797'de yerine İran Şahı olarak yeğeni Feth Ali Şah Kaçar geçmiştir.

³⁸ "... Ağa Muhammed Han'ın hâl ü harekâtım istihbar zımında Tahran'dan hareket eylediten berü sırren ve alenen cevâsîs ib'âsmdan hâli olmavub ez-cümle hân-ı mûmâ-ileyh Şuşa Kal'ası üzerinde iken hâsseten ordusuna tesyîr eylediğimiz casuslar vârid olub merkumların nutk u takrirlerinde hân-ı mûmâ-ileyh muhasara eylediği Şuşa ve Karabağ'ın etrâf u enhâsında vâki' kurâ ve şenliklerinin küllisini tahrib ve kal'a-i mezbure üzerinde imrâr-ı evkât etmeyüb ordu ve hey'et-i mecmu'asıyla hareket ve Tiflis üzerine irhâ-yı inân-ı sür'at ve mukaddemâ Revan muhasarasına ta'yîn eylediği birâderi Ali Kulu Han Serdâr'a dahi âdem gönderüb serdâr-ı mumâ-ileyh Revan hânının isti'fâ ve isti'mânına mebnî hân-ı merkumun karındaşını ve evlâd ü ıyâlîni ve Revan ekâbirinden beş on kadar mu'ayyen serkerdelerini rehn ü ahz ve Revan hânını kemâ-kân kal'asında terk ve zevât-ı merkumunu Tebriz tarafına isrâ ve kendüsü dahi kalkub

Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil ile birlikte bir ittifak kurmuştur. Nitekim bu iki han büyük bir kuvvetle Gence'ye hücum etmişlerdir. Mevcut yazışma ve kayıtlardan anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'nin yine bölgede ve hanlıkları kendisine bağlamada bu yıllarda pek başarılı olamadığı ve elçiliklerle hediye göndermek suretiyle pasif bazı girişimlerle ilişkilerin geçiştirildiği anlaşılmaktadır.

Aslında Revan Hanlığı ve diğer bazı hanlıklar 1795 yılında Osmanlı toprağıydı. Sultan I. Abdülhamid devrinde Revan'ın Devlet-i Aliye mülkünden olduğu ve İran tarafından gelen saldırılara karşı yardım talebinde bulunan Revan Hanı Muhammed Han'ın yazılı isteğinden anlaşılmaktadır. Burası ile beraber Karabağ, Gürcistan vesaire Azerbaycan memleketlerinin muhafazasına yardım edilmesi ve hatta buralardan gelecek mültecilerin kabul edilmesi için gerekli tedbirlerin alınması çeşitli yazışmalarla istenmiştir.³⁹

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'da bu yıllarda Osmanlı Devleti ile koordineli çalışmış ve Hanlıklar ile İran ve Rusya arasındaki ilişkiler neticesinde kendi aralarındaki münasebetleri Osmanlı Devleti ile yaptığı yazışmalarla gerekli tedbirler konusunda bilgilendirmeler yapmıştır. Mesela 9 Mayıs 1795 tarihinde gönderdiği bir yazıda Halil İbrahim Han, İran'da birçok hanlıkları kendine bağlayan İran Şahı Ağa Muhammed Han'ın elde edemediği Revan, Şuşa, Gence, Tiflis, Dağıstan ve Şirvan hanlarıyla Şemhal'in aralarında ittifak oluşturduklarını bildirmiştir. Bu yazıda Ağa Muhammed Han'ın mezkûr müttefik

Gence'ye karib Şamkür nâm mahalde Ağa Muhammed Han'a mülakat ve askeri dahi ordu-yı mezkûra lühûk ve ba'dehû hân-ı mûmâ-ileyh hey'et-i mezbûresiyle doğru Tiflis Kal'ası'na teveccüh ve hücum ve Tiflis hânı dahi hân-ı mûmâ-ileyh in zuhurundan çend rûz ilerüce ihtîşâd eylediği askeriyle kal'adan taşra altı sâ'at mesafe Hasan suyu ta'bir olunur mahalde otururken hân-ı mûmâ-ileyhe karşı duramayub der-akab tayy-i evtâd-ı ikâmet ve firâr semtine rû-gerdân ve il ve ülke-yi ra'iyyeti dahi bir fırkası Kür Suyu'nu mürur edüb çar tarafına vürüd ve bir fırkası dahi Kars ve Çıldır havalilerine münteşir oldukların cevâsis-i merkûme kulları tâ Şuşa'dan Tiflis'e gelinceye dek ordu-yı mezbûr ile beraberce gelüb keyfiyyet-i hâl-i merkûmeyi bi'l-mu'âyene görüb takrir ve haber verdiklerinden sonra tekrâren Tiflis'e bas eylediğimiz câsusun avdetinde Ağa Muhammed Han mâh-ı Rebî'u'l-evvelin evâ'ilinde Tiflis'e duhûl ve kabza-i zabt u teshîre getürdüğü ve Tiflis hânı dahi gaybet edüb şimdiki hâl kangı taraf gitdiği ma'lûm olmadığı hâlâtı derece-i sıhhatde haber vermekle..." **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara – 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 6694), s. 148.**

³⁹ **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Ünâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara – 1992, (BOA. Hatt-ı Hümayûn, nr. 6748), s. 151-155.**

hanlara saldırı hazırlığı yaptığı ve Revan'a saldırması hâlinde ona sınır olan Kars, Bayezid, Erzurum, Van ve civarının büyük zarar göreceği ve halkın böyle bir saldırı karşısında göçe mecbur olacağını hatırlatmıştır. Buraların önceden olduğu gibi Osmanlı sınırları içinde himâye olunması ve Devlet-i Aliye'nin haklarında ne yönde irade buyurursa gereğinin aynen tatbik olacağını söylemiştir.⁴⁰

İran'ın hanlıklar üzerindeki bu baskı ve tazyikleri sürerken, kuzeyden de 1796 yılından itibaren Rus baskı ve yayılcılığı başlamıştır. Nitekim Azerbaycan'a Ruslar tarafından bölgeye asker sevki ve hanlıklara ait bu sahaların işgal edilmesine Türk hanlıkları buna tepki göstermişlerdir. Bu bağlamda Bakü, Şirvan, Derbent ve diğer Türk hanlıkları birlikte hareket ederek Rus kuvvetlerini yenilgiye uğratıp, onları geri çekilmeye mecbur bırakmışlardır.⁴¹

Bu sırada Azerbaycan bölgesinde ve Kafkasya'da zaten öteden beri etkili olan İran, bölge üzerindeki etkisini sürdürmeye devam etmiştir. İzlediği politikalarıyla İran'a boyun eğmek istemeyen Karabağ Hanlığı'na karşı İran harekete geçmiştir. Rusya'nın himayesini kabulünden dolayı Gürcistan'ı cezalandırmak için sefere çıkan Ağa Muhammed Han Kaçar, 85.000 kişilik ordusuyla Karabağ'dan geçmiş; ancak, burada Karabağ Hanlığı tarafından şiddetli bir mukavemetle karşılaşmıştır. Bu nedenle muhasara ettiği Karabağ Hanlığı'nın merkezi olan Şuşa Kalesi'ni alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ağa Muhammed Han'ın emriyle Nahçıvan Hanı olan Kelp Ali Han da Karabağ'daki bir kısım köyleri yağmalamıştır.⁴² 1796 yılında yaşanan bu olaylar Azerbaycan edebiyatına da yansımıştır.⁴³

⁴⁰ Şuşa ve Karabağ Hanı Halil İbrahim Han'ın arızasını getiren Seyit Abdullah Çelebi ve Revan Eşik Ağası Hacı Zeynel Ağa olmuşlardır. **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara – 1992 (BOA. Hatt-ı H BOA. Hatt-ı Hümayûn, nr. 6748-A), s. 155-159.**

⁴¹ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1966, s. 11.

⁴² "... Ağa Muhammed Han'ın emriyle Hançıvan Hanı Kelp Ali Han külliyyetlü süvârî asâkir ile bâ-ılgâr Şuşa hânının zir-i hükmünde olan Karabağ kurasını nehb ü gayret eyleyip..." **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara – 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 7093), s. 155.**

⁴³ Baykara, a.g.e., s. 79.

Karabağ Hanlığı'nın merkezi olan Şuşa şehrine daha sonra girmeyi başaran Ağa Muhammed Han Kaçar, buradaki şehir halkını katletmiştir. Bu esnada, Muhammed Han'ın Şuşa'yı ilk kuşatmasında, şehrin teslimi için yazmış olduğu davet metnindeki beyte aynı tarzda cevap veren şair ve Karabağ Hanlığı veziri Molla Penah Vakıf, esir alınmış ve ölüme mahkûm edilmiştir. Fakat Muhammed Han'ın 18 Nisan 1797 gecesini üç hizmetkârı tarafından öldürülmesi sonucunda Karabağ Hanlığı veziri Molla Penah Vakıf bu mahkûmiyet ve cezadan kurtulmuştur. Vezir Vakıf, bu olayı dostu olan şair Vedâdî'ye manzum olarak hikâye etmiştir.

İran'da şahlık iddiasında bulunan Ağa Muhammed Han 1797 yılında Karabağ Hanlığı'na ikinci bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer sırasında Karabağ Hanlığı siyasi bakımdan çok uygun olmayan şartlar içinde bulunuyordu. Zira müttefiki olan bazı Türk hanlıkları, İran hâkimiyetine girmek zorunda kalmış ve İran ordusunun üst üste yaptığı hücumlara uzun süre direnen İbrahim Halil Han, Osmanlı Devleti'nden de hiçbir yardım alamamıştı. İbrahim Halil Han, açlık ve kıtlık dolayısıyla halkın direncinin azalmaya başladığını görünce, Ağa Muhammed Han'ın baskıları neticesinde Şuşa Kalesi'ni terk etmiş ve Kafkasya dağlarının eteğindeki Ilısu Hanlığı'na çekilmiştir.

Bu gelişmeler sonucunda, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, kızını İran'da şahlık iddiasında bulunan Ağa Muhammed Han'ın birader zadesi Baba Han Serdarına vermiştir. Bu arada Gürcü Tiflis Hanı İraklı Han'ın hastalığı münasebetiyle yerine oğlu Gorgi geçmiş; ancak, bu gelişme diğer kardeşler arasında bir dizi anlaşmazlık ve huzursuzluğa sebep olmuştur. Bu sırada Tiflis Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne tabi olma temayülleri de zuhur etmiş; ancak, Gürcistan hanları ve prensleri Rusya'ya bağlı olmakla birlikte zaman zaman iç anlaşmazlıklar sebebiyle Osmanlı Devleti'ne meyletmişlerdir.⁴⁴

⁴⁴ "...Tiflis Hanı İraklı Han müddet-i vâfirenden berü Kâhıt nâm mahalde hasta ve sâhib-i firâş olub hayâtından me'yûs olduğundan oğullarından Görgi nâmında kebir oğlunu Tiflis'e hân nasb eylediğinden diğer oğulları babalarının bu tedbîrine razı olmadıklarından nâşi eyâlet-i muhlisiye kurb u civar oldukları hasebiyle Devlet-i Aliyye-i dâimü'l-karâra arz-ı ubûdiyyet ve sıdk u istikâmet suretleri rû-nümâ olarak ve fi-mâ-ba'd Rusyalu'dan ferd-i vâhid Tiflis ve havâlisine duhûl etdirmemek hâletlerini ta'ahhüd ve niyâz eylemeleriyle bu hılâlde hân-ı mersûmu sarsar-ı bâd-ı ecel hayât-ı çirk-âlûdunu resîde-i dereke-i bi'se'l-masîr etmekle oğulları hânlik iddî'âsıyla birbirleriyle mu'âraze ve münâza'aya derkâr olacakları bedîdâr olmakla Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'l-karâra ilticâ ve hulûs-kârlarına istimdâd için oğullarından birisi nezd-i muhlisiye vürüd eylediği hâlde ta'ahhüd ve niyâzlarına milel-i âhar olduğundan ve cânib-i

Osmanlı devlet adamları onların bu isteklerinin geçici olduğuna ve samimi olmadıklarına inandıklarından bu taleplerine fazla ehemmiyet vermemişlerdir.⁴⁵ Hanlıkların birbirleriyle, İran ve Rusya ile mücadelelerinde İbrahim Halil Han her zaman Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış ve Osmanlı Payitahtı'na bağlı kalmıştır. Öyle ki, bulunduğu bölgede Osmanlı'nın bir memuru gibi vazife görmüştür. Onun bu tutumu Osmanlı yazışmalarında hep takdirle anılmıştır.⁴⁶

IV- Karabağ Hanlığı'nın Rus İdaresine Bağlanması

Çarlık Rusya'sı XIX. asrın başlarından itibaren bütün Kafkasya'da kararlı bir yayılma ve baskı politikası izlemiştir. Bu bağlamda Rusya, bölgede bulunan hanlıkları kendi tarafına çekmek ve himayesi altına almak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuştur. İlk önce 1801'de Gürcistan'ı ele geçiren Ruslar, buradan doğuya ve güneye doğru Azerbaycan'ın esas hanlıklarına karşı askeri kuvvetler sevk etmişlerdir. Ruslar Trans Kafkasya'daki hanlıkların fethi için oluşturdukları çok sayıdaki askeri birliğin başına başkomutan sıfatıyla Prens Sisianov'u getirmişlerdir. Sisianov, işe 1803 yılında Gence Hanlığı'nı işgalle başlamış ve 2 Ocak 1804 tarihinde bu hanlığın merkezi olan Gence şehrini ele geçirmiştir. Ardından Prens Sisianov Gence Hanlığı'nın adını değiştirerek, buraya Rus Çaricesi Elizabeth'in onuruna "Elizabethol" adını vermiştir.⁴⁷

ihlâskârlarına i'timâd-ı kavî hâsıl olmadığından iktizâ eden cevâbı irâde-i Devlet-i Aliyye'ye menûd ve muhtâc olduğundan keyfiyyet-i mezbûre bir kıt'a arzuhâl-i ubeydânemiz ile hâk-i pâ-yî hazret-i veliyyü'l-nî'âmîye arz u takdîm olunmağla..." **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara – 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 1700-A), s. 160.**

⁴⁵ Gökçe, a.g.e., s. 186.

⁴⁶ "...İbrahim Halil Han yirmi beş seneden mütevaciz Devlet-i Aliyye'ye arıza takdimi ile izhâr-ı benedî ve rıkkıyyet eylediğinden başka taraf-ı Devlet-i Aliyye'den dahi bi'd-defe'ât evâmîr-i aliyye irsâliyle mazhar-ı iltifat buyurulmuş olduğuna bina'en hân-ı mûmâ-ileyh leyl ü nehâr devâm-i devlet-i şâhâne ve kıyâm-ı fer u haşmet-i pâdişâhâne ed'iyesiyle evkât-güzâr ve sîdk u ihtisâsı ez-dîl ü cân iltizâma ibtidâr etmeğle..." **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara – 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 6748-A), s. 143.**

⁴⁷ Ruslar Gence'ye öyle baskı yaptılar ki, Azerbaycan tarihçilerinden Mahmut İsmail'in ifadesiyle belirtmek gerekirse: "Kimi şehri Gence adıyla çağırırsaydı, bir manat cerime edilirdi." Derken, şehrin asırlar boyu Türkçe ifade olunan isminin söylenmesi dahi cezayı ödemek için yeterli sebep sayılmaktaydı.

Rusların Kafkaslardaki bu ilerleyişi Osmanlı Devleti ile İran Şahlığı'nı endişeye sevk etmiştir. Diğer taraftan Rusların Kafkasların güneyine doğru inmeleri, İngiltere ve Fransa'nın da hoşuna gitmemiştir. İngiltere ve Fransa Rusların Güney Kafkasya'dan atılması için Osmanlı Devleti ve İran'ı Ruslara karşı tahrik etmeye başladılar. Bu tahriklere karşı İran Şahlığı geri adım atmamıştır. Tam aksine Şah, Rusya'yı Kafkasların kuzeyine atmak amacıyla 1804'te Ruslara savaş ilan etmiştir. Rus-İran savaşında şahlığın Karabağ topraklarını istila edeceğinden endişelenen Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, bu sırada Prens Sisianov'a müracaat ederek, kendisinden yardım istemiştir. Bunun karşılığında da Rusya'ya sadık kalacağını bildirmiştir. Rus Generali Sisianov ise Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmesi durumunda onu Han gibi tanıyacağını vaat etmiştir.

İbrahim Halil Han, kendisini ikna etmeye dönük vaatlarla ve baskılara rağmen mütereddit kalmıştır. Eğer Rusya'dan yardım istemezse İran Şahlığı tarafından Karabağ Hanlık topraklarının ele geçirilmesi gerçekleşecekti. İbrahim Halil Han, bu zor durumda Rusları daha ehven-i şer görmüş ve böylece sonunda Ruslara yakın bir siyaset izlemeye başlamıştır.

Bu sırada, İran Şahı Karabağ'a kuvvet gönderdiyse de İbrahim Halil Han, bu askeri kuvveti mağlup etmiştir. Han İran ordusunu yenmesiyle şahın bütün dikkatini üzerine çekeceği ihtimal ve endişesinden hareketle çeşitli arayışlara girişti. Bu esnada siyasî bir yalnızlık içinde kaldığını gören İbrahim Halil Han, başka çıkış yolu bulamadığından Rus Generali Sisianov ile görüşmelere yeniden başlamıştır. 14 Mayıs 1805 tarihinde İbrahim Halil Han ile Sisianov arasında Karabağ Hanlığı'nın Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmesi yolunda bir anlaşma imzalanmıştır.⁴⁸

Küre Çayı sahilinde yapılan bu anlaşmada Karabağ Hanı'nın yanı sıra Şeki Hanı Selim Han da hazır bulunmuştur. Şeki Hanlığı dış tehlikelerden -şimdilik kaydıyla- uzak kalmış, ancak içişleri bir hayli karışmıştır. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın ardından bir hafta sonra, Şeki Hanlığı da Rusya'nın himayesini kabul etmiştir. Karabağ ve Şeki hanlıkları yapılan anlaşmaya göre;

⁴⁸ Özçelik, *Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları*, s. 71.

her yıl Rus çarına 7.000-8.000 Manat verecek, Rus askeri kuvvetleri hanlıklarda istihdam edilecek, hanlıklar içişlerinde serbest, dışişlerinde ise Rusya'ya bağlı olacaklardı. Böylece Karabağ Hanlığı Rusya'ya bağlanmıştır.

Karabağ ve Şeki hanlıklarının Rusya'ya bağlanmasından bir ay sonra İran kuvvetleri Karabağ'a saldırmışlardır. Bu durum İran ile Rusya'nın arasını açmış ve savaşa sebep olmuştur. General Sisianov, Bakü Hanlığı'nı ele geçirdiği sırada öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Rusya, Kafkaslardan Bakü'ye doğru harekete geçmiştir. İran da Karabağ'a sokularak Şuşa Kalesi'ni kuşatmıştır. İbrahim Halil Han, İran'ın Şuşa'yı kuşatması üzerine ailesini Hankendi'ye götürmüştür. Rus Çarlığı'nın askerî kuvvetleri, Han'ın bu hareketinden şüphelenmişlerdir. Bu nedenle İbrahim Halil Han'ı takibe alan Rus kuvvetleri, bir gece vakti Binbaşı Lisanevich komutasında Hankendi'ye gelmiş ve İbrahim Han'ı tüm ailesiyle birlikte öldürmüşlerdir.

Bu olay Şeki'de Ruslara karşı bir isyana sebep olmuştur. Şeki Han'ı, Rus kuvvetlerini Hanlığı'nın arazisinden kovmuştur. Ancak bu hadiseler olduğu sırada Rus birlikleri Karabağ'a girmiş, İran kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bırakmış, Bakü Hanlığı da dâhil olmak üzere hanlıklar Rus idaresine bağlanmıştır. Şeki Hanı, Rus takibinden kurtulmak için İran'a sığınmıştır. Böylece Çarlık Rusyası 1803-1805 yılları arasında uyguladığı siyasî ve askeri faaliyetler sonucunda, Karabağ Hanlığı'nı tamamen kendi topraklarına katmıştır.

Bu gelişmelerden sonra Karabağ topraklarına Ruslar tarafından bilinçli ve planlı bir şekilde Ermeni göçü hızlandırılmış, Türkler azınlık durumuna düşürülerek Karabağ'daki bugünkü problemlerin hazırlanmasına zemin hazırlanmıştır.⁴⁹

İbrahim Halil Han'ın öldürülmesi üzerine Karabağ Hanlığı'nda yerine Mehdi Kulu Han geçmiştir. 1813 yılında imzalanan Gülistan Anlaşması'ndan sonra, İran'ın Karabağ üzerindeki haklarından tamamen feragat ettiğini iddia eden Rusya, Karabağ topraklarına temelli olarak yerleşmeye başlamıştır.⁵⁰ İran, 1826 yılında Rusya ile yapmış olduğu Gülistan Anlaşması'nı bozmuştur.

⁴⁹ Zekeriya Türkmen, "Karabağ Hanlığının Rus İdaresine Bağlanması Meselesi", *Avrasya Etütleri*, Ankara, 1996, C III, S I, s. 114-116.

⁵⁰ Bala, a.g.m., s. 215.

İran Sefir sıfatıyla İran'da bulunan Rus Prens Menşikov'u geri göndermiş ve Rus Devleti'ne ait topraklara sokulmuştur. Bu arada Abbas Mirza komutasındaki İran ordusu, Şuşa Kalesi'ni kuşatmıştır. Rus kumandanı General Reutta askerinin azlığına ve mühimmatının olmamasına rağmen İran askerlerine karşı başarılı bir mukavemet göstermiş ve onları Şuşa'ya sokmamıştır.⁵¹

Rus-İran mücadelesi, 1828 yılında İran ile Rusya arasında yapılan Türkmençay Anlaşması'yla son ermiştir. Azerbaycan toprakları Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı bölen bir sınır ile çizilmiş ve iki ülke arasında paylaştırılmıştır.⁵² İran'ın mağlubiyeti ve 1828 tarihli Türkmençay Anlaşması'yla sonuçlanan bu harp esnasında Karabağ beylerinin Şuşa'yı muhasarası olumlu bir sonuç vermemiştir. Bu başarısından sonra, Kuzey Azerbaycan'a temelli olarak yerleşen Rusya, bir müddet hanlığın eski idari teşkilatını muhafaza etmişse de, az zaman sonra, bütün memleketi yeni bir idari taksimata tabi tutmuştur. Şuşa, Cevanşir, Cebrail ve Zengenzur kazalarına ayrılan Karabağ, bir aralık Gence, Şirvan, Şeki, Talış, Bakü, Küba ve Derbent Hanlıklarıyla birlikte kurulması düşünülen Müslüman Vilayeti içine alınmak istenmişse de 1868 yılına kadar Bakü Vilayeti dâhilinde bulunmuştur. Bu tarihte Gence Vilayeti teşekkül etmiş ve Karabağ bu vilayetin içinde yer almıştır.⁵³

Bu gelişmelerden yıllar sonra, Çarlık Rusya'sında meydana gelen 1905 ihtilali⁵⁴ esnasında Ermeniler ile Azeri Türkleri arasında ilk ciddi ve kanlı çatışmalar başlamıştır. 1905-1907 yılları arasında devrim hareketi başladığında Çarlık, Güney Kafkasya'daki devrim taraftarları hareketi önlemek için Kafkasya'da karışıklığın devamını sağlamak maksadıyla Ermenilerin Türklere olan saldırılarını teşvik etmiştir. 6 Şubat 1905'te Bakü'de başlayan katliam daha sonra Erivan, Nahçıvan ve Şuşa şehirlerine sıçramıştır. 1905 yılı faciasının başlangıcı Bakü'de Şubat ayında yaşanan olaylar olmuştur.

⁵¹ Karabağlı, a.g.e., s. 31.

⁵² **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yay., Ek Cilt, İstanbul, 1986, s. 271.

⁵³ Bala, a.g.m., s. 215-216.

⁵⁴ 1905 Rus Devrimi; Rusya İmparatorluğu çapında geniş yankı bulan kitlesel siyasi eylemlerdir. 1905 Moskova Ayaklanması örneğinde olduğu gibi, bazı eylemler doğrudan hükümeti hedef almıştır. Saldırıları, işçi grevleri, köylü ayaklanmaları ve askeri isyanlar şeklinde gelişmiştir. Olaylar sonucunda anayasal monarşiye geçiş yapılmış ve Çarlık Duma'sı kurulmuş, çok partili seçimler yapılmış, 1906 Anayasası meydana getirilmiştir. Ancak Çarlık rejiminin yıkılması ve bazı bölgelerdeki bağımsızlık yönünde yapılan silahlı ayaklanma girişimleri başarısız olmuş ve bastırılmıştır.

Bakü’de Şubat ayındaki bu hadiselerde Ermeniler büyük güçlerle Azeri Türklerine karşı hücumla geçtiler. Ancak Azeri Türkleri tarafından mukavemetle karşılaşınca evlere, bahçelere gizlenerek sokaklardan geçen sivil insanların üzerine ateş açtılar. Özellikle Ermeni saldırganlar Krasilnikov, Mayilov, Korsakov’un evlerinden ve Madrid Otel’inden sokaklara silahlarla saldırdılar. Zamanın güçlü devletleri bu katliamı önlemek için hiçbir şey yapmadılar. Çatışma ve buna bağlı yangınlar 10 Şubat’a kadar devam etti. 6-10 Şubat olayları neticesinde 1000 civarında Azeri ve Ermeni ölmüştür. Bu hadiselerde mağlup olan Ermeni Taşnak silahlı güçleri hırslarını Bakü yöneticisi Nakaşidze’ye yönelttiler ve kendisi 11 Mayıs’ta Ermeni Taşnakların saldırıları sonucunda öldürüldü.⁵⁵

Bakü olaylarından sonra, bütün Güney Kafkasya’da Ermeni ve Azeriler arasındaki ilişkiler gerginleşti. Mayıs’ın başında Ermeniler Nahçıvan kazasında birçok Azeri Türkü’nü öldürmüş ve pek çoğunu da yaralamışlardır. 26 Kasım’a kadar taraflar arasında zaman zaman ateşkes ilan edilmiş, ancak 26 Kasım gecesi Rus Kazakları Ermeni güçlerle birleşerek saldırıya başlamışlardır. Müslümanların pazar yerini yakıp dağıtmışlar ve şehirde yaşayan Müslümanlar şehrin yöneticisi General Paskeviç’e Kazakları şikâyet etseler de o hiçbir önlem almamış ve şehri gizlice terk etmiştir.

Cevanşir kazasında da çok kanlı olaylar yaşanmıştır. 3 Ekim 1905’te Ermeniler, Sırhavend Köyü’ne baskın yapmışlar ve insanlar ormanda saklanmak için kaçmış, fakat yolda Hamazasp’ın liderlik ettiği 400 kişilik Ermeni süvarileri tarafından bunlar da öldürülmüşlerdir.⁵⁶

1905 yılının karışık noktalarından biri de Şuşa olmuştur. Burada 16-20 Ağustos tarihlerinde kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Rus Kazakları ve Rus piyade birliği, Ermeni gönüllüleriyle birlikte Azeri Türklerin evlerine baskınlar yapmışlardır. Ancak Azerilerin savunması karşısında Rus Kazakları karargâhlarına, Ermenilerin bir kısmını evlerine bir kısmını da yerleşim birimlerinin dışına çıkarmayı başarmışlardır. Rus Generali Galaşanov, Azeri Türklerine gelerek barış için aracı olmuştur.⁵⁷

⁵⁵ Özçelik, *Karabağ Tarihi ve Karabağ’da Ermeni Olayları*, s. 75-76.

⁵⁶ Özçelik, *Karabağ Tarihi ve Karabağ’da Ermeni Olayları*, s. 77.

⁵⁷ Özçelik, *Karabağ Tarihi ve Karabağ’da Ermeni Olayları*, s. 76.

Rusların bu yayılcılığı ve gelişmeler sonucunda Türkistan ve Kafkasya'yı ele geçirmesi, İngiltere'de endişe uyandırmıştır. Bu durum Rusların Hindistan ve İran üzerinde emelleri olduğunu açığa çıkarmıştır. Ancak gelişen Alman yayılcılığı, Rusya ile İngiltere'yi birbirine yaklaştırmıştır. 1907 yılında imzalanan İngiliz-Rus anlaşmasına göre, İran coğrafyası nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. Buna göre İran'ın kuzey kısmı Rus nüfuz sahası, yani Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, orta kısmı tarafsız, güney kısmı da İngiliz bölgesi olarak paylaşılmıştır.⁵⁸ İngiliz-Rus anlaşması Azerbaycan ve İran'ın kuzey bölgesinde Rus yayılcılığını hızlandırmıştır.

Sonuç

XVIII. ve XIX. yüzyılda Kafkasya, bölgede etkin olmak isteyen güçlerin mücadele alanı olmuştur. Bu bölge özellikle Osmanlı Devleti, İran ve Rusya bakımından stratejik önemini korumuştur. Bu sırada bölgede çeşitli bağımsız, yarı bağımsız ve bağımlı feodal hanlıkların varlığı ortaya çıkmıştır. Her hanlık kendi şehri ve çevresinde etkili olduğu siyasi bir yapı oluşturup, birbirleriyle zaman zaman mücadele ederek ve çeşitli ittifaklara girilerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Karabağ toprakları daha Selçuklu döneminden başlayarak kadim bir Türk yerleşme sahası olmuştur. Karabağ Hanlığı kurulmadan evvel, çevresiyle birlikte XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin etkisi altına girmeye başlamış ve III. Ahmet zamanında çevre kale ve şehirlerle Karabağ, Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır.

İdari bakımdan Azerbaycan'daki diğer hanlıklar gibi, Çıldır ve Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı olarak Osmanlı Devleti'yle bağlantısını sürdüren Karabağ, Osmanlı Devleti'nin bölgede etkinliğinin zayıflaması üzerine, İran ve Rusya arasında mücadele alanı olmaya başlamıştır. Bundan sonra bütün Kafkasya gibi Karabağ'da iki devletin Kafkasya ve Azerbaycan üzerinde şekillenen politikardan etkilenmiştir. 1757 yılında bağımsızlığını İran'dan kazanan Penah Ali Han, Karabağ Hanlığı'nı kurmuş ve uzun bir süre Hanlık, bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür.

Karabağ Hanı olan gerek Penah Ali Han gerekse İbrahim Halil Han, Osmanlı Devleti'ne yakın politikalar izlemiş ve Osmanlı Devleti ile sürekli ilişki

⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Dursun Yıldırım, **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yay., Ankara, 1990.

içinde olmak bir tarafa, devletin memurları gibi işbirliği içinde olmuşlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin gerileme ve zafiyet dönemlerine rastlayan yıllarda Karabağ Hanlığı ve diğer hanlıklara Osmanlı Devleti tarafından istenilen ölçüde gerekli destek verilememiştir.

Bu gelişmeler 1805 yılında Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Ruslara tabi olmayı kabul etmek zorunda kalmasından sonra Rus yönetiminin bölgedeki etkinliğinin artmasıyla başlamış, süreç devam ederek, 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşması⁵⁹ ve ardından imzalanan 1828 Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan toprakları, İran ve Rusya arasında paylaşılmıştır. Karabağ'ın kaderi de buna göre şekillenmiştir. Kuzey Azerbaycan, Rusya'nın etki alanı içine girmiş, Güney Azerbaycan da İran'a bırakılmıştır. Bunun sonucunda Karabağ Hanlığı ve diğer hanlıklar ortadan kaldırılarak bir kısmının Ruslara, bir kısmının da İran'a bağlanması neticesinde Azerbaycan coğrafyasında uzun yıllar ve hatta günümüze kadar sürecek Rus ve İran etkinliğinin oluşmasına zemin hazırlanmıştır.

Bu şekilde hanlıkların ortadan kalkması ve Azerbaycan topraklarının Rusya ile İran arasında bölüşülmesinden sonra, 1828 Türkmençay Antlaşması sonucu Kafkasya'da, gerek İran ve gerekse Rusya arazisinde yaşayan halklar için istedikleri yere göç etme hakkı tanınmıştır. Rusya, İran tarafında yaşayan Ermenileri göçte teşvik etmek amacıyla bunlardan 30 yıl süreyle vergi almama kararı almış ve kendilerini vergiden muaf tutmuştur. Rus idaresi, İran'dan göç eden Ermenilerin -ki bunlar 70.000 civarındaydı- büyük bir kısmını başta Karabağ olmak üzere Erivan ve Nahçıvan'a yerleştirmiştir. Böylece anılan yerlerde Ermeni nüfusu yoğunluk kazanmıştır. Bu sırada Karabağ nüfusunun bir

⁵⁹ Gülistan Antlaşması, 12 Ekim 1813 tarihinde Rusya ile Kaçarlar (İran) arasında imzalanan antlaşmadır. Bu antlaşma sonucunda Güney Kafkasya'da bulunan bereketli Karabağ toprakları Rusya yönetimine geçmiştir. İran adına antlaşmayı Abbas Mirza Kaçar'ın vekili olarak Mirza Abdulhasan Han Şirazi imzalamıştır. Bu antlaşmayla tarihte ilk kez Kuzey Azerbaycan Rusya'ya bağlanmıştır. Güney Azerbaycan ise İran'da kalmıştır. Mevcut bölünme Türkmençay Antlaşması'yla pekişmiş ve günümüze kadar devam etmiştir. Böylece Taliş, Şirvan, Kuba, Bakü, Gence, Karabağ ve Şeki hanlıkları Rusya'ya katılmıştır. İran, Doğu Gürcistan'a, Kazak ve Şemseddil sultanlıklarına, ayrıca Dağıstan'a ait iddialarından vazgeçtiğini bildirmiştir. Revan ve Nahçıvan hanlıkları ise İran hâkimiyetinde kalmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkı Rusya'ya ait olmuştur. Rus tacirler dâhili gümrük vergisinden muaf olarak ticaret yapabilmişlerdir.

kısımının Ermenilerden ibaret olması nedeniyle Azeri Türkleri ile Ermeniler arasında sert tartışmalar yaşanmış ve anlaşmazlıklar baş göstermiştir.⁶⁰

Neticede, bir taraftan Revan, diğer taraftan Karabağ havalisine Rusya ve İran'daki Ermenilerin göç ettirilmesi, bunlara vergi muafiyetleri tanınarak buralara yerleştirilmeleri ile bu coğrafyada günümüze kadar devam edecek özellikle Karabağ üzerindeki Azeri-Ermeni anlaşmazlığının tohumları atılmış ve bir çatışma zemini hazırlanmıştır.

Ermenileri çeşitli siyasî yollarla Revan ve havalisine yerleştiren Ruslar, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan da faydalanarak, rahat hareket etme imkânı bulmuştur. Nitekim Rus Çarı Nikola, Ermenilerin yerleştirildiği bu sahada Erivan ve Nahçıvan hanlıkları topraklarını da içine alan bir Ermeni bölgesi oluşturmuştur. Rusya, böylece merkezi Erivan olan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin temellerini atmıştır. Karabağ ve Azerbaycan toprakları üzerinde zorla yaratılan bu Ermeni iskân bölgesiyle hem Azerbaycan ikiye bölünmüş hem de Rusya Osmanlı Devleti'ne karşı bir Ermeni tampon bölgesi oluşturmuştur.⁶¹

Bugün Ermenistan'ın hak iddia ettiği Karabağ'daki topraklara Ermenilerin XIX. yüzyılda yerleştirildikleri açıkça görülmektedir. Bu durum Türkistan ve Kafkaslarda uygulanan geleneksel Rus iskân siyasetiminin bir sonucudur. Böylelikle, Anadolu'nun "Vilâyet-i Sitte"⁶² diye adlandırılan bölgelerini de içine alacak Büyük Ermenistan idealinin temelleri atılmıştır.⁶³

⁶⁰ Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları**, s. 70-74.

⁶¹ Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları**, s. 77-78.

⁶² Osmanlı Devleti'nin Altı Vilayeti olan Sivas, Mamurat'ül-aziz, Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbekir illeridir. O zamanki sınırları itibarıyla Merzifon'dan Hakkâri'ye, Mardin'den Ağrı'ya kadar olmak üzere, İç Anadolu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu da kapsayan geniş alan.

⁶³ Geniş bilgi için bkz. Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yay., Ankara, 1967.

Kaynakça

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1992.

Bala, Mirza, “Karabağ”, **İslam Ansiklopedisi**, C 6, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993.

Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1966.

Budak, Mustafa, “Kafkasya ve Osmanlı Devleti, (XVI.-XX. Yüzyıllar)” **Osmanlı C 1**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.

Caferoğlu, Ahmet, **Azerbaycan**, Bürhaneddin Yay., İstanbul, 1940.

Cevanşir, Ahmet Bey, **Karabağ Hanlığının Tarihi**, (Hazırlayan Yusuf Gedikli), Selenga Yay., İstanbul, 1993.

Geybullayev, Gıyaseddin, **Karabağ/Etnik ve Siyasi Tarihine Dair**, Bakü, 1990.

Gökçe, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Yay., İstanbul, 1979.

Kafalı, Mustafa, “Timur”, **İslam Ansiklopedisi**, C 12, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993.

Kafesoğlu, İbrahim, **Sultan Melikşah**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1973.

Karabağlı, Mirza Cevanşir, **Karabağ Tarihi**, (Çeviren Tahir Sümbül), Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 4, Ankara, 1990.

Özçelik, İsmail, “Karabağ Kimindir?”, **Kamu Çalışanları Aylık Mesleki Yorum Dergisi**, Mayıs, Ankara, 1992.

Özçelik, İsmail, “Tarihin Işığında Karabağ”, **Ankara Aydınlar Ocağı Bülteni**, Ankara, 1996.

- Özçelik, İsmail, **Devlet-i ‘Aliyye’nin Kamusal Düzeni ve Kurumları**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.
- Özçelik, İsmail, **Karabağ Tarihi ve Karabağ’da Ermeni Olayları**, Bilge Yayınları, Ankara, 2003.
- Özçelik, İsmail, **Tarih ve Metodolojisi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.
- Özçelik, İsmail, **Devlet-i ‘Aliye’nin Taşra Yönetimi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016,
- Taşkıran, Cemalettin, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1995.
- Togan, Zeki Velidi, “Azarbaycan”, **İslam Ansiklopedisi**, C 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1972.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 3, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1972.
- Yıldırım, Dursun, **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.

SƏLCUQLAR DÖVRÜNDƏN BƏHS EDƏN TARİXİ ROMANLARDA TARİX VƏ MÜASİRLİK PROBLEMI

Ali HAŞİMOV*

Özet

Min illik ortaq türk dövlətçilik tarixində Səlcuqlar dövlətinin özünəməxsus rolu və yeri vardır. Uzun illər boyu dünya tarixində silinməz izlər qoymuş türk imperiyaları zəngin dövlətçilik təcrübəsi, ulu mədəniyyət və möhtəşəm dövlətçilik ənənələri formalaşdırmışdır. Bu mənada Səlcuqlar dövlətinin yeri və tarixdəki missiyası da fərqlidir.

Diqqət çəkəli məqamlardan biri də Səlcuqlar dövründən bəhs edən tarixi mövzulu əsərlərdir. Mövzusunun XI-XII əsrlərdən, intibah dövründən alan tarixi nəsr nümunələri içərisində Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm”, Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri”, Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə”, Hüseyn İbrahimovun “Əsrin onda biri” kimi tarixi mövzulu roman və povestlərin adını çəkə bilərik.

Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı dövrünün fonunda XI-XII əsrlər Azərbaycan həyatı qələmə alınmış, Səlcuqlar dövrü və Atabəylər dövlətinin bölgədəki rolu, regiondakı siyasi, mədəni, ədəbi prosələr diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanında üç yüz ilə yaxın bir dövr mövzu alınaraq X-XII əsrlərdəki siyasi proselə yanaşı ədəbi mədəni həyatın müxtəlif mərhələləri də ədəbi-tarixi müstəvidə qələmə alınmışdır. Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povestində də Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qızı, Naxçıvan hökmdarı Cəlaliyyənin həyatı və fəaliyyəti və

* Doç.Dr., Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölmü, aliheshim@yahoo.com

Azərbaycan intibahının görkəmli siması, Naxçıvanlı memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin həyatı və fəaliyyəti diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Beləliklə Səlcuqlar dövrünü qələmə alan tarixi nəsr nümunələrində ümumtürk tarixinin ən güclü imperiyalarından olan Səlcuqlar dövlətinin yaranması, formalaşması və təsir dairəsi kimi problemlərdən ədəbi-tarixi müstəvidə bəhs olunmuşdur.

Min illik ortaq türk dövlətçilik tarixində Səlcuqlar dövlətinin özünəməxsus rolu və yeri vardır. Uzun illər boyu dünya tarixində silinməz izlər qoymuş türk imperiyaları zəngin dövlətçilik təcrübəsi, ulu mədəniyyət və möhtəşəm dövlətçilik ənənələri formalaşdırmışdır. Bu mənada Səlcuqlar dövlətinin yeri və tarixdəki missiyası da fərqlidir. Mövcudluğu dövründə Səlcuqlar dövləti ortaq türk mədəniyyətinə, dövlətçilik dəyərlərinə, rəhbərlik etdikləri xalqların milli dəyərlərinə, mənəvi sərvətlərinə, ədəbiyyat və sənətlərinə böyük diqqət göstərmişlər. Bu səbəbdəndir ki, Səlcuqlar dövlətinin tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı diqqət mərkəzində olmuş, fərqli istiqamətlərdə öyrənilmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında olduğu kimi, ədəbiyyatımızda da Səlcuqlar dövlətinin hakimiyyəti illərində Azərbaycanın iqtisadi-siyasi, ədəbi-mədəni inkişafı, daxili və xarici siyasətinin öyrəniləmsi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu istiqamətdə XX əsrdə daha çox işlər görülmüşdür. Səlcuqlar dövləti, eyni zamanda Azərbaycan tarixini öyrənən elmi əsərlərlə yanaşı ədəbi əsərlərdə də dövrün tarixi mənlərə uyğun şəkildə qələmə alınmışdır.

Əvvəlcə Səlcuqlar kim idi, bölgədə hansı yerə sahib idilər sualı ətrafında düşünək. Orta Asiyadan Aralıq dənizinə, Dərbənddən İrən körfəzinə uzanan (1037-1157) Səlcuqlar dövlətinin formalaşması nəticəsində türkcülük düşüncəsi, dövlətçilik təcrübəsi Qafqazda və Ön Asiyada ənənvi model yaratdı. Yenicə formalaşan islami dəyərlərin möhkəmlənməsi, xalq kütlələrinin düşüncəsində, mədəniyyətində əhəmiyyətli təsir faktoruna çevrilməsi prosesi də tarix olaraq Səlcuqlar dövrü ilə sıx bağlıdır. Yaxın və orta Şərqi, eyni zamanda Qafqazın taleyində Səlcuqlar dövləti spesifik yerə malikdir. Eyni zamanda Səlcuqların Azərbaycan gəlişi ilə Oğuz türklərinin Azərbaycan torpaqlarında yaşaması və dövlətçilik ənənələrini möhkəmlətməsində yeni mərhələ başlandı. Eyni kökdən olub eyni dildə danışan, eyni inanca sahib olan xalqların ortaq mədəniyyətinin formalaşmasında da bu dövr əhəmiyyətlidir ona görə ki, az sonra yaranan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin də dövlətçilik və digər məsələlərdə dayağı rolunu müəyyən mənada Səlcuqlar dövləti təşkil edirdi. Bu təsir mədəniyyət, ədəbiyyat sahəsində də hiss olunmaqda idi. Belə ki, bir müddət ərəblərin təsiri altında formalaşan, elə ərəb dilində yaranan ədəbiyyat bu dönmədən sonra farslaşmağa başlasa da qısa zaman sonra Azərbaycan dilində də ədəbiyyatın yaranmasına səbəb oldu. Azərbaycan dili bu dövrlərdə Cənubi Qafqazda,

Azərbaycan torpaqlarında geniş işləklik qazandı. Səlcuqlar dövlətindən sütunları üzərində formalaşan Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225) Azərbaycan türklərinin qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrini yenidən dirçəldib yeni mərhələyə çatdırdı. Eldənizlərin hökmranlığı dönməndə bütün Azərbaycan torpaqları vahid idarəçilik sistemində birləşdirilməsi iqtisadi-siyasi, ədəbi-mədəni sahələrdə böyük inkişafa təkan verdi, sənətkarlıq, ticarət sahələrində olduğu kimi ədəbiyyat da güclü inkişaf mərhələsinə-intibah dövrünə qədəm qoydu. Azərbaycan intibahı Xaqani, Nizami, Əcəmi dühalarını formalaşdırdı.

Tariximizin IX-XII əsrlər dövrü XX əsr Azərbaycan şeirində, dramaturgiyasında olduğu kimi, nəsrində də geniş şəkildə öz əksini tapdı. Azərbaycan tarixi nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Məmməd Səid Ordubadinin “qılınc və qələm”, Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri”, Hüseyn İbrahimovun “Əsrin onda biri”, Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” əsərlərində Səlcuqlar və Atabəylər dövrü Azərbaycan tarixi geniş şəkildə, tarixi reallıqları ilə canlandırıldı. Bəhs etdiyimiz tarixi mövzulu nəsr nümunələrinə nəzər saldıqda görünür ki, qələm sahibləri eyni zamanda Səlcuqlar dövrünün dövlətçilik ənənələrini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, adət-ənənələrini mükəmməl şəkildə öyrənmiş, bu əsərləri tarixçi məntiqi, yazar həssaslığı və vicdanı ilə qələmə almışlar.

Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı “Gəncə qapısı”, “Peyğəmbərin adaşı” və “Qızıl şir dəfinəsi” adlı üç hissədən ibarətdir. Əsər Səlcuqlu sultanı Məlikşahın Azərbaycan torpaqlarına yürüşü ilə başlayır, dahi şair Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı fonunda inkişaf edir. Atabəylər dövlətinin keçdiyi tarixi yol əsərdə müvafiq mənbələrə dayanaraq izlənmiş, dövlətin zəifləməsi prosesi, Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycana yürüşü və hakimiyyətinin sonlanması ilə bitmişdir. Əsər təxminən 300 illik bir tarixi dövrü əhatə edir, ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi mühitin salnaməsini əhatə edir.

Romanın ilk bölmələrindən başlayaraq Nizamin Gəncəvinin ulu babaları, Gəncədəki nüfuzları kimi məsələləri diqqət mərkəzinə çəkməklə yazıçı sanki Nizaminin sonrakı taleyinə zəmin hazırlayır. Sonrakı bölmələrdə dahi Nizaminin böyüdüüyü mühit, təhsil illəri, Gəncədə, Azərbaycanda, Yaxın Şərqdə “Söz mülkünün sultanı” kimi geniş şöhrət qazanması, ona dünya şöhrəti gətirən poemalarının, şeirlərinin yazılması prosesindən həssaslıqla

bəhs edən yazıçı Nizami obrazını dövrün reallıqları fonunda yetişdirir, Nizami obrazını real cizgilərlə bəzəməklə sənətkarı Azərbaycan oxucusuna fərdi, insani keyfiyyətləri ilə sevdirməyə çalışır. Nizaminin gənclik illəri, sevgisi, iztirabi real boyalarla əks olunduqca oxucu obrazın sehrinə düşür. Bu səhnələrdə yazıçının təxəyyül imkanlarının genişliyi də diqqətdən yayınmır.

Üçüncü bölmədə Makedoniyalı İsgəndərin xəzinəsinin izinə düşülərək müəyyən yol gedilir ki, bu yolda da yazıçı Nizami ideyalarının işığında fikir və mülahizələrini bəzən müəllif fikri adı altında oxucunun diqqətinə çatdırı bilir. Eyni zamanda bu məqamlarda intibah dövrünün təsəvvüf düşüncəsində özünəməxsus yeri olan Əxilik, Əlmut şeyxləri (İsmaililər) haqqında müəyyən informasiyalar verir. Qeyd edək ki, bu informasiyaların bir qismi yazıçı fantaziyasına dayansa da müəyyən hissələri dövrə aid tarixi və ədəbi mətnlər də təsdiqləməkdədir. Sonda isə Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasının işığında axtarılan xəzinə-”qızıl şir dəfinəsi” ilə bağlı məqamlar, Nizaminin qocalığı, ömrünün sonları, oğlu Məhəmmədlə bağlı epizodlar, dahi şairin qayğıları geniş şəkildə əksini tapır.

Səlcuqlar dövründən bəhs edən maraqlı tarixi nəsr nümunələrindən biri də janrın görkəmli nümayəndələrinin yaradıcısı Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanıdır. Romanda Azərbaycan intibahının görkəmli nümayəndəsi, dahi şair Nizami Gəncəvinin həyatı, dövrü mövzu alınmış, eyni zamanda Nizaminin yaşadığı dövrlərdə hakimiyyətdə olan Səlcuqlar və Atabəylər dövlətinin bölgədəki rolu, idarəçilik sistemi tarixi qaynaqlara dayanaraq qələmə alınmışdır. Roman haqqında olan fikirlərini ümumiləşdirərək ədəbiyyatşünas Yaşar Rzayev yazır: “Əsərdə zəngin macərəçiliq sujetinin, kəskin saray intiriqalarının fonunda konkret tarixi dövr, tarixi şəxsiyyətlər durur. Bu tarix Azərbaycanın dövlətçilik tarixidir” (Rzayev, 2010: 351).

Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında bəzi səhnələrdə Naxçıvanla bağlı məlumatlar verildiyi kimi bir qisim hadisələr Naxçıvanda cərəyan edir. Romanda Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın Gəncə üsyançılarını cəzalandırması xəbəri eşidildikdə Seyid Əlaəddinin dəstəsi Naxçıvan qalasını almalı, Fəxrəddinin əskərləri cənubdan gələn dəstənin önündə durmalı idi. Bu səhnələrdə Naxçıvan qalasının müdafiəsi işindən qısa da olsa məlumat verilir (Ordubadi, 1966: 23-35).

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzuda romanlar yazıldığı kimi povest və hekayələr də qələmə alınmışdır. Belə ki, tarixi mövzulu povestlərin uğurlu nümunələrindən sayılan Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” əsəri də maraq doğurur. Əsərdə Səlcuqlar, Atabəylər dövründən bəhs olunmaqla tarixi dövr qaynaqlara uyğun şəkildə canlandırılır. Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qızı, Naxçıvan hökmdarı Cəlaliyyənin həyatı, Naxçıvanın müdafiəsi uğrundakı fəaliyyəti mövzu olaraq seçilmişdir. Atabəylər dövlətinin idarəçilik sistemi, Naxçıvanın dövlətin paytaxtı kimi mövqeyi, inkişafı məsələlərindən bəhs olunmaqla yanaşı Səlcuqların bölgədəki yeri və rolu da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Əsərdə Cəlaliyyə xatun dövlətin son hökmdarı Özbəyə atası Məhəmməd Cahan Pəhləvanın vəsiyyətini xatırladaraq onu doğru yola sövq edir.

Cahan Pəhləvan 1175-ci ildə, ölümündən az əvvəl Naxçıvanı qızı, on yaşlarında Cəlaliyyəyə bağışlayır, idarəçilik səlahiyyətləri verir, özünün sadıq əskərlərindən olan Aydoğmuşu ona kömçi verir. Cəlaliyyə Naxçıvanı əmisi Qızıl Aslanın (1187-1194), ögey qardaşı Əbu Bəkin (1194-1210) və Özbəyin (1210-1225) hakimiyyəti illərində cəsarət və qüdrətlə idarə edir. Cəlaliyyənin atasının vəsiyyətində deyilirdi: “Əminiz Qızıl Aslana tabe olun. Onun ağıllı və müdrik tövsiyyələrinə qulaq asın” (Cəfərzadə, 1983: 463).

Cəlaliyyə Naxçıvanın igid oğlu “Cəlallı Cəmşidlə” ailə qurur, Hilat hakimi Hacib Əlinin hucumları nəticəsində Cəmşid həlak olsa da, oğlu olan gün dünyadan köçür. O mətin dayanır, oğlunu nəsilərinin adına laiqli şəkildə yetişdirir, nənəsi Möminə Xatunun, anası Zahidə xatunun ənənələrini davam etdirir, onlardan aldığı əxlaq, babasından aldığı cəsarət və igidliklə Naxçıvanı idarə edir, şəhəri abadlaşdırır, mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafına diqqət göstərir. Xəyalında əmisi Qızıl Aslanla dahi Nizaminin görüşünə getdiyi məqamı canlandırır. Özbəyin təhriki ilə Xarəzmşah Cəlaləddinlə ailə həyatı qurmasının səbəbi isə budur: “sahibsiz taxtını yel alır” Müslimə övrət sahibsiz ölə də bilməz, namazını da qılmazlar...”(Cəfərzadə, 1983: 112) deyir. Tarixi faktlarla müəyyən qədər səsleşməyə də yazıçı təxəyyül gücünə ədəbi cəhdlər edir. Cəlaliyyə yeganə olduğundan keçir amma naxçıvandan keçmir, dahi Nizaminin fikirlərini əlində bayraq edərək deyir ki, “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz”. Güclü düşmən qüvvələri qarşısında duruş gətirə bilməyən cəlaliyyə Naxçıvanın alınmazlıq rəmzi olan Əlincə qalaya sığınır. Tarixi mənbələrdə Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarında qırğınlar törədən Xarəzmşah

Cəlaləddin romanda Cəlalyyənin köməyinə gəlir və Naxçıvanı düşmən işğalında azad edir.

Beləliklə, bəhs etdiyimiz roman və povestdə XI-XIII əsrlər Azərbaycan tarixinin müxtəlif döv, hadisə və şəxslərinin həyat və fəaliyyəti qələmə alınmış, eyni zamanda dövrün siyasi, iqtisadi, ədəbi, mədəni mühiti dolğunluqla qələmə alınmış, Səlcuqlar və Atabəylər dövlətinin siyasəti, idarəçilik sistemi öyrənilmiş, öyrədilmiş, türk dünyasının iki qüdrətli dövlətinin tarixi, qarşılıqlı münasibətləri ədəbi müstəvidə əksini tapmış, möhtəşəm ədəbi-tarixi salnamələr yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu.Y. **Məmməd Səid Ordubadi**. Bakı : Sabah, 1997, 350 s.
2. Cəfərzadə Ə. **Cəlalyyə**. Bakı: Gənclik, 1983, 463 s.
3. Həbibbəyli İ. **Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik**. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
4. Ordubadi.M.S. **Seçilmiş əsərləri. VIII cildə, I cild**. Bakı: Aznəşr, 1964, 446 s.
5. İbrahimov H. **Seçilmiş əsərləri. III cildə, II cild**. Bakı: Naksuana, 2007, 536 s.
6. Rzayev.Y. **Azərbaycan romanı: siyasət və milli düşüncə(1930-1955)**” Bakı: Elm, 2010, 351s
7. Salamzadə. O. **Əsrlərin sirri**. Bakı: Yazıçı, 1989, 592 s.

ULUS DEVLET ANLAYIŞI VE ARAS TÜRİK HÜKÜMETİ

Nedim İPEK*

Özet

İnsanoğlu düzenli ve toplumsal yaşayabilmek için bir otoriteye ihtiyaç duymuştur. Bunun için devlet adı verilen sistemler geliştirilmiştir. Devlet nüfus, toprak ve rejim adı verilen üç unsurdan oluşmaktadır. Tarihi süreç içerisinde devletler birbirinden farklı nüfus politikaları geliŐtirmiŐ ve tatbik etmişlerdir. İzledikleri nüfus politikaları devletlerin rejiminin esasını belirlemektedir.

Bugüne kadar kurulan devletler modernite öncesi ve modern dönem olmak üzere iki grupta mütalaa edilebilir. Modernite öncesi toplumlar buldukları coğrafya ve kültürel anlayışları ile uyumlu otorite modelleri geliştirmişlerdir. Örneğin; göçebe ve konar-göçer toplumlar bozkır, tarım toplumları ise geleneksel imparatorlukları kurmuşlardır. Modernite döneminde ticari ve sanayi toplumu ulus devlet ve bir sonraki aşamada emperyalist devlet anlayışını geliştirmiştir. Emperyalist anlayış gereksinimlerini karşılamak adına ülkesi dışındaki coğrafyayı yeniden yapılandırma ihtiyacı duymuştur. Oryantalizm ve Şark politikalarıyla askeri imparatorluk topraklarında yapay ulus devletler oluşturma faaliyetlerini baŐlatmıŐlardır.

Türk askerinin terk ettiği yerlerde yeni otoriteler ve devlet yapılanmaları gerçekteŐmiştir. Bunlardan bir kısmı emperyalist devletler tarafından kurduurulmuŐtur. Balkanlarda 1830-1908 yılları arasında Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Romanya kuruldu. Kafkaslarda Ermenistan'ın temelleri Rusya tarafından 1828-1829 Savaşı ile atılmıştır. Emperyalist güçler 1918 sonrasında Arap coğrafyasında Arap topluluklarına istinat eden Irak, Suriye,

* Prof.Dr., Ondokuzmayıs Üniversitesi, nedimipek@hotmail.com

Ürdün gibi farklı isimli yapay ulus devletler kurmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrası ise Ortadoğu sahasında İsrail Devleti kuruldu.

Osmanlı'nın terk ettiği yerlerde Türk toplumu yapay otoritelerin oluşumuna tepki göstererek milli otoriteler ve milli devletler kurulması yöntemini devreye soktu. 93 Harbi esnasında işgal kuvvetlerine karşı direnen Türkler 1878'de Rodop ve Ağustos 1913'te Garbi Trakya Hükümeti Muvakkatesi'ni kurdu.

Kafkaslarda Rusya ve Osmanlı'nın terk ettiği yerlerde Türk toplumu varlığını koruyabilmek amacıyla mahalli otoriteler oluşturmaya çalıştı. 1918 yılında Azerbaycan, Ahıska, Aras ve Kars hükümetleri kuruldu. Ahıska, Aras ve Kars hükümetleri Mart 1919'da Cenubi Garbi Kafkas Hükümet-i Cumhuriyesi adı altında birleşti.

Bu teşebbüsler sonuç itibarıyla başarılı olamadı. Ancak Anadolu'daki teşebbüs başarılı oldu ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi. Belirtmek gerekirse 1939'da Hatay Cumhuriyeti, 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kuruldu.

Bildiri metninde referans eserlere ve kaynaklara istinaden Aras Türk Hükümeti'nin kurulma yöntemi diğerleriyle karşılaştırılarak benzerlikleri ve farklılıkları tespit edilip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ulus devlet, Aras Hükümeti, Ahıska Hükümeti, Kars Hükümeti

UNDERSTANDING OF NATION STATE AND REPUBLIC OF ARAS

Abstract

Humanbeing needs an authority to live orderly and communally. Systems called as state were developed for this aim. State consists of population, land and system of government. States developed different population policies and applied them during the history. Populations policies which were adopted by states determined basic element of their regime.

States which have been founded so far can be separated in early modern era and modern era. Communities in the early modern era developed compatible authority models with their geography and cultural understanding. For example; while nomads founded steppe empires, agricultural societies founded traditional empires. Commercial and industrial societies first founded understanding of a nation state and then understanding of an imperialist state in the modern era. Understanding of imperialist needed to reunite the geography out of its territory in order to fulfil its needs. With the orientalism policies and orient policies, activities to form artificial state nations in land of military empires were initiated.

Lands that were abandoned by Turkish soldiers emerged new authorities and state forms. Some of them were founded by imperialist states. Greece, Serbia, Montenegro, Bulgaria and Romania were founded in Balkans between the years 1830 and 1908. In the Caucasus Armenia was founded by Russia in the War of 1828-1829. The imperialist powers founded different artificial nation states such as Iraq, Syria and Jordan which were based in the geography of the Arab Region after 1918. After the Second World War, Israel was established in the Middle East.

In places where the Ottomans abandoned, Turkish society put in place the method of establishing national authorities and national states as reacting to the formation of artificial authorities. During the '93 war, the Turks who resisted the occupation forces established Rodop in 1878 and the Garbi Thracian Government in August 1913.

In the Caucasus, Russia and the Ottoman Empire tried to create local authorities in the aim of protecting the existence of Turkish society in the places

they abandoned. In 1918, the governments of Azerbaijan, Ahiska, Aras and Kars were founded. Ahiska, Aras and Kars governments joined under the name of Cenubi Garbi Caucasus Government in March 1919.

These undertakings were not successful as a result. However, the attempt in Anatolia was successful and the Republic of Turkey was declared in 1923. The Hatay Republic was established in 1939 and the Turkish Republic of Northern Cyprus was established in 1983.

In this paper, the method of establishing of Turkish Government of Aras will be determined and evaluated their similarities and differences with comparing others regarding to reference sources.

Key Words: Nation State, Republic of Aras, Government of Ahiska, Government of Kars

Giriş

İnsan, yardımlaşmak ve korunmak amacıyla toplu yaşama ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle sınırları belirli bir bölgede bir araya gelenler düzenli yaşamak için devlet terimiyle tanımlanan siyasî bir teşkilatlanmaya gitmiştir. Tarihi süreç içerisinde devletler birbirinden farklı tarzda kurulmuş ve işlemiştir. Farklılaşmayı sağlayan temel unsurları coğrafya, toplumsal anlayış ve zaman olarak sıralamak mümkündür.

İlk devletlerin oluşumu ve şekillenmesinde coğrafya etkili olmuştur. Coğrafi farklılıklar toplumların yaşam tarzları ile devletlerin şekillenmesinde etkili olacaktır. Aynı dönemde Orta Asya'da bozkır imparatorlukları kurulurken, Mezopotamya'da tarım imparatorlukları, sahillerde oligarşik cumhuriyetler ortaya çıkmıştır. Teknolojik gelişim ve değişim ile ilahi dinlerin yaygınlaşması devlet şekillerinin de aynileşmesine vesile olacaktır. Nitekim Batı'da Roma sonrasında feodalite ve müteakiben modern dönem başlayacaktır. Modern dönemin devlet anlayışı ulus devlettir. Ulus devletleri kuruluş süreci ve yöntemi açısından kabaca üç grupta incelemek mümkündür. Birincisi burjuvanın önderliğinde sanayileşmiş toplumların oluşturduğu devletlerdir. Örneğin Fransa, İngiltere, Almanya. Bilindiği üzere bu ülkelerde burjuva aristokrat ve ancien rejim mensupları ile çatışarak burjuva veya ulus devlet adı verilen siyasi yapıları üretmiştir. İkinci grubu söz konusu devletlerin emperyalist amaçlı yayılabilmek için kurdukları yapay ulus devletler oluşturur. Balkanlardaki Osmanlı topraklarında kurulan Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ bu özellikleri haiz devletlerdir. Keza Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da inşa edilen devletler de bu özellikleri haizdir. Üçüncü grubu emperyalizme karşı direnen imparatorluğu milli devlete dönüştüren toplumların kurduğu devletler oluşturur. Örneğin, Türkiye.

Batı'da ortaya çıkan ve gelişen ulus devletler dış politika adına mevcut askerî imparatorlukları parçalayıp yerine sözde ulus devletlerin kurulmasını plânlamışlardır. Bu plânların gerçekleşmesi adına geliştirdikleri projelerden belki de en önemlisi şark politikasıdır. *Şark meselesi* olarak tanımlanan bu politikanın temel ilgi alanı Osmanlı coğrafyasıdır. Projenin gerçekleşmesi halinde Balkanlardaki Hristiyan toplulukları ayrı devletler şeklinde ortaya çıkarlarsa, bölgede Osmanlı siyasî otoritesi sona erer, Batı'nın siyasî ve ekonomik desteğine muhtaç yeni pazarlar oluşur, belki de Katolik ve Protestan dünyası

karşısında Ortodoks kilisesi milliyet esasında parçalanmış olurdu. Bu politikanın uygulanması sonucu 1870’te on dört olan ulus devlet sayısı Berlin Antlaşması sonrası kurulan Balkan devletleri ile on sekize çıktı. Doksanüç Harbi sonrası müstakil devletlerin kurulması ile neticelenen süreç imparatorlukların parçalanması anlamına gelen *Balkanlaşma* teriminin ortaya çıkmasına vesile oldu. Balkanlarda Hristiyan etnik unsurların müstakil devlet kurmaları desteklenirken, Müslümanlara aynı destek verilmemiş, hatta Bosna örneğinde olduğu gibi siyasî millî bir teşekkül olarak ortaya çıkmalarına belki de engel olmak düşüncesiyle işgal edilmiştir.

Osmanlı coğrafyasında kurulması planlanan yapay ulus devletlerin sınırları hamî veya senarist olarak tanımlanabilecek olan devlet veya devletlerin kendi dengelerini gözeterek gerçekleştirdikleri çizime göre belirlenir. Bu belirleme esnasında toprak üzerinde yaşayan topluluğun etnik veya kültürel yapısı, bundan daha önemlisi iradesi dikkate alınmaz. Devletlerin sınırları çizilirken etnik ve kültürel coğrafya dikkate alınmayarak milletler parçalanmış, topluluklar birbirine karşı ötekileştirilmiştir. Ülkenin bir bölgesinde yoğun bir şekilde yaşayan bir azınlık nüfus bırakılmıştır. Aslında siyasî haritaların çizildiği kongre ve konferansların düzenlenme amacı büyük devletlerin aralarında bozulan dengeleri yeni bir genel savaşa yer vermeden yeniden sağlamaktır.

İkinci aşamada sınırları belirlenen topraklar üzerinde yaşayan topluluk içerisinde devlete adını verecek etnik çekirdek seçilir. Sonraki aşamada hedef toplum diğer unsurlardan uzaklaştırılmaya çalışılır. Bunun için de ötekileştirme yöntemine başvurulur. Farklılaştırmada ilk etapta dini ve eğitim kurumları kullanılır. İkinci aşamada tedhiş örgütleri devreye sokulur. Son aşamada ise yabancı ordunun askerî harekâtı ve işgali devreye girer. Bazen sınırları belirlenen topraklar üzerinde göçmen unsura istinaden ulus devletler kurdurulmuştur. Örnek: İsrail, Ermenistan, ABD, Kanada.

Osmanlı Devleti, Batı’nın şark siyasetine iki farklı şekilde karşı koymuştur. Bu siyasete karşı geliştirdiği birincil politikası mevcut sınırlarını ve nüfus yapısını koruyarak ulus devlete dönüşmektir. İkincisi Balkanlarda, Kafkaslarda, Güney Anadolu’da ve Kıbrıs’ta sınırları dışında kalan halkının çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu yerlerde yerli halka verdiği maddi destekle devlet yapılanmasına girmesini sağlamaktır.

Bu gelişim ve değişim 1820-1920 yılları arasında Osmanlı coğrafyasındaki siyasi haritanın yeniden çizilmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Neticede Birinci Dünya Savaşı'na kadar Kuzey Afrika'daki topraklar doğrudan işgal edilirken Balkanlarda Batı projesi sonucu yeni devletler şekillenmiştir. Birinci Dünya Savaşı arda kalan Osmanlı topraklarının yeniden şekillendirilmesi hareketidir. Bu politikaya tepki sonucunda Balkanlarda 1878'de Rodop Hükümet-i Muvakkatesi ve 1913'te Garbi Trakya Cumhuriyeti kurulurken; Kafkaslarda Birinci Dünya Savaşı sonrası Kuzey Kafkasya (Dağıstan), Azerbaycan, Ahıska, Aras, Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyetleri ortaya çıkacaktır. Anadolu'nun güneyinde ve Akdeniz'de ise 2 Eylül 1938'de Hatay Cumhuriyeti ve nihayet 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kurulacaktır.

Balkanlarda Kurulan Türk Devletleri

1828-1914 sürecinde Balkanlarda gerçekleşen savaşlar sonucunda yarımadanın siyasi haritası değişmiş ve Hristiyan unsurlara dayanan yapay ulus devletler kurulmuştur. Rus ordusunun ve söz konusu devletlerin izlediği nüfus politikalarına karşı bölgedeki Müslüman toplulukları değerlerini korumak adına iki farklı yöntem geliştirmiştir: Göç etmek veya işgallere karşı direnerek kendi ismiyle anılan bir devlet kurmak. 93 Harbi esnasında Osmanlı idaresi Rus ordularına karşı başarılı olabilmek düşüncesiyle Dobruca ve Tuna havzası nüfusunu tahliye ederken savaş alanı dahilindeki Türk nüfusun bir kısmı da çareyi hicrette bulmuştu. Bununla beraber değerlerini muhafaza etmeyi göçte değil de direnişte görenler de olmuştu. Rodoplar sahasında yaşayanlar gibi. Bölgedeki Türk nüfusu diğer yerlerden farklı olarak belki de fiziki coğrafya yapısından istifade ile Rus işgal kuvvetlerine karşı başarılı bir şekilde direnmiştir. Bu direniş 1878'den 1886 yılına kadar yaklaşık sekiz yıl sürer.¹ Ruslar askeri kuvvetleri ile Rodoplara giremediler. Buradaki Osmanlı askeri kuvvetleri ise geri çekilmişti. Dolayısıyla Rodoplarda idari bir boşluk doğacaktır. İşte bölge halkı bu boşluğu doldurmak, Rus işgal kuvvetlerine karşı daha iyi direnmek amacıyla Osmanlı sistemine tekrar bağlanana kadar herhangi bir otorite boşluğuna meydan vermemek için *Rodoplar Hükümet-i Muvakkatası* ismiyle bir idari yapılanmaya gitmiştir. Bu yapılanma Osmanlı'ya karşı bir siyasi yapılanma değildir.

¹ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara, 1999, s. 49-54.

Bölge halkının ikinci kez geçici hükümet kurma teşebbüsü Balkan Savaşları esnasında gelişir. II. Balkan Savaşı sonrasında gerek Boğazların ve İstanbul'un güvenliğini temin etmek ve gerekse bölgedeki Müslüman Türk nüfusu muhafaza etmek adına Batı Trakya'daki işgalin sona erdirilmesi arzu edilir. Bu amaçla Kuşçubaşı Eşref Bey kumandasında gönüllü birlikler Batı Trakya'ya gönderildi.² Gönüllü birlikler Batı Trakya'yı Bulgar çetelerinin ellerinden kurtarmaya çalıştı. Ele geçen yerlerde ilk etapta halkın ihtiyaçlarını karşılamak, özellikle asayişini temin etmek amacıyla geçici hükümet adıyla yerel idarelerin kurulması yoluna gidildi. Yerel idarelerin görevi halkın temel ihtiyaçlarını; özellikle can, mal ve namus güvenliğini temin etmektir. Ayrıca buralarda silahlı milli kuvvetler oluşturuldu.

Milli kuvvetler ele geçirdikleri kaza merkezlerinde geçici hükümet kuruyor, sivil idareyi nezaretleri altında bunlara bırakıyorlardı. Batı Trakya Bulgar askerinden ve komitacılarından temizlendikten sonra ayrı ayrı şehirlerde kurulmuş geçici idarelerin bir merkezden yönetilmesi düşünüldü ve 1 Eylül 1913'te *Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatası* kuruldu. Hükümet başkanlığına halkın ileri gelenlerinin münasip gördüğü Müderri Salih Efendi getirildi. Hükümet merkezi Gümölcine olup Eşref Kuşçubaşı milli kuvvetler kumandanlığını, kardeşi Sami Umum Milli Kuvvetler Müfettişliğini, Süleyman Askeri İcra Kuvvetleri Başkanlığını üstlenmişti.³ Kaza merkezlerinde biri sivil, diğeri askeri olmak üzere iki ayrı idari yapılanmaya gidildi. Sivil idare Gümölcine'deki muvakkat hükümet reisine, icra kuvvet kumandanları da Süleyman Askeri Bey'e bağlanacaktı. Geçici hükümet askeri idareden emir ve direktif alacaktı.⁴

29 Eylül 1913'te Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında Balkan Savaşlarını neticelendiren İstanbul Antlaşması imza edildi. Bu antlaşmaya göre 25 Ekim 1913'e kadar Batı Trakya'nın Bulgaristan'a teslim edilmesi gerekiyordu. Bu anlaşmaya uygun olarak başkumandanlık Batı Trakya'nın tahliye edilmesini ister. Buradaki subaylar bu isteğe yanaşmazlar. Söz konusu subaylar yerli halkla anlaşır Batı Trakya idaresinin bağımsızlığını ilan ederek cevap

² H. Bülent Demirbaş, **Batı Trakya Sorunu**, Ankara, 1996.

³ Demirbaş, s. 37.

⁴ Celal Bayar, **Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş**, 4, İstanbul, 1997, s. 151-155; Umur Tuncer, **Balkan Savaşları Sonunda Kurulan Batı Trakya Türk Cumhuriyeti**, İstanbul, 1985, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

verirler.⁵ Bulgaristan'la bir çatışmaya girmek istemeyen Babıali bağımsızlık kararından hoşlanmaz. Cemal Bey'in temasları neticesinde bölge hiçbir direniş gösterilmeksizin Bulgaristan'a terk edilir. 30 Ekim 1913'e kadar Bulgar kuvvetleri Batı Trakya'yı tamamen işgal eder. 6 Eylül 1915'te Osmanlı-Bulgaristan İttifak Antlaşması imza edilir. Bu anlaşma ile Bulgaristan Batı Trakya'ya tamamen yerleşir.

Mondros sonrası bölge halkının hak ve hukukunu korumak amacıyla 10 Kasım 1918'de Batı Trakya Komitesi kurulur. Mayıs 1920'de Yunan kuvvetleri Batı Trakya'yı işgal eder. Bu durumu kabul etmeyen Türkler ve Bulgarlar Batı Trakya'nın nahiye merkezlerinden Hemitli'de 22 Mayıs 1920'de *Batı Trakya Hükümeti* adı ile bir teşkilat oluşturdular. Amaç Trakya'nın tamamını kapsayan bir idari yapı kurmaktı. Bölge 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması ile Yunanistan'a terk edildi.

Kafkaslarda Kurulan Türk Devletleri

Türklerin bağımsız yapılanmaya gittikleri coğrafyalardan birisi de Kafkasya idi. Birinci Dünya Savaşı sonrası 1918-1920 yılları arasında Kafkasya'nın siyasi haritası tekrar çizilmeye çalışıldı. Siyasi haritanın çizimini üstlenenler Mondros öncesi ve sonrası farklı tutum ve davranışta bulundular. Brest-Litovsk Antlaşması ile Mondros Ateşkes Antlaşması arasındaki süreçte Babıali Kafkasya'nın kuzeyinde ve güneyinde Türk ve Müslüman toplumun bağımsız siyasi yapılanmaya gitmesini desteklemiş, hatta siyasi ve askeri yardımda bulunmuştur. Bu yapılanmada uluslararası kamuoyu oluşturmak için gerek ABD'nin ve gerekse Sovyetlerin dillendirdiği "*her toplumun kendi mukadderatını tayin etme hakkının olduğu*" söylemi kullanılmıştır.

Çarlık Rusyası 1555-1917 yılları arasında Kafkasya'yı sistematik bir şekilde işgal etmiş ve buralarda askeri ve mülki idari yapılanmaya gitmiştir. İşgal sahasında mülki amirler Rus subaylarından atanıyordu. Nahiye müdürlerini ise halk seçiyordu. Nahiye müdürlüklerindeki katipliklere ise Ermeni ve Rum kökenli olanlar atanıyordu. Nahiyelere tabi köyler muhtarlar vasıtasıyla idare ediliyordu. Sekiz köye bir baş muhtar atanıyordu. İşgal sahasındaki kasaba ve köylerde Rus okulları açılıyordu. Ancak eğitim zorunlu kılınmamıştı.

⁵ Demirbaş, s. 39.

İşgal döneminde Türk halkı göçü bir kurtuluş olarak görebilmiştir. Kars Konsolosu Mehmet Asım Bey'in yanı sıra imamlar ve müftüler “*Memleketi terk edilmesinin en büyük günah olacağı*” söylemiyle göçü durdurmaya çalışıyorlardı. Ruslar ise işgal sahasını kontrol altında tutmak amacıyla bir taraftan Müslümanların kontrollü bir şekilde vatanlarını terk ettirmeye yönelik politikalar üretirken diğer taraftan Rus, Rus Kazağı, Malakan, Alman, Rum ve Ermeni nüfusu bu sahaya yerleştirmeye çalışmaktaydı. 1917 Rus İhtilali Kafkasya'nın siyasi yapısında büyük bir boşluğun oluşmasına sebebiyet verdi. 1917-1921 yılları arasında bu boşluğu doldurmak amacıyla taraflar çeşitli teşebbüslerde bulundular.

1918'in ortalarında Kafkasya'nın kuzeyinde *Terek-Dağıstan veya Dağıstan Kavimleri Birliği* adıyla bir teşkilat kurulur. Dağıstan Heyeti Osmanlı devlet adamlarından Bolşeviklere karşı yardım istedi. Kuzey Kafkasyalılara ait merkezi idare 11 Mayıs 1918'de istiklalini ilan etti ve Babıali tarafından hemen tanındı.⁶ Bölgede ileriki tarihlerde farklı isimlerle siyasi yapılanmalar oluşmuştur. Örneğin, Şeyh Uzun Hacı 29 Eylül 1919'da *Kuzey Kafkasya Emirliği* devletini ilan etti ve Osmanlı'ya tabi olduğunu bildirdi.⁷

Bolşevikler Dağıstan'ı Sovyetleştirmeyi hedefliyordu. Bu hedefe ulaşabilmek için bölgedeki Türk kuvvetleri ile Dağıstanlılar arasında çatışma çıkarmaya çalıştı. 1920'de Çeçenistan ve Dağıstan'a giren Kızıl Ordu'ya karşı halk isyan etti. 1920-1921'de Azerbaycan ve Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesini müteakip Kuzey Kafkasya'daki isyan zayıfladı. Netice itibarıyla 20 Ocak 1921'de Moskova'nın emri ile Kuzey Kafkasya'nın Sovyet Rusyası'na ilhaki konusunda karar verilmiş ve bölgede Dağıstan ile Dağlılar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştur.⁸

Kafkasya'nın güneyindeki siyasi yapılanmaya gelince: Şubat 1917 İhtilali'ni müteakip kurulan geçici Rus hükümeti mebuslardan oluşturduğu Transkafkas Komitesi'ni Güney Kafkasya'da otoriteyi temin etmesi amacıyla 23 Şubat 1917'de Tiflis'e gönderdi. Komite bölgeyi idarede başarılı olamadı. Bu

⁶ Altay Göyüşov, “Kafkas İslam Ordusunun Dağıstan Harekatı”, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Bakü, 2008, s. 359-361.

⁷ Göyüşov, s. 370.

⁸ Göyüşov, s. 373-375.

arada 25-26 Ekim 1917’de geçici hükümeti işbaşından uzaklaştıran Bolşevikler bütün iktidarı şuralara (Sovyetlere) devrettiler. Sovyet iktidarı Kasım 1917’de yayımladığı bildiriye bütün halkların eşit ve egemen olduğu ve kendi kaderini tayin hakkına, birlikten ayrılmak da dahil olmak üzere sahip olduklarını belirtiyordu.⁹ Bunun üzerine 28 Kasım 1917’de bölge mebusları tarafından Transkafkasya Komiserliği kuruldu. Güney Kafkasya toplulukları Bolşeviklerin bölgeyi ele geçirme düşünce ve siyasetlerinde başarılı olamamaları için kendi aralarında siyasi birliktelik oluşturmaktan başka çare göremedi. Bu nedenle 23 Şubat 1918’de 132 üyeden mürekkep Transkafkasya Seymi’ni kurdular.¹⁰ Kafkasya Seymi bir mecburiyetten doğmuştu. Özde Gürcü, Ermeni ve Azeriler müstakil idi. Seym 22 Nisan 1918’de Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti ismiyle istiklalini ilan etti.¹¹ Bir çeşit federasyon olan bu siyasi yapılanmanın merkezi Tiflis’ti. Gürcü ve Ermenilerin bu yapının oluşmasını arzu etmelerindeki ana sebep Osmanlı’nın Güney Kafkasya’da yayılmasını engellemektir. Osmanlı bağımsızlık kararını tanıdı. Ancak bu devleti Kafkas Müslümanlarının egemen olduğu bir İslam devleti olarak görmek istiyordu. Bu siyasi yapı uzun ömürlü olmadı. 26 Mayıs 1918’de “*Mavera-yı Kafkas Müstakil Cumhuriyeti’ni meydana getiren milletler arasında harp ve sulh meselesinde esaslı ayrılık olduğu ve nüfuzlu bir hükümet teşkil ederek bütün Kafkaslar adına konuşmaya imkan kalmadığı için seym mavera-yı Kafkasya taksiminin bir emrivaki olduğunu kayd ile kendi salahiyetini*” terk etti.

Gürcü ve Ermeniler aynı gün kendi devletlerini kurduklarını ilan ettiler. Bunun üzerine Seymin Azerbaycanlı temsilcileri *Milli Şurası* ismiyle 28 Mayıs 1918’de istiklalini ilan etti.¹² Böylece Azerbaycan Türkleri milli devletlerini kurmuş oldular.¹³ Bu tarihlerde Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı Bolşeviklerin kontrolü altındaydı. Azeri unsurun kendi imkanlarıyla bağımsızlığını yaşatma şansı görünmüyordu. Bu oluşumu Bolşevikler ve Bakü Sov-

⁹ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul, 2006, s. 127.

¹⁰ Erol Kürkçüoğlu, *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994, s. 16, 64.

¹¹ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul, 2014, s. 155.

¹² Bal, s. 162, 173.

¹³ Kürkçüoğlu, s. 155, 195.

yet idaresi tanımadı. Oysa, Bolşevikler Rusya'da yaşayan milletlere mukadderatlarını tayin etme hakkı tanıdıklarını, isteyen toplumun gerekirse Rusya'dan büsbütün ayrılabilceğini söylüyorlardı. Azerbaycan Cumhuriyeti yetkilileri bu durum karşısında çözümü Osmanlı ile siyasi, iktisadi, askeri işbirliğine gitmekte buldu. Enver ve Talat paşalar da bu tarihlerde Dağıstan ve Azerbaycan coğrafyasında büyük bir İslam Devleti kurarak Rusya ve Osmanlı Devleti arasında bir tampon devlet oluşturmak istiyorlardı.¹⁴

Türk Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de Gence'ye geldi.¹⁵ Nuri Paşa Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın direktifleri doğrultusunda Gence'de bir taraftan düzenli Azerbaycan ordusunu kurmak, diğer taraftan da asayiş sağlamaya meşgul oldu. Bu arada Bakü'de faaliyetlerini sürdüremeyen Azerbaycan Meclisi de Gence'ye taşınmıştı. Bu arada Feth Ali Han başkanlığında kurulan Birinci Azerbaycan hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında Batum'da imza edilen 4 Haziran 1918 tarihli anlaşmanın 4. maddesine istinaden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin iç ve dış asayiş ve emniyetini düzenlemek ve korumak amacıyla Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye girmesi istendi. 15 Eylül 1918'de Halil ve Nuri paşaların kumandasındaki Türk askeri birlikleri Bakü'ye girdi. Gence ve Bakü'deki Osmanlı askeri yetkililer Azerbaycan'ın dahili işlerine müdahale etmiyordu. Sadece harici tehlikelere karşı tedbir alıyordu.¹⁶ Ekim-Kasım 1918'de Şuşa ve Karabağ kontrol altına alındı. Bu tarihlerde Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'nın İtilaf temsilcileri ile anlaşma zemini bulmaya çalıştığı günlerdi. Sadrazam bu ortamda Türk birliklerinin Karabağ'dan çekilmesini zaruri gördü.¹⁷

Mondros sonrası Türk ordusu 1914 sınırlarına çekilmek durumunda kaldı. Bakü, Kasım 1919'da İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edildi. 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal eden Kızıl Ordu parlamento ve hükümeti feshederek Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne son verdi. Yerine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. 24 Haziran 1920'de beyaz hilal ve 8 köşeli yıldız tasviri bulunan kırmızı bayrak devlet bayrağı olarak tanındı. 9

¹⁴ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Ankara, 1996, s. 56.

¹⁵ Bal, s. 165.

¹⁶ Kürkçüoğlu, s. 265.

¹⁷ Mustafa Görüryılmaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Ankara, 2009, s. 245, 289, 341.

Kasım'da bayrağın zemini yeşil, kırmızı ve mavi şeritli olacak şekilde değiştirildi.¹⁸

Azerbaycan'da bu gelişmeler olurken Bolşevik İhtilali'ni müteakip Rus askerlerinin tahliye ettiği Güney Kafkasya'nın batısındaki yerleşim birimlerinde halkı etnik farklılığa göre temsil eden yerel idareler oluşturuldu. Türk temsilcileri Bakü Cemiyet-i Hayriye üyeleri idi. Bu cemiyet Türkler arasında askeri teşkilatlanmaya da gitmeye çalıştı.¹⁹ Aynı tarihlerde çarlık kuvvetlerinin tahliye ettiği Kars, Ardahan ve Batum'u Rusların teşkilatlandığı Ermeni ve Gürcü birlikleri doldurmaya başladı. Bu durumu Brest-Litovsk muahedesine aykırı bulan Türkiye Sovyet heyeti nezdinde şiddetle protesto etti. Antlaşma hükümlerini hiçe sayan Ermeni çeteleri mezalim ve terörden geri durmadılar. Bu esnada Türk kuvvetleri Sarıkamış, Kars, Batum ve çevresini ele geçirdi (1918).²⁰ Batum, Kars, Ardahan, Ahıska ve Ahılkelek'te halk oylaması yapıldı. Bu oylama elviye-i selase, Ahılkelek ve Ahıska'nın Osmanlı idaresine geçmesini uluslararası hukuk açısından tasdik etmiş oluyordu. Bunun üzerine Babialı Sovyet matbuatı, Gürcü ve Ermeni hükümetlerinin protestolarına rağmen buralarda idari teşkilat kurdu.²¹

Ahmet İzzet Paşa kabinesi elviye-i selaseyi koruyabilmek için Dağıstan, Azerbaycan ve Batum Antlaşması ile alınan Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'nün boşaltılmasına karar verdi. Brest- Litovsk dışında elde edilen yerler 21 Ekim-5 Aralık 1918 tarihleri arasında tahliye edildi.²² Bu çerçevede Kafkas İslam Ordusu ve Kuzey Kafkasya Ordusu lağvedildi. Mondros Ateşkes Antlaşması Kafkasya'daki mevcut dengelerin değişmesine sebebiyet verdi. Mondros gereği Kafkasya'daki Türk askeri birlikleri 1914 öncesine çekilmek durumunda kaldı.

Türk ordusunun çekilmesi üzerine bölgedeki Türk-İslam toplumu hamisiz kaldı. Bu ortamda Müslüman halk hürriyet ve değerlerini korumak adına

¹⁸ Anar İskenderov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Bakü, 2005, s. 39-56.

¹⁹ Betül Aslan, **Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2000.

²⁰ Ahmet Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1989, s. 17.

²¹ Gökdemir, s. 19.

²² Gökdemir, s. 19.

iki farklı tepkide bulunacaktır: Muhaceret veya Ermeni ve Gürcülere karşı savunma tedbirleri almak. Tercih edilen yöntem geçici veya daimi statüde siyasi yapılanmaya gidilmesidir. Nihayet 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatası, 3 Kasım 1918'de Aras Türk Hükümeti²³, 5 Kasım 1918'de ise Kars İslam Şurası kurulmuştur.²⁴

Ahıska Hükümet-i Muvakkatası Türk toplumu adına Ömer Faik Bey başkanlığında 29 Ekim 1918'de kuruldu. Bu hükümet her milletin kendi mukadderatını tayin etme hakkı olarak tanımlanan Wilson prensiplerine istinaden kuruldu. Bir milis alayı oluşturuldu. Bu alayın oluşumuna Osmanlı askeri birliklerinin katkısı tartışmasızdı.

Mondros sonrası oluşturulan bir diğer siyasi yapılanma Aras Türk Hükümeti'dir. Bu hükümetin kurulduğu bölgenin büyük bir kısmını Nahçıvan oluşturmaktaydı. Türk ve Ermeniler Rus askerlerinin çekilmesini müteakip yerel güvenliği sağlamak adına çeşitli komiteler oluşturmuşlardı. Nahçıvan Milli Komitesi de bunlardan birisi idi. Bu sırada Ermeniler oluşan boşluktan istifade ile Müslüman ahaliyi katletmeye başladılar. Nahçıvan halkı kurtuluşu ilk etapta bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'a dahil olmakta buldu. Özellikle Antranik kuvvetlerinin gerçekleştirdiği katliamlar unutulur gibi değildi. Ancak Nahçıvan ile Azerbaycan arasında bağlantıyı sağlayan arazi yoktu.²⁵

Bölgeye Temmuz 1918'de giren Osmanlı kuvvetleri asayiş ve düzeni sağladı, yerel komiteler tasfiye edildi. Nahçıvan Batum vilayetinin bir kazası haline getirildi. Ancak dahili teşkilatlanma için İstanbul'dan mülkiye memurları gönderilemedi. Askeri makamlar yerli ahalinin iştiraki ile mülki teşkilatı oluşturmaya çalıştı. 11. Alay kumandanı Süreyya Bey, Nahçıvan'a yerel hükümet reisi tayin olundu. Öte yandan Halil Bey gönüllü birlikler oluşturdu.²⁶

Yakup Şevki Paşa kumandasındaki Türk ordusunun bölgeden çekilmesi halinde muhtemelen Nahçıvan ve mülhakatı ahali özellikle Ermeni saldırı-

²³ Esin Dayı, Aras Hükümeti'nin 18 Kasım 1918'de kurulduğu görüşündedir. Esin Dayı, "1918-1920 Yılları Arasında İğdir ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, 1996, s. 10.

²⁴ Gökdemir, s. 35.

²⁵ Kürçüoğlu, s. 369.

²⁶ BOA, DÜİT, Nr. 1/1; İbrahim Ethem Atnur, **Muxtariyyat Arefesinde Naxçıvan**, Naxçıvan, 1999, s. 56-72.

larına açık bir hale gelecekti. Türk kuvvetleri geri çekilirken Türk askeri makamları tarafından 22 Ekim 1918'de yerel idare reislerine, firka kumandanlıklarına, Müslüman ahalinin nüfuzlu şahsiyetlerine tahliye hakkında bilgi verildi. Bölge ileri gelenleri Ermenilerin Türklere saldırılarından endişe etmekteydiler. Bu ortamda bölge sakinleri iki farklı gelişmenin yaşanacağından çekinir. Birincisi Müslümanlar top yekun bir katliama maruz kalabilirdi. Halkın bir kısmı bu duruma düşmemek için çareyi göç etmekte arayacaktır. Bu da toplumun sefil olmasına sebebiyet verecekti.²⁷ Göç etme konusunda toplumun nabzı ölçülmeye çalışıldı. Türk ordusunun geri çekilmesi sonrasında halkın göç edip etmemesi konusunda Türk askeri makamları arasında da farklı fikirler oluşmuştu. Türk ordusunun tahliye ettiği yerlerde Ermeni ve Türklerin bir arada tutulamayacağı düşüncesinde olan Yakup Şevki Paşa bölgedeki Türklerin ilkbaharda İran, Azerbaycan veya Anadolu'ya nakledilmesini önerir.²⁸ Göç fikrine başkumandanlık sıcak bakmaz.²⁹

Türk askeri makamları geri çekilme sonrası herhangi bir karışıklığa meydan vermemek, Türk toplumunun kendi kendini yönetebilmesini sağlamak adına milli teşkilatlanmaya ön ayak olmaya çalıştı. Nahçıvan, Şahtahtı, Yengice, Noraşen, Kemerli ve Serderabad bölgelerinde *baş müdürlük, müvekkililikler* ve nahiyeler kurulması ve bunların İğdir yerel idaresi ile temasa geçmesi hususunda karar alındı. Terhis edilen Türk ihtiyat zabitleri bu teşkilatlanmada yer aldı. İğdir'da *İttihad-ı Millet Fırkası* isimli askeri birlik oluşturuldu. Böylece Aras Türk Hükümeti'nin temeli atılmış oldu. Askeri makamların yardımı ve ahalinin iştiraki ile oluşturulan milli teşkilatlar neticesinde Nahçıvan, Şerur, Ecmiyadzin ve Sürmeli Türk halkı ve Revanlı Türk muhacirlerinin temsilcileri 18 Kasım 1918'de Kemerli kasabasında bir toplantı yaptı. Toplantı sonrası Aras-Türk Hükümeti ilan edildi.³⁰

Bu siyasi teşekkülün ismi yaptığı yazışmalarda *Aras Hükümeti, Aras Türk Cumhuriyeti Hükümeti* veya *Aras Türk Hükümet-i Muvakkatası* gibi farklı şekillerde ifade edilmiştir. Yine kuruluş beyannamesine göre hükümetin etki alanı Aras kenarı ve civarındaki meskûn bir milyon Müslümanı kapsamakta

²⁷ Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, İstanbul, 2011, s. 291.

²⁸ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989, s. 45.

²⁹ Atnur, s. 80.

³⁰ Atnur, s. 96-97.

idi.³¹ Başkanlığa Emir Beğ Ekberzade getirildi. Bu siyasi yapılanmanın amacı Türk halkının hukukunu korumaktı. Bunun için bir ordunun kurulmasına teşebbüs edildi. İhtiyaç duyulan silah, cephane ve zabıt Türk ordusundan karşılanmaya çalışıldı.³² Hükümetin ilk icraatı Ermenilere karşı mücadele etmek ve Ermeni hududuna yakın köylerdeki Türklerin endişeye kapılarak göç etmelerini önlemektir.³³ Ancak Ermeni saldırıları karşısında Aras-Türk Hükümeti dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Halk nazarında nüfuzunu kaybetti. Hanların nüfuzu arttı. Bu ortamda Aras Hükümeti'nin varlığı sembolik kaldı. Bu hükümetin 1919 yılı itibarıyla durumu ile ilgili iki ayrı görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre İbrahim Bey'in Kars'a gitmesi ile Aras-Türk Hükümeti dağıldı ve fiilen sona erdi. Yerine Nahçıvan mahalli idaresi, Milli Şura Hükümetleri kuruldu. Bilahire bölgede hanlar, İngiliz askeri idaresi, Ermeni idaresi hakim unsur oldu. Bir diğer görüşe göre de Ocak 1919'da kurulan Muvakkat Milli Cenubi-Garbi Kafkas Hükümeti ile birleşti.³⁴

9. Ordu Kumandanı Mirliya Yakup Şevki Paşa bölgeyi terk ederken Kars'ı işgal edecek olan İngilizlerle temasa geçmek istemez. Kars'ı kurulacak "milli bir teşkilata" devretmek arzusundadır. Yakup Şevki Paşa'nın ve Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey'in (Uran) yardımı ile 5 Kasım 1918'de Kars ve mülhakatında Kars İslam Şurası kurulur ve idare Babıali'den resmen devralınır. Şura kuruluş gerekçesini Wilson prensiplerine dayandırır. Kars İslam Şurası Piroğlu Fahreddin Bey tarafından kurulmuştur.³⁵ Şuranın kuruluş gerekçesi elviye-i selaseden Türk kuvvetlerinin çekilmesiyle boşalan açığı kapatmak, Gürcü ve Ermenilere karşı mevcudiyetlerini korumak ve gereken önlemleri almaktır.

1917 İhtilali'nin oluşturduğu boşluktan istifade eden Türk ve Müslüman aydınlar gizli olarak İslam komiteleri oluşturmaya çalışmışlardır. Bu komitelerin oluşumunda Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi'nin ayrı bir yeri vardı.³⁶

³¹ Dayı, s. 8.

³² Gökdemir, s. 45.

³³ Gökdemir, s. 45.

³⁴ Atnur, s. 127.

³⁵ Gökdemir, s. 63.

³⁶ Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi 1905 yılında Bakü'de kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı esnasında işgal edilen Müslüman ahalinin yaşadığı şehir ve kasabalarda şubeler açmış, ahaliye maddi yardımlarda bulunmuş, özellikle Bolşevik ihtilalini müteakip Ermeni saldırıları karşısında çaresiz kalan Müslüman halkı teşkilatlandırmaya çalışmıştır. Özellikle yerel milli

Kurulan komitelerin hedefi halkı uyandırmak ve silahlandırmaktı. Bolşevik ihtilali sonrası Ruslar belki de yerli halkın desteğini alabilmek adına idarecileri seçimle belirleme yoluna gittiler. Müslüman nüfusun hakim olduğu yerlerdeki memur seçimlerini komitenin adayları kazanarak resmi dairelere yerleştirdiler. Komite ayrıca geri çekilen Çarlık ordusu mensuplarından satın aldığı silahlarla silahlı birlikler kurabilmiştir. Oltu örneğinde tespit edilebileceği üzere bazı yerlerde asayişin sağlanmak adına Müslüman ve Ermeni komiteleri müşterek bir yönetim oluşturabilmişlerdir. Ancak bu işbirliği örneğin Oltu’da pek işe yaramayacaktır. Ermeniler fırsatı ele geçince Müslüman ahaliye baskı yapmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Oltu’daki Ermeniler sınır dışı edileceklerdir.³⁷

Batum ile Ağrı arasındaki idari birimlerdeki mülki idareciler Kars’ta düzenlenen bir kongreye davet edildi. Kars İslam Şurası ilk kurultayını 15 Kasım 1918’de topladı. Kongrede geçici bir heyet oluşturuldu. İki hafta sonra ikinci kongre gerçekleştirildi. 30 Kasım 1918’de Kars İslam Şurası’nın davetine Elviye-i selase, Orduabad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli (İğdır), Serdarabad, Doğu Şüregel, Ahıska ve Ahılkelek’ten 60 kişi “milletvekili” sıfatıyla icabet etti. Toplantıda Milli İslam Şurası isimli 12 üyeden oluşan bir hükümet kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca milli şura ordusunun oluşturulması, Türk bayrağının kullanılması, adli ve idari işlerin Türk kanunlarına göre yürütülmesi kararlaştırıldı. 17-18 Ocak 1919’da Kars şehrinde gerçekleştirilen kongrede Müslümanların oluşturduğu milli şuralar *Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi* adıyla tek bir idare altında toplandı.³⁸ Meclis 25 Mart 1919’da geçici hükümet anlayışından daimi hükümet anlayışına geçer. Aynı gün cumhuriyet ilan edilir. Devletin adı Cenub-ı Garbi Kafkas Hükümet-i Cumhuriyesi, hükümet reisin unvanı da cumhurreisi olur. Bununla beraber Anadolu ile bağ koparılmaz. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda *Türkiye ve Türkiye Devleti* terimleri ile bağlılık vurgulanmıştır.³⁹

komitelerin ve milli alay isimli silahlı birliklerin oluşturulmasına ön ayak olmuşlardır. Bkz. Betül Aslan, *Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000.

³⁷ Sabit Akın Zaimoğlu, *Oltu Şura Hükümeti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007, s. 32.

³⁸ Serpil Sürmeli, *Türk- Gürcü İlişkileri (1918- 1921)*, Ankara, 2001, s. 415-416.

³⁹ Bülent Tanör, “Mondros Mütarekesi Döneminde Türklerin Kurduğu Geçici Hükümetler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 46/1, Ankara, 1991, s. 429.

Ülke sınırları Batum ile Nahçıvan arasında uzanan yaklaşık 40 bin km² büyüklüğündeki araziye⁴⁰ kapsayacaktı. Bu sahada 1.535.824 Türk ve 237.324 gayrimüslim olmak üzere toplam 1.763.148 kişi yaşıyordu.⁴¹ Söz konusu şehir ve kasabalarda milli şura hükümetinin şubeleri açılır. Ülkenin bayrağı Türk bayrağı, resmi dil Türkçe olarak ilan edilir. Kurulan bu siyasi yapının yöntemlerinden birisi Türk halkının tezini dünya kamuoyuna göstermektir. İlk hedef grup Wilson, İngiltere, Fransa ve Akdeniz Müttefik Kumandanlığı'dır. Tanıtım için murahaslar görevlendirildi. Hükümetin resmi yayın organı Batum'da neşredilen *Sada-yı Millet Gazetesi*'dir. *Albayrak* ve *İstikbal* gazetelerinin de desteği alınır.

Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyeti 6 aylık bir mevcudiyetten sonra İngiltere'nin hükümet ve parlamento binasını basıp hükümet üyelerini sürgüne göndermesiyle 13 Nisan 1919'da sona erdi.⁴² Tanör'e göre Türkiye'nin oluşumuna emsal teşkil etmiştir. Keza İngilizler Anadolu'dan önce burada meclisi lağvedip üyelerini Malta'ya sürmüşlerdi.⁴³

Cenubi Garbi Kafkas idaresinin dağılması sonrası buraya tabi bölgeler işgallere ve özellikle Ermeni saldırılarına karşı münferit politikalar üretmeye çalışmışlardır. İngilizler daha Ocak 1919'da Hintli birlikler vasıtasıyla Nahçıvan'ı işgal etmişti. Yerli kuvvetler ve Milli Şura Hükümeti buna ses çıkarmadı. İngilizler bölgenin idaresini Ermenilere terk etmeyi planlamaktaydılar.⁴⁴ 24 Mayıs 1919'da İngiliz subaylar tarafından idare edilen 6.000 kişilik bir Ermeni birliği Nahçıvan'ı işgal etti.⁴⁵ Aslında işgal kuvvetleri Osmanlı topraklarını kontrol altında tutabilmek için gayrimüslim unsurlardan istifade etmişlerdir. Dolayısıyla bu bölgede de yerel idareyi Ermenilere terk etmişlerdir. Bu fırsattan istifade eden Ermeniler her şeyden önce Türk toplumunu silahsızlandırma yoluna gidecektir. Bunun için şiddete başvurmaktan da kaçınmamışlardır.⁴⁶ Amaç soykırım ve göçertme yöntemiyle bölgedeki Müslüman

⁴⁰ Bu sınırlar dahilinde yer alan başlıca şehir ve kasabalar: Kars, Batum, Azgur, Ardahan, Kağızman, Oltu, Nahçıvan, Artvin, Borçka, Murgul, Çürüksu, Acara-i Süfla, Acara-i ulya, Ardahan, Şavşat, Poskov, Ahışa, Ahılkelek, Çıldır, Akbaba, Şüregel, Zarşad, Penek, Sarıkamış, Horasan, Diğor, Sürmeli, Iğdır, Şerür, Şahtahtı, Yenice, Culfa ve Orduabad idi.

⁴¹ Gökdemir, s. 149.

⁴² Gökdemir, s. 448.

⁴³ Tanör, s. 429.

⁴⁴ BOA, Hr. Sys. Nr. 2877/40: Sadarettin Dahiliye Nezaretinden 1 Haziran 1919.

⁴⁵ Kürkçüoğlu, s. 346.

⁴⁶ BOA, Hr. Sys. Nr. 2877/23, 15, 2877/24.1, 4-7.

nüfusu yok etmektir.⁴⁷ Ermenilerin bu hareketleri karşısında Nahçıvan civarlarında ekseriyeti haiz olan Türkler Ermeni saldırılarına karşı meşru müdafaya giriştiler. Gerçekleştirilen savunma hareketleri sonrası bölgeyi Ermeni çetelerinden kurtaran halk Nahçıvan ve Şerur bölgesinin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iltihakını ilan etti.⁴⁸ 4 Temmuz 1919 tarihli resmi bir takrime göre Iğdır ve Kars halkı çareyi göç etmekte görüyordu. Türk Ordusu ve Nahçıvan milislerinin mücadelesi sonucu Ordubat, Nahçıvan ve Şahtahtı 5 Ocak 1920'de Nahçıvan Hükümeti'nin aldığı bir kararla Azerbaycan'a dahil oldu.⁴⁹ 28 Temmuz 1920'de Nahçıvan Sovyetler tarafından işgal edildi.⁵⁰ Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Nahçıvan'ın Ermenistan'a terk edilmesi önlendi ve bu konuda Türkiye garantör oldu.⁵¹

Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi'nin merkezi İngilizler tarafından işgal edilince diğer kazalar merkezi Oltu olmak üzere bir hükümet teşkil edip hukuklarını muhafaza ve idameye çalıştılar. Oltu'da Mondros sonrası Oltu İslam Terakki Komitesi kuruldu. Bu komite Oltu Şura Hükümeti'ni şekillendirdi. İngiltere'nin müdahalesi sonrası 2 Mayıs 1919'da şura hükümeti yerine meclis ve mutasarrıflık kuruldu. Meclis beşi Türk, biri Rum 6 üyeden müteşekkildi. İngiliz Yüzbaşı Farel mutasarrıf sıfatıyla meclisin kararlarını uygulamaya koyuyordu. Farel, Türkleri silahsızlandırmak, Rumları silahlandırmak ve jandarma teşkilatına dahil etmek isteyince Müslümanlar idare meclisini lağvederek Oltu Şura Hükümeti'ni kurdular. Oltu, Kağızman ve Sarıkamış Türk idareleri Kazım Karabekir gelene kadar Ermeni saldırılarını önleme misyonunu yerine getirdiler.⁵² 17 Mayıs 1920'de TBMM'ye iltihak etti. Oltu idare Meclisi Reisi vekil olarak kabul edildi. Reis Yasin Bey 11 Mart 1920 tarihli iltihak dilekçelerinde mealen "*mütareke sonrası ellerinden alınan milli ve mukaddes hakkı milletten doğan kuvvet sayesinde milli ve mu-*

⁴⁷ BOA, Dh. Kms, Nr. 49/ 2.50: Erzurum Vilayetinden Dahiliye Vekaletine Tahrirat (21 Eylül 1919).

⁴⁸ BOA, Hr. Sys, Nr. 2602/1, 219, 2878/42: Erkan-ı Harbiyeden Hariciye Nezaretine (20 Ekim 1919).

⁴⁹ Kürçüoğlu, s. 371.

⁵⁰ Kürçüoğlu, s. 406.

⁵¹ Atnur, s. 438.

⁵² Zaimoğlu, s. 64.

kadderat ve idareyi bir seneden beri ele aldıklarını” ifade ediyorlardı. A. Ender Gökdemir bu durumu henüz ismi konmamış TBMM hükümetinin ilk başarısı olarak değerlendirmiştir.⁵³

Mondros ile Doğu Anadolu ve Kafkaslarda ortaya çıkan otorite boşluğu Müslüman ahalinin hükümet veya geçici hükümet ismiyle kurdukları teşkilatlar vasıtasıyla doldurulmuştu. Gökdemir’e göre hükümet devlet anlamına gelmekteydi. Cenub-ı Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi (Cenub-ı Garbi Kafkas Cumhuriyeti) demokratik esaslar üzerine oluşturuldu. Bu yapı İngilizler tarafından tasfiye edilince bölge halkı daha dar alanlarda mahalli şura hükümetleri şeklinde teşkilatlandı.⁵⁴ Bu teşkilatların 1918-1920 yılları arasında gösterdikleri çabalar sonucunda Ermeni ve Gürcülerin Doğu Anadolu’ya sarkması önlenmiştir.

Belirtmek gerekirse 1920-1940 yılları arasında Güneydoğu Anadolu ve Suriye’de yerel güçler ve işgal kuvvetleri tarafından birbirinden farklı siyasi yapılanmalar gerçekleştirilmiştir.⁵⁵ Türkiye 1930’lu yıllarda Hatay’ı Misak-ı Milli sınırlarına dahil etmeye yönelik politikalar geliştirmiştir. Bu politikanın ilk adımı Mustafa Kemal Atatürk’ün bölgeyi isimlendirmesidir. Atatürk 1936 yılı Meclis açılış nutkunda İskenderun sancağını Hatay olarak isimlendirmiştir. İkinci aşamada sorunu dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla sancak dahilinde mitingler tertip edildi. 12 Ocak 1937 tarihinde 60 bin kişinin iştirakiyle istiklal talebi edildiği büyük bir miting tertip edildi. Üçüncü adım sancak dahilindeki nüfusa yönelik izlenen politikadır. Sancak dahilindeki Türk nüfus oranının daha fazla artması amacıyla Türkiye sınırları içerisinde yaşayan Hataylıları bölgeye göç etmeye teşvik etti.⁵⁶

Bu faaliyetlerin de etkisiyle 27 Ocak 1937’de Milletler Cemiyeti’nin kararı ile İskenderun Sancağı’nda iç işlerinde tam bağımsız; dış işleri, maliye ve

⁵³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1. Dönem, 1. Cilt, 17. Birleşim, s. 323; Gökdemir, s. 209.

⁵⁴ Nahçıvan Şurası (Aras Türk Cumhuriyeti), Cengizbey Hükümeti, Kulp (Tuzluca) Şurası, Pozatköylü Bekir Bey Şurası, Oltu Hükümet-i Muvakkatası, Akbaba Şurası, Çıldır Milli Şurası, Allahuekber Dağlarında Eyüp Paşa Başkanlığında teşkil edilen Şura, Batum İslam Cemiyeti, Acara İslam Cemiyeti’nin egemen olduğu Şura Hükümeti, Artvin, Ardanuç ve Şavşat Şura Hükümetleri, Ortakale Milli Şurası Gökdemir, s. 175-176.

⁵⁵ Bkz. Mehmet Tekin, **Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)**, Ankara, 2010.

⁵⁶ Tekin, s. 324.

gümrükte Suriye'ye bağımlı bir yapı ortaya çıktı. Bu yapı 1938 yılında bağımsızlığını ilan eder.⁵⁷ Hatay anayasasına göre Hatay dahili işlerinde tam bir istiklali haiz “*Türk ekseriyetine müstenit ve Cumhuriyet rejimi ile idare olunan*” ayrı ve müstakil bir varlık teşkil eden bir devlettir. Devletin merkezi Antakya idi. Devletin adı ve bayrağı Atatürk tarafından belirlenmişti. Milli marş olarak da İstiklal Marşı kabul olunmuştu. Türk ordusunun Hatay'a girdiği 5 Temmuz *kurtuluş*, meclisin açıldığı 2 Eylül ise *kuruluş bayramı* olarak kabul edildi. Ayrıca Türkiye'nin milli bayramları da milli gün olarak kabul edildi.⁵⁸ 23 Haziran 1939'da Fransa Hatay üzerindeki hak ve yetkilerini Türkiye'ye devretti. Hatay Meclisi 29 Haziran 1939'da kendini feshetti ve gönderlere Türk Bayrağı çekildi.⁵⁹

Değerlendirme

Metodolojik açıdan tarihi süreçte meydana gelen olaylar birbiriyle aynıleştirilemez. Bununla beraber yukarıda kısaca detaylandırmaya çalıştığımız olaylar arasında yöntem benzerliklerini tespit etmek mümkündür.

Toplumlar gerek kendi kurdukları devletlere ve gerekse diğer devletlere kültürel anlayışlarına uygun isimler verirler. Tarihi süreçte Ortadoğu'da kurulan devletlere kurucu hanedanın ismi verilmiştir: Abbasiler, Emeviler, Selçuklular, Osmanlı gibi. Batı'da ise modern döneme kadar otoriteler kurulduğu merkezin ismiyle anılırken modern dönemde toplumun ismi devletin ismine yansımıştır: Fransa, Almanya, İtalya gibi. Konumuzu teşkil eden devletlerin isimleri incelendiğinde iki önemli husus dikkati çekmektedir. Birincisi Hatay Cumhuriyeti hariç diğerleri oluşturulduğu coğrafyanın ismini taşımaktadır. Bu isimlerdeki diğer önemli husus *Rodoplar Hükümet-i Muvakkatası*, *Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatası*, *Ahıska Hükümet-i Muvakkatası*, *Aras Türk Hükümet-i Muvakkatası* gibi geçicilik özelliğine vurgu yapılmasıdır.

Yukarıdaki isimlerden de anlaşılacağı üzere idarenin geçici olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Savaşlarda bir yer el değiştirdiğinde şehri veya bir bölgeyi işgal eden idare otorite boşluğuna yer vermemek için hemen yeni bir idari yapılanmaya gitmektedir. Örneğin 93 Harbi esnasında Türk idaresinin

⁵⁷ **Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları**, Hazırlayan Mehmet Tekin, Ankara, 2009, s. 2-9.

⁵⁸ **Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları**, s. 47, 415-417.

⁵⁹ **Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları**, s. 475.

elinden çıkan yerlerde Rus işgal kuvvetleri bir taraftan askeri bir idari yapılanmaya giderken diğer taraftan *Bulgaristan Mülki İdare Teşkilatı* adı altında Bulgarların yerel idarelerini kurmasını organize etmiştir. İşgal kuvvetlerini şehrine, köyüne sokmayan ahali veya işgal kuvvetlerinin geri çekilmesi sonucu oluşan otorite boşluğunu doldurmak amacıyla söz konusu bölge halkı idari teşkilatlanmaya gitmektedir. Bu teşkilatları kuranlar ilelebet, ebet-müddet bir siyasi yapılanmayı hedeflememişlerdir. Söz konusu kurucuların hedefi en kısa zamanda bölgenin Osmanlı veya Türkiye'ye ilhak edilmesini sağlamaktır. Bu amacı söz konusu yapılanmaların çoğunda muvakkat kelimesiyle özellikle vurgulanmıştır. İsminde muvakkat kavramı olmayanlar da aslında geçici statüyle kurulmuşlardır. Bu siyasi yapıların hepsinin hedefi ilk fırsatta Osmanlı veya Türkiye'ye dahil olmaktır.

İsimde geçen bir diğer kavram şura, hükümet veya cumhuriyettir. Hükümet devlet yönetimi, yürütme, devletin yönetiminde politik kararların alınmasında sorumlu olanlardan oluşan gruptur. Ahmet Ender Gökdemir söz konusu isimlerde geçen hükümet kavramının devlet kavramıyla eşanlamlı kullanıldığı yorumunu yapmaktadır. Geleneksel devletlerin başında kalıtım yoluyla belirlenen monark, kral veya imparator unvanlı kişiler bulunurken çağdaş toplumların çoğunda iktidar seçimle belirlenen kişiler eliyle kullanılır. Bu da cumhuriyet olarak tanımlanır. Dolayısıyla incelemeye dahil ettiğimiz yapıların hepsi bu anlamda cumhuriyet özelliği taşımaktadır.

Milli devletlerin bayrak, marş, milli dil gibi sembolleri vardır. Yukarıda oluşum süreçlerini kısaca açıkladığımız devletler geçici statüde kurulmuşlardı. Bu nedenle kendilerine özgü semboller oluşturmak konusunda ısrarcı olmamışlardır. Bununla birlikte Garbi Trakya Hükümeti istiklalini ilan etmek zorunda kalınca bu sembolleri oluşturacaktır. Bu siyasi yapının kendine has gümrüğü, mahkemesi, posta pulu askeri kuvveti, bayrağı ve milli marşı mevcuttur. Bayrağı yeşil, siyah, beyaz zemin üzerinde bulunan ay yıldızdan oluşmaktaydı. Bayrak Eşref Kuşçu tarafından hazırlanırken milli marş Süleyman Askeri tarafından telif edilmiştir.⁶⁰ Kafkaslarda kurulan Türk devletlerinden Azerbaycan, Kars Milli İslam Şurası ve Cenubi Garbi Kafkas Türk Hükümet-i Muvakkatası'nın da kendine has bayrakları mevcuttu. Azerbaycan'ı temsilen

⁶⁰ Bayar, C 4, s. 151-155.

belirlenen ilk bayrak kırmızı zemin üzerine beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldızdan oluşmaktaydı. Ancak kısa bir süre sonra bayrağın zemini mavi, kırmızı ve yeşil şeritlerden oluşacak şekilde değiştirildi. Öte yandan 30 Ocak 1920’de Azerbaycan milli marşının güfte ve bestesi belirlendi. Ancak ülkede Sovyet idaresi kurulunca bu semboller kullanılmadı. Kars İslam Şurası ve Garbi Kafkas Türk Hükümet-i Muvakkatası milli bayrak olarak Türk Bayrağı’nı kullandı. Keza resmi dil Türkçe ve Türk kanun ve nizamları geçerli olacaktı. Hatay Cumhuriyeti’nin bayrağını ise bizzat Mustafa Kemal Atatürk belirlemişti. Yapılan şey Türk Bayrağı’nın yıldızının ortasını kırmızıya boyamaktan ibaretti. Keza Hatay’ın resmi dili Türkçe ve Fransızca olacaktı. Milli marş olarak da İstiklal Marşı kabul edilmişti.

Kaynakça**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

Dh. Kms.

Duit.

Hr. Sys.

Kaynaklar ve Referans Eserler

Aslan, Betül, **Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2000.

Atnur, İbrahim Ethem, **Muxtariyyat Arefesinde Naxçıvan**, Naxçıvan, 1999.

Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İstanbul, 2014.

Bayar, Celal, **Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş**, 4, İstanbul, 1997.

Dayı, Esin, "1918-1920 Yılları Arasında İğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, 1996, s. 1-27.

Demirbaş, H. Bülent, **Batı Trakya Sorunu**, Ankara, 1996.

Gökdemir, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1989.

Görüryılmaz, Mustafa, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Ankara, 2009.

Göyüşov, Altay, "Kafkas İslam Ordusunun Dağıstan Harekatı", **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Bakü, 2008, s. 359-376.

Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları, Hazırlayan Mehmet Tekin, Ankara, 2009.

İpek, Nedim, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, Ankara, 1999.

- İskenderov, Anar, “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu**, Bakü, 2008, s. 39-56.
- Kürkçüoğlu, Erol, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan**, İstanbul, 2011.
- Süleymanlı, Ebulfez, **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, İstanbul, 2006.
- Sürmeli, Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara, 2001.
- Tanör, Bülent, “Mondros Mütarekesi Döneminde Türklerin Kurduğu Geçici Hükümetler”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 46/1, Ankara, 1991, s. 423-431.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, 1. Dönem, 1. Cilt, 17. Birleşim.
- Tekin, Mehmet, **Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)**, Ankara, 2010.
- Tuncer, Umur, **Balkan Savaşları Sonunda Kurulan Batı Trakya Türk Cumhuriyeti**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985.
- Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Ankara, 1996.
- Zaimoğlu, Sabit Akın, **Oltu Şura Hükümeti**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007.

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA'DA ALMAN LEJYON ALAYLARININ TEŞKİLİ TÜRKİYE VE NAHÇIVANLI ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ

Selma YEL*

Özet

II. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sovyet ordularının mağlubiyeti sonrasında Almanya yüzbinlerce askeri esir etmiştir. Bu esirler içinde önemli bir bölümü Kafkasya ve Türkistanlı Müslümanlardır. Bu esir Sovyet askerlerinden birçoğu ya Alman baskısı ve savaş şartları sebebiyle açlıktan ölmeyi ya da kurulması planlanan lejyon alaylarında görev almayı tercih etmek durumunda kalmışlardır. Ancak lejyon alaylarında görev alanların bazıları da başta A. Fatalibeyli olmak üzere ülkelerinin bağımsızlığı için bu durumu bir fırsata dönüştürmeye çalışmışlardır. Bu politika ve stratejinin takibinde Türkiye'nin de gayriresmî bir şekilde desteği söz konusu olup, özellikle esir Türk ve Müslümanlardan lejyon alayları kurulması hususunda başta Nuri Killigil olmak üzere bazı emekli paşaların da telkin ve tavsiyeleri olmuştur. Bu paşalar, I. Dünya Savaşı'nda gerçekleştirememiş oldukları Türk-İslam Dünyası'nın bağımsızlığı projesini bu defa gerçekleştirebileceklerini sanmışlardır. Alman lejyon alaylarında görev alan Kırımli, Azerbaycanlı ve Türkistanlı askerler Sovyet ordusuna karşı askeri muharebelere iştirak ederken, Sovyet cephesinde de yine bu lejyonlara karşı savaşan birlikler içinde çok sayıda Türk ve Müslüman bulunmaktadır. A. Fatalibeyli, bu süreçte 1943'te Azerbaycanlı esir askerlerin İrtibat Heyeti'ne tayin edilerek, Almanya'nın sözde organizasyonu olan Azerbaycan Ulusal Komitesi'nin başkanlığına oybirliğiyle seçilmiştir. Böylece, Berlin'de Milli Azerbaycan Kurultayı'nı tertip etmek suretiyle bir taraftan da sürgündeki muhalifler ile Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanabilmesi için siyasi yönden de mücadeleye devam etmiştir. Almanya'nın amacı Rusya'yı bu

* Prof.Dr., Gazi Üniversitesi

şekilde müşkül vaziyete sokmaktır. 22 Nisan 1945'te savaşın sona ermesini müteakiben lejyon alaylarında yer almış olan Sovyet vatandaşı Müslümanlar için zor bir dönem başlamıştır. Sovyet Rusya tarafından ele geçirilenlerin büyük kısmı ya öldürülmüşler ya da çalışma kamplarına sevk edilmişlerdir. A. Fatalibeyli de Rusya tarafından tutuklanmamak için Berlin'den ayrılmış ve Kuzey İtalya'da ABD Kara Kuvvetleri'ne teslim olmuştur. Bu süreç içinde bazı Azerbaycanlılardan Türkiye'ye gelenler de vardır. A. Fatalibeyli ve Nuri Killigil Paşa ve onlar gibi düşünenler, Türk dünyasının bağımsızlığı için o tarihlerde gerçekleşmesi mümkün görünmeyen bir hayalin peşinden gitmişlerdir. A. Fatalibeyli ve Nuri Killigil, 20. yüzyılda bu idealler ekseninde yaşamış birçok isimsiz kahramandan sadece ikisidir. Türkiye de devlet olarak gayri-resmî olarak bu mücadeleye destek vermiştir. Ancak büyük devletler hayal değil, gerçekleşmesi mümkün olan planlamalar yapmalı ve bunların peşinden giderek takipçisi olmalıdırlar. Aksi takdirde bu tür planlamaların başarısız olması halinde bedelini masum sivil halk ödemektedir. I. Dünya Savaşı sonunda Azerbaycan, Dağıstan ve Revan Bölgesi Müslüman halkının Ermeni ve Rus zulmüne maruz kalmasına mani olmak için Osmanlı Devleti gerekli tedbirleri almaya çalışmasına rağmen, Türkiye, II. Dünya Savaşı sonunda başta Kırım ve Ahıska Türkleri olmak üzere Müslüman halkın, Stalin tarafından sürgün edilmesine tamamen kayıtsız kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Sovyet Rusya, Stalin, Hitler, İsmet İnönü, II. Dünya Savaşı, Lejyon Alayları, Nahçıvanlı A. Fatalibeyli, Nuri Killigil, Revan, Kırım, Ahıska.

**THE ORGANIZATION OF GERMAN LEGION REGIMENTS IN
WORLD WAR II: TURKEY AND ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ
OF NAKHCHIVAN**

Abstract

After the defeat of the Soviet armies on the eastern front in World War II, Germany captured hundreds of thousands of soldiers. A significant part of these prisoners were Muslims of the Caucasus and Turkistan. Many of these captured Soviet troops either had to die on starvation due to German pressure and the conditions of war, or to take part in legion regiments planned to be established. However, some of the regents in the legion regiments tried to turn this situation into an opportunity for the independence of the countries, especially A. Fatalibeyli. Following this policy and strategy was the unofficial support of Turkey, and some pensioners, especially Nuri Killigil, put forward inculcation and suggestions for the establishment of legion regiments especially from captive Turks and Muslims. They believed that this time they could realize the independence project of the Turkish-Islamic World, which they had not brought about in World War I. While Crimean, Azerbaijani and Turkistan soldiers participating in German legion regiments were joining the military combat against the Soviet army, there were many Turks and Muslims fighting against these legions on the Soviet front, as well. A. Fatalibeyli was appointed in 1943 to the Azerbaijani prisoners' contact delegation and was unanimously elected to chairmanship of the Azerbaijani National Committee, the so-called organization of Germany. Thus, by organizing the National Azerbaijan Congress in Berlin, he continued his struggle with dissenters in exile in the political direction in order for Azerbaijan to gain independence. The aim was to put Russia in such a difficult position. On April 22, 1945, following the end of the war, a difficult period began for the Muslims of Soviet citizen, who had been involved in legion regimes. Most of the seizures by Soviet Russia were either killed or referred to labor camps. A. Fatalibeyli also left Berlin not to be arrested by Russia and surrendered to the US Land Forces in Northern Italy. In that process, some Azerbaijani people also came to Turkey. A. Fatalibeyli and Nuri Killigil Pasha and those who thought like them pursued a dream that didn't seem probable to be realized for the independence of the Turkish world at that time. A. Fatalibeyli and Nuri Killigil are only two of the many nameless

heroes who lived in the axis of these ideals in the 20th century. Turkey informally supported this struggle as a state, too. But the big states should not be in a dream world, they should make plans that are probable and follow them. Otherwise, if such schemes fail, the innocent civilians are to pay the price. At the end of World War I, despite the fact that the Ottoman State had tried to take the necessary precautions in order to prevent the Muslim people of Azerbaijan, Dagistan and the Revan Region from being exposed to the Armenian and Russian persecution, at the end of World War II, Turkey was totally indifferent to Muslim people, especially the Crimean and Ahiska Turks for being exiled by Stalin.

Key Words: Germany, Soviet Russia, Stalin, Hitler, Ismet Inonu, World War II, Legion Regiments, A. Fatalibeyli of Nakhchivan, Nuri Killigil, Revan, Crimea, Meskhetia

Giriş

Gerek I. Dünya Savaşı ve gerekse de II. Dünya Savaşı'nda milyonlarca can kaybı olmuş maddi ve manevi boyutta telafisi mümkün olmayan kayıplar yaşanmıştır. Her iki savaşta ve hatta günümüzde en çok acı çeken ve bedel ödeyenler ise genelde tam bağımsızlığını kazanamamış büyük emperyalist devletlerin sömürgesi altında yaşamaya çalışan milletler ve devletler olmuştur ve olmaya da devam etmektedirler. Bu milletlerin başta gelenlerinden birisi de Azerbaycan Türkleridir. Diyebiliriz ki Rus Çarlığı ile İran arasında 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanmış olan Türkmençay Barış Antlaşması'ndan beri var olma mücadelesi vermektedirler.¹

Bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü kaybetmiş olan Azerbaycan Türkleri yaşadıkları birçok sıkıntının yanı sıra savaşlarda taraf olmamalarına rağmen I. Dünya Savaşı'nda Çarlık Rusyası ordusunda en alt düzeylerde askeri olarak hizmet vermeye zorlanmışlardır. Bu durum II. Dünya Savaşı'nda da devam etmiş ve SSCB Ordusu'nda farklı cephelerde savaşa iştirak etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Azerbaycan halkı gibi bu durumdan en çok etkilenenlerin başında da Sovyet sömürgesi olan Müslüman halk bulunmaktadır. Bu savaşta Sovyet Ordusu'nda iken en ağır görevlerde ve en riskli cephelerde mücadele etmek mecburiyetinde kalırlarken, esir düştüklerinde de açlık ve kötü muamele ile karşılaşmışlardır. Birçoğu bu defa da Alman Lejyon alaylarında görev alarak Sovyet Ordusu'na karşı savaşmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Lejyoner kelimesinin Türkçe karşılığı çarkacı olup, Roma ordusundaki askerlere verilen isimdir. Ayrıca Fransızların yabancılar lejyonundaki askerler de bu şekilde isimlendirilmiştir. Ünlü Fransız nişanı *Légion d'honneur* ifadesi

¹ "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", <http://1905.az/tr/turkmencay-antlasmasi-ve-sonuclari/>, (09.10.2016'da erişildi). İran'ın yenilgisiyle sonuçlanan 1826-1828 Rus-İran Savaşı'ndan sonra imzalanmış olan bu antlaşma uyarınca Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Talış Hanlığı Rusya'ya verilmiş; Aras Nehri'nin bu iki devlet arasındaki sınırı oluşturmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte İran'ın imzaladığı en kötü hezimetlerden bir olarak kabul edilmektedir. Bu anlaşma ile yine bir Türk hükümdarlığı olan İran Kaçar Hanedanlığı ile Rus Çarlığı Azerbaycan Türklerini ve vatanlarını ikiye bölmüşlerdir. Azerbaycan Devleti'nin "Bütöv Azerbaycan veya Vahit Azerbaycan" ülküsü olarak dönem dönem dile getirdiği bu problem günümüze kadar devam etmiştir. Rusya bu antlaşmayla, daha önce işgal ettiği topraklara Revan ve Nahçıvan hanlıklarını da katmış ve daha sonra da Revan Hanlığını lağveden Çarlık Rusyası, burayı Erivan Guberniyası (1850) olarak adlandırmıştır. Müteakiben de Çariçe Katarina'nın başlatmış olduğu projeyi gerçekleştirerek Ermenistan'ı oluşturmak için ilk adımı atılmıştır.

de buradan gelmektedir. Napolyon Savaşlarında Fransa'nın nüfusunun azalmış olması ve Cezayir Savaşı'nda kayıpların çoğalmasından dolayı 10 Mart 1831'de Louis-Philippe'in kararıyla kurulmuştur.²

Almanya'nın 22 Haziran 1941 günü başlatmış olduğu Barbarossa Ha-rekâtı sonucunda Sovyetler Birliği topraklarında hızlı bir işgal süreci başla-mıştır. Alman orduları karşısında Ruslar her üç cephede de büyük bir bozgun yaşayarak geri çekilmeye başlamıştır. Bu çekilme esnasında çok fazla mik-tarda Rus askeri esir alınmıştır. Sayıları milyonlara ulaşan bu esirlerin³ önemli bir bölümü, ciddi bir silah talimine tabi tutulmadan cepheye sürülmüş olup, Rus asıllı olmayan milletlere mensup oldukları görülmüştür. Resmi olmayan rakamlara göre 5,7 milyondan fazla Sovyet askeri Almanların eline esir düş-müş ve bunun önemli bir kısmı esir kamplarındaki olumsuz şartlardan dolayı hayatını kaybetmiştir. Orta ve güney Alman orduları tarafından esir edilen ya da teslim olan Sovyet askerleri için ilk etapta Ukrayna topraklarında savaş esiri kampları kurulmuştur.⁴ Bu kamplarda kalan ve burada yaşadıklarını ya-zan Azerbaycan asıllı Sovyet askeri Cebbar Ertürk bu konuda: “*Cephedeki Sovyet askerlerinin durumu gerçekten çok kötü idi. Önlerinde ateş gücü yük-sek Alman ordusu, arkalarında ise geri kaçmamaları için Rus silahlarının teh-didi vardı*” demektedir.⁵

² “Lejyoner”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Lejyoner>:https://tr.wikipedia.org/wiki/Frans%C4%B1z_Yaban, (01.10.2016’da erişildi).

³ Geniş bilgi için bkz. Latif Çelik, **II. Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Konya, 2015, Basılmamış Doktora Tezi. Nazi Almanyası Kara Kuvvetleri Komutanlığı Harekat Taburu (Operations-Abteilung des Gen StD) tarafından düzenlenen kayıtlara göre, Alman Ordusu 22 Haziran 1941–20 Mart 1942 tarihleri arasında kayıp ve yaralılar dahil toplam 1.122.812 kayıp vermiştir. Bu sayıların içinde komuta kademesi subay sayısı ise 36.035’tir. Aynı tarihler arasında esir alınan Rus askeri sayısı ise 3.461.338’dir. Bütün savaş boyunca Almanların eline esir olarak düşen Sovyet askerlerinin sa-yısı ise 5 milyon 162 bindir.

⁴ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 119, 120.

⁵ Cebbar Ertürk Azerbaycan asıllı bir genç asker olarak Kızıl Ordu saflarında savaşa kat-lmış ve daha sonra Almanlara esir düşerek Almanya içlerindeki kamplara getirilmiştir. Türk asıllı esirlerden oluşan lejyonlarda Azerbaycan Milli Komitesi’nde Kültür Sorumlusu olan Er-türk, savaşın bitiminde Türkiye’ye gelmiş ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına alınmıştır. Bkz. Cebbar Ertürk, **Anayurtta Unutulan Türklük**, Kayseri, 1956, s. 142-143’ten naklen; Çe-lik, **II. Dünya Savaşında ...**, s. 120.

Türk asıllı toplulukların bir devlet politikası olarak hızlı bir şekilde cepheye gönderilip gönderilmediği kesin olarak bilinmese de, nüfusları ile oranlandığında Türk asıllı askerlerin Ruslardan en az beş kat daha fazla cepheye gönderildiği görülmektedir.⁶ Hem savaş bilgisi hem de savaş silahından yoksun olarak Kızıl Ordu'yu savunmak için cepheye sürülen milyonlarca Türk asıllı gençten birçoğu kısa bir zaman sonra Nazilere esir düşerek kendilerini neyin beklediğini bilmeden Ukrayna üzerinden Polonya, oradan da Almanya içlerine giden trenlere bindirilerek kamplara nakledilmişlerdir.⁷

Kızıl Ordu mensubu esirlerin yüzde seksene yakınının hayatını kaybetmesinde bir başka faktör de, devasa geniş bir alana sahip olan Sovyetler Birliği topraklarında bu askerlerin hem kendi ülkelerinde Kızıl Ordu'da, hem de kendilerini esir eden Nazi Almanyası ordusunda çok uzun mesafeleri yaya olarak ve kendi imkânları ile yürümeye zorlanmalarıdır.⁸ Bu askerlerin çoğu takatsizlikten yerde sürünecek derecede hastalanarak hayatını kaybederken, yürüyüş konvoylarını takip edemeyip geride kalanlar ve yürüme gücünü kaybederek bitkin kalanlar Nazi Alman askerleri tarafından vurularak öldürülmüşlerdir.⁹

⁶ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 125, 126.

⁷ Cengiz Dağcı, **Hatıralarda Cengiz Dağcı**, İstanbul, 1998, s. 111; Çelik, **II. Dünya Savaşında**, s. 130, 131. Esir edilen Kızıl Ordu mensupları süratle bölgeden uzaklaştırılarak öncelikli olarak Ukrayna üzerinden Polonya topraklarında bulunan kamplara nakledilmişlerdir. Türkistan asıllı askerler ilk etapta Kızıl Ordu mensubu oldukları için Sovyetler Birliği kökenli esirler kategorisinde kayıtlara geçmiştir. Türk asıllıların Slav kökenlilerden ayrılmadığı dönemlerde kendileri için bir kayıt tutulmadığından gerek esir edilen, gerekse esir kamplarında hayatlarını kaybedenlerin hepsi "*Sovyetler Birliği Askeri*" olarak kayıtlara geçmiştir. Ölüm oranları ile verilecek bir örnek olarak sadece Czestochova Kampı'na bakmak yeterlidir. 1942 yılının ilk dört ayında bu kamptaki 90 bin Kızıl Ordu askerinden sadece 3 bini hayatta kalmayı başarmıştır. Dönemi yaşayan esirlerden olan Kırım kökenli Cengiz Dağcı, Uman Kampı'nda yaşadıklarını şu şekilde ifade etmektedir: "*Kampta ölenlerin sayıları günden güne artıyordu. Cesetler barakalardan çıkarılıp tuvalet olarak kullanılan çukurların az ötesine yığılıyordu. Bakanca cesetlerden sanki bir duvar oluşuyordu. Esirler bu durumu görüyorlar ama sesli bir tepki verildiğinde kendilerine de ateş edilir korkusu ile sadece susuyorlardı.*" Söz konusu roman, 2014 yılında Türkiye'de Kırımlı adı altında filme çekilmiştir.

⁸ Manisa'da Safer Bakülü ile 27 Kasım 2015'te Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün ve Azar Tv'nin ortak yapmış olduğu Belgesel çekimi için yapılan görüşmede bu hususa da değinmiş; açlık, soğuk ve günlerce süren yürüme esnasında birçok esir arkadaşının yollarda öldüğünü ifade etmiştir. Ukrayna'da kendisi de açlıktan bilincini kaybetmek üzereyken karlar arasında bulunduğu bir kartof'u (patates) gizlice alıp çiğ olarak yedikten sonra gözünün ferinin geldiğini ifade etmiştir.

⁹ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 135; Safer Bakülü de bu duruma çok sık şahit olduğunu ifade etmiştir.

Nazi Almanyası tarafından Sovyet topraklarında işgal edilen bölgeler, “Almanya’nın Hemen İlhak Edeceği Bölgeler”, “Sivil bir Yönetim ile İdare Edilecek Bölgeler” ve “Askeri Saha Olarak Kullanılacak Bölgeler” olmak üzere üçe ayrılmıştır. Yine savaşın akabinde işgal edilen yerlerde kurulacak sivil idarelerin Alfred Rosenberg’in¹⁰ başında olduğu bakanlığa bağlanacak olması idari alanda büyük bir kargaşaya da sebep olmuş olsa da, savaşın sonuna kadar bu bölgeler askeri alan olarak kalmıştır.¹¹

Doğu Bakanı Rosenberg işgal bölgelerinin planlarını hazırlayarak onların sınırlarını belirlemiştir.¹² Bakanlığın Dış Politika Ofisi, Doğu Bölümü siyasi dairesinin başına getirilen Georg Leibbrandt¹³, kendisine verilen bölgeyi beş ana daireye bölerek yönetme niyetindedir. Kadrosunu kuran Leibbrandt, Otto Bräutigam’ı Genel Siyaset Dairesi, Ewalt von Kleinst’ı Ostland Dairesi, Wilhelm Kinklerin’i Ukrayna Dairesi ve Prof. Gerhard von Mende’yi de Kafkasya ve Türkistan Dairelerinin idarelerinden sorumlu olarak görevlendirmiştir. Özellikle Prof. von Mende’nin¹⁴ Kafkasya ve Türkistan Dairesi’nin başında bulunması önemli bir gelişmedir. Zira bölge ve Rusya Müslümanları ile

¹⁰ “Alfred Rosenberg”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Alfred_Rosenberg, (1.10.2016’da erişildi). 1929’da Alman Kültürü İçin Savaş Birliği’nin kurucusu olan Alfred Rosenberg, 1930’da Reichstag milletvekili olmuştur. Nazilerin iktidara gelmesinden sonra Nisan 1933’te Nazi Partisi Dış Politika Bürosu’nun şefi olurken, Haziran 1933’te Reich Yöneticisi rütbesi, 1934’ten itibaren Hitler’in görevlendirmesiyle partinin bütün manevi ve ideolojik eğitim ve öğretim işlerinin denetiminden (Rosenberg Bürosu) sorumlu olmuştur. Rosenberg bir anlamda partinin Şef İdeoloğu gibi birçok görevde bulunmuştur. Rosenberg, II. Dünya Savaşı’nın başlangıcında Hitler’in, Norveçli faşist Vidkun Quisling ile Norveç’te gerçekleştireceği Nazi yanlısı darbe planını görüşmesini temin etmiştir. Fransa’nın teslim olmasından sonra, ele geçirilen sanat ürünlerini Almanya’ya getirmekle görevlendirilmiştir. 17 Haziran 1941’de işgal edilen doğu topraklarının yönetimini üstlendi. Rosenberg savaşın sonunda Mayıs 1945’te Holstein’a kaçmışsa da ABD askerî polisleri tarafından yakalanmıştır. Nürnberg duruşmalarında savaş suçlusunu olarak hüküm giymiş ve idam edilmiştir.

¹¹ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 71.

¹² İşgal edilen Rus topraklarında kurulacak imparatorluk komiserliklerini (Reichskomissariat) planlayan Hitler, bunların sınırlarını da belirlemiştir. Bunlar yine kendi aralarında Genel Bölgeler (Generalbezirk) ve yine bu bölgeler de kendi aralarında savaş bölgelerine (Kriegsgebiete) ayrılmış durumdadır.

¹³ “Georg Leibbrandt”, https://en.wikipedia.org/wiki/Georg_Leibbrandt, (01.10.2016’da erişildi).

¹⁴ “Gerhard von Mende”, https://en.wikipedia.org/wiki/Gerhard_von_Mende, (01.10.2016’da erişildi).

ilgili önemli akademik çalışmalar yapmış olması sebebiyle, bölge halkını yakından tanımaktadır.¹⁵

Almanya yaptığı görevlendirmelerde bölgeyi yakından tanıyan asker ve bilim insanlarını tercih ederek, Sovyetler Birliği içindeki rejim karşıtı Müslüman Türk unsurları dikkatle incelemeye çalışmaktadır.¹⁶ Dönemin Alman Gizli Servisi DNB'nin¹⁷ Cenevre'den Sovyetler Birliği'ndeki 60 milyon Türk ile ilgili merkeze gönderdiği bilgide özellikle Kafkasya bölgesindeki Azerbaycan Türklerine dikkat çekilmektedir.¹⁸ 12 Aralık 1942'de güvendiği yegâne halkın Türk toplulukları olduğunu belirten Hitler, Şark siyasetinde Türk toplulukları ile ilgili daha detaylı dosyalar açarak onlardan faydalanma niyetindedir. Nasyonal Sosyalist yönetimin üst düzey bürokratlarından Wilhelm Keitel de benzer fikirleri savunmakta ve “Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk topluluklarını Almanya olarak Ruslardan ayı tutmaktayız. Türk Halkları Bolşevizmin amansız düşmanıdır”¹⁹ demektedir.

Rosenberg de Rusya'dan alınan esirler için benzer görüşlere sahiptir. Rus asıllı esirler ile Rus olmayanların birbirinden ayrılması ve Rus olmayanlara

¹⁵ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 72. Gerhard von Mende, *Sovyetler Birliği'nde Yaşayan Türklerin Milli Savaşı (Der Nationale Kampf der Ruslandtürken)* adlı akademik çalışmayı Berlin Üniversitesi'nde yapmıştır. Bu konuda bkz. Gerhard von Mende, *Der nationale Kampf der Ruslandtürken*, Weidmansche Buchhandlung 1936, Nationalität und Ideologi, Bonn 1962. Bu eser F. Tevetoğlu ile A. Alpagut tarafından 1962 yılında *Komünist Bloktta Milliyet ve Mefkure* adlı ile Türkçeye çevrilmiş ve Ankara Üniversitesi yayınlarından çıkmıştır.

¹⁶ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 73.

¹⁷ “**Almanya Federal Haber Alma Servisi** (Almanca: *Bundesnachrichtendienst*) Almanya'nın gizli haber alma servisidir. Kontrol edildiği yer Reichstag'dır. Karargâhları Münih ve Berlin'dedir. 6.050 personeli vardır. Şu anki başkanı Ernst Uhrlau'dur. Kurucusu ünlü Nazi casusu Reinhard Gehlen'dir. Almanya'nın 300 yerinde casus evleri vardır. Bundeswehr'in %10 mensuptur. *Amt für Militärkunde* (Ordu Bilim Ofisi) adlı bir bölümü vardır. Bütçesi 430.000.000 €'dur. Soğuk Savaş döneminde Batı Almanya'nın Sicherheitsdienst Doğu Almanya'nın Stasi olarak iki istihbarat servisleri vardı ve Berlin Duvarı yıkılınca tek çatı altında toplanarak “Bundesnachrichtendienst” adı altında birleştiler.” Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bundesnachrichtendienst>, (10.01.2016'da erişildi).

¹⁸ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 209.

¹⁹ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 82. Gerek Hitler, gerekse Keitel'in bu konuşmalarının Almanya'nın Barbarossa Harekâtı'ndaki hızının kesildiği bir döneme rastlaması dikkat çekicidir. Savaşın başında Türk topluluklarını hiç dikkate almayarak en iyimser adlandırma ile “işgal bölgelerinde yaşayanlar” olarak değerlendiren Nazi Almanyasının bu açıklamaları, “Türkleri kendi müttefiki olarak görme” noktasına doğru değişmiştir. Bunun sebebi de açıktır: Planlanan askeri hedeflere ulaşamayan Alman Ordusu için yeni müttefik arayışlarına giren Hitler, bu cephede savaşı kazanabilmek için Türkleri doğal bir müttefik olarak görmeye başlamıştır.

daha iyi muamele edilmesi bakanın önemli bir görüşü olarak ilerleyen dönemde kabul görmeye başlayacaktır. Elbette bu fikirler başlangıçta sadece Rusya içerisindeki Müslümanlar için değildir, ama ilerleyen günlerde Ukrayna, Belarus ve Kafkasyalıların Rus asıllı esirlerden ayrılması fikri kabul görmeye başlamıştır.²⁰ Bu durumda elbette ki Türkiye'nin de ciddi tesiri bulunmaktadır. 5 Eylül 1939'dan 27 Temmuz 1942 yılına kadar Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi olarak görev yapmış olan Hüsrev Gerede²¹, son derece gizli bir şekilde Almanya'ya esir düşen Türk asıllı Rus esir askerleri hakkında Nazi Almanyasının yöneticileri ile görüşmelerde bulunarak, onların kampalarda maruz kaldıkları baskıların kısmen hafifletilmesi için çaba sarf etmiştir.²²

Hüsrev Gerede gibi II. Dünya Savaşı başlarında Türkiye'deki birçok aydın ve emekli asker ve hatta mevcut ordu mensupları içinde Alman taraftarlığı ağır basmaktadır. Bunun sebebi de açık olup, I. Dünya Savaşı'ndaki müttefikliğin getirmiş olduğu duygusal yaklaşımdır.²³ Bunun sonucu olarak da II. Dünya Savaşı başlarından itibaren çok güçlü Türkiye-Almanya ilişkileri gelişmeye devam etmiştir. Ancak Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu duygusal yaklaşımın dışında kalmaya gayret sarf etmekte ve görünüşte tarafsız Türkiye politikası takibinde ısrar etmeye çalışmaktadır.

Nazi Almanyasının Türkiye ile Siyasi İlişkileri ve Lejyon Alayları:

Almanya, savaşın başından itibaren mutlak tarafsızlık politikasında ısrarlı olacağını anlayınca, görünüşte Türkiye'yi sürekli olarak dost ülkeler kategorisinde görüyormuş şeklinde davranış sergilemeye gayret sarf etmiştir. En

²⁰ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 73.

²¹“HüsrevGerede”, https://tr.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCsrev_Gerede. (01.10.2016'da erişildi). Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet tarihinin önemli isimlerinden olan Türk askeri, siyasetçi ve diplomatı. İstiklal Savaşı sırasında iç isyanların bastırılmasında rol oynamıştır. Savaşın sona büyükelçi ve milletvekili olarak görev yapmış, Budapeşte, Sofya, Tahran, Tokyo, Berlin ve Rio de Janeiro büyükelçiliklerinde bulunmuştur. 1934 yılında Rıza Pehlevi'nin Ankara'ya gelmesi ve Türk-İran dostluğunun güçlendirilmesinde tesirli olmuştur. Tokyo Büyükelçiliği sırasında Ertuğrul Şehitliği'ndeki anıtı restore ettirmiştir.

²² Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 76. Ayrıca bkz. Hüsrev Gerede, **Sığınakta Kaleme Alınan Belgesel: Harp İçinde Almanya**, İstanbul, 1994.

²³ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 87.

önemli Alman diplomatlarından birisi olan Von Papan'ın²⁴, Ankara'ya büyükelçi olarak atanmasının sebebi de en azından Türkiye'nin İngilizler yanında yer almasına mani olunmak istenmesi ile ilgilidir. Aslında kuruluşunun ilk yıllarından itibaren, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin önemli ticari müttefiklerinden birisi olan Almanya'nın, özellikle eğitim alanında²⁵ Türkiye'nin kalkınma çabalarına destek olması da karşılıklı olarak bu güvenin oluşumuna katkı sağlamıştır.²⁶ Diğer yandan Türkiye ile Almanya arasındaki tarihsel bağların çok iyi farkında olan çok sayıda asker, bürokrat ve siyasetçinin aynı dönemde Almanya'da görev yapıyor olmaları, iki ülke ilişkilerinin olumlu gelişiminde tesirli olan bir diğer faktördür. Benzer şekilde Hitler dönemindeki birçok üst düzey bürokratin da I. Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'de görev yapmış olması da iki ülke ilişkilerinin güven ekseninde gelişiminde tesirli olmuştur. Aynı zamanda bu durum bir avantaja dönüşmüş ve hangi durumda, nasıl ve kimlerle ilişki kurulması gerektiğini belirlemelerinde yol gösterici olmuştur.²⁷ Özellikle Sovyet Rusya'ya karşı ideolojik bakış açısına sahip olan

²⁴ “Franz Von Papan”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Franz_von_Papan: (29 Ekim 1879 - 2 Mayıs 1969), (01.10.2016'da erişildi). Adolf Hitler'in 1933 yılında iktidara gelmesinde önemli rol oynamış olan Alman devlet adamı ve diplomatıdır. Aynı zamanda 1939-1944 yılları boyunca Türkiye'deki Alman büyükelçisidir. Almanya-Türkiye ilişkilerini geliştirmekte önemli katkıları olmuştur. Türkiye büyükelçisi olarak görev yaptığı 1939-1944 arasında Türkiye'nin Müttefiklerle ittifak kurmasını engellemeye çalışmıştır. Bu dönemde 24 Şubat 1942 tarihinde Ankara'da başarısız bir suikastın hedefi olmuştur. Savaş bittikten sonra Müttefik Devletler'e teslim olmuş ve Amerikan askerleri tarafından tutuklanmıştır. Nürnberg Davaları'nda suçsuz bulduysa da bir Alman mahkemesi tarafından, Nazi olduğu için 8 yıl hapse mahkûm edilmiştir. 1949'da başvurusu üzerine serbest bırakılmış ve para cezasına çarptırılmıştır. 1950'li yıllarda yeniden siyasete girmeye çalışmışsa da başarısız olmuş ve anılarını yazmaya başlamıştır. 2 Mayıs 1969 günü 89 yaşında hayatını kaybetmiştir.

²⁵ İstanbul ve Ankara üniversitelerinin modern anlamda eğitime başlaması Alman bilim adamlarının verdiği katkılar ile mümkün olmuş olup, bu sürece katkı sağlayanlarla ilgili olarak bkz. Faruk Şen, **Ayyıldız Altında Sürgün – Scuria Raporu**, İstanbul, 2008, s. 95.

²⁶ Bkz. Yücel Namal, “Türkiye’de 1933-1950 Yılları Arasında Yükseköğretime Yabancı Bilim Adamlarının Katkıları”, **Yüksek Öğretim ve Bilim Dergisi, Journal Of Higher Education and Science**, 2012, Cilt 2, Sayı 1, s. 014-019. “Türkiye’de Cumhuriyet döneminde yükseköğretimde modernleşme, 1933’te yapılan üniversite reformu sayesinde Darülfünun’un kapatılıp İstanbul Üniversitesinin açılmasıyla başlamıştır. Üniversite reformunun ardından, İstanbul Üniversitesinde Nazi Almanyasından kaçıp Türkiye’ye gelen yabancı bilim adamlarının çeşitli fakülterlerde ders vermeleri sağlanmıştır. Yükseköğretimi gerek eğitim gerekse teşkilat yönünden yenileyen bu yabancı bilim adamlarının çalışmaları olmuştur. Bu çalışmalar sonucunda eğitim ve öğretimde modern teknikler kullanılmaya başlanmış, üniversite ders kitapları ve kütüphanedeki kitap ve süreli yayın miktarı artırılmıştır. Ayrıca tercüme ve telif yeni eserler de, bu yabancı bilim adamları tarafından yükseköğretime kazandırılmıştır.”

²⁷ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 92, 93.

Türkçü ve Turancı çevrelerle diyaloga geçilmesi böylece mümkün olabilmiştir.

Aynı dönemde Türkiye-Sovyet ilişkileri İstiklal Savaşı döneminden beri en kötü süreci yaşamaktadır. Stalin Rusyasının saldırgan ve emperyal düşüncelerini açığa vurarak Boğazlar ile Kars, Ardahan üzerinde tehdit oluşturmaya başlamış olması, o günlerde en büyük endişe kaynaklarından birisidir.²⁸ Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov'un 12-15 Kasım 1940 tarihinde Berlin'de iştirak ettiği toplantıda, Stalin ve Hitler hükümetlerinin üzerinde anlaşığı en önemli konu Montrö Boğazlar Sözleşmesi konusundaki memnuniyetsizlikleridir. Her iki ülke de Türk Boğazlarına yönelik kendileri için düzenlemeler yapılması amacıyla olup, birbirlerinden destek istemişlerdir. Ancak karşılıklı menfaat çatışmaları sebebiyle uzlaşma temin edilmesi mümkün olmamıştır. Hitler, özellikle Boğazlar hususunda Stalin'in isteklerine sıcak bakmamıştır. Molotov, Balkanlar ile Finlandiya'nın Sovyetler Birliği'ne verilmesini talep ederken, İstanbul ve Çanakkale boğazlarındaki askeri birlikleri ele geçirmek için Türkiye'ye karşı açılacak savaşta Almanya'nın kendilerine destek vermesini istemiştir.²⁹ SSCB ile Almanya'nın birleşerek Türkiye'ye karşı savaş başlatılması talebi özellikle çok dikkat çekici olup, Türkiye'nin, Sovyetlere karşı tedbirli olma ihtiyacını hissetmiş olması için yeterli görülebilecektir. Tüm bunların 5 adet gizli protokolde imzalanması planlanmıştır.³⁰ Daha sonra iki ülkenin arası açıldığı gibi Almanya'nın Yunanistan'a girmesi ile Sovyet Rusya, muhtemel bir Alman saldırısına karşı Türkiye'ye güvence verme ihtiyacı hissetmiştir.³¹ Ancak bu güvence asla inandırıcı olamamış ve Türkiye görünüşte denge politikası takip ederken, gizliden gizliye Almanya'nın Rusya aleyhindeki politikalarına destek vermeye başlamıştır. Bu hususta da yeterli kabul edilebilecek kamuoyu desteği söz konusudur. Özellikle, II. Dünya Savaşı başlarında, I. Dünya Savaşı'nda özellikle Kafkasya ve Türk dünyasına dönük faaliyetler içinde görev almış olan, Hüseyin Hüsnü

²⁸ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Selma Yel, **Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008)**, Ankara, 2009, s. 147-182.

²⁹ Yel, **Değişen Dünya Şartlarında...**, s. 150.

³⁰ "Stalin ve Hitler'in Türkiye sırrı ortaya çıktı", **Milliyet**, 10 Nisan 2008.

³¹ "Stalin ve Hitler'in Türkiye...", **Milliyet**, 10 Nisan 2008.

Emir Erkilet, Nuri Killigil gibi emekli paşalar, 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında olduğu gibi yine aynı şekilde Kafkas Müslüman dünyasının bağımsızlığını kazanabileceğini düşünmeye ve ümit etmeye başlamışlardır.³²

Almanya'nın bu alandaki asıl propagandası ve eylemi 18 Haziran 1941 tarihinde imzalanan Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'ndan sonra başlamıştır. Yaptığı tüm baskılara rağmen Türkiye'nin savaşa girmekten kaçınması üzerine Alman hükümeti, Türkiye'deki aşırı sağcı akımları Sovyetler Birliği'ne karşı propaganda malzemesi olarak kullanma yolunu seçmiştir. Almanya bu doğrultuda bir yandan, Türk hükümetine Kırım ile Kafkaslardaki Türk kökenli halkların sorununun çözümünde resmi işbirliği teklif ederek, Türkiye'nin bu bölgelerde genişlemesini onaylayabileceği şeklinde bir siyaset takip etmeye başlamıştır. Ankara Büyükelçisi Von Papen de gazete ve dergilere paralı reklamlar vererek ülkesi lehine yayın yapılmasını sağlama çabası içine girmiştir. Milliyetçi-Turancı çevreler zaten Almanya yanlısı yayın yapma hususunda isteklidirler. Bu propaganda faaliyetlerinin de sonucu olarak özellikle Kırım, Kafkasya ve Orta Asya'da yaşayan Türklerin kurtuluşunun Almanya'nın zaferine bağlı olduğu şeklinde toplumda giderek güçlenen bir inanç ve kanaat oluşmaya başlamıştır.³³ Aslında aynı durum Türk hükümet çevreleri için de geçerlidir.

Türkiye, görünüşte tarafsız bir devlettir. Fakat Almanya'nın kazanması halinde, Sovyetler Birliği'nin yıkılacak olmasının da Orta Asya Türklerinin kurtuluşu manasına geldiğini çok iyi bilmektedir. Bu ümit, ilerleyen dönemde Almanya'ya karşı bir sempatiye dönüşünce iki ülke arasında dışarıya sızdırılmayan gizli planlar da yapılmaya başlanmıştır. Müttefiklerin fark etmemesine büyük önem verilen gizli Türk-Alman ilişkilerinde esas hedef, Alman askeri ilerlemesine fark ettirmeden destek olmaktır. Devlet içindeki Almanya yanlılarının başında gelen ve Milliyetçi-Türkçü görüşleri ile tanınan Şükrü Saraçoğlu'nun 1938-42 arasında Dışişleri Bakanı, 1942-46 arasında da Başbakan olarak görev yapması da bu politikanın güçlenmesinde tesirli olmuştur.³⁴ Bunun sonucunda da 1941-1943 yılları arasındaki dönem, Türkiye'de yoğun bir

³² Bu hususta geniş bilgi için bkz. Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ankara, 2002, s. 56-64.

³³ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 95.

³⁴ "Şükrü Saraçoğlu", **Milliyet**, 28 Eylül 2016. "Türk siyaset ve devlet adamıdır. 1942-46 arasında Türkiye Başbakanı, 1938-42 arasında Türkiye Dışişleri Bakanı, 1948 ile 1950 arasında da Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı olan Saracoğlu, bu görevler dışında 1924 ile 1938

Alman propagandasının yürütüldüğü ve Pan-Türkçülük faaliyetlerinin iki ülke arasında önemli stratejik bir yöntem olarak benimsendiği bir devre olmuştur. Ancak yine de Türkiye'nin görünüşteki tarafsızlık politikasına gölge düşürmeden, Turancılık faaliyetlerinin diplomatik manevra olarak kullanılması için çaba sarf edilmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü kendisini bu gelişmelerin dışında tutmaya özen gösterirken, Şükrü Saraçoğlu gibi Başbakan Refik Saydam da daha çok Almanya tarafında olduğunu hissettirmekten çekinmemiştir.³⁵

Büyükelçi Von Papen ve ekibi bu durumu fark ettiği için basın dışında, özellikle antikomünist faaliyetleri ile bilinen dergi ve gazetelerde yazan ünlü emekli paşalara özel bir ilgi göstermişlerdir. Emekli generaller üzerinden kurulan ilişkiler ile önce ordu, sonra da siyaseti etkilemek isteyen Almanlar kendilerine yakın gördükleri şahsiyetleri Almanya'ya davet ederek ordu gücü konusunda güçlerini göstermeyi amaçlamışlardır. Ali Fuat Erdem, Nuri Killigil ve Hüsnü Emir Erkilet gibi emekli generallere ulaşan Büyükelçi Von Papen, Türkiye'yi etkileme ve istihbarat çalışmaları alanında oldukça başarılı bir strateji takip etmiştir.³⁶

Alman Dışişleri Bakanlığı, sadece Türkiye değil Sovyet muhalifi olan diğer ülke aydın ve devlet adamlarından da destek almaya çalışmıştır. Sovyet politikasını şekillendirmek amacı ile 1942 yılı ortalarında Berlin Adlon Otel'de Bolşevik-Rus muhalifleri ile yaptıkları toplantıya Türkiye'nin yanı sıra İsviçre, İtalya, Balkanlar, Fransa ve Sovyetler Birliği'nden Bolşevik muhalifi çok sayıda sürgün lideri davet etmişlerdir. Toplantıya katılan Müslüman Türk temsilcisi liderlerin seçilmesi ve bir araya getirilmesinde Büyükelçi Von

arasında da değişik hükümetlerde Millî Eğitim, Maliye ve Adalet bakanlıkları yapmıştır. İsmet İnönü ile beraber II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'yi savaşın dışında tutan politikalara yön vermiştir. Ayrıca 1934 ile 1950 arasında Fenerbahçe Spor Kulübü başkanlığını yürütmüştür".

³⁵ Mithat Kadri Vural, "En Büyük Tehlike" Broşürü ve Buna Bağlı Olarak Turancı Akımların Kamuoyunda Tartışılması", *ÇTTAD*, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), s. 41, 42.

³⁶ Çelik, *II. Dünya Savaşında...*, s. 95, 96; Mithat Atabay, *İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Türkiye'de Irkçılık ve Pan Türkçülük (Turancılık) Faaliyetleri*, İstanbul, 2005, s. 44. Türkiye'de görev yapan temsilcilikleri aracılığı ile A, B ve C şeklinde Türkiye'nin önemli şahsiyetlerini üç ayrı kategoriye ayıran Almanların Türkiye'deki destekçileri ile ilgili olarak Dr. Mithat Atabay, "Almanya'nın Pan Türkçülük konusundaki görüşlerini içeren gizli belgelerinde Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Ali Fuat Erden, Berlin Büyükelçisi Hüseyin Gere, Nuri Killigil, *Türkische Post* gazetesinin Yazı İşleri Müdürü Ali İhsan Sabis, Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan, Şükrü Yenibahçe Oğuz, Afganistan Büyükelçisi Memduh Şevket Esental, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Yunus Nadi ve Mürsel Bakü Paşa'nın isimleri geçmektedir" demektedir.

Papen ile yakın ilişkide olan Nuri Killigil'in önemli tesir ve yönlendirmesi olmuştur. Ancak Nuri Paşa'nın da bu ilişkiler ağını kurarken Türk hükümetinden habersiz ve izinsiz davrandığını düşünmek mümkün değildir.³⁷

22 Ağustos 1941 tarihli Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye ile ilişkilerinden sorumlu Müsteşar Yardımcısı Dr. Ernst Woerman tarafından Bakanlık Müsteşarı Weizsaecker'e ivedi kaydıyla gönderilmiş olan rapor, Türkiye'den gelen önemli bir konuk ile ilgili olup şöyledir: "Elçi Von Rintelen telefonla Sayın Reich, Dışişleri Bakanlığı'na Büyükelçimiz Von Papen'den bir mektup geldiğini ve bu mektupta Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın Leipzig Fuarı nedeniyle Berlin'e geleceğini ve bu arada Dışişleri Bakanlığı'nda da görüşmelerde bulunacağını belirttiğini bildirmiştir."³⁸ Aynı rapora göre: "...Bir soru üzerine Nuri Paşa, kendisinin şu anda Türk hükümetinden gizli hareket etmediğini de vurgulayarak, Berlin seyahatine çıkmadan önce Başbakan'ı ziyaret ettiğini ve Başbakan'ın da kendisinin planlarından haberdar olduğunu bildirmiştir." Aynı rapora göre: "1- Nuri Paşa, Almanya ve Türkiye'nin ittifak kurmaları halinde Sovyetler Birliği'nin yıkılarak, bu planın gerçekleşmesinin kesinlikle mümkün olduğu görüşündedir. Bu konuda gerekli kamuoyu oluşmuştur ve Sovyetler Birliği'nde bu yönde gerekli askeri başarıların elde edilmesi durumunda Türkiye, Almanya ile ittifak kurmayı kesinlikle kabul edecektir. 2- Bu düşüncelere Türkiye'de hangi çevrelerin katıldığı konusundaki soruya Nuri Paşa (ordunun büyük bir kısmının bu düşüncelerden yana olduğunu söylemiş) ve gerektiğinde bu konuda önemli bir rol oynayacak Kafkasya cephesinde komuta yetkisine sahip akrabası olan bir generalin adını vermiştir." "Nuri Paşa, Almanya'nın bu konuda hazırlık olarak yapabileceği yardım konusunda da şunları söylemiştir: a) Türk halklarının yaşadığı bölgelerde, yönetim... Müslüman halka verilmelidir. Bu konuda şu andaki koşullarda ilk akla gelen Kırım'dır. b) Türk soyundan gelen savaş tutsakları ayrılmalı ve 1. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi özel bir kampta toplanmalıdır. Bu konudaki en basit ölçü, ilk aşamada, Müslüman savaş tutsaklarının bu yolla

³⁷ Murat Bardakçı, "Aradan Tam 62 Yıl Geçti Ama Hala Kendi 11 Eylülümüzü Aydınlatamadık", **Habertürk**, 18 Eylül 2011. Ayrıca bkz. Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devletinin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, S 24, Kasım 1994, s. 563-578; Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 244; Nesiman Yakuplu, **Azerbaycan Lejyonerleri**, Bakı, 2005, s. 36.

³⁸ Uğur Mumcu, **40'ların Cadı Kazanı**, s. 11, 12.

bir araya toplanmasıdır. Daha sonra bu tutsaklar arasından Pan-Turancılık hareketi için özel bir birlik oluşturulacaktır.”³⁹

Woerman, 17 Eylül 1941 günü “U St. S. Pol No: 83” sayılı gizli raporunda ise şu tespitlere yer vermiştir: “... Nuri Paşa'nın bana açtığı fikirleri Ankara'daki büyükelçiliğimizin gönderdiği raporlarla da genel hatlarıyla bilinmektedir... Bu görüşler aşağıdaki şekilde özetlenebilir: 1- Pan-Turancılık hareketinin amacı bugünkü Türkiye sınırları dışında kalan Türk halklarına özgür bir devlet yapısı kazandırmaktır. Yani, bu bölgeler Türkiye tarafından alınmayacak, fakat siyasal olarak Türkiye'ye bağlanacaktır. 2- Nuri Paşa'ya göre bu halklar ilk planda bugüne kadarki Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan ve Kuzey İran'da (Azerbaycan'da) yaşayan Türk soyundan gelen halklardır. Sovyetler Birliği'nde öncelikli olarak Azerbaycan ve Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan Dağıstan talep edilmekte, ayrıca Kırım ve Volga Irmağı ile Urallar arasında kalan, yukarıda kuzeye çıkararak Tatar Sovyet Cumhuriyeti'ne kadar uzanan bütün bölgenin tamamı istenmektedir. Bu arada bu bölgelerde yaşayan Türk halklarının da bazı yörelerde çoğunlukta, bazı yörelerde de azınlıkta oldukları kabul edilmektedir. Bölgelere ayrıca bütün Türkistan toprakları katılmakta ve doğuya doğru bir sınır çizilmeyip açık bırakılmaktadır. 3- Benim, Atatürk'ün siyasetine uygun olarak Türkiye'nin tam bir milli devlet olarak kalacağı ve bugünkü devlet sınırları dışında herhangi bir hedefi olmadığı şeklindeki karşı görüşlerimi Nuri Paşa (Atatürk'ün düşüncelerinin bir zorunluluk siyaseti olduğu ve gerekçesinin de Sovyetler Birliği'nin yarattığı korku olduğu) biçiminde yanıtlamıştır. Almanya ile birlikte ve özellikle de Sovyetler Birliği'nin parçalanmak üzere olduğu şimdiki konumuzda da bu gerekçe kalkmış. Ayrıca daha önce de belirttiğim gibi bu Türk çabaları teritoryal amaçlı değilmiş. 4- Kendisinin bu görüşleri için öncelikle Türk hükümetinin ve Türk halkının kazanılması gerektiği biçimindeki karşı görüşümü de Nuri Paşa (Bütün Türk halkının bu görüşlerden yana kazanılabileceğini ve uygun zamanı gelince bu düşünceleri kendi düşüncesi olarak benimseyecek bir hükümetin iktidarı kesinlikle ele geçireceğini) söylemiştir.”⁴⁰

Woerman'ın 27 Eylül 1941 tarihli ikinci raporunda vermiş olduğu bilgi ve değerlendirmeler aynen I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Kafkasya'da

³⁹ Mumcu, **40'ların...**, s. 14, 15.

⁴⁰ Mumcu, **40'ların...**, s. 13.

muhtemel olumlu gelişmeler meydana gelmesi halinde Almanya'nın Türkiye'yi engelleyebileceği şeklinde olup şöyledir: “11, 18 ve 25 Eylül tarihlerinde Pan-Turancılık hareketi öncüsü Nuri Paşa ile görüşmelerde bulunmuş-tum...” “Kendisinin Turancı fikirleri romantik biçimde Enver Paşa'yı anımsatmaktadır...” “... Pan-Turancı düşünceler, değişik bir tutum gösteren bu-günkü Türk hükümeti de göz önüne alınarak, en azından şimdilik dikkatle in-celenmelidir. Türkiye'ye bağlı Türk yeni devletlerinin kurulması hususunda değişik açılardan bakılmalıdır. Bu arada Pan-Turancılık düşüncesinde yer alan, örneğin petrol bölgesi Musul, Batum ve Bakü ile Trans-Kafkasya bölge-sinin alınması gibi Türkiye topraklarının gerçekten genişletilmesi gibi planları bir yana bırakıyorum. Gerçi Türklerin Musul bölgesini yeniden kazanmaları bizim petrol çıkarlarımız nedeniyle elbette desteklenemez, fakat belki katlanı-labilir. Ama Batum ve Bakü bölgelerinin Türklere bırakılması kesinlikle söz konusu olamaz...”⁴¹

Almanya yukardaki satırlarda da vurgulandığı üzere, I. Dünya Savaşı son-larında olduğu gibi yine görünüşte dost ama gerçekte aleyhte plan ve stratejiler geliştirirken, La Türchi gazetesinin sahibi emekli İstiklal Savaşı Generali olan Ali İhsan Sabis de Nuri Killigil gibi düşünenler arasındadır.⁴² Erkilet, Killigil ve özellikle Harp Akademileri kumandanı olan Ali Fuat Erdem paşalar, 1941-1942 yıllarında defalarca Almanya'ya gidip gelerek hem Türkiye'nin dış po-litikası hem de Rusya'da işgal edilen Türk yurtları ile ilgili olarak bir nevi danışmanlık yapmışlardır. Başkurdistan'ın ilk devlet başkanı olup daha sonra hayatını Türkiye'de devam ettiren Zeki Velidi Togan, edebiyatçı Ahmet Ca-feroğlu, Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal da aynı şe-kilde Türk dünyasının bağımsızlığını elde edebileceğini umut ederek Al-

⁴¹ Mumcu, **40'ların...**, s. 15, 17; Yel, **Yakup Şevki Paşa...**, s. 104. Almanlar, Osmanlı askeri birliklerinin Kafkas askeri hareketinde gerek Bakü'nün kurtarılmasında ve gerekse de ileri askeri harekatta hem Gürcistan ve hem de Bolşevik Rusya ile anlaşmalar yaparak menfaat temin etme yoluna giderken, yeni kurulmuş olan Ermenistan'a da gizli bir şekilde Osmanlı Devleti aleyhine askeri destek ve yardımda bulunmuştur.

⁴² Bu gazetenin finansmanı Almanlar tarafından yapılmakta olup, yayın politikası Tür-kiye'yi Almanya'ya yaklaştırmak ve sempatanlılığını arttırmaktır. Bkz. Yağcı, “Hitler Alman-yası'nın ...”, a.g.m., s. 20.

manya yanlısı hareket etmektedirler. Bu Turancı hareketin asıl lideri Azerbaycan Müsavat Partisi kurucusu M. E. Resulzade ve yardımcısı Türk ordusunda görevli olan Mirza Bala'dır.⁴³

Alman askeri başarısı sadece Turancıların değil Cumhuriyet Gazetesi de dâhil olmak üzere hemen hemen Türkiye'deki tüm medyanın ve de kamuoyunun Rusya'daki ve özellikle Azerbaycan'daki soydaşlarına olan ilgisini yeniden canlandırmıştır. Aynı durum devlet ricalinin büyük kısmında ve askeri kesimde de geçerlidir. Askerler, siyasetçiler, gazeteciler ve diplomatların Almanya'nın yanında savaşa girme hususundaki faaliyetlerinden MAH⁴⁴ başkanı Ali Şükrü Ögel vasıtası ile haberdar olan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ise bir saldırı olmadığı takdirde ülkeyi savaş dışı tutmaktaki kararlılığını muhafaza etmeye devam etmiştir. Ancak, her ihtimalin dikkate alınarak diğer taraftan da Kafkasya asıllı generallerden olan Cahit Toydemir başkanlığında bir heyetin Almanya'ya gönderilmesi, aslında Türkiye'nin Almanya'ya gönül olarak yakın olduğunu ve hatta önemli bir karar aşamasında olduğunu ortaya koymaktadır. Toydemir Paşa'nın Hitler ile Wolfsschanze karargâhında görüştüğü günlerde, Nuri Paşa da SS birliklerinin şefi Heinrich Himmler ile cephe gerisinde Alman ordusuna yardım için teşkil edilmesi düşünülen "Müslüman-Türk Alayları" konusunu görüşmektedir.⁴⁵

General Erden ve Erkilet'in 15 Ekim 1941'de başladıkları Alman cephesini ziyaretleri 5 Kasım'da bitmiştir. Müteakiben, A. F. Erden yurda dönüşünde Büyükelçi Papan ile görüşmüştür. Bu görüşme sonrasında Papan'nin Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 10 Kasım 1941 gün ve 645/41 sayılı raporunda Türk generalleri ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilmektedir: "İki Türk generali, Doğu Cephesi'ne yaptıkları geziden ve Führer'in karargâhını

⁴³ Sevtap Sırakaya, **İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi A.B.D., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 149; Yağcı, "Hitler Almanyası'nın...", s. 20'den naklen; Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 97.

⁴⁴ Milli Emniyet Hizmeti Riyâseti (m.e.h./mah) (1927-1965), İkinci Bölüm https://www.mit.gov.tr/tarihce/ikinci_bom.html mah (milli Emniyet Hizmeti Riyâseti), Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün emri ile Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak tarafından devletin haber alma konusundaki eksikliğini gidermek ve bu çalışmalarını tek elden yürütmek için kurulmuştur. Kurucu başkanı Albay Ali Şükrü Ögel'in Rusça başta olmak üzere 4 dil konuşması Türkiye'nin savaş yıllarında kendi politikasını oluşturması konusunda önemli faydalar sağlamıştır. Kurumun adı 1 Temmuz 1965'te MİT (Milli İstihbarat Teşkilatı) olarak değiştirilmiştir.

⁴⁵ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 107.

ziyaretten çok hoşnut kaldılar.”⁴⁶ Gerçekten de bu cephe gezisinden ve Alman propagandalarından fazlasıyla etkilenmiş olan A. F. Erden, Alman ordularının Hazar ve Kafkasya'ya ulaşmak kararında olduğuna inanmıştır. Ona göre; Almanların zaferi kesindir. Cumhurbaşkanı İnönü, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ve Genelkurmay Başkanı Çakmak, General Ali Fuat Erden ile altı saat süren bir toplantı yaparak bu izlenimleri tartışmışlardır. İnönü ve Çakmak, Erden'in Almanların mutlak galip geleceği görüşüne katılmamışlar ve hatta F. Çakmak, Temmuz'da doğudaki Alman birliklerinin daha fazla başarılı olamayacağı görüşünde ısrar etmiştir. Nitekim gelişmeler, Çakmak ve İnönü'yü doğrulamıştır.⁴⁷ Aynı günlerde Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Dr. Tevfik Rüştü Aras da sık sık İngiliz Başbakanı Eden ile görüşmekte ve gelişmeleri Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Numan Menemencioğlu'na iletmektedir. Bu görüşmelerde Türkiye-Almanya yakınlaşmasını fark etmiş olan Eden, “Kafkasya'yı işgal eder-seniz bütün dünyadan soyutlanırsınız” şeklinde uyarılarda bulunmakta olup, Atatürk döneminden itibaren Dışişleri Bakanlığında tecrübe kazanmış olan Tevfik Rüştü Aras da bu görüşe iştirak etmektedir.⁴⁸

Bu gelişmeler sürerken, Türk asıllı savaş esirlerinden “Türk-İslam Lejyonu” adlı birlikler kurulması fikri Almanya tarafından ciddi olarak onay görmüştür. Bu hususla ilgili olarak Gerhard Mende⁴⁹: “*Sovyet savaş esirlerinden millî birlikler kurulması yönünde istek Erkilet ve Erden Paşalar'ın Almanya ziyaretinde bizzat Hitler'e iletilmiştir. Bu konudaki çalışmaların kayda değer şekilde hızlanmasında misafir generallerin isteği olumlu etki yapmıştır. Ancak bu teklif hızlı bir gelişme yönünde sonuç vermemiştir. Bunun nedeni ise Almanlar Kafkasya Halkları ve Türkistanlılardan ayrı ayrı alaylar kurma konusundaki hazırlık çalışmalarının zaten var olmasıdır.*”⁵⁰ demektedir. Von

⁴⁶ Mumcu, **40'ların...**, s. 41.

⁴⁷ Mumcu, **40'ların...**, s. 41.

⁴⁸ Mumcu, **40'ların...**, s. 42.

⁴⁹ Yiğit Günay, “Nazilerden Fransa'ya Avrupa ve Müslümanlar”, <http://haber.sol.org.tr/dunya/nazilerden-fransaya-avrupa-ve-musulmanlar-105980>, (30.11.2016'da erişildi). “22 Haziran 1941'de, Nazi savaş makinesi Sovyetler Birliği'ni işgal ettiği gün, von Mende de Ostministerium'da, İşgal Edilen Doğu Toprakları Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. Orta Asya ve Kafkaslar'ın Müslüman halkları arasından işbirlikçiler devşirip, on binlerce Sovyet vatandaşını Nazi üniformaları içinde savaşa sokma planı, büyük oranda von Mende'nin başarısıdır”.

⁵⁰ Erkilet Paşa'nın hatıraları ile Von Mende'nin yazdıkları birbirinden farklı bilgiler içermektedir. Almanya ziyaretini *Şark Cephesinde Gördüklerim* adlı kitabında anlatan Hüseyin

Mende de; Türkiye’den gelen generaller heyetinin⁵¹, Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Berlin yakınlarında Wünsdorf’ta kurulan askeri birlik örneğinde olduğu gibi “*Türk-İslam Lejyonu*” kurulmasını teklif ettiklerini söylemektedir. Türkiye’nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gere de ise “*Orta Asya Bölgesi’nde bağımsız bir Türkistan ve Moğolistan kurulmalıdır*” düşüncesindedir.⁵²

Almanya’nın Sovyet Rusya’ya karşı üstünlük kazanmasını müteakiben Alman istihbaratının da etkili çalışmalarının sonucunda genel olarak Türkistan, Kırım ve Azerbaycan’da da Almanya’ya destek verilmesi fikri ciddi ölçüde ağırlık kazanmıştır. Teşkil edilecek lejyon alayları ile ülkelerinin Almanya vasıtasıyla bağımsızlığını kazanması için mücadele edilmesini düşünenler hiç de küçümsenemeyecek sayılardadır.

Türk Asıllı Esirlerden Lejyon Alayları Kurulması ve Nahçıvanlı Abdurrahman Fatalibeyli:

Alman Ordusu içerisinde lejyonların kurulmasında önemli tesiri olan Albay Claus Schenk Graf von Stauffenberg⁵³, Türk asıllılardan oluşan askeri birliklere, ordu ve siyaset içerisindeki birçok Nazi yanlısı şahsiyetten ayrı olarak uzun vadeli bir strateji olarak bakmaktadır. Ona göre; Sovyetler Birliği’nde yaşayan Türkler gelecekte Sovyet yönetimine karşı başkaldırma cesaret ve tecrübesini de kazanacaklar ve bağımsızlıklarını kazanmalarını müteakiben de Sovyet Rus hâkimiyetinin yıkılması mümkün olabilecektir.⁵⁴ Bu sebeple Almanlar, Sovyet esirleri, etnik kökenlerine göre sınıflandırmaya başlamışlardır. Öncelikle Rusları, Müslüman kökenlilerden ayıran Almanlar, daha sonra da Ukraynalıları ayırmaya başlamışlardır. Önce din eksenli bir ayırıştırma yapılarak Özbek, Tatar, Tacik, Kazak, Kalmuk ve Kırgızlar aynı kampa alınırken, birkaç hafta sonra eğitilmiş olanları da ayırmaya başlamışlardır. Kızıl Ordu’da

Emir Erkilet, Hitler ile aralarında böyle bir konuşmanın geçtiğinden bahsetmemektedir. Erkilet, a.g.e., s. 216-228; Von Mende, a.g.e., s. 25’den naklen; Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 140.

⁵¹ Erkilet, Özcan ve Kılıgil’in Almanya’ya yaptığı ziyaretler ima edilmektedir.

⁵² Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 146.

⁵³ Bavyera asıllı bir ailenin çocuğu olan Stauffenberg, Hitler’e karşı Alman Ordusu içerisinde oluşan muhalefet ile ilişkisi tespit edildiğinden 1944 yılında kurşuna dizilmiştir.

⁵⁴ Milli Türkistan Komitesi mensupları Alman bürokrasisi ile uzun yıllardan bu yana sürdürdükleri dostluk ile tanınmaktadır. Özellikle Veli Kayyum’un komitede bir numaralı lider konumuna gelmesinin ardından Almanya ile olan ilişki, dönemin hızlı gelişen olaylarının da etkisi ile çok daha önemli hale gelecektir.

subay olanlar iyi düzeyde Rusça bildikleri için propaganda ve yayın konularında faydalanmayı düşünmüşler bu yüzden de diğer esirlerden ayırmaya başlamışlardır.⁵⁵

Türkistanlı ve diğer Müslüman esirlerden oluşacak silahlı gruplar ile ilgili hazırlıklar 1941 yılı Ekim ayında başlamıştır. Alman Kara Kuvvetleri istihbarat dairesi içerisinde 18 Ekim'den itibaren Andreas Mayer-Mader tarafından Kafkasya ve Türkistan asıllı esirlere çevirme, sabotaj, saldırı ve düşmana baskın yapma konularında taktik eğitim verilmeye başlanmıştır.⁵⁶ Türkistanlılar çoğunlukta olarak genelde Kafkasyalı ve diğer Türk unsurlardan oluşan bu birlik başlangıçta “Kafkasya Müslüman Lejyonu” olarak anılsa da, ilerleyen dönemde Türkler de kendi lehçelerine göre değişik gruplara bölünerek yeni düzenlemelere gidilmiştir. Almanlar ilk etapta Azerbaycanlılar, Adıgeler, Osetler, Avarlar, Lezgiler, Başkurtlar, Karaçaylar, Gürcüler, Lezgiler, İnguşlar, Kabardinler, Gürcüler, Dağıstanlılardan seçmeler yapmaya başlamışlardır. Müteakiben bu çalışma Türkler, Moğollar, Özbekler, Tatarlar, Kazaklar, Kırgızlar ve Estonyalılar ile daha da büyüyerek devam etmiştir.⁵⁷

Almanlar bir taraftan da sürgünde yaşayan Azerbaycan ve sair ülkelerin muhalif liderler ile sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu görüşmeler sonucunda Berlin'de sürgün hayatı yaşayan Azerbaycan Müsavat Partisi'nden Halil Hasmemmedov, M.Emin Resulzade, Şefi Rüstembeyli, Nağı Şeyhzamanlı, Fuat Emircan ve Abdurrahman Fatalibeyli gibi kişilerden de Lejyon alaylarının teşkilinde Nuri Paşa gibi önemli destek temin etmişlerdir⁵⁸.

Ağustos 1942'de ordu karargâhı ile lejyon alayları arasında irtibat tesisi için İletişim Heyetleri “Ferdinandstab” teşkil edilmeye başlanmıştır. Hem Azerbaycan lejyonunun komutanı olan ve hem de “Azadlık” Radyosu Azerbaycan İdarehanesinin baş redaktörü olan A. Fetelibeyli Düdenginski, Azerbaycan “İletişim Heyeti”nin başına getirilmiştir.⁵⁹ İrtibat Heyeti Medeni Şu-

⁵⁵ Çelik, *II. Dünya Savaşında...*, s. 179.

⁵⁶ Hoffmann, *a.g.e.*, s. 27'den naklen; Çelik, s. 179.

⁵⁷ Çelik, *II. Dünya Savaşında...*, s. 189.

⁵⁸ “Azerbaycan Lejyonu”, http://www.azerbaijans.com/content_1714_tr.html, (09.10.2016'da erişildi).

⁵⁹ “Azerbaycan Lejyonu”, <http://www.azerbaijans.com>, (09.10.2016'da erişildi).

besi başkanlığına Fuat Emircan, Diplomatik Şube Başkanlığına ise A. Atama-libeyov getirilmiştir. 1944 yılında Azerbaycan lejyonu, Azerbaycan milli-bağımsızlık ordusunun birleşik karargâhına dönüştürülmüştür.⁶⁰

Tatar, Başkurd, Çuvaş ve Finlandiyalı Sovyet esirleri için İdil-Ural komisyonu teşkil edilirken, Ahmed Teymur, Türkistan komisyonuna, Özbek Veli Kayyum Han, Şimali Kafkas komisyonuna, Ali Han Kantemir getirilmiştir. Ayrıca, Gürcistan ve Ermenistan için de benzer şekilde komisyonlar teşkil edilmiştir. Bütün bu komisyonların başkanı ise NSDAP'ın (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi) SA taburundan⁶¹ Kturmbanföhrer Geybel'dir. Bu komisyonlar, Sovyet savaş esirleri ile Ağustos 1941'den itibaren görüşmeye başlamıştır. Onların arasından uygun olanlarını seçip lejyonlar kurulmasına yardımcı olacaklardır.⁶²

Alman Ordusu ile birlikte Kızıl Ordu'ya karşı savaşması için harekete geçirilen içinde Azerbaycanlıların da olduğu Kafkasya ve Türkistan Lejyonları gibi diğer bölgelerde de lejyon alayları oluşturulmaya başlanmıştır.⁶³ Bu çalışma ve gayretlerin sonucunda 1942 yılı baharından itibaren Almanya'nın birçok cephesinde lejyon askerleri görülmeye başlanmıştır. Alman komutan-

⁶⁰ Yakuplu, *Azerbaycan Lejyonerleri...*, s. 40; "Azerbaycan Lejyonu", <http://www.azerbaijans...> (09.10.2016'da erişildi).

⁶¹"Sturmabteilung", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sturmabteilung>, (06.10.2016'da erişildi) (SA, Türkçe: *Taarruz Bölüğü*), Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin, Weimar Cumhuriyeti zamanında nasyonal sosyalistlerin yükselişinde önemli rol oynamış yarı askerî örgüt olup, kahverengi gömlekler giydikleri için "Kahverengi Gömlekçiler" olarak da ifade edilmişlerdir. Kurucusu 1934'te Ernst Röhm'dir. 1920'de kurulmuş, 1921'de ise tam anlamıyla yarı askerî bir nitelik kazanmıştır. 1934'ten sonra SA'nın personel mevcudu 3,5 milyona kadar ulaşmış ve silahlı birlikler haline gelmişlerdir. Alman ordusunda ise sadece 100.000 asker vardır. Bu yüzden de Taarruz Bölüğü, Almanya içinde ikinci bir ordu haline gelmiş ve nasyonal sosyalistlerin politik rakiplerinin bastırılmasında önemli rol üstlenmiştir. Nasyonal sosyalistlerin Almanya'da iktidara gelmesinden sonra kısa süreliğine yardımcı polis (Hilfspolizei) olarak atanmış olan SA, 1934 yazında gerek SS'in daha da gelişmesi gerekse kendisinin zamanla fazla güçlenerek başına buyruk hareket etmeye başlaması sebebiyle değer kaybetmeye başlamıştır. 1934 yılında 30 Haziran'ı 1 Temmuz'a bağlayan gece Adolf Hitler, SA'nın üst kademelerinde yer alan kişilerin tutuklanmasını ve idamını emretmiştir. O gece, 85 üst düzey SA lideri bıçaklanarak öldürülmüş olduğu için Alman tarihine "Uzun Bıçaklar Gecesi" olarak geçmiştir. Ernst Röhm de aynı şekilde öldürülmüş olduğu için SA'nın başına Viktor Lutze getirilmiştir.

⁶² Yakuplu, *Azerbaycan Lejyonerleri...*, s. 37.

⁶³ Çelik, *II. Dünya Savaşında...*, s. 181.

lardan aldıkları eğitimler ile gönüllü olarak Alman Ordusu'na destek için hazırlanan lejyon birlikleri sayıları az da olsa artık "*Alman Müttefikî*"⁶⁴ olarak savaşa hazır hale gelmişlerdir. Doğu Lejyonlarından kuruluş hazırlıkları tamamlanan 781, 782, 783 ve 784. Türkistan Piyade Taburları; 804 ve 805. Azerbaycan Piyade Taburları; 800. Çerkez, 801. Dağıstan, 802 Oset Piyade Taburları; 795 ve 796. Gürcü Piyade Taburları, 808 ve 809. ve Ermeni Piyade Taburları 1942 yılı sonbahar aylarında eğitimlerini tamamlayarak savaşa hazır bir şekilde görevlendirildikleri cephelere ulaşmışlardır.⁶⁵

1942 yılı ortalarından itibaren lejyon alaylarından cephelere sevkiyatın ikinci büyük dalgası başlamıştır. Yaklaşık 9 ay süren sevkiyat ve dağıtımlar 1943 yılı baharında son bulmuştur. Bu dönem zarfında Polonya'daki acemi birliklerinden cephelere gönderilen birlikler içinde 806, 807, 817 ve 818 no'lu Azerbaycan Piyade taburları bulunmaktadır. Bu arada Doğu Bakanlığı Kafkasya Masası üst düzey bürokratlarından General Köstring 30 Nisan 1943 tarihinden sonra Türk Asıllı Lejyon Birlikleri olarak göreve başlamıştır.⁶⁶

Alman Ordusu'na destek amacıyla kurulmuş olan lejyonların karargâhı, Polonya sınırları içerisinde bulunan Polşa mevkiindedir. Daha sonra Paris'te bir merkez teşkil edilmiştir. 1942-1943 yıllarında ana karargâhta eğitilen lejyonlardan toplam elli üç tabur oluşturularak ihtiyaç olan cephelere görevlendirilmişlerdir. Sayılarının 50.000'i aştığı tahmin edilen bölüklerde asker ve subay sayısı 750-900 arasındadır. Bütün lejyonların tamamındaki Alman subay ve yönetici sayısının sadece 60 kişi olduğundan yola çıkarak lejyonların sadece teknik değil, kültürel olarak ta kendi yaşam tarzlarını devam ettirdikleri düşünülebilir. Birliklerin hepsinde Alman komuta kademesi ile Türk Askerler arasında iletişim sorunu olmaması için tercüman bulundurulmakta ve ortaya çıkan anlaşmazlıkların giderilmesine anında müdahale edilmektedir. Güney

⁶⁴ Doğu Lejyonları kapsamındaki Türkistan Birlikleri'nin kendi elbise, yakalılık, kolluk ve flamaları ile cephelere gelmesinin Alman askerlerinin morallerini de olumlu yönde etkileme ihtimali yüksektir.

⁶⁵ Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 198; Yakuplu, **Azerbaycan Lejyonerleri**, s. 41.

⁶⁶ Lejyon Birlikleri'ndeki askerler Almanya için gönüllü olarak bilirse de, durumun mecburiyetten doğduğunu iki taraf da farketmektedir. Her halükarda eğitim kışlarında kalmak esir kamplarında kalmaktan çok daha iyidir. Cephelere dağıtılan lejyon birliklerinin sevkiyat ve görevleri konusunda tek yetkili ise 1944 sonrası dönemde "Gönüllü Birlikler Komutanı" (General der Freiwilligenverbände) Ernst Köstring'dir. Bir önceki görevi Türkistan Lejyonları Genel Müfettişi olan General Köstring bu birlikler ile iyi diyalog kurması ile tanınacaktır. Çelik, **II. Dünya Savaşında...**, s. 199.

Alman Ordusu'nun Karadeniz'in kuzeyinden Kafkasya'ya doğu ilerlemesinde ise genelde Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni taburlarından faydalandığı görülmektedir.⁶⁷ 804'üncü Azerbaycan Taburu, Alman Dağ Kolordusu ile birlikte Sohum⁶⁸ şehrini kuşatmasına iştirak etmiştir.⁶⁹

Azerbaycanlı gönüllülerin ilk muharebelerinden birisi Kafkasya'da Karacay Türklerinin yaşadığı bölgede olmuştur. Ruslara karşı vuruşan Azerbaycanlı askerler ilk kurtardıkları şehrin adını "Zafer şehri" koymuşlardır. Bu muharebeden sonra Azerbaycanlı lejyon askerleri yüksek rütbeli Alman zabitanın teşekkürünü kazanmışlardır.⁷⁰ Azerbaycan lejyonu 2 alay, 20 tabur ve diğer bölümlerden oluşmakta olup, sadece Kafkasya cephesinde 4500 Azerbaycanlı askerden oluşmuş 5 tabur savaştı. Başarılarından dolayı Almanlar, onları "Aslan", "Bergman", "Donmek" taburları gibi isimlerle anmışlardır. Lejyon alayları içindeki Azerbaycanlıların sayısı 38 bine kadar ulaşmıştır.⁷¹

Alman Ordusu içinde destek kuvvetleri olarak düşünülüp kuruluşu gerçekleştirilmiş olan Türk-Müslüman lejyon alaylarını şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

Kafkas Müslüman Lejyonu: Toplanma merkezi: Jedlnia'dır.⁷² Kafkas Müslüman Lejyonu'nun adı 2 Ağustos 1942'de Azerbaycan lejyonu olarak değiştirilmiştir.⁷³ 1942 yılı ortalarına kadar Alman ordusunda geri hizmetlerde görevlendirilen esir Azerbaycan kökenli askerler, 1942 yılı sonunda 'Azerbaycan Gönüllü Silahlı Birlikleri' teşkilatını kurmuşlar ve "Bozkurt, Bergman, Cevat Han ve Aslan taburları" ile özel tim birliklerini teşkil etmişlerdir.

⁶⁷ Sefer Bakülü de genel olarak aynı güzergâh üzerinde lejyon alayında görev yaptığını ve özellikle Ukrayna'da sivil Yahudi halkın katledilmesine tanıklık etmek mecburiyetinde kaldığını ifade etmiştir.

⁶⁸ Sohum olarak adlandırılan şehir günümüzde Abhazy Cumhuriyeti'nin Karadeniz kıyısındaki Sohumi şehridir.

⁶⁹ Çelik, **H. Dünya Savaşında...**, s. 201.

⁷⁰ Yakuplu, **Azerbaycan Lejyonerleri...**, s. 42.

⁷¹ "Azerbaycan Lejyonu", http://www.azerbajians.com/content_1714_tr.html, (09.10.2016'da erişildi).

⁷² Polanya'da bir bölge.

⁷³ "Doğu Lejyonları", https://tr.wikipedia.org/wiki/%Do%C4%Fu_lejyonlar%C4%B1, (01.10.2016'da erişildi).

Bu birliklerin asker sayısı 1943 yılında 100 binin üzerine çıkmıştır.⁷⁴ Türkistanlı esir askerlerden de benzer şekilde alaylar teşkil edilmiştir.⁷⁵

Azerbaycanlılardan teşkil edilmiş olan lejyon alaylarının Alman kumanda kademesi ile irtibatından sorumlu olan A. Fatalibeyli Düdenginski, aslen Nahçıvan'ın Şerur rayonundan olup, başarılı bir Sovyet subayıdır. 12 Haziran 1908'de Şerur'un Dudengski kentinde doğmuştur. Ataları Safevi Devleti'ne kadar dayanmaktadır.⁷⁶ O, 1939'da Sovyet askeri olarak Finlandiya muharebesine iştirak etmiş ve "Kırmızı Yıldız" nişanı ile taltif edilmiştir. 1940 yılında Almanlara esir düşmüştür. Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekâtı'nın başkanı olan M. E. Resulzade, A. Fatalibeyli'ye çok güvenmekte olduğu için Müslüman lejyonları ile ordu karargâhı arasında irtibat vazifesini gerçekleştirmek üzere tesis edilmiş olan "İrtibat Heyetleri"nin başına getirilmesini tavsiye etmiştir.⁷⁷

Mehmet Emin Resulzade aynı tarihlerde Azerbaycan'ın bağımsızlığı için sürgünde mücadele veren bir lider olarak A. Fatalibeyli ile tam bir fikir birliği içindedir. A. Fatalibeyli, muharebeler öncesinde, Azerbaycanlı ve Kafkasyalı Türk Lejyon birliklerine: "Kardaşlarım, bu karlı dağların ardında bizi sabırsızlıkla gözleyen milyonlarca gözleri yaşlı esir Türk gardaşlarımız vardır. Onları kurtarmak bizim namus borcumuzdur" derken aslında bu görevi niçin kabul etmiş olduğunu ve de bu lejyonlarda görev yapanların asıl hedefinin ne olduğunu ifade etmeye çalışmaktadır.⁷⁸

Almanlar, lejyonlar için haftalık dergiler ve gazeteler de yayımlamışlardır. Bunlar, milli dillerde ve bazen de iki dilde yahut Almanca paralel nüshalar şeklinde yayınlanmıştır. Azerbaycanlılar, Türkistanlılar Volga Tatarları kendi

⁷⁴ Sırakaya, **İkinci Dünya Savaşı ve...**, s. 151.

⁷⁵ Nazi Almanyası'nda Yabancı Gönüllü Birlikleri (SSCB Doğu Halkları), [https://tr.wikipedia.org/wiki/Nazi_Almnyas%C4%B1%27nda_yabanc%C4%B1_g%C3%B6n%C3%BCn%C3%BCn](https://tr.wikipedia.org/wiki/Nazi_Almnyas%C4%B1%27nda_yabanc%C4%B1_g%C3%B6n%C3%BCn%C3%BCn%C3%BCn), (5.10.2016'da erişildi).

⁷⁶ Yakuplu, **Azerbaycan Lejyonerleri...**, s. 11; İ. Z. İsmayılov, **Azerbaycanlıların II. Dünya Müharebesinde İştiraki**, Bakı, 2000, s. 25.

⁷⁷ Nesiman Yakublu, Abdürrahman Fetalibeyli-Düdenginski, (Azerbaycan lejyonunun kumandanı, "Azadlık" radyosu "Azerbaycan" redaksiyasının Baş Redaktörü, Bakı, 2009, s. 11, 12, 13.) "Mayor E. Fetalibeylinin Almanya'daki faaliyetinin en mühümü onun Milli Azerbaycan Kurultayını teşkil etmesi olmuştur".

⁷⁸ Yakuplu, **Azerbaycan Lejyonerleri...**, s. 42-43.

aralarında edebi dergiler ve kitaplar yayınlamaya çalışmışlardır. Savaş esnasında Lejyon Kızıl Ordu'nun eski binbaşısı Mecit Karsala'nın redaktörlüğü ile "Azerbaycan" adında haftalık gazete yayımlanmıştır. Gazetede esas olarak millet olarak kendini tanıma ve vatanseverlik hususundaki milli yazılar yayımlanmaya çalışılmıştır.⁷⁹

Doğu Bakanlığına bağlı olan bütün milli temsilciliklerin kendi öz bütçeleri de vardır. Kafkas irtibat heyetlerinin bütçesi 300.000 mark civarında iken, bu miktar savaşın sonlarına doğru 600.000 marka kadar ulaşmıştır. İhtiyaç olması halinde özel olarak tahsis edilmiş olan fonlardan da faydalanılmaktadır. Bu dergi ve gazetelerde çalışanlara ayda 350-400 mark civarında maaş verilmektedir.⁸⁰

A. Fatalibeyli, lejyon alayları teşkiline destek verirken asıl amacı; Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığını kazanarak Sovyet hakimiyetinden kurtulmasıdır. Bu hususta onun için yol gösterici ve lider konumunda ise 28 Mayıs 1918'de kurulup kısa süre sonra 27 Nisan 1920'de Sovyet hâkimiyetine düşmüş olan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sürgündeki ilk cumhurbaşkanı ve kurucusu Mehmet Emin Resulzade bulunmaktadır. Almanlar da bunu bildikleri için her fırsatta M. E. Resulzade'den faydalanmaya çalışmışlardır. Ancak M. E. Resulzade, Almanya ile olan görüşmelerde daima Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve menfaatlerini savunmakta olduğu için ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve müteakiben 7 Ekim 1942'de Romanya Bükreş'e gitmiştir. Almanlar bu duruma mani olmak için M. E. Resulzade'ye Dresden'deki okullardan birinde öğretmenlik teklif etmişlerse de kabul ettirememişlerdir. M. E. Resulzade'nin ayrılmasından sonra Milli Azerbaycan Komitesi'nde Hilal

⁷⁹ "Azerbaycan Lejyonu", <http://www.azerbaijans...> (09.10.2016'da erişildi).

⁸⁰ Yakuplu, *Azerbaycan Lejyonerleri...*, s. 39.

Münşi'nin⁸¹ tek temsilci olarak kalması sebebiyle, Almanlar Halil Hasmemmedov⁸² grubu ile temas kurmaya çalışmışlardır. Bu görüşmelerin olumlu sonuçlanmasında Azerbaycanlı “Kafkas” grubuna mensup Fuat Emircan, Abbas Bey Atamalıbeyov ve A. Fatalıbeyli tesirli olmuşlardır.⁸³

A. Fatalıbeyli'nin bu yoğun çabaları sonucunda “Azerbaycan Milli Birlik Meclisi” güçlenerek faaliyetlerini artırmaya başlamıştır. Bu hususta Abbas-kulu Abbasov, Veli Elekberov, İslam Aliyev, Abbas Atamalıbeyov, Rahim Babayev, Ceyhun Hacıbeyli, Balakişiyev, Hacı Hacınski, Cihangirbey Bala-kişiyev, Hacı Hacınski, Cihangirbəy Kazımbeyov, Celil İsgenderli, İsrafilbey İsrafilov, Enver Kazıyev, Macid Karsalanlı, Nuşibəy Zülqaderov, Cabbar Memmedov, Cümşüd Memmedov, Murbahan Memmedov, Sebzeli Memmedov, Ferman Memmedov, Orucov, Süleymanov, Zahid Hoyski, Fuadbey Emircan, A. Fatalıbeyli ile birlikte hareket etmektedirler.⁸⁴

A. Fatalıbeyli, 6 Kasım 1943'te Berlin'de Kaiser Oteli'nde⁸⁵, Milli Azerbaycan Kurultayı'nı tertip ederken, ayrı merkezlerle Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığını kazanması için çaba sarf eden Sovyet muhalifi Azerbaycanlıların hepsinin tek bir merkezin çatısı altında toplanmasını da temin etmek amacındadır. O dönemde Almanya'da Milli Azerbaycan Komitesi, Genç Azerbaycan'ın Milletçiler Grubu ve diğer benzer gruplar vardır. Sovyetler ve Bolşevizm'e karşı olan bu birleşmeden, Almanya da kendi menfaatleri doğrultusunda istifade edebileceğini düşünmektedir. Bu maksatla Azerbaycan

⁸¹“Yüz Talebeden Biri Hilal Münşi”, <http://manera.az/yaddas/1232-yuz-telebeden-biri-hilal-munsh-maneraaz.html>, (09.10.2016'da erişildi). 1902 Şuşa doğumludur, 1919'da eğitim için Almanya'ya gönderilmiştir. Bakü'nün Sovyetleşmesinden sonra Berlin'de kalmış ve “Azerbaycan İstiklal Komitesi”nin başkanı olmuştur. Münşi daima M. E. Rezulzade'nin yanında olmuştur. 1932-1943 yıllarında Berlin'de İstiklal Gazetesi'nin çıkarılmasında etkin rol oynamıştır.

⁸² http://www.azerbaijans.com/content_359_tr.html, (09.10.2016'da erişildi). Halil Bey Hasmemmedli (1875-1947) 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele eden siyasetçisi ve devlet adamlarından birisidir. 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Devleti'nin Adliyye ve Dâhili İşler Nazırlığını yapmıştır.

⁸³ Yakuplu, *Azerbaycan Lejyonerleri...*, s. 39.

⁸⁴ Yakuplu, *Azerbaycan Lejyonerleri...*, s. 40.

⁸⁵ Günümüzde adı geçen otel, Batı Berlin'in huzurlu Charlottenburg bölgesinde; çok sayıda mağaza, restoran ve kafenin yakınında merkezi bir konuma sahiptir. Otelden sadece birkaç adım mesafede; Kurfürstendamm alışveriş caddesi, Potsdamer Platz ve Alexanderplatz gibi turistik mekânlara doğrudan ulaşım olanağı sunan bir yeraltı treni istasyonu bulunmaktadır.

Milli Kurultay'ının gerçekleşebilmesi için her türlü desteği vermiştir. Avrupa'nın muhtelif ülkelerinden davet olunmuş; Azerbaycanlılar, cephelerden gelen asker ve subaylar, konuklar, bu kurultaya iştirak etmişlerdir. Salon üç renkli milli Azerbaycan ve Almanya bayrakları ile donatılmıştır.⁸⁶

Bu kurultayın da gösterdiği üzere A. Fatalibeyli, mevcut durumu bir fırsata dönüştürerek sürgündeki diğer muhalifler ile birlikte Almanya'nın da desteğini alarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını gerçekleştirebileceklerini düşünmektedir. Bu inanç sonucu olarak da Almanya'ya samimi destek vermeye devam etmiştir. 1944 yılında Azərbycan lejyonerləri olan A. Fatalibeyli'nin, İ. İsrailov'un, R. Babayev'in, T. Memmed və E. Kazıyev'in faaliyetleri sonucunda Lejyon İrtibat Kərgahı'nın (Ferbunduqştab) Paris bürosu açılmıştır. Paris'deki bu şubenin faaliyetlerinden Nuşibey Zülqederov, Rıza Tağıyev və Alibəy Hacinski sorumlu olacaklardır.⁸⁷

İronik olan şudur ki; Bir taraftan Alman cephelerinde Sovyet ordusuna karşı mücadele veren Azerbaycanlılar, diğer taraftan da başta Almanya olmak üzere diğer Sovyet cephelerinde kanla, ölümle sınanmaya, cefa çekmeye devam etmişlerdir. Savaşın başlamasını müteakiben Azerbaycan'dan ilk hafta içinde 40 binden fazla kız ve erkek Almanya'ya karşı savaşmak için gönüllü olarak Sovyet savaş komutanlığına müracaat etmişlerdir. Neredeyse bütün Sovyet cephelerinde yer alan Azerbaycan Türkleri Sovyet ordusuna önemli katkılar yapmakla kalmamış, büyük kahramanlıklar da göstermişlerdir.⁸⁸ Bunlardan birisi de Mustafa Teymur Ateşli'dir.⁸⁹

Savaşın sonuna kadar Azerbaycan'dan yarım milyonun üzerinde asker Sovyet ordusuna katılmış, 397.400 bin kadarı savaşta şehit olmuş ya da bakımsızlıktan ölmüştür.⁹⁰ Azerbaycan sadece gençlerini Sovyet ordusuna asker

⁸⁶ Yakuplu, *Azerbaycan Lejyonerleri...*, s. 48. Kurultaya Berlin'den katılmış olan Tuğay Bey ayağa kalkarak, aksakallılardan birinin kurultayı açmasını rica etmiştir. Sürekli alkışlar altında tanınmış I. Dünya Savaşı Azerbaycan gazilerinden olan Cihangir Bey Kazım oğlu kürsüye gelip, Milli Azerbaycan Kurultay'ını başlatmıştır. Cihangir bey konuşmasında: kurultayın Azerbaycan'ın milli istiklal tarihinde oynadığı mühim rol ve ehemmiyetini vurguladıktan sonra, Alman hükümetine vermiş olduğu destekten dolayı toplantıdakiler adına teşekkür etmiştir.

⁸⁷ Yakuplu, *Azerbaycan Lejyonerleri...*, s. 40.

⁸⁸ Nıkpur Cabbarlı, *Azerbaycan Muhaceret Nesli*, Bakü, 2011, s. 6.

⁸⁹ Sırakaya, *İkinci Dünya Savaşı ve...*, s. 160-161; "Mustafa Teymur Ateşli", <http://www.biyografya.com/biyografi/12924>, (05.10.2016'da erişildi).

⁹⁰ Sırakaya, *İkinci Dünya Savaşı ve...*, s. 161-162.

olarak göndererek değil aynı zamanda II. Dünya Savaşı boyunca Azerbaycan petrol üretiminin büyük kısmını da vermek mecburiyetinde kalmıştır. Bu üretim miktarlarının tamamı ayrıca 22 milyon ton gaz ve üretimi gerçekleştirilen diğer ürünlerinin tamamı Sovyet cephelerine gönderilmiştir.⁹¹ Aynı durum farklı şekillerde Kırım, Türkmenistan ve sair Müslüman Sovyet halkı için de geçerli olmuştur. Ancak sonuç olarak Sovyet Rusya tarafından ödülle değil cezalandırmayla karşılanmışlardır.

Sonuç

Bu lejyon alaylarında başarılı muharebelerde etkin olarak rol alan Türk asıllı askerlerin durumu, Almanya'nın mağlup olarak geri çekilmeye başlamasıyla birlikte I. Dünya Savaşı sonundaki duruma benzer bir mahiyet kazanmıştır⁹². Yani "Tarih Tekerrürden İbaretir" ifadesi, II. Dünya Savaşı sonlarında Kafkasya'da yaşanan hadiselerle yeniden doğrulanmıştır. Alman Ordularının işgal etmiş oldukları Sovyet topraklarından çekilmesi ile Müslüman halk aynı Osmanlı Ordusunun 1918'de Kafkasya'yı tahliye etmesi sonucunda yaşamış olduğu trajedinin benzeri ile karşı karşıya kalmıştır. Başta devlet başkanı Stalin olmak üzere Sovyet yöneticileri ülkedeki bütün Müslüman-Türk asıllı halkı Almanların ve Türkiye'nin işbirlikçisi olarak gördükleri için nefret ve intikam duyguları ile hareket etmeye başlamışlardır. Önce Kafkasya ve ardından Kırım'dan çekilen Alman ordularının ardından bölgeye giren Kızıl Ordu Birlikleri, işbirlikçi oldukları iddiasıyla bölgedeki Müslüman halka ağır cezalar vermeye başlamıştır.⁹³

⁹¹ Sırakaya, *İkinci Dünya Savaşı ve...*, s. 178.

⁹² Çelik, *II. Dünya Savaşında...*, s. 205.

⁹³ Bölgedeki Müslüman ahali öncelikle Sibirya'ya sürgün edilmiş ve stratejik bir bölge olan Kırım'da bir daha kendilerine karşı gelemeyecek şekilde Türk nüfus yok edilmeye çalışılmıştır. 18 Haziran 1944 günü Kırım Özerk Cumhuriyeti feshedilerek bölge doğrudan Moskova'ya bağlanmıştır; Türkçe şehir ve köy isimleri Rusçaya çevrilerek bölgede Tatar Türkçesine yasak getirilmiştir. Aslında bu zulüm çok önceden başlamıştır. Yakuplu, s. 19, "Arqumenti i faktu" Gazetesi'nin 1989 yılında yayınlamış olduğu Stalinizmin genel kurbanlarının sayısının 1939'da 40 milyona kadar ulaştığını göstermektedir. 1939 yılında 1 Ocak (Yanvar) Gulak kampındaki "GULAK" 1.317.195 esirden 830.491'unun Rus, 181.9050'sinin Ukraynalı, 44.785'inin Belarus, 24.894'ünün Tatar, 24.499'unun Özbək, 19.758'inin Yahudi, 18.572'sinin Alman, 17.123'ünün Qazax, 16.860'mın Polyak, 11.723'ünün Gürcü, 11.064'ünün Erməni, 9352'sinin Türkmən, 4874'ünün Başqırd, 4347'sinin Tacik, kalan 96.948'inin de 100'den çok millətin mensuplarıdır.

Daha savaş bitmeden önce 1944 yılında Paris'in Almanlardan kurtarılmasından sonra buradaki Azerbaycan lejyonunun bir kısmı mahvedilmiş, diğer kısmı ise İngiliz-Amerikan kuvvetlerine teslim olmuştur.⁹⁴ Müttefiklik hukuku gereğince bu lejyon askerlerinin de Sovyetlere teslim edilmiş olması ve lejyonlarda görev alanların büyük kısmına uygulanmış olduğu gibi vatana ihanetle cezalandırılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

23 Şubat 1945'te Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan etmesi ile birlikte lejyon alaylarında savaşan yaklaşık 250 bin Azerbaycan Türkünün büyük kısmı büyük bir üzüntü yaşarken, Almanya'nın savaşta yenilmesinin kesinleşmesi ile birlikte psikolojik çöküntüye girmişlerdir. Bu askerler Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimiyeti sonrasında da Sovyet Rusya'ya iade edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Bunlardan çok azı Avrupa'da kalmayı başarmış, bir kısmı Kral Faruk'un isteği ile Mısır'a giderken bir kısmı da Ürdün'ü tercih etmiştir. Mustafa Teymur Ateşli gibi bazıları da Alman hanımlarla evlenerek iade edilmekten kurtulmuşlardır.⁹⁵ Safter Bakülü ise kendisi ile birçok arkadaşının Sovyetlere teslim olmaktan kaçmak için İsviçre'ye sığındıklarını, uzun bir müddet burada yaşadıktan sonra da 1948'de Türkiye'ye geldiklerini ifade etmektedir.⁹⁶ Azerbaycanlı lejyonerlerden Güney Amerika'ya, Amerika Birleşik Devletleri'ne, Arjantin'e, Fransa'ya, İsviçre'ye ve hatta Çin'e iltica edenler de olmuştur.⁹⁷ Hâlbuki "Eger Bakü'nün nefti olmasaydı, Sovyetler İttifakının qalebesi belki de mümkün değildi..." diyen Haydar Aliyev önemli bir konuya işaret etmekte ve "Bu nefti hâsıl eden ise kâhröman

⁹⁴ "Azerbaycan Lejyonu", http://www.azerbaijans.com/content_1714_tr.html, (09.10.2016'da erişildi).

⁹⁵ "Mustafa Teymur Ateşli", <http://www.biyografya.com/biyografi/12924>, (01.10.2016'da erişildi).

⁹⁶ Kahraman Durak, "Manisada Bir Nazi Askeri", **Yeni Asır**, 24.11.2012; Tarafımızdan yapılmış olan görüşmede de benzeri bilgilere yer verilmiştir. Esirlik, çile ve aile hasreti ile geçen 27 yılın ardından kendi ailesini kuran ve 3 çocuğu olan Safter Bakülü 1982 yılında Manisa'da emekli olmuştur. Bakülü, "Anamın hasreti içimi parçalıyordu. Ona bir kez daha sarılmak için neler vermezdim ki. Ama izin çıktı. 1969 yılında turist olarak Leningrad'a gittim. Akrabalarım beni karşıladı. KGB görevlileri ile Tiflis'e gittik. Daha sonra da Bakü'ye vardık. Sabah 08.00, akşam 21.00 arası görüş izni verdiler. 4 gün hakkım vardı. Köyüme gittim, anam dış kapıda oturuyordu. Çok yaşlanmıştı. 27 yıl, 7 ay, 3 gün sonra ona sarıldım, uzun uzun kokladım" diyor. "Aynı anıları biz de Azerbaycan'dan gelen ekip ile birlikte gözyaşları ile dinlerken düşünmüştüm; Ne zaman bitecek Azerbaycanlı Kardeşlarımızın çilesi ve Türkiye'de ne zaman anlaşılacak bağımsız vatanın ne kadar önemli olduğu"

⁹⁷ Yakuplu, **Azerbaycan Lejyonerleri..**, s. 15.

Azerbaycan halkı olmuştur. Buna göre de Bakü şehri “Kahraman şehir” adına layik görülmeli idi. Lakin bu da edilmedi”⁹⁸ demektedir.

Bu süreçte de aktif olan A. Fatalibeyli, Azerbaycan lejyoner askerlerinin, Sovyet ordusunun eline geçmemesi için imkânlar dahilinde bunlardan bir kısmını güney ve batı cephelerinin yanı sıra yine o dönemde daha sakin bir bölge olan İtalya’ya göndermeye çalışmıştır. Her kayıt ve şartta Sovyet ordusuna teslim olmak istemeyen lejyon askerleri, Müttefik devletlerin esiri olmayı tercih etmektedirler. Zira Sovyetlerin eline geçerse öldürüleceklerini bilmektedirler. Teslim olanların akıbeti gün gibi açık olup, her bölgeden bu istikamette haberler gelmektedir.⁹⁹ Bütün çabalara ve itirazlara rağmen Müttefik ordularına teslim olan lejyon askerlerinden yaklaşık 600 asker dışındakilerin büyük bölümü Sovyet Rusya’ya teslim edilmiştir. Stalin savaş sürerken de belirttiği gibi bu savaş esirlerinin vatan haini olduğunu söyleyerek, çoğunu öldürmüş ve kalanını da başta Sibirya olmak üzere çalışma kamplarına göndermiştir.¹⁰⁰

Rus ve diğer Müttefik ordularının önünden kaçan on binlerce Kırımlı, Azerbaycanlı, Türkistanlı Müslüman halk, can güvenliği sebebiyle Almanya’ya sığınmaya ve kamplara yerleştirilmeye başlanmışlardır. Durum giderek kötüleşmeye başlayınca Kudüs Müftüsü Emin el Hüseyini, SS Merkez Dairesi Başkanı Berger’den muhacir Müslümanların, Rus zulmünden korunabilmesi için yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır.¹⁰¹ Benzer şekilde Şubat

⁹⁸ İsmayılov, *Azerbaycanlıların II. Dünya Müharebesinde...*, s. 4-5; Sovyet haki miyyeti döneminde halkın faşist Almanya’nın hücumuna karşı yapmış olduğu ən ağır və kanlı müharebe “Böyük Vətən müharibəsi”olarak adlandırılmaktadır. Bu müharibədə SSCB tərkibində yaşayan halklar 27 milyon nəfər kaybetmişlerdir. Aynı müharebədə Azərbaycan’ın kayıpları 300 bin nəfərdən çox olmuşdur. Hatta Haydar Aliyev’e göre; “Egər Bakü’nün nefti olmasaydı Sovetlərin qəlip gelmesi bəlkə də mümkün deyildi... Bu nefti həsil edən işə kəhrəman Azərbaycan halkı olmuşdur. Buna görə də Bakü şəhəri “Kəhrəman Şəhər” adına layik görülməli idi. Lakin bu da edilmedi”.

⁹⁹ Yakuplu, *Azerbaycan Lejyonerleri*, s. 13.

¹⁰⁰ Sırakaya, *İkinci Dünya Savaşı ve...*, s. 152.

¹⁰¹ Çelik, *II. Dünya Savaşında...*, s. 209. Filistin Bölgesi’ni elinde bulunduran İngiliz İşgal İdaresi ile olan anlaşmazlığı dolayısı ile sürgünde bulunan Kudüs Müftüsü Emin el Hüseyini, İkinci Dünya Savaşı boyunca uzunca bir dönem Almanya’da kalarak Nasyonal Sosyalist Alman iktidarı ile işbirliği yapmıştır. Yakuplu, *a.g.e.*, s. 36. 1930’lu yıllarda iktidara gelen Hitler “Müslümanlardan istifade”ye öncelik vermiştir. Naziler bilinçli bir şekilde özellikle Türkiye dahil olmak üzere İslam dünyasında “Hitlerin sünnetli bir Müslüman olduğu” şayiasını yaymaya çalışmışlardır. Böylece Almanya’ya yönelik bir sempati oluşturabileceklerini düşünmektedirler. Hitler, Kudüs müftüsü Hacı Emin El-Hüseyin’le de yakın ilişkiler kurmuştur. Bunun

1946 yılında bu zulme sessiz kalamayan Papa XII Pius da¹⁰², bu zulmün durdurulmasını istemiştir. Ancak bu talep ve ricaları dikkate alınmayarak, Müttefik askerler tarafından 24 Şubat'ta Baviera'da Plattling'de ele geçirilip teslim alınan iki tabur asker, onların kendilerini öldürme taleplerine dahi imkân verilmeden Sovyet ordusuna teslim edilmiştir.¹⁰³

Bu mahşerde Türkiye ne yapmaktadır? Zira gerek bu süreçte ve gerekse de savaşın sürdüğü günlerde Türkiye'ye iltica edenlerin de olduğu da bilinmektedir. Bunlar Yozgat'taki bir kampta Alman ve diğer yabancı uyruklular ile birlikte enterne edilmişlerdir. Bu kampta yaklaşık olarak 237 Türk, Müslüman ve sair Sovyet vatandaşı bulunmaktadır. Sovyet Rusya'nın talebi ile bunlardan ilk parti olarak 195 kişi Yozgat kampından zorla, arzuları hilafına ve bütün yalvarmalarına karşı müttefiklik hukuku gereğince 06.08.1945 tarihinde Tıhmıs kapısından Sovyet Devleti'ne teslim edilmişlerdir. Ancak daha sonra mütekabiliyet esasına göre Sovyetlerin aynı şekilde davranmadığı görüldüğü için ilticacı diğer askerlerin iadesinden vazgeçilmiş, Yozgat kampı dağıtılarak Türkiye'de kalmayı arzu edenlerden Türk soylu olanların vatanışlığa alınması esas kabul edilmiştir.¹⁰⁴

Bu hususla ilgili Başbakanlık Arşivi'nde, Dâhiliye Nezaretinden Başbakanlık Makamına yazılmış olan belgede; "Bakanlar Kurulunu 21.05.1945 gün ve 3/2563 sayılı kararı gereğince Sovyetlere iade edilecek Yozgat Enterne kampında 241 kişinin yanı sıra ikisi de İstanbul'da olan Sovyet vatandaşının

sonucu olarak Hacı Emin El-Hüseyin: Hitler'e destek olmak için şu beyannemeyi yayınlamıştır: "Hitlerin doğum günü ile Hazreti Muhammed'in doğum günleri aynı aya tesadüf etmektedir. Hitler sünnetlidir, Müslümandır". Muhammed Emin el-Hüseyini (Arapça: محمد أمين الحسيني) (d. 1895/1897, Kudüs, Filistin - ö. 4 Temmuz 1974, Beyrut, Lübnan), Filistinli Müslüman lider. 1921 - 1948 yılları arasında Filistin baş müftüsü ve Filistin Ulusal Hareketi'nin kurucusudur.

¹⁰² "Papa XII. Pius Yahudileri Kurtardı mı?", <http://arsiv.salom.com.tr/news/print/16307-PAPA-XII-PIUS-Yahudileri-kurtardi-mi.aspx>, (09.10.2016'da erişildi). Asıl adı Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli olan Papa Pius, 2 Mart 1939-9 Ekim 1958 arasında papalık yapmıştır. Alman tarihçi Dr. Michael Hesemann, The Daily Telegraph Gazetesi'ne yaptığı açıklamada; II. Dünya Savaşı döneminde Cardinal Eugenio Pacelli adıyla tanınan Papa XII. Pius'un, dünyanın çeşitli ülkelerindeki başpiskoposlara gönderdiği mesajlarda, "Aryan olmayan Katolikler" ile "Hristiyanlığı seçmiş Yahudilere" vize sağlamaları ricasında bulunduğunu iddia etmiştir.

¹⁰³ Yakuplu, **Azerbaycan Lejyonerleri...**, s. 16.

¹⁰⁴ Hakkı Uyar, "70. Yılında Boraltan Köprüsü Olayı", a.g.m., <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/tarihden/3184-70-yilinda-boraltan-koprusu-olayi>, (02.10.2016'da erişildi).

iadeleri için hazırlık yapıldığı” bildirilmektedir. Ancak bu esnasında bazı te-reddütlere düşüldüğü ifade edilmekte ve Yozgat Valiliği’nden gelen bilgilere göre, bunların Sovyetlere dönmek istemedikleri bu işle görevlendirilmiş olan Sovyet memuru ile de münakaşa yaptıkları, teslim ve iade edilmeleri halinde mutlaka öldürüleceklerinden emin olduklarını ifade ettikleri belirtilmektedir. Bu sebeple de kamp kumandanlığı elleri kelepçelenecek bunların iadesinin düşünülmemekte olduğunu bildirmektedir denilmektedir.¹⁰⁵

Zaman zaman gazete ve dergilerde “Boraltan Faciası” olarak ifade edilen hadiseyi arşiv belgeleri ile teyit etmek¹⁰⁶, her ne kadar mümkün olamamış olsa

¹⁰⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, T.C. Dahliye Vekâleti Emniyet Umum Müdürlüğü, Şube7. B, Dosya, 874/1416, numara 40125, “Sovyet Rusya’ya iade edilecek mülteciler hakkında”.

¹⁰⁶ Uyar, “70. Yılında Boraltan...”, a.g.m., “Günümüzde Boraltan Köprüsü olayı olarak bilinen konuyu ilk kez gündeme getiren isim DP Tekirdağ Milletvekili Şevket Mocan olup, Sovyetler Birliği’ne iade edilen mültecilere ilişkin soru önergesi Mayıs 1951 tarihinde TBMM’ye verilmiştir. Önerge 18 Temmuz 1951’de TBMM’de gündeme gelmiştir. Söz konusu önerge, Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’nın sonlarında Almanya ve Japonya’ya savaş ilan etmesi ve 1951 yılında da, Almanya’ya savaş haline son verilmesine ilişkin kanun tasarısının görüşülmesi sonrasında gündeme gelmiş olup, şu şekildedir: “1. Muhtelif tarihlerde memleketimizde siyasi mültecilik haklarına dayanarak iltica etmiş (156) mülteci 1947 senesinde, milletlerarası hukuk kaidelerine tamamen aykırı olarak Sovyet Rusya’ya teslim edildikleri doğru mudur?”

2. *Facia kurbanlarının sevk şekli de kurban gönderilen mabudun usullerine uygun olmasından ve akıbetlerini görmesinden, teslim işinde vazifeli Yedek Subay Posta Müfettişi Reşat’ın asabi rahatsızlığa uğradığı ve sinir hastanelerinde elyevm tedavisi olduğu doğru mudur?*

3. *1945’te Almanya’daki öğrencilerimizi getiren İsveç bandıralı vapurla (Enver Anar ve Âdem) isminde iki münevver askerî Türk mülteci gencin senelerden beri memleketimizde tavatun etmiş amca ve teyzesinin yanından alınarak (Ankara’ya gönderiyoruz) diye Komiser Muavini Ali Rıza nezaretinde Kars’ta aynı mabuda kurban sundukları vâkı midir?”*

Dönemin Adalet Bakanı ve Edirne milletvekili olan Nasuhioğlu, soru önergesine Dışişleri, İçişleri ve Milli Savunma bakanlıklarından aldığı bilgiler doğrultusunda şu şekilde cevap vermiştir:

“Muhterem arkadaşlar, sorulan hususlar hakkında Dışişleri, İçişleri ve Milli Savunma bakanlıklarından alınan bilgilere göre:

İkinci Cihan Harbinin başından itibaren memleketimize muhtelif devletler tabiiyetini haiz askerî şahıslar iltica etmiş ve bunlar bitaraf bir Devlet olmamız itibarıyla harbin sonuna intizaren Yozgad’da kurulan kampta enterne edilmişlerdir. 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya’ya karşı harb ilân etmemiz üzerine, müttefiklerimiz arasında yer almış bulunan Sovyet Rusya kendi tebaasından olan askerî mültecilerin iadesini istemiştir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığınca Başbakanlığa yazılan 22.V.1945 tarihli tezkerede, Almanya ve Japonya ile harb hâline geçmemizden sonra memleketimize iltica etmiş olan müttefiklerimiz tebaasından asker olanların müteakabiliyet şartıyla iadelerinin uygun olacağı teklif edilmiştir. Keyfiyet Bakanlar Kurulunca incelenerek neticede ittihaz olunan Mayıs 1945 gün ve 3/2563 sayılı kararla; ‘Almanya veya Japonya veya her ikisi ile harb halinde olan devletler uyuğundan memleketimizde

da söz konusu belgelerde anlatılanlar da çok farklı değildir. Stalin yönetimindeki Sovyetlerin bu mültecilere ne yapacağı çok net bilinmesine rağmen bunların teslim edilmesinde hiç tereddüt yaşanmamıştır. Bu mültecilerden iadeden kurtulmak için nakilleri esnasında trenden atlayarak intihar edenler de olmuştur. Hâlbuki bunlara umut veren hatta lejyon alaylarının kurulmasının fikri manada destekçileri olanlar arasında Türkiye de vardır. Ancak aynen I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi mağlubiyet sonrasında yine kendi kaderlerine terkedilen Kafkasya ve Azerbaycan halkı olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti çökerken de muhteşem tavrını sürdürmüştür. 1918 yılının son aylarında içinde bulunduğu bütün imkânsızlıklara rağmen 21 Ekim 1918'den itibaren başlatmış olduğu Brest-litovski Anlaşması harici Türk askeri tarafından işgal edilmiş bölgelerin tahliyesi sonrasında bölge halkının güvenliğini temin edici tedbirler almaya çalışmıştır. Bu amaçla başta Azerbaycan olmak üzere, Dağıstan, Nahçıvan ve bütün Aras Havzası boyunca güvenilir vatansever subaylardan gönüllü olanları ordudan terhis ederek, bölgede milis grupları kurmakla görevlendirmiştir. Bu gruplara silah ve teçhizat yardımları da yapılarak en azından Ermeni tedhiş ve saldırılarına karşı mukavemet edebilmeleri temin edilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁷ Ancak aynı yardım düşüncesinin II. Dünya Savaşı sonrasında kendi kaderlerine terk edilmiş olan Kafkasya ve Azerbaycan halkı için geçerli olduğunu söylemek zordur. Bu durumu II. Dünya Savaşı'nın bitmesi sonrasında yalnızlaşan Türkiye'nin selameti ve menfaatleri doğrultusunda izah etmek ne kadar mantıklı ve makul olacaktır? Bu tartışmaya matuf bir konudur. Diğer taraftan aynı dönemler içinde Hitler Almanyasının zulmünden

bulunan mültecilerin yalnız askerlik hizmetine mensup olanlarının müteakabiliyet esası çerçevesinde iade edilmeleri' tasvip edilmiştir. Bu karar mucibince ve Ankara'daki Sovyet Sefareti ile müteakabiliyet esasını tesbit eden bir nota teatisi suretiyle (237) Sovyet askerî mültecisinden (195) i ilk parti olarak 6.VIII.1945 tarihinde Tıhmıs kapısından Sovyetlere iade edilmiştir. Fakat Sovyetlerin, Rusya'ya iltica etmiş olan bir subayımızla iki erimizi, izlerinin bulunamadığını beyanla geri vermedikleri ve bu suretle müteakabiliyet esasını ihlâl ettikleri cihetle, mütebakisinin ve ilk partisinin sevki esnasında yolda kaçan birkaç kişinin iadesinden vaz geçilmiştir. Bundan sonra Başbakanlığın tensibiyle Dışişleri, İçişleri ve Millî Savunma bakanlıklarının temsilcilerinden kurulan komisyonca tanzim olunan rapor Bakanlar Kurulunun 1.IX.1947 tarihli toplantısında incelenerek, komisyon raporuna göre işlem yapılması uygun görülmüş ve böylece Yozgad kampının dağıtılarak yurdumuzda kalmayı arzu edenlerden Türk ırkından olanların vatandaşlığımıza alınması esası kabul edilmiştir. Enver Anar (Enver Kazıyef) ile Kadri Başaran (Adem Kardeşbeyli) adındaki Kızıl Ordu eski subaylarından iki kişinin de Sovyet Rusya'ya iade edilen yukarıda yazılı (195) kişilik listeye dâhil buldukları anlaşılmıştır.

Teslim işinde vazifeli yedek subay posta müfettişi Reşad'ın asabi rahatsızlığa uğradığı ve elyevm sinir hastanesinde tedavi edilmekte olduğu hakkında bilgi mevcut değildir".

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. Yel, **Yakup Şevki...**, s. 69-98.

kaçarak Türkiye'ye sığınmış olan birçok Alman bilim adamının savaşın başından itibaren defaten Almanya tarafından talep edilmesine rağmen, Türkiye tarafından her türlü riskin üstlenilerek iade edilmemiş olmaları da bir başka tartışılması gereken konudur.¹⁰⁸ Çalışmamıza konu olan Nuri Killigil ve A. Fetalibeyli ne olmuştur? Trajik bir şekilde bu iki vatansever ve idealist insanın hayatlarının benzer şekilde yine vatan için son bulduğu görülmektedir. Nuri Killigil Paşa 2 Mart 1949'da fabrikasında sebebi hala bilinmeyen şüpheli bir patlama ile hayatını kaybetmiştir. Bu esnada Hindistan'dan yeni ayrılmış olan Pakistan ve İsrail'e karşı varlık mücadelesi veren Suriye ve Mısır'a silah imal ettiği ve hatta buralarda silah fabrikası açma çabasının olduğu yönünde güçlü deliller bulunmaktadır.¹⁰⁹ Yani Nuri Paşa yine idealleri pesinde vefat etmiş ya da suikastla öldürülmüştür. A. Fetalibeyli ise savaş sonrasında önce Roma'ya yerleşmiş ve burada Sovyet rejimi karşıtı ve İslam yanlısı yayınlara ve çalışmalarına yer vermeye başlamıştır. Bu faaliyetleri Filistinli Araplarının dikkatlerini çekmiş ve askeri danışmanlık görevi için 1948'de Mısır'a davet edilmiştir. Burada iken ABD istihbarat örgütleri ile ilişki kurmuştur. Kasım 1953'te Batı Almanya'nın Münih-Alpenplatz'ta bölgesinde bulunan Radio Liberty'in Azerbaycan Türkçesi Masası başkanı olmuştur. Bu radyo ABD istihbaratının Soğuk Savaş döneminde Sovyet Rusya aleyhinde faaliyet ve çalışmalarına yardımcı olmak üzere kurulmuş olup, A. Fetalibeyli de Azerbaycan'ın bağımsızlığı amacıyla yayınlar yapılmasına öncülük etmektedir. A. Fetalibeyli de aynen Nuri Paşa gibi fakat farklı bir yöntemle 22 Kasım 1954'te evinde, KGB ajanı Mihail İsmailov tarafından öldürülmüştür.¹¹⁰ Ama gerek Nuri Paşa ve gerekse de A. Fetalibeyli'nin uğrunda bütün bir ömürlerini harcadıkları ideallerinden en azından bir kısmı gerçekleşmiş ve 1900'lerde başlatmış oldukları bağımsızlık mücadelesi 1991 yılında hitame erişerek, dağılan Sovyetler Birliği içinden bağımsız Azerbaycan yeniden teşekkül etmiştir.

¹⁰⁸ Bu hususta bkz. Selma Yel, "İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Alman Sığınmacılar", **Almanlar Azerbaycan'da Beynəlxalq Elmi Praktik Konferansı Materialları**, 6-7 Nisan 2009, Azerbaycan Rupublkası Medeniyet ve Turizm Nazirliyi, Bakı Slavyan Üniversitesi, Alman Azerbaycan Cemiyeti; "Soykırım Tarihinde Türkiye'ye Kaçan Yahudi Bilim Adamları ile İlgili Tek Satır Yok", **Hürriyet**, 6 Aralık 2008.

¹⁰⁹ Bardakçı, "Aradan Tam 62...", a.g.m.. Bu hususla ilgili bkz. Attila Oral, **Nuri Killigil, Enver Paşanın Kardeşi**, İstanbul, 2016.

¹¹⁰ Yakuplu, **Azerbaycan Lejyonerleri...**, s. 71.

Kaynakça

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, T.C. Dahliye Vekâleti Emniyet Umum Müdürlüğü Arşivi
- “Alfred Rosenberg”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Alfred_Rosenberg
- Atabay, Mithat, **İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Türkiye’de Irkçılık ve Pan Türkçülük (Turancılık) Faaliyetleri**, İstanbul, 2005.
- “Azerbaycan Lejyonu”, http://www.azerbaijans.com/content_1714_tr.html, (09.10.2016’da)
- Bakülü, Safer, Kaynak kişi, Manisa.
- Bardakçı, Murat, “Aradan Tam 62 Yıl Geçti Ama Hala Kendi 11 Eylülümüzü Aydınlatamadık”, **Habertürk**, 18 Eylül 2011.
- Cabbarlı, Nikpur, **Azerbaycan Muhaceret Nesli**, Bakü, 2011.
- Çelik, Latif, **II. Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Konya, 2015, Basılmamış Doktora Tezi.
- Dağcı, Cengiz, **Hatıralarda Cengiz Dağcı**, İstanbul, 1998.
- “Doğu Lejyonları”, https://tr.wikipedia.org/wiki/%Do%C4%Fu_lejyonlar%C4%B1
- Durak, Kahraman, “Manisa’da Bir Nazi Askeri”, **Yeni Asır**, 24.11.2012.
- Ertürk, Cebbar, **Anayurtta Unutulan Türklük**, Kayseri, 1956.
- “Franz Von Papen”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Franz_von_Papen: (29 Ekim 1879 - 2 Mayıs 1969).
- Gerede, Hüsrev, **Sığınakta Kaleme Alınan Belgesel: Harp İçinde Almanya**, İstanbul, 1994.
- Günay, Yiğit, “Nazilerden Fransa’ya Avrupa ve Müslümanlar”, <http://haber.sol.org.tr/dunya/nazilerden-fransayaavrupavemuslumanlar105980>, (30.11.2016’da).
- https://en.wikipedia.org/wiki/Georg_Leibbrandt
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bundesnachrichtendienst>
- “Hüsrev Gerede”, https://tr.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCsrev_Gerede
- İsmayılov, İ. Z., **Azerbaycanlıların II. Dünya Müharebesinde İştiraki**, Bakı, 2000.
- “Lejyoner”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Lejyoner>:https://tr.wikipedia.org/wiki/Frans%C4%B1z_Yabanc%C4%B1_Lejyonu.

- Millî Emniyet Hizmeti Riyâseti (m.e.h./mah) (1927-1965), İkinci Bölüm [https:// www.mit. gov.tr/ tarihce/ ikinci_bom.html](https://www.mit.gov.tr/tarihce/ikinci_bom.html) mah (millî Emniyet Hizmeti Riyaseti).
- Mumcu, Uğur, **40'ların Cadı Kazanı**, Ankara, 2014.
- “Mustafa Teymur Ateşli”, http://www.biyografya.com/biyografi/12924_05.10.2016.
- Namal, Yücel, “Türkiye’de 1933-1950 Yılları Arasında Yükseköğretime Yabancı Bilim Adamlarının Katkıları”, **Yüksek Öğretim ve Bilim Dergisi, Journal Of Higher Education and Science**, 2012, Cilt 2, Sayı 1.
- “Nazi Almanyası’nda Yabancı Gönüllü Birlikleri (SSCB Doğu Halkları)”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Nazi_Almnyas%C4%B1%27nda
- “Papa XII. Pius Yahudileri Kurtardı mı?”, [http://arsiv.salom.com.tr/news/print/16307-PAPA-XII-PIUS- Yahudileri-kurtardi-mi.aspx](http://arsiv.salom.com.tr/news/print/16307-PAPA-XII-PIUS-Yahudileri-kurtardi-mi.aspx)
- Sırakaya, Sevtap, **İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi A.B.D, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.
- “Soykırım Tarihinde Türkiye’ye Kaçan Yahudi Bilim Adamları ile İlgili Tek Satır Yok”, **Hürriyet**, 6 Aralık 2008.
- “Stalin ve Hitler’in Türkiye Sırrı Ortaya Çıktı”, **Milliyet**, 10 Nisan 2008.
- “Sturmabteilung”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sturmabteilung>
- Şen, Faruk, **Ayyıldız Altında Sürgün – Scuria Raporu**, İstanbul, 2008.
- “Şükrü Saraçoğlu”, **Milliyet**, 28 Eylül 2016.
- “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, <http://1905.az/tr/turkmencay-antlasmasi-ve-sonuclari/>
- Uyar, Hakkı, “70. Yılında Boraltan Köprüsü Olayı”, [http://www.ismetinonu.org.tr/ index.php/ tarihten/3184-70-yilinda-boraltan-koprusu-olayi_02.10.2016](http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/tarihten/3184-70-yilinda-boraltan-koprusu-olayi_02.10.2016)’da).
- Vural, Mithat Kadri, “En Büyük Tehlike” Broşürü ve Buna Bağlı Olarak Turancı Akımların Kamuoyunda Tartışılması”, **ÇTTAD**, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz).
- Yakublu, Nesiman, **Abdürrahman Fetalibəyli-Düdənginski**, (Azerbaycan lejyonunun kumandanı, “Azadlık” radyosu “Azerbaycan” redaksiyasının Baş Redaktörü, Bakı, 2009.
- Yakublu, Nesiman, **Azerbaycan Lejyonerleri**, Bakı, 2005.

Yel, Selma, **Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008)**, Ankara, 2009.

Yel, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ankara, 2002.

Yel, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devletinin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, S 24, Kasım 1994.

Yel, Selma, “İkinci Dünya Savaşında Türkiye’de Alman Sığınmacılar”, **Almanlar Azerbaycan’da Beynälxälq Elmi Praktik Konferansı Materiaları**, 6-7 Nisan 2009, Azerbaycan Rıpublkası Medenniyyet ve Turizm Nazirliyy, Bakı Slavıyan Üniversitesi, Alman Azerbaycan Cemiyeti.

“Yüz Talebeden Biri Hilal Münşi”, <http://manera.az/yaddas/1232-yuz-telebeden-biri-hlal-munsh-maneraaz.html>

1828-1829 OSMANLI-RUS SAVAŞI SONRASI RUSYA'NIN DOĞU ANADOLU'DAKİ FAALİYETLERİNE DAİR BAZI TESPİTLER*

Özgür YILMAZ**

Özet

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rusların yeni toprak kazanımları, bölgede ardı kesilmeyecek olan Rus politikaları açısından bir başlangıç teşkil etmiştir. Rus politikaları açısından en önemli araç Osmanlı Ermenileriydi. İşgal döneminde Ruslar, Ermenilere ayrı bir ilgi göstererek ve Osmanlı tebaası binlerce Ermeniye etkili bir propaganda ve program çerçevesinde Rusya tarafına çekmiştir. Lakin bu göç politikası savaş süreciyle sınırlı kalmamış ve savaştan sonra da Osmanlı topraklarında kalan Ermeni reayanın Rusya tarafına göçü yapılan propaganda ile teşvik edilmiştir. Bu politikalar Rusya'nın bölgede kuvvetlenmesinden endişe duyan diğer devletlerin de takibindeydi. Özellikle Erzurum'da yerleşik bulunan konsoloslar Rus politikalarını yakından takip etmiş ve raporlarında önemli bilgiler vermişlerdir. Bunlardan biri de 1843'te kurulan Fransız Konsolosluğu'ydu. Büyük oranda bölgedeki siyasi ve askeri gelişmeleri izlemekle sorumlu olan Fransız konsoloslar, Rusların özellikle Ermeniler üzerinden Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurma planlarını dikkatle izleyerek Fransız makamlarına ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Fransız konsolosların raporlarından hareketle Rusların bölgedeki politikaları, Ermenileri kendi taraflarına çekmek ve siyasi bir baskı yaratmak için kullandığı vasıtalar hakkında yeni bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu çalışma

* Bu çalışma, Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'nce desteklenen 13.F1210.02.1 Nolu "Erzurum Fransız Konsolosluğu" adlı proje çerçevesinde hazırlanmıştır.

** Yrd.Doç.Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ozguryilmaz@gumushane.edu.tr

şimdiye kadar göz ardı edilen bu kaynaklardan hareketle konu hakkındaki literatüre bir katkı yapma amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Rus politikaları, Ermeni Reaya, Erzurum, Fransız Konsoloslğu

**SOME OBSERVATIONS ON THE RUSSIAN ACTIVITIES IN THE
EASTERN ANATOLIA IN THE AFTERMATH OF THE 1828-1829
OTTOMAN-RUSSIAN WAR**

Abstract

The Russian conquest after the 1828-1829 Ottoman-Russian War constituted a starting point for Russian policy in the Eastern Anatolia. The most important instrument for the Russian policies was the Ottoman Armenians. The Russians showed a distinct interest in the Ottoman Armenians in the occupation period and by means of effective propaganda and program, ten thousand of Armenians had been attracted to the Russian side. However, this emigration policy was not limited by wartime and after the war, the Armenians in the Ottoman side had been encouraged to migrate to Russian side by Russian activities. Especially foreign consulates resided in Erzurum followed the Russian policy and provided important information in their reports. One of them was the French consulate established in 1843. French consuls who were responsible for the monitoring political and military developments in the region followed the Russian policy on the Armenians in Eastern Anatolia to establish their dominance, and gave detailed information to the French authorities. By focusing on the French consular correspondences, it is possible to obtain new information on the Russian policies, their means to attract the Ottoman Armenians to Russian side and to create political pressure. Based on the French consular correspondences, this paper aims to make a contribution on this topic.

Key Words: Eastern Anatolia, Russian policies, Armenian population, Erzurum, French consulate

Giriş

Her ne kadar “Ermeni Meselesi” olarak tarih literatürümüze yerleşen konunun başlangıcı olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki döneme işaret edilse de Rusya’nın 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkaslar ve Doğu Anadolu’da İran ve Osmanlı Devleti aleyhine elde ettiği kazanımlar daha sonra büyüyerek uluslararası bir sorun haline gelecek olan meselenin de tohumlarını ekmışti. Bilindiği gibi Rusya’nın 19. yüzyılın ilk yarısındaki politikası Kafkaslar ve Doğu Anadolu’da kendi hâkimiyetini tesis etme faaliyetlerine dayanmaktaydı. Bu politikanın ilk önemli ayağı olarak Ruslar 1826-1828 yılları arasında İran ile savaşıyordu. İran, bu savaşta Hindistan yolunun güvenliğinden endişe eden İngiltere’nin desteğine karşın Rusların Aras’ın güneyine geçerek Tiflis, Urmiye ve Erdebil’i almasına ve Tahran’ı tehdit eder bir ilerleme göstermelerine engel olamadı. Nihayetinde İran tarafı barış istemek zorunda kaldı ve 1828’de Türkmençay Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Rusya için tam bir zaferdi. Öyle ki İran, Erivan ve çevresiyle Aras Nehri’nin sol tarafında kalan tüm topraklarını Rusya’ya vermek zorunda kaldı.¹ Bu şekilde bölgedeki Rus hâkimiyetinin bir ayağı tamamlanmış oluyordu. Geriye ise Osmanlı Devleti’nin kontrolünde olan bölgelerin ele geçirilmesi kalmıştı. Rusya bu fırsatı da çok geçmeden bir şekilde elde etti. Yunanistan’ın bağımsızlığını belirleyecek olan Londra Antlaşması’nın Osmanlılar tarafından kabul edilmesini bahane ederek Nisan 1828’de Osmanlılara savaş ilan edip Prut üzerine hareket geçti.² Osmanlı devlet adamları Rusların bir bahane ile saldırıya hazırlandıklarını bilseler de devlet ne Balkanlarda ne de Kafkas cephesinde bir mücadeleye hazır değildi. Ancak Rus tarafı hem Balkanlarda hem de Kafkas cephesinde sessiz bir savaş hazırlığı yapıyordu. Nitekim Mayıs 1828’de General Diebiç’in komutasında başlayan hareketlerde Ruslar Boğdan’ı istila etmiş, ardından Eflak’ı da alarak Silistre ve Edirne’ye kadar ilerlemişlerdi.³

Kafkas Cephesi’nde de manzara farklı değildi. Burada Rusların öncelikli hedefi Anapa, Poti ve Batum gibi stratejik noktaları ele geçirip sahil kesiminde kontrolü sağladıktan sonra Ahıska’yı ele geçirerek Osmanlılara karşı sağlam

¹ Rıfat Üçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 148.

² Şerafettin Turan, “1829 Edirne Antlaşması”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, C IX, S 1-2, Ankara, 1951, s. 115-116.

³ Rawdon Chesney, **The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: With a View of the Present State of Affairs in the East**, Redfield, New York, 1854, s. 184-200.

bir hat oluşturmaya çalışmaktı.⁴ Bu bağlamda 1828'in yazında General Paskeviç'in komutasındaki Rus birlikleri Anapa, Poti, Ahıska ve diğer stratejik kaleleri aldıktan sonra Kars'ı da ele geçirdi.⁵ Bu kazanımların devamı olarak Ruslar 1829'un baharında yeniden harekâta geçerek Temmuz ayının başında önce Hasankale'yi ardından da Erzurum'u ele geçirdiler. Sahil kesimine ulaşmayı hedefleyen Paskeviç burada yoluna devam etmiş ve Rus birlikleri çetin bir direnişle karşılaşsalar da Bayburt'u da ele geçirmişlerdi.⁶ Kafkas Cephesi'nde iki seneye yakın süren mücadeleler neticesinde 1828 yılı harekâtında Ruslar Anapa, Kars, Ahılkelek, Poti ve Bayezid gibi küçük ancak stratejik açıdan önemli noktaları ele geçirmiştir.⁷ 1829 yılı harekâtında ise her ne kadar Batum ve Trabzon gibi limanları ele geçirememişse de Rusların Doğu Anadolu'nun en büyük şehri olan Erzurum'u ve Erzurum'a kadar olan bölgeyi ele geçirmesi büyük bir başarıydı. Rusların doğudan Trabzon'a kadar yaklaşmaları; Balkanlarda ise Edirne'yi ele geçirmeleri İstanbul'un iki taraftan da tehdit edilmesinden farklı bir manaya gelmiyordu. Bu bakımdan Osmanlıların barış istemekten başka bir seçenekleri yoktu.⁸

Edirne'de 14 Eylül'de Rus ve Osmanlı taraflarınca imza edilen anlaşma ile 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sona ermiş oldu. Ancak bu savaş sonrasında ortaya çıkan manzara Kafkaslarda uzun bir zamandan beri devam eden Osmanlı-Rus mücadelesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaş sırasında önemli yenilgiler alan ve Doğu Anadolu'da mühim bir toprak kaybına maruz kalan Osmanlı Devleti savaştan daha az kayıpla çıkmak için oldukça ağır şartlar içeren Edirne Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştı. Bu antlaşma Balkanlarda yeni sorunları beraberinde getirdiği gibi Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar ile olan münasebetini kesmiş ve doğudaki Rus tehlikesini

⁴ W.E.D. Ellen-Paul Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 25.

⁵ Yaşar Kop, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1999, s. 65-77; Besim Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 46, Erzurum, 2011, s. 197.

⁶ Fatma Yelda Gök, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2008, s. 39-57.

⁷ Chesney, **a.g.e.**, s. 163.

⁸ Turan, **a.g.m.**, s. 134-134; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C V, TTK, Ankara, 1988, s. 120.

daha da kuvvetlendirmiştir.⁹ Konumuz açısından bakıldığında Rusların Kafkas Cephesi'ndeki en önemli kazanımları, Edirne Antlaşması'nın IV. maddesinin de onayladığı gibi Ahıska ve Ahılkelek kalelerini ellerinde tutmaya devam etmeleri ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ileride herhangi bir soruna mahal vermeyecek yeni bir sınırın çizilmesine karar verilmesiydi.¹⁰ Zira Ruslar savaş tazminatı olarak bu bölgelerden başka Azgur, Hırtıs, Çeçerek ve Koblıyan'ı da alarak Çıldır Eyaleti'nin önemli bir kısmını kazanmışlardı.¹¹ Fakat asıl önemlisi Rusya'nın savaş esnasında ve sonrasında uygulamaya koyduğu planlı bir göç hareketinin ortaya çıkması olmuştur. Bilindiği gibi Rusya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'da işgal ettiği bölgelerde yaşayan Osmanlı tebasası reayanın desteğini almış ve kolaylıklar ilerleme göstermişti. Erzurum'da doğru ilerleyen Paskeviç komutasındaki Rus birlikleri Kars ve Çıldır taraflarında Ermenilerin desteğini kazanmış, hatta Ermeniler Rus ordusuna da dâhil edilmişlerdi.¹² Rusya desteğini aldığı bu reayayı bazen ikna bazen de zor kullanmaya kadar varan değişik yöntemlerle geniş kapsamlı ve organize bir şekilde kendi ülkesi göçürmeye çalışmıştır. Bu şekilde Rus siyaseti Osmanlı tarafını demografik olarak zayıflatmaya ve Osmanlı reayası arasına ayrılık ve fitne tohumlarını ekmeye başlamıştı. Ancak bu göç hareketi bölgede Rusların ilk defa uyguladığı bir plan değildi. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında Rusların bölgede uyguladıkları göç politikasına, yüzyılın başından beri burada nüfus kazanmaya çalışan Fransa'nın siyasetine ve Erzurum'daki Fransız konsolosluklarının yazışmaları üzerinden bölgede Rusya'nın izlediği siyasete değinilecektir.

⁹ M. Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", **Türkler**, C XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 650.

¹⁰ Turan, a.g.m., s. 137; Osmanlı-Rus sınırının belirlenmesi her iki taraf arasında da uzun bir süre devam eden tartışmalara neden olmuştur. Bkz. Özgür Yılmaz, "Victor Fontanier'nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S 35, Ankara, 2014, s. 174; Victor Fontanier, **Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement français de 1830 à 1833, deuxième voyage en Anatolie**, Librairie de Dumont, Paris, 1834, s. 270-276.

¹¹ Fahrettin M. Kırzioğlu, **1855 Kars Zaferi**, Işıl Matbaası, İstanbul, 1955, s. 32; Fahrettin M. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, C I, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s. 549-550.

¹² Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler", **TTK Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C XIII, S 7, Ankara, 1988, s. 383-384.

I. Rusların Ermeniler Üzerindeki Göç Politikası

Bilindiği gibi 1826-1828 Osmanlı-Rus Savaşı'nı bitiren Türkmençay Antlaşması'na göre Aras Nehri'nin sol tarafında kalan bütün toprakların Rusya'ya terk edilmesi ve İran'ın Kafkasya'daki tüm hak ve iddialarından vazgeçmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca antlaşmanın XV. maddesi Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin bir sene içinde Rus tarafına geçebileceklerine ve bu süre zarfında İran tarafında kalan mal ve mülklerini satmalarına imkân tanıyordu. Aynı maddede Ruslarla savaş sırasında işbirliği yapan Ermenilerin herhangi bir kötü muameleye uğramayacağı da garanti altına alınıyordu.¹³ Bu madde başlı başına Rusların İran tarafında kalan Ermeni nüfusu kendi tarafına çekmesi için konulmuş en temel dayanaktı. Öyle ki Rus hükümeti İran Ermenilerinin Rus tarafına göçünü organize etmek için Lazarev adlı bir albayı görevlendirmiş ve Lazarev, bazen zor kullanma bazen de gönüllü olarak 41.245 Ermeniye Rus tarafına nakletmeyi başarmıştır.¹⁴ Bu plan çerçevesinde Ermenilere Erivan, Nahçıvan ve Karabağ'da verimli araziler, vergi muafiyeti ve nakdi destekler sunulmuş ve göç teşvik edilmiştir.¹⁵ Elbette bu göç planının amacı Erivan ve Nahçıvan hanlıklarından ve Ahılkelek Sancağı'ndan bir "*Ermeni Vilayeti*" oluşturmaktı.¹⁶ Aslında başında Paskeviç'in olduğu bu plan Ruslara göre Ermenilere yeni bir ülke kazandırma planının bir parçasıydı.¹⁷ Paskeviç Ermenilerin Rusların eline geçen bölgelere zorla göç ettirilmesi gerektiğini savunuyor ve bu bölgelerin göç ettirilecek Ermeni nüfus ile kalkındırılabilirliğini dile getiriyordu.¹⁸ Bu plan ise bölgenin demografik yapısının

¹³ Beydilli, a.g.m., s. 369.

¹⁴ Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)", **Türk Kültürü**, C XXXIX, S 461, Ankara, 2001, s. 537.

¹⁵ Yunus Özger, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinden Sonra Ruslar Tarafından Bayburt'tan Göç Ettirilen Reaya", **Tarihi ve Kültürü İle XIX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Sempozyumu, Bildiriler**, Haz. S. Koçarslan-M.Y. Taşkesenlioğlu-K. Kara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 162.

¹⁶ Justin McCarthy, "Factors in the Analysis of the Population of Anatolia, 1800-1878", **Asian and African Studies**, S 21, Leiden, 1987, s. 57.

¹⁷ Firouzeh Mostashari, **On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus**, I. B. Tauris, London-New York, 2001, s. 41-42; David Yeroushalmi, **The Jews of Iran in the Nineteenth Century: Aspects of History, Community, and Culture**, Brill, Leiden, 2008, s. 310.

¹⁸ Mostashari, a.g.e., s. 42.

Ermeniler lehine bozulması anlamına gelmekteydi. Bu göçler sonucunda Karabağ ve Nahçıvan'daki Ermeni ve Türk nüfus dengelerinde önemli değişiklikler oldu.¹⁹

Bu şekilde bölgede Rus kontrolünde bir Ermeni Vilayeti oluşturulmasına yönelik planın ilk adımı Türkmençay Antlaşması ile İran tarafındaki Ermenilerin Rus tarafına çekilmesi ile tamamlanmış oldu. Planın ikinci ayağı ise Osmanlı-Rus Savaşı'nı bitiren Edirne Antlaşması sonrasında uygulamaya konuldu. İran ile yapılan antlaşma ile tecrübe kazanmış olan Rus siyaseti savaşta kendi tarafında yer almış olan Osmanlı tebaası Ermenileri de kazanmak için Edirne Antlaşması'na bu yönde bir madde eklemeyi ihmal etmedi. Antlaşmanın XIII. maddesine göre; "iki devlet, savaş sırasında a'mâl-i harbiyede bulunmuş veya tavır ve hareketleriyle diğer tarafı iltizam etmiş olan tebaalarını tamamen affediyorlar ve bunlardan, istedikleri yerlere göçmek isteyenlere de 18 ay müddet veriyorlardı. Bunun gibi, Ruslar tarafından işgal edilen ve Osmanlılara geri verilen yerler halkından olup da, iki devletten birinin memleketine göçmek isteyenlere de 18 ay müsaade verilmesi kararlaştırılıyordu".²⁰ Birkaç yıl önceki İran Ermenileri üzerindeki Rus politikası tecrübe edilmesine karşın önceleri Osmanlı devlet adamları reayanın Rus tarafına göç etmesi konusundaki bu maddenin neler doğurabileceğini anlamamış gözükmektedirler.²¹ Hâlbuki bu madde de Rus siyasetinin Osmanlı Ermenilerinin Rus tarafına göçürülmesi için oluşturduğu hukuki bir dayanaktan başka bir şey değildi. Rusların Kafkasya'daki ilerlemeleri, İran Ermenilerini kendi taraflarına çekmeleri ve işgal döneminde Osmanlı Ermenileri ile kurmuş oldukları ittifak her açıdan Ermeni-Rus yakınlaşmasını perçinledi. Zira aralarındaki etnik ve mezhepsel farklılığa rağmen Ermenilerin himayelerine girecekleri başka bir Hristiyan devlet yoktu. Elbette bu Ermeni-Rus yakınlaşmasını teşvik etmede Rusya'nın kontrolüne geçen Eçmiyazin Kilisesi'nin de desteğini de göz ardı etmemek gerekmektedir.²²

Ruslar savaş dönemi ve sonrasında, daha evvel İran Ermenilerine uyguladığı stratejinin bir benzerini Osmanlı tebaası gayrimüslimlere uygulamaya

¹⁹ Aygün Attar, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2005, s. 39.

²⁰ Turan, a.g.m., s. 142.

²¹ Beydilli, a.g.m., s. 387.

²² Kılıç, a.g.m., s. 537; Davut Kılıç, "Rusya'nın Eçmiyazin Katoğikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri", **Erdem**, S 36, Ankara, 2000, s. 973-988.

başladılar. Balkanlarda Bulgarlar ve Rumlar Eflak-Boğdan ve Kırım'a yerleştirildiler.²³ Doğuda ise hedef Ermenilerdi. Bu kez Doğu Anadolu'daki Ermenilerin göçü ve iskânı için General Pankratyev görevlendirildi. Pankratyev, bir şekilde göçe meyilli olmayan Ermeni reyanın da göçürülmesi için her türlü aracı kullanmaktaydı. Ruslar sürekli olarak Osmanlı tarafına ajanlar göndererek bilgi topluyor, bu ajanlar Ermeni reayayı Rusya tarafına göçürme amaçlarını saklı tutarak özellikle din adamları ve muteber kimselerle irtibat kuruyorlardı.²⁴ Gerçekten de bu süreçte Ruslar en önemli desteği Ermeni Karabaşı ve ruhbanlarından görmüşlerdi. Öyle ki göçe ikna edilen bu ileri gelen Ermeniler, propaganda yolu ile Ermeni reayayı da zorla göç ettirmeye çalışmaktaydılar. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti göç etmek istemeyenlerin zorla göç ettiremeyeceğine dair girişimlerde bulunsa da Ermeni ileri gelenlerin desteğini kazanan Rus siyaseti binlerce Ermeninin değişik yöntemlerle Rusya tarafına göç etmesini sağladı.

Elbette Ermenilerin göçünü tek bir etken bağli kalarak açıklamak yanlış olur. Mesela İran tarafından yapılan göçlerin aynı zamanda iktisadi bir temeli de vardı. Siyasi gelişmelerden dolayı İran ekonomisinin gerilemesi Ermenilerin Rus tarafına göçünün nedenlerinden biriydi.²⁵ Osmanlı Ermenilerinin göçünün nedenlerinin başında ise Rusların siyaseti gelmekteydi. Bu siyasetin ilk aşaması etkili bir propaganda ve iknaya dayanmaktaydı. Bu süreçte Rusların, Osmanlı Ermenilerinden buldukları Karabaş gibi ileri gelenlerin önemli rolü vardı. Ayrıca din adamları da Ermeni halkın üzerindeki etkilerinden dolayı önemli bir rol üstlenmişlerdi. Bu propaganda siyasetinin ikinci ayağı ise Osmanlı tarafında kalan reaya arasında, Rusya'ya göçürülen reyanın sosyo-ekonomik durumlarının düzeltildiği ve Rus tarafının cazibe merkezi olduğuna yönelik söylemlerin yayılmasına dayanıyordu. Öyle ki Rusya, göçürülen Ermenilere tohumluk, saban ve hayvan dağıtmış ve yirmi yıllık vergi muafiyeti sağlamıştı. Lakin Ruslar göçe karşı çıkanların göstereceği olası bir direnç durumunda sert ve zorlayıcı tedbirlere başvurmuşlardı.

²³ Ufuk Gülsoy, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 23.

²⁴ Victor Fontanier, **Doğuya Seyahat, Bir Fransız Konsolosun Gözüyle 1830'ların Trabzonu'ndan Siyaset ve Toplum**, Çev.-Ed. Özgür Yılmaz, Heyamola Yay., İstanbul, 2015, s. 254.

²⁵ Charles Issawi, **The Economic History of Iran 1800-1914**, University of Chicago Press, Chicago-London, 1971, s. 58.

Bu Rus politikalarının uzun vadede siyasi, iktisadi ve askeri gerekçeleri vardı. Siyaseten Rusya, Erivan ve Nahçıvan'ı kalkındırarak Büyük Ermenistan fikrini gerçekleştirmek istiyor; askeri olarak Ermeniler üzerinden bölgede tutunarak burayı Osmanlılara karşı askeri bir kordon olarak dizayn edip bir tampon bölge oluşturmayı ve ekonomik olarak da kendi kontrolünde olan bölgeleri Ermeni nüfus ile şenelterek burada kalıcı olmayı planlıyordu.²⁶ Ermeni reayanın göçünde aslında göç etmek niyetinde olmayıp da Osmanlı tarafında kalmak isteyen reayanın güvenlik endişesinin de etkisi vardı. Ermeni keşiş ve ruhbanlar göç etmek istemeyen reayanın mal ve mülklerinin yağma edileceği ve evlerinin ateşe verileceği tehdidini yayarak reayaya göçten başka bir seçenek bırakmamayı amaçlıyorlardı.²⁷ Savaş sırasında Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler Müslümanların misillemesinden ve devletin yargılamasından da korktukları için de göç etmeyi tercih etmişlerdir.²⁸ Bunun yanında Doğu Anadolu'da Osmanlı-İran sınırında her zaman sorun teşkil eden Kürt aşiretlerin savaştan kaynaklanan otorite boşluğunda Ermeni reaya üzerindeki baskıları da bir diğer göç sebebidir.²⁹

Kaynaklarda 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'dan göç ettirilen reayanın sayısı konusunda net bir rakam söz konusu değildir. Zikredilen yüksek rakamlar genellikle Ermeni tarihçi Hovannisian verdiği 100.000 rakamına dayandırılmaktadır.³⁰ Ancak McCarthy bu rakamın yüksek olduğunu belirtmektedir.³¹ Öyle ki çağdaş kaynaklarda bu rakam daha düşüktür. Erzurum'daki Osmanlı-İran sınırına dair konferans görüşmelerinde İngiliz heyetinde yer alan Curzon, Doğu Anadolu'da Rus işgaline maruz kalan Kars, Bayezid, Van, Muş, Erzurum ve Bayburt'tan 69.000 Ermeni reayanın Rus tarafına geçtiğini belirtmektedir.³² Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu'na vekâlet eden Masson ise bu sayıyı Temmuz 1830 tarihli raporunda

²⁶ Tuğrul Özcan, **Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşı**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 170-174.

²⁷ Beydilli, a.g.m., s. 389.

²⁸ Kılıç, **Eçmiyazın Kilisesinin Rolü**, s. 538.

²⁹ Özcan, **a.g.e.**, s. 176-178.

³⁰ Richard G. Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence 1918**, University of California Press, Los Angeles, 1976, s. 405.

³¹ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 31.

³² Robert Curzon, **Armenia; A Year at Erzurum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, John Murray, London, 1854, s. 203-204; Ayrıca bkz. Muammer Demirel,

70-80 bin arasında göstermektedir.³³ Osmanlı resmî verilerine göre ise yalnızca Erzurum’dan göçürülen reayanın sayısı 4.230 hane yani yaklaşık olarak 21.150 kişiye tekabül etmekteydi.³⁴ Rakamların da gösterdiği gibi Rusya tahmin ettiğinden çok sayıda Ermeni reayayı birkaç sene içinde kendi tarafına geçirmeye muvaffak olmuştu. Bundan dolayı göçün bölgede neden olduğu etkiyi tahmin etmek zor değildir. Asıl önemlisi bu göç hadisesinden kaynaklanan sorunların, yani Rusya tarafına gidenlerin yerlerinden memnun olmayarak geri dönmesi,³⁵ Osmanlı tarafında kalanların şikâyetleri veya Rusya’nın Osmanlı tarafında kalanları da kendi tarafına çekmeye çalışması biçiminde devam etmesidir. Bu hususlar Doğu Anadolu’da Osmanlı ve Rus hükümetleri arasında sürüp gidecek tartışmaların da kaynağını oluşturmuştur.

Rusların Ermenileri kendi taraflarına çekmek için yapmış olduğu önemli hamlelerden biri de Eçmiyazın Kilisesi’nin gücünden istifade etmeye çalışmasıydı. Rus idaresi Gregoryen Ermenilerin inançlarını 1836’da resmen tanımış ve bu konuda bir kanun çıkarmıştı. Kendi kontrolünde olan Eçmiyazın’ı tüm Gregoryenler için bir cazibe merkezi haline getirmeye çalışan Rusya’nın hedefinde ise Osmanlı tebaası Ermeniler bulunuyordu. Bu hamle ile Rusya, Gregoryen Ermenilerin hamisi rolünü üstlenerek İngiltere ve Amerika’nın Ermeniler üzerindeki dinsel etkisini engellemeyi amaçlamaktaydı.³⁶ Bu konuda savaştan kısa bir zaman sonra Trabzon’a Fransız konsolos vekili olarak gönderilen Fontanier’nin tespitleri oldukça açıktır:³⁷

“Ruslar Eçmiyazın’i kontrolleri altında bulundurdıkları için Ermeni din adamları da yüzlerini Eçmiyazın’e çevirmekten çekinmiyorlar. Rusya tüm gücü ile Ermeni din adamlarını bu tarafa çekmeye çalışmakta ve başarılı olmak için entrikalar yaparak Ermenileri ayartmaktan geri durmamaktadır. Bir Ermeni patriği seçiminde Osmanlı İmparatorluğu’nun kanunlarına aykırı olsa da Rusya, Erzurum ve Trabzon’daki piskoposları

“1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü”, **XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C II/I, TTK, Ankara, 2006, s. 263-278.

³³ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III, Masson’dan Guilleminot’ya, Trabzon, 1 Temmuz 1830.

³⁴ Beydilli, a.g.m., s. 407.

³⁵ Özcan, a.g.m., s. 199.

³⁶ Kılıç, **Eçmiyazın Kilisesinin Rolü**, s. 538.

³⁷ Fontanier, **Doğuya Seyahat**, s. 195.

Eçmiyazin'e davet etmekte oldukça aceleci davranmıştı. Aslında bu Ermeni meselesine müdahale etmek için bir vasıtaydı. Böylece Rusya, herhangi bir baskıya maruz kalmaları durumunda Ermenileri himaye etmek için bir gerekçe bulmuş oldu. Rusya, Ermenileri kendi müstakbel hâkimiyetine hazırlıyor ve onları aranan bir cemaat yapmaya çalışıyordu”.

Fontanier'nin de dile getirdiği gibi Rusların, Ermeniler üzerindeki bu hamleleri “*Ermeni Meselesi*” denilen siyasi bir meselenin de doğmasına neden olmuştu. Öyle ki Fransız diplomasisi Gregoryen Ermenilerin Rusya'ya olan bu göçünün bölgede azınlıkta olan Katolik Ermenilere verdiği zararlardan endişe ediyor, bölgeye gönderdiği temsilcileri vasıtası ile onların üzerindeki Fransız himayesini göstermeye çalışıyordu.³⁸ Rusların Doğu Anadolu'daki faaliyetleri bölgede çıkarı olan diğer devletlerin de dikkatle izlediği gelişmelerdi. Özellikle Hindistan'daki çıkarları nedeniyle Rus yayılmasından en çok rahatsızlık duyacak olan İngiltere'ydı. Bunun için İngiltere bölgeye gönderdiği konsoloslara verdiği talimatlarda Rus politikalarına karşı özellikle dikkatli olunması gerektiğini vurgulamaktaydı. İngiliz elçisi Sir Robert Gordon 1830'da Trabzon'a konsolos olarak tayin edilen James Brant'a verdiği talimatlarda³⁹ konsolosun, Rusya'nın 1826-1829 yılları arasında İran ve Osmanlı Devleti ile yaptıkları savaşlar sonrasında İngilizlerin nüfuz bölgesine doğru genişlediğinden bahsedilerek, bu genişlemenin Müslüman ve Hristiyan tüm bölge sakinlerinin zihinlerinde yaratacağı etkinin Osmanlı otoritesi açısından doğuracağı sonuçları izlemesini istiyordu.⁴⁰ Nitekim Brant konsolosluğun merkezini Trabzon'da geçirdiği altı yılın ardından daha stratejik bir nokta olan Erzurum'a taşınmış ve siyasi ve ticari olarak uzun bir süre bölgede İngiliz politikasının takipçisi olmuştur.⁴¹

³⁸ Yılmaz, a.g.m., s. 167.

³⁹ Talimatlar için bkz. “Sir Robert Gordon to Brant”, **The British Library, Archives and Manuscripts**, Add. MS, 42512, “Brant Papers”; Charles King, **Karadeniz**, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 311.

⁴⁰ Anthony Bryer, “The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840”, **Bedi Kartlisa**, S XXVI, Paris, 1969, s. 191-210.

⁴¹ Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 56-57.

II. Bölgeye Yönelik Fransız İlgisi

Çalışmamızın temel kaynağını Trabzon ve Erzurum’a yerleşik Fransız konsolosların yapmış olduğu yazışmalar oluşturduğu için burada bölgeye yönelik Fransız ilgisine dair bazı bilgiler vermek yerinde olur. Fransa’nın, Kafkaslara doğru Rus yayılması karşısında yüzyılın başında Gürcistan’ın Rusya’nın hâkimiyetine girmesi sürecinden itibaren bölge ile ilgilendiği görülmektedir. Bu bakımdan 1803 yılında Trabzon’da tesis edilen Fransız konsoloslğunun en önemli misyonu bölgedeki siyasi ve askeri gelişmeleri takip ederek Fransız makamlarını bilgilendirmektir. Trabzon’daki ilk Fransız konsolosu Dupré, Trabzon’da geçirdiği yirmi yıla yakın sürede sürekli olarak Osmanlı-Rus savaşları sonucunda Rusya’nın bölgeye yayılmasını izlemiş; hatta Gürcistan’ın bağımsızlığı için Napolyon nezdinde son Gürcü kralı II. Salomon için aracı olmuştu.⁴² Fransa siyaseti açısından bakıldığında Rusya’nın bölgeye yayılmasından duyulan rahatsızlığın 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında daha da belirgin bir hal aldığı görülmektedir. Bunu özellikle Trabzon’a geçici konsolosluk görevlisi olarak atanan Fontanier’nin misyonundan takip etmek mümkündür.

Fransa Dışişleri Bakanı Polignac’nın Fontanier’ye verdiği talimatlarda konsolosun Rusya’nın bölgedeki siyasetini izlemeye yönelik yoğun bir mesai harcayacağı belirtiliyordu.⁴³ Öncelikli olarak Fontanier ticari misyonun bir parçası olarak Osmanlı-Rus Savaşı ile Osmanlı-İran arasındaki bağlantıyı kesen Rusya’nın bu bölgelerdeki kazanımlarını ve İran ticaretini kendi tarafına çekmeye yönelik çalışmalarını Fransız hükümetine bildirecekti. Ayrıca Katoliklerin hamisi bir devletin temsilcisi olarak bu gücü göstermekten geri durmaması isteniyordu. Siyasi görevleri arasında ise; göreve başladığı dönemde 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı-Rus sınır görüşmeleri yapıldığı için Fontanier’nin bu konuda çok daha itinalı bir şekilde Fransız Hariciyesi’ne bilgiler göndermesi, bunun için Osmanlı hükümetinin Erzurum’u geri aldıktan sonra bu şehre giderek Anadolu’nun kaderini etkileyecek önemli

⁴² Marianne Seydoux, “La France et l’Imérétie sous Napoléon Ier, Quelques documents inédits sur la Transcaucasie au début du XIXe siècle”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, C VIII, S 4, Paris, 1967, s. 616-627.

⁴³ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III, “Instructions pour M. Fontanier, Gérant du Vice Consulat de Trébizonde”, Paris, 10 Haziran 1830.

olaylar hakkında gözlemler yapması isteniyordu.⁴⁴ Polignac, Rusların son savaş ile Kafkasya'daki Osmanlı direncini kırdığını, bundan dolayı yakın bir zamanda bu bölgenin tam olarak Rus hâkimiyetine gireceği endişesinden bahsederek Fontanier'ye muhtemel bir Rus hâkimiyetinin buralarda neden olacağı politik ve sosyal etkileri gözleme görevi veriliyordu. Ayrıca Rusların olası bir savaşta Anadolu'nun hangi bölgesini işgal etmelerinin muhtemel olduğu ve böylesi bir durumda Anadolu'daki Rum nüfusun durumu hakkında gözlemler yapması isteniyordu. Bu gözlemleri daha iyi yapabilmesi ve Rus sınırına daha yakın olabilmesi için Polignac, Fontanier'nin konsolosluğun merkezini yapabilirse Erzurum'a taşınmasını tavsiye etmekteydi.⁴⁵ Ancak Fontanier Trabzon'daki görevine başladıktan sonra son Rus işgali ile harap olan Erzurum'un konsolosluk merkezi olamayacağı konusunda önemli tespitler yapmaktaydı.⁴⁶ Fontanier, Erzurum'un Rusların faaliyetlerini gözleme konusunda uygun bir yer olduğunu kabul etse de şehrin mevcut durumu buna uygun değildi. Şehirde hiçbir Avrupalının meskûn olmaması bir yana, Fransız konsolosunu endişelendiren asıl husus ise reayanın Rus ordusuyla beraber Osmanlı topraklarını terk etmesi ve Erzurum'un önemli bir nüfus kaybına uğramasıydı. Öyle ki Fransızlar Rusya tarafına geçen bu reayayı kendi siyasi ve iktisadi planları için bir kayıp olarak görmekteydiler.⁴⁷ Bundan dolayı Fontanier, Osmanlı-Rus Savaşı'nın Erzurum'a vurduğu darbenin büyük olduğunu, şehrin bir an önce eski önemini geri kazanması gerektiğini belirtiyordu. Reayanın bu ülkeden çıkarılması Fransa'nın burada tesis edeceği nüfuz açısından da engeldi. Bu bağlamda Fontanier kendi siyasi planları ve Rus ordularının harap ettiği bölgenin eski canlılığına kavuşması için acil olarak Rusya'ya götürülen reayanın geri gelmesi gerektiğini ifade etmekteydi.⁴⁸ Fransız konsolosu bu doğrultuda, Rus tarafında istediğini bulamayıp ülkesine geri gelmek

⁴⁴ **Instructions pour M. Fontanier, Gérant du Vice Consulat de Trébizonde.**

⁴⁵ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III, “**Instructions pour M. Fontanier, Gérant du Vice Consulat de Trébizonde**“, Paris, 10 Haziran 1830.

⁴⁶ AMAE, CADC, Série Personnel 1ère Série. Dossier Individuel, n° 1642, “**Victor Fontanier**“.

⁴⁷ Yılmaz, a.g.m., s. 1678-172.

⁴⁸ AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, III, Fontanier'den Dışişleri Genel Sekreterine, İstanbul, 9 Eylül 1830.

isteyen reyanın dönüşlerinin kolaylaştırılması için Trabzon’da Vali Osman Paşa nezdinde girişimlerde bulunmaktaydı.⁴⁹

Fontanier gerek elçilik gerekse de Fransız hariciyesi ile yaptığı daha sonraki yazışmalarda Rusya’nın savaş sonrasında Osmanlılar karşısındaki durumunu gözlemlemeyi sürdürmüş; Rusların Kafkasya’daki faaliyetleri, Osmanlı-Rus çatışmaları ve Rusların Kafkas sahillerindeki hâkimiyeti hakkında raporlar hazırlamıştır. Fransız siyaseti sadece Rusların Kafkaslar ve Doğu Anadolu’daki hâkim konumundan rahatsız olmuyordu. Fransız konsolosuna göre Rusların İran üzerindeki baskın konumu ve İran’a yönelik olası bir Rus işgali sadece Fransa’nın değil, tüm Avrupa’nın siyasi-iktisadi çıkarını tehdit edecek bir gelişme olacaktı.⁵⁰ Bunun önüne geçilmesi için Fransa’nın bölgede müttefikleri veya işbirliği yapabileceği bir ortağa ihtiyacı vardı. Bu konuda Trabzon’daki konsolosluk görevi bittikten sonra Fontanier Fransız siyaseti için tavsiye niteliğinde bir plan ortaya koymuştu. Fontanier, İran’da siyasi ve ticari bir misyon ile görevlendirilmeyi talep ediyor ve Rusya ve İngiltere’ye karşı İran ile Fransa arasında bir ittifak tesis etmeyi amaçlıyordu. Daha da önemlisi Fontanier bu misyonun “*Rusların Anadolu’da iki yıl içinde tam bir hâkimiyet kurmalarından önce İran’ın kuzeyinde ve Anadolu’nun doğusunda yaşayan Hristiyanlardan bağımsız bir devletin kurulmasına*” yardım edebileceğini belirtmesiydi.⁵¹ Sadece bu tekliften hareket ederek Katoliklerin hamisi olarak hareket eden Fransa’nın Osmanlı Ermenileri üzerinden Rusya’nın Kafkaslar ve Doğu Anadolu’daki siyasi nüfuzundan ne derece rahatsız olduğunu anlamak mümkündür. Dolayısıyla Fransa’nın yanında diğer devletlerin de paylaştığı bu çekince ilerleyen dönemde Ermeni Meselesi’nin neden çok uluslu bir karakter kazandığına da ışık tutmaktadır.

⁴⁹ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III, Fontanier’den Fransız Dışişleri Bakanlığına, Trabzon, 27 Ocak 1831.

⁵⁰ AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, III, Fontanier’den Dışişleri Bakanlığına, Trabzon, 5 Ocak 1831.

⁵¹ Michel Lesure, “La France et le Caucase à l’époque de Chamil”, **Cahiers du monde russe et soviétique**, C 19, S 1-2, Paris, 1978, s. 23; AMAE, CADC, Série Personnel 1ère Série. Dossier Individuel, n° 1642, “**Victor Fontanier**”.

III. Erzurum Fransız Konsolosluğu ve Konsolosların Rus Faaliyetlerine Dair Gözlemleri

Çalışmamızın temel kaynağını oluşturan Fransız konsolosluk yazışmalarının ortaya çıkması hususunda burada değerlendirmemiz gereken diğer önemi bir konu da bölgeye yönelik Rus politikalarının takibi açısından Erzurum'da Fransız konsolosluğunun kurulmasıdır.⁵² Fontanier'nin kısa süren Trabzon konsolosluğundan sonra elbette konsolosların siyasi misyonunda bir değişiklik olmadı. Halefi Outrey döneminde de bölgedeki Rus politikalarının takibi konsolosların en önemli görevlerinden birisiydi. Ancak gerek Rusların gerekse de ezeli rakip İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri için Erzurum'da da bir Fransız konsolosluğunun açılması dile getirilmeye devam etmiştir.⁵³ Fransızları Erzurum'da bir temsilcilik açmaya iten nedenlerden biri de şehirde Rusların konsolosluk açmalarıydı. 1835'te Rus hükümeti Erzurum'da bir genel konsolosluk tesis etmiş ve Schewkine'yi buraya tayin etmişti.⁵⁴ Hatta Rus konsolosu kısa sürede şehirde etkin bir konuma gelmiş ve yerel idareciler üzerinde bir baskı oluşturmuştu.⁵⁵ Schewkine zamanla Erzurum'daki Fransızları da kendi himayesine alacak kadar önemli bir nüfuz kazandı.⁵⁶ 1836'da ise İngiltere'nin Trabzon konsolosu Brant'ın konsolosluğun merkezini Erzurum'a taşınması Fransızların dikkatlerinden kaçmamıştı.

Bilindiği gibi Mısır Meselesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Rusya ile işbirliği yapmak zorunda kalması, Rusya'nın Osmanlı iç işlerine müdahalesi için daha uygun bir ortam yarattı. Mehmed Ali Paşa İsyanı Osmanlı hükümetinin iç ve dış politikalarında derin etkiler doğurduğu gibi⁵⁷ Doğu ve Güney-

⁵² Özgür Yılmaz, "Erzurum Fransız Konsolosu Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)", **History Studies**, C 7, S 4, Ankara, 2015, s. 160-163.

⁵³ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III, Outrey'den Roussin'e, Trabzon, 11 Haziran 1835.

⁵⁴ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III, Outrey'den Roussin'e, Trabzon, 11 Haziran 1835.

⁵⁵ Jérôme Louis, **La question d'Orient sous Louis-Philippe**, Ecole pratique des hautes études – EPHE, Paris, 2004, s. 279.

⁵⁶ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III, Outrey'den Roussin'e, Trabzon, 28 Aralık 1835.

⁵⁷ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)**, TTK, Ankara, 2003, s. 193-219.

doğu Anadolu'da uzun bir süre devam edecek olan Kürt isyanlarına da kaynaklık etmişti.⁵⁸ Osmanlı Devleti'nin Mehmed Ali Paşa karşı koymak için Rusya'dan yardım alması Rus siyasetine doğuda da yeni hareket alanları yarattı. Böyle bir ortamda Erzurum'da bir Fransız konsolosu olmamasından yankınan Outrey sınırlı kaynaklardan aldığı, Rusların hamlelerine dair bilgileri vermeye çalışıyordu. Buna göre Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri Kürt isyancılar üzerine gidiyordu. Konsolosu şaşkırtan gelişme ise Erzurum'daki Rus konsolosu Schewkine'nin Rus hükümetinden gelen talimata göre askeri birliklere eşlik etmesiydi. Schewkine, askeri harekâtı yöneten Hafız Paşa'nın yanına, Diyarbakır'a giderek burada Kürt aşiretlere karşı verilen mücadeleyi incelemek ve gerek duyulması halinde 25-30 bin kişilik bir Rus birliğinin muhtemel yardımı konusunda aracı olmak konusunda emir almıştı.⁵⁹ Yine Erzurum'dan gelen haberler Rus konsolosunun Erzurum'da ne kadar etkin bir konuma geldiğini teyit ediyordu.⁶⁰ Schewkine'den sonra da Erzurum'da Rus konsoloslarının etkinliği devam etti. Mesela 1840 ve 1846'da iki defa Osmanlı-Rus sınırına yakın olan bölgelerde isyan eden Acaralı Kör Hüseyin Bey'in hareketleri Rus tarafınca sürekli olarak izlenmiş, bu isyanın Rus sınırında herhangi bir karışıklığa mahal vermemesi için Rus hükümeti Osmanlı tarafının gerekli tedbirleri almasını beklemiştir. Osmanlı hükümeti Kör Hüseyin Bey hadisesinin Rusya'ya karşı bir hadise gibi algılanma ihtimalinin önüne geçilmesi için bu konuda Rusya'nın sınır memurlarına ve Rus elçiliğine gerekli bilgilendirmenin yapılmasını istemekteydi.⁶¹

Erzurum'da Fransız konsolosluğunun kuruluşu sürecine etki eden nihai gelişme ise hemen hemen her zaman Osmanlı Devleti ile İran arasında bir çatışma konusu olan sınır meselesinin 1840'lı yılların başında bir kez daha alevlenmesi ve neredeyse iki ülkenin yeni bir savaşın eşiğine gelmesi oldu. Her iki taraf ciddi manada savaş hazırlıkları yapmaya başladı. Ancak bu çatışma atmosferi bölgede önemli çıkarları olan Rusya ve İngiltere'nin arzu etmediği bir durumdu. İngiltere, Mısır Meselesi'nde Osmanlı Devleti'nin yanında yer

⁵⁸ Sinan Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)**, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 67-116.

⁵⁹ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, IV, Outrey'den Eyraguen'ye, Trabzon, 4 Nisan 1838.

⁶⁰ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, IV, Outrey'den Eyraguen'ye, Trabzon, 2 Mayıs 1838.

⁶¹ Bu konuda bkz. Özgür Yılmaz, "Tanzimat Döneminde İsyancı Bir Ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi", **Bellekten**, C 78, S 282, Ankara, 2014, s. 253-280.

alarak, bölgede başka bir gücün ortaya çıkmasına engel olmayı ve Hindistan'daki varlığını tehlikeye atacak her türlü gelişmelere karşı durmayı hedefleyerek sınır meselesinin diplomatik yollarla halledilmesini istiyordu.⁶² Rusya açısından bakıldığında Rusya'nın da en az İngiltere kadar Doğu Anadolu ve İran üzerinde hesapları vardı. Rusya, son savaştan sonra İran'ın iç ve dış işlerinde önemli bir nüfuz sahibi olmuştu. Bundan dolayı Rusya, İran'ın Osmanlı ile harbe girip zayıflamasını istemiyor; Osmanlılar karşısında muhtemel bir mağlubiyetinin daha evvel İran topraklarından istila ettiği Revan ve Nahçıvan gibi yerlerin bir kargaşa durumunda elden çıkabileceğinden endişe ediyordu. Ayrıca Kafkasya'da karışıklıklar ve burada Şeyh Şamil'e karşı verilen mücadelede nedeniyle Rusya, çıkacak bir savaşın bu taraflardaki durumu da zora sokacağından endişe ederek barıştan yana bir tavır almıştır.⁶³ Kısacası hem İngiltere hem de Rusya için güçlü olmayan; ama istedikleri zaman kontrol edebilecekleri bir İran Devleti en makul olanıydı.⁶⁴ Bundan dolayı her iki devletin elçileri, Osmanlı-İran arasında arabuluculuk yaparak olası bir çatışmayı engelledi ve meselelerin çözümüne hizmet edecek hem de bölgedeki menfaatlerini korumaya hizmet edecek bir biçimde kendilerinin de gözlemci olarak katılacakları bir komisyon kurulması konusunda her iki devleti de ikna ettiler. Kurulacak olan komisyonun müzakereleri yapacağı yer olarak Erzurum seçildi.⁶⁵

Bu gelişmenin Erzurum'da Fransız konsolosluğunun kuruluş sürecine olan etkisi açısından bakıldığında ise, Fransa'nın Doğu'daki gelişmelere daha fazla ilgi göstermesinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Öyle ki İngiltere ve Rusya'nın müdahil olduğu bu meselede Fransa'nın herhangi bir etkinliği söz konusu değildi.⁶⁶ Fransa'nın siyasî ve ticarî bir etkinliğinin olmadığı Osmanlı-İran sınırındaki gelişmelere ilgiyle yaklaşması ve Erzurum'da toplanacak olan

⁶² İbrahim Aykun, **Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995, s. 57.

⁶³ Sıtkı Uluçerler, **XIX. Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2009, s. 447-448.

⁶⁴ Melike Sarıkcıoğlu, **Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)**, TTK, Ankara, 2013, s. 66.

⁶⁵ Sabri Ateş, **Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914**, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 81-85; Sarıkcıoğlu, **a.g.e.**, s. 67.

⁶⁶ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, IV, Outrey'den Bourgueney'ye, Trabzon, 2 Şubat 1843.

konferansı şehre atanacak bir konsolos vasıtasıyla izlemesi aslında İngiltere ve Rusya’nın bu bölgedeki otoritesine ortak olmaktan ziyade Doğu’daki siyasî gelişmelerden uzak kalmamak ve Osmanlı coğrafyasındaki çıkarlarını her açıdan muhafaza etmek amacıyla yapılmış bir siyasî tercihtir. Fransız elçiliğinden konsolos Outrey’e gönderilen yazılardan da bunu anlamak mümkündür.⁶⁷ Bu gelişmeler çerçevesinde Fransız Hükümeti, 29 Aralık 1842’de almış olduğu bir karar ile Erzurum’da bir konsolosluğun kurulmasına karar verdi ve Charles Frédéric Théodore Goepp’u konsolos olarak tayin etti.⁶⁸ Fransız Dışişleri Goepp’e gönderdiği resmi yazılarda Rus-İran sınırına yakın bu stratejik bölgede konsolosun siyasî gözlemler yapmasını istiyordu.⁶⁹ Ancak Goepp, Erzurum’da çok uzun süre kalamadı. Şehirde on dört ay kaldıktan sonra Erzurum’dan ayrıldı. Goepp Erzurum’da geçirdiği süre zarfında büyük oranda Erzurum’da devam eden konferans görüşmelerini takip ederek sınırlı imkânlar ile Fransız makamlarına bilgiler vermeye çalıştı. 1843’ün Haziran’ında Erzurum’dan geçen ve bir müddet şehirde kalarak şehir ve burada devam eden konferans görüşmeleri hakkında önemli bilgiler veren Alman coğrafyacı ve doğa bilimci Wagner’in belirttiği gibi, çevreyi ve ortamı çok iyi bilen ve uzun zamandır Erzurum’da bulunan İngiliz ve Rus konsolosların yanında Goepp’in başarılı olma şansı azdı.⁷⁰ Yine de Fransa herhangi siyasî ve ticarî etkinliği olmasa da bölgedeki önemli gelişmeleri haber alabileceği diplomatik bir merkez olarak Erzurum konsolosluğunu muhafaza etti.

Goepp’in Erzurum’dan ayrılması üzerine yerine vekâleten Henri Etienne Soulange-Bodin tayin edildi. Ancak Bodin’in de Erzurum’da yapacak çok bir şeyi yoktu. Zira Erzurum’daki konferans görüşmeleri kesilmişti.⁷¹ Bu şartlar altında Bodin’in “*konsolosluğu faydalı bir hale getirmek*” için kendisine farklı bir meşgale buldu. Bodin’in bu tercihi Rusya’nın Ermeni reaya üzerinden başlattığı Ermeni Meselesi’nin Fransa açısından da takip edildiğini gös-

⁶⁷ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, IV, Elçilikten Outrey’ye, Pera, 22 Aralık 1842.

⁶⁸ *Sources de l’histoire du Proche-Orient et de l’Afrique du nord dans les archives et bibliothèques françaises*, Tome I-II, K.G. Saur, Paris-London, 1996, s. 1218.

⁶⁹ AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, I, Bakanlıktan Goepp’e, Paris, 28 Nisan 1843.

⁷⁰ Moritz Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, Vol. 1, Arnold, Leipzig, 1852, s. 219-220.

⁷¹ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum et Trébizonde, II, Bodin’den Guizot’ya, Erzurum, 25 Eylül 1844.

termesi açısından oldukça manidardır. Öyle ki Bodin rutin konsolosluk hizmetlerini bir kenara bırakarak “Ermenistan” olarak nitelediği Osmanlı Devleti, İran ve Rusya’nın kontrolünde olan geniş bir bölgedeki Hristiyan nüfusa yönelik bir araştırma planı yaptı ve bunu Fransız elçiliğine bildirdi.⁷² Bodin’in sunmuş olduğu bu teklif elçilikten gelen bir yazı ile onaylandı ve konsolosun bu taraflarda yaşayan Hristiyan gruplar hakkında hazırlayacak olduğu çalışma memnuniyetle karşılandı.⁷³ Yaklaşık iki aylık bir hazırlık aşamasından sonra Bodin “*Ermenistan, Kürdistan ve İran’ın Hristiyan Nüfusu Hakkında Bilgiler*” başlığı altında ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek uzun bir rapor kaleme aldı.⁷⁴ Özetle bu raporda Bodin, Hristiyan nüfusu mezheplere göre inceledikten sonra Osmanlı, Rus ve İran tarafındaki Hristiyanların nüfuslarına dair rakamlar vermektedir. Hristiyan gruplar içinde özellikle Ermenilere değinme gereği duyan Bodin Rusya’nın İran tarafından 40.000 ve Osmanlı tarafından da 70.000 Ermeniye kendi bölgesine göçürdüğünü belirtmektedir. Özellikle Fransa’nın himayesinde olan Katoliklere değinen konsolos, Rus politikalarının Katolikler üzerindeki etkilerini tespit etmekte ve bölgedeki Katoliklerin Fransa’nın himayesine olan ihtiyacı ima etmekteydi. Bu bakımdan Bodin’in bu raporunu aslında Fransa’nın bölgede himaye sağlayabileceği nüfus potansiyelini tanımaya yönelik bir çalışma olduğunu anlamak zor değildir. Nitekim raporun sonunda Bodin, “*Türkiye’nin bu kısmında yer alan Hristiyanların ne kadar zor bir durumda oldukları ve ne kadar çok himayeye muhtaç olduklarını*” belirtmesi bunu ortaya koymaktaydı.⁷⁵

Bodin’dan sonra Erzurum’daki Fransız konsolosluğuna 1845-1847 yılları arasında Garnier vekâlet etti. Ancak Garnier’nin görev dönemi Erzurum’da Tanzimat’ın uygulandığı döneme denk gelmektedir. Bundan dolayı Garnier yazışmalarında Rusların bölgedeki faaliyetlerinden ziyade eyaleti etkileyen is-

⁷² AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Bodin’dan Bourgueney’e, Erzurum, 28 Ağustos 1844.

⁷³ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Elçilikten Bodin’e, Goepp’ten Bourgueney’e, Erzurum, 28 Ağustos 1844.

⁷⁴ Rapor için bkz. AMAE, CADN, MD, Turquie, XXXIX, “**Renseignements sur les populations chrétiennes de l’Arménie, du Kurdistan et de la Perse par Soulange-Bodin**” 12 Kasım 1844; AMAE, CADN, CCC, Erzeroum, I, Bodin’dan Guizot’ya, Erzurum, 29 Ekim 1844.

⁷⁵ “**Renseignements sur les populations chrétiennes de l’Arménie, du Kurdistan et de la Perse par Soulange-Bodin**”

yanlar, eyaletin idaresi ve Erzurum’da konferans görüşmelerini sekteye uğratan olayları konu etti. Ancak bu dönemde Erzurum’da Rus konsolosunun etkinliğini gösterecek bazı olayları da raporlarında konu etti. Rusya’nın Kafkaslarda Şeyh Şamil’in hareketi ile uğraştığı bir dönemde Kör Hüseyin Bey’in ikinci isyanı Osmanlı-Rus sınırında hareketlenmeye neden olmuştu. Rusya’nın en temel kaygısı bu isyanın Kafkaslardaki Rus idaresine yönelik bir tehdide dönüşmesiydi. Hatta Şeyh Şamil’in adamı olduğu iddia edilen Hasan Gaspi’nin Osmanlı tarafından adam toplayarak Rus tarafına geçmeye çalışırken yakalanması Erzurum’daki Rus konsolosuna ile Vali Esad Paşa arasında bir çatışma konusu olmuştu. Rus konsolosuna, Gaspi’nin kendilerine teslim edilmesinde ısrar ediyordu.⁷⁶

Konumuz açısından Rusya’nın bölgedeki politikalarına dair en detaylı değerlendirmeleri yapan ise yine konsoloslukta bir yıl vekâleten bulunan Pierre-Edmond de Barrère’ydi. Diplomatik kariyerine *élève consul* olarak başlayan Barrère’nin ilk görev yeri Erzurum oldu. Barrère Erzurum’dan sonra Tiflis, Şam, Kudüs ve İzmir gibi önemli şehirlerde Fransa’nın genel konsolosluğu gibi önemli görevlerde bulunacak önemli bir isimdi.⁷⁷ Barrère ilk raporlarında yine Erzurum’da İran murahhaslarının karıştığı olayların yankıları, Tanzimat uygulamalarından doğan sıkıntılar ve devam eden Kürt isyanları hakkında bilgiler verdi. Bodin gibi Barrère de İmparatorluğun idaresi ve bölgede yer alan Hristiyanlar için mümkün merteye doğru bilgiler vermek için şehirdeki idareciler ve yabancı temsilciler ile görüştü. Ancak Konsolos Vekili kendisine özel bir ilgi alanı oluşturarak Hristiyanların, özellikle de Gregoryen ve Katolik Ermenilerin durumunu ele aldı. Bu bakımdan konsolosun eğildiği alan Rusya’nın bölgedeki politikalarıydı. Yazışmalarının büyük bir kısmı her açıdan Osmanlı ülkesini tehdit eden “*Rus Tehlikesi*”ne yönelikti. Erzurum’da göreve başladıktan kısa bir süre sonra Rusya’nın bölgede üstünlük kurmak için kullandığı yöntemler, bu konuda ortaya koyduğu ilerleme ve önündeki engeller üzerinde yoğunlaşmıştı. Yöntem olarak Barrère hem kendi bilgilerinden hem de yapmış olduğu görüşmelerden mümkün olduğu oranda doğru bir rapor hazırlamak niyetinde olduğunu belirtiyordu.⁷⁸ Barrère bu konuda birbirini ta-

⁷⁶ AMAEF, CADC, CCC, Erzeroum, I, Garnier’dan Guizot’ya, 15 Aralık 1845.

⁷⁷ Lesure, a.g.m., s. 57.

⁷⁸ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère’dan Elçiliğe, Erzurum, 12 Kasım 1847.

mamlayan 10 Şubat 1848 ve 14 Ağustos 1848 tarihli iki ayrıntılı rapor hazırlayarak elçiliğe gönderdi. Raporlardan ilki “*Rusya’nın Osmanlı Tebaasını Kendi Tarafına Çekerek Rus Tebaası Yapmak İçin Kullandığı Yöntemler ve Bunun Hayati Sonuçlarını Engellemek İçin Alınması Muhtemel Tedbirler*” başlığını taşımaktaydı.⁷⁹

Yukarıda değindiğimiz gibi bölgedeki Rus politikaları açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve savaş sonunda ortaya çıkan manzara önemli bir dönüm noktası teşkil etmişti. Barrère’ye göre bu savaş bölge için tam bir felaket olmuş ve yaşanan sorunların kaynağını teşkil etmişti. Savaş sırasında Rusların Gümüşhane’ye kadar ilerlediklerini; ancak ellerinde sahile ulaşip İstanbul’a kadar gitme veya Anadolu’nun iç kısımlarına kadar ilerleme imkânı varken geri çekildiklerini belirten Barrère’ye göre Rusların Edirne Antlaşması ile bu kazanımlarından vazgeçmelerinin nedeni, işgalleri altındaki bölgedeki Hristiyan nüfusu beraberinde götürmeleri ve arkalarında harabe halinde bir eyalet bırakmalarıydı. Konsolosa göre bu göç Ruslara Anadolu’nun kapılarını açacak entrika sürecinin ilk merhalesiydi.⁸⁰ Öyle ki savaşı sona erdiren Edirne Antlaşması’nın 13. maddesine göre savaş sırasında ülkesini terk ederek Osmanlı veya Rus tarafına iltica edenler affediliyor ve istedikleri tarafa geçmek için 18 aylık bir mühlet tanınıyordu.⁸¹ Bu sürenin sona ermesiyle iltica edenlerin nihai milliyetleri belli olacaktı. Ancak Barrère, Rusya’nın bu maddeye karşın kendi tarafına çektiği reayayı bırakmak istemediğini belirterek ve bunu da uluslararası hukukun ihlali olarak değerlendirmekteydi. Her şeye rağmen önemli bir miktar Ermeni Rus idaresinden kaçarak eski topraklarına döndü. Bu sayede Barrère’ye göre “Türk Ermenistanı” olarak nitelediği Doğu Anadolu’da kayda önemli bir Ermeni nüfus ortaya çıkmıştı.⁸² Ancak Rusya’nın bölgedeki Ermenilere yönelik politikaları sadece savaş ve sonrası ile sınırlı

⁷⁹ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère’den Bakanlığa, Erzurum, 10 Şubat 1848.

⁸⁰ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère’den Bakanlığa, Erzurum, 10 Şubat 1848.

⁸¹ Turan, a.g.m., s. 142.

⁸² Barrere Ermeni nüfusa dair oldukça yüksek rakamlar verir. Buna göre Erzurum Eyaleti 200 bin, Kürdistan 600 bin ve Anadolu’nun değişik değişik eyaletlerindeki Ermenilerin birkaç milyona ulaştığını belirtmektedir. AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère’den Bakanlığa, Erzurum, 10 Şubat 1848.

değildi. Hatta ilkine göre daha etkili olan süreç, savaş sonrasında Osmanlı topraklarında kalan reyanın Rusya tarafına göçürülmesi süreciydi.⁸³ Rusya’nın en temel amacı Osmanlı tebaası Ermenileri planlı bir şekilde Rus tabiiyetine almaktı. Rusya bunu gerçekleştirmek için iki yöntem kullanıyordu:⁸⁴

1. Üç yıl içinde Ermenileri kendi tabiiyetine almak için ticaret yapmak maksadı ile Rus tarafına gidenleri kullanıyor ve daha sonra bunların ailelerini de Rus tarafına çekip Rus himayesine alarak Rus tabiiyetine alıyordu. Ancak Rus tarafı aynı hakkı Osmanlı Devleti’nin kullanmasını tanımıyordu. Eskiden Osmanlı tabiiyetinde olup da Rus tabiiyetine geçen ve Osmanlı topraklarında ikamet eden Ermenilerin tekrar Osmanlı tabiiyetine girmelerine müsaade etmiyordu. Erzurum’daki Rus konsolosu böyle bir durumda hemen müdahale ediyor ve bir şekilde bu hakkı kullanmak isteyenler tekrar Rus tarafına gönderiyordu. Rusya bu iş için binlerce bahane uyduruyor ve Osmanlı tarafının gerekli önlemleri almadığı bir ortamda eskiden Osmanlı tabiiyetinde olan Ermeniler, Osmanlı tarafında ikamet etseler de Rus tabiiyetinden çıkmaya cesaret edemiyorlardı. Bu şekilde Rusya tarafından gelecek herhangi bir mali veya dini bir baskı siyasetinden de kurtulmuş oluyorlardı.

2. Barrère’nin bu noktada işaret ettiği ikinci husus ise Osmanlı ve Rus tebaası esnaf ve zanaatkârların durumuydu. Rusya’nın kendi himayesindeki Ermenileri Osmanlı ülkesinde ikamete zorlaması Osmanlı tebaası esnaf için tam bir felaketti. Buna göre Rus tebaası olan Ermeni esnaf ve zanaatkârlar Şubat 1846 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması’na aykırı bir biçimde Osmanlı idaresindeki bölgede mesleklerini icra etmeye devam ediyorlardı. Oysaki antlaşmanın 6. maddesi “esnaflık ve sanatkârlık” hakkının sadece Osmanlı tebaasına tanındığını ortaya koymaktaydı.⁸⁵ Barrère’ye göre Rus himayesinde olan Ermeniler bölgede yaklaşık olarak beş yüz dükkân sahibiydi. Bu hakka sahip olmak isteyen Osmanlı tebaası Ermeniler bir şekilde Rus topraklarına geçmekte, burada Rus himayesine girerek bu himayenin kendilerine sağladıkları avantajlardan istifade etmek üzere eski memleketlerine, Osmanlı ülkesine

⁸³ Özcan, , a.g.e., s. 171.

⁸⁴ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère’dan Bakanlığa, Erzurum, 10 Şubat 1848.

⁸⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, **Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri (1580-1850)**, TTK, Ankara, 2013, s. 228.

dönmekteydiler. Bunun en büyük zararı da Osmanlı tebaası esnaf ve zanaat-kâra oluyordu. Ekmeklerinin “*yabancılar*” tarafından ellerinden alındığını gören Osmanlı tebaası esnaf ve zanaatkâr Rus himayesinin pek çok mali yükümlülükten muaf olduğu bu haksız rekabete karşı koymaya çalışıyor ve Barrère’nin öngördüğü gibi aynı yolu izleme planları yapıyordu.⁸⁶

Aslında Barrère’nin Erzurum’da gözlemlediği bu durum tüm İmparatorlukta büyük güçlerin suiistimal ettiği “*himaye sistemi*”nin bir parçasıydı. Bu sistemin ilk dönemlerinde sadece elçilik veya konsolosluk hizmetlerinde çalışanlar için verilen beratlar zamanla zengin Rum, Ermeni ve Yahudi reayaya satılmaya başlandı.⁸⁷ Böylece önceleri neticeleri tam olarak kestirilemeyen bu suiistimal zamanla Avrupalıların elinde bir silaha dönüştü ve Osmanlı topraklarında “*yerli yabancılar*” olarak adlandırılan bir zümre ortaya çıktı.⁸⁸ Bu kesimin elde ettiği vergi muafiyeti ve ayrıcalıklı muamele hakkı Müslim-gayrimüslim Osmanlı toplumunun ahengini bozmaya başladı. Erzurum’da 1840’lı yılların sonunda gördüğümüz bu eğilim özellikle Kırım Savaşı sırasında yoğunluk kazanarak savaştan sonra İmparatorluğun her eyaletine yayıldı.⁸⁹

Barrère’ye göre Rusların bu şekildeki müdahaleleri hayati sonuçlar ortaya koyabilirdi. Konsolosa göre bunun önüne geçilmesi için iki adımı atmak gerekliydi: 1. Tabiiyet seçimi konusunda Osmanlı tarafının da mütakabiliyet hakkını kullanmasına izin verilmeliydi. Böylece Rusların Gürcistan’da Osmanlı tebaası Ermenilere yaptıkları gibi Osmanlılar da kendi topraklarında ikamet eden Ermenileri tekrar tabiiyetine alabilirdi. 2. Osmanlı-Rus Ticaret

⁸⁶ Barrère’ye göre Rus himayesine giren Ermeniler Osmanlı tebaası meslektaşlarına göre haraç, salyane ve diğer vergilerden muaf olmaları nedeniyle mallarını daha ucuza satabilmekteydiler. AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère’dan Bakanlığa, Erzurum, 10 Şubat 1848.

⁸⁷ Salahi R. Sonyel, **Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire**, TTK, Ankara, 1993, s. 197.

⁸⁸ Timur Kuran, “The Economic Ascent of The Middle East’s Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism”, **Journal of Legal Studies**, S 33, Chicago, 2004, s. 501.

⁸⁹ Bu konuda bkz. Salahi R. Sonyel, “The Protégé System in the Ottoman Empire and its Abuses”, **Belleten**, C LV, S 214, Ankara, 1991, s. 675-686; Trabzon örneği için bkz. A. Üner Turgay, “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Vol. I, Ed. B. Braude-B. Lewis, Holmes & Meier Publishers, New York, 1982, s. 287-318.

Antlaşması’nın 6. maddesinin doğru bir şekilde uygulanması gerekliydi. Böylece Rus tebaası olup da Osmanlı ülkesinde esnaf ve zanaatkârlık yapan Ermenilerin, Osmanlı esnafına verdiği zarar engellenebilirdi.⁹⁰

Barrère Rus tarafına geçip de Rus tabiiyetini seçen Ermeni reayanın durumunu da değerlendirerek Rus himayesine geçen Ermenilerin koşullarının o kadar da iyi olmadığını belirtiyordu. Rusya’nın Ermenilere uyguladığı dini ve mali baskılar Ermenileri eski vatanlarına dönmeye zorlayacak kadar ağırdı.⁹¹ Daha önce Rumlara yapılan bir asimilasyon Ermenilere de yapılmaya çalışılıyor, Ermeniler ağır vergilere maruz kalıyor ve bu haliyle Osmanlı topraklarına kalan ve daha az vergi ödeyerek inançlarını istedikleri şekilde icra eden dindeşlerine imreniyorlardı.⁹² Bundan dolayı Rusya tarafından sürekli olarak “*huzur ve sükûnetin*” olduğu Osmanlı topraklarına doğru bir geri dönüş vardı. Ermeniler Rusya tarafındaki kötü koşulları bildiklerinden dolayı anlaşmalara aykırı da olsa Osmanlı topraklarında kalmayı yeğliyorlardı. Rusya tarafına geçmeye zorlandıklarında ise Osmanlı vatandaşlığını talep ediyorlardı.⁹³ Bu konuda Barrère’nin elçiliğe yazdığı rapordaki son tespitleri, belirtmiş olduğu bu hususların yerine getirilmesi durumunda Rusya’nın elindeki önemli bir silahın alınacağını ve Osmanlı Devleti’nin de müttekabiliyet hakkını kullanarak nüfusunu muhafaza edebileceği yönündeydi.⁹⁴

Barrère 8 Nisan 1848 tarihli raporunda Rus faaliyetlerine dair daha ilginç bilgiler vermektedir. Buna göre bir Rus ajan Erzurum’a gelmiş ve Ermeniler arasında Osmanlı idaresine karşı propagandalar yapmıştı. Ermeni krallarının soyundan geldiğini iddia eden Mamikon adlı bu Rus ajan, Rus hükümetinden

⁹⁰ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère’den Bakanlığa, Erzurum, 10 Şubat 1848.

⁹¹ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère’den Aupick’ye, Erzurum, 14 Ağustos 1848.

⁹² Barrère özellikle Erzurum’daki Ermenilerin hiçbir zaman elde edemedikleri bir serbestlik içinde olduklarını; özellikle de Katolik Ermenilerin bu serbestliği Fransa’ya ve Fransız Elçiliği’ne borçlu olduklarını belirtmekteydi. Tabii burada konsolosun vurgu yaptığı nokta Katoliklerin ayrı bir cemaat olarak kabul edilmesi ve Katolik patrikhanesinin açılmasıydı. AMAE, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Erzeroum, I, Barrère’den Bourgueney’ye, Erzurum, 12 Kasım 1847.

⁹³ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère’den Bakanlığa, Erzurum, 10 Şubat 1848.

⁹⁴ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère’den Bakanlığa, Erzurum, 10 Şubat 1848.

alınmış nişan ve talimatlar taşıyordu. Bu ajan Erzurum'da Babıali'nin "*Ermenistan*"ı baskı altında tuttuğu şeklinde Osmanlı hükümeti aleyhinde halkı kıskırtmış ve kendisini bir Rus generali gibi göstererek etrafında topladığı dört yüz-beş yüz Ermeni'yle Erzurum sokaklarında "*Osmanlı Devleti'ne karşı hakaretler edip, yakında bu devletin yıkılacağı ve Rusya sayesinde Ermenistan'ın özgürlüğe kavuşacağı*" söyleyerek nümayişler yapmıştı. Erzurum Valisi Hamdi Paşa'nın (1845-1851) ikazı ile devreye giren Rus konsolosu bu ajanı etkisiz hale getirmişti.⁹⁵ Barrère, Rus ajanların aynı şekilde devam eden Kürt isyanlarından da istifade ederek buralarda Babıali'ye karşı haksız ithamların ve şiddetin doğmasına neden olduklarını; hatta "*en ideal düzenin Rus düzeni olduğunu*" halk arasında yayarak bu gücün himayesine girilmesi gerektiğini aşılama çabalarını belirtmekteydi. Barrère bu faaliyetlerin Rusların Osmanlı idaresini zayıflatmak ve bu taraflara "*özgürlük kazandıracak bir güç*" görünümünü altında bir işgalin önünü açacak hamleler olduğunu belirtiyordu. Ancak konsolos Rusların Rusya Ermenistan'ı ve Gürcistan'da yapmış olduğu dini ve iktisadi baskının görülmeye başlamasından dolayı Rus hükümetine karşı bir hareketin oluşmaya başladığını belirtmektedir. Yine de Rus ajanların propagandaları karşısında halkın savunmasız olduğunu belirten konsolos Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasını kazanmak için yapması gerekenler konusunda da bazı tavsiyelerde bulunmaktaydı. Hatta Barrère Erzurum'da bulunduğu süre zarfında elinden geldiğince Hristiyanları Rusya'nın entrikalarından koruyarak onların Osmanlı idaresine olan bağlılıklarını pekiştirmeye çalışacağını vurguluyordu. Daha ileri giderek Rusya'ya karşı yapılacak olası bir askeri harekâta Rus karşıtı olan Ermenilerin, Şeyh Şamil'in, Avrupa'dan gelecek on alay askerin ve yeterli silah ve cephanenin Gürcistan ve Ermenistan'daki halka dağıtılması durumunda Rusya'nın Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki tahakkümünün ortadan kaldırılabilceğini de belirtiyordu. Son olarak Barrère, Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri karşısında Osmanlı idaresinin etkili bir şekilde mücadele edemediğini, bunun da "*Rusya'nın bu bölgelerin gelecekteki hâkimi*" olarak görülmesine yol açtığını vurgulamaktadır.⁹⁶

⁹⁵ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère'den Bakanlığa, Erzurum, 26 Nisan 1848.

⁹⁶ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère'den Maslahatgüzar Cor'a, Erzurum, 8 Nisan 1848.

Barrère, Rus faaliyetlerine dair Erzurum’dan ayrılmadan evvel 14 Ağustos 1848 tarihli daha ayrıntılı bir rapor hazırladı. “Rusya’nın Bu Taraflardaki Üstünlüğünün Maddi ve Manevi Nedenleri-Rus Propaganda Faaliyetleri ve Babıali’nin Alması Gereken Tedbirler” başlığı altındaki bu raporda Konsolos aynı zamanda bölgede yer alan Hristiyanların durumlarına dair tespitler yaptı. Bu raporunda da Rusya’nın İran ve Osmanlılarla yaptığı savaşlardan sonra kendi tarafına çektiği Hristiyan reayaya değinen Konsolos bu göç ile Ermenilerin yaşadığı bölgelerin terk edilmiş yerlere dönüştüğünü belirtmektedir. Lakin Konsolosa göre, Rusya hem İran hem de Osmanlı tarafından göçürdüğü reayaya verdiği sözlerin hiçbirisini tutmamıştır. Rusya kendi tarafına çektiği Ermenilere hem maddi hem de dini baskı altına almıştır. Rusya’nın gerçek amacı 1828-1829 savaşından itibaren Osmanlı Devleti’nin bu bölgedeki zayıflığından istifade ederek kendi gücünü arttırmaya çalışmaktır. Rusya bunu iki kanaldan yapmaktadır:⁹⁷

1. Rusya sürekli olarak Osmanlı tebaası Hristiyanlar üzerinde bir propaganda faaliyeti yürütmekte ve Osmanlı Devleti’nin zayıflığı ve kendi gücünü vurgulamaktadır,
2. Osmanlı tebaası olan Ermeniler arasında sürekli olarak nifak tohumları ekerek onların Babıali ile aralarını açmaya çalışmakta ve bir gün bağımsız bir Ermenistan vaat etmektedir.

Konsolosa göre Rusya bu amacına ulaşmak için öncelikle Osmanlı otoritelerinin zayıflığını ileri sürerek gayrimüslimlerin kendi himayesine girmeye ikna etmektedir. Bunu anlaşmalara aykırı bir biçimde Osmanlı vatandaşı Ermenilerin koşulları tahammül edilemez göstererek kendi tarafına çekerek yapmaktadır. Hâlbuki Rusya kendi tarafına çektiği Ermeniler üzerinde bir baskı politikası uygulamaktadır. Hatta bu baskı Ermeni reayanın tekrar Osmanlı topraklarına sığınmaya çalışmasına neden olacak kadar ağırdı. Burada Konsolos özellikle Rusya’nın kendi tarafına çekerek Rus pasaportu ile kendi himayesine aldığı Ermenilere getirdiği kısıtlamalardan bahsetmektedir.⁹⁸

⁹⁷ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère’den Aupick’ye, Erzurum, 14 Ağustos 1848.

⁹⁸ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère’den Aupick’ye, Erzurum, 14 Ağustos 1848.

Barrère, Rusya'nın ikinci amacına ulaşmak, yani Osmanlı tebaası Ermeniler arasında nifak ve karışıklıklar çıkarmak ve onların Osmanlı idaresi ile arasını açmak için “*gelecekte bağımsız bir Ermenistan*” vaadiyle zaman zaman özel görevliler gönderdiğini ve bu şekilde Katolik ve Gregoryen Ermeni patrikliklerini etkilemeye çalıştığını belirtmektedir. Osmanlı tebaası Ermenilere Türk hükümetinin baskıcı bir yönetim olduğunu; Rusların ise onları ilerde özgürlüklerine kavuşturacak bir güç olduğunu aşılarmaya çalışılmaktadır. Rusların bu propaganda da kullandıkları başlıca argümanlar reayanın Kur'an hükümleri ile yönetildiği ve haraç vergisi vermek zorunda olduğu; Doğu Anadolu'daki Ermenilerin eğitimi ve entelektüel gelişimine yönelik bir girişim yapılmadığı, herhangi bir okul tesis edilmediği ve nihayetinde de Hristiyanların mahkemelerde şahitliklerinin kabul edilmediğiydi. Osmanlı tarafındaki bu eksikliklere sığınan Rus propagandası, Rus tarafında Hristiyanların okullarla dolu yerlerde ve İncil hükümlerine göre yaşadığını ve verginin de dini bir ayrıma göre alınmadığına yönelikti. Oysaki Barrère bunun doğru olmadığını Ortodoks olmayan Hristiyanların hem dini hem de mali bir baskının altına girdiğini, alınan vergilerin ise oldukça düzensiz ve Osmanlı idaresinin aldığı vergiden daha ağır olduğunu belirtiyordu. Ancak yine de Ruslar kendi idarelerinin en ideal bir yönetim sunduklarını iddia etmekte ve tüm Ermenileri Müslüman Osmanlı boyunduruğundan çıkararak “*Tanrının Oğlu İmparator Nikola*”nın yönetimine geçmeye çağırıyordu.⁹⁹

- Fransız konsolosunun en çok rahatsız eden nokta ise Rusların, Fransa'nın doğal himayesinde olan Katolikler üzerindeki vaatleriydi. Öyle ki Rus siyaseti Katolikleri de kendi tarafına çekmek için vaat edilen “Bağımsız Ermenistan”ın Katoliklerin yönetiminde olacağını belirtiyordu. Oysaki Rusya'nın gerçek amacı Ermenileri kendi kontrolünde olan Eçmiyazin Kilisesi altında birleştirmektir. Konsolos Rusya'nın bu konuda uzun zamandan beri epey bir ilerleme kaydettiğini ifade ettikten sonra Katoliklerin kendilerine verilen bu boş vaadi fark ettiklerini belirtmektedir. Çünkü Rus idaresi Katoliklere baskı siyaseti uygulamış ve liderlerini sürgüne göndermişti. Barrère, bunların yanında Osmanlı idaresini zayıflatmaya yönelik bölgedeki Rus politikalarını şu başlıklar altında sıralamaktaydı: Osmanlı tebaası reayayı

⁹⁹ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère'den Aupick'ye, Erzurum, 14 Ağustos 1848.

- kendi tarafına geçirmek; Gürcistan ve Rusya Ermenistan’ı olarak bilinen bölgeyi ele geçirmek için Osmanlı-Rus sınırına askeri yığınaklar yaparak tehdit oluşturmak; Osmanlı tarafındaki Kürt isyanlarından istifade etmek; Ajanlar vasıtası ile aşırı bir Rus propagandası yapmak; Eçmiyazın Katoliklerini kendi tarafına geçirmek ve uluslararası antlaşmaları ihlal ederek Osmanlı tabiiyetindeki reayadan istifade ederek bölgede siyasi ve askeri avantaj sağlamak.¹⁰⁰
- Barrère, Osmanlı idaresinin alması gereken tedbirlere dair bazı gözlemler de yapmaktaydı. Rusya’nın bu politikaları karşısında:1. Osmanlı-Rus sınırını her açıdan savunma açısından güçlendirmek, devam eden Kürt isyanlarını Rusların kullanmalarının önüne geçmek için Erzurum’da yeterli sayıda askeri birlik bulundurmak, 2. Erzurum valilerine, Rusya’nın her türlü entrikalarını gözetleme konusunda emir vermek ve Rus sınır bölgelerindeki her türlü hareketi engelleme yetkisi vermek, 3. Doğu Anadolu’nun demografik olarak boşalmasını engellemek ve Rus tarafına giden Ermenilerin geri gelmelerini sağlamak. Bu son maddenin gerçekleştirilmesi için ise Osmanlı hükümetinin yapması gereken hamleleri şu başlıklar halinde incelemektedir:
 1. Babıali, eskiden Osmanlı tebaası olan Rus tebaasının eski uyruğuna geçmesi hakkını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ne göre kullanabilmeli ve sadece suçluların dışında Osmanlı tabiiyetini talep edenlerin Osmanlı tarafına geçebilmesi sağlamalıdır.
 2. Mütekalibiyet esasına göre Osmanlı topraklarında ikamet eden Rus tebaasının belli bir süreliğine ikamet etmesinde sonra Osmanlı hükümeti tarafından kendi tarafına çekilmesi sağlanmalıdır.
 3. Rusya’nın anlaşmanın maddelerini ihlal etmesini engellemek, Rusya’nın Osmanlı tebaası Ermenilerin devlete bağlılıklarını zayıflatmaya yönelik faaliyetlerin engellemek, Rus tebaası olup da Osmanlı tarafında ticaret yaparak Osmanlı esnafını mağdur eden Ermeni tüccarlardan da vergi almak ve yerli esnafı haksız rekabetten korumak gerekmektedir.

¹⁰⁰ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère’dan Aupick’ye, Erzurum, 14 Ağustos 1848.

Fransız konsolosu, Rusya'nın Osmanlı gayrimüslimlerinin koşullarını su-istimal ederek yürüttüğü politikaların önüne geçmek için Osmanlı hükümetinin Hristiyan tebaaya yönelik yapmasını tavsiye ettiği reformları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Hristiyanların da mahkemelerde şahitliklerinin kabul edilmesi,
 2. Haraç vergisinin kaldırılarak bu verginin tüm Osmanlı tebaasına eşit uygulanacak bir vergi ile değiştirilmesi,
 3. İstanbul'da ve taşralarda İmparatorluk içindeki Hristiyanların birliğini ve devlete bağlılığını pekiştirecek, kardeşlik ve eşitlik duygusunu ortaya çıkaracak ve toplumun tüm kesimine yönelik kamu okullarının açılması başlıkları altında sıralamaktadır.
- Barrère, Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini sağlayacak bu tespitleri yapsa da aslında Osmanlı Devleti üzerindeki Fransız nüfuzu dolayısıyla bu politikaların uzun vadede kârlı çıkacak olan Fransa'ydı. Zira Fransa'nın Doğu politikasına göre Rusya karşısında güçlü bir Osmanlı Devleti, Osmanlı ülkesindeki Fransız etkisi için de oldukça hayatiydi. Bu bakımdan Rusya'nın Osmanlı tebaası Hristiyanlar üzerinden oynamaya çalıştığı rolün Fransa tarafından sağlanması Fransız çıkarları için çok önemliydi.¹⁰¹

Barrère Rusların saldırgan politikalarını ortaya koymak için sadece kendi gözlemleri ile hareket etmiyor, yöredeki idarecilerden de bilgi alıyordu. Bunlardan biri de Kars Mutasarrıfı Sırrı Paşa'ydı (Halepli Mehmet Sırrı Paşa, 1845-1849). Konsolosun mutasarrıftan aldığı bilgilere göre Kars Kaymakamlığı Rusların nazarında “işgal edilmiş” bir bölgeydi. Sırrı Paşa hem Rus ajanları hem de Erzurum'daki Rus konsolosunun entrikaları ile mücadele etmeye çalışıyordu. Sırrı Paşa, 1846 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması'nın 6. maddesinin tüm eyalette ihlal edildiğini; hatta Rus konsolosunun her türlü ticari emtiayı toptan ve perakende şeklinde iki kısma ayırarak Rus tüccara ihracatta, anlaşmada belirtilen % 12 yerine % 3 vergi ödemesi talimatını verdiğini belirtiyordu. Ancak Sırrı Paşa'nın kararlılığı sayesinde Rus tüccarın % 12 gümrük

¹⁰¹ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère'den Aupick'ye, Erzurum, 14 Ağustos 1848.

vergesi ödemeleri sağlanmıştı. Sırrı Paşa bunların yanında Rusya’nın Şeyh Şamil üzerine, bir taraftan Kafkasya bir taraftan da Gürcistan üzerinde bir saldırı hazırlığı içinde olduğunu bildiriyordu.¹⁰²

Elbette Barrère’nin bölgedeki gelişmelere bu şekilde vakıf olması Fransız Hariciyesi’nin göz önünde bulundurması gereken bir durumdu. Bu doğrultuda 16 Haziran tarihli bir elçilik yazısı Barrère’nin Tiflis’e konsolos tayin edildiği haberi geldi. 12 Kasım tarihli son raporunda Barrère, halefi Wiett’nin “*Fransa’nın Doğu Politikası*”na uygun olarak Osmanlı toprak bütünlüğünü tehdit eden Rusya’nın faaliyetlerine karşı dikkatli olması gerektiğini ifade ediyordu. Öyle ki Rusya’nın olası bir işgali Fransa’nın bölgedeki politikaları ve güçler dengesi açısından bir son olabilirdi.¹⁰³ Bu uyarılar ile Erzurum’da görülmeye başlayan Wiett de raporlarının büyük bir kısmını siyasi gözlemlere ayırdı. Çünkü bizzat konsolosun belirttiği gibi, Erzurum Eyaleti’nin bir taraftan Rusya ve diğer taraftan da İran sınırında olmasından kaynaklanan stratejik bir önemi vardı. Ayrıca bölgede devam eden Kürt isyanları, Rusya’nın Doğu Anadolu’daki Hristiyanlar üzerindeki etki arayışı ve eyaletin idaresinde yapılması gereken reformların Erzurum’daki Fransız Konsolosluğu’nu bu önemli gelişmelerin takibi için daha da önemli bir konuma getirmekteydi.¹⁰⁴ Bu bakımdan Erzurum’da dört yıl geçiren Wiett’nin takip ettiği konulardan biri de Doğu Anadolu’ya yönelik Rus politikalarıydı.

Wiett’nin yazışmaları yaklaşık olarak Kırım Savaşı’na kadar olan dönemde Rusların bölgedeki faaliyetlerinin ulaştığı boyutu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Selefleri gibi konsolosun ilk olarak bahsettiği konu Rus tebaası yapılmaya çalışılan Ermenilerdi. Bu konuda Wiett özellikle Rus himayesi altında Erzurum’da ve bölgede ticaret yapan Ermenilerin engellenmeye çalışıldığını ve özellikle de Rus tarafında uygulanan baskı nedeniyle Ermenilerin kafileler halinde Osmanlı tarafına göç etmeye başladıklarını belirtmektedir. Wiett, bilhassa şehirdeki Rus konsolosunun muhalefetine rağmen Rus tebaası Ermenilere yönelik alınan kararda Fransız Elçiliği’nin Babıali’ye

¹⁰² Barrère, Şeyh Şamil ile Rus birlikleri arasındaki çatışmalardan 28 Haziran tarihli raporunda daha ayrıntılı bahsetmiştir. AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Barrère’dan Bakanlığa, Erzurum, 28 Haziran 1848.

¹⁰³ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère’dan Aupick’e, Erzurum, 2 Kasım 1848.

¹⁰⁴ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Wiett’dan Dışişlerine, Erzurum, 5 Kasım 1850.

yaptığı uyarıların da etkili olduğunu vurguluyordu.¹⁰⁵ Bu dönemde Rusya'nın Şeyh Şamil'e yönelik bir harekâtı söz konusu olduğu için Osmanlı-Rus sınırındaki gelişmeler de Wiett'nin takip ettiği konulardı. Bu bakımdan Rusya'nın Gürcistan ve kendi kontrolündeki Ermeni ilinden yaptığı asker alımları, Osmanlı tarafında yapılan hazırlıklar özellikle rapor edilmekteydi.

Wiett'ye göre Rus siyaseti bölgede Osmanlı idarecilerini bıktıracak bir dereceye kadar erişmişti. Daha önce Barrere'nin de oldukça yakın ilişki kurduğu Kars Mutasarrıfı Sırrı Paşa bunlardan birisiydi. Rusların faaliyetlerine karşı idari bölgesinde oldukça etkili bir mücadele veren Sırrı Paşa, Wiett'ye göre Rus faaliyetlerinin önüne geçilmesi için yapmış olduğu pek çok uyarının dikkate alınmaması nedeniyle istifa kararı almıştı. Wiett'ye göre Sırrı Paşa'nın istifasında her fırsatta karşı karşıya geldiği Erzurum Rus konsolosunun parmağı vardı.¹⁰⁶ Bu yüzden Fransız Elçisi Aupick'in Sırrı Paşa'dan istifade etmesi ve bölgedeki pek çok gelişmeyi ondan öğrenebileceği tavsiyesini yapmaktaydı.¹⁰⁷

Wiett'nin yazışmalarından Rus pasaportu olan Ermenilerin halen daha sorun oluşturmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Rus hükümeti, Erzurum Rus Konsolosu Jaba'ya Rus tebaası olup da pasaportlarına el konulan Ermenilerin Tiflis'e gönderilmeleri konusunda bir emir göndermişti. Konsolosa göre bunun amacı Ermenileri adeta cezalandırır gibi yedi sene Tiflis'te zorla ikamet ettirerek tekrar Rus tebaası yapmaktı.¹⁰⁸ Asıl ilginç Wiett'nin Rus konsolosunun bu etkinliği karşısında, pek çok raporunda yönetimini eleştirdiği Erzurum Valisi Hamdi Paşa'nın kayıtsızlığıydı. Wiett, Hamdi Paşa'nın Rus konsolosunun etkisinde kaldığını ve Rusların faaliyetlerine dair yeterli dikkati göstermediğine dair tespitleri vardı. Aslında konsolosun şehirdeki İngiliz meslektaş

¹⁰⁵ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Wiett'den Bakanlığa, Erzurum, 16 Eylül 1848.

¹⁰⁶ Wiett'nin bu tespitlerine rağmen Sırrı Paşa'nın görevden alınmasında Kars'ta ahaliden aşırı vergi alması nedeniyle vali, halk ve beyler arasındaki çatışmanın etkili olduğu belirtilmektedir. Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosu'nun 1846 yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S 2, Ankara, 1964, s. 237-249; Oktay Kızılkaya, *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 163.

¹⁰⁷ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Wiett'den Aupick'e, Erzurum, 30 Haziran 1849.

¹⁰⁸ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Wiett'den Aupick'e, Erzurum, 6 Nisan 1850.

Brant ile de paylaştığı bu düşünceleri yersiz değildi. 2 Mart 1850 tarihli raporunda Wiett, Gürcistan’daki Rus otoritelerinden, Prens Woronzof’un Vali Hamdi Paşa’ya elmaslarla süslü bir tütün kutusu hediye ettiğini ve Erzurum Rus Konsolosu Jaba’nın bu hediyeleri vermek için kalabalık bir kortej ile valiliğe gittiğini rapor ediyordu. Wiett’nin bu durumda sorduğu soru ise “*Erzurum gibi hassas bir bölgenin valisinin neden hükümetine danışmadan bu hediyeleri kabul*” ettiğidir. Hatta Wiett, valinin bu hareketi ile Babıali’ye olan sadakatinin sorgulanmaya başladığını, bu hediyelerin halkı rahatsız ettiğini ve neden Hamdi Paşa’nın sürekli olarak Rus konsolosuna ayrı bir ilgi gösterdiği konusunda akıllara değişik soruların geldiğini belirtiyordu.¹⁰⁹ Çok geçmeden Hamdi Paşa hakkında çıkan söylentiler valinin görevden alınmasına neden olmuş, Wiett’nin ifadesi ile bu değişiklik en çok Rus Konsolosu Jaba’yı üzmüştü. Elbette bu gelişme bölgede Rusların nüfuzunda çekinen İngiliz ve Fransız konsolosları ise memnuniyetle karşıladığı bir gelişme oldu.¹¹⁰

Genel Değerlendirme

Yukarıda da özetlediğimiz gibi 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı her açıdan Doğu Anadolu Bölgesi açısından önemli bir dönüm noktası oldu ve günümüze kadar devam eden siyasi manzaranın ortaya çıkmasına kaynaklık etti. Savaşı önemli kılan husus şüphesiz Osmanlıların önemli kaleleri kaybetmesinin yanında Rusların belki de savaştan daha tesirli sayılabilecek bir planı uygulamaya koymaları oldu. Bu da iki sene evvel İran ile yapmış oldukları savaştan sonra tecrübe ettikleri İran tebaası Ermenilere yönelik “*zorunlu göç*”tü. İran tarafından göçürülen Ermeni nüfusun neredeyse iki misli sayılabilecek bir Osmanlı tebaası Ermeni’nin bölgeden çekilmesi her açıdan önemli bir kayıp oldu. Savaşa hazır olmayan ve bundan dolayı Batı ve Doğu cephesinde Rusya’dan beklenmediği bir mağlubiyet alan Osmanlı Devleti, kaynakların da gösterdiği gibi Rusların bu uzun vadeli planlarını önceden sezememiş ve buna yönelik bir politika geliştirememişti. Ancak metin içinde de gördüğümüz gibi Ermeni reyanın göçürülmesi sadece savaş esnası ile sınırlı kalmamış, dahası

¹⁰⁹ AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III, Wiett’den Politik Departmana, Erzurum, 2 Mart 1850.

¹¹⁰ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Wiett’den La Valette’e, 27 Mayıs 1851.

savaş sonrasında Rusya'nın elinde bir silaha dönüşerek Osmanlı iç işlerine müdahalenin bir aracı haline gelmiştir.

Elbette burada Rusların her açıdan takip ettikleri etkili siyasetin rolünü oraya koymak gerekir. Savaş sonrasında Osmanlı tarafında sistemli bir propaganda faaliyeti ve istihbarat ağı kuran Rusya özellikle Erzurum'daki konsoloslugu ile siyasi nüfuzunu göstermekten geri durmamıştır. Osmanlı tarafına sürekli olarak gönderdiği ajanlar ile bölgeyi yakından takip etmiştir. Bu konuda Barrere'nin "*Erzurum'da vali Kürt isyan bölgesinde nelerin olup bittiğini öğrenmeden Rusların bu gelişmelerden haberdar olduğunu*" belirtmesi Rusların bölgedeki faaliyetlerinin yoğunluğunu anlatmak için yeterlidir.¹¹¹ Bu bağlamda Fransız konsolosların bölgedeki faaliyetleri, Osmanlı-Fransız ilişkilerinin seyrine göre, Osmanlı Devleti'nin siyasi bütünlüğünün Rusya'ya karşı devam ettirilmesi istikametinde olmuştur. Bu, elbette Fransa'nın, Osmanlı tebaası Hristiyanlar üzerindeki bir himaye yarışının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Bu bakımdan Fransız konsolosların yazışmaları bölgedeki Osmanlı-Rus rekabetini diğer bir rakip gücün gözünden takip etmek açısından önemlidir. Son söz olarak, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Ermeni reaya üzerinden bir tesir oluşturmaya yönelik Rus faaliyetleri Kırım Savaşı'na kadar devam edecek olan süreçte bölgedeki Osmanlı-Rus ilişkilerinin en önemli meselelerinden birini oluşturmuştur. Bölgede Fransa örneğinde gördüğümüz Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünden yana olan büyük güçlerin tercihi ise Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alma şeklinde olmuştur.

¹¹¹ AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I, Barrère'den Aupick'ye, Erzurum, 15 Temmuz 1848.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) (Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fransa)

a) Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (CADC)

Série Personnel 1ère Série. Dossier Individuel : n° 1642, “ *Victor Fontanier* “

Correspondance politique des consuls, (CPC), Turquie, Erzeroum et Trébizonde Tome II, Erzeroum, Tome III.

Correspondance consulaire et commerciale (CCC): Erzeroum, Tome I; Trébizonde, Tome III.

Mémoires et Documents: Turquie, Tome XXXIX.

b) Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)

Archives des Postes Diplomatiques, (APD): Constantinople (Ambassade), Série D: Erzeroum, Tome 1; Trébizonde, Tome IV.

II. Diğer Kaynaklar

Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)**, TTK, Ankara, 2003.

Ateş, Sabri, **Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914**, Cambridge University Press, New York, 2013.

Attar, Aygün, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2005.

Aykun, İbrahim, **Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995.

Beydilli, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Göçürülen Ermeniler”, **TTK Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C XIII, S 17, Ankara, 1988, s. 365-434.

- Bryer, Anthony, "The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840", **Bedi Kartlisa**, S XXVI, Paris, 1969, s. 191-210.
- Chesney, Rawdon, **The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: With a View of the Present State of Affairs in the East**, Redfield, New York, 1854.
- Curzon, Robert, **Armenia; A Year at Erzurum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, John Murray, London, 1854.
- Demirel, Muammer, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü", **XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C II/I, TTK, Ankara, 2006, s. 263-278.
- Ellen, W.E.D. - Muratoff, Paul, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.
- Ersoy, Osman, "Bir İngiliz Konsolosu'nun 1846 yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", **AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, S 2, Ankara, 1964, s. 237-249.
- Fontanier, Victor, **Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement français de 1830 à 1833, deuxième voyage en Anatolie**, Librarie de Dumont, Paris, 1834.
- _____, **Doğuya Seyahat, Bir Fransız Konsolosun Gözüyle 1830'ların Trabzonu'ndan Siyaset ve Toplum**, Çev.-Ed. Özgür Yılmaz, Heyamola Yay., İstanbul, 2015.
- Gök, Fatma Yelda, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2008.
- Gülsoy, Ufuk, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993.
- Hakan, Sinan, **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)**, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

- Hovannisian, Richard G., **Armenia on the Road to Independence 1918**, University of California Press, Los Angeles, 1976.
- Issawi, Charles, **The Economic History of Iran 1800-1914**, University of Chicago Press, Chicago-London, 1971.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C V, TTK, Ankara, 1988.
- Kılıç, Davut, “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)”, **Türk Kültürü**, C XXXIX, S 461, Ankara, 2001, s. 535-548.
- _____, “Rusya’nın Eçmiyazın Katoğikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri”, **Erdem**, S 36, Ankara, 2000, s. 973-988.
- King, Charles, **Karadeniz**, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Kırzioğlu, Fahrettin M., **1855 Kars Zaferi**, Işıl Matbaası, İstanbul, 1955.
- _____, **Kars Tarihi**, C I, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953.
- Kızılkaya, Oktay, **XIX. Yüzyılda Kars Sancağı’nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011.
- Kocabaşoğlu, Uygur, **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kop, Yaşar, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Kars ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1999.
- Kuran, Timur, “The Economic Ascent of the Middle East’s Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism”, **Journal of Legal Studies**, S 33, Chicago, 2004, s. 475-515.
- Kütükoğlu, Mübahat S., **Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri (1580-1850)**, TTK, Ankara, 2013.

- Lesure, Michel, “La France et le Caucase à l’époque de Chamil”, **Cahiers du monde russe et soviétique**, C 19, S 1-2, Paris, 1978, s. 5-65.
- Louis, Jérôme, **La question d’Orient sous Louis-Philippe**, Ecole pratique des hautes études – EPHE, Paris, 2004.
- McCarthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1995.
- _____, “Factors in the Analysis of the Population of Anatolia, 1800-1878”, **Asian and African Studies**, S 21, Leiden, 1987, s. 33-63.
- Mostashari, Firouzeh, **On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus**, I. B. Tauris, London-New York, 2001.
- Özcan, Besim, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 46, Erzurum, 2011, s. 195-204.
- Özcan, Tuğrul, **Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı**, Gece Kitablığı, Ankara, 2014.
- Özger, Yunus, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinden Sonra Ruslar Tarafından Bayburt’tan Göç Ettirilen Reaya”, **Tarihi ve Kültürü ile XIX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Sempozyumu, Bildiriler**, Haz. S. Koçaslan-M.Y. Taşkesenlioğlu-K. Kara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 155-180.
- Sarıkcıoğlu, Melike, **Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)**, TTK, Ankara 2013.
- Seydoux, Marianne, “La France et l’Imérétie sous Napoléon Ier, Quelques documents inédits sur la Transcaucasie au début du XIXe siècle”, **Cahiers du monde russe et soviétique**, C VIII, S 4, Paris, 1967, s. 616-627.
- Sonyel, Salahi R., “The Protégé System in the Ottoman Empire and its Abuses”, **Belleten**, C LV, S 214, Ankara, 1991, s. 675-686.

_____, **Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire**, TTK, Ankara, 1993.

Sources de l'histoire du Proche-Orient et de l'Afrique du nord dans les archives et bibliothèques français, Tome I-II, K.G. Saur, Paris-London, 1996.

Turan, Şerafettin, "1829 Edirne Antlaşması", **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, C IX, S 1-2, Ankara, 1951, s. 111-151.

Turgay, A. Üner, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Vol. I, Ed. B. Braude-B. Lewis, Holmes & Meier Publishers, New York, 1982, s. 287-318.

Uluerler, Sıtkı, **XIX. Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2009.

Üçarol, Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.

Wagner, Moritz, **Reise nach Persien und dem Lande der Kurden**, Vol. 1, Arnold, Leipzig, 1852.

Yalçınkaya, M. Alaaddin, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", **Türkler**, C XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 620-650.

Yeroushalmi, David, **The Jews of Iran in the Nineteenth Century: Aspects of History, Community, and Culture**, Brill, Leiden, 2008.

Yılmaz, Özgür, "Erzurum Fransız Konsolosu Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)", **History Studies**, C 7, S 4, Ankara, 2015, s. 157-174.

_____, "Tanzimat Döneminde İsyancı Bir Ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi", **Bellekten**, C 78, S 282, Ankara, 2014, s. 253-280.

_____, “Victor Fontanier’nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S 35, Ankara, 2014, s. 153-194.

ÇILDİR VALİSİ MEHMED ŞERİF PAŞA’NIN ARAS HAVZASI’NDAKİ FAALİYETLERİ

Seydi Vakkas TOPRAK*

Özet

Aras Havzası, Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’ya doğru uzanan zorlu coğrafyada bulunmaktaydı. Rusya ve İran sınırları yakınında bulunan bölge, devletin doğu kanadının güvenliği için önemli bir noktadaydı. Yakınçağ başlarında bölge Osmanlı-Rus savaşlarına sahne olmuştur. III. Selim’in tahta geçtiği 1789 yılında devam eden Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla Aras Havzası da saldırıya uğramıştı. Savaştan sonra sınır güvenliğine önem veren III. Selim bölgede bulunan Çıldır Eyaleti’ne dirayetli valiler atamaya gayret etmiştir. III. Selim’in Çıldır valisi olarak görevlendirdiği devlet adamlarından biri de Mehmed Şerif Paşa’dır. Şerif Paşa, Çıldır’ın yanı sıra Trabzon ve Kars valilikleri ile Karadeniz sahilleri seraskerliği de yapmıştır. Bu çalışmada Mehmed Şerif Paşa’nın bölgedeki faaliyetleri dönemin ana kaynakları olan vakayinameler ve arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çıldır Beylerbeyliği, Çıldır Eyaleti, Sınır Güvenliği, Gürcü Prenslikleri, İshak Paşa, Şerif Paşa

* Yrd.Doç.Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, seyditoprak@gmail.com

THE ACTIVITIES OF THE GOVERNOR OF ÇILDİR MEHMED ŞERİF PASHA IN ARAS BASIN

Abstract

Aras Basin was on a tough geography of the Ottoman State ranging towards Caucasia. The area near Russia and Persia border was very important for the security of the east wing of the state. At the beginning of the contemporary age the region witnessed Ottoman-Russian wars. In 1789, in which Selim III acceded to the throne, because of the ongoing Ottoman-Russian war the Aras Basin had also been attacked. Selim III, who gave importance to the border security endeavoured to appoint decisive governors to the Çıldır province. One of the statesmen who was appointed by Selim III as Çıldır governor was also Mehmed Şerif Pasha. Şerif Pasha, besides carrying governorship of Çıldır out, had performed governorships of Trabzon and Kars and also worked as serasker of Black Sea Coasts. In this article the activities of Mehmed Şerif Pasha in the region under the light of main sources of the time Vekayinames and archival documents are studied.

Key Words: Çıldır Province, Çıldır State, Border Security, Georgian Principalities, İshak Pasha, Şerif Pasha

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kuzey-doğu sınırlarını oluşturan Aras Havzası, Güney Kafkasya'da yer alan stratejik bir bölge olup Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasında adeta tampon bir bölge özelliğine sahiptir. XVIII. yüzyılda, bölgenin küçük ve zayıf prensliklerden oluşması bu duruma zemin hazırlamıştır. Çıldır eyaletinin bulunduğu sınır bölgesi sıklıkla çatışmalara sahne olduğu için eyaletin sınırları bazen genişlemiş, bazen de küçülmüştür.¹

Rus tehdidi, 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Kuzey-Doğu Anadolu sınırlarında eskisinden daha fazla hissedilmiştir. İki devlet arasında kalan Gürcistan'daki küçük prensliklerin, aynı dinden olmaları nedeniyle, Rusya'ya meyiletme ihtimali her zaman mevcuttu. Osmanlı Devleti'ne bağlı olan *Mingreli*, *Guriel* ve *İmereti* adlı Gürcü prenslikleri Çıldır valileri vasıtasıyla vergi vermekte ve iç işlerinde serbest hareket etmekteydi.² Sınır güvenliği endişesiyle bu zayıf Gürcü prenslerini Osmanlı Devleti hoş tutmaktaydı. Bununla birlikte prensler üzerindeki Çıldır valilerinin kontrolü hep var olmuştur.³ Her ihtimale karşı Çıldır ile Gürcü prenslikleri arasındaki sınırlarda daima kuvvet bulundurulmuş, sınır boylarındaki kale ve mevzilerin tahkimine önem verilmiştir.⁴

Osmanlıların bölgeye özen göstermeleri boşuna değildir. Gerçekten de XVIII. yüzyılda gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarında Anadolu, Kafkasya üzerinden gelen Rus saldırılarına maruz kalmıştır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen savaşlarda Doğu Anadolu üzerine gönderilen Rus orduları büyük tahribatlar yapmışlardır. 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı'nda Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya sevk edilen General Totlaben komutasındaki Rus ordusu Osmanlı sınırlarından girerek Erzurum ve Trabzon taraflarını işgal etmiş, Gürcü prensleriyle işbirliği yaparak pek çok yeri ele geçirmiştir. Nitekim savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması gereği

¹ Feridun Emecen, "Çıldır Eyaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Ankara, 1993, s. 300.

² Seyfettin Buntürk, *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*, Berikan Yay., Ankara, 2007, s. 25-27.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995, s. 125-126.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, s. 2.

Kabartay Ruslarda kalırken, *Bağdadçık*, *Kütays* ve *Şehriban* kaleleri Osmanlılara iade edilmiş; buna karşılık Ruslarla işbirliği yapmış olan Gürcü prensleri affedilmiştir. Yine 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı'nda bölge tekrar Gürcü prenslerle işbirliği yapan Rus işgaline uğramıştır. Savaşın sonunda imzalanan Yaş Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Çıldır valilerinin Gürcü prensine saldırmamasını kabul etmiştir.⁵

Diğer taraftan XVIII. yüzyıl başlarında, Güney Kafkasya'da bulunan *Kâhati*, *Somketi*, *Kartli* ve merkezi *Tiflis* olan *Gürcistan* prenslikleri İran'ın hâkimiyeti altındaydı. İran savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin işgale teşebbüs ettiği bu prenslikler duruma göre İran veya Rusya ile işbirliği yapmışlardır. İran ile Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'da birbiriyle didişirken Rusya, Hazar Denizi'ne doğru ilerlemiştir. Rus yanlısı olan Tiflis Hanı da, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Osmanlılara bağlı olan Gürcü prenslerini isyana teşvik etmiştir.⁶

XVIII. Yüzyılda Çıldır Valileri ve Sınırdaki Etkinlikleri

Çıldır Eyaleti, genellikle bir aileye mensup valiler tarafından ocaklık olarak idare edilmiştir. Anadolu'nun kuzey-doğusunda, Kafkasların güneyinde, Rusya ve İran sınırları yakınında stratejik bir bölgeyi idare eden Çıldır valilerinin en önemli görevi sınır güvenliğini sağlamaktı. Gürcü prensliklerinin vergilerinin alınarak İstanbul'a gönderilmesi, Güney Kafkasya'daki Gürcü prensliklerinin kontrol altında tutulması, İran ve Kafkasya'nın durumu hakkında devlet merkezinin bilgilendirilmesi de Çıldır valilerinin görevlerindendi. Çıldır valileri, Gürcü prensliklerini kontrol ederken hak ve hukuka riayet etmek, zulüm ve suistimalden kaçınmak zorundaydı.⁷

XVIII. yüzyıl başlarında İshak Paşa'nın uhdesinde bulunan Çıldır Valiliği, yüzyıl sonuna kadar aynı sülalede kalmıştır. 1701'de Gürcistan prensliklerinde meydana gelen karışıklıkları İshak Paşa çözemeyince bölge üzerine merkezden bir ordu gönderilmiştir. III. Murat devrinde, Osmanlı egemenliğine girdikten sonra kurulan Çıldır Beylerbeyliği, 93 Harbi'nde Rusların eline

⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., IV/I, s. 377, 423, 592-593.

⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., IV/II, s. 125-130.

⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., IV/II, s. 125-126; Buntürk, a.g.e., s. 27.

geçene kadar bir eyalet olarak varlığını sürdürmüştür.⁸ Daha çok yerel hanedanlar tarafından idare edilen Çıldır Eyaleti, XVIII. yüzyılda genel olarak İshak Paşa ailesine mensup valiler tarafından idare edilmiştir. Yüzyılın başında valilik makamında bulunan *Selim Paşa*'dan sonra Çıldır valiliğine 1701 yılında *İshak Paşa (I./Büyük)* atanmıştır. *Sicill-i Osmânî*'de Çıldır hanedanından olduğu belirtilen İshak Paşa'nın Çıldır mutasarrıfı olarak savaşa gönderildiği, bir ara görevden alınıp tekrar iade edildiği ve 1724'te vezir yapıldığı kayıtlıdır.⁹ İshak Paşa, 1722'de azledilerek yerine Şehsuvar-zâde Mehmed Paşa getirilmişse de 1725'te tekrar görevine iade edilmiştir. 1732'de Tiflis valiliğine atanınca, Çıldır valiliğine oğlu *Yusuf Paşa* getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 1722-1725'te Kafkasya bölgesine düzenlediği askeri harekâtlarda Çıldır Valisi İshak Paşa da yer almıştır.¹⁰ Yine İran hükümdarı Nadir Şah, 1734'te Aras ve Kür nehirlerinin bileştikleri yerden geçerek Şirvan ve çevresini işgal edince Tiflis ve Kars çevreleri tehlikeye girmiştir.¹¹ Nadir Han'ın Tebriz'e kadar gelmesi üzerine Osmanlı Devleti, Erzurum ve Çıldır valilerini Kars'ın muhafazasıyla görevlendirilmiştir. Ancak Kars'ı korumak göreviyle bölgedeki valilerin başına getirilen Şark Seraskeri Abdullah Paşa, Arpaçay'da İran ordusuna yenilince (1735) Gence, Revan ve Tiflis İran hâkimiyetine girmiştir. Yine 1743'te savaş sırasında Kafkasya'da İran'ı meşgul etmek üzere Çıldır Valisi Yusuf Paşa Gürcistan üzerine gönderilmiş; ancak bir netice elde edilememiştir. Tiflis'in İran'ın eline geçmesiyle Çıldır tekrar İshak Paşa'ya verilmiştir. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kafkasların güneyinde Rusya'nın etkinliği artınca Gürcü prensleri de Rusya himayesini talep etmişlerdir.¹² Gürcistan'ın XIX. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhakına kadar Çıldır valileri sınırın korunmasında önemli roller üstlen-

⁸ Mehmet İnaş, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7 (2006), s. 78, 82.

⁹ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye**, I, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1308, s. 326.

¹⁰ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, IV/I, s. 20-21; 177; 227-230; 303.

¹¹ Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XIV, Ankara, 1996, s. 315.

¹² Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. 299-300.

mişlerdir. Yaklaşık 30 yıl Çıldır valiliği yapan İshak Paşa, 1748'de vefat ettiğinde 100 yaşını aşmıştı. Yerine oğlu *Hacı Ahmed Paşa* Çıldır valisi olmuştur.¹³

İshak Paşa'nın ikinci oğlu olan Hacı Ahmed Paşa 1748-1759 yılları arasında Çıldır valiliği yapmıştır. Ahmed Paşa'nın idamından¹⁴ sonra Kars valisi bulunan *Vezir İbrahim Paşa*¹⁵ Çıldır valisi olarak atanmıştır. Yaklaşık bir yıl sonra Çıldır valiliğine getirilen Ahmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa 6 yıl 3 ay görevde kalmıştır.¹⁶ Vezirlik rütbesi aldıktan sonra Gürcistan seraskerliğine getirilen Hasan Paşa, azledilmesinin ardından Köstendil ve Selanik'te vali, Özi ve Hotin'de muhafız olarak da görev yapmıştır.¹⁷ Hasan Paşa'nın ardından, 1767'de, I. İshak Paşa'nın oğlu Yusuf Paşa'nın oğlu olan Silahtar İbrahim Paşa Çıldır valiliğine getirilmiştir.¹⁸ Ancak İbrahim Paşa'nın 8 aylık bir valilikten sonra Erzurum valiliğine¹⁹ getirilmesi üzerine Çıldır valiliğine de Seyyid Numan Paşa getirilmiştir.²⁰ Yaklaşık 2 yıl 9 ay görevde kalan Numan Paşa, Gürcistan seraskerliği görevini de yürütüyordu.²¹ Onun ardından Çıldır'a eski Beyşehirli Mutasarrıfı Mehmed Paşa atanmış, o da 6 ay görev yapmıştır.²²

İshak Paşa'nın ardından eyalette uzun süre valilik yapanlardan biri de 1771 yılı başlarında Çıldır'a vali olarak atanan Süleyman Paşa'dır. Zaman zaman Trabzon valiliğini de yürüten Süleyman Paşa, 19 yıl boyunca Çıldır'da

¹³ Mehmed Süreyya, **a.g.e.**, C I, s. 326-327; İnbaşı, a.g.m., s. 84.

¹⁴ Mehmed Süreyya, **a.g.e.**, C I, s. 256.

¹⁵ Yeniçerilikten yetişme olan İbrahim Paşa, Yeniçeri ağalığının ardından Erzurum, Diyarbakir, Van, Çıldır ve Kars valiliklerinde bulunmuş ve 1764/1765'te vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, C III, (Haz. Nuri Akbayer), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s. 788.

¹⁶ İnbaşı, a.g.m., s. 85.

¹⁷ Babasının idamında hayatta bırakılan Hasan Paşa, 1760/1761'de mîr-i mirân rütbesiyle Çıldır valiliğine tayin edilmiş, bir müddet sonra ise vezirlik rütbesiyle Gürcistan seraskeri yapılmıştır. Daha sonra azledilmesinin ardından Köstendil ve Selanik'te vali, Özi ve Hotin'de muhafız olarak görev yapmış ve 1769'da vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, II, (Haz. Nuri Akbayer), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s. 632-633.

¹⁸ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye**, IV, Matbaa-i Amire, İstanbul ty, s. 663; Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, V, (Haz. Nuri Akbayer), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s. 1695.

¹⁹ Mehmed Süreyya, **a.g.e.**, C IV, s. 663.

²⁰ İnbaşı, a.g.m., s. 85.

²¹ Numan Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, IV, (Haz. Nuri Akbayer), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s. 1264.

²² İnbaşı, a.g.m., s. 85.

valilik yapmıştır. Süleyman Paşa'nın valiliği savaşlarla dolu zor zamanlara denk gelmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın devam ettiği bir sırada valiliğe getirilen Süleyman Paşa, bölgeye akın eden Rus ordularıyla mücadele ettiği gibi, 1787-1791 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları sırasında da sınırı muhafaza etmiştir. Valiliği boyunca, Rusya ile işbirliği yapan Gürcü prenslikleriyle mücadele eden Süleyman Paşa, sınırların korunması için tedbirler alarak kaleleri tahkim etmeye özen göstermiştir. Özellikle Rusya ile anlaşmış olan Tiflis Hanı Ereğli Hanı ile mücadele, Süleyman Paşa'nın vefat ettiği 1791'e kadar devam etmiştir. Gürcistan sınırının korunması için çaba sarf eden Paşa, gerektiğinde Kars, Bayezid ve Diyarbekir vali ve mutasarrıflarından da destek almaya çalışmıştır. Ancak bu mücadelede birliğin sağlanması gayesiyle devlet, bölgedeki tüm kuvvetlerin başına bir serdar tayin etmiştir.²³ Süleyman Paşa'nın vefat ettiği 1791'de yerine kimin atanacağı meselesi hükümeti bir süre meşgul etmiştir.

Süleyman Paşa'nın oğlu Mehmed Şerif Bey, Çıldır'ın eski valilerinden Hasan Paşa'nın oğlu İshak Paşa ve Hassa silahatlarından Sabit Mehmed Bey'den oluşan üç aday arasından tercih yapan İstanbul, Çıldır valiliğini Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'ya verilmiştir. 9 Nisan 1791 tarihinde göreve gelen İshak Paşa, 1 yıl 4 ay çıldır valiliği yaptıktan sonra azledilmiştir. Çünkü babasının rahatsızlığı sırasında Çıldır'ı idare etmiş olan Mehmed Şerif Bey, valilik kendisine verilmeyince, İshak Paşa'ya karşı muhalefete başlamıştır. Buna karşılık İshak Paşa da, Şerif Bey'e karşı Osmanlı Devleti'nin düşmanı olan Tiflis Hanı Ereğli Han ile ittifak yapmıştır. Yapılan mücadeleyi kaybederek Erzurum valisine sığınan İshak Paşa'nın yerine 1792 yılı sonlarında Mehmed Şerif Bey Çıldır valiliğine atanmıştır.²⁴

Mehmed Şerif Paşa ve Çıldır Valiliği

İshak Paşa ile olan mücadelede galip gelen Mehmed Şerif Paşa'ya, vezaret rütbesi verilerek Çıldır valiliğine tayin edilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Şerif Paşa; Eski Çıldır mutasarrıflarından I. İshak Paşa'nın torunu olan Çıldır

²³ İnbaşı, a.g.m., s. 85-87.

²⁴ İnbaşı, a.g.m., s. 87-89.

Valisi Süleyman Paşa'nın oğludur. Ailenin aslen Ahıskalı olduğu bilinmektedir.²⁵ *Nuri Tarihi*'nde *Ahıshalı Süleyman Paşazâde Mehmed Şerif Paşa* olarak zikredilen Şerif Ney²⁶, babası henüz hayattayken 17-18 yaşlarında kapıcıbaşı olmuştur. Şerif Bey'in Çıldır valiliği için mücadelesi, 1791'de Süleyman Paşa'nın vefatının ardından Çıldır valiliğinin İshak Paşa'ya verilmesiyle başlamıştır. Bir müddet sonra Çıldır eyaletinden alınan İshak Paşa'nın yerine Şerif Paşa, 11 Ağustos 1792 tarihinde, vezir rütbesiyle vali olarak atanmıştır.²⁷ Yaklaşık olarak dört buçuk sene Çıldır'da valilik yapan Şerif Paşa, 1797 Ocak ayında görevinden azledilmiştir. Kısa bir müddet sonra 1798'de Maraş ve Rakka valisi, yine 1798'de Halep ve sonra Adana valisi olmuş, 1802/1803'te azledilmiştir. 1807'de Kars, Diyarbekir ve ikinci defa Adana valisi, 1808'de Karahisarısahib valisi olmuştur. 1809'da Trabzon valisi ve Karadeniz sahilleri seraskeri olarak görev yapmıştır.²⁸ Bu görevi sırasında Çıldır Valisi Selim Paşa ile geçinemediğinden azledilmiştir. 1820/1821'de Kandiye muhafızlığı, 1822/1823'te de Girit seraskerliği yapmış ve aynı yıl vefat etmiştir.²⁹

Mehmed Şerif Paşa'nın Çıldır valiliğine atanması sıkıntılı bir dönemden sonra gerçekleşmiştir. Babası Süleyman Paşa'nın hastalığı sırasında vilayeti idare eden Şerif Paşa, babasının vefatından sonra valiliğin kendisine verilmesini bekliyordu. Ancak Şerif Paşa'nın atanması hususunda İstanbul'un çekinceleri vardı. Aslında teamül gereği babasının görevinin Şerif Paşa'ya verilmesi gerekiyordu. Valiliğe getirilmesi durumunda, babasının hazineye verilmesi gereken mallarını tam olarak vermeyeceğinden endişe edilen Şerif Paşa'nın tayininden vazgeçilmiştir. İstanbul'da yapılan bir toplantıda, Çıldır valiliğinin eski Çıldır Valisi Hasan Paşa'nın oğlu Sabit Mehmed Bey'e verilmesi kararı alınmıştır. Sabit Mehmed Bey, bu teklifi kabul etmeyerek Çıldır valiliğinin ailenin büyüğü olan ağabeyi İshak Paşa'ya verilmesi ricasında bu-

²⁵ 23 Şevval 1227 tarihli Belge'de Şerif Paşa'nın memleketinin Ahıska'nın Livane sancağı olduğu belirtilmektedir. **BOA, HAT**, 1004/42115.

²⁶ Vakanüvis Halil Nuri Bey, **Nuri Tarihi** (Haz. Seydi Vakkas TOPRAK), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2015, s. 488.

²⁷ İnbaşı, a.g.m., s. 88, 89.

²⁸ Şerif Paşa 27 Nisan 1809'dan 10 Ocak 1810'a kadar Trabzon valiliği yapmıştır. Abdullah Saydam, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, 18 (2005), s. 291.

²⁹ Mehmed Süreyya, a.g.e., III, s. 144; Darendeli İzzet Hasan Efendi, **Ziyânâme**, (Haz. M. İlkin Erkutan), Kitabevi Yay., İstanbul, 2009, s. 276.

lunmuştur. Böylece Çıldır valiliği 1791'de İshak Paşa'ya verilmiştir. Bu atamadan memnun olmayan Şerif Paşa, İshak Paşa'ya karşı mücadeleye başlamış ve mücadeleden galip çıkarak 11 Ağustos 1792 tarihinde Çıldır'a vali olmayı başarmıştır.³⁰

Şerif Paşa'nın Valilikleri Sırasında Meydana Gelen Çıldır'la İlgili Bazı Olaylar

İstanbul'un önceki endişelerini haklı çıkaran Şerif Paşa, babasının Darp-hane'ye intikal etmesi gereken mallarını vermekte isteksiz davranmış ve devlet tarafından yapılan ikazlara da itibar etmemiştir. Kethüdası Sufyan Ağa'ya olan borcunu da ödemeye yanaşmayınca padişaha şikâyet edilmiştir. Ayrıca Şerif Paşa'nın civardaki kabile ve aşiretlerle iyi ilişkiler kuramaması da şikâyetlere sebep olmuştur. Bu dönemde Ağa Muhammed Han'ın Tiflis'e saldırısı üzerine, kurtulmak ümidiyle Osmanlı Devleti'ne sığınan ahalinin Şerif Paşa tarafından esir ve köle edilmesi III. Selim'in hoşuna gitmemiştir. Bu sırada Tiflis hâkimi Ereğli Han'ı koruyan Rusya'nın, Ereğli Han ile geçinemeyen Şerif Paşa'nın azlini isteyeceği, Rusya'nın isteğiyle azletmektense önceden azletmenin elzem olacağı İstanbul'da konuşulan bir mesele haline gelmiştir. Gelen şikâyetler ve bölgedeki durumun nezaketi nedeniyle 21 Temmuz 1796 (15 Muharrem 1211) tarihinde görevden alınan Şerif Paşa, Adana valisi olarak tayin edilmiştir. Çıldır eyaleti de Erzurum'a ilhak edilerek Yusuf Ziya Paşa'nın idaresine verilmiştir.³¹ Bir müddet sonra yeniden müstakil hale getirilen Çıldır eyaletine, 14 Ocak 1796 (15 Recep 1211) tarihinde, vali olarak önceki vali İshak Paşa'nın kardeşi Sabit Mehmed Bey getirilmiştir.³²

Bir müddet sonra Adana'dan alınan Şerif Paşa, 2 Nisan 1797 (4 Şevval 1211) tarihinde Maraş valiliğine tayin edilmiştir.³³ Yaklaşık bir yıl sonra, 1798 Şubatında Halep'te seyitler isyan edince, valinin emrindeki yerel kuvvetler aciz kalmış ve isyanı bastıramamıştır. Yeniçerilerle seyitlerin çatışmalarının önlenememesi üzerine, bölgede nüfuzlu bir vezirin idaresine ihtiyaç duyan devlet, 1798 Mayıs-Haziranında Şerif Paşa'yı Maraş'tan alarak Halep valiliğine tayin etmiştir.³⁴ Yukarıda da belirtildiği gibi çeşitli yerlerde valilik yapan

³⁰ İnbaşı, a.g.m., s. 88, 89.

³¹ Nuri Tarihi, s. 421-422.

³² Nuri Tarihi, s. 469-470; İnbaşı, a.g.m., s. 89.

³³ Nuri Tarihi, s. 488.

³⁴ Nuri Tarihi, s. 761.

Şerif Paşa, 1807'de Kars valisi olarak Çıldır'ın yakınına gelmiştir. 1809'da Trabzon valisi ve Karadeniz sahilleri seraskeri olarak yine Çıldır civarında görev yapmıştır. Osmanlı Arşivi'nde, Şerif Paşa'nın Çıldır, Kars ve Trabzon valilikleri sırasında yerel halk, sınır prenslikleri ve komşu valilerle sorunlar yaşadığına dair çok sayıda belge mevcuttur.

Mehmed Şerif Paşa, Çıldır valiliği sırasında İran ve Rusya sınırlarının güvenliğine azami dikkat göstermiştir. Gerektiği zamanlarda, sınırdaki Ahıska ve Ahılkelek gibi kalelerin güçlendirilmesi için İstanbul'dan top ve mühimmat talebinde bulunmuştur. Kalede görevli sürat topçularının Erzurum Gümrüğü'nden ödenmesi gereken maaşlarının ihmal edilmemesi gereğini İstanbul'a hatırlatan Şerif Paşa'nın istekleri her zaman ivedilikle karşılanamamıştır.³⁵ Çıldır yakınında bulunan Faş (Poti) ve Acısu gibi kalelerdeki askerlerinin maaşlarının Erzurum Gümrüğü gelirleri ile Şerif Paşa'nın hazineye iade etmesi gereken babası Süleyman Paşa'nın mallarından ödenmesi emri 1794 yılı başlarında Çıldır Valisi'ne bildirilmiştir.³⁶ Daha önce gönderilmiş olan mühimmatlarla ilgili kayıtlar incelendikten sonra gerekli havan toplarının temin edilmesi için ilgili birimlere hükümet tarafından emirler gönderilmiştir.³⁷ Neticede Şerif Paşa'nın sürekli olarak kalelerin takviyesi ve asker talebi karşısında, İstanbul'dan yeterli miktarda askerî yardım gönderilmiştir.³⁸

Şerif Paşa, Çıldır valiliği sırasında civardaki eyaletler, sınır güvenliği ve komşu devletlerin Osmanlı Devleti ile olan ilişkileriyle alakadar olmuştur. Bu sırada Kars muhafızı olan Abdülcelil-zâde Numan Paşa'nın bölge halkıyla uyuşamaması³⁹ ve ahalinin memnuniyetsizliği nedeniyle görevden alınması gerektiğinde, Şerif Paşa'dan da rapor istenmiştir. Yine Şerif Paşa, İran'a

³⁵ Şerif Paşa'nın talebi üzerine İstanbul'da tahkikat yapılmış, bölgeye gönderilen mübaşir, vali, kadı ve mukabeleciye yazılan emirlerle sürat topçularının mevcut ve mevcut olmayanlarının tespiti istenmiştir. Defterdarın tahkiki sonucu mevcut olan topçuların isim defteri yeniden çıkarılmış ve maaşlarının Çıldır ve Erzurum cizyeleriyle Erzurum gümrüğü gelirlerinden ödenmesi kararı alınmıştır. 24 Mart 1793/11 Şaban 1207 tarihli yazışma dosyası için bkz. **BOA, C.AS.**, 1078/47528, 1-6.

³⁶ 2 Şubat 1794/1 Recep 1208 tarihli hatt-ı hümayun sureti. **BOA, C.AS.**, 430/17859.

³⁷ **BOA, C.AS.**, 362/14977.

³⁸ Şânî-zâde Mehmed Ata'ullah Efendi, **Şânî-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-18219)]**, I, (Hazırlayan: Ziya Yılmaz), Çamlıca Yay., İstanbul, 2008, s. 445.

³⁹ **Nuri Tarihi**, s. 256-257.

hâkim olan Ağa Muhammed Han'ın durumu hakkında da İstanbul'a raporlar yazmıştır.⁴⁰

Şerif Paşa, Çıldır valiliği sırasında Kars muhafız ve mutasarrıflarıyla pek anlaşamamıştır. Kars Mutasarrıfı Mehmed Paşa, 1801 ve 1802 yıllarında kendisine kin beslediği ve düşmanlık ettiği gerekçesiyle Şerif Paşa'yı İstanbul'a şikâyet etmiştir. Buna karşılık kendisini savunmak zorunda kalan Şerif Paşa, Şark Seraskeri ve Erzurum Valisi'ne yazılar göndermiştir. Şerif Paşa, 1802 Şubatında Erzurum Valisi'ne gönderdiği yazılarda; Kars Muhafızı Mehmed Paşa'ya karşı herhangi bir kötü muamelesinin bulunmadığını, onun iyiliğini istediğini ve ona karşı kin beslemediğini ifade etmiştir. Ancak etrafına topladığı aşiret hırsızlarının memlekete verdikleri zarar ve ziyan nedeniyle Mehmed Paşa'ya kırgın olduğunu belirtmiştir. Mehmed Paşa'nın yanında barınan hırsızların Çıldır civarından 30 bin mal (koyun) çaldıklarını, bu durumda yanından kovması gerekirken, Mehmed Paşa'nın hırsızları daha ziyade rahat ettirdiğini dile getiren Şerif Paşa, Kars Mutasarrıfını memleketin asayışı bozulmakla suçlamış ve çalınan koyunların sahiplerine iadesi için Erzurum Valisi'nden yardım istemiştir.⁴¹

Kars Mutasarrıfı Mehmed Paşa, Şerif Paşa'ya olan husumeti nedeniyle, askerleriyle Çıldır'a bağlı yerlere zarar ve ziyan vermekte, Çıldır'a bağlı yerlerdeki ileri gelenlerle Çıldır Valisi aleyhine ittifaklar yapmaktaydı. Mehmed Paşa'nın saldırılarına cevap vermek için 1802 Kasım ayında kuvvet toplayan Şerif Paşa, Acara ayanı olan Hamişoğlu Selim Ağa'yı yanına çağırdığında, Selim Ağa'ya güveninin nişanesi olarak kardeşi Abdülhamid Bey ile imamını, delibaşısını ve Enderun çukadarını rehin vermek zorunda kalmıştır. Mehmed Paşa ile anlaşan Selim Ağa ise imamı öldürüp Abdülhamid Bey ile diğer rehinelere hapsedmiş ve askerleriyle Şerif Paşa'ya hücum etmiştir. Yenilerek geri çekilen Şerif Paşa, Ardahan Kalesi kapılarının kapatılması nedeniyle kaleye girememiş ve kaçmak zorunda kalmıştır. Şerif Paşa'nın bölgeden ayrılarak Oltu'ya geldiği sırada, Kars Muhafızı Mehmed Paşa'nın beş yüzden fazla asker ve süvarisi Ardahan'a ulaşmıştır. Durumu İstanbul'a bildiren Erzurum valisinin yazısı üzerine Sadrazam, Şerif Paşa'nın yardıma muhtaç durumda ol-

⁴⁰ BOA, HAT, 1386/55054.

⁴¹ BOA, HAT, 39/1987.

duğunu padişaha arz etmiştir. III. Selim de; “*Benim vezirim, manzurum olmuştur. Münasib gördüğün üzre tanzim edesin*” diyerek sorunun çözümünü sadrazama havale etmiştir.⁴²

Şerif Paşa'nın Trabzon valiliği sırasında Çıldır halkı yeni valileri Selim Paşa'dan hiç memnun kalmamıştır. Ahali, Selim Paşa'nın iyiliği ve adaleti terk ederek zulüm ve zorbalığı kendilerine reva görmesinden şikâyetçi olmuştur. Özellikle Ahıska'nın ileri gelenleri, hafızlar, imamlar ve hatipler 1809 Aralık ayında, Ahıska Kadısı Mehmed Emin Efendi'ye giderek valiyi şikâyet etmişlerdir. Ahıskalılar sadece valinin zorbalığından şikâyet etmemişler, onun düşmanla işbirliği yaparak ihanetinden de şikâyet etmişlerdir. Ahıskalıların ifadesine göre Selim Paşa, sınırdaki *Guriel (Göri)* Prensligi ve Ruslarla anlaşarak düşmanı Ahıska'ya saldırmaya teşvik etmiştir. Sınırdaki düşmana bol vaatlerle adamlar gönderen Selim Paşa, onları hırslandırarak Faş Kalesi'nin yardımına gönderilen Müslüman askerlere ihanet ettirmiştir. Bu iddialarına Açıkbaş Hanı Soloman'ın gönderdiği mektupları kanıt olarak gösteren Ahıskalılar, artık Selim Paşa'ya güvenlerinin kalmadığını, eğer ortaya çıkarak asker toplamaya kalkışırsa, hep birlikte karşı koymak için birleştiklerini dilekçelerine yazdırmışlardır. Selim Paşa'ya karşı geleceklerini ifade eden Ahıskalılar, sınırlara adam yerleştirerek eyaletlerini koruyacaklarını belirtmişlerdir. Çıldır'a bir Rus saldırısı olursa, bunun Selim Paşa'nın tahrikiyle olacağını iddia eden Ahıskalılar, bir Rus saldırısı karşısında memleketlerini koruyacaklarını ve durumu derhal İstanbul'a bildireceklerini de ifade etmişlerdir. Eyaletlerine güçlü, iktidar sahibi, cesur, dindar, bölgeyi iyi bilen, İran ve Dağıstan gibi hükümetlerle iyi ilişkileri olan bir vezirin gerekliliğini dile getiren Ahıskalılar, sayılan vasıflara sahip kişinin kadim Ahıska hanedanından Trabzon Valisi Şerif Paşa olduğunu belirtmişlerdir. Ahıskalılar, Çıldır'ın Trabzon'a ilhak edilerek Şerif Paşa'ya verilmesini, ancak bu şekilde Selim Paşa'nın zulmünden kurtulabileceklerini mahzarlarında rica ve niyaz etmişlerdir. Ahalinin isteklerini yazılı olarak alan Ahıska Kadısı durumu bir yazıyla İstanbul'a bildirmiştir.⁴³ Şerif Paşa ile Selim Paşa arasındaki geçimsizlik 1810 yılında Şerif Paşa'nın Trabzon valiliğinden azliyle sonuçlanmıştır.⁴⁴

⁴² BOA, HAT, 83/3432.

⁴³ BOA, HAT, 798/36994-İ; 798/36994-M.

⁴⁴ Şâni-zâde Târîhi, I, s. 319-320, 329, 331.

Şerif Paşa'nın Çıldır valiliği sırasında Rusya, Kafkasya'daki Osmanlı sınırını sürekli olarak baskı altında tutmakta ve sınırdaki yerleşim yerlerine gece baskınları yapmaktaydı. Sınırdaki hareketliliği ve Rus baskınlarını takip eden Çıldır Valisi Şerif Paşa durumu İstanbul'a rapor etmekteydi. Rus saldırıları nedeniyle bölgede zahire sıkıntısı ve kıtlık baş gösterdiğinde Çıldır Valisi İstanbul'dan yardım talep etmiştir. Yardım talebi üzerine Sadrazam, Çıldır'daki zahire sıkıntısının giderilmesi için Erzurum Gümrük Emni Mehmed Emin Ağa'ya buyruldu göndermiştir. Sadrazamın yazısında, Yaş taraflarından gerekli buğday ve arpanın alınıp Çıldır'a gönderilmesi için ilgili görevlilerle irtibata geçerek gerekli muameleleri süratle yapması istenmiştir.⁴⁵

Şerif Paşa'nın huduttaki başarıları Erzurum Valisi Emin Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. Emin Paşa'nın yazısında belirttiğine göre, Ocak 1811'de Ahıska üzerine gelen Rus ordusunu püskürten Şerif Paşa, düşmanı takip ederek üç bin Rus askerinin kellesini aldığı gibi ordunun komutanı General Turmasof'u⁴⁶ da esir etmiş, 132 kesik baş ile esir generalin flamasını Erzurum'a göndermiştir. Ahılkelek ve çevresinin düşmana karşı savunulmasında Şerif Paşa'nın gösterdiği gayreti dile getiren yazının üzerindeki hatt-ı hümayunda, Şerif Paşa'nın hizmetleri nedeniyle taltif edilmesi emredilmiştir.⁴⁷

Doğudaki Müslüman ülkelerden Osmanlı Devleti'ne gelen elçilerin İstanbul'a ulaşmasında Çıldır valileri lojistik destek sağlamakla görevliydi. Revan ve Karabağ hanlarının Osmanlı Devleti'ne gönderdiği mektupları getiren elçileri, Çıldır Valisi Şerif Paşa tarafından karşılanmakta ve yanlarına bir adam verilerek Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya gönderilmekteydi. Bu yolla elçiler Erzurum üzerinden İstanbul'a yollamaktaydı.⁴⁸

Şerif Paşa'nın sınırdaki faaliyetlerinden rahatsız olan İran, bölgedeki huzursuzluklar vesilesiyle Paşa'yı İstanbul'a şikâyet etmiştir. Rusya, 1811 yılı başlarında Revan Hanı Hüseyin Han'a bir baskın yapmıştır. Saldırının, Çıldır

⁴⁵ BOA, C.AS., 713/29923.

⁴⁶ General Turmasov, Osmanlı müttefiki olan İmereti Kralı II. Soloman'ı, 1810'da, yakalayarak Tiflis'te hapse attıran; ancak, Moskova'ya gönderemeyerek elinden kaçırın Rus komutandır. Nebi Gümüş, "Son Gürcü Kralı II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2006), s. 107-108.

⁴⁷ BOA, HAT, 1007/42308.

⁴⁸ Nuri Tarihi, s. 69, 231-232.

Valisi'nin yardımıyla yapıldığını ileri süren İran Elçisi Mirza Muhammed Emin, Şerif Paşa'nın görevden alınarak yerine Selim Paşa'nın getirilmesini Osmanlı Devleti'nden talep etmiştir. Durumu Trabzon, Erzurum ve Kars taraflarından araştıran hükümet Erzurum Valisi İbrahim Paşa'nın görevini hakkıyla ifa etmediğini tespit ederken, Şerif Paşa'nın bir kusuruna rastlamamıştır. Sadrazam, durumu gerekli devlet adamlarıyla görüştüktan sonra Padişah'a arz etmiştir. Padişah da, İranlıların devletlerarası ilişkilerde ikili davrandığını, Rusya ile anlaşma yaptıkları zaman Osmanlı Devleti'nin uyarılarına uymadıklarını, Rusya'dan zarar görünce kusuru başkalarında arayarak Osmanlı memurlarını suçladıklarını, Şerif Paşa'dan böyle bir ihanetin beklenmediğini ifade etmiş; ayrıca Erzurum Valisi İbrahim Paşa'nın azledilerek yerine münasip birinin atanmasını emretmiştir.⁴⁹

Gürcistan ile Kırım arasında kara bağlantısı kurmak isteyen Rusya, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Tiflis ile Kırım arasında kalan Karadeniz kıyılarını ele geçirmeye çalışmıştır. 1801'den itibaren Gürcistan'ı işgale başlayan Rusya, Güney Kafkasya'yı denetim altına almak için uğraşmıştır. Gürcü prenslikleri Rusya'nın teşvikiyle Ahıska'ya saldırılarda bulunmuşlardır. *İmereti Prensiği* 1804'te Rusya'nın eline geçince Kral II. Soloman Osmanlıların tarafına geçerek bir müddet Ahıska'da kalmış, daha sonra dostu olan Şerif Paşa'nın vali bulunduğu Trabzon'a geçmiştir. Nitekim daha önceki bir tarihte Ahıska'yı terk etmek zorunda kalmış olan Şerif Paşa da II. Soloman'ın yanına sığınmıştır. Bu sırada Çıldır valisi olan Selim Paşa ile Şerif Paşa arasındaki çatışmalardan yararlanan Ruslar, Faş'a kadar olan Karadeniz sahillerini ele geçirmiştir.⁵⁰ Faş Kalesi'ni karadan ve denizden ablukaya alan Ruslar, Trabzon Valisi Şerif Paşa ve Rize Ayanı Tuzcuoğlu'nun yardıma gelmesi neticesi terk etmek zorunda kalmışlardır.⁵¹ Yine, Rusya ile savaşın devam ettiği 1811 yılında, Rusya'ya karşı tedbir alınması için cephede bulunan Sadrazam'dan para, zahire ve mühimmat istediğinde bulunan Şerif Paşa, Rusya ile mücadelede yanında bulunan II. Soloman'ın da yardımından faydalanmak için izin istemiştir. Sadrazam'ın İstanbul'da bulunan Kaymakam Paşa'ya gönderdiği emirde Şerif Paşa'ya gerekli yardımın gönderilmesi istenirken, II. Soloman'ın yardımından istifade edilmesi, ayrıca Şark Seraskeri ve Hazinebaşının bir

⁴⁹ BOA, HAT, 799/37032.

⁵⁰ Gümüş, a.g.m., s. 106-109.

⁵¹ Şâni-zâde Târîhi, I, s. 298-299, 328.

an evvel harekete geçerek Kars ve Faş arasındaki bölgeyi korumaları istenmiştir.⁵²

Rusya sınırının güvenliğini temin için Gürcü prensleriyle işbirliği yapan Şerif Paşa, onlara askerî yardımda bulunmaktan geri kalmamıştır. 1810 yılında Rusya'nın saldırısına uğrayan Açıkbaz Hanı, Şerif Paşa'nın yardımı sayesinde kurtulabilmiştir. Ancak Açıkbaz Hanı'nın himaye edilmesi nedeniyle Rusya, Çıldır'a saldırılar düzenlemeye başlamıştır. Rus tehlikesi karşısında destek isteyen Şerif Paşa, Karadeniz ve Şark seraskerlerinin bizzat yardıma gelmeleri için İstanbul'dan gerekli emrin yazılmasını talep etmiştir. Durumu Padişah'a arz eden Sadrazam Yusuf Ziya Paşa⁵³, daha önce kendisinin Şark Seraskerliği sırasında da Açıkbaz Hanı'nın Rusya'ya karşı desteklendiğini ve bu desteğin faydalı olacağını izah ederek gerekli yardımın gönderilmesi için izin talep etmiştir. II. Mahmud da gereğinin yapılması emrini vermiştir.⁵⁴

Şerif Paşa'nın İstanbul ile ilişkilerinin bozulduğu dönemler de olmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere Şerif Paşa'yı devlet merkeziyle karşı karşıya getiren temel olay babası Süleyman Paşa'nın terekisini bütünüyle Darphane'ye vermek istememesiydi. Bunun yanında sınırdaki Gürcü prensleriyle ilişkilerinde de sorunlar yaşamıştır. Şerif Paşa, Kars ve Trabzon valilikleri sırasında da Çıldır valileriyle sorunlar yaşamıştır.

Çıldır eyaletinde 1801 yılında meydana gelen karışıklıklar sonucu asayiş bozulmuş ve halk korkuya kapılmıştır. Bu sırada devletin emirlerini dinlemeyen Şerif Paşa asi durumun düşmüş, vezirliği kaldırılmış ve valilikten alınmıştır. Şerif Paşa ise, zorla Çıldır'a girerek yeni vali ve halka korku salınca hakkında ferman çıkmıştır. Fermana göre Şerif Paşa, Çıldır'ı terk ederek Tokat'ta sürgün olarak yaşamaya mahkûm edilmiştir. Bir süre sonra pişman olan Şerif Paşa, affedilmesi için Revan Hanı Muhammed Han'dan yardım istemiştir.⁵⁵ İstanbul'a mektuplar gönderen Revan Hanı, pişman olan Şerif Paşa'nın, padişahın emirlerini yerine getirmeye hazır olduğunu belirterek, eski suçlarının affı ve görevine iadesi için ricacı olmuştur. Revan Hanı'na göre Çıldır

⁵² BOA, HAT, 997/41877-1, 2. Açıkbaz Prensi Soloman'a hitaben yazılmış II. Mahmud'un bir fermanı için bkz. *Şâni-zâde Târîhi* I, s. 456-457.

⁵³ Yusuf Ziya Paşa'nın Sadaret yılları için bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, Türkiye Yayınevi Yay., İstanbul, 1961, s. 490, 492.

⁵⁴ BOA, HAT, 975/41466.

⁵⁵ BOA, HAT, 34/1712.

valiliğinin Şerif Paşa'ya verilmesiyle ihtilal ve fesat son bularak eyalette asayiş sağlanacaktı.⁵⁶ Olumlu bir cevap alamayan Revan Hanı, Şerif Paşa'nın affı için İstanbul'dan ricada bulunmaya devam etmiştir. Sadrazamın seferde olduğu bir sırada gelen yazıları özetleyerek III. Selim'e sunan Kaymakam Paşa, Revan Hanı'nın isteğini ve Şerif Paşa'nın durumunu özetleyerek verilecek cevap hakkında padişahın izin istemiştir. Verilecek cevapta, hakkında hiçbir hüküm yokken Şerif Paşa'nın isyan ettiği ve başkasına verilen Çıldır eyaletine zorla girdiği için hakkında ferman çıktığı, vezirliğinin ve valiliğinin geri verilmesinin mümkün olmadığını belirtileceği ifade edilmiştir. Yine, Şerif Paşa'nın devlete boyun eğerek eski hareketlerinden pişmanlık duyduğunu ifade etmesi, suçlarından dolayı bizzat af dilemesi ve padişahın rızasını kazanmayı samimi olarak istemesi halinde, Çıldır'dan çıkıp daha önce emredildiği gibi Tokat'ta veya istediği başka bir yerde ikamet ederek sadakatini göstermesi gerektiği vurgulanacaktı. Ancak bu şekilde Han'ın iltimasına hürmetten Paşa'nın affı, vezirliğinin iadesi ve başka bir göreve tayini için padişahın niyazda bulunulabileceği de cevapta belirtilecekti. Bu gaileden kolaylıkla kurtulmak için Şerif Paşa'nın isyandan vazgeçerek Çıldır'dan çıkmasının tavsiyesi de cevapta ifade edilecekti. III. Selim, Kaymakam Paşa'nın yazısının üzerine yazdığı hatt-ı hümayunda, Çıldır eyaletinin durumu, ahalinin istekleri, yeni valinin gücü gibi hususların araştırılıp bilindikten sonra karar verilmesi gerektiğini emredilmiştir. Ayrıca Şerif Paşa'nın Rusya'yı araya ricacı koymasının durumunda vaziyetin daha zor olacağını hatırlatarak dikkat edilmesini istemiştir.⁵⁷

Şerif Paşa'nın, 1802'de isyan ederek Ahıska'dan firarından sonra bölgede meydana gelen asayiş bozucu olayların çoğuyla ilgili olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. İsyanı sırasında bazı aşiretler vasıtasıyla Kars taraflarını yağma ettiren Paşa, Revan Hanı'nın yanına firar etmiştir. Etrafına adam toplayarak Çıldır taraflarını yağmalatan ve adamlarının zulmüne göz yuman Şerif Paşa'nın yakalanması için Acara mütesellimi Selim Ağa'ya görev verilmiştir. Selim Ağa etraftaki kuvvet sahibi kimselerle ittifak yaparak işe girişmişse de bir netice elde edememiştir.⁵⁸

⁵⁶ BOA, HAT, 91/4537.

⁵⁷ 2 Mayıs 1802/29 Zilhicce 1216 tarihli hatt-ı hümayun. BOA, HAT, 34/1712.

⁵⁸ BOA, HAT, 81/3360.

Çıldır valiliğinden alınan Şerif Paşa, yeniden eski görevine gelmek için uğraşmış, padişaha ulaşmak için araya ricacılar koymaya devam etmiştir. 1806 yılında sadrazama müracaat eden Şerif Paşa, eski suçlarından pişman olduğunu belirtmiş, bundan böyle devlet hizmetinde sadakatle çalışacağını dile getirerek Çıldır valiliğine atanma isteğini ifade etmiştir. Sadrazam da durumu padişaha arz ederken, suç işleyenlerin pişman olup ıslah olduktan sonra affa uğramalarının mümkün olduğunu ifade etmiş ve Şerif Paşa'nın da önceki suçlarından pişman olarak af dilediğini dile getirmiştir. Bundan sonra sadakatle devlete hizmet etme arzusunda olan Şerif Paşa'nın Çıldır'a vali olma isteği bu şekilde padişaha ulaşmıştır.⁵⁹

Yine, vali olarak Adana'ya tayin edilen Şerif Paşa'nın görev yerine gitmeyerek askerleriyle Çıldır üzerine gittiği ve Ahıska'yı işgal ettiği arşiv belgelerden anlaşılmaktadır. Bu hareketi isyan olarak kabul edilen Şerif Paşa'nın vezirliği kaldırılmış ve Tokat'a sürülmüştür. Ancak Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın araya girmesiyle Şerif Paşa affedilmiş ve yeniden Çıldır'a atanmıştır.⁶⁰

Mısır Meselesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Fransa ile savaşta olduğu sırada İstanbul ile ilişkileri bozulan Şerif Paşa, Ahıska'dan çıkarak memleketi olan Livane'ye firar etmiş ve doğu sınırını tehlikeye sokmuştur. Bu sırada Gürcü prensleri de Tiflis ve Gümrü üzerinden saldırıya geçmişlerdir. Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Mehmed Emin Paşa, Ahıska'da bulunan kethüdasını sınıra göndermiştir. Kethüdanın sınırdaki mücadeleyi kazandığı sırada Osmanlı Devleti ile Rusya daha önce yaptıkları ittifak antlaşmasını yenilemişlerdir. Böylece doğu sınırının güvenliği sağlanmıştır. Orduda bulunan Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, durumu İstanbul'da bulunan Kaymakam Paşa'ya bildirerek, gerekli tedbirleri alması için Şark Seraskeri Mehmed Emin Paşa'ya emir yazılmasını istemiştir.⁶¹

Şerif Paşa, Çıldır valiliği sırasında yerel halkla sorunlar yaşamıştır. Paşa'nın Kars halkına zulüm ederek zorbalıkla mallarını yağma ettiği yolunda İstanbul'a şikâyetler gelmiştir. Kars muhafızları Numan Paşa ve Mehmed

⁵⁹ BOA, HAT, 121/4907.

⁶⁰ BOA, C.DH, 111/5516.

⁶¹ Sadrazamın Kaymakam Paşa'ya yazdığı 2 Şevval 1227 tarihli yazının müsveddesi. BOA, C.HR., 15/739.

Paşa, Şerif Paşa'nın zulmünden rahatsız olmuşlardır. Kars Muhafızı Mehmed Paşa, İstanbul'a gönderdiği yazısında Şerif Paşa'nın zulüm ve zorbalığını izah ederek, tüm uyarılarına rağmen Şerif Paşa'nın halkın mallarını yağmalamaya devam ettiğini belirtmiş, Şerif Paşa'nın bu uygunsuz davranışlarına karşı nasıl bir tavır takınılması gerektiğini Sadaret'e sormuştur.⁶²

Sonuç

Anadolu'nun kuzeydoğusu ve Kafkasya'nın güneybatısında yer alan Çıldır Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin İran ve Rusya sınırında bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne XVIII. yüzyılda üstünlük sağlayan Rusya, bir yandan Balkanlar üzerinden güneye inmeye çalışırken diğer yandan Kafkasya üzerinden Anadolu'ya saldırılar düzenlemiştir. Rusya ve İran sınırlarının korunmasından sorumlu olan Çıldır valileri XVIII. yüzyılda daha da önem kazanmıştır. Bu dönemde aynı aileden seçilen Çıldır valileri cesur, dindar, bölgeyi iyi bilen, nüfuz ve iktidar sahibi vezir rütbesine sahip kişilerden seçilmiştir.

XVIII. yüzyılın sonunda Çıldır valiliği yapan Mehmed Şerif Paşa, ahalinin huzur ve güvenliğiyle ilgilendiği gibi sınırların muhafazasına da gayret sarf etmiştir. Sınır güvenliğinin temini için Gürcü prensleriyle iyi ilişkiler kurmuş, gerektiğinde Rusya'ya karşı onlarla işbirliği yapmıştır. Rus tehlikesine karşı bölgedeki kalelerin tahkimine önem vermiştir. Görevi sırasında Osmanlı Devleti ile doğudaki Müslüman hanlıklar arasındaki ilişkilere aracılık etmiş, elçilerin güven içinde seyahat etmeleri için gerekli lojistiği temin etmiştir. Bölgedeki faaliyetleri nedeniyle İran'ın şikâyetlerine de neden olmuştur.

Şerif Paşa, Çıldır'dan alındıktan sonra bir müddet daha Karadeniz sahilleri seraskeri, Trabzon ve Kars valisi olarak bölgede hizmet etmeye devam etmiştir. Çıldır valisiyken Kars valileriyle, Karadeniz sahilleri seraskeri, Trabzon ve Kars valisiyken de Çıldır valileriyle sorunlar yaşamıştır. Trabzon valisi bulunduğu sırada Çıldır ahali, Şerif Paşa'yı vali olarak istedikleri gerekçeyle eyaletlerinin Trabzon'a bağlanması talebiyle İstanbul'a dilekçe göndermiştir.

⁶² BOA, HAT,104/4113-C; 104/4113-E.

Şerif Paşa'nın devlet merkeziyle ilişkilerinin bozulduğu ve asi durumuna düştüğü dönemler de olmuştur. Hakkında ferman çıktığında Şerif Paşa Çıldır'dan ayrılarak Ahıska ve memleketi olan Livane'ye gitmiş, bir seferinde de Açıkbaz Prensi Soloman'a sığınmıştır. Fırarî olduğu zamanlarda bile Çıldır'la ilgilenmeye devam etmiş, tekrar Çıldır valiliğini elde etmek için araya koyduğu ricacılar vasıtasıyla padişah'tan af dilemekten geri kalmamıştır.

Rusya'nın bölgeyi işgale başladığı zor bir dönemde Şerif Paşa Çıldır valiliği yapmaya çalışmıştır. Bu sırada Rusya, Kırım ile Tiflis arasında kalan Karadeniz kıyılarını alarak bölgeyi birleştirmeye çalışmaktaydı. Ayrıca Şerif Paşa'nın Çıldır, Kars ve Trabzon valilikleri Osmanlı-Rus savaşlarının yoğun olduğu dönemlere denk gelmiştir. Şerif Paşa'nın görevden alınmasından sonra bölge Rusların eline geçmiştir.

Kaynakça

BOA, C.AS, 362/14977.

BOA, C.AS, 430/17859.

BOA, C.AS, 713/29923.

BOA, C.AS., 1078/47528, 1-3.

BOA, C.DH, 111/5516.

BOA, C.HR, 15/739.

BOA, HAT, 1004/42115.

BOA, HAT, 1007/42308.

BOA, HAT, 121/4907.

BOA, HAT, 34/1712.

BOA, HAT, 39/1987.

BOA, HAT, 798/36994-İ; 798/36994-M.

BOA, HAT, 799/37032.

BOA, HAT, 81/3360.

BOA, HAT, 83/3432.

BOA, HAT, 91/4537.

BOA, HAT, 975/41466.

BOA, HAT, 997/41877-1, 2.

BOA, HAT,104/4113-C; 104/4113-E.

BOA, HAT,1386/55054.

Buntürk, Seyfettin, **Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri**, Berikan Yayını, Ankara, 2007.

Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, IV, Türkiye Yayınevi Yayını, İstanbul, 1961.

- Darendeli İzzet Hasan Efendi, **Ziyânâme**, (Haz. M. İlkin Erkutun), Kitabevi Yayını, İstanbul, 2009.
- Emecen, Feridun, “Çıldır Eyaleti”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, VIII, Ankara, 1993, s. 300-301.
- Gümüş, Nebi, “Son Gürcü Kralı II. Solomon’un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 22 (2006), s. 105-117.
- İnbaşı, Mehmet, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdareci-leri”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7 (2006), s. 77-94.
- Karamanlı, Hüsametdin M., “Gürcistan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XIV, Ankara, 1996, s. 314-316.
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1999.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye**, Cilt I, IV, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1308, ty.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, C I-VI, (Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul, 1996.
- Saydam, Abdullah, “Trabzon’un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, 18 (2005), s. 285-317.
- Şânî-zâde Mehmed Ata’ullah Efendi, **Şânî-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-18219)]**, I, (Hazırlayan: Ziya Yılmaz), Çamlıca Yayını, İstanbul, 2008.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, IV/I, IV/II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, 1995.
- Vakanüvis Halil Nuri Bey, **Nuri Tarihi** (Haz. Seydi Vakkas TOPRAK), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2015.

ESKİ AZERBAJCAN TOPRAĞI – ZENGEZUR

Fahrettin SEFERLİ*

Özet

Ortadoğu'nun en eski kültür merkezlerinden biri olan Azerbaycan'ın Eski ve Ortaçağ dönemlerinde yüzölçümü 410 bin km² olmuştur. Rusya ile İran arasında 1813 ve 1828 yılında imzalanan Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarından sonra 280 bin km² İran'ın sınırları içerisinde kalmış, 130 bin km²'lik bir alan ise Rusya'nın sömürgesine dönüşmüştü. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan'ın arazisi 113.895,97 km² olmuştur. Fakat Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın bazı bölgeleri diğer halklara, özellikle Ermenilere ödün olarak verildi ve eski Azerbaycan topraklarında Ermeni Devleti kuruldu. Bele bölgelerden biri de eski Azerbaycan toprağı olan Zengezur'dur. 1918 yılında Zengezur'un 115 kendi Andronikin, Njdenin, Dronun birlikleri tarafından dağıtılmış; ahali si soykırıma maruz kalmıştır. 29 Kasım 1920 yılında Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra Sovyet Rusyası Zengezur'u Ermenistan'a bağışlamış, böylelikle 40-45 km eninde toprak şeridi kuzeyden güneye doğru – Araz'a kadar uzanmış, böylelikle Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'ın esas bölümünden ayrı düşürülmüştür. Sonralar Azerbaycan'ın birçok toprakları da Ermenistan'a verilmiştir. Öyle ki, 18 Şubat 1929'da Nahçıvan'ın 10 köyü ve Zengilan'ın 3 köyü Ermenistan'a verilmiştir. Ermenilerin ele geçirdikleri bölgelerde yaşayan halk mülteci durumuna düşmüş, arazideki tarihi kültürel anıtlar mahvedilmiştir. Günümüzde Ermeni işgalinde bulunan diğer bölgelerimiz gibi tarihi Zengezur topraklarında bulunan tarihi kültürel anıtlarımız, özellikle Selim aşırımındaki Kervansaray, Urud köyündeki mezarlık, Laçın bölgesine bağlı Cicimli köyündeki Malik Ejder Türbesi ve yüzlerce anıt mahvedilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan, Nahçıvan, Zengezur, katliam, Güney Kafkasya

* Prof.Dr., AMBA Nahçıvan Bölümü Tarih, Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü Başkanı, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi, hacifexreddin@yahoo.com.tr

ANCIENT AZERBAIJAN LAND-ZANGAZUR

Abstract

One of the cultural centres of Middle East Azerbaijan had 410 thousand square kilometres territories during Ancient and Middle Ages. After Gulustan and Turkmanchay Treaties were signed between Russia and Iran in 1813 and 1828, 280 thousand square kilometres territories of Azerbaijan kept under the ruler of Iran and 130 thousand square kilometres territories kept under the ruler of Russia Empire. During the People Republic of Azerbaijan its territories were 113.895,97 thousand square kilometres. But it is a pity during Soviet Union some parts of Azerbaijan lands were presented to other nations specially Armenians and Armenia state was established on Azerbaijan territories. One of these territories is Zangazur. In 1918 about 115 villages of Zangazur were destroyed by Andronik`s, Njde`, Dro`s troops and the people in these villages were killed and genocide happened. On 29th November 1920 Armenia Soviet state was established. After that, Soviet Russia presented Azerbaijan land Zangazur to Armenia. Result 40-45 kilometres widely territories from North to South till Aras river came under the ruler of Armenia and Nakhchivan is separated from main Azerbaijan territories. The people of these lands became refugees, many historical and cultural monument were destroyed. Today hundreds of historical and cultural monuments as Karvansara in Salim mane, cemetery situated in Urud village, Malik Ajdar Tomb situated in Jijimli village of Lachin region were destroyed by Armenian savages.

Key Words: Azerbaijan, Nakhchivan, Zangazur, genocide, South Caucasus

Ortadoğu'nun en eski kültür merkezlerinden biri olan Azerbaycan Eski ve Ortaçağ dönemlerinde çok büyük alanları kapsamıştır. Rusya ile İran arasında 1813 yılında imzalanan Gülistan ve 1828 yılında imzalanan Türkmençay anlaşmalarına kadar tüm Azerbaycan'ın yüzölçümü 410 bin km² olmuştur. Bu anlaşmalara binaen Azerbaycan ikiye bölünmüş, 280 bin km² İran'ın sınırları içerisinde kalmış, 130 bin km²'lik bir alan ise Rusya'nın sömürgesine dönüşmüştü (Tagiyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S., 2000:68). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan'ın arazisi 113.895,97 km² olmuştur (Асадов С., 1992:86). Fakat tarihin çeşitli dönemlerinde Kuzey Azerbaycan'ın birtakım toprakları diğer halklara verilmişti. Sovyetler Birliği döneminde bu süreç daha da genişledi. Azerbaycan'ın bazı bölgeleri diğer halklara, özellikle Ermenilere ödün olarak verildi ve eski Azerbaycan topraklarında Ermeni Devleti kuruldu. Tüm bunların sonucu olarak günümüzde tarihi Azerbaycan topraklarından Amasya, Basargeçer, Borçalının bir bölümü, Üçkilsə, Gökçe, Gümrü, Erivan, Sürmeli, Şemşeddil, Dereleyez, Şoragöl, Yeni Beyazıt, Vedibasar, Zengibasar ve Zengezur Ermenistan Cumhuriyeti'nin, Borçalı'nın bir bölümü ve Karayazı Gürcistan Cumhuriyeti'nin, Derbent şehri ve çevresindeki bölgeler ise Rusya Federasyonu'nun sınırları içerisinde bulunmaktadır. 1920 yılında Kazak bölgesinin güney bölümü de Ermenistan'a verilmiş ve burada Dilican bölgesi meydana getirilmiştir. Mehriye bitişik arazilerinin Ermenistan'a verilmesi sonucu ise Nahçıvan Azerbaycan'dan koparılmıştır. Azerbaycan'dan yeni arazilerin koparılması süreci Sovyet yönetiminin yardımıyla 1969 Temmuzuna kadar devam etti (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007:305).

Bütöv Azerbajan

Sovyet döneminde Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a bağışlanan bölgelerden biri de kayd olunduğu gibi Zengezur idi. Eski zamanlardan Azerbaycan toprağı olan, şu anda şimdiki Ermenistan'ın güneydoğusunda bulunan Zengezur toprakları eski zamanlardan Azerbaycan halkına mahsus Göyçe Gölü'nün güney bölümünü ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneybatı bölümünü kapsar (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007:308). Batı'dan Zengezur, doğudan Karabağ dağları ile sınırlanan, eski zamanlardan Azerbaycan topraklarında oluşan çeşitli devletlerin bünyesinde bulunan ve halk tarafından Zengezur ilçesi olarak bilinen bu arazi Eski və İlkçağ döneminde Atropatena Devleti'nin, sonralar Kafkas Albanyası'nın sınırları içerisinde olmuş; belirli dönemlerde Hazarlar tarafından tutulmuş; VII. yüzyıl ortalarında Arapların işgaline uğramıştı. XI. yüzyılda Selçuklular tarafından ele geçirilen Zengezur XII-XIII. yüzyıllarda Azerbaycan Atabeyler Devleti, İlhanlılar, XV-XVII. yüzyıllarda ise Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevilerin sınırları içerisinde olmuştur. Zengezur bölgesinin bir bölümü hanlıklar döneminde Karabağ, bir bölümü Nahçıvan, kalan bölümü Erivan Hanlığı'nın terkinde olmuştur. Mahal arazisine dahil olan topraklar el kuralı ile

Karakilse, Gorus, Kapan, Mehri, Zengilan, Kubadlı, Laçın bölgelerine bölünmüştür. Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'ya ilhak edilmesinden sonra diğer Azerbaycan toprakları gibi nüfusu ancak Azerbaycan Türklerinden oluşan Zengezur'a da İran'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok Ermeni aktarılmış, böylece bölgede sayıları suni olarak artırılmıştır. Rusya İmparatoru I. Nikolayın 21 Mart 1828 yılında imzaladığı fermanla İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının üzerine "Ermeni vilayeti" oluşturulurken bu hanlıkların içerdiği Zengezur'un bazı bölümü de bu kondarma kurumun idaresine geçmişti. Böylece, henüz Rusya'ya birleştirilmesinin ilk zamanlarından Zengezur'un Ermenilere verilmesi yönünde adım atılmıştı.

Azerbaycan haritasında Zengezurun yerleştiği coğrafi mövqe

1829 yılından Karabağ eyaletinin içerdiği Zengezur topraklarının hesabına 1861 yılında Rusya İmparatoru'nun emri ile aynı adlı kaza - Zengezur kazası oluşturulmuştu. Ancak birkaç yıl sonra (1867, Aralık) Yelizavetpol (Gence – H.S.) quberniyası oluşturulurken Zengezur kazası onun kapsamına verilmişti (Асадов С., 1992:90). 1917 Kafkas takvimine göre o sırada kaza kontrol sistemi faaliyyet gösteren Zengezur'un arazisi 6742.92 kv.

verst idi (Naxçıvan ensiklopediyası, 2005:370). 1918 yılında Zengezur kazasında mevcut olan 222 yerleşim konutundan 116-sı Azerbaycanlılara aitti (Əliyev V., 2004:78). 1920 yılında Zengezur'da yaşayan 224.197 kişilik nüfusun yüzde 70'ini Azerbaycan Türkleri oluşturuyordu (Əliyev V., 2004:57). Ermenilerin devlet politikası düzeyine kaldırdığı “etnik temizlik” politikası sonucunda tüm Ermenistan Cumhuriyeti'nde olduğu gibi ona Sovyet hükümeti tarafından hediye edilen Zengezur'da da Azerbaycanlılar yaşayan köylerin sayısı 1931 yılında 87'ye, 1986 yılında 40-a inmişti (Əliyev V., 2004:78).

Rusya İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra, XIX. yüzyıl boyunca buraya aktarılan ve oluşmuş durumu kullanan Ermeniler 1917 yılının Martından 1918 yılının Maynadək Zengezur bölgesinde Türk-Müslüman nüfusa karşı büyük katliamlar yapmış, yüzlerce yerleşim bölgelerini dağıtmış, halkı sürgün etmişlerdir. Bu katliamlar 1918 yılı Mayıs sonlarında Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin kurulmasından sonra da devam ettirilmiştir. Ermeni korsanları Andronikin, Njdenin ve Dronun birliklerinin baskınları sonucunda 1918 yılında Zengezur'un 115 köyü yerle bir edilmiş, nüfusuna divan tutulmuştu. Bu katliamlar sırasında 7729 kişi Azerbaycanlı, aynı zamanda 3257 erkek, 2776 kadın, 2196 çocuk öldürülmüş; 1060 erkek, 794 kadın ve 485 çocuk yaralanmıştı. Böylece, tüm kaza üzere 10068 kişi Müslüman-Türk nüfusu öldürülmüş ve sakat edilmiş, 40 binden fazla kişi göç düşerek Azerbaycan'ın köylerine penah getirmişti (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007:308; Məmmədov İ., 1992:42-44; Naxçıvan ensiklopediyası, 2005:371; Paşayev A., 2001:242).

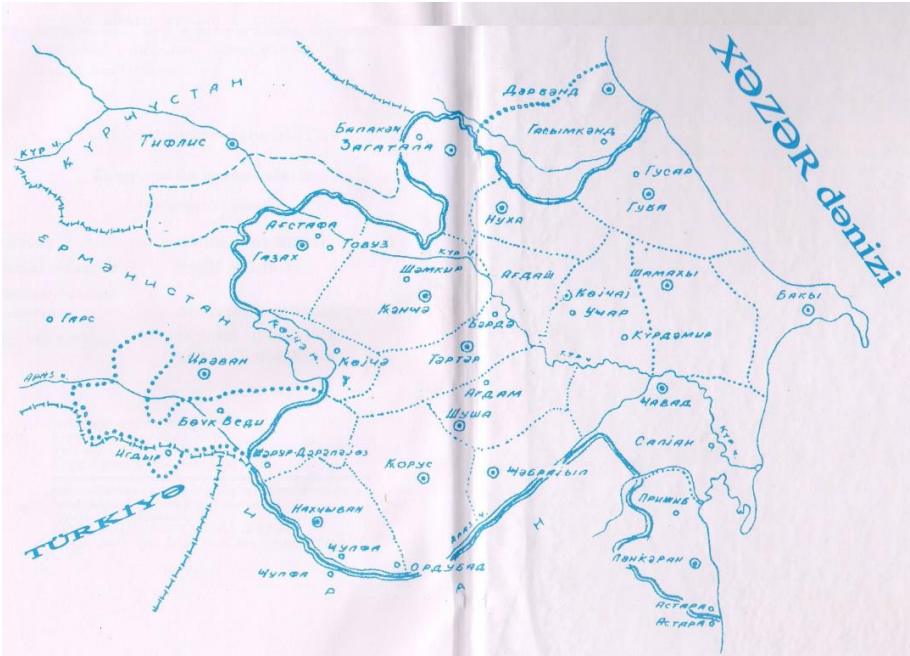

Zengezur kazası, 1918-1920 (Prof.Dr. V. Aliyev)

O sırada Azerbaycan Halk Cumhuriyeti imkan dahilinde Zengezur'da ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Ermeniler tarafından işlenen katliamlara son vermek için belli önlemler aldı: 27 Temmuz 1918 yılında Zengezur komendantına kural yasanın restorasyonu için 50 bin manat para ayrıldı. 13 Ocak 1919 yılında Cavanşir, Şuşa ve Cəbrayıl kazalarının da dahil olduğu Karabağ general-valiliği oluşturuldu. Genellikle Zengezur meselesi daim Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yöneticilerinin diqqetinde olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ ve Lenkeran'da hakimiyetinin sağlanması Nahçıvan ve Zengezur meselesini gündeme getirmişti. Bu zaman Araz vadisi nüfusunun arzularının gerçekleşmesi için Zengezur yolunun açılması, Azerbaycan'la Nahçıvan'ın bütünleşmesi, Ermenilere karşı bir bütünlük ve savunma hattı oluşturulması, Türkiye ile Azerbaycan arasında güvenli bir koridor düzenlenmesi öngörülüyordu (Atnur İ., 2013:272). Ancak belli zorluklar dolayısıyla bu işi gerçekleştirmek

mümkün olmadı ve Ermeniler tarafından saldırgan eylemler sürdürüldü, bölgede yeni facialar töredildi.

Burada belirtmek yerinde olur ki, Nahçıvan nüfusunun talebi üzerine bölgeye gelen Türk ordusunun 1. Kafkas Artilleriyası kurmayı 7 Ağustos 1918 yılında Nahçıvan'da yerleşti. Cephe Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın ilk amacı Nahçıvan-Zengezur-Azerbaycan ilişkisini yaratmaktı. Elde yeterli güç varken Zengezur Ermenilerden temizlenmeli, Bakü'ye kadar mükemmel, güvenli bir yol açılmalı idi. Ancak paşanın bu fikri Doğu orduları grubu kumandanlığı tarafından kabul olunmadı ve topçu Tebriz'e gönderildi. Böylece, Zengezur ve Karabağ Müslüman nüfusu Ermeni zulmü altında kaldı (Atnur İ., 2013:78).

Azerbaycan Halk Cümhuriyeti, 1918-1920 (Prof.Dr.V. Aliyev)

23 Kasım 1919 yılında Tiflis'te ABD temsilcilerinin girişimi ve aracılığı ile Azerbaycan'la Ermenistan arasında imzalanan 5 maddeden oluşan sözleşmenin 2. bölümünde öngörülmüyordu ki; "Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri Zengezur'a gelen yolların düzeltilmesi ve açılması, onlarca sivil hareketler için etkili önlemler alınmasını anlayacaktır" (Musayev İ.,

1998:237-238). Anlaşmanın diğer fıkralarının şartlarına da amel ederek Azerbaycan kendi askeri birliklerini Zengezur'dan çıkardı, Ermenistan ise aksine buraya ek bağlayın bölümleri getirdi ve yerel Müslüman-Türk nüfusa kanlı divan tuttu. Bu bakımdan Aralık ayının başlarında Bakan Hatisyan, Amerika ve Denikin orduları temsilcilerinin de katıldığı bir törenle Dronun başkanlığındaki Taşnak güçlerinin Zengezur'a gönderilmesi önemli rol oynadı. Zengezur'daki Azerbaycan temsilcisi Sadık Ahundzade gösteriyordu ki, Aralık ayı boyunca kanlı olaylar yaşandı. Özellikle Ocak ayında birçok Türk köyü mahvedildi, insanlar öldürüldü (Atnur İ., 2013:279). Genellikle 1920 yılına kadar yapılmış ulusal imha ve terör hesabına Azerbaycan'ın 9800 kvadrat kilometr arazisi Ermenistan tarafından istila edilmiştir. O dönemde Yeni Bayezid kazasının Basarkeçer ilçesi, Erivan kazasının Vedibasars ilçesinin, Gence guberniyasının Zengezur kazasının bir bölümü Ermenistan'ın eline geçti (Vəliyev İ., 1998:77).

Halkımıza karşı Ermeniler tarafından yapılan katliamlar Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra da devam ettirildi ve Sovyet Rusyasının Zengezur meselesi ile ilgili politikaları büsbütün değişti. Öyle ki, 1920 yılı 30 Nisan Azerbaycan SSC XXİK-in Yardımcısı M.D. Hüseyinov tarafından Ermenistan hükümetine nota gönderildi. Notada 3 gün içinde: 1) Karabağ'ı ve Zengezur'u kendi birliklerine temizlemek; 2) Kendi sınırlarına çekilmek; 3) Milletlerarası katliama ve beslediği kine son vermek (Musayev İ., 1998:265-266) taleplerini içeren maddeler vardı. Ancak A. Mikoyan ve diğer Ermeni liderlerinin “Zengezur'un, Nahçıvan'ın ve Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi Ermenilerin Sovyet hakimiyetine güvenini ve beğenisini artırabilir” düşüncesinden hareket ederek aynı yılın Aralık ayında Azerbaycan Zengezur'un büyük bir bölümünü Ermenistan'a “bağışlamaya” zorlandı (Naxçıvan ensiklopediyası, 2005:372). Aynı zamanda, 10 Ağustos 1920'de Rusya K(b)P Kafkas Bürosu'nun kararı ile Azerbaycan yönetiminin onayı olmadan Karabağ ve Zengezur “tartışmalı bölgeler” ilan edildi.

Bilindiği gibi, Sovyet liderlerinden Azerbaycan'a düşman münasebetiyle seçilen ve bunu “ben Azerbaycan'ın bağımsızlığının taraftarı değilim” şeklinde dile getiren (Bəhramov C., 2008:8 Şubat) İ. Stalin tarafından “Azerbaycan'ın fatihi” olarak değerlendirilen, aslında halkımızın kaddar düşmanı Serqo Orcenikidzenin “malum siyasi ortamda Ermenistan bize lazım olabilir” düşüncesinden hareket eden Sovyet Rusyası ile Taşnak Ermenistan'ı

arasında 10 Ağustos 1920’de Erivan kentinde anlaşma imzalandı. Ermenistan için bir sıra tavizlerin yer aldığı bu anlaşmanın koşullarına göre eski Azerbaycan toprakları olan Nahçıvan’ın ve Zengezur’un Ermenilere verilmesi öngörülüyordu. Bu nedenle N. Nerimanov Zengezur’un ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a verilmesine karşı kararlılıkla konuşma yapmış, hatta bununla ilgili Sovyet hükümetinin kurucusu V.İ. Lenin’e mektup yazmış, mektupta bu konuyu özel vurgulayarak belirtmiştir ki, “Azerbaycan’ın tamamen tartışmasız topraklarının Ermenistan’a taviz gidilmesi mümkün olmayan yanlıştır” (Bəharmov C., 2008:8 Şubat).

Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Sovyetleşmesinde temel rol oynamış XI. Kızıl Ordu’nun bazında 1921 yılının Haziran ayında müstakil Kafkas Ordusu oluşturuldu. Bununla ilgili 1920 yılının Nisan ayının 27-sinden 28-sine geçen gece AHC liderleri hakimiyeti Bolşeviklere tahvil verirken varılan anlaşmanın şartlarını bozarak Azerbaycan ordusu, aynı zamanda Gürcistan ve Ermenistan ordusu yeni kurulan bu askeri kuruma verildi. Bu ordunun Devrim-Askeri Konseyi Güney Kafkasya’da faaliyet gösteren silahlı birlikleri iptal etmek için işlemlere başlamak konusunda 1921 yılının Haziran ayında karar aldı. Ancak bu zaman Ermeni birlikleri ani saldırıyla Dereleyezi tutmuş, orada bulunan Sovyet askeri birleşmelerini sıkıştırmıştı. Bu nedenle müstakil Kafkas Ordusu’nun bölümleri Zengezur yönünde karşı saldırıya geçmiş; Vedidən Keşişkəndə, Nahçıvan’dan Engelevide, Ordubad’dan Mehriye hareket ederek 26 Haziran’da Dereleyezi, 28 Haziran’da Biçenek aşırımını, 30 Haziran’da ise Engelevidi tutmuştu. Temmuz’un 2’sinde Şuşa yandan saldırıya geçen Karabağ-Zengezur çrplaşması Erivan yanlısı ile birleşti ve aynı gün Gorusu istila etti. İstemedden Kapan-Mehri yönünde geri çekilen Ermeni haydut çeteleri 4 Temmuz’da Mehriden kenarlaşdırıldılar. Artık 16 Temmuz 1921 yılında müstakil Kafkas Ordusu yönetiminin yaydığı bildiride Zengezur’un tutulduğu hakkında bilgi veriliyordu (Qasimov Ş., 2011:181).

Bununla da Zengezur’un batı veya yukarı bölümünün Ermenistan’a birleştirilmesi tamamlandı. Burada dönemin Azerbaycan yönetiminin katiyetsizliyini, taviz gitmesini ve bu olaylarla anlaştığının altını çizmek lazımdır. Öyle ki, Azerbaycan Devrim Komitesi’nin Azerbaycan SSCde nüfusun listeye alınmasının geçirilmesine dair 19 Mayıs 1921 tarihli dekretinde Zengezur kazasının adı geçmedi. 1922 yılı öncesi için Azerbaycan

Genel Milisinin bilgilerinde de Zengezur'un adı geçmedi. Böylece, uzun yıllardan beri hazırlanan Rus-Ermeni planı gerçekleşti, eski Azerbaycan toprağı Zengezur'un yukarı bölümünün Ermeniler tarafından ele geçirilmesi politikası gerçekleşti (Qasimov Ş., 2011:181-182). Böylece, 1920 yılının Aralık ayında Zengezur'un kayıtsız şartsız Ermenistan'a verilmesi ile menfur Z. Balayanın "Ocağ"ında belirtildiği gibi "Türk'ün yüreğine çalınmış paz" zaten iki yere bölünmüş Azerbaycan'ın kuzey bölümünü yeniden bölüp ikiye ayırdı (Paşayev A., 2001:252).

Güney Kafkasya'da Sovyet yönetimi egemen olduktan sonra bir zamanlar Taşnak S. Şaumyan ve A. Mikoyan tarafından Zengezur'la ilgili hazırlanmış planın gerçekleştirilmesine, başka bir sözle bölgede "etnik temizlik" politikasının uygulanmasını, Azerbaycanlıların sınırdışı edilmesine, çeşitli bahanelerle tutuklanmalarına, güllenmelerine, sürgüne gönderilmelerine, böylelikle bölgede onların sayısının azalmasına, Ermenilerin sayısının suni olarak artırılmasına başladılar (Qasimov Ş., 2011:173-174).

Zengezur'un yukarı ve batı bölümünde yerleşen ve tüm bunlarla yetinmeyen Ermeniler Zengezur ilçesine mahsus diğer toprakların da ele geçirilmesi için çabayla çalışıyor, bunun için her türlü araçlara başvurdular. Bu yüzden de onlar Zengezur'un güney bölümünü ele geçirmek için sinsi planlar gerçekleştirilmeye başladılar. Örneğin; bu arada yerel halk tarafından hiçbir girişim olmadığı halde Ermeniler Zengezur'un alt kısmında "Kürdistan" adlı idari bölümü oluşturulması fikrini ortaya atmışlardı. Azerbaycan devletçiliği tarihinde hiçbir zaman böyle idari birimi olmadığı halde bu tür sözde bir idari birimin oluşturulması fikri Azerbaycan'da tarihsel bir yerde yaşayan, birbirleriyle akrabalık ilişkilerine giren, kısacası kaynayıp karışan Azerbaycanlılar ve Kürtlerin değil, Azerbaycan'ı yeni işgal etmiş ve bu bölgelerde takviyeye çalışan Sovyet Rusyası ve onun himaye ettiği Ermenilerin çıkarlarına hizmet ediyordu. Ancak Azerbaycan halkının inatlı direniş sayesinde bu fikir gerçekleştirilemedi.

Zengezur'u ele geçirdikten sonra Ermeniler orada eski zamanlardan yaşayan Azerbaycanlı halkı sıkıştırmaya, takip etmeye, sonuçta onların deportasyonunu gerçekleştirme arzusuna ulaştılar. Böylece, birtakım Azerbaycan köyleri Ermeniler tarafından ele geçirildi: Transkafkasya Federasyonu Merkezi İcra Kurulu'nun 1 Ocak 1927 tarihli kararı ile Mehri-

Cebrail kazasının 24 köyü Ermenistan'a verildi. Ancak bununla yetinmeyen Ermeniler biraz sonra, tam olarak 20 Haziran 1927 yılında Transkafkasya Federasyonu MİK nin aldığı kararla Zengezur kazasının 1065 desyatın topraklarının çeşitli kazalara ait edilmesi konusunun gündeme çıkarılmasını başardılar (Bəramov C., 2008:10 Şubat).

Ancak tüm bunlar Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını ele geçirmek alanında iddialarını temin etmiyordu. Bu nedenle Kafkasya MİK Yönetim Kurulu 18 Şubat 1929 yılında onların lehine daha bir karar çıkardı. Bu karara göre Mehride yeni bölge oluşturma bahanesiyle Zengilan ilinin Nüvedi, Ernezir ve Tuğut köyleri Ermenistan'a verildi (Əliyev İ., Musayev R., 1998:241).

Ne yazık ki, o zaman Zengilanın "başkanları", ona rehberlik eden kişiler bu köylerin verilmesini, onların ilçe merkezinden hayli uzakta olması ve çeşitli semtlerde yerleşmesi yüzünden onlarla ilişkilerin sıkıntısını gerekçe göstererek kendi amellerine hak kazandırmışdılar (Əliyev V., 2004:50; Musayev İ., 1998:335). Kanaatimizce, burada Neriman Nerimanov'un 1921 yılında söylediği bir fikri hatırlatmak yerinde: "Eğer Azerbaycan'ın Müslüman kommunistlerinin çoğunluğu ... milliyetçilik havasında olsaydı, inanın ki, Ermenistan Zengezur'u almazdı" (Musayev İ., 1998:308).

9 Eylül 1930'da Ermenistan SSC topraklarının yeni idari bölümü oluşturulurken, diğer bir deyişle rayonlaşdırma hayata geçirilirken burada dört bölge - Karakilse (2 Mart 1940 yılından Sisyan, arazisi 1719 km²), Kapan (arazisi 1245 km²), Gorus (arazisi 752 km²) ve Mehri (arazisi 664 km²) oluşturuldu (Ələkbərli Ə., 1994:78, 83, 141, 144). Böylelikle, Zengezur bir tarihi bölge olarak iptal edildi ve Zengezur toponiminin - yer adının resmi belgelerde kullanımına son verildi.

Bu da son olmadı. 1938-1939 yıllarında Ernezir Nüvedi ile Tuğut köyü Ermeniler yaşayan Astazur'la birleştirildi. Birleştirilen Ernezir ve Tuğut köylerinin nüfusu zorla aktarılarak Nüvedi, Eldere ve Astazur köylerinde yerleştirildi. 1969 yılının Mayıs ayında ise Ermeniler kendi isteklerine doğru bir adım daha attılar. Bu arada hakkında bahsedilen karar 26 Kasım 1968'de Azerbaycan KP MK-nin bürosunda tartışıldı ve Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Riyaset Heyeti'nin 7 Mayıs 1969 tarihli kararı ile her üç köyün (Ernezir, Nüvedi, Tuğut) Ermenistan'a verilmesi aktını onayladı (Əliyev İ.,

Musayev R., 1998:241; Musayev İ., 1998:335). Bununla da 18 bin hektardan fazla Azerbaycan toprağı Ermenilere hediye edildi (Ələkbərli Ə., 1994:147).

Burada bir hususu vurgulamak isteriz. SSCB'nin devlet aparatında yuva salmış Ermenilerin çeşitli yöntemlerle baskı sonucunda Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu adı geçen kararı ile 5 Mayıs 1938'de Azerbaycan'ın iki bin hektardan fazla toprağının Zengezur bölgesine dahil olan Laçın ilçesindeki Karagöl yaylağının, Qubadlıda Çayzemin topraklarının, Kazak Kemerli köyü topraklarının bir bölümünün, Kelbecer'de altın madeninin ve b. Ermenistan SSC'ye verilmesi hakkında kararı da tasdik etti. Fakat bahsettiğimiz dönemde Azerbaycan SSC Devlet Güvenliğı Komitesi Başkanı görevini sürdüren Haydar Aliyev 1953 yılında Ermeni asıllı Kelenterov ve Qabaqçıyan tarafından tertip edilerek Moskova'ya sunulan haritaların sahteliğinin yüze çıkarılmasını başardı. 1969 yılının Temmuzun 14-de Haydar Aliyev'in Azerbaycan KP MK-ne birinci Sekreteri seçilmesi ile o dönemde Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı toprak iddialarına son verildi. "Tartışmalı" sayılan arazilerde yasal iş yapmak için Haydar Aliyev tarafından bölgeye uzman ekibi gönderildi. 1898 ve 1903 yıllarında düzenlenmiş haritalar Ermenistan heyetine sunuldu ve 1968 yılında Merkeze sunulan haritanın Ermeniler tarafından sahteleştirildiğı bildirildi. Bununla da iki bin hektardan fazla Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a verilmesinin önu Haydar Aliyev tarafından kararlılıkla alındı (Hacıyev Q., 2014:60-61).

Kanaatimizce, Zengezur'un ve onun çevresindeki toprakların Ermenilere hediye edilmesi ve bunun sonuçları ile ilgili akademik R. Mehdiyev'in fikrini burada hatırlatmak yerine düşer: "Sovyet hakimiyeti yıllarında Ermenistan'ın kendisine Azerbaycan'ın ter kibine dahil olan geniş arazi verilmiştir. Ermenistan'da Sovyet yönetimi kurulduktan çok geçmeden, 1920 yılının Aralık ayında Zengezur Ermenistan'a verildi. İki yıl sonra ise artık "Ermeni" Zengezuruna ilave topraklar verildi. Azerbaycan SSC Halk Toprak Komiserliğı tarafından 1922 Ekim 22 hazırlanmış raporda bilgi veriliyordu: "Azerbaycan SSC'nin tüm arazisi 7.989.105 desyatın oluşturuyordu. Belirtilen genel sahadan: a) Kazak kazasından Ermenistan'a 379.984 desyatın toprak verilmiştir; b) eski Zengezur kazasından Ermenistan'a 405.000 desyatın toprak verilmiştir".

Halk Toprak Komiserliği Toprak Yapısı İdaresi'nin 1920-1923 yılları için raporunda deniyor: “Eskiden Zengezur, Cavanşir ve Kazak kazalarının sınırlarında bulunan ve Azerbaycan’a ait otlakların 150.000 desyatınə kadar bölümü şimdi Ermenistan’a verildikten sonra bu iki cumhuriyet arasında tartışmalı olan bölgeye dahil olduğundan otlakların ezeli kullanıcıları - Azerbaycan maldarları buraya köçme sırasında büyük rahatsızlık geçirirler”.

1929 yıl Şubat 18-de tarihi Azerbaycan toprağı olan Zengezur’un İran’la sınıra çıkan son parçası Ermenistan’a verildi. Kafkasya MİK-in 1929 yılı 18 Şubat tarihli kararı ile aran Karabağ’ın arazileri - Azerbaycan SSR Cebrail kazasının Nüvedi, Eynadzor ve Tuqut köyleri, ayrıca Ordubad kazasının Kerkivan köyü ve Kilit köyü topraklarının bir bölümü Ermenistan’a verildi ve nüfusu Azerbaycanlılar olan yeni “Ermeni” topraklarında yapay yolla bu zamana kadar mevcut olmayan Ermenistan SSC’nin Mehri kazası oluşturuldu. Böylece, Nahçıvan’ın Azerbaycan’ın büyük bölümünden ayrılması ve Türk dünyasının içinde yapay coğrafi sed - paz oluşturulması tamamlandı. Aynı kararlar Nahçıvan’ın diğer köyleri: Qurdqulaq, Horadiz, Haçik, Ağbin, Ağxaç, Elmalı, Dağalmalı, İtqıran, Sultanbey Ermenistan’a verildi. Böylece, 1933 yıl için Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nin arazisi Kars Antlaşması ile belirlenen önceki 5988 kvadratkilometreden 5329,6 kvadratkilometrede azaldı (Mehdiyev R., 2010:4-7).

Böylece, tüm bunlara son vurarak neredeyse eski Azerbaycan toprağı olan Zengezur ilçesinin büyük bir bölümü 1920 ve sonraki yıllarda “Sovyet yönetimi” tarafından uluslararası hukuk kurallarına aykırı olarak Ermenistan’a verildi. Ermenistan SSC Halk Komiserleri Kurulu 20 Temmuz 1921 tarihli kararı ile Ermenistan SSC bünyesinde Zengezur kazası oluşturuldu. Sonuçta 44-45 km eninde toprak şeridi (bu şeridin 25 kilometreyi Nüvedi köyünün arazisinden geçirdi ve 8 Ağustos 1991 ile - Nüvedinin işgaline kadar Ermenilerin orada el kol açmasına imkan verilmiyordu) güneye – Araz’a doğru uzanarak Nahçıvan bölgesini - şimdiki Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’ni Azerbaycan Cumhuriyeti’nin temel topraklarından ayrı düşürdü (Naxçıvan Muxtar Respublikası, 2001:10), bu bölge ile ilişki zorlaştı. Zengezur’un bir bölümünün Ermenilerin eline geçmesi ile Azerbaycan parça parça edildi, onunla Türkiye arasında ilişki bozuldu, topraklarımızın sonraki işgali için yeni zemin ve ortam oluşturuldu. Bununla da aslında XX. yüzyılın

20 yılından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin kuşatma şartlarında yaşamasının temeli atıldı.

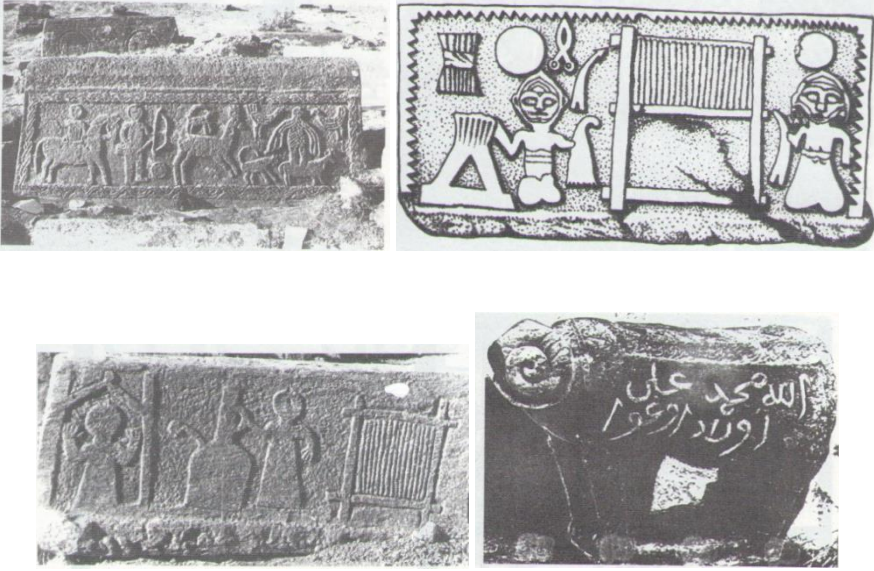
1988 yılında Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkmasıyla dünyanın büyük güçleri tarafından desteklenen Ermenistan Azerbaycan'ın bazı topraklarını, özellikle Dağlık Karabağ'ı ve etraf bölgeleri – Laçın, Kelbecer, Ağdam, Cebrail, Kubadlı, Fizuli, Zengilan bölgelerini işgal ettiler. Ermenilerin ele geçirdikleri bölgelerde yaşayan halk mülteci durumuna düşmüş, arazideki tarihi kültürel anıtlar mahvedilmiştir. Sovyetler döneminde anıtlara yönelik Ermeniler tarafından yapılan bu cinayetler XX. yüzyılın sonlarından başlayarak daha da güçlendi. Günümüzde Ermeni işgalinde bulunan diğer bölgelerimiz gibi tarihi Zengezur topraklarında bulunan tarihi kültürel anıtlarımız, özellikle Selim aşırımındaki Kervansaray, Urud köyündeki mezarlık, Laçın bölgesine bağlı Cicimli köyündeki Malik Ejder Türbesi ve yüzlerce anıt mahvedilmiştir.

Selim Kervanserayi. Zengezur Melik Ejder türbesi Laçın rayonu, Cicimli köndü

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Dünya Azerbaycan ve Türk Diaspora teşkilatları liderlerinin 9 Mart 2007'de Bakü'de yapılan I. Forumu'nda demiştir: “Bizim dede-baba toprağımız olan İrevan Hanlığı, Zengezur ilçesi, diğer topraklar şimdi Ermenistan Devleti için toprak olmuştur. Bunlar bizim tarihi topraklarımızdır, ancak biz Ermenistan'a karşı toprak iddiası ileri sürmürük. Oysa, sürebiliriz. Çünkü şimdi Ermenistan'ın bulunduğu arazi eski Türk, Azerbaycan topraklarıdır. Eğer onlar kendi halkının geleceğini düşünüyorlarsa, politikalarında değişiklik etmelidirler. Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarından kay- şartsız çıxmalıdırlar ve

Türkiye'ye karşı asılsız ithamlardan el çekmelidirler. Aksi takdirde, Ermenistan'ın kendisinin kaderi soru altına düşebilir" (Əliyev İ., 2015:64-65). Cephede Ermeni provokasyonlarına cevap olarak Azerbaycan ordusunun 2-5 Nisan 2016 yılında karşı-saldırıya geçerek Ermenistan ordusuna ağır darbe yendirmesi, 2000 hektar topraklarımızı işgalden azad etmesi gösteriyor ki, arazi bütövlüyümüzün berpa edileceği, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in "Ben tam eminim ki, zaman gelecek ve biz Azerbaycanlılar tüm tarihi topraklarımıza döneceğiz" (Şərğ qapısı, 2014:9 Nisan) sözlerinin gerçekleşeceği gün çok da uzakta değildir.

Urud köy mezarlığında mezar üstü anıtlar. Zengezur

Kaynaklar

1. Atnur, İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2013, 496 s.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan cildi. Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
3. Bəhramov C. Buraxılmış səhvin bağışlanmaz acı nəticələri. I-II məqalə. “Xalq qəzeti”, 8, 10 fevral 2008.
4. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu – “Ermənistan”. Bakı: Sabah, 1994, 208 s.
5. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. İyirmi üçüncü kitab. Bakı: Azər nəşr, 2015, 400 s.
6. Əliyev İ., Musayev R. Nüvədi sonuncu Azərbaycan kəndi idi. Deportasiya. Toplu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, s. 240-244.
7. Əliyev V. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı: Nurlan, 2004, 295 s.
8. Hacıyev Q. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi. Bakı: Təknur, 2014, 400 s.
9. Qasımov Ş. Xalq qəhrəmanı Sultan bəy. Bakı: Elm, 2011, 385 s.
10. Mehdiyev R. Gorus – 2010: Absurd teatrı mövsümü. “Azərbaycan” qəzeti, 4 noyabr 2010, s. 4-7.
11. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı teleyi. Bakı: 1992.
12. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Yenidən işlənmiş, təkrar – ikinci nəşri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1998, 385 s.
13. Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, cild 2. Naxçıvan, 2005, 381 s.

14. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 2001, 222 s.
15. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001, 536 s.
16. "Şərq qapısı" qəzeti, 9 aprel 2014-cü il.
17. Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S. Güney Azərbaycan. Bakı: Orxan, 2000, 516 s.
18. Vəliyev İ. Deportasiya. Deportasiya. Toplu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, s. 69-91.
19. Асадов С. Память жизни. Беженцы. Баку: Гянджлик, 1992, с. 82-150.

İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE İNGİLTERE’NİN KAFKAS POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ZENGEZUR MESELESİ (1919)

Dilşen İNCE ERDOĞAN*

Özet

Rusya, Şubat ve Ekim ihtilalleri sonrasında Kafkasya’yı terk etmiş ve bölgede Azeri, Gürcü ve Ermenilerin oluşturduğu Maveray-yı Kafkas Komiserliği adını alan yeni yapılanma meydana gelmiştir. Türk ordusu Şubat 1918’de ileri harekât başlatmış ve Dağıstan’a kadar ulaşmayı başarmıştır. Fakat dönemin şartları Türk ordusunun bölgede uzun süre kalmasına olanak sağlamamış ve Kafkasya’dan çekilme başlamıştır. Türk birliklerinin çekilmeye başlaması ile İngiltere bölgeye yerleşmiştir. İngiltere bölgede kendine “*yeter bir Ermenistan*” oluşturma çabası içine girmiştir. Bu çabanın ilk adımı ise Ermeni mültecilerin yerlerine geri döndürülmesi yönünde izlenen politikadır. Nahçıvan Şura Hükümeti ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti ile görüşen İngiliz yetkililerin bu konudaki istekleri kabul edilmemiştir. İngiltere’nin bölgede izlemiş olduğu diğer politika ise Türk hâkimiyetinde olan bölgeyi askeri olarak ele geçirmektir. İlk olarak Kars’a Clive Erigton Temperly ve hemen sonrasında Verney Asser vali olarak atanmıştır. Bu politika çerçevesinde Kars, İngiliz hâkimiyeti altına girmiştir. Hemen akabinde İngiliz birlikleri Nahçıvan’ı kontrol etmeye çabalamıştır. Nahçıvan ile Ermenistan arasında tarafsız bölge ilan edilmiştir. Ermenilerin Avrupa’da yapmış oldukları propaganda İngilizlerin dahi bölgeyi Türklerden koruyamadıkları yolundadır. Bu propaganda İngiltere ve Avrupa tarafından kabul görmüştür. Ermenilere göre, Türkler Kafkaslarda güçlerine güç katmaktadır ve güçlenmeleri en kısa sürede

* Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Aydın, drinceerdogan@gmail.com

engellenmelidir. Bu amaçla İngiltere, Ermenilere Kars ve Nahçıvan'ın işgaline yardım edeceği sözünü vermiştir. Buna karşılık ise Azerbaycan'a Karabağ ve Zengezur verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Ermenistan, Azerbaycan, Kars, Zengezur, İngiltere, Türkiye

**ACCORDING TO BRITISH DOCUMENTS THE POLICY OF THE
BRITAIN ON THE CAUCASIA WITHIN THE CONTEXT OF
ZENGEZOR (1919)**

Abstract

Russia, after the revolutions of February and October, left the Caucasia and the Transcaucasian Committee was formed by the Georgian, Armenian and Azerbaijani. Turkish Army started the forward operation in February of 1918 and managed to reach Dagestan. Because of terms of the period Turkish Army couldn't stay in the area for long time and started to retreat from the Caucasia. After this retreatment, the British Army settled into the area. England then started to create a new self-sufficient Armenia. First step of this trial was the policy which aimed to return the Armenian refugees. This request of the English authorities who negotiated with Nakhcivan Council Government and Provisional National Government of the Southwestern Caucasus wasn't accepted. The other policy of Britain was to capture the Turkish controlled region with military force. After that first of all for Kars Clive Erigton Temperly and right after him was Verney Assar apponited as governors. Thanks to this policy Kars was domineered by Britain. In the immediate aftermath, British forces tried to control the Nakhcivan. Declared a neutralized zone between Nakhcivan and Armenia. Armenians propaganda activities which they had been carried out in the Europe in the context of British couldn't protect the area from the Turkish. This propaganda activities were accepted by Britain and Europe. According to the Armenians, the Turks in the Caucasia were getting stronger and this must be stopped. For this purpose Britain promised the Armenians that Britain would assist the invasions of Kars and Nakhcivan. In exchange for this, Karabakh and Zengazor were ceded to Azerbaijan.

Key Words: Nakhcivan, Armenia, Azerbaijan, Kars, Zengezor, England, Turkey

Giriş

Kırım'ın doğusundaki Taman Yarımadası'ndan Bakü'ye oradan Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron Yarımadası'na uzanan ve sınırları içinde yer alan dağlar nedeni ile “sığınak” olarak tanımlanan Kafkasya, tarih boyunca stratejik önemini korumuştur. Bölgenin yeraltı zenginlikleri özellikle de petrol ve doğalgaz yatakları Kafkasya'nın var olan bu önemi daha da arttırmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Safevi devletlerinin mücadele alanı olmuş, daha sonra bu mücadeleye Rusya'da katılmıştır. Osmanlı Devleti 1774 yılında Kırım'ı kaybedinceye kadar devletin kuzey ve doğu sınırlarının güvenliğini için dikkatini Kafkasya üzerinde yoğunlaştırmış ve bölgeyi de Kırım Hanları aracılığı ile yönetmiştir. Rusya'nın bölgedeki etkisi ise Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine rastlamaktadır. Özellikle de Rusya, XIX. yüzyıldan itibaren Kafkasya'ya tam anlamı ile yerleşecektir.¹ Ruslar, Kafkasya'nın kendileri için büyüleyici bir kelime olduğunu, bölgenin kendilerinin olması için çok emek verdiklerini her daim belirtmişlerdir.² Büyük Petro'nun takip ettiği genişleme siyaseti nedeniyle Kafkasya, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yıllarca mücadele alanı olmuştur. Rusya ile Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı hariç sekiz defa savaş alanlarında karşılaşmış ve bunlardan iki tanesi dışında bütün savaşlarda Osmanlı Devleti yenik düşmüştür.³ 1914 yılının Ağustos ayında başlayan I. Dünya Savaşı'na, Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'te girmesiyle birlikte her iki devlet Kafkasya'da tekrar karşı karşıya gelmiştir. Rusya, bölgede tam anlamı ile hâkimiyet sağlamak amacıyla Ermenilerden yararlanmış ve onları silahlandırarak hem Kafkasya'da hem de Doğu Anadolu'da daha rahat ilerleyerek sınırlarını genişletmiştir.⁴ Osmanlı Devleti de Rusya'ya karşı Kafkasya'daki halklarla askeri işbirliğine girmiştir. Buna karşın I. Dünya Savaşı esnasında müttefiklerinin Rusya'nın yardımına gidememesi, Rusların Alman cephesindeki mağlubiyetleri, Bolşevik propagandasının artması Çarlık Rusyasını zor durumda bırakmış, 1917 yılının ilk ve son çeyreğinde gerçekleşen Rus İhtilalleri, Çarlık

¹ Mim Kemal Öke, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu**, İstanbul, 1996, s. 175-177.

² İbrahim Gazigil, **Kafkas-Rus Dosyası**, Çev. İbrahim Gazigil, Ankara, 2016, s. 11.

³ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara, 2011, s. 1.

⁴ Edward J. Erickson, **Dünya Savaş Tarihi, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı 1914-1918**, Çev. Sare Levin Atatlay, IV, İstanbul, 2011, s. 124.

Rusya'nın yıkılmasına ve savaştan çekilmesine neden olmuştur. Bu durum sadece Türk-Rus ilişkilerini değil, savaştan galip çıkan İngiliz, Fransız ve Amerika'nın Kafkas politikasını da etkilemiş ve hatta değiştirmiştir.⁵ Çarlık Rusya'nın yıkılışından sonra kurulan geçici hükümet, 9 Mart 1917'de Kafkas dağlarının ötesindeki vilayetleri ve Osmanlılardan alınmış toprakları Özel Maverayı Kafkas Komitesi (Ozakom) yönetimine vermiştir. Geçici hükümetin Doğu Anadolu ile ilgili 9 Mayıs 1917 tarihinde aldığı kararlar Rusya'nın işgali altındaki topraklara Ermeni idarecilerin atanması uygun görülmüştür. Bölgenin idare edilmesi konusunun görüşülmesi için de Tiflis'te toplanılmış, Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu içine alan "*Büyük Ermenistan*" kurulması kararlaştırılmıştır.⁶

Şubat 1918'de başlayan Osmanlı ileri harekâtı ile Osmanlı ordusu 1914 sınırını aşmış bir taraftan Dağıstan'a diğer taraftan da Güney Azerbaycan'a ulaşmıştır. Fakat savaştan yenilgi ile çıkan Osmanlı Devleti geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁷ 1918 yılının Ekim ayında Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi gereğince Elviye-i Selase ve Batum Antlaşması (4 Haziran 1918) ile ele geçirilen Nahçıvan, Ahıska, Ahılkelek, Gümrü bölgelerinden geri çekilmiştir. Bu geri çekiliş İngiliz askeri makamları ile varılan anlaşmaya göre 30 Aralık 1918 tarihinde sona ermiş olacaktır. Fakat hem Osmanlı Devleti hem de Çarlık Rusya bölgeyi terk etmek niyetinde değildir. Bu nedenle Osmanlı Devleti tarafından Müslüman olan sahanın elde tutulması ve korunması için bazı önlemler alınmıştır. Bunlardan ilki Müslüman halkın gizlice silahlandırılmasıdır. IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın bilgisi dâhilinde silah depoları teşkil ederken, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Azerbaycan'da, Yusuf İzzet Paşa'da Şimali Kafkas Ordusu'nda görev almışlardır. Kars'ın derhal boşaltılmasını isteyen Bakü'de bulunan İngiliz Generali Thompson'un bütün uyarılarına rağmen Yakup Şevki Paşa şehrin boşaltılmasını iki ay uzatmayı başarmıştır. Bu esnada halkın Ermenilere ve Gürcülere karşı teşkilatlanmasını da sağlanmıştır.⁸ Bu teşkilatlanmalar karşında Ermenistan Hükümeti de hem

⁵ Enis Şahin, *Türk-Ermeni İlişkileri Diplomasi ve Sınır*, İstanbul, 2005, s. 20-25; Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2005, s. 79.

⁶ Tiflis'te yapılan bu toplantıda yirmi beş kişiden oluşan "*Ermeni Milli Meclisi*" ve on beş üyeli "*Ermeni Konseyi*" oluşturulmuştur. Öke, *a.g.e.*, s. 186.

⁷ İbrahim Ethem Atnur, "Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'daki İngiliz Uygulamalar", <http://www.eraren.org>, 24.05.2016.

⁸ Kurat, *a.g.e.*, s. 587; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III, Ankara, 1967, s. 263-265.

Nahçıvan bölgesini ele geçirerek geniş tarım arazisine sahip olmak istemiş hem de Türkiye'nin Azerbaycan dolayısı ile Orta Asya ile olan irtibatını kesmek niyeti taşımıştır. Bölgenin stratejik önemini kavrayan Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşa, Nahçıvan'ı “*Şark Kapısı*” ve “*Türk Kapısı*” olarak tanımlamışlardır. Tarih boyunca bu bölge Türkiye ile Türk dünyasını birbirine bağlayan bir bölge olarak görülmüştür.⁹

Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'nın geri çekilişi ile bölgede beliren boşluk 1918 yılında İngiltere tarafından doldurulmuştur. Türklerin Güney Kafkasya'dan ayrılışları ile beraber Kasım ayının ortalarından itibaren bölgenin yönetimi İngilizlerin denetimine geçmiştir. Kafkasya, İngiltere için büyük önem arz etmektedir. Bakü'deki petrol yatakları ve Hindistan'a ulaşacak bir koridorun bölge üzerinden uzanması İngiltere için bölgenin cazibesini arttırmaktadır.¹⁰ Osmanlı ordularının bölgeyi tamamen boşaltması dahi beklenmeden İngiliz birlikleri 17 Kasım 1918'de Bakü'yü ve 22 Aralık 1918'de de Batum'u işgal etmişlerdir. Bu esnada İngilizler, Ermenileri ve Menşevik Gürcüleri himayeleri altına almışlardır. Bu durumdan yararlanmak isteyen Ermeniler mümkün olduğunca geniş bir araziye hâkim olmaya çalışmışlar, fakat karşılarında teşkilatlanmış Müslüman-Türk halkını bulmuşlardır.¹¹ 1918 yılında İngiltere'nin Kafkasya'daki hâkimiyeti bölgesel devletler açısından değerlendirildiğinde ise Ermenistan'a göre Azerbaycan ve Gürcistan'ın daha kazançlı olduğu görülmektedir. Bunun altında yatan neden petroldür. Ermeniler de Batılı devletlerin gözünde her zaman mazlum rolünde olmuşlardır.¹²

Ekim 1917'de yaşanan Bolşevik İhtilali sonrası Rus askerlerinin Kafkasya'dan çekilmesi sonucunda binlerce silahlı Ermeni Güney Kafkasya'ya gelmiştir ve bu bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerine karşı katliamlara başlamışlardır. Özellikle Stephan Şaumyan başkanlığındaki Bakü Sovyeti'nin koruması altında olan Ermeniler, Azerbaycan Türklerine karşı acımasızca sal-

⁹ İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, 2001, s. 239-240; Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2015, s. 315.

¹⁰ Margaret Macmillian, **Peacemakers, The Paris Conference of 1919 and Its Attempts to End War**, London, 2001, s. 387-390; Yerasimos, **a.g.e.**, s. 311.

¹¹ Kurat, **a.g.e.**, s. 587; Kaya Tuncer Çağlayan, **Towards to Transcaucasia 1917-1921**, University of Edinburg (Phd Thessis), 1997, s. 38-42.

¹² Yerasimos, **a.g.e.**, s. 315.

dırmışlardır. Bakü, Şamahı, Kuba, Salyan gibi şehir ve kasabaları yok etmişlerdir. Azerbaycan Türkleri milli istiklalleri için mücadele ederken Andranik Ozanyan, Amazasp ve Lalayan Emiryen liderliğinde kurulan Ermeni çeteleri Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlar ve bu bölgenin Ermeni topraklarının bir parçası olduğu konusunda bütün dünyayı ikna etme çabası içine girmişlerdir.¹³ Andranik'in görevi, Nahçıvan, Karabağ ve Zengazur'u birleştirmektir. 1918 yılının Haziran ayında Erivan seferine çıkan Andranik'in beraberinde 8.000 asker mevcuttur.¹⁴ Azerbaycan Hükümeti merkezini Gence'ye (17 Haziran 1918) taşıdığı dönemlerde Ermenistan Hükümeti'ne durum ile ilgili verdiği soru önergesi karşısında Ermenistan Hükümeti Andranik'in birlikleri ile bir bağlantısı olmadığını açıklamıştır. Buna rağmen bölgeden Ermeni çetecilerin Zengazur, Erivan ve Karabağ'a saldırdıkları yönünden haberler gelmeye devam etmiştir. Hâlbuki "*Büyük Ermenistan*" rüyasının esas aktörünün Andranik ve çetesinin olduğu ve Taşnaklar tarafından desteklendiği bilinen bir gerçektir.¹⁵ Kasım 1918'de Osmanlı ordusunun Güney Kafkasya'dan ayrılmasıyla birlikte bölgenin kontrolü İngiltere'nin eline geçince; Bakü'de bulunan İngiliz komutan General W. Thompson Azerbaycan Başbakanı'nın müracaatına dayanarak Aralık 1918'de Andranik'in Karabağ'da bulunan Azerilere yaptığı katliamı durdurmasını ve Gence, Gazah ve Cavanşir'deki halka karşı da yapılan yağma ve şiddetin son bulmasını Ermeni Hükümeti'nden istemiştir. Bu konuda Thompson "*Tüm Ermenileri evlerine çekilmeleri konusunda uyarın. Uymamanız halinde dökülen kandan dolayı sorumluluk taşıyacaksınız.*" uyarısında bulunmuştur (Niftaliyev, 2014: 51).

¹³ Atahan Paşayev, "Osmanlı-Azerbaycan İşbirliği ve Dostluk İlişkileri (1918-1920)", **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, Ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul, 2010, s. 112; Beşir Mustafayev, "Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvandaki Katliamı", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 47, Erzurum, 2012, s. 287. Andranik'in faaliyetleri hakkında; Haluk Selvi, "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, I, (24-26 Ekim 2001), Ankara, 2003.

¹⁴ Mustafayev, a.g.m., s. 291; Sabahattin Şimşir, "Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal ve İşgali (1918-1920)", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, (Temmuz-Aralık 2015), Sayı: 75/V, Ankara, 2016, s. 458.

¹⁵ İlgar Niftaliyev, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Döneminde Karabağ ve Zengazur'la İlgili Mücadele", **İRS Karabağ**, I/IX, 2014, s. 51; Sevinç Yusufzade, "İngiltere'nin Ermenistan-Azerbaycan Sorununa Yaklaşımı (1918-1920)", **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, Ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul, 2010, s. 162.

Mart 1918’de yaşanan olaylar ile ilgili Kafkaslardaki İngiliz Üst Komiseri Olşver Uordrop “Ermenistan hükümetine gelince belirtmek isterim ki Müslümanların genel fikrine göre 1918 Mart ayında Bakü’de gerçekleşen Bolşevik aşırılıkları Ermeniler tarafından düzenlenmiştir.” demektedir. Bu olaylar sırasında 180 köy yerle bir edilmiş ve çok sayıda Azeri Türkü de katledilmiştir. 2 Ekim 1919’da Londra’ya gönderdiği raporunda ise sürekli olarak bölgedeki Ermeni katliamlarından bahsederek “Kısa süre önce Doğubayazıt, Aleksandrapol ve Erivan bölgelerinde Ermeniler, 60 Müslüman köyü yıkmışlardır.” demektedir. 11 Aralık 1919 tarihli raporunda ise; “Karabağ’ı kontrol edenin bilgilerine göre 1 Aralık’ta düzenli Ermeni askerleri 2 top ve 6 makineli tüfek ile Kiga geçidinde 9 Tatar köyüne saldırdılar, yaktılar ve soydular. 26 Kasım’da masum Müslümanları Ohçu bölgesinden topladılar” diyerek bilgi vermektedir. Uordrop’un 4 Aralık ve 15 Aralık 1919’da tarihli raporlarında; Ermeni birlikleri tarafından Müslümanların toplu katledildiği, Zengezur ve Daralagez’de 15 köyün yerle bir edildiği bilgisi yer almaktadır. Ayrıca Uordrop, Azerbaycan Başbakanı’nın 9 Aralık’ta gönderdiği telgrafta Kedaklaklu, Askerlu, Perçevan’ın yok edildiğini, Müslüman köylerin top ateşiyle yıkıldığını ve tüm halkın öldüğünü belirtmiştir. Azerbaycan’ın Zengezur’da tek bir askerin bile olmadığı bilgisini de vermiştir. 30 Aralık 1919 tarihli raporunda ise 21 Aralık’ta Ermenilerin, Zangibazar bölgesinde Müslümanlara karşı askeri eylemlere başladığı, Kargabazar köyünü yok ettiği ve Ermenistan’ın 23 Kasım’daki anlaşmayı bozduğu bilgisi vardır. Zengezur’da yaşananlar hakkında sürekli olarak Uordrop’a bilgi gelmektedir. Eğer Azerbaycan Hükümeti tarafından Ermenilerin yaptıklarına karşı bir önlem alınmazsa hoşnutsuzluğun artacağı aşikârdır.¹⁶ Ermeni katliamları karşısında Azerbaycan halkı, çareyi Osmanlı Hükümeti’ne başvurmakta bulmuştur. Çünkü Tiflis’te bulunan Maveray-ı Kafkas Hükümeti yaşananlar karşısında etkisiz kalmıştır. Bunun üzerine Kafkas Cephesi Osmanlı Ordusu Kumandanı Vehip Paşa’dan yardım istenmiştir. Mayıs 1918’de Enver Paşa’nın kardeşi Nuri Paşa beraberindeki 300

¹⁶ Yagup Mahmudov, “1917-1920 Yıllarında Azerbaycan Halkı Soykırımı”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Sayı: 77/VII, (Temmuz-Aralık 2015), Ankara, 2015, s. 147; Nesrin Sarahmetoğlu, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)”, **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, Ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, IQ Yay., İstanbul, 2010, s. 21.

kişiyle birlikte Gence'ye gitmiştir.¹⁷ 26 Mayıs 1918'de iç çatışmaları durduramayan Maverayı Kafkas Hükümeti dağılmış ve Gürcistan bağımsızlığını ilan etmişti. Azeri Türkleri de 28 Mayıs 1918'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsız Azerbaycan'ın başkenti geçici olarak Gence oldu; çünkü Bakü Rusların eline geçmişti.¹⁸ Gürcülerle birlikte Ermeniler de Ermeni Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. 9.000 kilometrekarelik toprağa sahip olan cumhuriyet Yeni Beyazıt, Revan, Gümrü (Aleksandropol) kazalarının parçalarından oluşmaktadır. Başkenti olmayan Ermeni Cumhuriyeti, Azerbaycan'a başvurarak Çarlık döneminde yoğun olarak iskân ettikleri Revan'ı istemişlerdir. Azerbaycan hükümeti Revan'ın Ermenistan'ın başkenti olarak kabul edilmesine karşı olmadığını buna karşılık Gence (Yelizavetpol) ile Karabağ'ın dağlık bölgesine karşı ileri sürdüğü iddialardan vazgeçmesini istemektedir. Revan'ı başkent olarak alan Ermeniler, iddialarından vazgeçmedikleri gibi saldırılarına da ara vermeden devam etmişlerdir.¹⁹ Ayrıca Ermenistan bu dönemde Türkiye ve Azerbaycan arasında kalan bir ülke durumunda bırakılmıştı.

4 Haziran 1918'de Türkler ve Ermeniler arasında imzalanan altı adet antlaşmaya ve Ermenistan'ın Gürcistan ile bağının kesilmesine rağmen, Ermeni milliyetçilerinin en önemli hedeflerinden biri de Zengezur olmuştur. Ermenistan'ın güneydoğusunda bulunan Azerbaycan topraklarının parçası olan Zengezur, Göyçe Gölü havzasını ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneybatı bölümünü kapsamakta, doğusunda Karabağ, batısında Zengezur dağları bulunmaktadır. 1829 yılında Karabağ eyaletine bağlı olan Zengezur, 1861 yılında kaza statüsü kazanmıştır. 1886 nüfus kayıtlarına göre Zengezur kazasının nüfusu %53.3'ünü Azeri Türkleri, %46.3'ünü ise Ermeniler teşkil etmektedir. Kazanın 326 köyünün 154'ün de Azerbaycan Türkleri, 91'in de Kürtler, 81'in de Ermeniler yaşamaktadırlar. 1897 yılındaki kayıtlara göre, Zengezur'un

¹⁷ Enis Şahin, "Cihan Harbinin Son Yılında Türkiye Maverayı Kafkasya'da", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Sayı: 77/VII, (Temmuz-Aralık 2015), Ankara, 2015, s. 368-369; Kurat, a.g.e., s. 476-77.

¹⁸ Musa Qasımlı, "Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi ve İlk Soykırımlar", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, VII, (Temmuz-Aralık 2015), Ankara, 2015, s. 14-16; Ali Asker, "Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önem Üzerine Bazı Tespitler", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, (Temmuz-Aralık 2015), Sayı: 75/V, Ankara, 2016, s. 539; Niftaliev, a.g.m., s. 49.

¹⁹ Vügar İmanov, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2006, s. 54; Musa Qasımlı, "Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve Barış İnisiyatifleri Bağlamında Ermenistan'ın Azerbaycan'a Yönelik İşgal Politikaları (1987-1920)", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Sayı: 77/VII, (Temmuz-Aralık 2015), Ankara, 2015, s. 30-31.

142.000 kişilik nüfusunun 71.200'ü Azeri Türkleri, 63.600'ü de Ermenilerden oluşmaktadır. 1901 yılında ise Gence bölgesinin nüfusunu gösteren belgelerde Zengezur kazasının 294.753 kişilik nüfusunun 197.066 kişisi (%67) Müslüman, 97.204 kişisi (%32.9) Ermeni-Gregoryan, 483 kişisi de (%0.1) diğer din mensuplarından oluşmaktadır. 1917 yılı nüfus bilgilerine göre de Zengezur kazasında 123.085 (%50) Azeri Türkü, 99.257 (%44.3) Ermeni yaşamaktadır.²⁰ 1918 yılında Zengezur'da bulunan 222 konuttan 116'sı Azeri Türklerine aittir. 1920 yılında ise bölgede yaşayan 224.197 kişinin %70'i Azeri Türküdür. 1931'de köy sayısı 87'dir.²¹ Zengezur bölgesinde Ermeniler, 1917 yılının Mart ayından 1918 yılının Mayıs ayına kadar Türk nüfusa katliamlar yapmışlar ve halkı sürgün etmişlerdir. 1917 yılında bölgede 109 köy, 1918 yılının Ağustos ayına kadar da bölgenin birinci kısmında 16 köy yıkılmış ve 708 Azeri Türkü katledilmiştir. Özellikle Mayıs 1918 Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte Andranik ve çetesi bölgede yaşayan Azeri Türklerine zorla Ermeni Cumhuriyeti'ni kabul ettirmek istemiş, halkın buna direnmesi karşısında katliamlara girişilmiş ve Zengezur topraklarına saldırılmıştır.²² Andranik'in önderliğinde 1918 yılında Zengezur'un 115 köyü yerle edilmiş ve 3.257 erkek, 2.776 kadın ve 2.196 çocuk öldürülmüştür. Toplam 10.068 Türk nüfus katledilmiş ve yaralanmıştır. Katliamlar Mayıs 1918'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin kurulmasına rağmen devam etmiştir. 50.000'den fazla kişi de bölgeden göç ettirilmiştir.²³

İNGİLTERE'NİN KAFKAS POLİTİKASI VE ZENGEZUR MESELESİ

Rusya'da yaşanan ihtilal Kafkas Cephesi'nin dağılmasına neden olmuş, Türk ordusu Kafkasya'yı ele geçirme ve doğuya doğru ilerleme şansını elde etmişti. Bu ilerleme İngiltere'nin en büyük kâbusu oldu. İngiltere, Türk ordusunun Kafkasya'daki ilerleyişini durdurmak için Ermenileri ve Gürcüleri, İngiliz subayları gözetiminde silahlandırmış ve Türklere karşı istihdam etmiştir.

²⁰ İsmayilov, a.g.e., Ankara, 2015, s. 178-179.

²¹ Hacı Fahrettin Seferli, "Nahçıvan'ın Abluka Durumu Zengezur'un Ermenistan'a Bağışlanması ile Başladı", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı** Sayı: 60, Ankara, 2014, s. 154-156.

²² Mahmudov, a.g.m., s. 145.

²³ Yıldız İ. Esedov, **Ermenistan Azerbaycanları ve Onların Acı Taleyi**, İstanbul, 1992, s. 42-44; Seferli, a.g.m., s. 154-156.

Fakat General Dunsterville’nin komutasındaki İngiliz birlikleri Tiflis’e ulaşamamış ve İngiltere istediği başarıyı yakalayamamıştı. Buna karşın Türk orduları Bakü’ye girmiş, Dağıstan’da Mohaçkala’ya kadar ilerlemiş, Güney Azerbaycan’ı hâkimiyeti altına almıştır. Türk ordusunun Kafkasya üzerindeki hâkimiyeti İngiltere’nin endişesini daha da arttırmıştır. Bu başarılarla karşın Türk ordusunun Filistin ve Suriye’deki başarısızlığı, Bulgaristan’ın savaştan çekilmesi Osmanlı Devleti’ni ateşkese zorlamış ve Kafkasya’da İngiltere’ye rahat nefes aldirmiştir.²⁴

Türk ordularının Kafkasya’dan çekilmeye başlaması ile birlikte İngiltere’nin menfaatlerinin bölgedeki hizmetkârı Ermenistan Cumhuriyeti olmuştur. Fakat Mayıs 1918’de kurulan Ermenistan Cumhuriyeti’nin, tam anlamı ile İngiliz menfaatlerine hizmet eder duruma gelmesi için Kafkasya’dan Akdeniz’e oradan Karadeniz’e ulaşan “*Büyük Ermenistan*”ın kurulması gerekmektedir. Barış görüşmeleri boyunca İngiliz delegeler “*Büyük Ermenistan*”ın kurulmasını ısrarla desteklemişlerdir. Ocak 1919’da başlayan barış görüşmelerine Ermeniler iki delege ile katılmışlardır. Avetis Aharonian Ermenistan Cumhuriyeti’ni, Bogos Nubar ise Milli Ermeni Delegasyonu’nu temsil etmektedir.²⁵ Aharonian, 180.000 gönüllü Ermeninin Çarlık ordusunda Kafkasya’da Müttefik devletlerin menfaatleri doğrultusunda savaştığını ve buna karşılık Ermenistan Cumhuriyeti’nin tanınmasını, en önemlisi de Ermeni delegasyonunun Ermeni halkının taleplerini anlatabilmek için konferansta sürekli olarak temsil edilmesini, ayrıca Kafkasya’daki Ermenistan Cumhuriyeti’nin Anadolu’daki Ermenilere ait olan topraklarla birleşmesini istemiştir. Bogos Nubar’da aynı isteklerde bulunmuştur.²⁶ Özellikle “*Büyük Ermenistan*” konusunda sadece Ermeniler değil, Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyeti Başkanı James Barton, Ermenistan-Amerika Derneği temsilcisi George Montgomery, ABD’nin Almanya Büyükelçisi James Gerard ve Vahan Cardashian’da lobi

²⁴ Tuncer Çağlayan, “Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XV, (Temmuz 1999), Ankara, 1999, s. 515-519; Osmanlı İngiliz İlişkileri hakkında ayrıca bkz. Önder Kocatürk, *Balkanlar’dan Ortadoğu’ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)*, İstanbul, 2009; Önder Kocatürk, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914) Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması*, İstanbul, 2003.

²⁵ Hasan Berke Dilan, “Diplomatik Belgelerle Fransa’nın Ermeni Siyasetine Bakışı”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, X, Ankara, 2014, s. 18-19; Laurance Evans, *Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, İstanbul, 2003, s. 132-133; *FO (Foreign Office)608/78*, September 17, 1919.

²⁶ Ömer Engin Lütem, “1919 Paris Barış Konferansında Ermeni Talepleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, XXII, (Yaz 2006), Ankara, 2006, s. 163-164.

faaliyetlerinde bulunmuşlardır.²⁷ Büyük Ermenistan sınırları içinde Osmanlı'nın altı vilayeti ile birlikte Kilikya, Oltu, Kars, Gümrü, Erivan, Culfa ve Ordubad'da yer almaktadır. Görüşmeler boyunca İngiltere, Ermenistan'ın sınırları bu şekilde belirlenmediği takdirde Türklerin, Kafkaslar ve Orta Asya ile sürekli irtibat halinde olacaklarını ve Turancılık ideallerine ulaşacaklarını sürekli olarak dile getirmiştir. Fakat bu topraklar üzerinde Gürcistan ve Azerbaycan'ın da istekleri bulunmaktadır ki; demografik yapı incelendiğinde Azerbaycan bu isteklerin de haklıdır. Bölge devletlerinin çatışan isteklerini çözme görevi ise artık İngiltere'nin stratejik oyunlarına kalmıştır.²⁸

Gürcistan ve Azerbaycan bölgede daha güçlü ve kendine yetebilen, Ermenistan ise hem politik hem de ekonomik açıdan yetersiz bir devlet olarak varlığını sürdürmektedir. İngiltere, bölge devletleri açısından durumu değerlendirdiğinde, “*yaşayabilecek bir Ermenistan*” yaratırken ve Güney Kafkasya'da Türkleri etkisizleştirmek, Ermenileri güçlendirmek, Azeri Türklerini de küstürmemek istemektedir. Bu nedenle İngiltere, ilk önce Ermeni mülteciler sorununun çözüme ulaştırılması ve Türklerin hâkim olduğu bölgelerin Ermenistan topraklarına dâhil edilmesini sağlamalıdır ki; bu bölgeler Kars ve Nahçıvan'dır.²⁹ İlk önce konu ile ilgili bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin yerlerine dönmeleri hedeflenmektedir. Ermeniler, yerlerine dönmeli ve bölgelerinde inşa çalışmalarına derhal başlamalıdır.³⁰ Zengezur'da yaşayan Nahçıvanlı Ermenilerin yerlerine dönmeleri konusunda W.D. Gibbon görevlendirilmiştir. Fakat Nahçıvanlılar bu karara sert tepki vermişlerdir; çünkü Ermeni mültecileri düşünen İngilizler, Ermeni saldırılarının önünden kaçan Türkler konusunda hiçbir açıklamada bulunma gereğini dahi duymamışlardır.³¹

Barış Konferansı'nın en önemli konularından biri İngilizlerin bölgeden çekilmelerinden sonra bölgenin özellikle de Ermenistan Cumhuriyeti'nin hamisinin kimin olacağı konusudur. İngiltere, ekonomisinin bölgenin güvenliğini sağlamada yetersiz oluşu nedeniyle Mezopotamya'da oluşturulacak tampon bölgenin hem askeri hem de mali yükünü ABD'ye yüklemek istemekte-

²⁷ Mehmet Dilek Sait, “Paris Barış Konferansında Ermeni Sorunu”, s. 80.

²⁸ Tefik Bıyıkhoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu Hududu**, İstanbul, 1958, s. 25-31; Öke, **a.g.e.**, s. 206-208.

²⁹ Atnur, a.g.m., 2001, s. 115.

³⁰ **FO 608/78**, June 18, 1919.

³¹ Atnur, a.g.m., 2001, s. 114.

dir. 1919 yılında İngiltere, Güney Kafkasya'da hem bitmek tükenmek bilmeyen var olma mücadelesinin ortasında kalarak maddi zorluklar ile yüz yüze gelmiş, hem de petrol bölgelerine hâkim olmak adına buradaki mücadeleyi etnik bölücülük yaparak daha da ateşlemiş ve derinleştirmiştir. İçinden çıkılmaz sorunlar ile uğraşan İngiliz hükümeti ayrıca ülke içinde İngiliz askerlerinin sivil hayata dönmeleri hakkında yapılan propaganda karşısında zor durumda kalmıştır. Bu durum İngiliz hükümetinin her geçen gün daha fazla muhalefetle karşılaşmasına neden olmuştu. 7 Mart 1919'da ABD Başkanı Wilson'un danışmanlarından Edward House, Ermenistan mandaterliği konusunda ABD'nin istekli davranabileceğini belirtmiştir.³² İtalya ise bu görevi üstlenmek istememektedir.³³ Çünkü 19 Haziran'da İtalya'da hükümet değişikliği olmuş ve yeni başbakan Francesco Nitti, Güney Kafkasya'yı İtalyan mandası altına alınması fikrini terk ettiklerini barış görüşmelerinde dile getirmiştir. Bu durum karşısında İngiltere, Güney Kafkasya'yı terk ederken Ermenilere yeni bir hamî bulmuştur ve bu haminin adı Amerika'dır.³⁴ Konu ile ilgili derhal Amerikan kamuoyunda propaganda faaliyetlerine başlanılmıştır. Propaganda faaliyetlerinin ana konusu Ermenilerin, Türk ve Azeri (Tatar) saldırılarına ve yağmalarına maruz kaldıklarıdır.³⁵ Fransa'nın bölgede mandater devlet olup olmayacağı da tartışılmış ve Lloyd George, Fransa'nın Ermenistan mandaterliği konusunda "... *Ne İngiltere, ne de İtalya Rusya'nın bıraktığı ayakkabıları giymeye hazır değildi. Fransa o sıralarda Ermenistan'ın güney kısmında mandaterliğe hazır ve mandaterliğe iştahlı görünüyorsa da bu kontrolü kuzeye doğru genişletmeye niyetli değillerdi. Bu nedenle mandater devletin Amerika olacağına karar verdik.*" demişti.³⁶ Konu ile ilgili Fransa, eğer Amerika bu mandaterliği kabul etmezse Ermenilerin korunması için kendilerinin ufak bir askeri birlik gönderebileceğini, fakat 12.000 kişilik olan yurtdışı askeri

³² Şenol Kantarcı, **Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**, Ankara, 2007, s. 154-156; Dilek, a.g.m., s. 85.

³³ Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", **Akademik Bakış**, (Kış, 2008), II/3, Ankara, 2008, s. 129-132; Yerasimos, a.g.e., s. 320.

³⁴ Öke, a.g.e., s. 224-226; Halil Ersin Avcı, "İngiltere'nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878-1923)", **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler**, X, Ankara, 2014, s. 214-215.

³⁵ **FO 608/78**, September, 1919.

³⁶ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, İstanbul, 2005, s. 359; ayrıca bu konuda bkz. Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, Ankara, 1994, s. 25-33.

kuvvetinin bir kısmının bu bölgeye kaydırılmasının Fransa için önemli sonuçlar doğuracağını, ordunun yeniden yapılandırılması gerekeceğini belirtmiştir.³⁷ Ayrıca Fransa kendi işgal bölgelerini kontrol altında tutacağı için Ermenistan konusunda bir sorumluluk kabul etmeyeceğini de ilave etmiştir.³⁸ Balfour, Güney Kafkasya'nın tamamen Amerikan mandasına bırakılması konusundaki görüşlerinde ısrar etmekte ve bu konuda İngiltere Başbakanı Lloyd George ile haberleşmektedir. Buna karşın Lord Curzon, İngiltere'nin menfaatleri açısından bölgenin tamamen terk edilmesine karşı çıkmaktadır. Lord Curzon'un bu konudaki ısrarcı davranışı İngiliz Hükümeti'nin bir süre daha bölgede kalması yönünde karar almasını sağlamıştır.³⁹

Bariş görüşmeleri devam ederken İtilaf Devletleri tarafından bölgenin güvenliğinin sağlanması konusunda görevlendirilen İngiltere, bölgede yaşananlardan özellikle de Ermeni çetelerin faaliyetleri ve Ermeni Hükümeti tarafından İngiliz Askeri Komutanlığı'na gönderilen notalardan rahatsızdır. Ermeni çete faaliyetlerinin bölgedeki güvenlik ve asayiş unsurunu tehdit eden en önemli faktör olması nedeni ile İngiliz General William M. Thomson da Ermeni, Azeri ve İngilizlerden bir heyet oluşturmuş ve Karabağ göndermiştir. Ayrıca bölgede yaşanan Müslüman Türklere saldırıların durdurulması konusunda da telgraflar çekilmiştir. İngiliz Komutan Thomson tarafından atılan adımlar sorunu çözmemiş sadece ertelemiştir.⁴⁰

1918-1920 yılları arasında Ermeni vahşetinden en fazla muzdarip olan bölgelerden biri de Azerbaycan toprağı olan Zengezur'dur. Ermeni Devleti kurulduktan sonra Güney Kafkasya devletleri arasındaki toprak sorunlarını çözmek için İstanbul'da yapılan toplantıda Ermeniler, Erivan, Sürmeli, Nahçıvan, Zengezur, Şuşa, Cevanşir, Cebaryl, Borçalı özellikle de Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmişlerdir. Hâlbuki Zengezur, Azerbaycan topraklarının en geniş bölgesidir.⁴¹ Zengezur kazası, Ermeni çetecilerin saldırıları sonucunda Şuşa ve Cebrayıl ile olan bağlantısı kesilmiş ve Andranik'in ordusu tarafından ele geçirilmiştir. Antranik, bölgede yaşayan Türk nüfustan ya bölgeyi

³⁷ FO 608/78, August 29, 1919.

³⁸ FO 608/78, December 1, 1919.

³⁹ Yerasimos, a.g.e., s. 321-22.

⁴⁰ Yusifzade, a.g.m., s. 163.

⁴¹ İsmail Hacıyev, "Ermenilerin Azerbaycan'a Yönelik Toprak İddiaları ve Kanlı Cına-yetler", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, Sayı: 76/VI, (Temmuz-Aralık 2015), İstanbul, 2015, s. 634.

terk etmelerini ya da Ermenistan Hükümeti'ne bağlılıklarını bildirmelerini istemiştir. Kasım 1918'de Zengezur kazasının reisinin Azerbaycan Hükümeti'ne gönderdiği telgrafta 50'nin üzerinde köyün yıkıldığı ve Ermenilerin amacının bölgeyi Türklerden arındırarak Ermenistan'a bağlamak olduğu belirtilmiştir.⁴²

Zengezur'da yaşanan katliamların önüne geçmek için Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından bazı önlemler alınmıştır. Bunların başında bölgenin yapılandırılması için 50 bin manat ayrılması, 13 Ocak 1919'da Karabağ Genel Valiliği teşkil edilmesi gelmektedir.⁴³ Ayrıca Azerbaycan Hükümeti, özellikle Zengezur ve Karabağ'da yaşayan Ermenilerin ellerinde bulunan silahları toplamaya başlamıştır. Fakat Ermeniler, Azerbaycan Türklerinin bu yönde atmış olduğu adımlara her zaman karşı gelmişlerdir.⁴⁴ Zengezur ve Karabağ'da Genel Valilik tahsis edilmesi konusunda öneri sunan Azerbaycan İçişleri Bakanı Halil Hasmemmedov'dur. Gerekçe olarak da yerel hükümetin Müslüman ahalinin Ermeni vahşetine karşı koyacak gücünün olmaması ve merkezi hükümetle bölge arasında iletişim sağlanamaması olarak gösterilmiştir. Bu öneri Azerbaycan Hükümeti tarafından kabul edilmiş ve 15 Ocak 1919 tarihinde Hüsrev Sultanov genel vali olarak görevlendirilmiştir. Bu dönemde Karabağ'da 165.000 Ermeni ve 59.000 Azerbaycan-Türkü; Zengezur'da ise 101.000 Ermeni, 120.000 Azerbaycan-Türkü yaşamaktadır. Fakat nüfusun Andranik ve çeteleri tarafından Müslümanlar lehine azaldığı unutulmamalıdır.⁴⁵ Bölgeye Azeri vali atanması "*Karabağ ve Zengezur Ermeni Milli Konseyi*" tarafından protesto edilmiştir. Ermeniler, bölgenin Azerbaycan Hükümeti'ne bağlı özel bir yönetim haline getirilmesine karşı çıkarak, İngiliz Komutanlığı'na protesto telgrafları göndermişlerdir. Ermeni Hükümeti, Karabağ ve Zengezur'u Ermenistan'ın bir parçası olarak görmektedir. Ermeni Milli Konseyi Karabağ'da ve Zengezur'da Ermenilerin yaşadığı bölgeyi ayırmak ve Azerbaycan Hükümeti'nden ayrı bir İngiliz subayının genel vali olarak atanmasının yapılmasını sağlamak istemiştir. Konu ile ilgili İngiltere, Azerbaycan ordusunun Zengezur ve Karabağ'a gelmesinin bu bölgenin Azerbaycan'a ait

⁴² Esad Kurbanlı, "Ermenilerin Erivan, Göyçe, Zengazur Bölgelerinde Azerbaycan Türklerine Karşı Yürüttükleri Etnik Temizlik ve Soykırım Politikası (1918-1920)", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Sayı: 77/VII, (Temmuz-Aralık 2015), İstanbul, 2015, s. 175.

⁴³ Seferli, a.g.m., s. 154.

⁴⁴ Niftalyev, a.g.m., 2014, s. 51.

⁴⁵ Yerasimos, a.g.e., s. 314; Kurbanlı, a.g.m., s. 176.

olacağı anlamı taşımadığını bölge ile ilgili kararın barış konferansında verileceğini açıklamıştır.⁴⁶ Şubat 1919'da Azerbaycan Hükümeti bölgedeki bütün sorunların barışçıl yollar ile çözülmesinden yana olduğunu bildirmiş, fakat bu bağlamda attığı adımlar bölgeye barışın gelmesinde yeterli olmamıştır. Sonuçta, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Ermenistan Hükümeti'ne nota vermek zorunda kalmıştır. Bu notada Ermenistan Hükümeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığına yönelik saldırıları durdurmazsa ortaya çıkacak durumdan sorumlu olacağı belirtilmiştir.⁴⁷

Mart 1919'de Ermeni Milli Konseyi, Karabağ ve Zengezur'da Azerbaycan Genel Valiliği'nin kaldırılmasını, bölgede bulunan Ermeni temsilcilerin Paris Barış Konferansı'na katılmalarını ve bölgede birleşik komuta oluşturulmasını önermektedir. Buna karşılık 3 Nisan 1919'da İngiliz komutan Albay Shuttleworth, Sultanov'u bölge valisi olarak onaylamıştır. İngiltere almış olduğu bu karar ile bölge halkına adaletli davrandığı konusunda mesaj vermek niyetindedir.⁴⁸ Hemen akabinde General Thomson 6-8 Nisan 1919'da özellikle Gürcüler ve Ermeniler arasındaki mücadeleye son vermek adına Gürcü ve Ermeni yöneticileri Tiflis'te yapılacak toplantıya çağırmıştır. Burada yapılacak görüşmelerde Thomson, Ermeniler ile Gürcüler arasındaki sorunları çözmeyi hedeflemektedir. Yapılan görüşmeler Zengezur, Karabağ ve Nahçıvan'ın geleceği açısından da büyük önem taşımaktadır. General Thomson, Ermenilere Karabağ ve Zengezur'u Azerilere bıraktıkları takdirde Kars ve Nahçıvan'ı kontrol altında tutmalarına izin verileceğini bildirmiştir.⁴⁹ Ermeniler kendi kontrolleri altındaki Zengezur'u teslim etmedikleri gibi Karabağ'ın Azerbaycan'a verilmesine sert tepki vermişlerdir. Bu taksimat konusundaki yetki General Davie'ye verilmiştir. Bölgenin kontrolü Ermenilere geçtiğinde İngilizler çekilecektir.

İngiltere sadece Kafkasya'da değil Anadolu'da da Ermeni çıkarlarına hizmet etmektedir. 19 Nisan 1919 tarihi itibari ile İngiliz askeri kuvvetleri Kars'a girmiş ve "*Güney-Batı Kafkas Hükümeti*" meclis binasını kuşatarak hükümet üyelerini Malta'ya sürgün etmişlerdir. Böylece, Ocak 1919'da kurulan hükümetin ömrü ancak üç ay sürmüştür ve Nisan 1919'da sona ermiştir. 30 Nisan

⁴⁶ Niftaliyev, a.g.m., 2014, s. 52.

⁴⁷ Yusifzade, a.g.m., s. 163.

⁴⁸ Niftaliyev, a.g.m., 2014, s. 53; Niftaliyev, a.g.m., 2015, s. 98.

⁴⁹ Yerasimos, a.g.e., s. 316.

1919’da Ermeni General Osebyan ve General Korganof Kars’ı İngilizlerden teslim almıştır. Ermenilerin eline geçen Kars’ta Müslüman Türkler katliama uğratılmış ve İngilizler bu konuda sessiz kalmayı yine tercih etmişlerdir.⁵⁰ İngiltere ikinci adımını Nahçıvan’da atmıştır. İngiliz askeri yetkililer ve Ermeniler Nahçıvan’ın Ermenistan’a devredilmesi konusunu karara bağlamışlar ve konu ile ilgili olarak halka 3 Mayıs 1919’da beyanname dağıtmışlardır. Azeri yetkililerin ve Nahçıvan halkının tepkileri etkisiz kalmış ve Nahçıvan 15 Mayıs 1919 tarihi itibarı ile Ermenistan’a bağlanmıştır. “*Yaşayabilecek Ermenistan*” İngiltere’nin himayesinde gerçekleştirilmiş ve Ermeni yetkililere teslim edilmiştir. İngiliz yetkililer Ermenilere devredilmesi gereken Kars ve Nahçıvan konusunda hızlı ve kararlı bir şekilde hareket ederken, Karabağ ve Zengezur’un Azerbaycan’a devri konusunda rahat bir tutum takınmışlardır. Bilindiği üzere zaten Karabağ Türklerin elindedir. Zengezur konusunda da sadece birkaç girişim olmuş ve İngiliz askeri yetkililer Ermenistan aleyhine harekete geçmemişlerdir.⁵¹ Haziran 1919’da İngiltere, Batum hariç bölgeyi terk etmeye başlamıştır. İngilizlerin geri çekilişi Ermenileri telaşlandırmıştır. Çünkü her ne kadar İngiltere “*Yaşayabilecek Ermenistan*”ı yaratmış olsa da Ermeniler buldukları bölgede askeri anlamda kendilerine yetecek durumda değillerdir.

25 Haziran 1919’da Karabağ ve Zengezur Genel Valisi Hüsrev Sultanov ile İngiliz General Digby Shuttleworth arasında yapılan görüşmelerde İngilizlerin bölgede asayişin sağlaması adına yaptıkları icraatlar ile Azerbaycan Hükümeti’nin icraatları tartışma konusu edilmiştir. Yapılan müzakerelerde altı önemli konu ele alınmıştır. Bunlardan ilki Ağdam-Fuzuli ve Şuşa-Fuzuli yollarında asayişin sağlanması, Bakü’deki merkez yönetimin Karabağ’ı egemenliği altına alması, Andranik komutasında çetelerin silahsızlandırılması, İngiliz birliklerinin Gorus’a yerleştirilmesi, Ermenistan’ın Azerbaycan’ın iç işlerine müdahalesinin önlemesidir. Azerbaycan Hükümeti görüşmeler sonrasında kabul edilen maddelerin hayata geçirilmesi konusunda kararlı adımlar atmış, fakat İngilizlerin aynı kararlılıkta davranmadığı görülmüştür.⁵²

İngiltere’nin Azerbaycan topraklarından Ağustos 1919’da çekilmeye başlamasıyla birlikte Temmuz 1919’da Güney Kafkasya Yüksek Komiseri olarak

⁵⁰ FO 608/78, March 6, 1919; Kurat, a.g.e., s. 588; Toksoy, a.g.e., s. 125; Kırgızoğlu, a.g.e., s. 53-55; Yerasimos, a.g.e., s. 316.

⁵¹ Atnur, a.g.e., s. 180-192.

⁵² Yusifzade, a.g.m., s. 167-168.

atanan Albay W. Haskell bölgede birtakım ziyaretlerde bulunmuştur. Bu ziyaretlerin esas amacı Güney Kafkasya’da bulunan devletlerin Paris’teki Barış Konferansı görüşmelerine sundukları memorandumların gerçekte ne kadar uyuştuklarını araştırmaktır. Yaptığı araştırma sonucunda Albay Haskell, Güney Kafkasya’daki çatışmaların ana nedenini sınır anlaşmazlıkları olduğunu hazırlamış olduğu raporda belirtmiştir. Ayrıca Albay Haskell “*Her üç cumhuriyet tek bir çatı altında birleşinceye kadar bölgede hiçbir somut değişikliğe nail olmak mümkün değildir.*” demiştir.⁵³ Albay Haskell bölgede yapmış olduğu incelemeler sonucunda Ermenistan’ın durumunun çok kötü olduğunu, açlığın önlenmesi gerektiğini ve mazlum Ermenilere derhal yardım ulaştırılmasını istemiştir. Haskell, Ermenilerin İngiliz korumasına ihtiyaç duyduklarını çünkü Azerilerin (Tatarların) tehlikeli olduklarını da 29 Ağustos 1919’da İtilaf Devletleri’nin Ermenistan Yüksek Komiseri’ne yazmış olduğu telgrafta belirtmiştir.⁵⁴

Bölgede güvenliğin sağlanması için “*Tarafsız Bölge*” oluşturulmasına karar verilmiş ve 29 Ağustos Cuma günü Azerbaycan Başbakanı ve Albay Haskell Şerur-Daralagez ve Nahçıvan bölgelerini kapsayacak olan “*Tarafsız Bölge*”nin belirlenmesi için toplanmışlardır. Aşağıdaki hususlarda anlaşmaya varılmıştır:

- Şerur-Daralagez ve Nahçıvan bölgelerini kapsayacak olan bir “*Tarafsız Bölge*”nin tesisi derhal gerçekleştirilmelidir.
- Bu “*Tarafsız Bölge*”nin yönetimi Albay Haskell tarafından atanacak olan Amerikalı vali tarafından gerçekleştirilmelidir.
- Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerler hariç, yerel yönetim Azeri (Tatar) olacaktır ve Amerikalı vali bu yerlerin tespitini yapacaktır.
- Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri “*Tarafsız Bölge*”den birliklerini derhal çıkaracaklardır ve Amerikalı vali talep etmediği müddetçe hiçbirisi bu bölgeye geri dönmeyecektir.
- Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri yerel nüfusu tahrik etme olasılığı olan tüm ajanlarını ve personelini bölgeden derhal çıkaracaktır. Bu, sadece söz konusu hükümetlerin ajanlarını değil Azerbaycan ve

⁵³ Yusifzade, a.g.m., s. 166; Niftalhyev, a.g.m., 2015, s. 199.

⁵⁴ FO608/78, August 29, 1919.

Ermenistan’a sempati duyan öteki hükümetlerin ajanlarını da kapsamaktadır.

- Azerbaycan ve Ermenistan; 1 Eylül 1919 öncesi karşı hükümetin bireylerine karşı işlenen tüm suçlar için genel bir af ilan edeceklerdir. Bu aftaki hiçbir şey; İngiliz askeri yetkilileri tarafından önceden yapılmış olan bir eylemi hiçbir surette etkilemeyecektir ve bu konu üzerinde ne Azerbaycan ne de Ermenistan hükümetlerinin kontrolü olacaktır.
- “*Tarafsız Bölge*”deki yerel memurlar Amerikalı vali tarafından atanabilecektir. Amerikalı vali -beceriksizlik, rüşvet veya öteki benzer nedenlerle- “*Tarafsız Bölge*”deki herhangi bir memurun görevden alınması yetkisine her zaman sahip olacaktır.
- Azerbaycan Hükümeti; “*Tarafsız Bölge*”deki ve Revan bölgesindeki Azeri nüfusu sakinleştirmek için tüm gücünü ve nüfusunu kullanacaktır.
- Ermeni Hükümeti; “*Tarafsız Bölge*”deki ve Zengezur bölgesindeki Ermeni nüfusu sakinleştirmek için tüm gücünü ve nüfusunu kullanacaktır.
- Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri; göreceli olarak kendi bölgelerinde yaşayan Azerbaycan ve Ermenistan halkının can ve mal güvenliğini sağlayacaktır.
- Şerur-Daralagez ve Nahçıvan illeri boyunca geçen, Revan ve İran sınırı arasındaki demiryolu ve telgraf hatları tamir edilecek ve işletmeye/kullanıma açılacaktır. Bu demiryolu Amerikalı valinin kontrolünde olacaktır ve Ermeni demiryolunun bir parçası olarak işletilecektir ve böylece valinin atadığı Ermeni ve Azeri personel sayesinde en verimli demiryolu etkinliği sağlanacaktır. İlkesel olarak, bu demiryolu hiçbir ayrımcılık yapılmadan bölge halkına hizmet edecektir.
- Azerbaycan Hükümeti, böylesi yardım tedbirlerini her şekilde kolaylaştıracağını kabul etmektedir.
- Azerbaycan Hükümeti, Ermeni nüfusunun yeniden yurtlarına dönüşünde -ulaşımı sağlayarak ve gerekli imkânları ülkelerindeki gibi mümkün kılarak- yardım etmeyi kabul etmektedir. Aynı zamanda, Azerbaycan Hükümeti bu koşulları Müttefik Yüksek Komiseri’nin uygun gördüğü zamanlarda da yerine getirmeyi kabul etmektedir.

- Bakü'den Culfa'ya olan ve şu an yapım aşamasındaki demiryolu Azerbaycan Hükümeti'nin özel kontrolünde olacaktır ve inşasına müdahale edilmeyecektir.
- “*Tarafsız Bölge*” ve demiryolu boyunca olan Ermenistan ile arasındaki sınır, “*Kurt Çukuru*” diye bilinen yerde olacaktır.
- “*Tarafsız Bölge*”nin finansmanı yerel vergilerden temin edilecektir. Gerekli olan ilave başka finansmanlar -Amerikalı valinin yönetiminde- Azerbaycan Hükümeti tarafından temin edilecektir.
- “*Tarafsız Bölge*”deki okullar ve kiliseler her zamanki şekli ile yerel hükümet yönetiminde faaliyetlerine devam edecekleridir.
- “*Tarafsız Bölge*”nin her yerinde dini ibadet özgürlüğü olacaktır.
- Okullar, hizmet verdiği yörenin özelliklerine uygun olarak yönetilecektir.
- “*Tarafsız Bölge*”de yardımlar valinin takdirine göre en çok ihtiyacı olanlara ve her iki ülkenin vatandaşları arasında bir ayırım yapılmaksızın gerçekleştirilecektir. Uygulanabilir olduğu müddetçe, yardım çalışmaları Azerbaycan'ın en zor koşullarda olan bölgelerinde gerçekleştirilecektir.

Yukarıda görüşülen maddeler onaylanması için Müttefik Yüksek Komiseri Albay William Haskell tarafından iki nüsha halinde Ermenistan Başbakanı'na gönderilmiştir.⁵⁵ Albay Haskell tarafından hazırlanan taslağın iki versiyonu mevcuttur. Birinci versiyonunun üçüncü maddesinde “*yerel yönetim Tatarlara mahsus olacaktır. Ermeni ahalinin çoğunluk konumunda bulunduğu yerler müstesnadır*” denilmiş iken; ikinci versiyonunda bu madde “*Ahalinin sayısına muvafık olarak Ermeni ve Tatar temsilcilerden oluşan Merkezi yönetim kurumu oluşturulacaktır*” şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca “*Belirtilen bölgelerdeki kazaların ahalisi silahsızlandırılmayacaktır*” cümlesi de eklenmiştir. Bu ibare bölgede bulunan Taşnakların faaliyetlerinin daha da artmasına neden olmuştur.⁵⁶ Bu şartlar Ermeni Hükümeti tarafından tartışılmış ve 5 Eylül 1919'da hazırlanan rapor Albay Haskell'e gönderilmiştir. Ermenistan Baş-

⁵⁵ FO 608/78, September 1, 1919.

⁵⁶ Anlaşma taslağının ikinci nüshası; FO 608/78, September 5, 1919; Yusufzade, a.g.m., s. 166.

bakanı “*Tarafsız Bölge*” ile ilgili; Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti öncelikle ülkede gerçek bir huzur ve sükûnetin tesis edilmesini, ülkenin hayati çıkarlarının korunmasını -ki bu çıkarlar olmaksızın Ermenistan yaşayamaz- ve anlaşmanın sadece adalet fikri ile temellendirilmesi gerektiğine dayandırılmasını istemektedir.

Hazırlanan rapor bu açıdan değerlendirildiğinde yukarıdaki hususlardan kaynaklanan aşağıdaki hayati sorunlara işaret edilmesi gerekli olarak görülmektedir.

1. “*Tarafsız Bölge*” topraklarının Anayasası
2. Bu bölgenin Azerbaycan ve Ermeni hükümetleri ile olan ilişkisi
3. Bölgenin şartlarından kaçınılmaz olarak ortaya çıkan Zengezur’un kaderi

İngiltere yönetim düzenine göre, Şerur ve Nahçıvan bölgeleri Ermenistan Hükümeti’ne devredilmiştir ve Ermenistan Hükümeti bu bölgeleri Ermeni Cumhuriyeti’nin dâhili bir parçası olarak düşünmüştür ve hâlâ öyle düşünmektedir. Kritik bir durumda bulunan hükümet, Şerur ve Nahçıvan bölgelerinden müteşekkil Amerikan Valiliği’nin tesis edilmesini yararlı bulmaktadır ve bu konuyu kabul etmektedir. Ancak, birinci maddeye göre; Ermenistan Hükümeti, Daralagez bölgesinin bu anlaşmaya dâhil edilmesini imkânsız görmektedir. Daralagez’in Ermeni ve Azeri (Tatar) nüfusunun %80’i şu an işbaşında olan parlamentonun seçimlerine katılmıştır ve hiçbir zaman ve hiçbir yerde Daralagez’i Ermenistan Cumhuriyeti’nden koparma söz konusu olmamıştır. Bu konuda hiçbir gerekçe ve temel olmadığı için, koparılma hiçbir surette mümkün değildir ve kabul edilemezdir. Ermenistan Hükümeti’nin “*Tarafsız Bölge*” sorunları hakkında hazırlamış olduğu raporda Azerbaycan Hükümeti’ne karşı ağır suçlamalarda bulunduğu görülmektedir. Bölge ile ilgili hazırlanan raporda “*Tarafsız Bölgenin Azerbaycan ve Ermeni hükümetleri ile olan ilişkisi konusunda ise: birinci maddeye göre; Ermenistan Hükümeti eğer iki hükümetten birisi tarafsız bölge konusunda ayrıcalıklı olacak ise bunun birinci olarak, Britanya Yüksek Komiserliği tarafından kendilerine verilen haklardan dolayı, ikinci olarak bölgeye olan yakınlıktan dolayı ve üçüncü olarak ise bu bölgeyi Ermenistan’ın dostu olan İran ile Ermenistan Cumhuriyeti’ni bağlayan hayati ve ekonomik bağlardan dolayı tabi olarak Ermenistan Hükümeti olması gerektiğini düşünmektedir. Ermenistan Cumhuriyeti’nin*

buna hakkı vardır, çünkü Azerbaycan Hükümeti bu bölgedeki isyanların organizasyonuna katılmış ve bununla Paris Konferansı'na ve komşu ülkeye olan yükümlülüklerini ihlal etmiştir." denilmektedir. Raporunda yer alan istekler İngiliz Hükümeti'ne de onaylatılmak istenmiş özellikle bölgedeki katliamların sorumlusu Andranik ve çeteleri görülmez iken Azerbaycan-Türklerinin üstlerine yüklenilmiştir. Ayrıca Ermenistan Hükümeti, Azerbaycan Hükümeti'nin Amerikan Valiliği ile hiçbir ilişkisi olmaması gerektiğini düşünmektedir.⁵⁷

Raporunda yer alan en önemli konu da Zengezur'un kaderi ile ilgilidir. Ermeni Cumhuriyeti, kuruluşunun ilk gününden itibaren Zengezur'u ve Karabağ'ı Ermeni Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olarak düşünmüştür ve hâlâ öyle düşünmektedir. Ermenistan Hükümeti Amerika ve Fransa'nın Kafkaslardaki temsilcilerinin de bu konuda kendileri ile aynı düşünceyi paylaştıklarını ifade etmişlerdir. Raporunda Ağustos ayındaki baskılar nedeniyle, Karabağ'ın Azerbaycan'ın yönetimine geçtiği belirtilmiştir. Zengezur ile ilgili olarak da "*31 Mayıs'taki General Cory'nin mektubuna ve 14 Mayıs'taki General Shuttleworth'un beyanına göre, Zengezur, Azerbaycan tarafından değil ama seçilmiş organları vasıtası ile yerel halk tarafından ve esasında orada kurumları ve kültürel unsurları olan Ermenistan Hükümeti tarafından yönetilmiştir ve Ermenistan Hükümeti'nden para almıştır. Bölge nüfusu ayrıca şu an işbaşındaki parlamento seçimlerinde yer almıştır.*" denilerek esasında Zengezur'un Ermenistan'ın bir parçası olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Fakat hiçbir şekilde demografik yapı dikkate alınmamıştır. Ermenistan Hükümeti'ne göre Daralagez'i bölgeye dâhil etmek demek, Zengezur'u Ermenistan'dan tamamen koparmak ve Azerbaycan'a dâhil etmek anlamı taşımaktadır.⁵⁸ Ermeni Hükümeti böylesi bir kararı -geçici bile olsa- imkânsız olarak düşünmektedir. Geçmişte olduğu gibi, Zengezur hiçbir zorluk olmadan yönetilmek zorundadır. Katlanılan tek zorluk "*Azerbaycan tarafından gelen saldırılardır*".

Bölgede Ermenilerin, Azerbaycan Türkleri tarafından katledildikleri ve Azerbaycan Türklerinin Türkiye Türkleri tarafından yönlendirildiği konusunda birçok telgraf ve rapor bulunmaktadır. Bunlardan biri de 21 ve 25 Ağustos 1919'da Paris'te bulunan Ermeni delegasyonuna Başpiskopos Touris ve Ermeni İstihbarat Teşkilatı tarafından hazırlanan "*Ermenistan'ın Durumu*"

⁵⁷ FO 608/78, September 5, 1919.

⁵⁸ FO 608/78, September 5, 1919.

başlıklı rapordur. Bu rapora göre; Nahçıvan sınırında Azerbaycan Türklerinin, Ermenileri katlettikleri ve Türklerin Ermenilere karşı tehditkâr bir tutum içinde olduğu, Mustafa Kemal’in önderliğinde yeni bir devlet kurulduğu ve bu devletin altı vilayeti de içine aldığı belirtilmiştir.⁵⁹ Ayrıca İngiltere’nin Güney Kafkasya’dan çekilme kararına rağmen geçici olarak Kafkasya’nın boşaltılmasının ertelenmesi istenmektedir. Buna gerekçe olarak da Ermenilerin, Türk ve Azeri tehdidi altında bulunması gösterilmektedir. Bu tehdidi önlemek için bölgede 30.000 askerin bulunması gereklidir.⁶⁰

Ermenistan Hükümeti, konu ile ilgili bir konferansın toplanmasını önermiştir. Bu öneri karşısında Azerbaycan Hükümeti Ermenistan’a nota vermiştir. Verilen notada Ermenistan’daki Azerbaycan Cumhuriyeti’nin diplomatik temsilcisi Akverdov, Zengezur’un Ermenistan ile ilgisi olmadığını, “*Zengezur bölgesinin Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları içinde olduğu ve Ermeni Hükümeti’nin kaygılarının Azerbaycan Cumhuriyeti’nin iç işlerine kabul edilemez bir müdahale olduğu ve Azerbaycan Hükümeti’nin farklı illerin yönetiminde alınacak tedbirler hakkında Ermeni Hükümeti’ne cevap vermeye mecbur hissetmediğini ve konu ile ilgili Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı’ni da bilgilendirdiklerini*” belirtmiştir ve bu konuda görüşme yapılmaya gerek olmadığı da bildirilmiştir. Ayrıca İngiliz Kumandanlığı’nın da Zengezur’u Azerbaycan sınırları içinde kabul ettiği de eklenmiştir.⁶¹

Ermenistan Hükümeti, 2 Ekim 1919’da Zengezur’daki Azerbaycan birliklerinin agresif tutumları hakkındaki kaygıları ile ilgili bir başka rapor daha hazırlayarak İngiliz makamlarına sunmuştur. Bu raporda ise; “*Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, Zengezur’un Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bir parçası ve bu nedenle Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti’nin aldığı gerekli tedbirler hakkında bize bilgi vermeye mecbur hissetmediği şeklindeki beyanatınız şuan itibari ile iki hükümeti de ilgilendiren kaygıları ortadan kaldırmaz. Bu kaygılar devletlerin sınırları içinde şu veya bu toprakların mutlak ilhaki olmayıp aynı zamanda kaçınılmaz kanlı olayları önlemek adına her iki cumhuriyette hak iddiaları olan farklı bölgeler için geçici bir durum yaratılması hakkındadır. Ermeni Cumhuriyeti olarak bu görüşü savunmak zaruridir, zira Ermeni*

⁵⁹ FO 608/78, August 21, 1919; FO 608/78, August 25, 1919.

⁶⁰ FO 608/78, August 26, 1919.

⁶¹ FO 608/78, September 26, 1919.

Cumhuriyeti her daim beyan ettiği üzere Zengezur bölgesini Ermeni topraklarının ayrılmaz bir parçası olarak görmektedir. İngiltere Yüksek Komiserliği tarafından Günay Kafkasya bölgesinin farklı bölgelerinde ve özellikle Zengezur bölgesinde hangi gücün bulunması dair beyanatınız her iki cumhuriyet arasındaki sorunların barışçıl yönde çözülmesine yol açmaz. Azerbaycan Hükümeti'nin beyanına göre iki komşu cumhuriyet arasında dostane çözümü beraberinde getirmez. Azerbaycan Hükümeti'nin beyanına göre tek çözüm iki komşu cumhuriyet arasında dostane ilişkiler tesis etmektir ve konu benimle siz ekselansları arasında yapılan görüşmelerde teyit edilmiş ve tarafımdan iyi niyetli bir şekilde kabul edilmiştir. Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti şunu beyan etmeyi bir gereklilik olarak görür; Zengezur bölgesinin topraklarının şiddet yolu ile zorla gaspı sadece sert ve kanlı sonuçlara neden olabilir ki bu konudaki sorumluluk kaçınılmaz olarak Azerbaycan Hükümeti'ne aittir. İyi niyetli planları olan Ermeni Hükümeti, Azerbaycan Hükümeti ile bu konuyu diplomatik yollar ile çözmek istemektedir. Şiddet yolu ile çözümünden uzak duracaktır. Ermeni Hükümeti, iki cumhuriyet arasındaki görüş ayrılığı konusu olan bütün sorunların tamamen tartışılmasını ve iki cumhuriyetin çıkarlarının kabul edilebilir ve saygın bir şekilde çözülmesini istemektedir.” denilmektedir.⁶² İngiliz Kumandan Wardrop, Erivan'dan gelen telgrafta Ermenistan'ın Azerbaycan'la iyi ilişkiler kurmak ve bu sorunu diplomatik yollar ile çözmek istediğini belirtmiştir.⁶³

12 Ekim 1919'da Erivan'dan gelen telgrafta Ermenilerin ve Azerilerin hem kendi hem de Gürcüler ile arasındaki sınır sorunlarının çözülmesi için görüşmelere başlanacağı belirtilmiştir. Albay Haskell'in Nahçıvan, Ordubad ve tarafsız bölge ile ilgili önerileri de görüşülecektir.⁶⁴ 13 Ekim 1919 Azerbaycan Dışişleri Bakanı M.Y. Caferov, Ermenistan'ın Azerbaycan'daki yetkilisi T. Bekzadyan'a toprak sorununun çözüme ulaşması için verilen sözlerin tutulması ve bazı tavizlerin karşılıklı verilmesi konusunda uyarılarda bulunmuştur.⁶⁵ Aynı gün Tiflis'ten Albay Wardrop tarafından İngiliz Dışişlerine yazılan telgrafta Ermenistan Başbakanı'nın 5 Kasım 1919 nota verdiği ve bu

⁶² FO 608/78, October 2, 1919.

⁶³ FO 608/78, October 14, 1919.

⁶⁴ FO 608/78, October 18, 1919.

⁶⁵ Niftaliyev, a.g.m., 2015, s. 199-200.

notada Azeri Hükümetinin Albay Haskell ile anlaşmalarına rağmen Zengezur'a doğru hareket ettiği bildirilmiştir.⁶⁶ Bir sonraki gün de bölgeden gelen telgrafların tamamında Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında Zengezur'da tansiyonun arttığı ve sorunların biriktiği belirtilmiştir.⁶⁷ Konu ile ilgili olarak Albay Wardrop 14 Kasım 1919'da "*Geçen akşam Mösyö Hatisyan'dan gelen ve benim arabuluculuğumu rica eden bir telgraf aldım, düşmanca davranışların devamının büyük felaketleri kaçınılmaz olarak provoke edeceğini söylemektedir ve bu bağlamda Azerbaycan'a çağrıda bulunduğunu bildirmektedir. Buna karşın Albay Gracey beni Ermenistan'da 32 yaşına kadar olan tüm erkeklerin seferberliği konusunda bilgilendirdi ve korkarım ki bu durum Azerbaycan'ı provoke edecektir. Gracey; Ermenistan'daki hissiyatın gügide şiddetlendiğini ve Ermenistan'ın sürekli olarak topraklarından vazgeçmeye zorlandığını ve Zengezur'un kaybının uluslarının yıkımı olacağı şeklindeki genel kanaati de telgrafa eklemiştir.*" demektedir. Wardrop göre her iki tarafında suçu vardır; fakat kendisinin, suçlu şudur diyebilmesi için elinde yeterli verisi yoktur. Ayrıca Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri arasında ciddi bir sorun olan Zengezur konusunda dış güçlerin müdahalelerinin olduğu kanaatini taşıdığını özellikle de bu ülkelerin Rusya ve Türkiye olduğunu düşündüğünü de ifade etmiştir. Wardrop sözlerini "*Sağlam bir kaynaktan Denikin'in -Ruslar için oradaki, yakıt stoklarının tamamına dokunulmadığı veya Rus destinasyonlarına boru hatları vasıtası ile geçirildiği müddetçe- hiçbir koşul altında Bakü'ye saldırmayacağı sözünü verdiğini öğrendim. Belki de Azerbaycan kan dökülmesinden mümkün olduğunca kaçınacaktır ve Zengezur'u ani bir saldırı ile ele geçirecektir.*"⁶⁸

Wardrop, Ermeni Meclisi'nin başkan, başkan yardımcısı ve Bakü'deki Ermeni temsilcisinin kendisini ziyarete geldiğini, Ermeni ve Azerbaycan başbakanları arasındaki bir toplantının yararlı olabileceği bildirdiklerini yazmıştır. Wardrop'a göre; Müttefikler, Güney Kafkasya ve Türkiye konusundaki politikadan yoksundur. Wardrop Ermeni Hükümeti'nin bölgedeki politikası hakkında "*...Görünüşe göre Ermeniler çatışmalarda üstünlük sağlıyorlar. Denikin'in Erivan'daki ajanı etkin ve Denikin'in yardımına güvendikleri de*

⁶⁶ FO 608/78, November 13, 1919.

⁶⁷ FO 608/78, November 14, 1919.

⁶⁸ FO 608/78, November 22, 1919.

oldukça muhtemeldir. Cephanelik açısından iyi teçhizatlılar. Ermeni topraklarında, çok sert hareketlerle Azerileri (Tartar) tahrik ettiler. Ziyaret ettiğim Erivan Nevebayazd bölgelerinde mahvolmuş köylerden Azerbaycan'a dönmekte olan oldukça kalabalık sayıda sığınmacı Müslüman bulunmakta. Bazı Ermeniler, Türkiye'deki katliamların telafisini yapmak (intikamını almak) için uzun zamandır görülecek bir hesapları olduğunu düşünüyor ve her ne yapacak olurlarsa olsunlar Hristiyanların sempatisini kazanacaklarını varsayıyor görünmektedir.

Azerbaycanlılar ise Türkler tarafından, Ermeni sorununu sonlandırmak ve Azerbaycan Dağıstanı ve Trans-hazar arasında bir yol açmaları için ayarlanmaktadır. Eğer -petrolün tamamını Ruslar için tuttukları müddetçe- Denikin'in Azerbaycanlılara saldırmayacağı yönünde onlara garanti verdiği doğru ise; bu Azerbaycanlıların şimdi Ermenistan'a saldırmaları için ilave bir ayartma olmuş olabilir. General Brough'un Batum'a giden boru hattını kapatma eylemi beni şaşırttı ve bu konu hakkında bilgilendirilmemiştim ve bu nedenle de tam da bu kritik anda, benim Azerbaycan üzerinde olan etkimin zayıfladığından korkuyorum. Sanırım, İngiliz askeri yetkililer ile yerel yönetimler arasındaki önemli pazarlıklar hakkında bilgilendirilmeliyim. Albay Rowlandson'un beyanı da Azerbaycan'da çok kötü bir etki yarattı ve sizin 5 Kasım'da gönderilen 70 no'lu telgrafımızı bana 16 Kasım'a kadar ulaşmadı.”⁶⁹ demektedir.

İngiliz komutan Wardrop, 16 Kasım 1919'da Zengezur bölgesinde yaşanan çatışmalar hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporunda ise, “Zengezur'da Azerbaycan Hükümeti tarafından hiçbir askeri operasyon yoktur. Zengezur, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vazgeçilmez bir parçasıdır ve sadece tarafımızca değil aynı zamanda Britanya Komutası'nın müttefikleri, Yüksek Komiser Albay Haskell tarafından da her zaman böyle olduğu düşünülmüştür. Azerbaycan Hükümeti tarafından alınan en son haberlere göre, Ermeni Hükümeti Albay Haskell'e karşı olan yükümlülükleri yerine getirmekle kalmamış aynı zamanda asi kalkışmayı güçlendirmek ve desteklemek için Zengezur'a düzenli birlikler göndermiştir. Azerbaycan; -düzeni yeniden tesis etmesi ve asi anarşistlere, Bolşevist meyilli Ermeni asi birliklerine, altmış bin muhtaç Müslüman sığınmacının evlerinin iadesi için ve yasal düzenin

⁶⁹ FO 608/78, November 24, 1919.

yeniden tesisi için baskı uygulaması için- Karabağ Genel Valisi 'ne askeri yardım göndermiştir. Sizin talebinizi ve Albay Rhea'nin talebini dikkate alarak; Karabağ Genel Valisi'ni Zengezur asilerine karşı hiçbir askeri harekete girişmemesi konusunda talimatlandırdım. Albay Rhea'nin talebine göre, Hatisyan ile buluşmak üzere 20 Kasım'da Tiflis'te olacağım." demiştir.⁷⁰ 20 Kasım 1919'da Tiflis'te Azerbaycan-Ermeni barış konferansı başlamıştır.⁷¹ 21 Kasım 1919'da ise Albay Haskell'in yerine refakat eden Albay Rhea'dan gelen telgrafta Türklerin önderliğinde düzenli Azeri birliklerin Zengezur'a saldırdıkları belirtilmiştir. Albay Rhea, Zengezur'un Nahçıvan'a ulaşmak için köprü görevi gördüğünü, şu an Nahçıvan'ın Türklerin idare ettiği Azerilerin (Tatar) elinde olduğunu ve planın Azerbaycan ile Türkiye'yi birbirine bağlamak olduğunu ve kendisinin bu konuda bilgilendirildiğini ifade etmiştir. Telgrafta "Türkler, Ermenistan'a saldırmak için Zengezur'un Azerilerin elinde olmasını istemektedir. Zengezur'daki kanı durdurmak için Barış Konferansı esnasında gösterilen çabalar yetersizdir. Benim önerim İtilaf kuvvetlerini toplamak ve buradan ayrılımlarının önüne geçmektir. Aksi takdirde bölgeden ayrılırlarsa anarşi ve Bolşeviklik devam edecek ve Ermeni müttefiklerimiz ortadan kalkacaktır."⁷² 23 Kasım 1919'da ABD'de temsilcilerinin aracılığı ile Tiflis'te Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri arasında 5 maddeden oluşan bir sözleşme imzalanmıştır. Sözleşmenin ikinci bölümünde "Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri Zengezur'a gelen yolların düzeltilmesi ve açılması, meydana gelen sivil hareketleri için gerekli önlemleri alacaklardır" denilmektedir. Azerbaycan Hükümeti sözleşmenin diğer maddelerine uyarak askeri birliklerini bölgeden çekmiştir. Buna karşın Ermenistan bölgeye takviye birlikler göndermiştir.⁷³

Görülen o dur ki Türk nüfusun yaşadığı bölge olan Zengezur, zaman içerisinde Ermenilerin yaşadığı coğrafyaya dönüştürülmüştür. "Zengezur Koridoru" Anadolu ve Azerbaycan'ı birbirine bağlayan kültür köprüsüdür. Fakat bu köprü 1828 Türkmençay Antlaşması sonrasında siyasi bakımdan yıkılmıştır. İngiltere, Güney Kafkasya'da özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında geleksel politikasını takip etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda bölgede uydu dev-

⁷⁰ FO 608/78, December 1, 1919.

⁷¹ Niftaliyev, a.g.m., 2015, s. 199-200.

⁷² FO 608/78, November 24, 1919.

⁷³ FO 608/78, December 1, 1919.

letlerin kurulmasını desteklemiş ve fakat bölgeyi asla terk etmemiştir. Bölgenin petrol yataklarına yakın olması ve Hindistan'a ulaşacak güzergâh üzerinde stratejik bir konuma sahip olması İngiltere'nin, özellikle kurulmasına destek verdiği Ermenistan Devleti üzerinden bölgeye olan hâkimiyetini arttırmıştır. İngiltere'nin kendi iç sorunları bölgeden ayrılmasını gerektirdiğinde ise; bölgedeki sorunları tetiklemeyi bilmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki en önemli sorunlardan biri olan Zengezur bölgesinin hangi devletin yönetimi altında olacağı konusunda da aynı yolu takip etmiştir. İngiltere özellikle bu konuda Azeri Türklerine yapılan katliamları görmezden gelerek Ermenistan'ı desteklemiş bu da İngiltere'nin adalet peşinde koşmadığını göstermiştir.

Kaynakça

ARŞİV BELGELERİ

FO 608/78, “Administration of Kars bu British Military Governer”, March 6, 1919.

FO 608/78, “Situation in Armenia”, August 21, 1919.

FO 608/78, “Situation in Armenia”, August 25, 1919.

FO 608/78, “ Armenian Needs of Arms and Ammunition”, August 26, 1919.

FO 608/78, “Situation in Armenia-I”, August 29, 1919.

FO 608/78, “Situation in Armenia-II”, August 29, 1919.

FO 608/78, September 1, 1919.

FO 608/78, “Situation in Armenia”, September 5, 1919.

FO 608/78, “Telegram of Captain Gracey in Tiflis”, September 5, 1919.

FO 608/78, “Situation in Armenia”, September 17, 1919.

FO 608/78, “Telegram from Captain, Ervian”, September 26, 1919.

FO 608/78, “Future of Zangezur”, October 2, 1919.

FO 608/78, “Future of Zangezur”, October 14, 1919.

FO 608/78, “Future of Zangezur”, October 7, 1919.

FO 608/78, “Future of Zangezur”, October 8, 1919.

FO 608/78, “Future Status of Sharur, Nakhicvan, Ordubad District”, October 18, 1919.

FO 608/78, “Movements of Troops in the Caucasus”, November 13, 1919.

FO 608/78, “Sitiation in Zangezur”, November 14, 1919.

FO 608/78, “Telegram from Mr. Wardrop in Tiflis”, November 22, 1919.

FO 608/78, “Memorandum for Sir Eyre Crowe”, November 24, 1919.

FO 608/78, “Telegram from Mr. Wardrop in Tiflis”, November 24, 1919.

FO 608/78, “French Protection of Armenian People”, December 1, 1919.

FO 608/78, “Telegram from Mr. Wardrop in Tiflis”, December 1, 1919.

FO 608/78, “Re-Establishment of Armenian Administration in Kars & Nakhivan”, June 18, 1919.

KİTAPLAR VE MAKALELER

Asker, Ali, “Azerbaycan’da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önem Üzerine Bazı Tespitler”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, (Temmuz-Aralık 2015), Sayı: 75, Ankara, 2016, s. 539.

Atnur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, TTK Yay., Ankara, 2001.

Atnur, İbrahim Ethem, “Ermenistan Sorunu ve Kafkasya’daki İngiliz Uygulamalar”, <http://www.eraren.org>, 24.05.2016.

Atnur, İbrahim Ethem, “Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Sayı: 73/VI, (Temmuz-Aralık 2015), İstanbul, 2015, s. 598-599.

Avcı, Halil Ersin, “İngiltere’nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878-1923)”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler**, X, Ankara, 2014, s. 214-215.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Osmanlı ve Türk Doğu Hududu**, İstanbul, 1958.

Beyoğlu, Süleyman, “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, **Akademik Bakış**, (Kış, 2008), II/3, Ankara, 2008, s. 129-132.

Çağlayan, Kaya Tuncer, “Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XV, (Temmuz 1999), Ankara, 1999, s. 515-519.

Çağlayan, Kaya Tuncer, **Towards to Transcaucasia 1917-1921**, University of Edinburg (Phd Thessis), 1997.

- Demirci, Hasan, “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, 73, (Temmuz-Aralık 2015), İstanbul, 2015, s. 295-296.
- Dilan, Hasan Berke, “Diplomatik Belgelerle Fransa’nın Ermeni Siyasetine Bakışı”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler**, X, Ankara, 2014, s. 18-19.
- Dunsterville, L.C., **The Advantures of Dunsterforce**, London, 1920.
- Esedov, Yıldız İ., **Ermenistan Azerbaycanları ve Onların Acı Taleyi**, İstanbul, 1992.
- Evans, Laurance, **Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)**, İstanbul, 2003.
- Gazigil, İbrahim, **Kafkas-Rus Dosyası**, Çev. İbrahim Gazigil, Astana Yay., Ankara, 2016.
- Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ermeni Dosyası, İstanbul, 2005.
- İmanov, Vügar, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2006.
- İsmayilov, Kamran, “1918-1920 Yıllarında Zengezur Kazasında Müslümanlara Karşı Ermeni Cinayetleri”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, VII, (Temmuz-Aralık 2015), Sayı: 77, Ankara, 2015, s. 178-179.
- Hacıyev, İsmail, “Ermenilerin Azerbaycan’a Yönelik Toprak İddiaları ve Kanlı Cinayetler”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Sayı: 76/VI, (Temmuz-Aralık 2015), İstanbul, 2015, s. 634.
- Kantarıcı, Şenol, **Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**, Ankara, 2007.
- Kırgızoğlu, Fahrettin M., **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Ankara, 1999.
- Kubanlı, Esad, “Ermenilerin Erivan, Göyçe, Zengazur Bölgelerinde Azerbaycan Türklerine Karşı Yürüttükleri Etnik Temizlik ve Soykırım Politikası (1918-1920)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Sayı: 77/VII, (Temmuz-Aralık 2015), İstanbul, 2015, s. 175.

- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, TTK Yay., Ankara, 2011.
- Lütem, Ömer Engin, “1919 Paris Barış Konferansında Ermeni Talepleri”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, XXII, (Yaz 2006), Ankara, 2006, s. 163-164.
- Mahmudov, Yagup, “1917-1920 Yıllarında Azerbaycan Halkı Soykırımı”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, VII, (Temmuz-Aralık 2015), Ankara, 2015.
- Macmillian, Margaret, **Peacemakers, The Paris Conference of 1919 and Its Attempts to End War**, London, 2001.
- Niftaliyev, İlgar, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Döneminde Karabağ ve Zengazur’la İlgili Mücadele, **İRS Karabağ**, I/IX, 2014, s. 49, www.irs-arz.com.
- Paşayev, Atahan, “Osmanlı-Azerbaycan İşbirliği ve Dostluk İlişkileri (1918-1920)”, **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, Ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, IQ Yay., İstanbul, 2010.
- Qasımlı, Musa, “Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve Barış İnisiyatifleri Bağlamında Ermenistan’ın Azerbaycan’a Yönelik İşgal Politikaları (1987-1920)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, VII, (Temmuz-Aralık 2015), Ankara, 2015, s. 31.
- Qasımlı, Musa, “Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi ve İlk Soykırımlar”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, VII, (Temmuz-Aralık 2015), Ankara, 2015, s. 14-16.
- Saray, Mehmet, **Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara, 2005.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)”, **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, Ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, IQ Yay., İstanbul, 2010.

- Seferli, Hacı Fahrettin, “Nahçıvan’ın Abluka Durumu Zengezur’un Ermenistan’a Bağışlanması ile Başladı”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, Sayı: 60, Ankara, 2014, s. 154-156.
- Şahin, Enis, **Türk-Ermeni İlişkileri Diplomasi ve Sınır**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2005.
- Şimşir, Sabahttin, “Mehmet Emin Resulzade’nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İstiklal ve İşgali (1918-1920)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, (Temmuz-Aralık 2015), Sayı: 75, Ankara, 2016, s. 458.
- Toksoy, Ahmet, **Ortaçağda Oltu ve Çevresi**, Trabzon, 2005.
- Yerasimos, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta-Doğu**, İletişim Yay., İstanbul, 2015.
- Yusufzade, Sevinç, “İngiltere’nin Ermenistan-Azerbaycan Sorununa Yaklaşımı (1918-1920)”, **Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, Ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, IQ Yay., İstanbul, 2010.

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA NAHÇIVAN'DA BAĞIMSIZLIĞI AMAÇLAYAN ERMENİ ÖRGÜTLENMESİ

Oktay KIZILKAYA*

Özet

Ermeniler, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren kendilerine bağımsız bir devlet kurmak amacıyla örgütlenmeye başlamışlardır. Bağımsız devlet kurmak istedikleri topraklar, Türk ve Müslüman toplumların nüfus bakımından çoğunluk oldukları topraklardı. Ermeniler, kendileri açısından olumsuz bir problem olarak gördükleri bu durumu çözmek amacıyla ilk aşamada kültürel haklar konusunda örgütlenmişlerdir. Kültürel örgütlenme ile Hristiyan büyük devletlerin dikkatini çekmeye ve desteğini almaya çalışmışlardır. Bu girişimlerinde de başarılı olmuşlardır.

XIX. yüzyılın sonlarında Rus Çarlığı idaresinde bulunan Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesinde Türk ve Müslüman toplumla bir arada yaşayan Ermeniler, Nahçıvan'da da örgütlenmeye başlamışlardır. Bu örgütlenme çabalarında Eçmiyazin Ermeni Katalikosluğu görevinde bulunan din adamının ön planda olduğu görülmektedir. Eçmiyazin Katalikosu, örgütlenmenin maddi kısmını bağışlarla temin ederken, bu çalışmasında kendisine Nahçıvan Ermeni Başpapazı yardım etmekteydi. Bunların çalışmaları neticesinde Nahçıvan'da Ermeni Komitesi faaliyete başlamıştır. Ermeniler, bu çalışmalarını Rusya Çarlığı'na sadakat göstererek yapmaktaydılar. Özellikle Kafkasya bölgesine Rus Çarlığı'ndan gelen üst düzey devlet adamlarının sempatisini kazanmak için heyet oluşturarak karşılamaya gidiyor ve maddi değeri yüksek olan hediyeler veriyorlardı. Bu nedenle Rus devlet adamlarının sempatisini kazanan Ermeniler, örgütlü olarak silahlanmaya başlamışlardır. Bu silahlanma neticesinde

* Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kars, o.kizilkaya@mynet.com

Nahçıvan'da Türk ve Müslümanlara yönelik terör ve katliamlara başlamışlardır.

Bu çalışmada, Nahçıvan bölgesindeki Ermenilerin kültürel çalışmalardan başlayarak siyasi ve silahlı faaliyetleri Osmanlı Arşiv belgeleri ışığında incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Ermeni Komiteleri, Türk ve Müslümanlar, Terör Hareketleri

THE ARMENIAN ORGANISATION THAT AIMED AT INDEPENDENCE IN NAKHCHIVAN AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Abstract

Beginning from the first half of the 19th century, Armenians began to organise to establish an independent state for themselves. The territories on which they wanted to establish an independent state were where Turks and Muslim communities were the majority in terms of population. In order to solve this situation, which they perceived as a problem for themselves, Armenians primarily organised themselves in connection with their cultural rights. Through a cultural organisation, they attempted to attract the attention and receive the support of great Christian states. And they became successful in this attempt.

Living together with the Turkish and Muslim community in Nakhchivan, Azerbaijan, which was under the administration of the Russian Tsardom at the end of the 19th century, Armenians began to organise in Nakhchivan too. It is seen that the ecclesiastics of the Etchmiadzin Armenian Catholicosate were on the forefront in these organisational attempts. Through donations, the Etchmiadzin Catholicos was meeting the material funding of this organisation and he was assisted in this effort by the Armenian Cardinal of Nakhchivan. Through their efforts, the Armenian Committee initiated its activities in Nakhchivan. Armenians were taking these efforts in loyalty to the Russian Tsardom. Especially to gain the sympathy of high-ranking statesmen from the Russian Tsardom who visited the Caucasian Region, they created committees to welcome them and gave them precious presents. Thusly gaining the sympathy of Russian statesmen, Armenians began to arm in an organised way. As a result of this arming, they began to terrorize and slaughter the Turks and Muslims in Nakhchivan.

Drawing on Ottoman archival documents, the current study will attempt to examine the cultural, political and armed activities of the Armenians in the Nakhchivan region.

Key Words: Nakhchivan, Armenian Committees, Turks and Muslims, Terrorist Acts

Giriş

XIX. yüzyılın başından itibaren Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine olan ve istilayı amaçlayan savaşları Osmanlı Devleti'ni hem içerde hem de dışarıda oldukça zor durumda bırakmıştı. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl boyunca Rusya ile yapmış olduğu dört büyük savaşta toprak kaybına uğramıştır.

Rusya ile yapılan savaşlarda, Osmanlı Devleti'nin yenilerek, hâkimiyetindeki toprakları terk etmesi üzerine Osmanlı Devleti hâkimiyetinde yaşayan Hristiyan milletleri, bağımsızlıklarını kazanabilecekleri ümidine sevk etmiştir. 1804'te Sırp İsyanı'nın 1817'de özerkliklerini kazanmaları ile sonuçlanması, 1821'de başlayan Yunan İsyanı'nın 1829'da bağımsızlıkla neticelenmesi, diğer etnik grupların da bağımsızlıklarını sağlayabilecekleri konusunda kendilerine olan güvenini artırmıştır. Özellikle Hristiyan milletlerin bağımsızlıklarını veya özerkliklerini almak amacıyla silahlı isyanlarında Avrupalı büyük devletlerin bazen açıktan bazen de gizli yardımları, Osmanlı ülkesindeki Hristiyan milletleri aşırı derecede şımartmıştır.¹ Bu milletler, sosyo-kültürel hakları bahane ederek, Avrupalı güçlerin ilk aşamada siyasi desteğini almaya çalışmışlardır.² Bu güçler aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne müracaat edilerek, kendilerinin karşılaştıkları problemleri ve çözüm bulunması taleplerini Osmanlı Devleti'ne aktarmışlardır. Osmanlı Devleti, sosyal, ekonomik, siyasi şartların olumsuzluğu nedeniyle taleplerin birçoğunu karşılamaya gayret etmiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti, Hristiyan milletlerin taleplerinin sosyo-kültürel taleplerle sınırlı olmadığını ve bununla yetinilmeyeceğini de çok iyi bilmekteydi. Sadece içinde bulunduğu zor şartların daha da ağırlaşmasının önüne geçmek için talepleri karşılamak zorunda kalıyordu.³

Bu gelişmelerden cesaret alan Osmanlı hâkimiyetindeki Ermenilerde, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren bazı dikkat çeken hareketlere girişmişlerdir. 1826-1827 Rus-İran ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgelerindeki Ermenilerin açık bir tarzda Rus ordusuna

¹ Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yayınları, İstanbul, 1997. s. 59-60.

² Selahi Sonyel, "Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 400-401.

³ Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 105-112.

kılavuzluk ve casusluk etmeleri, Ermeni din adamlarının siyasi ve askeri faaliyetlerde Rusların yanında ön planda yer almaları ve savaş sonunda üstün gelen Rusya'dan, kendi çıkarları için Osmanlı ve İran ülkeleri⁴ nezdinde girişimlerde bulunmalarını istemeleri⁵, Ermeniler hakkında her iki devlet nezdinde olumsuz düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İran'ın bulunduğu coğrafi konum gereği Rusya dışında hiçbir Hristiyan devletle sınırı olmaması ve içinde toplu halde büyük sayıda Hristiyan azınlık bulunmaması nedeniyle Osmanlı Devleti'ne nazaran daha rahat idi. Oysa Osmanlı Devleti'nin konumu bunun tam tersi idi. Büyük ve güçlü Avrupalı devletlerle sınırı olup, sınırları dâhilinde kalabalık Hristiyan unsurlar bulunmaktaydı. Bu nedenle Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne olan baskıları aşırı derecede hissedilmekteydi. Bu şartlar altında Osmanlı ülkesindeki Ermeniler, örgütlenerek büyük devletlerin dikkatini ve desteğini alabileceklerini fark etmişler veya bu yönde büyük devletlerin tavsiyelerine uymuşlar ve hızlı bir şekilde örgütlenmeye başlamışlardır. Ermenilerin bu çalışmaları sadece Osmanlı ülkesiyle sınırlı kalmamış, Rus hâkimiyetindeki topraklarda da örgütlenmişlerdir.⁶ Ermenilerin milliyetçilik hareketlerinden etkilenmelerinin başlangıç yılları her ne kadar 1789 Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı fikirler, bahsi geçen unsur arasında önce sosyo-kültürel hedefler amaç edinerek başlayan örgütlenme, şartların uygun hale gelmesi ile silahlı örgütlenme halini almıştır.⁷ Bu örgütlerden bazıları şöyle sıralanabilir: Hayırseverler Cemiyeti, Araratlı Cemiyeti, Okul Sevenler Cemiyeti, Milliyetçi Kadınlar Cemiyeti, Silahlılar Cemiyeti, İttihat ve Halas Cemiyeti, Armenakan Fırkası ile Ermenilerin asıl silahlı mücadelesini yürüten ve adları en çok duyulan Hınçak ve Taşnak cemiyetleridir. Kurulan cemiyetlerin mensuplarının büyük çoğunluğunun Rusya'nın hâkimiyetinde olan Kafkasya bölgesi ile hedefinde olan Osmanlı ülkesinin Doğu Anadolu Bölgesi Ermenilerinden oluşması dikkat çekicidir. Bu cemiyetlerin tamamının ortak

⁴ Yusuf Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı 1878-1918", **Akademik Bakış Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, (2008), s. 72.

⁵ Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, s. 59-61.

⁶ Veysel Eroğlu, **Ermeni Mezalimi**, Üçüncü Basım, Sebil Yayınları, İstanbul, s. 48-58.

⁷ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 421-422.

faaliyetlerinin nihai hedefi Osmanlı ve Tarihi Azerbaycan topraklarında bağımsız bir Ermenistan teşekkülünü sağlamaktır.⁸

Rusya hâkimiyetinde olan ancak nüfus açısından büyük ve ezici çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşan Nahçıvan bölgesinde de XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında Ermeniler, nüfus ve siyasi hâkimiyet sağlamak için girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu girişimlerinde, Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren Ermeni cemiyet ve komitelerinin desteğinin yanı sıra Rusya'nın da desteğini almaktaydılar. Ermeniler, Rusların desteğini almak için bölgedeki Hristiyanlık ve Müslümanlık gerginliğini ön planda tutmakta ve Rus devlet adamlarına yakınlaşmak için her türlü yöntemi kullanmaktaydılar.⁹ Özellikle, Rus Çarlığı'nın merkezinden Kafkasya bölgesini ziyarete gelen prens ve üst düzey devlet adamlarına ziyafetler düzenlemek, paha biçilmez hediyeler vermek, bunları yaparken de Nahçıvan'daki Ermeni din adamlarının öncülüğünü görmek sıradan olaylar haline gelmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kafkasya bölgesinde bu faaliyetlere öncülük eden, Nerses Verjebeyan ve Mıgırdiç Kırımıyan adlı iki ileri gelen Ermeni din adamının ismi çok duyulmaktaydı.¹⁰ Bu din adamlarından Mıgırdiç Kırımıyan, Osmanlı ülkesindeki Van şehrine, Ermenilerin dini lideri olarak atanmış ve Rusların desteği ile Van'da açtığı bir okulda, bölgedeki Ermeni gençlerini Ermenistan'ın bağımsızlığı konusunda fikri hazırlıkları ikame etmeye çalışmıştır. Bu amacın yayılmasına katkı sağlamak için "Vasपुरakan Kartalı" isimli bir gazete çıkarılmış ve bu gazetenin nüshaları Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesindeki şehirlere gönderilmiştir.¹¹ Yani Osmanlı ülkesi ve Kafkasya bölgesindeki Ermeni hareketlerinin ve cemiyetlerinin büyük bir kısmının liderliğini

⁸ Ahmet Halaçoğlu, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları 1895 Trabzon Örneği", **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, (Editörler; İdris Bal- Mustafa Cufalı), Nobel Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 266.

⁹ Ender Koçak, **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Halep Vilayeti'nde Ermeni Ayaklanmaları (1895-1915)**, Mersin Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2007, s. 14-15.

¹⁰ Ermeni din adamlarının Ermenilerin teşkilatlanması ve silahlanması konusundaki öncü rolü için bakınız: Beşir Mustafayev, "Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamları (Arşiv Belgelerinin İzinden), Atatürk Üniversitesi, **TAED**, Sayı: 47, (2012), ss. 277-302.

¹¹ Özlem Karasandık, "Ayrılkıç Ermeni Siyasi Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştirileri", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 16-17, (Kış, 2004-İlkbahar, 2005).

yapanlar ya Rusya Ermenisi veya Rusya tarafından desteklenen kişilerden oluşmaktaydı.¹²

Nahçıvan ve Çevresinde Ermeni Hareketlenmeleri

Rusya hâkimiyetindeki Ermenilerin teşkilatlanması daha önce de belirtilmiş üzere Ermeni din adamları vasıtasıyla olmaktadır. Nahçıvan'da Ermeni komiteciler, Ermeni bağımsızlığının alt yapısını oluşturmak amacıyla paraya ihtiyaç duyulacağını bildiklerinden özellikle din adamlarını nakdi yardım toplamak için kullanmaktaydılar. Ermeniler, 1885 yılında Sason çevresindeki Ermeniler ile Zeytun Ermenilerinin durumunun kötü olduğunu bahane ederek, Nahçıvan başta olmak üzere Kars, Van, Novo Bayezid, Revan ve Tiflis çevresinde komisyonlar oluşturarak yardım toplamaya başlamışlardır. Bahsi geçen şehirlerden iki yüz bin ruble yani yirmi bin Osmanlı altın lirasına tekabül eden yardım toplamışlar ve bu yardım peyderpey Zeytun Ermenilerine gönderilmiştir. Bu yardıma özellikle, Ahramciyan Kigork, Moses, Serniyan ve Mozorof kardeşler öncülük etmekte; bu şahıslar Erzincan, Nahçıvan ve Kars Ermenilerinden olup sık sık balolar ve toplantılar düzenleyerek, papazları ev ev dolaştırarak yardım toplamaktaydılar.¹³ Bunların bu yardım çalışmalarının asıl amacının Zeytun ve çevresini kurulacak Ermenistan Prenslığının merkezi olarak kabul ettikleri ve bunu sağlamak için Osmanlı ülkesinde büyük bir Ermeni isyanına hazırlık olduğu gözlerden ve dikkatlerden kaçmamaktaydı.¹⁴ Rusya hâkimiyetindeki Ermenilerin bu yardım çalışmaları neticesinde Ermeniler aşırı derecede şımarmış ve kontrol altına alınamayacak hale gelmişlerdir. Bu durum, Zeytun'daki Osmanlı idarecileri tarafından sık sık İstanbul merkeze bildirilmekteydi. Nahçıvan Ermenilerinin de içinde bulunduğu Rusya Ermenilerinin maddi yardımları ile başlayan Zeytun İsyanı altı ay sürmüştür. Bu isyan esnasında asker ve sivil olmak üzere yirmi bin Müslüman Türk, Ermeni isyancılar tarafından şehit edildi. Maraş Sancağı dâhilindeki bu isyan, Ekim 1895'te başlamış ve yaklaşık altı ay sonra bastırılabilmiştir. Hınçak Komitesi'nin teşkilatlandığı, Ermeni din adamlarının öncülük ettiği, kiliselerin karargâh ve cephanelik olarak kullanıldığı isyana, İngiltere ve Rusya'nın başta

¹² Altan Deliorman, **Türlere Karşı Ermeni Komitecileri**, Boğaziçi Matbaası, İstanbul, 1975, s. 22.

¹³ BOA. Y. PRK. ASK. 46/50.

¹⁴ Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı", **Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi**, Sayı: 11, (2000), s. 157-210.

olduğu yabancı devletler müdahil ve taraf olmuşlardır.¹⁵ Maraş ve Zeytun Ermenilerinin bu isyanları yabancı devletlerin isyanın bastırılmasına Ermeniler lehinde taraf olmaları Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarının ihlal edilmesinin açık bir göstergesiydi. Yani Ermeniler, 1878 Ayastefanos Antlaşması'nın 21. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddeleri ile Osmanlı ülkesindeki haklarının savunulmasının büyük devletlerin garantörlüğüne bırakılmasının fiili uygulamada işe yaradığını görmüşler ve daha da pervasızlaşmışlardır.

Bu din adamlarının başında Eçmiyazın katolikosları Ormanyan ve Kırım-yan gelmekteydi. Katolikos Kırım-yan, Rusya hâkimiyetindeki şehirler olan Rostof, Katerindar, Batum, Tiflis ve Bakü vb. yerleri gezerek Ermeni propagandası yaptığı, yardım topladığı, hatta Sankt Petersburg'daki Sen Katerin adlı kilise de ayin düzenlediği, ayinde verdiği nutukta; "Haşmetlü Rusya İmparatoru'nun Ermenilerin yegâne hamisi olduğunu beyan etmiş ve Rusya'nın desteği ile bölgede kurulacak bir Ermenistan Devleti'nin müessisi ve destekçisinin Rus Çarı olduğunu açıkça dile getirmiştir". Buradan gideceği Bakü'de Ermenilerin elli beş bin ruble yardım topladığı, toplanan yardımın beş bin rublesinin Katolikos Kırım-yan'ın Bakü'de karşılanması için harcanacağı, elli bin rublesinin ise Eçmiyazın Katolikosluğu'nun ihtiyaçlarına ayrıldığı haber alınmaktaydı.¹⁶ Ermeniler, bir yandan yardım toplarken bir yandan da Rus Çarı'nı övmekte idi. Nahçıvan Ermeni Komitesi'de boş durmamış katolikosu Nahçıvan'a davet etmişler ve davete icabet eden Katolikos Kırım-yan'a, Nahçıvan'da toplanan elli bin rubleyi vermişlerdir. Nahçıvan'da Ermeni Kilisesi'nde bir de ayin düzenleyen ve nutuk veren Katolikos Kırım-yan, her ne kadar Osmanlı Devleti aleyhine bir söz etmemiş ise de faaliyeti Ermenileri birlik içinde bir hedefe yöneltmek, dünya ve bölgede meydana gelen gelişmeler konusunda Ermenileri bilgilendirici mahiyette olduğu anlaşılmıştır.¹⁷ Bu gelişmelerin tamamı Rus gazeteleri tarafında da takip edilmekteydi. Bu yardımları Tiflis'te yayınlanmakta olan bir gazetede de yer almıştır.¹⁸ Bu yardımın amacı Eçmiyazın Kilisesi'nin ihtiyaçlarını karşılamak olarak görünse de gerçekte, Ermeni bağımsızlık davası uğrunda harcanması anlamına gelmekteydi. Osmanlı ülkesinden göç ederek Revan ve Nahçıvan bölgelerine yerleşen Ermeniler için Nahçıvan'da piskoposun önderliğinde bir komite kurulmuş

¹⁵ Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı", s. 157-210.

¹⁶ BOA. Y.A. HUS. 332/63-3.(23 Muharrem 1312)

¹⁷ BOA. Y.A. HUS. 324/47-1-2. (20 Mart 1311)

¹⁸ BOA. Y.A. HUS. 332/63-1; BOA. Y.A. HUS. 332/63-2.

ve bu komite aracılığı ile yine yardımlar toplanmaya başlanmıştır. Rusya'nın hâkim olduğu topraklarda yardım toplamak yasak olduğu halde Nahçıvan Piskoposu'na yardım toplama müsaadesini Kafkasya Valisi Prens Mirski özel olarak vermiştir. Aynı şekilde Eçmiyazin Katolikosu'na da Kafkasya Valiliğinin sınırları dâhilindeki bütün şehirlerden yardım toplama müsaadesi verilmiştir.¹⁹ Ayrıca Osmanlı ülkesinden göç ederek Nahçıvan ve Revan bölgelerine yerleşen Ermeniler için Nahçıvan Ermeni Piskoposu'nun önderliğinde yine yardım toplandığı, toplanan yardımın iki bin rubleyi bulduğu, yardımın bir bahane olduğu yardım adı altında toplanan para ile silah tedarik edecekleri ve bunun bölgedeki Müslümanlar ve Osmanlı Devleti için ileride büyük sorunlara sebebiyet vereceği anlaşılmıştır.²⁰ Yine Rusya vatandaşı ve Ermeni tüccarlarından biri olan Stavropol Şehri'nden Popof adlı bir kişi Nahçıvan Ermeni Komitesi'nin teşkilinde sarf edilmek üzere on beş bin ruble göndermiş, ayrıca bölgedeki ihtiyaç duyulacak hastaların tedavisinde hizmet amacıyla Stavropol şehri ahalisinden on iki kadına, sıhhiye elbiseleri giydirilerek, Nahçıvan'a gönderileceği Rostof Osmanlı Konsolosluğu'ndan bildirilmiştir. Gönderilen on beş bin rublenin Eçmiyazin Patrikliği'ne teslim edildiği de anlaşılmıştır.²¹

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti'nin Petersburg'daki sefarethanesinden alınan şifreli bir telgrafta; Nahçıvan, Kars, İran ve Karabağ Ermenilerinin bu çalışmalarının amacının Osmanlı ülkesinin (Doğu)Beyazıt, Van ve Muş taraflarına saldırı amaçlı olduğu, hazırlıkların buna işaret ettiği istihbaratı alınmıştır. Özellikle, saldırıya hazırlanan Ermeni komitesinin Kars'taki başlıca ileri gelenlerinin; Maniçof, Epurçek, Zadikof adlı Ermeniler olduğu, bunlara birkaç papaz ile Rus Kazak alayında yüzbaşı olarak görev yapmış olan Eşimof adlı kişinin liderlik edeceği ve adı geçen kişinin Tiflis'e geldiği, bunların amacının Ermenistan teşkili olduğu bildirilmekteydi.²² Ermenilerin bu hazırlıkları, Osmanlı Devleti tarafından Rusya'ya bildirilmiş ve gerekli tedbirlerin alınacağı konusunda diplomatik bir dille vaat almıştır.

Ermeniler, Rus hanedanının sempatisini kazanarak, onların desteğini alabileceklerine inandıklarından, özellikle çar ve çariçeye sevgilerini göstermek

¹⁹ BOA. Y.A. HUS. 369/20-2.(9 Şubat 1897)

²⁰ BOA. Y.A. HUS. 369/86-2-3. (6 Mart 1313)

²¹ BOA. Y.A. HUS. 242/35-4. (25 Rebiy'ül Evvel 1308)

²² BOA. Y. PRK. EŞA. 12/81-1.(28 Kanun-ı Evvel 1311)

için her yolu deniyorlardı. Nahçıvan şehri Ermenileri, Rus Çarı II. Aleksandr ve Çariçe Katerina adına Rostof Şehri'nde heykel yaptırmışlardır.²³ Heykellerin resmi açılışına, Eçmiyazin Ermeni Katolikosu'nun da Rostof'a giderek açılışa katılacağı ayrıca Ermenilerin Rostof şehrinde bulunan yabancı konsoloslara da davet ettikleri, bu nedenle Osmanlı sefiri olarak kendisinin de katılmasına izin verilmesini, çünkü açılışta Osmanlı Devleti aleyhine irad edilecek nutuklara ancak bu şekilde mani olabileceğini Petersburg'daki Osmanlı Büyükelçisi bildirmekteydi.²⁴ Ermenilerin Rus devlet adamlarının sempatisini kazanmak ve kendi taraflarına çekme çabaları bununla sınırlı kalmamıştır. Rusya Harbiye Nazırı'nın Kafkasya bölgesine gelişi ve bazı askeri birlikleri teftişi esnasında Nahçıvan Ermenileri, Rostof'ta Rus Harbiye Nazırı şerefine, Nahçıvan Ermeni Cemaati adına bir ziyafet vermişlerdir. Ziyafete, Rusya Ermenilerinin dini lideri konumunda olan Eçmiyazin Katolikosu Kırımyan'da katılmış ve ziyafette verdiği nutukta yine Rus Harbiye Nazırı'nın hoşuna gidecek sözler söylemiş ve akabinde Ermenilerin istek ve temennilerini dile getirmiştir.²⁵ Kafkasya ve Rusya hudutları dâhilinde Rus devlet adamlarının sempatisini kazanmak için Nahçıvan Ermenilerinin daima ön planda olduğu bunun bir plan ve proje çerçevesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ermenilerin plan ve projelerinin daha sonraki bir süreçte Rusya ve dünyadaki gelişmeleri de dikkate alarak bağımsız bir devlet kurmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle birinci amaçlarının bölgede çoğunluk oluşturan Müslümanların silahlı tedhiş (terör) hareketleri ile katliama uğratmak ve bölge dışına sürmek olduğu, bunun içinde meseleyi Müslüman-Hristiyan çatışması gösterecek, Rus devlet yetkililerini etkilemek doğrultusunda olduğu anlaşılmaktadır.

Ermeniler, Kafkasya bölgesinde özellikle Azerbaycan Türkleri ile birlikte yaşadıkları bölgelerde huzursuzluklar çıkarmaya başlamışlardır. Bu huzursuzluklardan bunalan Nahçıvan ve ona bağlı olan Zengezor, Şuşa ve Cebrail muhitinden altı bin hane İslam ahali (Azerbaycan Türkleri) Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek, Osmanlı ülkesine göç etmek arzusunda olduklarını bildirmişlerdir. Osmanlı Devleti göç etmek isteyenlerin durumunu görüşmüş, göçe sıcak bakmakla birlikte Rusya'nın bu göçe izin vermesi halinde bunların nelerle yerleştirileceği konusunda araştırmaya başlamıştır. İlk aşamada gelecek

²³ BOA. Y.A. HUS. 297/89-1. (11 Mayıs 1310)

²⁴ BOA. Y.A. HUS. 297/89-2. (9 Mayıs 1894)

²⁵ BOA. Y.A. HUS. 338/45-1-2-3. (12Teşrin-i Evvel 1311)

olan Nahçıvan göçmenlerinin Van ve Musul vilayetlerine veyahut Fırat Nehri boyundaki boş arazilere iskânlarını düşünölmüş ise de Rusya'nın bu bölgelere, iskâna karşı çıkacağı anlaşıldığından göçmenlerin Rusya'nın hâkim olduğu Kafkasya sınırları uzağında yer alan ve Payitaht'a yakın olan Kastamonu, Konya ve Ankara vilayetlerine iskânlarının daha uygun olacağı kanaati hâsıl olmuştur.²⁶ Nahçıvan göçmenleri geldiklerinde devletten herhangi bir masrafa sebep olmayacakları konusunda, ileri gelenlerinden söz alınması istenmiştir.²⁷ Bu göç hadisesinde, Rus Çarlığı'nın teşviki ile bölgeye Osmanlı ve İran ölkelerinden getirilip yerleştirilen binlerce Ermeni'nin çıkardığı huzursuzluk ile Müslömanların kullanımında olan toprakların bölgedeki Rus idareciler tarafından Ermenilere verilmesi ve bölgeye getirilen Ermeniler, Osmanlı ve İran'da karşılaştıkları Müslöman-Hristiyan huzursuzluğunu Azerbaycan topraklarına taşımaları etkili olmuştur. Özellikle silahlı çeteler kurarak bölgede dehşet ve katliamlara başlamalarında bölgeye sonradan gelen Ermenilerin büyük rolü bulunmaktadır.

Nahçıvan Bölgesinde Ermeni Çeteleri ve Katliamları

Yukarıda bahsedilen Nahçıvan ve civarında kültürel yardım faaliyetleri adı altında teşkilatlanan Ermeniler, kısa bir süre sonra silahlanmaya başlamışlardır. Özellikle Nahçıvan ve Revan bölgesindeki Taşnak (Hançer) terör cemiyeti öncülüğünde silahlanan Ermeniler, bölgede katliamlara başlayarak korku ve dehşet üretmişlerdir.

Ermenilerin bu faaliyetleri, Rusların Kafkasya bölgesinde üstönlüklerini kesin olarak kabul ettirdikleri ve Osmanlı'nın Anadolu sınırlarına hemhudut olduktan sonra Anadolu sınırında bulunan Rus vatandaşı Ermeniler hızlı bir teşkilatlanmaya başlamışlardır. Ermenilerin teşkilatlanmasını ve bu teşkilatlanmanın Osmanlı Devleti aleyhine olduğunu fark eden devlet yetkilileri, Rus Ermenilerinin her hareketini sefarethane ve şebenderlikleri aracılığı ile izleme politikasına başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu politikasında ne kadar haklı olduğunu daha sonraki gelişmeler göstermiştir. Bu politikaya bir örnek olması açısından; Nahçıvan Ermenilerinden olup Rusya'daki Rostof Şebenderliği'nden pasaportunu vize ettiren İstapan Karapetof adlı şahsın Nahçıvan

²⁶ BOA. BEO. 629/47148-1. (13 Mayıs 1312)

²⁷ BOA. BEO. 629/47148-2. (13 Mayıs 1312)

Ermeni Komitesi'ne mensup ve muzır (zararlı) şahıslardan olduğu bildirilerek, bu şahsın Osmanlı ülkesine girmemesi için ilgili vilayetler uyarılmıştır (6 Eylül 1890).²⁸

Yine 30 Temmuz 1896 yılında Rus Ordusu'ndan ihraç edilen bir Rus subay komutasında, Nahçıvan ile Loru arasında dört yüz kişiden mürekkep bir Ermeni çetesi toplanmış bunların bölgedeki Müslümanlara karşı tedhiş hareketine başladığı, ayrıca bu çetenin fırsat bulduğunda Osmanlı toprağına girerek yağma ve katliamlarda bulunacakları haber alınmıştır. Bunun önüne geçmek için bölgedeki valiler gereken tedbirleri alması, saldırı vukuunda derhal karşılık verilmesi konusunda uyarılmıştır.²⁹

Ermenilerin, Nahçıvan ve İran hududu civarındaki çetecilik faaliyetleri giderek artmaya başlamış, 2 Eylül 1896'da Ermenilerin Nahçıvan civarında toplanmaya başladıkları, Nahçıvan'daki İslam ahali arasında korku ve panik yaşandığı, hudutta toplanan bu çetenin Osmanlı ülkesine hücum etme amacı taşıdığı, Erzurum Vilayeti'nden Payitaht'a bildirilmiştir. İstanbul'dan gönderilen cevapta, hudut üzerindeki Erzurum Vilayeti'nin gerekli askeri tedbirleri alması ve hücum meydan verilmemesi konusunda uyarılmıştır.³⁰ Bununla birlikte diplomatik yollardan Nahçıvan hududunda Ermeni fesat çetesinin faaliyetlerinin engellenmesi için Rusya ile yapılan görüşmeler neticesinde; Ruslar, Kafkasya'daki askerlerinden iki bin kadarının hudut boyuna yerleştirerek bir kordon oluşturmuşlardır. Rusya bu tedbiri almakla birlikte, İran'ın Mako (Makü) Serdarı Timur Han'ın kontrolündeki Kürtlerin Rusya hâkimiyetindeki Nahçıvan köylerine yaptıkları saldırılar ve kötülüklerini bahane ederek Ermeni çetesinin bu nedenle toplandığını Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Makü Hanı Timur Han ise Nahçıvan'a olan saldırılar konusunda Osmanlı tebaası olan (Doğu)Beyazıt Sancağı Kürtlerini suçlamış ve Beyazıt Mutasarrıfı'nı tedbir almamakla itham etmiştir.³¹

Nahçıvan ve Revan Ermenilerinin fesat çıkarma konusunda sonuçlarının ne olacağını düşünmeden o kadar rahat hareket etmekteydiler ki, 14 Ekim 1898 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesinde, Nahçıvan ve Revan Ermenileri elli

²⁸ BOA. DH. MKT. 1749/42. (20 Ağustos 1306)

²⁹ BOA. DH. TMİK. M. 11/47-2. (20 Temmuz 1312)

³⁰ BOA. Y. PRK. ASK. 114/83-1-2.

³¹ BOA. A. MKT. MHM. 640/26-1-2. (20 Ağustos 1320)

kişiden oluşan bir çete oluşturarak, İğdır üzerinden Osmanlı ülkesindeki Van taraflarına sevk etmişler ve bu çete Van taraflarında Müslüman köylerine saldırılar düzenlemeye başlamıştır. Ayrıca Nahçıvan Ermenileri gönderilen bu elli kişilik çeteye takviye olmak üzere ikinci bir elli kişilik çete oluşturarak, gelişmelere göre Osmanlı ülkesine göndermek için hazırlamışlardır. Bu çeteler ayrıca yanlarında büyük miktarda silah ve cephaneyi Osmanlı ülkesine soktukları, bunları Osmanlı Ermenilerine, Taşnak Cemiyeti aracılığı ile dağıtacakları haber alınmıştır.³² Nahçıvan bağlantılı bu gelişmeler, I. Dünya Savaşı öncesinde Rus tebaası Ermenilerin teşkilatlanması neticesinde yaptığı faaliyetleridir.

Ermenilerin silahlı çeteler kurarak Azerbaycan Türklerine yönelik katliamları 1905 yılında zirve noktasına ulaşmıştır. 30-31 Mart ile 1 Nisan 1905 yılında Azerbaycan topraklarında Ermenilerin planlı ve hazırlıklı olarak başlattıkları saldırı ve tecavüzler Bakü, Nahçıvan ve diğer Azerbaycan yerleşim yerlerinde soykırım halini almıştır. Nahçıvan'a bağlı Zengezor muhitindeki köyler; Tombul, Cehri, Şıhmeded, Zek ve Saggarsu köylerinin ahalisi, 1905 Mayıs ayında Ermeni çetelerinin saldırılarına uğramış saldırılarda Azerbaycan Türklerinden binlercesi vahşice katledilmiş, kadınların namusuna tecavüz edilmiştir. Azerbaycan Türklerinden canlarını kurtaranlar dağ yollarını kullanarak Ordubat Kasabası'na sığınmışlardır. Bunların dışında Nahçıvan'a bağlı dört köyün ahalisi tamamen katledilmiştir.³³ Tombul adlı köyde gündüz vakti Ermeni çeteleri yangın çıkararak, kırk kişinin ölümüne sebep olmuşlardır. Baranca Köyü'nün ahalisi Ermeni tehdidi nedeniyle köylerini terk etmişler, köye gelen Ermeni çetesi köyde bırakılan canlı cansız bütün malları gasp etmiştir. Kamarlu Köyü'ne Ermenilerin saldırması üzerine Revan Kaymakamı oraya gitmiş ve ahaliyi teskin etmiştir.³⁴ 1905 yılı Mayıs ve Haziran aylarında sadece Nahçıvan civarında Ermeni çeteleri tarafından şehit edilen Azerbaycan Türklerinin sayısının otuz bin olduğu Osmanlı arşiv kayıtlarında mevcuttur.³⁵ 1905 yılında başlayıp 1906 yılı başlarına kadar devam eden bu Ermeni saldırıları neticesinde Nahçıvan'da ikamet eden yirmi dokuz Osmanlı vatandaşı

³² BOA. Y. PRK EŞA. 31/86. (2 Teşrinievvel 1314)

³³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Beşir Mustafayev, s. 277-302.

³⁴ BOA. Y. HUS. 489/21-3.

³⁵ Beşir Mustafayev, "Ermenilerin ve Malakanların Şamahı'da Yaptıkları Mezalim, Arşiv Belgelerine Göre Tarihi Gerçeklik 1905-1920)", **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 35, (Mart-Nisan 2013), s. 3.

Müslüman da Ermeniler tarafından öldürülmüş, on Osmanlı vatandaşı Müslüman ise Nahçıvan'da ki Osmanlı Şehbenderliği'ne sığınmıştır. Nahçıvan'daki Osmanlı vatandaşı Müslümanların evleri, Ermeni çeteciler tarafından yağmalanmıştır.³⁶ Nahçıvan'da Ermenilerin, Azerbaycan Türklerine yönelik katliamlarının, İran'ın Tebriz Şehri'nde duyulması üzerine buradaki Azerbaycan Türkleri, Ermenileri protesto etmişlerdir. Protestoda bazı kargaşalıklar yaşanmış, bu esnada çarşı ve pazarlardaki işyerleri kapanmış, bazıları da zarar görmüştür.³⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Ermenilerin Kafkasya'da güya gizli teşkilatlanması aşikâr bir hale gelmiş ve Kafkasya Ermenilerinin savaşta Rusya'ya sadakat göstereceği ve Rus ordusuna katılacakları Ermeni din adamları ve teşkilata mensup Ermeniler tarafından ilan edilmiştir.

Böylece Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı süresince Kafkas Cephesi'nde Ruslarla yoğun işbirliğine girmişlerdir. Bu işbirliği neticesinde Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Ordusu'nun yenilmesinde ve Doğu Anadolu'daki şehirlerin Rus istilasına düşmesinde aktif rol oynamışlardır. Rus Çarlığı'nın Ekim 1917 yılında çökmesi üzerine Nahçıvan, Erivan ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde kontrolü ele geçirerek yüz binlerce Müslüman Türk ve diğer Müslüman unsurların katliama uğratılmasında Antranik, Dro vb. çete başlarının öncülüğünde hareket etmişlerdir. Nahçıvan'daki Ermenilerin yapmış olduğu katliamlara misal olması açısından, Osmanlı Ordusu'nun 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması gereğince bölgeden çekilmesinden sadece yirmi bir gün sonra Kınalı Karahaç adlı yerdeki karargâhlarına topladıkları yedi bin altmış üç Azerbaycan Türkünü yakmak suretiyle öldürdükleri, üç yüz altmış genç kadını alıp götürdükleri, yine Nahçıvan'ın Şerur Nahiyesi'ne bağlı Emup İslam Köyü'ne, Osmanlı Ordusu'nun çekilmesinden iki ay sonra saldırmışlar ve üç gün muharebeden sonra bir şey yapamayacaklarını anlayınca, hiçbir şey yapmayacaklarını kutsal bildikleri değerler üzerine yemin ederek, köyün Müslüman ahalisini aldatmışlar, köy halkının mücadelesini kırarak teslim almışlardır. Köydeki bin üç yüz otuz üç kişinin tamamını öldürerek, bu köyden de altmış genç kadını alıp götürdükleri ve bu kadınlara yapılan uygunsuz davranışların her taraftan duyulduğu işitilmiştir.³⁸ Bu olay sadece

³⁶ BOA. BEO. 2744/2057721. (22 Zilkade 1323)

³⁷ BOA. Y. HUS. 489/18-2. (22 Haziran 1321)

³⁸ BOA. Y. HUS. 489/18-2. (22 Haziran 1321)

misal olması açısından verilmiştir. Bu olay Ermenilerin, Nahçıvan ve civarında yaptıkları katliamlara sadece bir Osmanlı belgesinde yer verilen vahşiliklerdir. Nahçıvan'da ve bağlı kırk beş köyde Ermeniler, Azerbaycan Türklerine soykırım derecesinde katliamlar yapmışlardır.³⁹ Tarafsız ve bağımsız uluslararası kuruluşlar tarafından yapılacak incelemede bu durumun ortaya çıkacağından kuşku duyulmamaktadır.

Sonuç

Ermeniler, 1789 Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı fikirlerden etkilenecek, özerklik veya bağımsızlık kazanan Sırp ve Rumları kendilerine örnek almışlardır. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren görünüşte sosyo-kültürel alanda örgütlenmeye başlamışlardır. Bu amaçla, Avrupalı büyük devletler nezdinde kendilerini tanıtmaya ve onlar aracılığı ile Osmanlı ülkesindeki konumlarını güçlendirme çalışmalarına giriştiler. Bunların yanı sıra Kafkasya bölgesini istila eden Rusya Çarlığı ile de yakın temas içinde olmaya gayret ettiler. Sırp ve Rum isyanlarında büyük devletlerin sonucun belirlenmesinde çok büyük etkileri olduğunu bildiklerinden, Ermeniler de aynı stratejiyi izlemeye başladılar. Önce sosyo-kültürel haklar konusunda Batılı devletler nezdinde girişimlerde bulundular, akabinde Osmanlı Devleti ile yaptıkları savaşlarda Avrupalı devletlerin tarafını tutarak, onların sempatisini kazanmaya çalıştılar. Bu tutumlarında da kısmen başarılı oldular. Osmanlı ülkesinde gayrimüslim azınlıkların sosyo-kültürel hakları ne zaman söz konusu olsa Avrupalı devletlerin öne ilk sürdükleri Ermeniler olmuştur. Bu durumun oluşmasında, XIX. yüzyılda Avrupalı devletler ile yapılan savaşlarda özellikle Ruslarla olan savaşlarda Ermeniler açık bir şekilde Rusların tarafını tutarak, Osmanlı Devleti aleyhine hem istihbarat hem de silahlı olarak yer almışlardır.

Ermeniler, XIX. yüzyıldan itibaren Rusya'nın istila ettiği Kafkasya bölgesinde teşkilatlanmaya başlamışlardır. Ermeni teşkilatlanmalarında din adamları ve tüccarlar ön planda bulunmaktaydı. Din adamları yardım toplamasında ön planda yer alırken tüccarlar Ermeni örgütlenmelerinin parasal kaynağını oluşturuyorlardı. Eçmiyazin Katolikosluğu her ne ad altında kurulsun hemen hemen bütün Ermeni teşkilatlarının yönlendiricisi

³⁹ İbrahim Ethem Atnur, "Nahçıvan'da Ermeni Mezalimi 1918-1920)", *Atatürk Dergisi*, (Erzurum-2002) s. 81-87.

maddi ve manevi destekçisi konumunda bulunuyordu. Kafkasya bölgesine gelen üst düzey Rus devlet adamlarının karşılanması ve ziyafet verilmesinde, Ermeni teşkilatların topladığı yardımların muhafazasında ve gerekli yerlere dağıtılmasında Eçmiyazın katolikoslarının ön planda olduğu görülmektedir. Ermeniler tarafından Rostof şehrinde yaptırılan Rus çarı ve çarıçesinin heykellerinin açılış töreninde bile Katolikos başrolde bulunmaktaydı.

Ermeni teşkilatlanması özellikle Azerbaycan topraklarında ve Azerbaycan Türklerinin nüfus bakımından ezici çoğunluk oluşturdukları; Nahçıvan, Revan, Bakü, Karabağ şehir ve bölgelerinde kendini göstermiştir. Ermeniler, örgütlendikleri bu şehir ve bölgelerde ileriki zamanda kuracakları bağımsız Ermenistan'ın temellerini atmaya çalışıyorlardı. Ancak bahsi geçen yerlerde Azerbaycan Türklerinin nüfus bakımından çoğunluk olması nedeniyle öncelikle Azerbaycan Türklerinin buralardan temizlenmesi gerekiyordu. Rus hâkimiyetindeki Kafkasya bölgesindeki güya sosyo-kültürel alanda faaliyet gösteren Ermeni teşkilatları kısa bir süre sonra silahlı hale gelmişlerdir. Nahçıvan ve Revan çevresinde Azerbaycan Türklerine katliamlar yapmaya başlamışlardır. 1905 yılında Bakü'de başlayan Azerbaycan Türklerine yapılan Ermeni saldırıları ile başlayan çatışmalar kısa sürede Revan ve Nahçıvan şehirlerine de yayılmıştır. Ermeniler on binlerce Azerbaycan Türkünü katletmişlerdir. Maalesef, o dönemdeki Rusya Devleti ve diğer Avrupalı devletler ortak din birliği ile hareket ederek, olayların yaşanmasında masum olan Azerbaycan Türklerini suçlamışlardır. Günümüze kadar da katliama uğratılan Azerbaycan Türklerinin hak ve hukuklarını savunan dünya çapında etkin herhangi bir teşkilat veya oluşum görülmemiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA. A. MKT. MHM. 640/26-1-2.

BOA. BEO. 2744/2057721.

BOA. BEO. 629/47148-1.

BOA. DH. MKT. 1749/42.

BOA. DH. TMIK. M. 11/47-2.

BOA. Y. HUS. 489/18-2.

BOA. Y. HUS. 489/21-3.

BOA. Y. PRK EŞA. 31/86.

BOA. Y. PRK. ASK. 114/83-1-2.

BOA. Y. PRK. ASK. 46/50.

BOA. Y. PRK. EŞA. 12/81-1.

BOA. Y.A. HUS. 242/35-4.

BOA. Y.A. HUS. 297/89-1.

BOA. Y.A. HUS. 297/89-2.

BOA. Y.A. HUS. 324/47-1-2.

BOA. Y.A. HUS. 332/63-1;

BOA. Y.A. HUS. 332/63-2.

BOA. Y.A. HUS. 332/63-3.

BOA. Y.A. HUS. 338/45-1-2-3.

BOA. Y.A. HUS. 369/20-2.

BOA. Y.A. HUS. 369/86-2-3.

Kitap ve Makaleler

- Atnur, İbrahim Ethem, “Nahçıvan’da Ermeni Mezalimi 1918-1920”, **Atatürk Dergisi**, (Erzurum-2002).
- Deliorman, Altan, **Türklere Karşı Ermeni Komitecileri**, Boğaziçi Matbaası, İstanbul, 1975.
- Eroğlu, Veysel, **Ermeni Mezalimi**, Üçüncü Basım, Sebil Yayınları, İstanbul.
- Eyicil, Ahmet, “1895 Maraş ve Zeytün İsyanı”, **Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi**, Sayı: 11, (2000).
- Halaçoğlu, Ahmet, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları 1895 Trabzon Örneği”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, (Editörler; İdris Bal-Mustafa Cufalı), Nobel Yayıncılık, Ankara, 2003.
- Karasandık, Özlem, “Ayrılıkçı Ermeni Siyasi Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti’nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 16-17, (Kış, 2004-İlkbahar, 2005).
- Koçak, Ender, **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Halep Vilayeti’nde Ermeni Ayaklanmaları (1895-1915)**, Mersin Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2007.
- Kuran, Ercüment, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- Metin, Halil, **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.
- Mustafayev, Beşir, “Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan’ın Nahçıvan’daki Katliamları (Arşiv Belgelerinin İzinden), Atatürk Üniversitesi, **TAED**, Sayı: 47, (2012).
- Mustafayev, Beşir, “Ermenilerin ve Malakanların Şamahı’da Yaptıkları Mezalim, Arşiv Belgelerine Göre Tarihi Gerçeklik 1905-1920”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 35, (Mart-Nisan 2013).

Sarınay, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı 1878-1918”,
Akademik Bakış Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, (2008).

Sonyel, Selahi, “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dö-
nemi”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Ya-
yınları, Ankara, 2001.

Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstan-
bul, 1976.

ERİVAN VƏ CİVARINDA TÜRKLƏRƏ KARŞI YAPILAN KATLIAMLAR (1918-1920-ci illər)

Abdulla MUSTAFAYEV*

Özet

Makalede kaydedildiği gibi Azerbaycan halkının facialarla dolu tarihinin en kanlı sayfalarından birini 1918-1920 yılları oluşturmaktadır. Anılan dönemde menfur komşularımız olan Ermenilerin halkımıza karşı uyguladığı soykırım olayları arşiv kaynaklarına dayanarak incelenmiştir. Bellidir ki, I. Cihan Savaşı'nın yarattığı ortamdan faydalanan Ermeniler öncelikle Türkiye sınırları içinde "Ermenistan Devleti" oluşturmak için İtilaf ülkelerinin ve Rusya'nın kölesine çevrilerek Türklere karşı çok büyük katliamlar gerçekleştirmişler. Bu amaçla da İtilaf Devletleri Ermeni Daşnaklarına tüm araçlarla yardım etmişlerdi. Bu dönemde Ermeni teröristleri ve silahlı haydut çeteleri 100 binlerce sivil Türk nüfusunun kanını akıtmış, onların emlaklarını yağma etmiş, evlerini yakmış, erkekleri, kadınları ve çocukları vahşice şehit edilmiştir. Fakat Türk kuvvetleri karşısında mağlup olan Ermenistan Batum Barış Anlaşması'nı imzalayarak Azerbaycan topraklarına karşı olan toprak iddialarından vazgeçse de, kısa sürede Türkiye'nin mağlup olmasından faydalanarak Rusya'nın desteği ile Azerbaycan topraklarında kendi çirkin amaçlarını gerçekleştirmek için yerel halkı-Azerbaycanlıları soykırıma uğratmışlardır. Azerbaycan'ın her yerinde, o sıradan Erivan kazasında yüz binlerce Azerileri katleden, öz topraklarından göç ettiren Ermeniler, hiçbir temel olmadan Türkleri güya Ermenilere karşı "soykırım" yapmakla suçlamaktadır. Oysa Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı gerçekleştirdikleri soykırım hakkında on binlerce arşiv belgeleri mevcuttur. Bugüne kadar korunmuş arşiv belgelerinde Erivan kentinde, Vedibasara ilçesinde, Göyçe ilçesinde, Zengezur'da, Yeni Beyazit'de,

* Dosent, Naxçıvan Dövlət Universiteti, a.mustafayev1965@gmail.com

Sürmeli’de, Zengibasara vb. Azerbaycan topraklarında Ermenilerin halkımıza karşı vahşilikleri geniş biçimde yansıtılmıştır.

Bugün hiçbir belgeye, arşiv malzemesine vb. dayanmadan “Ermeni soykırımı” törettiğine göre Türkiye’yi suçlu bulan devletlerin çifte standartlar yürüttükleri tüm dünyada bilinmektedir. Eğer böyle olmasaydı, oluşmayan uydurma “Ermeni soykırımı” olayını çaba göstererek güya olmuş olay gibi göstermeye çalışan, bu “soykırımı” tanımayan insanların cezalandırılmasını öngören “kanunlar” kabul eden Avrupa’nın “demokratik” devletleri çok da uzak olmayan tarihi geçmişte yaşanan “Hocalı” soykırımı için Ermenileri suçlu saydılar. Ne yazık ki, kendilerini insan özgürlüğünün savunucuları olarak göstermeye çalışan dünyanın önde gelen Hristiyan devletleri 250 binden fazla Azerbaycanlıyı kendi öz topraklarından göç ettiren, Azerbaycan’ın bugünkü arazisinin % 20’sinden fazlasını işgal eden, BM kararlarını sayı salmayan, işgalci eylemlerini bugün de devam ettirmeye çalışan Ermenistan’ın yaptıklarına göz yumuyor, hiçbir önlem almıyorlar.

Anahtar Kelimeler: Büyük Ermenistan, Taşnaksutyun, Uydurma “Ermeni soykırımı”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Andranik, Erivan kazası, Zengezur kazası, Vedibasara ilçesi

GENOCIDE AGAINST TURKS IMPLEMENTED IN IREVAN AND AROUND (1918-1920)

Abstract

It is shown in the article that the history of Azerbaijan people is full of tragedies and the 1918-1920 years are the bloodiest pages of this history. The damned neighbors Armenians' genocide against our people in that period has been investigated according to the archives materials. During World War I the Armenians took advantage of the situation and at first they decided to form an "Armenian state" within the Republic of Turkey. For that aim Armenians became the helpmates of Russia and Atlanta countries and carried out great massacres against the Turks. The Armenian Dashnaks helped those countries by all means. At that period the Armenian terrorists and armed bandits killed 100 thousands of peaceful Turkish citizens, robbed their properties and burned their homes. They killed men, women and children brutally.

Armenians were defeated by the Turkish army. They had to sign the Batum Treaty and to refuse their territorial claims from Azerbaijan. But soon they again took advantage of defeat of Turkey. To implement their aggression actions in the Azerbaijan territories the Armenians again began genocide acts against the local people - Azerbaijanis by the patronage of Russia. In all parts of Azerbaijan, as well as in the Iravan province Armenians executed 100 thousands of Azerbaijanis, drove them out of their native lands and without having any grounds, they blamed the Turks as if they did "genocide" against Armenians. In reality, there are ten thousands of archives materials about the Armenian genocide against peaceful Azerbaijan citizens. In the saved archives materials it has been clearly shown the Armenians' genocide against the Azerbaijanis in the city of Iravan, in the provinces of Vedibasar, Geyche, Zengezur, Yeni Bayazid, Surmeli, Zengibasar and other Azerbaijan territories.

At present, it is clear all over the world that some countries lead bilateral standards. They do not ground any documents, any archives materials and put the blame on Turkey to be guilty for the "Armenian genocide". If it is not so, some "democratic" states of Europe would not try to show the imaginary "Armenian genocide" as if it were a real event, though it hadn't happened. These "democratic" states have passed the laws to punish everybody who doesn't

accept this imaginary “genocide”. And if these states are so “democratic” why don’t they chastise Armenia for the Hojali genocide where Armenians killed thousands of peaceful citizens of Hojali city not long ago.

We are very sorry that, the leading Christian states of the world declare themselves to be the supporters of peace in the world. But these “democratic” states don’t chastise Armenia, which has driven out more than 250 thousand of Azerbaijanis from their native lands, which has occupied 20% of the Azerbaijan territories, which doesn’t attach importance to the UNO decisions and tries to continue its aggressive policy at present. We are very sorry that, the world community tolerates this injustice and willfulness of Armenia and they haven’t taken any measure yet.

Key Words: Azerbaijan Republic, Armenia, Dashnakstyun, imaginary “Armenian genocide”, Andranik, Zengezur province, Vedibasarsar province

Azərbaycan xalqının faciələrlə dolu olan tarixinin ən qanlı səhifələrindən birini 1918-1920-ci illər təşkil edir. Bu illərdə mənfur qonşumuz olan ermənilər I cahan müharibəsinin yaratdığı şəraitdən istifadə edərək ölkəmizə qarşı ərazi iddialarına başladılar. Əvvəlcə Türkiyə ərazisində Ermənistan dövləti yaratmaq istəyən ermənilər müharibənin gedişində Antanta dövlətlərinin və Rusiyanın tərkibində türklərə qarşı vuruşaraq öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdılar. Bu dövrdə erməni terrorçuları və silahlı quldur dəstələri 100 minlərlə dinc türk əhalisinin qanını axıtmış, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, kişiləri, qadınları və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Ermənilərin dünya müharibəsində Rusiyanın qələbə çalmasında əsas maraqları ondan ibarət idi ki, Rusiyanın ələ keçirəcəyi Türkiyə torpaqlarının bir hissəsində, yəni Şərqi Anadoluda “Böyük Ermənistan” yaratsınlar və İrəvan quberniyasını da bura birləşdirsinlər. Ermənilərin “Böyük Ermənistan” xəritəsinə görə bu “dövlət” üç dəniz arasını, yəni Ağ, Qara və Xəzər dənizlərinin arasını əhatə etməli idi. Erməni tarixçisi A.Lalayanın da etiraf etdiyi kimi, “Daşnaksütyun” partiyası “Azərbaycandakı Qarabağ, Naxçıvan, Gürcüstandakı Borçalı, Axıska, Axalkələk torpaqlarını məhv etmək və Türkiyənin Şərqi Anadolu, lap Aralıq dənizindək ərazisini qopartmaqla nəhəng Ermənistan yaratmaq” fikrindən əl çəkməyərək həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana qarşı müharibəyə başladı. (14,səh.7).

Lakin türk qoşunları qarşısında məğlubiyyətə düşərək olan daşnak ordusu geri çəkildikən yolları üzərindəki bütün Türkiyə və Azərbaycan kəndlərini dağıdaraq əhalisini qırırdılar. Hələ 1918-ci ilin may ayına qədər ermənilər İrəvan quberniyasının 197 kəndini dağıdaraq 100 mindən artıq azərbaycanlıyı qətlə yetirmişdilər (8, səh.151). Ümumiyyətlə, 1918-ci ilin yanvar ayından türklərin İrəvan quberniyasına gəlmələrinə qədər olan dövrdə ermənilər 300-dən çox azərbaycanlılar yaşayan kəndləri qarət edərək dağıtmışdılar. Türk ordusu İrəvan quberniyasını ermənilərdən təmizlədikdən sonra isə digər qəzalardan qovulmuş azərbaycanlılar türklərin nəzarəti altında olan bölgəyə toplaşmışdılar. Bu bölgədə 500 min nəfərdən çox qaçqın toplaşmışdır (3, siy.1, iş 15, vər.9).

1918-ci il iyun ayının 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan Batum sülh müqaviləsinə əsasən Ermənistan Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina etsə də, tezliklə vəziyyət dəyişir. Belə ki, I dünya müharibəsinin sonlarında, yəni 1918-ci ilin payızında beynəlxalq vəziyyətin

Antanta ölkələrinin, o cümlədən onun quyruğunda gedən Ermənistanın xeyrinə dəyişməsindən sonra yenidən ermənilərin Azərbaycanın bir sıra ərazilərinə, o cümlədən Zəngəzur qəzasına qarşı iddiaları kəskin xarakter alır. Bəhs olunan dövrdə erməni millətçiləri Lori-Pəmbək, Şoragəl qəzasından başlayaraq İrəvan quberniyasının qəzalarına və Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasınadək əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlıların təşkil etdiyi geniş bir coğrafiyada qanlı qırğınlar törətdilər. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təsis etdiyi Fövqəladə İstintaq Komissiyasının araşdırmaları nəticəsində ortaya çıxan sənədlər toplusu 36 cildədən ibarət olmuşdur ki, bunun da 2 cildi tək-cə Zəngəzurdə baş verən qırğınları əhatə etmişdir. Ermənilərin torpaq iddialarına qarşı Ə.M.Topçubaşev Azərbaycanın mövqeyini bildirərək qeyd edirdi ki, “Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi beş və ya on kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv dörd sancaq-Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu elə bir xanlığın ərazisidir ki, burada ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışmağa əsas yoxdur. Özü də onlar buranın yerli əhalisi deyildirlər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, erməni respublikasına daxil olan İrəvan vilayətinin sancaqlarında 100 mindən çox müsəlman əhalisinin qalmasına baxmayaraq, onların məskunlaşdıqları torpaqlara biz göz dikməmişik...” (8,səh.190).

1918-ci il sentyabrın 23-də Berlində imzalanmış müqavilədə nəzərdə tutulurdu ki, Azərbaycanın müstəqilliyi Rusiya tərəfindən tanınması şərtilə Türkiyə ordusu Azərbaycandan çıxarılacaqdır.1918-ci il oktyabr ayının 30-da Mudros müqaviləsi imzalanır. Alman-türk blokunun məğlubiyyəti ilə əlaqədar türk ordusu Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan çıxmağa məcbur olur. Noyabr ayının 3-də Ə.M.Topçubaşev Azərbaycan hökuməti adından Mudros barışığının Azərbaycana aid maddələrinə etiraz edir. (17,səh. 272). Mudros sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra türklərin Qafqazdan getməsi ilə eyni vaxtda Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti ağırlaşır. Cəfərqulu xan Naxçıvanski ermənilərin təcavüzü haqqında yazırdı: “Türklər getdilər, yenə bizdə müsəlman kəndlərinin məhv edilməsi, heç bir günahı olmayan müsəlman qadın və uşaqların döyülməsi və öldürülməsinin qanlı səhifələri təkrar olunmağa başlandı. Yenə də İrəvan quberniyasında ermənilər tərəfindən qəddar ölümə məhkum edilmiş on minlərlə müsəlmanın

ürək parçalayan qışqırığı və nalələri göyə yüksəlmiş” (Şərqi qapısı qəzeti, 4 aprel, 2002-ci il).

Türklərin çıxdıqları əraziləri yenidən erməni ordusu işğal etməyə başlayır. İlk növbədə Gərnibasar rayonu işğal edilir. Türklərin bu əraziləri tutduqları vaxt evlərini tərk edən ermənilər geri qayıtdıqca yerli müsəlman əhaliyə-azərbaycanlılara divan tutmağa başlayırlar. Azərbaycanlıların şikayətlərinə erməni hakimiyyət orqanları belə cavab verirdilər: “Siz türkləri buraya çağırıdınız, ona görə də sizi doğrmaq lazımdır”. Məcburiyyət qarşısında qalan azərbaycanlılar tədricən Vedibasara və Aralığa köçürdülər.

İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisi ermənilərin yenidən qırğınlar törədəcəklərini bildiklərindən bunun qarşısını almaq üçün general Tomsona memorandum göndərirlər. 1918-ci il noyabrın 19-da göndərilən memorandumda qeyd edilirdi ki, “İrəvan quberniyası bu ilin birinci yarısında erməni hərbi hissələri tərəfindən müdafiə olunan erməni əhalisi ilə müsəlman əhalisi arasında baş verən qanlı döyüşlər meydanına çevrilmişdir. Bu toqquşmalar nəticəsində İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin bir hissəsi ermənilər tərəfindən qırılmış, digər hissəsi dağlara qaçmışdır. Zaqafqaziya respublikaları ilə Türkiyə arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, Türkiyə tərəfindən tutulmuş Sürməli, Şərur qazalarının, İrəvan və Eçmiədzin qazalarının bir hissəsinin müsəlman əhalisi öz kəndlərinə qayıdaraq dinc əməklə məşğul olmağa başlamışdılar. İndiki zamanda müttəfiq dövlətləri ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən, türk ordusu İrəvan quberniyasından geri çəkilməmişdir. Bizə gəlib çatan məlumata görə erməni hökuməti türk ordusunun boşaltdıqları əraziləri tutmaq və bu ərazilərdə Türkiyədən gələn qaçqınları yerləşdirmək istəyir. Bunu bilən çoxlu müsəlman əhalisi ermənilərin yeni zorakılıqlarından canlarını qurtarmaq üçün öz doğma kəndlərini tərk etməyə məcbur olur və müxtəlif yerlərə dağılırlar. Əgər əhalinin mal və can təhlükəsizliyi qorunmazsa, 450 mindən çox əhali öz doğma yurdlarını ataraq aclıqdan və soyuqdan məhv olacaqlar” (16, s.5, iş 33. v. 17-18).

İrəvanda azərbaycanlıların vəziyyəti daha faciəvi şəkil almışdır. Hətta, könüllü olaraq silahlarını təhvil verən və Ermənistan hökumətini tanıyan müsəlman əhaliyə qarşı da qəddarlıq edirdilər. 1918-ci il dekabrın 23-də Şərur nahiyəsinin baş komandanı Kərim xan tərəfindən Kalbalı xana göndərilən məlumatda deyirdi: “İrəvanda fransız nümayəndələri oturmuşlar. Silahlarını

təhvil verərək ermənilərə təslim olan müsəlman kəndlərinin adamlarına ermənilər dəhşətli dərəcədə əzab-əziyyət verirlər. Müsəlmanların cavan və qabiliyyətli adamlarını tutub edam edirlər... Eyni zamanda, İrəvanda oturan Fransa nümayəndələrinə hər gün “müsəlmanlar bizə zülm edirlər” deyərək onları həmin kəndlərə buraxmırlar. Dəvəlini və Qəmərini götürmək üçün mənə 700 süvari, 4 top, 4 pulemyot köməklik etməni xahiş edirəm” (9, səh. 101-102).

Ermənilərin bu təcavüzü ilə əlaqədar 1918-ci il dekabrın 22-də Ordubad qəzasının Milli Komitəsinin sədri Hidayət Seyidzadə Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatında yazırdı: “Türklərin Qafqazdan, eləcə də Naxçıvan qəzasından gedişindən sonra ermənilər yenə də Zəngəzur qəzasına, Şərur qəzasına və İrəvan quberniyası müsəlmanlarına qarşı düşmənçiliyə başlayıblar. Zəngəzur qəzasında 20-yə qədər kəndin əhalisi öz doğma yurdlarını tərk edib İrana, Qarabağa və bizə qaçmaqla xilas olublar. Bir sıra kəndlərdə Ararat hökuməti bütünlükdə Zəngəzur qəzasının bu hökumətə birləşdirildiyi haqda elanlar yaymışdır...” (15, səh.73). Hidayət Seyidzadə ermənilərin əsas məqsədlərini açıqlayaraq daha sonra məlumatında yazırdı ki, “...Bununla da onlar qarşılıqları belə bir məqsəd qoymuşlar ki, xalqların sülh konfransında bu yerlərə olan hüquqlarını sübut etmək və oranı Ermənistanın torpaqları elan etmək üçün Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarının bütün müsəlman əhalisini qırsınlar, yaxud bütün qəzaları müsəlmanlardan “təmizləsinlər”. Belə ki, müsəlmanlar yaşamayan boş qəzaları bütün xalqlar onsuz da ermənilərin hesab edəcəklər. Bu səbəblər üzündən ermənilər minlərlə müsəlmanı öldürür, qanımları dağlara, səhralara axıdılır, yüzlərlə kənd yerlə yeksan edilir, ermənilərin ayaqları altında bizim namusumuz tapdalanır, hər yerdə qadınların, qızların ağlaşması eşidilir. Nə vaxta kimi bizim hökumətimiz kənar şəxs kimi müsəlman qardaşlarının qırğına, məhv edilməsinə soyuqqanlıqla baxacaq, nə vaxta kimi ermənilərin yalnız müsəlmanlara qarşı yönəldilmiş vəhşilikləri davam edəcək?. Görəsən, bütün xalqlara canı yanan amerikalılar, nəhayət, nə zaman bizim xalqın taleyini öz əlinə alacaq?...” (6, səh.88). 1919-cü ilin yanvar ayında ermənilər Vedibasər mahalının Kərkab, Ataşbəyli, Keşişdağ, Dəgənzə, Qaraarxac, Qədili, Şahablı və Çəmənəkənd kəndlərinin 20 mindən artıq müsəlman əhalisini soyqırma məruz qoydular (9, səh.105-106). 1919-cu il yanvarın 23-də Ermənistanın daşnak hökumətinin qoşunları Göyçə mahalının 22 kəndini darmadağın

edərək yandırdılar, əhalini məhv etdilər (Vətən səsi qəzeti, 15 oktyabr. 1993-cü il). Ermənilərin bütün bu vəhşiliklərinə etiraz olaraq Ermənistan hökumətinə və Müttəfiqlərin Ali Komandanlığına Azərbaycan hökuməti adından nota göndərilə də, heç bir nəticəsi olmadı (3, siy.1, iş 41, vər. 60). Əksinə, 1919-cu il aprelin 12-13-də Göyçə mahalının dinc əhalisi üzərinə hücum keçən ermənilər 60 min nəfərdən artıq əhalisi olan 21 kəndi dağıtdılar (1, siy.7, iş5, vər. 16). Nəticədə Ararat Respublikası qarşısına qoyduğu məqsədə çatır, yəni Göyçə mahalında artıq bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, ermənilər arasında azərbaycanlılara qarşı ingilis və amerikan əsgərləri də vuruşurdular. Bunu çoxlu arxiv sənədləri də təsdiq edir. Belə ki, Molla Əli Əşrəf Hacı Molla Rəhimzadə tərəfindən Gəncə qəza rəisinə göndərilən məktubda bildirilirdi ki, "... ermənilərin arasında amerikan və ingilis əsgərləri də var. İrəvandan gələnlər danışırlar ki, Yeni Bəyazid 15 top, pulemyot və 4 furqon patron göndəriblər" (1, siy.7, iş 5, vər. 20). Ermənilər Yeni Bəyazid qəzasının Paşakənd kəndinə hücum edərək 300 nəfəri yaralamış, 17 nəfəri əsir alaraq Elenovka kəndinə aparmışdılar. (4, f. 277. siy.2, iş 58, vər.25). Həmin gün Eçmiədzin (Üçkilsə) qəzasının 600 nəfərdən ibarət olan Tıxt kəndinin əhalisi ermənilər tərəfindən tamamilə qırılır. (4, f. 277. siy.2, iş 58, vər.25). Ermənilərin bu vəhşilikləri barədə Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Cəfərov radio vasitəsilə bütün dünyaya məlumat yayaraq təcili tədbirlərin görülməsi barədə müraciət etsə də nəticəsiz qaldı.

Ermənilərin İrəvan quberniyasının bütün qəzalarında törətdikləri vəhşiliklər, qırğınlar barədə arxivlərdə on minlərlə sənəd saxlanılır. Bu sənədlərdə Vedibasar mahalında əhalinin 90%-dən çoxunu təşkil edən azərbaycanlıların başlarına ermənilər tərəfindən gətirilən müsibətlər geniş əksini tapıb. Vedibasar əhalisi başda Abbasqulu ağa Şadlinski olmaqla ermənilərə qarşı mərdliklə mübarizə aparırlar. Lakin Ermənistan dövləti və eyni zamanda xarici dövlətlər (Amerika, İngiltərə, Rusiya, Fransa) tərəfindən müasir hərbi texnika, maliyyə yardımı və hətta canlı qüvvə ilə təmin olunan nizami erməni ordusu qarşısında yalnız ov tüfəngləri ilə silahlanmış azərbaycanlılar lazımı müqavimət göstərə bilməzdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər vedililərin güclü müqaviməti ilə qarşılaşırlar və dəfələrlə məğlub olaraq geri çəkiliblər. Ona görə də hiyləyə əl ataraq əhaliyə müraciət edirlər. Polkovnik Doluxanovun müraciətində göstərilirdi ki, əgər

silahlarını təhvil verib erməni qoşunlarını kəndə buraxsalar, onlarla yaxşı rəftar edəcəklər. Bu yol ilə kəndlərə daxil olan ermənilər Dəvəli, Seyid-Kətanlı, Xaraba-Kətanlı, Şahablı və s. kəndlərin əhalisinə amansız divan tutdular. İrəvan quberniyasının Vedibasar və Milistan rayonları üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi Məhərrəm Əliyevin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sədrinə göndərdiyi məlumatda bu hadisələr geniş təsvir edilmişdir (5, səh. 370-371)

Ermənilər bu məğlubiyyətdən sonra ingilis missiyasına yazılı və şifahi məlumatlar göndərərək onları aldadırdılar ki, guya Sasun polku vedililərin razılığı ilə kəndlərə daxil olmuş və atəşlə qarşılaşmışdılar. Lakin təbii ki, bu onların uydurması, növbəti yalanları idi. Ermənilər hətta ingilislərə bildirdilər ki, vedililərə türk əsgərləri köməklik edirlər. Bununla əlaqədar olaraq Britaniya hərbi nümayəndəsi iyulun 11-də Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi M.X.Təkinskiyə nota vermişdi. (16, siy. 5, iş 74, vər.192). 1919-cu il iyulun 12-də Azərbaycanın Gürcüstan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəsinin müavini F.Vəkilov general Koriyə etiraz notası göndərir. Notada göstərilirdi ki, “Mənim hökumətim hər gün İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanlara qarşı Ermənistan hökuməti tərəfindən təqiblərin artması barədə məlumat alır. Müsəlman kəndlərinə nizami erməni qoşunları göndərilir və onlar qadınlara, uşaqlara rəhm etmədən bütün əhalini qırır və evlərindən qovurlar. Dağıdılmış kəndlərdən yüzlərlə qaçqın Gürcüstan ərazisindən keçərək Azərbaycana pənah aparırlar” (5, səh. 552-553). Azərbaycan hökuməti Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırma müttəfiq dövlətləri inandırmaq üçün müttəfiq dövlətlərin, eyni zamanda Azərbaycan və Ermənistanın nümayəndələrindən ibarət komissiyanın yaradılmasını təklif edirdi (16, f.314, siy.5, iş 74, vər. 215-220). Lakin təəssüflər olsun ki, Britaniya nümayəndəsi nəinki komissiyanın yaradılmasına razılıq vermiş, hətta etiraz etmişdir. Belə ki, 1919-cu il iyul ayının axırlarında Britaniyanın İrəvanda hərbi nümayəndəsi tərəfindən Məhəmməd xan Təkinskiyə göndərilən 515 sayılı məktubda deyilirdi ki, “Sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, bu ilin iyul ayının 5-də Əli xan Makinski mənim ziyarətimə gəldi və mənə yerli əhali tərəfindən göndərilən erməni hərbi birləşmələrinin Böyük Vedidə müsəlman kəndlərində qeyri-qanuni hərəkətlərindən bəhs edən məktubları göstərdi. Baxmayaraq ki, bunların heç bir əsası yoxdur, mən sizdən xahiş edirəm ki, Ermənistanın daxili işlərinə

qarışmayasınız və bu barədə öz nümayəndənizi Britaniya missiyasının yanına göndərməyəsiz. Yerli müsəlmanların öz nümayəndələri var və əgər onların erməni hökumətindən şikayətləri varsa, bu nümayəndələr vasitəsilə çatdırıla bilərlər. Mən qətiyyən başa düşə bilmirəm, Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəsi bundan hansı məqsəd üçün istifadə edir? Sizin hökumətin Ermənistanın daxili həyatı məsələlərinə bitərəf qalması tələb olunur” (16, siy. 5, iş 74, vər. 215-220). Təbii ki, Ermənistan hökuməti ingilis polkovniki Plautonun və Amerika missiyasının onları müdafiə etmələrindən daha da şirnikləşərək ümumi səfərbərlik keçirərək azərbaycanlılara qarşı təqibləri artırırtdılar. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq iyulun 16-da M.X.Təkinski tərəfindən XİN-ə göndərilən 428 sayılı teleqramda qeyd edilirdi ki, “Ermənistanda ümumi səfərbərlik keçirilir. Xatisov ilə bu məsələ barədə danışıqlar apardım və o, ingilis polkovniki Plautonun və Amerika missiyasının da buna haqq qazandırdığından istifadə edərək öz hərəkətlərini düzgün hesab edir. İngilislər müsəlmanlara qarşı olduqlarını gizlətmirlər” (16, siy. 5, iş 74, vər. 209). İrəvan quberniyasında, o cümlədən Eçmiədzin (Üçkilsə), Sürməli, Vedibasar, Basarkeçər, Gərnibasar və digər qəzalarda azərbaycanlıları qırdıqdan, yurd-yuvalarından qovduqdan sonra Ermənistan Respublikasının Xarici İşlər naziri Tiqranyan hələ 1919-cu il fevralın 2-də Parisdəki erməni nümayəndəliyinə teleqram göndərərək, guya ki, Zaqafqaziya müsəlmanları tərəfindən erməni xalqını təhlükə gözlədiyini bildirmiş, öz növbəsində erməni nümayəndəliyi Tiqranyanın teleqramı əsasında memorandum hazırlayaraq onu fransız jurnalı olan “De-Deba”-da nəşr etdirmişdilər (4, siy.2, iş 31, vər.4-5). Təxribat xarakteri daşıyan bu memorandumla bağlı Parisdəki Azərbaycan nümayəndəliyi bəyanatla çıxış etmiş, eyni zamanda Azərbaycan XİN-i Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmişdir.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların acınacaqlı vəziyyətdə vəziyyətdə olmalarını aşağıdakı fakt bir daha sübut edir. Belə ki, hələ 1919-cu ilin iyun ayında keçirilən Azərbaycan hökumətinin iclasında Nazirlər Kabinetinin sədri N.Yusifbəyli XİN-ə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyətini yerlərdə öyrənib Avropa ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün azərbaycanlılardan, ermənilərdən və avropalılardan ibarət birgə komissiyanın yaradılması barədə göstəriş vermişdir. Bu məqsədlə də 1919-cu ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikası XİN tərəfindən

M.X.Təkinskiyə göndərilən məktubda qeyd olunurdu ki, “Xahiş edirəm, təcrübəli müsəlmanların və ya İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin dağıdılmış kəndlərinin nümayəndələrinin köməkliyi ilə müsəlmanlara dəymiş zərəri, o cümlədən zərərcəkənin adı, familiyası və atasının adını, öldürülmüş, yaralanmış, əsir alınmış kişi və qadınların adlı siyahısını, dağıdılmış və yandırılmış kəndlərin, bağların, aparılmış heyvanların və s. siyahısını hesablamaq üçün statistik məlumat toplayın... Bu məlumatlar xarici dövlətlərin nümayəndələrinə göndərilmək üçün vacibdir...” (3, siy.1, iş 15, vər. 16).

M.X.Təkinskiyənin yardımı ilə İrəvan müsəlman Milli Şurası təcili olaraq İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların dözülməz vəziyyəti haqqında məlumat hazırlayaraq Amerika və Avropanın böyük dövlətlərinə çatdırmaq üçün Azərbaycan XİN-ə göndərdi. Azərbaycan XİN də öz növbəsində bu məlumatı Versalda olan Azərbaycan nümayəndələri vasitəsilə Amerika və Avropa dövlətlərinin Parisdəki nümayəndələrinə çatdırmışdır. Həmin məlumatda qeyd edilirdi ki, mübahisəli əraziləri nəzərə almadan Ermənistan əhalisinin yarısını azərbaycanlıların təşkil etməsinə baxmayaraq, onların ən elementar insani hüquqları yoxdur. Məlumatda göstərilirdi ki, “Erməni silahlı quldur dəstələri şəhərlərdə, aəzalarda və kəndlərdə, hətta Ermənistan Respublikasının paytaxtı İrəvan şəhərində ac quldurlar kimi müsəlmanlara hücum edir, hər axşam 3-4 müsəlman evi dağıdılır və talan edilir, sakinləri öldürürlər... Mövcud olmayan erməni qırğını haqqında bütün Avropa və Amerikanın məlumatı var, lakin onlar bilmirlər ki, İrəvan quberniyasının yalnız cənub hissəsində yüzlərlə müsəlman kəndi dağıdılıb, Azərbaycana qovulmuş 150 min müsəlman qaçqın evsiz və eşiksiz qalmışdır. Bütün bunları ermənilərin törətdiyini Avropa və Amerika bilməlidir” (10, səh. 234).

İngilis missiyası erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin qarşısını almaq üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürür: 1) Hər iki tərəfin ordusu əvvəlki mövqələrinə çəkilməli 2) İrəvan-Culfa dəmiryolu təcili açılmalı və hər iki tərəf dəmiryolunun öz ərazilərindən keçən hissəsində təhlükəsizliyi təmin etməli 3) Bir tərəfdən digər tərəfə gediş-gəliş sərbəst olmalı, hər iki tərəf arasında ticarət sərbəst olmalı, daxil olan və çıxarılan mallardan gömrük vergisi alınmamalı 4) Teleqraf xətləri bərpa edilməli 5) Arazdəyən-Culfa dəmiryolunun istismarı müvəqqəti olaraq İngiltərə hökumətinə keçməli və s.(4, siy.9, iş 13, vər.7-8).

Lakin ermənilər bu təkliflərlə razılaşmayaraq nəyin bahasına olursa-olsun bu əraziləri işğal etmək üçün qırğınları davam etdirirdilər. Artıq 1919-cu ilin son iki ayı ərzində İrəvan quberniyasının Eçmiədzin (Üçkilsə) qəzasında 62, Sürməli qəzasında 39, İrəvan qəzasında Zəngibasardan başqa bütün kəndlər darmadağın edilmişdir. (2, siy.1, iş 78, vər. 43). Ermənilər artıq 1919-cu ildə Zəngibasarı da 60-dan çox kəndini darmadağın etdilər. 1919-cu il dekabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər naziri Fətəli xan Xoyski Ermənistan Respublikası XİN-ə teleqram göndərərək ermənilərin vəhşiliklərinə etirazını bildirmişdir. Teleqramda göstərilirdi ki, “Biz məlumat almışıq ki, Ermənistan hökuməti dekabrın 21-də Zəngibasar rayonunun müsəlmanlarına qarşı hərbi əməliyyata başlayıb. Həmin gün Qarabazar kəndi dağıdılmış və talan edilmişdir. Dekabrın 22-də bu hal Uluxanlı kəndində təkrar olunub. İndi döyüşlər Çobankərə və Qaraqışlaq kəndlərində gedir. Ermənistan hökuməti 1919-cu il noyabrın 23-də əldə olunmuş razılığı kobud surətdə pozmuşdur.” (5, səh.641). Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı görünməmiş vəhşilikləri hətta ermənilərin özlərini belə dəhşətə gətirmişdir. Belə ki, sosial-demokrat partiyasının Ermənistan parlamentində olan üzvləri parlamentin sədrinə belə bir sorğu vermişlər: “Cənab parlamentin sədri. Daxili İşlər nazirinə belə bir sorğu vermək istəyirik. Nazirə məlumdurmuki, son üç həftə ərzində Ermənistan Respublikasının ərazisində-İrəvan, Eçmiədzin və Sürməli qəzalarının tatarlar yaşayan kəndləri, məsələn Paşakənd, Təkərli, Qorux-gün, Ulalık, Ağverən, Purnus, Əlibəy, Çanfid, Kərim-arx, İydəli, Ağcar, Qarxun, Kolanı-Aralıx və digər kəndlər müsəlmanlardan təmizlənmiş, soyğunlar, talanlar olmuşdur. yerli hökumət nəinki mane olmamış, hətta özləri bu soyğun və talanlarda iştirak etmişlər...” (3, siy.1, iş 57, vər. 110).

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan görmüş bölgələrdən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yeni yarandığı vaxtlar ölkənin durumunun həm iqtisadi, həm də hərbi baxımdan zəif olmasından, Gəncə qubernatorunun isə bu ərazilərlə zəif əlaqəsindən istifadə edən mükəmməl surətdə silahlanmış ermənilər bu əraziləri Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirmək üçün zəmin hazırlayırdılar. Andranikin başçılığı ilə erməni hərbi dəstələrinin bu yerlərə gəlişi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir. Andranik açıq şəkildə öz məqsədinin bu əraziləri Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirmək olduğunu bildirirdi. O dövrdə nəşr olunan “Şeypur “ jurnalı özünün 1918-ci il

7 dekabr tarixli 8 sayılı buraxılışında yazırdı ki, “Doğrudan da həyə yaxşı bir şeydir. İnsan ki, həyasız oldu, heç nə, həyasız adamdan nə desən baş verər. Bu həyasızlardan biri də Ermənistan hökumətinin baş komandanı Andranik kirvədir ki, yenə Qarabağda baş qaldırıb müsəlmanları qırmağa başlamışdır... Bu hökumət deyir ki, Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistan ola bilər. Qafqazın hamısı ya Ermənistan olsun, ya da Ermənistana tabe kimi bir şey olsun”səh. (7, səh.123).

1919-cu ilin yanvar ayında Daxili İşlər naziri Xəlil bəy Xasməmmədov məruzəsində göstərirdi ki, “Andranikin təşkil etdiyi erməni silahlı dəstələri tərəfindən 150-yə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmış və qarət olunmuşdur. Həmin ərazilərdə olan azərbaycanlı əhali kütləvi surətdə Ağdam və başqa yerlərə qaçmaqla canlarını qurtarmışdılar. Onların arasında baş verən yoluxucu xəstəliklər başqa ərazilərin əhalisi arasında da sürətlə yayılmaqdadır. Bu ərazilər Gəncə quberniyasına tabe olduğu və quberniya mərkəzi bu yerlərdən uzaq olduğu üçün ermənilər tərəfindən törədilən və həllinin tezliklə yerinə yetirilməsi tələb olunan məsələyə qarşı təcili tədbirlər görülmür. Ona görə də bu ərazilərdə mərkəzi hökumətə tabe olan hakimiyyət orqanı strukturunun yaradılması çox vacibdir”. (Azərbaycan qəzeti, 22 sentyabr 2001-ci il).

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti 1919-cu il yanvarın 15-də keçirilmiş iclasında Daxili İşlər naziri Xəlil bəy Xasməmmədovun yuxarıda göstərilən məruzəsini müzakirə edərək Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir və Zəngəzur qəzaları ərazilərinin hüduqlarında müvəqqəti general-qubernatorluq vəzifəsini təsis etmək barədə qərar qəbul etmişdir. Lakin bu bölgədə yaşayan ermənilər Azərbaycan hakimiyyət orqanlarına tabe olmaq istəmirdilər. Ermənistan hökumətinin fəal yardımı və bilavasitə iştirakı ilə Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andranik burada bir növ erməni “qubernatorluğu” yaradaraq Gorusu da onun “paytaxtı” elan etmiş və azərbaycanlılara qarşı qırğınlara başçılıq etmişdir.

Andranikə həm Ararat Respublikasından, həm də ingilis missiyasından yardımlar edilirdi. Andranikin ingilis missiyası ilə sıx əlaqəsinin olmasını onun general Biçeraxova göndərdiyi teleqramın “Azərbaycan” qəzetinin 7 fevral 1919-cu il tarixli sayında nəşr olunmuş mətni də sübut edir. Teleqramda Andranik öz həmkarına ona göndərdiyi bir milyon manata görə minnətdarlıq

edirdi: "...Sizə öz dərin və səmimi təşəkkürümü bildirirəm ki, siz mənim dəstəmi və yazıq qaçqınları unutmamısınız" ("Respublika" qəzeti, 29 mart 2002-ci il). 1919-cu il fevralın 15-də müvəqqəti general-qubernatorluğun Şuşada keçirilən iclasında Zəngəzur qəzasının nümayəndəsi Cəlil bəy Sultanovun məruzəsində bildirilirdi ki, "...erməni cəmiyyətinin nümayəndəsi Şirinyan Bakıdan Ararata pul dalınca gedib. Ermənilərin pula xeyli ehtiyacları var və ingilis missiyası qaçqınlara yardım adı ilə onlara bir milyon rubl pul buraxıb. Bu, Andranikə imkan verib ki, öz ordusunu möhkəmləndirsin. Zəngəzur qəzasında 166 kənd talan edilib. Bu kəndlərdə təxminən 37 min əhali var. Şübhəsiz ki, ermənilərin hücumları nəticəsində və eyni zamanda ağır həyat şəraiti nəticəsində bu əhalinin 30%-i həlak olub" (4, siy.2, iş 43. vər. 11-12).

Bu dövrə aid arxiv sənədində göstərilir ki, Andranikin və onun quldur dəstəsinin vəhşilikləri nəticəsində "Sisyan mahalının 1-ci polis sahəsinin bütün müsəlman kəndləri, 2-ci sahənin kəndlərinin böyük əksəriyyəti, 3-cü, 4-cü və 5-ci sahələrin kəndlərinin xeyli hissəsi tamamilə məhv edilmişdir" (3, siy.1, iş 161, vər. 7)

Beləliklə, rəsmi arxiv sənədlərinə əsasən Zəngəzur qəzasında 115 azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdır. Göstərilən kəndlərdə 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 485 uşaq yaralanmışdır. Bütün qəza üzrə 10.068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdür (12, səh. 42-43).

Andranik və onun quldur dəstəsinin vəhşiliklərini hətta erməni tədqiqatçıları da etiraf ediblər. Belə ki, tədqiqatçı A.Lalayan yazırdı ki, "Daşnak hərbi hissələri, başda qana susayan xmbapetlər (Andranik paşa, Amazasp və b.) türk qadın və uşaqlarının, qoca və xəstələrinin qırılmasında, məhv edilməsində maksimum "fədakarlıq" göstərmişlər. Daşnak hərbi hissələri tərəfindən tutulan müsəlman kəndləri canlı insanlardan təmizlənir, xarabalığa çevrilir, eybəcər hala salınmış meyidlərlə dolur. (18, səh. 95).

Azərbaycan hökumətinin apardığı səylər nəticəsində 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə iki respublika arasında münaqişənin dayandırılması və noyabrın 26-da Bakıda, dekabrın 4-də Tiflisdə bütün mübahisəli məsələlərin həll olunması üçün konfransın çağırılması barədə Xatısoy və Usubbəyov arasında razılıq əldə olunur. Konfrans dekabrın 14-də Bakıda fəaliyyətə başlayır (3, siy.1, iş 95, vər. 29). Ermənistan tərəfindən parlamentin üzvləri

Vahan Papazyanın, Martiros Arutunyanın və diplomatik nümayəndə Bekzadyanın, Azərbaycan tərəfindən isə F.x.Xoyskinin, Məmməd Həsən Hacınskinin və doktor Məmməd Rza bəy Vəkilovun iştirakı ilə işinə başlayan konfransda Ermənistan tərəfinin işğalçılıq mövqə tutması nəticəsində razılıq əldə edilmir və nəticəsiz qurtarır (3, siy.1, iş 95, vər. 16-18).

1920-ci il yanvarın 6-da Ordubad qəzasının rəisi Abbasqulu Tahirovun general-qubernatora göndərdiyi 11 sayılı teleqramda ermənilərin Zəngəzur qəzasının kəndlərində ermənilərin bütün müsəlmanları bir yerə toplayaraq öldürmələri barədə məlumat verilmişdir (15, siy.5, iş 12, vər. 9). Həmçinin, Cənub-Qərbi Azərbaycanın general-qubernatorunun Sülh konfransının sədri, amerikan polkovniki Şelliyə 1920-ci il yanvarın 10-da göndərdiyi 184 sayılı teleqramda da göstərirdi ki, "...Zəngəzur qəzasının erməniləri özlərinin vəhşi hərəkətlərini davam etdirərək onlarla birlikdə və ya qonşuluqda yaşayan müdafiəsiz müsəlmanları məhv edirlər. Bu vəhşiliyin və qeyri-insani münasibətlərin nəticəsində adı çəkilən qəzada o şərait yaranır ki, bu dağıdılmış, talan edilmiş kəndlərin əhalisi Naxçıvana keçirlər. Sizdən xahiş edirəm ki, ermənilərin vəhşi hərəkətləri barədə ölçü götürəsiniz" (16, siy.5, iş 12, vər. 5).

1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR-in Xarici İşlər nazirinin müavini Mirzə Davud Hüseynov Ermənistan Respublikasına göndərdiyi teleqramda dərhal Qarabağ və Zəngəzur ərazilərindən bütün erməni hərbi birləşmələrinin çıxarılmasını, milli qırğının dayandırılmasını, əks-təqdirdə Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikası ilə müharibə vəziyyətində olacağını bildirir (16, siy.5, iş 12, vər. 27). Lakin Ermənistan heç bir şeyə məhəl qoymayaraq qırğınları davam etdirir və boşaldılmış azərbaycanlı kəndlərinə İran, Türkiyə və başqa yerlərdən gətirilən erməniləri yerləşdirirdi.

Nəhayət, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər Rusiyanın köməkliyi ilə çoxdan arzuladıqları məqsədlərinə çata bildilər, yəni tarixdə ilk dəfə Ermənistan dövlətini yarada bildilər. Bundan sonra isə sovet hakimiyyətinin onlara qarşı olan isti münasibətindən istifadə edərək Azərbaycan torpaqları hesabına ərazilərini daha da genişləndirdilər. Hətta, Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanmış Qars müqaviləsinin şərtlərini kobudcasına pozaraq Naxçıvanın da bir sıra kəndlərini Ermənistana birləşdirməyə nail oldular. XX əsrin sonlarında isə yenə də Rusiyanın köməkliyi ilə Naxçıvanın Kərki kəndini işğal etdilər.

Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə ermənilər Qərbi Azərbaycan-ındiki Ermənistan ərazisindən 575 min nəfərdən artıq azərbaycanlının böyük bir hissəsini məhv etməklə öz doğma torpaqlarından qovdular. Ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükdən sonra Qərbi Azərbaycanda olan 1800 azərbaycanlı kəndindən 1500-dən çoxunu dağıdaraq talan etmişdilər ki, bunlardan da 738 kənd 1918-1920-ci illərdə məhv edilmişdir (13, səh. 257). 1920-ci ildə Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər mahalı, İrəvan qəzasının Vedibasar mahalı, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzası, Qazax qəzasının cənub hissəsi və Mehriyə bitişik ərazilər Ermənistana verildi. Ermənistana verilmiş Qazax qəzasının cənub hissəsində Dilican qəzası, Zəngəzur qəzası ərazisində isə Mehri və Zəngəzur qəzaları yaradılır (11, səh. 59).

Bu gün heç bir sənədə, arxiv materialına və s. əsaslanmadan “erməni soyqırımı” törətdiyinə görə Türkiyəni günahkar hesab edən dövlətlərin ikili standartlar yeritdikləri bütün dünyaya məlumdur. Əgər belə olmasa idi baş verməyən hadisəni cidd-cəhdlə olmuş hadisə kimi göstərməyə çalışan Avropanın “demokratik” dövlətləri çox da uzaq olmayan tarixi keçmişdə baş verən “Xocalı” soyqırımına görə erməniləri suçlayardı. Təəssüflər olsun ki, özlərini insan azadlığının müdafiəçiləri kimi göstərməyə çalışan dünyanın aparıcı xristian dövlətləri 250 mindən artıq azərbaycanlıyı öz doğma torpaqlarından didərgin salan, Azərbaycanın bu günkü ərazisinin 20 %-dən çoxunu işğal edən, BMT-nin qətnamələrini sayə salmayan, işğalçı hərəkatlərini bu gün də davam etdirməyə çalışan “Ermənistan”ın özbaşnalığına göz yumur, heç bir tədbir görmürlər. Ancaq biz inanırıq ki, tarix baba gec-tez öz sözünü deyəcək, haqq-ədalət qalib gələcək, torpaqlarımız işğaldan azad olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, f.894.
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, f.897.
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, f.970.
4. Azərbaycan Respublikası SPİHDA, f. 277. siy.2, iş 58, vər.25.
5. Azərbaycan Belgələrində Erməni Sorunu (1918-1920). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cümhuriyyət Arşivi Daire Başkanlığı, 2001, 682 s.
6. Didərginlər. Gənclik, Bakı, 1990, 384 səh.
7. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Tərtib edən S.Əsədov. Bakı, Gənclik, 1995, 464 səh.
8. Əzizov Tofiq Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı, Zaman, 1997, 256 səh.
9. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920 Naxçıvan). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, 162 səh.
10. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920), Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 362 səh.
11. İsmayılov İ. İrəvan ərazilərinin dünəni və bu günü. Bakı, Şirvanəşr, 2001, 113 səh.)
12. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acınacaqlı taleyi (qısa tarixi очерk). Bakı, Azərənşr, 1992, 72 səh.)
13. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2003, 700 səh.)
14. Məmmədov N. Erməni təcavüzü və tarixi həqiqətlər. Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2001. 80 səh.
15. "Naxçıvan" İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, № 5. Naxçıvan, Əcəmi, 2001, 138 səh.

16. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi, f.314.
17. Şükürov Kərim. Azərbaycan tarixi II hissə (3 hissədə). Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək. Bakı, Gənclik, 2003, 380 səh.
18. Prestupleniya Armyanskix terroristiçeskix i banditskix formirovaniy protiv çeloveçestvo (XIX-XXI v.v.) Kratkoe xronoloqiçeskoe ensiklopediya. baku, Elm, 2002, 396 səh.)

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA AFGAN HEY'ET-İ SEFERİYYESİ

Necati Fahri TAŞ*

Önsöz

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda beş cephesinin bulunduğu yaygın olarak bilinmektedir. Bu cephelerin içinde İran Cephesi yoktur. Gerçekte ise İngiliz ve Rus ilerleyişini durdurmak, Asya Türklerini esâret altından kurtarmak maksadıyla geliştirilen politikalar sebebiyle Osmanlı Devleti İran üzerine de sefer yapmıştır.

İngiltere ve Rusya'nın İran'daki savaş öncesinden başlayan hegemonyası, daha sonra Almanya'nın katılmasıyla büyümüş savaşta tarafsız olduğunu bildiren İran, bu devletler sâyesinde fiilen savaşta yer almıştır.

Osmanlı Devleti, İran'a ilk önce "Kuvve-i Seferiye" adı altında girmiş, daha sonra askerî birliklerce bu müdâhale genişlemiştir.

Büyük harb seferberliği ilân edildiği zaman İrânî, Tûrânî, Afgânî cihâd-ı mukaddes efrâfında ayaklandırarak İngiliz ve Rusların şark hâkimiyetlerine hâtıme vermek ve büyük harbi bu sâyede müttefikler lehinde neticelendirmek veya muzafferiyet-i kat'iyeye bu sûretle mü'essir olmak için Türk-Alman hükûmetlerinin müşterek kararıyla fa`aliyete geçmişti (Kenan, II, 59).

Hey'etin maksadı, Teşkilât-ı Mahsûsa Reisi Süleyman Askerî Bey ile emekli subay Fazlı Bey arasında geçen konuşmaya göre şudur. Cengâver Afganlıların Hint hudutlarına hücum ederek Hindistan tamamen ele geçirilecekti. Ordunun masraflarını Almanya karşılayacak Halife'nin de cihâd-ı mukaddes ile bütün Müslümanlar harekete geçirilecekti. Bu şekilde İngilizler Hindistan'dan atılacaktı.

* Prof.Dr., Erzincan Üniversitesi, nfatas@gmail.com

Bu maksatla Balkan Harbi'nde Hamidiye Sûvârisi olarak tanınmış olan Deniz Binbaşısı Hüseyin Rauf Bey'in riyâsetinde bir Afgan Hey'et-i Seferiyesi teşkîl edilmiş ve bu hey'et Almanlardan da uzun senelerden beri İran ve Afganistan'da tedkîkât yapmış olan zevattan mürekkep bir grubun iltihâkı tasvîb edilmişti. Hüseyin Rauf Bey, Afgan Emiri'ne halifenin mektubunu ve bâzı hediyeleri Halife-i rû-yi zemîn nâmına emîri cihâd-ı mukaddese da`vet ederek cihâdî-i şark bilâd-ı İslâmiyesine ve Hindistan'a teşmîl edecekti.

Konu, bu döneme ait birinci el neşriyattan edinilen bilgiler çerçevesinde ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Savaş, İran, Afganistan, savaş seferi

İran Seferinin Sebebi

Konu; Fevzi (Çakmak) Paşa'nın Mirliya Mehmed Kenan Paşa'ya verdiği ta'limat üzerine, resmî vesikalar derlenerek hazırlanmış olan "Büyük Harbde İran Cephesi, Ankara 1928" iki ciltlik eserdeki bilgilere göre hazırlanmıştır.

Büyük harb seferberliği ilân edildiği zaman İrânî, Tûrânî, Afgânî cihâd-ı mukaddes efrâfında ayaklandırarak İngiliz ve Rusların şark hâkimiyetlerine hâtıme vermek ve büyük harbi bu sâyede müttelikler lehinde neticelendirmek veya muzafferiyet-i kat'iyeye bu sûretle mü'essir olmak için Türk-Alman hükûmetlerinin müşterek kararıyla fa`aliyete geçilmişti (Kenan, II, 59).

Hey'etin maksadı, Teşkilât-ı Mahsûsa Reisi Süleyman Askerî Bey ile emekli subay Fazlı Bey arasında geçen konuşmaya göre şudur. Cengâver Afganlıların Hint hudutlarına hücum ederek Hindistan tamâmen ele geçirilecekti. Ordunun masraflarını Almanya karşılayacak Halife'nin de cihâd-ı mukaddes ile bütün Müslümanlar harekete geçirilecekti. Bu şekilde İngilizler Hindistan'dan atılacaktı.

Bu maksatla Balkan Harbi'nde Hamidiye Suvârisi olarak tanınmış olan Deniz Binbaşısı Hüseyin Rauf Bey'in riyâsetinde bir Afgan Hey'et-i seferiyesi teşkil edilmiş ve bu hey'et Almanlardan da uzun senelerden beri İran ve Afganistan'da tedkîkât yapmış olan zevattan mürekkep bir grubun iltihâkı tasvib edilmişti. Hüseyin Rauf Bey, Afgan Emiri'ne halifenin mektubunu ve bâzı hediyeleri Halife-i rû-yi zemîn nâmına emîri cihâd-ı mukaddese da`vet ederek cihâdî-i şark bilâd-ı İslâmiyesine ve Hindistan'a teşmîl edecekti.

Şark şûbe-i mahsûsasına me'mûr Ömer Fevzi Bey Hey'eti'nin teşkilâtına a'it'umûru tedvîr etmekte Hüseyin Rauf Bey'in şahsı gizli tutulmakta idi. Bidâyette şarkın dinî tassubundan büyük istifâde edeceklerini zanneden Almanlar, Türklerin iştirâk-ı mesâ'isinden büyük neticeler ümit etmekteydiler. Alman Hey'eti'nin reisi olan Şirâz Konsolosu ve Asmusu cebindeki deftere âyetler, hadisler kaydetmişti. Almanlar, hey'ete mühim miktarda altın para (50.000 İngiliz altını) ile iltihak etmişlerdi. Afgan Hey'et-i seferiyyesinde bulunan yirmi kadar eşhâstan mürekkep Alman Hey'eti içinde belli başlı simâlar şunlardı:

- Vas Muss (Reis), Alman Şirâz Konsolosu.

- Dr. Nidermayer, Topçu Yüzbaşısı. Kâbil'e gitmiş. İran'dan Çin'e giderek Afganistan hakkında kitap neşretmiştir.
- Fon Hantin, Kâbil'e gitmiş Pamir'den Çin'e giderek Afganistan hakkında kitap neşretmiştir.
- Dr. Cugmayer.
- Şuneman (Kenan, II, 61) .

Bahriye Binbaşı Hüseyin Rauf Bey başkanlığındaki Türk hey'eti şu kişilerden oluşturuldu:

- Rauf Bey'in Yaveri Bahriye Binbaşı Tevfik Efendi
- Erkân-ı Harbî, Piyâde Binbaşısı Ömer Fevzi Bey
- Topçu Yüzbaşı Kemal Efendi
- Topçu Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi
- Yüzbaşı Murat Efendi
- Piyâde Mülâzım-ı evvel Osman Nuri Efendi
- Piyâde Mülâzım-ı evvel Rüşuhi Efendi
- Mülâzım-ı evvel Hakkı Ali Efendi
- Mülâzım-ı evvel Şükrü Efendi
- Mülâzım-ı evvel Nüzhet Efendi
- Mülâzım-ı evvel Edhem Efendi
- Mülâzım-ı sâni Sadık Efendi
- Mülâzım-ı sâni Hüseyin Fehmi Efendi
- Tabip Yüzbaşı Tahir Efendi
- Tabip Yüzbaşı Fikri Efendi
- Baytar Yüzbaşı Şevket Efendi
- Mülâzım-ı sâni Nurettin Işıldak Efendi
- Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Muhiddin Efendi

Sivil olarak heyete katılanlar:

- Fazlı Bey, Mekteb-i Harbiye'den ayrılarak Afganistan'a gitmiş burada 8-10 sene kalmıştır.
- Abdurrahim Nihad Bey, Afganlı, Peşâverlidir. Afganistan'da TBMM mümessilliğini yapmıştır.

- Baha Sait Bey, Hap okulunu terkedip İstanbul'da ticâretle uğraşmakta.
- İsmail Hakkı, Heyete ihtiyat zâbiti olarak katılmış, millî harekete karşı çıkma suçundan yargılanmış
- Bahriye Kolağası Muhiddin Bey, Cemal Paşa'nın yaverliğini yapmıştır.

Bağdat'ta katılanlar:

- Yüzbaşı Celal Efendi. İhtiyat Zâbiti Râsim Mazlum.
- İhtiyat Zâbiti Şükrü.
- İhtiyat Zâbiti Râsim¹

Hindistan'da ayaklanma yaptırmak için Yüzbaşı Murat ve Mülâzım Nurrettin efendiler Arapça bildiklerinden, tüccar kıyafetiyle İstanbul'dan Hadive'ye vapurla gidip orada bazı nüfuzlu kişiler ile temasa geçmek için gemiye binmişler, ancak İngilizlerce yakalanarak hapsedilmişlerdir. Bu durumu bir Hintli gencin kendilerine önceden haber vermesinden dolayı üzerlerinde bulunan evrakları imhâ etmişler, kısa bir süre sonra da serbest bırakılarak Beyrut'a göndermişlerdir. Halep'te Hey'ete rastlayarak burada katılmışlardır (Kenan, II, 61).

Hey'etin teşkili ve maksat-ı hareketi çok gizli tutulmuştur. Hey'etteki kişiler birbirini tanımamaktaydı. Hey'ettekilere yapıldığı yer belli olmayan silah, teçhizat ve eşya tedarik edildi. Afgan Emiri'ne taraf-ı şahânen hediye edilecek işlemeli kılıçlar, tabancalar, kelâm-ı kadîmeler, sancaklar hazırlanıyordu (Kenan, II, 61).

İstanbul'dan ayrılırken dikkat çekmemek için üç gruba ayrılmışlardır:

- I. Kâfile; Hüseyin Rauf, Fevzi beyler, yaverleri, Fazlı Bey, bir kısım Alman ve Türkler.
- II. Kâfile; Bir kısım Alman ve Türk zâbitanları.

¹ Bu liste; Dr. İsrâfil Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi -Rauf Bey Müfrezesi-" çalışmada biraz farklı verilmiştir. "Şükrü Efendi, Şakir olarak iki defa; Hakkı Ali, Ali olarak ve iki defa; Nüzhet iki defa; Edhem iki defa; Sadık Bey, Saadettin olarak yazılmıştır. Bizim kaynağımızda; Fahreddin ismi olmayıp iki tabip olduğu belirtilmektedir.. (OTAM, S 3, 1992, s. 250).

III. Kâfile; Sipariş edilen eşyalar ve onun koruyucu zâbitleri.

I. Kâfile, 15 Eylül 1330 günü İstanbul'dan tren ile hareket edip 19 Eylül'de Halep'e vardı. Halep'te bir ay kaldı. Bu sürede bazı Çerkez ve Kürt süvâriler hey'ete katıldı. Burada bazı eksik teçhizat tedârik edildi. Halep'te Alman Konsolosluğu ve Kulübü ile temasa geçilerek Türkleri aşağılayıcı tavırlar sergilenmeğe başlandı. Almanlar, bu toprakların hâkimi Alman İmparatoru, Türkler ise bu pozisyonun hazırlanmasında yardımcı durumda kalmıştı. Bu tavırda ondan ileri geliyordu.

Hey'etteki Hüseyin Rauf, Fevzi, Her Vas Muss, Yaver Yüzbaşı Tevfik, Fazlı beyler ve Her Frederik 19 Teşrîn-i evvel 1330 günü Halep'ten ayrılarak otomobil ile Bağdat'a hareket ettiler. Hey'etin diğerleri; 6 zâbit, 10 nizâmiye, 50 gönüllü süvâri, 12 makaracı, toplam 72 nefer, 95 makara ile zâbitan ve efrâd bineklerinden ibâret bir kâfile 19 Teşrîn-i sâni 1330 Halep'ten Fırat yoluyla hareket ettiler (Kenan, II, 62). Heyetin yedek ekibi ise 2 zâbit, 25 gönüllü süvâri ve 30 kadar makârîden ibâret olup İstanbul'da hareket edecekleri emri bekliyordu. Bu ekipte 2.000 silah ve cephâne berâberlerinde götürülecekti.

Yolda Rauf Bey ile Her Van Muss arasında ihtilâf zuhûr etti. Bu ihtilâfın sebebi, Vas Muss'un seyahat sırasındaki komutayı kendisinin yapmak istemesi, Türkleri ikinci derecede itibâr biçme şeklindeki tavırları, çadırlarına Alman bayrağını asmaları Rauf Beyi kızdırdı. Rauf Bey de yalnız Türkler ile Bağdat'a devam etti.

Rauf Bey, 31 Teşrîn-i evvel 1330'da Bağdat'a geldiği zaman İngilizler Basra üzerine yürüyorlardı. Türk heyetinin diğer grupları da 11 Kanûn-i evvel 1330 ve 9 Kanûn-ı sâni 1330'da Bağdat'a geldi. Almanlar da peyderpey Bağdat'a gelmişti.

Almanların Afganistan'a gidiş niyetinin yalnızca Alman menfa'atleri gözetilerek yapıldığı anlaşıldığından ve Irak'ta Osmanlı Devleti'nin durumunun kötüye gitmesi sebebiyle, bu alman Hey'et-i Seferiyesi'nin feshedilmesi düşüncesi ortaya çıktı. Hatta Afganistan'dan önce Irâk daha mühim olduğundan, Bağdat'a kadar gelen bu askerî gücün Irak'ta kalması fikri ortaya çıktı.

Türk-Alman grubu arasındaki ihtilâf Bağdat'ta hemen kendini gösterdi. Almanlar, Türklerin yardımı olmadan İran ve Afganistan'a geçip burada kendi

propagandalarını yapmaları mümkün değildi. Almanların ise ellerindeki altın-
lara dayanarak muhtelif teşebbüslerde bulunmaya başlamışlardı.

Hüseyin Rauf Bey, Güney İran'da yeniden bir faaliyete geçmek için bazı
teşebbüslerde bulunması üzerine, silah ve üzerindeki paraların iade edilmesi
için Harbiye Nezâretinden Irâk Kumandanlığı'na emir verildi. Almanların bu
fa'aliyeti muhâliflerin "Türklerin Irâk topraklarını Almanlara sattıkları" pro-
pagandasını Bağdat'ta çıkarmalarına sebep oldu.

Almanlar, her yolu deneyerek İran'a geçmek için çalıştılar. Bir taraftan
Rauf Bey tarafından alınan makinalı tüfekleri ve diğer silahları istiyor, bir ta-
raftan da Bağdat Konsolosu'nun yardımıyla Bağdat'ta silah satın almaya ça-
lışıyorlardı. Almanların piyasada bulduğu silahlar, Türk ordusundan firâr eden
kişiler, ordudan çalıp Almanlara satıyorlardı.

Süleyman Askerî Bey, Almanların kendi başlarına hareket etmelerinden
huzursuz olduğu için 14/15 Kanûn-ı sâni 1330 günü Başkumandanlığa yazıp
onların fa'aliyetlerinin yasaklanmasını, eşya ve paralarının alınmasını talep
ette. Ancak Enver Paşa, paralarının alınmaması, diğer hususların uygun ol-
duğu şekilde icrâ edilmesi yönünde 17 Kanûn-i sâni 1330'da cevap verdi (Ke-
nan, II, 64). Süleyman Askerî Bey, 20 Kanûn-ı sâni 1330'da tekrar bir telgraf
göndererek İngilizlerin Basra'ya asker çıkardıkları için asâyişin bozuk oldu-
ğundan, İngilizler topraklarımızdan çıkarılincaya kadar Alman Hey'eti'nin
İran'a yapacağı seferin te'hîr edildiği ve Almanların kendi ihtisâs durumlarına
göre görev verileceği Başkomutanlığa bildirildi (Kenan, II, 65).

Hey'et-i seferiyenin kuvveti 4 bölüklü bir piyâde taburu, bir makinalı tü-
fek takımı, bir adî dağ topçu takımı olarak teşekkül etmeğe başlandı. Yüzbaşı
İsmail Hakkı Efendi kumandasındaki 6 zâbit, 37'si gönüllü süvâri olmak üzere
80 nefer, 2 dağ topundan mürekkebin kuvvetin birinci kademesi 28 Kanûn-i sâni
1330 günü Bağdat'tan Haniki'in güneydoğusunda ve hudut üzerinde bulunan
Mündeli'ye hareket etti. 11 Şubat'ta Mündeli'den Bedre'ye geçildi. Hey'et'e
ait silah ve malzemeler de Bedre'ye nakledildi. Bedre'de Loristan cihetinden
bir hareketin olması beklendi.

Süleyman Askerî Bey'in 7 Kanûn-i sâni 1330 tarihinde ağır yaralanması
üzerine orduya vekâlet etmesi için I. Kuvâ-yı seferiyye Kumandanı Kâzım

Karabekir Bağdat'a gelmiş ve yanında muallimler ile 120 kişilik çok özel asker getirmişti. Süleymân Askerî Bey, yaralı olarak vazifesinin başına dönünce Kâzım Karabekir geri gitmiş ancak bu güzîde askerler kalmıştır. Ayrıca Mündeli Hudut Taburları ve o havâliye sevk edilmiş olan Baba Nur Hudut Bölüğü, Halep'te heyete dâhil olan Şamlı Kürd gönüllülerinden oluşuyordu (Kenan, II, 65).

Hanikin-Kirmanşâh yolu üzerinde Sencâbî Aşîreti öteden beri Kurato petrolünün güvenliğini sağlaması için İngilizler tarafından görevlendirilmişti. Bu sebeple aşîret İngiliz taraftarıydı. Aşîretin Reisi Şirehan, Kasr-ı Şirin bölgesine hâkimdi. İran, her tarafa tarafsız olduğunu bildirdiğinden, Türlerin İran'a bir sefer düzenlemesine muhâlifti. Kirmanşâh Vâlisi hükûmetinin siyâsetine uyması gerektiğinden buraya girilmesini istemedi. Ancak 800 kişilik Bahtiyar ve Kürd atlıları bir kaç top ile Kelehor'dan tahsîlat yapma bahanesiyle Kasr-ı Şirin istikâmetinde yürüyerek sınır üzerinde bir mukâvemetin yapılması istendi. Kirmanşâh, bir Rus Yüzbaşısı kumandasında üç yüz kadar İran Kazağı'ndan oluşan kuvvete sâhipti. Rus ve İngiliz konsolosları da burada fa`aliyette bulunmaktadır. Bir taraftan Kirmanşâh Alman konsolosu ve eşi Kirmanşâh ve Sancabi muhitlerinde Türkler aleyhinde ve Almanların menfaatleri yönünde bir muhit oluşturmak için çalışmaya başlamışlardır. Sancabi'deki faaliyetler önemlidir. Zira, Kirmanşâh'a girmek için önce buranın emniyete alınması gerekir. Bu yerdeki halkın ya taraftar yapılması veya izâle edilmesi zarûridir.

Irak Cephesi Komutanı Süleyman Askerî Bey 19 Şubat 1330 tarihinde Kuvve-i Seferiye'ye bir şifreli telgraf göndererek "Kirmanşâh'taki 300 İran Kazağı'nın komutanı olan Rus binbaşı Rus ve İngiliz konsoloslarının ta`limâtıyla Kirmanşâh muhitini Türklerin aleyhine çalışacak muzır bir merkez yapmaya çalıştıkları için öncelikle buranın ele geçirilmesi" tavsiyesinde bulunuyordu.

Hey'et kuvvetlerine 28 Şubat 1330'da Bedre'de Dalo, Câf, Hemâvend Kürd Aşîretlerine ait 1000 atlı katıldı. Bu derme çatma kuvvetlerin Kirmanşâh'a sefer düzenlenmesi için eğitimlerinin yapılması gerekiyordu (Kenan, II, 66).

Hey'etin kuvveti ne basit ne de İran'ı korkutacak kadar güçlü değildi.

Hanikin-Kirmanşah yolunun doğusundaki Kilân havalisinde Kelehor Aşâiri en kuvvetli aşirettir. Bu aşiretin Sancâbi Aşireti ile araları iyi olmayıp vergi sebebiyle Kirmanşah valisi ile de araları açıktır. Bu durumdan istifade edilmesi gerekir. Bu durumu Süleyman Askerî Bey, 25 Şubat 1330 tarihinde Rauf Bey'e bildirmişti (Kenan, II, 67).

Sancabiler, kış aylarını Osmanlı hududu civârında geçirir Kuva-i seferiye'ye iltihak eden Kürd aşiretleriyle aralarında husûmet vardır. Bu aşiretin İran, Kirmanşâh'daki Rus ve İngiliz konsolosları arasında bağıllık vardır. Almanların teşvikiyle, Rauf Bey'in aleyhine teşvik edilmiştir. Hudut üzerinde Türklerin Kurato Karakolu bulunmaktadır (Kenan, II, 68). 26 Şubat 1330'da Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey'in müfrezesi Hanikin'den Kurato Karakoluna giderken Kanizor Karakolu ulaşıp sınır devriyesi yapılırken Sancabiler tarafından sınır nöbetçilerinden birini öldürüp birini de yaralayıp Ali Safir Köyü'nün sürülerine gasbetmeğe başlıyorlar, Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey müfrezesiyle Ali Safir Köyü'ne gidiyor, yapılan çarpışmalarda şehit oluyor. Ayrıca iki asker bir de Kânizord İmamı şehit düşüyor (Kenan II, 68). Sancabilerden başlarından Roza Hân 18 kişi ölüyor. Bu hâdise Kelehor Aşireti ile ittifak yapılmasına sebep oluyor (Kenan II, 68).

İranlıları şaşırtmak için Kuva-yı seferiye'nin bölüklerine tabur adı verilerek üç ordu kuruluyor:

- I. İhtiyat zâbiti Baha Said Bey Kumandasında 2. Tugay (Yani Bölük), Makinalı Tüfek takımı, Aşiret Mücâhidleri
- II. Topçu Yüzbaşısı Kemal Efendi. 3, 4., Süvari bölüğü ve topçu bataryası emrinde.
- III. Mülâzım Edhem Efendi, Kelehorlardan oluşan 2.000 atlı bulunuyor.

Acemistan'da 10 Para üzerine 1000 Dinar yazarak kullanılmaktadırlar. Er küçük kıt'aya da ordu demektedirler. Bu sebep ile Kuva-yı seferiye'nin Bölüklere Tabur demesi ve üç ordusunun olduğunu söylemesi acâip bir iş değildir. Aşiretlerin gidilen her yerde yağma yapmaları bir alışkanlığın sonucu olarak görülmüştür (Kenan, II, 70).

Kirmanşâh Vâlisi Emir Müfhem'in Serpul'da 700 kişilik muntazam olmayan kuvveti ile 6 topu bulunmaktaydı. Rauf Bey, valiye istediği te'minatı vererek heyet güçleriyle ittifak etmesi sağlanmış bu durum Rauf Bey tarafından 30 Mart 1331 günü Enver Paşa'ya bildirilmiştir. 2 Nisan 1331 tarihinde

gönderilen telgrafta ise “Havâr Aşâiri ve Emir Müfhem kuvvetleri iyi niyetimize kâni` olarak birlikte cihâd-ı mukaddese iştirak talebindedirler.” diyordu.

Hey`et 2 Nisan 1331`de Serpul`a geldiğinde Kelehorlular ile birleşiyor. Buradan Kelehorlular Paytağa, Emir Müfhem Kirmanşâh`a gönderiliyor. 4 Nisan`da Kuvâ-yı seferiye tarafından Paytak Köyü istilâ ediliyor. Burada alınan bir mektupta, Kirmanşâh`ta mahpus olan Kelehorların Reisi Süleyman Han`ın Emir Müfhem tarafından tahliye edildiği, Rus ve İngiliz konsoloslarının firâr ettikleri anlaşılıyor. Süleyman Han, 5 Nisan`da Kuvâ-yı seferiye ordusuna katılıyor. Bu gelişmeden Sencâbiler ürkerek daha önce Kelehorlardan aldıkları esterler, esîrler ve İsmail Hakkı Bey`in şehit edildiği vak`ada alınan malzemeleri i`âde ediyorlar.

Kuvve-i seferiye 17 Mayıs 1331`de Serhavize`ye vardı. Burada Kirmanşâh İngiliz Konsoloshanesi muhafızları olan Hintli Mülk Han 20 atlı, Van Cephesi`nden gelen Çerkez Ethem ve Azerbaycanlı İbrahim Beyler mahiyetlerindeki 30 kadar mücâhidle iltihak ettiler (Kenan, II, 71).

Süleyman Askerî Bey`in emriyle Bağdat`ta tutulan Alman heyeti, çeşitli vesileler ile İran`a geçmeğe çalışmaktadırlar. Geriden gelen Alman grubunun bazıları Sav ve Çubulak istikâmetiyle İran`a geçiyorlar. Bunlardan bazıları İran`da kendilerine konsolos süsü vererek Bağdat-Kirmanşâh istikametine gitmek için izin istiyorlardı. Bu arada Şuneman Kirmanşâh`a konsolos delâletiyle geçmiş Dr. Çugmayer ve Garize Negarde İsfahan konsolosu ve kâtibinin gayretiyle 3 Mart 1915 günü Kasr-ı Şirin yoluyla İran`a geçerler. Tahran, Avusturya ve Alman sefirleri ve Yüzbaşı Nidermayer ve kardeşi telsizci Tahran sefaretî maiyetine memur oldukları bahanesiyle İran`a geçiyorlar. Her Vasmuss da refikasıyla geçiyor.

İran`a geçen Almanlar, İran`da Türk faaliyetlerine engel olarak yalnız Almanlık menfaati üzerine çalışmışlardır. Afgan Heyet-i Seferiyesi ilga edildiği ve Rauf Bey`in yalnızca Türklerden kurularak bu sefere devam edilmesinden Almanlar memnun değildi. Almanlar, bir taraftan İran jandarmalarını elde etmeğe ve bir taraftan İran-Osmanlı hududundaki Sancâbî, Kurânî, Galhânî, Kernîdî gibi aşiretleri Türkler aleyhine tahrik etmeğe başlıyorlar. Bu propagandalarındaki söylemler ise “Türkler sunnî olduğundan dinen İranlılara düşmandır. İran`a girerlerse İran Sünnilerine ve Türklüğüne istinâden İran`dan

çıkmayacaklardır. Almanların ise İran'da gözleri yoktur. İran'ı himâye edeceklerdir. Kuvve-i seferiye nezdine gelen Şuneman, "İran para ile feth olunur, o da Almanlarda vardır, diyerek cebindeki altınları şıkırdatmıştır (Kenan, II, 72).

Her Vas Muss hakkında General Pars Saykıs şöyle diyor: "Vas Muss, Şîrâzlı zengin bir tüccarı güya evindeki bir telsiz ile Alman İmparatoru'yla görüştüreceğini söyleyip evine götürüp telsizin bulunduğu odaya girince tüccara Kayzerin Berlin Telgrafhanesi'nde hazır olduğunu söyleyerek tüccara üç defa yeri öptürüyor ve bir müddet çubuğu işlettikten sonra bu iltifat üzerine tüccardan 10.000 İngiliz altını alıyor (Kenan, II, 72).

Türkiye'nin İran topraklarına girmesine Almanya karşı çıkıyordu. Almanya, İran'da Türkler aleyhine Kirmanşâh Konsolosu Neman ve eşi vâsıtasıyla faaliyetlerde bulunuyordu. Alman Hükûmeti de Türkiye'nin savaşta tarafsız olan İran'ın iç işlerine karışmaması gerektiği noktasında propagandalar yapıyordu (Kenan, II, 73). Hüseyin Rauf Bey'in Kasr-ı Şirin'e hâkim olmasından endişelenen Almanya, İstanbul sefiri Baron Wangenheim kanalıyla endişelerini 9 Nisan 1915 tarihli bir mektup ile Enver Paşa'ya iletmiştir (Kenan, II, 74). Bu durum Almanya'nın niyetini açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç

İran, Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız ülke olarak değerlendirilmesine rağmen, bu konumu Rusya, İngiltere ve Almanya tarafından kullanılmıştır. Bu üç ülkeye Osmanlı Devleti'nin de dâhil olması neticesinde İran, tam bir savaş sahnesine sokulmuştur.

Osmanlı Devleti için Rusya ve İngiltere'nin İran'da emperyalist emellerini gerçekleştirmelerinin bir anlamı vardır. Fakat Osmanlı Devleti'nin müttefik olduğu Almanya'nın İran topraklarında Türk milleti aleyhine ciddi entrikalar içine girmesini anlamak zor olmuştur. Hem müttefik, hem de dost mu? Düşman mı? sorgusunu ortaya koymuştur. Yukarıda küçük bir kesiti verilen olayların sonunda, özellikle Batılı ülkelerin "dostluktan ne anladıklarının" ve dostluğun yalnızca kendi menfaatleri devam ettiği sürece olabileceğini ortaya koymaktadır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN KUZEY KAFKASYA POLİTİKASI VE KAFKASYA CİBALİYYUNU İTTİHADİ HÜKÜMETİ İLE İLİŞKİLERİ

Hamit PEHLİVANLI*

Özet

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı sırasında birçok cephede savaşmak durumunda kalmıştır. Bunların en önemlilerinden biri de Şark/Kafkasya Cephesi'dir. Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nden yardım bekleyen sadece Azerbaycan Devleti değildir. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Çeçenler, Osetinler ile Kumuklar, Balkar ve Karaçay gibi Türk asıllı ve Müslüman olan kavimler de yardım beklemektedir. Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'da Müslümanların halifesinden yardım bekleyen yaklaşık 4 milyon insan bulunmaktadır. Rusya'da ihtilalin çıkması üzerine bu bölgedeki Müslümanlar hemen bir hükümet kurmuş ve bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bu durumu da başka devletlerle birlikte özellikle Osmanlı Devleti'ne bildirmişlerdi. Enver Paşa onlardan gelen isteklere bigâne kalmamıştır. İlgililere talimatlar vererek ilişkilerin geliştirilmesini istemiştir. Bu maksatla Adliye Nazırı ve Şurây-ı Devlet Reisi Halil Bey (Menteşe) ile Kafkas Cephesi Orduları Komutanı Vehip Paşa adı geçen devlet temsilcileri ile 8 Haziran 1918'de bir dostluk ve yardımlaşma antlaşması imzalamışlardır. Tebliğimizde bu antlaşma öncesi gelişmeler, antlaşma metninin değerlendirilmesi, sonuçları ve sonraki gelişmeler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bolşevik Rusya, Kafkasya Cibalıyyunu İttihadı Hükümeti, Enver Paşa, Vehib Paşa, Halil (Menteşe), Talat Paşa, Yusuf İzzet Paşa, Haydar Bammatov, Abdülmecid Çermoyef

* Prof.Dr., Kırıkkale Üniversitesi

OTTOMAN STATE'S NORTHERN CAUCASUS POLICY DURING THE WWI AND RELATIONS WITH THE CAUCASIAN CİBALİYYUN-I İTTİHADI GOVERNMENT

Abstract

The Ottoman Empire was forced to fight on many fronts during World War I. One of the most important of these are the Oriental/Caucasus Front. In the Caucasus, the ones that were waiting for help from the Ottoman Empire were not only Azerbaijan. Chechens, Ossetians with Kumuks who live in the North Caucasus and the Turkish-origin and Muslim nations like Balkaria and Karachai awaited for help. In Dagestan and North Caucasus there were nearly 4 million people who had been waiting for help from the Caliphate of the Ottoman. Muslims in the area immediately had established a government and declared their independence by the outbreak of the revolution in Russia. They also had been reported this situation, in addition to other states, especially to Ottoman Empire. Enver Pasha was not uninterested in the requests from them. He wanted to improve relations by instructing the authorities. For this purpose, Halil Bey (Menteshe) the Minister of Justice and Chairman of the State Council and Vehib Pasha the Commander of the Caucasus Front Armies signed a friendship and cooperation agreement with the representatives of the above mentioned states on 8th June 1918. In this paper, pre-treaty developments, assessment of the treaty-text, the results and subsequent developments will be analysed.

Key Words: The Ottoman Empire, Bolshevik Russia, the Caucasus Cibaliyyun Union Government, Enver Pasha, Vehib Pasha, Halil (Menteshe), Talat Pasha, Yusuf Izzet Pasha, Haidar Bammatov, Abdulmecid Çermoyef

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında İttihatçı hükümetlerin Kafkasya'da siyasi etkinlik kurmak gibi bir hedeflerinin olduğu bilinmektedir. Bilahare Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin olması ve Rusların burayı boşaltmaları Kafkasya'da yeni bir durum ortaya çıkarmıştı. Ruslarla 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması yapılmış ve Kars, Ardahan ve Batum resmen Osmanlılara verilmişti. Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcülerden oluşan bir birlik ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti bu gruplardan Brest-Litovsk Antlaşması'na uymalarını istedi. Ancak onlar bu antlaşmayı kabul etmek istemediler. Osmanlı Devleti ise antlaşma yapıldığı sırada bağımsız olmadıklarını, dolayısıyla Rusya'nın bağlıları olarak antlaşma şartlarını kabul etmeleri gerektiğini bildirdi. Bu karışık ortamda bazı hususları görüşmek üzere Trabzon'da Osmanlı Devleti yetkilileri ile Güney Kafkasya birliği yetkilileri bir konferans toplanmasına karar verdiler. Ancak Ermeniler ve Gürcüler bu antlaşmayı tanımak istemediler. Ermenilerden Erzurum ve çevresini terk ederek Kafkasya'ya çekilmeleri istenmişse de onlar buna aldırış etmediler. Kazım Karabekir komutasındaki Türk Ordusu Erzurum'a yaklaşınca Ermeniler buraları yakıp yıkarak çekildiler. Bu olaylar devam ederken Trabzon'da Güney Kafkasya Devleti yetkilileri de (Ermeni-Gürcü ve Azerilerden oluşan heyet) görüşmelere devam etmektedir. Güney Kafkasya yetkililerinin Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmeyerek işi savsaklamaları üzerine Trabzon'daki Osmanlı heyeti 48 saatlik bir süre tanıyarak antlaşmayı kabul etmelerini istedi. Bunun üzerine heyet başkanı Gürcü Çenkeli 10 Nisan'da antlaşmayı kabul ettiklerini bir yazı ile bildirdi. Buna rağmen Ermeni ve Gürcülerin istekleri üzerine bu yeni birliğin meclisi (Seym) Türklere savaş ilan etti. Batum'u terk etmedikleri gibi sevinç gösterileri ile savaşa da hazırlanmaktaydılar. Ancak Batum Türk Ordusu tarafından ele geçirilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Güney Kafkasya Devleti Meclisi (Seym) 23 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş ve resmen "Güney Kafkasya Cumhuriyeti Devleti" kurulmuştur. Yeni hükümet güvenoyu almıştır. Bu toplantıda Azeri temsilci Mehmet Emin Resulzâde birliğe Kuzey Kafkasya'nın da alınmasını istemiştir. Ancak bu husus mümkün olmamıştır. 30 Nisan'a kadar Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devletince ele geçirilmiş ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın hükümleri yerine getirilmiştir. Çaresiz kalan Güney Kafkasya hükümeti Türklerin mütareke şartlarını kabul ettiğini Vehip Paşa'ya bildirmiştir. Osmanlılara savaş kararı

aldıkları için daha önce toplanan Trabzon Konferansı kendiliğinden dağılmıştır. Bu durumda barış görüşmeleri için Türklerin eline geçen Batum'da yeni bir konferans toplanmasına karar verilmiştir.¹ Yukarıda özetlemeye çalıştığımız gelişmeler üzerine Batum'da 11 Mayıs 1918'de yeni bir konferans toplanmıştır. Toplantıya Osmanlı Devleti adına Halil Menteşe Bey ile Vehip Paşa, Güney Kafkasya Devleti adına da 45 kişilik bir heyetin başında olarak Gürcü Çenkeli katılmıştır. Bu toplantıya “*Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti*” Haydar Bammatov'u murahhas olarak göndermiştir. Haydar Bammatov, Halil Menteşe'nin teklifi üzerine murahhas olarak toplantıya katılmıştır. Bilahare Gürcülerin 26 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle birlikte Güney Kafkasya Devleti dağılma yoluna girer. 28 Mayıs'ta da Ermeniler ve Azerilerin bağımsızlık ilanı ile Güney Kafkasya Devleti dağılır.²

Enver Paşa'nın Kafkasya Politikası ve Almanlarla Sürtüşmeler

Brest-Litovsk Antlaşması ile (Kars-Ardahan-Batum vilayetleri) bir kısım yerlerin Türklerin eline geçmesi ve Güney Kafkasya Cumhuriyeti ile Batum'da toplanan konferansta Osmanlıların ilave bazı isteklerde bulunması bazıları tarafından fırsat düşerse Kafkasları Osmanlı Devleti'ne katmak gibi bir hedefleri olduğu şeklinde değerlendirildi. Ancak Batum'da Türk delegasyonu başkanı Halil (Menteşe) Bey'in Enver Paşa'ya gönderdiği telgraftan böyle bir düşüncenin olmadığı izlenimini vermeye çalıştığı görülmektedir. Telgraftaki şu cümleler oldukça önemli ve dikkate değerdir: “*Kafkasya'yı, bu bir çeşit kavimler memleketi olan kıtayı ilhak etmeyi devletimiz için faydalı bir iş saymam. Büyük Rusya ile aramızda bağımsız bir hükümet olarak kurulmasını ve bu suretle kuvvetlenmesini her halde salim telakki ederim. Bu bapta kurulacak hükümet daima bizimle beraber olacaktır. Zira çoğu Müslümandır.*” Halil Bey'in sözleri Enver Paşa'nın kendi başına bir Kafkasya siyaseti takip ettiğini çağrıştırmaktadır. Bu düşüncenin gelişmesinde ve Almanların şüphelenmesinde muhtemelen Enver Paşa'nın hareketleri etkili olmuştur.³ Osmanlıların Kafkaslarda taarruza geçmeleri, Rusların kuzeydoğudan Anadolu'ya girmele-

¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Cilt III/4, Ankara, 1983, s. 185-189.

² Bayur, **a.g.e.**, s. 190-192.

³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, IX. Cilt, s. 528-529.

rini önlemek ve İran'da İngilizlerle işbirliği yaparak Türkiye'yi doğu ve güneydoğudan kuşatmalarını önlemek için yapılmıştır. Osmanlılar Birinci Dünya Savaşı sırasındaki gelişmeleri dikkate alarak Kuzey Kafkasya'da ve Güney Kafkasya'da birer İslam devleti kurarak Türkiye ile Rusya arasına bir set çekmek istiyordu.⁴ Enver Paşa'yı ikili davranmaya iten sebeplerden birisi de Almanların Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Kafkasya politikalarına ters politikalar takip etmesidir. Enver Paşa müttefiki Almanlara doğrudan karşı çıkmayı o günkü şartlarda uygun bulmadığı için dolaylı hareketlerde bulunmayı tercih etmiştir. Zira kendi düşünceleri ve devletin menfaatleri Doğu'da ve Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin bulunmasını ve etkili olmasını gerektiriyordu. Bu yüzden de Kafkasya'da bulunan Osmanlı komutanlarına genelkurmayda Almanların okuyacağı emirleri onları kızdırmayacak şekilde verirken; gizli gönderdiği diğer emirlerinde Osmanlıların bölgede hâkimiyetlerini pekiştirecek talimatlar veriyordu.⁵ Enver Paşa'nın davranışları Kafkasya'yı sömürgeleştirme planlarını ve Doğu politikalarını bozduğu için Almanları bir hayli kızdırıyordu. 1918 ilkbaharında Almanlar Osmanlılardan iyice şüphelenmekte ve Enver Paşa'yı kendi emperyalistliklerini unutarak "*çılgin emperyalist*" diye haksızca itham ediyorlardı. Bir Alman bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklıyordu: "*Orta Asya'ya bir köprü oluşturmamıza destek olacak dost bir Kafkasya Devleti (Gürcistan) yaratmak için savaş sırasında milyonlar yattırdık ve şimdi Osmanlılar bu projeyi dinamitliyorlardı.*"⁶ Almanlar kendi menfaatleri için planlar yaparken Osmanlılar da Kafkasya bölgesinde kendileri ile Rusya arasında tampon bir kuşak oluşturmayı hedef seçmişlerdi. Bunu gerçekleştirmek için de bir an evvel Bolşevikleri Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan atmaları gerekiyordu.⁷

⁴ Karal, a.g.e., s. 523.

⁵ Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, (yayınlanmamış doktora tezi), Samsun, 1999, s. 212.

⁶ Michael A. Reynolds, **İmparatorlukların Çöküşü (Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918)**, (Çev. Yücel Aşıkoğlu), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2016, s. 224.

⁷ Reynolds, a.g.e., s. 227, 244; Nilgün (Akgül) Erdaş, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 36-37.

Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Devleti'nin Kuruluşu

Rusya'da 1917 Bolşevik İhtilali üzerine azınlıklar da bağımsızlıklarını ilan yoluna gitmişlerdi. Bu fırsattan istifade ile bağımsızlığını ilan eden yerlerden biri de Kuzey Kafkasya bölgesindeki Müslüman azınlıklardır. Dağıstan bölgesindeki Müslümanlar daha önce Bolşeviklere karşı Terek Rus kazaklarıyla aynı birlik içine girdiler. Ancak Kazaklar ellerindeki daha önce Müslümanlardan gasp ettikleri toprakları geri vermek istemediler. Böylece bu iş birliği çok kısa sürdü ve çatışmalar yeniden başladı.⁸ Bu gelişmeler üzerine Kuzey Kafkasya Müslümanları Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek görüşme talebinde bulundular. Bu maksatla bir heyet kurdular. Heyette Dağıstan adına Mehmet Kari Dibirof, Haydar Bammam, Çeçenler adına Abdülmecid Çermoyef 1918 Nisan ayı başlarında Trabzon'a geldiler. Türk Heyeti başkanı Miralay Hüseyin Rauf (Orbay) Bey ile temasa geçtiler.⁹ Heyet bir süre Trabzon'da kaldı ve sonra Batum'a gittiler. Burada Enver Paşa ile görüştüler. Ancak Talat Paşa başta olmak üzere diğer yetkililerle konuşmak üzere heyet, Enver Paşa ile birlikte İstanbul'a gitti.¹⁰

Bu görüşme ve temaslar devam ederken Kuzey Kafkasya Müslümanları müstakil bir devlet kurdular. Önceleri Rus yanlısı bir politika takip eden Kuzey Kafkasyalılar, Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya'yı işgal etmeleri üzerine Tiflis'te kurulan Güney Kafkasya Cumhuriyeti'ne yöneldiler. Ancak onların tereddütlü davranışları üzerine bağımsızlıklarını ilan ettiler.¹¹ Müslümanlar, 11 Mayıs 1918'de halkın ortak isteği ile tarihi Kuzey Kafkasya hudutları içerisinde bağımsızlıklarını "*Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti*" (Kafkasya Dağlıları Birliği Hükümeti) adıyla ilan etmişlerdir.¹² Kuzey Kafkasya'da kurulan yeni devleti meydana getiren Müslüman unsurlar şunlardır:

⁸A. Bennigsen-C. Lemerrier Quelquejay, **Step'de Ezan Sesleri -Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 Yılı-**(Tercüme: Nezih Uzel), İstanbul, 1981, s. 86-87.

⁹ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s. 483, 484.

¹⁰ Kurat, **a.g.e.**, s. 484-485; Beşir Mustafayev, "Türk İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dâir (Arşiv Vesikaları Işığında-1917-1919)", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2013, Sayı: 30, s. 32.

¹¹ Reynolds, **a.g.e.**, s. 247.

¹² **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, HR-HMŞ-İŞO-124.16.04; Kurat, **a.g.e.**, s. 482, 486. (Eylül ayında Talat Paşa Berlin'de bazı görüşmeler yapacaktır. Almanlar görüşmeler sırasında Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da kurulan devletlerin tanınmamasını talep etmişlerdir. Talat Paşa'nın bu durum hoşuna gitmemiştir. Ancak Almanlara baskı uygulayacak gücü de olmadığından müzakereleri fazla uzatmamayı tercih etmiştir. Kurat, **a.g.e.**, s. 525.)

Kafkasların Hazar Denizi sahilleri, Dağıstan ve Terek Nehri'ne kadar uzanan coğrafyada yaşayan Çeçenler, Osetinler ile Kumuklar, Balkar ve Karaçay Türkleri gibi kavimlerdi. Bu Müslümanlar çoğunlukla köylerde olmakla beraber şehirlerde de yaşıyorlardı. Kuzey Kafkas ve Dağıstan bölgesinde Bolşevik İhtilali olduğunda nüfusun yaklaşık dört milyon olduğu kabul edilmektedir. Yedi ayrı kavimden müteşekkil bölge nüfusunun ortak paydası şüphesiz İslam dini idi. Ayrıca Şimali Kafkasya Müslümanlarının dini hisleri çok kuvvetliydi.¹³ Yeni kurulan devletin sınırları şöyle çizilebilir: Doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, kuzeyde Dağıstan, Terek, Stavropol, Kuban ve Karadeniz vilayetlerinin kuzey sınırı idi. Güney sınırı ise Maverayı Kafkas hükümeti ile yapılacak görüşmelerden sonra belirlenecekti. Bölgede belli başlı şehirler Vladikafkas, Nasran, Timurhan-Şura, Mahaçkale (Petrovsk) ve Derbent'tir.¹⁴

Yeni kurulan devlet yetkilileri bağımsızlıklarını Osmanlı Devleti başta olmak üzere diğer devletlere de tebliğ etmişlerdir. Kuzey Kafkasya'da kurulan devlet Bâb-ı Âli tarafından hemen resmen tanınmıştır. Ardından da Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye karar vermişler ve Enver Paşa da her türlü yardımın yapılacağını vaat etmiştir.¹⁵ Mehmet Kari ve Abdülmecid Çermoyef 12 Mayıs 1334'te (1918) Osmanlı Sadaret makamına müracaatla bir "*Muhadenet*" "*Dostluk*" anlaşması yapmak talebinde bulunmuştur.¹⁶ Bu talebin gerekçesinde şu hususlar dile getirilmiştir. Çarlık Rusyasından sonra kurulan Bolşevik hükümetinin de vaat ettiklerini yerine getirmek bir tarafa daha da kötü bir yönetim kurduğundan bahsedilmektedir. Bolşevikler, huzur ve refah yerine kan ve ateş getirerek bölgeyi karışıklığa itmişlerdir. Bu karışıklık Güney Kafkasya'da Bakü ve çevresine sirayet ettiği gibi bütün Kuzey Kafkasya'ya da sıçramıştır. Bolşeviklerin Müslümanlarla meskûn yerleri ve bilhassa "*Terek Vilayeti*" halkını kurmuş oldukları çeteler aracılığı ile öldürdükleri bütün dünya tarafından da bilinmektedir. Bölgedeki Müslümanların can ve malının

¹³ Kurat a.g.e., s. 480-481. (Buradaki nüfusun dağılımı şöyledir: 3.228.000'i Çerkes, Türk ve İran menşeli kavimlerdi. Çeçen ve İnguşlar 1.000.000 fazla idi. Bunlardan sonra Osetinler ve Avarlar geliyordu. Kumuk, Karaçay, Balkar ve Nogaylar Türk grubunu teşkil ediyordu. Bir miktarda Rus ve Kazak bulunmaktaydı.); Mustafayev, a.g.m., s. 30.

¹⁴ Ömer Turan, "Bolşevik İhtilalini Takip Eden Günlerde Kuzey Kafkasya'da Bağımsızlık Hareketleri ve Yusuf Ercan'ın Sohuh Müfrezesi Hatıraları", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 21, Şubat 1996, Sayı: 40, s. 141.

¹⁵ Kurat, a.g.e., s. 487.

¹⁶ Dışişleri Bakanlığı Arşivi Karton No 124'ten nakleden; Kurat, a.g.e., s. 671-672; Bayur, a.g.e., s. 194.

kurtarılması ve güvenliğinin sağlanması için böyle bir anlaşma gereklidir. Hatta Kuzey Kafkas yetkililerine göre bu antlaşmanın resmî işlerinin sonuçlarını beklemeden Osmanlılar tarafından ciddi bir yardım ve bir askerî birliğin de bölgeye gönderilmesi şarttır. Zira hükümetlerinin elinde bulunan silah, cep-hane ve askeri birliklerinin Rusları durduracak ve tehlikeleri bertaraf edecek güç ve kuvvette olmadığı açıktır. Mektuplarında bu taleplerini eskiden beri bağlı oldukları “*Hilâfet-i Muazzama ve Devlet-i Âliyye-i Osmaniye hükümetinin*” geri çevirmeyeceğini de umduklarını belirtmişlerdir.¹⁷

Osmanlı Devleti ile Yapılan Antlaşma (8 Haziran 1918)

“*Kafkasya Cibaliyyun-u İttihadı Hükümeti*”nin anlaşma ve yardım istekleri Enver Paşa’nın Kafkasya planları ve düşünceleri ile de uyuşuyordu. Dostluk antlaşması görüşmelerine Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı ve Şurayı Devlet Reisi Halil (Menteşe), Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı Ferik Vehip Paşa katılmıştır. Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti adına ise Haydar Bammatov, Abdülmeçid Çermoyef, Zübeyir Timurhanof ve Alihan Kantemirof katılmıştır.¹⁸

Anlaşma metni ve ek antlaşma incelendiğinde savaş sırasında uygulanacak hükümler ve savaş sırasında uyulacak hükümler üzerinde ayrı ayrı durulmuştur. Asıl Antlaşma’da gelecek için öne çıkan hususlar şunlardır:¹⁹

1. Dostluk ve devamlı yardımlaşma,
2. Kafkasya Cibaliyyun-u İttihadı Hükümeti istediği takdirde iç düzeni ve asayişini sağlamak üzere Osmanlılar askeri yardımda bulunacaktır,
3. Devlet yeni kurulduğu için daha önce herhangi bir anlaşma, mukavele-
lename yoktur. Dolayısıyla taraflar bir şebenderlik (konsolosluk)
mukavelelenamesi, bir ticaret anlaşması ile hukuki ve iktisadi işleri düzenleyecek bazı senet ve antlaşmalar yapmak konusunda anlaşmışlardır.

¹⁷ Kurat, a.g.e., s. 671-672; **Halil Mentese’nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 63.

¹⁸ BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.04; Bayur, a.g.e., s. 198; Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti-1917-1918**, İstanbul, 2001, s. 225.

¹⁹ BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.04-5-6.

Ek antlaşmada ise savaş sırasında uyulacak hükümler bulunmaktadır. Her şeyden evvel antlaşma iki hükümet arasında yapılmasına rağmen adeta Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesindeki askeri ve siyasi hedeflerine ulaşmada kolaylık sağlamaya yönelik olarak kaleme alınmış bir antlaşma olduğu izlenimi vermektedir. Asıl antlaşma metninde savaş sonrası durumu ilgilendiren ve geleceğe yönelik hükümler bulunurken, ek antlaşmada savaş sırasında hemen uygulanacak hususlar ön plana çıkmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

Personel Meselesi:

Birinci maddede Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti, Osmanlı Devleti ve müttefikleriyle savaş halinde bulunan devletlerle veya bunlarla antlaşma yapmış olan devletlerin mülkî ve askerî personelini Kuzey Kafkasya'dan çıkarmayı ve savaş müddetince bunları yeniden ordu ve hükümet hizmetlerine almamayı taahhüt etmektedir.²⁰

Askeri Meseleler:

Antlaşmanın 2. maddesinin 1. fıkrasında Osmanlı Ordusu'na Kafkasya hükümetine ait bütün demiryollarını kullanma hakkı verilmektedir. Osmanlı Ordusu Kafkasya hükümetine ait demiryollarında askerî birliklerini, eşyalarını, harp malzemesini, erzak ve cephanesini taşıma hakkına sahip olmaktadır. Bu işleri yapmak üzere Osmanlı Ordusu bir komisyon kuracak ve Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümetince kurulacak komisyonla müşterek çalışacaktır. Komisyonlar, Kafkasya hükümetine ait demiryollarının kapasitesini, askeri nakliyenin esaslarını belirleyeceklerdir. Bu nakliyat Osmanlı Komisyonu Başkanı'nın ordudan alacağı talimata göre vereceği emir üzerine Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti'nin demiryolları idaresinin memurları tarafından yerine getirilecektir.²¹ 3. fıkrada demiryolu komisyonlarının ortaklaşa tayin edecekleri önemli istasyonlarda birer muvazzaf Osmanlı subayı görevlendirilecek ve emrine yeterli personel verilecektir. Bu istasyonlarda Osmanlı askerinin iaşeleri, istirahatleri ve nakilleri bu subayın kontrolü altında gerçekleşecektir. Bu işler yapılırken Osmanlı subayı Kafkas hükümeti istasyon şefleri ve memurlarının işlerine müdahale etmeyecektir. Görevli Osmanlı subayının

²⁰ BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.01.

²¹ BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.01, 02.

muhtelif yerlerde yapacağı satın almalara Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti seri bir şekilde yardım edecektir.²² 4. fıkrada yukarıda adı geçen komisyonların antlaşmanın imzalanmasından bir hafta sonra işe başlayacağı hükmü yer almaktadır. Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti demiryolları idaresi bu bir hafta içerisinde komisyonlara lazım olacak bilgileri toplayıp verecektir. Bunlar, demiryollarının hareketli malzeme miktarı, yolların durumu ve sabit malzemeleri hakkındaki bilgilerdir.²³ Osmanlı Devleti adeta kendi ülkesinde imiş gibi hareket etmekte ve bazı hususları dikte etmektedir. 5. fıkrada, Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti demiryollarının kendisini, sabit ve hareketli malzemesini devamlı surette sağlam bulunduracağını ve meydana gelecek arızaları en kısa zamanda gidereceğini taahhüt ettiği hükmü yer almaktadır.²⁴ 6. fıkrada ayrıca Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti'nin bu nakliyat sırasında meydana gelebilecek suikastların tahribat ve zayiata sebep olmaması için gerekli yerlerde kendi askeri ile tertibat alacağı hükme bağlanmıştır. Kafkasya hükümeti bunları yapamayacak olursa Osmanlı Devleti ile anlaşarak bu vazifeyi Osmanlı askeri icra edecektir.²⁵ Osmanlı Devleti yukarıdan beri anlattığımız adeta tek taraflı diktesine ara vererek 7. fıkrada ise Osmanlı Ordusu'nun bu nakliyat sırasında Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti'nin her türlü nakliyatına zarar vermemeye çalışacağını taahhüt etmiştir.²⁶ Antlaşmanın 3. maddesine Kafkasya hükümetini bağlayıcı bir hüküm daha konulmuştur. **Osmanlı Devleti 2. madde ve fıkralarında belirtilen haklardan kendisi yararlanacağı gibi müttefiklerini de yararlandırma hakkını elde etmiştir.** Bununla birlikte 4. maddede Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Hükümeti'nin haklarını garantiye alan bir hüküm de konulmuştur. Osmanlı Ordusu'nun savaş münasebetiyle yollardan sadece askeri maksatla yararlanabileceği özellikle belirtilmiştir. Başka bir amaç için kullanılmayacağı bilhassa antlaşmaya konulmuştur.²⁷

²² BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.02.

²³ BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.02.

²⁴ BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.02.

²⁵ BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.02, 03.

²⁶ BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.03.

²⁷ BOA, HR-HMŞ-İŞO-124.16.03.

Dostluk ve Yardımlaşma Antlaşması'ndan Sonraki Gelişmeler ve Teşkilatlanma Faaliyetleri

Haydar Bammatov 28 Haziran 1918'de daha önce yapılan antlaşmanın 2. maddesine göre Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Bammatov, Osmanlı Dışişleri Bakanı'na yazdığı yazıda bu isteğin gerekçesini şöyle açıklamaktadır: “*Her gecikme Bolşeviklerin durumunu pekiştirir ve ülkede anarşiyi artırır. Bolşeviklerle bağlaşıkları Kazakların çok üstün imkânları yüzünden biz Dağlılar dağlara çekilmek ve şehirlerimizi onlara bırakmak zorunda kaldık.*”²⁸ Ayrıca İstanbul'da bulunan Kuzey Kafkasya heyetine gönderilen 4 Temmuz tarihli telgrafta da durumun vahameti izah edilmiş ve buna göre Osmanlı Devleti yetkilileri ile görüşmeleri istenmiştir. Telgrafta Ermeni, Bolşevik, Kazak ve sair Hristiyanların saldırılarının şiddetli olduğu ve en kısa zamanda küçük de olsa bir askeri birliğin gönderilmesi istenmektedir. Ancak Osmanlı Ordusu Dağıstan'a çok uzakta olduğu için şimdilik yardım göndermesi çok güçtü.²⁹ Bununla birlikte Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa bu istekten biraz önce 26 Haziran'da Azerbaycan'ın kuzeyine ve Dağıstan bölgesine Kurmay Binbaşı İsmail Hakkı Bey'i göndermişti. İsmail Hakkı Bey 8 Temmuz'da Gonib'e ulaşarak karargâhını kurarak buraya yerleşmiş ve 15 Temmuz'dan itibaren halkı örgütlemeye başlamıştır. Ancak oradaki Türk ve Müslüman gruplar arasında birlik yoktur. Hemen hemen hepsi birbiriyle çekişmektedir. Bu ayrılıkçı davranışlarla mücadele ederek yerlilerin de olduğu bir ordu kurmaya çalışır. Kısmen de başarılı olur. Temmuz sonunda Demirhan Şura kentini almaya çalışırsa da kurmuş olduğu yerli askeri birlikler Bolşeviklere yenilir ve dağılırlar.³⁰

Kuzey Kafkasya'da bir devlet kurulması üzerine Kazaklar ve Bolşevikler saldırıya geçtiler. Kafkasya Cibaliyyunu İttihadi'nin Başkanı Mecit Çermoyef henüz bir hükümet kuramamış ve Dağıstan şehirleri Çar taraftarı Rusların elinde olduğundan Tiflis'te oturmaktaydı.³¹ Başkent Viladikafkas'ın Bolşeviklerin eline geçmesi üzerine devlet merkezi Nasran kasabasına taşınmıştır.

²⁸ Bayur, a.g.e., s. 211.

²⁹ Bayur, a.g.e., s. 251-252.

³⁰ Bayur, a.g.e., s. 252-253; Fevzi Çakmak, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekatı**, (Hazırlayan: Ahmet Tetik), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011, s. 440; Reynolds, a.g.e., s. 248.

³¹ Bayur, a.g.e., s. 254.

4 Ağustos'ta Kuzey Kafkas birlikleri karşı hücumla geçerek 13 günlük mücadeleden sonra Viladıkafkas'ı tekrar ele geçirdiler. Ancak Bakü'den kuzeye doğru hareket eden Kazak Albay Biçerakov Derbent ve Mahaçkale (Petrovsk'u) işgal ederek Kafkasya Cibaliyyunu Devleti'ni güneyden tehdide başlamıştı.³² Ağustos başlarında Dağıstan bölgesinde ordu kurmak üzere görevlendirilen 577 Türk subay ve astsubayı bölgeye gelmiştir. Yusuf İzzet Paşa Ağustos'ta bütün Kuzey Kafkas Kuvvetlerinin komutanı ve Kuzey Kafkasya elçisi olarak tayin olundu. Böylece daha önce Nuri Paşa'nın emrinde olan Kuzey Kafkasya'daki Türk askerleri Yusuf İzzet Paşa'nın emrine girmiş oldular.³³

Antlaşma gereği Osmanlı Devleti'nin hemen yardım etmesi gerekiyordu. Ancak o sırada özellikle Azerbaycan olayları ve Ermenilerle mücadele buna imkân tanımıyordu. Osmanlılar zaten ülkenin birçok cephesinde mücadele ediyor ve yeterinden fazla yük taşıyordu. Bu istek ise yeni bir cephe açılması demekti. Bu cepheye yardım ancak başta Azerbaycan olayları olmak üzere diğer cephelerin durumuna göre yapılabilirdi. Daha yeni yapılmış bir antlaşmanın hemen gereklerinin yerine getirilememesi her iki taraf için de talihsizliktir. Bilhassa Osmanlı Padişahı ve Müslümanların halifesinden gerekli yardımı alamamak şüphesiz Kuzey Kafkasya Müslümanları için bir hayal kırıklığına ve manevi bakımdan ümitsizliğe yol açmıştır.³⁴ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin imkânsızlıkları yetmiyormuş gibi müttefiki (!) Almanya da birtakım ayak oyunları ile Kafkasya'da Osmanlılara darbe vurmak için fırsat kollamaktadır. Almanlar, bölgede bulunan bir kısım Türk birliklerini Irak ve Suriye cephesine kaydırmak ve oradaki zayıf birlikleri buraya getirmek için bazı manevralar yapmaktadırlar.³⁵ Enver Paşa, 10 Ağustos 1918'de kardeşi Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafında Almanların Kuzey Kafkasya hususundaki düşüncelerini tahlil etmektedir. Enver Paşa'ya göre Almanlar, Osmanlı orduları tarafından Kuzey Kafkasya'nın kurtarılmasına razı olmamakla birlikte Osmanlıların gayri resmî o bölgede faaliyette bulunmasına da pek engel olmu-yorlardı. Bu yüzden Kuzey Kafkasya'da askeri faaliyetlerde bulunmak üzere Yusuf İzzet Paşa'yı görevlendirmiştir. Almanların buradaki askeri harekâta katılmalarında bir mahzur görmediğini, ancak Almanların bu konuda herhangi

³² Kurat, **a.g.e.**, s. 488.

³³ Bayur, **a.g.e.**, s. 254; Reynolds, **a.g.e.**, s. 248; Berzeg, **a.g.e.**, s. 273.

³⁴ Bayur, **a.g.e.**, s. 211.

³⁵ Bayur, **a.g.e.**, s. 212-213.

bir teklifte bulunmadığını ifade etmektedir. Bu düşünce Enver Paşa'nın Almanların Kafkasya politikasını ya anlamadığını veya onlara hâlâ güvenmek istediğini çağrıştırmaktadır. Hâlbuki Almanların bütün Kafkasya ile ilgili düşüncelerini zaman zaman Osmanlı Devleti yetkililerine açıkça söyledikleri, Rusları ve İngilizleri Türklere tercih ettikleri bilinmektedir.³⁶

Kafkasya'daki gelişmeler üzerine Sadrazam Talat Paşa Berlin'e giderek Almanlar başta olmak üzere bazı devlet yetkilileri ile görüşmeler yapmıştır. 23 Eylül 1918'de Alman Dışişleri Bakanı Amiral von Hintze ile bir protokol imzalamıştır. Talat Paşa Osmanlı askerlerinin Kafkasya'da verdikleri mücadeleye ile mütenasip olmayan bir protokol imzalamıştır. Protokolde diğer konularda olduğu gibi Kuzey Kafkasya ile ilgili olan madde de gerçekten üzücüdür. Protokol maddesi aynen şöyledir: “*Osmanlı Hükümeti Kuzey Kafkas ve Türkistan'da bağımsız devletler kurmaya çalışmak ve bunlarla sağlanacak yeni kuvvetleri bağlaşıkların çıkarları yolunda kullanmak tasarısında olduğunu açıklar.*” Alman hükümeti bu sırada yardım edemeyeceğinden dolayı üzgündür(!) Fakat itirazda bulunmaz ve karşıtlık göstermez.³⁷ Diğer bir madde ise şöyledir: “*Osmanlı ve Alman hükümetleri Kafkas ekonomik kaynaklarından dört bağlaşığın da (Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan) faydalanabilmesi için bu bölge (Kafkasya) devletleri yanında nüfuzlarını kullanacaklardır.*”³⁸ Talat Paşa daha başka devlet temsilcileriyle de görüşmeler yapar. Bunların en çetini şüphesiz Rus Temsilci Joffe ile yaptığı görüşmelerdir. Bulgaristan yolunun kapanma ihtimali üzerine Talat Paşa 24 Eylül 1918'de İstanbul'a döner. Görüşmelere Almanlarla Joffe devam ederler. Bu da üzerinde durulması gereken ayrı bir husustur. Zira Rusların tekliflerinin kabul edilmiş olması adeta Almanlara vekâlet verilmiş hissi uyandırmaktadır. Rusların teklifinin esası şudur: “*Askeri öğretmenler ve memurlarla birlikte Osmanlı Ordusu Kafkas'da üç sancak dışındaki (Kars, Ardahan ve Batum)*

³⁶ Bayur, a.g.e., s. 225-226.

³⁷ Bayur, a.g.e., s. 243-244; Reynolds, a.g.e., s. 258. (Talat Paşa ile Almanlar arasında imzalanan protokolün Yusuf Hikmet Bayur'un eserinde yer alan Türkçe metindeki 2. madde ile Mustafa Çolak'ın doktora tezinde yer alan Almandan tercüme edilmiş metindeki 2. madde ile arasında farklılıklar söz konusudur. Çolak'ın tezinde Protokolün 2. maddesi şöyledir: “Kuzey Kafkasya'da bağımsız devletler kurulmasına Osmanlı Devleti yardımcı olacak; ancak bu devletlerin askeri gücünün organize edilip, İttifak Devletleri yanında savaşa girmesi söz konusu olmayacaktır.” Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, (yayınlanmamış doktora tezi), Samsun, 1999, s. 217.

³⁸ Bayur, a.g.e., s. 244.

yerlerin tümünü, cephanesini de birlikte götürerek boşaltacaktır. Bu boşaltma protokolün imzasından dört hafta sonra bitmiş olacaktır.” Nitekim Hariciye Nezareti, Joffe’ye gönderdiği bir yazı ile Osmanlı Ordusunun Kafkasya’dan tamamen çekildiğini bildirmiştir.³⁹ Aynı dönemde İttihatçı hükümetin sadrazamı ile Harbiye nazırının uygulamaları ve faaliyetleri birbirleriyle çelişkilidir.

İslam Ordusu, Derbendi olarak daha sonra Batum’a birlik göndermeyi kararlaştırır. 6 Ekim’de Derbent ele geçirilerek Kafkasya Cibaliyyunu Devleti’nin bayrağı şehirde dalgalandırılır. Devletin Cumhurbaşkanı Abdülmecid (Tapa) Çermoyef ile Kuzey Kafkas Orduları Komutanı Yusuf İzzet Paşa burada bir araya gelerek 13 Ekim’de devletin kuruluş şöenleri yapılır. Çermoyef ile Nuri Paşa birer konuşma yaparak günün önemi ve Türk askerinin kahramanlığını dile getirdiler.⁴⁰ Cumhurbaşkanı Çermoyef, Kafkasya Cibaliyyunu İttihadı Devleti ile Osmanlıların ilişkilerinin akrabalık yönünden çok siyasi yönüne değinmiştir. Bu ilişkiyi Almanya’nın Ukrayna ve Gürcistan’a desteğine benzetmiştir. Cumhuriyetin liberal değerlerine, dini ve etnik ayrım gözetmeksizin herkesin haklarını tanıdığına vurgu yapmıştır. Çermoyef’i Osmanlı-Kafkasya bağlarının faydacı yönlerini öne çıkaran bu konuşmayı yapmaya iten gerekçeleri vardı. Temmuz’da İstanbul’da temaslarda bulunan Haydar Bammatov oradaki intibalarını Çermoyef’e şöyle bildirmişti: “*Heyet-i Vükelada bize dair bir program ve en ufak güvenilir bir alaka yoktur. Enver hariç İttihatçılar Kuzey Kafkasya’ya duyarız, hatta düşmandır.*”⁴¹

Nuri Paşa, Yusuf İzzet Paşa ve Çermoyef Derbent’te bir toplantı yaparak devletin güvenliğinin sağlanması meselesini konuşurlar. Nuri Paşa, 15. Tümen’in Batum’a gönderilmeden önce Çar taraftarı Albay Biçerakof tehlikesinin bertaraf edilmesi için kullanılabileceğini ve çok hızlı hareket edilmesini istemiştir. Cumhurbaşkanı Çermoyef, Biçerakof’a devletin topraklarını terk etmesi için ultiatom vermiştir. Ruslardan cevap gelmeyince 20 Ekim’de ileri harekâta başlanır. Ancak bu sırada İstanbul’da işler iyi gitmemektedir. Talat Paşa Hükümeti 14 Ekim’de çekilmiş ve yerine Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kurulmuştur. Enver Paşa, Talat Paşa Hükümeti çekilmeden bir gün önce 13

³⁹ Bayur, a.g.e., s. 246-247; Kurat, a.g.e., s. 525.

⁴⁰ Kurat, a.g.e., s. 541; Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, (yayınlanmamış doktora tezi), Samsun, 1999, s. 218-219; Erdaş, a.g.e., s. 42.

⁴¹ Reynolds, a.g.e., s. 260.

Ekim 1918'de İslam Orduları kumandanına bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafında İstanbul'da durumun karıştığından bahisle İtilaf Devletleri'nin Kafkas Devletlerinin bağımsızlıkları hususunda zorluklar çıkaracağını ifade etmiştir. Bu yüzden Azerbaycan Hükümeti ile Kafkasya Cibaliyyunu Hükümeti'nin birleşerek “*Şarki Kafkas Hükümeti*” adı altında bir İslam devleti veyahut “*Konfederasyon*” kurmalarını tavsiye etmiştir.⁴² Bu telgraftan iki gün sonra Harbiye Nazırı Enver Paşa görevden ayrılmadan önce 15 Ekim'de amcası Halil Paşa aracılığı ile Nuri Paşa'ya bir telgraf daha göndermiştir. Bu telgrafında Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki devletlerin bağımsızlıklarını İtilaf Devletleri'ne kabul ettirmek üzere güvenilir adamları aracılığıyla sefirlerle gizli görüşmelerde bulunulmasını istemiştir. Şayet mutemet adamlar bulunamazsa Azerbaycan ve Şimali Kafkas Ordusu Komutanı sıfatıyla sefiirlere teklifi kendisinin yapmasını istemiştir. Ayrıca aksi durum ortaya çıkarsa neler yapılabileceğini de bu telgrafında bildirmiştir. Enver Paşa, muhtemel gelişmeleri de tahmine çalışmıştır. Kafkasya'dan çekilmek durumunda kalılabileceğini bildirmiştir. Bu durumda Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya kendi birliklerine dayanarak yaşamak durumunda kalacaktır. İşte buradaki Türk askerlerinin bu devletlerin askeri gibi davranmasını ve yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesini istemektedir. Daha sonra Azeri ordusunu hukuk çerçevesinde eğitebilmeleri için gönüllü olarak bir kısım Osmanlı subaylarının Azeri vatandaşlığına geçmelerini tavsiye etmiştir. Ayrıca daha imkân varken Kuzey Kafkasyalılara ve Azerilere silah ve cephane verilmesini istemiştir. Nuri Paşa yukarıda bahsedilen telgraflardaki emirleri yerine getirmeye çalışmıştır. Ancak Enver Paşa'nın Kafkasya gerçeklerini iyi tahlil edemediği anlaşılmıştır. Zira Kuzey Kafkasya Sünni, Azerbaycan ise büyük ölçüde Şii olduğundan Nuri Paşa'nın gayretleri bu birleşmeyi sağlayamamıştır.⁴³ Enver Paşa son çırpınıyla yine gerçeklerden uzak birtakım faaliyetlerde bulunmaya devam etmiştir. Talat Paşa hükümetinin istifasına rağmen İsviçre'deki Osmanlı temsilcisi Mısırlı Fuad Selim'e yazarak Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın İngilizlerle antlaşma ihtimallerinin olup olmadığını araştırmasını istemiştir. Buraların bağımsızlıklarının garantisi karşılığında tabii kaynakların kullanılması hakkı teklifini araştırmasını istemiştir. Hatta Enver Paşa Azerbaycan'a geçip mücadeleyi buradan devam et-

⁴² Taylan Sorgun, *İttihat Ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Kamer Yay., İstanbul, 1997, s. 249-250.

⁴³ Sorgun, a.g.e., s. 250.

tirme fikrini amcası Halil Paşa'ya sormuştur. O da gelmemesini tavsiye etmiştir. Halil Paşa Azerbaycan'ın bir devlet sıfatıyla yaşayacağından emin değildi. Ayrıca daha da ileri giderek *“yarın burada kuvvetli başka hükümetlerin tesiri görülünce, bugün bizim neslimizden olduklarını iddia ederek bize sarılan halk, en evvel içlerine girmiş olan bizlere dirsek çevirecektir.”* diye uyardı. Zaman onu haklı çıkaracaktır.⁴⁴

Kuzey Kafkasya'dan Çekiliş

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, İslam Ordusu Komutanlığı'na 26 Ekim'de bir emir göndermiştir. Emirde 24 Ekim'den geçerli olmak üzere 6 hafta içinde Kafkasya'nın boşaltılmasını ister (Brest-Litovsk Antlaşması gereği Kars, Ardahan ve Batum hariç). Emirde Kuzey ve Güney Kafkas ordularının ve Kafkas İslam Ordusu'nun kaldırıldığı bildirilmiştir.⁴⁵ Yine emirde Azerbaycan, Kuzey Kafkas ve öbür İslam devletlerindeki subay ve erlerden isteyenlerin Osmanlı Hükümeti ile hiçbir surette ilişki kurmamak şartıyla buldukları yerlerde kalabilecekleri bildirilmiştir. Görüldüğü gibi Enver Paşa'nın bu düşüncesi yeni sadrazam tarafından daha usturuplu bir şekilde ilgililere bildirilmiştir. Emir, 5 Kasım 1918'de Bakü'ye, birkaç gün sonrada Yusuf İzzet Paşa'ya ulaşır. Bu emirden önce Yusuf İzzet Paşa'nın da, Çermoyef'in de Osmanlılarla İtilaf Devletleri'nin Mondros Limanı'ndaki ateşkes görüşmelerinden haberleri yoktur. Onlar Mahaçkale'nin (Petrovsk) Ruslardan alınması için çaba sarf etmektedirler. Türkler imkânsızlıklar içinde çetin mücadelelerden sonra Rusları 8 Kasım'da Mahaçkale'den çıkardılar. Türk askeri şehri işgal edip kışlalara yerleşti. Böylece Kafkasya Cibaliyyunu Devleti'nin devam edebilmesi için gerekli coğrafi saha elde edilmiştir. Etraftaki düşman da uzaklaştırılmıştır.⁴⁶ Ancak Yusuf İzzet Paşa, 15. Tümen Rusları yenilgiye uğrattığı halde İstanbul'dan kendisine doğrudan bir emir gelmemesine rağmen (İtilaf Devletleri yetkililerinden öğrendiği bilgiye istinaden) taarruz harekâtını durdurur. Yusuf İzzet Paşa 15. Tümen komutanına, Kafkasya Cibaliyyunu Hükümeti'nin kararı doğrultusunda taarruzun durdurulmasını, elde olan yerlerin korunmasını ve taarruz edilirse karşılık verilmesi emrini verir. Kuzey Kafkasya'da yürütülen askeri harekât başarılı olduğu halde 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros

⁴⁴ Bayur, **a.g.e.**, s. 258-259; Reynolds, **a.g.e.**, s. 261.

⁴⁵ Çakmak, **a.g.e.**, s. 445-446; Berzeg, **a.g.e.**, s. 336.

⁴⁶ Bayur, **a.g.e.**, s. 256-258, 261; Kurat, **a.g.e.**, s. 541; Reynolds, **a.g.e.**, s. 262; Berzeg, **a.g.e.**, s. 340.

Mütarekesi hükümleri gereği Osmanlı askerleri Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ı terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Osmanlı 15. Tümeni, Derbent ve Mahaçkale istasyonlarından bando eşliğinde Müslüman ahalinin gözyaşları arasında Dağıstan'dan ayrılmıştır.⁴⁷ Yukarıda bahsedilen Kafkasya ve diğer yerlerdeki Osmanlı askerlerinden isteyenlerin buldukları yerlerdeki hükümetlerin emrine girebilecekleri izni daha sonra kaldırılmıştır. 21 Kasım'da kurulan Tevfik Paşa Hükümeti'nin Harbiye Nazırı olan Abdullah Paşa bu izni kaldırdığını ve buradaki askerlerin derhal ayrılmasını ve aykırı hareket edenlere karşı kanuni işlemlerin başlatılacağını bildirmiştir.⁴⁸ Böylece Osmanlıların Kafkasya macerası istenmeyen bir şekilde sona ermiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya politikası da Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ile birlikte iflas etmiş oldu. Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile birlikte Anadolu'da Milli Mücadele yapılarak yeni bir devlet kurulurken; Kafkasya coğrafyasındaki Müslümanlar bu sefer de Sovyet Rusya'nın esareti altına girmişlerdir. O zamanki Osmanlı yöneticilerinin stratejik birtakım hesapları yanında hatalı politikaları yüzünden Kafkasya bölgesindeki emekler böylece boşa gitmiştir. Enver Paşa başta olmak üzere İttihatçı yönetim iktidarda kaldıkları sürece birçok yanlış karara imza atmışlardır. Kafkasya meselesinde de benzeri hatalar olmuştur. Nazari stratejik bir düşünce olarak doğru sayılabilecek karar olmakla beraber içinde bulunulan şartlar, imkânlar, ekonomik ve askerî şartlar dikkate alınmadan yapılan bir hareket olduğu için başarısız olmuştur. Yönetimin, Kafkasya'da da hoş gidecek, kâğıt üzerinde güzel gözüken plan ve düşünceleri olmakla beraber uygulaması Osmanlı Ordusu'nun imkân ve kabiliyetlerinin üstündedir. O günkü uluslararası siyasi şartlara uygun değildir. Zira Osmanlı Devleti'nin hedefleri doğrultusunda uyguladığı politikalara başta müttefiki Almanya karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti çeşitli cephelerde zaman zaman bazı başarılar elde etmişse de netice bilindiği gibi hüsrandır. Kafkasya bölgesi de bu neticeden nasibini almıştır. Bu sona rağmen askeri harekât sırasında yapılanlar Osmanlı askerinin fevkalade direnç ve kararlılığını göstermektedir. Böylece bütün fedakârlıklara, çekilen çilelere rağmen verilen çekilme kararı yapılanları boşa çıkarmıştır. Ancak savaşlar ve

⁴⁷ Kurat, a.g.e., s. 542.

⁴⁸ Bayur, a.g.e., s. 264.

sonuçları bazen daha sonraki başarıların başlangıcı olabilir. Hiçbir ordu daha savaşın başında yenileceğini düşünerek savaşa girmez, kazanmak için zorluklara katlanır. Osmanlı Ordusu da bu düşünceyle savaşırlara girmiş, mücadele etmiştir. Bu haliyle dünya harp tarihinde de yerini almıştır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

HR-HMŞ-İŞO-124.16.01;124.16.02; 124. 16. 03; 124.16.04;124. 16. 05; 124. 16. 06;

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Cilt III/4, Ankara, 1983.

Bennigsen, A.-C. Lemercier Quelquejay, **Step'de Ezan Sesleri-Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 Yılı-**, (Tercüme: Nezih Uzel), İstanbul, 1981.

Çakmak, Fevzi, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekatı**, (Yayına hazırlayan: Ahmet Tetik), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011.

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, (yayınlanmamış doktora tezi), Samsun, 1999.

Erdaş, Nilgün (Akgül), **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara, 1994.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., IX. Cilt, Ankara, 1999.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990.

Menteşe, Halil, **Halil Mentеше'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Mustafayev, Beşir, "Türk İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dâir (Arşiv Vesikaları Işığında-1917-1919)", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2013, Sayı: 30, s. 32.

Reynolds, Michael A., **İmparatorlukların Çöküşü (Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918)**, (Çev. Yücel Aşıkoğlu), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2016.

Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti-1917-1918**, İstanbul, 2001.

Sorgun, Taylan, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, Kamer Yay., İstanbul, 1997.

Turan, Ömer, “Bolşevik İhtilalini Takip Eden Günlerde Kuzey Kafkasya’da Bağımsızlık Hareketleri ve Yusuf Ercan’ın Sohum Müfrezesi Hatıraları”, **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl: 21, Şubat 1996, Sayı: 40, s. 141.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ŞARK CEPHESİNDE ŞEHİT OLAN AZERBAJYAN TÜRKLERİ

Cengiz ATLI*

Özet

1. Dünya Savaşı yıllarında özellikle Sarıkamış'ta yaşanan büyük dram Rus hükümetinin sansürüne rağmen Azerbaycan ve Türk basınının katkılarıyla Azerbaycan Türklerine duyurulmaya başlandı. Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Türklerin bu durumu Azerbaycan halkını çok üzmüş ve heyecana sevk etmişti. Azerbaycan Türkleri de Rusya'da yaşayan bütün Müslümanlar gibi kardeşlerine yardım yapmaya başlamışlardı. Yardım kararı için hükümetten izin alınmasından hemen sonra 26 Ocak 1915'te Bakü'de Müslüman Cemiyeti Hayriyesi tarafından toplantı düzenlendi. Toplantıda düzenlenecek yardım işinin nasıl düzenleneceği belirlenerek bu işi organize etmek amacıyla dokuz kişilik komite oluşturuldu. Ülkenin her tarafında oluşturulan komiteler vasıtasıyla yardım toplama çalışmaları başlatıldı. Özellikle Kafkas Cephesi'nde zarar gören Müslümanlara yardımcı olmak üzere Baş Temsilci Dr. Hüsrev Bey Sultanov'un başkanlığında Kardeş Kömeği (Kardeş Yardımı), isminde yardım kampanyası düzenlendi.

Azerbaycan Türkleri hem Birinci Dünya Savaşı'nda hem de Kurtuluş Savaşı'na kendi bağımsızlıkları pahasına askeri yardım sağlamak istemişlerdir. Azerbaycanlı ilim adamı Prof. Vağıf Arzumanlı'nın Bakü'de 1998 senesinde yayınlanan makalesinde belirttiğine göre 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Parlamentosu hâkimiyeti Bolşeviklere vermeyi kabul ederken koyduğu şartlardan birisi Rus ordusunun Bakü'ye girmeden önce demiryolu vasıtasıyla Anadolu'nun yardımına gitmesi idi. Bu durum Azerbaycan Türklerinin kendileri bağımsızlıklarını kaybetse bile Türkiye'nin bağımsız yaşamasını istediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

* Doç.Dr., İğdır Üniv. Fen/Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, cengiz3636@hotmail.com

Azerbaycan halkı bu yardımlardan hariç 1. Dünya Savaşı'nda bizzat Osmanlı Ordusu'nun yanında cephelerde görev almaya başlamıştı. Bu savaş ve milli mücadele esnasında bir kısım Azerbaycan Türkü gönüllü olarak bir kısmı ise ordu bünyesinde İtilaf Devletlerine karşı savaşmışlardı. Enver Paşa 1. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru diğer cepheleri zayıflatmak pahasına Kafkas Cephesi'ne büyük önem vermiş ve kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu bu cepheye kaydırmıştı. Osmanlı Devleti savaş sona ermeden ve Rusya'nın tekrar toparlanmasına fırsat vermeyerek Bakü'yü ele geçirmeyi amaçlamıştı. Bu kişiler Şark Cephesi'nde Rus birliklerine karşı teşkilatlanan 6. Kolordu bünyesinde Binagadi, Kemah ve Tarki Dağı, Dika Balacarı Derbend muharebelerine katılarak şehit olmuşlardı. Gerek Bakü önlerinde gerekse Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Ordusu'nda Rus birliklerine karşı görev alarak kahramanlık örneği sergilemişlerdi. Özellikle Milli Savunma Bakanlığının arşiv belgeleri ışığında Azerbaycan doğumlu otuz iki, İran doğumlu üç, Tebriz doğumlu üç kişinin 1. Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadele'de savaşıp şehit oldukları anlaşıldı. Özellikle Orta Aras Havzası içerisinde yer alan bu bölgelerde savaşa katılıp şehit olanların büyük kısmı özellikle Doğu Cephesi'nde savaşa katılarak şehit olmuşlardı. Bildiride özellikle Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Atase Arşivi, Osmanlı Arşivi, hatıratlar, bilimsel eserler ve diğer kaynaklar ışığında Azerbaycan Türklerinin Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda savaşarak şehit olan kişilerin bilgileri verilmeye çalışılacaktır

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Şark Cephesi, Şehitler, Azerbaycan, Osmanlı İmparatorluğu

AZERBAIJANI TURKS THAT FELL MARTYR IN THE EASTERN BATTLEFRONT IN THE FIRST WORLD WAR

Abstract

Despite the Russian government's censorship, bitter events particularly experienced in Sarıkamış in the years of First World War, began to be communicated to the Azerbaijani Turks thanks to the contributions of Azerbaijan and Turkish press. The predicament of the Turks, who were living within the boundaries of the Ottoman Empire, deeply saddened and excited the Azerbaijan public. Azerbaijani Turks, too, began to help their brothers as all the Muslims living in Russia did. Right after getting permission from the government for the assistance decision, a meeting was held on 26 January 1915 in Baku by Muslim Charity Union. In the meeting, by determining how the assistance would be promoted, a committee of nine people was formed to organize the charity. Fund-raising activities were started by means of the committees founded on all sides of the country. Especially for the purpose of helping the Muslims suffering in the Caucasian Battlefront, a fund raising campaign named Brother Charity ('Kardaş Kömeği'/Kardeş Yardımı) was organized under the chairmanship of Prime Representative Dr. Hüsrev Beg Sultanov.

Azerbaijani Turks wanted to provide military aid both in the First World War and in the Turkish War of Independence at the expense of losing their independence. According to the article published in Baku in 1998 by Azerbaijani scientist Vagif Arzumanlı in which he states that one of the measures that Azerbaijan Parliament stipulated while handing over its sovereignty to Bolsheviks was that before entering into Baku, Russian Army was to go to the assistance of Anatolia by railroad. This situation clearly reveals that Azerbaijani Turks want Turkey to live as an independent country despite the fact that they might lose their own independence.

Apart from these assistances, in the First World War, Azerbaijan public started to participate in battlefronts on the side of Ottoman Empire. During this war and Turkish National War of Independence, while some Azerbaijani Turks battled voluntarily and some others fought against the Allies within the scope of military. To the end of the First World War, Enver Pasha paid great

attention to the Caucasian Battlefront at the expense of debilitating other battlefronts and mobilized much of his powers to this battlefront. Before the end of the war and by not allowing any chance to Russia to regain its power, Ottoman Empire aimed at capturing Baku. These people who were within the body of the Sixth Army Corps that was organized in the Eastern Battlefront against the Russian Powers, were martyred in joining the combats in Binagadi, Kemah and Tarki Mountain, Dika Balacarı Derbend. They demonstrated an example of heroism both in front of Baku and in Caucasian Battlefront by serving in the Military of the Ottoman Empire against the Russian powers. Particularly in the light of the archival documents of the Ministry of National Defence, thirty two people from Azerbaijan, three Iranian-born people, three people with Tabriz origin were understood to have battled and been martyred in the First World War and in the Turkish War of Independence. Major part of those who joined the war and were martyred in these regions, which are especially in the Middle Aras Basin, fell martyr by attending particularly the Eastern Battlefront. In the paper, information about Azerbaijani Turks who were martyred in the First World War by fighting in the Military of the Ottoman Empire are tried to be presented specifically in the light of the Ministry of National Defence Archives, Attaché Archives, Ottoman Achieves, memoirs, scientific works and other sources.

Key Words: First World War, Eastern Battlefront, Martyrs, Azerbaijan, The Ottoman Empire

Giriş

Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı'na 11 Kasım 1914'te katıldı. Savaş kararının açıklanmasından sonra 14 Kasım 1914'te Osmanlı padişahı olan V. Mehmet Reşat'ın ilan ettiği Cihat Fetvası İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan, Karadağ ve müttefiklerinin hâkimiyeti altında bulunan Müslümanları İtilaf Devletlerinin Müslüman halktan toplayacakları askerlerle Osmanlı Devleti'yle birlikte aynı grupta yer alan Almanya ve Avusturya Macaristan'a karşı savaşılması için ilan edilen bir vesikaydı. Fakat bu cihat çağrısına İran, Afganistan ve Türkistan'dan çok az bir katılım oldu. Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasıyla birlikte savaş geniş bir alana yayıldı. Osmanlı Devleti kendi sınırları içerisinde Kafkas, Kanal, Irak, Çanakkale, Hicaz cephelerinde savaşırken sınırların dışında ise müttefiklerine yardım amacıyla Galiçya ve Dobruca cephelerinde savaşmıştı.¹ Osmanlı Devleti'nin en çok mücadele ettiği cephelerden birisi Şark Cephesi'ydi. Bu cephede Osmanlı ordusunda görevli asker sayısı 29 Ağustos 1914'te 80 bin civarındaydı. Bu cephede bulunan diğer askerler ise Kafkasya'dan ve az da olsa Müslüman ülkelerden gelen askerlerden oluşuyordu. Bu askerlerin lojistik bakımdan büyük sıkıntıları vardı. Burada görev yapan askerlerin yalnızca ¼'üne askeri kıyafet verilmişti. 12 Eylül 1914'te burada görevli asker sayısı biraz daha azalarak yüz altmış bin civarında idi. Rus Ordusu ise savaş malzemesi ve lojistik açıdan Osmanlı Ordusu'na göre daha iyi durumdaydı. Sarıkamış'ta 20 bin, Kars ve çevresinde 30 bin Ardahan civarında 20 bin, Tiflis ve çevresinde 50 bin askerin yanı sıra Batum'da da güçlü askeri birlikleri vardı. Bu askeri birliklerin sayısı Ekim 1914'te yüz bin piyade, on beş bin süvari olmak üzere yüz on beş bine ulaşmıştı.²

Şark Cephesi şiddetli çatışmaların yaşandığı önemli cephelerden biriydi. Özellikle mücadele Köprü köyü ve Azap muhaberelelerinde yaşandı. Savaşın başlarında cephe komutanı olarak görev yapan Hasan İzzet Paşa Kafkasya'da yapılacak bir taarruza isteksiz davranarak buradaki görevinden istifa etti. Hasan İzzet Paşa'nın görevini Enver Paşa üzerine alarak cephe komutanlığını

¹ Ü. Gülsüm Polat, **Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde 1. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s. 119.

² Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016, s. 96.

üstlendi. Ordunun kurmay başkanlığına Van Schellendorf, ikinci kurmay başkanlığına Albay Use getirildi. Savaş başladığında iki tarafın insan ve silah bakımından mevcut durumları oldukça farklıydı. Üçüncü Ordu'nun asker sayısı farklı kaynaklara göre yetmiş beş bin ile yüz elli bin arasındaydı. Rus ordusunun Kafkasya'daki mevcudu ise altmış beş bin ile yüz bin arasındaydı. Brest-Litovsk Anlaşması sonrasında Osmanlı Hükümeti Kars, Ardahan ve Batum'un Anadolu'ya katılmasından sonra Azerbaycan ve Dağıstan'ı da içine alacak bir projenin içerisine girdi. Bu kapsamda Bakü'yü kurtararak Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasını amaçlıyordu.³

Enver Paşa savaşın sonlarına doğru diğer cepheleeri zayıflatmak pahasına Şark Cephesi'ne büyük önem vermiş ve kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu bu cepheye kaydırmıştı. Osmanlı Devleti savaş sona ermeden ve Rusya'nın tekrar düzelmesine fırsat vermeyerek Bakü'yü ele geçirmeyi amaçlamıştı. Bakü'yü kurtarma düşüncesi ilk olarak Nuri Paşa tarafından dile getirilmişti. Nuri Paşa daha çok Azerbaycanlılardan oluşan bir kolordu kurmayı amaçlamıştı. Yeni kolordu dört piyade alayından oluşan iki tümeninden oluşturulacaktı. Kurulacak alaylar ülkenin çeşitli yerlerinde kurulacaktı. Silahaltına alınan erlerden dört piyade alayı oluşturularak alay ve tümen komutanları Osmanlı subayları olacak, sonrasında yetiştirilecek Azerbaycanlı subaylar bunların yerini alacaktı. Kurulacak alayların işesini yerel yönetimler aracılığıyla birim komutanları Azerbaycan hükümeti adına sağlayarak Rus Ordusu'nda Generallik yapmış Azerbaycanlı Aliğa Şihlinski yeni Azerbaycan Kolordusunun kumandanlığına getirilecek idi. Fakat Nuri Paşa'nın düşünceleri taslakta kalmış gerçekleştirilememişti.

Haziran 1918'de Osmanlı Şark Orduları Komutanlığı kuruldu. Grubun komutanlığına Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa (Kut) getirildi. Ordunun kurulmasındaki amaç Azerbaycan'ı kurtararak Bakü petrollerini Almanlara ve Ruslara bırakmamaktı. Nuri Paşa Osmanlı tümeninin meydana getirdiği ve Azerbaycanlı askerlerinde bulunduğu Kafkas İslam Ordusu'yla⁴ Azerbaycan'ı kurtarma çalışmaları yaparken aynı dönemde Azerbaycan Türklerinden de

³ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, 1996, s. 43.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İstanbul, 2010.

milli bir ordu oluşturmak için çalışmalar başlatmıştı. Kafkas İslam Ordusu'na bağlı asker alma başkanlığı kurarak yeni teşkilatlanmaya gidilmiş ve seferberlik işlemlerinin buradan yürütülmesini sağlamıştı. Bu seferberlik ilanına ilk aşamada 2898 asker katılmıştı. Nuri Paşa silahaltına alınan Azerbaycan askerlerinin eğitimi için Osmanlı subaylarını görevlendirdi. Subay ihtiyacını karşılamak içinde Gence'de harp okulu açtı. Okulun müdürlüğüne de Albay Atıf Bey getirildi.⁵

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ŞARK CEPHESİNDE ŞEHİT OLAN AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Azerbaycan'ı düşman işgalinden kurtarmak amacıyla hareket eden 5. Kafkas Tümeni'nin 9. Alayı 10 Haziran 1918 günü Gence'ye vararak Nuri Paşa'nın emrine girmişti. Alay buradan Göyçay'a geçti. Buradaki ordunun ilk savaşı Göyçay Muharebesi'yle başlayarak Salyan, Menşevik, Aksu, Kürdemir, Şamah hattına ulaştı. Buradan ordu kuzey ve güney grupları iki koldan Bakü'ye doğru harekâtı devam ettirdi. Güney grubu 26 Temmuz'da Karasu İstasyonu'nu, 27 Temmuz'da Hacıgabal İstasyonu'nu ele geçirdi. Kuzey grubu 30 Temmuz'da yeniden Bakü üzerine harekâta geçerek Bakü-Derbent demiryolu üzerindeki Sumgayıt İstasyonu'na kadar ilerledi.

Bakü'ye karşı Türk taarruzu 5 Ağustos 1918'de başladı. Bakü taarruzu sırasında Osmanlı Ordusu Enver Paşa komutasında Bakü'yü ele geçirmek için bir mücadeleye girişti.⁶ Bakü savunma hattını yarmak için Beşinci Kafkas Tümeni batıdan Balacari demiryolu istikametine ilerledi. Bakü'ye dört km mesafede olan Balacari'de bir mücadele yaşandı. Beşinci Kafkas Tümeni'nin taarruzu ile birlikte şehrin kuzey yönünde 15. Piyade Tümeni'nin başlattığı taarruz ile Balacari sırtları ele geçirilmişti. Bu cephede çok çetin çatışmalar yaşandı. Şiddetli çatışmalardan dolayı askeri birlikler birçok zayıt vererek Bakü'ye 4 km mesafede yer alan Heybet-Balacari demiryolunun batısındaki hatta geri çekilmek zorunda kaldı. Rus tarafı 2000 zayıt verirken Türk tarafında 148 şehit 463 yaralı vardı. Bu şehit olan kişilerin 9'u subay, 139'u ise er

⁵ Mehmet Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü, 1999, s. 183.

⁶ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, Ankara, 1998, s. 35, 128.

rütbesindeydi. Aynı şekilde yaralı olarak da 19 subay 444 er bulunmaktaydı.⁷ Ordu mevcudunun yarısını kaybetmişti. Bakü önlerinde 3500 asker kalmıştı.

15 Haziran-5 Ağustos 1918 tarihlerinde yaşanan çatışmalarda gerek Osmanlı Ordusu'nda görev yaparak Anadolu'dan getirilen askerlerden gerekse Kafkas İslam Ordusu'nda görev yapan askerlerden birçok şehit verilmişti. Bu harekâtın başarıya ulaşmaması üzerine 14 Eylül 1918'de ikinci hareket başladı. İkinci Bakü Taarruzu yaklaşık 36 saat sürdü. Bu harekâta da 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade Tümeni'nin zayıtı 1000 asker idi. Ağustos ayının başından itibaren Bakü Cephesi'nde bulunan 5. Kafkas Tümeni'nin 15 Eylül'e kadar verdiği zayıt 1130'a ulaşmıştı. Bu girilen mücadelede Azerbaycan doğumlu olan otuz kişi daha çok Bakü önlerinde girilen mücadelelerde şehit olmuşlardı. Bakü sırtlarında çıkan çatışmada şehit olan kişiler aşağıdaki şekildedeydi.⁸

1- Gazanfer: Baba adı Ehad'tı. 1899'da Azerbaycan'da doğdu. Er rütbesinde Bezus Karyesi'ne kayıtlıydı. Orduda 6. Kolordu, 5. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 5. Bölük'te görev yaptı. Birinci Dünya Savaşı'nda Şark Cephesi'nde 14.09.1918'de şehit oldu.

2- Ahmet: Baba adı İmam'dı. Doğum yeri Azerbaycan Maştaga'ydı. 1879 doğumlu olan Ahmet orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. Balacari'deki çatışmada 17.09.1918'de şehit oldu.

3- Yakup: Baba adı Sultan. 1883 Azerbaycan doğumlu, rütbesi erdi. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 5. Bölük'te görev yaptı. 14.09.1918'de şehit oldu.

4- Settar: Baba adı Ağa Rıza. Azerbaycan Mazgani, Pınar Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. 31.08.1918'de Balacari'de şehit oldu.

⁷ Bilal Şimşir, "Kafkas İslam Ordusunun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları", **Tarih Bilinci**, 2012, s. 37.

⁸ Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Şehitler Kataloğu, Azerbaycan Şehitler Bölümü.

5- İsmail: Baba adı Cevat. 1894 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 15.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

6- Abdurıza: Baba adı Kul. 1885 Azerbaycan Bakü Bozuğna Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 11. Bölük'te görev yaptı. 01.09.1918'de şehit oldu.

7- Eyup: Baba adı Hacı Mirza. 1898 Azerbaycan Bakü Bilige Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 7. Bölük'te görev yaptı. 10.10.1918'de şehit oldu.

8- Süleyman: Baba adı Hacı Bala. 1896 Azerbaycan Maştaga Saray Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. Derbend Muharebesi'nde 15.10.1918'de şehit oldu.

9- Melek Mehmet: Baba adı Eyup. 1896 Azerbaycan Maştaka Bezune Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. Derbend Muharebesi'nde 15.10.1918'de şehit oldu.

10- Mesip: Baba adı Mirza. 1895 Azerbaycan Gence ilçesi, Müsüslü Karyesi doğumlu. Orduda 5. Fırka, 10. Alay, 29. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 26.10.1918'de Binegadi'de şehit oldu.

11- Adıgüzel: Baba adı Mahmut. 1877 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. 17.09.1918'de Balacarı'da şehit oldu.

12- Ağa Dadaş: Baba adı Mehmet. 1894 Azerbaycan Bakü, İslam Mahallesi'nde doğdu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 3. Bölük'te görev yaptı. 21.09.1918'de Binagadi Taarruzu'nda şehit oldu.

13- Ağa Kerim: Baba adı Hüseyin. 1894 Azerbaycan Maştaga Kale Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 3. Bölük'te görev yaptı. 01.09.1918'de Binagadi Taarruzu'nda şehit oldu.

14- Ağaoğullarından Ağa Hüseyin: Baba adı Ramok. 1899 Azerbaycan Maştaga Pitrona Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 6. Bölük'te görev yaptı. 14.09.1918'de şehit oldu.

15- Kurban: Baba adı Abdusselam. 1879 Azerbaycan Maştaga Kürühan Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. 17.09.1918'de Balacari'de şehit oldu.

16- Göl: Baba adı Mehmet Hasan. 1894 Azerbaycan Maştaga Balacari Karyesi doğumlu. Orduda 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 17.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

17- Mikail: Baba adı Ahmet. 1899 Azerbaycan Salyan ilçesi Altıncıseydiler Köyü'nde doğdu. Orduda 5. Fırka, 10. Alay, 28. Tabur, 1. Bölük'te piyade er olarak görev yaptı. 14.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

18- Mir Ali Askeri: Baba adı Mir Fettah. 1894 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 15.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

19- Mirza: Baba adı Hüseyin. 1881 Azerbaycan Maştaga Hodhar Mahallesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 10. Bölük'te er olarak görev yaptı. 16.09.1918'de şehit oldu.

20- Mirza: Baba adı Kul. 1892 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 10. Bölük'te er olarak görev yaptı. 01.09.1918'de şehit oldu.

21- Hacı Bala: Baba adı Baladadaş. 1893 Azerbaycan Maştaga Zeyre Karyesi doğumlu. Orduda 38. Alay, 2. Tabur, 7. Bölük'te görev yaptı. 01.10.1918'de şehit oldu.

22- Mail: Baba adı Hacı Merdan. 1896 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 21.08.1918'de Dika Muharebesi'nde şehit oldu.

23- Adı Baba, Baba adı Abbas. 1889 Azerbaycan Maştaga Kale Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 15.10.1918'de Derbend Muharebesi'nde şehit oldu.

24- Bahten: Baba adı Mürsel. 1894 Azerbaycan Maştaga Katmail Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 17.09.1918'de Bakü'ye Taarruz esnasında şehit oldu.

25- Ahmet: Baba adı Dadaş. 1901 Azerbaycan Maştaga Hunhar Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 18. Bölük'te görev yaptı. 15.09.1918'de şehit oldu.

26- Halil: Baba adı Celiloğullarından Cabbar. 1896 Azerbaycan Maştaga Saray Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 6. Bölük'te görev yaptı. 16.09.1918'de şehit oldu.

27- Sebgal: Baba adı Mehmet. 1896 Azerbaycan Maştaga Keçeler Mahallesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 15.10.1918'de Derbend Muharebesi'nde şehit oldu.

28- Mehmet: Baba adı Taptık. 1898 Azerbaycan Gence, Gürkent Karyesi doğumlu. Orduda 5. Fırka, 10. Alay, 29. Tabur, 4. Bölük'te görev yaptı. 05.10.1918'de Bakü'nün Garp sırtlarında şehit oldu.

29- Esadullah: Baba adı Semav. 1897 Azerbaycan Bakü, Merdigan Karyesi doğumlu. Orduda 38. Alay, 2. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 01.09.1918'de şehit oldu.

30- Han Mirza: Baba adı Ağa Mirza. 1897 Azerbaycan Maştaga Buzğa Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 11. Bölük'te görev yaptı. 14.10.1918'de Kemah ve Tarki Dağı Muharebesi'nde şehit oldu.

Bu kişiler Şark Cephesi'nde Rus birliklerine karşı teşkilatlanan 6. Kolordu bünyesinde Binagadi, Kemah ve Tarki Dağı, Dika Balacarı Derbend muharebelerine katılarak şehit olmuşlardı. Gerek Bakü önlerinde gerekse Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Ordusu'nda Rus birliklerine karşı görev alarak kahramanlık örneği sergilemişlerdi. Azerbaycan'ın kurtuluşu uğrunda şehit olan kişiler günümüzde Bakü'de Şehitler Hıyabanı'nda yatmaktadır.

Sonuç

Bakü harekâtı Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasıyla gerçekleştirilmişti. Tek milletin birlikte kurduğu Türk Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'ı hür ve bağımsız bir devlet olarak kendi ayakları üstünde durabilmesi için düşmanlarla savaşarak 1130 Mehmetçik şehit vermiştir. Azerbaycan Hükümeti 1. Dünya Savaşı'nda ve Kurtuluş Savaşı'nda gösterdiği

yardımlarla kardeşliğinin örneğini sergilemişti. Azerbaycan halkı bu yardımlardan hariç 1. Dünya Savaşı'nda bizzat Osmanlı Ordusu'nun yanında cephe-lerde görev almaya başlamıştı. Bu savaş ve milli mücadele esnasında bir kısım Azerbaycan Türkü gönüllü olarak bir kısmı ise ordu bünyesinde İtilaf Devletlerine karşı savaşmışlardı. Osmanlı Hükümeti de bu bağlamda 1. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Bakü'yü kurtararak Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasını amaçlıyordu.

Enver Paşa 1. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru diğer cephe-leri zayıflatmak pahasına Kafkas Cephesi'ne büyük önem vermiş ve kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu bu cepheye kaydırmıştı. Osmanlı Devleti savaş sona ermeden ve Rusya'nın tekrar toparlanmasına fırsat vermeyerek Bakü'yü ele geçirmeyi amaçlamıştı. Bu kişiler Şark Cephesi'nde Rus birliklerine karşı teşkilatlanan 6. Kolordu bünyesinde Binagadi, Kemah ve Tarki Dağı, Dika Balacarı Derbend muharebelerine katılarak şehit olmuşlardı. Gerek Bakü önlerinde gerekse Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Ordusu'nda Rus birliklerine karşı görev alarak kahramanlık örneği sergilemişlerdi. Asırları aşan bir şuuraltı ünsiyeti ve milli kan bağı ile birbirine merbut iki halk olan Azerbaycan ve Türkiye halkı tarih boyunca ayrı coğrafyalarda yaşamının iki akrabayı birbirine yabancılaştıramayacağını en müşahhas örneği olmuşlardır. Tarihin her devrinde bu halklardan birinin başına gelen olumlu ya da olumsuz her hadiseye ilk reaksiyon mutlaka bir diğerinden gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Azerbaycan halkının Bakü'de verdiği şehitler bu ünsiyet bağının tarihi şahididir.

Kaynakça

Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İstanbul, 2010.

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016.

Hasanlı, Cemil, **Azerbaycan Tarihi 1918-1920**, Ankara, 1998.

Polat, Ü. Gülsüm, **Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde 1. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015.

Süleymanov, Mehmet, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, 1999.

Şimşir Bilal, "Kafkas İslam Ordusunun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları", **Tarih Bilinci**, 2012.

Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, 1996.

Arşivler

Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, **Şehitler Kataloğu**, Azerbaycan Şehitler Bölümü

VÂVEYLÂ GAZETE/MECMUASI'NA GÖRE I. DÜNYA HARBİ'NDE KAFKAS CEPHESİ VE KAFKASLARDA GENEL DURUM (1915-1918)

Musa GÜMÜŞ*

Özet

Osmanlı orduları I. Dünya Harbi'nde cephede savaşmak durumunda kalmıştır. Bu cepheler; Kafkas, İran, Sina, Kanal, Suriye-Filistin, Irak, Yemen-Hicaz, Çanakkale, Makedonya, Galiçya ve Romanya'dır. Osmanlı Devleti'nin en önemli cephelerinde biri Kafkas Cephesi'dir. Bu cephe, 1 Kasım 1914 tarihinde Rusların Türk sınırlarını geçmesi ile başlamıştır. Türk ordusu özellikle Sarıkamış Harekâtı'nda hem kış şartları hem de cephe savaşları nedeniyle büyük kayıplar vermişler ve başarısız olmuştur. Sarıkamış Harekâtı'nın başarısız olması Doğu Anadolu'nun kapılarını Ruslara açmıştır. Ruslar harekâta karşı 13 Ocak 1916 yılında karşı taarruz başlatmış ve üstün bir askeri kuvvete sahip olmalarının verdiği avantajla 16 Şubat 1916'da Erzurum, 3 Mart'ta Bitlis ve Muş, 18 Nisan'da Trabzon, 24 Temmuz'da Erzincan'ı işgal etmişlerdir. Bu işgaller birçok trajediyi de beraberinde getirmiştir. Binlerce sivil ve asker esir durumuna düşmüştür. Bunun yanında Ruslarla birlikte hareket eden Ermeniler başta Van olmak üzere binlerce Müslümanı katletmişler ve tarifsiz acıların yaşanmasına neden olmuşlardır. Buralardaki Rus işgalleri geçici olmuştur, zira Rusya'da ihtilal söz konusu olmuş ve Ruslar I. Dünya Savaşı'ndan çekilmişlerdir. 3 Mart 1918 tarihinde Brest Litovsk Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla Ruslar 1877 sınırlarına dönmeyi kabul etmiştir. Böylelikle Doğu Anadolu'da Rus işgalleri sona ermiştir. Rusya'da ihtilal çıkması Osmanlı Devleti açısından tam bir kurtuluş olmuştur. Bize ise bu bildirimizde I. Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi'ni Vâveylâ Gazetesi etrafında işleyeceğiz. Vâveylâ Gazetesi kamplarda çıkarılan en uzun ömürlü gazetelerden birisidir ve toplamda 101 sayı olarak yayınlanmıştır. Gazete haftada bir gün rika el yazısı

* Yrd.Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

şeklinde tek nüsha olarak yayınlanmıştır. İlk sayısı 27 Teşrinisani 1331-10 Aralık 1915 tarihinde, son sayı ise 1 Mart 1334-1 Mart 1918 tarihinde yayınlanmıştır. Vatan, Turan ve Türklük, kadın, aile, kültür ve din, tarihi çeviriler, çeşitli türden edebiyat, büyük güçler ve güç dengeleri, İtilaf ve İttifak Blokları, Ermeni Meselesi, Ortadoğu ve İran, Balkanlar, Osmanlı Devleti (coğrafyası, stratejik konumu, iktisadî ve siyasî vaziyeti, orduları vs.), I. Dünya Harbi, Cepheler ve esirler gibi çok geniş bir konu yelpazesine sahip bir gazetedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya'da Türk Esirler, Vâveylâ, I. Dünya Harbi, Kafkas Cephesi ve Türk-Rus Mücadeleleri

ACCORDING TO VÂVEYLÂ (SCREAM) FIRST WORLD WAR AND GENERAL SITUATION IN CAUCASSIAN (1915-1918)

Abstract

Ottoman armies had to fight at lots of fronts during the World War I. These fronts were Caucasus, Iran, Sinai, Canal, Syria-Palestine, Iraq, Yemen-Hejaz, Çanakkale, Macedonia, Galicia, and Romania. One of the important fronts that Ottoman State had fought was Caucasus. This front was opened on November 1, 1914 when the Russian forces crossed the borders of the Ottoman State. Ottoman army failed and had a major loss, especially during the Sarikamis maneuver, because of the front struggles and the weather conditions. Since Sarikamis maneuver failed, Russians had the opportunity to occupy the eastern Anatolia. They launched a counter attack on January 13, 1916 and using their advantage to have a stronger military power, they occupied Erzurum on January 16, Bitlis and Mus on March 3, Trabzon on April 18, and lastly Erzincan on July 24. These occupations created lots of tragedy at that time, thousands of soldiers and civilian population were captives. Along with this, together with Russians, Armenians massacred thousands of Muslims starting from the province Van. However, these Russian occupations were temporal since the Russian Revolution took place and they withdrew from the World War I. In addition to that, on March 3, 1918 Treaty of Brest-Litovsk was signed. With this treaty, Russians agreed on that they would recognize the borders as in 1877 and therefore, Russian occupations ended. In that sense, Russian Revolution was a big chance for Ottoman Empire. Here, in this paper, we will examine the Caucasian Front in the World War I, within the context of the journal, Vâveylâ. Vâveylâ was one of the long-lasting journals published in camps and it was published for 101 volumes in total. It was being published as one volume per week. The first volume was published in December 10, 1915 and the last volume was published in March 1, 1918. Vâveylâ was including lots of topics and comments on them, especially concerning Turan and Turkishness, women, family, culture and religion, historical translations, great powers and power balances, Armenian issue, Middle East and Iran, Balkans, Ottoman Empire, World War I, fronts and captives.

Key Words: Prisoner of war in Russia, Vâveylâ, World War I, Caucasian Battlefield and Turkish-Russian Struggles

Giriş

Osmanlı Devleti, I. Dünya Harbi'ne girmesiyle beraber Osmanlı ordusu birçok cephede savaşmak durumunda kalmıştır.¹ Buna göre, Osmanlı ordusu Ruslara karşı Kafkas, İran, Galiçya²; İngiltere'ye karşı Sina, Filistin, Irak, Hicaz-Yemen, Çanakkale ve İran; Fransa'ya karşı Balkan cephelerinde savaşmıştır.³ Bunun yanında birçok yerel mevzi savaşları vuku bulmuştur. Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelerin en önemlilerinden biridir.⁴ Enver Paşa komutasında Sarıkamış Taarruzu ile başlayan bu cephede, Türk ordusu hem kış şartları hem de cephe savaşları nedeniyle büyük kayıplar vermiş ve başarısız olmuştur.⁵ 13 Ocak 1916 yılında da karşı taarruz, Nikola kumandasındaki Rus ordularının 13 Ocak 1916'da harekete geçmesiyle başlamıştır. Üstün bir askerî kuvvete sahip olan Nikola 16 Şubat 1916'da Erzurum, 3 Mart'ta Bitlis ve Muş, 18 Nisan'da Trabzon ve 24 Temmuz'da Erzincan'ı işgal etmiştir.⁶ Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Kolordu komutanlığında Ruslara karşı çevirme harekâtı düzenlenmesi sonucunda Ağustos ayında Bitlis ve

¹ Osmanlı Devleti'nin bu kadar çok cephede savaş vermek zorunda kalması sadece müttefiklerle ortak hareket etmesiyle açıklanamaz. Bu durum, büyük harpte asıl hedefin Osmanlı Devleti olduğu gerçeğiyle uyumludur. Bu yüzden bu kadar çok cephede savaş vermek Osmanlı Devleti için bir ölüm kalım savaşı vermek durumunda kalmıştır. BOA, **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, İstanbul, 2013, s. 4; Oya Dağlar Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: X, Sayı: 2., 2009, s. 35-37.

² İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi -V. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı-**, Türk Tarih Kurumu Yayını, (ty.), s. 411; Lokman Erdemir, "Rusya'da Esir Bir Zâbit Vekili ve Esaret Günlüğü: Hafız Şaban Efendi", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 41, 2014, s. 128.

⁴ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)**, 13 Basım, Alkım Yayınları, (ty.), s. 121; Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 11, 2000, s. 277.

⁵ "Trajik sonucu belirleyen birçok etken arasında, Enver'in büyük ve görkemli planlara karşı düşkün olmasına karşın, bunların başarılı bir şekilde uygulanması için gereken imkânların mevcut olmamasının etkili olduğu ileri sürülmüştür." Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 210; Adem Ölmez, "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2014, s. 3.

⁶ Findley, 2011, s. 209; Hikmet Özdemir, **Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri**, Harp Akademisi Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 29-36.

Muş geri alınmıştır.⁷ 1917 yılının başında ise Bolşevik Rejimi kurulmuş, Ruslar savaştan çekilmiş ve sonrasında da 3 Mart 1918 yılında Brest-Litovsk Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma mucibince de Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir.⁸ Ruslar buraları boşaltmaya başlamasının ardından Ermeniler Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü içine alan bölgede Batı Ermenistan Geçici Hükümeti ilan ederek Müslümanlara karşı katliam yapmaya başladılar.⁹ Bu yeni durum karşısında Türk ordusu yeniden harekete geçmiş, bu ileri harekât neticesinde de Erzurum, Trabzon, Kars, Ardahan, Batum, Van ve Erzincân kurtarılmıştır. Rusların 1878 yılı öncesi sınırlara dönmeyi kabul etmesi, Tiflis'te kurulan Transkafkasya Cumhuriyeti'nin bu duruma direnmesine sebep oldu.¹⁰ Bunun üzerine Halil Paşa komutasında harekete geçen Türk ordusu Oltu, Ardahan, Batum, Gümrü ve Nahçıvan'ı aldı. Nuri Paşa da Kafkas Ordusu Muharebesi'ni kazanıp Bakü'ye girdi, yine bu arada Dağıstan'da Türk kontrolü sağlandı.¹¹ Ancak Osmanlı müttefiklerinin yenilmesi neticesinde Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni imzalamış, Türk ordusu da 1914 öncesi sınırlara çekilmek zorunda kalmıştır.¹²

Bu savaşın en önemli ve hazin yönlerinden birisi milyonlarca asker ve sivilin savaş esiri durumuna düşmesidir.¹³ Müttefiklerde olduğu gibi Osmanlı Devleti de önemli miktarda savaş esiri vermiştir. Bu savaş esirleri başta Rusya

⁷ Haluk Selvi-Bülent Cırık, "Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 1, 2014, s. 209.

⁸ Nejdet Karaköse, **Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Süt-lüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)**, Ötügen Yayını, İstanbul, 2012, s. 118-123; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 503; Mustafa Sarı, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)", **Kafkasya Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2016, s. 86.

⁹ Sean Mcmeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, (Çeviren: Nurettin Elhüseyni), YKY Yayını, İstanbul, 2011, s. 194-195.

¹⁰ Selami Kılıç, "1917-1918'de Kafkasya'daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığında Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 1996, s. 43.

¹¹ Mesut Uyar-Edward J. Erickson, **Osmanlı Askeri Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014, s. 534.

¹² Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 11, Ankara, 2000, s. 617-618.

¹³ Gerald H. Davis, "National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914-18", **Journal of Contemporary History**, Volume: 28, No: 1, 1993, s. 31.

olmak üzere Mısır, İtalya, Romanya ve Fransa gibi birçok yere dağıtılmıştır.¹⁴ Asker ve sivil Türk esirlerinin sayısı 200.000'in üzerindedir.¹⁵ Bunların yaklaşık 40.000 ila 65.000 arasında Ruslara esir düşmüş ve bu esirler, Rusya'da, değişik esir kamplarında tutulmuştur.¹⁶ Bu kamplar arasında Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Şamara, Kazan, Krasnoyarsk, Nijniy, Novgorod, Harkov, Simsir, Bakü, Oka, Kostruma, Viatka, Vologda, Viladivostok gibi yerler bulunmaktaydı.¹⁷

Türk Esirlerinin Krasnoyarsk'ta Gazetecilik Faaliyetleri

Esir kamplarında tutulan esirler, burada esirlik hayatının sıkıcı yönlerini alt etmek için birçok sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Esirlerin kültürel ve sosyal faaliyetlerinden en önemlisi şüphesiz gazetecilik, yani basın faaliyetidir ve çok miktarda gazete ve mecmua çıkarılmıştır. Bu faaliyet sadece Türk esirlere has bir durum değildi. Ancak bu konuda en faal olanları arasında Türk esirler de bulunmaktaydı. Rusya ve Mısır'daki esir kampları bu konuda en önemli örneklerdir. Bu kamplarda onlarca gazete ve mecmuanın yayımlandığını, kimilerinin kısa ömürlü, kimilerinin ise uzun ömürlü olduklarını görmekteyiz. Bunların büyük bir kısmı el yazısı ile yayınlanmıştır. Sırf

¹⁴ Durdu Mehmet Burak, "Kastamonu Milletvekili Halit Bey'in Rusya ve Diğer Ülkelerde Kalan Türk Esirleriyle İlgili Önergesi ve Bakanlıklardan Gelen Cevaplar", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 1, 2016, s. 202.

¹⁵ Cemalettin Taşkıran, **Ana Ben Ölmedim -1. Dünya Savaşında Türk Esirler-**, İstanbul, 2001, s. 51.

¹⁶ "Tahminen 60-70 bin Osmanlı'nın Rusya'da esir bulunduğunu nazar-ı dikkate alan Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1917 senesi yazında Üsera Şubesi Müdürü İzzet Bey'i İsveç ve Danimarka memleketlerine göndererek, burada Osmanlı üserasına ne yolda muavenet ifası mümkün olabileceğini tetkik ettirmişti." **Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu**, Matbaa-i Osmaniye Dersaadet, 1335, s. 3; "1914 Sonbaharındaki Köprüköy-Azap Muharebelerinde 3.000; 1914-1915 Kışındaki Sarıkamış Harekâtında 15.000; 1915 yazındaki III. Türk Ordusu'nun taarruzu ve muhtelif çarpışmalarda 7.000; 1915-1916 kışındaki Rus Taarruzunda (Muş, Bitlis, Erzurum ve Doğu Karadeniz'in İşgali) 15.000; 1916 yazındaki Çoruh-Kaledere-Kop-Mama Hatun Muharebeleri ve diğer çarpışmalarda 20.000; 1916 yazı ve sonbaharındaki Galiçya ve Romanya Cephesindeki çarpışmalarda 3.000 ve 1914-1917 arasındaki münferit çatışmalarda (Deniz çatışmaları, mevzi çarpışmalar, keşif hareketleri) 2.000 olmak üzere toplam 65.000 civarında esir kaybı verilmiştir." Cemil Kutlu, "1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirler, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 43, 2010, s. 319-320; Kutlu, 1997: 7-8; Taşkıran, 2001: 208.

¹⁷ Bingür Sönmez, "Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği", **Karadeniz**, Sayı: 6, 2010, s. 11.

Mısır esir kamplarında 20'nin üstünde gazete/dergi yayınlanmıştır.¹⁸ Bu yoğunluk, kamp şartları ve imkânların etkili ve etkin bir şekilde kullanılmasına bağlı olarak değişiklik gösterir. Bu durum Rusya'da bulunan Türk esirleri üzerine eğildiğimizde fark edilebilir. Esirlerin bu faaliyetleri, önemli bir etkinlik alanı ve kültürel birer faaliyet platformu olarak gördükleri, gazetenin sütunlarına yansıyanlardan anlamaktayız. Bu basın ve gazetecilik faaliyetleri döneme ışık tutmasının yanında esaret hayatını yaşayan Türk esirlerin hayata bakış açısını, ideolojisini, içinde bulunulan şartlara nasıl intibak etmeye çalıştıklarını, çevre ve coğrafya ile mücadelesini, sahip oldukları ya da olamadıklarını yani kısaca kamp hayatının bütün yönlerini gösteren önemli bir ayna olmuştur.

¹⁸ “Mısır'da neşredilen süreli yayınların en ilgi çekicileri olmakta birlikte en fazla bilinmeyenleri olan esaret gazeteleri, 1919-1920 yıllarında, el yazması ile yazılıp çoğaltılarak hazırlanmışlardır. Bu çalışma sırasında toplam yirmi bir adet esaret gazetesinin Mısır'daki Seydibeşir, Kuveysna, Turah ve Zekazik esir kamplarında hazırlandığı tespit edilmiştir. Mısır'da basıldıklarını tespit ettiğimiz esaret gazeteleri şunlardır:

Seydibeşir Esir Kampı'nda Çıkarılan Gazeteler

Tan	[Kasım-Aralık 1335/1919]
Yarın	1 Ocak 1336
Nilüfer	20 Kanun-ı Sani [Ocak] 1336/1920
Hilal	[Ocak 1336/1920]
Ocak	[Ocak 1336/1920]
İzmir	9 Şubat 1336-1920
Nasreddin Hoca	11 Mart 1336/1920
Sada	29 Mart 1336/1920
Zincir	1 Nisan 1336/1920
Türk Varlığı	1336/1920
Esaret Albümü	1336-1920

Kuveysna Esir Kampı'nda Çıkarılan Gazeteler

Esaret	Ağustos 1335-1919
Tıraş	[Ağustos] 1335/1919
Karikatür	[Teşrin-i evvel/Ekim 1335-1919]
Tettebbu'	[Teşrin-i evvel/Ekim] 1335-1919
Tan	Teşrin-i evvel/[Ekim] 1335-1919
Badiye	30 Teşrin-i Evvel [Ekim] 1335-1919

Turah Esir Kampı'nda Çıkarılan Gazeteler

Kafes	Mart 1335-1919
Işık	4 Nisan 1335-1919

Zekazik Esir Kampı'nda Çıkarılan Gazeteler

Kızılalma	[Ocak] 1335/1919
-----------	------------------

Garnizon

10 Kanun,ı Sani [Ocak] 1335-1919” Ekmeleddin İhsanoğlu, **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, 2006, s. 87-88.

Esir Türklerin bu gazetecilik faaliyetlerini sonuna kadar götürmeye çalışmaları yaşadıkları ana bir iz bırakmak istediklerinin önemli işaretleriydi. Bu yüzden esir kamplarında yoğun bir gazetecilik faaliyeti söz konusuydu.¹⁹

Vâveylâ

Üzerinde çalıştığımız 101 sayı çıkan Vâveylâ gazetesi, esirlerin çıkardığı en uzun ömürlü gazetelerden birisidir. Bu gazete Krasnoyarsk'taki esir kampında çıkarılmıştır. Kampta yaklaşık 700 kadar esir Türk subay ve eri bulunmaktaydı.²⁰ Bu esir Türk askerlerinin kamptaki kültürel faaliyetlerinden biri olarak karşımıza çıkan Vâveylâ, birçok imkânsızlıklara rağmen 3 yıl kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Gazetenin ilk sayısı 27 Teşrinisani 1331-10 Aralık 1915 tarihinde, son sayı ise 1 Mart 1334-1 Mart 1918 tarihinde yayınlanmıştır. Vâveylâ haftada bir gün rika el yazısı şeklinde tek nüsha olarak yayınlanmıştır. Gazete mikrofilm olarak TBMM Kütüphanesi Mikrofilm Servisi MF No: 1011'de bulunmaktadır. İlk sayısı 27 Teşrinisani 1331-10 Aralık 1915 tarihinde, son sayı ise 1 Mart 1334-1 Mart 1918 tarihinde yayınlanmıştır. Gazete birkaç sayı dışında 12 sayfa olarak Cuma günleri²¹ çıkmıştır. Gazetenin alt başlığı "*haftalık her şeyden bahis, ciddî, mizahî mecmuadır*" şeklinde oluşturulmuştur.²² Gazetenin sorumlu müdürü Talat Berkî, imtiyaz sahibi A. Hüdâî; yazar kadrosu, A. Hicrî, B. Seyfî, T. Vecdî, E. Aşıkî; Mizâh yazarları A. Hüdâî, Talat Berkî'den oluşmaktadır.²³

Vâveylâ isminin de bilinçli ve anlamlı bir seçim olduğuna şüphe yoktur. Vâveylâ zulmün karşısında atılan çığlıktır hem de acı çığlık! Gazetenin çıkışı

¹⁹ Cemil Kutlu, **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997, s. 194-195.

²⁰ Kutlu, 1997: 197.

²¹ Gazete Cuma günleri çıkarılsa da 53. ve 80. sayılar Cumartesi 63. sayı da Çarşamba günü çıkmıştır. 8., 10-11., 13., 15., 16., 18., ve 41. Sayılar tarihsiz olarak çıkmıştır. 10-11., 24-25., 26-27., 87-88. ve 93-95. sayılar ortak çıkmış, 84. sayı ise mükerrer olarak çıkmıştır.

²² **Vâveylâ** bu başlığı 17. sayıdan itibaren "*Sibirya'da Krasnoyarsk'ta intişar eder haftalık ciddî ve mizahî mecmuadır*" değiştirmiştir. **Vâveylâ**, Sayı: 17, 18 Mart 1332, s. 1; 21. sayıda ise bu metni "*Sibirya'da Krasnoyarsk Kasabası'nda 'askerî mevki'de intişar eder haftalık bir mecmu'adır*" şeklinde değiştirilmiştir. **Vâveylâ**, Sayı: 21, 15 Nisan 1332, s. 1; 22. sayıda ise "*Sibirya'da Krasnoyarsk şehrinde üserâ karargahında intişar eder haftalık mecmu'adır*" şeklinde değiştirilmiştir. **Vâveylâ**, Sayı: 22, 22 Nisan [1] 332, s. 1.

²³ **Vâveylâ**, Sayı: 1, 27 Teşrinievvel 1331 s. 1; Kutlu, 1997, s. 197.

münasebetiyle “*Gazetenin Mesleği Hakkında Birkaç Söz*” başlığıyla *Mukaddema* yazısında A. Hicrî, tutulacak yol hakkında bilgi verir ve çılgılık ismine gönderme yapar: “*Alemin fıkdanını ihâta ve müfekkirenin mahdûdiyetine, sermâyenin killetini, ‘âsâr-ı te’lifât ve husûsiyle tercümeğe karşı olan bigâne-liği itirâf edenlerdeniz. Bütün bu yokluğa [rağmen] haftada bir neşrine teşebbüs ve fimâba’âd cehd edeceğimiz bu mecma’â... bedbaht üserânın vâyleylâsını ihtivâ etmesinden bervech-i aynen bir hatıra-i girân-bahâ teşkil edecektir*”²⁴ burada şartların ne derece kuşatıcı ve sınırlayıcı olduğu bilinmekte ve sadece esirlerin çılgılığını duyuran bir görevin Vâveylâ’ya verildiği görülmektedir.²⁵ Bu amaçla yayın hayatına başlayan Vâveylâ kısa sürede önemli bir mektep haline gelmiş, esirlerin dünya ile iletişim aracı olmuş, onların kendilerini ifade edebildikleri, fikirlerini paylaşabildikleri vatan hasretini yazıya dökülebildikleri, geleceğe dair umutlarını canlı tutabildikleri bir platform olmuştur. Vâveylâ yayın hayatına şu temenni ile başlar: “*Her şey gibi bunun da devâm ve terakkisi göreceği kabûle nazaran olabileceğinden ümid ederiz ki bu mecmu’a cenîn-i sakıt gibi doğmadan veya doğduktan sonra ölüme mahkûm olmaz ve inşallah buradan tahlîsi giribân edinceye kadar temâdi eder.*”²⁶ Vâveylâ Krasnoyarsk’taki esirler için önemli bir umut kaynağı idi. Bunu, gazetenin kuruluş yıl dönümünde yayınlanan özel sayıda, kamptaki esir subaylar tarafından yazılan kutlama yazılarından anlamaktayız.²⁷

Vâveylâ’da Kafkas Cephesi: Anadolu Topraklarındaki Harpler

Vâveylâ’da Kafkas Cephesi ile ilgili oldukça fazla malumat bulunmaktadır. Bu cephe ile ilgili malumatın fazlalığı Rus resmî tebliğlerinin de yayınlanması ile alakalıdır. Bu tebliğlerin yayınlanmasının zorunlu olduğu düşünülmektedir. Zira Kafkas Cephesi ile ilgili haber, bildiri, tebliğ, makale ve çeviri yazılardan anlaşıldığı üzere Rus bakış açısının yansımaları hissedilmektedir. Zaten haberlerin önemli bir kısmı ya Rus gazetelerinden çeviri yapılmış ya da Rus yazarların yazdıklarından oluşmaktadır. Özellikle Kafkas Cephesi ile ilgili haberlerde Rusko Slova, Novo Vremya ve Vesmirnaya Panorama gibi

²⁴ A. Hicrî, “Mukaddema Gazetenin Mesleği Hakkında Birkaç Söz”, *Vâveylâ*, Sayı: 1., 27 Teşrinisani [1]331, s. 1.

²⁵ *Vâveylâ*, 27 Teşrinisani 1331, Sayı: 1., s. 1.

²⁶ A. Hicrî, “Mukaddema Gazetenin Mesleği Hakkında Birkaç Söz”, *Vâveylâ*, Sayı 1., 27 Teşrinisani [1]331, s. 1.

²⁷ “Özel Sayı”, *Vâveylâ*, Sayı: 63., Sayfa: 1-12., 1 Mart 1333.

Rus gazeteleri Vâveylâ'nın kaynaklığını yapmaktadır.²⁸ Rus resmî görüşlerini yansıtmayan yazıların ya tamamı ya da bazı bölümleri sansüre tabi tutulmuştur.²⁹ Bu yüzden Vaveylâ'nın, üzerine eğildiğimiz yazı, makale, yorum ve haberlerde, bağımsız bir şekilde davranmadığı ve çok büyük bir kısmında oto-kontrolden geçirildiği ifade edilebilir.

Vâveylâ'da Kafkas Cephesi'nin ayrıntılı bir şekilde ele alındığını ifade edebiliriz. Kafkas Cephesi'ne ait onlarca yazı, makale, haber ve tebliğin yayınlanması bunu açıkça göstermektedir. I. Dünya Harbi Vâveylâ'da gün-gün "Silsile-i Vekâyiî" olarak yayınlanmıştır. Burada Kafkas Cephesi'ne fazlaca yer ayrılmış olaylar gün-gün zikredilmiştir. İlk yazıda tarihlenme 16 Teşrinievvel 1914 yılı verilmektedir. Bu, Rumî 3 Teşrinievvel 1330 tarihine denk gelmektedir. Bu yazı dizisindeki ilk satır; "*Türkiye ilân-ı harb etmeksizin Karadeniz sâhillerine tecâvüze başladı*" şeklinde başlar. Ruslar, Karadeniz'de Türk saldırılarını Almanların muavenetine bağlamış ve şu değerlendirmeyi yapmıştı: "*Bu ana kadar Rusya ile icrâ edildikleri muvaffakiyetsiz muhârebâta her türlü vesâ'itle kuvvetlerini tezyîde sarf-ı gayret eden Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleri Hükûmet-i Osmaniye'nin mu'âvenetine mürâca'ât ile düvel-i mezkûre tarafından itma' edilen Türkiye'yi de harbe idhâl etdiler. Almanlar tarafından kumanda edilen Türk donanması Karadeniz sâhillerimize tecâvüz cür'etinde bulundu.*"³⁰ Bu değerlendirme, Osmanlı Devleti'nin, bu hareketi tek başına yapmaya cüret edemeyeceğine dair inancın bir sonucuydu. Zira bu dönemde Osmanlı Devleti askerî açıdan, böyle bir ortamda tek başına karşı faaliyete geçeceğine kimse imkân vermemekteydi. Bu yüzden de Rus tarafı bu konuda, Almanya başta olmak üzere Müttefik devletlerin bir teşebbüsü olduğunu düşünüyordu. Buna karşı ise diplomatik ilişkilerin kesildiği ve Türkiye'ye gerekli karşılığın verileceği ifade edilerek tehdit dili kullanılmaktan geri durulmaz: "*Bunu müteâkib İstanbul'daki Rus sefirine umûm heyet-i sefâret ve konsoloslar me'mûrunun hemen Türkiye hudûdlarını terk eylemelerini emr eyledik. Allah'ın inâyetinden tamâmen emîn*

²⁸ Türk esirlerin eline Kardaş Kömeği, Açık Söz, Basiret (Bakü), Tercüman, Işık (Bahçe-saray-Kırım), Şimal Yağı (Petrograd), Meşveret (Kazan), Kuyaş (Kazan), Kurultay (Kazan), Yulduz (Kazan), Vakit (Orenburg), İl (Moskova) gibi gazeteler geçmekte ve bunların haber kaynağı olarak kullanılmakta olduğunu biliyoruz Kutlu, 1997: 195-196.

²⁹ 7: 8; 22: 8; 25: 6; 42: 5

³⁰ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyiî" Ruslara göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57., 20 Kanunusani 1332, s. 1.

ve mutma'in olan Rusya mezâhib-i Hristiyâniye ve Islâv milletlerinin hasm-ı kadîmi olan Türkiye'nin bu yeni tecâvüzüne karşı duracaktır. Cesur Rus silâhının Türk ordularına galabe çaldığı birinci defa olmayub her zamanda bu hâ'in düşmanın cezâsını verecektir."³¹ Burada Türklerin Hristiyanlığın ve İslavlığın kadim bir düşmanı olarak ifade edilmesi geleneksel Türk düşmanlığının bir görüntüsüydü. Bu saldırının Türkler "*için meş'ûm vekâyî' ta'cîl et-tiğine*" işaret edilerek bu harbin muhtemel fiili sonuçlarına gönderme yapılmaktadır.³² Bundan sonra Kafkas Cephesi gün-gün aktarılmaktadır. Kafkas Cephesi etrafında olan harpler, hücumlar, ricatler ve işgaller Ruslar tarafından düzenli bir şekilde rapor edilmişti. Vâveylâ da bu raporları yayınlamıştır. Bu raporlara yansıyanlardan anlaşıldığı kadarıyla Ruslar Kafkas Cephesi'nde önemli miktarlarda esir almış³³, birçok askerî mühimmatla azımsanmayacak kadar iâşe maddesi ele geçirmiştir.³⁴ Rapor ve telgraflardan Kafkas Cephesi'nden çok kanlı savaşların olduğu, büyük kayıpların yaşandığı açıkça görülmektedir.³⁵

Kafkas Cephesi'nin en önemli mevkileri olan Erzurum ve Trabzon'un işgalleri Vâveylâ'da geniş bir şekilde işlenmiştir. Ruslar her iki şehrin işgal edilmesini oldukça önemsemişti. Yaklaşımlarını ve Kafkas Cephesi'ndeki harplerini bu iki şehrin alınmasına göre şekillendirmiştir desek pek yanılmayız.

³¹ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyîi" Ruslara göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332, s. 1.

³² "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyîi" Ruslara göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332, s. 1.

³³ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyîi" Ruslara göre", **Vâveylâ**, 20 Kanunusani 1332, Sayı: 57, s. 2; "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58., 27 Kanunusani 1332, s. 3; Kafkasya Cephesinde; "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 59, 2 Şubat 1332, s. 1; "Erzurum Hakkında Çıkan Haberler", **Vâveylâ**, Sayı: 12, 12 Şubat 1331, s. 11; "4 Şubat 331 zayı'ât ve nisbeten büyük muvaffakiyetle icrâ edilen Erzurum harekâtı neticesinde 235 zabıt ve 12735 nefer esir aldık." "Kafkas Ordusu Erkân-ı Harbiyesinden", **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 12; Bazilovski, "Kafkas Cephesi", **Vâveylâ**, Sayı: 26-27, 20-27 Mayıs 1332, s. 3.

³⁴ "Kafkasya Cephesinde; "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad", **Vâveylâ** 27 Kanunusani 1332, s. 3; "Kafkas Ordusu Erkan-ı Harbiyesinden", **Vâveylâ**, 19 Şubat 1332, s. 12; 13_2-4. Erzurum'un Zaptı", **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 2; "Trabzon'un Zaptı", **Vâveylâ** Sayı: 22, 22 Nisan 1332, s. 7.

³⁵ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyîi" Ruslara göre", **Vâveylâ**, 20 Kanunusani 1332, Sayı: 57, s. 2-4; Bazilovski, "Kafkas Cephesi", **Vâveylâ** Sayı: 26-27, 20-27 Mayıs 1332, s. 4.

Vâveylâ'da Erzurum ve Trabzon'un işgalini anlatan müstakil makaleler, haberler, değerlendirme raporları ve telgraflar yayınlanmıştır.³⁶ Bu yayınlarda Erzurum ve Trabzon'un işgali etrafında meydana gelen harpler, mücadeleler, savaş taktikleri ve ele geçirilen esir ve mühimmatlara kadar ayrıntılar içermektedir.³⁷

Osmanlı Devleti ile başlayan savaşın başlangıcını, "Milâd-ı İsa'nın 1914 senesi ve Teşrinievvelin 22. gününde ve saltanatımızın 20. salinde Çariskoviyesalo'da? ısdar edilmiştir. Zat-ı İmparatorinin yed-i zatiyeleriyle imzâ edilmiştir. Nikola Rus askeri Türkiye'ye duhûl ile Bayezid'i işgâl etdi" şeklinde

³⁶ Erzurum: "Erzurum Önünde", **Vâveylâ**, 17 Kanunusani 1331, Sayı: 8, s. 1; "Erzurum", **Vâveylâ**, 5 Şubat 1332, Sayı: 10, s. 1; "Erzurum Hakkında Çıkan Haberler", **Vâveylâ**, 12 Şubat 1332, Sayı: 12, s. 11; "Erzurum Hakkında Gelen Telgraflar Hülasası", **Vâveylâ**, 12 Şubat 1332, Sayı: 12, s. 1; "Erzurum'un Sukutuna Dair Osmanlı Matbuatının Mütalaası Hakkında", **Vâveylâ**, 19 Şubat 1332, Sayı: 13, s. 4; "Erzurum 4 Şubat" Ruskoye Slovo'dan", **Vâveylâ**, 19 Şubat 1332, Sayı: 13, s. 1; "Erzurum'dakilere", **Vâveylâ**, 19 Şubat 1332, Sayı: 13, s. 4-5; "Erzurum'un Zaptı Şubat 1916", **Vâveylâ**, 19 Şubat 1332, Sayı: 13, s. 2-4; "Erzurum'da 8 Mart 1916 Rusko İslova'dan", **Vâveylâ**, 17 Mart 332, Sayı: 17, s. 3-5; "8 Mart 916 Rusko İslova'nın "Erzurum" Serlevhasıyla Yazdığı Makalenin Mabadı", **Vâveylâ**, 25 Mart 1332, Sayı: 18, s. 2-4; "Erzurum'da" Geçen Nüşhadan Mabad", **Vâveylâ**, 1 Nisan 332, Sayı: 19, s. 2-5; "Vehib Paşa ve Ordusu Erzurum ve Trabzon'dan Sonra", **Vâveylâ**, 17 Haziran 332, Sayı: 30, s. 1-3.

Trabzon: "Bağdad ve Trabzon İstikametlerinde 3 Mart 1916" Rusko İslovadan", **Vâveylâ**, 26 Şubat 1332, Sayı: 14, s. 4-5; "Acıklı Günlerimize Aid Trabzon", **Vâveylâ**, 22 Nisan 332, Sayı: 22, s. 1-2; "Trabzon Novo Vremya'dan", **Vâveylâ**, 22 Nisan 332, Sayı: 22, s. 2; "Trabzon'un Zabtı", **Vâveylâ**, 22 Nisan 332, Sayı: 22, s. 7-8; "Rusko İslova'dan "Trabzon", **Vâveylâ**, 29 Nisan 332, Sayı: 23., s. 2-3; "Vehib Paşa ve Ordusu Erzurum ve Trabzon'dan Sonra", **Vâveylâ**, 17 Haziran 332, Sayı: 30, s. 1-3; "Trabzon'a I. Batum'dan Hamurhane'ye" Rusko İslova Gazetesinden "Moskofların Trabzon'u İşgalları Zamanı'nın Tercümesi", **Vâveylâ**, 13 Kanunusani 1332, Sayı: 56, s. 4-6; "Rize ve Trabzon'da", **Vâveylâ**, 8 Temmuz 1333, Sayı: 81, s. 7; "Trabzon Mektupları, 11 Ağustos 1917 Tarihli Oran gazetesinden", **Vâveylâ**, 1-8 Eylül 1333, Sayı: 87-88, s. 2-4; "Trabzon Mektupları'nın Sonu, 14 Ağustos tarihli Oran gazetesinden", **Vâveylâ**, 1-8 Eylül 1333, Sayı: 87-88, s. 7-8; "Trabzon Mektupları'ndan Mabad 12 Ağustos, Oran'dan", **Vâveylâ**, 1-8 Eylül 1333, Sayı: 87-88, s. 4-5.

³⁷ "Sahil muntıkasında Türkler geniş bir cephe üzerinde kıta'atımızı tazyike başladılarsa da zayı'at ile geri çekildiler. Düşmanı ta' kib eden kıta'atımız harben Hasankale'yi zabt etti. Düşmanı Erzurum istihkâmlarına sürdü ve 1500'den ziyâde esiri himâyesine çekiliyor. Van Gölü'nün cenübunda kıta'atımız Türkleri Vatsan'un garbına sürdüler... 7 Kanunusani topçumuz Erzurum istihkâmlarına ateş açtı." "Ruslara Göre Silsile-i Vakayı'den mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 2; "4 şubat 331 zayı'at ve nisbeten büyük muvaffakiyetle icrâ edilen Erzurum harekâtı neticesinde 235 zabıt ve 12735 nefer esir aldık. 9 sancak 323 top içtinâm ettik. Bundan ma'âda birinci sınıf istihkâmlardan hücum ve zabtı esnâsında büyük silâh, mühimmât-ı harbiye, erzâk depolarıyla muhtelifü'l-cins vesâ'it ve park ve sâ'ire ele geçirdik mağlûb ve kuvve-i ma'nevîyesi münâkis Türk ordusunun takibi inkıta' devâm ediyor." "Kafkas Ordusu Erkân-ı Harbiyesinden", **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 12.

duyurmuştur.³⁸ 1 Teşrinisani 1914 tarihinde Köprüköy'de vuku bulan harpler ve 4 Teşrinisani'de gerçekleşen Rus ordusunun sınıra çekildiği Azap Muharebesi'ne değinilir. Rusların karşı harekâtında ise Türk ordusunun Erzurum'a, "ale'l-acele" çekildiği ve 10 Teşrinisani 1914 tarihinde de sahte ricat hareketi gerçekleştirdiğini; Rusların ise Türk ordusunu takip etmediğini görmekteyiz.³⁹ Türklerin çekildiği yerler de, bu sırada Rusların eline geçer, 28 Teşrinisani 1914 tarihinde Pirusk, Esmer ve Tutak cephelerindeki savaşlarla da Türklerin Fırat Nehri'nin gerisine atıldığı duyurulur. Van üzerindeki Türk saldırıları savunma savaşlarına dönmekle birlikte 9 Kanunuevvel 1914 tarihinde Oltu üzerine Türklerin saldırdığı 10 Kanunuevvel'de ise Sarıkamış Taarruzu'nu başlattığı ifade edilir. Bu taarruzun 5 gün sürer ve 17 Kanunuevvel 1914 tarihinde kanlı savaşlar gerçekleşir: "17 Kanunuevvel kıta'âtımız şiddetli bir muhârebeden sonra Ardahan'ı temizlediler. 19 Kanunuevvel Muharebe muvaffakiyet Rus tarafında olmak üzere devam ediyor."⁴⁰ Buradaki bilgilere göre Türk ordusu savaşlarda başarısız olur ve 21 Kanunuevvel'de Ardahan'da hezimet yaşar. Sarıkamış'taki savaşta, "22 Kanunuevvel Sarıkamış'da Rus kıta'âtı Türker üzerine muvaffakiyet-i kat'îye kazandı mağlûb olan iki Türk kolordusundan birisi tamamen esîr alındı."⁴¹ Türk ordusunun Karaorgan'a şiddetli bir taarruza geçtiği ve 31 Kanunuevvel'de de "Rus kıta'âtı müsâdeme-i harbiye olmaksızın Erzincan'ı terk ettiği" ifade edilir. 4 Kanunusani 1915 tarihinde Türkler Karaorgan Meydan Muharebesi'ni kaybeder ve kalan asker Erzurum'a doğru çekilir. 14 Kanunusani'de Kurudere ve Pasin ovası arasındaki tepeler Rusların eline geçti.⁴² 8 Kanunusani 1915 tarihinde Rus ordusu Çoruh Vadisi'nde mukavemet eden Türkleri takibe girişir ve Türkler 9 Şubat'ta Çoruh civarında İhâl suyunun gerisine atılır. 16 Şubat 1915 tarihinde ise sahil mıntıkasındaki Rus ordusu Hopa Limanı'nı işgal eder. "10 Mart Çoruh üzerinde bir muharebeden sonra Türkler Artvin'e atıldılar. 13 Mart sahil mıntıkasında Türkler Arhavi Çayı'nın sol sâhiline atıldılar. 14 Mart kıta'âtımız [Rus

³⁸ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyiî" Ruslara Göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332, s. 1.

³⁹ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyiî" Ruslara Göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332, s. 2.

⁴⁰ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyiî" Ruslara Göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332, s. 2.

⁴¹ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyiî" Ruslara Göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332, s. 2.

⁴² "Erzurum Hakkında Çıkan Haberler", **Vâveylâ**, Sayı: 12, 12 Şubat 1332, s. 11.

kıtaatı] Artvin mıntıkasında Çoruh'un sol sâhilinden ilerlediler. Türkler Artvin'i yaktı."⁴³

Kafkas Cephesi'nde, 1915 Nisan ayının ilk yarısında en büyük savaş Oltu üzerinde oldu. 22-27 Nisan arasında Oltu üzerinde Rus ordusu Türkleri mevzilerden çıkararak güneybatıya doğru taarruza devam ettirdi. Rus ordusu, 28-30 Nisan 1916 tarihinde ise Oltu üzerinde, Kızıldağ silsilesinin gerisinde yerleşti ve Türkleri güneybatıya attı. Türk-Rus savaşı güneye doğru yayılmaya başladı.⁴⁴ Rus ordusu, 9 Nisan'da Saray ve Van Başkale'yi işgal edip Türkleri Bitlis istikâmetinde takibe giriştiler. Ruslar, Van civarında birkaç küçük muharebede Türkleri mağlup etti. 20 Mayıs 1916 tarihinde Ahlat Ruslar tarafından işgal edildi. Türkler 23- 27 Haziran 1916 tarihinde Ahlat üzerine şiddetli taarruza geçtiler. Türkler, bu taarruzda başarı elde edemediler, bazı mevzileri de kaybettiler ve güneybatıya çekildiler.⁴⁵ Savaş, Van ve civarında yılsonuna kadar kısa süreli küçük muharebeler şeklinde devam etti.⁴⁶ İran cihetinde de harplerin devam ettiği görülmektedir.⁴⁷

1-4 Ocak 1916 tarihinde Türk ordusunun Rus baskısı neticesinde Erzurum'a doğru çekilişi devam ediyor. Bu sırada Erzurum'a yaklaşık 60 kilometre mesafede bulunan Köprüköy Ruslar tarafından işgal edildi.⁴⁸ Türklerin karşı harekâtı ise sonuçsuz kalarak geri püskürtüldü ve Hasankale Ruslar tarafından işgal edildi. Bu sırada 1500 kadar Türk esir durumuna düştü.⁴⁹ Türkler Muş'a doğru çekildiler. 14 Ocak 1916 tarihinde ise, Ruslar, "*Erzurum mıntıkasında Türkleri mahal-i meskûnededen çıkardı.*"⁵⁰ Ruslar, 18 Ocak 1916 tarihinde Türkleri takip ederek Çoruh'a kadar ilerledi. 29 Ocak 1916 tarihinde ise

⁴³ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyiî" Ruslara Göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332, s. 2.

⁴⁴ "Erzurum", **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 11.

⁴⁵ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyiî" Ruslara Göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332, s. 3.

⁴⁶ "Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyiî" Ruslara Göre", **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332, s. 4-5; "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 1-2.

⁴⁷ "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 2.

⁴⁸ "Acıklı Haberler Kafkas Ordusu Erkan-ı Harbiyesinden", **Vâveylâ**, Sayı: 8, 17 Kanunusani 1331, s. 7.

⁴⁹ "Erzurum Önünde" **Vâveylâ**, 17 Kanunusani 1331, Sayı: 8, s. 1.

⁵⁰ "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 2.

Türkleri Hınıs mevzilerinden çıkardı.⁵¹ Ruslar tarafından, -25 derecede gerçekleştirilen taarruza⁵² şiddetli karşılık veren “*Türkler insânca pek büyük zayi âta uğradılar. İstihkâmdan bazılarının hendekleri cesetlerle dolmuştu.*”⁵³ 30 Ocak'ta 2 Şubat'a kadar Erzurum'da 7 tabya Ruslar tarafından ele geçirildi.⁵⁴ Türkler Erzurum'dan çekilmeye başlamışlardı.⁵⁵ 1916 Şubat ayının ortalarına kadar Ruslar Erzurum'un hemen tamamını işgal ettiler.⁵⁶ Bu işgal sırasında Türkler, 235'i zabıt olmak üzere toplamda 13000'nin üzerinde esir

⁵¹ “Ruslar Erzurum üzerine hücum ettikleri zaman cenâhlarda da icrâ-yı fa’aliyetden geri kalmamışlar ve Tortum ile Hınıs üzerine ilerleyen kollar bilhassa karşılarındaki kuvvetlerimizi tevfiğ ile Erzurum’u mu’avenetten mahrûm bırakmışlardır. Köprüköy mevziinin sükûtunu müte’âkib cenûbdan ilerleyen Rus kuvvetleri Hınıs’a dâhil olmuş ve şimâlden Oltu ve Tortum üzerine tevcih eden kollardaki dağ mevzi’inde bulunan kuvvetlerimizin sebâtı dolayısıyla bir müddet tevakkufla berâber merkezin yarılarak kuvve-i asliyenin Erzurum’a çekilmesi üzerine şimâlden müfrez kalan kıtaatımızda mevzi’i bil-ihyâr tahliye ile geri çekilen ve bittabi Ruslar tarafından tâkib edilmiştir.” “Erzurum”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 11.

⁵² “Erzurum’un Zaptı”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 2.

⁵³ “Erzurum Hakkında Çıkan Haberler”, **Vâveylâ**, Sayı: 12, 12 Şubat 1331, s. 12.

⁵⁴ “Ruslara Göre Silsile-i Vakayı”den Mabad”, **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 3; Rus ordusunun harekâtı ile ilgili Türk tarafının haberdar olması konusu da ilgi çekicidir: “Her şeyden akdem Erzurum hareketi o kadar gizli olarak icrâ edildi ki Kanunievvel nihâyetlerinde Türk başkumandanlığı hiçbir sezememişti. Hatta ta’arruza başladıktan sonra İstanbul’da buna bir ehemmiyet-i ciddiye verilmedi ve tekmil serbest kuvvetler ya el-Cezîreye ve yahut Suriye’ye ve kısmen de Bulgar Türkiye’sine izâm olundu. Bu cihetle yıldırım gibi olan bir harbiyemizle Türkler şaşırды ve yedi kanunisanide ve müte’âkibi günlerde Kafkas ordumuz Erzurum istihkâmı önünde görüldükten sonra İzmir vilâyetinde bulunan üç fırka alelacele ankaraya hareket emrini aldı. Fakat bütün bu tedâbiri ve keza Sanders Paşa’nın 3. Türk ordusu başkumandanlığına ta’yini geç kaldı. Ve Erzurum ‘da kuvva-yı imdadiyenin vürûdundan evvel sükût etti. Umumbu harekâtındaki muvaffakiyet şerâ’it-i esâsiyenin ikincisi Türk ordusunu açık sahrada mağlûb etmek ve buna Erzurum istihkâmâtının müdâfa’âsı altına çekilmeye müsâid zaman bırakmaktan ibârettir. Cihân Harbi’nden istihsâl etmiş 18 Eylül bir tecrübe pekâlâ gösteriyor ki istihkâmât ancak sahra ordusunun mevcûdiyeti müddetçe sebât ediyor.” “Erzurum’un Zaptı Şubat 1916”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 3.

⁵⁵ Türk ordusunun Erzurum’u boşaltmasının sebebi Osmanlı basınında, “Osmanlı ordusunun Erzurum’dan çekilmesi mülahazât-ı sevkülceşşiyeden ileri gelüb bunun kuvva-yı imdâdiyenin muvasalatına kadar muvakkat bir hâl olduğu beyân ile efkâr-ı umûmiyeyi teskine çalıştığı ve Kafkas cephesinin ikinci derecede bir ehemmiyeti ha’iz olup Türkiye’nin tali’ ateşine Avrupa saha-i harekâtında karar verileceği ve bu cebhede hatta birkaç mühim nikât-ı sevkülceşşiyenin Türkiye’nin bile muharebenin netice-i kat’iyesine tesiri olmayacağının derç edilmiş olduğu bildirilmektedir” şeklinde değerlendirilmiştir. “Erzurum’un Sukutuna Dair Osmanlı Matbuatının Mütalaası Hakkında”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 4.

⁵⁶ “Erzurum Hakkında Çıkan Haberler”, **Vâveylâ**, Sayı: 12, 12 Şubat 1331, s. 12; Ruslar Erzurum’un işgal edilmesinin Müttefiklere karşı önemli bir hizmet olarak görmekte ve bu işgal ile Anadolu, Suriye ve El Cezire’nin kapılarını kapılarının kendilerine açıldığını ifade etmektedirler: “Balkanlarda müttefiklerimizin vaziyetini bu derecede hafifletiren Erzurum muzafferyeti Anadolu’da bize Anadolu Suriye ve Elcezire’nin kapılarını açtı. Elimize Ermenistan’ın büyük bir kısmı geçti. Bu kısım arâzide külliyyetli olarak yaşayan Ermeni milleti birçok asırlık

vermiş⁵⁷, 59'u top olmak üzere önemli miktarda askeri mühimmat Rusların eline geçmiştir.⁵⁸ Ruslar ileri harekâta devam ederek Trabzon istikametine yöneltiler ve bazı Türk birliklerini Rize Büyükdere'nin gerisine attı. Türkler, Erzurum'un yaklaşık 55 kilometre batısında, Trabzon yolunda, Ruslara yenildiler ve 12 Şubat 1916 tarihinde Aşkale Rusların eline geçti.⁵⁹ Bundan sonra da Rusların ilerleyişi devam etti. 23 Şubat'ta Rus kuvvetleri Rize'yi işgal etti.⁶⁰ Burada Müslüman halka eziyet ve zulüm oldukça fazla idi. Önde gelen birçok kişi tutuklandı.⁶¹ 2 Mart 1916 tarihinde Erzurum'un yaklaşık 95 kilometre batısında bulunan Mamahatun Muharebesi'ni kazanan Ruslar, Mamahatun'u işgal etti. Burada 44'ü zabıt olmak üzere 800'ün üzerinde esir ve 5 top Ruslar tarafından ele geçirildi. Ruslar, 13 Mart 1916 tarihinde, donanma destekli ileri harekâtında Türkleri mevzilerden attılar ve Of'u işgal ettiler. Bu sırada Muş ve Diyarbakır civarlarındaki harpler devam ediyor. Ruslar, Trabzon üzerine ileri harekâtlarına devam ediyorlar. Ruslar, 3 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'un yaklaşık 20 kilometre doğusuna kadar yaklaştı. Trabzon, 5 Nisan'da, yani Erzurum'un işgalinden 62 gün sonra⁶² Ruslar tarafından işgal

*boyunduruktan kurtularak hayat-ı husûsiyesini kazanmaya ve serbest yaşamaya muvaffak olacak. Türkiye için pek münâkaşalı olan bu vazîyet icâbı şark meselesinin merkez sıklığı Çanakale ve Karadeniz Boğazı'ndan Ermenistan'ın yüksek dağlarına nakl etmiştir ki burada İmparator'un emrine hazır Rus ordusu mevcûd bulunmakta ve bunun tahrîbkarane darbeleriyle Türkiye'yi ve onu idâre edenleri Rusya ve mütefikleriyle müteferriden sulh akdine mecbûr edeceklerdir.” “Türklerin Mağlubiyetinin Aks-i Sedası”, **Vâveylâ**, Sayı: 14, 26 Şubat 1332, s. 3; Zaten Erzurum Ruslar indinde, bulunduğu konum itibariyle stratejik önemi haizdi: “Erzurum ehemmiyet-i fevkal'âde-i sevkü'l-ceyşiyeye mâlik olub Kars'a, Oltu ve diğer hudûd üzerindeki şehirler giden yollara Trabzon'a ve Anadolu dâhiline müntehi birçok yollar üzerindedir.” “Erzurum 4 Şubat” Rusko Slovo'dan”, Sayı: 13, **Vâveylâ**, 19 Şubat 1332, s. 1.*

⁵⁷ “4 şubat 331 zayıat ve nisbeten büyük muvaffakiyetle icra edilen Erzurum harekâtı neticesinde 235 zabıt ve 12735 nefer esir aldık.” “Kafkas Ordusu Erkan-ı Harbiyesinden”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 12.

⁵⁸ “Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad”, **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 3; Vâveylâ'da Erzurum'un düşmesi; “Bu kederli haberin hayat-ı esâretinde hissöluna gelen ga[z]âb ve ızdırâb-ı derûniyeyi tezyîd etmesi tabî'i ise de kâ'inâtı her cihetten saran büyük harb içinde netice üzerinde te'sirât-ı kat'iyeye icrâ edecek ahvâlden değildir.” “Erzurum”, **Vâveylâ**, 5 Şubat 1332, Sayı: 10, s. 1.

⁵⁹ “Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad”, **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 3; Aşkale'nin işgali için detaylı bilgi: Sibirski, “Aşkale İstikâmetindeki Muhârebeler”, **Vâveylâ**, Sayı: 26-27, 20-27 Mayıs 1332, s. 1-2.

⁶⁰ “Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad”, **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 3.

⁶¹ “Rize ve Tranzon'da”, **Vâveylâ**, Sayı: 81, 30 Haziran 1333, s. 7.

⁶² “Trabzon'un Zabıtı”, **Vâveylâ**, Sayı: 22, 22 Nisan 332, s. 7.

edildi.⁶³ Trabzon'da da şehir merkezinde Müslümanlar çok eziyetlere uğramış, Müslümanlara karşı büyük kıtaller gerçekleşmiş ve Trabzon Müftüsü Hacı hapse atılmıştır. Bu durum Müslüman ahalide ümitsizliği arttırmıştır.⁶⁴ Nisan ayı içerisinde Diyarbakır ve Muş istikametlerinde harpler devam etti. Türkler bu harplerde Rusları püskürtecek kadar başarılı olamadı. Yine İran ve havalisindeki harpler de düşük şiddetli bir şekilde devam ediyordu.⁶⁵ Rus ordusu daha güneye sarmaya ve İngilizlerle birleşme planlarını yürürlükte tutmaya kararlı görünüyordular.

Kafkas Cephesi'nde yapılan harpler Türkler açısından önemli kayıplara neden olmaktadır. Esir sayısı ciddi rakamlara ulaşmıştı. Türklerin karşı taarruzları da sonuç vermiyordu. Rus ordusu Trabzon üzerinden daha da batıya doğru ilerlemekteydi. 16 Haziran 1916 tarihinde Gümüşhane istikâmetine doğru taarruza devam ediyorlardı. *"21 Haziran[da], Diyarbekir istikâmetinde ve Fırat nehrinde ve Fırat-ı şarkî vâdisinde kıta'âtımıza ta'arruz eden Türkleri garba doğru uzaklara atdılar."*⁶⁶ Ruslar, 25 Haziran 1916 tarihinde, Erzurum civarında bazı Türk mevzilerini ele geçirdi. Burada 27'si zabıt olmak üzere 1057 asker esir alındı. 29 Haziran 1916 tarihinde *"boğaz boğaza bir muhârebeden sonra Türkler Bayburd'un şarkındaki mevâzi'iden çıkarıldılar ve ric'ate başladılar."*⁶⁷ 3 Temmuz'da ise Rus ordusu Bayburt'a girdi. Türklerin karşı taarruzları daha ileri bir seviyeye çıkamadı. Burada 30'u subay 350'nin üzerine Türk askeri esir edildi.⁶⁸ Ruslar, 5 Temmuz'da da Kiğı şehrini zapt etti. 6 Temmuz'da da Gümüşhane'yi ele geçirdiler. 12 Temmuz 1916 tarihinde, General Yudanîç Erzincan'ı işgal edilmesini, *"Bu suretle Ermenistan Türklerden tathîr edildi"* şeklinde duyuruyordu.⁶⁹ Ruslar, Türkler tarafından Erzincan istikâmetine doğru yapılan taarruzları Almanların Batı cephesindeki

⁶³ "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 4.

⁶⁴ "Rize ve Tranzon'da", **Vâveylâ**, Sayı: 81, 30 Haziran 1333, s. 7.

⁶⁵ "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 4.

⁶⁶ "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 5.

⁶⁷ "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 5.

⁶⁸ "Kafkas Cephesi", **Vâveylâ**, Sayı: 26-27, 25-27 Mayıs 1332, s. 3.

⁶⁹ "Ruslara Göre Silsile-i Vakayi'den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 5.

yükünün hafifletmek için gerçekleştirdikleri kanısındadırlar.⁷⁰ Ruslar ileri harekâtlarına, Erzincan'ın batısında, Sivas ve Harput istikametlerine doğru devam ediyorlardı.⁷¹ Temmuz ayında da karşı Türk taarruzları devam etse de başarılı olmaktan uzaktı. Bu yüzden Rus ordusu, Türkleri Fırat'ın sağ sahilindeki mevzilerden çıkardılar.⁷²

Kafkas Cephesi'ndeki Türk Rus mücadelelerinin en yoğun olduğu sürecin bazı safhalarını ele alarak genel bir bakış açısı vermeye çalıştık. Burada ve bu süreçten sonra meydana gelen harplerin Rus İhtilali nedeniyle hızını yavaş yavaş kaybettiğini, yerini ise Rusya'daki belirsizliğin aldığını görmekteyiz.

İşgal Sonrası Rus, Ermeni Mezalimleri

Bu Rus işgalleri sonrasında bölgede ciddi manada Müslüman kıyımı olduğu görülmektedir. Bu durum Rus işgali altındaki Müslümanların durumunun gündeme getirilmesine sebep olur. Zira Müslümanların durumu oldukça fena bir hale düşmüştür. Bunlara yardım edilmesi meselesi ortaya çıkar. Başta kış şartları olmak üzere Ermeni, Rus kazakları ve Rus askerlerinin zulmü dolayısıyla Müslümanlar kötü şart ve muamelelere düşürülmüşlerdir.⁷³ Bu konuda başka örnekler de söz konusudur. Bekirkale'de Müslümanlara Ermenilerin ateş ettikleri Müslümanları telef ve helak ettikleri görülmektedir. Mektubu yazan şöyle bir not düşer: "*Tasavvur edelim ki, yirminci 'asırda böyle bir şena'ât kâbil ve mümkün olsun.*"⁷⁴ Rize ve Trabzon'da da Müslümanların durumu oldukça kötüdür. Buraların idaresini alan Rus yetkililer de bu durumu düzelterek bir girişim için isteksiz görünmektedirler.⁷⁵ Özellikle Erzurum'un

⁷⁰ "Türklerin kuva-yı külliyesinin Erzincan istikâmetinden ta'arruzu Avusturyalıların İtalya'ya ta'arruzuyla ve Almanların Verden (Verdun) kalesi muntkasındaki faaliyetlerinin ziyâdeleştirilmesi zamanında vukû'a geldi. Bundan dolayı bu Türk ta'arruzunun cesûr Kafkas kıta'âtını Ermenistan darülharekâtında yalnız tutmak değil o istikâmetere Almanlar için tehlike teşkil eden kuvvetlerimizden birçoğunu da oraya cezb etmek maksadına müstenid olması câ-yı su'âl değildir?", Kafkaszetsi, "Kafkas cephesinde Nova Vremya Muhaberatı", **Vâveylâ**, 10 Haziran 1332, Sayı: 29, s. 3.

⁷¹ "Ruslara Göre Silsile-i Vakayı"den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 5.

⁷² "Ruslara Göre Silsile-i Vakayı"den Mabad", **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332, s. 5.

⁷³ "26 Ramazan tarihli Açık Söz Gazetesi'nden Aynen "Türkiye'den Alınan Yerlerdeki Müslümanlar Hakkında "Maruza(t)", **Vâveylâ**, Sayı: 82, 11 Temmuz 1333, s. 14-15.

⁷⁴ "Bekirkale Ken[t]inde Müslümanlara Yapılan Mezâlîm", **Vâveylâ**, Sayı: 83, 28 Temmuz 1333, s. 1.

⁷⁵ "Rize ve Trabzon'da", **Vâveylâ**, Sayı: 81, 8 Temmuz 1333, s. 7.

işgal sırası ve sonrasında harap olması⁷⁶, Müslümanların yaşantısını oldukça zorlaştırmaktaydı. Bu da yaşanan acıların şiddetini arttırmaktaydı. İşgal sırası ve sonrası Müslümanların uğradığı zulüm ve katliamlar büyük boyutlara ulaşmıştır. Trabzon'da da durum farklı değildir. Burayı işgal eden Ruslar camilerin büyük bir kısmını hayvan barınağına, bir kısmı askeri kışlaya ve bir kısmını da kiliseye çevirmişler; Müslümanlara da bir tane büyük cami bırakmışlardı.⁷⁷ Ancak Vâveylâ, incelediğimiz sayıları itibariyle bunları ortaya koyacak bir özgürlüğe sahip değildi. Zaten 60'lı sayılardan sonra da yayınlarında Kafkas Cephesi hakkında da bilgi akışının yoğun olmadığı görülmektedir. Bunda Rusya'da yoğun bir safhaya girmiş olan ihtilâl süreci etkili olmuştur. Bu durum Vâveylâ'nın yayınlarına da yansımıştır. Vâveylâ'da ihtilal sürecinde vuku bulan bütün gelişmelerin yayınlandığını görmekteyiz.

Sonuç

Esir Türk subaylar tarafından çıkarılan Vâveylâ, 1915-1918 yılları arasında haftada bir gün çıkarılmıştır. Savaşın yoğun olduğu 1915-1916 yıllarına dair oldukça yoğun bir yazı külliyatı bırakmıştır. Bu yüzden de Vâveylâ, Birinci Dünya Savaşı ve dönemine dair değerli bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Birinci Dünya Harbi'nin hemen bütün cepheleri hakkında haber, yorum, makale, bildiri ve telgrafın yayınlanmış ve orada bulunan esirlerin en önemli bilgi kaynağı olmuştur. Birinci Dünya Harbi ve özellikle Türk-Rus savaşları ile ilgili yayınların büyük bir kısmı Rus resmi görüşü etrafında şekillenmiş bir metin kurgusu içermesine rağmen Birinci Dünya Harbi etrafında dönen ve dönemine iz bırakan konular Vâveylâ'nın içeriğinde önemli bir yer kaplar. Çalışmamızın konumuzu oluşturan Kafkas Cephesi, Vâveylâ'da kendine en fazla yer bulmuş konulardan biridir. Kafkas Cephesi adıyla olmak üzere Erzurum, Trabzon, Erzincan ve Van gibi Osmanlı Rus muharebelerinin yoğun olduğu yerler hakkında çıkan yazılar da Kafkas Cephesi'nde vuku bulan Türk-Rus harplerine yer verilmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, burada yayınlanmış yazılar Rusların kontrolünden geçmiş "uygun görülenler" ise yayınlanmıştır. Bu yüzden, özellikle Kafkas Cephesi ile ilgili yazılarda, büyük

⁷⁶ "Erzurum'dan Sonra", Vâveylâ, Sayı: 13, 19 Şubat 1332, s. 4.

⁷⁷ "Trabzon Mektupları" 11 Ağustos 1917 Tarihli Oran Gazetesi'nden", Sayı: 87-88, Vâveylâ, 1-8 Eylül 1333, s. 2-4.

çoğunlukla Türk subayların bakış açısını yansıttığını ifade etmek güçtür. Ancak Birinci Dünya Harbi'nin birçok yönüne temas etmesi nedeniyle önemsenmesi gereken önemli bir kaynak niteliğindedir.

Vâveylâ esirler için önemli bir kültür ve eğitim platformu idi ve bu özelliği ile de önemli bir külliyyat niteliğindedir. Vâveylâ'nın temas ettiği konuların geniş bir yelpaze teşkil etmesi dönemin önemli kaynakları arasında sayılabileceğimizi göstermektedir. Bu yüzden I. Dünya Harbi etrafında gerçekleşen bütün olaylara dair bilgi ve belge kaynağı olarak değerlendirilebilir.

Vâveylâ döneme ışık tutmasının yanında esaret hayatını yaşayan Türk esirlerin hayata bakış açısını, ideolojisini, içinde bulunulan şartlara nasıl intibak etmeye çalıştıklarını, çevre ve coğrafya ile mücadelesini, sahip oldukları ya da olamadıklarını yani kısaca kamp hayatının bütün yönlerini gösteren önemli bir ayna olmuştur. Esir Türklerin bu gazetecilik faaliyetlerini sonuna kadar götürmeye çalışmaları yaşadıkları ana bir iz bırakmak istediklerinin önemli işaretleriydi.

Kaynakça

- “26 Ramazan tarihli Açık Söz Gazetesinden Aynen “Türkiye’den Alınan Yerlerdeki Müslümanlar Hakkında “Maruza(t)”, **Vâveylâ**, Sayı: 82, 11 Temmuz 1333.
- “8 Mart 916 Rusko İslava’nın “Erzurum” Serlevhâsıyla Yazdığı Makalenin Mabadı”, **Vâveylâ**, Sayı: 18, 25 Mart 1332.
- “Acıklı Günlerimize Aid Trabzon”, **Vâveylâ**, Sayı: 22, 22 Nisan 1332.
- “Acıklı Haberler Kafkas Ordusu Erkan-ı Harbiyesinden”, **Vâveylâ**, Sayı: 8., 17 Kanunusani 1331, s. 7.
- “Bağdad ve Trabzon İstikametlerinde 3 Mart 1916” Rusko İslavadan”, **Vâveylâ**, Sayı: 14, 26 Şubat 1332.
- “Bekirkale Ken[t]inde Müslümanlara Yapılan Mezâlim”, **Vâveylâ**, Sayı: 8., 28 Temmuz 1333.
- “Erzurum 4 Şubat” Rusko Slovo’dan”, Sayı: 13, **Vâveylâ**, 19 Şubat 1332.
- “Erzurum Hakkında Çıkan Haberler”, **Vâveylâ**, Sayı: 12, 12 Şubat 1332
- “Erzurum Hakkında Gelen Telgraflar Hülasası”, **Vâveylâ**, 12 Şubat 1332.
- “Erzurum Önünde”, **Vâveylâ**, 17 Kanunusani 1331, Sayı: 8.
- “Erzurum Önünde”, **Vâveylâ**, Sayı: 8, 17 Kanunusani 1331, s. 1.
- “Erzurum’da 8 Mart 1916 Rusko İslava’dan”, **Vâveylâ**, Sayı: 17, 17 Mart 332.
- “Erzurum’da” Geçen Nüshadan Mabad”, **Vâveylâ**, Sayı: 19, 1 Nisan 332.
- “Erzurum’dakilere”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332.
- “Erzurum’dan Sonra”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332.
- “Erzurum’un Sukutuna Dair Osmanlı Matbuatının Mütalaası Hakkında”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332.
- “Erzurum’un Zaptı” Şubat 1916”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332.

- “Erzurum”, **Vâveylâ**, 5 Şubat 1332, Sayı: 10, s. 1.
- “Erzurum”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332.
- “Kafkas Cephesi”, **Vâveylâ**, Sayı: 26-27, 25-27 Mayıs 332.
- “Kafkas Ordusu Erkan-ı Harbiyesi’nden 4 Şubat 332”, **Vâveylâ**, Sayı: 13, 19 Şubat 1332.
- “Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vakayi”. Ruslara göre 1915 senesi Teşriniev-vel”, **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332.
- “Kafkasya Cephesinde Silsile-i Vekâyiî” Ruslara göre”, **Vâveylâ**, Sayı: 57, 20 Kanunusani 1332.
- “Kafkasya Cephesinde: Ruslara Göre Silsile-i Vekayiî”den Mabad”, **Vâveylâ**, Sayı: 59, 2 Şubat 1332.
- “Özel Sayı”, **Vâveylâ**, Sayı: 63, Sayfa: 1-12, 1 Mart 1333.
- “Rize ve Trabzon’da, **Vâveylâ**, Sayı: 81, 30 Haziran 1333.
- “Ruslara Göre Silsile-i Vakayiî”den mabad”, **Vâveylâ**, Sayı: 58, 27 Kanunusani 1332.
- “Trabzon Mektupları, 11 Ağustos 1917 Tarihli Oran gazetesinden”, **Vâveylâ**, Sayı: 87-88, 1-8 Eylül 1333.
- “Trabzon Mektupları’ndan Mabad 12 Ağustos, Oran’dan”, **Vâveylâ**, 1-8 Eylül 1333, Sayı: 87-88.
- “Trabzon Mektupları’nın Sonu, 14 Ağustos tarihli Oran gazetesinden”, **Vâveylâ**, 1-8 Eylül 1333.
- “Trabzon Mektupları” 11 Ağustos 1917 Tarihli Oran Gazetesi’nden”, **Vâveylâ**, Sayı: 87-88, 1-8 Eylül 1333, s. 2-4.
- “Trabzon’un Zabtı”, **Vâveylâ**, Sayı: 22, 22 Nisan 332.
- “Trabzon” “Rusko Slova’dan”, **Vâveylâ**, Sayı: 23, 29 Nisan 332.
- “Trabzon” Novo Vremya’dan”, **Vâveylâ**, Sayı: 22, 22 Nisan 332.

- “Trabzon” a I. Batum’dan Hamurhane’ye” Rusko İslova Gazetesinden “Moskofların Trabzon’u İşgallari Zamanı”nın Tercümesi”, **Vâveylâ**, Sayı: 56, 13 Kanunusani 1332.
- “Türklerin Mağlubiyetinin Aks-i Sedası”, **Vâveylâ**, Sayı: 14, 26 Şubat 1332.
- “Vehib Paşa ve Ordusu Erzurum ve Trabzon’dan Sonra, **Vâveylâ**, Sayı: 30, 17 Haziran 332.
- Akçuraoğlu Yusuf, **Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey’in Raporu**, Matbaa-i Osmaniye Dersaadet, 1335.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)**, 13 Basım, Alkım Yayınları, İstanbul (ty.).
- Bazilovski “Kafkas Cephesi”, **Vâveylâ**, Sayı: 26-27, 20-27 Mayıs 1332.
- BOA**, Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, İstanbul, 2013.
- Burak, Durdu Mehmet, “Kastamonu Milletvekili Halit Bey’in Rusya ve Diğer Ülkelerde Kalan Türk Esirleriyle İlgili Önergesi ve Bakanlıklardan Gelen Cevaplar”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 1, 2016, s. 201-216.
- Davis, Gerald H., “National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914-18”, **Journal of Contemporary History**, Volume: 28, No: 1, 1993, Pages: 31-52.
- Erdemir, Lokman, “Rusya’da Esir Bir Zâbit Vekili ve Esaret Günlüğü: Hafız Şaban Efendi”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 41, 2014, s. 127-146.
- Görgülü, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1993.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, **Mısır’da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, 2006, s. 87-88.
- Kafkaszetsi, “Kafkas Cephesinde Nova Vremya Muhaberatı”, **Vâveylâ**, 10 Haziran 1332, Sayı: 29.

- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi V. Cilt**, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı-, Türk Tarih Kurumu Yayını, (ty.).
- Keleşyılmaz, Vahdet, “Kafkas Harekatının Perde Arkası”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 11, 2000, s. 277-304.
- Kılıç, Selami, “1917-1918’de Kafkasya’daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığında Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi’nin Bu Konudaki Çalışmaları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 1996, s. 43, Sayfa: 19-51.
- Köprülülü Şerif (İlden), **Sarıkamış**, 7. Baskı, 2011.
- Kutlu, Cemil, “1. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 43, 2010.
- Kutlu, Cemil, **I. Dünya Savaşında Rusya’daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997.
- Macar, Oya Dağlar, “Galiçya Cephesi’nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: X, Sayı: 2, 2009, s. 35-58.
- Mcmeekin, Sean, **I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü**, (Çeviren: Nurettin Elhüseyni), YKY Yayını, İstanbul, 2011.
- Ölmez, Adem, “Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı’nda Bitlis Cephesi”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2014, s. 3 (2-22).
- Önal, Sami, **Ziya Yergök’ün Anıları Sarıkamış’tan Esarete (1915-1920)**, 7. Basım, Remzi Kitabevi, 2006.
- Özdemir, Hikmet, **Ermeni Asıllı Rus General Korganoff’a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri**, Harp Akademisi Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2010.

- Sarı, Mustafa, “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)”, **Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2016, s. 75-100.
- Selvi, Haluk-Bülent Cırık, “Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 1, 2014.
- Sibirski, “Aşkale İstikâmetindeki Muhârebeler”, **Vâveylâ**, Sayı: 26-27, 20-27 Mayıs 1332.
- Sönmez, Bingür, “Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği”, **Karadeniz**, Sayı: 6, 2010.
- Talat Berkî, “Mukaddema Gazetenin Mesleği Hakkında Birkaç Söz”, **Vâveylâ**, Sayı: 1, 27 Teşrinisani [1]331.
- Taşkıran, Cemalettin, **Ana Ben Ölmedim -1. Dünya Savaşında Türk Esirler-**, İstanbul, 2001.
- Tonguç, Faik, **Birinci Dünya Savaşı'nda bir Yedek Subayın Anıları**, 2. Basım, İstanbul, 2001.
- Tuğaç, Hüsamettin, **Bir Neslin Dramı**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.
- Türkmen, Zekeriya, “30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 11, Sayfa: 15-32, Ankara, 2000.
- Uçarol, Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Uyar, Mesut-Edward J. Erickson, **Osmanlı Askeri Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Yerasimos, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar**, 6. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

TÜRK DESTANLARINA GÖRE ORTA ARAS BÖLGESİ

Necati DEMİR*

Özet

Orta Aras Bölgesi, günümüzde, dört devletin sınırları içerisinde kalmaktadır. Kabaca değerlendirdiğimizde; Iğdır ve Kars Türkiye sınırlarında içerisinde yer almaktadır. Azerbaycan Devleti'ne bağlı Nahçıvan, bölgenin devamıdır. Tarih içerisinde Türk yurdu iken günümüzde Ermenilerin oturduğu Ermenistan da Orta Aras Bölgesi'ndedir. Buralara Kuzeybatı İran'ı da katmak gerekir. Orta Aras Bölgesi, Türk destanlarında zaman zaman bahsedilen coğrafyadır. *Oğuz Kağan Destanı*, *Dede Korkut Destanı* ve *Saltık Gazi Destanı* içerisinde Orta Aras Bölgesi ile ilgili çok önemli bilgiler yer almaktadır.

Oğuzname-Oğuz Kağan Destanı, güneşin doğduğu yerden güneşin battığı yere kadar bütün dünyanın Oğuz Kağan tarafından fethinin kitabıdır. Oğuz Kağan; Asya'yı, Avrupa'yı ve Afrika'nın kuzeyini, dolayısıyla Orta Aras Bölgesi'ni Oğuz ülkesi haline getirir. *Dede Korkut Destanı*, Oğuz Türklerinin ortak geçmişi olup Türkmenistan Türklüğü, Azerbaycan Türklüğü, Türkiye Cumhuriyeti, İran Türklüğü, Irak Türklüğü, Suriye Türklüğü, Balkan Türklüğü arasında ortak bir geçmiş, ortak bir gelecektir. Destanın coğrafyası ise ağırlıklı olarak Azerbaycan ve Türkiye'dir ve bu iki kardeş ülkeyi birbirine bağlamaktadır. *Dede Korkut Destanı*'nın önemli coğrafyalarından birisi Orta Aras Bölgesi'dir. *Saltıkname-Saltık Gazi Destanı*'nın içerisinde Orta Aras Bölgesi ile ilgili çok önemli bilgiler yer almaktadır.

Biz bu çalışmamızda; *Oğuz Kağan Destanı*, *Dede Korkut Destanı* ve *Saltık Gazi Destanı*'ndan yararlanarak ve tarihî kaynaklar ile karşılaştırarak Orta Aras Bölgesi'ni değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türk Destanları, Orta Aras Bölgesi, Oğuzlar

* Prof.Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü-Ankara, demir_necati@hotmail.com

MIDDLE ARAS REGION IN THE LIGHT OF TURKISH SAGAS

Abstract

Middle Aras Region is involved in borders of four countries. Considered roughly, İğdır and Kars are in Turkish border. Nakhcevan, which is connected to Azerbaijani is the rest of the region. In history, Armenia was the Turkish homeland but nowadays Armenia, where Armenians live is in the Middle Aras Region. Northwestern part of Iran should also be included in this region. Middle Aras Region is mentioned in Turkish sagas at times. There is a lot of important information about the Middle Aras Region in The Legend of Oguz Kagan, The Legend of Dede Korkut, and Saltıname-The Legend of Saltık Gazi.

Oguzname-The Legend of Oguz Kagan is about Oguz Kagan's conquest of the whole world from the rise of the Sun to where the sun goes down. Oguz Kagan made The Middle Aras Region-Asia, Europe, The North of Africa-Oguz's country. The Legend of Dede Korkut is the common background for Oguz Turks and the legend is also common background and future for Turkishness of Turkmenistan, Azerbaijan, Turkey, Iran, Syria and Balkan. The legend geographies are Azerbaijan and Turkey and this legend links these two countries. One of the important regions in the Legend of Dede Korkut is the Middle Aras Region. There is also important information about the Middle Aras Region in the Legend of Saltık Gazi-Saltıname.

In this project, we study the Middle Aras Region by comparing the information with the historical resources in the light of the Legend of Oguz Kagan, the Legend of Dede Korkut and the Legend of Saltık Gazi.

Key Words: Turkish Sagas, The Middle Aras Region, Oguzs

Giriş

Destanlar, kısmen tarihi olayları içerseler de tam anlamıyla tarihî kaynaklar değildir. Destandaki tarih ile ilgili bilgiler, tarih kaynağı olarak kullanılacaksa bilgiler birkaç kez süzgeçten geçirilmelidir.

Coğrafya, maddedir. Taş, toprak ve sudan oluşmaktadır. Destanlar; taş, toprak ve sudan oluşan coğrafyanın ruhudur. Madde ile ruh birleştiğinde ancak mükemmelleşir. Türk coğrafyasının tamamını, madde ile ruhun birleştiği mekânlardır.

Destanlar, ayrıca coğrafyayı vatan yapan mühürdür. Bunun en güzel örneği Orta Aras Havzası'dır. Türk edebiyatının üç önemli eseri *Oğuz Kağan Destanı*, *Dede Korkut Destanı* ve *Saltık Gazi Destanı*'nda Orta Aras Havzası'ndan bahsetmektedir. Hatta bu destanlardaki bazı olaylar Orta Aras Havzası'nda geçmiştir.

1. Oğuz Kağan Destanı

Oğuz Türklerinin eski destanlarını bir araya toplayan kitaba *Oğuz-name*, diğer adı ile *Oğuz Kağan Destanı* denmektedir. *Oğuz-name*, insanoğlunun yaratıldığı günden itibaren bütün Türklerin uzak tarihini, atalarını, nesillerini, toplum yapısını, özellikle devlet yapısını, dilini, hukukunu, geleneklerini ve yaşayış tarzını daha çok rivayetlere dayanarak anlatan eserdir. Dolayısıyla *Oğuz-name*, eserin girişi dikkate alındığında da bir Dünya Tarihi'dir. Genel olarak ele alındığında bütün Türklerin tarihidir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki *Oğuz-name*, birkaç kalemden çıkmıştır. İlki ve elbette ki en önemlisi yazılış tarihi bilinmeyen Uygur yazılı nüshasıdır. Bu nüsha, Uygur yazısı ile yazılmıştır ve en eski müstakil nüshadır. XIII. yüzyılda kaleme alındığı düşünülmektedir (Bang, Rahmeti: 1936, Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18).

Hive Hanı Ebülğazi Bahadır Han'ın 1659-60 yılında kaleme aldığı *Şecere-i Terakime* adlı eser de *Oğuz-name*'dir (Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18). Ayrıca Hive Hanı Ebülğazi Bahadır Han'ın 1663 yılına kadar kaleme aldığı *Şecere-i Türk* adlı eser de *Oğuz-name* sayılmaktadır (Ölmez, Kargı: 1996). Eser, Ebülğazi Bahadır Han'ın 1663'te ölmesinden dolayı yarım kalmış, daha sonra eseri oğlu Enuş Han tamamlamıştır (Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18).

Bir diğer nüsha ise Reşideddin'in *Camiü't-Tevarih* adlı eserinin içerisinde yer almaktadır. Yani Reşideddin'in eserinin II. cildinde yer alan "*Türkler'in ve Oğuz'un tarihi ve onun (yani Oğuz Han'ın) cihangirliğinin hikâyesi*" adını taşıyan bölüm, Oğuz-name'dir. 1305 yılında yazıldığı kuvvetle muhtemeldir (Togan: 1982, Şükürova: 2014, s. 57; Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18).

Oğuz-name adı ile bildiğimiz eserler içerisinde Oğuz Kağan'ın şahsından en detaylı bahseden nüsha, Reşideddin'in *Camiü't-Tevarih* adlı Farsça eserinin II. cildinde yer alan "*Türkler'in ve Oğuz'un tarihi ve onun (yani Oğuz Han'ın) cihangirliğinin hikâyesi*" adını taşıyan bölümdür. Diğer eserlerde Oğuz Kağan hakkında birkaç seferden bahsedilmiş, hakkındaki bilgiler kısa tutulmuştur. Reşideddin'in *Camiü't-Tevarih* adlı eserinde ise dünya hâkimiyetini nasıl sağladığı hiç değilse özet olarak anlatılmaktadır (Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18).

Oğuz-name diğer adı ile *Oğuz Kağan Destanı*; Türklerin atalarını ve soyağacını; bütün Oğuz Türklerinin atası Oğuz Kağan'ın doğmasını, çocukluk ve gençlik yıllarını, Kağan olmak için çevresi ile yaptığı mücadeleleri, kağan oluşunu; Moğolistan, Çin, Hindistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kafkaslar, İran, Irak, Suriye, Anadolu ve Avrupa'nın bir bölümünü fethetmesini, Oğuzların ve diğer Türk boylarının Oğuzlara bağlı olarak nasıl teşkilatlandıklarını, boylara bölündüklerini; Oğuz Türklerine ait bugün bile varlığını sürdüren pek çok gelenek ve hayat tarzını anlatmaktadır.

Oğuz-name'de *Oğuz, Moğol, Kanglı, Kıpçak, Karluk, Kalaç, Uygur* gibi Türk ve Türklere akraba boy/milletlerin isimlerinin kaynağı efsanevî olarak bizlere sunulmaktadır (Demir, 2016: 17-18).

1.1. Oğuz Kağan Destanı ve Orta Aras Bölgesi

Oğuz Kağan Destanı, rivayetlere dayalı olsa bile, Orta Aras Havzası hakkında çok önemli bilgiler vermesi bakımından son derece önemlidir.

1.1.2. Oğuz-name'ye Göre "Azerbaycan" Adı

Aras havzasının hemen yanında yer alan Azerbaycan adının etimolojisi *Oğuz-name*'de çok ilginç bir şekilde anlatmıştır. Eserdeki bilgilere göre Oğuz

Kağan, bir yıl yaz aylarında Azerbaycan vilâyetini alır. O zamanlar Azerbaycan'ın adı elbette ki başkadır. Kendi has atlarını, otlakları çok geniş ve güzel olan Ucan Ovası'ndaki meralarda besler.

Oğuz Kağan, Ucan Ovası'nda bulunduğu sırada bir gün herkesin toplanıp birer etek toprak getirerek yığmalarını ve burada büyük bir tepe yapmalarını emreder. Önce kendisi bir etek toprak getirip döker. Bizzat kendisi toprak döktüğü için bütün asker birer etek toprak getirip dökerler. Sonunda toprak yığılır, büyük bir tepe olur. Bu tepeye “*Azerbaynân*” adını verirler. Türkçede “*Azer*” yüksek; “*baynân*” ise “*zenginlerin, uluların yeri*” anlamına gelmektedir. Bu ülke, bu şekilde meşhur olur. Bugün de Azerbaycan demelerinin sebebi budur (Togon, 1982: 30; Reşideddin, 238b-250b).

1.1.3. Oğuz Kağan'ın Derbent Ülkesine Seferi

Oğuz Kağan, bir süre bozkır ülkesinde bir süre kaldıktan sonra Hazar Derbendi'ne sefer düzenler... Buranın halkı hırsız, hilebaz ve yol kesicidir. Yolları tutarak yolculara ve tacirlere daima sıkıntı verip engel olmaktadır.

Derbent halkı, sefer sırasında Oğuz Kağan'ın askerlerinden çoğunun atlarını çalar. Oğuz Kağan, komutanı Kara Sülük'ü çağırıp: “Bu yer çok dar ve çok sarp bir geçittir. Bizi buraya sen getirdin. Burada hırsız ve hilebaz da çok var. Onlara karşı nasıl bir tedbir alalım? Bu yerin bir tarafında deniz, öte tarafında sarp dağlar bulunmaktadır.” der.

Kara Sülük düşünmek için izin alır, ne yapılacağını gidip babasından sorar. Yaşlı adam: “Bu Derbent vilâyetinin çevresindeki ekili dikili tarım alanlarını yağmalayıp tamamen harap edin. Derbent vilayeti dar ve sarp bir yerdir. Bir tarafı deniz, diğer tarafı dağ olduğundan savaş tamamıyla bu şehrin çevresine yöneltilmelidir. Buranın halkı açlıktan çaresiz kalana kadar kuşatmayı devam ettirin.” der.

Kara Sülük, huzura çıkıp babasının söylediklerini aynen Oğuz Kağan'a aktarır. Oğuz Kağan, onun söylediklerini beğenir. Emir verir, Derbent vilayetinin her tarafını harap duruma getirip yağma ve talan ederler.

Oğuz Kağan, Derbent vilayetini kuşatır, ordusu ile birlikte yaz aylarından ilkbahara kadar orada kuşatmaya devam ederler. Derbent halkı, açlık, çaresizlik ve perişanlık içinde kalır. Bir araya gelip birbirleriyle konuşup danışırlar.

Oğuz Kağan'ın yakınlarındaki ülkeleri ne hale getirdiği zaten duyulmuştur. Güçlü ve kudretli olan Kıl Barakların başına gelenleri de işitmişlerdir. Sekiz ay süren kuşatmadan sonra vilayetin ileri gelenleri hep birlikte Oğuz Kağan'ın huzuruna gelirler ve barış isteklerini iletirler. Oğuz Kağan'a hediye olarak dokuz tane kır at getirirler ve Türk yurduna il olmayı ve vergi vermeyi kabul ederler.

Oğuz Kağan, Derbent vilayetinin ileri gelenlerini kabul eder. Onlara seslenir: “Biz Derbent vilayetine geleli çok uzun zaman oldu. Niçin yanımıza gelmediniz de dik başlılık ve savaş yolunu tuttunuz?” diye onlara sorar.

Onlar: “Bizim aramızda akıllılar olduğu gibi, delilerimiz de çok vardır. Biz şimdiye kadar bu delilerin sözünü dinledik. O yüzden yanınıza gelemedik. Doğru yapmadığımızı biz de anladık, ama sonradan anladık. Biz akıllı insanlarla bir araya toplandık, tartıştık ve bir sonuca vardık. Akıllı insanlar bize öğütler verdi. Böylece de ne yapacağımıza karar verdik. Size bağlanmanın ve vergi vermenin en doğru yol olduğunu düşündük. Türk ülkesine il olmayı, vergi vermeyi ve sizin kulluğunuzu kabul ediyoruz.” derler.

Oğuz Kağan, onları dinledikten sonra: “Siz suçunuzu bu şekilde kabul ettiğiniz için ben de sizi bağışladım. Fakat Derbent vilayetinde bu sefer sırasında benim iki tane tayımı çalıp götürdüler. Bunlardan biri Irakkula idi. Irakkula, Azıklı'ya benzer bir attır. Diğerinin adı Sütak'dır ve o da Sütakula'ya benzerdir, rengi bembeyazdır. Bu at rahvan olup pek güzeldir. Aslında ben sizin suçunuzu bağışlamıştım. Fakat çalınan bu iki atım bana geri getirilmez ise sizlerin hiçbirinizi sağ bırakmam. Haberiniz olsun.” der.

Bunlar geri döndükten sonra çalınmış atların hepsine baktılar, fakat tarif edilen iki atı hiçbir yerde bulamadılar. Oğuz Kağan'ın gönlü bu iki ata çok bağlanmıştır. Bu konuda çok ısrar eder. Derbent halkı bu ısrar üzerine uzun süre aramalarına devam eder. Oğuz Kağan, anlaşma yapıldıktan sonra bir ay daha orada kalır. Ülkenin her tarafına bu atları aramak üzere adamlar gönderirler. Sonunda bulup Oğuz Kağan'ın huzuruna getirirler... Halkın korunması ve vergi toplanması için oraya bir bey tayin ederek Şirvan ve Şamahı'ya hareket eder (Togan: 1982, s. 28-29; Reşideddin, 238b-250b).

1.1.4. Oğuz Kağan'ın Şirvan ve Şamahı'ya Elçiler Göndermesi ve Sonra Fethetmesi

Oğuz Kağan, Azerbaycan çevresinin fethini tamamlar. Sonra Şirvan ve Şamahı'ya şu haberleri ulaştırmak için elçi gönderir: “Buraya geldiğimizi elbette ki iştmiş olmalısınız. Ulaştığımız her ülke, biz ne istediyssek aynen yerine getirdi. Geçtiğimiz yerlerde almadığımız herhangi bir ülke; boyun eğmeyen, vergi vermeyen ve itaat yolunu tutmayan bir hükümdar kalmadı. Şimdi siz, kendi isteğinizle Türk ili olup bize bağlanırsanız güzel. Bunlar üzerine bize cevap göndererek kulluk göstermeniz gerekir. Şayet direnip isyanda ısrar ederseniz savaşa hazır olun. Biz bu elçilerin hemen arkasından gelmekteyiz.” der.

Bu haber Şirvan halkına ve beyine ulaştınca, Oğuz Kağan'ın elçisine her türlü saygıyı gösterirler. Bağlılık ve kulluk yolunu tutup, hediye olarak dokuz kır at gönderirler. Kendileri de toplanıp şehir dışına Oğuz Kağan'ı karşılamaya çıkar. Oğuz Kağan'ı karşılarlar, bağlılık ve kulluk şartlarını gereğince gösterirler.

Oğuz Kağan, Şamahı'ya gelir. Burada on dört gün kalıp dinlenir. O günlerde Şaberan/Şervan halkı vergisini getirip hazineye teslim eder.

Bütün bunların yanında Şamahı halkı, vergilerin ödenmesini geciktirmektedir. Anlaşılır ki onlar anlaşmayı terk edip dostluktan ayrılmıştır. Oğuz Kağan'a karşı koymak için hazırlık yaparlar.

Oğuz Kağan bu duruma çok öfkelenir. Herkesin birer kucak odun getirip Şamahı kapısına ve civarına yığmasını emreder. Bütün askerler gidip her biri bir kucak odun getirip Şamahı kapısına yığarlar ve ateşlerler. Kapı ve surlar korkunç alevler içinde kalıp yanar. Savaşarak şehri alırlar ve yağma ederler.

Bu yağmada Şamahılıların kadın ve çocuklarını da esir alırlar. Bu durumda Şamahılıların önde gelenleri yaptıklarından pişman olur. Şehrin önde gelen büyükleri tekrar Oğuz Kağan'ın huzuruna gelip af diler. Vergi ödemeye de razı olduklarını beyan ederler.

Oğuz Kağan, Şamahılılar kısa zamanda vergilerini ödemeleri, artık düşmanlık ve dik başlılık göstermemeleri halinde kadın ve çocuklarının geri vereceğini bildirdi.

Oğuz Kağan, onların çaresizlik ve imkânsızlık içinde olduklarını görünce acıyıp kadın ve çocuklarını geri verir. Vergilerini alır, oraya vali tayin eder. Bir süre sonra oradan ayrılır, Arran ve Mugan taraflarına gitmek üzere yola çıkar (Reşideddin, 238b-250b; Togan: 1982, s. 29-30).

1.1.5. Oğuz Kağan'ın Arran ve Mugan Tarafına Seferi

Oğuz Kağan'ın Şirvan ve Şamahı taraflarından kalkıp Arran ve Mugan tarafına geldiği zaman yaz mevsimi olup hava son derece sıcaktır. Bu sıcaklıktan dolayı orada kalmak mümkün değildir. Sıcaktan dolayı anlaşarak yaylak olan dağlara çıkarlar: “Kış gelince tekrar ovaya iner, bu vilâyetleri alır, yağma ederiz.” derler.

Oğuz Kağan o yıl yaz aylarında bu vilayetlerin bütün yayla ve dağ yörelerini, Sebelân Dağları, Alatak Dağları ve Ağdıböri Dağları'na kadar tamamen işgal eder¹ (Togan: 1982, s. 30). Sözü'nün kısası, Oğuz Kağan yaz aylarında yaylakta kaldıkları zaman içerisinde bu taraflarda olan bütün ülkeleri ele geçirir.

Oğuz Kağan o yıl yaz aylarında Azerbaycan vilâyetini de alır. Kendi has atlarını, otlakları çok geniş ve güzel olan Ucan Ovası'ndaki meralarda besler.

Oğuz Kağan'ın bir âdeti de sefer düzenleyeceği yere önceden haber vermesidir. O Alatağ'da yaylak yaparken Bağdat, Gürcistan, Diyarbekir ve Rakka taraflarına elçiler yollar. Buralara yakında sefere geleceğini bildirir.

O, özellikler geleceğinden haberdar olmalarını ve buna nasıl cevap vereceklerini bilmek isterdi. Eğer baş eğip il olurlar ve vergilerini her yıl zamanında hazineye getirirlerse güzel. Oraya ordu göndermeye gerek yok. Şayet Oğuz Kağan'ın fikrine uygun cevap vermezlerse, onları itaat altına almak üzere harekete geçip üzerlerine yürürdü. Bağdat, Gürcistan, Diyarbekir ve Rakka tarafları için de böyle düşündü.

Oğuz Kağan elçileri bu yörelere gönderdikten sonra kışın Arran ve Mugan tarafına gelir. Kür ve Aras ırmakları arasını yurt ve karargâh olarak seçip kışı orada geçirir. O ülkelerin bütün şehirlerini ve halklarını il yapar, baş eğmeyip bağlılığını bildirmeyenlerin hepsini yağma eder.

¹ Rivâyetlere göre Alatak ismini onlar koymuşlardır ve Sebelân diye de onlar adlandırmışlardır. Türkçede ortaya çıkıp dik duran nesneye sebelân derler.

Bahar gelince Oğuz Kağan'ın çeşitli ülkelerin hükümdar ve sultanlarına göndermiş olduğu elçiler geri döner. Diyarbekir, Rakka ve Bağdat'a gitmiş olanlara, bu yörelerin padişahları, Oğuz Kağan'ın Arran tarafına gitmesini başına gelen zorluklardan dolayı geri dönmüş olduğunu zannederek, elçilere: "Hele Oğuz bir gelsin de bakalım, onunla savaş mı ederiz, il mi oluruz, o geldiğinde cevap veririz." derler. Elçiler, söylenenleri Oğuz Kağan'a iletiler.

Oğuz Kağan'ın Gürcistan'a gönderdiği elçiye oranın padişahı: "Biz itaat edip il olmayacağız, vergi de vermeyeceğiz. Savaşa hazırız, savaşacağız." diye cevap verir.

Bunun üzerine Oğuz Kağan önceden Gürcülere adam gönderir: "Derhal ülkenize geliyorum. Hepiniz hazırlıklı ve haberli olun. Sonra Oğuz Kağan ansızın, boş bir gaflette iken habersizce ülkemize geldi, demeyin. Savaş ve mücadele yerini siz seçin ve hazır olun; İlbahar olup atlar besili duruma gelince biz geliyoruz." diye haber gönderir (Reşideddin, 238b-250b; Togan: 1982, s. 30-32).

2. Dede Korkut Destanı

Dede Korkut Destanı, Oğuz Türklerinin ortak geçmişi olup Türkmenistan Türklüğü, Azerbaycan Türklüğü, Türkiye Cumhuriyeti, İran Türklüğü, Irak Türklüğü, Suriye Türklüğü, Balkan Türklüğü arasında ortak bir geçmiş, ortak bir gelecektir. Destanın coğrafyası ise ağırlıklı olarak Azerbaycan ve Türkiye'dir ve bu iki kardeş ülkeyi birbirine bağlamaktadır.

Dede Korkut Destanı'nın coğrafyası; Güney ve Kuzey Azerbaycan, Abhazya, Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkiye'dir.

2.1. Dede Korkut Destanı ve Orta Aras Bölgesi

Dede Korkut Destanı'nda kaydedilen pek çok mekân Orta Aras Havzası'nda yer almaktadır. Ayrıca pek çok olay da bu coğrafyada meydana gelmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki Dede Korkut Destanı'nın oluşmasında Orta Aras Havzası'nın ve bu bölgede yaşayan halkın önemli payı vardır.

2.1.1. Ağca Kale Sürmelü: Ağca Kale Sürmelü, Dede Korkut Destanı'nda 2 yerde geçer. Bu kale, destana göre Beyler Beyi Kazan'a ait bir kaledir. Sürmeli ya da Sürmeli Çukuru, Tuzluca ile Iğdır arasında yer alan verimi arazinin bulunduğu alandır. Karakale adıyla da bilinen Sürmeli Kalesi, Iğdır il merkezinin 25 km batısında, Tuzluca-Iğdır arasında, Aras Irmağı'nın güneyinde, bugünkü Iğdır Tuzluca karayolunun Tuzluca istikametinde sağda, Ermenistan sınırında, ovaya hâkim bir tepelik üzerinde yer almaktadır. Günümüzde tamamen harabe halindedir (Bkz. Ek: 1).

2.1.2. Aygır Gözler Suyu: Dede Korkut Destanı'nda 2 yerde geçer. Kars iline bağlı Susuz ilçesi sınırları içinde; Boğatepe, Taşlıca Alçılı köylerinin ortasında yer alan Aygır Gölü'nü besleyen derelerden biri olduğu düşünülmektedir. Susuz ilçe merkezinin yaklaşık 10 km batısı, Kars il merkezinin 13 km kuzeybatısındadır (Bkz. Ek: 2).

2.1.3. Evnük Kalesi: Dede Korkut Destanı'nda 2 yerde kâfirlere ait bir kale olarak geçmektedir. Pasinler ilçesinin 35 km güneydoğusunda, eski Hınıs karayolu üzerindedir. Yağan Beldesi'ne yakındır. Köprüköy ilçesi Güzelhisar Köyü sınırları içerisinde. Eskiden Yukarı Pasın'ın merkezi olduğu bilinmektedir. Sarp olma durumu ile ünlüdür. Kayalı bir tepenin üzerindedir. Kayalığın en üst noktasında iç kale bulunmaktadır. Türkçe Cevan Kale olarak da bilinir (Gökyay, 2000: 334) (Bkz. Ek: 3).

2.1.4. Pasin: Pasin adı, Dede Korkut Destanı'nda 1 yerde geçer (Ergin, 1989: 118). Buranın günümüzde Erzurum'a bağlı Pasinler ilçesi olduğu tahmin edilmektedir.

2.1.5. Karun Eli: Dede Korkut Destanı'nda "*Salur Kazan Tutsak Olup Oğlı Uruz Çıkardığı Boyı Beyan Eder*" başlıklı bölümde *Karun Eli* adıyla geçen yer (Ergin, 1989: 238), Orta Aras Havzası'nın hemen yanındaki Erzurum bölgesidir. Roma istilasından önce Erzurum yöresine Kari bölgesinin şehri denildiğini kaynaklardan öğreniyoruz (Gökyay, 2000: 336).

2.1.3. Amıt Suyu: Dede Korkut Destanı'nda 3 yerde geçer. Adı geçen Amıt suyu, Orta Aras Havzası'nın sınırlarında yer alan *Dicle Nehri*'nin diğer adıdır.

3. Saltık Gazi Destanı

Türk kahramanlığının destanîleşmiş hikâyelerinden biri olan *Saltuk-nâme*, Sarı Saltuk isimli bir Türk kahramanının rivayete dayalı hikâyelerini içermektedir.

Saltık Gazi ile ilgili hikâyeler ve rivayetler XV. yüzyılda halk arasında yaygın olarak anlatılmaktadır. Bu durum, *Cem Sultan*'ın dikkatini çeker. Yanındaki görevlilerden biri olan *Ebu'l-Hayr-ı Rûmî*'yi, Sarı Saltık ile ilgili rivayetleri toplamak üzere görevlendirir ve Saltık Gazi'ye ait menkıbelerin yazıya geçirilmesini sağlar. Eserin yazılması, Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın üzerine sefer düzenlediği yıllara rastlamaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu Seferi, 1473 yılında gerçekleşmiştir. Eserin yazarı, *Ebu'l-Hayr-ı Rûmî*'nin verdiği bilgilere göre Saltıkname'nin yazılışı yedi yıl sürmüştür. Dolayısıyla eser, *Ebu'l-Hayr-ı Rûmî* tarafından, XV. yüzyılın son dönemlerinde, 1473-1480 yılları arasında yazılmıştır, diyebiliriz (Demir, 2015: 3-4).

3.1. Saltık Gazi Destanı ve Orta Aras Bölgesi

Yukarıda da söylediğimiz gibi *Saltuk-nâme*'yi Osmanlı ailesinden Cem Sultan yazdırmıştır. Muhtemelen de ailesi ile ilgili rivayetlerin doğruluğu konusuna özel önem vermiş olmalıdır. Saltık-nâme'de, Osmanlı ailesi ve Osmanlıların Anadolu'ya gelişi şöyle anlatılmaktadır:

“O vakitlerde Oğuzlardan Süleyman Şah'ın oğulları, Horasan'dan Rum'a gelmişlerdi. Bunlar, Cengis'ten kaçmışlardı. Üç kardeşlerdi, İshak oğlanları derlerdi. İshak Peygamber'in oğlu Ays neslinden idi. Rum'a gelirken babaları Fırat Suyu'nda boğulmuştu. Bayezid Han ve Korkut Ata neslinden idi. Bu üç oğlanın birisi, Bay Sunkur Tegin idi. O, geri Acem'e gitti. Varıp Horasan'da Merv'e ve Mahan'a bey oldu. Biri Gündüz idi², gelip Erzincan ovasında kaldı. Sonra sultan onun oğlu Ömer'e; Erzincan'ı, Hamid'i ki Diyar-ı Bekir ilidir, vermişti. Üçüncü ve

² “Gündüz”: Âşık Paşazade, *Osmanlıoğulları'nın Tarihi*'nde (Çeviri ve Günümüz Türkçesine Aktarım: Kemal Yavuz-M.A.Yekta Saraç, K Kitaplığı Yay., İstanbul, 2003) “Gündoğdu”, s. 54.

küçük kardeşleri Ertuğrul idi. O gelip Rum'a indi. Oğlu Saruhan'³, diğer Türk ulularıyla sultana (Sulatan Alaüddin) gönderdi. Sürmeli Çukuru'nu⁴ kışlak ve yazlak olarak kendisine istedi. Geldiler, sultana saygılarını bildirip o yeri istediler. Sultan; bunların sadık olduklarını anladı, istedikleri yerleri verdi: 'Harcinevan'a yani Amasya'ya gidin, gazalar edin. Size izin veriyorum, akınlar yapın' dedi. Bunlar geldiler, oralarda oturup gazalar yaptılar. O taraflardan çok yer fethettiler." (Demir-Edem, 2007: 337).

Buradaki bilgiler asılsız rivayet değil ise, öyle anlaşılmaktadır ki; Osmanlı Devleti'ni kuran aile, bir süre Sürmeli Çukuru'nda yani Iğdır'da yaşamıştır ya da Osmanlı Devleti'ni kuran ailenin bir bölümünün torunları hâlâ burada yaşamaktadır.

Saltık-nâme'de geçen Orta Aras Havzası Bölgesi ve Osmanlı ailesi ile ilgili bu bilgiler gerçekten ilgi çekicidir. Tarih bilimcileri, kaynak eksikliği olduğu için, *Ertuğrul Gazi* öncesi Osmanlı ailesi tarihini kaleme almakta zorluk çekmektedir. Bununla birlikte, rivayet olduğunun düşündüklerinden *Saltık-nâme*'den yararlanılmamıştır. *Saltık-nâme*'de geçen bu bilgiler, diğer kaynaklara göre daha detaylı gibidir (Uzunçarşılı, 1995: 97-103).

Saltık-nâme'nin bir başka yerinde Osmanlıları hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Zira boyları **kırk bin ev** idi⁵, Acem'den göçüp Rum'a gazaya gelmişler ve kalmışlardı **Ertuğrul**, boyunu dörde böldü. Bir bölüğüne Osman'ı, bir bölüğüne oğlu Saruhan'ı, bir bölüğüne kardeşinin oğlu Gündüz'ü baş dikti. Bir bölüğüne de kendisi hükmederdi." (Demir-Edem, 2007: 600). Kaynaklarda, Osmanlıların dört yüz çadır olduğu anlatılmaktadır. *Saltık-nâme*'de ise kırk bin ev oldukları bilgisi geçmektedir. Bu konu da ayrıca araştırılmaya muhtaç görünmektedir.

³ "Saruhan"; Âşık Paşazade, **Osmanhoğulları'nın Tarihi**'nde "Saru Yatı", s. 55.

⁴ "Sürmeli Çukuru"; Âşık Paşazade, **Osmanhoğulları'nın Tarihi**'nde "Pasin Ovası ve Sürmeli Çukuru" (s. 54).

⁵ "kırk bin ev": Âşık Paşazade, **Osmanhoğulları'nın Tarihi**'nde dört yüz kadar çadır (s. 55).

Sonuç

Oğuz-name, şimdiye kadar yeteri kadar incelenmemiş, metni tam olarak ortaya konmamış bir eserdir. Eseri okumayan, bilmeyen bilim adamları önem açısından başka eserleri öne çıkarmışlardır. Eser, Türk Dünyası açısından hiç bir eser ile karşılaştırılmayacak kadar önemlidir. *Oğuz-name*, rivayetlere dayalı olsa bile, Orta Aras Bölgesi hakkında çok önemli bilgiler vermesi bakımından son derece önemlidir. *Oğuz-name*'de Oğuz Kağan'ı fethettiği yerlerdeki milletlerden hemen hemen hiç söz edilmez. Örnek olarak Azerbaycan'ı ve Anadolu'yu fetheden Oğuz Kağan'ın buralarda kime karşı savaştığından bahsedilmez.

Dede Korkut Destanı, yukarıda de bahsedildiği gibi Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Güzey ve Kuzey Azerbaycan, Kafkaslar, Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye'de teşekkül etmiştir. Destan Türk dünyasının özellikle de Oğuz Türklerinin ortak bir hazinesidir.

Dede Korkut Destanı hakkında özellikle Türkiye'de ve Azerbaycan'da çok sayıda faaliyet yapılmaktadır. Bu faaliyetlere çeşitli boyutlarda bilim adamı ve dinleyici katılmaktadır. Faaliyetler sözlü ve yazılı biçimde sürmektedir. *Dede Korkut Destanı*'nın önemli bir kısmındaki olaylar Orta Aras Havzası'nda geçmektedir. Orta Aras Havzası'ndaki bazı mekânlar hakkında *Dede Korkut Destanı*'ndan bilgi de elde edilebilmektedir.

Saltık-nâme üç kıtayı konu olarak işleyen dev bir eserdir. Bu eserde, doğal olarak, Orta Aras Havzası'ndan da bahsedilmiştir. Hatta eser Orta Aras Havzası açısından önemli kaynaklardandır. Bilgi kısa olsa da Osmanlı Devleti'ni kuran aile ile Orta Aras Havzası ilişkisini ortaya koyduğu için ilgi çekicidir.

Kaynaklar

Âşık Paşazade (1485), **Osmanlıoğulları'nın Tarihi**, (Hazırlayanlar: Kemal Yavuz-M.A.Yekta Saraç, K Kitaplığı Yay., İstanbul, 2003).

Bang W-Rahmeti G.R; (1970), **Oğuz Kağan Destanı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Demir, Necati (2015), **Sarı Saltık Gazi**, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne.

Demir, Necati (2016), **Oğuz Kağan Destanı**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Demir, Necati-Aydoğdu Özkan (2015) **Oğuzname (Kazan Nüshası)**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Demir, Necati-Erdem M, (2007), **Saltık Gazi Destanı**, Destan Yayınları, Ankara.

Ergin, M. (1989), **Dede Korkut Kitabı I**, TDK Yayınları, Ankara.

Gökyay, O. Ş. (2000), **Dedem Korkudun Kitabı**, MEB Yayınları, İstanbul.

Hoca Reşideddin Fazlullah, **Kitab-ı Camiü't Tevarih**, Topkapı, Hazine 1654.

Ölmez Kargı, Z. (1996), **Şecere-i Terakime**, Simurg Yayınları, Ankara.

Şükürova, R. M. (2014), **Oğuzname**, Tebriz, 1384.

Togan, A. Z. V. (1982), **Oğuz Destanı**, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Uzunçarşılı, İ. H. (1995), **Büyük Osmanlı Tarihi I**, TTK Yayınları, Ankara.

Elektronik Kaynaklar:

<http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR,55719/kaleler.html> (e.t.: 12.03.2016)

<http://www.turkiyesulakalanlari.com> (e.t.: 12.03.2016).

<http://www.gezilecekyerler.biz/wp-content/uploads/2014/08/Ağrı-Avnik-Kalesi.jpg> (e.t.: 12.03.2016).

EKLER

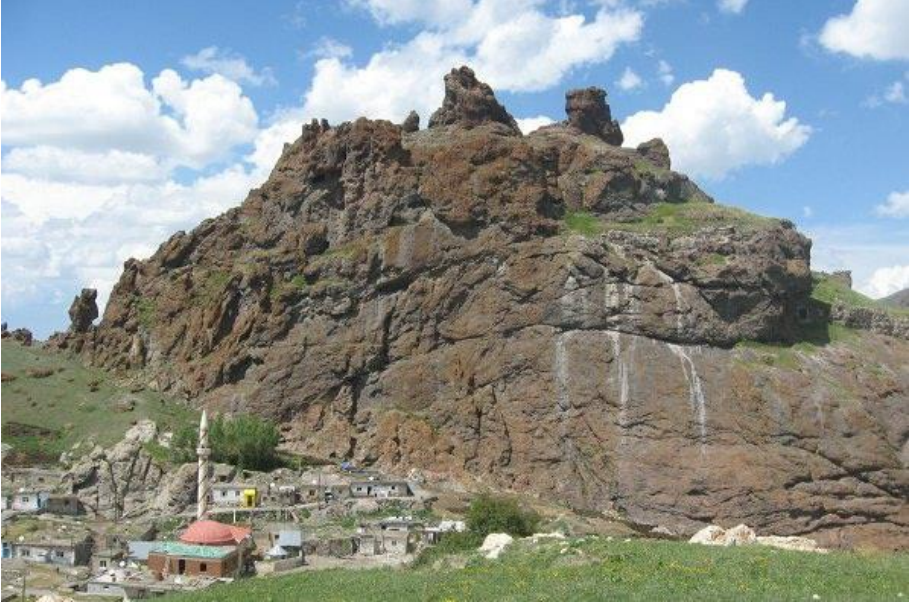
Ek 1: Fotoğraf 1-2: Ağca Kale Sürmelü

Kaynak: <http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR,55719/kaleler.html> (e.t.: 12.03.2016)

Ek 2: Fotoğraf 3: Aygır Gölü Susuz – Kars

Kaynak: <http://www.turkiyesulakalanlari.com> (e.t.: 12.03.2016)

Ek 3: Fotoğraf 4-5: Evnik Kalesi

Kaynak: <http://www.gezilecekyerler.biz/wp-content/uploads/2014/08/Ağrı-Avnik-Kalesi.jpg> (e.t.: 12.03.2016)

KORSUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ORTA ARAZ HÖVZƏSİ İLƏ BAĞLI MƏLUMATLAR (N.KORSUN'UN ORTA ARAS HAVZASI HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLER)

İrade MEMMEDOVA*

Xülasə

Qafqaz Hərbi Dairəsinin Baş qərargahının kəşfiyyat şöbəsinin kapitanı, Nikolay Georgiyeviç Korsun (əslən kazak idi və Kars əyalətində doğulmuşdu), polkovnik M.P.Qoroxun redaktorluğu ilə 1908-ci ildə Cənubi Qafqaz hüdudlarından Türkiyənin (Osmanlı dövləti) Asiya hissəsinin ön meydanına doğru ikinci dərəcəli əməliyyat istiqamətlərinin kəşfiyyatı aparılmış yollarının qısa təsvirini və Qars-Ərzurum əməliyyat istiqamətinin kəşfiyyatı aparılmış yollarının qısa təsvirini tərtib edir. 1909-cu ildə o, İranın ön meydanının hərbi icmalını və bu ərazilərin kəşfiyyatı aparılmış yollarının qısa təsvirini hazırlayır. Korsun 1912-1915-ci illərdə Türkiyənin Ön və Qara dəniz (Batum-İneboli sahəsi) meydanlarının Cənubi Qafqaz və İranla bitişik rayonlarının hərbi icmalını tərtib edir. Korsunun tərtib etdiyi bu əsərlərdə Orta Araz hövzəsinin əsas yolları, onların uzunluğu, əhəmiyyəti, onun ətrafındakı kəndlər və onların əhalisi haqqında məlumatlar yer almışdır. Korsun həmçinin burada yerləşən sərhəd məntəqələri və kömrük, əsas məntəqələr və onların mövqeyi haqqında ətraflı məlumat verir. Korsun Qafqaz-İran hərbi əməliyyatlarının meydanını 2 hissəyə bölür, əsas meydan hesab etdiyi Azərbaycana da 3 əsas quberniyanı daxil edir ki, onun da birincisi İrəvan quberniyasıdır. Korsun İran və ya Türkiyə ilə toqquşma olacağı təqdirdə Rusiya tərəfdən əsas hərbi əməliyyatlar meydanın qərb rayonlarını 3 hissəyə bölür. Bunların da birincisini keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisini əhatə edən İrəvan-Naxçıvan rayonu

* t.ü.f.d., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun "Ümumi tarix" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, irade.mammadli@gmail.com

Doç.Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarix Ensitiüsü, irade.mammadli@gmail.com

təşkil edir. Korsun bu rayonun sərhədləri, onun hərbi əhəmiyyəti, buradan keçən kommunikasiya xətləri, bu rayonun xüsusiyyətləri, onun rus qoşunları üçün mənfi və müsbət cəhətləri, rayonun etnik tərkibi və s. haqqında maraqlı məlumatlar verir. Korsun adı çəkilən ərazilərin, eləcə də Qars-Ərzurum əməliyyat istiqamətinin kəşfiyyatı aparılmış yollarını təsvir edərkən, bu rayonlara daxil olan vilayətlərin də qısa statistik məlumatlarını verir.

Açar Sözlər: Nikolay Korsun, İrəvan-Naxçıvan bölgəsi, Qafqaz Hərbi Dairəsi Baş Qərargahı, kəşfiyyat şöbəsinin kapitanı, Qars-Ərzurum əməliyyat istiqaməti, İğdır çıxış

N. KORSUN'UN ORTA ARAZ HAVZASI HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLER

Özet

Kafkasya Askeri Dairesi Baş Karargâhı'nın İstihbarat Şubesi Kaptanı, Nikolay Georgiyeviç Korsun (kökeni Kazaktır ve Kars eyaletinde doğmuştur), Albay M.P. Goroh'un editörlüğünde 1908'de Güney Kafkasya sınırlarından Türkiye'nin (Osmanlı Devleti) Asya kısmının ön meydanına doğru ikinci dereceli operasyon yönlerinin keşifi yapılmış yollarının kısa tarifini ve Kars-Erzurum operasyon istikâmetinin keşifi yapılmış yollarının kısa tarifini hazırlıyor. 1909 yılında o, İran'ın ön meydanının askeri icmalını (genel bakış) ve bu alanların keşifi yapılmış yollarının kısa tarifini tertipliyor. N. Korsun 1912-1915 yıllarında Türkiye'nin Ön ve Karadeniz (Batum-İneboli alanı) meydanlarının Güney Kafkasya ve İran ile hemhudut bölgelerinin askeri icmalını düzenler. Korsun'un düzenlediği bu eserlerde Orta Araz Havzası'nın ana yolları, onların uzunluğu, önemi, onun çevresindeki köyler ve nüfusu hakkında bilgiler yer almıştır. Korsun ayrıca burada bulunan sınır mıntıkaları ve gümrük, esas mıntıklar ve konumu hakkında ayrıntılı bilgi veriyor. Korsun Kafkasya-İran askeri operasyonlarının meydanını 2 kısma bölüyor, esas meydan gördüğü Azerbaycan'a da 3 ana guberniyayı ait ediyor ki, bunun birincisi İrevan guberniyasıdır. Korsun İran veya Osmanlı Devleti ile çatışma olacağı takdirde Rusya istikâmetinden esas askeri operasyonlar meydanının batı bölgelerini 3 kısma ayırıyor. Bunların da birincisini geçmiş İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarını kapsayan İrevan-Nahçıvan bölgesi oluşturmaktadır. Korsun bu bölgenin sınırları, onun askeri açıdan önemi, buradan geçen ulaşım hatları, bu bölgenin özellikleri, onun Rus birlikleri için olumsuz ve olumlu yönleri, bölgenin etnik yapısı vb. hakkında ilginç bilgiler veriyor. Korsun adı geçen bölgelerin yanı sıra, Kars-Erzurum operasyon istikâmetinin keşifi yapılmış yollarını anlatırken, bu bölgeleri içeren vilayetlerin de kısa istatistiki bilgilerini veriyor.

Anahtar Kelimeler: Nikolay Korsun, İrevan-Nahçıvan bölgesi, Kafkasya Askeri Dairesi Baş Karargâhı, İstihbarat Şubesi Kaptanı, Kars-Erzurum operasyon istikâmeti, Iğdır'a çıkış

INFORMATION ON THE MIDDLE ARAS BASIN IN THE WORKS OF KORSUN

Abstract

Captain of the intelligence department of the Caucasian Military District General Staff Nikolai Korsun compiles a brief description of the reconnoitered ways of the secondary operation directions from the territory of the South Caucasus towards the Asian part of the front-line areas of the Ottoman Empire and a brief description of the reconnoitered ways of the Kars-Erzurum operation directions under Colonel M.P.Qorokh's editorship in 1908. In 1909, he prepares a brief military review and description of the reconnoitered ways of the front-line areas of Iran. In 1912-1915, Korsun prepares a military review of the Front and the Black Sea front-line areas of Turkey (Batumi-Ineboli area) and adjacent regions with the Caucasus and Iran. These works compiled by Korsun covers main roads of Middle Araz Basin, their length, significance and villages in its surrounding and information about their population. Korsun also provides comprehensive information about the border areas and Customs, key settlements and their position. Korsun divided the areas of the Caucasus-Iran military into 2 parts, and the Iravan governorship being the first, includes 3 basic governorships into Azerbaijan which he considers to be the main area. Korsun divided into 3 parts the western regions of major military operations from the side of Russia in case of a collision with Iran or Turkey. The first of these is of Iravan-Nakhchivan region covering the territory of the former Iravan and Nakhchivan khanates. Korsun provides us with interesting information about the boundaries of this region, its military importance, the communication lines passing here, features of this region, the pluses and minuses of it for the Russian forces, the ethnic composition of the region and others. While describing the reconnoitered ways of mentioned areas, as well as the Kars and Erzurum operation direction Korsun also gives brief statistical information on the provinces which are included in these regions.

Key Words: Nikolai Korsun, Iravan-Nakhchivan region, the Caucasian Military District General Staff, the captain of the intelligence department, the direction of Kars and Erzurum operation, outlet to İğdır

Giriş

Qafqaz Hərbi Dairəsinin Baş qərargahının kəşfiyyat şöbəsinin kapitanı, Nikolay Georgiyeviç Korsun (əslən kazak idi və Kars əyalətində doğulmuşdu, 8 yanvar 1877 (27 dekabr 1876) – 14 noyabr 1958, Moskva), polkovnik M.P.Qoroxun redaktorluğu ilə 1908-ci ildə Cənubi Qafqaz hüduqlarından Türkiyənin (rus qaynaqları Osmanlı dövlətini Türkiyə, osmanlıları isə türklər şəklində yazır) Asiya hissəsinin ön meydanına doğru ikinci dərəcəli əməliyyat istiqamətlərinin kəşfiyyatı aparılmış yollarının qısa təsvirini və Qars-Ərzurum əməliyyat istiqamətinin kəşfiyyatı aparılmış yollarının qısa təsvirini tərtib edir¹. 1909-cu ildə o, İrənin ön meydanının hərbi icmalını və bu ərazilərin kəşfiyyatı aparılmış yollarının qısa təsvirini hazırlayır.² Korsun 1912-1915-ci illərdə Türkiyənin Ön və Qara dəniz (Batum-İneboli sahəsi) meydanlarının Cənubi Qafqaz və İrənlə bitişik rayonlarının hərbi icmalını tərtib edir.³ Korsunun tərtib etdiyi bu əsərlərdə Orta Araz hövzəsinin əsas yolları, onların uzunluğu, əhəmiyyəti, onun ətrafındakı kəndlər və onların əhalisi haqqında məlumatlar yer almışdır. Korsun həmçinin burada yerləşən sərhəd məntəqələri və kömrük, əsas məntəqələr və onların mövqeyi haqqında ətraflı məlumat verir.

Korsun Qafqaz-İrənin hərbi əməliyyatlarının meydanını 2 hissəyə bölür, əsas meydan hesab etdiyi Azərbaycana da 3 əsas quberniyamı daxil edir. Korsuna görə, bu quberniyalardan birincisi İrəvan quberniyasıdır. Korsunun fikrincə, İrənin və ya Türkiyə ilə toqquşma olarsa, o zaman Rusiya tərəfdən əsas

¹ Краткое описание обрекогносцированных путей второстепенных операционных направлений из пределов Закавказья в передовой театр Азиатской Турции. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун. Тифлис, 1908; Краткое описание обрекогносцированных путей операционного направления Карс-Эрзрум. Сост. Ген. Штаба штабс-кап. Корсун. Тифлис, 1908.

² Военный обзор Персидского передового театра (Азербайджан, Гилян и Мазандерян) и краткие описания обрекогносцированных путей этого района. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун, Тифлис, 1909.

³ Военный обзор Турецкого передового и Причерноморского (на участке Батум - Инеболи) театров с сопредельными районами Закавказья и Персии. Сост. в Разведыват. отд-нии Штаба Кавк. воен. окр. Ген. штаба кап. Н.Г. Корсун, ч. 1, Тифлис, 1913; Военный обзор Турецкого передового и Причерноморского (на участке Батум - Инеболи) театров с сопредельными районами Закавказья и Персии. Сост. в Разведыват. отд-нии Штаба Кавк. воен. окр. Ген. штаба кап. Н.Г. Корсун, ч. 2, вып. 1, Тифлис, 1914; Военный обзор Турецкого передового и Причерноморского (на участке Батум - Инеболи) театров с сопредельными районами Закавказья и Персии. Сост. в Разведыват. отд-нии Штаба Кавк. воен. окр. Ген. штаба кап. Н.Г. Корсун, ч. 2, вып. 2, Тифлис, 1915.

hərbi əməliyyatlar meydanının qərb rayonlarını 3 hissəyə bölmək olar. Bunların da birincisini keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisini əhatə edən İrəvan-Naxçıvan rayonu təşkil edir. Korsun bu rayonun sərhədləri, onun hərbi əhəmiyyəti, buradan keçən kommunikasiya xətləri, bu rayonun xüsusiyyətləri, onun rus qoşunları üçün mənfi və müsbət cəhətləri, rayonun etnik tərkibi və s. haqqında maraqlı məlumatlar verir.

Nikolay Korsun Araz çayının onun Zəngi çayına töküldüyü yerdən Ordubad şəhərinə qədər 200 verst məsafədən şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru axdığını yazırdı. Korsun Araz çayından Cənubi Azərbaycan gedən yolları da vermişdir;

1. Əlişardan Makuya
2. Şahtaxtıdan Makuya
3. Naxçıvandan Makuya
4. Naxçıvandan Xoya
5. Şahtaxtıdan Xoya
6. Göyqaç məntəqəsindən Makuya
7. Göyqaç məntəqəsindən Xoya
8. Dərəşam məntəqəsindən Xoya
9. Culfadan Xoya
10. Culfadan Təbrizə⁴

Nikolay Korsun Qafqaz-İran hərbi əməliyyatlar meydanının qısa strateji icmalını verərkən bu əməliyyatların ehtimal olunan bölgələrini də göstərmişdir. Korsun Qafqaz-İran hərbi əməliyyatlar meydanına iki istiqamətdə: 1. İrana müdaxilə zamanı, onlara müharibə elan etməklə Rusiyanın Qafqaz ordusunun mümkün əsas meydanı kimi; 2. Rusiyanın Türkiyə ilə (Osmanlı dövləti) toqquşması zamanı hərbi əməliyyatların ikinci dərəcəli meydanı kimi baxırdı. Birinci halda Qafqaz hərbi dairəsinin qoşunlarının ehtimal olunan hərbi əməliyyatları Rusiya imperiyası və İran dövlətinin ərazilərinin əhəmiyyətli hissəsini – şimaldan Kür çayı ilə Poylu dəmir yolu stansiyasından

⁴ Краткое описание обреченогносцированных путей второстепенных операционных направлений из пределов Закавказья в передовой театр Азиатской Турции. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун. Тифлис, 1908; Военный обзор Персидского передового театра (Азербайджан, Гилян и Мазандерян) и краткие описания обреченогносцированных путей этого района. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун, Тифлис, 1909, s. 25-27.

Yevlax satansiyasınadək, sonra Cənubi Qafqaz dəmir yolu ilə Yevlaxdan Bakıyadək, qərbdən Poylu xətti – İrəvan – Rusiya-Türkiyə sərhəddi, cənubdan Azərbaycanın (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur – İ.M.) cənub sərhəddi və Tehrana gedən xətlə, sonra Mazandaranın cənub sərhəddi, şimal-şərqdən və şərqdən Xəzər dənizinin sahili ilə Bəndər-Buşirdən Bakıyadək olan ərazini əhatə edə bilirdi. İkinci halda isə, Türkiyə ilə Rusiyanın arasında olan hərbi əməliyyatların ehtimal edilən ərazisi (türklərin makulular, qaradağlılar və şahsevənləri öz tərəflərinə çəkə biləcəyi təqdirdə) yuxarıda göstəriləndən başqa Şimali Azərbaycanı (Cənubi Azərbaycanın şimalı nəzərdə tutulur – İ.M.) Uşniyə, Marağa, Təbriz və Ərdəbili əhatə edə bilirdi. Korsun Rusiyanın Türkiyə ilə (Osmanlı dövləti) toqquşması zamanı Qafqaz-Türk hərbi hərəkətlər meydanında əsas əməliyyatların aparılmasından savayı düşmən tərəflərin Qafqaz-İran meydanında da ikinci dərəcəli fəaliyyətlər edə biləcəyini mümkün hesab edirdi. Korsuna görə Türkiyə İranın bitərəf olmasını saya salmadan, öz qüvvələrini, xüsusilə də Həmidiyə alaylarını, şimali Azərbaycandan (Cənubi Azərbaycanın şimalı nəzərdə tutulur, çünki həmin dövrdə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibində idi – İ.M.) keçməklə Rusiya imperiyasının hüduklarına bəzi köməkçi əməliyyatların yetirilməsi üçün göndərə bilirdi. Korsun türklərin Azərbaycan ərazisindən keçərkən qarşısına aşağıdakı məqsədləri qoya biləcəyini ehtimal edirdi:

Maku xanlığını tutmaq və, Araz çayını keçərək Culfa dəmir yolunu dağıtmaq ilə Naxçıvan böliyünün (əgər belə dəstə təşkil olunarsa) İrəvanla əlaqəsini kəsmək və rusların İrəvan böliyünün arxasında eyni zamanda bu dəstəyə qarşı Bəyazid tərəfdən hərəkət etmək.

Ağstafa-Bakı dəmir yolunda hərəkəti iflic etmək məqsədi ilə bu sahədəki süni qurğuları dağıtmaq.

Maku kürdlərini və Rusiyaya düşmən mövqedə olan İran şahsevənlərini və qaradağlılarının öz arxaları ilə Rusiya sərhəddinə çəkib gətirmək və Rusiya sərhəddində qarətlərin perspektivi ilə onları birləşdirmək.

Rusiya qoşunlarının bir hissəsini Qars və İrəvan hərbi meydanlarından uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə Yelizavetpol, İrəvan və Bakı quberniyalarının müsəlman əhalisi arasında üsyan qaldırmaq.

Azərbaycanın (Cənubi Azərbaycan – İ.M.) qərb hissəsindəki qısa və rahat yoldan istifadə edərək VI korpusun bir hissəsini IV korpusa dəstək üçün Urmiya və Dilmandan keçməklə Bəyazid sancağına və ya Xoy əyalətinə istiqamətləndirmək.⁵

Korsun həmçinin rus qoşunlarının Qafqaz-İran hərbi əməliyyatları meydanında Türkiyəyə qarşı hərəkətlərinin aşağıdakılara gətirib çıxaracağını da bildirdi:

Azərbaycanın qərb hissəsindən keçməklə türk ordusunun güclənməsinə yönələn VI türk korpusunun hissələrinə qarşı hərəkət etmək və Həmidiyə süvarilərinin Rusiya hüdüdlarına basqınlarının qarşısını almaq üçün rusların Naxçıvan böliyünün cinahında yerləşən Azərbaycanın (Cənubi Azərbaycanın) şimal-qərb hissəsinin (Maku xanlığı ilə birlikdə Xoy əyalətini) ələ keçirilməsinə.

Türklərin əməliyyat istiqamətinə - Van, Bəyazid, Ağrıdağ, İrəvan, Tiflisə doğru münasibətdə cinah vəziyyətini tutan Qafqaz-İran meydanının qərb hissəsindən hərəkətlərə. Korsun buradan rusların Vandan cənubda yaşayan və türklərin üzərlərində hakimiyyətinin zəif olduğu kürd tayfaları ilə əlaqəyə rahat girə biləcəklərini yazırdı.

Rusları İran əyalətləri ilə bitişik olan əsas inzibati məntələrinin, yəni Əhər, Ərdəbil və xüsusilə Təbriz şəhərlərinin ələ keçirilməsinə. Korsuna görə sonuncu məntəqə olan Təbrizin tutulması sadəcə mənəvi əhəmiyyət kəsb edirdisə, Əhər və Ərbəbilin tutulması daha çox Rusiya hüdüdlarına bacqın edən şahsevən və qaradağlıların qarətçi dəstələrinin qarşısını almaq baxımından əhəmiyyətli idi. Belə ki, İran (Qacarlar İranı – İ.M.) süvarilərinin əhalisi şiə müsəlmanlarından ibarət və basqın edən tərəkməmələrlə eyni tayfadan olan Rusiya qəzalarında görünməsi rus qoşunlarının arxa cəbhəsində onların üsyanı və rus bazalarının dağıdılması ilə təhdid edirdi. Korsun burada bildirdi ki, Rusiyanın İran və Türkiyə ilə müharibələrinin tarixinə nəzər salındığında,

⁵ Краткое описание обрестоноснированных путей второстепенных операционных направлений из пределов Закавказья в передовой театр Азиатской Турции. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун. Тифлис, 1908; Военный обзор Персидского передового театра (Азербайджан, Гилян и Мазандерян) и краткие описания обрестоноснированных путей этого района. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун, Тифлис, 1909, s. 297-300.

hərbi əməliyyatların başlaması ilə qarətçi dəstələrin Rusiya hüdudlarına basqınına və Rusiya müsəlmanlarının üsyanın başlanmasına şahid olunur.⁶

Korsun görə hərbi tarixi şahiddir ki, rus qoşunları sürətli hücumla keçərək düşməni əzdiyə vaxtında, müsəlman əhali o saat sakitləşirdi. Ona görə də Korsunun qənaətinə görə yaxşı olardı ki gələcəkdə belə bir vəziyyət yaranarsa, bi dəstələrin Rusiya vərəzində nəticə verməyən təqibindənsə, rus bövlüklərinin İran hüdudlarına cəsarətli hərəkəti həyata keçirilsin. Korsuna görə, məhz belə bir hücum onların düşmənlərini həqiqi təhlükə ilə təhdid edə bilər. Korsunun qənaətinə görə belə olduqda bu tərəkmə tayfaların başı öz məskənlərini qorumağa qarışar və beləliklə İran süvari dəstələrinin gücü rusların ərazisində qarətə deyil onların hücum edən qoşunlarına qarşı yönəlmiş olar.⁷

Korsun Kiçik Qafqazdan başlayaraq və onun davamı olaraq bir tərəfdən Azərbaycanın dağları, digər tərəfdən Elbrus və onun davamı olaraq Boqrovdağ və Talış dağları və Xəzər dənizini əhatə edən Qafqaz-İran hərbi əməliyyatlar meydanını iki meydana bölür: a) Əsas və yaxud Azərbaycan, b) Xəzərsahili və yaxud Dənizkənarı. Korsun əsas meydan hesab etdiyi Azərbaycana Rusiya hüdudlarında yerləşən İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının bir hissəsini və İran hüdudundakı Azərbaycan general qubernatorluğunu daxil edir.⁸

Korsun əsas hərbi əməliyyatlar meydanını iki qeyri-bərabər hissəyə - Rusiya və İran hissəsinə ayırır. Korsun əsas hərbi əməliyyatlar meydanının Rusiya hissəsinin qısa fiziki öçerkini də verir. O, Veysəlli keşikçi məntəqəsi, Qarabulaq, Yelizavetpol xətti boyunca Rusiya hüdudlarında əsas meydanı iki hissəyə ayırır: şərq – çökəkdə, düzən sahədə və qərb – dağlıq, Kiçik Qafqazın

⁶ Военный обзор Персидского передового театра (Азербайджан, Гилян и Мазандерян) и краткие описания обрестоносноцированных путей этого района. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун, Тифлис, 1909, с. 300-301.

⁷ Краткое описание обрестоносноцированных путей второстепенных операционных направлений из пределов Закавказья в передовой театр Азиатской Турции. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун. Тифлис, 1908; Военный обзор Персидского передового театра (Азербайджан, Гилян и Мазандерян) и краткие описания обрестоносноцированных путей этого района. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун, Тифлис, 1909, с. 301.

⁸ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, с. 302.

dağları ilə dolu olan hissə. Korsun “Hərbi əməliyyatların əsas meydanının Rusiya qisminin” qərb rayonunu Gəncə və Konqur-Alangöz dağ silsiləsinə, bunları da 4 sahəyə bölür: Bunların birincisi Gəncə silsiləsindən şimala doğru, digəri – Şahdağ və Konqur-Alangöz silsiləsi, üçüncüsü isə - Konquro-Alangöz silsiləsi ilə Murovdağ arasındakı şərq güşədə yerləşmişdi. Bəhs edilən bölgənin əsas silsiləsinin istiqamətinə cavab verən belə bir bölgü, Korsunun qənaətinə görə eyni zamanda da Cənubi Qafqazın bu hissəsinin ayrıca xanlıqların mövcud olduğu tarixi bölgüsünə və Rusiya imperiyasının İran və yaxud Türkiyə ilə münaqişə halında bu sahələrin hər birinin daşdığı xüsusi hərbi əhəmiyyətə də uyğun idi. Korsun məhz bu səbəbdən əsas hərbi əməliyyatların Rusiya qisminin qərb rayonunun sahəsinin sonrakı qısa təsvirini verərkən onu aşağıdakı rayonlara bölür:

İrəvan-Naxçıvan rayonu (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi).

Şuşa (keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisi).

Yelizavetpol (keçmiş Gəncə xanlığının ərazisi)

Korsun İran və ya Türkiyə ilə toqquşma olacağı təqdirdə Rusiya tərəfdən əsas hərbi əməliyyatlar meydanının qərb rayonlarını 3 hissəyə bölür. Bunların da birincisini əhatə edən təşkil edir.⁹

1. İrəvan-Naxçıvan rayonu. Korsun şimal-şərqdə və şərqdə Şahdağ və Konqur-Alangöz silsilələri, qərbdə Zəngi çayı ilə qalan hissədə isə Araz çayı ilə əhatələnən İrəvan-Naxçıvan rayonunun “Hərbi əməliyyatların əsas meydanının Rusiya sahəsinin” İran sərhəddinə bilavasitə bitişik cənub-qərb hissəsini təşkil etdiyini yazırdı. Korsuna görə bu rayonun hərbi əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, bu rayondan İrəvan-Culfa dəmir yolu və Cənubi Qafqazı Azərbaycanın (Cənubi Azərbaycan – İ.M.) əsas inzibati və hərbi mərkəzi olan Təbrizlə, sonra isə İranın paytaxtı Tehran ilə birləşdirən təkərliyənin hərəkəti üçün yeganə rahat yol, məhz İrəvan, Culfa, Təbriz, Tehran yolu keçirdi. Bundan başqa araşdırılan rayona eyni zamanda Türkiyə ilə sərhəddə yerləşən zəngin Urmiya əyaləti, Maku və Xoy kimi Azərbaycanın şimal-qərb hissəsinin mühüm

⁹ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 302-304.

mərkəzlərindən təkərli hərəkət üçün yararlı olan yollar da daxil idilər. Korsunun qənaətinə görə Azərbaycanın (Cənubi Azərbaycan) hüdudlarına aparan yolların keyfiyyətinə görə, araşdırılan rayon əhəmiyyətli qüvvələrlə əməliyyat üçün başlıca əlverişli məntəqə sayılırdı və rus qoşunlarının istət Təbriz, istərsə də Türkiyə istiqamətindəki hücumları üçün baza ola bilərdi. Rusiya İmperiyasının İran və Türkiyə ilə eyni zamanda toqquşması zamanı hər iki dövlətə doğru özünün qərb hissəsi ilə yerləşmiş İrəvan-Naxçıvan rayonu türklərin və iranlıların İrəvan və yaxud Naxçıvana doğru birlikdə əməliyyatları üçün daha əlverişli yer kimi xüsusi mühüm əhəmiyyət qazana bilərdi.¹⁰

İrəvan-Naxçıvan rayonu öz xüsusiyyətlərinə görə iki hissəyə ayrılır. Bütün şimal-şərq hissə, onun böyük hissəsini çətin keçilən yüksək dağlıq ölkələr təşkil edir. Qalan hissə isə İrəvan-Naxçıvan rayonunun az hissəsini əhatə edir. Bu yol Maku, Xoy və Təbrizdən İrəvana doğru və sonra Tiflisə doğru daha əlverişli yolun daxil olduğu Arazın dar vadisini təşkil edirdi. Korsuna görə, bu vadiyə hərəkət edən rus dəstələri üçün bu yolun başlıca əlverişsizliyi ondan ibarət idi ki, onun İrəvana gedən nəqliyyat xətləri sərhəddə paralel olaraq uzandığından cinah zərbələrinə məruz qala bilərdi.¹¹

Korsun İran ilə təkbətək döyüşdə, onun zəifliyini nəzərə alaraq, rusların bu qüsuru xüsusi bölüklərlə Maku xanlığını və Xoy əyalətinin güclü surətdə ələ keçirməsi və İrəvana gedən kommunikasiya xətlərinin düşmənin kiçik dəstələrinin hücumlarından qorunması hesabına aradan qadırıla biləcəyini, bunun üçün dəmir yollarında mühüm tikililərin təşkil edilməsi və Araz boyunca müşahidə keşikçi məntələrinin yerləşdirilməsi gərəkdiyini bildirirdi. Lakin, Korsunun qənaətinə, hər halda təkə təhlükəli kommunikasiya xətlərinə ümid bəsləmək çox riskli ola bilərdi, çünki bu xətt eyni zamanda Türkiyə tərəfdən də zərbəyə məruz qala bilərdi. Buna görə də Korsun daha təhlükəsiz olan yollardan, xüsusilə də Naxçıvandan, Biçənək aşırımından keçməklə Şuşaya doğru, mümkün olduqda isə Şərqi Arpaçayın dərəsi boyunca, Səlimxan aşırımını keçməklə, Göyçə gölünün hövzəsinə qədər kommunikasiya xətlərinin təşkil edilməsi zəriri sayırdı. Korsun İranın vəziyyətini nəzərə

¹⁰ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, с. 304-305.

¹¹ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, с. 305-306.

alaraq, onların əhəmiyyətli qüvvə ilə tərəfına Rusiya hüdüdlarına müdaxiləsini az ehtimal edirdi, lakin onların bunu Türkiyə ilə eyni zamanda həyata keçirə biləcəyini tamamilə mümkün hesab edirdi.¹²

Korsun yuxarıda ehtimal edilən müdaxilənin Rusiya üçün çox əlverişsiz olduğunu vurğulayırdı. Korsuna görə bu İrəvan-Naxçıvan rayonunun müsəlmanlarının güclü həyacanına səbəb ola bilərdi. Bu səbəbdən də Korsun bildirdi ki, əgər müdafiə olunmaq lazım gələrdisə, onda İrəvan-Naxçıvan rayonunun müdafiəsinin mütləq irəli çıxarmaq, bu zaman türk və iranlıların Araz xəttinin arxasına buraxmamağa çalışmaq gərəkdir. Korsun düşmənin xarakterini, onun həssaslığını, eyni zamanda da Arazın uzun və çox yerlərdə də keçilməsi mümkün olan xəttini qorumağın mümkünsüz olduğunu nəzərə alaraq İrəvan-Naxçıvan rayonunun müdafiəsinin yalnız fəal ola biləcəyi qənaətində idi. Korsun Araz xəttindəki İrəvan-Naxçıvan rayonunda Culfadan Əlişaradək olan sahənin daha mühüm əhəmiyyət daşıdığını, bu sahədə Təbriz, Xoy və Makudan gələn ən yaxşı yolların kəsişdiyini bildirirdi. Korsun, eyni zamanda Təbriz və Xoydan gələn əsas iran qüvvələrinin, həmçinin Azərbaycandan (Cənubu Azərbaycan) Cənubi Qafqaza yönələn türk ordusunun hissələrinin Culfadan Şahtaxmadək olan məkana, Şahtaxtı-Əlişar sahəsinə isə əsasən kürd dəstələrinin müdaxilə edəcəklərini ehtimal edirdi. Korsunun İrəvan-Naxçıvan rayonunun etnik tərkibinə dair verdiyi məlumatlar da maraqlıdır. Beləki, İrəvan-Naxçıvan rayonunun 54,2 %-ni şiə tatarlar (Azərbaycan türklərini rus qaynaqları belə adlandırır – İ.M.), 42,9 %-ni ermənilər, yalnız 2,3 %-ni ruslar təşkil edirdi¹³. Göründüyü kimi ermənilərin 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra İran və Osmanlı Dövləti ərazisindən kitabın yazıldığı tarixə qədər, yəni 1909-cu ilə kimi İrəvan-Naxçıvan rayonunun torpaqlarına kütləvi surətdə köçürülməsinin davam etməsinə baxmayaraq, yenə də burada Azərbaycan türkləri üstünlük təşkil edirdilər.

2. Şuşa (Qarabağ) rayonu. Şuşa rayonu İrəvan-Naxçıvan rayonundan şərqlə doğru yerləşirdi və qərbdə Konqur-Alangöz silsiləsi, şimalda Murovdağ silsiləsi ilə və Tərtərin aşağı axını ilə, şərqlə Tərtər çayının mənsəbindən Veysəlli keşikçi məntəqəsinədək xətlə, cənubdan Ordubad şəhərindən

¹² Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 306.

¹³ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 307.

Veysəlli keşikçi məntəqəsinədək Araz çayı sahəsi ilə əhatələnirdi. Şuşa rayonu İrəvan-Naxçıvan rayonunun fərqi onda idi ki, bu rayondan Naxçıvandan Beçeneq aşırımını keçməklə Şuşaya gedən yol İrəvan-Culfa kommunikasiya xəttindən daha təhlükəsiz idi. Korsunun qənaətinə, rusların, onlar üçün əlverişsiz sayılan İran və Türkiyə ilə eyni zamanda toqquşması halında Şuşa rayonu rus qoşunlarının Şuşadan Naxçıvan və Culfadan keçməklə Təbrizə doğru əməliyyatlar və şimaldan müharibənin İrəvan rayonu meydanına hücum edən düşməne qarşı cinahlardan fəaliyyətlər üçün baza ola bilərdi. Korsun bununla yanaşı Azərbaycanın (Cənubi Azərbaycanın) şimal hissəsinə bitişik olan Şuşa rayonuna şahsevən və qaradağlılardan ibarət dəstələrin də hücumuna məruz qala biləcəyini yazırdı. Korsun eyni zamanda Şuşa rayonunun Rusiya hüdudlarına iranlıların müdaxiləsindən qorumaq və Culfadan Təbrizə hücum edən bölgələrin sol cinahını qorumaq məqsədi ilə rus qoşunlarının Azərbaycanın ona yaxın hissələrinin ələ keçirilməsində baza rolunu oynaya biləcəyini bildirirdi. Korsuna görə, Şuşa rayonunun qərb hissəsinin əhəmiyyəti Şuşadan Naxçıvana gedən təkərli nəqliyyat yolunun buradan keçməsidir. Korsuna görə rusların başlıca qüvvələrlə Təbrizə hücumunu Şuşa rayonundan deyil, Culfadan həyata keçirmək daha əlverişli olduğu üçün Şuşa rayonu hərbi əməliyyatlar meydanı üçün ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Korsun Şuşa rayonunun əhalisi və etnik tərkibi haqqında da məlumat verir. Onun yazdığına görə, Şuşa rayonunda tatarlar, əsasəndə yarıtərəkmələr – 48,1 % (onların 5/1 hissəsini sünnülər, qalanlarını isə şiələrdi), ermənilər 41,6 %, kürdlər 9,3 %, ruslar 1 % təşkil edirdilər.¹⁴

3. Yelizavetpol rayonu. Yelizavetpol rayonu şimaldan İrəvan-Naxçıvan və Şuşa rayonlarına bitişik olub, qərbdən Ağstafa çayı, şimal və şimal-şərqdən Kür çayı, cənubdan Şahdağ və Murovdağ silsiləsi və Tərtər çayının aşağı axını ilə əhatələnirdi. Korsun Yelizavetpol rayonunun iki – dağlıq ərazi olan cənub-qərb və düzənlik olan şimal-şərq hissədən ibarət olduğunu bildirirdi. Korsun Ağstafa çayının dərəsi boyunca olan yolun ruslar üçün əlverişsiz vəziyyətdə türklər tərəfindən Van-İrəvan-Tiflis əməliyyat istiqaməti üzrə istifadə oluna biləcəyini təxmin edirdi. Lakin Korsun Yelizavetpol rayonunun əsas əməliyyat meydanından kənar qaldığı üçün türklər İrəvan Ağstafa istiqamətindən hücum keçsələr belə, bu rayonun hərbi fəaliyyətlər üçün ikinci dərəcəli hesab

¹⁴ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, с. 307-310.

edirdi. Korsuna görə Yelizavetpol rayonunda tatarlar 61,9 %, ermənilər 32,6 %, ruslar isə 5,5 % təşkil edirdi.¹⁵

Korsun əsas hərbi əməliyyatlar meydanının Rusiya qisminin qərb rayonu haqqında yekun nəticəyə gələrək iki daha çox əhəmiyyət daşıyan sahəni müəyyənləşdirir: 1. Əlişar və Culfa arasındakı Arazyanı vadinin (İrəvan-Naxçıvan rayonu) cənub-şərq hissəsi və 2. Ərazisindən Şuşadan Naxçıvana gedən araba (təkərli) yolunun keçdiyi Qarabağ yaylası (Şuşa rayonu). Korsun hərbi əməliyyatlar meydanının Rusiya qisminin qərb rayonuna daxil olan Kiçik Qafqaz yaylasının hərbi əhəmiyyətini onun Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Ağstafadan Yelizavetpola qədər sahəsinin qorunmasına xidmət etməsində və Rusiya hüdüdlərindən Cənubi Azərbaycanın inzibati mərkəzi olan Təbrizə doğru iki mühüm əməliyyat istiqamətini – Ağstafa - İrəvan - Təbriz və Yevlax - Qarabulaq - Təbriz- uzaqlaşdırmasında görürdü.¹⁶

Araz çayı. Korsuna görə əsas hərbi əməliyyatlar meydanının Rusiya qisminin qərb rayonuna daxil olan Araz çayının Rusiyanın İranla dövlət sərhəddi boyunca uzandığını və yalnız suyu bil olduğu zamanlarda (martın ortalarından və mayın ortalarına və yaxud sonlarına) sədd rolunu oynayır, qalan bütün zamanlarda yalnız iri bölgələr üçün şox və yaxud az dərəcədə ciddi maneə ola bilərdi. Əhəmiyyətli qüvvələr üçün daha çətinlədə olunan sahə Araz çayının Ordubad rayonundan Bartaz keşikçi məntəqəsinədək, Araz çayının Mehriçay dərəsindən axdığı yer sayılırdı. Korsun rusların İrəvan-Culfa dəmiryolu xəttini qoruyan Araz çayının İrəvandan Culfayadək olan mühüm sahəsinin məkulu tatar və kürd dəstələri və kiçik partiyalarının Rusiya hüdüdlərinə azad şəkildə keçə bilməsi üçün maneə törətmədiyini yazırdı.¹⁷

Nəqliyyat yolları. Korsun Cənubi Qafqaz dəmir yolunun, xüsusil də onun Bakıdan Tiflisədək olan sahəsinin kifayət qədər mühüm hərbi əhəmiyyətə malik olduğunu bildirirdi. Bu yol “Aşırım” dəmir yolunun tikilməsində Cənubi Qafqazı Rusiyanın qalan hissələri ilə birləşdirən yeganə etibarlı yol olduğu üçün, onun təhlükəsizliyi də ruslar üçün birinci dərəcəli rol oynayır. Korsun Aleksandropol, İrəvan, Culfa dəmir yolu İranla hərbi

¹⁵ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, с. 311-313.

¹⁶ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, с. 313-314.

¹⁷ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, с. 316.

əməliyyatlar zamanı böyük əhəmiyyətə malik idi, çünkü Ağstafadan Culfa-yadək olan uzun və yorucu şosse yolundan istifadə etmədən, bu yol ilə vaqonlardan birbaşa İran sərhəddinə qoşun çıxarmaq mümkün idi. Korsuna görə, Rusiya eyni zamanda həm İran, həm də Türkiyə ilə toqquşacağı təqdirdə bu yol Qafqaz-Türkiyə hərbi hərəkətlər meydanında fəaliyyət göstərə biləcək qoşunların daşınması üçün məşğul edilə bilməzdi. Bu dəmir yolu eyni zamanda Naxçıvan böliyü üçün əla kommunikasiya xətti olmaqla yanaşı, həm də İrəvandan Təbriz əməliyyat istiqamətinə doğru üstünlük qazandırırdı. Korsun müharibə vaxtı İrəvan dəmir yolundan istifadənin mümkün olması üçün bu dəmir yolunun makulu partiya və dəstələrin basqınlarından qorumağın zəruri olduğunu yazırdı. Bu isə elə də asan deyildi, çünki İrəvandan gələn yol Araz çayının dərəsi boyunca, yəni İran sərhəddinə paralel olaraq Maku xanlığının yanından keçirdi.¹⁸

Korsun Rusiya və Türkiyə mülklərinin arasındakı güşədə yerləşən və İrəvandan Təbrizə gedən əməliyyat yollarına münasibətdə cinah vəziyyəti tutan Maku xanlığının rusların kommunikasiya xətlərinə (Aleksandropol-Culfa) bəyğk əhəmiyyətə malik olduğunu yazırdı. Buna görə də Korsun sülh şəraitində Maku xanlığının Rusiya tərəfinə çəkməyi, təxirə salınmadan bu xanlığı rus qoşunları tərəfindən tutulmasını təklif edirdi.¹⁹

Ağstafa-İrəvan-Culfa əməliyyat istiqaməti. Korsuna görə Ağstafa-İrəvan-Culfa əməliyyat istiqaməti aşağıdakılardır:

1. Ağstafa-Yelenovka-İrəvan-Culfa – 366 verst.
2. Ağstafa-Yelenovka-Novo-Bəyazid-Adıyaman-Səlimxan aşırımı-Baş Noraşen-Şahtaxtı – 270 verst.
3. Dzeqam-Mixaylov aşırımı-Böyük Məzrə-Adəyaman-Səlimxan aşırımı-Baş Noraşen-Şahtaxtı – 330 verst.
4. Tərsəçay-Böyük Məzrə-Taşkənd-Martiros-Cağrı-Naxçıvan – 210 verst.
5. Naxçıvan-Biçənək aşırımı (dəniz səviyyəsindən 7955 fut)-Gorus-Şuşa-Ağdam-Yevlax-324 verst. Bu İrəvan-Naxçıvan rayonunu Şuşa ilə birləşdirən yeganə dözümlü yoldur. Həmçinin bu yol Naxçıvandan

¹⁸ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 318-320.

¹⁹ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 320.

və Qarabulaqdan keçən iki əməliyyat istiqamətini birləşdirdiyi üçün də ciddi əhəmiyyətə malikdir.

6. Culfa-Qazançı-Anqelut²⁰

Köndələn yollar. Korsun köndələn yolları da göstərmişdir: a) İrəvandan Culfayadək Araz çayının sol sahili boyunca – dəmir və poçt yolları; b) Sərhəd keşikçilərinin patrul yolları yalnız Dərəşam dərəsində yük heyvanı üçün cığıra çevrilirdi, qalan yerlərdə isə təkərlilərin hərəkəti üçün əlverişli idi; c) Kaytul kəndindən- Qayalı-Anqelaut yolu – bir hissəsi araba, bir hissəsi yük heyvanı ilə; İrəvan-Adıyaman – 70 verst araba yolu.²¹

Korsun İrəvan-Culfa dəmir yolu sıradan çıxarılaçağı təqdirdə rus qoşunlarının cəmləşmə yerinin İrəvan-Culfa şosesi ilə baş verəcəyini, qoşunların toplanma yerinin isə yəqin ki Naxçıvan və Culfa ola biləcəyini yazırdı.²²

Korsun İrəvandan Təbrizə və Tehrana olan əməliyyat istiqamətinin Aleksandropoldan Culfayadək dəmur yolu çəkilsə, Culfada dəmur körpü tikilsə, Culfa-Təbriz şosse yolu salınsa daha qiymətli ola biləcəyini yazırdı.²³

Korsun İrəvan-Culfa-Təbriz-Tehran istiqamətinin ən mühüm qüsurunun bu istiqamətin Türkiyə sərhədlərinə yaxın olmasında görürdü.²⁴

Türkiyədən (Osmanlı dövləti) Cənubi Azərbaycanın şimal və qərbindən keçməklə Cənubi Qafqaza gedən yollar. Korsun türklərin Cənubi Azərbaycandan keçməklə Cənubi Qafqaza hücum etmək üçün istifadə edə biləcəkləri yolların icmalını da vermişdir:

Cəbhədən yollar: Bəyazid-Bəhriqala-Van-Başqala Araz çayını keçməklə Əlişirdən Culfaya qədər.

Cənubi Qafqazın hüdudlarına Arazın göstərilən sahələrindən Ağstafa-Yevlax Cənubi Qafqaz dəmir yolu sahəsinə doğru yollar.

²⁰ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 320-322.

²¹ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 322.

²² Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 322-323.

²³ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 331.

²⁴ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, s. 357.

Cəbhədən yollar: Bəyazid-Bəhriqala-Van-Başqala Araz çayını keçməklə Culfa-Aslandüz çay keçidi (bərə) sahəsinə.

Cənubi Qafqazın hüdudlarına Arazın Culfa-Aslandüz çay keçidi sahəsindən Yevlax-Hacıqabul Cənubi Qafqaz dəmir yolu xəttinə doğru yollar.

Türklərin Cənubi Azərbaycandan keçməklə VI korpus hissələrini IV korpus rayonuna göndərmək üçün istifadə ediləcək yollar.²⁵

Korsun Culfadan Təbrizə uzanan magistral ticarət yolunun da adını çəkir və bu yolda il boyunca hərəkətliliyin olduğunu bildirir, bununla yanaşı Təbriz-Tranzon yolunu da 45 gün ərzində qət edildiyini yazır.²⁶

Korsun adı çəkilən ərazilərin, eləcə də Qars-Ərzurum əməliyyat istiqamətinin kəşfiyyatı aparılmış yollarını təsvir edərkən, bu rayonlara daxil olan vilayətlərin də qısa statistik məlumatlarını verir.

Korsunun məlumatına görə, İrəvan istiqaməti ruslara Türk ordusunun əsas obyektini olan Ərzurum qalasına cənub tərəfdən yaxından və uzaqdan yaxınlaşmağa imkan verirdi. Digər tərəfdən, isə bu istiqamət türklərə İrəvan şəhərinə, yəni İran Azərbaycanında fəaliyyətdə olan rus qoşunlarının əsas kommunikasiya xətlərinə doğru Ağrıdağ dağ silsiləsinin aşırımlarını keçməklə Kağızman və ya İğdırı çıxışı mümkün edirdi. Bundan başqa bu istiqamət rus qüvvələrinin dərin arxa cəbhəsi olan Qars qalasına doğru da türklərin çıxışını sağlayırdı.²⁷

Korsun 1911-1912-ci illərdə Rusiyanın Türkiyə ilə mal mübadiləsinin qızıl pul ilə 9-10 milyon rubl təşkil etdiyini yazırdı.²⁸

Beləliklə, Korsunun kəşfiyyat xarakterli məlumatlarının, eləcə də düşüncələrinin Orta Araz hövzəsinin öyrənilməsində qiymətli mənbə olduğu qənaətinə gəlmək olar.

²⁵ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, с. 362.

²⁶ Военный обзор Персидского передового... Тифлис, 1909, с. 396-397.

²⁷ Корсун Н. Г. Алашкертская и Хамаданская операции на Кавказском фронте мировой войны в 1915 г. М., 1940.

²⁸ Корсун Н.Г. Персия. Москва, 1923, с. 60.

Каунакча

1. **Военный обзор Персидского передового театра (Азербайджан, Гилян и Мазандерян) и краткие описания обрекогносцированных путей этого района.** Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун, Тифлис, 1909.
2. **Военный обзор Турецкого передового и Причерноморского (на участке Батум - Инеболи) театров с сопредельными районами Закавказья и Персии.** Сост. в Разведыват. отд-нии Штаба Кавк. воен. окр. Ген. штаба кап. Н.Г. Корсун ч. 1, Тифлис, 1913.
3. **Военный обзор Турецкого передового и Причерноморского (на участке Батум - Инеболи) театров с сопредельными районами Закавказья и Персии.** Сост. в Разведыват. отд-нии Штаба Кавк. воен. окр. Ген. штаба кап. Н.Г. Корсун, ч. 2, вып. 1, Тифлис, 1914.
4. **Военный обзор Турецкого передового и Причерноморского (на участке Батум - Инеболи) театров с сопредельными районами Закавказья и Персии.** Сост. в Разведыват. отд-нии Штаба Кавк. воен. окр. Ген. штаба кап. Н.Г. Корсун, ч. 2, вып. 2, Тифлис, 1915.
5. **Краткое описание обрекогносцированных путей второстепенных операционных направлений из пределов Закавказья в передовой театр Азиатской Турции.** Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун. Тифлис, 1908.
6. **Краткое описание обрекогносцированных путей операционного направления Карс-Эрзрум.** Сост. Ген. Штаба штабс-кап. Корсун. Тифлис, 1908.
7. Корсун Н. Г. **Алашкертская и Хамаданская операции на Кавказском фронте мировой войны в 1915 г.** М., 1940.
8. Корсун Н.Г. **Персия.** Москва, 1923.

BİR CUMHURİYET AYDINI'NIN GÖZÜYLE ARAS HAVZASI

Erol AKCAN*

Özet

İsmail Habib Sevük, Osmanlı'nın son döneminde yetişen ve Cumhuriyet'in kuruluşuna tanıklık eden tarihi ve edebî şahsiyetlerden birisidir. Güçlü bir kaleme ve akıcı bir üsluba sahip olan İsmail Habib Sevük, Milli Mücadele döneminde gazeteci kimliğiyle ön plana çıkan ve bu mücadelenin kazanılmasında katkıları olan bir aydındır. Gazeteci ve edebiyatçı kimliğinin yanı sıra çok iyi bir gözlemci olan İsmail Habib Sevük, 1930'lu yılların sonlarında kaleme aldığı seyahat yazılarıyla, seyahat ettiği bölgelerin farklı yönlerini aydınlatan çok önemli bir kaynak bırakmıştır. Bu tebliğde, İsmail Habib Sevük'ün tarihi ve edebî kişiliği üzerinde genel hatlarıyla durulduktan sonra Iğdır başta olmak üzere Kafkasya'daki seyahat izlenimleri ele alınacaktır. Ayrıca, bu izlenimlerden hareketle bugün bölgede yaşanan değişim irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İsmail Habib Sevük, Seyahat Yazıları, Aras Nehri, Kafkasya, Iğdır

* Yrd.Doç.Dr., Iğdır Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, erolakcan@gmail.com

ARAS BASIN, IN PERSPECTIVE OF A REPUBLICAN INTELLECTUAL

Abstract

İsmail Habib Sevük is one of the men of history and letters who grew up in the last period of Ottoman Empire and witnessed the foundation of Republic. İsmail Habib Sevük, with his well authorship and flowing style, is an intellectual who shone out with his journalist presence during the war of independence and contributions in the victory of this war. Apart from being a journalist and a man of letters, İsmail Habib Sevük who was also a very good observer left behind a very significant source, which enlightened different aspects of the regions he travelled to, with his travel writings written at the end of 1930s. This paper discourses the historical and literal characteristics of İsmail Habib Sevük in general terms and discusses his travel impressions in Caucasia, particularly in Iğdır. Furthermore, today's change in the region is analyzed in the light of these impressions.

Key Words: İsmail Habib Sevük, Travel Writings, Aras River, Caucasia, Iğdır

Giriş

Seyahat izlenimleri, tarihin aydınlatılmasında ve anlamlandırılmasında başvurulan önemli kaynak türleri arasında yer almaktadır. Tarihin belirli bir zaman diliminde yaşamış bir seyyahın, gezip gördüğü yerler hakkında vermiş olduğu bilgiler, hem bu memleketlerin tarihinin aydınlatılmasına hem de başka insanların gezip görme imkânı bulamadığı beldeler hakkında bilgi edinmesine hizmet eder. Bu açıdan bakıldığında tebliğimizin kaynaklarından olan İsmail Habip Sevük¹'ün yazıları, hem yazarın gezip gördüğü yerlerle ilgili kişisel izlenimlerini hem de bu yerlerin dünü ve bugününe ilişkin bilgileri ihtiva etmektedir. İsmail Habip Sevük'ün ilk defa 1936 ve 1937 yıllarında Cumhuriyet gazetesinde tefrika edilen bu yazıları, önce 1943 yılında Cumhuriyet matbaasında en son ise Ötüken yayınları tarafından “Yurttan Yazılar” başlığı altında bir araya getirilerek basılmıştır.² İsmail Habip Sevük'ün bu yazıları, resmî görevleri ve kişisel seyahatleri sırasında tuttuğu notlar ile yerli-yabancı kaynaklardan yaptığı okumaların harmanlanmasıyla oluşturulmuştur. Bu açı-

¹ İsmail Habip Sevük (1892-1954). Edremit'te doğdu. Asıl adı İsmail Hakkı'dır. Babası Jandarma binbaşı Mustafa Habip, annesi Şeyh Mehmet Efendi'nin kızı Abide Hanım'dır. İlk öğrenimini Edremit Rüştüyesi'nde, lise öğrenimini Bursa İdadisi'nde tamamladı. Yüksek öğrenimini Darülfünun-ı Osmani Hukuk Mektebi'nde tamamlayan İsmail Habip Sevük, bu yıllarda Türk Ocağı çevresinde toplanan edebiyatçı ve düşünürlerle tanıştı. Yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra 1913 yılında Kastamonu Sultanisi'ne edebiyat öğretmenleri olarak atanan Sevük, burada hem İttihat ve Terakki'nin kulüp başkanlığını hem de cemiyetin yayın organı olan Köroğlu gazetesinin başyazarlığını yaptı. Burada görev yaptığı yıllarda Yeşil Ilgaz isimli gazetede de yazarlık yaptı. 1919 yılında İzmir Sultanisi edebiyat öğretmenliğine atandı. İzmir'in işgale uğramasından sonra tekrar Kastamonu'ya dönerek Açıksoz gazetesinin başyazarlığını yaptı. Milli Mücadele yıllarında yayımlanan bu gazetede, Milli Mücadele'yi destekleyen yazılar kaleme aldı. Ankara Erkek Lisesi edebiyat öğretmenleri iken Yunus Nadi'nin çıkardığı Yeni Gün gazetesinde yazarlığa başladı. Hem bu gazetenin hem de Anadolu Ajansı'nın muhabiri olarak Atatürk'ün 1923 yılı içinde yaptığı gezilere katıldı. 1924 yılında Edirne Maarif Müdürü iken Edirne Türk Ocağı başkanlığını üstlendi. 1926 ve 1917 yıllarında sırasıyla Antalya ve Adana Maarif Emni olarak görevlendirildi. Bu görevleri sırasında Maarif ve Memleket dergilerine çeşitli yazılar yazdı. Maarif Eminliklerinin kaldırılmasından sonra 1931 yılında Galatasaray Lisesi edebiyat öğretmenliğine getirildi. 1943 yılında VII. Dönem Sinop Milletvekili olarak Meclis'e girdi. 1946 seçimlerinde aday gösterilmedi. Ömrünün son yıllarını yazılarına veren İsmail Habip Sevük, 17 Ocak 1954'te vefat ederek Merkez Efendi Mezarlığı'na defnedildi. Bkz. Nuri Sağlam, “İsmail Habip Sevük”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C 37, İstanbul, 2009, s. 6-7.

² İsmail Habip Sevük, **Yurttan Yazılar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

dan bakıldığında ve yazarın kendisinin de ifade ettiği üzere “bu yazılar ne seyahattir, ne sistemli bir ilim tetkikidir, ne de sübjektif bir sanattır.”³ Tebliğimizde, yazarın, “yurt hakkındaki görüş ve bilişlerini yurttaşların önüne sermek” amacıyla yazmış olduğu bu yazılardan biz sadece konumuzla ilgili olan Erzurum-Kars-Iğdır üçgenine dair olanları ele almaya çalışacağız. Yazıları inceleyen yazarın, okuyucuyu bilgilendirmek amacıyla bu memleketlerin tarihine dair vermiş olduğu bilgilerden daha ziyade yazarın bu bölgeyle ilgili izlenimlerini öne çıkarmaya çalışacağız. Yazıların iç tenkidinden hareketle İsmail Habib Sevük’ün bu bölgeye 1936 yazında geldiğini iddia edebiliriz.⁴

1. İsmail Habib Sevük’ün Erzurum İzlenimleri

İsmail Habib Sevük, Erzurum’la ilgili seyahat izlenimlerini farklı içeriklerle sekiz başlık altında toplamıştır.⁵ Sevük, yazılarında Erzurum’un dünü ile bugününü harmanlayarak okuyucuya tanıtır. Erzurum’un tarihi geçmişiyle ilgili ayrıntılı bilgiler verir. Özellikle Ruslarla on dokuzuncu yüzyılda yapılan muharebeler ve bu muharebelerde Erzurum halkının gösterdiği kahramanlıklardan övgüyle bahseder. Bu çerçevede 93 Harbi’nin Erzurumlu yaşayan gazilerinden bazı simalarla görüşür. Bu isimlerden birisi de Nene Hatun’dur. Yazar, Nene Hatun’u “uzun boylu, beyaz saçlı, gri gözlü ve asabi edalı yaman bir kadın” olarak betimler. Nene Hatun’dan 93 Harbi sırasındaki anlarından dinler. Nene Hatun’un yüz on yaşında kocası ve inmeli bir kızı olduğunu öğrenen yazar, kendisine biraz para vermek istediği zaman Nene Hatun; “parayı nedeyin a efendi, bana bir iş bulun da evdekilere bakayın” şeklinde cevap verir. Nene Hatun’un verdiği bu cevaptan etkilenen yazar, notlarına şu cümleleri kaydeder: “Bunlara iş bulmak değil bunlara iş yaptırmak ayıp; bunlar ki en yapılmayacak işi yaptılar. Onların yaptıklarıyla övünelim ve onlara yaptığımızla utanarak... Kahramanlığa kanıksadığımız için mi kahraman kıymeti bil-

³ a.g.e., s. 10-11.

⁴ İsmail Habib Sevük, bölgeye geldiğinde henüz Erzurum’a tren yolunun ulaşmadığını, İsmet Paşa’nın evvelki yaz “doğu seyahati”nde bölgeye uğradığını, “Umumi Müfettişlik”in imar faaliyetleri içerisinde olduğunu, Halkevi reisi ile görüştüğünü ifade etmektedir. İsmet Paşa’nın Erzurum’a bahsi edilen seyahatinin 1935 yılında yapıldığı göz önünü alınırsa (bkz. Murat Küçükkuşurlu, **Türk Siyasi Tarihinde Erzurum (1923-1950)**, ATAM, Ankara, 2012, s. 611), yazarın bölgeye bir yıl sonra yani 1936 yılında geldiği kanaatine varabiliriz.

⁵ Bu yazıların başlığı sırasıyla şöyledir: “Serhat Beldesi”, “Aziziye Harikası”, “Aziziye’nin Hala Yaşayan Şehitleri”, “Üç Erzurum”, “Türk Birliklerinde Erzurum”, “Dadaş ve Bar”, “Prensesein Romani”, “Üçkümbedler ve Çifte Minare”. Bkz. Sevük, a.g.e., s. 331-370.

meyiz? Fakat bunlar, yalnız kahraman değil, altmış yıl önceki o eşsiz harikuladeliğin hayatta kalmış hatıralarıdır. Bu üç dört hatıraya üç beş lira maaş bağlamak; bu, onlara iyilik olmaktan daha çok, bizi nankör olmaktan kurtaracaktır.”⁶

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere İsmail Habib, Nene Hatun'un da içinde bulunduğu Erzurumlu gazilere reva görülen muameleden hoşnut kalmamıştır.

İsmail Habib Sevük, Erzurum'un içinde bulunduğu durum hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Şehrin batısından ortasına doğru yeni açılan oldukça geniş Cumhuriyet Caddesi'nde kaldırımların olmadığını, caddelere direklerin dikilip ampuller asıldığını fakat elektriğin olmadığını ifade eder. Belediye ve hükümet önüne dikilen abideyi manasız bulur. Kaldığı otelin konforunu “han”, aşçısının yemeğini “yavan” olarak niteler. Şehirdeki paytonların bakımsızlığına dikkat çeker.⁷

Yazar, kuleden gözlemlediği Erzurum evlerinin ve tarihi eserlerinin durumunu şu cümlelerle anlatır: “Hepsi boyasız, kalın duvarlı, boz renkli, damları topraktan evler... Hemen hepsinin gövdeleri kagir amma kurumuş kerpiç kalıpları gibi duruyorlar. Çoğunun iki katlı olmasına rağmen bu evler hep yere yatmıştır. Şehir ayakta değil yatakta gibi. Maziden kalma güzelim abidelerde bile aksayan ve ağlayan bir hal var: Şehrin ilk eseri olan Üçkümbedler yarı bellerine kadar toprağa gömülü. Minaresinin üst kısmı uçmuş Yakutiye Medresesi'ni de sonradan yapıla kışla ile hapse almışlar. Son bir himmetle ölümden kurtulan o harikulade Çifteminarelerin arka kısmı gene badanaya ve boyaya boğulmuş. Minaresiz kalan Kuyumcu Murat Camisi'nin kubbesi, yosun tutmuş bir takke halindedir. Mazinin dinç abideleri bile halin dermansızlığı içinde tıknefes gibi soluyor.”⁸

Yazar, genel olarak tarihi eserlerin içinde bulunduğu durumdan memnun kalmamıştır. Fakat mimari güzelliğine hayran kaldığı Çifteminare'nin perişan ve bakımsız hali yazarı derinden etkilemiştir. Bu perişanlığı gören yazar, şu cümleleri kayda geçmiştir: “Millet olmak, yığın olmak değil yaratıcı olmaktır.

⁶ Sevük, a.g.e., s. 345.

⁷ a.g.e., s. 348.

⁸ a.g.e., s. 348.

Şerefimiz yaratıcılığımızdan geliyor. Bu gibi eserlerdir ki tecessüm etmiş bir belagat halinde o şerefi haykırır. Şerefimizi kurtaralım.”⁹

Yazar, Erzurum’un içinde bulunduğu tabloyu bu şekilde aksettirdikten sonra Erzurum’un bu hale gelmesinde uzun süren harplerin etkisine dikkat çeker. Erzurum’un haldeki durumunu “acı bir hakikat” olarak niteleyen yazar, kahraman Erzurum’un her harpte yapacağını yaptığını, harp bitince devletin kahramanını unuttuğunu, kan akıtmakta Erzurum’un en önde olduğunu, imar etmeye gelince çok uzakta kaldığını belirtir. Erzurum’un vatana borcundan ziyade vatandan alacaklı olduğu kanaatine varır.¹⁰ Erzurum’un dadaşlık kültürü ve “bar” isimli oyunlarından övgüyle bahseden yazar, edindiği bu izlenimlerle birlikte Erzurum’dan ayrılır.

2. İsmail Habib Sevük’un Ağrı (Karaköse) ve Iğdır İzlenimleri

İsmail Habib Sevük, bugünkü Erzurum-Ağrı yol güzergâhını takip ederek o günkü ismi Karaköse olan Ağrı’ya gelir. Yazar, içinde Kor Suyu, altında Murat Nehri, yanında Eleşkirt Irmağı yer alan altı yedi bin nüfuslu Ağrı’nın yerini beğenir fakat “in gibi yerin kabarmasından yapılmış kara topraktan evlerle dolu” olmasından dolayı şehrin ismiyle müsemma olduğu kanaatine varır. Cumhuriyet hükümetlerinin şehirdeki cadde, meydan, kışla, otel, mektep vb. imar çalışmalarına işaret eden Sevük, bu tür çalışmaları bir “kasaba”nın imarından daha çok devletin “Artık bu yerler benimdir!” anlayışının tezahürleri olarak görür. Yıllarca memleketin dışındaki meselelerden dolayı içerisini ihmal ettiğimize değinen yazar, asırlarca haritamız dahilinde gözüken Doğu Anadolu bölgesinin içerisine girmeye başladığımızı, Karaköse’de “yurt içinde yurdun doğuşunu selamladığını” ifade etmektedir.¹¹

Karaköse’den ayrılan Sevük, karşısına çıkan Ağrı Dağı’na ait izlenimlerini ve betimlemelerini okuyucuyla paylaşır. Büyük Ağrı’yı “beyaz bir duvak örtmüş ve duvağını saçak saçak, yırtmaç yırtmaç sarkıtmış bir gelin”e benzetten yazar, Ağrı Dağı’nın bu haliyle kendisine Frenk âlemlerinde saçları pudralar ve pomatlarla beyazlaştırılmış, fistanları, kasnaklama bir gerginlikle ka-

⁹ a.g.e., s. 376.

¹⁰ a.g.e., s. 335.

¹¹ a.g.e., s. 381.

bartılmış kadınları anımsattığını ifade etmektedir. Büyük Ağrı'nın yanı başında duran Küçük Ağrı için ise “daha karsız başı, daha kısa boyu ve daha narin gövdesiyle yakışıklı bir küçük kardeş gibi” demektedir. Transit yolun son kısımlarını “sıkıcı” bulan yazar, bu yolun sonuna doğru karşısına çıkan Ağrı Dağı'nın güzelliğiyle ilgili olarak “Ağrı buralardaki tabiat huşunetlerine karşı yalnız bir teselli değil bütün o huşunetleri silip süpüren büyük ve eşsiz bir lütuf” nitelendirmesini yapmaktadır. Büyük Ağrı'nın Iğdır Ovası'ndan görünümü ile ilgili olarak “Artık o büsbütün başka bir dağ, sanki bu bildiğimiz dağ değil; bir defa Küçük Ağrı yok, sonra o kabarık eteklik yok; ne ötedeki genişlik, ne oradaki yükseklik; Ağrı bütün heybetini bırakmış; toparlak, munis, hanım hanımcık; üstü beyaz altı mor, şeffaf bir Sevr vazosu gibi; Ağrı nazlı bir fanus gibi, Ağrı süs gibi” demektedir.¹² Ağrı Dağı'nın farklı yönlerden görünümü karşısında adeta büyülenen yazar, Ağrı'nın zihninde “gök ortasında nurlu bir küre”¹³ olarak kaldığını ifade eder.

İsmail Habib Sevük'ün Ağrı'dan sonraki uğrak noktalarından birisi de Iğdır'dır. “Ağrı Dağı'nın eteğinde bir Akdeniz ovası” şeklinde nitelendirdiği Iğdır Ovası, yazar açısından “yaylalar diyarında güzel bir sürpriz”dir.¹⁴ Iğdır Ovası'nda yetişen pamuk, yazara göre “bütün vatanın en beyaz, en uzun elyafı, ince mensucata en elverişli ve bu yüzden en fiyatlı” ürünüdür.¹⁵ Bölgedeki pamuk üretimi “iki milyon kilo”yu bulmaktadır. Serdarabad Barajı'ndan istifade edilmesiyle birlikte bu oran birkaç mislini bulacaktır.¹⁶

İsmail Habib Sevük, otuzlu yılların ortalarında gördüğü Iğdır'ı şu cümlelerle anlatmaktadır: “Iğdır kasabası altı yedi bin nüfuslu bir kaza merkezi olmasına rağmen hareketli bereketli, kanlı canlı bir belde. Bulvarlı geniş caddesine tek katlı kâgir evler sıralanmış bu ferah duruşlu kasabanın çarşısında kalabalık, dükkânlarında kaynaşma ve her tarafında bolluk var. Rus gümrüğünün

¹² a.g.e., s. 386-387.

¹³ a.g.e., s. 388.

¹⁴ a.g.e., s. 394.

¹⁵ Yazarın bu şekilde vasıflandırdığı Iğdır Ovası'nın pamuğunun bugün yerinde yeller esmektedir. Iğdır Ovası'nın verimli arazileri ise her gün bir yenisi apartman inşaatı nedeniyle ortadan kalkmaktadır.

¹⁶ Türkiye'nin 1927 yılında SSCB ile yaptığı antlaşmayla kurulması kararlaştırılan Serdarabat Barajı'ndan ve Aras'ın suyundan yararlanması siyasi ve ekonomik sebepler nedeniyle 1950'li yılların ortalarına kadar mümkün olmamıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Muzafer Başkaya, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Iğdır'da Pamuk Ziraatı ve Serdarabat Barajı”, **I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı**, Iğdır, 2013, s. 696-717.

mühim bir kapısı; giren mal çıkan mal, satılan alınan derken kasabada dört buçuk milyonluk bir hareket dönüyor. Kendi küçük amma işi büyük.”¹⁷

Aras vadisini takip ederek Iğdır’dan Kağızman’a doğru yol alan yazar, çevresinde gördüğü manzarayı “tepeler step manzaralı, arazi sert ve çıplak ve hava külçe gibi ağır, bazen uzaklaşıp, bazen yaklaşp bazen de köprülerle üstünden geçtiğimiz Aras bile genişçe yerlerde yatağını dolduramayarak yatağında toprak yığınları bıraka bıraka dermansız ve somurtkan akıyor”¹⁸ cümleleriyle betimler. Bu şekilde tasvir ettiği arazilerden sonra Kağızman’a ulaşan yazar, kasabayı “yeşillik mucizesi” olarak niteler. Kasabanın doğal güzelliğinden övgüyle bahseder. Civarda bulunan kaya tuzu ocaklarını gezer.

3. İsmail Habip Sevük’ün Kars İzlenimleri

İsmail Habip, Kağızman’dan sonra Kars’a doğru hareket eder. Paslı yolu tırmandıktan sonra arabasını durdurarak hayran kaldığı Ağrı Dağı’nı ve Toklusivrisi’ni buradan seyreder. Kars’a doğru yol aldıkça ilk dikkatini Ruslar tarafından yol boyunca sıralanan köyler çeker. Rusların bu ayrıca yol yapmamak için bu köyleri sıra halinde yol boyunca inşa ettiklerini, kar tutmaması için evlerin çatılarının dik ve yüksek yapıldığı bilgisini verir.

Yazarın Kars’a vardıkdan sonra gözlemediği hususlardan biri, uzun yıllar Rus işgali altında kalan Kars’taki Rus mimarisinin izleri olur. Rusların, Kars’ta kuzey-güney ve doğu-batı istikametinde açtıkları düz ve geniş caddeleri gözlemler. Şehrin Ruslar tarafından inşa edilen bu kısmında, maziden izlere rastlamanın mümkün olmadığını, Rus mimarisinin şehrin bütün mazisini silip süpürdüğünü ifade etmektedir.¹⁹ Şehirdeki geçmişe ait kalıntıların ancak kuzeyde, demir köprüünün ötesinde bulunduğu işaret eder. Selçuklulardan kalma Kümbet Camii’nin birkaç kez kiliseye dönüştürülmesinden dolayı

¹⁷ Sevük, **a.g.e.**, s. 394. Bugün nüfusu yüz bine yaklaşan Iğdır bir il merkezidir. Ancak, otuzlu yılların ortasında bir gümrük olmanın verdiği avantajlara ve canlılığa sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Ermenistan sınırının kapalı olması nedeniyle şehre sadece Nahçıvan ve İran üzerinden girişler olabilmektedir. Ancak son zamanlarda bölgedeki terör olaylarının artması nedeniyle bu iki ülkeden gelen insanların sayısında gözle görülür bir azalma gözlemlenmektedir. (E.A)

¹⁸ Sevük, **a.g.e.**, s. 396.

¹⁹ **a.g.e.**, s. 405. Gerçekten bugün bile Kars’a gidildiği zaman Ruslar tarafından inşa edilen caddeler ve yapılar mimarisıyla dikkatlerden kaçmamaktadır.(E.A)

“Müslüman olup olmadığından şüpheli” metruk bir halde bulunduğunu, Abidağa Camisi'nin minaresinin şerefeden itibaren yıkılmış olduğunu, bu iki cami arasında ayakta kalan tek bir sağlam minare olduğunu gözlemler. Bu sağlam minare, Evliya Camii'ne aittir.²⁰ Yazar, “Müslüman Kars'ın”, ağırlık merkezinin “Bayrampaşa Mahallesi” adı verilen bu bölgede yer aldığını, “ismin bu bayramlığı cismin çöküntüsü üstünde hazin bir” alaycılığı barındırdığına işaret eder. Şehrin kuzey dışındaki “İslam haraplığına” karşılık şehrin güney kıyısındaki büyük Rus kilisesinin son harplerden sonra “kubbeli kulelerinden mahrum edilmek suretiyle kuşa benzetilmeye çalışılmış” olduğunu ancak kilisenin bu haliyle dahi Haydarpaşa Garı'nı andıran bir gösterişe sahip bulunduğunu gözlemler.²¹ Kilisenin daha doğusunda Ruslardan kalma büyük kışlalar ve karşısında yer alan subay evleri yazarın, Kars'ta gözlemlediği Rus izleridir.

Halkın geçimini hayvancılık ve tarımla idame ettirdiği Kars'ta, yazarın izlenimleri şu şekildedir: “Burada İstasyon Mahallesi, orada Bayrampaşa Mahallesi, şurada bilmem ne mahallesi; hep kıyı mahallelerde harıl harıl harmanlar sürülüyor. Şehrin içine bak mamure; kıyısına bak, köy. Mamureye devlet oturup kıyıya çiftçi çömelmiş. Ne yaparsın, burası ziraat ve hayvanat memleketi. Köyle şehir, mamureyle harabe, Rus mirası ile Türk tamiri, mazi himmeti ile hal ihmali hep birbirine karışık.”²²

İsmail Habip Sevük, Kars halkının yetiştirdiği hayvanların en iyilerinin iç pazarın ihtiyaçlarını karşıladığını kalanların ise Ruslara verildiğini belirtir. Devletin son zamanlarda bölgedeki varlığının bir işareti olarak kurulan et kombinesi, süt tozu fabrikası, peynir fabrikası ve elektrik santrali gibi yatırımların varlığına değinir. Kars halkının 93 Harbi ve İstiklal Harbi sırasında göstermiş olduğu kahramanlıklar üzerinde durur.²³ Kars dönüşünde Sarıkamış'a

²⁰ Sevük, **a.g.e.**, s. 406.

²¹ Yazarın “Rus kilisesi” şeklinde bahsettiği bu eser, bugün Fethiye Camii adı verilen bir yapıdır. Gerçekten bu eserin kubbeli haliyle şu anki halini görenler böylesi bir tahribat karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Eserin, kubbeli ve bugünkü hali şu adresten görülebilir. <http://www.kars.gov.tr/fethiye-camii>

²² Sevük, **a.g.e.**, s. 408. Yakın tarihte Kars'a yaptığımız ziyaret sırasında, 30'lu yılların ortalarında İsmail Habip Sevük'ün izlenimlerinden farklı bir manzara olmadığını gözlemledik. (E.A)

²³ Sevük, **a.g.e.**, s. 412-420.

uğrayan yazarımız, Sarıkamış'ın tabii güzelliklerinden ve insana dinginlik veren atmosferinden bahseder. Sarıkamış kuşatma harekâtı sırasında şehit olan askerlerin acı hatıraları, yazarı maziye götürür ve bu kuşatma harekâtı boyunca yaşananları edebi bir üslupla okuyucuya anlatır.²⁴

Sonuç

İsmail Habip Sevük'ün 1936 yılı yazında Aras nehrinin çevresinde yer alan Erzurum-Kars-Ağrı üçgenindeki seyahat izlenimlerinden yola çıkarak şu sonuçlara varabiliriz: Bahsi edilen bölge on dokuzuncu yüzyılın son ve ilk çeyreğini kısa aralıklarla devam eden işgal ve savaşa geçirdiği için sosyo-ekonomik olarak geri kalmışlığın etkisi bariz bir şekilde gözlemlenmektedir. Bölgedeki Türk-İslam kültürünün varlığının tezahürü olan tarihi eserler ilgiye ve bakıma muhtaç haldedir. Bu eserlerin çoğu uzun süren savaşların ve ilgisizliğin bir sonucu olarak harap haldedir. Bütün bu tahriplere ve ihmale rağmen bu eserlerin mimari özellikleri görenleri büyüleyebilmektedir. Sadece tarihi eserler değil, bahsi edilen savaş döneminin gazi ve kahramanları da ihmal edilmiştir. Yazarın Erzurumlu gazilerden Nene Hatun'la ilgili müşahedeleri bu iddiamızı destekler niteliktedir.

Bahsi edilen bölgeler, uzun yıllar devlet otoritesinden ve yatırımlarından uzak kaldığı için bölgenin ekonomik olarak geri kalmışlığı göze çarpmaktadır. Bölgenin iktisadi kaynaklarından ve potansiyelinden yeterince yararlanılamamaktadır. Yazarın Ağrı Dağı eteğinde bir Akdeniz ovası olarak nitelendirdiği, bölgenin eşsiz ovalarından biri olan Iğdır Ovası, yanından geçen Aras Nehri'nin suyuyla buluşturulamamıştır. Bölgeye inşa edilen Serderabat Barajı'ndan ovanın SSCB tarafı istifade edebilmekte ancak Iğdır Ovası bu imkândan yararlanamamaktadır. Bu durum, verimli bir ovada bölgenin iktisadi hayatına çok önemli katkılar yapabilecek pamuk gibi ürünlerden yeterince verim alınamamasına sebep olmaktadır. İsmail Habip Sevük, bölgede uzun yıllar varlığı hissedilmeyen devlet elinin bölgedeki kalkınamaya dönük adımlarından büyük bir heyecan ve mutluluk duymaktadır. Ancak, bu yatırımlar o tarih itibarıyla henüz başlangıç aşamasındadır.

Bölgenin büyük bir bölümünü kaplayan yüksek ve engebeli yeryüzü şekilleri herkes gibi İsmail Habip Sevük'ü de dikkatini çeker. Özellikle Büyük

²⁴ a.g.e., s. 435-447.

ve Küçük Ağrı'nın bölgeye kattığı güzellik ve farklılık yazarı derinden etkiler. Uzun yıllar Rus işgalinde kalan Kars'taki Rus mimarisi İsmail Habib Sevük'ün dikkatinden kaçmamıştır. Bugün bile Kars'a gidenler bölgedeki Rus mimarisinin varlığını rahatlıkla gözlemleyebilir. Bölgenin dünden bugüne fiziki olarak değiştiğini, birtakım alt yapı hizmetlerinin bölge ulaştığını söylemekle birlikte ekonomik olarak henüz istenen seviyede olmadığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

Başkaya, Muzaffer, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Iğdır’da Pamuk Ziraatı ve Serdarabat Barajı”, **I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı**, Iğdır, 2013, s. 696-717.

Küçükuşurlu, Murat, **Türk Siyasi Tarihinde Erzurum (1923-1950)**, ATAM, Ankara, 2012.

Sağlam, Nuri, “İsmail Habip Sevük”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C 37, İstanbul, 2009, s. 6-7.

Sevük, İsmail Habip, **Yurttan Yazılar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

AZERBAYCANLI PİLOT MEHMET ALTUNBAY'IN ANILARI VE BİR SİNEMA FİLMİ

Suat AKGÜL*

Özet

Mehmet Altunbay tarihte, Sovyetler Birliği'nden “Hürriyete uçan(kaçan) ilk Türk” olarak anılmakta ve bilinmektedir. M. Altunbay 1911 yılında Gence'de doğdu. Çocukken ailesi Ermenilerin ve Rusların saldırısına uğradı. Ailesinin ve yakınlarının birçoğu Ermeniler ve Ruslar tarafından öldürüldü. Hayatını devam ettirmekte güçlük çekti. Çeşitli şehirlerden sonra Bakü'ye yerleşti. Burada üniversite eğitimi görürken okulu terk etti. Odessa'daki Askeri Hava Okulu'na geçti ve buradan 1933 yılında subay olarak mezun oldu. Sovyetler Birliği'nin birçok bölgesinde pilot olarak görev yaptı. Mesleğindeki başarıları dolayısı ile olağanüstü takdirnameler aldı. 1939 yılında Bakü Hava Okulu Uçuş Birliği Komutanı iken Türk olduğu için dönemin rejiminin çeşitli baskılarına ve zorlamalarına maruz kaldı. Bu baskılar dayanılmaz boyutlara ulaştıkça kendisi ile aynı kaderi paylaşan bazı arkadaşlarıyla birlikte gizli bir direniş cemiyeti kurdular. Bu gizli cemiyet rejim tarafından ağır baskılara uğradı. Birçok rejim muhalifi direnişçi kurşuna dizildi veya hapsedildi. Bazıları da sürgüne gönderildi. Bu süreçte Mehmet Altunbay tehlikenin gittikçe yaygınlaştığını ve yaklaştığını gördü. Bu durumda kendi ifadesiyle iki seçeneği kalmıştı; “Ya ölecek ya da ülkeden kaçacaktı”. 1941 yılı içinde bu şekilde mücadelesine devam ederken 2 arkadaşı ile birlikte bir yolcu uçağını ele geçirdi. Uçağın pilotluğunu kendisi yaptı. Uçağa Rus sınır muhafızları ateş açtılar. Uçak yara aldı. Türkiye'ye kaçmayı planlarken bu hesapta olmayan gelişme dolayısı ile en yakın güvenli bölgeye inmeye karar verdiler. Ülkenin güneyine yönelerek İran Azerbaycanı'na inmek istediler. Uçak havada yan-

* Dr. (E) Öğ.Alb., suatakull@gmail.com

mak üzere iken mecburi iniş yaptılar. İran Hükümeti bu sığınmacıları iyi karşılamadı. Türkiye'ye iltica etmek isteyen bu kişileri hapse attı. Mehmet Altunbay ve 2 arkadaşı 9 ay boyunca Tebriz'de hapistede kaldılar. Türk Elçiliği ile irtibat kurmak istekleri engellendi. 1941 yılı içinde İran Azerbaycanı komünist bir idare altına girdi. Bu yönetim hapisteki bu kişileri Sovyet hükümetine teslim etmek eğilimi gösterdi. Bunun üzerine hapishaneden kaçarak Türk Elçiliğine sığınma girişiminde bulundular. Bu sırada bir arkadaşları öldürüldü. Kendileri de Sovyet askerleri tarafından yakalandılar. Türk Elçiliği bu kişilerin kendi vatandaşları olduğuna dair bir yazı hazırlayarak Mehmet Altunbay ve yanındaki arkadaşı Hasan Zeynalı'yı bu tehlikeden kurtardı. Türkiye'ye doğru uzun bir yolculuğa çıktılar. Bağdat'a geldiler. Burası da İngilizlerin kontrolü altında bir bölgeydi. Burada da; Alman yanlısı oldukları ithamına uğrayarak İngilizlerin baskısı altında kaldılar ve İngilizler tarafından hapse atıldılar. Bağdat Türk Büyükelçisi'nin girişimleri ile hapisten kurtarılarak Türkiye'ye gönderildiler. 1941 yılı sonlarında Türkiye'ye iltica ettiler.

Mehmet Altunbay ve birkaç havacının bir Rus uçağı ile Türkiye'nin kuzeydoğu istikametinden gelip Kars üzerinden geçerek Erzurum'a iniş yaptığı bilgileri de M. Altunbay'ın çok yakınında bulunmuş bazı kişilerin anılarında yer almaktadır. 2. Dünya Harbi içinde Türkiye'ye doğu sınır bölgesinden yapılan iltica amaçlı girişlerin büyük çoğunluğu Kars ve Iğdır bölgesi üzerinden yapılmaktaydı. ATASE Arşivi'nde mevcut bazı belgelerden, Türkiye'nin doğu sınır bölgelerinden SSCB vatandaşı bazı kişilerin iltica amacıyla giriş yaptıklarına dair bilgiler vardır. Bunlar arasında bir Rus uçağı ve pilotu ile bazı paraşütçülerin de olduğu yazışmalardan anlaşılmaktadır. Ancak Mehmet Altunbay gerek kitap olarak yayınlanan anılarında gerekse sinema filminde bu konudan bahsetmemektedir.

Mehmet Altunbay ile birlikte kaçan ve Türkiye'ye iltica eden diğer kişi olan Hasan Zeynalı da pilottu. H. Zeynalı 1912 Revan doğumludur. Ailesi Ermeniler tarafında katliama uğramış ve bu yüzden Gence'ye göç etmek zorunda kalmış bir kişiydi. Her ikisi de Türkiye'ye geldikten sonra pilot olarak görev yapmışlardır. Mehmet Altunbay 1943 yılında Genelkurmay Başkanlığının izni ile Eskişehir'deki Hava Okulu'nda kursa katılmış ve yeniden bir pilotluk diploması almıştır. 1945-1960 yılları arasında THY'de pilot olarak görev yaptı. 1960-1963 yılları arasında ise Azatlık Radyosu Azerbaycan şubesinde çalıştı. Hasan Zeynalı ise uzun yıllar Türk Kuşu'nda öğretmen pilot

olarak görev yapmış ve birçok pilotun yetişmesini sağlamıştır. Her ikisi de Türkiye'deki Azerbaycan derneklerinde aktif faaliyetler yürüttüler. Çeşitli dergilerde Azerbaycan hakkında yazılar yazdılar, anılarını yayınladılar. Mehmet Altunbay ayrıca anılarını bir kitap haline getirdi. Mehmet Altunbay 1987 yılında Ankara'da, Hasan Zeynalı ise 1997'de İstanbul'da vefat ettiler.

Mehmet Altunbay tüm yaşadıklarının bir film haline getirilmesi için büyük bir çaba gösterdi. 1966 yılında dönemin Genelkurmay Başkanı ile bizzat görüşerek bu dileğini kendisine bildirdi. Genelkurmay Başkanı Org. Cemal Tural, filmin Kara Kuvvetleri Komutanlığınca çekilmesini istedi. Film, Ordu Foto Film Merkezi tarafından çekildi. Filmin yönetmenliğini Foto Film Merkezi Komutanı Albay Nusret Eraslan yaptı. Filmin senaryosu Mehmet Altunbay tarafından hazırlandı. Filmin çekimine 1967 yılı Şubat ayında başlandı. Dönemin Devlet Tiyatrosu sanatçıları ile Devlet Opera ve Balesi sanatçıları filmde görev aldılar. Film Ankara'nın çeşitli bölgelerinde ve askeri mekânlarda çekildi.

Filmin ana konusu Mehmet Altunbay'ın yayınlanmış anılarından farklılık göstermektedir. 1989 yılında yayınlanmış olan anılar ağırlıkla 1918-1920 yıllarında Ermenilerin Azerilere yapmış oldukları mezalimi anlatmaktadır. Bu süreçte Ruslarla Ermenilerin işbirliğine vurgu yapılmaktadır. Son birkaç sayfada ise pilot olarak yaptığı görevden ve Türkiye'ye kaçışından bahsetmektedir. Bu anıların filme yansımaları çok az oranda olmuştur. Sadece filmin başında çocukluk anılarından bahsedilirken bir benzerlik söz konusudur. Film büyük oranda 1939-1941 yılları dönemini anlatmaktadır. Bu dönemde 2. Dünya Harbi vardır ve Azerbaycan'da Sovyet yönetimine karşı bir direniş örgütü kurulmuştur. Bu direniş örgütünün lideri olan Altunbay, Azerbaycan'ın istiklali için mücadele etmektedir. Sovyet yönetimince örgüt tespit edilir ve mensupları cezalandırılır. Örgüt tamamen yok olmaktadır. Bu durumda son bir teşebbüsle bazı arkadaşları ile birlikte uçak kaçıarak Türkiye'ye iltica etmek isterler. Önce İran'a sonra da Bağdat'a geçerler. Büyük işkence ve zulüm görürler. Türk Elçiliğinin gayreti ile esaretten hürriyete kavuşurlar. Film bu kurtuluş ile bitmektedir.

Mehmet Altunbay, 1989 yılında yayınlanan anılarında bu kaçış sürecinden bir iki cümle dışında bahsetmez. Filmin nasıl hazırlandığı ve çekildiğinden de bahsedilmez. Filmde de; Anılarında yer alan hususlar yoktur. Ama her

iki farklı anlatım bir birini tamamlamaktadır. Yani anılarda; 1918-20 yıllarında Ermeni ve Rusların Azerilere yaptığı zulüm ve katliam anlatılırken sinema filminde ise 1939-41 yıllarında Dünya Savaşı ortamının Azerbaycan'a ve Azerilere yansması işlenmektedir. Bu iki süreçte de Azerilerin çektiği acı ve ıstıraplı yaşam gözler önüne serilmektedir.

Azerbaycanlı SSCB pilotu Yzb. Mehmet Altunbay, Türkiye'ye iltica ettikten sonra anılarını çeşitli zamanlarda ve farklı başlıklarla kamuoyuna duyurdu. 1953-54 yıllarında Hürriyet, Yeni Sabah ve Kıbrıs'ta çıkan İstiklal gazetelerinde "Türk Pilotu Mehmet Altunbay Rusya'dan Nasıl Kaçtı?" ve "Cehennemde Gördüklerim" başlıklarıyla yayınladı. Bu anılar toplanarak 1974 yılında "Düşman Geliyor" adıyla bir kitap halinde basıldı. Son olarak 1989 yılında genişletilmiş şekilde "Hürriyete Uçan Türk Mehmet Altunbay'ın Hatıraları" adıyla Azerbaycan Kültür Derneği Yayını olarak yayımlandı.

Sinema filmi ise Genelkurmay Başkanlığının 6 Aralık 1966 tarihli emri ile "milli ve moral eğitiminde faydalı görülen, milli amaçlar ve milli menfaatler bakımından personeli uyarıcı" görüldüğünden Ordu Foto Film Merkezi tarafından çekilmesine karar verildi. Film "501 Numaralı Hücre" adı ile gösterime girdi. Bu film 2 ayrı devre halinde gösterimde kaldı. 1968-1971 yılları arasında Türkiye'deki birçok sinemada gösterildi. Yaklaşık 6,5 milyon kişi filmi izledi. Bu film 29 Haziran 1971'de TRT televizyonunda da gösterildi.

Sovyetler Birliği'nden kaçarak Türkiye'ye sığınan Mehmet Altunbay yaşadığı dönemde önemli olaylara tanıklık etmiştir. Birçok olayın doğrudan içinde yer almıştır. Bunları yazması ve bir sinema filmi haline getirmesi yakın dönem Türk tarihi açısından önemlidir. Yayınladığı ve kitap haline getirdiği anıları; Ermenilerin Azerilere yaptığı zulümler, Rusların bu zulüm döneminde Ermenileri desteklemesi ve bu süreçte Azerilerin yaşadığı acıları yansıtması bakımından dikkate değerdir. Öte yandan 2. Dünya Savaşı içinde Azerilerin yaşadığı güçlükler özellikle sinema filminde çok etkili bir üslupla dile getirilmiştir. Savaş sonrası iki kutuplu dünyada Türkiye'nin Batı ittifakı içinde yer alması SSCB ile ilişkilerde kritik bir rol üstlenmesine yol açmıştır. Çünkü SSCB idaresinde çok sayıda Türk soylu halk vardır. Bu toplulukların sorunlarının dile getirilmesinde Türkiye önemli bir rol üstlenmiştir.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye bulunduğu coğrafi konumunun taşıdığı risk dolayısıyla Batı ittifakı içinde yer almasına rağmen özellikle SSCB'ye

karşı dengeli bir politika izlemek yolunu tercih etmiştir. Bu süreçte Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye gelmiş olan Azeriler ve diğer Türk toplulukları mensupları Türkiye'de siyasal, sosyal ve kültürel anlamda önemli çalışmalar yapmışlardır. Cemiyetler kurmuşlar, basın yayın faaliyetlerinde bulunmuşlar ve esaret altında olduklarını düşündükleri soydaşlarının sesini dünyaya duyurmaya çalışmışlardır. İşte bu ortamda Mehmet Altunbay'ın yaptıkları ve yayınladıkları önemlidir. Bu bildiri ile çok sınırlı bir çevrede tanınan Mehmet Altunbay ve yaptıkları tanıtılmaya çalışılacaktır. Öte yandan adı ve varlığı bilinmesine rağmen hakkında ayrıntılı bir çalışma yapılmamış olan "501 Numaralı Hücre" adlı sinema filmi bütün boyutlarıyla incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Altunbay, Hasan Zeynalı, 501 Numaralı Hücre filmi, Ordu Foto Film Merkezi, Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)

Giriş

Mehmet Altunbay tarihte, Sovyetler Birliği'nden "Hürriyete uçan(kaçan) ilk Türk" olarak anılmakta ve bilinmektedir.¹ 2. Dünya Savaşı içinde birkaç arkadaşı ile birlikte bir Rus uçağını kaçıırarak İran'ın kuzeyine iniş yapmıştır. İran'dan Türkiye'ye geçmek amacıyla uzun zaman zorlu uğraşlarda bulunmuş ve 9 ay sonra Türkiye'ye giriş yapabilmiştir. Kendisi gibi Türkiye'ye gelebilen diğer arkadaşı da Hasan Zeynalı'dır. Her ikisi de Türkiye'ye iltica ederek havacılık teşkilatı içinde görev almışlardır. Mehmet Altunbay 1943 yılında Genelkurmay Başkanlığının izni ile Eskişehir'deki Hava Okulu'nda kursa katılmış ve yeniden bir pilotluk diploması alarak 1945-1960 yılları arasında THY'de pilot olarak görev yapmıştır. Hasan Zeynalı da Türkiye'ye geldiğinden itibaren emekli olana kadar Türk Hava Kurumu ve Türk Kuşu içinde hizmet vermiştir.² Hasan Zeynalı da pilottu. 1912 Revan doğumludur. Ailesi Ermeniler tarafında katliama uğramış ve bu yüzden Gence'ye göç etmek zorunda kalmış bir kişiydi. Uzun yıllar Türk Kuşu'nda öğretmen pilot olarak görev yapmış ve birçok pilotun yetişmesini sağlamıştır. O da Mehmet Altunbay gibi Türkiye'deki Azerbaycan derneklerinde aktif faaliyetler yürüttü. Çeşitli dergilerde Azerbaycan ve havacılık hakkında yazılar yazdı. 1997'de İstanbul'da vefat etti.³

Türk kamuoyu ve bilim dünyası, Mehmet Altunbay ve Rusya'dan kaçış öyküsünü ilk kez 1953 yılında duymuştur. Bu tarihte Hürriyet ve Yeni Sabah Gazeteleri'nde Rusya'dan kaçış öyküsü tefrika halinde yayımlandı.⁴ Kıbrıs'ta da İstiklal Gazetesi Nisan-Temmuz 1953 tarihlerinde bu kaçış öyküsünü 56 sayıda yayınladı.⁵ Mehmet Altunbay bu tarihten itibaren Sovyetler Birliği rejimi ve burada yaşadıkları hakkında çeşitli derneklerde ve cemiyetlerde çok sayıda konferanslar verdi. Gerek anıları gerekse konferanslarda anlattıkları

¹ Mehmet Altunbay, **Düşman Geliyor Tarihte Hürriyete İlk Uçan Adam**, 1974; Haz. Melahat Altunbay, **Hürriyete Uçan Türk Mehmet Altunbay'ın Hatıraları**, Ankara, 1989.

² Dahiliye Vekaleti, **Aym Tarihi**, Aralık, 1954. 18 Aralık 1954 günü Türk Hava Kurumu tarafından madalya ile ödüllendirildi.

³ Aygün Attar - Sebahattin Şimşir, **Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycanlı Türkleri**, Berikan Yayınları, Ankara, 2013, s. 229.

⁴ M. Altunbay, **a.g.e.**, s. 7.

⁵ **İstiklal Gazetesi**, 30 Nisan-4 Temmuz 1953, Sahibi ve Başmuharriri M. Necati Özkan, Lefkoşa-Kıbrıs.

dönemin birçok gazetesinde haber olarak yayınlandı. 1960-1963 yılları arasında ise bir süre Azatlık Radyosu Azerbaycan Şubesi'nde görev yaptı. Altunbay bu aktif faaliyetleri yürütürken öte yandan bu yaşadıklarının bir sinema filmi haline gelmesini istedi. Çeşitli girişimlerde bulundu. Dönemin Genelkurmay Başkanı bu anıların Ordu Foto Film Merkezi tarafından film haline getirilmesi emrini verdi. 1966 yılı sonlarında filmin çekilmesine karar verildi. Filmin senaryo, malzeme ve ekip hazırlıkları kısa sürede tamamlandı. Filmin yönetmenliğini Foto Film Merkezi Komutanı Albay Nusret Eraslan yaptı. Filmin senaryosu Mehmet Altunbay tarafından hazırlandı. Filmin çekimine ise 1967 yılının Şubat ayında başlandı. Dönemin Devlet Tiyatroları sanatçıları ile Devlet Opera ve Balesi sanatçıları filmde görev aldılar. Ankara'nın çeşitli bölgelerinde ve askeri mekânlarda çekilen ve 1968-1971 yılları arası Türkiye'nin birçok yerinde gösterimi yapılan filmi 6,5 milyon kişi izledi. Bu filmin etkisi ve dönemin siyasal yapısı dolayısıyla Altunbay konferanslarına ağırlık verdi. Bu konferanslardaki talep üzerine yaşadıklarını kitap haline getirdi. Gerek o dönemde çeşitli gazetelerde yayınlanmış anıları gerekse konferanslarda anlattıklarını yeniden gözden geçirerek "Düşman Geliyor" üst başlığı ve "Tarihte Hürriyete İlk Uçan Türk" alt başlığı ile 1974 yılında yayınladı.⁶ Bu anılar yayınlandıktan sonra Altunbay'ın yaşadıkları ve başından geçen olaylar toplumda ilgi odağı oluşturdu. Bunun üzerine Altunbay, ailesi ve atalarını da anlatacağı ve çocukluk anılarını da dahil edeceği kapsamlı bir hatırat hazırlamaya başladı. Ancak bu hatıratı yayınlamadan 1987 yılında vefat etti. Eşi Melahat Altunbay bu anıların müsveddeleri üzerinde bir çalışma yaparak "Hürriyete Uçan Türk Mehmet Altunbay'ın Hatıraları" adı ile yayınlanmasını sağladı. Bu kitap Azerbaycan Kültür Derneği yayını olarak 1989 yılında yayınlandı.

Bu bildiriye; günümüz kamuoyu ve bilim dünyası tarafından çok az tanınan Mehmet Altunbay'ın biyografisi, gazetelerde yayınlanan anıları, kendi yazdığı kitabı, kendi hazırladığı ancak ölümü dolayısı ile eşi tarafından hazırlanan ve Azerbaycan Kültür Derneğince yayınlanan hatıraları ile 1967 yılında çekimi yapılan ve senaryosunu kendisinin hazırladığı Rusya'dan kaçışın konu edildiği "501 Numaralı Hücre" isimli film incelenecektir.

⁶ Mehmet Altunbay, **Düşman Geliyor - Tarihte Hürriyete İlk Uçan Adam**, Yeni Asya Yayınları, 1974.

Mehmet Altunbay Kimdir?

Mehmet Altunbay 1911 yılında Gence’de doğdu. Babasının adı İbrahim, annesinin Begüm idi. Çocukken ailesi Ermenilerin ve Ruslar’ın saldırısına uğradı. Ailesinin ve yakınlarının birçoğu Ermeniler ve Ruslar tarafından öldürüldü. Hayatını devam ettirmekte güçlük çekti. Çeşitli şehirlerden sonra Bakü’ye yerleşti. Burada üniversite eğitimi görürken okulu terk etti. Odessa’daki Askeri Hava Okulu’na geçti ve buradan 1933 yılında subay olarak mezun oldu. Sovyetler Birliği’nin birçok bölgesinde pilot olarak görev yaptı. Mesleğindeki başarıları dolayısı ile olağanüstü takdirnameler aldı. 1939 yılında Bakü Hava Okulu Uçuş Birliği Komutanı iken Türk olduğu için dönemin rejiminin çeşitli baskılarına ve zorlamalarına maruz kaldı. Bu baskılar dayanılmaz boyutlara ulaştıkça kendisi ile aynı kaderi paylaşan bazı arkadaşlarıyla birlikte gizli bir direniş cemiyeti kurdular. Bu gizli cemiyet rejim tarafından ağır baskılara uğradı. Birçok rejim muhalifi direnişçi kurşuna dizildi veya hapsedildi. Bazıları da sürgüne gönderildi. Bu süreçte Mehmet Altunbay tehlikenin gittikçe yaygınlaştığını ve yaklaştığını gördü. Bu durumda kendi ifadesiyle iki seçeneği kalmıştı; “Ya ölecek ya da ülkeden kaçacaktı”. 1941 yılı içinde bu şekilde mücadelesine devam ederken 2 arkadaşı ile birlikte bir yolcu uçağını ele geçirdi. Uçağın pilotluğunu kendisi yaptı. Uçak havada iken Rus sınır muhafızları ateş açtılar. Uçak yara aldı. Türkiye’ye kaçmayı planlarken bu hesapta olmayan gelişme dolayısı ile en yakın güvenli bölgeye inme kararı verdiler. Ülkenin güneyine yönelerek İran Azerbaycanı’na inmek istediler. Uçak havada yanmak üzere iken mecburi iniş yaptılar. İran Hükümeti bu sığınmacıları iyi karşılamadı. Türkiye’ye iltica etmek isteyen bu kişileri hapse attı. Mehmet Altunbay ve 2 arkadaşı 9 ay boyunca Tebriz’de hapiste kaldılar. Türk elçiliği ile irtibat kurmak istekleri engellendi.⁷ 1941 yılı içinde İran Azerbaycanı komünist bir idare altına girdi. Bu yönetim hapisteki bu kişileri Sovyet hükümetine teslim etmek eğilimi gösterdi. Bunun üzerine hapis haneden kaçarak Türk Elçiliğine sığınma girişiminde bulundular. Bu sırada bir arkadaşları öldürüldü. Kendileri de Sovyet askerleri tarafından yakalandılar. Türk Elçiliği bu kişilerin kendi vatandaşları olduğuna dair bir yazı hazırlayarak Mehmet Altunbay ve yanındaki arkadaşı Hasan Zeynalli’yı bu tehlikenen kurtardı. Türkiye’ye doğru uzun bir yolculuğa çıktılar. Bağdat’a geldiler. Burası da İngilizlerin kontrolü altında bir bölgeydi. Burada da; Alman

⁷ Nikpur Cabbarli, *Azərbaycan Mühacirət Nəsr*, Bakı, 2011, s. 66-67.

yanlısı oldukları ithamına uğrayarak İngilizlerin baskısı altında kaldılar ve İngilizler tarafından hapse atıldılar. Bağdat Türk Büyükelçisinin girişimleri ile hapisten kurtarılarak Türkiye'ye gönderildiler. 1941 yılı sonlarında Türkiye'ye iltica ettiler.⁸

Mehmet Altunbay, Türkçülük hareketinin önemli şahıslarından Reha Oğuz Türkkân'ın aracılığı ile Nuri Demirağ'ın kurduğu Gök Okulu'nda baş pilot olarak çalışmaya başladı. 11 Şubat 1944 tarihinde ilk Türk yolcu uçağının test uçuşunda yardımcı pilot olarak görev aldı. Bu uçağın 26 Mayıs tarihindeki İstanbul'dan Ankara'ya ilk uçuşun yapıldığı ve basın mensuplarının da katıldığı resmi uçuşunu gerçekleştirdi.⁹ 1944 yılında Nuri Demirağ, Uçak Fabrikası'nı kapatmak zorunda kalınca görevi sona erdi. 3 Mayıs 1944 Türkçülük-Turancılık Davası'nda yargılananlar arasında Mehmet Altunbay da vardı.¹⁰ 1952 yılında ilk özel havacılık şirketi Gök Tur'u kurdu. Ancak 1 yıl sonra şirketini kapatmak zorunda kaldı. 1960 yılına kadar THY'de baş pilot olarak çalıştı.¹¹

Hakkındaki ilk haber 9 Mart 1953 tarihinde Kıbrıs'ta yayınlanan Bozkurt Gazetesi tarafından "Bir Türk Pilotu Rusya'dan Kaçtı. Kızılıordu'da senelerce vazife görmüştü" başlığı ile verildi.¹² 1953 yılından itibaren Rusya'dan kaçış anıları Hürriyet, Yeni Sabah¹³, İstiklal (Lefkoşa-Kıbrıs) gibi gazetelerde yayınlandı.¹⁴ 1960-1963 yılları arasında ise bir süre Azatlık Radyosu Azerbaycan Şubesi'nde görev yaptı.¹⁵ Amerika ve Almanya'da bulundu. 1963'te Ankara'ya yerleşti. Etimesgut'ta bir demir doğrama atölyesi açtı. Burada daha çok resmî kurumlarla çalıştı.¹⁶ 1966 yılında, Rusya'dan kaçış anılarından oluşan bir filmin senaryosunu hazırladı. Bu filmin 1967 yılında Ordu Foto Film Merkezi tarafından çekilmesini sağladı. 1968-1974 yılları arasında Sovyet re-

⁸ Haz. M. Altunbay, **a.g.e.**, s. XI-XIII.

⁹ **MSI Aylık Savunma Teknolojileri Dergisi**, Sayı: 088, Aralık 2014, s. 66, <http://www.tonbil.com/nuri-demirag-ucaklari/> (16.09.2016 tarihli erişim)

¹⁰ Necmeddin Sefercioğlu, **3 Mayıs 1944 ve Türkçülük Dâvâsı**, Ankara, 2009, s. 48.

¹¹ Celal Öcal, <http://turkctarih.com/mehmet-altunbay/> (16.09.2016 tarihli erişim)

¹² **Bozkurt Gazetesi** (Magosa-Kıbrıs); 9 Mart 1953, Sayı: 243.

¹³ Haz. M. Altunbay, **a.g.e.**, s. XIV.

¹⁴ **İstiklal Gazetesi**, 30 Nisan-4 Temmuz 1953.

¹⁵ Haz. M. Altunbay, **a.g.e.**, s. XIV.

¹⁶ <http://axar.az/m/view.php?id=20599> (16.09.2016 tarihli erişim)

jimi, komünizm, şahsi anıları ve Azerbaycan konuları başta olmak üzere gençlere yüzlerce konferans verdi.¹⁷ Azerbaycan derneklerinde aktif görevler aldı.¹⁸ Dergilerde Komünizm ve Azerbaycan konularında yazılar yazdı.¹⁹ 1974 yılında, çocukluk yıllarında Rusların ve Ermenilerin ailesine ve diğer halka yaptıklarını anı şeklinde yayınladı.

Mehmet Altunbay Türkiye'ye iltica etmeden önce Azerbaycan'da Gülsüm Hanım ile evliydi. Gülsüm Hanım'dan biri kız 2 çocuğu oldu. Erkek çocuğunun adı Oktay idi. Kızının ise Rus gizli servisi tarafından 2 yaşlarında iken kaçırıldığı ve bir daha kendisinden haber alınamadığı söylenmektedir. Oğlu Oktay bugün Azerbaycan'da yaşamaktadır. Çevirmen, şair ve yazardır.²⁰ Türkiye'ye geldikten sonra Tiftikçizadeler denilen Ankaralı bir ailenin kızı olan Melahat (Tiftik) Hanım ile bir evlilik daha yaptı. Bu evliliğinden de yine Oktay adını verdikleri bir oğlu oldu. Oktay Altunbay bugün İsveç'te pilot olarak çalışmaktadır.²¹

Mehmet Altunbay 27 Aralık 1987 yılında Ankara'da kalp krizinden vefat etti. 28 Aralık günü Ankara'da Karşıyaka Mezarlığı'na defnedildi.²²

1974 yılında çocukluk dönemi anılarının yayınlandığı kitabının önsözünde "hayatımın özü" başlığı ile şunları yazmaktadır: "Ben Mehmet Altunbay; imansızlığın, dinsizliğin, hürriyetsizliğin, köleliğin, esaretin ve sefaletin beşiği olan, insan hak ve hürriyetinin çiğnendiği Komünist rejimden gelen Azerbaycanlı bir Müslüman Türküm. Daha doğrusu ben; dili bir, dini bir, milliyeti bir, medeniyeti, tarihi ananesi, hâsılı her şeyi bir olan Anadolu Türkünün öz be öz kardeşiyim. Öz be öz kanındanım... Ben Mehmet Altunbay; milyonlarca insanın cesetlerine basarak dünyaya meydan okuyan, çizmelerin altında

¹⁷ Haz. M. Altunbay, a.g.e., s. XIV; **Devlet Dergisi**, Sayı: 197, 13 Ağustos 1973, s. 11.

¹⁸ Devrim Şenel, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi Üzerine Bir İnceleme**, Yıl:1982-1986, s. 239-258. Sayılar, **Niğde Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Niğde, 2008, s. 14-15; Sami Yavrucuk, "Mehmet Resulzade Beği Analım", **Yeniçağ Gazetesi**, <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/mobi/mehmet-resulzade-begi-analim-7464yy.htm> (16.09.2016 tarihli erişim)

¹⁹ Necmeddin Sefercioğlu, **Türkçü Dergiler**, Ankara, 2008.

²⁰ <http://axar.az/news/21019#ad-image-0> (16.09.2016 tarihli erişim)

²¹ Aynı yer.

²² **Ankara Mezarlıklar Müdürlüğü Karşıyaka Mezarlığı**, Ada No: E/2 - Parsel No: 498.

hürriyet aşığı insanların kan pıhtıları bulunan serapa zulüm ve barbarlık ülkesinden; uçsuz bucaksız steplerinde mızraklanan, dövülen, açlıktan ölüme terk edilen, zindanlarda tüyler ürpertici işkencelerle öldürülen, bir nefes hürriyet uğruna hayatlarını feda eden ve bir gün mutlak surette hürriyetin galebe çalacağına inanan şuurlu, azimli, cesur, faziletli ve yiğitöğlü yiğitlerin yanından geliyorum.”²³

Kapsamlı olarak hazırladığı anılarını ölümü dolayısı ile yayınlama fırsatı bulamadı. Bu çalışma eşi tarafından yayınlandı. Bu anıların giriş bölümünde de şunları yazmaktadır: “Tarihte hürriyete uçan ilk Türküm. Hatta o zaman dünyada ilk defa cereyan etmiş olan bu tarihi olayı, Türklüğümüzün yüce gururuna eklediğimiz zaman diyebilirim ki ben tarihte komünist Rusya’dan hürriyete uçan yalnız ilk Türk değil aynı zamanda ilk insanım.”²⁴ Mehmet Altunbay hürriyete uçan ilk kişinin kendisi olduğu vurgusunu 11 Haziran 1971 tarihinde Milliyet gazetesinde yayınlanan “Tarihin İlk Uçak Kaçırın Adamı” başlıklı bir yazıda başka bir kişinin hürriyete uçan ilk kişi olduğunun yazılması üzerine bu gazeteye gönderdiği açıklamada şöyle ifade etmektedir: “Tarihin ilk uçak kaçırın adamı Romanyalı Aurel Dobre değil, Azerbaycan Türklerinden Mehmet Altunbay ve iki arkadaşıdır. Yıllarca, Azerbaycan’ın başkenti Bakü Hava Okulu’nun Kumandanlığı yapmış olan Mehmet Altunbay, iki arkadaşı ile birlikte 1939 yılında komünist mezaliminden uçakla kaçmaya muvaffak olmuşlardı... Uzun ve korkunç maceralardan sonra Türkiye’ye, daha doğrusu bütün Türklerin anavatanına iltica etmeyi başardık.”²⁵

Ölümünden sonra anılarını yayına hazırlayan eşi Melahat Altunbay “Sunuş” bölümünde; “*Tarihte Hürriyete Uçan İlk İnsan*”. Bu kelimelerle ifade etmişti kitabının ismini. Bu ifade aynı zamanda 75 yıllık tarihi canlı olarak yaşayan ömrünün az ve öz ifadesi idi. Hayatı boyunca komünist rejimlerin iç yüzünü, özgür dünyanın özgür insanlarına tanıtmaya çalışan mümtaz insan, hürriyet aşığı, Azerbaycanlı “Tarihte komünist Rusya’dan uçak ile hürriyete uçan ilk insan” değerli eşim Mehmet Altunbay, bu kitabını yazdıktan iki ay sonra, yorgun kalbine yenik düşerek aramızdan ayrıldı” demektedir.²⁶

²³ M. Altunbay, **a.g.e.**, s. 5.

²⁴ Haz. M. Altunbay, **a.g.e.**, s. IX.

²⁵ **Milliyet Gazetesi**, 11 Haziran 1971.

²⁶ Haz. M. Altunbay, **a.g.e.**, s. VII.

Mehmet Altunbay küçük yaşından itibaren başından geçenleri kaleme almış ve bu anıların en önemli safhasını oluşturan Türkiye'ye kaçış serüvenini de bir sinema filmi haline getirmiştir. Bütün anlatımlarda hürriyete ilk uçan/kaçan kişinin Mehmet Altunbay olduğu vurgusu yapılmaktadır.

Mehmet Altunbay'ın Yayınlanmış Anıları

Mehmet Altunbay'ın anıları ilk olarak 1953 yılında tefrika halinde ve “Türk Pilotu Mehmet Altunbay Rusya’dan Nasıl Kaçtı?”, “Cehennemde Gördüklerim” başlıkları ile Hürriyet, Yeni Sabah ve İstiklal (Kıbrıs) gazetelerinde yayımlandı. Gazetelerde yayınlanan anılar doğrudan Rusya’dan kaçış sürecini anlatmaktadır. Çocukluk anıları, ailesinin durumu, Rus ve Ermenilerin ailesine ve çevresine yaptıkları konusu ise bir hatırlama olarak yansıtılmaktadır. Bu geçmişi hatırlama anlatımı 1974 yılında yayınlanan ilk anılarında anlatılan konuları kapsamaktadır. Gazetelerdeki bu ilk anılar uçağın Güney Azerbaycan’ın Pireverdi köyü yakınlarına zorunlu iniş yapması ve buradan Tebriz’e doğru götürülmeleri ile bitmektedir.²⁷ İran’da yaşadıkları, hapis hayatı ve İran hükümetinin baskıları bu anlatımda yer almamaktadır. Yine Bağdat üzerinden Türkiye’ye geliş süreci de bu anılarda bulunmamaktadır. Bu yönü ile yayınlanan ilk anılarda özellikle bir Demir Perde ülkesinden, doğu blokundan, komünizmden nasıl başarı ile kaçıldığına dikkat çekilmektedir. Bu başarılı kaçış anlatılırken, Sovyetler Birliği yönetiminin despotluğuna, acımasızlığına ve insanlara yapılan işkence ve zulümlere vurgu yapılmaktadır. Ayrıca çocukluk dönemine yönelik hatırlamaya dayalı anlatımlarda Ermenilerin ve Rusların ailesine ve çevresine yaptıkları işkence ve zulümlerden de bahsedilmektedir. Bu yönüyle bu anılar edebi bir nitelikten ziyade siyasi propaganda özelliği taşımaktadır. Öte yandan bu dönem İran’ın kuzeyi Rusya’nın ve Batılı devletlerin mücadele alanı durumundaydı. Bu bölgede yerel yönetimler etkinlik mücadelesi veriyorlardı. Rusya siyasi ve askeri gücünü kullanarak Kuzey İran’da güç kazanmaya çalışıyordu. Mehmet Altunbay ve arkadaşlarının uçakla zorunlu iniş yaptığı yerler bu yüzden çok tehlikeli ve karışık bir konumdaydı.²⁸

²⁷ **İstiklal Gazetesi**, 10 Mayıs 1953.

²⁸ Suat Akgül, “İkinci Dünya Savaşında Rusya’nın Kuzey İran’daki Faaliyetlerinin Bölgeye ve Türkiye’ye Etkisi”, **Genelkurmay Başkanlığı 6 ncı Askeri Tarih Semineri**, İstanbul, 1995.

Gazetelerde yayınlanan anıların ilk bölümünde şu cümleler yer almaktaydı: “Kasvet dolu yağmurlu bir gecede komünist cehenneminden kaçmak kararını vermiş ve tatbikata geçmiştik. Hürriyet ve insanca yaşama uğrunda bütün ümidimizi planımızı tatbika başlamıştık. Parolamız şuydu: Ya hürriyet, ya ölüm!.. Kızıl Bolşevik cehenneminden kurtulup hürriyetin engin ufuklarına kavuşmak isteyen üç samimi arkadaştık. Hepimiz hürriyete kavuşmak uğrunda bu tehlikeli maceraya atılmıştık. Gayemiz bizi yekvücut yapmıştı... Hepimizin kafasında bu heyecan dolu düşünceler şerit gibi geçerken ayrı bir acı, doğup büyüdüğümüz, havasını teneffüs ettiğimiz topraklardan ayrılmak acısı da kalbimizi yakıyordu. 30 yıldan beri komünizmin vahşi pençesinde inleyen 50 milyona yakın Türkün vatan sevgisi, birçok Türk evlatlarının kanına mal olmuştu. Kim bilir başlarına daha neler gelecekti?”²⁹

Mehmet Altunbay yıllar sonra bu anıların bir kısmını kitap haline getirdi. Bu konuda “Hayatımın Özü” başlıklı kitap takdim yazısının “Umumi Arzu Üzerine Bir Açıklama” başlıklı bölümünde şunları söylemektedir: “Anavata gelikten sonra, 1953-1954 senelerinde, hatıralarımı ilk defa, Hürriyet ve Yeni Sabah gazeteleri aylarca tefrika ettiler. Daha sonra İstanbul, Ankara, İzmir ve tüm Türkiyemizin illerinde yüzlerce gazeteler hatıralarımdan sahneler neşrettiler. Şimdiye kadar binlerce vatandaştan aldığım mektuplarda; ‘Tarihte Hürriyete İlk Uçan Adam’ adlı hayat hikâyemin tümünü bir arada okumak arzusu izhar ediliyordu. Bu vatandaşlarıma yürekten teşekkür ederim. Kendilerinin bu arzularına hizmet etmek en kutsal görevim olacaktır.”³⁰

Bu anılar 1974 yılı sonunda kitap haline getirildi. Kitabın ilk bölümünün başlığı “Düşman Geliyor” şeklindedir. Diğer alt başlıklar da şöyledir: “Ananın Duası, Azerbaycan Ufuklarındaki Ses, Su...Su..., Soğan Ekmek, Ananın Gözyaşları, Ağlama Ana, Üzülme Yavrum Baban da Gelecek, Öldürülen Kadınlar, Komünist Yalanı, Moskof Ayısı, Komünist Soygunu, Ulu Rabbim Lenin’i ve Askerlerini Mahveyle, 60 Milyon Esir Türk İlleri, Susuzluktan Çıldıranlar, Ekmek En Aziz ve En Leziz Nimet, Lenin’in Askerleri Sığıra Benziyorlar, Ermenilerin Kalleşliği, Esaret ve Zulmün Adı: Hürriyet ve Adalet, Defolun Vatanımızdan, Lenin’in Muşiki Balkondan Uludu, İnsanlığın Yüz Ka-

²⁹ **İstiklal Gazetesi**, 30 Nisan 1953.

³⁰ M. Altunbay, **a.g.e.**, s. 7-8.

rası Komünizm, İslam Türk Dünyasının Matem Günü, Komünistler Yalancıdırlar, Kurşuna Dizilen Azerbaycan Köylüsü, Hürriyet Ama, Elverişli Ortam, Açtı Perişandı İnandı, Sel Gibi Kardeş Kanı Aktı, Neler Vadedilmemişti, Hayır, Kardeşmiş, Yılandan Dost Olur Ama Komünistten Asla, Şaşkın Örnek, Komünist Neşriyat, Hilelerle, Lütfen”.³¹

Kitap haline getirilen bu anılar gazetelerde tefrika edilen anılardan farklıdır. Bu yönü ile gazetede yayınlanan anıların toplanmış hali denilemez. Mehmet Altunbay’ın çocukken ailesinin ve çevresinin başına gelenleri anlattığı bölümler ile Ruslar ve Ermenilerin Azerbaycan halkına yaptıklarının anlatımı büyük oranda benzeşmektedir. Ancak bu kitapta komünizm karşıtlığı daha belirgin ve dikkat çekicidir. Ayrıca bu anılarda dini motifler daha ön plana çıkarılmıştır. Rusya’dan kaçış süreci ise hiç işlenmemiştir.

1989 yılında eşi Melahat Altunbay tarafından hazırlanan “Mehmet Altunbay’ın Hatıraları” adlı kitapta belirtildiği gibi Mehmet Altunbay ölmeden önce tüm anılarını içeren bir kitap çalışması içindedir. Yine oğlu Oktay Altunbay da bir Azerbaycan sitesi ile yaptığı mülakatta kendisinde babasının yayınlanmamış anıları olduğunu ve bunları yayınlamak için çalıştığını belirtmektedir. Bu kaynaklardan anlaşıldığına göre Mehmet Altunbay’ın tüm anılarını kapsayan bir çalışma henüz mevcut değildir. 1989 yılında yayınlanmış olan anılar da ağırlıklı 1918-1920 yıllarında Ermenilerin Azerilere yapmış oldukları mezalimi anlatmaktadır. Bu süreçte Ruslarla Ermenilerin işbirliğine vurgu yapılmaktadır. Son birkaç sayfada ise pilot olarak yaptığı görevden ve Türkiye’ye kaçışından bahsetmektedir. Bu kitap gerek gazetelerde yayınlanan gerekse 1974 yılında kitap haline getirilen anılardaki anlatımlardan daha edebi ve daha ustacdır. Bu kitapta ağırlıklı Ermenilerin Azerbaycan’da yapmış oldukları kötülükler ve Rusların Ermenilere verdiği destek anlatılmaktadır. Komünizm ideolojisi karşıtlığı bu kitapta ön planda değildir. Ayrıca dini temalara, ilk kitaptaki kadar yer verilmemiştir. Bu kitapta kendi soy tarihine de yer vermekte, aile ve yakın çevresini diğer yayınladıklarına göre daha fazla anlatmaktadır.³²

³¹ A.g.e., s. 9-55.

³² Haz. M. Altunbay, a.g.e., s. 13-75; Almaz Həsənqızı, “Mühacir Yazıçı Məmməd Altunbay Yaradıcılığında Soyqırım Məsələsi”, **Soyqırımlar Həq Yaddaşında Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları** (02 Mart 2015-ci il Bakı şəhəri), Bakı, 2015, s. 40-50.

Mehmet Altunbay'ın anıları şu satırlarla sona ermektedir: “Bir gün kendi kendime karar verdim. Ben de büyük dayım gibi Türkiye'ye kaçmalıydım. Karımı, iki çocuğumu ve bütün yakınlarımı geride bırakarak 1942 yılında Türkiye'ye kaçtım. Bu kaçışın hikâyesi 500 sayfalık bir roman konusudur. Ben-den sonra komünistler bütün yakınlarımı Sibiryaya sürdüler. O zaman 2 yaşında olan sevgili kızım hâlâ kayıptır. Ailemin Sibiryada geçen 10 yılı bütün insanlığın yüz karasıdır. Ben bir gün o kaçışın, hürriyete uçuşun romanını yazmak istiyorum. Akıllara durgunluk verecek, o dehşet günleri yazmazsam, yazamazsam bunun üzüntüsünü ebediyen yaşayacağım. Yaşamayı şimdi sadece bunun için istiyorum.”³³ Bu son satırlardan da anlaşıldığı gibi Mehmet Altunbay Rusya'dan kaçışını tam olarak kaleme almamış ve yayınlamamıştır. Bu kaçış anılarını yayınlamayı düşünmektedir. Oğlu Oktay Altunbay kendisinde yayınlanmamış bazı anılar olduğunu ifade etmektedir.³⁴ Bu anıların kaçış anıları olma ihtimali yüksektir. Eğer öyle ise bu durumda kaçış süreci bütün yönleri ile ortaya çıkacaktır. Özellikle kaçış tarihi olarak çeşitli yerlerde belirtilen 1939, 1941 ve 1942 gibi tarihlerin hangisinin doğru olduğu anlaşılacaktır. Mehmet Altunbay ve birkaç havacının bir Rus uçağı ile Türkiye'nin kuzeydoğu istikametinden gelip Kars üzerinden geçerek Erzurum'a iniş yaptığı bilgileri de M. Altunbay'ın çok yakınında bulunmuş bazı kişilerin anılarında yer almaktadır. 2. Dünya Harbi içinde Türkiye'ye doğu sınır bölgesinden yapılan iltica amaçlı girişlerin büyük çoğunluğu Kars ve Iğdır bölgesi üzerinden yapılmaktaydı.³⁵ ATASE Arşivi'nde mevcut bazı belgelerden, Türkiye'nin doğu sınır bölgelerinden SSCB vatandaşı bazı kişilerin iltica amacıyla giriş yaptıklarına dair bilgiler vardır. Bunlar arasında bir Rus uçağı ve pilotu ile bazı paraşütçülerin de olduğu yazışmalardan anlaşılmaktadır.³⁶ Ancak Mehmet Altunbay gerek kitap olarak yayınlanan anılarında gerekse sinema filminde bu konudan bahsetmemektedir.

³³ Haz. M. Altunbay, **a.g.e.**, s. 253-254.

³⁴ <http://axar.az/news/20934#ad-image-0> (16.09.2016 tarihli erişim)

³⁵ Arzu Yıldız-İsmail Yavuz-Mahmut Kiper, “Türk Havacılık Tarihinin 100 Yıllık Seyir Defteri: Mehmet Kum”, **Mühendislik Mimarlık Öyküleri – V**, TMMOB Yay., 2012, s. 110.

³⁶ **Genelkurmay ATASE Arşivi**, II. Dünya Harbi Koleksiyonu, Kutu: 1, Dosya: 1, Fihrist: 1-147, 149, 154, 155, 158.

Mehmet Altunbay’ın Senaryosunu Yazdığı Hürriyete Kaçışı Anlatan Film: “501 Numaralı Hücre”

Mehmet Altunbay tüm yaşadıklarının bir film haline getirilmesi için büyük bir çaba gösterdi. 1966 yılında dönemin Genelkurmay Başkanı ile bizzat görüşerek bu dileğini kendisine bildirdi. Genelkurmay Başkanı Org. Cemal Tural, filmin Kara Kuvvetleri Komutanlığına çekilmesini istedi. Genelkurmay Başkanlığının 6 Aralık 1966 tarihli emri ile “milli ve moral eğitiminde faydalı görülen, milli amaçlar ve milli menfaatler bakımından personeli uyarıcı” görüldüğünden Ordu Foto Film Merkezi tarafından çekilmesine karar verildi.³⁷ Filmin yönetmenliğini Foto Film Merkezi Komutanı Albay Nusret Eraslan yaptı. Filmin senaryosu Mehmet Altunbay tarafından hazırlandı. Filmin çekimine 1967 yılının Şubat ayında başlandı. Film Ankara’nın Mamak, Kızılcahamam ve Etimesgut gibi çeşitli bölgelerinde ve askeri mekânlarda çekildi. Hava ve uçak çekimleri Güvercinlik’teki askeri havaalanında yapıldı. Dönemin Devlet Tiyatrosu sanatçıları ile Devlet Opera ve Balesi sanatçıları filmde görev aldılar. Filmde rol alan sanatçılar gerek o dönem gerekse sonraki dönem Türkiye’nin en önemli sanatçıları idi. Bu filmin çekimi ile ilgili dönemin gazeteleri şunları yazmaktaydı: “501 Numaralı Hücre” filminde; Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Türklerinin 1943 yılı Stalin Rusyasında rejimin belkemiğini yapan NKDV Gizli Polis Örgütü’ne karşı başkaldırı sırasında geçen olayda Stalin yönetiminin ölüm zindanları, kanlı işkenceleri, zulümleri, çeşitli öldürme metotları, Sibiryâ sürgünleri, sefalet ve acıları gösterilmektedir. Olayların içinde yaşamış Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de Hava Okulu Birliği Komutanı iken görevden uzaklaştırılan ve kurşuna dizileceği sırada arkadaşıyla bir Sovyet uçağına binip Türkiye’ye sığınan Mehmet Altunbay’ın anılarından alınarak hazırlanan hikâye, Cemal Tural’ın komünizmle ilgili demecinin yayınlanması sırasında Genelkurmay’a verilmiş, sonunda bunun bir film haline getirilmesi kararlaştırılmıştır. Çekim için sansür (Merkez Film Kontrol Komisyonu) Dışişleri Bakanlığının onayını istemiş, Haluk Bayülken’in hazırladığı ve çekiminde sakınca olmadığını bildirir rapor üzerine de çekime geçilmiştir. Bu film için kendisine tam yetki verilen Ordu Foto Film Merkezi Başkanı Albay Nusret Eraslan, Devlet Tiyatrosu’ndan 80 kişilik dev bir kadro kurmuş, çoğu ordu birliklerinden olmak üzere yüzlerce figüran kul-

³⁷ Haz. M. Altunbay, **a.g.e.**, s. XIV.

lanmıştır. Filmin dekorlarını Refik Eren, kostümlerini Hale Eren, görüntü yönetmenliğini Gani Turanlı ve Yaşar Kutun, ışıkları Kenan Eryılmaz, prodüktörlüğü Melih Altınışık, dansları Suna Eden, müzikleri Nüvid Kodallı yapmıştır. Rol dağılımı ise şöyledir: Mehmet Altunbay rolünde Devlet Tiyatroları Genel Müdürü Cüneyt Gökçer, gizli polis şefi Şahap Akalın, Tilda ve Tamilla rollerinde Ayten Gökçer, gizli polis şefinin kızı Nadya Gülsen Almaçık, pilot Oktay Semih Sergen. Bunlardan başka Tekin Akmansoy, İlyas Avcı, Muammer Esi, Meliha Ars, Yalın Tolga, Tülay Arkun, Nurşen Girginkoç, Bozkurt Kuruç, Ferdi Merter Fosforoğlu, Serpil Ozman, Adnan Başar, Ali Cengiz, Çoşkun Kara, Mithat Demokan, Azmi Örses, İhsan Şenol, Orhan Kuraner, Muazzez Arçay, Murat Taşkın, Abdülkadir Tulan ile yerli film piyasasından tek kişi Atıf Kaptan, Ankara Maltepe İlkokulu'nda öğrenci olan 10 yaşındaki Ferda Savcı da filmde Ayten Gökçer'in çocukluğunu canlandırmıştır. Geçen kış kar altında Kızılcahamam vadisinde çekilen Sibirya sahnelerinde ordu barakaları zindan olarak kullanılmış, kavga sahnesi için 150 asker, baskın sahneleri için de iki komando birliği, bir istihkâm birliği harekete geçirilmiş, el bombaları, sis bombaları atılmıştır. Ayrıca Muhabere Dairesi'ne bağlı Ordu Film Merkezi'nin developman makinesi ve dünyada sadece üç tane bulunan otomatik matipo, dublaj makinesi, 12 kanallı ses cihazı yönetmenin emrine verilmiştir.³⁸ Kafkas Film, filmin dağıtımını üstlendi. Filmin birinci devresinin/bölümünün afişini Kemal Börteçin, ikinci bölümünün (İkinci Devre) 1968 ve 1969 senesinde ki afişlerini de Mehmet Bal çizmiştir.³⁹ Filmin ilk devresi 86, 2. devresi ise 84 dakika olmak üzere toplam 170 dakikadır.⁴⁰ Filmde çok sayıda uçak kullanılması, hava çekimleri, gerçek top mermisi ile yapılan atışlar ve askeri malzemelerin kullanımı gibi her türlü imkânların değerlendirilmiş olması, Türk sinema tarihi açısından da önemli bir durumdur. Filmin tamamına yakınının askeri mekânlarda çekilmesi de Türk Silahlı Kuvvetleri ve Foto Film Merkezi Komutanlığı tarihi açısından dikkate değerdir.

Tiyatro sanatçısı Cahit Saraç bu film çekilirken askerlik görevini Ordu Foto Film Merkezi'nde yapmaktadır. Film ile ilgili anısı şöyledir: “Askerliğimi Ankara'da Muhabere Okulu'na bağlı 'Ordu Film Merkezinde' yaptım.

³⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**; 23 Aralık 1967.

³⁹ <http://www.insanokur.org/501-numarali-hucre-bir-filim-biyografisi-ve-bendeki-anisi-ayhan-huseyin-ulgenay/> (16.09.2016 tarihli erişim)

⁴⁰ **Özel Arşiv**, 501 Numaralı Hücre ve 501 Numaralı Hücre (İkinci Devre), Kafkas Film.

Buraya geldiğimde Albay Nusret Eraslan'ın rejisörlüğünü yaptığı '501 Numaralı Hücre' adlı filmin hazırlığı yapılıyordu. Film Mehmet Altunbay'ın hayatını anlatıyordu. Renkli olarak çekilecekti. O yıllar renkli çekilen filmlerin sayısı çok azdı. Film çalışmalarında Mehmet Altunbay da bulunuyordu. Askerliğim bu filmle başladı bu filmle bitti. Filmde Devlet Tiyatrosu Genel Müdürü Cüneyt Gökçer, Ayten Kaçmaz (Gökçer), Şahap Akalın, Semih Sergen, Aykut Sözeri, Tekin Akmansoy ve hemen hemen Devlet Tiyatrosu'nun tüm oyuncu kadrosu ile bu film çekiliyordu. Filmin hikâyesi Mehmet Altunbay'ın Sovyet Sosyalist Komünist döneminde Hava Harp Okulu komutanı iken bir Türk subayının bu mertebeye gelmesini hazmedemeyen KGB'nin türlü bahanelerle Mehmet Altunbay için sudan bir sebep bulup idam fermanı çıkarmasından sonra bu hürriyet mücahidinin uçakla Türkiye'ye kaçıp gelmesini konu ediyordu. Filmin senaryosunu Mehmet Altunbay kendisi yazmıştı. Çekim günlerinin Ankara'nın o soğuk karlı günlerinde çoğu sahnelerin çekimi Muhabere Okulu'nda filme alındı. Karlar altında o soğuk günlerde Cüneyt Gökçer film çekimlerinde hasta olmak pahasına birçok sahneleri incecik gömlekle oynamak zorunda kalmıştı. Uzun süren çekimlerden sonra film tamamlanıp Sıhhiye Orduevi Sineması'nda gösterildikten kısa bir süre sonra terhis oldum.”⁴¹

Mehmet Altunbay'ın oğlu Oktay Altunbay'ın film hakkındaki görüşler ve değerlendirmeleri şöyle idi: “Babam Mehmet Altunbay, ne romancı, ne edebiyatçı ve ne de herhangi bir konuda olursa olsun yazarlık iddiasında olan bir insan değildi. Hele hele olayları süslü ve çekici kelimelerle bezeyerek, okuyuculara sunmasını hiç beceremezdi. O, sadece gördüklerini, yaşadıklarını halk dilinde anlatabiliyorsa ne mutluydu ona. Çok çok yıllar önce, daha doğrusu henüz pilot olmadan önce, ikinci sınıf bir gazetede 1,5 yıllık bir muhabirlik yaşantısı olmuştu. Fakat bunu da yüzüne gözüne bulaştırdığını anlatırdı hep. Ama romancı ve yazar olmadığını itiraf eden hürriyete susamış, bu uğurda da ailesini, çocuklarını, anasını, kardeşlerini, yuvasını ve çok sevdiği vatanını, hâsılı hayatta var olan her şeyini, düşmanın kan ve ölüm kusan pençesine terk etmek mecburiyetinde kalan ve hatta hiçbir insanın başından geçmeyen yığın-yığın korkunç maceralardan, zindan işkencelerinden ve yüzde yüz ölümün eşliğinden dönerek, “Tarihte Hürriyete Uçan İlk İnsan” olmanın azıcık olsun bir mükafatı varsa, o da “501 Numaralı Hücre” eserindeki yer yer kısır ifadelerinin ve acemice takdim şeklinin bağışlanmasını arzu etmiştir. İşte

⁴¹ <http://www.cahitsarac.com/page3.php> (16.09.2016 tarihli erişim)

bu eserinde de, yaşadığı ve gördüğü sahnelerin iç yüzünü, karanlıklardan sızararak su yüzüne çıkartmaya çalıştı... Söz konusu film rahmetli babam Mehmet Altunbay'ın Sovyet Sosyalist Komünist rejiminde dönemin Hava Harp Okulu komutanı iken, bir Azeri Türk subayının bu mertebeye gelmesini hazmedemeyen KGB'nin sudan bahanelerle idam ferması çıkartmasının akabinde kendisi ile birlikte olan 2 hürriyet mücahidi arkadaşı ile birlikte kaçarak, kendisini anavatani Türkiye'ye, özgürlüğün kucağına atmasını konu alan bir filmidir. Ordu (Silahlı Kuvvetler) Foto Film Merkezi tarafından çekilen film her ne kadar oyuncular profesyonel olsa dahi yönetmenin zayıflığı neticesi istenilen performansa ulaşmadı. Ama 1968 yılında muhteşem bir gala olmuştu.”⁴²

Filmde kısa bir rolü olan bir sanatçının film ile ilgili; “501 Numaralı Hücre” filmi büyük emeklerle çekildi ve kadrosunun çok kuvvetli olmasına rağmen Türk seyircisinden yeterli ilgiyi görmedi. Daha sonra edindiğim tecrübelerle bunun nedeninin senaryonun bir dramaturg tarafından düzenlenmemişine, senaryonun uygulanışında ve bölüm bağlantılarında hatalar bulunmasına, çekimi yapan kameraların yetersiz oluşuna bağladım. Yine de film, Türk film tarihindeki yerini aldı” şeklinde değerlendirme de bulunmaktadır.⁴³

Film “501 Numaralı Hücre” adı ile gösterime girdi. Bu film 2 ayrı devre halinde gösterimde kaldı. 1968-1971 yılları arasında Türkiye'deki birçok sinemada gösterildi.⁴⁴ Yaklaşık 6,5 milyon kişi filmi izledi. Bu film 29 Haziran 1971'de TRT televizyonunda da gösterildi.⁴⁵ Film izleyen seyirci üzerinde etkili oldu. Özellikle bazı gençlik grupları bu filmin içeriğinden heyecanlanarak çeşitli sloganlar attılar. Heyecanlı tempolar tuttular. Filmin 68 öğrenci hareketleri döneminde gösterimde olması etkisinin yayılmasına yol açtı. TRT'de yayınlanmasının nedeni de 12 Mart olaylarına alternatif bir bakış açısı getirme düşüncesi idi. Öte yandan 1960 sonrası filmlerin çoğu kahramanlık ve tarihi

⁴² <http://www.sinematurk.com/kisi/14092-mehmet-altunbay/yorumlar/> (16.09.2016 tarihli erişim)

⁴³ <http://www.insanokur.org/501-numarali-hucre-bir-filim-biyografisi-ve-bendeki-anisi-ayhan-huseyin-ulgenay/> (16.09.2016 tarihli erişim)

⁴⁴ Örneğin İstanbul'da şu sinemalarda; “Atlantik”, “Feza”, “Fitaş”, “Işın”, **Milliyet Gazetesi**; 7.4.1969, s. 8.

⁴⁵ Haz. M. Altunbay, **a.g.e.**, s. XIV.

konuları işlediğinden filmin dönemsel etkisi daha fazla olmuştur.⁴⁶ Bu tarihlerde filmi izleyen bir gencin gözlemleri ve yaşadıkları ise şöyleydi: “Yıl 1970 Erzurum Lisesi’nde okuyorum. Henüz bıyıklar terlememiş. Erzurum’da “501 Numaralı Hücre” diye belgesel bir film gösteriliyor. Film yaşanmış bir olayı Moskof zulmünü anlatıyor. Komünizmden kaçan havacı Türk subaylarının kaçışını anlatıyor. Olayın kahramanı Mehmet Altunbay filmin gösterildiği şehirlerde konferanslar veriyor; film başlamadan, arada ve filmin sonunda sahneye çıkıp yaşadıklarını bizzat anlatıyor. Film konuşmalarla üç buçuk-dört saat sürüyor ama olayları öylesine gerçek, öğlesine akıcı ki bırakın sıkılmayı nefesiniz kesilerek her anı yaşıyorsunuz. Filmin bitiminde herkes hıçkırıklara boğulurken bir grup; “Kahrolsun komünistler”; “Bütün Türkler bir ordu katılmayan alçaktır; Yasamızda yazılı harpten kaçan alçaktır” diye sloganlar atmaya başlıyor.”⁴⁷

Filmin ana konusu Mehmet Altunbay’ın yayınlanmış anılarından farklılık göstermektedir. 1989 yılında yayınlanmış olan anılar ağırlıklı 1918-1920 yıllarında Ermenilerin Azerilere yapmış oldukları mezalimi anlatmaktadır. Bu süreçte Ruslarla Ermenilerin işbirliğine vurgu yapılmaktadır. Son birkaç sayfada ise pilot olarak yaptığı görevden ve Türkiye’ye kaçışından bahsetmektedir. Bu anıların filme yansımaları çok az oranda olmuştur. Sadece filmin başında çocukluk anılarından bahsedilirken bir benzerlik söz konusudur. Film büyük oranda 1939-1941 yılları dönemini anlatmaktadır. Bu dönemde 2. Dünya Harbi vardır ve Azerbaycan’da Sovyet yönetimine karşı bir direniş örgütü kurulmuştur. Bu direniş örgütünün lideri olan Altunbay, Azerbaycan’ın istiklali için mücadele etmektedir. Sovyet yönetimince örgüt tespit edilir ve mensupları cezalandırılır. Örgüt tamamen yok olmaktadır. Bu durumda son bir teşebbüsle bazı arkadaşları ile birlikte uçak kaçıran Türkiye’ye iltica etmek isterler. Önce İran’a sonra da Bağdat’a geçerler. Büyük işkence ve zulüm görürler. Türk Elçiliğinin gayreti ile esaretten hürriyete kavuşurlar. Film bu kurtuluş ile bitmektedir.⁴⁸

⁴⁶ Serhan Mersin, “Kurtuluş Savaşı Filmleri ve Milli Hamaset”, *Sinecine Sinema Araştırmaları Dergisi* 2/2(2011), s. 37-38.

⁴⁷ Kadir Durak, “Ülkücüye Mektup (1)”, Yayınlandığı yer: <http://www.turan-sesi.com/kose-yazisi/1612/pages/iletisim.html> (16.09.2016 tarihli erişim), *Devlet Dergisi*, Sayı: 58, 11.5.1970, s. 10.

⁴⁸ *Özel Arşiv*, 501 Numaralı Hücre ve 501 Numaralı Hücre (İkinci Devre), Kafkas Film.

Mehmet Altunbay, 1989 yılında yayınlanan anılarında bu kaçış sürecinden bir iki cümle dışında bahsetmez. Filmin nasıl hazırlandığı ve çekildiğinden de bahsedilmez. Filmde de; anılarında yer alan hususlar yoktur. Ama her iki farklı anlatım bir birini tamamlamaktadır. Yani anılarda; 1918-20 yıllarında Ermeni ve Rusların Azerilere yaptığı zulüm ve katliam anlatılırken sinema filminde ise 1939-41 yıllarında Dünya Savaşı ortamının Azerbaycan'a ve Azerilere yansımaları işlenmektedir. Bu iki süreçte de Azerilerin çektiği acı ve ıstıraplı yaşam gözler önüne serilmektedir.

Sonuç

Sovyetler Birliği'nden kaçarak Türkiye'ye sığınan Mehmet Altunbay yaşadığı dönemde önemli olaylara tanıklık etmiştir. Birçok olayın doğrudan içinde yer almıştır. Bunları yazması ve bir sinema filmi haline getirmesi yakın dönem Türk tarihi açısından önemlidir. Yayınladığı ve kitap haline getirdiği anıları; Ermenilerin Azerilere yaptığı zulümler, Rusların bu zulüm döneminde Ermenileri desteklemesi ve bu süreçte Azerilerin yaşadığı acıları yansıtması bakımından dikkate değerdir.⁴⁹ Öte yandan 2. Dünya Savaşı içinde Azerilerin yaşadığı güçlükler özellikle sinema filminde çok etkili bir üslupla dile getirilmiştir. Savaş sonrası iki kutuplu dünyada Türkiye'nin Batı ittifakı içinde yer alması SSCB ile ilişkilerde kritik bir rol üstlenmesine yol açmıştır. Çünkü SSCB idaresinde çok sayıda Türk soylu halk vardır. Bu toplulukların sorunlarının dile getirilmesinde Türkiye önemli bir rol üstlenmiştir.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye bulunduğu coğrafi konumunun taşıdığı risk dolayısıyla Batı ittifakı içinde yer almasına rağmen özellikle SSCB'ye karşı dengeli bir politika izlemek yolunu tercih etmiştir. Bu süreçte Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye gelmiş olan Azeriler ve diğer Türk toplulukları mensupları Türkiye'de siyasal, sosyal ve kültürel anlamda önemli çalışmalar yapmışlardır. Cemiyetler kurmuşlar, basın yayın faaliyetlerinde bulunmuşlar ve esaret altında olduklarını düşündükleri soydaşlarının sesini dünyaya duyurmaya çalışmışlardır. İşte bu ortamda Mehmet Altunbay'ın yaptıkları ve yayınladıkları önemlidir. Sovyetler Birliği gibi bir ülkeden "Hürriyete Uçan/Kaçan İlk Kişi" olması da ayrı bir önem taşımaktadır. Bu ilkin dışında başka ilklerin de sahibidir. Türkiye'de yapılan ilk yolcu uçağı uçuş denemesini ve ilk uçuşu

⁴⁹ Aygün Attar - Sebahattin Şimşir, **Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, Berikan Yayınları, Ankara, 2013, s. 240.

yapan kişidir. Türkiye’de ilk genel havacılık şirketini kuran kişidir. “Azerbaycan Kültür Derneği”nin ilk kurucularındandır. 1944 Türkçülük davasında ilk yargılananlardan birisidir.

Bu bildiri ile çok sınırlı bir çevrede tanınan Mehmet Altunbay ve yaptıkları tanıtılmaya çalışılmıştır. Öte yandan adı ve varlığı bilinmesine rağmen hakkında ayrıntılı bir çalışma yapılmamış olan “501 Numaralı Hücre” adlı sinema filmi çeşitli açılardan incelenmiştir.

Kaynakça

Genelkurmay ATASE Arşivi.

Genelkurmay Foto Film Merkezi Komutanlığı Arşivi.

Özel Arşiv, 501 Numaralı Hücre ve 501 Numaralı Hücre (İkinci Devre), Kafkas Film.

Bozkurt Gazetesi, 1953.

Cumhuriyet Gazetesi, 1967.

İstiklal Gazetesi, 1953.

Milliyet Gazetesi, 1968-1971.

Yeni İstanbul Gazetesi, 1953.

Akgül, Suat, “İkinci Dünya Savaşında Rusya’nın Kuzey İran’daki Faaliyetlerinin Bölgeye ve Türkiye’ye Etkisi”, **Genelkurmay Başkanlığı 6 ncı Askeri Tarih Semineri**, İstanbul, 1995.

Altunbay, Mehmet, **Düşman Geliyor - Tarihte Hürriyete İlk Uçan Adam**, Yeni Asya Yayınları, 1974.

Altunbay, Melahat (Hazırlayan), **Hürriyete Uçan Türk Mehmet Altunbay’ın Hatıraları**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1989.

Attar, Aygün - Şimşir, Sebahattin, **Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, Berikan Yayınları, Ankara, 2013.

Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, “Sovyetler Birliğinden Hürriyete Uçan Mücahit Pilot Hasan Zeynallı 85 Yaşında Rahmete Uçtu”, Sayı: 314, Yıl: 1997.

Cabbarli, Nikpur, **Azərbaycan Mühacirət Nəsrı**, Bakı, 2011.

Həsənqızı, Almaz, “Mühacir Yazıçı Məmməd Altunbay Yaradıcılığında Soyqırım Məsələsi”, **Soyqırımlar Halq Yaddaşında Beynəlxalq Elmi**

Konfransın Materialları (02 Mart 2015-ci il Bakı şəhəri), Bakı, 2015, s. 40-50.

Mersin, Serhan, “Kurtuluş Savaşı Filmleri ve Milli Hamaset”, **Sinecine Sinema Araştırmaları Dergisi**, 2/2(2011).

Sefercioğlu, Necmeddin, **3 Mayıs 1944 ve Türkçülük Dâvâsı**, Ankara, 2009.

Sefercioğlu, Necmeddin, **Türkçü Dergiler**, Ankara, 2008.

Şenel, Devrim, “Azerbaycan Türk Kültür Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, Yıl: 1982-1986, Sayılar, **Niğde Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Niğde, 2008, s. 239-258.

Ülgenay, Ayhan Hüseyin, “501 Numaralı Hücre “Bir Filim Biyografisi ve Bendeki Anısı”, <http://www.insanokur.org/numarali-biyografisi-ulgenay/>

Yıldız, Arzu, - Yavuz, İsmail, - Kiper, Mahmut, “Türk Havacılık Tarihinin 100 Yıllık Seyir Defteri: Mehmet Kum”, **Mühendislik Mimarlık Öyküleri – V**, TMMOB Yay., 2012.

NAHÇIVAN TOPRAĞININ ORTA TUNÇ ÇAĞI SERAMİKLERİNİN SÜSLEME (ORNAMENTAL) ÖZELLİĞİ

Toğrul HALİLOV*

Özet

Azerbaycan arkeolojisinde özel bir yer tutan güncel konulardan birini Nakhchivanı Orta Tunç çağına ait yerleşimlerden (II Kültepe, Şahtaxtı, Qızılburun vb.) bulunan seramiklerin süsleme özelliğini araştırmak oluşturmaktadır. Yapılan bilimsel araştırma sırasında belli oluyor ki, bu çağa ait seramiklerin süslenmesinde geometrik, zoomorf, nebati, antropomorfik vb. desenler kullanılmıştır. Onlar basit ve karmaşık kompozisyonludur. Resimlerin yayılma alanı Azerbaycan'ın yanısıra dünyanın çeşitli topraklarında yaygındır. Benzerleri Tripolye, Ubeyd kültüründe ve diğer eski yerleşimlerde tespit edilmiştir. Zoomorf çizimler içerisinde kuş, keçi, geyik, ceylan resimleri çok sayıdadır. Bu çizimler bazen tek, bazen ise çeşitli resimlerle (insan resmi, geometrik süs vb.) birlikte çekilmiştir. Kuş çizimlerinden bazıları biçim ve özelliğine göre Göytepe, Havtantepe yerleşimlerinden bulunan seramiklerin üzerinde, Sibiry'a'da, Anadolu'da, Altay'da olan kayaüstü resimlerde, Hələf kültüründe vb. tespit edilmiştir. Kuş resimleri gibi keçi motifi de Azerbaycan'la birlikte dünyada prototürk kültürünün yaygın olduğu topraklardan bir çoğunda - Türkiye, Kazakistan, Çin, Altay, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan vb. yaygındır. Keçi, kuş ve diğer hayvan motifi Türk mitolojisinde çok yaygın motiflerdendir. Yırtıcı hayvanların diğer hayvana saldırması resimleri Eski Doğu kültüründe yaygındır. Mezopotamya, Orta Asya ve Karadeniz sahillerine dek geniş bir alanı kapsamıştır.

* Doç.Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin Nahçıvan Bölümü,
x.toqrul@gmail.com

Nahçıvan toprağının Orta Tunç çağı seramikleri üzerindeki tasvirlerin süsleme özelliği konusunda yapılan araştırmalar sırasında belli oluyor ki, süslemede kullanılan desenler insanların dini-ideolojik görüşümleri, hayatı ile bağlılık oluştururarak hep simge hep damga olarak kullanılmıştır. Süslemede kullanılan desenler daha çok prototürk kültürünün yaygın olduğu toprakları kapsamıştır.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Orta Tunç çağı, seramikler, prototürk kültürü

Azerbaycan arkeolojisinde özel güncel konulardan biri Naxçıvan'daki Orta Tunç çağına ait yerleşimlerden bulunan seramiklerin süsleme özelliğini ve semantikasını araştırmaktır. Sorunun bilimsel biçimde, karşılaştırma yöntemiyle incelenmesi sonucu Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı kültürünün karakteristik özelliğini, arkeolojik kültürün kökenini, diğer kültürlerle ilişkisini, insanların ev ve çiftlik hayatını, uğraşım alanlarını, dini-ideolojik görüşlerini ve diğer güncel konuları öğrenmek olasıdır.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında Orta Tunç çağına ait yerleşimlerden elde edilen seramik mamulleri formu bilinen (resimli) ve formu bilinmeyen (resimsiz) bölümlerden oluşmaktadır. Formu bilinen seramikler küpe, kase, çömlek, çaydanlık vb. kaplardır. Onların bir grubu iri, çoğunluğu ise narin kum karışımı olan kilden yapılarak gri ve pembe renkte pişirilmiştir. Pembe renklilerin çoğu boyalı, gri renkliler ise boyasızdır. Gerek boyasız, gerekse boyalı seramiklerin bir grubu desensiz olsa da, birçoğunun üzeri çeşitli desenlerle süslüdür. Süslemede kullanılan desenler kaliteli, ince, zevkli işlenmesi ile daha çok ilgi çekiyor. Kaliteli, ince zevkli desenler bu işle uğraşan seramikçinin işçilik becerisi ile yanısıra dini-ideolojik görüşleri, yaşam tarzıyla pek bağlılık oluşturuyor.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında bulunan Orta Tunç çağı arkeoloji yerleşimlerinden (yerleşimler, nekropoller, kaleler) bulunan seramiklerin üzerindeki karşılaştırmalı olarak öğrenilmesi sırasında basit seramiklerin süslenmesinde çizme, basma, boyalı seramiklerin süslenmesinde fırçalama teknik yöntemlerinin kullanıldığı belli oluyor. Seramiklerin üzerindeki süsler geometrik, zoomorf, nebati, antropomorfik vb. desenlerden oluşur.

Zoomorf süsler hayvan ve kuş tasvirlerinden oluşur. Xırdabuynuzlu hayvan resimleri içerisinde keçi, geyik, ceylan tasvirleri çok sayıdadır. II Kültepe, Şahtahtı, Qızılburun yerleşimlerinden bulunan boyalı kapların bir grubunun üzerinde bu tip hayvan görüntüleri sağlanmıştır. Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı yerleşimlerinden Yaycı, Qızılburun¹, I Kültepe², II Kültepe³,

¹ Bahşeliyev V.B. Naxçıvanın qadim tayfalarının manavi medeniyeti. Bakü, 2004, s. 107, resim 17, 3, 4; resim 19, 2; 21, 2; 30, 6.

² Абибуллаев О.А.Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, 1982, tab. XXVII, 4; XXVIII, 14; XXIX, 4.

Aliyev V.H. Azerbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti. Bakü, 1977, s. 146, tab. 6, 9, 10.

Şahtahtı⁴ vb. bulunan boyalı kil kapların üzerindeki kuş resimlerinden bazıları başka topraklardaki resimlerle benzerlik oluştursa da⁵ bir grubu arasında farklı özellikler vardır. Onlar basit ve bileşik kompozisyonunda çekilmiştir (tab. I).

Düşüncelerimizi kanıtlamak için arkeolojik bulgulara baktığımızda bu tip üzeri birleşik kompozisyonlu kuş tasvirleriyle süslü ilginç seramik ürünlerinden biri Şahtahtı yerleşiminden bulunmuştur. Şahtahtı seramiği üzerindeki görüntünün semantikasi konusunda yapılan araştırma sırasında onun üzerinde mitolojik karakterli resmin çekildiğini ihtimal etmek olasıdır. Orada kuş resmi geometrik resimlerle birlikte çekilmiştir. Zommorf süsler tek kuş tasviri olmamış, çeşitli türlü hayvanlar da çekilmiştir. Kabın üst kısmındaki üst zolakda sadece kuş resmi çekilse de, ikinci zolakda, orta bölümde keçiler, keçilerden yukarıda canavar, aşağıda ise su kuşları çekilmiştir. Bu kompozisyonun benzeri şimdilik Güney Kafkasya'nın aynı çağa ait yapılarında tespit edilmemiştir. Son Tunç çağına ait bazı kil kapların üzerinde bu tip görüntülere tesadüf edilmiştir. Araştırmacı V. Eliyev, bu seramiğin üzerinde Tunç çağının hayvanat alemi hakkında bilgi verildiğini, avcılıkla ilgili kompozisyonun tasvir edildiğini kaydetmiştir.⁶

Yaycı'dan bulunan boyalı kaplardan birinin üzerinde de Şahtahtı seramiği gibi belli kompozisyonlu bu türlü resim çekilmiştir.⁷ Kabın gövdesinde önde bir küçük, ondan sonra iki büyük ve bir küçük keçi resmi, kabın boğaz bölümünde ise kuş resmi çekilmiştir. Bu görüntünün semantikasi ile bağlı yapılan araştırma sırasında hayvanların sıra biçiminde, ana bala biçiminde çekilmesine dayanarak orada verimlilikle ilgili süjetin yansıdığını tahmin edilebilir. Kaynaklara baktığımızda Gəmiqayada⁸ Tivi köyü çevresindeki

⁴ Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории философия, право, 1961, № 5, с. 28, tab.6.

⁵ Кушнарера К.Х., Марковин В.И. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и Средняя бронза Кавказа (Очередной том многолетнего фундаментального издания по археологии) Москва, Наука, 1994, с. 130.

⁶ Aliyev V.H. Azerbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti. Bakü, 1977, s. 59.

⁷ Bahşeliyev V.B. Naxçıvanın qadim tayfalarının manavi medeniyeti. Bakü, 2004, s. 111, resim, 21, 4.

⁸ Aliyev V.H. Gəmiqaya abideleri. Bakü, Azərneşr, 1992, s. 25-30; Aliyev V. H. Gamikaya. Bakü, 2005, s. 72-74; Müseyibli N.E. Gamikaya. Bakü, 2004, s. 89; Bahşeliyev V.B. Gəmiqaya tasvirlərinin poetikasi. Bakü, 2002, s. 43-45.

kayaüstü tasvirler içerisinde⁹, Göyçe Gölü çevresindeki boyalı küpelerden birinin üzerinde de¹⁰ bu tip resimlerin olduğunu görürüz.

Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramikleri üzerinde çekilen hayvan tasvirleri içerisinde keçiler çok sayıda karşımıza çıkmaktadır. Karşılaştırmalı araştırma sırasında ister kuş, ister keçi tasvirlerinin prototürk kültürünün yayıldığı bölgelerde fazla olduğu tespit edilmiştir. Onların çekilmesinde insanların ekonomik hayatı ile yansırı dini-ideolojik görüşleri, mitolojik düşünce tarzı esas yerlerden birini tutuyor. Fikrimizi kanıtlamak için kaynaklara baktığımızda görürüz ki, onqon-kuş motifi de Türk mitolojisinde en yaygın motiflerden biridir. Bu motifin en geniş yayılması Humay adlı kuş ile ilgili efsane ve rivayetlere yansımıştır. Humay adına ilk kez Gültekin abidesinde, daha sonra ise Tonyuquk'da rastlanmıştır.¹¹ Araştırmacılardan bir grubu her Oğuz soy ve boyunun ayrıca kuş ongunu olduğunu belirtmişlerdir.¹² B. Ögel onqonları boy ve soylar üzere qruplaşdırarkən Çəbni-Şunqarı / Humay (Humay) biçiminde göstermiştir.¹³

Keçi motifi, onunla ilgili efsane ve rivayetler Azerbaycan'da ve onun ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan'da¹⁴ yaygındır. Türk kültüründe keçi kutsal hayvan sayılır. O yüceliği, özgürlüğü, cesareti, kararlılığı temsil ediyor. Tanrının yeryüzündeki temsilcilerinden biri sayılır. Eski Türk kültürü tarihinde hükümdara olan bağlılığı da temsil eder. Orta Asya'da ve Sibiryada yaşayan Türk halkları arasında Al-Albastı, Al karısı keçi biçiminde tasavvur edilmiştir. Tuvalılar aile ocağı ile ilgili törende başı sarı keçini¹⁵, Altaylar çocuğun kötü ruhlardan korunmasında¹⁶ dağ keçisinin kemiğini kullanmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde Erzincan'ın Kemal bölgesinin Dilli Vadisi'nde, Van'ın Çatak ilçesi Narlı Dağları'nda, Kars-

⁹ Halilov T.F. Yuxarı Gilançay vadisinden tapılan yeni qayaüstü tesvirler Azerbaycan arkeologiyası ve etnoqrafiyası, Bakü, Nafta-Press, №2, s. 54-62.

¹⁰ Кушнарева К.Х Южный Кавказ в IX—II тыс. до н. э.: Этапы культурного и социально-экономического развития, Петербург, 1993, s. 114.

¹¹ Tantekin H. Sihirli masalların onqon ve esatiri suretleri. Bakü, 2004, s. 113-114.

¹² Naki T. Türk masalları. İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2011, s. 54-60.

¹³ Ögel B. Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). c 1, Ankara, 1989, s. 365.

¹⁴ Seferli H.F., Halilov N.F. Gamikaya ve çevresinde ziyaretgah –pirler, Nahçıvan, 2008, s. 34.

¹⁵ Seyidov M.M. Qam-Şaman ve onun qaynaqlarına ümumi bakiş. Bakü, 1994, Ganclik, 232, s. 16, 162.

¹⁶ Seyidov M.M. Azerbaycan xalqının soykökünü düşünerken. Bakü, 1969, s. 89.

Kağızman Geyiklitepe’de vb. eski yerleşim yerlerindeki kayaların üzerinde çok sayıda keçi resimleri vardır.¹⁷ Ortadoğu’nun MÖ IV binyılın sonu-III binyılın öncesine ait tasviri sanat örneklerinden Tepe Qavranın Erken Uruk¹⁸, I Tel Hazine yerleşim yerinin Son Uruk Sülale çağına (IV binyılın sonu-III binyılın başları)¹⁹ Suz A yerleşim yerinin IV binyılın ikinci yarısına ait mühürleri üzerinde²⁰ çeşitli motifli keçi resimleri bulundu.

Nahçıvan’ın Orta Tunç çağı seramikleri üzerinde bulunan desenler sırasında antropomorfik resimler de önemli yer alıyor. Hayvan resimleri gibi onlar da basit ve bileşik kompozisyonunda çekilmiştir. Basit çizimlerde insan tek veya çift, bileşik kompozisyonunda çeşitli geometric ve zoomorf resimlerle birlikte çekilmiştir. Yapılan desenlerden (ornamentlêrdên) her birinin belli semantikasını, yayılma alanını vardır. II Kültepe yerleşim yerinden bulunmuş polixrom boyalı kapların üzerinde çekilmiş bu tip resimler Azerbaycan’ın eski seramik sanatının nadir ve orjinal örneklerinden kabul edilir.²¹ Yerleşim yerinden elde edilen bu tip seramik mamulunun birinin üzerinde siyah renkle iki adam resmi, 34-36 bölümlerden oluşan satranç tahtasına benzer desen ve kırmızı renkle kuş resmi çekilmiştir. Hareket durumunda olan kişilerden biri kadın, diğeri ise erkektir. Kişinin omuzları nispeten enlidir, başına leleklerden çelenk koymuştur. Silahı veya herhangi bir aleti omzuna asmıştır. Önde giden kişinin sol kolu dirsekten bükülü resimde yukarı kalkmıştır. Elini geniş açarak takip eden ikinci kişiye doğru uzatarak adeta ona dikkatli ilerlemeyi işaret etmeye çalışmıştır. Araştırmacı V. Aliyev’in belirttiği gibi resimde insanların herhangi bir iş dalınca gitmesinin çekilmesi mantığa uygundur. Çünkü herhangi bir canlı hiçbir zaman sebepsiz yere hareket etmez. Resme dikkat edildiğinde orada insanların durmuş veya oturmuş durumda değil, hareket halinde çekildiği anlaşılmaktadır.

Nahçıvan’ın Orta Tunç çağı seramikleri üzerindeki ilginç antropomorfik resimlerden birini Qızılburun’dan tespit edilmiş boyalı kap oluşturur. Kabın

¹⁷ Necati D. Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi / Elik ve Tarihi Altyapısı, Zeitschrift für die Welt der Türken, 2010, Vol. 2, No. 2, s. 6-7.

¹⁸ Leoyd S. Археология Месопотомии, Москва, 1984, s. 96.

¹⁹ Munçayev R.M., Mergert N.Y., Amirov Ş.N. Тел Хазна I, Российская Археология, Москва, 2001, s. 111.

²⁰ Çayld K. Drevneyşiy Vostok v svete novix raskopok. Moskova, 1956, s. 35.

²¹ Aliyev V. H. Gamikaya. Bakü, 2005, s. 71.

üzerinde içerisi kesişen çizgilerin kombinasyonundan oluşan açılı biçimli geometrik desenler, desenlerin arasında yanyana iki insan resmi çekilmiştir. Onlardan biri kadın diğeri ise erkektir. Kırmızı renkle noktaların kombinasyonundan oluşan kadının her iki kolları dirsekten bükülerek yukarı kalkmıştır. Onun omuzlarında çıkıntı vardır. Siyah renkle çekilen kişinin sırtında arxalığa benzer elbise, belinde kırmızı kuşak, başında ise kırmızı şapka verilmiştir. Onun bir kolu dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmıştır. Elinin birini aşağı düşürerek yanındaki insanın dizinin üstüne koymuştur. Kolunu yukarı kaldırdığı elinde ise kırmızı yaylıq tutmuştur.²² Kobustan, Gamikaya kayaüstü tasvirlerinde bu tip birçok resimler vardır. Onlar birbiri ile mantıksal yönden bağlantılı oluşturur. Bu tip resimlerin nesl artışıyla, yaşamla ilgili dans ya da ritüel töreni yansıttığını ihtimal etmek olasıdır. Düşüncelerimizi kanıtlamak için şunu söyleyebiliriz: Dünyanın tüm bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da ve onun ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan'da eski dönemde insanlar herhangi bir dans sahnesini yürütürken belirli ritüel ayin yapmışlardır. Bu resimlerin karşılaştırmalı olarak araştırılması sonucu Kobustan, Gamikaya kayaüstü tasvirlerinde olduğu gibi, Qızılburun küpəsi üzerindeki dans sahnesinde yalılı dansının bazı detaylarını görürüz. Bunlar dans edenin elinde mendilin olması, yan yana dizilerek ellerini yukarı kaldırmasıdır.

Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı yerleşimlerinden bulunan seramik ürünleri üzerindeki geometrik ornamentler; üçgen, açılı, daire, dalgalı, düz çizgiler, nöqde ve diğeri resimlerden oluşur. Diğeri süsler gibi onların da bir grubu başka yerlerden bulunan seramiklerin üzerindeki resimlerle benzerlik oluşturuyor (tab. II). Bu süsler bitişik üçbucaqların romblarla birlikte çekildiği, sadece noktalardan, dalgalı, qövsvarı çizgilerden oluşan, esasları yukarıya veya aşağıya doğru yönelik açılardan, tek veya bitişik üçgenler, romb, açılı, dikey ve yatay çizgilerin, dalgalı ve kavis (yarı dairesel) çizgi kombinasyonundan, dalgalı çizgi ile birlikte açılıların kombinasyonundan, dairelerden ve diğeri desenlerden ibaret olmak üzere basit ve bileşik kompozisyonunda çekilmiştir. Diğeri ornamentlerle karşılaştırıldığında bitişik üçgen ve romblarla naxışlanma motifi Kafkasya boyalı kapları üzerinde geniş yayılmıştır. Yapılan araştırma sırasında antropomorfik ve zoomorf süsler gibi geometrik desenlerin de belirli

²² Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, 1982, s. 142.

mantığa dayanarak ve geniş alanda yaygın olduğunu görürüz. Düşüncelerimizi kanıtlamak için kaynaklara baktığımızda Tripolye (Kukuteni) Eneolit arkeolojik kültüründe (M.Ö. VII - VI binyıllar), Gamikaya, Göyçe Gölü, Kazakistan kayaüstü tasvirlerle yanı sıra, Kosova Qora vilayeti Restelitsa²³, Altay²⁴, Sibiry²⁵ vb. bu tür resimlerin olduğunu görürüz.

Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramik ürünleri üzerinde yaygın geometrik ornamentlərdən birini dalgalı çizgiler oluşturmaktadır. Bu konuda yapılan araştırma sırasında ornamentasiyada (desenlemede) dalgalı çizgilerin “su deseni”, “sığır idrarı” gibi adlandırılarak akar suyu temsil ettiğini görürüz. Kaynaklarda tek dalgalı çizgilerden oluşan ornamentin damga adının “yılan”, çift çekilmiş dalgalı çizginin damga adının “ayak”, “dayak” olması hakkında da bilgiler vardır.²⁶ “Şecereyi-Terakime” eserinde bu ornamentin damga adının “ılan” olduğu ve Ayhan Oğuzlarının Yaparlı boyunun simgesi olması kaydedilmiştir.²⁷ Qoşa dalgalı çizginin kova burcunun işareti olması²⁸, Orhun ve Yenisey alfabelerinde cingiltili “d” samitini bildirmesi hakkında düşünceler vardır.²⁹ Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde de su ile ilgili yeterli efsane ve rivayetlerin olması dalgalı çizgilerin “su deseni”ni temsil etmesiyle mantıksal açıdan bağlılık oluşturur.

Üçgen, Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramikleri üzerinde en yaygın geometrik desendir. A.A. Vayman üçgen deseninin Sümer kültüründe kadın sembolü olduğunu³⁰, A. Bullinq zikzaklar gibi onun da dağları sembolize ettiğini belirtmişlerdir.³¹ Kaynaklarda birbirine bitişik iki üçgenin sağlığı, ucu yukarı ve aşağı olan iki üçgenin kadını, suyu, yeraltı dünyayı, hükümdarlığı, erkeği, odu, ilahi güçleri, birbirine geçen üçgenlerin ilahi kuvveti, ateşle suyun

²³ www.turuz.info. Sofuoğlu E. Qora-Restelisa abidesi: Şar dağlarının tepesindeki kaya.

²⁴ Окладников А.П., Окладникова Е.А., Запорожская В.Д., Скорынина Э.А., Петроглифы Чанкыркёля, Новосибирск, 1981, tab. 77, 2; 93, 6.

²⁵ Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катуні. Новосибирск, 1981, s. 111.

²⁶ Qurbanov A. Damğalar, remzler... benimsemeler, Bakü, Strateji Araşdırmalar Merkezi, 2014, s. 247.

²⁷ Ebulgazi B.H. Şecereyi-Terakime (Türkmenlerin soy kitabı). Bakü, 2002, s. 101.

²⁸ Ramiz E. İqlimden iqlme, taqvimden taqvme, Bakü, s. 58.

²⁹ Recebli E. Eski türk yazısı anıtları, I cild. Bakü, 2009, s. 33; Tekin T. Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara, 2010, s. 85.

³⁰ Энеолит СССР. Серия: Археология СССР. М, 1982, s. 360, c. 60.

³¹ Евсюков В.В. (1988) Мифология китайского неолита. По материалам росписей на керамике культуры яншао. Новосибирск, 1988, s. 16.

birleşmesini sembolize ettiği hakkında bilgiler vardır.³² Güney Kafkasya'daki arkeolojik yerleşimlerden bulunan üzerinde üçgenler çekilmiş seramikleri B. Kuftin Ortadoğu boyalı seramiğinin lokal seçeneği olarak adlandırmıştır.³³ Bu tip ornamentli boyalı seramikler Boğazköy'de bulunan Hitit kültürüne ait seramiklerin üzerinde de bulunmaktadır.³⁴ Üçgen ornamenti Humay Ananı simgeleyen sembollerden biri olarak Türk mitolojik tasavvüründe de geniş yer tutuyor.³⁵ Halıcılıkta bu desen "elibeline", "nazarlık" anlamındadır. Orhun ve Yenisey yazıtlarında "k" sessiz harfini bildirir.³⁶ Göktürk alfabesinde bu tip üçgen işareti "uzay", "kulüp" kelimelerinin ilk sessiz harfi gibi işlenmiştir.

Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramik ürünleri romb, aç, kırık ve çapraz çizgilerle ilgili yapılan araştırma sırasında onları bazen tek, bazen ise farklı kompozisyonda, ara alanları süslemek için kullanıldığını görürüz. Kaynaklarda romb ve aç desenlerinin nesil artışını, yaşam ve dünya ağacını sembolize etmesiyle ilgili yeterli bilgiler vardır (Мифы народов, s. 88). Aç resmini Çin heroqliflerinde de görmek olasıdır.³⁷ Kırık ve çapraz çizgilerin yağmurun, karın yağmasının sembolü olması hakkında da bilgiler vardır.³⁸ Bazı araştırmalar çapraz çizgilerin akar suyu, dağların sıra ile dizilişini belirler.³⁹

Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramik ürünleri üzerinde tespit edilmiş ilginç ornamentlerden birini teberzin resimli süs teşkil ediyor. Nehecirden bulunmuş boyalı kablardan biri üzerinde bu tür desen çekilmiştir (Bahşeliyev, 2004: s. 124, resim, 34, 1). Bu desenin yayılma alanıyla ilgili yapılan araştırma

³² Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, М., 1991, s. 272-273; Рыбаков Б.А. (1966) Религия и миропонимание первых земледельцев Юга-Восточной Европы (IV-III тысячелетия до н.э.) Международный конгрес до историков и происториков, доклады и сообщения археологов, М., s. 25.

³³ Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, s. 136.

³⁴ Захаров А.А. Хеттская керамика из Богаз-кея и некоторые закавказские параллели. Известия общества Обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 5, с. 147.

³⁵ Qurbanov A. Damğalar, remzler... benimsemeler, Bakü, Strateji Araştırmalar Merkezi, 2014, s. 161.

³⁶ Recebli E. Eski türk yazısı anıtları, I cild. Bakü, 2009, s. 45.

³⁷ Fəxrəddin V. Semiotika, Studia Philologica, Bakü, 2010, s. 149.

³⁸ Урушадзе Н.Е. Древнегрузинское пластическое искусство. Тбилиси, 1988, s. 55.

³⁹ Avşarov İ. Azərbaycan tayfalarının ibtidai icma dövrü inanclarında semantik mana daşıyan naqış ve işareler. Azərbaycan arkeologiyası ve etnoqrafiyasının aktual problemləri, Bakü, 2014, s. 88.

sırasında onun daha çok B.Ö. III-II binyıllarda yaygın olduğunu görürüz. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerindeki Tunç çağına ait arkeolojik yerleşimlerden çok sayıda teberzin biçimli asma süsler⁴⁰, baltalar⁴¹ bulunmuştur.

Konuyla ilgili yapılan araştırma sonucu: Naxçıvan Özerk Cumhuriyyəti topraklarındaki Orta Tunç çağı yerleşimlerinden bulunan seramiklerin süslenmesinde kullanılan desenlerin (ornamentler) geniş yayılma alanı, derin semantikasi vardır. Onların ister sembol gibi, isterse damga gibi kullanırsa kulansın ortak özellikleri vardır. Hepsi insanların düşünce tarzı, dini-ideolojik görüşleri, seramikçilerin işçilik becerisi ile bağlılık oluşturur. Süslemede kullanılan desenlerde hem yerel hem de diğer eski kültürlerle benzer özelliklerin olması, prototürk kültürünün yaygın olduğu topraklarda daha çok benzerlerinin olduğu Nahçıvan'ın kadim ve zengin tarihinin olduğunu, bu topraklarda tarihen prototürklerin yaşadığını kanıtlıyor.

⁴⁰ Sadıqzadə Ş.H. Qadim Azərbaycan bezekləri (azerbaycan, rus və ingilis dilinde). Bakü, 1971, tab. X, 1, 2, 3.

⁴¹ Aslanov Q. Azərbaycanın Tunç teberzin baltaları (Son Tunç-İlk Demir çağı) Bakü, 1982, s. 14-24.

Bibliyografya

- Avşarov, İ., “Azerbaycan tayfalarının ibtidai icma dövrü inanclarında semantik mana daşıyan nakış ve işareler”. **Azerbaycan arkeologiyası ve etnoqrafiyasının aktual problemleri**, Bakü, BDU, 2014, s. 85-98.
- Aliyev, V.H., **Azerbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti**, Bakü, Elm, 1977, s. 163.
- Aliyev, V.H., **Gamikaya abideleri**. Bakü, Azərneşr, 1992, s. 79.
- Aliyev, V.H., **Gamikaya**. Bakü, Ebilov, Zeynalov ve oğulları, 2005, s. 148.
- Aslanov, Q., **Azerbaycanın Tunç teberzin baltaları (Son Tunç-İlk Demir çağı)** Bakü, Elm, 1982, s. 65.
- Абибуллаев, О.А., “Материалы Шахтактинского погребения”. **Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории философия, право**, № 5, 1961, с. 27-36.
- Абибуллаев, О.А., **Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР**. Баку, Элм, 1982, с. 314.
- Bahşeliyev, V.B., **Gamikaya tasvirlerinin poetikası**. Bakü, Elm, 2002, s. 128.
- Bahşeliyev, V.B., **Nahçıvanın qadim tayfalarının manavi medeniyeti**. Bakü, Elm, 2004, s. 320.
- Çayld, K., **Древнейший Восток в света новых раскопок**, Москва, Наука, 1956, с. 324.
- Ebulgazi, B.H., **Şecereyi-Terakime (Türkmenlerin soy kitabı)**. Bakü, Azərbaycan Milli Ansiklopedisi, 2002, s. 145.
- Евсюков, В.В., **Мифология китайского неолита. По материалам росписей на керамике культуры яншао**. Новосибирск, Наука. Сиб. Отд-ние, 1988, с. 128.
- Энеолит, СССР., **Серия: Археология СССР**. М, 1982, с. 360.

Fəxrəddin, V., **Semiotika, Studia Philologica**. Bakü, Mütərcim, 2010, s. 334

Halilov, T.F., “Yuxarı Gilançay vadisinden tapılan yeni qayaüstü təsvirlər”. **Azərbaycan arkeologiyası və etnoqrafiyası**, Bakü, Nafta-Press, №2, 2008, s. 54-62.

Куфтин, Б.А., **Археологические раскопки в Триалети**. Тбилиси, Издательство АН ГССР, 1941, с. 492.

Кушнарєва, К.Х., **Южный Кавказ в IX—II тыс. до н. э. : Этапы культурного и социально-экономического развития**. Петербург, 1993, с. 311.

Кушнарєва, К.Х., Марковин В.И. **Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и Средняя бронза Кавказа (Очередной том многотомного фундаментального издания по археологии)** Москва, Наука, 1994, с. 384.

Qurbanov, A., **Damğalar, remzler... benimsemeler**. Bakü, Strateji Araşdırmalar Merkezi, 2014, s. 327.

Leoyd, S., **Археология Месопотомии**. Москва, Наука, 1984.

Müseybli, N.E., **Gamıkaya**. Bakü: Çaşıoğlu, 2004, s. 320.

Мифы народов мира. **Энциклопедия**. Т. I, М., 1991, с. 199.

Munçayev, R.M., Merpert N.Y., Amirov Ş.N. **Тел Хазна I**, Российская Археология, Москва, Наука, 2001, с. 109-118.

Naki, T., **Türk masalları**. İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2011, s. 208.

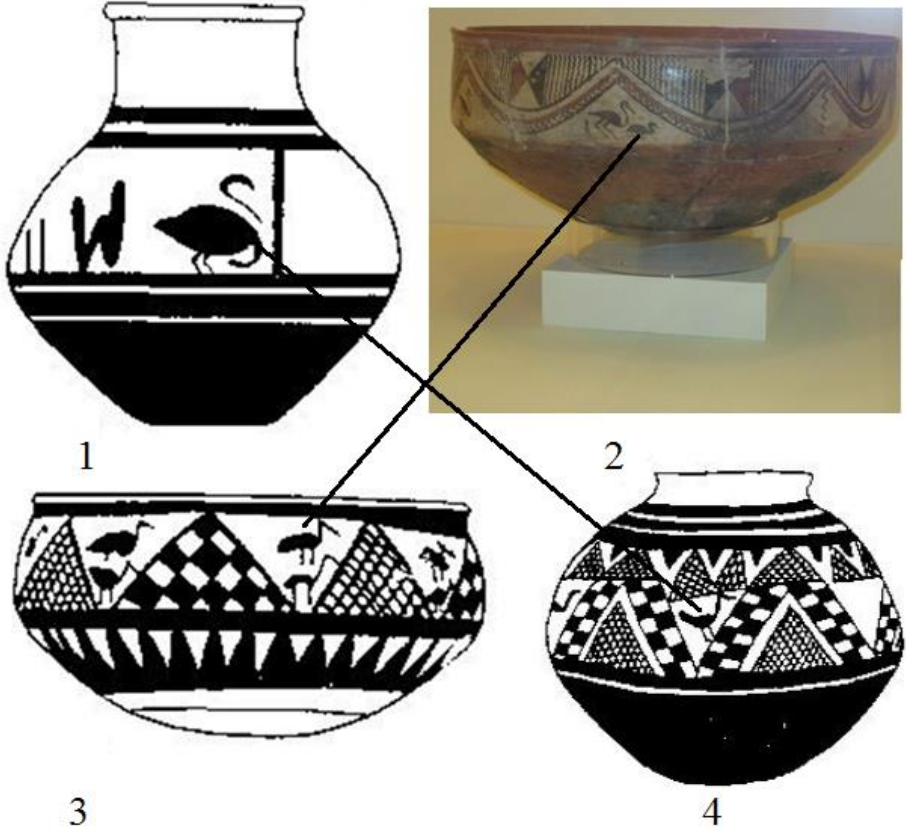
Necati, D., “Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi / Elik Ve Tarihî Altyapısı”. **Zeitschrift für die Welt der Türken**, Vol. 2, No. 2, 2010, s. 2-19.

Окладников, А.П., Окладникова Е.А., Запорожская В.Д., Скорынина Э.А., **Петроглифы Чанкыркёля**. Новосибирск, 1981, с. 145.

- Окладникова, Е.А., **Петроглифы средней Катуня**. Новосибирск, Наука, 1981, s. 111.
- Ögel, B., **Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**. C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 644.
- Ramiz, E., **İqlimden iqlme, taqvimden taqyme**. Bakü, Elm, 1987, s. 135.
- Recebli, E., **Eski türk yazısı anıtları**, C I. Bakü, 2009.
- Рыбаков, Б.А., “Религия и миропонимание первых земледельцев Юга-Восточной Европы (IV-III тысячелетия до н.э.)”. **Международный конгрес до историков и происториков, доклады и сообщения археологов**, М., 1966, с. 20-25.
- Seferli, H.F., Halilov N.F. “Gamikaya ve çevresinde ziyaretgah-pirler”, **Nahçıvan Müellimler İnstitunun Haberleri**, Nahçıvan, № 1, 2008, s. 32-36.
- Sadıqzade, Ş.H., **Qadim Azərbaycan bezekleri (azerbaycan, rus ve ingilis dilinde)**. Bakü, İşıq, 1971, XXX tablo, s. 78.
- Seyidov, M.M., **Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərken**. Bakü, Yazıçı, 1969, s. 496.
- Seyidov, M.M., **Qam-Şaman ve onun qaynaqlarına ümumi baxış**. Bakü, Ganclik, 1994, s. 232.
- Tekin, T., **Orhon Yazıtları**. Türk Dil Kurumu Yayınları 540, Ankara, 2010, s. 130.
- Tantekin, H., **Sihirli masalların onqon ve esatiri suretleri**. Bakü, Şirvanneşr, 2004, s. 138.
- Урушадзе, Н.Е., **Древнегрузинское пластическое искусство**. Тблиси, Изд. Хеловнеба, 1988.
- Захаров, А.А., “Хеттская керамика из Богаз-кея и некоторые закавказские параллели”. **Известия общества**

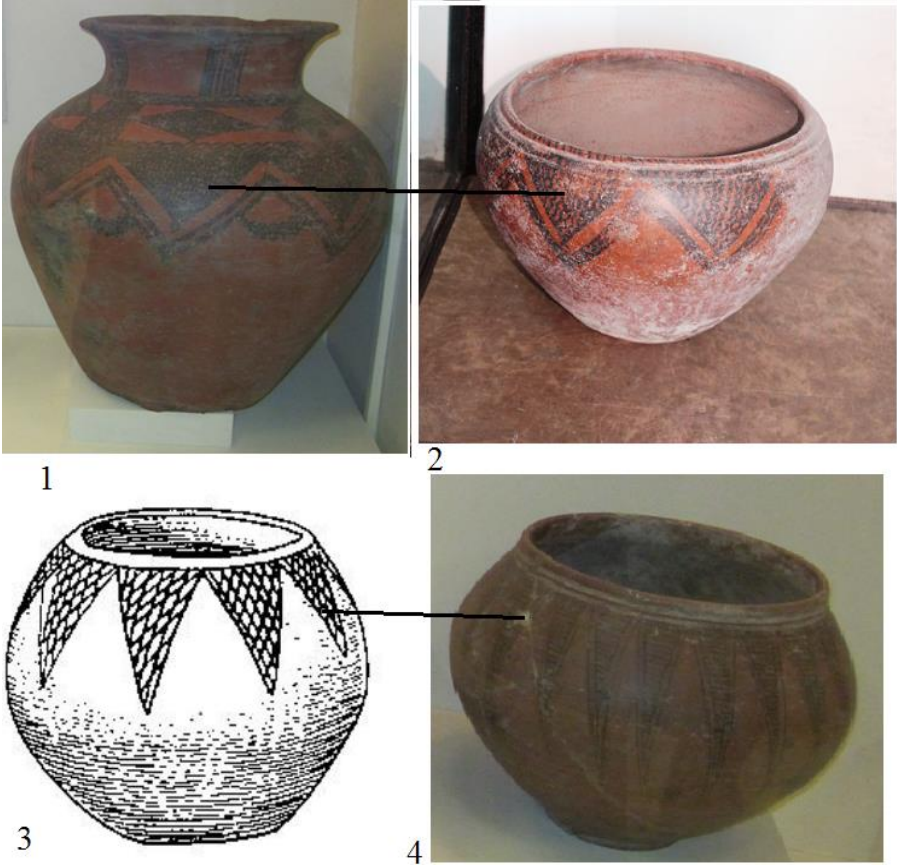
Обследования и изучения Азербайджана, № 5, 1927, с. 144-152.

www.turuz.info Sofuoğlu E. **Qora-Restelisa abidesi: Şar dağlarının tepesindeki kaya.**

Tablo 1. Kuş resimli seramiklerin yakın parelellerinden örnekler

1-Kızılburun (Aliyev, 1977); 2-Doğu Anadolu (Erzurum Müzesi); 3, 4-Göytəpə
(Кушнарева, Марковин, 1994)

Tablo II. Geometrik desenli seramiklerin yakın parellerinden örnekler

1, 4-Şərqi Anadolu (Erzurum Müzesi), 2-Yaуcı (Şerur Müzesi), 3-Навтантарә
(Кушнарева, Марковин, 1994)

ORTAÇAĞ AZERBAYCAN MİMARİSİ: NAHÇIVAN MÜMİNE HATUN TÜRBESİ MADALYONLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Kadir ALİYEY*

Özet

Mümine Hatun Türbesi Selçuklu dönemi mimarlık yapıtlarının ve Ortaçağ Nahçıvan Mimarlık Okulu'nun şaheserlerinden biridir. Türbenin günümüze kadar tam olarak incelenmemiş kalması Ortaçağ Müslüman-Türk Mimarlık Sanatı ve bu sanatın Azerbaycan'daki yapıtları ile ilgili bilgi eksikliğine sebep olmaktadır. Bu türbelerin araştırılması aynı zamanda dönemin sosyal, toplumsal yapısı ile ilgili de önemli bilgileri beraberinde getirmektedir.

Makalede Mümine Hatun üzerindeki dört madalyonun incelemesi yapılmakta, bunlardan biri, 4. madalyon bazında Ecemi yapıtlarının, Mümine Hatun Türbesi özelinde felsefi mahiyeti açılmaktadır. Makalede madalyonların grafiksel analizi yapılarak tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mümine Hatun, Ortaçağ, Selçuklu Medeniyeti, Madalyon

* Doç.Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: kadiraliev@yahoo.com.tr

MEDIEVAL AZERBAIJANI ARCHITECTURE: AN ANALYSIS UPON MEDALLIONS OF NAKHCHIVAN MÜMİNE HATUN SHRINE

Abstract

Mümine Hatun Monument is one of the important cultural objects of Saljugs period and Middle Age Nakhchivan Architectural School. The lack of researches on this monument caused emergence of lack of knowledge not only about the Middle Age Turkic-Muslim Architecture but also about the societal structure of the region at that time.

In this article, four medallions on Mümine Hatun monument is examined and the fourth medallion is examined deeply and the philosophical meaning of the monument is explained through these medallions of Mümine Hatun Monument. The graphical analysis of the medallions are also shown in this article.

Key Words: Mümine Hatun, Middle Ages, Saljugs Culture, Medallion

Giriş

Nahçıvan'ın tarihi kent merkezinde bulunan Atabeyler mimarlık kompleksinden günümüze kadar sadece dikili kalan Mümine Hatun Türbesi aynı dönem Atabeyler devletinin baş mimarı Acemi Ebubekir oğlu Naxçıvaninin şaheseridir. Türbenin kitabesinden gösterildiği gibi, "... türbe Cihan pehlivanın ölümünden biraz önce bitmiş, baş tağ ise onun ölümünden sonra inşa edilmiştir."¹ Genel tağ çerçevesinin üstünde anıtın inşa tarihinin "muharrem 582" -1186 yılının yaz vakti demektir.

Mümine Hatun Türbesi'nin içinde dahili günbezin üzerinde çapı 1,5 m olan dört madalyon kalmıştır (Resim 2)². 1939-40'lı yıllarda madalyonların araştırılması amacıyla birinin resmi çekilmiş, Nahçıvan türbelerine hesretilmiş bir eserde yayımlanmıştır. Müellifler yazıyorlar: "Türbenin dahili bezeyi kitabeler ve ornamentle örtülmüş dört büyük madalyondur. Planın karşılıklı dikey okları üzerinde yer alan bu madalyonların tam öğrenilmesi, üzerindeki kitabelerin okunması ve tahlili türbenin tarihini aydınlatmak için ilave kanıtlar sunmaktadır."³ 1956 yılında belirlenmiştir ki, madalyonların birinde halifelelerin adları şifrelenmiştir. Bu madalyonlardan birinin kuruluş şeması mimar T. Bağırzade tarafından grafiksel olarak analiz edilmiştir.⁴

128 yıl geçtikten sonra Mümine Hatun Türbesi'nin madalyonlarının kuruluş prensiblerini tekrar eden Sultaniye madalyonları beş guşeli yıldız şeklinde Muhammed Peygamber'in adı tasvir edilmiştir. "Kazan hanın kardeşi ve halefi Olcaytu'nun Sultaniye'de yücelttiği türbesinin"⁵ madalyonlarının okunması kitabeleri küfi hatlarla bölünen nebati ornamentler olan Mümine Hatun Türbesi madalyonlarının dördünün de okunması için bir vasıta olmuştur (Resim 3).

¹ Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı 1991. S. 95.

² Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı. 2007. S. 155-156.

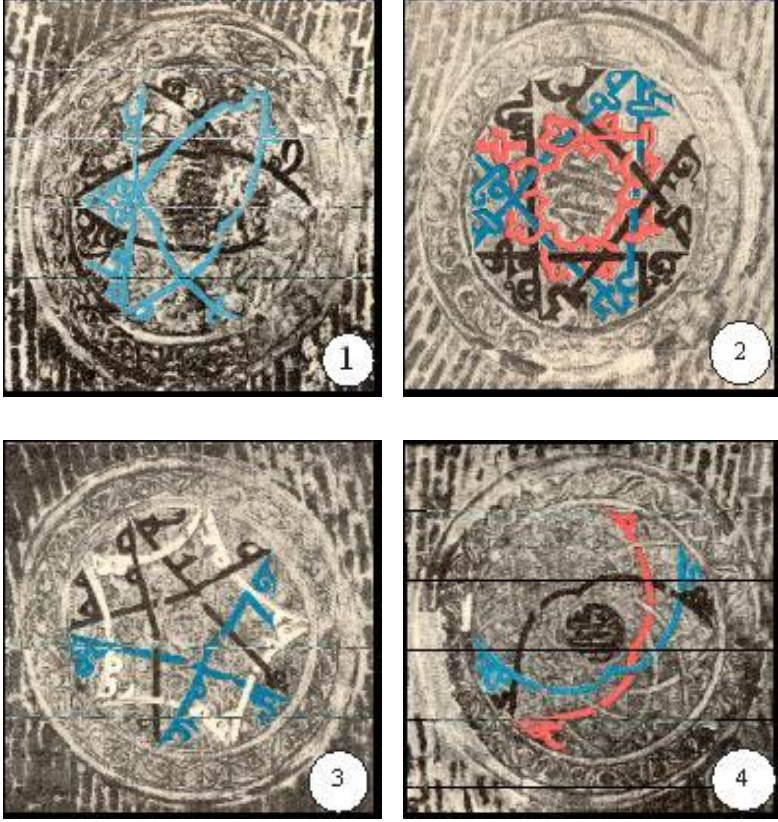
³ А. А. Алескерзаде. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. М. Б- 1947. s. 238.

⁴ Т. Багирзаде. Вопросы реставрации памятников зодчество Азербайджана. Б. 1947.

⁵ Markus Hattstein və Peter Delius. İslam Sanati və mimarisi. İstanbul, 2007. S. 396.

Resim 1. Mümüne Hatun Türbesi

Resim 2. Mümüne Hatun Türbesi . Madalyonlar

Resim 3. Olcaytu Türbesi. Madalyon

1. Bitkisel ornamenti hatırlatan birinci madalyon spiral şeklinde çevre dahiline çekilen beraber taraflı sekiz köşeli şeklinde “Muhammed Peygamber” sözünü 16 defa tekrar ediyor.

2. İkinci madalyon geometrik karakterini taş üzerinde aksettiriyor. Kompozisyon çevre dahiline çekilmiş sekiz guşeli yıldız şeklindedir. Belirlenmiştir ki, Muhammed Peygamber ve dört halifeye ilaveten, Peygamberin torunları Hasan ve Hüseyin`in de isimleri yazılmıştır. Madalyon üzerindeki sekizinci isim hâlâ belirlenmemiş kalmaktadır.

3. Üçüncü madalyon çevre dahiline çekilen bir adet beraber yanlı beş köşeli ve bir adet spiralvari beş guşeli yıldızdan teşkil olunmuştur. Çevre dahiline çekilen çokgenin tarafları “Muhammed” sözünü on defa, beş guşeli yıldızın tarafları ise seri bir şekilde – Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali sözünü ifade etmektedir. Burada “Ömer” kelimesi altı defa tekrar edilmiştir.

4. Kompozisyona göre birinci madalyona yakın olan dördüncü madalyon çevre dahiline çekilmiş beraber taraflı altıgen yıldızdan ibarettir. Her köşede kelimeler iki defa ifade edilmekle 12 kelime ifade ediliyor. Bu 12 kelimedede “Muhammed” sözü dört defa, dört halifenin ayrı ayrılıkta isimleri iki defa tekrar ediliyor.

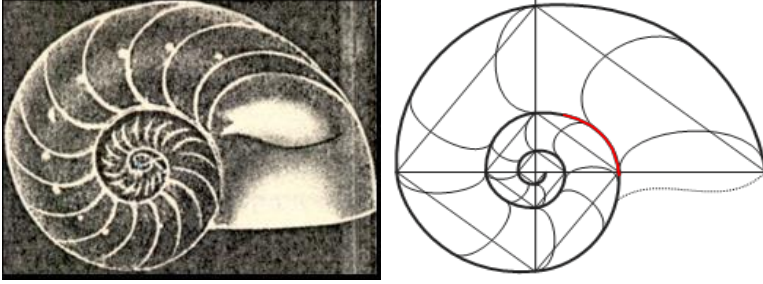
Madalyon kompozisyonlarının merkezinde “Allah” kelimesi yerleştirilmiştir. Güneş ve planetlerin sembolü olan bu dairevi honçalar “eski Türk geleneklerinin gelişmiş ve tam İslamileşmiş biçimidir”.⁶ Madalyonların kuruluşunun, tüm kompleksliği ile kavramaya imkan veren kitabelerin daha mükemmel tahlili, sırrı hâlâ açılmayan Ecemi Nahçıvanı’nın mimarlık eserlerinin araştırılmasına mühüm töhfe vermektedir.

Madalyonların Geometrik Formasının Grafikselsel Analizi

Madalyon 1: Bu madalyonun geometrik forması tepeleri beraber taraflı altıgen üzerinde olan spiralvari kuruluştan ibarettir (Resim 5a). Araştırma gös-

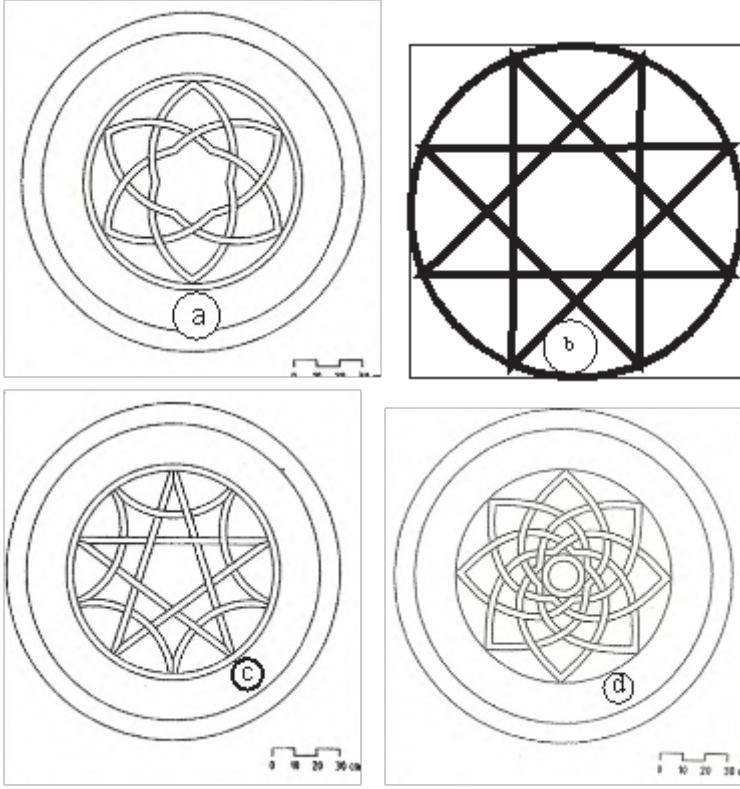
⁶ Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı 1991. S. 97.

termektedir ki, iki simetrik parçadan ibaret olan bu kuruluş salyangoz kabuğunun formasını ifade eden logaritmik spiralin parçasıdır (Resim 4)⁷. Göstergilere bakarak 1. madalyonun kurulmasının grafiksel analizini gösteriyoruz (Resim 6).

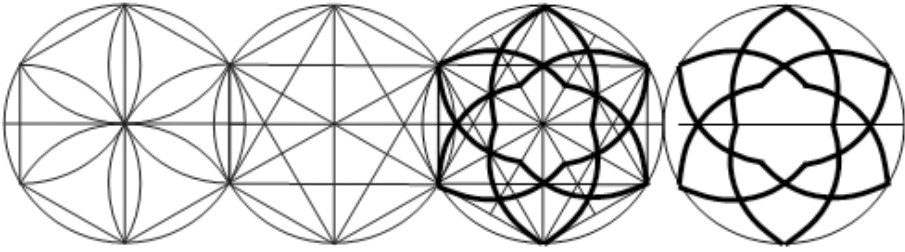

Resim 4. Salyangoz kabuğunun forması

⁷ Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı. 2007. S. 96.

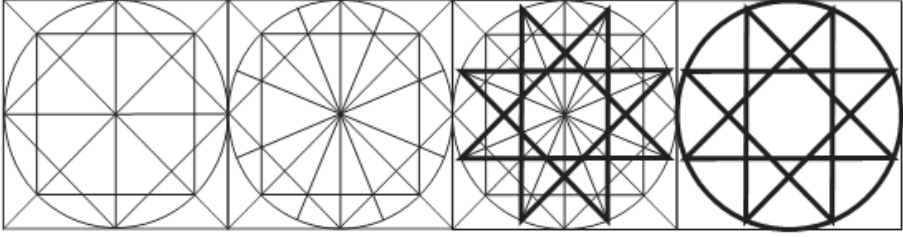

Resim 5. Madalyonların geometrik forması⁸

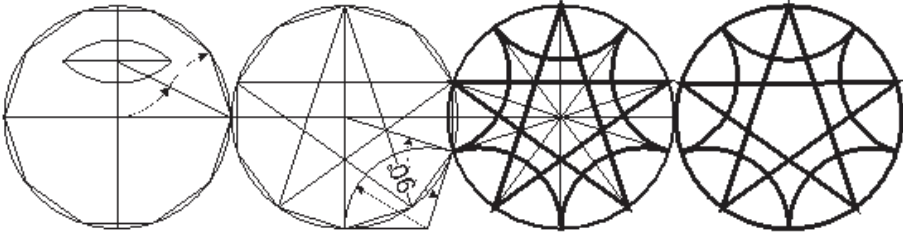

Resim 6. 1-ci madalyonun grafiksel analizi

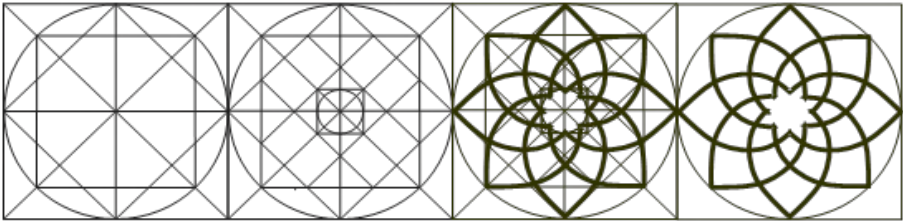
⁸ Nahçivanda Türk Mimarisi. Ankara 2007. S. 451.

Resim 7. 2-ci madalyonun grafiksel analizi

Resim 8. 3-cü madalyonun grafiksel analizi

Resim 9. 3-cü madalyonun grafiksel analizi

Madalyon 2: Madalyonun geometrik forması düzgün sekizgen dahiline çekilen düzgün sekizgen yıldız ifade etmektedir (Resim 5b). Resim 7’de ikinci madalyonun kurulmasının grafiksel analizi gösterilmiştir.

Madalyon 3: Bu madalyonun geometrik forması iki kuruluştan ibarettir. Birinci kuruluş çevre dahiline çekilen düzgün beşgen yıldız, ikinci kuruluşsa segmentvari öğelerin oluşturduğu düzgün beşgen yıldızdan ibarettir (Resim 5c). Böylelikle her iki kuruluş birlikte çevre dahiline çekilmiş düzgün ongen dahilinde forma olmalıdır. Yani, bu madalyonun grafiksel analizine düzgün öngenin kurulmasından başlamak gereklidir. Madalyonun grafiksel analizini seri olarak gösterelim (Şekil 8). Çevre dahiline düzgün ongen kuruluyor. Düz-

gün yıldız beşgeni kuruluyor ve segmentlerin yarıçapı belirleniyor (segmentlerin merkezi ve yarıçapı). Çevre dahilinde madalyonun geometrik forması kuruluyor. Madalyonun forması gösteriliyor.

Madalyon 4: Kuruluştaki ögeye göre 1. madalyona daha yakın olan 4. madalyonda da kuruluş ögesi logaritmik spiralin bir parçasıdır. Ama 1. madalyonda logaritmik spiralin kapanan parçalarının tepe noktaları düzgün altıgenin tepeleri üzerinde yerleşen, 4. madalyonda böyle tepe noktaları düzgün sekizgenin tepe noktaları üzerine denk geliyor (Resim 5d). Madalyonun grafiksel analizini seri olarak göstereyim (Resim 9):

- Çevre dahilinde iki kat kare sistem çekiliyor.
- Kare sistem dahilinde şua kafesi kuruluyor.
- Tepe noktaları düzgün sekizgenin tepeleri üzerinde olmakla logaritmik spiralin parçaları yerleşiyor.
- Kare dahilinde logaritmik spiralin parçalarından ibaret madalyonun geometrik şekli gösteriliyor.

Madalyonların geometrik formlarının grafiksel analizleri gösteriyor ki, onların kuruluş formları Ortaçağ Müslüman mimarlık yapıtlarını belirleyen geometrik oran sistemlerinin bütünü belirliyor. Şöyle ki, birinci madalyonun kuruluşunu düzgün altıgen ve altın oran geometrik sistemlerinin beraber kombinasyonları, ikinci madalyonun kuruluşunu kare ve bu kaynaktan oluşan geometrik orantı sistemlerinin beraber kombinasyonları, üçüncü madalyonun kuruluşunu düzgün beş(on)gen ve bu kaynaktan yaranan geometrik orantı sistemi (altın oran), dördüncü madalyonun kuruluşunu kare ve altın oran geometrik geometrik sistemlerinin beraber kombinasyonlarından oluşan geometrik orantı sistemleri belirliyor.⁹

Ortaçağ Müslüman doğusunda mimarlık yapıtları üzerinde olan desenleri üç farklı alt başlık altında inceleyebiliriz:

1. Bitki ve canlı varlıkların stilize edilmesinden yaranan desenler.
2. Desen ögesi olarak semantiği bilinmeyen geometrik figürlerden yaranan desenler.

⁹ El-Said, Ayşe Parman, *Qeometrik koncepts in İslamik Art*. London. 1976.

3. Arap alfabesinden oluşturulmuş geometrik ornamentler.¹⁰

Yukarda gösterilenler genelleştirilmiş şekli ile Mümine Hatun Türbesi'nin madalyonlarının kuruluşunda en mükemmel şekilde uygulanmıştır.

Madalyonlardan Birinin Felsefi Mahiyeti

Ortaçağ Azerbaycan medeniyetinde Sufizm gibi derinliğe can atan felsefi-etik-mistik düşünce şekli mevcut olmuştur. Düzlemin bazen deseni, figürü, kelimeyi yatay, dikey şekilde mimarlık yapıtları üzerinde aksettiren bir sanat anlayışı hakimdi. Buraya Ortaçağ Azerbaycan intibah sanatının dilinde konsentrik semboller adlandırdığımız başka bir grubu da ait edebiliriz. Konsentrik semboller antik medeniyetten Ortaçağ Müslüman Doğu medeniyetine geçse de İslam'ın etkisiyle yeni anlam kazanmıştır. Müslüman medeniyeti genel olarak konsentrik model bazında oluşmuştur. "Mekan katından Kabe'nin yerleştiği Mekke merkez olarak addediliyordu ve İslam dünyası onun etrafında düzülen konsentrik "çevreler" şeklinde algılanıyordu. Kelime, bilik katmanında (logosfer) merkezi nokta mevkisinde Kuran duruyordu. İnsan hareketleri katmanındaysa bu yer Hz. Muhammed'e aitti. Son olarak, bütün varlık planında merkezi nokta Allah addediliyordu. İslam dünya modelinde varlıkların deyeri onların bu merkezi noktaya yüzlerini çevirmesi ile ölçülüyordu.¹¹

Bu fikirleri tetkik ettiğimiz zaman Mümine Hatun Türbesi'nin harmonik kuruluşunu belirleyen kare, beraber taraflı altıgen ve bu kaynaktan oluşan orantı sistemlerinin, altın oran sisteminin geometrik tasviri ile sonuçlandırıyoruz. Mümine Hatun Türbesi'nin mimarlık kompozisyonlarının ve madalyonlarının tamamının üzerinde "Allah" kelimesi yerleştirilmiştir.

Dördüncü madalyonun kuruluşunu analiz etmekle düşüncelerimizi netleştirelim. Madalyonun aşağıda belirtilen parametreleri vardır:

1. Çevre dahiline tarafları logaritmik spiralin parçası olan düzgün altıgen yıldız.

Bu altıgen yıldızda logaritmik spiralin bölümleri 12 defa tekrarlanıyor.

¹⁰ X. C. Məmmədov, İ. R, Əmiraslanov, H. N. Nəcəfov, A. A, Mürsəliyev. Naxışların yaddaşı. Bakı 1981. s. 38.

¹¹ Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı. 2007. s. 81.

2. Logaritmik spiralin 12 defa tekrarlanan bölümlerinde kufi hatlarla Hz. Muhammed ve seri olarak dört halifenin ismi tekrar ediliyor. Bu hatlarda Hz. Muhammed`in ismi dört defa; Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali`nin isimleri ikişer defa tekrar ediliyor.

Birinci halde parametr logaritmik spiral ve düzgün altıgenin vahdetidir. Bunun sebebi nedir? Beraber taraflı altıgen “aşağı, yukarı, arka, ön, sol, sağ” olmakla tüm kainatı ifade etmektedir. Bilindiği gibi logaritmik spiral kainatın harmonik kuruluşunun geometrik tasviridir. Burada kuruluşla istikamet vahdetdedir.

İkinci durumdaysa “Allah” ve “Muhammed, dört halifenin vahdetidir”. Bunun da sebebi Allah ve Hz. Muhammed, dört halifenin vasıtası ile tüm beşeriyete ifade etmesindedir.

“Yeddi sekfli etdiyın bu evi

Dörd halifeye vakfedin.

Siddik [Ebubekr] sidka [doğruluğa] rehber idi.

Faruk [Ömer] farktan [ayrı seçkiden] uzaktı.

Allah`tan korkan o Allahperest [Osman]

Allah`ın aslanı ile [Ali ile] hemders idi.

Her dördü bir mayadan idi [beraber idi],

[Dördü de] bir çeşmenin çiçekleri idi.

Ülke bu dört halife ile düzeldi.

Ev dört duvar ile hazır olur [dikilir]”¹².

Nihayet birinci ve ikinci durum beraber olmakla herşey Allah`a dönüyor, o halde cihetler ve taraflar kayboluyor.

¹² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı. 1981. s. 24.

*“Ben neden beni Yaradan’a ibadet etmemeliyim? Siz de O’na döneceksiniz”.*¹³

“Aşağı, yukarı, arka, ön, sol, sağ-

Altı cihet oldu bir cihet ancak.

Bir yerden ki, gide cihetle cihan,

Orda altı cihet taparmı meydan?

Cihetsiz işi cihetsiz aşar,

*Odur ki, cihetsiz oldu o pergar”.*¹⁴

Böylelikle, dördüncü madalyonun yüzeyi Hz. Muhammed Mirac’da olarken “Allah”ın olduğu mekansız: simetrilerin kaybolduğu, geometrik olarak spiralın merkezine uygun olan noktadır. Ecemi yapıtlarının Nizami edebiyatı ile benzerliğinin sırrı da bundadır.

Biz madalyonların birinin felsefi mahiyetini kısaca olarak açmaya çalıştık. Ama bu madalyonların geniş tetkiki büyük bir araştırma işine konu teşkil etmekle, Ortaçağ Müslüman Doğusu mimarlık araştırmaları için çok önemli bir sorunun giderilmesine yardımcı olabilir.

Sonuç

Mümine Hatun Türbesi ile ilgili bu araştırmadan aşağıdaki sonuca ulaşıyoruz:

1. Kompozisyonların hepsinin merkezinde “Allah” kelimesi yerleştirilmiş madalyonların öğeleri Hz. Muhammed, dört halife ve Hz. Muhammed’in torunları Hasan ve Hüseyin kelimelerinin mimarlık kompozisyonları şeklinde olan formasıdır. Güneş ve planetlerin sembolü olan bu dairevi honçalar “eski Türk geleneklerinin” İslamlaşmış biçimleridir.

¹³ Kurani Kerim ve Türkçe anlamı. Ankara-1984, Yasin surəsi. Ayat 22.

¹⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 1981. S. 28.

2. Madalyonların geometrik formlarının grafiksel analizleri gösteriyor ki, onların kuruluşlarını Ortaçağ Müslüman mimarlık yapıtlarının, aynı zamanda Mümine Hatun Türbesi'nin kuruluşunu belirleyen geometrik orantı sistemlerinin hepsi beraber belirliyor.
3. Madalyonların hepsinin merkezinde olan "Allah" ifadesi mekansız-cihetlerin kaybolduğu, geometrik olarak logaritmik spiralin merkezine uygun olan noktadır.

Ortaçağ Müslüman sanatında hakim mevkide olan harmoni öğretisinin mimarlık formlarının genelleşmiş şekli olan Mümine Hatun Türbesi'nin madalyonları aynı dönem ornamental teorinin baş göstericisidir. Ornamental teori ise mimarlık sanatının öyle bir alanıdır ki, Müslüman sanatının sentezinde çok önemli rol oynamaktadır.

Kaynakça

1. Cafer Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı 1991. s. 256.
2. Markus Hattstein və Peter Delius. İslam Sanati və mimarisi. İstanbul, 2007. s. 639.
3. Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı. 2007. s. 158.
4. Kadir Aliyev. Başlangıcların başlangıclı: Nahçıvan-Marağa mimarlıq biçimlərinin mahiyəti. İstanbul. 2015. s. 482.
5. El-Said, Ayşe Parman, Qeometrik konseptlər in İslamik Art. London. 1976. s. 153.
6. Nahçıvanda Türk Mimarisi. Ankara 2007. s. 577.
7. X. C. Məmmədov, İ. R. Əmiraslanov, H. N. Nəcəfov, A. A. Mürsəliyev. Naxışların yaddaşı. Bakı 1981. s. 43.
8. A. A. Алескерзаде. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. М. Б- 1947.
9. Т. Багирзаде. Вопросы реставрации памятников зодчество Азербайджана. Б. 1947.
10. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı. 1981.
11. Kurani Kerim ve Türkçe anlamı. Ankara-1984.

ARAZBOYU MİMARİ ANITLARIN BEDİİ ÖZELLİKLERİ

Gulnara KANBAROVA*

Özet

Sürükleyin çokluğuna göre Güney Kafkasya’da ikinci nehir olan Aras nehri kendi başlangıcını Türkiye’nin Erzurum bölgesi içinde bulunan Bingöl dağlarından (2990 m) alır. 600 km mesafede Ermenistan ve Azerbaycan, Türkiye ve İran devlet sınırını oluşturan Aras nehri, 1072 kv.km mesafede akarak Azerbaycan’ın Sabirabad kentinin Suqovuşan köyünde Kür nehrine dökülüyor.

Ortaçağ kaynaklarında Aras nehri suyu bol olan, çevre bölgeleri insanların yaşaması için önemli olan tarihi bir arazi olduğu belirtiliyor. Ortaçağ’da “İpek Yolu”nun buradan geçmesi Arazboyu yerleşim birimlerinin ve kentlerin gelişmesine neden olmuştur.

Aras nehri tarih boyunca çeşitli devletler arasında giden savaşların tanığı olmuştur. Arazinin stratejik ve tarihi önem taşıması savaşların sonucundan ve bu bölgede bulunan birtakım dünya önemli yapıların olmasından da tayin edilebilir. Bunların arasında eski dönem anıtları ile birlikte Ortaçağ’a ait türbeler, kervansaray ve hamamlar, köprüler de vardır. Yaptığımız çalışmalardan ve mimari yapıların tarihinden de anlaşılmaktadır ki, Ortaçağ’da “İpek yolu”nun Araz nehri üzerinden geçmesi ile burada bulunan kentlerin gelişimi ile ilgili mimarlık da gelişme bulmuştur. Arazide yerleşen yapıların tarihi bir daha sübut ediyor ki, insanlar Araz boyu arazide çok eski zamanlardan yerleşmiştir. Bölgede yapılan son arkeolojik araştırmalar da burada yaşayan ve Türkçe konuşan halkların buranın eski sakinleri olduğunu bir daha doğruluyor.

Anahtar Kelimeler: Araz Nehri, Türbe, Kervansaray, Köprü, Hamam, Anıt

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, gulnare_qenberova65@yahoo.com

GRAPHIC FEATURES OF ARCHITECTURAL MONUMENTS ALONG THE ARAS

Abstract

Being the second river in South Caucasus according to abundance of water the Aras River takes its beginning from Bingol Mountains (2290 m) situated in Erzurum, region of Turkey. Forming Armenia and Azerbaijan, Turkey and Iran, state borders in the distance of 600 km the Aras flows into the Kur River in Sugovushan village of Sabirabad region of Azerbaijan running in the distance of 1072 sq.km.

In the Middle Ages sources, the Araz River is indicated as the river abounding with water, and historical territory of being important for people of outskirts of the territory to live. Lying "Silk Way" through here caused the districts and towns along the Aras to develop during the Middle Ages.

Historically, the Aras River had witnessed wars among a number of states. Assuming the territory strategic and historic importance can be certain with the results of the wars and a lot of world importance monuments situated here. Among these are sepulchers, caravanserais, bath-houses and bridges belonging to the Middle Ages besides the ancient times monuments. It comes out from the investigations we carried out and the history of the architecture monuments that related with the development of the towns situated here the architecture had developed as well with lying Silk Way over the Aras River in the Middle Ages. The history of these monuments proves once more that people had settled in the territories along the Aras since very ancient times and at present the latest archeological investigations carried out in these territories approve once more the Turkish speaking peoples living here to be the old inhabitants as well.

Key Words: The Araz River, Sepulcher, Caravanserai, Bridge, Bath-house, Monument

Giriş

Sürükleyin çokluğuna göre Güney Kafkasya’da ikinci nehir olan Aras nehri kendi başlangıcını Türkiye’nin Erzurum bölgesi içinde bulunan Bingöl dağlarından (2990 m) alır. 600 km mesafede Ermenistan ve Azerbaycan, Türkiye ve İran devlet sınırını oluşturan Aras nehri, 1072 kv.km mesafede akarak Azerbaycan’ın Sabirabad kentinin Suqovuşan köyünde Kür nehrine dökülüyor (www.google.com.).

Ortaçağ kaynaklarında Aras nehri suyu bol olan, çevre bölgeleri insanların yaşaması için önemli olan tarihi bir arazi olduğu belirtiliyor. Ortaçağ’da “İpek Yolu”nun buradan geçmesi Arazboyu yerleşim birimlerinin ve kentlerin gelişmesine’de neden olmuştur.

Arazboyu arazide eski anıtlar -Fizuli ilçesinde bulunan Azılı mağarası, Tağlar mağarası, Nahçıvan’ın Ordubad ilçesinde bulunan Kilit mağarası, Gəmiqaya anıtlar, Şerur ilçesinde bulunan Kazma mağarası, Güney Azerbaycan’da (İran) Kendivan yerleşim yeri, Kars bölgesinde bulunan eski mağaralar ve kaya tasvirleri vb.- vardır. Bu yapıların tarihi bir daha sübut ediyor ki, insanlar Arazboyu arazide çok eski zamanlardan yerleşmiştir. Bu bölgelerde yapılan son arkeolojik araştırmalar da burada yaşayan ve Türkçe konuşan halkların buranın eski sakinleri olduğunu bir daha doğruluyor.

Aras nehri tarih boyunca çeşitli devletlerin arasında giden savaşların tanığı olmuştur. Aras nehrinin stratejik ve tarihi önem taşıması savaşların sonucundan ve bu bölgede bulunan birtakım dünya önemli yapıların olmasından da tayin edilebilir. Bunların arasında eski dönem anıtları ile birlikte Ortaçağ’a ait dini ve sivil binalar çokluk düzenliyor. Yaptığımız çalışmalardan ve mimari yapıların tarihinden de anlaşılmaktadır ki, Ortaçağ’da “İpek Yolu”nun Aras nehri üzerinden geçmesi, burada bulunan kent ve yerleşim alanlarının da gelişmesine neden olmuştur. Araz nehri boyunca apardığımız araştırmalarda kent ve yerleşim yerlerinde çok zengin dini ve sivil mimariye sahip olan yapılara tanık olduk. Eskiden insanlara hizmet eden birtakım dini ve sivil yapılar artık Araz nehri boyunca uzanan bir bölgede eski ve Ortaçağ mimarlığını yansıtan ve bugün müzelere dönüşen anıtlardır. Bölgede ayakta kalmayı başaran mimari anıtlarla birlikde birtakım mimari yapıların da kalıntıları kalmaktadır.

Kumbetler: Aras nehri boyunca kent ve yerleşim yerlerinde kalan Ortaçağ mimarisini öz görüntüleri ile koruyup saklayan dini binaların en orijinali XI-XIX. yüzyıla ait kümbetleridir. Ortaçağ'dan günümüze ulaşan ve öz mimari görünüşü ile insanları valeh eden, Nahçıvan mimari okulunun banisi Ecemi Ebubekir oğlu Nahçıvani'nin şah eserleri sayılan Yusif ibn Küseyir (1162, Nahçıvan) ve Mömüne Hatun (1175-1186, Nahçıvan) kumbetleri, Aras nehri sahilinde dikilmiş Gülüstan kumbeti (Nahçıvan-Culfa, Cuğa köyü yakınında, XIII. yüzyıl), Dyzal kumbet (XIII. yüzyıl, Güney Azerbaycan, İran), Gilan türbesi (XII-XIII. yüzyıl, Nahçıvan, Ordubat), Şeyh Yakup'un kumbeti (XII. yüzyıl, Fizuli-Azerbaycan), Arkalı kumbeti (XIII. yüzyıl, Aşağı Veyselli, Fizuli-Azerbaycan), Mireli kumbeti (XIV. yüzyıl, Aşağı Veyselli, Fizuli-Azerbaycan), Kumbet (XIII. yüzyıl, Ahmedallar köyü, Aşağı Veyselli, Fizuli-Azerbaycan), Şeyh İbrahim Kumbeti (XVII. yüzyıl Fizuli-Azerbaycan), Celil kumbeti (XIX. yüzyıl, Aşağı Veyselli, Fizuli-Azerbaycan), Der köyünde kumbet (XIV. yüzyıl, Ordubat-Nahçıvan), İmamzade kumbetleri (XII-XVI. Yüzyıl, Nahçıvan), Karabağlar kumbeti (XIV. yüzyıl, Nahçıvan-Karabağlar köyü), Xanegah kumbeti (XIV. yüzyıl, Xanageh köyü, Culfa-Nahçıvan), Kırna kumbeti (XIII-XIV. yüzyıl, Culfa-Nahçıvan), Nehrem köyünde kumbet (XIV. yüzyıl, Nahçıvan), Kul Yusuf kumbeti (1485, Çakırtaş köyü, İğdır), Gödeki kumbeti (Hicri 1322, Miladi 1907, Aralık ilçesi, İğdır), Kolikent kumbeti (XVIII. yüzyıl, Aralık ilçesi, İğdır) vb.

Araştırmacılar xatire tipli mezarüstü kümbetlerin Batı'ya taşınmasında Selçukluların büyük rolü olduğunu bildiriyorlar. Orta Asya'da meydana çıkmış kümbet mimarisi Asya'da (Batı) tipoloji memarlıq kamilliyine ulaşmıştır (Qiyasi, 1991:83).

Tarih-kültür anıtları içerisinde demek olar ki, döneminin şaheserleri hesap edilen xatire tipli kümbetleri Ortaçağ'da, özellikle hükümdarların, şehzadelerin, sultanların ve hanımlarının veya annelerinin, ilim adamlarının ve devleti-Aliye büyük hizmet edenlerin vb. hatırasını sürdürmek için diktirilirdi (Bağçeli, 4).

Mezarlar üzerine inşa edilen kümbetlerin mimari yapısı Türklerin göçebe kültürüne ait olan çadırların kurulma konstruksiyasında ve biçiminden alınmıştır. Orta Asya'da göçebe yaşayan Türkler yaşadıkları çadırlarına

“Yurt” adı vermiş (Turani, 1995:165) ve gittikleri topraklarda da bu yurda olan saygı ve etiramlarını eklemek için onu sürdürmekle, mimaride yeni bir forma oluşturmuşlar. Bununla birlikte göçebe bozkırlarda yaşayan Türkler büyüklerine, başkanlarına saygıyla yaklaşmış, ölümünden sonra onları yüksek yerde diktikleri kurqanlarda (Türklerde, özellikle Oğuz Türklerinde insanın ölümünden sonra öbür dünyasına güvenle ilgili olarak) gömülü etmişler. Tarihten de bildiğimiz gibi çok eski zamanlardan Türkler arasında cenaze adetleri olmuş, onlar ölmüş başkanlarını bu dünyada çalıştırdıkları eşyalarını, silahlarını, atlarını da öldürerek onlarla birlikte mezara koyar ve mezarın üzerini ağaçla bağladıktan sonra, üzerini toprakla tepe gibi kapatardılar (Sanat Tarixi Ansiklopedisi, 1980:35). Göçmen Türkler arasında “Kurgan kültürü” de çok yaygındır. Türkler arasında “Gök tanrısına” güven güçlü olduğu için ona “Tenqiri” adı da vermişler (Sanat Tarixi Ansiklopedisi, 1980:35). Buradan şu sonuca varabiliriz ki, kümbet mimarisi Türklerin yaşam tarzı ile ilişkili olan “Kurgan kültürü” (kümbet serdabesi), “Yurt” adlandırdıkları çadırın biçimi (kümbetin gövdesi) ve “Göktanrı” inancı ile bağlantılı olarak (kümbetin kaplama konstrüksiyonu-özellikle de qüllevari kümbetlerde) oluşmuştur.

Araştırmacılar kümbet mimarisinin Türklerin İslam’ı kabul ettikleri dönemden belirlediğini söyleselerde, kaynakların verdiği bilgiye göre, türbe inşaatının ilk kez Göytürkler ve Uygurlar tarafından inşa edildiği ortaya çıkmıştır. Ortaçağ İslam mimarisinde ise ilk kümbet örneklerinin Karahanlılar ve Gezneviler tarafından yaratıldığını, Oğuz Türkleri tarafından ise Batı’ya taşındığını görüyoruz (Yılmaz, Recep, 2012:147-148).

Arasboyu yerleşen kümbetler taştan, tuğladan inşa olunmuşlar. İki katlı (serdabe ve üst kamera) kuruluşu olan kümbetler çadırvari (pramidal yahut konik biçimli) örtü ile tamamlanır. Diğer kümbetlerden farklı olarak Nahçıvan kümbetlerinin gövdesi daha yüksektir ve dış duvarları bezeklerle zengindir. Bu keyfiyetler onların duruşuna ve kompozisyonuna daha dinamik ve ince bir kuruluş verir. Abidelerin esas hususiyetlerinden biri de esas dikinti kütleleri ve dış yüzeye ayrılması, kaplama tavaların işletilmesi, gövdenin karkas şeması, her yandan fasadlı olması, dekorda mimarı süslerin üstünlüğü vs. Ancak desen kompozisyonlarının resminin küçültülmesi ve incelenmesi, dekorda şireli tuğlaların işletilmesi ve epigrafikanın rolünün artması Nahçıvan türbelerinin üslub hususiyetlerini duyulacak derecede değiştirmiştir. Onların

görmeye derin lirizm ve romantizmle zenginleşmiştir (Kiyasi, 1991, 78). Naxçıvan'da xatire tipi mimarlık yapıların inşası mimar Acemi Ebubekir oğlu Nahçıvani'den çok önce başlansa da, türbe yapıları erişilemez zirvesine Selçuk-Atabeyler zamanında ulaşmıştır. Acemi Naxçıvani'nin yarattıkları tarih-kültür anıtları, sadece Naxçıvan mimarlığı için değil, Yakın Doğu mimarlık yapıların inşası ve desen kompozisyonu için de bir örnek kaynağı olmuştur (Kanbarova, 2011:139-149).

Aras nehri üzerinde bulunan kümbetler mimari bakımından geometrik hesaplama metotlarına dayanarak, ölçme, planlama, yerleşme, bezek ve kitabelerinin doğru sıralanması, abidenin mütenasipliği, kemer, tonos, kümbet ve birtakım kümbetlerde süslerin karmaşık yapı sorunlarındaki kuyumcu dakikliğiyle seçiliyor. Taş, tuğla örgüsü, desen kompozisyonları, farklı biçimli tuğlanın ustaca tatbiki ve tuğlanın tek renklilikten kurtulması için renkli çini ve sıva unsurlarının mimari süse dahil edilmesiyle nitelenen, mimari kompozisyonlar için monumentallikle birlikte zerafeti ile de dikkati çeker. Aras nehrinde inşa edilen kümbetler mimari kompozisyon çözümüne göre küp ve dikdörtgen, silindirik, prizmatik formda olmakla, eski Türk çadır modelini doğrudan tekrar etmiştir.

XI-XIII. yüzyıl kümbet mimarisinden farklı olarak, XIV. yüzyıldan sonra inşa edilmiş kümbetlerin bazıları iki katlı (serdabe, gövde ve kümbet) ve çok üzlü inşa edilse de, bazıları çok üzlü olsada, basit dış mimarisine sahiptir. XIV. yüzyıldan sonra dikilmiş birtakım kümbetlerin ise yanlarına camii inşa edilmekle, karmaşık hale getirilmiştir.

Camiler: Aras nehri boyunca dini anıtlar arasında kümbet mimarisi ile birlikte camii mimarisi de hakim mövqe tutuyor. Camiler genellikle Orta yüzyılda Aras nehri boyunca inkişaf tapmış kentlerde inşa edilmiştir. Bunların ilkinin Nahçıvan'da Selçuk-Atabeyler zamanında inşa edilmiş Cüme Camii, Merent Cüme Camii'dir (İran). Merent Cüme Camii'den farklı olarak Nahçıvan Cüme Camisi'nin mimar ve gezginler tarafından çekilmiş fotoğrafları ve grafi resimleri günümüze kalmıştır. Camiler ilkin devirlerde mihrap önü kubbeli bir mekan ve ona bağlı bir eyvandan meydana gelmişken, daha sonra yapıya kubbeli ve tonoslu yeni mekanların eklenmesiyle, enine dikdörtgen, iki nefli bir yapı durumuna gelmiştir. Camilerde mehrabönü büyük saheli ibadet salonları dayak-kubbe yapıcı sistemleri üzerinde inşa

edilmiştir. Camilerin iç kubbeleri ve mehrabları aşap üzerinde “Kuran ayetleri” ile, geometrik ve bitkisel bezeklerle süslenmiştir.

Aras nehri üzerinde inşa edilmiş XIV-XIX. yüzyıl camileri mimari hecm-kompozisyon bakımından küçük ölçülü olsa da, dikdörtgen planlı, eyvanlı, iş mekanlarında Selçuklu camilerinde olduğu gibi iki, üç nefli yapılardır. Bu camiler kent ve yerleşim mekanlarının merkezinde, mezarlıklarda, köy ve kent mahallelerinde inşa edilmiştir. Aras nehri boyunca yerleşen camilerin ekseriyeti Azerbaycan’ın kent ve ilçelerinde, köylerinde kalmaktadır. Fizuli, Ağdam ilçelerinde, Karabağ, Nahçıvan bölgelerinde dikilmiş camilerdir. Camiler taştan, tuğladan inşa edilmekle, eyvanlı, bir ve iki minarelidirler. Camilerin iç mekanlarına giriş baştağları sivri tonoslarla işlenmiş, tonosların iç mekanları tuğla ve çini işlemlerle bezetilmiştir. Camilerin iç mekanları besid formada olup, “Kuran ayetleri” camilerin mehrablarında ve caminin giriş kapıları üzerinde yerleştirilmiştir.

Aras boyunca tarihi XIII. yüzyıldan başlayan camiler içerisinde Aşağı Gövher Ağa Camisi (1832, Şuşa-Qarabağ), Yukarı Gövher Ağa Camisi (1883-84, Şuşa-Qarabağ), Ağdam Cüme Camisi (1868-1870, Ağdam ilçesi), Şahbulak Camisi (1751-1752, Ağdam ilçesi, Şahbulak), Şah Abbas veya Hacı Kiyaseddin Camisi (1683-84, Fizuli, Qarğabazar köyü), Şeyh Babı Camisi (XII-XIII. yüzyıl, Fizuli, Babı köy mezarlığı), Zengilan Camileri (9 cami, XVII-XVIII. yüzyıl) (Mimar dergisi, 2016:108-121), Cüme Camisi (XVII. yüzyıl, Ordubat-Nahçıvan) ve mehelle camileri (XIV-XVIII. yüzyıl, Ordubat-Nahçıvan), Nehrem İmamzadesi (XIV. yüzyıl, Nehrem, Nahçıvan) ve mehelle camileri (XVIII. yüzyıl), Nahçıvan Cüme Camisi (XII. yüzyıl) ve mehelle camilerini (XVIII-XIX. yüzyıl), Şerur, Kengerli ilçelerinde yerleşen birtakım camileri de gösterebiliriz. Bununla yanaşı Aras boyu İran arazisinde (güney Azerbaycan) ve tarihi XVIII-XIX. yüzyıllara ait olan camiler de inşa edilmiştir. Apardığımız araştırmalardan ve camilerin inşa tarihinden anlaşılıyor ki, Ortaçağlarda Aras nehri boyunca yerleşen kent ve köylerde eminamanlığın oluşması, Müslüman nüfuzun məskunlaşması ilə bağlantılı, sanat alanlarının inkişafının ticari ilişkilerin gelişmesine neden olması, bir grup insanlar tarafından camii dikintisine önem vermesi ile sonuçlanmıştır. Bunlar arazide yerleşen camilerin isimlerinden de anlaşılıyor.

Kervansaraylar: Aras nehri tarihen ve coğrafi olarak eski yolların kesiştiği, Doğu ile Batı'yı birleştiren yollar üzerinde yerleştiği nedeniyle burada sivil binaların dikintisine çok geniş yer verilmiştir. Bunlar kervansaraylar, banyolar, köprüler, buzluklar ve kehrizlerdir. Buzluklar kent mekanlarının merkezinde, pazarların yakınında inşa edilmiştir. Kehrizler yol kenarlarında kervanların geçtiği bölgelerde, Arasboyu köy ve kentlerde, kervansarayların inşa edildiği yerlerde yerleşmektedir. Arasboyu sivil binaları arasında kervansaraylar özel yer tutur.

Kervansaraylar şehirler arasında inşa edilen, kervanların ve yolcuların konaklamaları için ana yollar üzerinde yapılan hayır kurumlarıdır. Kervansaraylar kapalı bir dikili olup, içten kapalı ve avlu bölümlerden ibarettir. Kapalı bölümler odalardan veya planda iki, üç, beş nefli holü, tonoz örtülü dikdörtgen planlı yapılardır. Ortaçağ'da ticaret yolları üzerinde yer alan kervansarayların kökeninin, gerek işlevleri gerekse mimari biçimleri bakımından Orta Asya'dan Ortadoğu'ya, oradan da Anadolu'ya taşınan ribatlara dayandığı anlaşılmıştır. Bu yapı türü Selçuklu döneminde özellikle XIII. yüzyıl içinde yoğun olarak inşa edilmiştir. Avrupa'ya Ortadoğu üzerinden Asya ve Uzakdoğu'ya bağlayan ticaret trafiği Ortaçağ'da yoğunlaşmış bu ticaretin önemli bir bölümü de Aras nehri üzerinden gerçekleşmiştir (Aslanapa, 1988:32). Bu yapılar arasında tarihi Selçuklara dayanan İğdır Kervansarayı'dır.

İğdır il merkezini Asma köyüne bağlayan yolun 25. km'sinde bulunan kervansaray, XII. yüzyıl Selçuklu taş işlemeciliğinin en güzel örneklerinden biridir. Sürmarı Emiri Şerafeddin Ejder tarafından yaptırılmıştır. Kervansaray, Batum-Tebriz karayolu üzerindeki menzil noktalarından birisi olup, kervanlar Çilli geçidini aşmadan önce burada konaklıyorlarmış. Kervansaray 1988 yılından koruma altına alınarak, restorasyon olunarak, tarihi anıt gibi korunmaktadır (Acar, 2010:267).

Kervansaray avlusuz, kapalı bir yapı olup (52x22 m), kitabesi yoktur. Ortadaki daha geniş ve yüksek üç nefli uzun hol kısmının önünde, çeşitli tonoslarla örtülü üç bölümden ibaret ayrı bir sahanlık (vestibul) vardır. Yarım silindirik on masif kule, taş kaplamalı kalın dolma duvarları takviye etmektedir. Hol kısmının sade taş mimarisinde, kemer ayaklarındaki mukarnaslardan başka süsleme yoktur. Tonoslar ve kemerler, hemen hemen

yuvarlaktır. Dist sivri kemerli bir kapıdan hole girilmektedir. Öndeki sahanlık kısmının giriş bölümü ve bunun sonundaki tonoz, zengin yıldızlar ve kaburgalarla süslü, sağdaki ise düz tonozla örtülüdür. Yan bölümlerde, duvarlara açılan nişler, kible yönünde değildir ve yerden yüksektedir. Raf vazifesi gören bu nişlerden biri, yonca biçimindedir. Duvar hizasında kalan zengin süslemeli portal monoton taş cepheyi canlandıran tek mimari görünüştür. Şişkin sivri kemerli portal, geometrik geçmelerden yıldızlarla geniş bir bordür ve kuvvetli kaval silmelerle içeri açılan şişkin sivri kemerli bir kapıdan ibarettir. Bunun üst kısmı, alınlık şeklinde kabartılarak, yüzeyleri rumiler ve kıvrık dallarla ince işlenmiş büyük yıldızlar ve bunların arasını dolduran baklavalarla, Anadolu'da başka benzeri olmayan değişik bir süsleme göstermektedir (Aslanapa, 1989:186).

Azerbaycan'la İran'ı birbirinden ayıran Aras nehrinin Culfa ilçesinde yerleşen (Nahçıvan'ın), edebiyatta ve halk arasında adı Cift Kervansaray kimin de tanınan Cuğa Kervansarayı'dır. Kervansarayın kalıntıları 1974 yılında araştırmacılar tarafından aşikar edilmiştir. 1978 yılında kervansarayın planı tam olarak ortaya çıkarılmıştır. 1939-1940 yıllarında araziden trenin geçmesi nedeniyle kervansarayın yarısı dağıntılara maruz kalmıştır. Toplam uzunluğu 37 m olan kervansaray planda dikdörtgen planlı olmakla, aynı Aras nehrinin sağ sahilinde İran arazisinde yerleşmektedir. Kervansaray tuğladan yapılarak, iç mekanı ahşapla suvanmıştır ve bazı yerlerde dikdörtgen özülde kubbeli örtüye, mukarnas tromplar formasında maraklı çözüme malik geçitleri var. Kervansarayın kalıntılarında aydın oluyor ki, kervansarayın iç mekanı kapalı odalardan ve binanın doğu hissesinde kapı açırımları olmayan, sivri tonoz formasında çözülen derin tahcalara malik büyük bir salon yerleşir. Binanın sağ ve solunda yerleşen odaların hamısı geniş merkezi geçide çıkar (NAA, 2008: 62; Salamzade, Memmedzade, 1985: 224-225).

Selim Kervansarayı kimi tanınan yapı Dereleyiz ilçesinin Keşişküy arazisinde Ələyəz dağının Selim aşırımında, Ağkent köyünün yukarısında yerleşir (www.google). Kervansarayın kapısı üzerinde onun 1329 yılında İlhani hükümdarı Ebu Seid Bahadır Hanın yapıldığı bildiriliyor (Kervansaray hazırda Ermenistan sınırları dahilinde yerleştiğinden araştırma aparmak mümkün olmadı).

Diğer kervansaray Aras nehri boyunca Azerbaycan'ın Fizuli ilçesinde yerleşen Qarğabazar köyünde çok da yüksek olmayan bir tepenin yamacında 1681 yılında inşa olunmuştur. Kervansaray dıştan kapalı bir yapı (23,7x34,7 m) formasında olsa da, iç planda odaların açıldığı avlulu bir mekandan ibarettir. Bu tarihi abideye Şah Abbas Kervansarayı da denilir. Yapının dikilme tarihi melum olsada, mimarının adı bilinmemektedir. Kervansaray planda dikdörtgen formada olup, iki adet develikten, giriş kapısının sağ ve solunda yerleştirilmiş gözetçiler için iki adet odalardan, kervansarayın baş köşesinde kervansaray sahibi ve tacirlerin kalması için altı adet kare şekilli odalardan ibarettir. Bu odalar relyefe uygun inşa edildiğinden, kervansarayın iç mekanında merdivenler koyulmuştur. Odaların kapıları çok da büyük olmayan, tonozlu avluya açılır. Bu kervansaray plan yapısına göre Cuğa Kervansarayı ile oxşardır. Vakti ile kervansaraydan posta-iletişim kimin de istifade edilmiştir (Tapdıqoğlu, www.google:2).

Yukarıda adlarını belirttiğimiz kervansaraylarla birlikte Aras nehri boyunca birtakım kervansarayların xabeleri kalmıştır. Hazırda kervansarayların bir kısmı restorasyon (İran) olunmaktadır. Arazide kervansaray dikililerinin fazlaca inşası Aras nehrinin en önemli bölgelerden biri olduğunu gösteriyor.

Banyolar: Doğu Azerbaycan, İran'ın (Culfa) Kordaşt vilayetinde Aras nehrinin sol sahilinde yerleşen banyo günümüzde tarihi abidedir. Hamam Selevi devri I Şah Abbas'ın emri ile büyük bir bağın ortasında karmaşık şekilde (saray, hamam, məscid) inşa edilir. İlk olarak şahın yıkanması için bir banyo kuruluyor. Ağa Mehemed Şah Qacar döneminde banyo tamire maruz kalıyor. Onun görünümünde onarım çalışmaları yapıldıktan sonra Ağa Muhammed Han halk tarafından kullanım için açık ilan ediyor. Sonraları uzun süre kullanılmadığı için harabeye çevrilir. Son dönemler banyoda yapılan esaslı restorasyon-onarım çalışmalarından sonra banyo müze, tarihi anıt olarak depolanıp. Hamamın bazı etkileyici iç resimleri buraya gelen misafirleri çekiyor. Daxilinın temizliği ve duvar resimlerinin açısından muhteşem görünüyor. Banyo tuğla ile yapılmıştır. Dışarıdan açılan kapıdan sekiz pille banyonun sekizgen biçimli soyunma salonuna götürüyor. Salon sekiz süslenmiş sütunla çevrili olup, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Hol aracılığıyla yıkanma salonuna

birleştirilmiştir. Onun solunda iki küçük tuvalet ve küçük havuz var. Dört sütun tarafından desteklenir. Bu oda ve havuz iç sıcak su yönünde olmakla, bir su yolu vardır. Oda tavanda açılmış kanallardan ışıklandırılır.

Aras nehri boyunca Kordaşt banyosundan sonra banyo mimarisi ile zengin arazi Ordubat ilçesidir. Ordubat'ın başkentinde ve Eylis, Aza, Nüs-nüs, Üstüpu, Der köylerinde mimarisi ile farklılık gösteren ve tarihi Ortaçağ'a uzanan bir sıra banyo dikilileri vardır. Banyoların tarihi XIV. yüzyıl ile XVIII. yüzyıllar arasında değişiyor. Ordubat ilçesi ile birlikte Nahçıvan kenti, Babek, Şerur, Kengerli ilçelerinde de banyo dikilileri çokluk düzenliyor (Kanbarova, 2011:158-164).

Nahçıvan bölgesinde yerleşen banyolar taştan, tuğladan toprak altında inşa edilmiştir. Banyonun dış duvarları 1 m kadar toprak altından yukarı kaldırılmıştır. Dışarıdan açılmış kapıdan pillelerle sekizgen biçimli soyunma salonuna dahil olmak olur. Banyonun iç mekânı soyunma ve yuyunma salonundan, yuyunma salonuna açılan odalar, hol, tuvalet ve su ısıtıcı odadan (kazan dairəsi) ibarettir. Yuyunma salonları dört sütunla desteklenmiş, salonların ve odaların tavanı kubbeler ile kapatılmıştır. Banyonun salonları ve odaları kubbenin merkezinde açılmış kanallardan ışıklandırılır. Banyoların dış duvarları besid işlenmiştir. İç duvarları geçmişte süslü olsa da, zamanla ahşap bezekleri dökülmüş ve evvelki görkemini kaybetmiştir.

Köprüler: Aras nehri üzerinde tarihen devletleri birbiri ile bağlayan, ticari alakaların gelişmesine neden olan ve tarihi kültürümüzün bir hissesi sayılan köprüler, öz mimarisi ile de seçilmişler. İlginç mimari tiplerinden biri olan Ortaçağ'da çok ve her yerde inşa edilen köprüler, kompozisyon çözümleri zenginliği ve çeşitliliği ile seçilirler. Köprülerin form ve fonksiyon vahdetine dayalı boyutları ve mimari işlenmesi geçiş (kayaların çıkışı) için rahatlık maksimum dikkate alınarak, yerli doğal duruma ve yerel inşaat malzemelerine uygun dikilirdi. Aras nehri üzerinde devrimize gelip çatan bir sıra köprüler vardır ki, bunlar Türkiye bölgesinde Araz nehri üzerinde yerleşen Çobandede Köprüsü, İran ile Azerbaycan topraklarını birleştiren Xudaferin Köprüleri (Cebrayl ilçesi, Azerbaycan ve İran), Ziya-ül mülk Köprüsü, Şah Abbas Köprüsü'dür (Naxçıvan, Azerbaycan və İran). Aras nehri üzerinde dikilmiş köprülerle birge, Aras nehri boyunca yerleşen kent ve köylerde de Ortaçağlara ait bir sıra köprüler de inşa edilmiştir.

Araştırmalar apararken bu köprülerin birçoğunun ticari yolların üzerinde dikildiğini görüyoruz. Bunlardan Culfa ilçesinin Qazançı köyünde “Qozbel Köprü”, Ordubat’ın Aza köyünde Aza Köprüsü, Bist köyünde Bist Köprüsü vb. göstermek olar.

Çobandede Köprüsü (Türkiye). Erzurumun Köprüköy ilçesinde, Karga Bazarı dağları Aras nehrinin birleştiği yere İlhani hükümdarı Gazan hanın veziri Emir Çoban Salduz tarafından Miladi 1297-1298 yıllar arasında yaptırılmıştır. Köprü mimari bakımından Anadolu-Selçuklu taş köprülerinin özelliklerini taşımaktadır. İri bir plana sahiptir. Kemer göz adedi 7 olan köprünün boyu 128 m, eni 8,50 m, en yüksek noktası 30,0 m olmakla kesme taştan yapılmıştır. Kesme üç renkten yapılan kemerlerin aşırımları 11 buçuk, 13, 14 buçuk, 15, 15 buçuktur. Köprü ayakları izqaralarla desteklenmiştir. Orta ayaklarda odacıklarla her iki yönde 4 elli 8 köşe mevcuttur. XIV. yüzyılın başlarından çok tarihi hadiselerle dolu sayısız kervanlara geçit vermiştir. Köprü 1638, 1727, 1872, 1987 yıllarda taşkınlara maruz kalmıştır. Taşkınlara maruz kaldığından köprü defalarca zarar görmüş ve 1729 yılında tamir edilmiştir. 1872’de yine bir taşkın nedeniyle kemerlerden biri yıkılmış ve yeniden tamir edilerek tamamen kapatılmıştır.

Ziya-ül Mülk Köprüsü. Köprü Aras nehri üzerinde kervan yolu istikametine uygun inşa edilmiş ve onun yanındaki Cuğa şehri bu sebepten iri ticari qovşağa çevrilmiştir. Hemdullah Kazvini “Nüzhet el-kulub” eserinde Merent tümenindeki ticari kent Gerger hakkında kısa bilgi vererek yazmıştır: “Onun yanında Aras nehri üzerinde Ziya-ül Mülk Nahçıvani gözel köprü tikdirmişti. Bu hayırseverlik alanında en parlak yapılardan biridir” (NAE, 2008:489). Köprünün zamanla dağılması nedeniyle, ancak devrimize dayakları kalmıştır. Kırmızı kum taşından kireç çözeltisi ile inşa edilen köprünün sahil dayanağı gerçekten köprünün inşaat tekniğinin yüksek olmasından haber veriyor. Köprünün kalmış xarabeleri üzerinde devri için karakteristik olan dikdörtgen tuğla hörgüsü görünüyor. Köprü iki gözlü, tonoz formunda inşa edilmiş, gözlerden birinin eni 60 arşın (gəz), diğərinin eni 50 arşın (gəz) idi. Pek yüksek olan köprünün her iki tarafında taştan kapı olmuş, kemerlerden birinin altından kervansaray olarak kullanılmıştır.

Hudaferin Köprüleri. Tarihe göre Azerbaycan’ın kuzeyi ile güneyini birleştiren, hazırda Ermeniler tarafından işgal edilmiş Cebrayıl ilçesinde

yerleşir. Hudaferin Azerbaycan mimarlık sanatı tarihinin incisi sayılan muhteşem tarihi abidelerdendir. Aras nehri üzerinde inşa edilmiş iki adet koşa köprü olmakla Hudaferin Köprüsü kimi tanınmaktadır.

Köprülerin birleştirdiği her iki sahil güzel dağlık manzarası olan yerdir. Her iki köprünün aşırım özüllerinin antik çağlarla bağlı olduğu iddia ediliyor. Bu köprüler yüzlerce transkontinental yollar üzerinde yerleşip, sadece yurtiçi uluslararası karşılıklı ilişkilerde değil, kıtalararası ilişkilerde de yararlı olmuştur.

Büyük köprü Hudaferin köyünde olup, 15 gözlüdür. Hemdullah Gezvini yazıyordu: “Hicri 15 yılında (639) Muhammed Peygamber’in arkadaşı Bekr ibn Abdullah tarafından tikdirilmiştir”. Araştırmacılar Bekr ibn Abdullah’ın kurduğu köprünün eski köprü üzerinde kurulduğunu bildiriyorlar. Şimdiki köprü mimari özelliklerine göre XII. yüzyıl köprüsü sayılır (Kiyasi, 1989:137). Köprünün dayakları doğal özüller üzerinde yapılmış, aşırımları çeşitli boyutludur. Tuğla ve çay taşından inşa edilen köprü on beş gözlü olmakla, köprünün kemerleri sivri biçimlidir. Köprünün toplam uzunluğu 200 m, genişliği 4,5 m, çay seviyesinden en büyük yüksekliği 12 m, en iri kemer aşırımı 8,70 m, en küçük kemer aşırımı 5,80 m’dir. Köprünün esas kütlesi çay taşından, kemerleri tuğladan inşa edilmiştir.

On beş gözlü köprüden 750 m batıda olan on bir gözlü köprü taştan dikilmiş ve üzeri iri taş levhalarla kapatılmıştır. Araştırmacılar bu köprünün XIII. yüzyılda İlhaniler hakimiyeti yıllarında antik köprü üzerinde yeniden inşa edildiğini bildiriyorlar. Köprünün uzunluğu 130 m, eni 6.0 m, çay seviyesinden yüksekliği 12 m’dir. Köprünün üç merkezi kemeri salamat kalmış, sahil kemerleri ise XX. yüzyılın 30 yıllarında dağıtılmıştır. Bu nedenlerle köprüye yeni isim verilmiştir: “Sınık köprü”. Dikinti malzemesine ve mimari formasına göre daha monumental görünen on bir gözlü köprü üzerinde oyma bezekli, dairesel taş süslemeli levhalar aşkar edilmiştir.

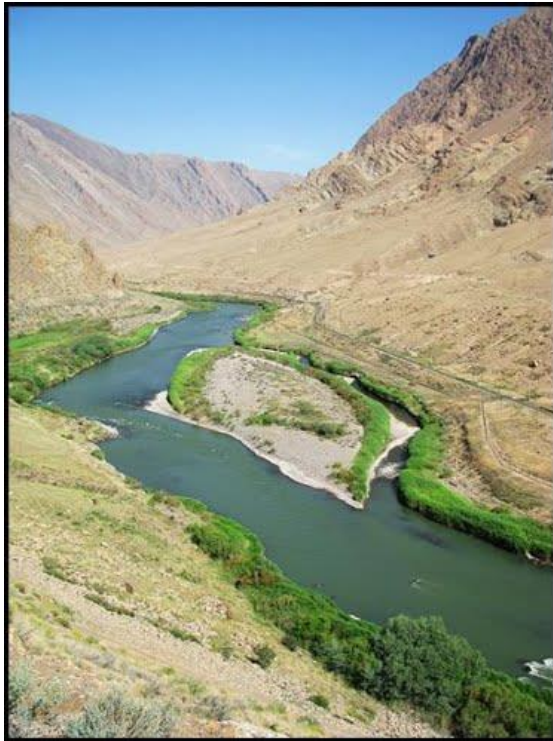
Aparadığımız araştırmalardan aydın oluyor ki, tarihen Aras nehri üzerinde çok sayıda köprüler inşa edilmiştir. Aras nehrinin su seviyesi ve yatağında kayalıkların çok olması da eski köprü inşası için elverişli olmuştur.

Netice: Aras nehri tarihen insanların mesken salıp yaşadıkları bir bölge olduğundan, farklı mimari yapıları ile de zengindir. Aras nehrini “mücüzevi

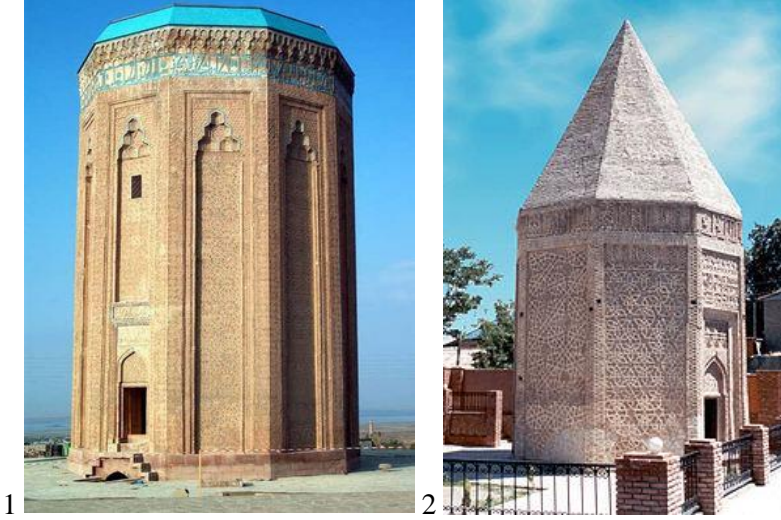
çay” adlandırılan Yakup Hemevi yazmıştır: “Deyirler, Aranda, Aras boyunca min kent olup” (Kiyasi, 1991:136). Bu rakam büyütülse de, Aras nehri boyunca arazilerin ekine ve maldarlığa yararlığı ile insanların zamanla burada mesken salmasına, Ortaçağ’da şehirlerde sanat ve ticarinin inkişafı ile şehirlerin de gelişmesine neden olmuştur. Bölgede giden savaşlar, depremler nedeniyle köy ve kentler dağılmış, bazıları ise tamamıyla yok olmuştur. Bir kısım kentler yeniden dirçelmiş, bir kısım ise köylere çevrilmiştir. Bütün bunlara bakmayarak Aras nehri boyunca zamanla abideye çevrilen mimari yapılar öz unikal görkemleri ile çeşitli devletlerin ve halkların tarihini, mimarisini ve sanatını özünde eks ettirir.

Kaynaklar

- Cefer Kiyasi. Nizami dövrü mimarlık abideleri. Bakı, İşik, 1991, s. 242.
- Gülnara Kanbarova. Nahçıvanın Arazboyu türbelerinin bedii hususiyetleri ve mimarlık dekoru. II Uluslararası Araz sempozyumu. 13-15 Aralık, 2011, İğdır. s. 632.
- Gülnara Kanbarova. Nahçıvanın sivil binalarının mimarisi-banyolar. Nahçıvan Devlet Üniversitesi. Bilimsel eserler. Qeyret neşriyyat, №1, 2011, s. 245.
- Mimar. Azərbaycan Mimarlar İttifaqı. Bilimsel Analitik-bilişim dergisi. №12, 2016, s. 200.
- Nahçıvan Abideleri Ansiklopedisi. Bakı, 2008, s. 520.
- Oktay Aslanapa. Türk Sanatı. İstanbul, 1989, s. 454.
- Sanat Tarihi Ansiklopedisi. İstanbul, 1980, s. 35.
- Salamzade E., Memmedzade K. Nahçıvanın mimari abideleri. Bakı. 1982, s. 266.
- Turani A. Dünya sanat tarihi. İstanbul, Remzi kitabevi A.Ş., 1995, s. 165.
- Yılmaz Can, Recep Gün. Ana hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği. İstanbul, 2012, s. 416.
- Ziya Zakir Acar. Her yönüyle İğdır. Ankara, 2010, s. 320.
- www.google.com. Nazim Tapdıkoğlu. Fizuli ilçesi toponimleri, tarihi abideler.
- www.google.com. Araz nehri.
- www.google.com. Selcuk dövrü türbeleri. Mühiddin Bağçeli. Türbe.

Aras nehri (1072 kv.km). (www.google.com.)

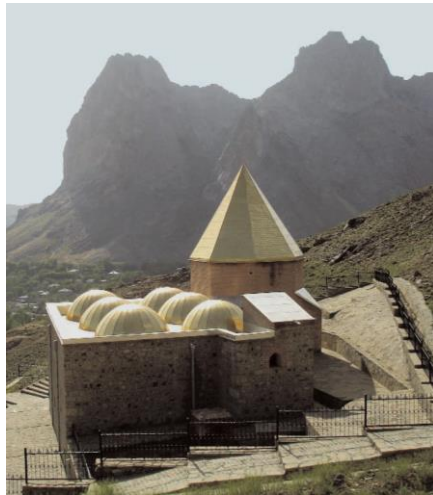
1. Mömüne Hatun Kümbeti 2. Yusif Küseyir Kumbeti - Nahçıvan:
3. Duzal Kumbet-İran

4

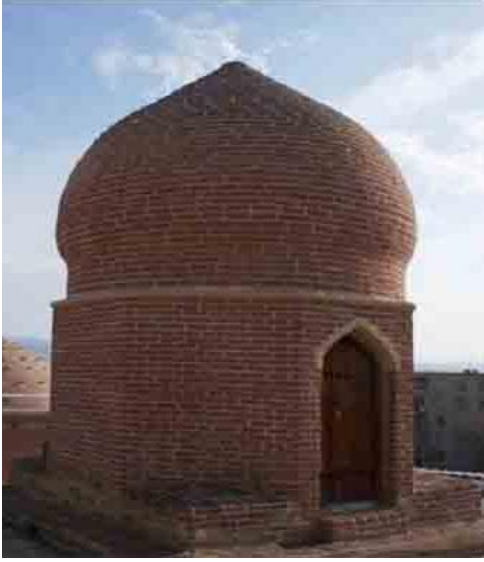

5

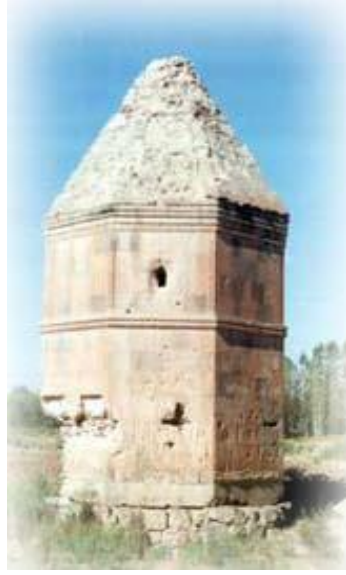

6

4. Gülüstan Kumbeti 5. Karabağlar Kumbeti
6. Xanegah (Neiminin Kumbeti)-Nahçıvan

7

8

9

7. İmamzade Türbesi – Nahçıvan: 8. Kul Yusif Türbesi
9. Çakirtaş Karahanlı Kerib Şehit Kumbeti-İğdır

1

2

1. Nahçıvan Cüme Camisi 2. Ordubat Cüme Camisi

1

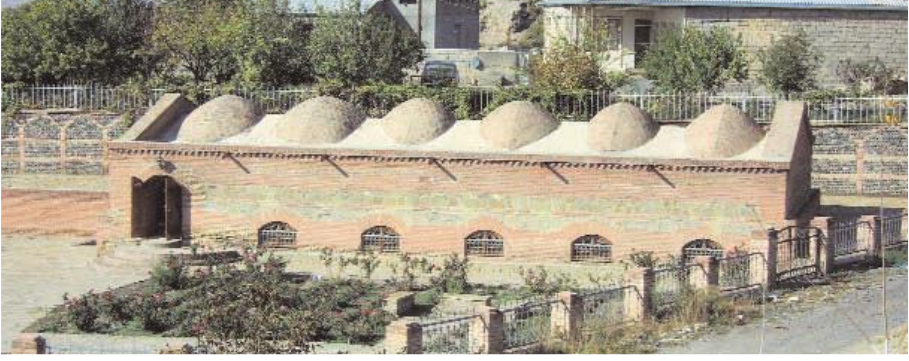

2

1. Culfa Kervansarayı 2. Fuzuli Kervansarayı

1. Iğdır Kervansarayı 2. Ordubat Kervansarayı

Nahçıvan kent. Buzluk.

Kordeşt kompleksi (banyo, saray, cami). Banyonun iç mekanı (foto. Hossein Eslami)

1

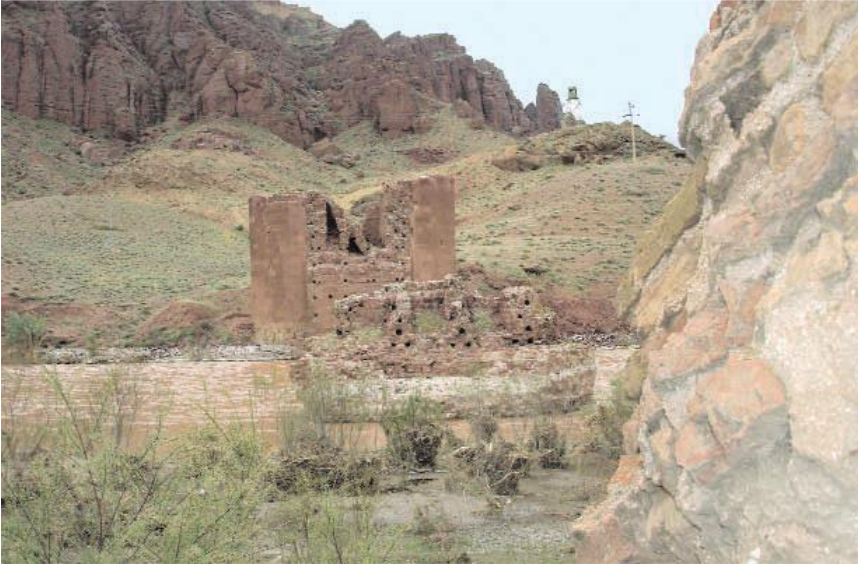

2

1. Banyo-İsmayıl Han- Nahçıvan kenti. 2. Banyo-Ordubat kenti

1

2

1. Çobandede Köprüsü 2. Ziya-ül Mülk Köprüsü

1.2. On Beş Gözlü ve On Bir Gözlü Xudaferin Köprüsü

NAHÇIVAN'IN ARAZBOYU YERLEŞMELERİNDEN BULUNAN NEOLİTİK SERAMİĞİ

Zeyneb GULİYEVA *

Özet

Nahçıvan'da Neolitik dönemine ait bulgular yirminci yüzyılın ortalarında Arazboyu yerleşmelerden bulunmuştur. İlk zamanlar sadece I Kültepe ile temsil edilen bu yerleşmeler sırasına son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Şorsu, Yeni Yol ve diğerlerinin ilave edilmesi ile sayıları hayli genişlemiştir. Bilindiği gibi, bazı araştırmacılar I Kültepe yerleşmesinde Neolitik tabakasının olmasına şüphe ile bakıyorlardı. Bu konuyu netleştirmek için I Kültepe ve çevresinde arkeolojik kazılar yapılmıştır. Bu bakımdan 2013-2015 yıllarında yapılan arkeolojik kazılar önem taşımaktadır. Kazı sonucunda son Neolitik ve Kalkolitik döneme ait çok sayıda yerleşmeler bulunmuştur. I Kültepe'nin en alt tabakalarından alınan kömür analizleri bu yerleşmenin stratiğrafyasını netleştirmeye imkân sağlamıştır. 2014 yılında alınan kömür analizlerinin sonucu M.Ö. 6070-5400 yılları göstermiştir. Araz vadisindeki yerleşmelerden tespit edilen yeni bulgular Nahçıvan'ın Neolitik kültürünün kendine has özelliklerini, gelişimini, aynı zamanda sosyoekonomik entegrasyonunu tanımlamaya imkân sağlamaktadır.

Arkeolojik bulguların büyük bir bölümünü seramik malzemesi oluşturmaktadır. Seramikler saman karışımı kilden yapılmış ve kırmızı rengin çeşitli tonlarında pişirilmiştir. Seramiklerden bir kısmının içerisinde pişmemiş gri, bazen de siyah renkli tabaka izlenmektedir. Onlar Güney Kafkasya'nın, aynı zamanda Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden tespit edilen malzemelerle benzerdir. Seramiklerin yakın paralelleri Şomutepe, Mollanağitepesi, Hacı

* Doç.Dr., AMEA Nahçıvan Bölümü, zeyneb_guliyeva@yahoo.com

Firuz ve diğer neolitik yerleşmelerinden bilinmektedir. Bu fikir seramik üzerindeki desenler için de geçerlidir.

Araştırmalar gösteriyor ki, ornamentler-desenler herhangi bir dönem hakkında belli tasavvur yaratmak açısından hiç de diğer olgulardan geri kalmıyor. Bu anlamda 2015 yılında I Kültepe'den tespit edilen son neolitik seramikleri üzerinde rastlanan ornamentler önem taşımaktadır. Onların incelenmesinde amaç Nahçıvan'ın neolitik dönemi tayfalarının yaşam tarzı, gelişim sürecini takip etmek, ayrıca Nahçıvan'ın Neolitik kültürünün lokal özelliklerini ve komşu bölgelerle kültürel-ekonomik ilişkilerini ortaya çıkarmaktır. Bu süsler rölyef bantlar, yuvarlak kabartmalar, dairesel delik ve batıklar, novşekilli batıklar, çizme desenlerle temsil edilmiştir. Pratik önem taşıyan bu ornamentlerden bazıları Doğu Anadolu, Mesopotamiya, Güney Kafkasya ve diğer bölgelerin neolitik yerleşmelerinin bulguları arasında yakın paralellərini bulsa da, rölyef bantların çeşitli nümunelerle temsil olunması, novşekilli batıklar Nahçıvan'ın son neolitik seramiğinin lokal hususiyetlere malik olduğuna işaret etmektedir. Nahçıvan'ın neolit seramiği ilē Şomutepe, Hacı Firuz, Xatunarx, Göytepe, Kuruçay, Tell es Savvan gibi senkron yerleşmelerin materyalleri arasındaki bazı ortak hususiyetlerin izlenmesi Nahçıvan'la komşu regionlar arasındaki kültürel-ekonomik ilişkilerin olduğunu onaylar.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Arazboyu yerleşmeler, I Kültepe, Şorsu, Yeni Yol, neolitik, seramik

Giriş

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarında Neolit mədəniyyətinin izləri Arazboyu abidələrdə izlənilməkdədir. Onlardan I Kültəpə geniş tədqiqata cəlb edilmiş, Şorsu, Yeni yol, Sədərək kimi abidələrdən isə bu dövrə aid keramika və daş alətlər qeydə alınmışdır. Tədqiqinə ötən əsrin ortalarından başlanılan I Kültəpə abidəsi qədimliyinə görə bütün Cənubi Qafqaz regionu üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvan çayın Araza yaxınlaşdığı ərazidə yerləşən bu abidə XX əsrin ortalarında elm aləminə tanındılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən O.Həbibullayevin başçılığı altında Naxçıvana göndərilən arxeoloji ekspedisiya 1951-1964-cü illərdə I Kültəpə yaşayış yerində geniş tədqiqatlar aparmışdır. Bu tədqiqatlar neolit axırlarından dəmir dövrünün başlanğıcına qədər olan ayrı-ayrı tarixi dövrlərin stratigrafiyasını ortaya qoymaqla (Həbibullayev, 1958: 133) abidənin çoxtəbəqəli yaşayış yeri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini üzə çıxarmışdır. Uzun müddət abidədə tədqiqatlar davam etdirilmədiyindən Naxçıvanda Neolit dövrünün mövcud olması ilə bağlı fikirlər də yalnız əvvəlki illərdə tapılmış az miqdarda olan tapıntılarla məhdudlaşmışdır. Bu məsələnin araşdırılması, həmçinin Naxçıvanda Neolit mədəniyyətinin xüsusiyyətləri və Eneolit mədəniyyəti ilə bağlılığının öyrənilməsi məqsədi ilə XXI əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq abidə yenidən tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu baxımdan 2013-2016-cı illərdə Naxçıvanın Orta Araz hövzəsində yerləşən abidələrdə, xüsusilə I Kültəpədə aparılmış araşdırmalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.¹ Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvanda neolit mədəniyyətinin yayılması, eneolit mədəniyyəti ilə bağlılığı, eyni zamanda qonşu regionlara ortaq xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirə biləcək maraqlı tapıntılar üzə çıxarılmışdır. Onları iki qrupda xarakterizə etmək olar.

Birinci qrupa oval şəkilli evləri, təsərrüfat çuxurları, iş yerləri və onları əhatə edən ümumi həyət divarı, həmçinin bol miqdarda keramika və əmək alətlərinin, o cümlədən obsidian məmulatının timsalında Neolit dövrünün Naxçıvan üçün xarakterik arxitektura quruluşu, memarlıq ənənələrinin, əhəlinin məşğuliyyət və ideologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verən I Kültəpə

¹I Kültəpə və çevrəsində 2013-2016-cı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşları, o cümlədən bu sətirlərin müəllifinin də daxil olduğu yerli ekspedisiya və Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzinin birgə layihəsi əsasında həyata keçirilmişdir.

tapıntılarını aid etmək olar. Buradan götürülən kömür analizlərinin nəticəsi e.ə. 6070-e.ə. 5400-cü illəri göstərmişdir ki, bu da yalnız Azərbaycan miqyasında deyil, bütün Cənubi Qafqaz regionunda bu abidənin mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq etmişdir.

İkinci qrupa daxil olan Şorsu, Yeni yol abidələrində aparılan ilkin araşdırmalar zamanı aşkar edilən tapıntılar Neolit mədəniyyətinin I Kültəpə ilə məhdudlaşmayaraq Arazboyu yaşayış yerlərində yayıldığını göstərmişdir.

Hər iki qrupa aid olan arxeoloji materiallar içərisində keramika nümunələri əsas yer tutur. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir dövrün xarakterik cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsində keramika məmulatı əsas meyarlardan sayılır. Bu baxımdan 2013-2016-cı illərdə Naxçıvanın Araz hövzəsi abidələrindən əldə edilən Neolit dövrü keramikası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvanın Neolit keramikası

Naxçıvanın Neolit mədəniyyətinin xarakterik əlamətləri I Kültəpədən aşkar edilən keramika nümunələrində özünü daha aydın göstərməkdədir. Onlar hazırlanma texnologiyası və tərkibinə görə bir-biri ilə oxşar olsalarda, funksional cəhətdən, rəng baxımından, həmçinin ornamentasiyasına görə fərqlənirlər. Əsasən saman qarışıqlı gildən hazırlanmış bu qablar içərisində az miqdarda qum qarışıqlı olanlara da rast gəlinir. Bu dövrün qabları lentşəkilli gil təbəqələrinin birləşdirilməsi yolu ilə hazırlanmışdır. İri həcmli qabların kəsiyində bu xüsusiyyət daha aydın izlənilir (Şəkil 1,3). Bəzi qabların divar kəsiyində boz rəngli təbəqəyə rast gəlinir. Bu bəzi hallarda bişmənin təsirindən yaranmış, bəzi hallarda isə qabların davamlılığının artırılması məqsədi ilə qum qarışıqlı qalın gil təbəqəsindən istifadə edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Belə qablar sonradan anqoblanmış və hər iki üzdən cilalanmışdır. Qablar əl ilə primitiv üsulla hazırlanmışdır. Lakin onların müəyyən formaya salınması, yaxud təbəqələrin birləşdirilməsində müəyyən alətlərdən istifadə edilmişdir. Belə alətlərdən biri 2016-cı ildə I Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilmişdir. Qabların hamarlaşdırılmasında istifadə olunması ehtimal edilən bu kiçik alət sərt gildən hazırlanmış və kənarlarında işlənmə izləri var (Şəkil 5). Bu dövrün qabları istifadə edilmə funksiyasına görə 2 qrupa ayrılır:

1. Təsərrüfat qabları
2. Məişət qabları

Birinci qrupa aid olanlar taxıl, yaxud digər məhsulların saxlanması üçün istifadə edilmişdir. İri ölçüləri ilə fərqlənən bu qabların qalın divarlarının kəsimində bişməmiş boz-qara rəngli təbəqə izlənilir. Onlar içərisində çəllək tipli qablar əsas yer tutur. Əsasən təsərrüfat çuxurlarının içərisində qeydə alınan belə qablar qabarıq-silindirik gövdəli olub ağız və oturmaq hissədə tədricən interyerə doğru meyilləndirilmiş formaları ilə fərqlənirlər (KT-15, №KT-15, E-117; E-125; E-152; №KT-16, J-087). Onlardan biri E kvadratına aid nalşəkilli tikilinin cənub-şərqi hissəsindəki döşəmənin üstündə aşkar edilmişdir. Hündürlüyü 45 sm, ağız diametri 31, oturmaq diametri 40 sm olan qabın qəhvəyi rəngli gilinin tərkibinə iri qum qarışdırılmışdır (KT-15, E-117). Digər qab qırmızı rəngli olub xarici səthinə sarı-çəhrayı rəngli nazik anqob çəkilmişdir. Onun oturmağının diametri 45 sm-dir (KT-15, E-15). Üçüncü qabın fraqmenti E kvadratının IV tikinti qatına aid olan təsərrüfat çuxurunun içərisində qeydə alınmışdır. Onun hər iki üzündə tünd qəhvəyi rəngli çillər var. Qab tərkibi qum qarışıqlı olan gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmişdir (KT-15, E-125). Kvadratın şərqindəki aypara şəklində daşlarla çevrələnmiş ocağın içərisində aşkar edilən dördüncü qab hazırlanma texnologiyasına görə digərləri ilə oxşar olub, yalnız ağız kənarını çevrələyən relyef ornamentinə görə fərqlənir (KT-15, E-152). İnteryeri qəhvəyi-sarı rəngli nahamar, xarici səthi sarı rəngli və cilalı olan bu qabın da üzərində tünd rəngli çillər var. Relyef qurşaq və batıq xəttlə çevrələnmiş ağızının diametri 29 sm-dir. Çəllək tipli qabların bənzərlərinə Şomutəpə (3, Табл. 214, d-11), Xatunarx (10, Fig. 9, 9,18) kimi Cənubi Qafqaz abidələri ilə yanaşı Çatal Höyük yaşayış yerinin e.ə. 5900-cü ilə aid edilən VI A təbəqəsində (16, s. 88) və digər yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir.

Təsərrüfat qabları içərisində küpələr özünəməxsus yer tutur. Onları boğaz quruluşuna görə iki tipə ayırmaq olar: silindirik və qıfşəkilli olanlar. Silindirik boğazlı küpələrin A sahəsinin alt qatından aşkar edilən nümunəsi çəhrayı rəngli (KT-15, №A161), E sahəsindən üzə çıxarılan digər nümunəsi isə qəhvəyi rəngli saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq xarici səthi narıncı rəngdə anqoblanmışdır (Şəkil 3,6). Üçüncü qabın divar qalınlığı 1,7 sm olub ortasında boz təbəqə izlənilir. Onun ağız diametri 18 sm (KT-15, №E105), boğazında dairəvi deşik açılmış digər qabın isə ağız diametri 20 sm-dir (Şəkil 1, 4). İkinci tipə aid olan qıfşəkilli boğaza malik olan küpə 2016-cı ildə qeydə alınmışdır

(KT-16, №G104). Qabın boğazında şaquli istiqamətdə 4 qoşa dairəvi qabartma ornament tətbiq edilmişdir (Şəkil 1,1).

Məişət qabları çeşid müxtəlifliyi ilə təsərrüfat qablarından fərqlənir. Divarları ilə müqayisədə oturaçaqlarının daha nazik olması onlardan müxtəlif qida məhsullarının hazırlanmasında istifadə edildiyini göstərir. Bu xüsusiyyət qabların gövdə və oturaçaq hissəsinin hislənməsində də özünü biruzə verir. Onların özü də iki qrupa ayrılır: mətbəx qabları və süfrə qabları. Mətbəx qabları qazan tipli, tava tipli, çölmək tipli qablarla təmsil olunur. Qazan tipli qablar düz divarlı, silindirik gövdəli olub, divar qalınlıqları 1,5-2 sm arasında dəyişir. Onlarda üç oturaçaq tipi izlənilir: yuvarlaq şəkildə kənara doğru çıxıntılı olanlar (Şəkil 2,2); kəskin şəkildə kənara çıxıntılı olanlar (Şəkil 2,3) və maili formada içəriyə doğru meyilli olanlar (KT-15, №E42). Birinci qrupa aid olanlar açıq qəhvəyi rəngli, iri qum və saman qarışıqlı gildən hazırlanmışdır. Divarları arasında qalın boz təbəqə izlənilir. Bu tipli qablardan birinin divar qalınlığı 1,5 sm, oturaçaq qalınlığı 1,2 sm, diametri 42 sm-dir (KT-15, №F006). İkinci qrupa aid olanlar yaxşı bişirilmiş və hər iki üzdən cilalanmışdır. Onlardan biri qəhvəyi rəngli gildən hazırlanmış, oturaçaq diametri 25 sm-dir (KT-15, №E72). Onların bənzərlərinə Suriyada Tell Halula neolit düşərgəsinin materialları arasında rast gəlinir (Cruells and Nieuwenhuys, 2004:Fig.5,9;7,12). Bu tip qablar Şomutəpə (Ахундов, Табл.215, 3), Molla Nağı təpəsi, Göytəpə, Urmiya hövzəsində Hacı Firuz yaşayış yerindən məlumdur (Voigt, 1983:321-325). Üçüncü tipə aid olan qablardan biri qalın divarlı, qırmızı rəngli olub xarici səthinə sarı-çəhrayı rəngli nazik anqob çəkilməmişdir. Onun divar qalınlığı 1,5 sm, oturaçaq qalınlığı 1 sm, diametri 45 sm-dir. Oturaçağında hislənmə izləri olan bu qab saman qarışığının üstünlük təşkil etdiyi gildən hazırlanmışdır (KT-15, №E15). Onların bənzərləri Şomutəpədən (Ахундов, Табл:214, d-11), Xatunarxın III-IV təbəqələrindən məlumdur (Badalyan, 2010:Fig. 9-1,4, 6,13).

Podnos yaxud tava tipli qablar iri ölçülü və dayaz formaları ilə diqqət çəkirlər (Şəkil 2, 4-5). Onlardan biri F kvadratının I tikinti qatından aşkar edilmişdir. Qalın divarlı olan bu qabın oturaçaq diametri 60 sm-dir (KT-15, №F021). Digər nümunə açıq qəhvəyi rəngli saman və qum qarışıqlı gildən hazırlanmışdır. Qabın oturaçağının kənarlarından gövdəsinə doğru cərgə ilə novşəkilli batıqlar çəkilməmişdir. Divarı qalınlığı 1,5 sm, oturaçağının qalınlığı 1 sm, diametri isə 70 sm-dir (KT-15, №G-18). Qabın divarının kəsiyində

bişməmiş boz rəngli təbəqə izlənilir. Bu təbəqədə daha çox qum, onu hər iki üzdən əhatə edən təbəqənin tərkibində isə saman qarışığı üstünlük təşkil edir. Hər iki qabın divar qalınlığı ilə müqayisədə oturacaqlarının nazik olması onlardan çörək bişirilməsində istifadə edildiyini göstərir (*Baxşəliyev, Quliyeva, Marro, Berthon, 2016: 195*). İri qum qarışıq gildən bişirilmiş podnos tipli qabların bənzərləri 2013-cü il arxeoloji qazıntıları zamanı Yeni yol yaşayış yerindən, İranın Təpə Xaleseh abidəsinin Son Neolit təbəqəsindən (*Alizadeh, 2004: Pl. 2, 6, 12*) və digər abidələrdən üzə çıxarılmışdır. Bu tipli qablara Hacı Firuz yaşayış yerində də rast gəlinir (*Voigt, 1983: .fig. 80,a,b*).

Çölməktiqli qablar 2 tiplə təmsil olunur: düz divarlı olanlar, konusvari olanlar. Birinci tipə aid olanlar içəriyə doğru meyilli olan ağız quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Bu tip qablardan biri qırmızı rəngli, saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş və hər iki üzdən cilalanmışdır. Onun diametri 24 sm-dir (inv.№KT-15, E-134). Qırmızı rəngli qum qarışıq gildən hazırlanmış daha bir nümunə cilalı olması və formasına görə əvvəlkilərlə oxşar olub yalnız ölçüsünə görə fərqlidir. Divarları arasında boz təbəqə olan bu qabın ağız diametri 32- sm-dir (KT-15, №E117). Bu tipli qablar Hacı Firuzdan məlumdur (*Voigt, 1983:Fig. 73, 74*).

I Kültəpənin E kvadratına aid ocağın içərisində aşkar edilən çölmək ağız kənarını çevrələyən relyef qurşaqla və ona paralel tətbiq edilmiş batıq xətlə təmsil olunan ornamentinə görə digərlərindən fərqlənir (KT-15, №E152). İnteryeri qəhvəyi-sarı rəngli nahamar, xarici səthi sarı rəngli və cilalı olan bu qabın da üzərində tünd rəngli çillər var. Relyef qurşaq və batıq xətlə çevrələnmiş ağızının diametri 29 sm-dir. D kvadratının V tikinti qatından aşkar edilən boz-qəhvəyi rəngli digər çölmək konusvari gövdəlidir (KT-15, №D163). E sahəsinin V tikinti qatına aid divarın yaxınlığında döşəməyə basdırılmış halda üzə çıxarılmış çölmək tipli qabın oturacaq və gövdə hissəsinin fraqmenti (KT-15, №E158) qum qarışıq gildən hazırlanmış və düz divarlıdır. Onun divar qalınlığı 1,5 sm, diametri 25 sm-dir. İçərisində qırmızı boyaq qalıqları olan qabın ətrafı sərt gil təbəqə ilə bərkidilmişdi. Görünür ki, ondan boyaq saxlanılmasında istifadə edilmiş və ciddi mühafizə edilmişdir. Məlum olduğu kimi boyaq maddələrindən ölümlərin, qabların, bəzən də divarların boyanmasında istifadə edilirdi. Bu da həmin maddələrin əhəmiyyətini artırdığı üçün onların saxlandığı qabların yaxşı saxlanılmasına zərurət yaratmışdır. Düz divarlı qablardan biri qəhvəyi rəngli, nazik divarlı və

lüləklidir (Şəkil 2,1). Hər iki üzdən xəfif cilalı olan bu qab A səhəsində qeydə alınmışdır (KT-15, №A142). Konusvari gövdəyə malik olan qablarda bir neçə oturacaq forması izlənilir. Onlardan biri halqadabanlı quruluşu ilə diqqət çəkir. Çəhrayı-sarı rəngli saman qarışıqlı gildən hazırlanmış bu qabın xarici səthi cilalıdır. Diametri 27 sm olan bu qab cəmi bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur (KT-15, №E114). Digər nümunə daban şəklində kənara doğru çıxıntılı oturacağı ilə fərqlənir (KT-15, №G33). Oturacaq diametri 20 sm olan bu qabın divar və oturacaq qalınlığı bərabərdir (0,8 sm). Xarici səthi cilalı olub divarları arasında boz təbəqə var. Üçüncü nümunə silindirik oturacağı ilə fərqlənir. Xaricdən sarı, interyerdən çəhrayı rəngdə olan qum qarışıq gildən kobud formada hazırlanmış bu qabın divar qalınlığı 1,7 sm, oturacaq qalınlığı 2,5, diametri isə 46 sm-dir (KT-15, №E115). Konusvari gövdəli qabların bənzərlərinə Şomutəpə (*Ахундов2012:Табл. 144*), Xatunarx (*Badalyan, 2010:Fig. 9, 8,12*), Hacı Firuz (*Voigt, 1983:Fig. 72, a; 74, b, c, d, i, m; 75, a-f*), Təpə Xaleseh (*Alizadeh, 2004:Pl. 2.9, 12, 14*), Tell Halula (*Cruells and Nieuwenhuysse, 2004:47-68*) kimi sinxron abidələrdə rast gəlinir.

Məişət qablarının ikinci qrupunu təşkil edən *süfrə qabları* kiçik ölçülü və səliqəli hazırlanmışdır. Onların içərisində kasalar əsas yer tutur. Onlar konusvari və qabarıq gövdəli formalarla nümayiş olunur (Şəkil 3, 1-3). Konusşəkilli kasaların narıncı rəngli nümunələri saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq, yaxşı bişirilməsi və xəfif cilalanması, konusvari gövdə divarının oturacağa kəskin keçidlə birləşməsi ilə fərqlənilir. Divar qalınlıqları 1 sm, oturacaq qalınlıqları 0,8 sm, diametrləri isə isə 13-15 sm arasında dəyişir (KT-15, №E115, №F029). İkinci nümunə yalnız xaricə doğru çıxıntılı olan silindirik oturacağı ilə fərqlənir (Şəkil 3,2). Narıncı rəngli kasalar kiçik həcmli olması, yaxşı bişirilməsi və cilalanması, həmçinin ağız kənarında yuvarlaq konusşəkilli relyef ornamentləri ilə diqqət çəkirlər. Görünür, onlar mətbəx qabları kimi istifadə edilmiş və buna görə də xüsusi səliqə ilə hazırlanmışlar. Kasalardan biri qum və saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq sarı-çəhrayı rənglə anqoblanmışdır. Qabın divar kəsiyində boz-qara rəngli bişməmiş təbəqə izlənilir. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq bu qabın divarı ilə müqayisədə daha qalın olan oturacağının diametri 12 sm-dir (KT-15, №A144). Kasalardan birinin oturacağı interyerə doğru xəfif batıq formadadır (KT-15, №A139). Qırmızı rəngli saman və qum qarışıq gildən hazırlanmış kasanın üzəri sarı rəngdə anqoblanmış və xəfif cilalanmışdır. Xaricdən hislənmiş olan oturacaq

hissəsinin diametri 12 sm, divar qalınlığı 0,7-1,2 sm arasında dəyişir. Bu tip oturacaq qablara Hacı Firuz keramikası arasında rast gəlinir (*Voigt, 1983: Fig. 91, i*). Konusşəkilli kasalara Şomutəpə materialları arasında (*Ахундов, 2012: Табл.212, 216*), İrənin şimal qərbində yerləşən Təpə Kaleşinin Son Neolit təbəqəsinə aid materiallar arasında (*Alibaigi, 2012: 459-472*) da rast gəlinir.

İkinci qrupa aid olan kasalar qabarıq gövdəli olub ağız quruluşuna görə 3 tipə ayrılır: xaricə doğru meyilli olanlar, interyerə doğru yığılanlar və düz formalı olanlar. Ağız kənarları xaricə doğru açılan kasalardan biri E kvadratının V tikinti qatında qeydə alınmışdır. Ağız diametri 12 sm olan bu kasa dəyirmi gövdəli, silindirik boğazlıdır (KT-15, №E151). Digər nümunə formasına görə onunla oxşar olub nisbətən kiçik həcmli olması ilə fərqlənir. Ağız diametri 10 sm olan bu kasa qəhvəyi rəngli qum qarışıqlı gildən hazırlanaraq xarici səthi hamarlaşdırılmışdır (KT-15, №A117). Bəzisinin ağzının kənarında bişmədən sonra silindrik deşiklər açılmışdır. Ağzı interyerə doğru yığılmış kasalardan biri sarı-çəhrayı rəngli saman və qum qarışıqlı gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Hər iki üzədən yüngül cilalı olan bu qabın ağız diametri 16 sm-dir (KT-15, №D170). İkinci nümunə onunla eyni tərkibə və formaya malik olub yalnız ağız diametrinin 18 sm olması ilə fərqlənir. Düz ağız quruluşuna malik olan kasalardan biri çəhrayı rəngli gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmişdir (Şəkil 3,5). Divar qalınlığı 1 sm olan bu kasanın ağız diametri 15 sm-dir (KT-15, №E78). Digər nümunə qəhvəyi rəngli olub, nazik divarları (0,5 sm) arasında bişməmiş boz rəngli təbəqə qalmışdır. Qabın oval oturacağıın diametri 8 sm-ə çatır (KT-15, №A115). Bu qrupa aid olan kasalardan ikisi oturacaq quruluşu ilə digərlərindən fərqlənir. Onlardan biri sarı-çəhrayı rəngli, saman qarışıqlı gildən hazırlanmış nazik divarları arasında boz təbəqə izlənilir. Qabın oturacaq diametri 15 sm-dir (KT-15, №A123). Oturacaq diametri 12 sm olan digər kasa oturacağı gövdə ilə birləşən hissəsinin batıq xətlə çevrələnməsi ilə fərqlənir (Şəkil 3, 2). Onların hər ikisi silindrik oturacaqlıdır. Bu tip oturacaq kasalara I Kültəpənin J, E, A kvadratlarında 2016-cı ildə də rast gəlinmişdir (KT-16, №J054; №E178). Silindirik oturacaq qablar Hacı Firuz yaşayış yerində də xeyli miqdarda aşkar edilmişdir (*Voigt, 1983: fig. 91, k, i, n, p*).

Süfrə qablarının az bir qismi kiçik ölçülü küpələrlə təmsil olunmuşdur. Onlar narıncı, çəhrayı rənglərin müxtəlif tonlarında olub, saman qarışıqlı eyni

tərkibli gildən səliqə ilə hazırlanmışdır. Diametrləri 10-22 arasında dəyişən bu qablardan biri həcminə görə fərqlənir. Onun ağız diametri 27 sm-dir. E kvadratının III tikinti qatına aid ocağın içərisində qeydə alınan bu qab sarı-çəhrayı rəngli, qum qarışıqlı gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmişdir. Sarı rəngli saman qarışıqlı və yaxşı bişirilmiş digər küpənin ağız diametri 24 sm-dir (KT-15, №D170). Bu cür boğaz forması Şomutəpə (Ахундов, 2012: Табл. 205, d-10, d-14, d-16), eyni zamanda Urmiya gölü hövzəsindəki Təpə Xaleseh abidəsinin Son Neolit təbəqəsinə aid keramika nümunələrində (Alizadeh, 2004: Pl. 2. 1), həmçinin Hacı Firuz keramikasında (Voigt, 1983: Fig. 85, g,h,v) izlənilir.

Naxçıvanın neolit keramikası relyef ornamentasiyası ilə diqqəti cəlb edir. Onlar qabların ağız kənarlarında tətbiq edilmiş relyef qurşaqlar, yuvarlaq qabartma, dairəvi dəşiklər, novşəkilli və az miqdarda cızma ornamentasiyailə təmsil olunur (Şəkil 4). Birinci qrupa aid olanlara əsasən qəhvəyi və sarı-çəhrayı rəngli keramika nümunələri üzərində rast gəlinir. Qəhvəyi rəngli və saman qarışıqlı keramika üzərində izlənilən relyef qurşaqlar *konussəkilli olmaları və yapma üsulla tətbiq edilmələri* ilə diqqət çəkir (Şəkil 4,3). Onlar qabların ağız kənarından təqribən 3-4 sm aşağı hissəsinə yapma üsulla birləşdirilmişdir (KT-15, №E66; №E74; №E118; №E127; №E143). 2016-cı ildə I Kültəpə yaşayış yerinin E kvadratından aşkar edilən saxsı məmulatı üzərində qeydə alınan relyef qurşaq qabın ağız kənarının 5 sm aşağısında tətbiq edilmişdir. Ağız diametri 25 sm olan bu qabın divar qalınlığı 1 sm (relyef ornamentlə birlikdə 2,5 sm) olub kəsiyində boz-çəhrayı təbəqə izlənilir (KT-16, №E-173). Digər nümunə isə divar qalınlığı 1,8 sm olan qabın ağız kənarından 2 sm aşağıda konusvari formada tətbiq edilmişdir. Bu tipli ornamentlərin Şomutəpə keramikası üzərindəki oxşarları qabın ağız kənarından 3-4 sm aşağıda salınmasına görə eyni olsa da I Kültəpə keramikasından fərqli olaraq, onlar qırıq-qırıq üfqi xətlər formasındadır (Ахундов, 2012: Таб. 23). Bu tipli relyef ornamentlərə Muğanın neolit keramikasında (Axundov, Mahmudova, Ramazanlı, Rəhmanov, Vəliyev, 2015: 28-30), İrannın Tell-al Mushki yaşayış yerindən aşkar olunmuş boyalı keramikada da rast gəlinir (Alizadeh, Zeidi, Niakan and Atabaki, 2004: Fig. 6, a).

Sarı-çəhrayı rəngli keramikada tətbiq edilən relyef qurşaqların özləri də müxtəlif çeşidlərlə təmsil olunmaqdadır: qabın boğaz hissəsini konusa bənzər

yuvarlaqlaşdırılmış halda olanlar, yuxarıya doğru meyilləndirilmiş formada və aşağıya doğru qalınlaşdırılaraq qulp formasını alan relyef qurşaqlar (KT-15, №E86; №E149; №E152). *Yuxarıya doğru meyilləndirilmiş relyef qurşaqlara az miqdarda saman və qum qarışıqlı saxsı* fraqmentlərində rast gəlinir və ağız diametrləri 23-25 sm arasında dəyişir (KT-15, №D148; №F37; №F102). Yalnız bir nümunə iri həcmli qum qarışıqlı və qalın divarlı qab üzərində olması ilə fərqlənir. Ağız diametri 54 sm, divar qalınlığı 1,5 sm (relyeflə birlikdə 2,2 sm) olan bu qabın üzərindəki relyef yuxarıya doğru yuvarlaqlaşdırılmış formada tətbiq edilmişdir (KT-15, №F110). *Aşağıya doğru qalınlaşdırılaraq qulp şəklində* qabı çevrələyən relyef qurşaqlara saman qarışıqlı, hər iki üzdən hamarlanmış və yaxşı bişirilmiş qab fraqmentlərində rastlanmışdır (KT-15, №F072). Ornamentin qabın qabarıq formalı gövdəsinin tədricən aşağıya doğru daralmağa başlayan hissəsində, həm də qabı tam çevrələməsi onun praktik əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Qabın orta hissəsində salınması və yuxarıda maili gəldiyi halda aşağıda kəsilərək hamarlaşdırılması, içərisində müxəlif məhsul yaxud maye saxlanılan qabın asanlıqla daşına bilməsini təmin edə bilərdi. Bu funksiya özünü digər ornamentlərdən fərqli olaraq bu tip relyef qurşağın qabların boğaz hissəsində deyil gövdəsində salınmasında da biruzə verir. 2016-cı ildə I Kültəpənin A kvadratından aşkar edilən saxsı fraqmenti üzərindəki relyef ornament orjinal quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Sarı rəngli, tərkibinə saman qarışdırılmış gildən hazırlanmış qabın ağız kənarından 0,5 sm aşağıda üfüqi istiqamətdə salınmış aypara şəkilli relyef ornamentin uzunluğu 11 sm, hər iki tərəfə doğru əyilmiş kənarlarından biri 4 sm, digər hissəsi isə sındığı üçün salamat qalmış hissəsinin uzunluğu isə 2, 5 sm-dir (KT-16, №A033). Relyef qurşaqların bəzisi batıq xətlə paralel şəkildə tətbiq edilmişdir. Onlardan biri qəhvəyinarıncı rəngli, xəfif cilalı qabın boğaz hissəsində tətbiq edilmişdir. Qabın divar qalınlığı 1 sm, boğaz diametri 25 sm-dir (KT-16, №A180). Qabların ağız kənarını çevrələyən relyef qurşaqlara İrənin şimal-qərbindəki Təpə Xaleseh abidəsinin Son Neolit qablarında da rast gəlinir (*Alizadeh, 2004: Pl. 2. 7*). Lakin Naxçıvanın neolit keramikasında olduğu qədər çox çeşidli deyil. I Kültəpə keramikasında bu cür bəzəklərin müxtəlif çeşidli olması, həmçinin biri istisna olmaqla qalan 3 formanın digər abidələrdə hələlik öz analoqunu tapmaması onların lokal xarakterini nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyət onların tətbiq üsullarında da izlənilir. Bir qayda olaraq, relyef qurşaqlar ayrıca kəmərləşkiləndə hazırlandıqdan sonra qabların üzərinə birləşdirilmişdir.

Yayılma dərəcəsinə görə *qabartma dairələr* ikinci yerdə gəlir. Bu qrupdan olan ornamentlərin hələlik 3 tipinə rast gəlinmişdir: dəyirmi, trapes formada və oval şəkilli (Şəkil 4, 1-2). Onların diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri qabların boğazından tam ağız kənarına doğru tədrici yerdəyişməsidir. Birinci tipə aid olan yuvarlaq qabartmalara əsasən narıncı rəngli keramikada rast gəlinir (KT-15, №E78; №E47; №F003; №E134). Onun bənzərlərinə Şorsu yaşayış yerindən aşkar edilmiş Son Neolit keramikası üzərində də rastlanmışdır. Onlar kasanın ağız kənarında cərgə ilə düzülmiş formada tətbiq edilmişdir (*Бахвалуев, 2015, Таб. 3*). Onlara vaxtı ilə O.Həbibullayevin I Kültəpədə apardığı qazıntılar zamanı da rast gəlinmişdir (*Абубуллаев, 1982:Таб. IX, 6, 8; 10, Таб. XXI, 2, 4*). Şomutəpə keramikasında da bu cür ornamentlər tətbiq edilmişdir (*Ахундов, 2012: Таб. 210*). Yuvarlaq qabartmaların eyni formada düzülüşünə Sibirin Çes-tıy-yaqa Neolit yaşayış yerində də rastlanmışdır (*Чернецов, Таб. IV, 5*). Neolit dövrünün xarakterik ornamentlərindən olan bu tip qabartmalar İsveçrənin Eqolçivil abidəsindən aşkar edilən kortayo mədəniyyətinə məxsus keramika nümunələrində də izlənilir (*Монгайт, 1973: 252*). İkinci tip qabartma *ornamentl* açıq qəhvəyi rəngli, saman və qum qatışıqlı gildən hazırlanmış və divar qalınlığı 0,7 sm olan iri ölçülü qabın üzərində tətbiq edilmişdir. Keyfiyyətli bişirilərək, xaricdən yaxşı cilalanmış qabın ağız diametri 40 sm-dir (KT-15, №E93). Üçüncü tipə aid olan ovalşəkilli-uzunsov qabartmaya sarı rəngli saman qarışıqlı gildən hazırlanmış saxsı fraqmentləri üzərində rast gəlinir (KT-15, №D150, №E100; №F043). Onların bənzərləri Şulaveri-Şomutəpə mədəniyyətinə (*Черленок, 2013:Рис. 12. I-IV*), Göytəpə Neolit düşərgəsinə (*Quliyev, Nişiyəki, 2012:51-54*), həmçinin Ukraynanın Neolit mədəniyyətinə (*Археология Украинской ССР, 1985: Рис.33, 12; 37,1; 38,8; 40,9*) məxsus keramika nümunələrində geniş yayılmışdır.

Yuvarlaq qabartma ornamentlərin bəzisi *qulpşəkillidir* (KT-15, №E122, №A097, №E146, №E113, №A098). Bu tipli çıxıntılara 2016-cı ildə I Kültəpə yaşayış yerində xeyli miqdarda rast gəlinmişdir (KT-16, №J013; №J025). D kvadratında aşkar edilmiş iri qab üzərində qeydə alınan bu tipli çıxıntı qabın gövdəsindən aşağı hissədə salınmışdır (KT-№D165). Relyef bəzəmələrin Urmiya hövzəsindəki nümunələri bir qədər fərqlidir. Qabarıq dairələr xaotik formada düzülmüşdür, qulpşəkilli çıxıntılar isə paralel bərabərlikləri xatırladan kəşik xətlərdən ibarətdir (*Mellaart, 1965: 142 s.fig. 42*).

Yuvarlaqdeşiklərlə bəzəmə stili Neolit dövrünün xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirməklə (Şəkil 4, 4) qabların ağız kənarında cərgəli şəkildə, bəzən də tək və ya cüt formada xaricdən daxilə doğru açılmışdır (KT-15, №A111; №D150; №G33; KT-16, №A180; №J083). Onların bir qismi isə hər iki istiqamətdən mərkəzə doğru (KT-16, №J064; №E173) dəşilmişdir. Bu cür ornamentin 2016-cı ildə I Kültəpə yaşayış yerində aşkar edilmiş keramika nümunələri üzərindəki nümunələri orjinal forması ilə diqqəti cəlb edir. Onlardan biri sarı-narıncı rəngli, çox samanlı gildən hazırlanmış kiçik həcmli qaba aiddir. Dairəvi deşik qabın oturacağından (diametri 15 sm) 2 sm yuxarı hissədə açılmışdır (KT-16, №E176). Onlar qabın oturacağına yaxın hissəsində xaricdən daxilə doğru (KT-16, №E176; №E180; №G081) açılmışdır. Onların bənzərlərinə Şorsu keramikasında (*Бахшалиев, 2015:135-144*), Ob ətrafındakı (*Чернецов, Мошинская, Талицкая, 1953:Табл. X, 5,9*), Krımın Neolit düşərgələrindən üzə çıxarılan saxsı nümunələrində (*Археология Украинской ССР, 1985: Рис. 40, 3,8*) rast gəlinir.

Novşəkilli ornamentə hələlik iki nümunə üzərində təsadüf edilmişdir (KT-15, №G18; KT-16, №J058). Onlardan biri iri həcmli tava tipli qabın gövdəsinin tam aşağısında tətbiq edilməklə oturacağı çevrələyir (Şəkil 2, 5). Onlara vaxtı ilə Həbibullayevin I Kültəpədə apardığı qazıntılar prosesində də rastlanmışdır. O, bu tip batıqların qabı bərpa etmək məqsədi daşdığını qeyd etmişdir (*Хəbibуллаев, 1959:59*). Az qismilə təmsil olunan ornamentlərdən biri də cızma ornamentlərdir (inv.№KT-15, E-146). Çəhrayı rəngli və saman qarışıqlı keramika üzərində tətbiq edilmiş bu tip naxış həyat ağacının stilizə edilmiş obrazını xatırladır (KT-15, №F027). İraq ərazisindəki Yarımtepə abidəsinin Neolit keramikasında (*Merpert N. and Munchaev, 1987:Fig. 5, 8; Fig 7, 14, 19*) eyni motivdə ornamentə rast gəlinir.

Nəticə

Aparılan təhlillər Naxçıvanın Arazboyu ərazilərində yerləşən abidələrin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq etməkdədir. Son illərdə I Kültəpədə yeni qazıntıların aparılması, həmçinin onun ətrafında neolit-eneolit dövrlərinə aid yeni abidələrin qeydə alınması Naxçıvanın Neolit mədəniyyətini sistemli şəkildə araşdırmağa imkan yaradır. Bu abidələrdən üzə çıxarılan keramika məmulatının timsalında bəhs edilən dövrdə bu regionun Şərqi Anadolu, Mesopotamiya, Urmiya gölü hövzəsi və Cənubi Qafqaz arasında mədəni-

iqtsadi əlaqələrin həyata keçirilməsində mühüm yer tutduğunu izləmək mümkündür.

Naxçıvanın Neolit keramikası saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq anqoblanmış və cilalanmışdır. Onlar ayrı-ayrı lentşəkilli gil təbəqələrinin birləşdirilməsi yolu ilə əldə hazırlanmış, eyni zamanda cilalanma, müəyyən forma verilməsində sadə alətlərdən də istifadə edilmişdir. 2016-cı ildə I Kültəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan kiçik alət qabların hazırlanmasında istifadə edilən nümunələrdəndir. Təsərrüfat qabları, mətbəx qabları və süfrə qablarına bölünən bu qabların hər bir qrupu hazırlanması, forması və ornamentasiyası ilə fərqlənir.

Təsərrüfat qabları iri həcmli, qalın divarlı olmaqla, qum qarışıqlı və saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq cilalanmışdır. Əsasən təsərrüfat çuxurları içərisində qeydə alınmaları bu qablardan müxtəlif təsərrüfat məhsullarının saxlanması üçün istifadə edildiyini göstərir. Qazan tipli, tava yaxud podnos tipli, çölmək tipli qablarla təmsil olunan mətbəx qablarının divarları ilə müqayisədə oturacaqlarının nazik olması qida məhsullarının yaxşı bişirilməsini təmin etmişdir. Bu qablardan biri lüləkli forması ilə diqqəti cəlb edir. Bu tip qablara Tell əs-Savvan abidəsində rast gəlinir. Onlarla müqayisədə süfrə qabları qalın oturacaqlı və eyni tərkibli gildən hazırlanmışdır. Bu qablar narıncı, çəhrayı rənglərin müxtəlif çalarlarında olmaları, kiçik həcmli və ağız kənarlarındakı yuvarlaq qabartma ornamentləri ilə də diqqət çəkirlər.

Qabların ornamentasiyası yapma, batıq və cızma texnika ilə tətbiq edilmişdir. Relyef qurşaqların qabların boğaz və ağız kənarını çevrələməsi onların xarakterik cəhətlərindəndir. Onlara daha çox qazan tipli qablarda rast gəlinir. Əsasən 4 tiplə təmsil olunan bu ornamentlərin yalnız bir tipi Şomutəpə, I Aruxlo kimi sinxron abidələrin keramikası ilə analogiya yaradır. Digər 3 tip bu tip ornamentasiyanın lokal xüsusiyyətlərindən sayıla bilər. Qabların ağız kənarının dairəvi deşilmələr yolu ilə naxışlanması bu dövrün ornamentasiyasında əsas yerlərdən birini tutur. Yuvarlaq qabartmaların diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri qabların tam ağız kənarından tədricən boğazına doğru yerdəyişməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ornamentlərə Naxçıvanın eneolit qablarının boğazının aşağısında, çiyin hissəsində rast gəlinir. Bu xüsusiyyət Naxçıvanın neolit və eneolit mədəniyyətləri arasındakı varisliyin əlamətlərindəndir.

Buradan aşkar edilmiş keramika məmulatı istər hazırlanma texnologiyası və forma baxımından, istərsə də ornamentasiya baxımından lokal xüsusiyyətlərə malik olsa da, qonşu regionların sinxron abidələrindən tapılan materiallarla da analogiya yaradır. Naxçıvanın neolit keramikasında Şomutəpə, I Aruxlo, Xatunarx kimi Cənubi Qafqaz abidələri ilə yanaşı, Urmiya hövzəsi, Mesopotamiya və Anadolunun sinxron abidələri ilə ortaq xüsusiyyətlər izlənilməkdədir. Bu isə həmin bölgələrdə yaşamış qədim tayfalar arasında hələ neolit dövründən sıx əlaqələrin olduğundan xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. *Абибуллаев, 1982.*

Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982. 316 с.

2. *Археология Украинской ССР, 1985.*

Археология Украинской ССР. В трех томах, том первый. Киев, Наукова Думка, 1985, 564 с.

3. *Ахундов, 2012.*

Ахундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе. Баку: Наука, 2012, 386 с.

4. *Alibaği, Khosravi and Aali, 2012.*

Alibaği S., Khosravi S. and Aali A. Early villages and prehistoric sites in the Abharroud Basin, northwest of the Iranian Central Plateau./DocumentaPraehistorica XXXIX (2012), p. 459-472.

5. *Alizadeh, Zeidi, Niakan and Atabaki, 2004.*

Alizadeh A., Zeidi M., Niakan L., and Atabaki A. Excavations at Tall-e Bakun A and B, Jari A and B, and Mushki: Reconstruction of the Prehistoric Environment in Marvdasht /Iranian prehistoric project, p. 107.

6. *Axundov, Mahmudova, Ramazanlı, Rəhmanov, Vəliyev, 2015.*

Axundov T.İ, Mahmudova V.Ə, Ramazanlı H.X., Rəhmanov A.A., Vəliyev S.S. “Muğan Neolit-Eneolit ekspedisiyası”nın 2014-cü il tədqiqatları. // Azərbaycanda 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2015, 188 s.

7. *Бахшалиев, 2015.*

Бахшалиев В. Новые материалы эпохи Неолита и Энеолита на территории Нахчывана // Российская Археология, 2015, №2, с. 135-144.

8. *Baxşəliyev V, Novruzov, 2010.*

Baxşəliyev V, Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.

9. *Baxşəliyev, Quliyeva, Marro, Berthon, 2016.*

Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Marro C., Berthon R. Kültürə yaşayış yerində 2015-ci ildə aparılan arxeoloji araşdırmalar. // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2016, №1, 2016, s. 193-211.

10. *Badalyan S. et al, 2010.*

Ruben S. Badalyan - Armine A. Harutyunyan - Christine Chataigner Françoise Le Mort - Jacques Chabot - Jacques Elie Brochier Adrian Balasescu - Valentin Radu - Roman Hovsepyan. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR, 2010, 13, p. 185-218.

11. *Черлёнок, 2013.*

Черлёнок Е.А. Археология Кавказа (мезолит, неолит, энеолит): Учебно-методическое пособие. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2013. 54 с.

12. *Чернецов, Мошинская, Талицкая, 1953.*

Чернецов В.Н., Мошинская В.И., Талицкая И.А. Древняя история Нижнего Приобья. / М атериалы и исследования по археологии СССР. Москва: Издательство Академия Наук СССР, 1953, № 35. с.11-80.

13. *Cruels and Nieuwenhuysse, 2004.*

Cruels W. and O. Nieuwenhuysse O. The Proto-Halaf period in Syria. New sites, new data. In: Paléorient. 2004, Vol. 30 N°1. pp. 47-68.

14. *Həbibullayev, 1959.*

Həbibullayev O.H. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959. 134 s.

15. *Quliyev, Nişiyəki, 2012.*

Quliyev F., Nişiyəki Y. Cənubi Qafqazın neolit dövrünə aid Göytəpə qədim yaşayış yeri / Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrü abidələri (məqalələr toplusu). Bakı: 2012, s. 51-54.

16. *Mellaart, 1965.*

Mellaart J. Earliest Civilizations of the Near East. Thames and Hudson Limited, London, 1965, 142 s.

17. *Merpert N. and Munchaev, 1987.*

Merpert N. and Munchaev. Yarımtəpe I and Yarımtəpe II in northern Iraq. Source: Iraq, Vol. 49 (1987), pp. 1-36.

18. *Монгайт, 1973.*

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. Издательство “Наука”, Москва, 1973, 355 с.

19. *Voigt, 1983.*

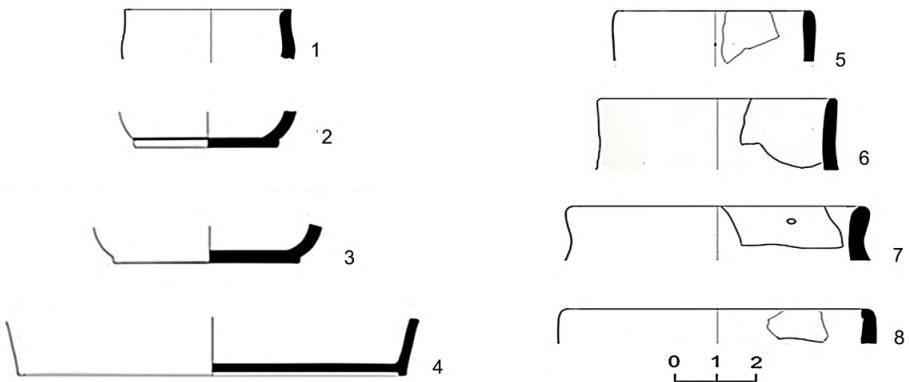
Voigt M.M. Hajji FiruzTepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.

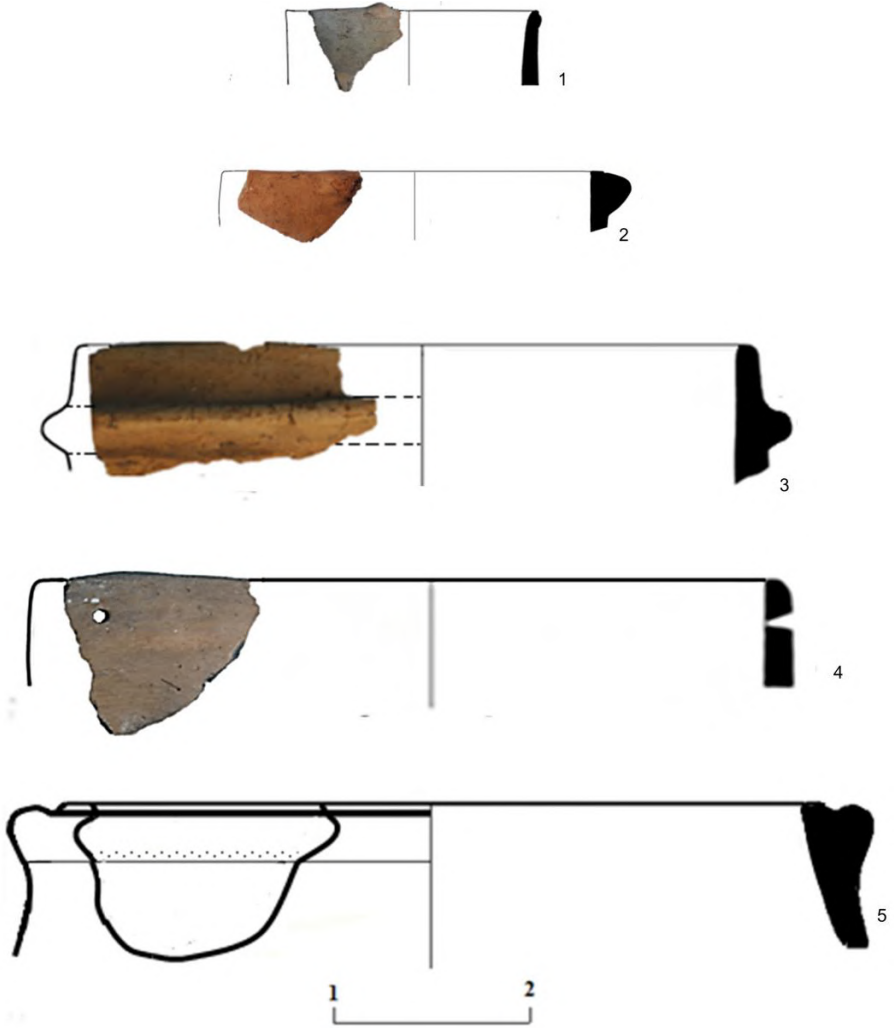
Şəkil 1. Naxçıvanın Arazboyu abidələrindən aşkar edilmiş təsərrüfat qabları (1- KT-16, №G104; 2-KT-15, №E123; 3-№E117).

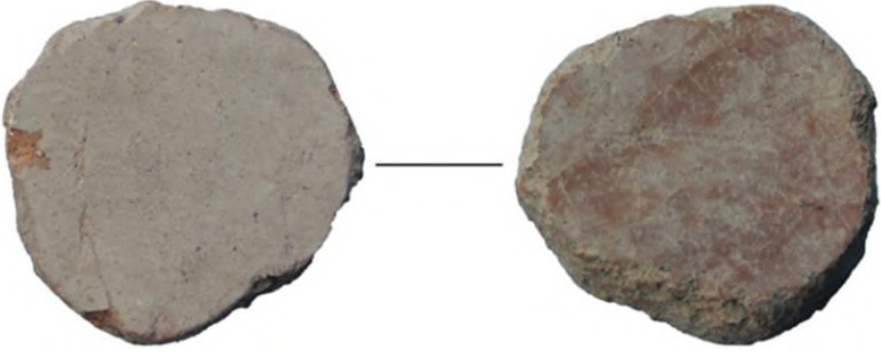
Şəkil 2. I Kultəpədən aşkar edilmiş mətbəx qabları (1-KT-15, №A142; 2-№F006; 3-№E-117; 4-№E-72; 5-№F072).

Şəkil 3. Naxçıvanın Son Neolit dövrünə aid süfrə qabları (1-KT-15, №E151; 2-№E151; 3-№A117; 4-№E115, 5-№E78; 6- №A161; 7-№E105; 8-№D170).

Şəkil 4. Naxçıvanın Arazboyu abidələrindən aşkar edilmiş relyef ornamentli Son Neolit keramikası (KT-15, №A111; №E66; №E127; №E47; №F003).

Şekil 5. Keramikanın hazırlanmasında istifadə edilən alət (2016).

NAHÇIVAN'IN KALCOLİTİC KÜLTÜRÜ

Vəli BAXŞƏLİYEV*

Özet

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arazisinde son yıllar yapılan araştırmalar sırasında Orta ve Son Kalkolitik çağına ait bir sıra yerleşmeler bulunmuştur. Bu yerleşmelerin büyük kısmı Nahçıvan çay, Sirab çay ve Qahab çay vadilerinde bulunmuştur. GPS koordinatları kayda geçirilen yerleşmelerin bir kısmı araştırmalarla, bir kısmı ise, özellikle Şorsu, Yeni Yol, Zirincli, Uçan Ağıl ve Uzunoba yerleşmeleri arkeolojik kazılarla öğrenilmiştir. Yeni bulunmuş yerleşmelerin tarihi kömür örneklerinin C 14 analizi ile dakikleştirilmiştir. Arkeolojik araştırmalar sırasında şimdiye dek Kalkolitik yerleşme gibi tanınan I Kültepe yerleşmesinin Son Neolitik döneme ait olduğunu göstermiştir. I Kültepe'de Kalkolitik Çağ'a ait tabakalar az korunsa da buradan bulunan seramik örnekleri ile yeni bulunan yerleşmelerin seramikleri arasında belli bir bağlılık olduğu muayyen edilmiştir. Nahçıvan'da yeni bulunan Kalkolitik yerleşmeler iki bakımdan önem taşımaktadırlar. İlk olarak bu yerleşmeler Son Neolitik ve Kalkolitik kültürler arasındaki sürekliliği ve varisliği izlemeye imkân verir. Belli olduğu gibi, Güney Kafkasya yerleşmelerinde Erken Kalkolitik kültürü iyi öğrenilmediği için bu sorunlar şimdiye dek tam olarak çözülmemiştir.

Bu yerleşmelerin ikinci mühim önemi ondan ibarettir ki, onların tetkiki sonucunda Urmiya havzası, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da, o sıradan Azerbaycan'da meskûnlarsa eski kabilelerin mikro ve makro yer değişmelerini belirlemek mümkün olmuştur. Son Kalkolitik yerleşmelerinin bir kısmında Neolitik seramiklerinin bulunması bu yerleşmelerin Neolitik Çağ'dan məskunlaşdığını, Güney Kafkasya ve Yakın Doğu ülkeleri ile iktisadi-kültürel

* Prof.Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan Bölməsi, velibahshaliyev@mail.ru

ilişkilere celp olunduğunu göstermektedir. I Kültəpə, Çay Ağzı, Kaleme Bulak, Zirincli, Serin Bulak, Uçan Ağıl yerleşmelerinden alınan obsidianların analizi Nahçıvan'da yaşayan eski insanların başlıca olarak Gökçe ve Sünik obsidian yataklarını kullandığını gösterir. Kültəpə ve Zirincli'de kullanılan obsidianın %65'i Gökçe'den, %25'i Sünik'tən getirilmiştir. Kaleme Bulak, Uçan Ağıl, Serin Bulak, Çay Ağzı obsidianların büyük kısmı Sünik'tən getirilmiştir. Kayıt edilmelidir ki, Urmiya havzasında Sünik obsidianı %95 kullanım görmüştür. Obsidianın az bir kısmı Doğu Anadolu kaynaklarındandır. Maddi kültür kalıntılarının, o sıradan obsidian kalıntılarının tetkiki Urmiya havzası, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın vahit iktisadi-kültürel bölgeye dâhil olduğunu demeye imkân verir.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Kalkolitik Çağ, Urmiya havzası, Gökçe havzası, obsidian, kültürel ilişkiler

CHALCOLITHIC CULTURE OF NAKHCHYVAN

Abstract

Archaeological researches in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic have revealed a number of settlements relating to Middle and Late Chalcolithic Age. Most of these settlements are located in the valleys Nakhchivanchay, Sirabchay and Kakhachay. Coordinates of all these monuments have been registered by GPS. Part of these monuments have been documented in survey. The settlements of Shorsu, Yeni Yol, Zirincli, Uçan Ağıl and Uzunoba are studied by archeological excavations. Dating of the newly revealed monuments are defined by analyses C-14 samples of charcoal. Researchers determined that the settlement to Kültepe I belongs to the Late Neolithic, which until now had been characterized as Chalcolithic. From the Kültepe I settlement, very few Chalcolithic materials have been revealed by new excavation. However the revealed finds allow us to establish a connection between monuments from different eras.

The newly revealed monuments are important for two reasons. First, these monuments allow the establishment of a connection between Neolithic and Chalcolithic cultures, and within different Chalcolithic periods. It is known that these questions are not well studied in settlements of the South Caucasus, therefore some problems remain unresolved.

The additional value of these monuments is that they make possible the study of micro and macro migrations of the tribes inhabiting Lake Urmia, East Anatolia and the South Caucasus. In some settlements, pottery of the Neolithic Age speaks to the ancient roots of economic and cultural ties between tribes of South Caucasus and the Middle East. Research on obsidian from settlements at Kültepe I, Çay Ağızı, Kalema Bulak, Zirincli, Serin Bulak, and Uçan Ağıl shows that ancient settlers of Nakhchivan generally used obsidian deposits of Geyche and Sünik. Settlers in Kültepe and Zirincli generally used obsidian from Geyche (65%) and Sünik (25%). In settlements at Çay Ağızı, Kalema Bulak, Serin Bulak, Uçan Ağıl generally used obsidian from Sünik. It should be noted that monuments of the Urmia basin generally used Sünik obsidian (95%). Obsidian from East Anatolia are few. Research on the material and cultural remains, including obsidian, say that the Urmia basin, South Caucasus

and East Anatolia entered one cultural area. The tribes inhabiting in this territory had close cultural contacts.

Key Words: Nakhchivan, Chalcolithic Age, Urmia basin, Geyche basin, obsidian, cultural ties

NAHÇIVANIN ENEOLİT MƏDƏNİYYƏTİ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində son illər aparılan araşdırmalar zamanı Orta və Son Eneolit dövrünə aid bir sıra yaşayış yerləri aşkar olunmuşdur (Бахшалиев, 2015: 136-145). Bu yaşayış yerlərinin böyük qismi Naxçıvançay, Sirabçay və Qahabçay vadilərində aşkar olunmuşdur. GPS koordinatları qeydə alınan abidələrin bir qismi kəşfiyyat xarakterli araşdırmalarla, bir qismi isə, xüsusilə Şorsu, Yeni yol, Zirincli, Uçan Ağıl və Uzunoba yaşayış yerləri arxeoloji qazıntılarla öyrənilmişdir. Yeni aşkar olunmuş yaşayış yerlərinin tarixi kömür nümunələrinin C 14 analizi ilə dəqiqləşdirilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı son zamanlaradək Eneolit abidəsi kimi tanınan I Kültəpə yaşayış yerinin (Həbibullayev, 1959, s. 58) Son Neolit dövrünə aid olduğunu göstərmişdir (Baxşəliyev, Quliyeva, Marro, Berthon, 2016, s. 193-211). Karbon analizlərin nəticələri e.ə. 6100-5200-cü illəri göstərmişdir. Bu dövr Qafqaz arxeologiyasında Son Neolit olaraq qəbul edilmişdir (Connor, Saqona, 2007: 21–36). I Kültəpədə Eneolit dövrünə aid təbəqələr az saxlansa da buradan aşkar olunan keramika nümunələri ilə yeni aşkar olunan abidələr arasında müəyyən bağlılıq olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, yaşayış yerində Neolit dövründəki məskunlaşma bitdikdən sonra (təqribən e.ə. V minillik), ehtimal ki, Son Eneolit dövründə burda yenidən məskunlaşma olmuşdur. Bu Sirabçay hövzəsinin Son Eneolit dövründə məskunlaşması ilə eyni dövrə təsadüf edir və şübhəsiz ki, regionun xammal mənbələrinin istismarı ilə bağlı olmuşdur. Yeni tapıntılar həmçinin Kültəpənin Sirabçay vadisinin abidələri arasındakı yerini müəyyən etməyə imkan verir.

Yeni aşkar olunan abidələrinin bir qismi Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid arxeoloji material vermişdir. Bu abidələrin biri olan Uzun oba yaşayış yeri yalnız kəşfiyyat şurfu ilə öyrənilmişdir. Mədəni təbəqənin xüsusiyyətləri bu yaşayış yerində tikinti materialı olaraq kərpicdən istifadə olduğunu göstərir. Uzun oba yaşayış yerinin arxeoloji materialları başlıca olaraq keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatı əsasən saman qarışıq gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Rəng tonları qırmızı ilə sarı arasında dəyişməkdədir. Daha çox diqqəti çəkən Dalma Təpə tipli (Hamlin, 1975, p. 111-128) boyalı keramika məmulatının aşkar olunmasıdır. E.ə. V minilliyin birinci yarısına aid bu tip boyalı qablar 2010-cu ildə aparılan araşdırmalar zamanı Culfa Kültəpəsindən də aşkar olunmuşdur (Abedi et al 2014:

110, fig. 8-10). Uzun oba yaşayış yerindən götürülən kömür analizi e.ə. 4620-4370-ci illəri göstərmişdir. Bu yaşayış yerinin halqa dabanlı və relyef kəmərlər üzərindən barmaq basqısı ilə naxışlanmış keramikası Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsindən tapılan keramika ilə uyğundur (Abedi et al 2014: 113, fig. 12, 9). Araşdırmalar bu yaşayış yerinin e.ə. V minilliyin birinci yarısı və ortalarında məskunlaşdırıldığını deməyə imkan verir.

Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid material verən Uçan Ağıl (Şəkil 1) yaşayış yeri Sirab kəndindən şimalda yerləşir. Bu yaşayış yerinin ölçüsü 5x5 m iki, ölçüsü 5x10 m olan bir sahədə qazıntı aparılmış, mədəni təbəqənin 20-60 sm arasında olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatının bir qismi qaba hazırlanması ilə fərqlənərək öz xüsusiyyətlərinə görə I Kültəpənin Neolit dövrü keramikasını xatırladır. Keramikada başlıca olaraq kasa tipli qabların parçaları ilə təmsil olunmuş və saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Bu yaşayış yerindən Ubeyd və Dalma Təpə tipli boyalı keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Uçan Ağıldan götürülən karbon nümunələrinin analizi e.ə. 4690-4450-ci illəri göstərmişdir.

Eneolit dövrünün Erkən mərhələsinə aid keramika məmulatı I Kültəpə yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, I Kültəpədə bu dövrün materialları Son Neolit və Kür-Araz materialları ilə qarışıq şəkildə aşkar olunmuşdur. Buna görə də bu dövrə aid ayrıca təbəqənin olduğu hələlik təsbit edilməmişdir. Bu dövrün keramikası incə saman qarışıqından hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Bəzi keramika məmulatı incə darıma naxışla bəzədilmişdir. Bu tip bəzəmli Culfa Kültəpəsindən də aşkar olunmuşdur (Abedi et al 2014: 110, fig. 9, 1). Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid keramika Şorsu və Yeni yol yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuşdur. Lakin bu materiallar Son Eneolit materialları ilə qarışıq şəkildə aşkar olunduğundan stratigrafik ardıcılığı müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Yeni yol yaşayış yerinin keramikasının bir qismi Eneolit dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir (Şəkil 2). Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid abidələrimizdən biri Xələc (Şəkil 3) yaşayış yeridir. Son zamanlaradək Xələc Son Eneolit dövrünə aid edilirdi (Seyidov, Baxşəliyev, Mahmudova, 2010). Lakin bu abidəyə məxsus keramika məmulatının son tədqiqatlar kontekstində araşdırılması onun Eneolit dövrünün orta mərhələsinə aid olduğunu

göstərdi. Xələc keramikası hazırlanma texnologiyasına görə, xüsusilə saman qarışıq gildən hazırlanmış gil məmulatı Naxçıvanın Son Eneolit abidələri ilə uyğundur. Lakin Xələcin bir qrup keramikası xüsusilə tünd qırmızı anqoblu qabları, qırmızı anqob üzərində qara rəngli ornamentlə naxışlanan keramika və incə darəmə naxışlı çölməklər Erkən Eneolit keramikası ilə bənzərdir. Belə keramika nümunələri I Kültəpə, Uçan Ağıl və Culfa Kültəpəsindən aşkar olunmuşdur (Abedi et al 2014: 110, fig. 9-10). Qeyd etmək lazımdır ki, Xələcdən aşkar olunan keramika məmulatı formaca Culfa Kültəpəsinin VIII və VII təbəqələrindən aşkar olunanlarla bənzərdir. Xələcdən aşkar olunan bəzi küpə və çölməklərin I Kültəpə (Абибуллаев, 1982: tabl. IX, 1-4, 7) keramikası ilə bənzərliyi də onların qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir. Keramika parçalarından birinin üzərində barmaqşəkilli qabartmalı bəzək vardır. Bu tip ornament Şomutəpə (Нариманов, 1987: рис. 10) və Qarğalartəpəsi (Нариманов, 1987: рис. 27, 2) abidəsindən məlumdur. Üzəri qabartmalı keramika I Kültəpədə (Абибуллаев, 1982: tabl. X, 13) rast gəlinmişdir. Bu ornament Ovçular Təpəsi və Norşuntəpədə rastlanan qabartmalı bəzəmələrə bənzəmir.

Naxçıvanın Erkən və Son Eneolit keramikasının bir qismi boya bəzəməlidir (*Bakhshaliyev, 2015, p. 28-39*). Xələc keramikasının da bir qismi boya ilə naxışlanmışdır (Şəkil 4). Onlar küpə və başlıca olaraq kasalardan ibarətdir. Boyanın çəkilmə texnikasına görə onlar üç qrupa ayrılır. Birinci qrupdakılar qabların qırmızı, ya da narıncı rəngli saman üzlü saxsısı üzərinə qara və qırmızı rənglə çəkilmiş ornamentlə naxışlanmışdır. İkinci qrupdakılar isə saxsının üzərinə çəkilmiş qırmızı, cilalanmış səthinə qəhvəyi ya da qara rənglə çəkilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki bu qrupdakı boyalıların bir qrupu qarışığı olmayan gildən hazırlanmış, qırmızı rənglə boyanmış, bəziləri cilalanmış, bəziləri isə cilasızdır. Üçüncü qrup boya sürmə ilə çəkilmişdir. Xələcdə bu üsulla naxışlanmış iki keramika parçası vardır. Xələc keramikasının formaca Urmiya hövzəsindəki Göytəpə ilə bənzər olmasına baxmayaraq boyama motivləri tamamilə fərqlidir. Lakin Göytəpədə də anqobüstü naxışlara rastlanır. Yanıqtəpə ilə də bəzi müqayisələr aparmaq mümkündür. Yanıqtəpə qablarında Xələc üçün xarakterik olan enli paralel xətlərə rastlanır. Xələc keramikasının bəzəmə motivi yaxınlıqda yerləşən Tilkitəpə və Texut keramikasından fərqlənir. Xələc keramikasının bəzi motivləri Mil

düzünün abidələri, xüsusilə Kəbirli (Нариманов, 1987: s. 40, рис.37) keramikasının naxış çəkmə texnikası da uyğundur. Onlar naxışların çəkilmə texnikasına görə də eynidir. Bəzi hallarda Xələcdə olduğu kimi anqob üzərindən çəkilmişdir. Xələc naxış motivlərinin bənzər olduğu digər bir abidə Norşuntəpədir. Lakin Norşuntəpədə boya anqob üzərinə deyil, qabın saxsısı üzərinə çəkilmişdir. Xələc boyalıların bəzi bəzəmə motivləri Xalaf tipli qablarda da işlənmişdir. Bu tip boyalı keramika Şortəpə (Seyidov, Baxşəliyev, 2013, s. 124-126) və Ovçulartəpəsindən (Marro, Bakhchaliyev and Ashurov, 2011, p. 76) də məlumdur. Naxçıvançay və Sirabçay vadisində yerləşən abidələrdən aşkar olunan boyalı keramikanın, xüsusilə Yeni Yol, Uçan Ağıl və Uzunobadan aşkar olunan nümunələrin naxışlama motivləri Hacı Firuz (Voigt, 1983: 131, fig. 85 k, fig. 92) və Dalma təpə (Hamlin 1975: 111-128) keramikası ilə də uyğundur.

Eneolit abidələrinin böyük bir qismi Son Eneolit dövrünə aiddir. Son Eneolit dövrü yaşayış yerləri arasında Ovçular Təpəsi qazıntılarla daha geniş öyrənilmişdir. Ovçular Təpəsinin keramikası Şərqi Anadoluda Tülintəpə (Esin and Arsebük, 1982: 127-133) və Norşuntepe (Gülçur, 2000: 375-418) kimi yaşayış yerlərinin keramikası ilə yaxın bənzərlik göstərir (Marro, Bakhchaliyev and Ashurov, 2009: 31-87). Şərqi Anadolunun Son Eneolit keramikası Ovçular Təpəsində olduğu kimi saman qarışıqlı və darəmə naxışlıdır. Lakin Şərqi Anadolu yaşayış yerlərinin keramikası texnoloji baxımdan, xüsusilə rəng baxımından Ovçular Təpəsinin keramikasından fərqlidir (Bakhchaliyev, Ashurov, Marro, 2010: 11-15). Şərqi Anadolu keramikası qara və boz rəngli olması ilə fərqlənir. Ovçular Təpəsinin keramikası isə çəhray rənglidir. Bu abidənin materialları geniş nəşr edildiyində onun üzərində geniş dayanmaq fikrində deyilik. Qeyd edək ki, Sədərək yaşayış yerinin də keramikası (Şəkil 6) müəyyən xüsusiyyətlərinə görə Ovçular Təpəsi ilə bənzərdir.

Son Eneolit dövrü Sirabçay hövzəsində yerləşən abidələrdə daha geniş təmsil edilmişdir (Şəkil 5, Şəkil 7). Sirabçay hövzəsinin keramika məmulatı Son Eneolit dövrünə aid Ovçular Təpəsi keramikasından bəzi xüsusiyyətləri ilə, xüsusilə darəmə naxışların olmaması ilə fərqlənir (Baxşəliyev, Novruzov, 2010, s. 21-25). Bu hövzədə yerləşən abidələrdən Şorsu, Yeni Yol, Zirincli və Uçan Ağıl geniş qazıntılarla öyrənilmişdir.

Sirab abidələrində aşkar olunan keramika məmulatı hazırlanma texnologiyasına görə Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan abidələri ilə bənzərdir. Keramika məmulatı başlıca olaraq saman, bəzən isə qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Sirab abidələrindən aşkar olunan boyalı keramikanın da bənzərlərinə Azərbaycan abidələrində rast gəlinmişdir. Son illərədək Naxçıvan abidələrindən Son Eneolit dövrünə aid boyalı keramika məmulatı məlum deyildi. Lakin Ovçular Təpəsi (Marro, Bakhchaliyev, Ashurov, 2009: pl. XIX, 2) və Xələcdə (Seyidov, Baxşəliyev, 2010: s. 73-76) aparılan araşdırmalar zamanı xeyli miqdarda boyalı keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Xələcdə bu tip keramika xüsusilə çoxluq təşkil edir. 1968-ci ildə İ. H. Nərimanovun I Kültəpə abidəsində apardığı kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar zamanı Eneolit dövrünə aid qırmızı-qəhvəyi rənglə naxışlanmış boyalı keramika aşkar olunmuşdur. İ. H. Nərimanovun fikrinə görə, I Kültəpədən aşkar olunan qırmızı anqoblu keramika Şərqi Urmiya hövzəsi ilə əlaqələrin olduğunu təsdiq edir (Нəриманов, 1987: s. 124). Bizim apardığımız araşdırmalar zamanı Şərur rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyində Şortəpə abidəsindən tapılmış boyalı bir kasa aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar Eneolit dövründə boyalı keramikanın Naxçıvanda kifayət qədər yayıldığını təsdiq edir. Bəlli olduğu kimi, qırmızı boyalı keramika Azərbaycanın Neolit abidələrində, o cümlədən I Kültəpə və Hacı Firuz yaşayış yerində də aşkar olunmuşdur. Eneolit dövrünün erkən və son mərhələsinə aid xeyli material verən Culfa Kültəpəsində də boyalı keramika çoxluq təşkil edir. Deyə bilərik ki, boyalı keramika Neolit və Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunmuşdur. S. Krollun fikrincə, Neolit və Eneolit dövründə Azərbaycanın özünəməxsus mədəni ənənələri olsa da, Son Eneolit dövrü Urmiya hövzəsinə Ubeyd ənənələrinin daxil olması ilə xarakterizə olunur (Kroll, 1990: 71). Qırmızı anqoblu boyalı keramika məmulatı İran Azərbaycanında Yanıqtəpə, Göytəpə, Kültəpə, Livar (Kroll, 1984: 23) və digər abidələrdə də yayılmışdır. Eneolit mədəniyyəti üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər Ararat vadisinin abidələrində (Badalyan S. et al., 2010: 185-218) və Cənubi Azərbaycanda Araz boyu abidələrdə izlənmişdir (Maziar, 2010: 165-193). Aparılan araşdırmalar nəticəsində qırmızı anqoblu boyalı keramikanın Azərbaycan üçün xarakterik olduğu müəyyən olunmuşdur. Naxçıvandan aşkar olunan keramika məmulatının formaca Şərqi Anadolu abidələri ilə yaxın olmasına baxmayaraq, Naxçıvanda, Mil düzündə və Ur-

miya hövzəsində yayılan keramikanın özünəməxsus xüsusiyyətləri Naxçıvanın Son Eneolit keramikasının Urmiya hövzəsi və Şimali Mesopotamiya ilə bağlı olduğunu göstərir.

B. Helwingin fikrinə görə Şimali Ubeydin arealı Urmiya gölündən şimala yayılmamışdır (Helwing, 2009: 67). Lakin məlum olduğu kimi, Xalaf-Ubeyd tipli keramikanın Cənubi Qafqazda yayılmasını tədqiqatçılar Şimali Mesopotamiya ilə bağlayırlar (Кушнарева, Чубинишвили, 1970: 41). Bəzi tədqiqatçılar bunu etnik miqrasiyanın nəticəsi hesab edir (Массон, 1964: 407). Tədqiqatçılar Xalaf tipli keramikanın şimala və şimal-şərqə doğru yayıldığını da qeyd etmişlər (Le Blanc and Watson, 1973: 111-132). Son illər aparılan araşdırmalar Ubeyd keramikasının Naxçıvanda yayıldığını, lakin yerli ənənələrin aradan çıxmadığını təsdiq edir.

Araşdırmalar zamanı Eneolit abidələrindən aşkar olunan arxeoloji materialların bir qismi obsidian alətlərdən ibarətdir. Ovçular təpəsi, I Kültərə, Çay Ağzı, Qələmə Bulaq, Zirincli, Sərin Bulaq, Uçan Ağıl yaşayış yerlərində götürülən obsidianların analizi Naxçıvan yaşayan qədim əhalinin başlıca olaraq Göyçə və Sünik obsidianında istifadə etdiyini göstərir. Bəlli olduğu kimi, Naxçıvanda və İranda obsidian yataqları yoxdur. Ən yaxın obsidian yataqları Zəngəzur silsiləsindədir. Lakin təəccübləndiricidir ki, Kültərə sakinləri Göyçə hövzəsində yerləşən Göyhasar kimi uzaqda yerləşən obsidian yataqlarından da istifadə etmişlər. Kültərə və Zirinclidə istifadə olunan obsidianın 65% Göyçədən, 25% Sünikdən gətirilmişdir. Ovçular Təpəsi obsidianının əksəriyyəti Göyçədən gətirilmişdir. Qələmə Bulaq, Uçan Ağıl, Sərin Bulaq, Çay Ağzı obsidianlarının əksəriyyəti isə Sünik yataqlarındandır. Qeyd edək ki, Urmiya hövzəsində Sünik obsidianından istifadə 95%-dir. Digər yataqların obsidianı azdır. Kültərə Göyhasar obsidianına görə, indiki Ermənistan abidələri də daxil olmaqla, Araz vadisində üstün mövqeyə malik olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Culfa yaxınlığında yerləşən Kültərə abidəsində başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə olunmuşdur (Farhang Khademi et al., 2013: 1964). Əliköməktərəsi obsidianının böyük bir qismi (85%) Sünikdən gətirilmişdir (Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996: 259). Urmiya hövzəsində yerləşən yaşayış yerləri də başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə etmişdir. Obsidianın az bir qismi Şərqi Anadoludandır. Maddi mədəniyyət nümunələrinin, o cümlədən obsidian qalıqlarının tədqiqi Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqazın vahid iqtisadi mədəni rayona daxil olduğunu

deməyə imkan verir, Naxçıvanda məskunlaşan qədim tayfaların Urmiya hövzəsi və Göyçə hövzəsi daxil olmaqla geniş bir ərazidə hərəkət etdiyini təsdiq edir. Tədqiqatçılar Sünik obsidianının Naxçıvan ərazisindən keçərək İrana, həmçinin Urmiya hövzəsinə yayıldığını düşünməkdədirlər (Farhang Khademi et al., 2013: 1964). Ehtimal ki, Kültəpə yaşayış yerinin strateji cəhətdən əlverişli mövqedə olması digər yaşayış yerlərini də obsidianla təmin etməyə imkan vermişdir.

Naxçıvanda yeni aşkar olunan Eneolit abidələri iki baxımdan əhəmiyyətlidir. İlk olaraq bu abidələr Son Neolit və Eneolit mədəniyyəti arasındakı ardıcılıq və varisliyi izləməyə imkan verir. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqaz yaşayış yerlərində Erkən Eneolit mədəniyyəti kifayət qədər yaxşı öyrənilmədiyindən bu məsələlər indiyədək tam olaraq aydınlaşdırılmamışdır.

Bu abidələrin ikinci mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onların tədqiqi nəticəsində Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşan qədim tayfaların mikro və makro miqrasiyasını izləmək mümkün olmuşdur. Son Eneolit abidələrinin bir qisminə Neolit keramikasının aşkar olunması bu yaşayış yerlərinin Neolit dövründən məskunlaşdığını Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrə cəlb olunduğunu göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, bu mövsümi yaşayış yerləri Göyəm, Dərələyəz və Zəngəzur dağlarında yerləşən metal və qeyri metal yataqların istismarında müəyyən rol oynamışdır (Иессен, 1935: 7-216; Бахшалиев, 2015: с. 16-28). Zirincli yaşayış yerində mis filizinin qalıqlarına və metal qəliblərə rast gəlinməsi bu yaşayış yerlərində metal emalının mövcud olduğunu göstərir.

Naxçıvançay və Sirabçay vadisində yerləşən yeni Eneolit abidələrinin tədqiqi həmçinin eneolit abidələrini dövrləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu abidələrdən götürülən karbon nümunələrinin analizi Eneolit abidələrinin mütləq xronologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Abidələrin GPS koordinatlarının müəyyənləşdirilməsi və xəritələşdirilməsi Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda yaşayan qədim tayfaların iqtisadi-mədəni əlaqələrinin istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Абибуллаев, 1982.

Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982. 316 с.

2. Abedi et al. 2014.

Akbar Abadi, Hamid Khatib Shahidi, Christine Chataigner, Kamalaldin Niknami, Nasir Eskandari, MehdiKazempour, Alireza Pirmohammadi, Javid Hoseinzadeh, Ghader Ebrahimi. Excavations at Kultepe (Hadishahr) North -Western Iran, 2010. First Preliminary Report // ANES, 2014, 51, p. 33-165.

3. Baxşəliyev, Novruzov, 2010.

Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.

4. Bakhchaliyev, Marro, Ashurov, 2010.

Bakhchaliyev V., Marro C., Ashurov S., Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.

5. Bakhshaliyev, 2015.

Bakhshaliyev V. Late Chalcolithic Culture of Nakhchivan and Problems of Caucasian Archaeology / International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures. Edited by Mehmet Işıklı and Birol Can. Cambridge Scholars Publishing, 2015, p. 28-39.

6. Baxşəliyev, Quliyeva, Marro, Berthon, 2016.

Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Marro C., Berthon R. Kültərə yaşayış yerində 2015-ci ildə aparılan arxeoloji araşdırmalar. // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2016, №1, 2016, s. 193-211.

7. Baxşəliyev, 2015.

Бахшалиев В.Б. Новые материалы неолита и энеолита из Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 136-145.

8. Бахшалиев, 2005.

Бахшалиев В.Б. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичевани. Баку: Элм, 2005, 120 с.

9. Badalyan S. et al., 2010.

Ruben S. Badalyan - Armine A. Harutyunyan - Christine Chataigner Françoise Le Mort - Jacques Chabot - Jacques Elie Brochier Adrian Balasescu - Valentin Radu - Roman Hovsepyan. The Settlement of Akhnasheh-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR, 2010, 13, p. 185-218.

10. Connor, Sagona, 2007.

Connor S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus // Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère): Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sous la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions, 2007, p. 21-36.

11. Esin and Arsebük, 1982.

Esin, U. and Arsebük G. Tülintepe Excavations, 1974 // In Keban Project 1974-1975 Activities, METU, Keban Project Publications, Ankara, 1982 p.127-133.

12. Иессен, 1935.

Иессен А.А. К вопросу о древней металлургии меди на Кавказе // Известия ГАИМК. М.-Л, 1935, вып. 120, с. 7-216.

13. Farhang Khademi et al. 2013.

Farhang Khademi Nadooshan, Akbar Abedi, Michael D. Glascock, Nasir Eskandari, Mostafa Khazaee. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 2013, 40. p. 1956-1965.

14. Gülçur, 2000.

Gülçur S. Norşuntepe: die chalkolitischen Keramik (Elazig/Ost Anatolien). In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caucase et de L'Eurhrate aux IVème-IIIème Millénaires*. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, 2000, Paris, p. 375-418.

15. Kroll, 1984.

Stephan Kroll. *Archaologische Fundplatze in İranisch-Ost-Azerbaidjan*. AMA, band 17, 1984, p. 13-134.

16. Kroll, 1990.

Stephan Kroll. *Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azarbaidjan // Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 1990, 23, p. 59–71.

17. Кушнарєва, Чубинишвили, 1990.

Кушнарєва К.Х., Чубинишвили Т.Н. *Древние культуры Южного Кавказа*. М. - Л.: Наука, 1970.

18. Hamlin, 1975.

Hamlin C. "Dalma Tepe," *Iran*, 1975, 13, p. 111-128.

19. Həbibullayev, 1959.

Həbibullayev O.H. *Kültəpədə arxeoloji qazıntılar*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959. 134 s.

20. Helwing, 2009.

Helwing B. *Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest*. In *Azerbaijan – Land between East and West*, Baku, 2009, p. 63-70

21. Нариманов, 1987

Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987. 260 с.

22. Marro, Bakhchaliyev and Ashurov, 2009.

Marro C., Bakhchaliyev V. and Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: the 2006-2008 seasons // *Anatolia Antiqua*, XVII. Paris: Institute François D'etudes Anatoliennes D'Istanbul, 2009, p. 31-87.

23. Массон , 1964.

Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М. - Л.: Наука, 1964.

24. Marro, Bakhchaliyev and Ashurov, 2011.

Marro C., Bakhchaliyev V. and Ashurov S. Excavation at Ovçulartepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons // *Anatolia Antiqua*, XIX, 2011, s. 53-100.

25. Maziar, 2010.

Maziar Sepideh. Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report // *ANES*, 2010, 47. P. 165-193.

26. Voigt, 1983.

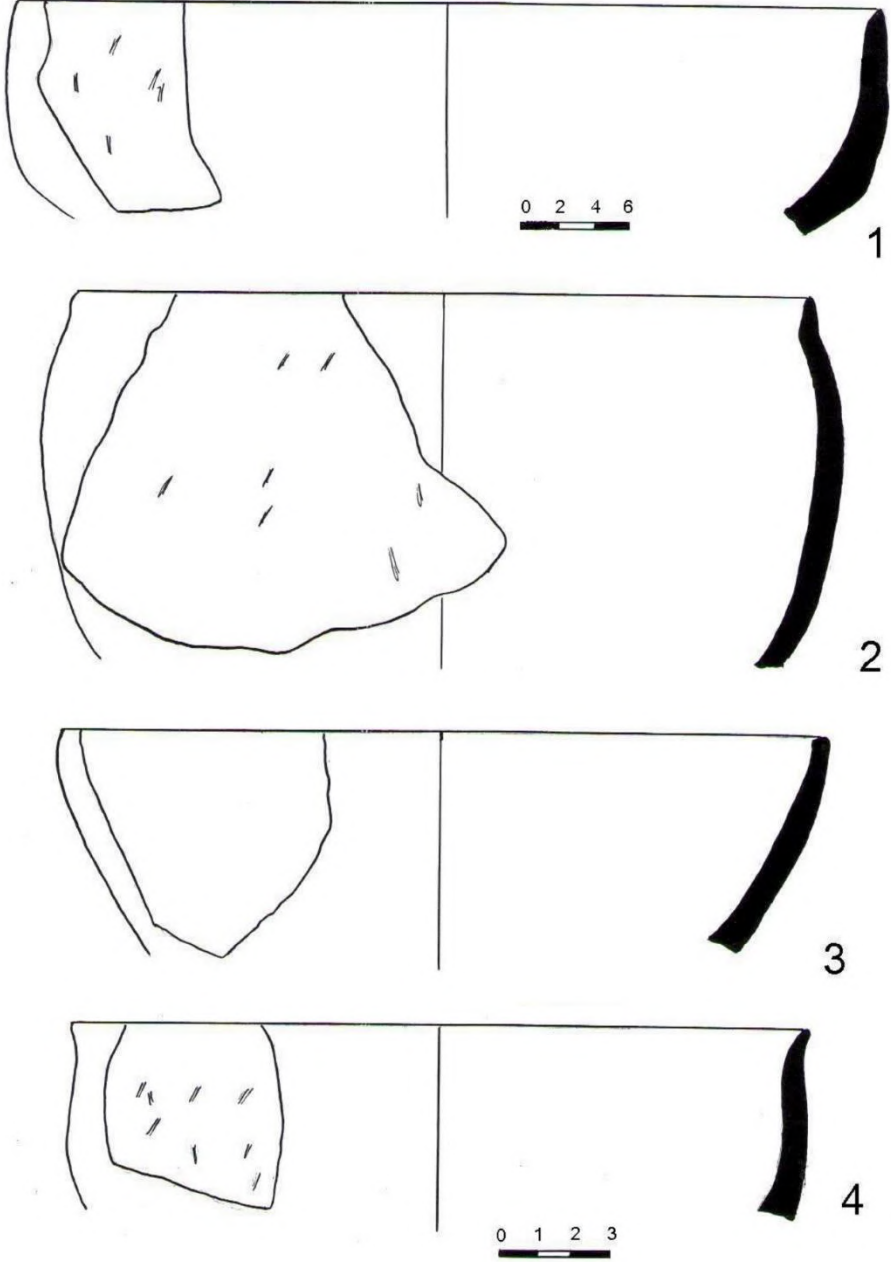
Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.

27. Seyidov, Baxşəliyev, Mahmudova, 2010.

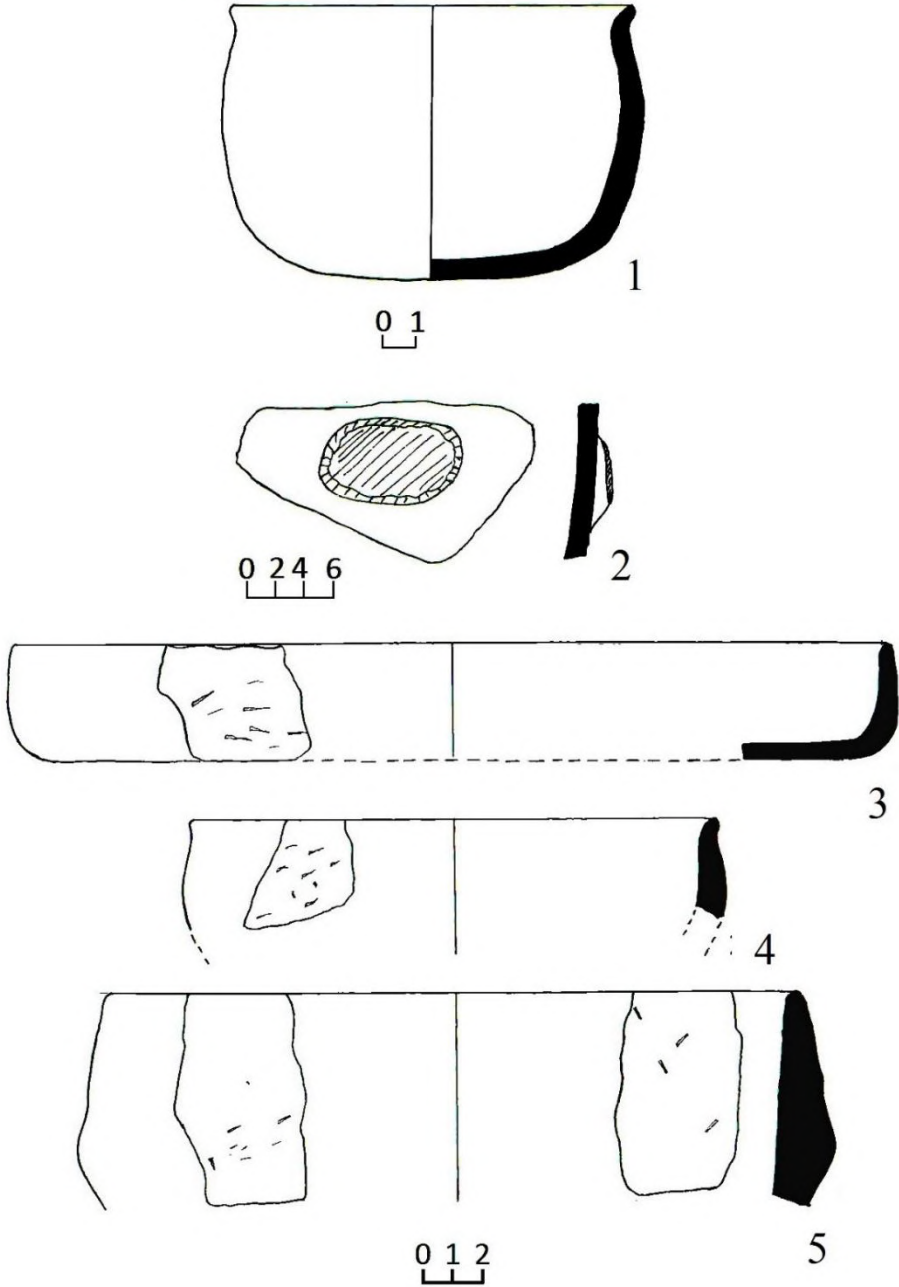
Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010. 220 s.

28. Seyidov, Baxşəliyev 2013.

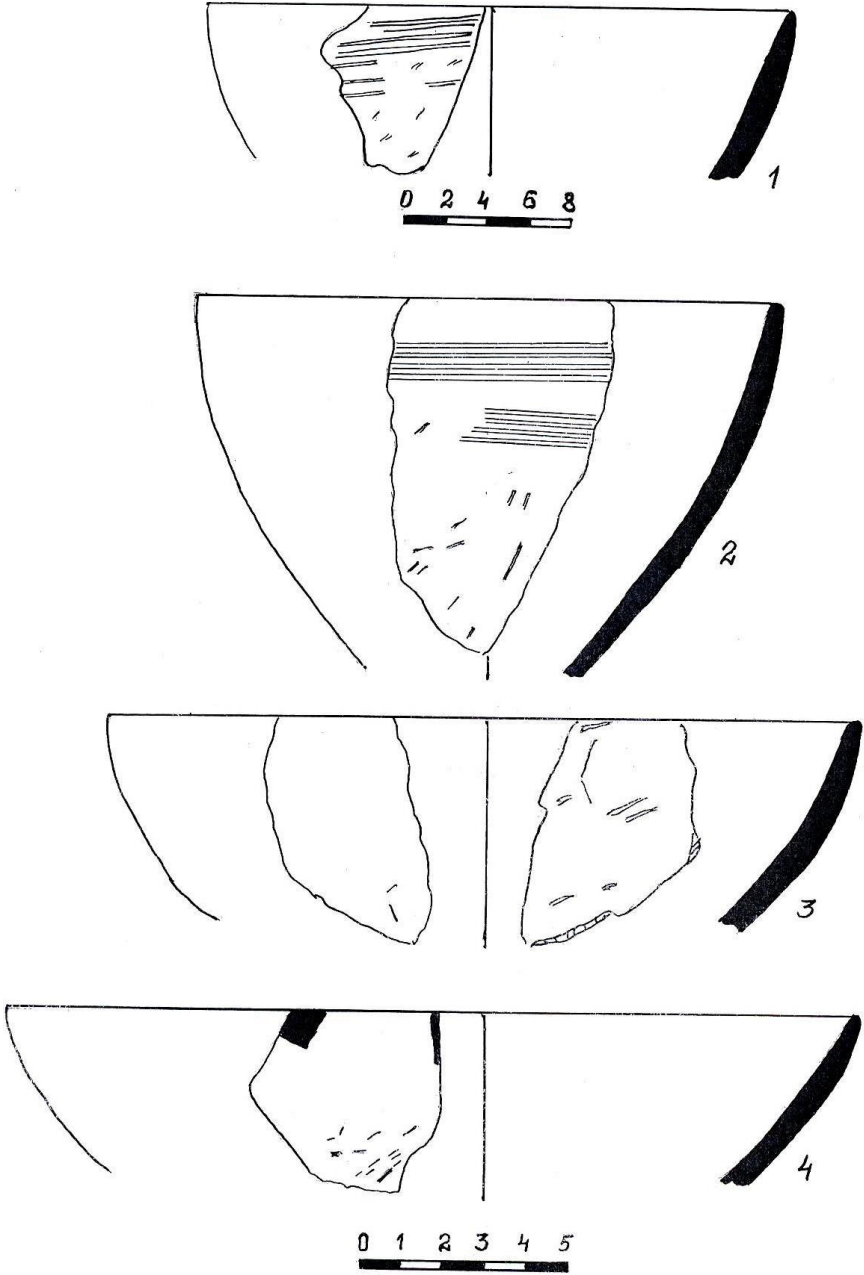
Seyidov A., Baxşəliyev V. Şortəpə. Bakı: Təhsil, 2013, 200 s.

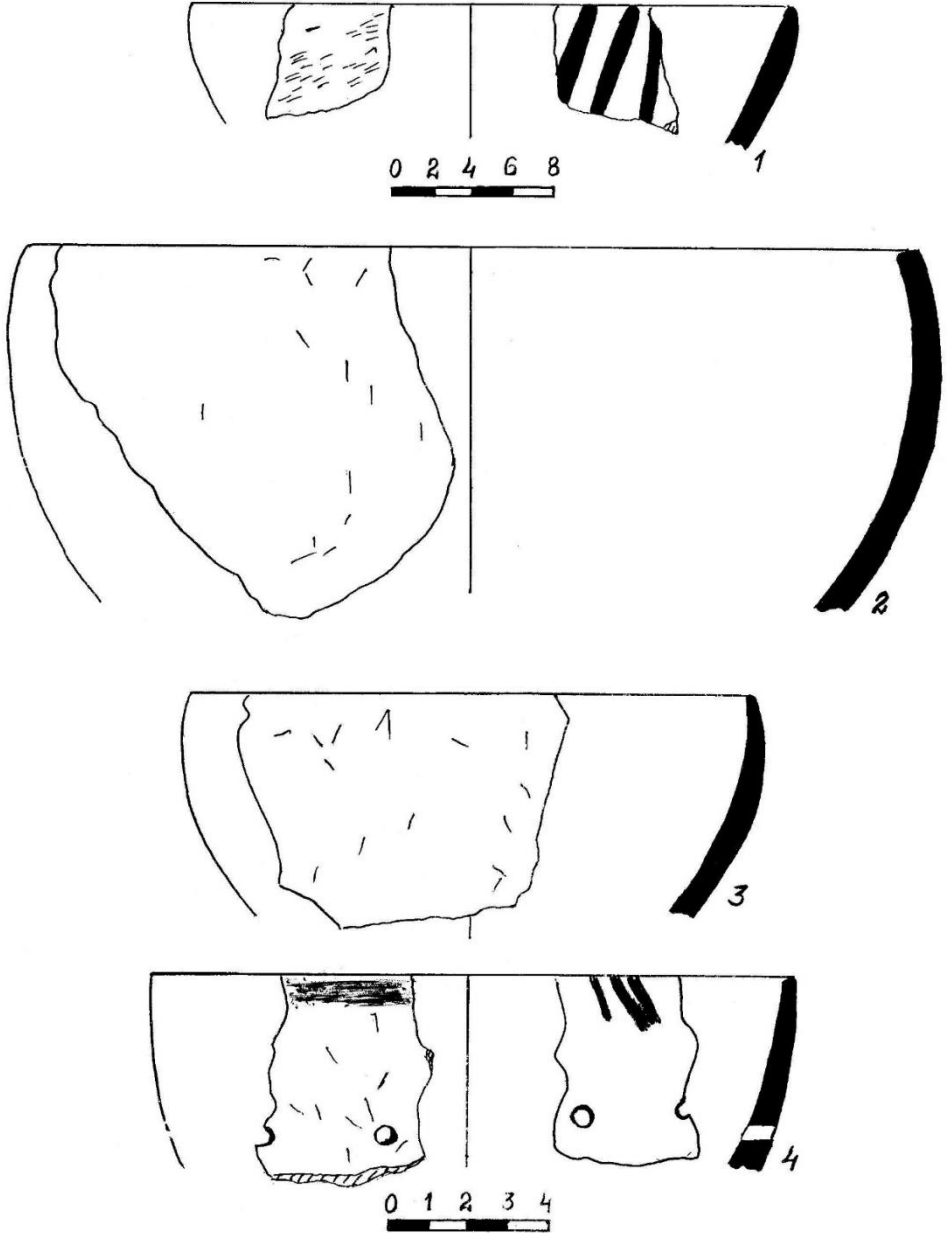
Şəkil 1. Uçan Ağıl yaşayış yerinin keramikası.

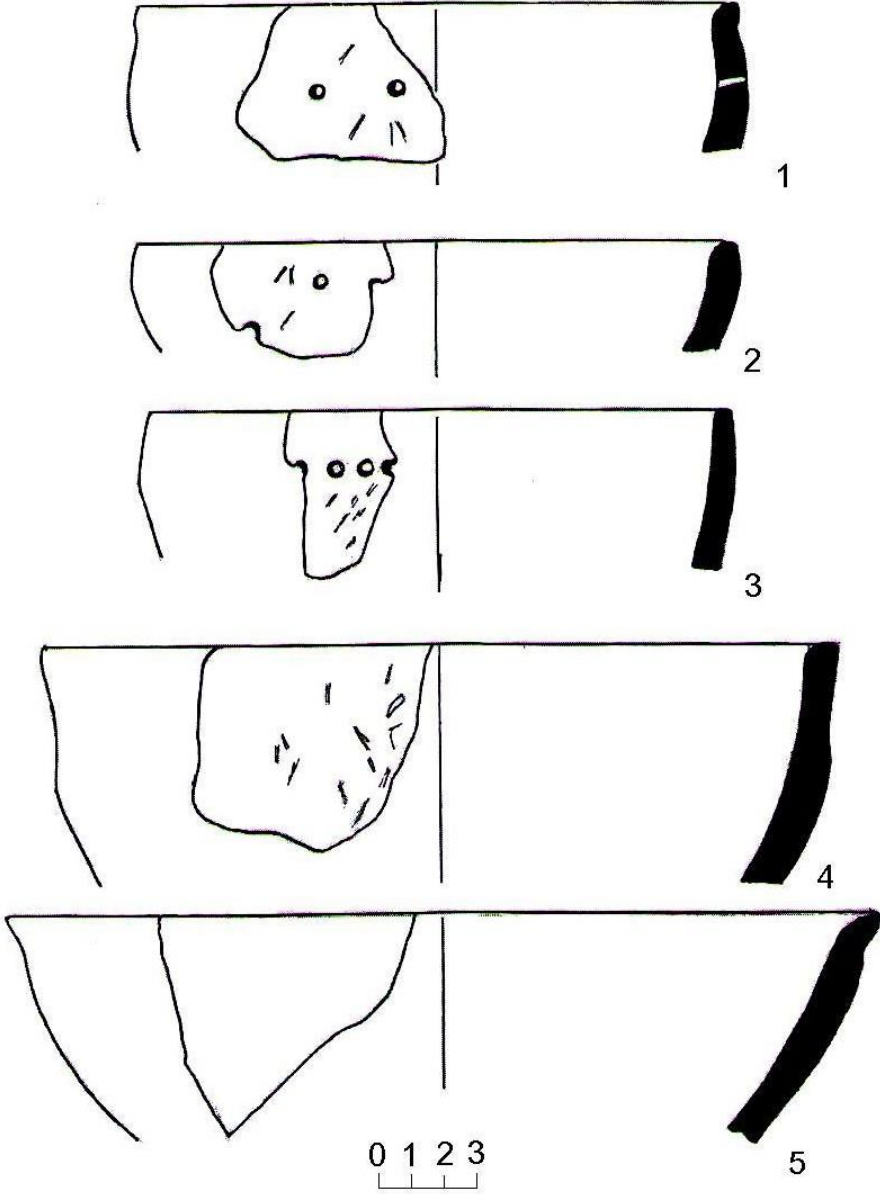
Şekil 2. Yeni Yol yaşayış yerinin keramikası.

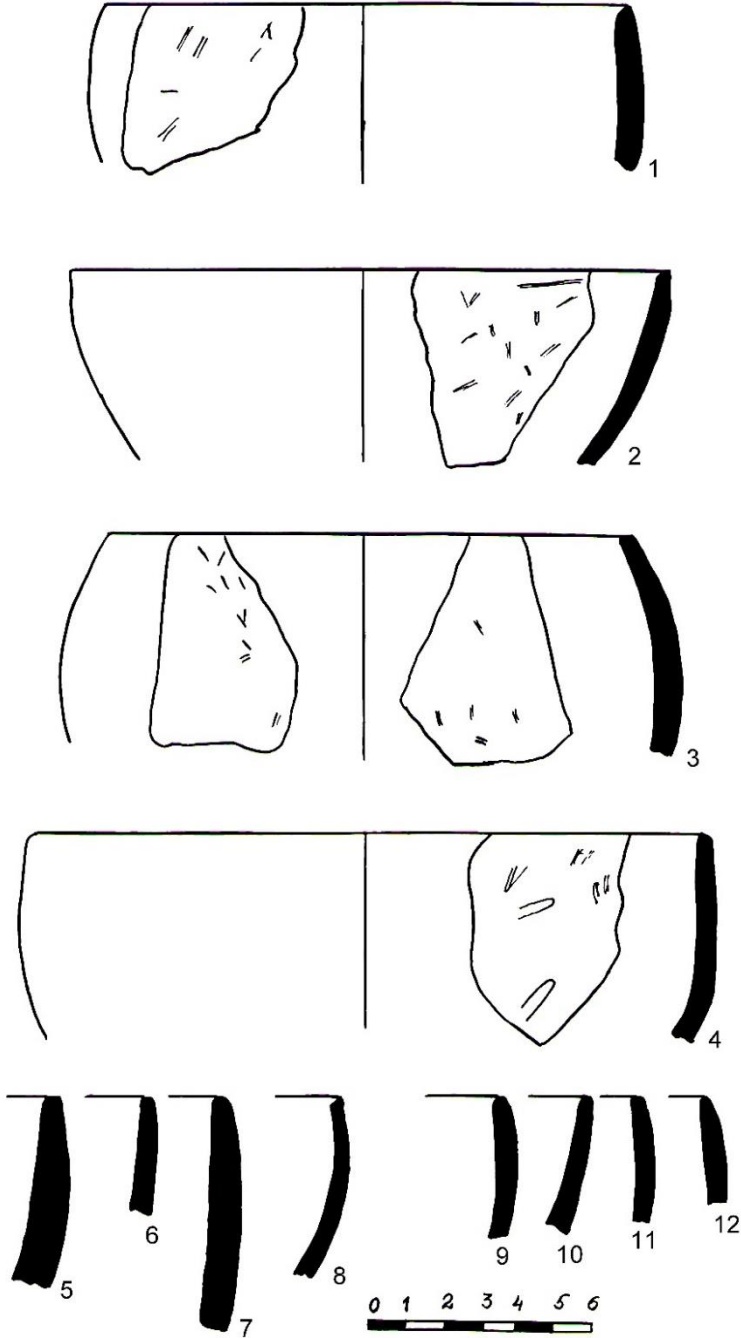
Şəkil 3. Xələc yaşayış yerinin darama naxışlı və boyalı keramikası.

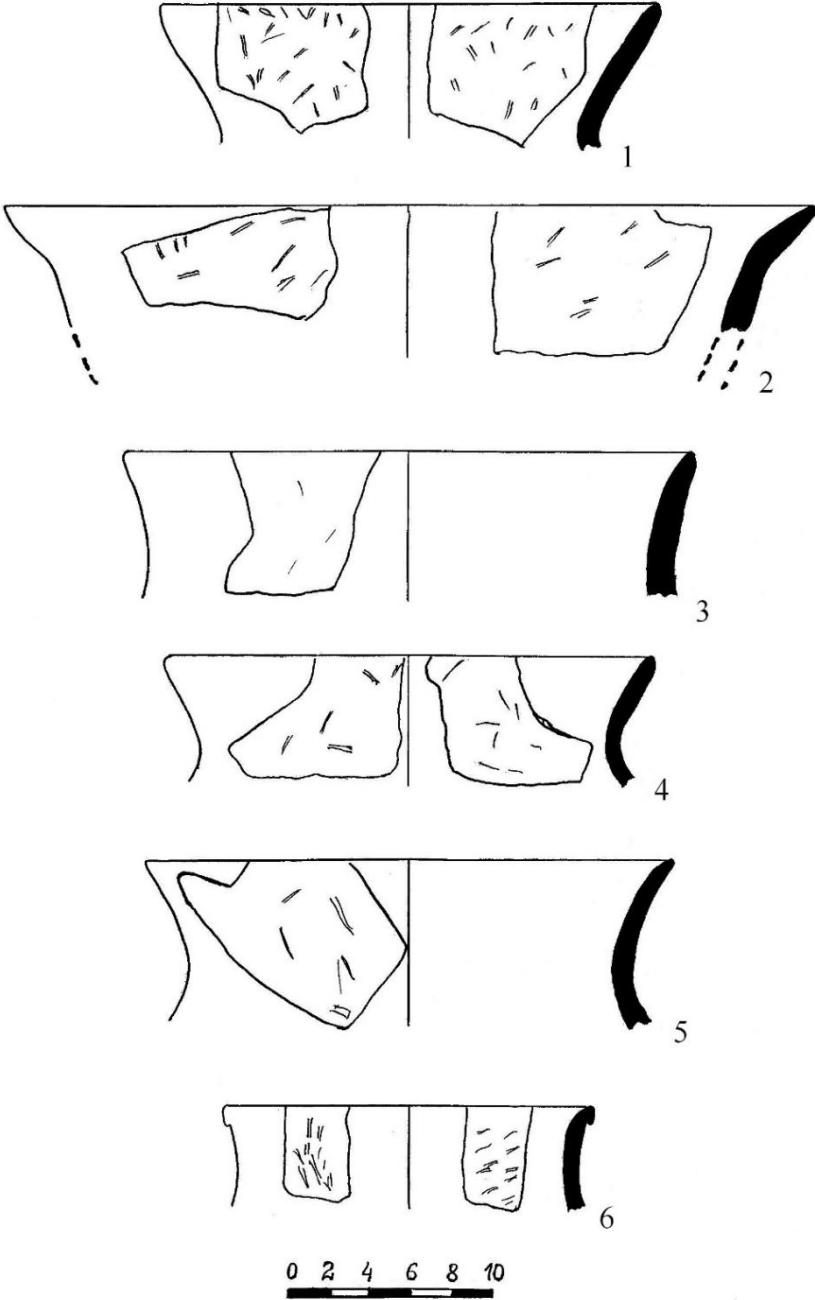
Şəkil 4. Xələc yaşayış yerinin boyalı və boyasız keramikası.

Şəkil 5. Sərin Bulaq yaşayış yerinin keramikası.

Şəkil 6. Sədərək yaşayış yerinin keramikası.

Şəkil 7. Zirinclı yaşayış yerinin keramikası.

ƏSKİ YAZILARDA KUTİ, LULUBİ TÜRKƏLƏRİ VƏ ONLARIN NAXÇIVAN, İĞDIR YER ADLARINDA İZLƏRİ

Firudin RZAYEV*

Özet

Tarixi qaynaqlara m.ö. V-I minilliklərdə düşən və türk xalqının etnogenezində xüsusi yerləri olan Kutı, Lulubəy prototürkləri, Şumer-Akkad, Assur, Hett, Urartu yazılarında öz izlərini qoymuşlar. Onlar Sumer-akkad, babillərdə **Kuti-im**, **Gutebu-um**, **Guti**, Assur, Hett, Urartu yazıtlarında isə MÂTU LUÏU-(Lulu ölkəsi) kimi xatırlanaraq, əski Naxər və Hürri türkləri ilə MÂTU NAKRU (Naxər ölkəsi), MÂTU HURRÎ (Hürri ölkəsi) şəklində yazıya alınmışlar. MÂTU sözü bəzi yazılarda “düşmən” mənasında verilsə də, M.Kaşğari, V.V.Radlov və qədim türk sözlüklərində “yurd, ölkə” mənalərini daşımışdır. Ümumtürk arealında Astabat, Aşkabat, Arbat, Subatuk kimi yer və Sarmat, Bortolmat, Kolmat kimi türk tayfa adlarında da bu mənə günümüzədək qalmaqdadır. Bu tayfaların tarixi m.ö. V minilliyin sonlarına, IV minilliyin əvvəlinə dayanır. Kutı, Lulubəy tayfa mədəniyyətinin izləri ərazilərimizdəki Kültəpə, Oğlanqala, Boqazköy, Çatal, Diqor kimi arxeoloji abidələrdə, qaya yazılı işarələrində də qalmaqdadır. Naxçıvan və İğdir yürələrindəki Cudulu, Lali, Lulucan, Kudulu, Qutbi kimi yüzlərlə yer adlarda öz izlərini qoymuşlar.

Kutı və lulubəylər Naxçıvan, Anadolu ərazilərindəki qədim Aratta, Mitan, Assur, Hett dövlətlərinə aid tarixi yazılarda Doğu Batı arasında böyük güc kimi göstərilirlər. Onlar “Ön Asiya”, “Kiçik Asiya” deyilən qədim Azərbaycan və Türkiyə torpaqlarının yerli sakinləri olmuş, m.ö. II-I minilliklərdə Qüzey, Doğu, Orta Asiya, Altay ərazilərinə yayılmışlar. Məqalədə onların 7 minillik tarixləri, Bütöv Azərbaycan, Türkiyə, Qafqaz, Suriya, İraq torpaqlarına sahib olmaları, elmi faktlarla təsdiqlənmişdir.

Açar Sözlər: Kutı, Lulubəy, Mitan, Kolmat, Naxçıvan, İğdir, etnogenez

* Doç.Dr., AMEA Nahçıvan Bölmü, firudinrzayev@gmail.com

KUTI, LULUBI TURKS IN ANCIENT WRITTEN MONUMENTS AND THEIR TRACES IN NAKHCHIVAN, IGDİR PLACE NAMES

Abstract

Kuti and Lulubay Turks are remembered in historical written monuments in V-II millennium B.C. and their names are showed in Shumar, Assur, Hett, Urartu writings as **Kuti-im, Gutebu-um, Guti**, MÂTU LUÏU (Lulu country). In these writings they remembered together with Nakhar and Hurri Turks as MÂTU NAKRU (Nakhar country), MÂTU HURRÎ (Hurri country). Though the word MÂTU was given as “enemy” mean but in M.Kashari`s, V.V.Radlov`s and ancient Turkic dictionaries it was showed as the mean of “country, motherland”. At present this word means “country” in the Turkic place names of Astabat, Ashkabat, Arbat, Subaturk and in kin names as Sarmat, Bortolmat, Kolmat. Kuti and Lulubay`s culture belongs to the V-II millennium B.C. kept themselves in the archaeological monuments of Kultapa, Oglangala, Bogazkoy, Chatal, Digor etc. They kept their traces in the place names as Judulu, Lali, Lulujan, Kudulu, Gutbi which exist in the surroundings of Nakhchivan and Igdir.

In the historical writings belonging to the states of Aratta, Mitan, Assur, Hett which are situated in Nakhchivan and Anatolia territories, Kuti and Lulubay kins showed as one of the greatest power between East and West. They were inhabitants of Azerbaijan and Turkey lands which were called “Front Asia”, “Less Asia” and spread from here to North, East, Middle Asia and Altay territories in II-I millennium B.C. by the scientific facts it is proved that they have 7 thousand year history and they were the masters of All Azerbaijan, Turkey, Caucasian, Syria and Irag territories.

Key Words: Kuti, Lulubay, Mitan, Kolmat, Nakhchivan, Igdir, etnogenez

Azərbaycan, eləcə də Türkiyə ərazilərində yerli sakinlər olmuş Kutı və Lulubi prototürk tayfaları, m.ö. IV-III minilliklərdə Şumer-Akkad, Assur, Hett, Babil, Urartu yazılı salnamələrinə **Lulu, Lulubbum, Lulubi, Lulube** və **Kuti-im, Gutebu-um, Gutu-um, Gutı-u, Gutı** yazılışlarında düşmüşlər. Lakin əcnəbi alimləri türk tarixi və dilinə qısqançılıqla yanaşaraq onların tarixi dili və ərazisi haqqında fərqli, dolaşq fikirlər söyləmişlər. Kutı və lulubilər əcnəbi və sovet dövr tarixçiləri Q.A.Melikişvili və İ.M.Dyakonov, E.A.Qrantovski, R.Girşman, Q.Hüziq, E.Hersfeld kimi müəlliflərin yazılarında “yad dilli”, “Qafqaz mənşəli”, “Kaspi dilli”, “dili bilinməyən” tayfalar olmaqla tədqiq edilmiş, daha çox Urartu dövlətinin tarixi ilə bağlı tayfalar olaraq göstərilmişlər (Меликишвили, 1954: 367; Дьяконов, 1956: 121). Bu fikir rus tarixində də təkrarlanmış, ad **lullu, nullu, lullubum, lullume, kuti-im, gutebu-um, gutu-um** yazılışlarla təqdim olunaraq “lulu” kəlməsinin Urartu dilində “yadelli, düşmən” mənalarda olduğu qeyd edilmiş, kutı haqqında tam fikir bildirilməmişdir (Советская, 1965: 401). Q.A.Melikişvili Urartu yazısını tərcümə edərkən “Luluların urartularla düşmənçilik münasibətləri” I yarımbaşlığında Lulubi və Urartu ölkə adları keçən yazının açımında MÂTU LUÏU (ini/a)- (страна Лулу) и MÂTU NAKRU (страна вражеская)-yəni MATU LUÏU (Lulu ölkəsi) və MÂTU NAKRU (düşmən ölkəsi) şəklində təqdim etmişdir. Lakin, digər EAÏ MÂTU BĪAINİŞE EAÏ MÂTU LULUİNİŞE yazı nümunəsində isə müəllif, luluların-lulubəylərin ayrıca ölkəsi olmadığını yazmaqla burada yaşayanların da lulubəylər olduğunu qəbul etməmiş, “lulu” sözünü ümum düşmən ölkələrə verilən ad hesab etmişdir (Меликишвили, 1947: 21-29). Qeyd edək ki, Urartu mətnlərini diqqətlə izlədikdə buradakı LUÏU (ini/a), BĪA (ini/a), ARDĪN (ina/ú/e) kimi söz köklərinə qoşulan **ini/a** urartu dilində şəkilçi olmaqla mətnlərdə ayrı-ayrı yer adlarında tez-tez rast gəlinir. Burada adlara qoşulan “mat” sözü mat/mati/mit, bat/bati/bit, pat/pati/pit yazılışlarında “ölkə, yurd” mənalarda ancaq türk dilində olmaqla türklər yaşayan ərazilərdə dialekt və şivələrlə mövcud olmuşdur. Qədim qaynaqlarda biz m.ö. III minillikdə kassitlərin sıx yaşadığı Elam dövlət adını Elammit, m.ö. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində Midiyanın paytaxtı Ekbatan – “ucaların ölkəsi”, m.ö. VIII əsrdə Midiyada Saqbat-“sak yurdu”, (Всемирная, 1956, t.I, : 192, 593; Грантовский, 2007: 230), qədim Midiya dövlət adının Matay – “Ay tanrısının yurdu”, eləcə də Midiya toponimik adlar sistemində Kilimbat-“uca uluların ölkəsi”, Aratbat-“ərlər, igidlər ölkəsi”,

Kitbatay- “kutilərən ay tanısı yurdu” kimi yer adları ilə rastlaşırıq (Севортян Э.В. 1974, s. 589; Mahmud, III c, 1985:174). Herodot, skiflərdə Meotiddən şərqə Savramat-”subər yurdu” əyalət adını, Kaspatir-”kas ərlərinin yurdu”(indiki Peşəvar) şəhr adını, Mitan ərazisində Zabat-”Su yurdu” çay adını, yunanlarda türklər yaşayan ərazidə m.ö. IX yüz ildə Patum -”mənim yurdum” şəhər adını və skiflərdə Tabat-”dağlar yurdunun tanrısı” tanrı adı və s. göstərir (Herodot, 1972: II 158; III 102; IV 59, 123; V 52). Müasir coğrafi adlar sistemində biz Naxçıvan ərazisində Ordubad-”Ordu yurdu”, Astabat-”Asların yurdu”, Badaşqan-”As xaqanı yurdu”, Batabat-”Budi yurdu” Arbat-”Ər yurdu”, Doğu Anadolu ərazilərində Batman-”Ulu yurd”, Batvan-”Uca yurd”, Battal-”Tal yurdu”, Batur- “Yeni yurd” kimi adlarla rastlaşırıq (Azərbaycan 1986: 23, 78; Tuncer, 1995: 6).

Fikrimizin doğruluğu B.B.Piotrovskinin yazıları ilə də təsdiqlənir. O, II Sardurun yazısındakı MÂTU LUÛU (ini/a) ifadəsini əsas götürərək burada konkret olaraq ölkədən söhbət getdiyini vurğulayır və çarın məhz hücum etdiyi ölkəni nəzərdə tutduğunu qeyd edir (Пиотровский, 1944: 84). Urartu adlanan ölkə isə hazırkı türkiyə ərazisi olmaqla əsasən Hürüt, Kuti və Lulubi türk tayfalarının yurdu olmuşdur. Bu istiqamətdə bəzi faktlara da diqqət edək. Urartu tarixinə dair yazılarda assurların urartuları “**kuti**” adlandırdığına, “**urartu**” sözünün isə “**uruatru**” şəklində hürü dilində olduğu, kutilərən isə bu ərazidə əsas güc kimi fəaliyyəti qeyd edilir (Меликишвили, 1960: 7-8). Akkad çarı Naramsini yazılarına diqqət etsək, burada lulubəylər ölkəsinin adı “Maqan”, hökmdarının adı isə “Manum” adlanırdı (Всемирная. t I: 212). Maqan və Manum isə Azərbaycan və Türkiyə ərazisi məntəqə adlarında Maqov, Maqavuz, Manuklu, Mayuq, Muğan, Manavqat, Muğla, Mençe, Mantaş, Mantal, Muncur, Munduş (Azərbaycan, 1986: 68; Tuncer, 1995: 37-38,100).

Akkad çarı Sarqonun (m.ö. 2316-2261) yazılarında lulubi kuti-quti birliyindən, onun “Yuxarı ölkəyə”- kuti, lulubi, subərlər yurduna hücumundan, Kutium, Kutik ölkələri və Zaqros dağlarının işğalından bəhs edilir. O, Kutium-kuti-Lulubium-lulubi boylarının 2225-ci ildə Şumeri akkadlardan azad edərək onların tərəfini saxlaması, Şumer allahlarına ibadəti, şumerlərin Nippur, Sippar, Umma, Ur şəhərlərində kuti çarlarının şərəfinə Akkad dilində yazılı abidələrin qoyulması genişliyi ilə yer almışdır (Yusifov, 1993: 79-85).

Roma tarixçisi Tit Liviy “Romanın yaranması tarixi” əsərində **İerqet** tayfa adını çəkərək onu Liviya, Assuriya ərazilərində yaşayan Afrikanın **Lerqet** tayfası hesab edir (Тит Ливий. 1989: 140-142). Halbuki, Assuriya daima kutilərin nəzarəti altında olmuş, Afrika xalqları isə son dövrlərə qədər heç bir tarixi sənəddə Mesopotamiyada görünməmişlər. Sözün etimoloji mənasına gəldikdə isə İl-”yurd, məkan”, әr-”igid, kişi”, Qet/qut isə tayfa adı olmaqla “Kuti ərlərinin yurdu” mənasında türk kutilərlə bağlı ərazi adıdır. Onların böyük güc olduqları Akkad çarı Salmansarın salnamə yazılarına istinadən “**göydə ulduzlar qədər miqdarı bilinməyən kutilər**” ifadəsi ilə də təsdiq olunur (Дьяконов, 1951: 265-266). Urartu çarı I Arğıştinin yazılarında o, kutilərə məxsus olan Kutan ölkəsi haqqında salnamədə belə yazır: “...mən Bia ölkəsinə... Xuşani ölkəsinə qədər çatdım. Üç ölkəni yerindən qoparıb onların torpaqlarını və əhalisini öz ölkəmə qatdım” (Меликишвили, 1960: 247-248). Burada Kutan-”kutilərə məxsus” ölkə adı “Xuşan” yazılışı ilə Urartuya aid olmayan müstəqil ölkə kimi verilir ki, bu da gürcü və ermənilərin tarixi təhrif etdiyini birmənalı sübut edir. Eyni məlumata biz II Arğıştinin yazılarında da rast gəlirik. Onun salnaməsində deyilir: “Xaldi allahının böyüklüyü ilə mən Qirduni, Qituxani ölkələrinə qalib gəldim” (Меликишвили. Г.А., 1960: 279, 345). Burada da –ani Urartu yazısına aid şəkilçisi atılmaqla adlar Kuti və Qird-Qurd ölkə adlarıdır. Akkad çarı Sarqonun hakimiyyəti dövrü m.ö. III minillikdə apardığı işğalçılıq müharibələri zamanı o, lulubəylərin kutilər və hürritlərlə ittifaqda nəinki bütün İkiçayarasına, eləcə də Ön Asiyanın yeganə hegemonuna çevrildiyini qeyd etmiş, elə o dövrdə Cənub Azərbaycanda lulubəy və kutilərin fəallığının daha da artdığını yazmışdır (Yusifov, 1993:80). “Qədim dünya tarixi” kitabı kuti-lulubi-hürritlərin Ön Asiyaya yayıldığı dövrləri belə xarakterizə edirlər: “Lulubi-hürritlər” yayıldıqları ərazilərdə heç bir yerdə (bunu Maykop arxeoloji mədəniyyəti də təsdiq edir) yerli əhalini qırmamış, sıxışdırmamış, hər şeyi dinc yolla həll etmiş, onların işğal etdiyi ölkələrdə mədəniyyət abidələrinin biri də dağıdılmamışdır” (История, Ч 1. 1989:185). Hürrit-lulubəy boylarının Fələstinin şimalı və Suriya ərazilərini işğal etməsi m.ö. III minilliyin ortalarında (m.ö. 2300-cü il) baş vermişdir ki, bunu da Ras-Şamar (qədim Uqarit) ətrafındakı dəfn adətləri sübut edir. Bu ərazidəki dəfnlərin lulubəy hürritlərə aid olması və kurqanlardan tapılan qızıl sikkələrin aşkarlanması ilə təsdiq olunur (История, 1983:185; Мерперт, 2000:166). İngilis arxeoloqu Qrey Con qətiyyətlə bildirir ki, m.ö. II minillikdə sadalanan

ərazi və Nablusa yaxınlığında Tel-Əl-Fara kurqanlarının arxeoloji araşdırmaları lulubəy, kuti, hürritlərə aid gümüş xəncər kəmərləri aşkar etmişdir ki, bu da eynilə Qafqazdan aşkarlanan mədəniyyət nümunələrini təkrarlayır (Грей Джон, 2003:34). Bütün bu tarixi faktlar Kutı və Lulubiləin ana yurdlarının Azərbaycan və türkiyə əraziləri olduğunu birmənalı sübut edir. Məhz bu ərazilərdən onlar böyük güc şəklində Şumer, Akkad, Assur, Hett, Babil, Suriya, Fələstin ərazilərində hakim güc olmuşlar.

Biz yuxarıda qeyd edək ki, Kutı, Lulubi tayfalarının dilini də Avropa və rus tədqiqatçıları türk dilindən uzaqlaşdırmağa çalışmış, İ.M.Dyakonov bu dili Qafqaz dilləri, bəzən də kuti, lulubi elam, hürrü, kassitləri kaspi dil ailəsinə daxil etmişdir (Дьяконов, 1956:109-111,121,133-135). Gürcü alimi Q.A.Melikişvili də Urartuda yaşayan kuti, lulubi, hürrü dilinin Qafqaz mənşəli olduğunu yazmaqda digər bir kitabında III Salmansarın, Asarxaddonun və II Sarqonun yazılarında da kutilərin xatırlanmışlarını, bu adın ümum Urartu xalqı üçün işlək söz olduğunu da qeyd edir və kutilərin dilinin “Kaspidilli” kimi verir (Меликишвили, 1954:7-8, 119). Qeyd edək ki, biz bir çox yazılarımızda kaspi, qazax, qırğız türklərinin kassilərin varisi olduğuna dair elmi faktlar göstərmişik və İ.M.Dyakonovun, Q.A.Melikişvilinin bu üsulla türk tarixini və eyni dildə danışan bu tayfaların dilini təhrif etdiyini yazmışıq (Rzayef, 2006: 34-64).

Avropa tədqiqatçıları R.Girşman, Q.Hüzinq, E.Hersfeldə, Rus tədqiqatçısı İ.M.Dyakonova istinad edən bir çox tədqiqatçılar və bəzi mənbələr Ön və Kiçik Asiya ərazilərindəki prototürk hürrü, lulubi, kuti dillərini “Kaspi dil ailəsi” və “Zaqro-Elam” dili qruplarına bölmüş, Kutı və lulubilərin qohum dildə danışması məsələsini şərh edərək lulubəylərin dilinin hələ də tam öyrənilmədiyini “xüsusi” olaraq qeyd etmişlər (Всемирная I т.,1956: 64-71).

F.Ağasıoğlu da kuti çar adlarının Sarlaq-Sarı-kan, Elulumeş-Elalmış, İnim Abaqeş-İnim Kültegin kimi ümumtürk arealında təkrarına elmi sübutlar verib, bu adların “Dədə Qorqud” dastanı, Orhun yazılarında, ümumtürk tarixindəki şəxsiyyətlərin adında geniş yer aldığına dair xeyli elmi sübutlar göstərmişdir (Cəlilov, 2005:53). Mənbələrdə Kutı-Lulubi çarları işğal etdikləri ölkələrdə Şumer dilində adamları və qulları saymaq üçün “saq”- baş kəlməsini işlədirdilər və bir baş-”bir saq” adlanırdı (Yusifov, 1993:92).

Günümüzdə bir sayı, iki sayı, üç sayı türk dilləri üçün xarakterik **q=y** səsəvzənlənməsi ilə deyilir və qədim türklərdə də saq- “saymaq” mənasında **“qonuq körüp qutqa saqar”**- “Qonaq görmək xoşbəxtlik sayılar” kimi işlənmişdir (Mahmud, I c., 1985: 85; Дрвнетюркский, 1969; 486). Lulubəy prototürklərinin dili, mənşəyi, ərazisi haqqında daha geniş tədqiqata Q.Qeybullayevin monoqrafiyaları və elmi məqalələrində rast gəlirik. O, təkcə lulubi, kutilərin, deyil, subar, hürri, koman və b. prototürk boylarının mənşəyi və dillərini geniş araşdırmış, E.Hersfeld, R.Girşman, Y.Markvart, H.Hubşman İ.M.Dyakonov, E.A.Qrantovski, M.N.Poqrebeva, Q.A.Melikişvili, Y.A.Markvart, B.A.Turaev, S.P.Tolstov, S.T.Yeremyan, Q.Kapantsyan kimi Avropa, rus, erməni və s. tədqiqatçıların irəli sürdükləri “zaqro-elam”, “kuti-qafqaz”, “kuti-lulubi”, “kaspi”, “subar-hürri”, “hürri-lulubi”, “elam-kaspi”, “şimali-qafqaz” kimi xeyli sayda dil konsepsiyasını təkzib etmişdir. O, İmta, Eridupizir (Enridavazir), İnimabaqəş, İnqəşuş, Elulmeş, Sarlaqab, Tiriqan, Kurum kimi kuti çar adlarının etimoloji izahlarına toxunmaqla onların türk dilində olduğuna dair xeyli dil, tarix və mifoloji elmi faktlar göstərmişdir (Qeybullaev, 1994:52-55). Lulubəy tayfalarının dilinin qədimtürk-Azərbaycan dili olmasını isə Y.Yusifov geniş araşdırmış, bu tayfaların m.ö. III minillikdə tarix səhnəsində həmişə kutilərlə bərabər su/şu, turukkulərlə birlikdə Aratta dövlətinin müxtəlif adlı tayfaları olduğunu, m.ö. III minilliyin sonunda burada dövlət yaratdıqlarını göstərmişdir. Daha sonra müəllif, lulubəylərin dillərindən bəhs edərək kuti, lulubəy dillərinin elam dili ilə heç bir əlaqəsi olmadığını yazmış, onların bir türk olduğuna dair Altay dillərindən dil faktları göstərmişdir. O, Altay mənşəli etnosların Ön və Kiçik Asiya ərazilərində mövcudluğunu m.ö. III minilliklərə aid edir (Yusifov, 1993: 52-54; Юсифов, 1987, №1: 19, 33, 38). Kutı, Lulubi və digər türk tayfa adlarının yaranma səbəbini isə biz yazılarımızda geniş şərh edərək onların qədim türk tanrı adlarından gəldiyinə dair xeyli tarixi faktlar göstərmişik. Burada Kutı-quti tayfa adının Şumer mifindəki Ki, Uti tanrıları adlarından, Lulubi tayfa adının isə hürri boyları mifindəki Ullukum tanrı adından gəldiyinə dair yetərli elmi faktlar göstərmişik (Rzayev, 2013: 204-205).

Bu tayfaların yaşadığı ərazi məsələsinə gəldikdə isə tədqiqatlarda onların m.ö. III-II minilliklərdə Azərbaycan və Türkiyə torpaqlarında, Araz hövzəsi boyu ərazilərdən Van gölünə qədər olan ərazilərdə məskun olduqları göstərilir. Burada Mesopotamiyada Dəclə və Fərat çaylarından yuxarı məskun

olan kuti və lulubilərdən məlumat verilməklə lulubəylərin elamlardan şimala doğru dağlıq ərazidə kutilərlə yaxın qonşuluqda məskun olduqları göstərilir, bu tayfaların şumer-akkad-Mesopotamiya mədəniyyəti ilə əlaqəsi haqqında fikirlər açıqlanır. Bəzi tədqiqatlarda Bağdad və Həmədan arası Sarpul yaxınlığında Lulubəy yazılı abidələrinin aşkarlandığı, burada çar Anubaninin adının çəkilməsi və təsviri haqqında yazı olduğu qeyd edilir (АВДИЕВ, 1970: 23-27, 219; Дьяконов, 1965:104). Türkiyənin Çatal qəsəbəsində də kuti, lulubi, hürrü məzarları aşkar edilməklə qoruq kimi saxlanılır (şəxsi müşahidə-F.R.).

Antik Roma yazıçısı Tit Livi “Romanın yaranma tarixi” kitabının XXI başlığında hələ m.ö. IV əsrdə Siciliyada lulubəylərin məskun olduğunu və buradakı müasir Marsala şəhərinin Lilibey adlandığını yazmışdır. O, kitabında İtaliyadan gələn 20 gəmidə qədimdən bir ittifaqda olan yerli əhalinin Lilibey şəhərini tutmasından da bəhs etmişdir (Тит Ливий, 1989:169). Bu məlumat lulubəylərin təkcə qədim Azərbaycan, Türkiyə ərazilərində deyil, İkiçayarası, Xəzər ətrafı, Kəkül türkmən torpaqları kimi ərazilərlə bərabər Siciliya adasında da böyük güc sahibləri kimi məskun olduqlarını sübut edir.

Q.Qeybullayev, Cənub Azərbaycan ərazisindəki qədim tayfaların türk tayfaları olmaqla elə bu dildə danışdıqlarına, bu ərazi arxeoloji mədəniyyət nümunələri ilə tarixi bir dövrə düşən Altay mədəniyyətinin eyniliyinə dair faktlar göstərmişdir (Гейбуллаев, 1991:25, 34, 144). F.Ağasıoğlu, isə qədim Azərbaycan ərazisində Aratta eli, dövləti qurumundan sonra Kutu-Quti elini lulubəylərlə ittifaqda ilk ən qüdrətli türk dövləti kimi göstərib, Kutu elinin paytaxtı Kəkül (Арапха) şəhəri olduğunu elmi sübutlarla təsdiq edir. O, Akkad və Elam salnamələrinə istinadən Dəclə çayı ilə Urmiya, Van gölləri arasında 70 bəylik olduğunu qeyd edir (Сəлілов, 2005:147-153). Qaynaqlar m.ö. III minillikdə adı yazılara “kutu”, “kutium”, “kutu”, “quti”, “uti”, “utik” kimi düşən Kutu dövlət ərazisinin mərkəzi Kutu-Zaqros dağlarından Akkad sərhəddinə, aşağı Diyaladan Xəbur, Aşağı Zab çayının yuxarı axarlarına, onun cənub sahilləri Ninevanın şimalından Kuman ölkəsinin cənubuna, müasir Daxuka rayonuna qədər olan torpaqları, Araz axarları boyunca əhatə etdiyini göstərir. İkiçayarasında isə m.ö. III minillikdə Kut və Kutu şəhər adlarının olduğu da bu məlumatlarda qeydə alınır (<http://geography/places.htm>).

Biz Herodotun (m.ö. V əsr) “Tarix” əsərində m.ö. I minilliyin ortalarında II Pers satraplığında **Qiten** şəhər adına, əhalisinin **qitennlər** adlandığını rast gəlirik. Burada müəllif, Midiya qədim türk ərazisi və Atropatenada iki əyalətdə kuti-utilərin yaşadığını göstərir (Herodot, 1972:III, 90, 93; VII, 68). Bu isə artıq kutilərin zəiflədiyi dövr idi. Bütün bu tarixi məlumatları ümumiləşdirərək demək olar ki kuti və lulubi bprototürkləri hürrü, koman türükü və b. türklərlə birgə Naxçıvan və Türkiyənin Doğu Anadolu bölgələrində yerli sakinlər olmuş, xeyli sayda yer adlarında öz izlərini əbədiləşdirmişlər.

Biz mənbələrdə Naxçıvan ərazisində kuti və lulubilərlə bağlı 34, Doğu Anadolu bölgələrində isə 18 məntəqə adna rast gəlirik. Bu adlardan bir neçəsinin qısaca etimoloji izahına diqqət etmək istərdik.

Kiti (2 kənd). Böyük və kiçik Kiti kəndləri Naxçıvan ərazisinin İrəvan nahiyəsində, Dərəkənd-Parçenes mahalında əhalisi bütünlükdə azərbaycanlılardan ibarət idi (Qeybullayev, 1992:70). Məntəqə 1828-ci ildə tamamilə boşaldılaraq bura 31 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir (Правицкий, 1886:60-64). Məntəqə adları **u**~i fonetik hadisəsi ilə birbaşa **Kuti** tayfa adından **“kiti”** yazılışında qeydə alınmışdır. Adlar 1946-cı ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək Lernansk və Pokraşen adlandırılmışlar (Tarixi adlar, 2006: 25).

Keyti. Məntəqə 1724-cü ilin sənədlərində İğdir bölgəsi Sürməli mahalında qeydə alınır (İrəvan, 1996:63). Bu ad **u**~e fonetik hadisəsi və –y samiti artırılmaqla sənədlərə düşmüşdür. Ad bütünlükdə Kuti tayfa adından yaranmışdır.

Kudulu, Kadılı. 1590-cı illərdə Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyəsində və Doğu Anadolu bölgəsində arxiv sənədlərində qeydə alınmışlar (İrəvan, 1996:178). Məntəqə adlarında **Kuti** tayfa adına qoşulan **ulu** komponenti qədim türk dillərində də “ulu”, “böyük” “əzəmətli”, “güclü”, “uca”, eləcə də “saray rütbəsi” mənalarında işlənmişdir (Дрвнетюркский 1969: 610-611; Mahmud, 1985: 691). Burada qədim “ulu” sözünə üstünlük verməklə, məntəqə adının “Ulu Kuti” mənasında formalaşdığını düşünürük. Məntəqə 1905-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Doğu Anadolu bölgəsindəki Kadılı adı isə Kılıpınar adı ilə əvəzlənmişdir (Tuncer, 1995: 60). Biz digər adların mənalarına da qısaca nəzər salmaq istərdik.

Kütam-”Kuti xalqı” mənasındakı bu ad qədim Naxçıvan qəzasının Azadciran nahiyəsində, **Kütan-**”Kutilərə məxsus” yurdu mənasında olan bu məntəqə adı isə Naxçıvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində götürülür. Subi, Kaspi, Tatabi, Silbi türk tayfa adları quruluşunda olan **Qutbi** məntəqə adı da “Kuti bəyləri” mənasında izah olunur. Biz “Kuti yurdu”- **Kitikan** məntəqə adının quruluşunu Midiya, Manna, Atropatenaya aid adlar sistemindəki **Qinzin**, **Kintau**, **Kinqaruki**, **Kadırkan**, **Qirkan**, **Uşukkan** adlarının quruluşunda izləyirik və burada da **kan-** “yurd” mənasında. **Kudas-** “**Güclü** kutilər, **Kütüs-**”Zəkali kutilər” mənalı bu məntəqə adları isə 1590-cı illərdə Naxçıvan qəzasına daxil olan Vedi və Karni nahiyələrində qeydə alınır. “Kutilərin qala yurdu” mənasındakı **Kutultəvr** məntəqə adı Naxçıvan ərazisinin Maku nahiyəsində yerləşirdi. Hazırda bu məntəqə farslar tərəfindən, Şapur adı ilə əvəzlənmişdir. Ada qoşulan **ul** sözü həliyədə dilimizdə “el, aul” Türkiyədə “il, ilçə”, Sibir tayfaları və xakas, şor, tuvin dillərində “ulus”, “aul”, “kənd” mənalarını daşımaqdadır (Радлов, 1893: 350, 357). Daha Qədim quruluşlu **Kutumqışlaq-**”Güvəncli kuti” mənalı bu ad isə Şumer-Akkad dilində olan yazılardakı Kuti-im, Gutebu-um, Babil salnamələrindəki Gutu-um quruluşlarını təkrarlayır. Doğu Anadolu bölgəsində qeydə alınan **Kutu köy**, **Kutu örən** məntəqə adları da “Kuti kəndi” və “Kuti ərənləri igidləri” mənalarında birbaşa Kuti tayfa adından formalaşmışdır. Burada **Küten-**”Kutilərə mənsub yurd mənasında adla da qarşılaşırıq. Bu ərazidə quruluşca daha qədim olan bir məntəqə də **Kütük** adıdır. Addakı **ük/ok** sözü qədim türklərdə “oğul”, “varis” mənalarında işlənməklə adı “Kuti varisi, oğlu” mənasında izah edir. Bu adlar Tuncer Gülensoyun kitabından götürülmüşdür (Tuncer, 1995:36-37). Qeyd edək ki, sonuncu Kütük məntəqə adındakı uk/ok- “oğul, varis” bəzən də “birlik” sözü qədim türk tayfa adlarının bir qisminə Asok-”As varisləri”, Kasak-”kas varisləri”, Şirak-”şir övladları” kimi müşahidə olunur ki, Kütük adı da göstərilən tayfa adları ilə eyni quruluşdadır. Lakin Oğuz türklərinin Üçok, Bozok kimi adlanmalarında bu söz birlik-ittifaq mənasını daşıyır. Adlardakı **ok** sözü m.ö. IV-III minilliklərdəki adlar sistemində geniş işlənmişdi (Rzayev, 2006: 218).

Kutilərlə yanaşı Naxçıvan və Doğu Anadolu bölgələrində Lulubi tayfa adlarından yaranmış məntəqə adlarına da təsadüf olunur. 1733-cü ilə dair sənədlərdə İğdir nahiyəsində qeydə alınan **Cudlulu** məntəqə adı (İrəvan,

1996:68), marqlı semantik quruluşa malikdir. Lulu tayfa adının önündə gələn cud/çat sözü qədim türklərdə “vuran”, “qovan”, “yığan” mənalarında işlənmişdir (DTS, s. 141). Bu halda ad “Vuran qovan lulular” kimi izah olunur. Əgər sözə qədim tüklərdə **au** səsəvəzlənməsini nəzərə almaqla yanaşsaq, o zaman söz adda “Çat/Şad yazılışlarında rütbə bildirir. Bu sözə Orxon yazılarında Kürşad, Urunşad, Bilik Satun kimi xeyli şəxs adlarında təsadüf edirik (Rəcəbov, 1993:383-386). Fikrimizcə ad ilkin “Vuran qovan lulular” mənasında bu tayfanın tarixi proseslərdəki xarakterinə uyğun yaranıb. Lulubi tayfa adından yaranan **Lulu** məntəqə adı 1590-cı ilə aid məlumatlarda qədim Naxçıvan ərazisinin İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində göstərilir. Ad ermənilər tərəfindən dəyişdirilib Balahovit olaraq siyahıya daxil edilmişdir. “Şöhrətli lulu” mənəli **Lulucan** adı da Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində yerləşirdi. 1590-cı ilin sənədlərinə Lulukənd kimi düşən bu ad da ermənilər tərəfindən dəyişdirilib “Laliqyuğ” şəklinə salınmışdır (Tarixi adlara, 2006:91). Bu adlar əsasən 1928-30-cu illərdə dəyişdirilmişdir. **Lulusu-**”Müdrük lulubəylər” mənasında olan bu məntəqə “Luluçu”, “İləçi”, “Liliszu” yazılışlarında mənbələrdə qeydə alınsa da 1590-cı ildəki siyahıya düşməmişdir. Etnooykonimə 1728-ci illərin məlumatlarında Naxçıvan ərazisinə daxil olan qədim Azadcirən indiki Ordubad bölgəsində rast gəlinir (Şəxsi müşahidə -F.R.). Dünya Azərbaycan konqresi Ağsaqqallar Şurasının və Respublika Müəllimlər Şurasının sədri Babaxan Muradov məntəqənin 1905-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıldığını söylədi. Qeyd edək ki, bu adlardan bir qisminin geniş etimoloji izahları tərəfimizdən verilmişdir (Rzayev, 2013:169-180, 205-210).

Əgər bütün adlardakı əski dil elementlərinə diqqət etsək, biz **kan** -”məkan, yer, bolğə”, **su/zu-** “şöhrət”, “müdrük”, **can/san-**”şan-şöhrət”, “say, miqdar”, **ok-**”oğul, varis”, **qut-**”qüvvət”, **çat-**”vuran, qovan”, “şad”- və s. komponentlərin yazıyaqədərki dovr prototürk dil elementləri olaraq lulubi, kassi, Manna, Midiya toponim və antroponimlərində də işləndiyini görürük. Bu amillər isə bir daha Naxçıvan, Doğu Anadolu ərazilərinin qədim türk yurdu olmaqla buradakı tayfaların dili, tarixi və mədəniyyətinin eyniliyini sübut edir.

Ümumiyyətlə Kutü və Lulubəy tayfaları haqqında tarixi faktlar kimi Assur, Hett, Akkad, Urartu yazıları, qaynaq məlumatları, arxeologiyanın yekun nəticələri linqvistik təhlillər və s. tarixi dəlillərdən əldə olunan

məlumatları ümumiləşdirərək bu tayfaların müasir türklərin etnogenezi, mədəniyyəti, dili və tarixində xüsusi rolu olduğunu görürük.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Kuti, Lulubi-Luluəy tayfalarının inancları və tanrı panteonunun Hürrit, Turukku, Şubar, Naxər, Koman, Kaşşu/Kassit prototürkləri ilə eyniliyi onların eyni mənşədən gəlməklə, eyni tayfa ittifaqında birliyini təsdiq edir. Assur, Hett, Akkad, Urartu yazılarında Kuti Lulubəy boylarının ayrıca **Kutium, Gutu, Matu Lullu** adlanması Urmiya hövzəsindən başlayaraq Arazboyu ərazilərdən Vana qədər onların **Ölkə və Dövlət** qurumlarının mövcudluğu bu ərazilərin prototüklərin **ANA YURDU** olduğunu tam təsdiq edir. Bu tayfaların dilində tanrı, şəhər, çar, şəxs adlarının prototürk dil elementləri ilə iltisacı dil imkanları hesabına formalaşması bu tayfaların ümumprototürk birliyində vahid dil ailəsinə mənsubluğunu ortalığa çıxarır. Bütün bunlar ərazi iddialı erməni, kürd, talış, və s. xalqların “tarixçilərinin” uydurmaq istədikləri “tarixi” təkzib edir və **m.ö. IV-I minilliklərin bu qədim tarixdə onların tarixi yoxdur!**

Qaynaqlar

1. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 317 с.
2. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası. 1986, 114 s.
3. Авдиев В.И. История древнего Востока. Москва: Высшая школа, 1970, 612 с .
4. Cəlilov F.A.. Azər xalqı. Bakı: Çıraq, 2005, 432 s.
5. Дрвнетюркский словарь. Ленинград: Наука.1969, 676 с.
6. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту// “Вестник древней истории”.
Москва: Наука, 1951, № 2, s. 265-266.
7. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 s.
8. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва: Наука, 1967, 277 с.
9. İğəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
10. История Древнего мира. Ч 1. Москва: Наука.1989, 470 с.
11. История Древнего Востока. Ч 1.Месопотамия. Москва:Наука, 1983, 534 с.
12. Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
13. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
14. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 138 s.

15. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 с.
16. Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва: Восточная литература, 2007, 510 с.,
17. Грей Джон. Ханаанцы. На земле чудес ветхозаветных. Пер. с англ. С.Федорова. Москва: Центрполиграф, 2003, 224 с.
18. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dizini “ENDEKS”, Ankara: Basımevi, 1985, 887 s.
19. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, 530 s.
20. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. III c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, 452 s
21. Меликишвили Г. А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, ч. 1- Наири-Урарту, Тб., 1954, с. 367, 415 s.
22. Меликишвили Г.А.. К вопросу о древнейшем очаге урартских племен, “Вестник Древней Истории “, №1, 1947, с. 21-29
23. Меликишвили.Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва: Изд. АН СССР, 1960, 504 с.
24. Меликишвили Г.А., “Наири–Урарту”, Тбилиси: АН Грузинской ССР, 1954, 446 с.
25. Мерперт, Николай. Очерки археологии библейских стран. - Москва: Библейско-Богословский институт святого Апостола Андрея, 2000. - 352с.
26. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван: Изд-во АН Арм ССР. 1944, 364 с.
27. Правицкий К. Экономический быт государственных крестьян Новобаязитского уезда Иреванской губернии. МИЭБГКЗК, т. IV, Тифлис, 1886, с.60-64.

28. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I, Москва: Госиздат, 1893, 508 s.
29. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.İ. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
30. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). Bakı: ADPU nəşriyyatı., 2013, 529 s.
31. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
32. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
33. Советская историческая энциклопедия. Том 8. Кошала – Мальта, Москва: Советская энциклопедия, 1965, s. 401, 509 с.
34. Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı: Təhsil, 2006, 91 s.
35. Тит Ливий. История от основания Рима/История античности, т. II., Москва: Правда, 1989, 640 с.
36. Tuncer Gülensoy. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: Bizim Büro Basımevi 1995, 103 s.
37. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
38. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.
39. Юсифов Ю.. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона)/Вестник древней истории (ВДИ), 1987, №1, с. 19, 33, 38
40. [http. gerginakkum. ru/ geography/places.htm](http://gerginakkum.ru/geography/places.htm)

KARS YÖRESİNDE BULUNAN KAYA RESİMLERİ İLE ÇİN'DE HUN VE GÖKTÜRK DÖNEMİNE AİT KAYA RESİMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Eyüp SARITAŞ*

Özet

Büyük kaya parçaları üzerine çizilen ya da kazınan kaya resimleri bize, insanlığın yaşam biçimleri, sosyal ve ekonomik yaşamları ve sanat anlayışları hakkında önemli ipuçları vermektedirler. Resim sanatının en eski proto tipleri olarak kabul edebileceğimiz bu tür resimler Çin'de ağırlıklı olarak, İç Moğolistan Moğol Otonom Bölgesi sınırları içinde yer alan Yinshan bölgesinde gün yüzüne çıkarılmışlardır. Günümüze kadar 10 milyon tanesinin ulaşabildiği bu kaya resimlerinin çok az bir kısmı Hun ve Uygur dönemine aittir ve Türkiye'de bunlara dair herhangi bir yayın yapılmamıştır. Türkiye'de arkeoloji camiası tarafından kayaüstü resimleri olarak tabir edilen bu sanat eserlerinin en güzel örnekleri Kars ilimiz sınırları içinde ortaya çıkarılmışlardır. Biz bu çalışmamızda Çin'in Yinshan bölgesinde keşfedilen Hun ve Uygur dönemlerine ait kaya resimleri ile Kars bölgesinde bulunan kaya resimlerini, çizim özellikleri, içerik ve ait oldukları dönem bakımından karşılaştırma yaparak analiz etmeye gayret edeceğiz.

Anahtar Sözcükler: Kaya Resimleri, Kayaüstü Resimleri, Yinshan, Çin, Kars

* Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi

A COMPARISON OF ROCK ARTS DISCOVERED IN KARS AND THOSE OF THE HUNS AND UYGHURS' PERIOD DISCOVERED IN CHINA

Abstract

Rock art painted or otherwise carved on large chunks of rocks gives us significant clues on the life style, social and economic life and understanding of art back then. Also recognised as the ancient prototypes of art of painting, rock art has been discovered and unearthed predominantly in Yinshan region within the boundaries of Mongolian Autonomous District of the Inner Mongolia in China. Only 10 million pieces of them have been found until today and very little number of the rock art belongs to the Huns and Uighurs' era; no publication has been released about them in Turkey until today. The most striking examples for these works of art, also defined as "Parietal Art" by the circles of archaeology in Turkey, have been discovered within the boundaries of Kars. In this study, good efforts have been made to analyse rock arts pertaining to the Huns and Uyghurs discovered in Yinshan region of China and the ones discovered in Kars by comparing their drawing style, content and the times they belong to.

Key Words: Rock Arts, Parietal Art, Yinshan, China, Kars

Giriş

Kaya resimleri en eski dönemlerden itibaren insanların kaya parçaları ve mağara duvarlarına çizdikleri ve kazıdıkları sanat ürünleridir. Kaya resimlerinin tam olarak hangi bilim dalına dahil oldukları konusunda kesin fikirler mevcut değildir. Sanat tarihçileri, kaya resimlerine sanat tarihi açısından yaklaşmakta ve mensubu buldukları bilim dalının araştırma yöntemlerini kullanarak incelemektedirler. Arkeologlar da aynı şekilde konuya kendi alanlarının penceresinden bakmakta ve arkeoloji araştırma yöntemlerini izleyerek kaya resimlerini incelemektedirler. Kaya resimlerinin tarihlendirilmeleri, dünyanın kaç yerinde buldukları, yapılış amaçları gibi önemli noktalarda, bilim adamları fikir birliği göstermeselerse de, günümüzde dünyada en yaygın ve en fazla sayıda olan kültürel miras unsuru olduğu konusunda ittifak ettiklerini söyleyebiliriz.

Beş kıtada, 70'den fazla ülkede ve bölgede kaya resimleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Tüm dünyada kayıtlara geçirilmiş kaya resimlerinin sayısı 35 milyonu geçmektedir. Kayıtlara geçmemiş kayalar üzerine çizilmiş ya da kazınmış resimlerin sayısının ise 50 milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Çin dünyada kaya resimlerinin en fazla bulunduğu ülkelerin başında gelmektedir. İkel dönemlerden günümüze kadar gelen sanat eseri kalıntılarının % 99'unun kaya resimleri olduğu bilinmektedir. Çin'de kaya resimlerinin bulunduğu yerlerin sayısı 90'dan fazladır.¹

Hunlarda ve Göktürklerde tasvir sanatı söz konusu edildiğinde, onların çok eski dönemlerden itibaren yapmaya başladıkları kayalar üzerine çizdikleri resimler akla gelmektedir. Şüphesiz Hunlar ve Göktürkler çeşitli eşyalar üzerinde de, resim sanatı kapsamına dahil edilebilecek çeşitli tasvirler de yapmışlardır, biz bu çalışmamızda Hunların ve Göktürklerin kayalar üzerine çizdikleri küçük ya da büyük boyutlu resimleri inceleyeceğiz.

¹ Gong Tianfu, "Ningxia Yanhua de Chuxian, Fazhan Ji Tedian (宁夏岩画的出现发展及特点: Ningxia Kaya Resimlerinin Ortaya Çıkarılışı, Gelişimi ve Özellikleri)", **Minzuxue Yanjiu Wenji (民族学研究文集: Etnoloji Araştırmaları Yazıları)**, Ed. Wang Shaoli, Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, Pekin, 2006, s. 503-504.

A. HUN DÖNEMİ KAYA RESİMLERİ

Hunlara ait tüm kaya resimleri konusuna girmeden önce, Hun sanatı hakkında kısaca bilgiler vermek faydalı olacaktır, zira Hun kaya resimleri kaynağını tamamen onların sanat anlayışından almaktadır. Hun sanatı deyince aklımıza ilk gelen şey hayvan üslubudur. Bu stil kendini günlük hayatta kullanılan her tür eşya ile at koşum takımları, çeşitli silahlar ve birbirleri ile mücadele eden hayvan figürlerinin tasvir edildiği çeşitli eşyalar ve sanat eserlerinde görülür. Hayvan üslubunun ortaya çıkış sebepleri arasında dini inanışlar ve sürdürdükleri yaşam tarzını boyayarak, kazıyarak ve çizerek ifade etme isteğinden kaynaklansa gerektir. Hunlar yaptıkları sanat eserlerinde tema olarak daha çok göçebe ve hayvan avcılığı gibi unsurları kullanmışlardır. Ağırlıklı olarak avladıkları hayvanlar ile günlük hayatta sıkça kullandıkları hayvanları eserlerinde tasvir eden Hunlar hayvan üslubunu vurgulayan sanat eserlerini ileri derecede geliştirmişlerdir. Hayvan üslubu bütün Orta ve İç Asya’da yaşayan bozkır kültürüne mensup toplulukların da belli başlı sanat üslubudur. Hun hayvan üslubu sanatı Hunların egemen olduğu ve yaşadıkları bölgelerde yapılmış eserler üzerinde görülüyor olmasıyla, diğer topluluklardaki örneklerden daha gelişmiş olmasıyla ayrılır.

Arkeologlar Çin’de yaptıkları kazılar sırasında Hunlar tarafından tasvir edilmiş önemli sayıda kaya resimleri keşfetmişlerdir. Hunların iç dünyalarını ve sanat anlayışını yansıtan bu resimler İç Moğolistan Moğol Otonom Bölgesi sınırları içinde kalan Yinshan Bölgesi’nde gün yüzüne çıkarılmaları nedeniyle “Yinshan Kaya Resimleri” diye anılmaktadır. Dolayısıyla günümüzde Yinshan dendiğinde, Hun arkeolojisi ve tarihi ile ilgilenenler, sözü edilen bölgede bulunan Hun duvar resimlerini hatırlatmaktadırlar. Bu bölgede o kadar çok Hun duvar resimleri vardır ki, burası adeta büyük bir açık hava müzesini andırmaktadır.

Yinshan ve civarındaki kaya resimlerinin bulunuş öyküsü oldukça ilginçtir. 1975 yılında İç Moğolistanlı bir arkeolog, Kuzey Wei döneminde (356-538) yaşamış bir coğrafyacı olan Li Daoyuan’ın yazdığı “Shui Jing Zhu” adlı kitabını okurken Yinshan bölgesinin batı kesiminde yer alan Longshan yakınlarında kayalar üzerine çizilmiş resimlerle ilgili kayıtların farkına varmıştır. Ertesi yıl ise bu kayıttan yola çıkarak Wulate yakınlarında ilk kaya resimlerini

keşfetmiştir.² Yaklaşık olarak 21.000 kilometrekare genişliğindeki Yinshan kaya resimlerinde Hun tarzı ürünler bu noktayı açık bir şekilde açığa vurmaktadır.³

Hunların yaptıkları kaya resimlerinin Yinshan bölgesinde bulunmaları asla tesadüf değildir, zira bir Çin kaynağına göre Hunların anavatanı günümüzdeki İç Moğolistan'daki Yinshan ve civarı idi. Otlakların ve araçların bol olduğu bu bölgede Hunlar yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardır. Hunlara Han hükümdarı tarafından gönderilen ünlü elçi Liu Jing'in *Shi Ji*'de yer alan biyografisindeki bir kayda göre, Hunların avcılık ve hayvancılık yapmaları için en ideal bir yer Sarı Nehir'in güzeyindeki Henan bölgesi idi. Bu bölge günümüzdeki İç Moğolistan Moğol Otonom Bölgesi'ndeki Hetao ve Ordos civarıdır.⁴

Çinli araştırmacı Rong Xinchao ise Hunların Savaşan Beylikler Devri'nden itibaren genel olarak faaliyetlerde buldukları bölgenin iddia edildiği gibi Yinshan Dağları'nın güney kesimleri değil, Yinshan bölgesinin kuzeyi ile Damo arasındaki bozkır bölgeleri olduğuna inanmaktadır. Bu bölge her ne kadar Hunlarla ilgili arkeolojik kalıntılar bulunmasa da, Yinshan ile Wulanchabu yakınlarında göçebe ekonomisi ve hayatı ile ilgili kaya resimlerinin keşfedildiğini bildirmektedir.⁵ Oysa yapılan araştırmalar göstermiştir ki, Milat'tan önceki çağlarda batıda Yayık Irmağı'na, doğuda Baykal ve Orhun

² Chen Chaofu, "Gudai Shaoshu Minzu Yanhua (古代少数民族岩画: Eski Azınlık Milletlerinin Kaya Resimleri)", *Minzuxue Yanjiu (民族学研究: Etnoloji Araştırmaları)*, Halk Yayınevi, Pekin, 1988, Sayı II, s. 182.

³ Shu Shunlin, "Xiongnu Wenhua (匈奴文化: Hun Kültürü)", *Zhongguo Gudai Beifang Minzu Wenhua Shi, (中国古代北方民族文化史: Çin Eski Kuzey Milletleri Kültür Tarihi)*, Heilongjiang Halk Yayınları, Harbin, 1993, s. 137.

⁴ Si Maqian, "Li Jing Biyografisi", *Shi Ji (史记: Tarih Kayıtları)*, Bölüm 99, Cilt VIII, Zhonghua Yayınevi, Pekin, 1992, s. 2719.

⁵ Rong Xinchao, "Xiongnu Zaoqi Huodong Diqu Kao (匈奴早期活动地区考: Hunların Erken Dönemlerde Faaliyetlerde Buldukları Bölgelere Dair Bir Deneme)", *Minzu Daxue Yanjiu (民族大学研究: Milletler Üniversitesi Araştırmaları)*, 1993, Sayı VI, s. 80.

Havzası'na kadar yakınlık gösteren Türk kültür unsurları, Türklerin anayurdunun sınırlarının belirlenmesinde temel noktaları oluşturmaktadır.⁶ Dolayısıyla Hunların anayurdunu yukarıda sözü edilen bölgeler aramak daha isabetli olacaktır.

Hunlar çizdikleri mağara ve kaya resimlerinde, çeşitli hayvan ve desenleri kullanarak kendilerine özgü yaşantı şekillerini yansıtmışlardır. Bu resimler çok çeşitli konuları içermektedir. Özellikle erken tarihli örneklerde av kültürü ve sembolizmini yansıtan resimler egemendir. Bu resimlerin bazıları sembolik anlamları içeren hayvan mücadele sahnelerinin proto tiplerini ve sonraki bazı örneklerini meydana getiren birbirleriyle mücadele eden hayvan figürlerine rastlanmaktadır. Bu hayvan mücadele resimleri, tarihi devirlerden itibaren oldukça çeşitli olan hayvan ata (veya ana) inancı ve hayvan biçimine girme teması ile ilişkilendirilebilir.

Ordos tipi bronz kalıntılar üzerindeki hayvan mücadele tasvirleri ile Yinshan'daki pek çok kaya resimlerinde çok yakın benzerlikler bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, İç Moğolistan'ın Zhungaerqi Xigouban'daki Hun kurganlarından çıkarılan hayvan mücadelesi temasının işlendiği bronz aletlerde ile Yinshan'daki Hun kaya resim resimlerimlerinde aynı tema işlendiğinden, sözünü ettiğimiz kalıntıları ile Yinshan duvar resimler çok yakın bir ilişki içindedirler. Bir hayvanın diğerini avlaması, insanların geyik ve diğer bazı yabani hayvanları avlaması gibi temalar, bronz aletler ve kaya resimlerinde kullanılan ortak tasvir konularıdır.⁷

Yinshan bölgesinin pek çok yerine dağılmış olan Hun kaya resimlerinde en fazla dikkat çeken hayvanların başında geyik unsuru gelmektedir. Buradaki kaya resimlerinde dikkat çeken bir diğer hayvan da sığırdır. Göçebe hayatı sürdüğünü bildiğimiz Hunlar için avcılık çok önemli idi. Avcılık işinin hayatında çok önemli bir yer tutmasından dolayı, Hunlar Yinshan kaya resimlerine

⁶ Mustafa Kafalı, "Türklerin Anayurdu", **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1987, s. 1.

⁷ Gai Shanlin, Yinshan "Xiongnu Yanhua Yu Ouerduosi Tongqi Dongwu Wen de Bijiao (阴山匈奴岩画与欧尔多斯铜器动物纹的比较: Yinshan Hun Kaya Resimleri Tasvirleri İle Ordos Brons Kalıntılar Üzerindeki Hayvan Mücadele Tasvirlerinin Karşılaştırılması)", **Gai Shanlin Wenji (盖山林文集: Gai Shanlin Yazıları)**, Pekin, 1995, s. 431-432.

sık olarak geyik, sığır, kaplan gibi hayvanları, av sahneleri kapsamında tasvir etmişlerdir.⁸

Çin'de Türk topluluklarına ait kaya resimleri konusunda en geniş araştırmaları yapan Çinli arkeolog Gai Shanlin'in fikrine göre İç Moğolistan'da bulunan Yinshan Kaya Resimleri oldukça erken bir devirde yapılmışlardır. Bunların büyük bir kısmı düz ve keskin uçlu maden paraları ile çizildiği anlaşılmaktadır. Çok dikkatli bir şekilde çizilen bu sahnelerde detaylara da azami derecede özen gösterilmiştir. Hunların kaya resimlerindeki sanat figürleri ve kompozisyon bakımından da belli özellikleri vardır. Hayvanların çift başlı olarak tasvir etmekten hoşlanmaktadırlar. Hayvanlar çiftler çiftler ayağa kalkmış vaziyettedirler ya da birisi altta biri üstte veya İç Moğolistan'daki Mahanteluogai'daki at şeklindeki kaya resimlerinde olduğu gibi büyük ebatlı bir hayvan vücudu üzerinde aynı tür ya da farklı türden küçük hayvan tasvirleriyle doludur. Bunlara ek olarak et yiyen hayvanları, başka bir hayvanı öldürür ya da ısırır şekilde tasvir edilen kaplan resimleri de bunlara dahildir.⁹ Başka bir hayvanı ısırır şekilde tasvir edilen kaplan resimlerinden Maihenteluogai Dağı'ndaki kayalar üzerindeki resimler ile Wulate nahiyesinde keşfedilen duvarlara kazınarak yapılmış resimlerde de hayvan yiyen kaplan teması işlenmiştir. Bu nokta bize göstermektedir ki, Yinshan bölgesi o dönemde büyük bir ormanın ortasında bulunuyordu. Bu bölge daha önce kaplan gibi vahşi hayvanların sık sık uğradıkları yerler olmuştur.¹⁰

Maihenteluogai Dağı'nda yukarıda bahsedilen Hun kaya resimlerinden başka, kalabalık kitleler halinde tasvir edilen atlı savaşçılar, ellerinde ok tutan avcılar, sürü halindeki hayvanlar, av sahasına girmiş avcılar ve deve kervanı ile deve ayağı izlerinin konu edinildiği kaya resimleri de vardır. Bu resimlere bakan insanlar, adeta kendilerini eski göçebe dünyasına girmiş gibi hissederler ve aynı zamanda Hunların göçebe hayatıyla birleşmiş gibi olurlar. Bu kaya resimleri o devirlerde Hunların yaşayış tarzlarını tüm açıklığı ile ortaya koymaktadırlar. Hunların, kaya resimlerinde görülen at, sığır, koyun, keçi, deve

⁸ Gai Shanlin, *Yinshan Yanhua* (阴山岩画: Yinshan Kaya Resimleri), İç Moğolistan Halk Yayınevi, Hohhot, 1985, s. 38.

⁹ Gai Shanlin, *Yinshan Yanhua*, a.g.e., s. 40.

¹⁰ Gai Shanlin, *Yinshan Yanhua*, a.g.e., s. 39.

ve eşek gibi evcil hayvanları beslerler, geyik, kurt, tilki, kaplan leopar ve dağ koyunu gibi hızlı koşan hayvanları avladıkları bilinmektedir.¹¹

Yinshan'daki kaya resimlerinden başka, İç Moğolistan'ın başka bir yerinde bulunan Chayouhouqierlan'daki bir kovukta Han devrine ait Hun mezarlarında da koyunu ısırarak kaplan ve geyiği ısırarak kaplan tasvir edildiği bronz süs tokaları ortaya çıkarılmıştır. Ordos platolarındaki Cungarya ilçesinde Hun mezarlarından, ısırılan geyiğin tasvir edildiği bronz süs plakaları gün yüzüne çıkarılmıştır. Hunlar kaplan gibi hayvanları neden tema olarak işlemişlerdir? Prihanof bunun sırrını şöyle açıklamaktadır: "İlkel toplum döneminde yaşayan insanlar, kaplan derisini, pençesini ve dişini ya da yabani sığırın boynuzlarını kendileri için süs olarak kullanırlar, böylece kendilerinin ne kadar maharetli ve lanetli olduklarını ima etmiş olurlardı. Çünkü kim becerikli bir hayvanı yenerse, o kişi becerikli olarak kabul edilir, kim güçlü bir hayvanı yenerse o kişi güçlü kabul edilirdi."¹²

Gai Shanlin, 1989 yılında İç Moğolistan'daki Wulanchabu bozkırlarında Oniki Hayvanlı Takvim ile ilgili, hiç bozulmadan günümüze kadar gelebilmiş kaya resimleri bulmuştur. Resim soldan sağa doğru bir daire şeklinde yapılmıştır yazara göre ejderin vücudunun kaba ve kısa yapısına dayanarak, bunun ejderin erken devirlerdeki özellikleri taşıdığını, dolayısıyla Wulanchabu bozkırlarında yaşayan göçebe kavimleri bu takvim sistemini kullandığını kabul etmektedir. Gai Shanlin'in tahminine göre, bu kaya resimleri yaklaşık olarak Han Hanedanı öncesine aittir. Yukarıda sözü edilen Oniki Hayvanlı Takvim 12 yılın 5 katı 60 yıllık devreleri ile Göktürklerde, Uygurlarda, Batı Türklerinde (Bulgarlar) ve muhakkak ki Hunlar da kullanmış olup, hem zaman hem de coğrafi yönden çok yaygın bir sistem gibi görünmektedir. Tuna Bulgar Kıtabeleri ve Bulgar Hakanları Listesi, hatta Manas Destanı'ndaki bazı hadiseler bu takvimle tarihlenmiştir.¹³ Bu takvimin hangi kavime ait olduğu konusunda bilim adamları arasında hâlâ ihtilaflar mevcuttur. Gai Shanlin, bu takvimin

¹¹ Gai Shanlin, Yinshan Yanhua, a.g.e., s. 39.

¹² Gai Shanlin, Yinshan Yanhua, a.g.e., s. 40.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1977, s. 291.

hiçbir şekilde Çin'e başka bir ülkeden gelmediğini, Çinlilerin çok eski dönemlerde kendilerinin oluşturduğunu iddia etmektedir.¹⁴ Ünlü Fransız tarihçisi Jean Paul Roux da bu takvim sisteminin Çinlilere ait olduğu görüşünü taşımaktadır.¹⁵

Yukarıda kısaca tanıtılan Hun kaya resimlerinden başka, Çin dışında da az sayıda Hunlara ait kaya resimleri vardır. 1973 yılının yaz aylarında Moğolistan'ın Wuyinqi ilçesindeki Yamanus Geçidi yakınlarında bulunan kaya resimleri arasında Hun kaya resimleri bulunmuştur.¹⁶

Doğu Türkistan'daki kaya resimlerinin keşfedilişi 20. yüzyılın 30'lu yıllarında gerçekleşmiştir. Bu yıllarda Çin-İsveç arkeoloji ekibi Kulukıkanlı yakınlarında birtakım kaya resimleri bulmuşlar; Chen Chaofu'nun ekibi ise, Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Caosu, Tuokesı, Tuoli, Gongliu, Huocheng, Türkistan'ın güneyindeki Hotan şehrinin Boshan ilçesi ve Kunlun Dağı'nda kaya resimleri bulunmuştur. Ayrıca Tibet bölgesindeki kaya resimlerinin içeriği ve yapılaş stilleri Doğu Türkistan'dakilere benzemektedir.¹⁷ (Resim-1) Fakat bunların aynı kökten geldiğine dair yeterli kanıt bulunmamaktadır.

İç Moğolistan'daki Yinshan bölgesinden başka Xinjiang Uygur Otonom Bölgesi'nin sınırları içinde kalan Altay Dağları'nda da Hunlara ait kaya resimleri mevcuttur. Ağırlıklı olarak Uygur Türklerinin yaşadığı bu bölge, Çin'de en fazla kaya resimlerinin bulunduğu eyaletler arasında yer almaktadır. Verilen bilgilere göre, bu bölge sınırları içinde 100'den fazla yerde kaya resimleri ortaya çıkarılmıştır. Kars çevresinde ortaya çıkarılan kaya resimlerinde olduğu gibi, Doğu Türkistan'daki Hun kaya resimlerinde de ağırlıklı olarak, çeşitli hayvan tasvirleri, av sahneleri ve çeşitli şekillerde çizilen insan

¹⁴ Cai Hongsheng, **Tang Dai Jiu Xing Hu Yu Tujue Wenhua (唐代九姓胡与突厥文化: Tang Devri Dokuz Oğuz Hu Kabilesi ve Göktürk Kültürü)**, Zhonghua Yayınevi, Pekin, 1998, s. 167-168.

¹⁵ Jean Paul Roux, **Orta Asya-Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 199.

¹⁶ E. R. Chenishev-E. A. Novgorodova, "Zai Menggu Aertai Shanmai Xin Faxian de Luniwen Ming Bei (在蒙古阿尔泰山脉新发现的鲁尼文名碑: Moğolistan Altay Sıradağlarında Yeni Bulunan Runik Yazılı Yazıtlar)", Çince'ye Terc. Eden: Tai Weixing, **Xibei Minzu Yanjiu (西北民族研究: Kuzeybatı Milletleri Araştırmaları)**, 1988, Sayı 11, s. 127.

¹⁷ Chen Chaofu, *Gudai Shaoshu Minzu Yanhua*, a.g.m., s. 186-187.

tasvirleri oluşturmaktadır. Bu bölgede keşfedilen Hun kaya resimleri hafif bakır dönemi ile Erken Demir Aletleri dönemine tarihlendirilmektedirler. Hunların kaya resimlerini çizerken en fazla tercih ettikleri hayvan geyiğin olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında, koyun ve sığır tasvirleri de ihmal edilmemiştir. Burada görülen hayvan tasvirleri gerçek hayvan boyutlarında çizilmişlerdir.¹⁸

B. GÖKTÜRK KAYA RESİMLERİ

Göktürklerin yaptıkları kaya resimleri ile ilgili araştırmalar oldukça eskiye dayanmaktadır (Resim-2). 1957 yılında Çu Nehri ile İli Nehri'nin güneybatısındaki Damujiali'de yaklaşık 1000 adet kaya resimleri keşfedilmiştir. Bunlar her ne kadar M.Ö. VII.-M.S. V. yüzyıllara ait olsa da Miladi VI-VIII. Yüzyıllar arasında yapılmış Göktürk devrine ait kaya resimleri de mevcuttur.¹⁹

Göktürk devrine ait kaya resimlerinin en yoğun olarak bulunduğu bölgelerden birisi, şimdiki İç Moğolistan sınırları içinde kalan Longshan civarındadır. Buradaki uçurumlarda çok sayıda kaya resimleri ortaya çıkarılmıştır. Dolayısıyla sözünü ettiğimiz yerdeki Göktürk kaya resimleri ile bu bölgede faaliyetlerde bulunan Göktürkler arasında yakın bir ilişki olduğu ortadadır.

Göktürk kaya resimlerinin çok sayıda gün yüzüne çıkarıldığı bir diğer buluntu yeri de İç Moğolistan'daki Wulanchabu'dur. Kesin olmayan istatistik çalışmalarına göre bu bölgede 10.000 civarında kaya resimleri mevcuttur. Bunların büyük bir kısmı salam olarak günümüze kadar ulaşabilmiştir. Az sayıdaki kaya resimlerinden günümüze sadece bazı izler kalmıştır. Wulanchabu kaya resimlerinde işlenen başlıca tema, Hun devrine ait olanlarda olduğu gibi hayvan tasvirleri, dans sahneleri, av sahneleri, atlı süvari tasvirleri, araba, insan, bıçak yıldız ve rütbeli olduğu anlaşılan insan tasvirleri yer almaktadır.

¹⁸ Zhou Jingbao, "Sichou Zhi Lu Yu Xinjiang Gudai Caoyuan Yishu (丝绸之路与新疆古代草原艺术: İpek Yolu ve Xinjiang Eski Bozkır Sanatı)", **Sichou Zhi Lu (丝绸之路: İpek Yolu)**, 2009, Sayı 18, s. 66.

¹⁹ ZHANG Zhuya- Fei Lu, "Hasakesitan Jingnei de Kaogu Faxian (哈萨克斯坦境内的考古发现: Kazakistan Sınırları İçinde Bulunan Arkeolojik Eserler)", **Caoyuan Sichou Zhi Lu Yu Zhongya Wenming (草原丝绸之路中亚文明: Bozkır İpek Yolu ve Orta Asya Uygarlığı)**, Doğu Türkistan Güzel Sanatlar Fotoğrafçılık Yayınları, Urumçi, 1994, s. 216.

Wulanchabu kaya resimlerinin bir kısmı Eski Taş Aletler dönemine tarihlenmektedir. Şüphesiz, Kuzey Di'ler, Hunlar, Xianbeiler, Dinglingler, Gaochelar, Göktürkler ve Moğollar döneminde de çizilenler mevcuttur.²⁰

Sui Hanedanı'nın (581-617) son yılları ile Tang Hanedanı'nın (618-907) ilk yıllarında Yinsah bölgesi ve bu bölgenin güneyinde yer alan Ordos Platoları civarı Göktürklerin toplandıkları merkez olmuş, VIII. yüzyıla gelindiğinde ise Uygurların ortadan kaldırılmasından önceye kadar Yinshan bölgesi civarı daima Göktürklerin faaliyet merkezi olmuştur. Yinshan'daki Göktürk kaya resimleri, Göktürk mezar yerleri ve taş oymalar, o yıllarda Longshan bölgesindeki Göktürklerin bıraktıkları önemli kültürel hazinelerdir. Bunlar bize, Göktürklerin İç Moğolistan platolarında faaliyetlerde buldukları tarihi ve yaratıcılık kabiliyetlerini anlatmaktadır.²¹

Yinshan bölgesinde bulunan Göktürk kaya resimlerinde başlıca iki tema göze çarpmaktadır: hayvan ve insan tasvirleri. Kayalar üzerindeki hayvan tasvirlerinin temel özelliği, hayvan figürlerinin kalıplaşmış, özetlenmiş ve işaretlenmiş olmalarıdır. Yaygın olarak bilindiği üzere, o devirde yaşam büyük oranda hayvancılığa dayanıyordu. Arkeologlar, Göktürklerin kaya resimlerini yaparlarken stil olarak taklit etme yöntemini benimsediklerini ifade etmektedirler. O devirde resim sadece hayvanın şeklini gerçeğe uygun olarak tasvir etmekle kalmazlar, hayvanın içine tuh haline de çok dikkat ederek çizimlerini yaparlardı.²²

1985-1988 yılları arasında Tanrı Dağları'nın güney yamaçlarındaki Kırzhay Köyü yakınlarında çok sayıda Göktürk kaya resimleri bulunmuştur. Hayvan tasvirleri arasında "argali" adı verilen bir tür kıvrık boynuzlu yabani koyun ve yabani keçi gibi hayvan dikkat çekmektedir. Bu hayvanların vücutları iri, boynuzları büyük fakat kıvrıktır. Büyük olarak çizilen keçi resminin

²⁰ Gai Shanlin, Yinshan "Nei Menggu Bailing Miao Yidai Tujue Yiji Chutan (内蒙古百灵庙一带突厥遗迹初探: İç Moğolistan Bailing Tapınağı Çevresinde Göktürk Kalıntıları Üzerine Bir Değerlendirme), **Gai Shanlin Wenji (盖山林文集: Gai Shanlin Yazıları)**, Pekin, 1995, s. 431-432.

²¹ Gai Shanlin, Yinshan Yanhua, **a.g.e.**, s. 41.

²² Gai Shanlin, Yinshan Yanhua, **a.g.e.**, s. 41.

boynuzunun içine küçük bir keçi resmi daha çizilmiştir. Bu gibi kaya resimlerine Yinshan'da ve Alyat Dağları'nda da rastlanmaktadır. Bir hayvanı totem olarak kabul edip, ona tapınma ilk devir yerli halklar arasında görülmektedir. Totem olarak kabul edilen başlıca hayvanlar; koyun, kartal, ejder ve ayıdır. İşte hayvanları totem olarak belirleme geleneksel olarak devam edip gelişmiştir. Yeraltından çıkarılan toprak, ağaç ve madeni eşyalar üzerine, yün, pamuk ve dokuma eşyaları üzerine de yukarıda bahsedilen hayvan resimleri çizilmiştir. Bu durum Orta Asya bölgesi ile Doğu Türkistan kültürüne ait kalıntılarda çok sık olarak görülmektedir.²³ Uygur bilim adamı Abdulkayyum Hoja'ya ait olan yukarıda alıntı yapılan görüşleri kabul etmek mümkün değildir. Zira Göktürklerin kayalar üzerine bazı hayvanların resimlerini yapmaları, mutlaka onları totem olarak kabul ettikleri anlamına gelmez. Bu fikir kabul edilecek olursa, onların tasvir ettikleri her hayvan ya da eşyayı totem olarak kabul ettiklerine inanmamız gerekir. Kaya resimlerindeki insan figürleri, genellikle kollar düz ve iki ayak ya da açık bir şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu tür insan figürleri ile Yenisey Irmağı kıyısındaki kaya uçurumlarına kazınmış Orhun Yenisey Göktürk kaya resimleri ile büyük benzerlikler göstermektedir.²⁴

Yinshan kaya resimlerinde, Göktürklerin toplu bir şekilde dini ayinleri andıran geleneksel danslarını icra ettikleri anlaşılmaktadır. Yinshan kayaları üzerinde bu gibi dans sahnelerini içeren kaya resimlerinin birçok kez bulunduğu bilinmektedir. Nitekim İç Moğolistan'daki Dengkou ilçesi Lesetaigou yakınlarındaki kaya resimlerinde de dans eden üç kişi tasvir edilmiştir.²⁵ Göktürk kaya resimlerinin bulunduğu bir diğer bölge de yine İç Moğolistan'da yer alan Wulanchabu'dur. Burada keşfedilen kaya resimlerinin diğerlerinden farkı, bu resimlerin bazı Göktürk harflerini içermesidir.²⁶ Aynı yerdeki bir

²³ Abdulkayyum Hoja, "Qierjiayi Yanhua Yanjiu (柯尔加衣岩画研究: Kircay Kaya Resimleri)", **Geng Shumin Xiansheng 70 Shouchen Jinian Wenji (耿世民先生70寿辰纪念文集: Bay Geng Shumin'in Doğumunun 70. Yıldönümü Armağanı Yazıları)**, Millet Yayınevi, Pekin, 1990, s. 205-297.

²⁴ Gai Shanlin, Yinshan Yanhua, **a.g.e.**, s. 41.

²⁵ Xue Zongzheng, **Tujue Shi (突厥史: Göktürk Tarihi)**, Çin Sosyal Bilimler Akademisi Yayınları, Pekin, 1992, s. 778.

²⁶ Gai Shanlin, **Wulanchabu Yanhua (乌兰察布岩画: Wulanchabu Kaya Resimleri)**, Arkeolojik Eserler Yayınevi, Pekin, 1989, s. 42.

başka resimde de yedi adet Göktürk harfi bulunmaktadır. Bu resmin yüksekliği 0.65 metre, eni ise 2.70 metredir. Resmin sağ tarafında kuzey keçisi, daire, at, resmin orta kısmında ise bir hayvan tasviri vardır.²⁷

Göktürkler Kuzey Wei Hanedanı zamanında (386-550) Wulanchabu bozkırlarında faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Dolayısıyla bu yazıları Göktürklere yazdıkları kesindir.²⁸

Aslında Göktürk yazıları ile ilgili kaya resimlerinin yapılışının çok uzun zaman öncesine dayandığı anlaşılmaktadır. Gai Shanlin bu yazıların benzerine en erken Hun döneminden itibaren Moğolistan bozkırlarında rastlandığını, ayrıca Sibirya'ya bulunan Abakan Gölü civarında Çin tarzında yapılan saray kalıntıları içinde bulunan bir tuğla üzerinde Göktürk harflerine benzer işaretleri bulunduğunu bildirmektedir. Rus arkeolog Kiselev'e göre Rusya'da bulunan bu tür yazı işaretleri, daha sonraki Orhun devri Göktürk yazısıdır.²⁹

Binlerce kaya resimleri içinden Göktürlere ait olanları ayırt edebilmek şüphesiz ki çok karmaşık ve zor bir iştir. Fakat mukayese ve analiz yöntemi yardımıyla, Yinshan Kaya Resimleri ile Çin'in kuzeyinde yaşamış kabilelerin çizdikleri kaya resimleri ve Asya kıtasının kuzey kısmındaki, önce Moğolistan'daki Göktürk kaya resimleri ve onların izlerini mukayese ederek, birbirine benzeyen resimler arasında stil ve içerik bakımından karşılaştırma yaparak, kaya resimlerin dönemine uyan buluntuları tespit ederek Yinshan Kaya Resimleri arasından Göktürlere ait olanlarını ayırt edebiliriz. En azından bu milli ve dönemseller özellikler mukayese edilerek kaya resimleri, dönem bakımından birbirinden net olarak ayrılabilir.

Yinshan Kaya Resimleri üzerinde yapılan ilk mukayeseli araştırmalar göstermiştir ki, buradaki yabancı keçi kaya resimleri ile komşu bölgedeki Göktürk keçi tasvirleri, özellikle Moğol tarzı keçi tasvirleri birbirine benzemektedir. Dengkou ilçesi Toulenggou kaya uçurumuna kazınan yabancı keçi resmi ile ünlü Kültigün Yazıtı'na işlenen yabancı keçi tasviri stil ve desen görünüşleri bakımından birbirlerine çok benzemektedir. Sadece kuyruk kısmında biraz fark bulunmaktadır. Kültigün Yazıtı'ndaki yabancı keçi damgası, Orhun Nehri

²⁷ Gai Shanlin, Wulanchabu Yanhua, s. 112.

²⁸ Gai Shanlin, Wulanchabu Yanhua, a.g.e., s. 302.

²⁹ Gai Shanlin, Wulanchabu Yanhua, a.g.e., s. 302.

civarında birçok yerde bulunmuş, bunlar arasında Kültigin'in mezarının kuzey kısmında bir taş parçası üzerinde, yani taşın ön yüzüne yabancı keçi resminin kazındığı görülmüştür. Bir diğeri de Wengjin Irmağı'nın kenarında bulunmuştur.³⁰

C. KARS ÇEVRESİNDEKİ KAYA RESİMLERİ

Tarihi erken devirlerden itibaren kaya resimleri (petroglifler) kaya veya mağara yüzeylerine yapılmışlardır. Bunların bazıları kazıma veya çizme şeklindedir. Bir kısmı ise boya ile yapılmıştır. Kaya resimlerinin milattan önceki örneklerinde belli bir sanat üslubu yoktur. Ancak yavaş yavaş bir üsluba doğru gelişme söz konusudur. Orta Asya'daki örneklerin bir kısmında erken dönem Türk sanatının önemli üslubu olan hayvan üslubu bulunmaktadır. Kaya resimlerinde Hun devrinden Göktürk devri sonrasına kadar teknik ve estetik açıdan fazla bir değişiklik göstermez. Bazı önemli merkezlerde kaliteli örnekler, bazı yerlerde arkaik görünümde dirler. Bu nedenle kaya resimleri sanatsal özelliklerinden çok, sonraki Türk sanatı devirlerinin temellerini oluşturan ikonografik ve ikonolojik niteliklerinden dolayı önemlidir.³¹

Bu bölümde Kars çevresinde bulunan kaya resimlerini tanıtmak yerine, bunların ortak özelliklerine vurgu yaparak, Çin'in İç Moğolistan bölgesinde keşfedilen Hun ve Göktürk dönemlerine ait kaya resimleri ile mukayese edeceğiz.

Kars bölgesi kaya resimleri açısından Anadolu'nun en zengin bölgelerinden birisini oluşturmaktadır. Kars bölgesinin en önemli kaya resimleri bölgesinin Borluk Vadisi ya da diğer adı ile Azat Köyü Kaya Resimleri'nin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Akın Bingöl'e göre, bu yöredeki kaya resimleri 1944 yılında ilk olarak Prof.Dr. Kılıç Kökten saptamış, 1952 yılında ise bilimsel araştırma faaliyetleri başlatılmıştır. Bu bölge Prehistorik Çağ Sanatı'nın en değerli kaya üstü resimlerine sahiptir. Yaklaşık 1.20 X 1.40 metre genişliğindeki bir alan üzerine 28 resim yapılmıştır. Bu resimlerin 4 tanesi insan, 9 tanesi erkek dağ keçisi, üç tane dişi dağ keçisi, 3 tanesi erkek dağ koyunu, 4 tanesi yaban sığırı, 1 tanesi oğlak, 2 tanesi domuz, bir tanesi de

³⁰ Gai Shanlin, Wulanchabu Yanhua, a.g.e., s. 41.

³¹ Alpaslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya*, Sayı 163, Yıl 14, Ocak 2008, s. 29.

geyiktir. Buradaki resimlerin hemen hepsi Kağızman Camuşlu Kaya Üstü Resimleri'nde olduğu gibi, kazıma vurgu şeklinde yapılmıştır. Azatlıya Kaya Resimleri'nde yaban domuzu figürü oldukça ilgi çekicidir. Burara üç adet domuz tasvir edilmiştir.³² Burada görülen yaban domuzu figürüne Hun ve Göktürk dönemine ait kaya resimlerinde hiç rastlanmamaktadır.

Günümüzden 14.000 yıl öncesine tarihlenen Camuşlu Kaya Resimleri arasında, boynuzlu geyik ve dağ keçisi figürleri de yer almaktadır. Camuşlu'nun biraz ilerisinde yer alan Kurbağa Mağarası'nda yer alan kaya resimlerinde geyik ile dağ keçisi arasında insanlar, camuşlar, boğalar, at ve eşekler yer almaktadır. 15 metre batıdaki küçük panoda ise farklı olarak ok atan bir insan tasviri yer almaktadır. Buradan farklı olarak Kurbağa Mağarası'ndaki geyiklerin boynuzları düz olarak ele alınmıştır.³³ Kurbağa Mağarası'nın dış yüzünde ve tavanında Yazılıkaya'daki resimlerden farklı bir teknikle çizilmiş, birkaç tanesi dövülerek şekillendirilmiş, keçi, ağ ve ağaç kazıklı tuzaklar, kaytan kement şekilleri, oklanmış basit keçi resimleri tespit edilmiştir. Bu resimlerin Pelolitik Çağ'da yapılmadıkları kesindir. Kılıç Kökten ise verdiği bir konferansta Camuşlu Köyü yakınlarındaki kaya resimlerini ilk olarak 1941 yılında, askerlik yapmak üzere geldiği sırada ilk olarak gördüğünü, üzerinde geyik, dağ keçisi ve insan resimleri bulunan birisi büyük, diğeri küçük iki pano ile karşılaştığını belirtmektedir.³⁴ Kılıç Kökten 1969 yılında ise çalışmalarını Kurbağa Mağarası'na yönlendirmiş, onun yönetiminde 3.50 X 8 metre boyutlarında bir deneme açması açılmıştır. Nedense bu kazının tabakalanması ve buluntuları konusunda ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bu resimler obsidyenden daha dayanıklı kaleme benzeyen silex kazıyıcılarıyla bir çeşit kalemle ortaya konmuş olabilir. Resimler o dönemin günlük yaşantısını yansıtmaktadır.³⁵

Kars çevresinde kaya resimleri ile ilgili araştırmalar, sadece yukarıda kısaca anlatılanlarla sınırlı kalmamış, son yıllarda da bu alanda önemli keşifler

³² Akın Bingöl, "Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri", **SUTAD**, Bahar 2016; (36), s. 349-350.

³³ Haşim Karpuz, "Camuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", **Tübitak Bilim ve Teknik**, 10/112, Ankara, 1977.

³⁴ Kılıç Kökten, "Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", **Atatürk Konferansları VI**, 1971-1972, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s. 101.

³⁵ Muhsin Ertürk Budak, "Doğu Anadolu'nun Kayaüstü Resimleri (Kars-Kağızman)", **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 16 (Özel Sayı II), 2014, s. 69.

gerçekleşmiştir. Örneğin 2011 yılında Kars'ın 44 km kuzeybatısında, Susuz ilçesinin 24 km kuzeybatısındaki Doyumlu köyünün hemen kuzey tarafındaki kayalık alanda, daha önce belirlenen yerleşmelerdeki kaya resimlerinin benzerleri Yavuz Günaştı tarafından tespit edilmiştir. Yüksek bir kayalık alanda bulunan bu kaya resimleri daha önce Kars'ın değişik yerlerinde bulunmuş kaya resimleri ile benzerlik göstermektedir. Doyumlu kaya resimlerinde yer alan semboller, resimler ve figürler oldukça etkileyici bir görünüme sahip olmakla birlikte, bazı resimlerin daha sonradan çizildikleri görülmüştür. Kazıma ve dövme tekniği ile yapılan Doyumlu'daki kaya resimlerinde el ele tutuşmuş bir halde 5-6 kişinin eğlence ve toy şenliğini andıran halaya benzer bir tasviri, Orta Asya ve Anadolu'da hemen hemen bütün kaya resimlerinde yer alan dağ keçisi, köpek, atlı süvari, av ve tuzak sahnesi, güneş kursu ve çeşitli tasvirler resmedilmiştir.³⁶

Kaya resimlerinin önemli bir bölümü Kağızman ilçesinde bulunmaktadır. Kağızman, tarihi en eski çağlarından itibaren yerleşmelere sahne olmuştur. Kağızman bölgesinde çok sayıda kaya resimleri tespit edilmiştir. Bunlardan Camuşlu olarak bilinen Yazılıkaya ve Kurbağa Mağara Resimleri, Geyiklitepe Kaya Resimleri, Karaocak Kaya Resimleri, Tunçkaya Çiçekli Kaya Resimleri, Yağlıca Kaya Resimlerini sayabiliriz.³⁷

Çin'de ortaya çıkarılan kaya resimlerinde de olduğu gibi, Kars çevresinde gün yüzüne çıkarılan kaya resimlerinde de en fazla göze çarpan unsur çeşitli hayvan resimlerinin bulunmasıdır. Kars'ın Kağızman ilçesine bağlı Şaban köyünün 5 km güneydoğusunda Çallı köyünün 3 km kuzeyinde ve Seksen Mahallesi'nin 2 km kuzeydoğusunda yer alan Geyiklitepe Kaya Resimleri'nde daha çok geyik resmi bulunmasından dolayı, bu buluntu yerlerine "Geyiklitepe" adı verilmiştir. Bu kaya resimlerinde geyikten başka, dağ keçisi, at, deve, köpek, tilki ve kuşlar da bulunmaktadır. Kars'ın kuzeyindeki eski Kars-Ardahan karayolunun doğusunda yer alan Dereçi Kaya Resimleri'nde de ağırlıklı olarak dağ keçisi, geyik ve köpek resimleri dikkat çekmektedir.³⁸

³⁶ Yavuz Günaştı, "Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları", **SUDAD**, Bahar 2016 (39), s. 395.

³⁷ Abdullah Ceylan, "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri", **17. Türk Tarih Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2014, s. 14.

³⁸ Alpaslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", a.g.m., s. 32-33.

Doğu Anadolu arkeolojisi uzmanı Abdullah Ceylan'a göre Geyiklitepe'de bulunan kaya resimlerinin dikkat çeken bir özelliği, bazı kaya resmi sahnelerinde Göktürklerin yaygın olarak kullandığı Runik harflerin kullanılmasıdır.³⁹ Ceylan'ın makalelerinin sonunda kullandığı Geyiklitepe'de bulunan ve Runik harflerin kullandığını iddia ettiği kaya resimleri, Hun ya da Göktürklerle ait kaya resimlerine stil olarak hiç benzememektedir. Ayrıca Abdullah Ceylan Geyiklitepe kaya resimlerine dair şu satırları dikkat çekicidir: "Bizim çevrede yaptığımız yüzey araştırmalarında belirlediğimiz kaleler genellikle İlk Tunç ve Demir Çağı özelliği taşıması, panoda tespit ettiğimiz Runik harfler ve Geyiklitepe'nin hemen yakınında da tespit ettiğimiz Sakasen yerleşmesi önemlidir. Buraya ilk yerleşmenin Saka Türkleri olduğuna şüphe yoktur. Geyiklitepe'nin Anadolu'daki Erken Türk yerleşmelerinden biri olduğunu kesinlikle ifade edebiliriz".

Abdullah Ceylan'ın yukarıda alıntılanan fikirlerinde önemli yanlışlıklar bulunmaktadır. Geyiklitepe kaya resimlerini İlk Tunç ve Demir Çağı'na tarihlendirmekte ve bu kaya resimlerinin Saka Türklerine ait olduğunu kesin olarak ifade edebileceğini ileri sürmektedir.⁴⁰ Oysa Saka Türklerinin Runik yazılı alfabeyi kullandığını hangi kaynağa dayandığını belirtmemektedir. Üstelik İlk Tunç ve Demir Çağı'nda Saka Türklerinin Runik harflerini kullanarak kültürel faaliyetlerde kullandıklarını hangi birinci elden kaynağına dayanarak iddia ettiğini de açıkça belirtmemektedir. Tüm bilim alemi de bilmektedir ki, Runik yazılı harfler Göktürkler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır.

D. KARS YÖRESİ KAYA RESİMLERİ İLE HUN GÖKTÜRK KAYA RESİMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Kars çevresi ile Türklerin milattan önceki dönemlerden itibaren yaşadıkları coğrafyayı oluşturan İç Moğolistan Moğol Otonom Bölgesi'nin Yinshan bölgesi pek çok bakımlardan olduğu gibi, Sanat Tarihi ve Arkeoloji gibi alanların karakteristik temsilcisi durumundaki kaya resimleri bakımından da benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Burada sözü ettiğimiz benzerlik ve farklılıkları aşağıdaki gibi maddeler halinde ifade etmek mümkündür:

³⁹ Abdullah Ceylan, "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 1, Bahar 2008, s. 79.

⁴⁰ Abdullah Ceylan, "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri", a.g.m., s. 17.

- a. Her ne kadar Çin kaya resimleri bakımından dünyanın en fazla kaya resmi bulunan ülkesi olsa da, tarihlendirme açısından Kars ilimiz çevresindeki kaya resimleri genel olarak çok daha eski dönemlere tarihlendirilmektedir. Öyle ki Kars yakınlarındaki bazı kaya resimleri 14.000 yıl öncesine ait iken, Hunların çizdikleri kaya resimleri en erken M.Ö. 3. yüzyıla kadar, Göktürk dönemi kaya resimleri ise en erken 6. yüzyıla kadar geriye gitmektedir.
- b. Kars yakınlarında gün yüzüne çıkarılan kaya resimlerinin özellikle geniş yüzeyli olanlar, yakın ve uzak dönemlere ait kaya resimlerini ihtiva ederken, Hun ve Göktürk dönemine ait olan kaya resimleri, ait oldukları dönem bakımından daha homojen bir özellik göstermektedirler. Diğer bir deyişle Hun ve Göktürk kaya resimlerinin etrafında başka dönem ve milletlere ait kaya resimleri yer almamaktadır.
- c. Kars çevresinde görülen kaya resimleri başta geyik olmak üzere çeşitli evcil ve yabani hayvanlar tek hayvan tasviri, sürü halinde ya da birkaç insan tasviri ile birlikte çizilmiş halde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, bu resimleri çizen insanlar adeta sanatsal kaygılarla iç dünyalarındaki düşüncelerini kayalar üzerine tasvir etmişlerdir.
- d. Kars yöresindeki kaya resimlerinin büyük bir kısmı kayalara çizilerek yapılmıştır. Hun ve Göktürk kaya resimleri ise kazınarak yapılmıştır. Hunların resimleri çizilirken çoğu zaman insan, hayvan ya da diğer neslelerin sadece sınırları belirtilmiş, resmedilen nesne ya da hayvanların çizginin iç kısmında kalan kısımlarına dokunulmamıştır. Kars çevresindeki kaya resimleri tasvir edilirken, nesnelere sadece dış çizgilerle belirtilmemiş; gerçek boyutlarda resmedilmişlerdir.
- e. Özellikle Hun kaya resimleri çöp adam diyebileceğimiz metotla kayalar üzerine kazınmışlar, doğanın sıcaklık ve soğuluk gibi durumlarının olumsuz etkilerine maruz kalmamışlardır. Oysa Kars çevresindeki kaya resimleri çoğu zaman, büyük kaya parçalarının parçalanmaları neticesinde bozulmuşlar ya da netlik görüntülerini kaybetmişlerdir.
- f. Kars çevresinde görülen kaya resimlerinin bazı oldukça net bir görüntüye sahip oldukları dikkatlerden kaçmamaktadır. En az birkaç bin

yıllık geçmişe sahip olduklarından, bu gibi kaya resimleri büyük bir ihtimalle yakın bir dönemde tasvir edilmiş olmalıdır. Bu özellik Hun ve Göktürk dönemine ait olan kaya resimleri için geçerli değildir, zira Hun ve Göktürklerin kaya resimleri tamamen homojen bir yapıda olup çeşitli derecelerde aşınmışlar ya da yıpranmışlardır.

- g. Kars çevresindeki kaya resimleri genel olarak bize, bunları tasvir eden kişinin adeta sanat eseri çizme hedefi ile yaptıkları izlenimini vermektedir. Bu gibi isteklerin kaynağı da şüphesiz, toplumsal ve ekonomik hayatta önemli yer tutan bazı hayvanlar olmuşlardır. Dolayısıyla, Kars çevresinde keşfedilen kaya resimleri dikkatle incelendiğinde, onların nasıl bir yaşam sürdükleri konusunda pek fazla bilgi edinemiyoruz. Oysa Hun ve Göktürk dönemi kaya resimlerinde hayvan avlama ve araba resimleri ve atlı süvari tasvirleri bize, onların, avcılığa çok önem verdiklerini, askeri ve günlük yaşamda sıkça arabaları kullandıklarını açık bir şekilde açıklamaktadır.
- h. Kars çevresindeki kaya resimlerinin önemli sayılabilecek bir kısmı mağara duvarlarına resmedildikleri bilinmektedir. Bu durum Hun ve Göktürk kaya resimleri için söz konusu değildir; zira, Anadolu'da mevcut mağaralar İç Moğolistan eyaletinde pek fazla bulunmamaktadır.

Sonuç

Arkeoloji ve Sanat Tarihi gibi alanların vazgeçilmez kaynaklarından önemli bir kısmını oluşturan kaya resimlerinin araştırılması günümüzde bilim insanları tarafından çok rağbet görmeye başlamıştır. Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesinin bilgi hazinesi durumundaki kaya resimleri hakkındaki bilimsel araştırmaların geliştirilmesine ülkemizde önyak olan isim Prof. Kılıç Kökten olmuştur. Ülkemizde geçen yüzyılın 40'lı yıllarından itibaren başlayan arkeolojik araştırmalar sırasında gün yüzüne çıkarılan kaya resimlerinin sayıları günümüzde binlerle ifade edilmektedir. Kaya resimlerinin ülkemizde en fazla ortaya çıkarıldığı bölge Kars ilimizin sınırları içinde kalan yerler olmuştur. Daha çok büyük kaya parçaları yüzeyine kazınarak ve çizilerek tasvir edilen bu kaya resimleri, Anadolu toprakları üzerinde hüküm sürmüş olan Uygurluklar hakkındaki bilgilerimizi yüksek oranda zenginleştirmiştir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gerçekliklerin bir kısmı Hun ve Göktürk dönemine ait kaya resimleri için de geçerlidir. Yapılan araştırmalar, günümüzde bünyesinde en fazla kaya resimleri barındıran ülke Çin'dir. Arkeolojik kalıntılar bakımından çok zengin bir ülke durumundaki Çin'de kaya resimlerine ilişkin bilimsel araştırmalar geçen yüzyılın 70'li yıllarında başlamıştır. Bu konuda Çini arkeologlara öncülük eden bilim insanı Prof.Dr. Gai Shanlin olmuştur. Özellikle Çin'in İç Moğolistanı Ningxia, Gansu ve Tibet gibi eyaletlerinde bulunan binlerce kaya resimleri üzerinde bilimsel çalışmalar yürüten Gai Shanlin 1995 yılında yayınladığı 916 sayfalık bir kitabında, konumuzla ilgili kendisinin kaleme aldığı pek çok makaleyi bir araya getirmiştir.

Gai Shanlin'in Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerine dair yaptığı araştırmalar, Türk kültür tarihine büyük katkılar sağlamaktadır. Hun ve Göktürk dönemine ait İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü alanında, ekonomik, sosyal ve askeri yaşam, göçebe yaşam ve sanat anlayışı gibi çok önemli konularda bilgilerimizi zenginleştiren bu gibi bilgiler maalesef Çince'den başka dillere tercüme edilmediklerinden, ülkemizde sayıları oldukça fazla olan arkeologlarımız tarafından bilinmemektedir. Orta Aras havzasının araştırılmasında büyük emekler veren tarihçi ve arkeologlarımız, Çin'de bulunan kaya resimleri ile ülkemizin Doğu Anadolu bölgesinde yer alan kaya resimleri ile geniş çaplı bilimsel projeler başlatabilirler. Ülkemizde yer alan kaya resimleri ülkemizin muazzam derecede zengin olan kültürel kalıntıları Anadolu tarihini önemli oranda ortaya çıkarmakta, Çin'in İç Moğolistan eyaleti sınırları içinde bulunan ve Hun Türkleri ve Göktürklerin anayurdu durumundaki Yinshan bölgesindeki kaya resimleri ise İslamiyet'ten önceki Türk kültürünün aynası durumundadır.

Orta Aras havzası üzerinde yaşamış Uygarlıkların en değerli kalıntıları arasında yer alan kaya resimleri ile İslamiyet'ten önceki Türk tarihi ve kültürünün hazinesi olan Hun ve Göktürk dönemlerine ait kaya resimlerine dair Türk bilim insanlarının yapacakları uzun soluklu bilimsel araştırmalar gerçekleştirildiği takdirde, her iki bölgede yer alan kaya resimlerine dair mevcut bilgilerimizin daha da artacağı şüphesizdir.

Bibliyografya

- Bingöl, Akın, “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri”, **SUTAD**, Bahar 2016; (36).
- Budak, Muhsin Ertürk, “Doğu Anadolu'nun Kayaüstü Resimleri (Kars-Kağızman)”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 16 (Özel Sayı II), 2014.
- Cai, Hongsheng, Tang Dai Jiu Xing Hu Yu Tujue Wenhua (唐代九姓胡与突厥文化: Tang Devri Dokuz Oğuz Hu Kabilesi ve Göktürk Kültürü), Zhonghua Yayınevi, Pekin, 1998.
- Ceylan, Alpaslan, “Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Bilim ve Ütopya**, Sayı 163, Yıl 14, Ocak 2008.
- Ceylan, Abdullah, “Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 1, Bahar 2008.
- Ceylan, Abdullah Ceylan, “Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri”, **17. Türk Tarih Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2014.
- Chen, Chaofu, “Gudai Shaoshu Minzu Yanhua (古代少数民族岩画: Eski Azınlık Milletlerinin Kaya Resimleri)”, **Minzuxue Yanjiu (民族学研究: Etnoloji Araştırmaları)**, Halk Yayınevi, Pekin, 1988, Sayı II.
- Chenishev, E. R. - E. A. Novgorodova, “Zai Menggu Aertai Shanmai Xin Faxian de Luniwen Ming Bei (在蒙古阿尔泰山脉新发现的鲁尼文名碑: Moğolistan Altay Sıradağlarında Yeni Bulunan Runik Yazılı Yazıtlar)”, Çince'ye Terc. Eden: Tai Weixing, **Xibei Minzu Yanjiu (西北民族研究: Kuzeybatı Milletleri Araştırmaları)**, 1988, Sayı II.
- Gai, Shanlin, Yinshan “Nei Menggu Bailing Miao Yidai Tujue Yiji Chutan (内蒙古百灵庙一带突厥遗迹初探: İç Moğolistan Bailing Tapınağı Çevresinde Göktürk Kalıntıları Üzerine Bir Değerlendirme),

- Gai Shanlin Wenji (盖山林文集: Gai Shanlin Yazıları)**, Pekin, 1995.
- Gai, Shanlin, Wulanchabu Yanhua (乌兰察布岩画: Wulanchabu Kaya Resimleri), Arkeolojik Eserler Yayınevi, Pekin, 1989.
- Gai, Shanlin, Yinshan “Xiongnu Yanhua Yu Ouerduosi Tongqi Dongwu Wen de Bijiao (阴山匈奴岩画与鄂尔多斯铜器动物纹的比较: Yinshan Hun Kaya Resimleri Tasvirleri İle Ordos Brons Kalıntılar Üzerindeki Hayvan Mücadele Tasvirlerinin Karşılaştırılması)”, **Gai Shanlin Wenji (盖山林文集: Gai Shanlin Yazıları)**, Pekin, 1995.
- Gai, Shanlin, **Yinshan Yanhua (阴山岩画: Yinshan Kaya Resimleri)**, İç Moğolistan Halk Yayınevi, Hohhot, 1985.
- Gong, Tianfu, “Ningxia Yanhua de Chuxian, Fazhan Ji Tedian (宁夏岩画的出现发展及特点: Ningxia Kaya Resimlerinin Ortaya Çıkarılışı, Gelişimi ve Özellikleri)”, **Minzuxue Yanjiu Wenji (民族学研究文集: Etnoloji Araştırmaları Yazıları)**, Ed. Wang Shaoli, Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, Pekin, 2006.
- Günaştı, Yavuz, “Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”, **SUDAD**, Bahar 2016 (39).
- Hoja, Abdulqayyum, “Qierjiayi Yanhua Yanjiu (柯尔加衣岩画研究: Kircay Kaya Resimleri)”, Geng Shimin Xiansheng 70 Shouchen Jinian Wenji (耿世民先生70寿辰纪念文集: Bay Geng Shimin’in Doğumunun 70. Yıldönümü Armağanı Yazıları), Millet Yayınevi, Pekin, 1990, s. 205-297.
- Kafalı, Mustafa, “Türklerin Anayurdu”, **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt 1, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1977.

- Karpuz, Haşim, “Camuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, **Tübitak Bilim ve Teknik**, 10/112, Ankara, 1977.
- Kökten, Kılıç, “Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri”, **Atatürk Konferansları VI**, 1971-1972, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975.
- Rong, Xinchao, “Xiongnu Zaoqi Huodong Diqiu Kao (匈奴早期活动地区考: Hunların Erken Dönemlerde Faaliyetlerde Buldukları Bölgelere Dair Bir Deneme)”, **Minzu Daxue Yanjiu (民族大学研究: Milletler Üniversitesi Araştırmaları)**, 1993, Sayı VI.
- Roux, Jean Paul, **Orta Asya-Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Shu, Shunlin, “Xiongnu Wenhua (匈奴文化: Hun Kültürü)”, **Zhongguo Gudai Beifang Minzu Wenhua Shi, (中国古代北方民族文化史: Çin Eski Kuzey Milletleri Kültür Tarihi)**, Heilongjiang Halk Yayınları, Harbin, 1993.
- Si, Maqian, “Li Jing Biyografisi”, **Shi Ji (史记: Tarih Kayıtları)**, Bölüm 99, Cilt VIII, Zhonghua Yayınevi, Pekin, 1992.
- Xue, Zongzheng, **Tujue Shi (突厥史: Göktürk Tarihi)**, Çin Sosyal Bilimler Akademisi Yayınları, Pekin, 1992.
- Zhang, Zhıya - Fei Lu, “Hasakesitan Jingnei de Kaogu Faxian (哈萨克斯坦境内的考古发现: Kazakistan Sınırları İçinde Bulunan Arkeolojik Eserler)”, **Caoyuan Sıchou Zhi Lu Yu Zhongya Wenming (草原丝绸之路中亚文明: Bozkır İpek Yolu ve Orta Asya Uygarlığı)**, Doğu Türkistan Güzel Sanatlar Fotoğrafçılık Yayınları, Urumçi, 1994, s. 216.

Zhou, Jingbao, “Sichou Zhi Lu Yu Xinjiang Gudai Caoyuan Yishu (丝绸之路与新疆古代草原艺术: İpek Yolu ve Xinjiang Eski Bozkır Sanatı)”, **Sichou Zhi Lu (丝绸之路: İpek Yolu)**, 2009, Sayı 18.

EKLER:

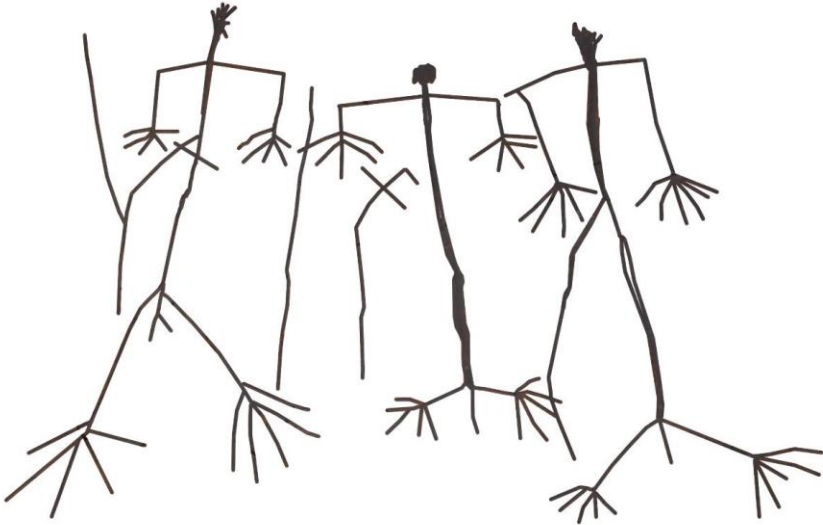
Resim-1 Geyiklitepe Kaya Resimleri

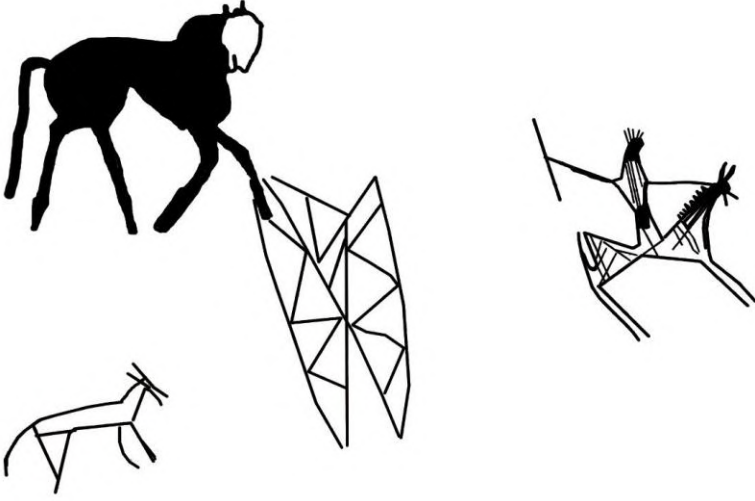
Resim-2 Camuşlu-Yazılıkaya Kaya Resimleri

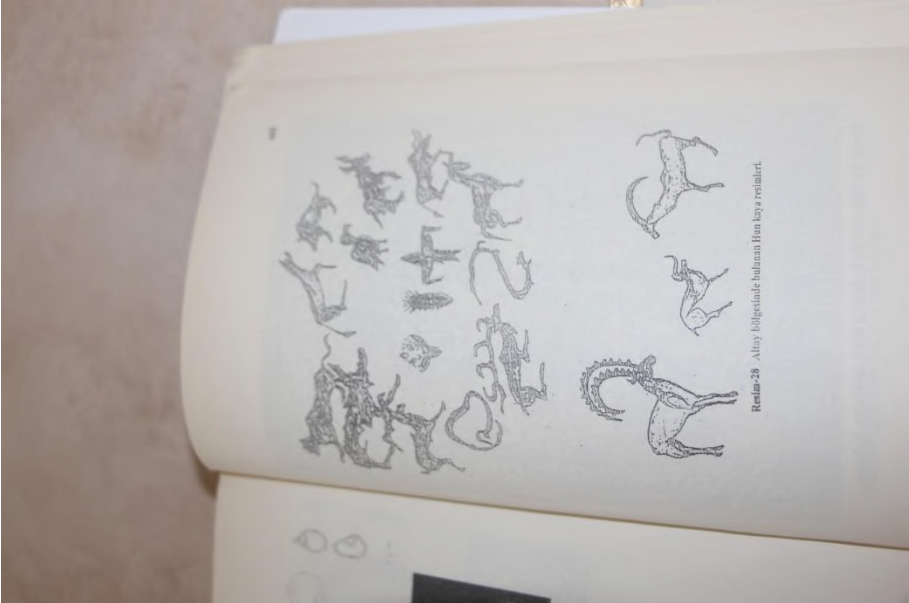
Resim-3 Camuşlu-Yazılıkaya Kaya Resimleri

Resim-4 Toy sahnesi (Yavuz Günaştı'nın çizimi)

Resim-5 At, köpek, süvari ve tuzak tasvirleri (Yavuz Günaştı'nın çizimi)

Resim-6 Altaylar bölgesinde bulunan Hun dönemi kaya resimleri

Resim-7 İç Moğolistan'daki Yinshan bölgesinde bulunan Hun Kaya Resimleri. Av sahnesi, araba ve ay hayvanları

Resim-8 Taş yüzeyine oyularak yapılmış Hunlara ait bir tasvir. Hunların günlük yaşamında büyük öneme sahip av hayvanları ve av sahnesine güzel bir örnek.

Resim-9 Sert bir kaya üzerine kazınarak yapılan Hun kaya resmi. Atlı bir süvari ve alt kısımda da yabancı ata benzeyen bir tasvir yer almaktadır.

Resim-10 İç Moğolistan'daki Wulanchabu'da bulunan Hun Kaya Resimleri

Resim-11 Xinjiang Uygur Otonom Bölgesi'nde bulunan Kaya Resimleri'nde av hayvanları ve at arabaları

Resim-12 Ningxia eyaletindeki Helan Dağı'nda bulunan Göktürk dönemi kaya resmi. Av sahnesi ve geyiklerin sayısının çokluğu dikkat çekicidir.

Resim-13 Ningxia eyaletinin Helan Dağı'nda bulunan yabani hayvan yakalamaya çalışan bir Göktürk süvarisi

**ORTA ARAZ HAVZASI'NIN İSTİHKÂM KALELERİ, XIX.
YÜZYILIN İKİNCİ ÇEYREĞİNDE OSMANLI-RUS ASKERİ
KAMPANYALARI VE RUS-İRAN SAVAŞLARINDA ONLARIN
ROLÜ**

Nermine EMİRBEYOVA*

Özet

Olayların ölçeği bildiride, bu mürekkep konunun tüm siyasi, askeri ve sosyo-kültürel yönlerine temas edilmesi mümkünsüz ediyor. Bu nedenle, biz konunun bir sıra belirli özelliklerine değineceğiz.

Bildiride ilk defa tahkimât yapıları, yani Güney Kafkasya'da 1827, 1828 ve 1829 yılları askeri kampanyaları alanında bulunan kalelerin (örneğin Abasabad, Sardarabad, Nahçıvan, İrevan, Kars, Ahalsık gibi) tarihinin analizi, bu tahkimât yapılarının teknik, taktik ve stratejik yönden değerlendirilmesi, savaşan tarafların güç dengelerinin mukayesesi yapılacaktır. Bildiride XIX. yüzyılın 20'li yıllarındaki askeri kampanyaların askeri-tarihsel açıdan değerlendirmesi, bu kalelerin kuşatılması, aynı zamanda onlara hücumların analizi verilecektir.

Araştırmalar savunma yapılarının şeklinin belirli tarihsel dönemde ve coğrafi koşullara bağlı olarak değiştiğini göstermektedir. Her bölgenin tahkimât yapılarının özellikleri iç ve dış faktörlere bağlıdır: ülkenin ekonomik kapasitesine, üretimin gelişme düzeyine, ülkenin askerlerinin stratejisi ve taktiklerine, yerel inşaat malzemelerinin teminine ve bunun yanı sıra düşman saldırı vasıtalarının seviyesine.

İncelenen dönemde müdafaa yapıları aşağıdakilere ayrılabilir:

* Doç.Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, zamburek@mail.ru

1. Şehir-kaleler (müstahkem şehirler - İrevan, Nahçıvan);
2. Strateji ve taktiksel değeri olan kaleler.

İncelenen dönemde kalenin kullanım amacına bağlı olarak onları bölmek olur:

1. Stratejik amaçla kullanılan kaleler (Kars, Ahalsık) - (bölgenin stratejik öneme sahip alanlarında inşa edilen - geçişlerde, dağ geçitlerinde, esas yüksekliklerde).

2. Taktik amaçla kullanılan kaleler (Sardarabad, Abasabad) - (İlave amaçla inşa edilenler - herhangi bir tehlikeli istikâmetten başkentin güvenliğini sağlamak, önemli yolda dayanak mıntıkası).

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde oluşan muharebelerde hattı taktikler hâkimdi. Böylece, uzun hatlarda dizilmiş piyade kuruluşuna dayanan hattı sistem, tüfeklerin ateş gücünden maksimum kullanımına izin veriyordu. Süvari kuvvetlerin hücum zamanı piyadeler acilen dikdörtgen kare içinde yeniden diziliyorlardı. Bununla da düşmanı orta aralıklarda tüfek ateşi ve süngü ile karşılıyorlardı. Alan savaşında Osmanlıların ve İranlıların önemli bir sayısal üstünlüğü olsa bile, Rus ordusuna karşı eşit düzeyde direniş gösterememelerine rağmen, İstanbul ve Tahran'ın başlıca dayanağı, kaçınılmaz ağır zayıat kuşatmasına yol açan kaleler sistemi olabilirdi. Taktik alanda ise dağ meydan koşullarında dağınık dizilerek hareket edilmesinin en rasyonel olduğu belli oluyor. Ordunun tüm operasyonları aniliği ile düşmanın hayalindekini çarpan birdenbire ilkesine dayanıyordu. Ancak, hem İranlılar hem de Osmanlılar bunu düzgün şekilde kullanmakta başarısız oldular. Bu nedenle, bildiride bu başarısızlıkların nedenlerini detaylı olarak belirlemek girişiminde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstihkâm kaleleri, askeri kampanyalar, müdafaa yapıları, Sardarabad, Abbasabad, Kars, İrevan, Nahçıvan

**FORTIFICATION STRUCTURES OF THE MIDDLE ARAS
(ARAXES) BASIN AND THEIR FATE IN THE MILITARY
CAMPAIGNS OF RUSSIAN-OTTOMAN AND RUSSIAN-IRANIAN
WARS IN THE SECOND QUARTER OF 19TH CENTURY**

Abstract

The scale of the events does not allow touching all the political, military and socio-cultural aspects of this very complex topic in a small article. Therefore, in this paper we attempted to dwell upon a number of specific features.

For the first time an attempt is made to analyze the history of fortification structures of the middle Aras basin, i.e, fortresses such as the Abbas-Abad, Sardar-Abad, Nakhchivan, Iravan, Kars, Akhalsikh, Erzurum located in the area of military campaigns of 1827, 1828 and 1829 in the South Caucasus. We considered technical, tactical and strategic capabilities of these fortification structures, as well as the levels of the warring parties. The paper analyzes the siege and storming of such fortresses, and military-historical evaluation of military campaigns in the 20s of the 19th century.

Studies show that the form of defensive structures varies depending on the specific historical period and geographical conditions. Features of fortifications of each region depended on the external and internal factors: the economic capacity of the country, the level of productive development, strategy and tactics of the country's troops, the availability of local building materials, as well as the level of resources of the enemy attack.

Defensive structures of the period under review can be divided into the following types:

1. Town - fortresses (fortified towns - Iravan, Nakhchivan);
2. Fortresses of strategic and tactical value.

And depending on the purpose fortresses of the period under consideration can be divided into:

1. Fortresses of strategic function (built in strategic locations for the region - at crossings, mountain passes, the highest elevations) (Kars, Akhalsikh).

2. Fortresses of tactical function (built with additional objectives - to ensure the security of the capital from any dangerous direction; foothold in an important way) (Sardar-Abad, Abbas-Abad).

The linear tactics continued to dominate in the battles of the second quarter of the XIX century. Thus, in the linear system of formation, infantry lined up in long lines allowing maximum use of the power of gun fire. In case of cavalry attack infantry urgently rebuilt in a rectangular carré, encountering enemy with rifle fire at medium distance and with bayonets closely. And if in a battle field the Ottomans and Persians could not stand (against the Russian army, even if there is a significant numerical superiority, the support of Istanbul and Tehran had to become the fortress system, the siege of which led to the inevitable heavy casualties. In the field of tactics it revealed that under the conditions of the mountain houses the most rational action was scattered system of troops. All the operations were based on the principle of suddenness, amazing the enemy by surprise. However, neither the Persians nor the Ottomans failed to use it properly. Therefore, this article is an attempt to thoroughly ascertain the reasons for these failures.

Key Words: Fortification structures, military campaigns, defensive structures, Sardarabad, Abbasabad, Kars, Iravan, Nakhchivan

Giriş

Olayların ölçeği bildiride, bu mürekkep konunun tüm siyasi, askeri ve sosyo-kültürel yönlerine temas edilmesi mümkünsüz kılıyor. Bu nedenle, bu çalışmada konunun bir sıra belirli özellikleri söz konusu olacaktır.

Araştırmalar savunma yapılarının şeklinin belirli tarihsel dönemde ve coğrafi koşullara bağlı olarak değiştiğini göstermektedir. Her bölgenin tahkimât yapılarının özellikleri iç ve dış faktörlere bağlıdır: ülkenin ekonomik kapasitesine (üretimin gelişme düzeyine, yerel inşaat malzemelerinin teminine), ülkenin askerlerinin stratejisi ve taktiklerine, bunun yanı sıra düşman saldırı vasıtalarının seviyesine.

XIX. yüzyılın başlarındaki Orta Araz Havzası'nın müdafaa yapıları aşağıdakilere ayrılabilir:

Şehir - kaleler (müstahkem şehirler - İrevan, Nahçıvan);

Strateji ve taktiği değeri olan kaleler.

İncelenen dönemde kalenin kullanım amacına bağlı olarak onları bölmek olur:

1. Stratejik amaçla kullanılan (bölgenin stratejik öneme sahip alanlarında - geçişlerde, dağ geçitlerinde, esas yüksekliklerde inşa edilen) kaleler (Kars, Ahalsık).

2. Taktik amaçla kullanılan (ilave amaçla inşa edilenler - herhangi bir tehlikeli istikâmetten başkentin güvenliğini sağlamak, önemli yolda dayanak mıntıkası) kaleler (Sardarabad, Abasabad).

1. XIX. yüzyılın başında Orta Araz Havzasının şehir - kaleleri (Nahçıvan ve İrevan şehirleri örneği üzerine)

Azerbaycan'da eski zamanlardan beri devletin savunma yeteneğini sürdürmek için gerekli koşullara, çeşitli savunma yapılarının oluşturulmasına dikkat edilmiştir. Azerbaycanlılar teknikî bakış açısından temelli ve ustaca tasarlanmış, güçlü kaleler inşa etmeyi başarmışlardır.

Mimarlar şehir, kale ve diğer tahkimât yapılarının inşaatı sırasında arazi-nin doğal koşullarından stratejik ve taktik düzeyde kullanmayı başarıyorlardı.¹ Bu açıdan özellikle kuzeyden Büyük Kafkas'ın güney-doğu kısmındaki dağ sırtı, kuzey-doğuda Küçük Kafkas'ın dağ yamaçları, güneyden ise Talış dağ-ları ile sınırlanmış Kuzey Azerbaycan'ın toprakları olumluydu. Güney Azer-baycan toprakları onlara tahkimât yapılarının inşaatı için kullanmasına izin veren doğal engelleri açısından çok yoksundu.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren merkezleşmiş Safevi Devleti'nin çö-küşü sonucu olarak Azerbaycan topraklarında biri diğerinin arkasınca bağımsız hanlıklar oluştu. Azerbaycan'ın tarihinin bu dönemi sürekli istilalar ve iç çatışmaları ile zengindir. Bu nedenle, bu dönemin inşaat faaliyeti öncelikle tahkimât inşasına yönlendirilmiştir.

Nahçıvan: Nahçıvan Yakın Doğu'nun en ünlü eski kentlerinden biridir. Şehrin yaklaşık 3500 yıllık yaşı vardır.

XVIII. yüzyılın ortalarında, Kengerli boyunun lideri - Haydargulu Han kendini Nahçıvan Hanı ilan etti. Nahçıvan Hanlığı'na Nahçıvan, Şerur, Ordu-bad, Mehri, Kafan ve diğer bölgeler dahildi. 1787 yılında Nahçıvan xanı Kel-beli Han'dı. Hanlıklar döneminde Nahçıvan'da bazı gelişmeler baş verdi.²

Nahçıvan şehrinin 1827 yılı 30 Haziran tarihinde çizilmiş planına dayana-rak şehrin planlaması hakkında bazı fikirler yürütmek mümkündür.³ Plana sadece, "Harap Bina", "Eski Camii" gibi ne zamansa anıtsal yapılardan bazı-ları yansıtmıştır. Bellidir ki, XVII. yüzyılda duran yapıların birçoğu XVIII. yüzyılın sonuna kadar artık yıkıldı ve şehir eski önemini tamamen kaybetti. Görüldüğü gibi, bu plana dayanarak XVIII. yüzyıl şehir planı hakkında sa-dece birkaç genel sonuçlar çizilebilir. Planın verileri, şehrin tarihi merkezini ve onun tesislerinin tayinini belirlemeye imkân sağlıyor. Kentin merkezi Mo-mina Hatun Türbesi'nin bulunduğu alandır. Şehrin bu kısmında düzensiz bir şekle sahip alanın çevresinde bir sıra binalar dizini gruplandırılmıştı. Bölgenin mimari görünüşünün ana bileşenleri dini ve ticari binalardan oluşuyordu.

¹ Мамедов С.Г., История войн и военного искусства Азербайджана, Б-2009, с. 169.

² Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахчиванского края., с. 34.

³ Статистическое описание Нахчиванской провинции, с. 5-6.

Böyle bir planlama XVII-XVIII. yüzyıllardaki Azerbaycan şehirleri için genellikle tipikti. Ama diğer şehirlerin, örneğin Gence ve Bakı'den farklı olarak, burada orta alanın yapısına aynı zamanda Han'ın Sarayı ile kale de dahildi. Bu Nahçıvan'ın önemli bir özelliğidir. Böylece, eğer Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde iki büyük kentsel gelişim birimi - hakim kalesi ve pazar alanı vardysa, o zaman Nahçıvan'da onlar bir mimari kompleksi oluşturuyordu. Tebriz'den bu orta alana direk yol vardı. Bu yüzden, Nahçıvan meydana gelen yıkıntılara rağmen XVIII. yüzyılın ortalarında etkileyici bir şehirdi.⁴

İrevan: Diğer müstahkem şehirlerden biri de İrevan şehridir. İrevan şehrinin tahkimâtını 1827 yılının planına dayanarak araştırmak mümkündür.⁵ O, 1582 yılında Osmanlılar tarafından inşa edilmiş, 1604 yılında Safevilerin kontrolüne geçmiştir.⁶ Kale, Zengi Nehri'nin yüksek bir kayalık kıyısı üzerinde kurulmuştur. Kalenin batı içbükey kısmı nehrin virajını takip eder ve 200 sajen (427) uzunluğunda kulesiz zayıf bir duvarı vardır.⁷ Duvarın zayıf olmasının nedeni nehrin akışının çok güçlü, kıyının sarp olmasında ve bunun için de kuşatma işlerinin yapılmasına engel olmasındadır. İşte burada hanın ikametgâhı yerleşiyordu. Kalenin diğer üç tarafı iki surlarla çevriliydi; iç duvarda 50'den fazla kale topu yerleştirilmiş 26 yarım daire kule vardır.⁸ Kalenin tek büyük kapıları duvarın güney kısmında yerleşiyordu. İç duvarının doğu kesimindeki projeksiyonları barut bodrumunu saklıyordu. İşte burada bir komuta ve gözlem mıntıkası olarak kullanılan ortaçağ kalesi de korunmuştur. Güney duvarının kuzey kesiminde küçük bir kapı vardı. Dış duvarda 22 yarım dairesel kuleler vardır ki, burada köşeler ve dönümler keskin çıkıntılıdır. Bu duvarda zemburekler (falsconet) ve tüfek için mazgallar vardı.⁹ Xarici duvarların ön açıklıkları daxili duvar açıklıklarına nispeten yana doğru kaymıştır.

İlk geçit kapısına düşman duvarlar arasında boşluktan geçmeli idi. Güney, büyük (ana) kapısı güçlü bir yarı dairesel projeksiyon duvarı ile korunmaktadır. Bu kapıya yaklaşmak için düşman iki kez ateş altında dönmek zorunda kalıyordu. Aynı çıkıntılar kuzey kapısını da korumaktaydı, ancak

⁴ Aynı yerde, s. 8.

⁵ Şerbatov, a.g.e., s. 321.

⁶ AKAK, т.4 №1112, 1128.

⁷ Şerbatov, a.g.e., s. 32; AKAK, т.4 док.№ 231, 234, 984.

⁸ AKAK, т. 4, док.234, 984; ПоттоВ.А, с. 517.

⁹ Şerbatov, a.g.e., s. 321.

burada kapı açıklıkları basit virajsızdı. Güney ve kuzey yönünde, iç duvarın yüksekliği arasındaki seviye farkı dolayısıyla duvarlar birbirine bağlanıyor ve bir tür “taş torba” oluşturuyordu. Dış ve iç duvarlar kalenin kenarında bağlanıyor ve sonuçta onun cinah yan kuleleri uçurumun ve Zengi Nehri'nin üzerinde asılıyordu. Kale dış duvar boyunca derin bir hendekle çevriliydi.¹⁰

Su kaynağı sorunu kalenin kuzey-batı ve güney-batı köşesinden nehre giden iki gizli geçitler vasıtasıyla çözülmüyordu. Aynı kuzeybatı gizli geçit kale ötesine gidiyordu ve kuşatması sırasında dış dünya ile ilişki kurulmasını sağlıyordu. Belki de kalenin yeraltı geçitlerinin yanı sıra kuyular ve havuzlar da vardı.¹¹ Kale kayalık zemin üzerine inşa edilmişti ki, bu da düşman lağımlarına karşı korumayı garantiye alıyordu. Zengi Nehri'nin karşı kıyısında yerleşmesine rağmen, sadece arazi üzerinde yükselerek, kale ile bağlı olmayan İrakli Dağı kalenin korunması açısından çok önemliydi.¹²

2. Abbasabad, Sardarabad, Kars, Ahalsık Kaleleri

Bu makalede, farklı stratejik öneme sahip birkaç kale söz konusu olacaktır. Abbasabad Kalesi - Avrupa askeri mimarisinin başarıları üzerine inşa edilen stratejik kale; Sardarabad Kalesi - taktik amaçla kullanılan bir kaleye örnek olarak.

Abbasabad: Abbasabad Kalesi XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan topraklarındaki askeri mimarinin ilginç bir örneğidir. Kale General Gordon'un liderliğindeki askeri heyetin bünyesindeki Fransız mühendislerinin planına göre, İran birliklerinin komutanı Abbas Mirza'nın (kale onun onuruna adlandırılmış) talebi ile 1810-1811 yıllarında inşa edilmiştir.¹³ Tebriz-Tiflis operasyonel istikâmeti üzerinde Araz Nehri vadisinin geçiş yerlerini kapatan kale, Avrupa'nın askeri düşüncesinin son başarılarına dayanarak inşa edilmişti.¹⁴

¹⁰ Şerbatov, a.g.e., s. 263; АКАК, т.4, док.№984.

¹¹ АКАК, т.4, док.1128,1168.

¹² Şerbatov, a.g.e., s. 323.

¹³ Статистическое описание Нахчиванской провинции, сос.В.Г.с. 4.

¹⁴ Смирнов К.Н.Материалы по истории и этнографии Нахчиванского края, с. 38.

Kale için arazi olarak Nahçıvan'ın 6 km güney doğusundaki bir ortaçağ kalesi olan Ardahta'nın yeri seçildi. Araz Nehri'nin kuzey kıyısında inşa edilen kale feribot ve geçitleri kapatıyordu.¹⁵

Plana göre kale 0.6 m kalınlığı, 4.4 m yüksekliği, her parçasının uzunluğunu 264 m olan eğimli duvarlardan oluşan beş köşeli yıldıza benziyordu. Yerel kil duvarlardan oluşan duvarlar yakındaki bir mezarlıktan gelen taş levhalarla kaplıydı. Duvarlar burçlarla takviye edilmişti. 3 sıra boşlukları vardı. İç taraftan vardı: bir ziyafet (duvar savunucuları dayandığı projeksiyonu), kışla, silah ve cephane deposu. Kale mezar taşları ile kaplı duvarları olan 4.3 m derinliğinde hendek ile çevriliydi. Kalenin üç kapısı ve nehrin güney kıyısında köprübaşında istihkâm vardı.¹⁶

Sardarabad: XIX. yüzyılın başlarında inşa edilen taktik hedefli kalelere Sardarabad Kalesi'ni örnek verebiliriz. Paskeviç'in açıkladığı gibi, "... ve bu taraflarının 250 sajene kadar (yaklaşık 233 m) uzunluğu olan dörtgen bir kaledir. Kalenin üç yandan dışarıdan oldukça kalın ve kuvvetli kulelerle donatılmış çift surları, güney tarafında kalınlığının 5 arşından fazla olan sadece bir duvar vardır. Aynı tarafta köşelerde ise birkaç kilometre toprakla dolu duvar çift ve kuleler kalındır. Üstelik kale yaklaşımı kolaylaştıran geniş bir bahçeye bitişiktir. Diğer taraftan tamamen açık arazi vardır. Kale derin hendek ile çevrelenmiştir."¹⁷

Yukarıdaki bilgiler kale dış görünümünü tasvirine imkân sağlıyor, çünkü korunmuş değildir. Kaleyı 1815-1818 yıllarında İrivan Hanı Huseyin Han inşa ettirmiştir. O, Eçmiyadzin'den Alagez'e doğru uzanan geniş bir ova üzerinde duruyordu. Belki, Gudoviç ve Sisianov'un İrevan'a saldırılarının geri püskürtülmesi zamanı şehri korumak için o yönde müstakil istihkâm gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu istihkâm şehre saldıran güçleri geri püskürtmeye ve buraya yerleşen güçlü garnizon İrevan'a saldıran birliklere arka cepheden ve cihahlardan hamle yapmaya imkân sağlıyordu. Böylece, istihkâm İrevan'ın da

¹⁵ Şerbatov, a.g.e., s. 276-287.

¹⁶ Şerbatov, a.g.e., s. 276-287.

¹⁷ Şerbatov, a.g.e., s. 304-317.

müdafaaasını güçlendiriyordu. Dahası, İrevan'ı ele geçirmek için mutlaka Sardarabad'ın da işgalini gerçekleştirmek gerekirdi. Bu yüzden, Sardarabad şehiri genel savunma hattına dahil edilmiş taktik surlarına bir örnektir.

Plana göre dörtgen kale üç taraftan dış duvarı güçlü kulelerle desteklenen çift duvar ile çevriliydi. Güney taraftan yoğun bir bahçe ile korunuyordu. Onun için de burada sadece bir duvar vardı. Yine, güney duvarında köşeleri ek duvarlar ve kulelerle güçlendirilmiştir. Kaynakların toprakla dolu "kalın kuleler" hakkında bilgileri kulelerin topçu ateşi ile korunmaya adapte edildiğini ve savunucuların üst katman üzerinde durduklarını düşündürmektedir. Kaleye saldırı sırasında Rus askerlerinin duvarları yıkmak için özel güç aletleri kullanmak zorunda kalmalarının nedeni budur. Kale derin bir hendek ile çevrili idi. Kale garnizonunun 14 topu ve 1500-2000 askeri vardı.¹⁸

Kars Kalesi: Kars Kalesi, Güney Kafkasya'nın gurur kaynağından biridir. Kale, çeşitli dış tahkimatı içeren çift sıra duvar ve üç iç kaleden oluşuyordu. Duvarın kuzey tarafı 400 sajen uzunluğunda vardı. Diğer üçü düzensiz çokgen şeklindeydi. Yaklaşık 695 sajen bir çevresi vardı. Kalenin duvarları iri vahşi taşlardan inşa edilmişti ve 2'den 4'e kadar sajen yüksekliği ve 3-4 funt kalınlığı vardı.

Kalenin ana savunmasını yerleşim yeri ve silahlanma açısından Narinkale iş kalesi oluşturuyordu. O, üç çıkıntıları şehre yönelmiş 3 - doğu, batı ve yukarı kısımdan oluşuyordu. İç kalenin genel olarak sahası 320 sajen idi. Kendi aralarında kapı vasıtasıyla iletişim kuruyorlardı. Kale yakınındaki ana çıkıntıda güçlü ve dayanıklı yapılan kule bir tür özel takviye oluştururdu. Bazı kuleler çatısızdı. Şehir taraftan iç kalenin duvarı topla donatılmıştı. Onlar burç aralıklarındaki boşlukta yerleştirilmişti. İç kalenin yakınlarındaki nehrin kıyısı tamamen sert idi, onun karşıt sol kıyısı ise azulaşılandır.

Kayanın üçte bir yüksekliğinden geçen yol tamamen Kars topçu birliklerinin güçlü top ateşleri ile ateşleniyordu. İç kalede vardı; minareli bir cami, artileriya burçları, 2 barut bordumu ve 2 ahır deposu.

Kalenin nehre doğru yavaş yavaş aşağı eğilen batı kısmı iç kalenin duvarını oluşturmaktaydı. Onun kurtaracağına yakın çevredeki yükseklikleri

¹⁸ Potto, a.g.e., C 3, s. 494.

komuta eden ve Kars Nehri'nin yukarı akışı boyunca oyuğunu ateşleyen büyük bir taş kule vardı. Bu kalede dört kapı vardı; 1. Su kapı, 2. Orta kapı (güneyde) 3. Bayhalı Paşa kapı 4. Ardahan kapı (doğuda).

Ayrıca kale surlarının iç duvarı dörtgen ve yuvarlak açık kulelerle donatılmıştı. Dış duvardan 2 sajen bir mesafede Orta kapı ve Bayram Paşa arasında yerleşen kalenin güney yüzünün başından itibaren bataklıklara kadar uzayan bir küçük çukur vardı.¹⁹

3. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Rus-Osmanlı ve Rus-İran savaşlarının askeri kampanyalarında kalelerin kaderi

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğindeki savaşlarda hattı taktikler hâkimdi. Böylece, hattı taktik sistemine göre piyadeler uzun hatlarda dizilirdi ki, bu da tüfek ateşinin gücünden maksimum kullanımına izin verirdi. Süvari birliklerinin hücumu zamanı piyadeler acilen dikdörtgen kare şeklinde diziliyor, bununla da orta aralık mesafeden düşmanı tüfek ateşi ve süngü karşılıyorlardı. Bir alan savaşında Osmanlılar ve İranlılar (Kaçarlar) önemli sayısal üstünlüğüne rağmen Rus ordusuna karşı eşit düzeyde savaşmadığı için İstanbul ve Tahran kaçınılmaz ağır zayıat kuşatmasına yol açan kale sistemine dayanıyordu. Taktik açıdan dağlık alan koşullarında dağınık diziliş halinde ilerleme en rasyoneldi. Ordunun tüm operasyonları aniden hareketle düşmanın hayal gücünü çarpan birdenbire ilkesine dayanıyordu. Ama İranlılar ve Osmanlılar bu taktiği düzgün kullanmakta başarısız oldular. Bu nedenle, bu makale bu başarısızlıkların nedenlerini belirlemek için bir girişimdir.

1813 yılında imzalanan Gülistan Barış Antlaşması'nın koşulları Rusya'yı, İran'ı ve Azerbaycan hanlıklarını tatmin etmedi. İkinci Rus-İran Savaşı'nın başlamasının nedeni; Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının hakimlerinin İran'la birleşmek, aynı zamanda da Rusya'ya tabi olmak istememeleriydi.

26 Haziran 1827 yılında Nahçıvan Kalesi'ni ele geçirdikten sonra, Paskeviç'in komutasındaki Rus birliklerinin bir kısmı Araz üzerinden geçişi mümkün kılan, stratejik önemi çok büyük olan Abbasabad Kalesi'ne yaklaştılar.

Nahçıvan Kalesi'nin savunması kale komutanı Muhammedemin Han ve Nahçıvan birliklerinin komutanı İsa Han'ın kontrolündeydi. İran ordusunun

¹⁹ Осада и штурм крепости Карса.с. 27-30.

komutanı Abbas Mirza kalenin savunmasına destek vermeliydi. Ancak O, 7000 kişilik bir birlik ile Hoyda durdu ve Tebriz'den takviye kuvvetlerinin gelmesini bekledi.

27 Haziran'da alanı kolaçan eden Paskeviç Abbasabad'ın tam görünümünü sağlayan, kaleye bir top atışı mesafede bulunan yüksekliği kaydetti. Bu yükseklikte bir tabya oluşturmak için karar verildi.

Abbasabad'ın iki kilometreliğinde, sağ cinahı Araz'a, arkası Nahçıvan yoluna doğru kamp kuran Paskeviç topçu birliklerinin ateşleri ile kalenin batı tarafındaki takviyeyi yok etmek, sonra da bütün kaleyi hamle ile ele geçirmeyi planlıyordu. Ama onun planı bozuldu.²⁰

5 Temmuz sabahında Abbas Mirze'nin ordusu Rusların ön bekçi mıntıklarını Araz'ın arkasına itti. Rus askerleri nehri geçti. Benkendorf süvari birliğine, Paskeviç beş piyade ve topçu taburuna, diğer taburlara ise Eristov komuta ediyordu.²¹

Abbas Mirze'nin süvarileri ve birkaç top yüksekliği ele geçirerek Taşlı vadiyi kontrol altına aldılar. Paskeviç piyadeleri çıkıntılar vasıtası ile Abbas Mirze'nin ordusunun sol kanadına karşı geçirdi ve Eristov'a sol cinahda yer alan vadiye saldırı emri verildi. Paskeviç, düşmanın sol kanadını bozarak merkezi yükseklikleri ele geçirdi, sonra da tüm güçleri Abbas Mirze'nin süvarilerinin takip etmeye yöneltti. Rus birlikleri 8 verst ilerleyerek Cevanbulak Nehri'nin kolu yanındaki Humler denilen yerde durdu.²²

Abbas Mirze'nin piyade birlikleri Cevanbulak'dan 28 verst aralıkta Kazaziadin yanındaki takviye mevkiisinde durdular. Abbas Mirza Paskeviç'in tüm birliklerini buraya tuzağa düşürmek için yönlendirmeyi umuyordu.

Hamleye İran süvarileri başladı. Muharebede süvari birliklerinin merkezini Abbas Mirza kendisi, sağ cinahı - Alayar Han ve sol cinahı da - Sardar İbrahim ve İrevanlı Hasan Han komuta ediyordu. Paskeviç cinah hamlesine başladı.

²⁰ Şerbatov, a.g.e., s. 279-282.

²¹ Şerbatov, a.g.e., s. 283.

²² Şerbatov, a.g.e., s. 284.

Rus askerlerinin ana saldırısını Abbas Mirze'nin süvarileri devraldı ve tüm gücü ile düşmanı tuzağa düşürme çabasında bulundu. Ancak, kayalık arazi yüzünden o, manevra kabiliyeti kaybetti. Paskeviç bundan yararlanmak ve düşmanı çevreye almaya gayret etti. Ama o, başarılı olamadı; çünkü birlikler ayrı ayrı derelerde ilerleyerek dağılmışlardı.²³

Operasyonun ilk aşaması İran ordusunun başarısına katkıda bulunduysa da, Abbas Mirze'nin sonraki hatası tüm avantajı minimuma getirdi. Abbas Mirza İrevan Hanı'nın güçlü süvari birliklerini kullanmadı. Eğer Abbas Mirze İrevanlı Hasan Han'ın İrevan-Nahçıvan-Abbas-Abad operasyonel yönünde hareketini kabul etmiş olsaydı: o zaman o, Paskeviç'i iki cephede savaşmaya zorlayabilirdi. Ancak, Abbas Mirza İrevan Hanı'nı yanına çağırdı ve onun süvari birliklerini kendi kuvvetleri ile birleştirdi. O, aynı zamanda kendi süvarilerinin hızlı baskınını durdurdu ve bununla da Rus askerlerinin Araz'dan geçişini sağlamış oldu.

Herhangi bir taraf savaş kazanamamıştı. Ama Abbas Mirze'den farklı olarak Paskeviç ana görevi – Abbasabad'ın ablukasını tutmayı, yerine getirmeyi başardı.

Kale garnizonunun kendi girişimleri ile ablukayı kırmak çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. 7 Temmuz 1827 tarihinde sürekli ateşlerden sonra duvarda büyük bir boşluk oluştu. Bu boşluktan Rusların saldırısı başladı ve kaleye dahil olmayı başardılar. Kale düştü.²⁴

Abbasabad Kalesi'nin düşmesi, iki ay boyunca kuşatmaya direnen İrevan Kalesi'nin de düşmesine yol açtı.

Bu savaşta Rusların sonraki kampanyaları başarılı oldu ve Azerbaycan için trajik sonuçlara yol açan Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı.

1806 yılına doğru Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ilişkiler gerginleşti.

²³ Şerbatov, a.g.e., s. 285.

²⁴ Şerbatov, a.g.e., s. 286-287.

30 Aralık 1806 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Sultanı III. Selim resmen Rusya'ya savaş ilan etti. Güney Kafkasya, Güney Kafkasya'nın doğu kesiminde giden savaşlara rağmen yeni bir savaş alanı haline geldi.

Güney Kafkasya'da 3 ana operasyon istikâmeti vardı; kuzey Ahıska, Ardahan ve Oltu yoluyla Erzurum'a yol açardı; merkez - Kars ve Pasin ovası üzerinden ve nihayet güney Bayazıt, Alaşkert ve Kara-Derbent geçiti üzerinden. Ama, Kars ve Ahalsık yönü çok önemliydi. Her ikisi de savaşan tarafların ana kuvvetlerini çekmeye ve arena savaşlarına hizmet etmeliydi.²⁵

Osmanlı Devleti ile savaşa giren Rus komutanlığı, Kaçar kuvvetlerinin taarruzu korkusuyla kuvvetlerin bir kısmını Nebolsin'in komutasında bariyer olarak Terter Nehri'ne itti. Bu bariyer Trootski piyade ve 17. Yeger alaylarının tam olmayan terkiibinden ve 400 Kazaktan oluşuyordu. Onların görevi Karabağ, Şirvan ve Şeki hanlıklarını, aynı zamanda Gence, yani Yelizavetpol Dairesini kontrol altında tutmaktı. Bu birliklerin Baş Karargâhı Berde'de yerleşiyordu. Araz ve Terter nehirleri boyunca Rus birliklerini sağlamlaştırmak için belirtilen hanlıkların sakinlerinden oluşan atlı milis birlikleri gönderilmişti. Rus sefer Kolordusu'nun ana güçleri Asya Türkiye'nin hududuna taşınmıştı.²⁶

I. Aleksandr, Kafkasya'daki kuvvetlerin başkomutanından Balkan savaş tiyatrosundan Türk kuvvetlerinin büyük bir kısmını aktarmak için, Osmanlı Devleti'nin sınırlarına müdahale etmesini talep etti. Fakat Rus askerlerinin bütün teşebbüsleri Rus birliklerinin 350 km'den fazla cephe boyunca yanlı, kar-sız dağıtılması nedeniyle savaşın başlangıç aşamasında başarısız oldu. Böyle geniş bir cephede zaten küçük güçlerin bu şekilde parçalanması, yanları desteklenen güçlü ön bekçi birliklerinin olmaması ve rezervlerin uygunsuz dağıtımı ve kullanımı Rus askerlerinin yaşamına büyük ve yararsız kaybı getirdi.

1806-1812 yılları Rus-Türk savaşının başlangıç dönemindeki Rus birliklerinin başarısızlığı, Türk komutunun cesaretlendirdi ve savunma taktiğinden hücumla geçmeye teşvik etti. Osmanlı kuvvetlerinin Âli kumandanı Yusuf

²⁵ Fadeyev. A.V., a.g.e.

²⁶ Ибрагимбейли Х.М., указ. соч., с. 92.

Ziya Paşa, Rus komutanlığına Rus kolordusunun bütün personelinin ve mühimmat ile birlikte topların Kars Kalesi'nin reisine teslim edilmesi talebinde bulunan bir ultiativ mektup gönderdi.²⁷

Yusuf Ziya Paşa Güney Kafkasya'da Rus askerlerinin az sayıda olduklarını öğrendikten sonra, Kars garnizonundan alınan takviye birlikleri ile sağlamlaştırılan 20 bin ordu ile Gümrü'ye (daha sonra Aleksandropol), Rus birliklerinin arka kısmına hareket etti. Türk komutasının amacı Gümrü'yü ele geçirerek, Güney Kafkasya'daki Rus birliklerinin ana güçlerini yenmek ve Tiflis'i işgal etmektir. Ama ilk savaşlarda Türk askerleri yenilgiye uğramaya başladılar. Türk askerleri üç kere Gümrü Kalesi'nin Rus garnizonuna saldırdı, ama başarısız oldular. Türk birlikleri ağır kayıplar vererek geri çekildiler.²⁸

Bu arada, 8 Haziran 1807 yılında Rusların Gudoviç'in komutasındaki ana kuvvetleri Gümrü'ye yaklaştı ve kalenin birkaç kilometreliğinde askeri konumları tuttu. Rusların başlıca kuvvetlerinin gelişi Yusuf Ziya Paşa'nın Türk askerlerinin Arpaçay Nehri'nin arkasındaki Dignin yoluna çekilmeye zorladı. Rus komutasının amacı Türk ordusu ile belirleyici müharibe ovada gerçekleştirmektir. Türk komutası ise Gümrü Kalesi'nden 5 km uzakta Arpaçay'ın arkasında yerleşmiş ve Kars'tan takviye bekliyordu. Türk komutasının bu hatasından, yani Kars'tan takviye kuvvetlerini bekleyerek değerli zamanını kaybetmesinden yararlanan Rus birlikleri 18 Haziranda kendisinden üç kat üstün olan düşmana saldırdı. Arpaçay'ın kıyı üzerinde, Gümrü Kalesi'nin yakınında Rus ve Türk birlikleri arasında kanlı bir çarpışma patlak verdi.²⁹

Çarpışmanın sonucu olarak, 6 binlik Rus birlikleri Erzurum Seraskeri Yusuf Ziya Paşa'nın komutanlığındaki 20 binlik Türk Kolordusunu bozguna uğrattı.³⁰ Türk kuvvetlerinin iki kampı, 10 top, 2 havan (kısa namlulu top), birçok bayrak ve diğer birçok ganimet Rus birlikleri tarafından alınmıştır. Türk Kolordusu binden fazla ölü ve çok sayıda yaralı kaybetti. Rus birliklerinin zayıyatı General Rozen de dahil 85 ölü ve yaralı asker ve subaydan oluşuyordu.³¹ Ama Rus birlikleri Arpaçay zaferinin sonucundan yararlanamadılar.

²⁷ Петров А.И. Войны России с Турцией. т. I-III. СПб., 1885-1887., т. I с. 261-273.

²⁸ Петров А.И., а.г.е., С 1, s. 283-288.

²⁹ РГВИА, ф.846, д.2889, лл. 24-2 .

³⁰ РГВИА, ф.846, д.2889, лл. 27-33 об.

³¹ АКАК, т. II, док. №957.

Arpaçay muharebesine Rus askeri birliklerinin bünyesinde Gürcüler ve Azerbaycanlılardan (Kazah, Şemşedil ve Borçalı distansiyalarının sakinleri) oluşan nizami Gürcü süvari bölüğü de katılmıştı.³²

1809 yılının Şubat ayında Gudoviç Kafkasya'dan geri çağrıldı. Onun yerine General Tormasov atandı. Yeni başkomutanın tüm çabaları Bakü'den Anapa uzayan cinahların teminatını sağlamaktı. O, askeri operasyonların kapsamını sınırlamak için her yolu deneyerek, diplomatik konuşmalara umut bağlamıştı.³³

Saü cenhede (yani İran'la askeri hareketler) gerginlik kaldığı için Tormasov sağ kanadı sağlamak için gerekli tedbirleri almaya karar verdi. O, Batı Gürcistan'daki Rus kuvvetlerinin yeni kumandanı General-Mayor (Ferik) D. Orbeliani'ye (1809-cu yılda o, Pırkov'un yerine atanmıştı) talimatında Rus askerlerinin kendi ihtiyatı tedbir yeni komutanı olarak (1809 Rykgofa yerini) kale ve marina .. "Poti Kalesi ve iskelesini ne yolla olursa olsun ellerine almak ve Abhaz hakimlerini kendi taraflarına çekmek için" tüm önlemleri uygulamayı tavsiye etmişti.³⁴

Poti'nin tutulmasının gerekliliğini Tormasov şöyle kanıtlıyordu ki, burası malzeme taşınması için güzel kaleydi. Mingrellerin kıyıdaki Redut Kale'ye yakınlığı nedeniyle her zaman rahatsızlık verebilirdi.³⁵

Abhazya, Rusların diplomatik faaliyetleri sonucunda Rus hakimiyetine girmişti³⁶, yani 1809 yılının baharına doğru askeri çatışmalar devam etti.

1809 yılının Mart ayında askeri operasyonlar sonucu Poti Kalesi, Ruslar tarafından kuşatıldı. Kasım ayında Orbeliani Moltakva Nehri üzerinde Batum'dan Poti'ye kuşatılmış garnizonu kurtarmaya gelen Şerif Paşa'nın 10 binlik Kolordusu'nu bozguna uğrattı. Bu zafer Poti'nin kaderini belirledi. İki hafta sonra, Türk garnizonu teslim oldu.³⁷ Bundan az önce Rus iniş grupları

³² РГВИА, ф.846, д.2889, лл. 25- 26об.

³³ АКАК, т. IV, док. № 1075. Письмо Тормасова к графу Н.П. Румянцеву.

³⁴ АКАК, т. IV, док. № 286. Предписание Тормасова от 29 июня 1809 г.

³⁵ РГВИА, ф.846, д.№ 4267, л. 6-6об. Рапорт Тормасова военному министру Аракчееву от 22 сентября 1809 г.

³⁶ АКАК, т. IV, док. № 568. Окончательное присоединение Абхазии к России.

³⁷ РГВИА, ф. 846, д. 406, лл. 20-23 об.

Anapa'yı ele geçirdiler ve 1810 yılının Temmuz ayında piyade deniz taburu Sohum Kalesi'ni hamle ile tuttu.³⁸

Böylece, 1809 yılının ilkbaharı ve 1810 yazı zarfında Osmanlılar Karadeniz'in Kafkasya kıyısında bütün kalelerini kaybetti. Bu, Rus birliklerinin sağ kanattan Güney Kafkasya'da konumunu güçlendirdi.

Savaşın 1812 yılının yazından 1810 yılının baharına kadar olan dönemi kapsayan son aşaması Tormasov ve onun halefleri Pauluççi ve Ptişşev'in büyük önem verdiği Ahıska uğuruna Rus kuvvetlerinin inatlı mücadelesi ile nitelendirilir.³⁹

Ahalsık Paşalığı Osmanlı Devleti'nin diğer sınır mülkleri ile kıyasladığında önemli stratejik avantajlar sahipti ve Osmanlı Devleti, İran ve Gürcüstan sınırlarının birleştiği yerde bulunuyordu. Ahalsık Kalesi gür ormanları ile kaplı engebeli dağlık arazi ile çevrili idi. "Ahalsık Paşalığı" "Türk ön bekçi birliği" sayılırdı. Bunun yanı sıra Ahalsık Paşalığı, İran ordusunun bir rezervi görevini yapıyordu ve her defa askeri kampanyaların başlaması ile İran Askeri Komutanlığı Ahalsık Paşası'ndan Rus askerlerini arkadan vurmaya ve onların ulaşım yollarını kesmek için ricada bulunuyordu.⁴⁰

Ahalsık'ın işgali için Rus birlikleri üç gruba ayrılmıştı ve bu grupların üç müstakil, ama Ahalsık isikâmetine giden yönden hareket etmesi gerekiyordu. İkinci grubun bünyesine Saratov ve Tiflis silahşör alayı taburları ve 15 Yeger Alayı ile birlikte Gazah ve Şamşadil sakinlerinden oluşan gönüllü süvari ve piyade Azerbaycan ve Gürcistan milisleri dahildi.⁴¹

11 Kasım 1810 tarihinde, ikinci grup Ahalsık Kalesi'nin karşısındaki Kür Nehri üzerindeki geçişi yaklaştı. Burada Türk süvarileri tarafından onların hareketi engellendi. Birliğin komutanı General Portyagin Gazah ve Şemşedil Azerbaycanlılarını düşmana karşı gönderdi. Onlar cesurca Türklere saldırdılar, onları geri püskürttüler ve kale duvarlarına kadar takip ettiler. Aynı zamanda düşman, 60 kişi ölü, 26 kişi esir ve gazahlı tarafından ele geçirilen

³⁸ РГВИА, ф. 846, д. 6187, лл. 34-34 об.

³⁹ Фадеев А.В., указ. соч., с. 154.

⁴⁰ Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией, с. 176.

⁴¹ РГВИА, ф.846, д. 3079, лл. 23-23 об.

bir bayrak zayıf verdi. Azerbaycanlı kayıpları dört ölü ve 13 yaralıdan oluşuyordu.⁴²

16 Kasım'da Ahalsık'a hücum başladı. 19 Kasım'da Rus birimleri şehri kontrolde tutan Kayapaşa yüksekliğini ele geçirdiler. Kaleye hamleyle General Orbelian'inin komutasındaki 3. Tugay'ın bünyesine dahil olan Azerbaycan ve Gürcü milisleri de katıldı.⁴³ Ahalsık'ın düşeceği belliydi, ama 21 Kasım'da oluşan koşullar Rus askerlerini bir kaleyi ele geçirmek fırsatını engelledi. Ahalsık'tan gelen veba ortaya çıktı. Vebanın yayılmasını önlemek için başkomutanın kararı ile 1810 yılı Kasım ayının sonlarında Rus askerleri arkaya çekildi.

Rusya'nın Ahalsık altında başarısızlığından sonra Osmanlı Devleti yeni askeri hareketler için hazırlığa başladı. Erzurum Seraskeri Gürcü sınırından büyük Kolordu konsantre etti.⁴⁴

22 Haziran 1811 tarihinde savaşın Balkan tiyatrosunda, Rusçuk Kalesi (Bükreş yakınlarındaki) altında Türk ordusunun ana kuvvetleri bozguna uğratıldı ve evvelki konumlarına geri tahrik edildi. Rusçuk altında Türk ordusunun ana kuvvetlerinin tam yenilgisinin haberi Kafkasya'daki savaşın tiyatrosunun Türk komutanlığına 1811 yılının Ağustos ayında ulaştı. Türk ordusunun Rusçuk yenilgisi İran ile ittifakta olan Türk hakimlerini ve diğer mütteliklerini Rus birliklerine karşı İranlılarla ortak hareket etmekten vazgeçmeye zorladı.⁴⁵

1811 yılının Eylül ayı sonuna doğru Güney Kafkasya'daki Rus ordusunun komutanlığına Pauluççi atandı ve o, Güney Kafkasya'dan Türk askerlerinin tamamen çıkartılması için, Ahalkalaki Kalesi'ni ele geçirmek kararına vardı.⁴⁶

1811 yılı 20 Aralık'a geçen gece, 2 tabur grenadyordan, 1 batalyon yegerden, 100 Kazak ve 250 süvari Kazak Distansiyası Azerbaycanlılarından oluşan Kotlayrevski'nin birliği, kale garnizonunun umutsuz direncine rağmen,

⁴² Утверждение русского владычества на Кавказе, т. II, с. 254.

⁴³ РГВИА, ф. 846, д. 3079, лл. 24-25.

⁴⁴ Ковалевский П.И., указ. соч., с. 178.

⁴⁵ Ибрагимбейли Х.М., указ. соч., с. 132.

⁴⁶ РГВИА, ф. 846, д. 2889, л. 64.

Ahalkalaki Kalesi'ni hamle ile aldı. Böylece, Rusların müstahkem Ahalkalak Kalesi'ne gece saldırısı başarılı oldu. Kotlayarevsk'i düşman şaşırtmaya yönelik kale surlarına sahte saldırı için her birinde 30 kişi olmakla iki takım ayırmıştı. Piyadeleri, o, her birinde 230 kişi olmakla üç sıraya (sol, sağ ve orta) ayırmıştı ve sağ sıraya kendisi komutalık yapıyordu.⁴⁷

Rus tarihçisi Fadeyev, 1811 yılının Aralık ayında Rusların Ahalkalaki zaferini Rusya asker sanatı tarihinin nadir örneği sayıyordu.⁴⁸

Ahalkalaki Kalesi'nin kaybı ile barışmayan, Türk Komutanlığı 1812 yılının Şubat ayında piyade ve süvarilerden oluşan beş binlik kuvvetle oraya saldırdı. Ama beş saatlik bir çarpışmadan sonra ağır kayıplar veren Türkler geri çekildi. Bu 1806-1812 yılları Rus-Türk savaşının son bölümlerinden biri oldu. Rus askerlerinin Tuna'daki Rusçuk ve Kalafat altında başarıları ve savaşın Kafkas tiyatrosunda Ahalkalaki Kalesi'ni ele geçirmesi barış yapmak için Türk hükümetini zorladı. 16 Mayıs 1812 tarihinde Bükreş'te antlaşma imzalanması ile sonuçlandı.

Savaşın sonunda, Osmanlılar Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki tüm dayanak mıntıklarının (Anapa, Suncuk Kale, Sohum, Anakliya, Poti) yanı sıra, Ahalkalak Kalesi de dahil, Ahalsık Paşalığı'nın doğu kısmını da kaybetti.

Bükreş Antlaşması'nın sonuçlarına göre, Rusya Bzıbi Nehri'nin ağzından Rion Nehri'nin ağzına kadar toplam uzunluğu 200 km kadar olan araziye kapsayan Karadeniz'in kıyı kuşağını ele geçirmiş oldu. Bununla Batı Gürcistan ve Kırım'ın güvenliğini sağlanmış oldu.⁴⁹

⁴⁷ РГВИА, ф. 846, д. 3092, лл. 4-6 об.

⁴⁸ Fadeyev A.V., a.g.e., s. 161.

⁴⁹ Fadeyev A.V., a.g.e., s. 162-164.

Список источников и литературы.

1. Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией, тт. I-VII. Тифлис, 1866-1878.
2. Бутков П.Г. Материалы по новой истории Кавказа. СПб., 1869, т. II.
3. Ибрагимбеили Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (из военно- политической истории). Москва, 1969.
4. История действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 гг., т. II, СПб, 1836, с. 12-15.
5. История русской армии и флота. Т. I-XV. Москва, 1911. т. VI.
6. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией,. СПб, (без года).
7. Осада и штурм крепости Карс в 1877 г. Исторический очерк. Состовитель Гиппиус., СПб-1885.
8. Петров А.И. Войны России с Турцией. т. I-III. СПб., 1885-1887.
9. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, легендах, биографиях. Т. 1-3. СПб- 1886-1897.
10. Российский Государственный Военно- Исторический Архив, ф.846. и ф. 446.
11. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахчиванского края. Озан-1999.
12. Статистическое описание Нахчиванской провинции. Составил В.Г. СПб-1833.
13. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. I-VI, Тифлис, 1901-1906.
14. Фадеев А.В. Россия и Кавказ в первой трети XIX века. Москва, 1960,
15. Шеремет В. И. Турция и Андрианопольский мир 1829 г., Москва, 1975.
16. Щербатов Генерал- фельдмаршел кн. Паскевич, т. III, СПб, 1891.

ARAZBOYUNUN ORTA AXARININ ORTAQ DƏYƏRİ: QONAQPƏRVƏRLİK

Hacı Qadir QƏDİRZADƏ*

Özət

Arazboyu xalqlarının qonaqpərvərlik adəti, onun tarixi, genezisi məsələləri araşdırılmış, digər Türk xalqları ilə qarşılaşdırılmalı müqayisələr aparılmışdır. Bu məqsədlə tərəfimizdən tərtib edilmiş sorğu vasitəsi ilə tarixi Naxçıvan ərazisindən, həmçinin tarixi, etnik-mədəni baxımdan onunla ciddi əlaqələrə malik olan İğdır Bölgəsi və Azərbaycan Türklərinin yaşadığı digər ərazilərdən də geniş materiallar toplanmışdır. Etnoqrafik məlumatlarla yanaş tarixi mənbələrdən, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanından, bölgəyə gəlmiş olan səyyahların qeydlərindən, xüsusən Övliya Çələbinin “Səyyahətnamə” əsərindən və digər klassiklərin əsərlərindən də geniş istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Türklərində evə gələn qonaq, onun əşyalarına olan münasibət, qonaq üçün açılan süfrədə olan çeşid-çeşid yeməklər və şərbətlər, aşçıların temizliyi, süfrə mədəniyyəti və s. məsələlər də bölgəyə gəlmiş olan səyyahların diqqətini çəkmiş və əsərlərində də bu barədə geniş bahs etmişlərdir. Evə gələn qonağın kimliyindən asılı olmayaraq ona hörmətlə yanaşılmış, evə dəvət edilən qonaqla “Allah Qonağı” olaraq evə gələn birisinə münasibət eyni olmuş, qonağın özünü rahat hiss etməsi üçün ona qarşı gülərüzlü olmuşlardır. Xalq inanclarına görə qonağa qarşı sayqınsızlıq etmək xoş olmazdı. Bunun üçün də hər kəs evinə qonaq olaraq gələn birisini gülərüzlü qarşılayıb, xeyir dua ilə yola salardılar. Qonağın duasını alan birisinin ruzi bərəkətinin artacağına inanırlar.

Açar Sözlər: Qonaq, Qonaqpərvərlik, Adəti, Süfrə, Qonaq evi, Süfrə, Yemək

* *Prof.Dr., AMEA Naxçıvan Bölməsi, Tarix, Etnografiya və Arkeologiya Ensütüsü, h.qadirzade.yahoo.com.tr

Giriş

“Qonaqpərvərlik” və ya “müsafirpərvərlik” məsələlərinin şərhinə diqqət yetirərkən məlum olmuşdur ki, tədqiqata cəlb edilmiş regionda “qonaqpərvərlik” ifadəsi daha qədim tarixə malik olmaqla “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları”ndan günümüzədək vətənpərvərlik, sülhpərvərlik, insanpərvərlik və bu qəbildən olan digər pərvərliklər kimi ali duyğular arasında dayanır.

Zaman keçdikcə Araz çayının orta axarında ərəb kökənli “müsafir” sözü qonaq sözünü əvəz etsədə Naxçıvanda olduğu kimi İğdır ellərində də sözlə yanaşı onunla bağlı orta qəhətlər tarixiliyini qorunub saxlanmaqdadır. Ərazidən toplanmış materiallara əsaslanaraq bunun qədimdən mövcud olmuş tarixi-etnik əlaqələrlə, həmçinin XIX-XX yüzilliklər ərzində rus işğalı, həmçinin erməni zülmü, soyırımlar nəticəsində tarixi Naxçıvan və ona qonşuluqda olan Qərbi Azərbaycan ərazilərində əhalinin bu yörələre köçməsi zamanı yerləşdikləri ərazilərdə məişət münasibətlərini qoruyub saxlamaları ilə bağlıdır. Bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, qonaqpərvərlik adətlərində orta qəhətlərlə yanaşı hətta yaxın bölgələrdə də müəyyən fərqli münasibətlər mövcuddur ki, araşdırmalar zamanı bunlara da diqqət yetirmək gərəkdir. Bü-tövlükdə Azərbaycan türklərində qonaqpərvərlik kiminsə dəvəti, gələnin müraciəti əsasında müəyyən insan və ya insanların ev sahibi, dəvət edən tərəfindən yerləşdirilməsi, ona göstərilən diqqət və qayğıdan ibarətdir. Daha dəqiq desək, onun ərəb kökənli müsafir (yolçu, səfərdə olan) sözündən türk kökənli söz olan konuğa (qonağa) çevrilməsidir. Unutmayaq ki, hər yolçu qonaq olmaz. O kiminsə tərəfindən ağırlandı-əzizləndə qonağa çevrilir.

Araşdırma zamanı xalq adətləri ilə yanaşı dinimizdə qonaq, ona münasibət məsələlərinə ayrıca diqqət yetirilmişdir.

Toplanmış materiallardan bəlli olur ki, geniş anlamda qonaqpərvərlik adəti digər eldən, obadan gələnin tanınan, tanınmayan, rəsmi, qeyri rəsmi qonaqların, səyyahların və digərlərinin qarşılınması, onlara göstərilən qayğı və s. ilə bağlıdır ki, bunun nəticəsində ümumi xalqın, ölkənin qonaqpərvərliyi ilə bağlı fikir formalaşır.

Ta qədim zamanlardan qonaq qəbul etmək, süfrə açmaq türk xalqının ən yüksək mənəvi cəhətlərindən olmuşdur. Məhz, bu yolla insanı xüsusiyyətlərini, zəngin mətbəx və süfrə mədəniyyətimizi, milli yeməklərimizi dünyaya çatdırmışıq. Türklərdə, o cümlədən Azərbaycan türklərində qonaqpərvərlik əminamanlığa, qardaşlıq və barışa xidmət etmiş, çörək kəsmək, süfrə açmaq mərdlik, kişilik simvolu sayılmışdır. Ustad Şəhriyar demişkən:

Mənim atam süfrəli bir kişiydi,

El əlindən tutmaq onun işi idi.¹

Bu, Şəhriyarın atasının timsalında bütün babalarımızın işi idi.

Azərbaycanda qonaqpərvərlik ifadəsi vətənpərvərlik, sülhpərvərlik, insanpərvərlik və bu qəbildən olan digər pərvərliklər kimi ali duyğular arasında dayanır.

Ərəb kökənli müsafir sözü daha çox səfərdə olan, yolçu anlamına gəlməklə onlar bir qayda olaraq müsafirxana, karvansaraylar və s. bu qəbildən olan tikililərdə yerləşirlər. Yəni, onlara göstərilən xidmət müəyyən ücrətin əsasında olur. Azərbaycan türklərində qonaqpərvərlik kiminsə dəvəti, gələnin müraciəti əsasında müəyyən insan və ya insanların ev sahibi, dəvət edən tərəfindən yerləşdirilməsi, ona göstərilən diqqət və qayğıdan ibarətdir. Daha dəqiq desək, onun ərəb kökənli müsafir (yolçu, səfərdə olan) sözündən türk kökənli söz olan konuğa (qonağa) çevrilməsidir.² Unutmayaq ki, hər yolçu qonaq olmaz. O kiminsə tərəfindən ağırlanıb-əzizləndə qonağa çevrilir.

Geniş mənada bizim hər birimiz bu dünyada qonağıq, bir az uzun müddətə gəlmiş, gedəndə maddi cəhətdən heç nə aparmaq gücündə olmayan qonaq. Amma, biz qonaqkən özümüz də qonaq qəbul edirik. Bununla ölçülür bizim, bizlərdən, fərdlərdən ibarət olan bir millətin, insanlığın yüksəkliyi. Biz yaradılmışı yaradana xatir sevmiş millət olaraq qonağı Allahdan göndərilmə sayıb onu “Allah qonağı” adlandırmış, qapımızı döyüb özünü “Allah qonağı” kimi təqdim edənə: “Allaha da qurban olum, qonağınada” demişik. Ən çətin anda belə qonaq qapıdan qaytarılmayıb. Kimliyi sorulmadan Allahın adı ilə gələnlər evə dəvət olunub, ən çətin anda belə yeyilməmiş ləziz tikə, bir ovuc

¹ Məmməd Hüseyin Şəhriyar, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı, 2004, s. 157.

² Mahmud Kaşğarlı. *Divani Lügət-it-Türk*, 4 cildte, I cilt, Ankara, 1986, s. 45-85.

şirniyyat, çərəz ona saxlanılıb. Nənələrin sandıqları onlar üçün açılıb. El arasında “qonaq evi” kimi bilinən ən layiqli yer, adi günlərdə qatı açılmamış “qonaq yorğan-döşəyi” ona verilib. Böyük yaşayış məntəqələrində karvansaraylar olsa da heç kəs tanışlarının, onun adına gəlmiş qonağın orada qalmasına razı olmazdı. Əgər yaşayış məntəqələrində əhalinin vəziyyətindən asılı olaraq “qonaq otaqları”, hətta bu məqsədlə düzəldilmiş ayrıca tikililər mövcud olmuşdursa, yaylaqlarda, yurdun mərkəzində böyüklüyünə görə digərlərində fərqlənən, el arasında “qonaq çadırı” adlanan xüsusi çadır qurulur və yaylaqda kimə qonaq gəlsə idi orada yerləşdirilirdi. “Qonağın ruzisi özü ilə gələr” düşüncəsinə güvənən insanların ən çətin vaxtlarda “kasıbın olanından” deyib süfrə açmış, duz-çörək, düz çörək kəsmişdir. Qarnımızın, nəfsimizin deyil kəsdiyimiz duz-çörəyin, düz çörəyin qulu olaraq yaratmışıq qonaq, qonaqçılıq və qonaqpərvərliklə bağlı adətləri, inamları. Maddi vəziyyətdən asılı olmaya-raq qonağı qapıdan qaytarmadı Türk soyundan gələn ulu babalarımız. Bunun kişisi bir tərəfə, qadınları da qonağı kişi kimi qarşılamışlar. Türk qadınının xüsusiyyətlərini söyləyən Qorqud Ata qonaq qəbul etməyə, onu ağırlamağa, indiki ifadə ilə desək “ağır-əziz yola salmağ”a böyük önəm verir və belələrini “evin dayağı adlandırır”: “Özan, evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər. Ol Ayışə, Fatimə soyudur, xanım. Anun bəbəkləri bitsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün...”³ Deməli, “Kitabi Dədə Qorqud”da ər evdə olmadığıda tanınmayan bir qonağın qarşılınmasından və onun yola salınmasından söhbət gedir. Belə xanımlar Hz.Peyğəmbərimizin xanımı və sevimli qızı ilə müqayisə olunurlar.

Dastanın bir neçə boyunda çox geniş qonaqlıqdan, el məclisindən bəhs olunur. Belə qonaqlıqları adətən ildə bir kərə xanlar xanı Bayandır xan və Qazan xan təşkil edərtilər. “Dirsə xanın oğlu Buğac xan boyu”nda Bayandır xanın ildə bir kərə toy edib oğuz bəylərini qonaqladığından danışılır.⁴ Digər boylarda belə məclislər qonaqlıqla yanaşı söhbətə toplanma məclisi kimi də təqdim olunur. Deməli, bu məclislər bir tərəfdən yeyib-içmə üçündürsə, digər tərəfdən məsləhətləşmə, ünsiyyət qurma, bir hadisəyə şahid olma törənidir. Bütün bunlar Oğuzun iç qonaqlığıdır.

³ **Kitabi Dədə Qorqud Dastanı**, Bakı: Yazıçı, 1988, s. 33.

⁴ **Kitabi Dədə Qorqud Dastanı**, Bakı: Yazıçı, 1988, s. 34-52.

Toplanmış materiallardan bəlli olur ki, geniş anlamda qonaqpərvərlik adəti digər eldən, obadan gələn tanınan, tanınmayan, rəsmi, qeyri rəsmi qonaqların, səyyahların və digərlərinin qarşılınması, onlara göstərilən qayğı və s. ilə bağlıdır ki, bunun nəticəsində ümumi xalqın, ölkənin qonaqpərvərliyi ilə bağlı fikir formalaşır. Bu haqda müxtəlif mənbələrdə, səyyahların, rəsmi nümayəndələrin xatirələrində geniş məlumatlar vardır. Bunların hamısını bir yazıda şərh etmək mümkün olmadığından müəyyən maraqlı məqamlara diqqət yetirəcəyik. Bu baxımdan Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində Bərdə hökmdarı Nüşabənin İskəndəri qarşılınması, onun şərafinə məclis verməsi, 1562-ci ildə Şirvanda Abdulla xanın qonağı olmuş ingilis səyyahı A.Çenkinsonun, 1647-ci ildə Azərbaycanda olmuş Türk səyyahı Ö. Çələbinin və digərlərinin qarşılınması və qonaq edilmələri ilə bağlı məlumatlar diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın hər hansı şəhərinə, kəndinə gələn xarici vətəndaş xalqımızın qonaqpərvərliyi, ona göstərilən diqqət və qayğı qarşısında heyrətini gizlədə bilmir. Özgə sözlə desək qonaqpərvərliyin yüksək səviyyədə olduğunu etiraf edirlər. Bu haqda Ş. Bünyadovanın “Qonaqpərvərlik” yazısında ümumiləşdirilmiş məlumatlar vardır.⁵ (Bünyadova, 2007: 143-168). Bu da xalqımızın “Elimizin, obamızın adıdır” deyimini ilə əlaqələndirilir.

Belə məclislər digər məsələlərlə yanaşı xalqımızın zəngin mətbəx və süfrə mədəniyyətini ortaya qoyur. Bu baxımdan A.Çenkinsonun məlumatı diqqəti cəlb edir. O yazır ki, nahar vaxtı çatanda yerdə süfrələr açıldı və müxtəlif cür xörəklər verildi. Xörəklər növlərinə görə cərgə ilə düzülmüşdü. Mənim hesabıma görə süfrədə 140 cür xörək vardı. Bu xörəklər yeyildikdən sonra qabları süfrə ilə birlikdə yığıdırıb, təzə süfrə saldılar, ortaya 150 növdə meyvə və başqa ziyafət yeməkləri gətirildi. Belə ki, iki dəfəyə süfrəyə 290 cür yemək verildi.⁶ Səyyah geniş şərh etməsədə insanın gözləri önündə çox əzəmətli bir məclis canlanır. Bu yeməkləri hazırlamaq bir tərəfə, onların süfrəyə verilməsi, yəni xidmət ayrıca bir mədəniyyətdir.

Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində Qərşi şəhərində onlara on bir növ plov verildiyini, eyni zamanda yemək hazırlamaq üçün 50 qoyun, minə qədər ağ çörək, 7-8 qatır yükü meyvə və şərbət göndərdiyini yazır. Göründüyü kimi

⁵ Şirin Bünyadova. “Qonaqpərvərlik”, Azərbaycan Etnoqrafiyası üç ciliddə, III cild, Bakı, 2007, s. 143-168.

⁶ Yaqub Mahmudov. Səyyahlar Azərbaycana Gəlir, Bakı. Gənclik, 1977, s. 12.

süfrələrdə yeməklərlə bərabər meyvələr və şərbətlər də xüsusi yer tutmuşdur. Qarabağlar şəhərindən bəhs edən müəllif burada aşbazların son dərəcə təmiz və hamısının müsəlman olduğu xüsusi vurgulanır.⁷

Bu məlumatlar daha çox orta əsrlər və son dövrlərə aiddir. Bir sıra tarixi mənbələrdə Azərbaycanın çox qədimdən zəngin mətbəxi, süfrə mədəniyyətinin olduğu qeyd edilir. Şeyx Nizaminin əsərlərində, xüsusən “İskəndərnamə”də Bərdə, onun hökmdarı Nüşabənin İskəndərin şərəfinə düzəltdiyi məclisindəki müxtəlif xörəklər tərif edilməklə zəngin süfrədən bəhs olunur:

*Müşk əmbər qoxuyan dadlı yeməklər,
Əlini yumağa müşk ilə əmbər.
Hər çeşit yeməli, dadlı meyvələr,
Müşk ilə şəkərdən bir neçə xalvar.
Mey, noğul, bostanın bəzəyi reyhan.
Neçə gün daşındı şaha durmadan.*⁸ (Gəncəvi, 1982: 207).

Bu misralarda yeməklər, şirniyyat bir tərəfə əllərin müşk, əmbər suyu ilə yuyulduğu aşkar olur.

Poemada məişətimizdə indi də qalan bir sıra yeməklərin adı çəkilir. Oxucular üçün də maraqlı olduğunu nəzərə alaraq bəzi misraları verməkdə fayda görürük.

*Hər çeşid yeməklər axdı hər yandan,
Yeməklər bişirilmişdi qoçdan, toğludan.
Uzun və yuvarlaq incə çörəklər,
Saraydan başlamış qapıya qədər.
Kökəllər yağrulmuş yağla, şəkərlə.
Şəkərli künçütdə dada bax hələ.
Əmbərlə yağrulmuş dadlı yeməklər
Cənnət yeməyindən verirdi xəbər.*⁹

⁷ Çələbi Evliya. *Səyahətnamə (Azərbaycan Tarixinə aid Seçmələr)*, Türk dilindən işləyən və şərhlərin müəllifi Seyidağa Onullahi. Bakı: Azərnaşr, 1997, s. 6-7.

⁸ Nizami Gəncəvi. *İskəndərnamə*. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 207.

⁹ Gencevi, a.g.e., s. 216.

Diqqət versək bunların əksəriyyəti yüksək məclislərimizdə, xüsusən bayram süfrələrimizdə hələ də qalır. İndi də Naxçıvanda çörəyin uzun, çöçə, yağlı kökələr və s. formaları bişirilir.

Poemada təsvir edilənləri oxuduqca sanki, gözlərin önündə Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Naxçıvandakı bayram süfrəsi canlanır.

*Ən dadlı mürəbbə, limonlu şərbət.
Püstə, badamda var başqa ləzzət.
Tər halva və badam halvası daşır,
O qədər çoxdur ki, qatlardan aşır.¹⁰*

Dadlı mürəbbə, limon şərbəti, adı çəkilən çərəzlər, xüsusən tər halva, badam, qoz halvası xalqımızın gündəlik məişətinə, mətbəxinə daxil olmuşdur.

Şair o dövrdə onun ələnməsi, xəmir xörəklərinin, şirniyyatın hazırlanması onların müxtəlif çeşitlərindən geniş söhbət açır:

*Ələnməmiş ağ undan, bişmiş yuvarlaq
Ay kimi qoğallar xəzdən də yumşaq.
Qoyuldu xonçaya yüz çeşid yemək
Ciyər duz yedikcə hey qanı damır,
Duzun da həsrətdən bağı qıvrılır.
Dişlərə sirr açır şəkərburalar,
Yedikcə insanın həvəsi artar.
Qan daman kababın qoxusu əmbər
Müşküylə bişirilmiş aşlar, yeməklər.
Hər çeşid mürəbbə, turşu, meyvə var.
Limon və portağal, narınc ilə nar.¹¹*

Böyük olmayan bu parçada onun ələnməsi, onun növü ilə bərabər süfrəyə yüz çeşid yemək qoyulduğu yazılır. Yüz çeşid yemək deyilərkən plovlar nəzərə alınmayıb. Çünki, müxtəlif çeşidli plovlar ümumi “aşlar” adı ilə verilib. Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, Naxçıvanda 40-dan çox plov növü mövcud olmuşdur. Təbii ki, böyük ustad bunları özünəqədərki məlumatlara, ən azından o dövrün mətbəxinə, süfrə mədəniyyətinə

¹⁰ Gencevi, a.g.e., s. 216.

¹¹ Gencevi, a.g.e., s. 205.

söykənərək yazmışdır. Əsərin yazılmasından 900 ildən, təsvir edilən dövrdən, İskəndərin zamanından 2330 ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq hər şey olduğu kimi qorunub saxlanmış, zaman keçdikcə daha da zənginləşmişdir.

Yuxarıda təsvir edilənlər daha çox rəsmi şəxslərin qonaqlanması adəti ilə bağlıdır. Bizim isə üzərində xüsusi dayanmaq istədiyimiz qonaqpərvərlik adəti “konuk”, “konaklamaq” və “konuşmaq”, yəni ziyafətdən fərqli olaraq bir və ya bir neçə gün qonaq qalmaq, həmsöhbət olmaqla bağlıdır.

Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, keçmişdə, nəqliyyatın nisbətən zəif olduğu dövrdə insanların müxtəlif şəhər və kəndlərdə lazım olduqda gedib qonaq qala biləcəyi ailələr var idi. Belə ailələr “qonaqçı” adlanırdı. Qonaqçı ilə əlaqələr çox vaxt dostluq xarakteri daşıyır və onlar arasında gediş-gəliş olurdu.

Qonaqpərvərlik adətində önəm verilən məsələlərdən biri əvvəlcədən tanımadıqları şəxslərin qonaqlanmasıdır. Qurani Kərimdə tanış olmayan qonağın qəbul edilməsinə, ona yemək verib xidmət göstərilməsinə xüsusi önəm verilir. Zariyat surəsində Allah Təala İbrahim (ə.s.)in tanımadığı qonaqlarına diqqət və qayğısından, onlara yemək verməsindən bəhs edilir: “(Ya Rəsulum) İbrahimin möhtəşəm qonaqlarının (mələklərin) söhbəti gəlib sənə çatdı mı? Onlar (insan surətində) İbrahimin yanına gəlib salam verdikdə, (İbrahim) salamı alıb(öz-özünə): “Bunlar tanımadığım kimsələrdir!”-dedi. O (bir bəhanə ilə) ailəsinin yanına gedərək kök bir dananı qızardıb gəlirmiş, önlərinə qoymuş və; “Yeməz misiniz?” demişdir” (Zariyât surəsi, ayə 24-27).

Qonaq islamda Allahın insanlara hədiyyəsi kimi qiymətləndirilir. Hz Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) buyurur: “O zaman ki, Allah insanlara yaxşılıq etmək istəyir, onlar üçün bahalı hədiyyə göndərir. Soruşdular ki, bu hədiyyə nədir? Buyurdu qonaq, belə ki, o ruzi ilə evə daxil olar və ailə üzvlərinin günahlarını özü ilə aparar”. Buradaca, Azərbaycanda mövcud olan bir atalar sözü yada düşür: Qonağın ruzisi özündən qabaq gəlir”.

Qonaqpərvərlik adətlərində maraqlı məqamlardan biri də qonağın neçə gün qalması məsələsidir. Adətə görə qonağın üç günə qədər qalması xoş görülür. Xalq arasında bununla bağlı deyilir: “Qonaq birinci gün qızıldır, ikinci gün gümüşdür, üçüncü gün misdir, dördüncü gün pisdır”.

Hz. Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) Hədisi-Şəriflərindən, seçkinlərin məlumatlarından bəlli olur ki, İslamda da qonaqlıq müddəti üç gündür, yəni hər müsəlman ona gələn qonağı üç gün qonaqlamaqla mükəlləfdir. Bu müddət içərisində ev sahibi qonağın rahatlığı üçün əlindən gələni etməlidir. Xalq adətində olduğu kimi Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.v.)in buyuruqlarında da əgər qonaqlıq üç günü keçərsə ev sahibinin onu qonaq saxlaması münasib görülür. Buna görə də qonaq çalışmalıdır ki, ev sahibi ondan bezməsin. Bu xüsusda Hz. Rəsulullah (s.ə.v.)in bir Hədisi Şərifində buyurulur: “Allaha və axirət gününə inanan kimsə qonağına qulluq etsin. Qonağın ən yaxşısı bir gün bir gecə qalandır. Ümumiyyətlə, qonaqqalma üç gündür. Sonrası sədəqədir. Ev sahibi getmək təklif edincəyə qədər qonaq qalmaq halal deyildir.” Qonaq qalan adam da ev sahibinin vəziyyətini, onun məşğulluğunu nəzərə almalı, ona çətinlik yaratmamalıdır. Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) bu barədə belə buyurur: “Bir müsəlmanın, müsəlman qardaşının yanında onu günaha soxuncaya qədər qalması halal deyildir”. Əshab: “Ya Rəsulullah! Onu günaha necə soxar?” deyə soruşunca, Peyğəmbər (s.ə.s.): “Qonaqlayacaq imkanı olmayan bir kimsənin yanında qalmaqla” söyləmişdir.

Təbii ki, qonağın qalması onun ailəyə yaxınlıq dərəcəsiindən, ev sahibinin istəyindən, nə məqsədə gəlməsindən, ailəsi ilə birlikdə olması və digər amillərdən də asılıdır.

Bir qayda olaraq əvvəlcədən tanınmayan qonaqlar bir gün (bir gecə) qalardılar. Adətə görə, kənddə tanış olmayan adam gördükdə onun kimin qonağı olduğu soruşular və qonaqçısı olmayanlar evə dəvət edilərdilər. Yaşlılar söyləyirlər ki, keçmişdə kəndlərdə elə adamlar var idi ki, şərqarışanda (axşam qaranlıq düşəndə) onlar kənd meydanını, qəfələri gəzib qərib yolçunun olub olmaması ilə maraqlanırdılar. Xüsusən ilin soyuq aylarında uzaq kəndlərdən olan yolçuların gecə yola çıxmasına imkan verilməzdi, “gecənin keyrindəndirsə gündüzün şəri yaxşıdır” deyib, onları qonaq saxlayardılar.

Topladığımız materiallardan bunun sonrakı dövrlərdə də belə olduğu görünməkdədir. Amma bir maraqlı cəhət xüsusi vurğulanır. Kişi evdə olmadıqda da qonaq geri qaytarılmırdı. Evin xanımı qonağın yaşına, əgər məlumdursa kimliyinə uyğun olaraq yaxın kişi qohumlardan birinə sifariş göndərirdi ki, evə qonaq gəlib, gəl onunla həmsöhbət ol. Bunu bir neçə cəhətdən izah edirlər.

1. Evin xanımı cavan olduqda kişi qonaq evə girməz, haradasa gəzib-dolaşar

və ev sahibi qayıtdıqdan sonra gəlirdi. Bu isə el içərisində yaxşı qarşılanmazdı: “Filankəsin qonağı küçədə qalmışdı”- deyərdilər. Qohum kişilərin dəvət edilməsi bununla da əlaqələndirilirdi. Xanımı ilə gəlmiş qonağın bu baxımdan heç bir problemi yox idi. Kişisi səfərdə olan evə qonaq gəlirdisə belə qonaqlar ev sahibinin ən yaxın qohumları tərəfindən qonaqlanar və onlara daha da diqqətlə yanaşılırdı.

Qonağın qarşılanması ilə yanaşı süfrə mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Kimliyindən asılı olmayaraq qonağa ilk olaraq çay verildirdi. El arasında zarafatla deyirlər ki, iki çay bir çörəyi əvəz edir. Əslində, bu qonağın dincini alması və müəyyən xörəyin hazırlanması ilə əlaqədardır. Qonaqdan ac olduğunu, yemək yeyib-yeməyəcəyini soruşmaq ayıb hesab olunurdu. Yemək ortaya qoyulardı, ac və ya toxluğundan asılı olmayaraq ev sahibi qonağa yemək təklif edərdi və özü yeməyə başlayardı. Ev sahibi ilk başlasa da yeməyi gec bitirərdi. Süfrə nə qədər zəngin olsa da “kasıbın olanından” ifadəsi işlənərdi. Yəni, sən bundan da yüksəyinə layiqsən. Ərkana görə qonağın ayrıca olaraq yemək istəməsi, verilən yeməyi bəyənməməsi xoş qarşılanmazdı.

Gecədən keçmiş gələn qonağa yüngül yemək verərdilər. Çünki buna ayrıca yemək hazırlamağa vaxt olmurdu. Ona görə də el arasında deyirlər ki, vaxtsız gələn qonaq öz kisəsindən yeyər.

Tanış olmayan və təlaşlı qonaqdan öncə nə məqsədlə gəldiyi soruşulardı. Qonağın işi nə dərəcədə müşkül olsaydı ev sahibi ürək-dirək verər, “narahat olma, bir çarə tapacağıq” deyərdi. Bundan sonra qonaq nisbətən rahatlayardı. Adətə görə ailədə nə dərəcədə gərgin vəziyyət olsada qonaq diqqətdən yayınmamalı idi. Xalq arasında belə gərginliklə əlaqəli yaranmış bir deyim formalaşmışdır: “Yağışın yağması, arvadın doğması, qonağın gəlməsi”. Bu keçmiş dövr üçün ən gərgin vəziyyətlərdən biri olmaqla qonağın diqqətdən yayınmasına işarədir.

Maraqlı məqamlardan biri də qonağın minəyinə, şəxsi əşyalarına, gətirdiyi sovqata münasibətdir. İlk olaraq qonağın minəyi yerləşdirilir. Molla Nəsrəddinin lətifələrindən birində deyilir ki, molla küçədə tanımadığı bir adamı qonaq dəvət edir. Adam həyəətə daxil olandan sonra molladan soruşur ki, atımı hara bağlayım. Molla deyir “dilimə”. Bir atalar sözündə isə deyilir: “Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək”. Yəni o, qonaq gələrkən dəvəsi

həyətə yerləşdirilməlidir. Qonağın minəyi ilə bağlı bir maraqlı deyim də vardır: “Qonağın ağzına baxıb atına arpa verərlər”.

Qonağın yanında silahı varsa evə daxil olarkən onu ev sahibinə verir. Bu əminamanlığa, ev sahibinə etibar edildiyinə işarədir. Ev sahibi isə silahı qonağın qaldığı evə qoyur. Qonağın silahına kimsə toxuna bilməzdi.

Önəm verilən məsələlərdən biri də əvvəlcədən gediş-gəlişi olan qonağın gətirdiyi bağlama ilə əlaqəlidir. Adətə görə evdən kimsə ona toxunmazdı, qonaq özü bağlamayı açar və hər kəsə gətirdiyi hədiyyəni təqdim edərdi. Müvafiq olaraq belə qonaqlar yola salınarkən ona müxtəlif hədiyyələr verilərdi. Ümumiyyətlə, rəsmi qonaqlara hədiyyə verilməsi daha geniş yayılmışdır.

Xalq arasında qonaq gəlmə ilə yanaşı qonaq dəvət etmə adəti də vardır. Bu üç formada olmaqla müddətinə görə bir-birindən fərqlənirdi: 1. Kənarında yaşayan qohum, dost və tanışların dəvət edilməsi. Bu bir həftə və daha artıq davam etməklə müddət dəvət edilən tərəfindən müəyyən olunardı. Belə qonağı digər qohumlar da qonaq aparardılar 2. Ziyafət xarakteri daşıyan hər hansı məclis və mərasimə dəvət etmə. Bu bir neçə saata bitərdi. 3. Yeni ailə quranların, uzun müddətli səfərlərdən, qütbətdən qayıdanların və digər bu kimi səbəblərdən qonaq dəvət edilənlər. Bu da adətən günün ikinci yarısı və ya axşam edilir, məclis bir neçə saata başa çatırdı. Belə məclislərdə dəvət olunanlara müəyyən hədiyyə vermə (elarasında xələt vermə) adəti vardır.

Evi və həyəti qonağa cinsə görə evin ağsaqqalı və ya ağbirçəyi tanış edərdi. Qonaq cavan olduqda bu işi evdəki yaşına uyğunlardan biri yerinə yetirərdi.

Yuxarıda qismən bəhs etsək də süfrə təkçə yemək, tanış olmaq üçün deyil, o barış misalı, qan-qadanı aradan qaldırmaq, bəzi qaranlıq məqamları aydınlandırmaq kimi mənalar da daşımışdır. Naxçıvanda olduğu kimi Anadolunun Arazboyu yörələrinə də keçmişdə bir çox düşmənçiliklər (namus məsələləri istisna olmaqla) ağsaqqalların təşkil etdikləri “barış yeməyi” ilə aradan qaldırılmışdır. Hətta el arasında bir firik ifadə də formalaşmışdır: “Gəlin-gəlin mən ölüm barışın, küftə yeyin mən ölüm barışın”. Bu, barışıq süfrəsi açanın, hər iki tərəfə münasib, sonrakı gedişata cavabdeh olan insanın “mən ölümüdür”, kişi sözüdür, özgə el sözü ilə desək “xala-xala oyunu” deyil. Qonaqpərvərlik adətində önəmli məsələlərdən biri qonağın toxunulmazlığı

idi. Qonağın namusu, can güvənliyi ev sahibinin namusu, can güvənliyi sayılmışdır. Yazılı mənbələr, şifahi xalq yaradıcılığı ilə yanaşı topladığımız etnoqrafik materiallarda da kiminsə bilmədən düşmənin evinə qonaq gəldiyi, ev sahibinin onun kimliyini bilsə də üzə vurmada sūfrə açmasından, yedirib-çirib yola salmasından bəhs edilir. Söylənir ki, həmin adamlar evlərinə qayıdıb qonaqlandıqları ev sahibi ilə düşmənin olduqlarını öyrəndikdən sonra bölgənin tanınmış, sayılıb-seçilən adamlarından bir neçə nəfərlə birlikdə, xəbər vermədən həmin adamın evinə gəlmiş və onları öz evlərinə “barış sūfrəsinə” dəvət etmişlər. Beləcə, mövcud olan düşməncilik, narazılıq aradan qaldırılmışdır. Bütün bunların mayasında isə zəngin yeməklər deyil eyni sūfrə başında oturub kəsilmə çörək və yeyilən duz dayanmışdır.

Qonaq qəbul etmə, sūfrə açma bir çox məqamlarda böyük bəlaları sovuşdurmuş, məmləkətə barış gətirmişdir. Əlincəçay dərəsindən, Milax kəndindən topladığımız rəvayətlərdən birində deyilir ki, bir ordu başçısı bu dərəyə hücum etmək istəyir. Onun sərkərdələrindən biri deyir ki, burada çoxlu müqəddəs məqamlar, seçkin məzarları, Əhli-Beyitə bağlı seyid ailələri var, bu ərazidə qan tökmək bizə fayda verməz. Ordu başçısı razılaşır və deyir ki, soraqlaşılıb sənənlə birlikdə bu ərazidə hər kəsin hörmətlə yanaşdığı bir seyidə qonaq gedəcəyik, əgər o sūfrəyə mənim yemədiyim bir yemək qoysa sən deyəndir, əksinə olsa əmrim əmrdir. Libaslarını dəyişdikdən sonra öyrənirlər ki, Milax kəndində yaşayan Hacı Seyid Fəttah ağaya hər kəsin böyük inamı və sayqısı vardır. Milax kəndinə gəlib Seyidə qonaq olurlar. Sūfrəyə qoyulan yeməklərə baxan ordu başçısı orada qeyri-adi yemək olmadığını gördükdə başını tərpedir, sərkərdə təlaşa düşür. Bunu sezən Seyid Fəttah ağa deyir ki, sūfrəmiz zəngin olmasada onda sizin içmədiyiniz ayran və yemədiyiniz qatıq var. Onlar hər günorta ocağımıza gəlib sağılan dağ (ov) keçilərinin südündən hazırlanıb. Keçilər hələ də evimizin arxasındadırlar. Gördüklərindən heyrətlənən ordu başçısı hər şeyi Seyid Fəttah ağaya danışır və onun əlini öpərək oradan aralanır. Oxşar vəziyyətə Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində rast gəlirik. Elçi sifəti ilə Nüşabənin sarayına gələn İskəndəri tanıdığını bildiren Nüşabə ortalığa çoxsaylı ləziz yeməklərlə bərabər xuruş əvəzinə almaz, yaqut, dürr və s. daş-qaş qoydurur. İskəndər bunu görəncə deyir:

*Daş-qaş yeyilərmə, bu nə deməkdir?
Daşı da yeyərmə ağıllı insan?*¹²

Cavabında, Nüşabə bildirir ki, əgər yeyilməsi mümkün deyilsə ona aludə olmağa, onun üçün yurdlar yıxmağa, qan tökməyə, zəhmət çəkməyə dəyərmə? Məhz bu məclisdən sonra İskəndər Nüşabənin məmləkətinə, mülkünə toxunmayacağına fərman verir. Bu məclisdə süfrə mədəniyyəti ilə əlaqəli ciddi bir məqamla da qarşılaşırıq. Nüşabə məclisə verilən hər yeməkdən əvvəlcə özü dadırdı.¹³ Bu isə yeməklərə zəmanət, İskəndərə güvəncə idi. Tarixi mənbələrə, toplanmış etnoqrafik materiallara söykənərək demək olar ki, süfrə mədəniyyətində buna daim əməl edilmişdir. Adətə görə, ev sahibi bütün yeməklərdən yeməklə yanaşı o yeməyə hər kəsdən öncə başlayar və hamıdan sonra bitirərdi.

Qonaq olan məclislərdə süfrənin baş tərəfində evin ağsaqqalı və qonaq əyləşir. Qonaqlar çox olduqda onlar yaşa uyğun olaraq üz-üzə otururdular. Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, ənənəvi münasibətlərə uyğun olaraq qadın və kişilər eynü süfrə arxasında əyləşməzdilər.

Süfrə arxasında yeyənlərə baxmaq, kasıbçılıqdan, yaşamağın çətinliyindən söhbət açmaq, ev əhlinə hirsənmək, qonağı yersiz suallara tutmaq, qovğa çıxarmaq yolverilməz sayılırdı, El arasında belə hallarla bağlı bir deyim formalaşmışdır: “Bir tikə çörək verdi, onu da burnumuzdan gətirdi.” Məclisə tanış olmayan yemək verilmişsə ona ilk başlamaq məsləhət görülmür. Hoca Nəsrəddinin lətifələrindən birində deyilir ki, Molla bir evə qonaq gedir, ev sahibi süfrəyə bal və küncüd qoyur. Hoca düşünür ki, bunu necə yesin, amma çarə tapa bilmir. Evdəki uşağı yanına çağırır və yeməsini təklif edir. Uşaq barmağını bala batırıb sonra küncütə vurur. Hoca necə yeyildiyini bilincə uşağa deyir ki, səni çağırırlar. Buradaca, bir məqamı qeyd etməkdə fayda görürük. Nədənsə bizlər Hoca Nəsrəddin lətifələrinə tərbiyə, yaşam tərziini öyrənməkdən çox gülüş mənbəi kimi baxırıq? Məncə, bu lətifələrin müxtəlif yöndən öyrənilməsinə diqqət artırılmalıdır. Unutmayaq ki, bu məsələdə Avropa və qonşu xalqlar bizdən qabaqdadırlar.

Süfrə mədəniyyətinə görə ciddi əməl olunan şərtlərdən biri də yeməkdən əvvəl və sonra əllərin yuyulmasıdır. Bu məsələ o dərəcədə inkişaf etmişdir ki,

¹² Gencevi, a.g.e., s. 217.

¹³ Gencevi, a.g.e., s. 218.

hər evdə bu məqsədlə (əl yumaq üçün) saxlanılan aftafa-ləyən məclisə gətirilirdi. Yuxarıda, “İskəndərnamə”dən gətirdiyimiz nümunədə əlin müşk-əmbərlə yuyulduğu söylənilir. Yəqin ki, müşk və ənbər suyu nəzərdə tutulur. Beləliklə, dünyanın bir sıra qabaqcıl ölkələrində son dövrlərdə yeməklə bağlı təbliğ edilən qaydalar bizlərdə qədimdən mövcud olmuşdur. V.Qriqoryev 1833-cü ildə nəşr edilmiş kitabında Naxçıvanda yeməklərdən bəhs edərkən yazır ki, yerli əhali yeməkdən əvvəl və sonra əllərini yuyurlar, süfrə başında danışırlar.¹⁴ Rus məmuruna təəccüblü gələn bu hal Azərbaycan türkləri üçün min illər boyu qəbul edilmiş norma idi.

Qonaqpərvərlik adətində diqqət çəkən məqamlardan biri də qohum və qonşuların yardımlaşmasıdır. Hazırlığı olmayan birinə gözlənilmədən qonaq gəlirdisə qohumlar, xüsusən qonşular lazım olanları gətirirdilər. Bunu elə edərdilər ki, qonaq xəbər tutmasın. Bu qaydaya qonaqların yerləşdirilməsində də əməl olunardı.

Sonda bir məsələni qeyd etməkdə fayda görürük. Bu elmi toplantıda bir zamanlar tarixi-etnik baxımdan eyni coğrafiyada yerləşən qədim xalqımızın, türk mədəniyyətinin ortaq cəhətlərinin öyrənilməsinin önə çəkilməsi məsələsini alqışlayırıq və davamlı olmasını arzulayırıq.

¹⁴ **Васили Григорев. Статистическое описание Нахичеванской провинции.** СПб. 1833. s. 180.

Кайнакча

Васили Григорев. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб. 1833. s.180.

Çələbi Evliya. Səyahətnamə (Azərbaycan Tarixinə aid Seçmələr), Türk dilindən işləyən və şərhlərin müəllifi Seyidağa Onullahi. Bakı: Azərnəşr, 1997, s. 6-7, 11.

Kitabi Dədə Qorqud Dastanı, Bakı: Yazıçı, 1988, s. 265.

Mahmud Kaşğarlı. Divani Lügət-it-Türk. 4 ciltde, I cilt, Ankara, 1986, s. 598.

Məmmədhüseyn Şəhriyar, Seçilmiş Əsərləri, Bakı, 2004, s. 320.

Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 543.

Şirin Bünyadova. “Qonaqpərvərlik”, Azərbaycan Etnoqrafiyası üç cilddə, III cild, Bakı, 2007, s.143-168.

Yaqub Mahmudov. Səyyahlar Azərbaycana Gəlir. Bakı. Gənclik, 1977, s. 12.

NAXÇIVAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU FOLKLORUNDA ORTAQ TOY ADƏTLƏRİ

Reşad ZÜLFÜQAROV*

Özet

Türk xalqları yüz illər boyunca özlərinə xas mədəniyyət və dil yaratmışlar. Əsrlər keçdikdə həyatda baş verən dəyişikliklər dillərə də öz təsir göstərmişdir. Nəticədə türk xalqları arasında şivə fərqləri yaranmışdır. Toy adətləri türk mədəniyyətində ailənin formalaşmasında mühüm yerlərdən birini tutur. Bu gün Naxçıvan və Şərqi Anadolu folklorunda, dialekt və şivələrində toy adətləri ilə bağlı işlədilən xeyli sözlər mövcuddur. Belə sözlərin çoxu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastalarında, orta əsr türk xalqlarının ədəbiyyat və dillərində geniş işlənmişdir. Məlumdur ki, Naxçıvan və Şərqi Anadolu bölgəsi bir-birinə yaxın ərazilərdir. Buna görə də hər iki bölgədə yaşayan insanların həyatında, adət-ənənələrində, dialekt və şivələrində, folklorunda ciddi oxşarlıqlar var. Qeyd etmək lazımdır ki, adət və ənənələrlə bağlı sözlər bu sahə ilə bağlı termin sisteminin formalaşmasına imkan verir. İstər Naxçıvan dialekt və şivələrində, istərsə də Şərqi Anadolu şivələrində adət və ənənələrlə bağlı ifadələrin böyük bir hissəsini toy mərasimləri ilə bağlı kəlmələr təşkil edir.

Məqalədə Naxçıvan və Şərqi Anadolu dialekti və şivələrində toy adətləri ilə bağlı işlədilən bir sıra terminlərdən bəhs olunur. Müəllif Naxçıvan və Türkiyə dialekti və şivələrində toy adətləri bağlı işlədilən sözləri başqa türk dillərinin dialektləri və qədim türkdilli yazılı abidələrlə müqayisəli təhlil etmişdir. Göstərilmişdir ki, bu sözlərin əksəriyyəti qədim türkdilli yazılı abidələr və başqa türk dillərinin dialektlərində mövcuddur. Bütün bu sözlər

* Doç.Dr., Azərbaycan Milli İmlər Akademisi Nahçıvan Bölümü, ilmi katib. zulfuqarov_1981@mail.ru

türk dillərinin və onların dialektlərinin ən qədim dövrlərdən mövcud olduğunu sübut edir.

Açar Sözlər: Naxçıvan, Türkiyə, Şərqi Anadolu, dialektlər, qədim yazılı abidələr

WEDDING TRADITIONS USED IN NAKHCHIVAN AND EASTERN ANATOLIA

Abstract

Along the centuries Turkic people have created an excellent culture and language belonging to themselves. Centuries passed there many changes happened in the life and all these facts also influence the language. Some accent difference happened among the Turkic people. Among the Turkic people wedding traditions take an important part in forming family life. Contemporary many words connected with wedding traditions exist in the folklore, dialect and accents of Nakhchivan and Eastern Anatolia. So words are widely used in “Kitabi-Dada Gorgud” epos, Middle Ages Turkic written monuments and language. It is clear that the territories of Nakhchivan and Eastern Anatolia are very closed. Due to this there are many serious same features in the life of the people of the both region also their traditions, dialect and accents, folklore. we must note that the terms connected with traditions give chance to form the term system connected with this science field. Majority of the words connected with tradition in Nakhchivan and Eastern Anatolia are widely connected with wedding ceremony.

The article dealt with about some terms of wedding traditions used in the dialects and accents of Nakhchivan and Eastern Anatolia. In here the author has been comparative and investigated the terms of wedding traditions used in Nakhchivan and Eastern Anatolia dialects with the other Turkish dialects and ancient Turkish written monuments. It is showed that majority of these terms exist in ancient Turkish written monuments and the other Turkish dialects. And all these terms is proved that Turkish languages and their dialects have existed from the earliest history.

Key Words: Nakhchivan, Turkey, Eastern Anatolia, dialects, ancient written monuments

Tarix və insanlığın doğuluşundan türklər bir xalq olaraq mövcud olmuşlar. Yüz illər boyunca özlərinə aid və bütün insanlığa örnək ola biləcək bir mədəniyyət, dil yaratmışlar. Şübhəsiz ki, bugünkü türk ədəbi dilləri erkən çağlarda dialekt və şivələr şəklində var olmuşlar. Yüz illər keçdikcə həyatda baş verən sürətli dəyişikliklər dillərində inkişaf edərək fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Toy adətləri türk mədəniyyətində ailənin formalaşmasında mühüm yerlərdən birini tutur. Bu gün Naxçıvan və Türkiyə folklorunda, dialekt və şivələrində toy adətləri ilə bağlı işlədilən xeyli sözlər mövcuddur. Bu dialekt və şivələrdə türk xalqlarının, özəlliklə oğuz türklərinin uzun əsrlərdən boyunca istifadə etdikləri çox sayda kəlimənin mövcudluğunu görməkdəyik. Bu sözlərin bəziləri çağdaş türk dillərinin çoxunda indi də istifadə olunmaqdadır. Belə sözlərin çoxu “Kitabi Dədə Qorqud” dastalarında, orta əsr türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan və türkiyə ədəbiyyatında geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Məqələmizdə Naxçıvan və Türkiyə folklorunda, dialekt və şivələrində toy adətləri ilə bağlı işlədilən belə sözlərdən müqayisəli şəkildə geniş bəhs olunacaqdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının özünə xas adət-ənənəsi vardır. Bu ənənələr yüz illərin qarışıq və çətin sınağından çıxaraq günümüzədək varlığını sürdürə bilmişdir. Şübhə yox ki, adət və ənənələr müəyyən adlarla adlandırılır və sonuc etibarlı ilə bu sahə ilə bağlı termin sisteminin formalaşmasına şans yaradır. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizin müəyyən bir qatını da adət və ənənələrlə bağlı terminlər təşkil etməkdədir. İstər Naxçıvan dialekt və şivələrində, istərsə də Türkiyə şivələrində adət və ənənələrlə bağlı terminlərin böyük bir hissəsini toy, yas mərasimləri ilə bağlı kəlmələr təşkil edir ki, onlar arasında ən zəngin olanı nişan və toy adətləri ilə əlaqəli terminlərdir. Nişan və toy adətləri ilə bağlı terminlər əsasən aşağıdakılardır.

Ərgən // əryən // əriyən – Evlənmə vaxtı çatan gənc oğlan və ya qız. **Məs.:** *Dedim, ay arvat, day bizim bı oğlan ergendi evləndirəy (Kır.).*

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində bu termin fərqli fonetik tərkibdə, lakin eyni anlamda işlədilməkdədir: Çənbərək şivələrində eriyən (Kərimov, 2004: 353), Zəngilan, Qazax, Şəki dialektlərində əryən (Behbudov, 1966: 97; Cəfərli, 1961: 244; İslamov, 1968:177), Tovuz, Salyan şivələrində

əriyən // əryən // ərgən (Vəliyev, 2005: 220), Ağdam, Zəngilan, Kəlbəcər, Bərdə şivələrində ərgən (Vəliyev, 2005: 176) şəklində var olmaqdadır. Bu sözə yaxın anlamlı (sinonim olaraq) kəlmə olaraq Ordubad və Culfa şivələrində “*subay, yeniyetmə, bığı təzə tərriyən*” kimi kəlmələr də işlədilir.

Ərgən // əryən sözü morfoloji baxımdan düzəltmə sifətdir. Sözü kökü ər – igid, kişi, ailə başçısı, – gən // yən söz düzəldici şəkilçiləri isə fellərdən sifət düzəldən – kən leksik şəkilçisinin fonetik variantıdır. Demək, ərgən sözü – kişiləşən, igidləşən, böyüyən mənasında işlədilməkdədir. *Ərgən* sözü Türkiyə Türkcəsinin Niğdə şivəsində *ergen* (Caferoğlu, 1994: 219) – evlənməyən kimsə, bekar (subay – R.Z.); Eskişehir, Bolu şivələrində *ergen* (Caferoğlu, 1995: 239), Ərzurum dialekt və şivələrində *ergen* (Gemalmaz, 1995: 97), Şərqi Türkiyə Uyğur şivələrində *arkin* – özgür, bekar (*azad, subay* – R.Z.) (Erkin, 2008: 449), Kaşğarlı Mahmudun “*Divanü-Luğat-İt-Türk*” əsərində *erinqen* (Kaşğarlı, 2006: 190) şəklində tamamilən eyni anlamda işlədilməkdədir.

Ərgənniy // ərgənnix’ (ə.k.k.) – Subay oğlana sevdiyi qız və ya qardaşları tərəfindən verilən hədiyyə. ***Məs.: Bizzərdə belə adət var yekə qardaş evdən ayrılanda xırda, həm də subay qardaşa pay və:ləer, bına ərgənniy de:rix’ (Üst.)***

Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində ərgənniyh (Cəfərli, 1961: 221) şəklində eyni mənada mövcuddur. *Ərgənniy//ərgənnix’* kəlməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da eyni şəkildə və “nişanlı qızın öz nişanlığına hədiyyə göndərməsi” (Zeynalov, Əlizadə, 1998:164) mənasında işlədilmişdir. –Adaxlısından ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi (Zeynalov, Əlizadə, 1998: 52). Bu nümunədən də aydın olur ki, Ordubad və Culfa dialekt və şivələrində işlədilən bu termin ən qədim türkmənşəli sözdür. *Ərgənniy//ərgənnix’* sözü də quruluşca düzəltmə olub –ər kökü və –gən (kən), – *niy//nix* (lik) fel və sifətlərdən yeni söz yaradan şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gəlmişdir.

Deyihli (ə.k.k.) – 1. İki ailə arasında övladları (oğlan və qız) kiçik olarkən gələcəkdə evlənmələri arzusu ilə anlaşma; 2. Nişanlı qız. ***Məs.: Məmmədin qızı deyihlidi (nişanlıdı) (Xoş.)*** Dialektoloji lüğətlərdə *deyihli* (Gəncə)//*de:hli* (Qazax) “uşaqlıqdan adaxlanmış qız və oğlan” (Cəfərli, 1961: 178), Qazax dialektində eyni zamanda “nişanlı” (Cəfərli, 1961: 129) mənalarında

işlədilməkdədir. Bunu söyləmək gərək ki, deyix’li sözünün birinci mənasına yaxın mənalı olaraq Culfa rayonu şivələrində göbex’kəsmə // beşix’kəsmə sözü də işlədilir ki, bu sözlərin də tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır. Belə ki, “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlinən beşik gərtmə //yavuqlu kəlmələri Naxçıvan dialekt və şivələrində var olan deyix’li kəlməsinin birinci və ikinci mənalılarına tam uyğundur. – Bəylər, Allah Taala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun, mənim qızım Baybura bəyin oğluna beşix’ gərtmə yavuqlu olsun – dedi (Zeynalov, Əlizadə, 1988: 43). Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində göbəx’kəsmə sözüne “eyni gündə doğulan oğlan və qızın deyiklənməsi” (Şirəliyev, 1962: 275) mənasında rast gəlinir.

Ədaxlı // adaxlı (ək.k.) – Nişanlı qız və ya oğlan. **Məs.: *Bı qız bizim oğlə:n edexlısıdı (Nüs.)***. En əski türkkökənli kəlimə olan adaxlı (adahlı, yavuklu) sözü “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında da eyni fonetik quruluş və mənada mövcuddur: – Adaxlısın ayırıklar alarkən tutub alan... (Zeynalov, Əlizadə, 1988: 147). Türkiyə Türkcəsinin Erzurum eli şivələrində bu mənada beşiyhkertmə (Gemalmaz, 1995: 42), Elazığ və yörəsi şivələrində dilbağı (Gülensoy, 1994: 233) kəlmələri var olmaqdadır. Adaxlı sözü quruluşca düzəltmə olub türk dillərində mövcud olan adax “ilk addım, ilk yeriş” kökü və – lı adlardan sifət düzəldən şəkilçinin iştirakı ilə yaranmaqla etimoloji baxımdan “ilk doğuluşundaca bağlanan” mənası ifadə etməkdədir. Bələ ki, Qərbi Azərbaycan dialektlərində adax (Ələkbərli, 2009: 7) sözü “uşağın ilk addımı, ilk yerışı” anlamında işlədilmişdir.

Bəlgə //bəlyə (ək.k.) – Oğlan evindən qıza verilən əşyalar. – **Məs.: *Bıralarda adətdi nişannan əvvəl qıza bəlgə aparallar (Sal.)***.

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də bu söz eyni və ya yaxın fonetik quruluşda, lakin əsasən eyni mənada işlənməkdədir. Belə ki, Kəlbəcər şivəsində bəlyə (Cəfərli, 6, s. 70), Şəki dialektində bəliyə (İslamov, 1968: 236), Gəncə, Kürdəmir, Oğuz, Zəngilan dialekt və şivələrində bəlgə (Behbudov, 1966:70, 200) və s.

Duvəx//duvaxqapba (ək.k.)// boygörümü// boygörüncəyi//duvax (Cul.) – I. “Gəlini görmək istəyən yaxın qohumların gəlinə bağışladığı hədiyyə”. II. Gərdək gecəsinin ertəsi gün oğlan evində olan yığıncaq. **Məs.: *Böyünnərisi səfiyə:n gəlini:n boygörüncəyidi (Göy.)***.

Bu söz boygörmə (Şirəliyev, 1962: 85) şəklində Naxçıvan dialektində “gəlinin görüşünə getmək”, Naxçıvan və Basarkeçər şivələrində I. Toydan sonra təzə gelini görmək (Naxçıvan) II. Təzə gəlinə toy sonrası verilən hədiyyə (Basarkeçər), boygörməsi Qazax, Gədəbəy, Daşkəsəndə boygörmənin hər iki mənasında, boygöruncəyi (Sadıqov, 1963: 58-59) şəklində Ağdam, Bərdə, Kürdəmir, Şuşa bölgələrində eyni mənada var olmaqdadır. Şəki dialektində üzgöruncəyi (İslamov, 1968: 258) “toy günün ertəsi gün oğlan evində gəlini görmək üçün olan yığıncaq, şənlik” mənasında izah edilmişdir. Culfa şivələrində bu mənada əsasən duvax //duvağ //duvaxqapba //duvaxqapdı kimi sözlər də işlədilir. Bu fonetik varianta Ordubad dialektində duvəğqəpdi //duvəxqəpbə, Azərbaycan dilinin Şahbuz, Babək, Şərur şivələrində duvax//duvaxqapba kimi rast gəlinməkdədir. Basarkeçər, Zəngilan, Cəbrayıl şivələrində duaxqapba (Vəliyev, 2005: 155) şəklində eyni mənada işlədilir. Türkiyə Türkcəsinin Malatya şivəsində bu anlamda doah (Caferoğlu, 1994: 274), Zonguldağ və Bartın şivələrində duvağ (Eren, 1997: 184), Urfa Mərkəz şivələrində isə yüz görümlüyü (Özçelik, 1997: 271) kəlmələri işlənməkdədir. *Qərdəşlix//qardaşlix*–”bəyin sağdış-solduşu “. Bu termin Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində (Şirəliyev, Rüstəmov, 1967: 218) də eyni mənada işlənməkdədir. Dizdayağı// dizdəyəği (ə.k.k.) – “Gəlinin gelişine qayınata və qayınananın verdiyi hədiyyə”. **Məs.:** *Geli:n evə təzə gələndə u:n yengəsi diyər gəlin otumur axı, unda qəynana, qəynata una dizdayağı verər (Sal.)*. Ağdaş keçid şivələrində duze:ği (Vəliyev, 2005: 44) sözü “gəlinin qonaq çağırılması zamanı həyəətə ilk dəfə girərkən verilən hədiyyə” mənasında işlənməkdədir.

Yengə (ə.k.k.) – “Gəlini oğlan evinə gətirən əsasən yaşlı qadın”. **Məs.:** *Yegə:n həməşən yaxın qohumnan xaladan, bibidən qoyullar (Qaz.)*.

Dialektoloji ədəbiyyatlarda bu sözün iki mənasının işləndiyini görürük:

1. Qardaş, əmi və ya dayı arvadı; 2. Toyda gəlini oğlan evinə aparən yaşlı qadın (Vəliyev, 2005: 184, 219, 246). Ordubad dialekti və Culfa şivələrində sözünün ikinci mənada işlənməsi daha geniş yayılmışdır. Yenge sözü ən qədim türkkökənli sözlərimizdən biri olub bir çox türk dillərində, eyni zamanda bəzi qədim yazılı abidələrdə də işlədilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında yenge “qadınlardan gülüş doğuranların taxma adı olaraq

işlədilmişdir. – Məgər Qısırca yengə deyirlərdi bir xatun vardı... – Qısırca yengə durdu, aydır (Zeynalov, Əlizadə, 1988: 63).

Çağdaş Türkiyə Türkcəsi və “İbni-Mühənnə lüğətində” (Battal, 1997: 89) və Orxon yazılarında yenge (Tekin, 2010: 176) sözü “böyük qardaşın həyat yoldaşı” anlamında işlədilməkdədir.

Giyəv//yezne//kürəkən (Ord., Cul.) – “Kürəkən”. Məs.: Giyev bizzerde bacı:n eridir. Una yezne, kürekende de:riy (Lək.). Bu söz Ordubad dialektində yezne // giyev şəklində “bacının həyat yoldaşı”; “ailə qızının nişanlısı”, (Həməzəyev, 1959: 55) mənalarında işlənmişdir. M.İslamov Şəki dialektində bu terminə paralel olaraq “göy” kəlməsinin işləndiyini göstərmişdir. O yazır ki: “Göy sözünün fərqli fonetik quruluşlard bütün türk dillərində rastlaşmaq mümkündür” (İslamov, 1968: 183). Bu söz qədim yazılı abidələrimizdə və türk dili dialektlərində də fərqli fonetik quruluşlarda, lakin eyni mənalarda işlədilməkdədir. Məs.: Bu söz çağdaş Türkiyə Türkcəsinin Ərzurum şivələrində güvey (Gemalmaz, 1995: 232), Zonquldağ və Bartın şivələrində guvey (Eren, 1997: 186), “İbni-Mühənnə lüğətində” güyeg (Battal, 1997: 32) şəklində eyni anlamda mövcuddur.

Sonda deyə bilərik ki, türk xalqlarının tarixi və dili qədər onların dialektlərinin də tarixi və dili qədim və zəngindir. Eyni zamanda dialektlərdə işlədilən və qədim türk mədəniyyətini özündə əksətdirən minlərlə adət-ənənələrlə bağlı dialekt terminləri də türk xalqlarının ən qədim zamanlardan günümüzədək keçdiyi şanlı tarix yolunu aydınlatmaqdadır. Bu terminlərin araşdırılaraq yenidən gündəmə gətirilməsi türk mədəniyyətinin dünyanın ən qədim və zəngin mədəniyyəti olduğunu deməyə imkan vermiş və bundan sonra da imkan verəcəkdir. Qısaca bir məqalədə bu terminlərin hamısının anlamını vermək, dilçilik baxımından araşdırmaq təbii bir az çətindir. Buna görə də məqalədə adət-ənənələrimizlə bağlı terminlərin bir neçəsindən bəhs etməklə kifayətləndik. İnşallah gələcək araşdırmalarımızda bu yöndəki təhlil və qənaətlərimizi davam etdirəcəyik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 374 s.
2. Battal A. “İbni-Mühenna lüğəti”, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997, 232 s.
3. Behbudov S. Azərbaycan dilinin Zəngilan rayon şivələri: yayımlanmamış nam.dis., Bakı, 1966, 407 s.
4. Caferoğlu A. Anadolu ağızlarından derlemeler. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 271 s.
5. Caferoğlu A. Anadolu illeri ağızlarından derlemeler. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 288 s.
6. Cəfərli Ə. Azərbaycan dilinin Qazax dialekti: yayımlanmamış nam. dis. Bakı, 1961, 444 s.
7. Eren E. Zonguldak-Bartın-Karabük illeri ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997.
8. Erkin E. Doğu Türkiстан Uygur ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008, 519 s.
9. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. 1-ci kitab, İrəvan çuxuru, Bakı, “Ağrıdağ” nəşriyyatı, 2009, 192 s.
10. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
11. Gülensoy T., Buran A. Elazığ yöresi ağızlarından derlemeler. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 239 s.
12. Həmzəyev T. Ordubad dialekti. yayımlanmamış nam. dis., Bakı, 1959, 506 s.
13. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa (Şəki)dialekti, Bakı: MEA nəşriyyatı, 1968, 275 s.

14. Kaşgarlı M. "Divani lüğət-it-türk". Ankara: Türk Dil Kurumu, IV c. 2006, 452 s.
15. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri, Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
16. Özçelik S. Urfa Merkez ağzı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997, 271 s.
17. Sadıqov T. Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri: nam.dis., Bakı, 1963, 370 s.
18. Şirəliyev M. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 327 s.
19. Şirəliyev M., Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı: AMEA nəşriyyatı, 1967, 281 s.
20. Tekin T. Orhon yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 201 s.
21. Vəliyev Ə. Azərbaycan dialektlərinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 333 s.
22. Zeynalov F., Əlizadə S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

**TÜRK KÜLTÜRÜNÜN TÜRKİSTAN'DAN ANADOLU'YA
TAŞINMASINMASINDA ORTA ARAS HAVZASININ ROLÜ VE
ÖNEMİ; ORTA ARAS HAVZASI VE TÜRKLERDE DEFİN
MERASİMLERİ**

Abdullah KAYA*

Özet

Orta Aras Havzası, özellikle Ermenistan, Azerbaycan (Nahçıvan), Iğdır, Kars ve Kağızman topraklarını içerisine alan geniş bir bölgedir. Bölgenin en önemli akarsuyu ise havzaya da adını veren *Aras Nehri*'dir. Yerleşim yerleri eskiden daha çok nehir kıyılarında kurulduğu için bu bölgede geçmişten günümüze çok sayıda devlet ve beylikler kurulmuştur. Orta Aras Havzası'nda inşa edilmiş olan kervansaray, kale, cami ve su kanalları gibi yapılar bu havzanın önemini bize daha açık bir şekilde ifade etmektedir. Orta Aras Havzası stratejik konumu itibarıyla Türkistan ile Anadolu arasında geçiş güzergâhı olan tampon bir bölge konumundaydı.

Orta Aras Havzası'nda yer alan bölgenin en önemli akarsuyu yukarıda da belirttiğimiz gibi *Aras Nehri*'dir. Bölgede nehre paralel olarak uzanan yollar ise geçmişten günümüze Anadolu içlerine kadar uzan en eski ulaşım ağlarıdır. Bu yollar Orta Aras Havzası ile Anadolu arasında kültürel ve ekonomik açıdan değerini eski çağlardan günümüze her dönem muhafaza etmiştir. Ortaçağlara geldiğimizde ise dünya tarihinin en mühim yollarından birisi olan İpek Yolu'nun Orta Aras Havzası'ndan geçtiğini görmekteyiz. Orta Aras Havzası, İpek Yolu güzergâhında bulunduğu konumu itibarıyla ekonominin yanı sıra aynı zamanda kültürel bir köprü görevi üstlenmişti. Kültürün içerisinde yer alan din, bilim, teknoloji, sanat gibi birçok farklı unsurun başka bölgelerde yayılmasında yolların önemi oldukça fazladır. Asli görevi ticaret ve ulaşım

* Doç.Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, zaravi58@hotmail.com

olan bu yollar ticari ilişkiler sayesinde sadece emtia değil manevi kültür unsurlarını da ticaret yapılan bölgeler arasında taşımıştır.

Biz bu çalışmamızda Anadolu’da oluşan Türk kültüründe Orta Aras havzasının önemini defin merasimleri örneğiyle açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Orta Aras, İpek Yolu, Türk Kültürü, Aras Nehri, Anadolu

**THE ROLE AND THE IMPORTANCE OF CENTAL ARAS BASIN
TRANSFERING THE TURKISH CULTURE FROM TURKISTAN TO
ANATOLIA: *THE CENTRAL ARAS BASIN AND FUNERAL
CEREMONIES IN TURKS***

Abstract

The Central Aras Basin is a wide region that includes the lands of Armenia, Azerbaijan (Nakhichevan), Iğdır, Kars and Kağızman. The most important river in the region is the Aras River which gives its name to the basin. Since the settlements were formerly built on river banks, a large number of states and seigniories were established in the region from past to present. Buildings such as caravansary, castle, mosque and water channels built in the Central Aras Basin clearly express the significance of this basin. The Central Aras Basin was a buffer zone with a transition route between Turkistan and Anatolia due to its strategic location.

The most important river of the region in the Middle Aras Basin is the Aras River as we have mentioned above. The roads that run parallel to the region are the oldest transportation networks that stretch from past to present throughout Anatolia. These roads have preserved termly the cultural and economic value of the Middle Aras Basin and Anatolia from ancient times to the present day. When we arrive in the Middle Ages, we see that the Silk Road, one of the most important roads in world history, passes through the Middle Aras Basin. Middle Aras Basin, due to its position on the route of the Silk Road, was a cultural bridge as well as the economy. The significance of roads is quite high spreading many different factors such as religion, science, technology, art, which are included in culture, to other regions. These roads the primary function of which is trade and transportation have transported not just commodities but also spiritual cultural elements among the trading territories under favor of commercial relations. In this study, we will try to explain the importance of the Central Aras Basin in Turkish culture, which is formed in Anatolia, with the example of funeral ceremonies.

Key Words: the Central Aras, Silk Road, Turkish Culture, Aras River, Anatolia

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinde de belirtildiği gibi ölüm her canlının karşılaştığı yahut karşılaşıacağı bir olaydır. İnsanlığın başlangıcından günümüze yakınları ölenler, ölenin arkasından içinde bulunduğu kültürün gerektirdiği biçimde farklı davranışlar sergilemişlerdir. Bu davranışlar diğer milletlerde olduğu gibi Türklerde de süregelen devamlılık arz etmiştir. Bu bağlamda Türk defin geleneklerinin daha iyi kavranması ve sürekliliğinin vurgulanması için konu çalışmamızda İslam öncesi ve sonrası olarak iki başlık altında ele alınmıştır.

Türklerin İslam Öncesi Defin Gelenekleri

Eski Türklerde defin merasimlerinin başlangıç noktası ölen kişinin çadırıydı. Bu konu hakkındaki ilk yazılı bilgiler 453 yılında ölen Batı Hun kağanı Atilla'nın defin merasimine aittir. Jordanes'in verdiği bilgiye göre Atilla'nın defin merasiminde naaş, ordugâhının ortasına kurulan ipek bir çadıra konulmuştur. Bu çadırın etrafında toplanan halk saçlarını kesmiş ve yüzlerini bıçakla çizmişlerdir (Jordanes 1915: 123-125).

Kurgan kazılarında ele geçen arkeolojik buluntular, yukarda bahsettiğimiz defin merasiminin benzerlerinin Asya'da yaşayan diğer Hun boy ve topluluklarında da mevcut olduğunu göstermektedir. Elimizdeki bilgilere göre, Hunların mezar yapıları olan kurganlara ölüyle beraber ölenin silahları, at koşum takımları ve kullandığı eşyalarının bir kısmı gömülmektedir. Bazı kurganlarda ele geçen kesilmiş saç örgüleri, yukarıda tanımlanan defin merasimindeki birçok uygulamanın Asya Hunlarında da var olduğunu gösteren örneklerden sadece biridir. Ayrıca ölen kişinin kurban edilen atlarının kurganın dışına veya yakınlarında bir çukura gömüldüğü bilinmektedir (İnan 1987: 487-499; Yazar 1999: 419).

Benzer bilgiler Göktürklerle ilgili olarak Çin kaynakları tarafından verilmektedir. Bu anlatılara göre Göktürklerden biri öldüğünde; "*cesedi çadırın içine koyarlar, oğulları, torunları bütün akrabaları kadın-erkek hepsi koyun ve at keserler, çadırın önünde bıçakla yüzlerini keserek ağlarlar. (Çizilen yerlerden) kan ve gözyaşı birlikte akar, bunu yedi kere yaparlardı* (Taşağıl 1995: 3, 98).

Çin kaynakları tarafından verilen bu bilgiler Göktürk dönemine ait yazıtlarda geçen ifadelerle doğrulanmaktadır. Yazıtlarda ölümün yarattığı üzüntü “*gözden yaş gelerek, etten (?) gönülden feryat gelerek yanıp yakıldım. Çok fazla yaslandım*” şeklinde ifade edilmiş, ayrıca vücudun uzuvlarına yapılan fiziki müdahaleler “*bunca kavimler saçlarını kulaklarını kestiler*” şeklinde belirtilmiştir. Yazıtlarda geçen ifadelere göre biri ölüm, diğeri ise defin tarihinde olmak üzere iki merasim tertip edilmektedir (Orkun 1986: 52-53, 70; Yazar 2014a: 136).

Yukarıda verilen bilgilerde ayrıntı olmamakla birlikte defin merasimlerinin ana evreleri tanımlanmaktadır. Bu metinlerden yola çıkarak ve daha sonraki metinlerle bu anlatıları tamamlayarak genel bir defin merasimi tasviri yapmak mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla defin merasiminin ilk aşamasını yas adını verdiğimiz evre oluşturmaktadır. Yasın ölüm olayından hemen sonra başlayıp definden sonra da devam eden bir süreçtir. Ölümün gerçekleştiği ağıt adını verdiğimiz sesli olan gösterilerle duyurulmaktadır. Feryat ve figan etmek, ağlamak, yanıp yakılmak, haykırmak, bağrışmak veya dövünmek, bunlarla birlikte giysi parçalamak, giysi atmak, vücudu yaralamak veya matem elbisesi giymek gibi davranışların bütününe ifade eden ağıt, defin merasimi süresince devam etmektedir. Bazı farklı uygulamalar olmakla birlikte ağıt, acıyı ifade etmenin yanı sıra bir görev hatta sosyal bir gösteri olarak ortaya çıkmaktadır (Yazar 2014a: 136).

Dede Korkut Kitabı'nda, “*İç Oğuz'a Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü*” ve “*Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek*” adlı iki hikâyede geçen bilgiler Hun ve Göktürk dönemlerindeki defin anlatılarıyla uyumlu olup yasla ilgili temel bilgileri içermektedir.

“*Beyrek'in babasına anasına haber oldu. Ağ ıvi işiğinde şiven kopdı. Kaza benzer kızı gelini ağ çıkardı, kara geydi. Ak boz atınun kuyruğunu kesdiler. Kırk elli yiğit kara geyüp gök sarındılar. Kazan Bige geldiler. Sarıkların yire urdılar. Beyrek diyü çok ağladılar*” (Ergin 1994: 248-249).

“*Beğreğin babası kaba saruk götürüp yire çaldı, tartdı yakasın yırttı, oğul oğul diyüben böğürdü zarılık kıldı. Ağ pürçeklü anası buldur buldur ağladı gözünün yaşın dökti, acı tırnak ağ yüzüne aldı çaldı, al yavaşını tarttı, kargu gibi kara saçını yoldı, ağlayubani sıkılayubani ivine*”

geldi. Bay Püre Bigün dünlüğü altın ban evine şiven girdi. Kızı, gelini kah kah gülmez oldı, kızıl kına ağ eline yakmaz oldı. Yedi kız kardaşı ağ çı-kardılar, kara tonlar geydiler, vay bigüm kartaş muradına maksudına iremeyen yalunuz kardaş diyüp ağlaştılar, böğrişdiler. Beğreğin yavuk-lusuna haber oldı, Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkardı güz al-ması gibi al yanağını tartdı yırttı” (Ergin 1994: 130-131).

Yukarıda verilen metinlerden ilkinde ölüm haberinin alınmasından sonra yapılan ilk gösteri şivan koparmak (bağrısmak, feryad-figan etmek), ak çıkarpıp kara giymek ve at kuyruğu kesmek şeklinde ifade edilmiştir. İkinci metine göre ise; ölüm haberine karşı duyulan tepki sarık atmak, giysi parçalamak ve feryat-figan etmek şeklinde başlamış, yüz yırtmak ve saç yolarak bedene zarar vermek şeklinde devam etmiştir. Kaynaklarda bu gösterilerin belirli bir sıra içinde yapıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Olasılıkla bu eylemler o anki ruh hali içerisinde kendiliğinden gelişmektedir (Yazar 2014a: 136).

Türklerin İslam öncesi defin merasimlerinde yas gösterileri, ölüm haberinin duyulmasıyla başlamakta, ölü çadırı kurulduktan sonra gösteriler bu çadırın çevresinde devam etmektedir. Bu bağlamda Türklerin İslam öncesi defin geleneklerinde ölü için çadır kurulması veya ölü'nün çadıra konulması defin merasimlerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Gösterilere daha sonra mezar çevresinde de devam edilmektedir (Yazar 2014a: 139).

Naaşın çadıra konulması ve merasimlerin çadırın etrafında gerçekleştirilmesi çadıra yüklenen sembolik değerle ilişkili olmalıdır. Göktürkler çadırı göğün simgesi olarak algılamış, çadırı gökle ilgili bir mekân olarak düşünmüşlerdir. Bu durum bize çadırın Türk toplum hayatında oynadığı rolün önemini anlatmaktadır. Türklerde öldükten sonraki hayatında tıpkı bu dünya hayatı gibi çadır içerisinde geçeceğine dair bir inanç vardı. Cenaze çadırının önüne gelen insanların ilk törenleri burada gerçekleştirmeleri ve çadırın çevresinde at koşturmaları dini ve geleneksel anlamlar ifade ettiği gibi, ölen ruhun göğe yükselmesine yardımcı olmak gibi kozmik bir anlamı da vardır. Cenaze merasimlerinde yapılan ritüellerin başlıca amacı ölen insanın ruhunu teskin etmek onun hoşnutluğunu kazanmaktır. Aslında bu düşünce ve gelenekler ölen-den ziyade yaşayanların hayatına yön vermeyi amaçlamaktaydı (Yazar 1999: 420; Onay 2013: 479-490).

Türklerin İslam Sonrası Defin Gelenekleri

İslam'ın Türkler tarafından kabul edilmesi sosyal hayatlarında önemli değişikliklerin yaşandığı bir süreci başlatmıştır. Sosyal hayatın bir parçası olan defin merasimleri de bu bağlamlarda değişime uğramıştır. Türklerin İslam'ı kabullerinden sonraki defin merasimlerine ait ilk bilgiler Selçuklu dönemine aittir. Sultan Tuğrul'un ölüm haberi alındığında (öl. 1063) emirler ve hacibler elbiselerini yırtmak istemişlerdir. Alp Arslan'ın öldüğünde kız kardeşi Arslan Hatun cariyelerinin saçlarını kestirmiş, kendi saçını da kesmek istemiştir. Vezir Amidü'l-Mülk'ün ölümünde yakınları bağırsa çağrıya ağlamışlar, saçlarını açıp toprak serpmişlerdir. Sultan Melikşah'ın oğlu Davud'un ölümünde (öl. 1081) hizmetliler atların alınlarındaki kâkülleri ve kuyruklarını kesmiş, eyerlerini ters çevirmiş, üzerlerine karalar sürmüşler ve atlara kara örtüler giydirmişlerdir. Halk da yedi gün boyunca bu yasa iştirak etmiştir. Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Cemalü'l Mülk'un naaşını gören annesi feryat etmiş ve başına toprak savurmuştur. Yoldaşları ve gulamları saçlarını ve atlarının kuyruklarını keserek otağın önüne koymuşlardır. Diğer oğlu Ahmed, 1089 yılında Merv'de vefat ettiğinde halk yas tutmak için ata binmemiş ve kadınlar sokaklarda feryat-figan etmişlerdir. Bu babta Melikşah döneminde yaşanan bir örnekte Sultanın Belh şehrindeki kardeşi Ayaz'ın vefatıyla ilgilidir. Kardeşi ölünce Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan'a “*Kardeşinin ölümü için kara elbiseler giyip, hüznün göster, sevinç gösterme*” diyerek Melikşah'a öğüt vermiştir. *Selçuk-name*'de Sultan Melikşah öldüğünde (öl. 1092) onun için atların kuyruğu kesilmedi ve kimse gözyaşı dökmedi denilerek ölümünün gizlendiği ifade edilmiştir. Sultan Muhammed Tapar öldüğünde ise kardeşi Sencer, şehrin kapılarını yedi gün boyunca kapalı tutmuş ve hatiplere ağabeyinin yapmış olduğu iyiliklerden bahsetmeleri konusunda emirler vermiştir (Köymen 1976: 143; Ahmed bin Mahmud 1977: 29; Buharalı 1990: 150-153; Köymen 1992:153; Turan 1993: 209; Sevim-Merçil 1995: 81-82; Piyadeoğlu 2012: 34).

Anadolu Selçuklularında da benzer gelenekler tespit edilmektedir. İzzettin Keykavus öldüğünde (öl. 1220) kardeşi Alaeddin Keykubad ak atlas giymiş, beyler ise başlarına ters çevrilmiş börtükler giyip elbiselerinin üzerine ak gayşiler çekmişlerdir. Mevlana'nın cenaze merasimine katılanlar (öl. 1273) başlarındaki sarıkları çıkarıp elbiselerini yırtmış ve saçlarını yolmuşlardır. Konya Ahilerinin önde gelenlerinden olan Ahi Ahmetşah'ın kardeşinin Konya'daki

defin merasimine (öl. 1294) katılanlar başları açık şekilde cenazenin arkasından yürümüşlerdir (Buharalı 1990: 152; Görkem 1992: 169; Yazar 2014a: 137).

Anadolu Beyliklerine ait kaynaklarda da benzer gösteriler tespit edilmektedir. Aydınoğlu Mehmet Bey'in yasında (öl. 1334) yakınları saçlarını kesmişler, Saruhanoğlu Süleyman Bey'in yasında (öl. 1345) ise Aydınoğlu Umur Bey başını açmıştır. 1334 yılında Candaroğlu Süleyman Paşa'nın eşi ölünce oğlu İbrahim Bey cenazeyi başı açık ve yaya olarak takip etmiş, şehrin ileri gelen emirleri ile kapı kulları hem başlarını açmışlar hem de kaftanlarını ters giymişlerdir. Kadı ve hatip efendilerle fakihler ise, başlarına siyah yünden birer mendil sarmışlar, her gün sofralar kurulup yemek verilmiştir (İbni Batuta 1993: 222; Yazar 2014a: 137).

Bu geleneklerin Osmanlı döneminde de sürdüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı defin merasimleri hakkında elimizde daha doyurucu ve detaylı bilgiler vardır. Osmanlı tarih kaynaklarında yer alan anlatılara göre Osmanlı defin merasimlerinde kökeni Türklerin İslam öncesi defin merasimlerine dayanan birçok gösteri mevcuttur. Bu gösterilerin bir kısmının değişen sosyal şartlar nedeni İslami bir niteliğe büründürülerek, bir kısmının ise olduğu gibi sürdürüldüğü görülmektedir.

Ağlama, bağrışma, yanıp-yakılma, sarık atma, matem elbisesi giyme, giysi parçalama, toprağa yüz sürme, başa toprak serpmeye, bedeni yaralama, saç kesme, çadır devirme, ölen sultanın kuyrukları kesilen veya boyanarak ters eyerlenmiş atlarının cenaze alayında yürütülmesi, askerlerin yaylarını kırmaları, kırılan yayların tabut üzerine konulması, sultanın yayı ve kılıcının mezarının yanına bırakılması gibi davranışlar bunlardan bir kaçıdır (Yazar 2014a: 137).

Bu gösterilerin yanı sıra Osmanlıların ilk dönemlerinde kurgan yapımı ve çevresinde uygulanan bazı gelenekleri de tamamen terk edilmediği anlaşılmaktadır. *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın yazarı Oruç Bey (Öztürk 2007: 14) konuyla ilgili şu bilgiler verilmektedir:

“Osmân'un karındaşı oğlu Gündüz Alp anda şehit oldu. Ve oğlu Aytoğdı anda şehid oldılar. Dinboz sınırunda Koyunhisâr'a gider yolda anları defn itdiler. Şimdi mezarlaru andadır. Ana mezâr-ı Türk dirler.

*Mezârî anda olur. Üzerine taş yığdılar. Tâyiresin çevürdiler bellü itdiler.
Kaçan ol vilayette at sanculansa getirürler, ol mezârın üzerine üç kez
tolandururlar. Hak ta'alâ inâyetinde şifâ bulur. Ol vilayetde meşhûrdur."*

Yukarıda saydığımız gösteriler içinde ağlama ve yanıp-yakılma bütün cenaze merasimlerinde tespit edilen ve en sık rastlanan genel bir yas gösterisidir. Bu davranışlar yasin simgesi ve bir bakıma zorunlu gösterilerdir. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa öldüğünde (öl. 1360) askerler kopardıkları çığırışlarla gök kubbeyi, aydınlık semaları karaya boğmuşlar, Orhan Gazi ölüm haberini alınca gökyüzünü feryatları ile doldurmuştur. I. Murad'ın ölümünün duyulmasıyla (öl. 1389) çevredekiler feryatlar ve çığlıklarla gözlerinden kanlı yaşlar dökmüşlerdir. II. Murad'ın naaşının taşınması sırasında (öl. 1451) çığlıklar ve inlemeler gök kubbeye yükselmiştir. II. Mehmed'in cenaze merasiminde askerler o kadar şiddetli ağlamışlardı ki göğün yeryüzüne düşeceği sanılmıştır. II. Bayezid, babası II. Mehmed (öl. 1481) için süsen çiçeği ağlamış, yeniçeriler, saray kadınları ve halayıklar ağlayarak feryat etmişlerdir. I. Selim, babası II. Bayezid için (öl. 1512) sel gibi gözyaşı dökmüştür. Kanuni'nin ölümü bilindiği (öl. 1566) halde sadrazam ölüm haberini duyurduğunda askerler ah çekmişler, yanıp yakarak inlemişlerdir. II. Selim'in defin merasimine katılanlar (öl. 1574) feryat etmiş ve çığlıklar atmıştır. III. Murad'ın naaşının taşınması sırasında (öl. 1595) çığlıklar ve inlemeler gök kubbeye yükselmiştir (Haca Sadettin Efendi I, 1992: Vatin-Veinstejn 2007: 254-257; El-dem 2005: 82-86, Yazar 2014a: 137-138).

Sarık atma, başını toza toprağa beleme ve çadır devirme gibi gösteriler de Osmanlı dönemi kaynaklarında ölümün duyulmasından sonra sıkça karşılaşılan gösterilerdir. II. Mehmed'in ölümünde yeniçeriler ve acemioğlanları sık sık yere kapanıp yüzlerini toprağa sürmüşlerdir. I. Selim'in ölümünde (1520) bütün solaklar serpuşlarını yere fırlatmışlar ve çadırlarını devirmişlerdir. II. Mehmed'in ölümünde (1481) yeniçeriler, II. Bayezid'in ölümünde ise sipahiler başlarını toza toprağa belemişlerdir. II. Mehmed, oğlu Mustafa'nın öldüğünü öğrenince (öl. 1574) başına tozlar serpmiştir. I. Süleyman'ın ölümünü haber alan yeniçeriler yüzlerine tevazu tozu sürmüşlerdir (Vatin-Veinstejn 2007: 258-259; Yazar 2014a: 138).

Bedeni yaralama ve saç kesme de yaygın olarak karşılaşılan bir durumdur. II. Mehmed'in ölümüne yas tutan yeniçeriler göğüslerini yumruklayarak

yanaklarını paralamışlar, saray kadınları ve halayıklar yüzlerini yırtmışlar ve saçlarını kesmişlerdir. I. Murad'ın ölüm haberinin alınmasıyla ordu ve yeni padişah kederlere dalmışlar ve giydiklerinin dört bir yakasını yırtmışlardır (Vatin-Veinstejn 2007: 255-264; Eldem 2005: 82-86; Yazar 2014a: 138).

Matem elbisesi giyme Osmanlılarda defin merasiminin en önemli unsurlarından biri olarak gözükmektedir. II. Mehmed'in ölümünde yeniçeriler sarık ve giysilerini çıkarmışlar, bedenlerini kalın ve kaba abalarla, başlarını ise siyah örtülerle örtmüşler; vezirler, ulema ve erkân siyah börümcükler getirtilip başlarına dolamışlardır. II. Bayezid'in naaşı İstanbul'a getirildiğinde I. Selim ve devlet erkânı başlarına siyah sarık sarmışlardır. I. Selim'in ölümünde (öl. 1520) oğlu I. Süleyman giysilerini çıkarıp yas elbiseleri giymiştir. I. Süleyman'ın ölümünde solaklar borklerini çıkarıp başlarına peşkir dolamışlar, II. Selim ise siyah çuha giyip şemle takmıştır. III. Murad ve II. Mehmed babalarının cenaze merasimlerinde erkânlarıyla birlikte siyah elbise giymişler, siyah sarık ve şemle takmışlardır (Buharalı 1990: 154; Bağcı 1996: 163-168; Ertuğ 1999: 153-155; Vatin-Veinstejn 2007: 260-264; Yazar 2014a: 138).

Ölenin atının kuyruğunun kesilmesi, boyanması veya atın ters eyerlenmesi de Osmanlı defin merasimlerinde tespit edilen geleneklerdendir. II. Murat'ın ölüm töreninde, padişahın atları tersine eyerlenmiş, II. Mehmed'in oğlu Mustafa'nın cenaze töreninde atlar hem tersine eyerlenmiş hem de kuyrukları boyanmıştır. II. Bayezid ve IV. Murad'ın (öl. 1640) cenaze merasimlerinde tersine eyerlenmiş atlar cenaze alayının önünde yürütmüştür. Bazı kaynaklar sahibinin ölümüne ağlıyormuş gibi gözlerinin yaşarmasını sağlamak için atların burunlarına biber atıldığını belirtmektedir (Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 943; Tekindağ 1963: 47; Yazar 2014a: 138).

Osmanlı defin merasimlerinde ok ve yayların kırılarak bunların tabut üzerine konulması veya ölenin silahlarının mezarının yanına bırakılması da tespit edilen bir uygulamadır. II. Murat'ın cenaze merasimine katılan askerler yaylarını kırıp tabutun üzerine koymuşlar, II. Mehmed ve II. Bayezid'in cenaze alayındaki okçular yaylarını kırmışlardır. Şehzade Ahmed'in oğlu Süleyman'ın cenaze merasiminde kırılan yaylar tabutun üzerine konulmuştur. 1595 yılında I. Süleyman'ın türbesini ziyaret eden Wratislaw von Motrowitz sultanın sandukasının yanında bir yay ve tirkeş ile işli bir kılıç görmüştür (Tekindağ 1963: 46-47; Vatin-Veinstejn 2007: 280-281; Yazar 2014a: 138-139).

Yukarıda bahsettiğimiz yas gösterilerinin nerede yapıldığı da değerlendirilmesi gereken bir konudur. İslam öncesi dönemde defin merasimleri ölüm haberinin alınmasıyla başlamakta, gösterilere ölü için kurulan çadır çevresinde devam edilmekte ve mezarda tamamlanmaktadır. İslam'ın kabulünden sonra bu uygulama giderek azalmış ve zaman içerisinde mahiyet değiştirmiştir. Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemine ait kaynaklarda ölü çadırı kurulup kurulmadığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Cemalü'l Mülk'ün defin merasiminde annesinin oğlunu otağda ölü olarak görmesi ile kesilen saçlar ve at kuyruklarının otağın önüne koyulması, merasimlerin çadır çevresinde gerçekleştiğini göstermekle birlikte bu çadırın ölü çadırını, yoksa ölü'nün kendi çadırını olduğu anlaşılamamıştır (Buharalı 1990: 152-153; Yazar 2014a: 139).

Osmanlı döneminde de yas gösterileri ölüm haberinin duyulmasıyla başlamakta, cenaze alayı boyunca devam etmekte ve mezar çevresinde tamamlanmaktadır. İslam öncesi ölü için kurulan çadırın, Osmanlıda mezar üzerine kurularak mahiyetinin değiştiği görülmektedir. Osmanlı kaynaklarında biri I. Murad, diğeri ise Şehzade Mustafa'nın naaşı üzerine otağ kurulduğu anlatılmaktadır. Osmanlı sultanlarının ölümlerinin yeni sultanın tahta geçmesine kadar gizli tutulması nedeniyle I. Murad için yapılan uygulamayı ünik ve özel bir durum olarak değerlendirmek gerekir (Yazar 2014a: 139-140; Yazar 2014b: 100, 109).

Osmanlı definlerinde yaygın olan mezar üzerine otağ kurulması uygulamasının tespit edildiği ilk örnek I. Selim'dir. Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgilere göre 1520'de Çorlu'da ölen sultanın naaşı İstanbul'a getirilmiş, inşa ettirmekte olduğu caminin mihrabı önüne defnedilerek üzerine otağ kurulmuştur (Yazar 2014a: 140; 2014b: 94-95).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu bildiğimiz diğer sultan I. Süleyman'dır. I. Süleyman 1566 yılında Zigetvar'da ölmüş, İstanbul'a getirilen naaşı Süleymaniye Camii haziresindeki otağ içerisinde hazırlanan mezarına defnedilmiştir. *Zafernâme*'de (1579) sultanın naaşının Süleymaniye Camii haziresine getirilmesi ve bir otağ altında mezarının hazırlanması resimlenmiştir. Resimde I. Süleyman'ın üzerine Kâbe örtüsü yayılan tabutu matem elbiseleri giyinmiş ulema tarafından taşınmaktadır. Tabutun arkasında matem elbiseleri içinde, yanında ise şemle giyinmiş figürler bulunmaktadır. Cenaze alayının önünde

Kanuni'nin birlikte gömülmeyi vasiyet ettiği söylenen çekmecesini taşıyan bir görevli vardır. Resmin sağında iki sıra halinde matem elbiseleri içinde ellerini başlarının iki yanına koyarak sultanın ölümüne feryat eden ağlayıcılar yer almaktadır. Resmin üst tarafında bir duvarla çevrelenmiş Süleymaniye Camii'nin haziresi görülmektedir. Hazirede Hürrem Sultan Türbesi'nin hemen yanına kurulmuş bir otağ içinde dört görevli tarafından sultanın mezarı hazırlanmaktadır. Resmin soluna mezarın hazırlanmasına nezaret eden Mimar Sinan resmedilmiştir (Yazar 2014a: 140-141; 2014b: 95-96).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu bildiğimiz üçüncü sultan II. Selim'dir. 1574 yılında vefat eden II. Selim'in naaşı Ayasofya Camii avlusunda hazırlanan mezarına defnedilerek üzerine otağ kurulmuştur. II. Selim'in mezarı üzerine kurulan otağ aynı dönemden günümüze ulaşan bir resimle de doğrulanmaktadır. *Freshfield Albümü* olarak bilinen 1574 tarihli albümde II. Selim'in konulduğu otağı gösteren bir resim bulunmaktadır. Resimde II. Selim'in sandukası önde, şehzadelerin sandukaları ise II. Selim'in sandukasının ayakucuna dizilmiştir. Baş taraflarında sarıkları bulunan sandukalar yere serilen halılar üzerine yerleştirilmişlerdir. Sandukaların üzerine Kâbe örtüleri ve kıymetli kumaşlar yayılmış, etraflarına ise kandiller yerleştirilmiştir (Yazar 2014a: 141; 2014b: 96-97).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu bildiğimiz dördüncü sultan III. Murad'dır. 1595 yılında vefat eden sultanın naaşı Ayasofya Camii haziresinde hazırlanan mezarına defnedilerek üzerine otağ kurulmuştur (Yazar 2014a: 142; 2014b: 98).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu bildiğimiz beşinci sultan III. Mehmed'dir. 1603 yılında vefat eden sultanın naaşı Ayasofya Camii avlusunda hazırlanan mezarına defnedilerek mezarı üzerine otağ kurulmuştur (Yazar 2014a: 142; 2014b: 98-99).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu tespit ettiğimiz son sultan II. Mahmud'dur. Helmuth von Moltke'nin verdiği bilgiye göre 1839 yılında vefat eden II. Mahmud'un naaşı Divanyolu'ndaki mezarına defnedilerek üzerine otağ kurulmuştur (Yazar 2014a: 142; 2014b: 99).

Sonuç

Yukarıda verilen metinlerde de görüldüğü üzere Türklerin tarihi çok eskilere dayanan defin gelenekleri bulunmaktadır. İlk örnekleri Hunlarda tespit edilen bu geleneklerin süreç içerisinde bazı değişikliklere uğrasa da uzun süreli olduğu anlaşılmaktadır. Defin merasimlerinin değişimlerini sağlayan en önemli unsurun İslam'ın kabul edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Böylece İslam öncesi defin geleneklerin bir kısmı terk edilmiş, bir kısmı ise İslam'ın öngördüğü koşullar içerisinde yeniden şekillenerek varlığını devam ettirmiştir. Türkistan'da başlayan bu geleneğin Anadolu'ya taşınmasında tarihi İpek Yolu'nun önemi oldukça büyüktür.

Kaynakça

- Ahmed bin Mahmud, 1997, **Selçuk-nâme II**, (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul.
- Bağcı, Serpil, “İslam Topluluklarında Matemi Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor ve Siyah”, **Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri II**, (Ed. Jean-Louis Bacqué-Aksel Tibet), Ankara, 1996.
- Buharalı, Eşref, “Türklerde Matem Alâmetleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 1990, 65: 149-159.
- Edhem, Eldem, **İstanbul’da Ölüm: Osmanlı İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri**, İstanbul, 2005.
- Ergin, Muharrem (Yay), **Dede Korkut Kitabı**, İstanbul, 1971.
- Ertuğ, Zeynep Tarım, **XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Cülûs ve Cenaze Törenleri**, Ankara, 1999.
- Görkem, İsmail, 1992, “Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 77: 157-188.
- Hoca Sadettin Efendi, tarihsiz, **Tacü’t-Tevarih I**, Eskişehir.
- İnan, Abdülkadir, “Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, 1987, 497-499.
- Jordanes, **The Gothic History of Jordanese**, Princeton: Princeton University Press, 1915.
- Köymen, M. Atalay, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, 1976.
- Köymen, M. Atalay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara, 1992.
- Naîmâ Mustafa Efendi, **Târih-i Na’imâ (Ravzatü’l-Hüseyin Fî Hulâsati Ahbâri’l-Hâfikayn)**, II, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara, 2007.

- Onay, İbrahim, “İslamiyet’ten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenekler ve Bunların Amaçları”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, 2013, 6/3: 479-490.
- Orkun, Hüseyin, Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, 1986.
- Öztürk, Necdet (Haz), **Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî, Osmanlı Tarihi Kısmı (1299-1456)**, İstanbul, 2003.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, 2/3: 29-41.
- Sevim, Ali - Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara, 1995.
- Taşagıl, Ahmet, **Gök-Türkler**, Ankara, 1995.
- Tekindağ, Şahabeddin, “Padişahlar İçin Tertiplenen Türk Usulü Cenaze”, **Türk Kültürü**, 1963, 17: 46-47.
- Turan, Osman, **Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, 2012.
- Vatin, Nikolas - Veinstein, Gilles, “II. Mehmed’den I. Ahmed’e Osmanlı Padişahlarının Cenaze Törenleri”, **Osmanlılar ve Ölüm** (Yay. Gilles Veinstein), İstanbul, 2007, 253-298.
- Yazar, Turgay, “Çadır, Bark, Türbe”, **Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998 AKSM**, İstanbul, 1999, 418-431.
- Yazar, Turgay, “Osmanlı Defin Merasimlerinde Otağ Kurma Geleneği”, **Belleten**, 2014b, 281: 93-122.
- Yazar, Turgay, “Türkistan’dan Anadolu’ya Defin Gelenekleri ve Mezar Yapıları”, **İpek Yolunda Türk Kültür Mirası**, Ed. Fahri Atasoy, Ankara, 2014a.

AZERBAJYCAN TÜRKLERİNDE “AĞAÇ SÜSLEME”, “ŞAH BEZEME” ÂDETİNİN ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE YERİ VE ÖNEMİ

Türkan ARIK (GADİRZADE)*

Özet

Ağaç dallarının dilek dilemek için süslenmesi adeti, kutsal sayılan ağaçların doğumun ve yaşamın sembolü olarak bilinmesi inancı çok eski dönemlerden beri var olmuş nesillerden nesillere miras bırakılarak günümüze kadar gelmiştir. Özellikle de Türklerin yaşadıkları ve göç ettikleri bölgelerde aynı geleneğin izlerine rastlamaktayız. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Bölgesi'nde de tarihi İslamiyet'ten çok önceki dönemlere ait olan birçok adet, inanç ve geleneklerin fazla değişime uğramadan günümüzde de uygulandığını görmekteyiz. Bölge halkının atalarına bağlılığı ve kendilerine miras bırakılan eski inanç ve uygulamaları unutmamalarının başlıca sebeplerinden birisi ve en önemlisi bölgenin fazla göç almaması, halkın asimile olmaması ile alakalı olmuştur. Bölgede özellikle ziyaretgah ve pirlerde olan ağaçlar halk arasında kutsal sayılmaktadır. Dileği olanlar dilek tutup ağacın dallarına bez, çaput bağlarlar, bebeği olmayan gelinler ise ağacın dallarına nenni, beşik asarlardı. İnanışlara göre dileği gerçek olan birisi ağacı yeniden ziyaret eder ve ağacın dalına yeniden bez, çaput bağlardı.

Nahçıvan Bölgesi'nde toy ve düğünlerde yeni evlenen çiftlerin mutlu olması için “Şah Bezeme” veya “Dal Süsleme” merasimi gerçekleştirilirdi. Yüzyıllardan beri devam eden bu merasim Azerbaycan Türk kültüründe önemli yere sahiptir. Düğün günü süslenen dal “Şahı” olarak adlanırdı. Dal süslemek için meyve veren herhangi bir ağacın dallarından birini kesip elma, nar, çikolata, şekerleme ve kırmızı renkli bezlerle süslerlerdi. İnanışlara göre,

* Yrd.Doç.Dr., İğdır Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, tgadirzade@yahoo.com.tr

dala elma bağlanması evlenen çiftlere evlat vermesi, nar bağlanması kurulacak ailede bereketin bol olması, çikolata ve şekerleme bağlanması çiftlerin birbirlerine karşı tatlı dilli olması, kırmızı bez bağlanması ise çiftlerin günlerinin güzel geçmesi inançları ile alakalı olmuştur. “Şah” gelinle beraber damadın evine getirilir, düğün bitene kadar evin başköşesinde tutulurdu. Düğünün ertesi sabahı dalda olan meyve, çikolata ve şekerlemeler gençlere dağıtılır, dal ise gelinin çocuğu olana kadar evin çatısına konulurdu. Düğünlerde “Dal Süsleme”, “Şah Bezeme” âdeti Azerbaycan Türkleri ile beraber diğer Türk halklarının yaşamında da önemli yere sahip olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Ağaç Süsleme, “Şah Bezeme”, “Gelin Şahı”, “Damat Şahı”, İnanç

Giriş

Eski Türk kültüründe Gök Tanrı, atalar, ölü, doğa (ağaç, su, dağ, taş), hayvan vs. kültleri mevcut olmuştur. Çeşitli tabiat unsurlarına atfedilen değerlerin bir kısmı, zamanla değişime uğrasalar da, bunlardan birçoğu nesillerden nesillere miras bırakılarak halk inançları içerisinde varlıklarını günümüzde de sürdürmektedirler. Türk kültür tarihinin öğrenilmesi bakımından önemli yere sahip olan bu kültlerin tespit edilmesi ve gelecek nesillere aktarılması, milli ve kültürel değerlerimiz açısından önem arz etmektedir.

İnsan hayatı ile arasında bir bağlantı olduğuna inanılan ağaç unsurunun kültürler arasında kendine özgü yeri vardır. Eski inanışlara göre ağaçlar; varoluşu, yaşamı, canlılığı, bereketi temsil ettiğinden kutsal sayılmış ve zaman içerisinde farklı isimlerle anılmışlardır. Örneğin: Hayat Ağacı, Dünya Ağacı, Ulu Ağaç, insanları hastalıktan ve nazardan koruyan ağaç, Tanrı ile iletişim aracı olan ağaç, kutsal ruhların yaşadığı ağaç, insanların dileklerini gerçekleştiren ağaç vs. Kutsal sayılan ağaçlara saygı ve hürmet günümüzde de yapılan uygulamalarda kendini göstermektedir. Çalışmamızda öncelikle eski devirlerden beri Türkler arasında kutsal sayılan ağaçlar, ağaçlara kurbanların sunulması, ağaç dallarının renkli bez ve çaputlarla süslenmesi adeti hakkında bilgi verilecek sonra ise Azerbaycan Türkleri arasında yaygın olan ağaç dallarının bez ve çaputlarla süslenmesi, toy ve düğünlerde “Şah Bezeme”, “Dal Süsleme” adetinin eski Türk kültüründeki yeri ve önemi ele alınacaktır.

Eski Türkler arasında “Hayat Ağacı” ve “Ulu Ağaç”ın kutsallığı, bu ağaçların dünyayı temsil ettiği, yeryüzü ile gökyüzünü birleştiren bir varlık olduğu, köklerinin yeraltı dünyasını, gövdesinin yaşadığımız dünyayı, dallarının ise gökyüzü dünyasını temsil ettiği bilinmekte idi.¹ “Hayat Ağacı” ve “Ulu Ağaç”ı kutsallaştıran bir diğer inanış ise Gök Tanrı’nın bu ağaçların yüksek dallarında yaşaması² ve Hakan seçilen kişilere kut vermesi inancı olmuştur. Bu maksatla Gök Tanrı’nın kendilerini kutsaması için Hakan

¹ Mirali Seyidov, *Azerbaycan Mifik Tefekkürünün Qaynaqları*. Bakı: Yazıcı, 1983, s. 242.

² Mirali Seyidov, *Yaz Bayramı*. Bakı: Genclik, 1990, s. 70.

seçilen kişiler “Hayat Ağacı” ve “Ulu Ağaç” a çıkıp dualar eder ve dileklerde bulunurlardı.³

Yukarıda aktarılanlarla beraber atalarımız her daim yeşil olan ağaçları da “Hayat Ağacı” olarak görmüş, bu ağaçların Tanrı tarafından kutsandığına, ölümsüzlüğü sembolize ettiğine, dallarının gökyüzünden, köklerinin ise toprağın altından “ölümsüzlük suyu” içtiğine inanmışlardır. Her daim yeşil ağaçların “Dirilik Suyu” içmeleri ile ilgili bilgiler kaynaklarda da bulunmaktadır. Azerbaycan Mitolojisi’nde Hızır ve İlyas (a.s.)ın ölümsüzlüğü aramalarından, uzun ve zor yolculuktan sonra Hızır ve İlyas Peygamber “Dirilik Suyu”nu bulup içmelerinden ve kıyamete kadar yaşayacaklarından bahsedilir. Rivayetin kısa özeti şu şekildedir: Hızır ve İlyas (a.s.) “Dirilik Suyu”nu içip ölümsüz olduktan sonra insanlara da getirmek için bir testi doldurup yanlarına alırlar. “Dirilik Suyu”nu içip rahatlayan ikili çınar ağacının gölgesinde uykuya kalırlar. Uyku hali ile birisinin ayağı “Dirilik Suyu” olan testiye devirir. Testideki su çınar ağacının dibine dökülür ve bu olaydan sonra çınar her daim yeşil olur.⁴

Azerbaycan Türkleri arasında “Hayat Ağacı” ile ilgili inanış ve uygulamalar bununla sınırlı değildir. Nahçıvan Bölgesi’nde, “Hayat Ağacı”, üstünde insanların sayısı kadar yaprakları olan koca bir ağaç olarak bilinmektedir. İnanışlara göre, bebekler doğduğunda ağacın dallarında yeni yapraklar filizlenip büyür, birisi hastalandığında ağacın dalındaki yapraklardan birisi sararır, birisi öldüğü zaman ise yaprak dalından kopup toprağa düşermiş.⁵ Bölgede, Tanrı’nın bu ağaçlar aracılığı ile insanları olacak olaylardan haberdar ettiğine inanırlar. Kaynaklarda da konu ile ilgili bilgiler vardır: Oğlunun ölüm haberini alan annesi: “Ben oğlumun öleceğini biliyordum, çünkü dün gece rüyamda genç bir ağacın kırıldığını görmüştüm” söyler.⁶ Benzeri inanışlar diğer Türk halklarının yaşamında da mevcut olmuştur. Telengitler de ailenin kutsal ağacında yeni dal ve yaprakların

³ Kamil Veliyev. *Elin Yaddaşı, Dilin Yaddaşı*. Bakı: Genclik, 1988, s. 33.

⁴ *Azerbaycan Mifoloji Metnleri*. Bakı: Elm, 1988, s. 48.

⁵ Türkân Gadirzade. *İslamaqederki Adetler, İnamlar ve Merasimler. (Naxçıvan Materialları Esasında)*. Bakı, Nafta Pres, 2006, s. 79.

⁶ Ağayar Şükürov, *Mifologiya (Qedim Türk Mifologiyası) VI- cı kitab*. Bakı: Elm, 1997, s. 66.

filizlenmesini ailede yeni bebeğin doğulması, dallardan herhangi birinin kırılması ise aile fertlerinden birisinin öleceği gibi yorumlanmışlardır.⁷

Nahçıvan Bölgesi’nde elma ağacı “Hayat Ağacı”, meyvesi ise “Hayat Meyvesi” olarak bilinmektedir. Kaynaklarda elmanın insana “Ebedi Yaşam” vermesi, insanı gençleştirmesi, hastaları iyileştirmesi, ermiş kişilerin verdiği elma ile kadınların kısırlıktan kurtulması ile ilgili detaylı bilgiler mevcuttur.⁸ Bu sebeplerden olsa gerek halk bu ağacı “Hayat Ağacı” olarak görmüş ve hürmetle yaklaşmışlardır.

Eski Türklerde ağaçların kutsal sayılması sebeplerinden bir diğeri ise insanın ağaçtan türemesi ile ilgili olan birçok rivayetlerin var olmasıdır. İnsanoğlu, kimden ve nasıl türediğini uzun zaman düşünmüş ve buna cevap aramışlardır. Sonunda kendilerinin Yedi Dallı Kubey Ana Ağacı’ndan (Hayat Ağacı) doğduklarına inanmışlardır. Bunun sebebi Yedi Dallı Kubey Ana Ağacı’nın göğsünden süt akması olmuştur.⁹ Konu ile ilgili farklı bir rivayette ise anlatılanlar aşağıdaki gibidir. Selenga ve Tuğla nehirlerinin birleştiği yerde dağın eteğinde biri kayın diğeri ise çam olan iki ağaç varmış. Bu ağaçlardan biri her mevsim renklerini korur, kışın bile yapraklarını dökmezmiş. Kimsenin tam olarak ne olduğunu bilmediği ancak tadı çam fıstığına benzer yemişler verirlermiş. Günlerden bir gün açık bir yaz gecesi, bu ağaçların üstüne gökyüzünden parlak ışık inmiş ve bu hadise birkaç gece tekrarlanmış. Bu hadiseden sonra ağaçlar büyümeye başlamış ve dokuz ay sonra kayın ağacı yarılmış ve içinden beş tane çocuk çıkmıştır. Yaşananlar karşısında hayrete düşen insanlar çocuklara: “Anne ve babanız kimdir? Nerden geldiniz?” diye sorduklarında çocuklar ağaçlara sarılarak: “Anne ve babamız bu ağaçlardır. Tanrı tarafından gönderildik” demişlerdir. Bu olaydan sonra ağaçlar bölge halkı tarafından kutsal sayılmış, yılın belli zamanlarında ziyaret edilmiş, kurbanlar sunulmuştur.¹⁰

⁷ Домусульманские Верования и Обряды В Средней Азии. 1975: 231.

⁸ Paşa Efendiyev. Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı. Bakı, Maarif, 1981, s. 167.

⁹ Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976, s. 31.

¹⁰ Kamil Veliyev. Elin Yaddaşı, Dilin Yaddaşı. Bakı: Genclik, 1988, s. 14.

Kendisini anlatırken ana veya babasının ağaç olduğunun bir diğer örneği ise “Dede Korkut Destanı”nın “Basat’ın Tepegözü Öldürdüğü Boyda” da karşımıza çıkmaktadır. Basat kendisini Tepegöze anlatırken:

*Babamın adını sorar olsan koca ağaç
Anamın adını dersin kükremiş aslan
Benim adımlı sorarsan Aruz oğlu Basattır!*

şeklinde anlatmıştır.¹¹

Yukarıda anlatılan sebeplerden dolayı olsa gerek zamanla insanoğlu ata veya anası olarak gördüğü kutsal sayıp, hürmet ettiği ağaç dallarından yaptıkları nazarlık ve amuletleri kendilerini korumaları için boyunlarında taşımış veya kıyafetlerine dikmişlerdir.¹² Bahsedilen inanışlar İslamiyet’ten önceki dönemlere ait olsa da İslamiyet’in yayılmasından sonraki dönemlerde de Türklerin yaşadıkları bölgelerde varlığını korumuştur. X. yüzyılda Kıpçak Türklerinin yaşadıkları bölgeye gitmiş Arap gezgini İbn Fadlan kayın, ardıç, çam, çınar ağaçlarının dallarından yapılan hemayilleri boyunlarında taşıyan yerli halktan bunun sebebini sorduğunda: “Bu ağaçlar bizim anamızdır ve bizi kötülöklere karşı korumaktadır” cevabını almıştır.¹³

Kutsal sayılan ağaçların insanları kötölöklere ve hastalıklara karşı koruması inancı Sibir, Altay halkları, Yakutlar, Tuvalılar, Kırgızlar, Azerbaycan Türkleri ve diğer Türk halkları arasında mevcut olmuştur. İnanışlara göre, kayın ağacı Gök Tanrı’nın isteği üzerine Umay ana ile birlikte gökyüzünden yeryüzüne insanları kötölöklere karşı korumak, hastalıkları tedavi etmek, dileği olanların dileğini gerçekleştirmek, bebekleri kötü ruhlardan korumak için indirilmiştir.¹⁴ Yakutlar yeni doğan bebekleri kötölöklere ve hastalıklara karşı korumak için kayın ağacının dalına bir bez bağlayıp dualar eder, sonra daldan biraz kesip amulet yaparak bebeğin üstüne asarlarmış.¹⁵ Benzeri uygulamalar Azerbaycan Türkleri arasında da yapılmaktadır. Yeni

¹¹ **Kitabi Dede Qorqud Destanı.** Bakı: Yazıçı, 1988, s. 98.

¹² **Veliyev, a.g.e.,** s. 14.

¹³ **Mirali Seyidov. Qızıl Döyüşçünün Taleyi.** Bakı: Genclik, 1984, s. 31.

¹⁴ **Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materiallar ve Araştırmalar.** Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 56-64.

¹⁵ **Mirali Seyidov. Qızıl Döyüşçünün Taleyi.** Bakı: Genclik, 1984, s. 28.

doğulan bebekleri kötü ruhlardan ve nazardan korumak için dağdağan ağacından yapılan amulet ve nazarlıklar çengelli iğneye geçirilerek bebeğin şapkasına veya kıyafetine takarlardı. Amulet ve nazarlıkların bebeklerin beşiğine asılması adeti de olmuştur.

Eski Türkler her bir ailenin kutsal ağacı olduğuna ve bu ağaçların aileyi kötü ruhlardan koruduklarına inanırlardı. Yapılmış araştırmalar kutsal sayılan ağaçlara yılın belli zamanlarında veya gerek duyulduğu zaman kanlı ve kansız kurbanlar sunulduğunu, dileklerin gerçekleşmesi için dallarının renkli bez ve çaput parçaları ile süslendiğini göstermektedir. Ağaç dallarının renkli bez ve çaput parçaları ile süslenmesi kaynaklarda kansız kurban olarak bilinmektedir. Kaynaklarda Hunların ilkbaharda gök güyledikten sonra kutsal ağacın altına gidip kurban kesip dualar etmelerinden, yiyeceklerinin bereketlenmesi için ağacın altına koymalarından bahsedilmektedir.¹⁶ Kutsal sayılan ağaçlara at veya koç kurban eder, kurbanın kanından kutsal ağacın dallarına serper, derisini ve kafasını ise ağacın dallarına asarlardı.¹⁷

Benzer uygulamalar Tuvalılar arasında da yapılmakta idi. Yılda bir kere ilkbaharda kutsal sayılan ağaçlara renkli bezler bağlayıp dilek tutar karşıdan gelen yılın onlara sağlık ve bereket getirmesi için dualar ederlerdi. İnanışlarına göre, kutsal saydıkları ağaçlar kendilerini ve hayvanlarını kötülüklerden, hastalıklardan koruyacak, yiyecek ve içeceklerini bereketlendirecektir. Bunun için hayvanlar kutsal sayılan ağaçların çevresinde gezdirilir, yiyecek ve içecekler ise kutsal ağacın altına açılmış beyaz renkli keçenin üstüne dizilir, ağaç eyesinin, hamisinin onları bereketlendirmesi için bir gece bekletilirdi.¹⁸

Azerbaycan Türkleri de ilkbaharda karşıdan gelecek olan yılın bol ve bereketli olması için “Karaoğlan” ormanını ziyaret edip kutsal ağaçlara kurban keser, dallarına renkli bez ve çaputlar bağlarlardı.¹⁹

Farklı coğrafyalarda yaşamalarına bakmayarak birçok Türk halklarında benzer uygulamaların yapıldığını görmekteyiz. Nahçıvan Bölgesi’nde de halk

¹⁶ Баскаков Н.А. Душа в Древних Верованиях Тюрков Алтая (Термины, их Значение и Этимология), СЭ. 1973, № 5. с. 111.

¹⁷ Баялыева Т.Д. Доисламские Верования и Пережитки у Киргизов. Фрунзе. Наука, 1972, с. 69.

¹⁸ Дьяконова В.П. Религиозные Культы Тувинцев. Памятники Культуры Народов Сибири и Севера. Ленинград, 1977, с. 184.

¹⁹ İnan, a.g.s., 1995, s. 62-63.

arasında kutsal sayılan ocak, ziyaretgâh ve pirlerde olan ağaçlar dileklerin gerçek olması için süslenmesi günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bölge halkının kutsal saydığı mukaddes yerlerin en önemlisi “Ashab-ı Kehf” Dağı ve orada olan dağdağan ağacıdır. “Ashab-ı Kehf” Dağı’nı ziyaret eden herkes buraya kurbanlar sunar, dağdağan ağacına gidip ondan farklı dileklerde bulunup, dallarına bez veya başörtülerini bağlayıp dualar ederler. Halk arasında olan inanışlara göre bu ağaçtan dilek dileyip de dileği gerçek olmayan hiç olmamıştır. Dileği kabul olan birisi yeniden Ashab-ı Kehf Dağı’nı ziyaret edip “dilek ağacı”na yine bez bağlar ve dibine su dökerdi. Bu ağaç halk arasında “Dilek Ağacı” olarak bilinmektedir.²⁰ Dağdağan ağacından yapılan amuletlerin nazarlık olarak kullanılmasından yukarıda bahsetmiştik. Dağdağan ağacının meyveleri bazı hastalıklarda da kullanılmaktadır. Özellikle de altını ıslatan küçük çocukları tedavi etmek için ağacın meyveleri çay olarak demlenerek hastalara içirilir. Derlenmiş bilgilere göre “Dilek Ağacı”nın dallarından herhangi biri kurduğunda onu kesmez, özellikle de yeşil renkli bezlerle süslerler. Kutsal sayılan ağaçların kendiliğinden kuruması iyi sayılmazdı. İnanışlara göre bu herhangi bir doğal afetin veya kıtlığın olacağını önceden haber verilmesi gibi yorumlanmaktadır. “Ashab-ı Kehf” Dağı’nda olan dağdağan ağacı yüz yılı aşkın süredir insanların inanç yerine çevrilmiştir.²¹

Azerbaycan’ın birçok bölgesinde “Deli Pir” adı ile bilinen bedensel ve zihinsel engelli hastalar tarafından özellikle ilkbaharda ziyaret edilen kutsal ağaçlar vardır. Uzun dönemli halk inanışlarına göre bu ağaçlar çevre illerden gelen hastalar tarafından da ziyaret edilmektedir. Hasta olan kişiyi sabah erkenden kutsal ağaca götürür, onun iyileşmesi için dualar edip, ağacın dalına bez bağlayıp dilek tutarlar. Ağacın gövdesinin dibinden toprak alıp eve getirir onu suya katıp o su ile hastayı yıkandırır. Hastanın iyileşmesi durumunda kutsal ağaca koç ve koyun kurban edilmesi adeti de olmuştur.

Kutsal sayılan ağaçlara her zaman saygı ve hürmetle yaklaşmıştır. Ağaçların dallarını sebep olmadan kırmak, kesmek iyi sayılmazdı. Bahsedilen ağaçlara bilerek zarar verildiği takdirde ağaç hamisinin, ağaç eyesinin bunu

²⁰ **Gadir Gadirzade, Ashabi Kehf: Müqeddeslik, Tarixilik ve Inancların Genezisi.** Bakı: Elm, 2002, s. 76.

²¹ **Gadirzade, a.g.s., 2002, s. 77.**

yapan kişiye zarar vereceğine inanmışlardır.²² Ağacın dalları kendiliğinden kırıldığında ve kurduğunda bile kimse ona dokunmazdı. Kutsal ağaçların odunlarının sobada veya tandırda yakılması iyi karşılanmaz, bunu yapan birisinin hastalığa tutulacağına, felakete uğrayacağına inanırlardı. Derlenmiş bilgilere göre, kutsal ağaçların dal ve odunları yakıldığı zaman onun ateşi sıcak vermez, acı tütsüsü bazı hastalıkların oluşmasına sebep olurmuş.

Bahsedilen ağaçların dalları sadece kötülüklerden ve nazardan korunmak için kesildiği zaman ağaç hamisinden “izin alınır” yani ağacın dalına bez bağlanırdı. Bu kutsal ağaca karşı saygının göstergesidir. Ağaçların insan hayatını iyi ve kötü yönde etkilemesi inancı günümüzde de uygulanan birçok gelenek ve göreneklerde kendini göstermektedir. Toy ve düğünlerde kutsal sayılan ağaç dallarının süslenmesi adetini de buna örnek olarak gösterebiliriz. Azerbaycan Türk kültüründe kendine özgü yeri olan, toy ve düğünlerde kutsal sayılan ağaç dallarından birinin kesilip süslenmesi adeti 500 yılı aşkın süredir Azerbaycan’ın birçok bölgesinde aynı zamanda Nahçıvan Bölgesi’nde de uygulanmaktadır. Süslenmiş dal, halk arasında “Şah”, bu adet ise “Şah Bezeme”, “Şah Kaldırma”, “Dal Süsleme” adeti olarak bilinmektedir.²³ Tarihi çok eski dönemlere ait olan bu gelenek Türk kültür tarihinin öğrenilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. İnsan hayatının önemli aşamalarından olan düğün ve düğünde yapılan bütün uygulamalar yeni evlenen çiftlerin bir ömür mutlu olmaları için yapılmıştır. Toy ve düğünlerde “Şah Bezeme” adeti de bunlardan biri ve en önemlisidir. “Şah Bezeme”nin kelime anlamına bakacak olursak Şah statü olarak yüksek olduğu için düğünlerde süslenmiş dala “Şah” adı verilmiş ve düğün bitene kadar yüksekte tutularak herkes tarafından hürmetle yaklaşmıştır. “Şah Bezeme” adetinin genezisine bakacak olursak insan hayatı ile ağaç arasında bir bağlantı olduğunu, yeni evlenen çiftlerin dileklerinin gerçek olması için bu uygulamaların yapıldığını görmekteyiz. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi ihtiyaç duyulduğunda ve bazı dileklerin gerçek olması için kutsal sayılan ağaçlar halk tarafından ziyaret edilmiş dalları bez veya çaputlarla süslenmiştir. Düğünlerde de kutsal sayılan ağaç dalının süslenmesi yeni kurulacak yuvada

²² Mirali Seyidov, *Azerbaycan Xalqının Soykökünü Düşünürken*. Bakı: Yazıcı, 1989, s. 382-383.

²³ Gadir Gadirzade, *Aile ve Meişetle Bağlı Adetler, İnamlar, Etnogenetik Elaqler*. Bakı: Elm, 2003, s. 176.

huzur ve mutluluğa olan ihtiyaçla alakalı olmuştur. Nahçıvan Bölgesi'nden derlenmiş bilgilere göre, “Şah” bezemek için hazırlıklar düğüne birkaç gün kala başlardı. Bunun için gelin olacak kızın abisi veya erkek kardeşi meyve veren ağaçlardan herhangi birini ziyaret edip evlenecek olan kişilerin mutlu olması için dilek dileyip ağaca bez bağlayıp, ağacın 80 cm ve ya 1 m uzunluğunda olan dallarından birini kesip eve getirirdi. Kesilmiş dal aile büyükleri, özellikle çoluk çocuğa karışmış bir kadın tarafından ayna, elma, nar, çikolata, şekerleme, kırmızı renkli bezlerle süslenirdi. Süslenmiş dalın en tepesine ise kızartılmış tavuk bağlarlardı. Dileği olan genç kız ve erkekler, çocuğu olmayan kadınların da dilek tutup dala bez bağlaması adeti olmuştur. İnanışlara göre, dala ayna bağlanması çiftlerinin günlerinin aydınlık olması, elma ve tavuk bağlanması evlenen çiftlerin kısa bir zamanda çoluk çocuğa karışması, nar bağlanması kurulacak ailede bereketin bol olması, çikolata ve şekerleme bağlanması çiftlerin birbirlerine karşı tatlı dilli olması, kırmızı bez bağlanması ise çiftlerin günlerinin güzel geçmesi ile alakalı olmuştur. “Şah” bezenip hazırlandıktan sonra onu omuz hizasından aşağıda olmayacak şekilde yüksek bir yere koyarlar. “Şah”ı gelinin evinden damadın evine götürecek olan kişi önceden belirlenirdi. Bu görev gelinin yakın arkadaşlarından birine verilirdi. Özellikle bu görevden sorumlu olan kişi “Şah”ın birileri tarafından alınmamasına dikkat eder ve düğün günü gelin damadın evine yetişene kadar “Şah”ı elinden yere koymazdı. “Şah”ı damadın evine götüren kişi damadın ailesinden veya damadın sağdıçlarından yüklü miktar para alarak “Şah”ı karşı tarafa verirdi. Bu sebepten dolayı düğün günü gelin ata ocağından çıktığı zaman gelini almaya gelenler “Şah”ı çalmak için fırsat kollarlardı. “Şah”tan sorumlu olan kişiyi şaşırtmaya çalışır ve “Şah”ı bırakması için ellerinden geleni yaparlardı. “Şah” çalındığı durumunda sorumlu olan kişi hediye vererek “Şah”ı geri almalı idi. Bunun için de “Şah”ın korunmasına ve gelinle beraber damadın evine kadar götürülmesine büyük önem verilmiştir. Gelin damadın evine yettikten sonra damadın ailesi veya damadın sağdıçı para vererek “Şah”ı alırdı. Bunun için önce pazarlık yapılır, gelinin sağdıçı “Şah”ı ucuza vermek istemez, karşı taraf ise fazla para vermek istemezdi. Yapılan pazarlık her iki tarafı da memnun etmeli idi. Satın alınan “Şah” müzik eşliğinde gelin ve damatla beraber düğün alanına getirilirdi. Süslenmiş dal düğün bitene kadar omuz hizasından aşağıya olmayacak şekilde tutulur veya bir yere konulurdu. Düğün bittikten sonra “Şah”, gelin ve damadın önüne konulur, gelin ve damat “Şah”ta olan yiyeceklerden herhangi birisini alıp

yedikten sonra gerdeğe girerlerdi. Dalda olan kızartılmış tavuk damat tarafından alınarak arkadaşlarına verilirdi. Bazı bölgelerde ise damat tavuğu yeyip bitirdikten sonra gerdeğe girerdi. Düğünden bir gün sonra gelinin kaynanası “Şah”la geline hafiften vurur, gelinin aileye uğur, bereket getirmesi için dua ederdi. “Şah”ın üstünde olan yiyecekler genç kızlara, çocuğu olmayan kadınlara dağıtılır, ayna ise eve konulurdu. Dal gelinin bebeği olana kadar evin çatısına bırakılırdı. Halk inanışlarına göre gelinin bebeği olursa dal “uğurlu dal” olarak bilinir ve çevrede yeni evlenecek olursa dal yeniden süslenirdi. Bir sene içerisinde gelinin bebeği olmadığı durumunda annesi veya kayınvalidesi dalı evin çatısından alıp, gelinle beraber dal kesilmiş ağaca götürür, gelinin bebeğinin olması için dilek tutup ağaç dalına bez bağlayıp dua eder, ağacın dalına bezden yapılmış beşik asarlardı. Beşiğin kendiliğinden sallanması gelinin bebeğinin olacağına işaret ederdi. Bu uygulamanın ardından kesilmiş dal geri getirilir ve ıslatarak yeniden evin çatısına konulurdu. İnanışlara göre bu uygulamalardan sonra gelinin bebeği olurdu. Burada bir hususa değinmek yerinde olacaktır. Gelinin bebeğinin olmasını Allah’tan istemiş kutsal ağaç ise bir vasıta, bir araç olarak kullanılmıştır.

Düğünlerde “Şah Kaldırma”, “Dal Süsleme” âdeti sadece Azerbaycan Cumhuriyeti ile sınırlı olmayıp Doğu Anadolu Bölgesi’nin Iğdır ve Kars illerinde yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında halen de uygulanmaktadır. Karşılaştırmalı araştırmalar yapılan uygulamanın aynı olduğunu fakat bazı değişikliklerle devam ettiğini göstermektedir. Azerbaycan Türklerinden farklı olarak Kars bölgesinde düğün günü hem gelin için hem de damat için ayrı ayrı “Şah” süslerlerdi. Gelin için süslenen “Şah” sade, damat için süslenen “Şah” ise daha görkemli olurdu. Gelin için süslenen şahın masrafını kızın sağdıçısı, damat için süslenen “Şah”ın masrafını ise damadın sağdıçısı karşılardı. Süslenmiş “Gelin Şahı”, kına gecesinde kızın sağdıçısı tarafından damadın sağdıçısına teslim edilir, “Şah”ın üstünde olan yiyecek ve içecekler çevrede olanlara dağıtılır, bir kısmı ise damat için ayrılırdı. “Oğlan Şahı” ise damadın sağdıçısı tarafından düğün bitimine az kala şah alayının kurulması ile müzik eşliğinde tantana ile toy meydanına getirilirdi. Düğün bitene kadar toy meydanında başköşede tutulurdu. Düğün bittiğinde damadın sağdıçısı “Şah”la beraber önde gider düğüne katılanlar oyun ve türküler eşliğinde damadı evine

kadar geçirirlerdi. “Şah” damadın evine konulur ve çevrede yeni bir düğün olana kadar orada kalırdı.²⁴

Karaim Türkleri de düğün yapıldığı zaman gelinin ayağının uğurlu olması eve bereket getirmesi için benzeri uygulamalar yapmaktadırlar.²⁵ Gelin, damadın evine gelmeden bir gün önce meyve veren ağacın bir dalını kesip kapının giriş kısmına koyarlar. Düğün günü gelin eve girmeden önce kayınvalidesi ağacın dalını kapının yukarısında tutar gelin onun altından geçip eve girerdi.²⁶ Kaşkaylarda ise evlenecek olan çiftlerin mutlu olmaları için gelinlik üstünde “Hayat Ağacı”nın resmi olan kumaştan dikilirdi.²⁷

Bahsedilen inanışların izlerini sürerken bunların çok eski dönemlerden beri Türkistan coğrafyasında uygulandığını göç ve yer değişmeler zamanı dünyanın farklı yerlerine de taşındığını, üzerinden bin yıllar geçmesine rağmen halen de devam ettiğini görmekteyiz. Yapılan araştırmalar ihtiyaç duyulduğunda kutsal ağaçların renkli bez ve çaputlarla süslendiğini, insan hayatını kolaylaştırabilmek adına bu uygulamaların gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bütün bunlar uzun dönemli halk tecrübesine ve inanç sistemine dayanmaktadır. Fakat son dönemlerde tarihi çok eskilere ait olan adet, inanç, gelenek ve göreneklerimiz yerini, atalarımızdan bizlere miras bırakılan kültür değerlerimizle hiç alakası olmayan yabancı kültürler almaktadır. Yetişen genç nesil kendi kültürel değerleri ile değil de bizlere yabancı olan bilgilerle “zehirlenmektedirler”. Atalarımızdan bizlere miras kalan bu kültürel değerlere sahip çıkmalı, yayılım alanlarını daha detaylı olarak öğrenmeli ve gelecek nesillerimize aktarımını sağlamalıyız. Dünyanın en eski kültür ve medeniyetinin temel taşı olan Türklerin adet, inanç, gelenek ve göreneklerinin öğrenilmesi ile tarihin birçok karanlık sayfaları günyüzüne çıkarılabilir.

²⁴ Yaşar Kalafat, *Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey İrakda Eski Türk Dini Izleri (Dini Folklorik Tabakalaşma)*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998, s. 146.

²⁵ Yaşar Kalafat, *Balkanlardan Uluğ Türküstana Türk Halk İnançları (Kaşkay, Karapapah, Şahseven / Elseven, Karakoyunlu, Kiresunlu, Afşar, İsmaili / Hazara, Cafriler, Kengerli, Karamanlı / Çelebi / Nigari, Ayrım, Kekai, Şebek, Mavıllı- Mavıllı, Sarılı / Sarıllı)*. II cilt, İkinci baskı. Ankara: Berikan Yayın, 2007, s. 124.

²⁶ Yaşar Kalafat, *Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey İrakda Eski Türk Dini Izleri (Dini Folklorik Tabakalaşma)*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998, s. 129.

²⁷ Mirali Seyidov. *Qızıl Döyüşçünün Taleyi*. Bakı: Genclik, 1984, 108 ss. 33-34.

Kaynakça

- Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materiallar ve Araştırmalar**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, 250 s.
- Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976, 256 s.
- Azerbaycan Mifoloji Metnleri**. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
- Ağayar Şükürov, **Mifologiya (Qedim Türk Mifologiyası) VI- cı kitab**. Bakı: Elm, 1997, 232 s.
- Баскаков Н.А. **Душа в Древних Верованиях Тюрков Алтая (Термины, их Значение и Этимология)**, СЭ. 1973, № 5. с. 108-113.
- Баялыева Т.Д. **Доисламские Верования и Пережитки у Киргизов**. Фрунзе. Наука, 1972, 168 с.
- Дьяконова В.П. **Религиозные Культы Тувинцев. Памятники Культуры Народов Сибири и Севера**. Ленинград, 1977, с. 175-189.
- Домусульманские Верования и Обряды в Средней Азии**. Москва: Наука, 1975, 341 с.
- Древние Обряды Верования и Культы Народов Средней Азии (Историко-Этнографические Очерки)**. Москва: Наука, 1986, 209 с.
- Gadir Gadirzade, **Ashabi Kehf: Müqəddeslik, Tarixilik ve İnancların Genezisi**. Bakı: Elm, 2002, 112 s.
- Gadir Gadirzade, **Aile ve Meişetle Bağlı Adetler, İnamlar, Etnogenetik Elaqeler**. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
- Kadir Kadirzade, **Adetler İnanclar ve Türklerin Soy Kütüğü Meselesi**. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005, 145 s.
- Kamil Veliyev. **Elin Yaddaşı, Dilin Yaddaşı**. Bakı: Genclik, 1988, 280 s.

Kitabi Dede Qorqud Destanı. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

Mirali Seyidov, **Azərbaycan Mifik Tefekkürünün Qaynaqları.** Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

Mirali Seyidov. **Qızıl Döyüşünün Taleyi.** Bakı: Genclik, 1984, 108 s.

Mirali Seyidov, **Azərbaycan Xalqının Soykökünü Düşünərkən.** Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s

Mirali Seyidov, **Yaz Bayramı.** Bakı: Genclik, 1990, 96 s.

Paşa Efendiyev. **Azərbaycan Şifahi Halk Edebiyatı.** Bakı, Maarif, 1981, 400 s.

Türkan Gadirzade İslamaqederki Adetler, İnamlar ve Merasimler (Naxçıvan Materialları Esasında). Bakı: Nafta- Pres, 2006, 120 s.

Yaşar Kalafat, Balkanlardan Uluğ Türküstana Türk Halk İnançları (Kaşqay, Karapapah, Şahseven / Elseven, Karakoyunlu, Kiresunlu, Afşar, İsmaili / Hazara, Cafriler, Kengerli, Karamanlı / Çelebi / Nigari, Ayrım, Kekai, Şebek, Mavıllı- Mavilli, Sarılı / Sarıllı). II cilt, İkinci baskı. Ankara: Berikan Yayın, 2007, 425 s.

Yaşar Kalafat, **Kuzey Azerbaycan- Doğu Anadolu ve Kuzey İrakda Eski Türk Dini İzleri (Dini Folklorik Tabakalaşma).** Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998, 240 s.

Yaşar Kalafat, **Azərbaycan Halk Sufizmi ve Lenkeran Folklor Müşaviresi.** İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları, 1998, sayı 112, s. 61- 86.

KÜRESELLEŞME PROSESİNDE DOĞU-BATI KÜLTÜRLERİNİN KARŞILIKLI TESİRİ

Novruzeli REHİMOV*

Özet

Küreselleşme dünyada tüm sosyal aktivitenin beynelmilleőmesi, ulusal ekonomilerin tek dünya sistemine kavuşması gibi değerlendirilebilir.

Küreselleşme en yeni bilgi ve telekomünikasyon araçları esnasında insanlığın büyük bölümünün tek bir ekonomik-maliye, sosyal-siyasi ve kültürel ilişkiler sistemine katılımı, kültürlerarası diyalog ve karşılıklı ilişkilerin zorunlu kanuna uygunluğunu yaratan süreçtir.

Bazı araştırmacılar küreselleşmeyi doğal-tarihsel süreç olarak değerlendirir ve kanıtlamaya çalışırlar. Dünyada meydana gelen bilimsel ve teknolojik gelişme insanların, devletlerin birbirine yaklaőmasına sebep olur, onlar arasında daha yoğun ilişkilerin yaşanmasına yol açar. Fakat doğal süreç olarak yaşanan küreselleşme sürecine belli kuvvetler etki ederek onu kendi çıkarlarına yöneltmeye çalışırlar ve birçok halkların, özellikle de Doğu halklarının sosyo-ekonomik bağımlılığı güçlendirir; kültürel özüne mexsusluğunun kaybolması sorunu ortaya çıkarırlar.

Yaşadığımız XXI. yüzyıl entegrasyon ve evrensel değerler temelinde birleşmek devridir. İnsanlığın geçtiği tarihi yola baktığımızda görüyoruz ki, Doğu ve Batı uygarlıkları hep birbirleriyle etkileőimde olmuşlardır.

Günümüzde Doğu ve Batı'nın fikir tarzında olan zenginliklerini mütlekleődirilmesi ve sadece bu veya diğer tarafa üstünlük verilmesi hiçbir olumlu sonuç vermez. Günümüzde çeşitli uygarlıkların ilerici cehetlerinin birleştirilmesi, bunların birbirini tamamlaması, Doğu'ya özgü yüksek manevi potansiyelin Batı'ya özgü rasyonel düşünce kültürü ile birleştirilmesi yararlı olabilir.

* Doç.Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi, novruzrehimov62@mail.ru

Doğu ile Batı'nın kavşağında, tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Azerbaycan eski zamanlardan günümüze kadar uygarlıklar arasında birleştirici rol oynamaktadır.

İyi olur ki, güvenli sorumlu dönemde gezegenimizde mevcut olan tüm farklı uygarlıklar kendi aralarında diyalogun hayati önemini düzgün düşününler ve oluşan karşılıklı bağımlılık ve ilişkiler insanların çıkarlarına hizmet eden demokrasi, insancıl (humanist) ilişkilerin kurulmasına yöneltilsin.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Doğu, Batı, sosyo-kültürel, tarih

INTERACTION OF THE CULTURES OF EAST-WEST IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION

Abstract

Globalization can be assessed as internationalisation of all social activity attaining of national economy to the single world system.

Globalization is a process which creates the participation of a single large section of humanity in the social, political and cultural relations system, the necessary objective laws of dialogue between civilizations and mutual relations. Some researches assess globalization as natural - historical process and they try to prove that scientific and technological developments that happen in the world cause states getting closer that leads arising a more intense relationship between them. But as natural process some forces try to direct livable global process to their own interest by affecting it and many people particularly the social - economic dependency of Eastern people is getting stronger and the loss of cultural identity problem arises.

The 21st century in which we live is the century to unite on the base of integration and universal values. When we look at the ways through which we see the history of humanity the Eastern and Western civilizations have always been interacting with each other.

Nowadays to absolute wealth in the method of idea of East and West and giving preference to only this and other side doesn't yield any positive result. Nowadays combining of progressive sides of different civilizations, completion of one of them, combining high moral potential inherent in the East with the culture of rational thought in the west can be useful.

At the crossroads of East and West, Azerbaijan, situated on the historical Silk Way, plays unifying role among civilizations from ancient time to the present day.

Key Words: Globalization, East, West, social, culture, history

Küreselleşme; sosyal - ekonomik hayatın tüm alanlarını kapsayan insanların, emtiaların, telekomünikasyon ve bilginin ülke ve kontinentlerarası sınırsız hareketini yansıtan entegrasyon süreçleridir. Dünyada tüm insanların, ülkelerin şimdiye kadar var olmayan bir sistemi oluşmaktadır, yani çeşitli ülkelerin ve halkların birleşik ağ evrimi gerçekleşmektedir.

Küreselleşme günümüzde tüm dünya devletlerini önemli dilemmalar, gerçekler karşısında koymuştur. Bunlar küreselleşmenin dikkat merkezinde duran ne kadar önemli bir sorun olduğunu göstermektedir.

Küreselleşme çeşitli yönlerden incelenmektedir. Küreselleşmeye yaklaşımlar da çok çeşitlidir. Başlıca nedenleri küreselleşme sürecinin toplumsal yaşamın tüm alanlarını kapsamaması ile birlikte, toplumda halen bireycilik ve bencillik duygularının güçlü olmasıdır. Öyle ki, güçlü devletler dünyada yaşanan küresel süreçlerden daha çok faydalanmaya ve esasen kendi çıkarlarının gerçekleştirilmesine çalışmaktadırlar. Ne kadar ki, insanlar sadece kendi ilgi ve menfaatlerine çalışarak, başkalarını düşünmüyorlar, demek ki, henüz bu toplum olgun ve mükemmel toplum sayılamaz. Dünyada yaşanan gelişmelerin manzarası buna örnektir.

“Günümüzde insanlık genel hayati sorunları ve genel tarihi kaderi ile bir tam şekilde birleşip. Yeryüzünün tüm halkları bu veya diğer derecede genel tarihi sürece dahil edilmişlerdir. Dolayısıyla, dünyada içten ilişkide olan öyle bir sistem yaratılmıştır ki, orada kendisinin sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel bakımdan çeşitli gelişim düzeylerinde bulunan toplumlar, şu veya bu şekilde birbirine karşılıklı etki gösterir.” (Rüstemov, 2007: 354).

Toplumda gerçekleşen teknik gelişmelerle dünya devletleri arasındaki ilişkiler gittikçe artıyor, farklı halklar ve ayrı insanlar birbirinin teknik kazanımlarından, kültürlerinden behrenelenirler. Bu bakımdan küreselleşme doğal-tarihsel süreç olarak değerlendirilebilir.

Maddi çıkarlar öne kaymıştır, manevi değerler ikinci planda kalmıştır ve gelişmiş ülkeler geliştirmekte olan ülkeleri sömürmeye başlarlar, onları kendilerine bağımlı duruma düşürüyorlar. Özel çıkarlar, ulusal çıkarlar beşeri hisleri üstündür. İşte bu nedenle günümüzde milli değerlerin, ulusal çıkarların

korunması fikri gündeme gelmektedir. Bu da küreselleşmeye çeşitli yaklaşımların oluşmasına, küreselleşmenin taraftarlarının ve antiglobalistlerin oluşmasına neden olur.

Bazı araştırmacılara göre küreselleşme sınırsızlığa ve vatansızlığa yol açıyor. Vatansızlık anlamı gittikçe genişleyen büyük bir sürecin yeni dünya düzeni şeklinde daha da derinleşmesidir. Küreselleşme politikalarının etkisinde kendi yaşam tarzını korumak isteyen insanların anlamaları gerekiyor ki, onlar zaman zaman bu süreçte hangi prensiplerin ehatesindedirlerse, aynı değerlerin hem de manevi, sosyal açıdan kölesine çevrilirler.

Küreselleşme sistemli nitelik taşıyan nesnel bir süreçtir. Bazı araştırmacılar küreselleşmeyi dünya ekonomik, siyasi ve kültürel entegrasyon süreci olarak değerlendiriyorlar.

Küreselleşme ulusal devletlerin yetkilerini, yapısını, egemenliğini ve yasallığını zayıflatır. Siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan diğerlerinden izole edilmiş milli devletin sadece yetki alanı sınırlı kalmamış, aynı zamanda biçimi de değişmiştir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra uluslararası kuruluşların sayısında olağanüstü bir artış gözlemlenmiş, bunun sonucunda ise devletin uluslararası mahiyeti şekillenmiştir. Batı'daki çoğu milli devletlerin bu tip kurumlarla yoğun şekilde temas kurması ile yerel ve küresel siyaset kurma mekanizmaları arasındaki farklar azalmıştır. Bunun sonucunda demokratik araçlarla üye devletlerin egemenliğini uluslararası hukuka uygun bir şekilde uzlaştırabilen Avrupa Birliği gibi güç sistemleri meydana gelmiştir.

Bağımsızlıklarını elde etmek ve milli özüne mexsusluklarını korumak için yüz yıllarca mücadele eden, kayıplar veren uluslar küreselleşme sürecinin ideolojik “tuzağına” düşerek kendi tarihi başarılarını bir an için kurban verirler. Gerçekten onlar anlamıyorlar ki, “küreselleşme”nin “gizli” mahiyeti sadece küçük ülkelerin milli özüne mexsusluğunu, dilini, dinini ve kültürünü eritecek, hatta onları ve gelecek nesilleri çözümü mümkün olmayan küresel sorunlarla yüz yüze koyacaktır.

Diğer bir yaklaşımda ise küreselleşme ve regionallaşma süreçleri ulusal devletlerin geneline tabi olan eğilimler ve yönler olarak gösteriliyor. Şüphesiz ki, her iki işlem arasında bir ilişki mevcuttur ve bu ilişkiler her iki sürece, daha

çok regionallaşma sürecine etki eder. Buna nedenle küreselleşme asrının neo-liberal regionallaşmasının sosyal ve milli devletten vazgeçme aracı olması ve devletin bu iki özelliğini kaybetmesi kolonizasyon sürecinin gelişimini, finans sermayesinin kesin egemenliğini uyarır.

Milli devletler arasında çevre, insan hakları ve küresel ekonomik sorunlar gibi konular üzerinde işbirliği uluslararası rejimlerin ve uluslararası düzenleyici sistemlerin oluşmasına ortam yaratmıştır. Bu da göstermektedir ki, böyle alanlarda uluslararası işbirliği olmadan milli devlet vatandaşlarının talep ve ihtiyaçlarını bilmiyor.

Günümüzde devlet yetkilerinin merkezden bölgelere aktarılması, ulusal devlet içinde merkezi yönetimi yerel organların lehine azaltması, devletin yetkilerinin, görev ve kaynakların bazılarında vazgeçmesi de sürmektedir. Merkezi yönetimin elinde olan planlama, karar verme, kurallar yaratma ve onları yönlendirmek gibi yönetim fonksiyonları bölge kurumlarına, belediyelere, gönüllü kuruluşlara ve özel şirketlere verilir. Yeni yerel makamlara yetki verilmesi politikaları aslında yetkilerin buradan da piyasa güçlerine transferi amacı taşıyor.

Bugün küreselleşme ve regionallaşma örtüşen süreçler olarak milli devlet anlayışını ve uluslararası ilişkilerde yer biçimini değiştirebilir özelliklerini yansıtır. Bunun karşılığında regionallaşma süreci ise küreselleşmenin tek taraflı ve merkezci karakterine aksi olarak; yerel, tarihi, kültürel ve maddi özelliklerin korunması ve geliştirilmesi imkânlarına sahiptir.

Bölgeler kendileri doğrudan uluslararası örgütler ve dünyanın diğer çeşitli şehirleri ile doğrudan ilişkiler kurabiliyor. Dolayısıyla, bölgeler kendi konularını ekonomik alanda milli devletten bağımsız şekilde karar verirler. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimi de bölgelerin uluslararası ilişkilerinin genişlemesine elverişli ortam sağlar ve onların iç ve dış ilişkiler kurma yeteneğini artırır.

Günümüzde küresel bilgi toplumunun oluşumu sonucunda devletlerarası çelişkilerin ve çatışmaların bilgi mekanına geçmesi zarurete çevrilerek hayatımızın gerçekliğini belirtmektedir. Böyle bir ortamda bilgi savaşı meselelerine ciddi dikkat edilmesi savaş ortamında yaşayan ve toprakları işgal edilmiş

Azerbaycan Devleti'nin karşısında duran önemli görevlerden biridir. Enformasyon savaşı kavramı son zamanlarda bilgi kaynakları, bilgi ve telekomünikasyon teknolojileri, elektronik kitle iletişim araçlarının hızlı gelişimi ile ilgili yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.

Devletin kendi siyasi, ekonomik ve kültürel politikalarını hayata geçirme stratejilerinin etkinliği değişime uğrar. Yani, ulusal düzeydeki gereksinimlerle birlikte, küresel ihtiyaçların ödenmesi için devlet yapısı değişir. Küreselleşme sürecinin milli devletlerin kendi kaderini tayin etme yetenekleri üzerinde sert kontrol mekanizması kurduğu sık sık vurgulanıyor. Ancak hiçbir devlet ulusal meselelerde de mutlak iktidara sahip değil ve küreselleşmenin faaliyet alanlarının genişlenmesi ile milli devletin egemenliğinin zayıfladığı alanların sayısı da artıyor. Giderek ulusal devletlerin kendi toprakları üzerindeki iç veya dış sorunlara kontrol gücü, ulusal sınırları tanımayan küresel iletişim teknolojilerinin sürekli gelişmesi ile daha da azalmaktadır.

Günümüzde devletler bir yandan etnik ve bölgesel politikaların artmasıyla merkezkaç kuvvetlerinin etkisi altına düşmektedir, diğer yandan ekonominin globalleşmesi ve savaş teknolojisinin gelişmesi gibi dış etkenlerin yarattığı tehditlerle karşı karşıyadır. Uluslararası faktörlerin iç siyasete etki gösterdiğinin sürekli olarak vurgulanması sonucunda devletler değişmeyen ve yenilenemeyen bir tahsisat kabul edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda, uluslararası sistemler ve organlar, özellikle de kendileri ile ilgili karar alındığı zaman ulusal devletlerin yetkilerini dikkate almamak eğilimlerini göstermektedirler.

Dünya Bankası, XXI. yüzyılda gelişmenin mekanik yapısının tamamen değişeceğini ileri sürüyor. Bu prognoza göre milli devlet bir yandan dünyanın ekonomik olarak bütünleşmesi ile uluslararası kuruluşlara, diğer yandan ise siyasi iktidarın paylaşımı ile eyalet makamları yönünde ikili yetki kaybına maruz kalacaktır. Neredeyse, bu süreç şimdi tam kapasite ve kitlesel karakter olarak gelişmektedir. Bu sınırların dünya çapında yeniden belirlenmesi demektir. Yeni sınırlar milli devletleri belirleyen sınırların değil, yerel sosyo-ekonomik açıdan toplumları veya konfederasiyelerinin göstergesi olacak. Fakat bu, parçalanmış yapının üzerinde bir küresel hakimiyet mekanizmadır. Diğer ilginç bir nokta da şudur ki; bu sınırlar ve yeni kuruluşların kendileri de küresel güç mekanizması tarafından yeniden muayyenleştirilecek.

Dikkate almak gerekir ki, dünyada iş bölümü, tüm gezegen çapında sermaye, işgücü, üretim kaynaklarının göçü, mevzuat, ekonomik ve teknolojik süreçlerin standartlaştırılması, ayrıca çeşitli ülkelerin kültürlerinin birbiriyle karışması küreselleşmeye özgü olan temel özelliklerdir. *“Küreselleşmenin en önemli boyutu ekonomik alanda kendini göstermektedir. Kelimenin gerçek anlamında ekonomik küreselleşme anda onun başlıca biçimi olarak kalmaktadır.”* (Şükürov, 2006: 47).

Ekonomik küreselleşmenin 2 ana bileşeni vardır: 1) Küresel pazarın oluşması, 2) Üretimin globalleşmesi. Küresel pazar tarihsel bakımdan birbirinden ayrı olan ulusal piyasaların bir yere cemleştiği dev şemsiyedir. Yukarıda sıralanan ticaret simgelerinin tüm dünyada tüketim ürünü olarak kabul edilmesi küresel pazarın en bariz örneğidir. Ekonomik küreselleşme süreci kültürel veya siyasi küreselleşmeden daha hızlı bir şekilde ilerliyor.

“Ekonomik küreselleşme; ülke ekonomilerini birbirinden ayıran gümrük duvarları, tarifeler, kotalar ve sermaye kısıtlamaları gibi engellerin giderek azaltılması ile malların, hizmetlerin, işgücünün ve sermayenin ülkeler arasında daha hızlı ve daha kolay dolaşarak dünyanın ekonomik olarak bütünleşmesini ifade etmektedir.” (Adıgüzel, 2013: 3).

Küreselleşme bir yandan, devletler arasındaki ekonomik karşılıklı ilişkileri hafifletir, ülkelerin insanlığın öncü başarıları girişi için ortam hazırlar, kaynakların tasarruflu kullanılmasını sağlar, dünya gelişimini uyarır, tüm katılımcılara rekabet mücadelesi yayar; diğer yandan ise, zayıf ülkelere, hangi küçük işletmelerin iflasına, insanların yaşam standartlarını aşağı düşmesine vb. yol açar.

Küreselleşme sonucunda milli devletin karakteri değişmekte ve devletlerin geleneksel rollerinin yerini yeni mekanizmalar ve sistemler tutmaktadır. İç ve dış, siyasi ve ekonomik faaliyetler arasındaki geleneksel fark yerini ulusal sınırları tanımayan yatırım ve finans sistemine bırakmaktadır.

Küreselleşme sürecinin hızlanması dünya çapında küresel cinayetlerin artması, küresel manevi aşınmaların oluşmasına da sebep oluyor. Narkomaniya, uluslararası çapta organize suç uygulanması, büyük mafyalar ve uluslararası terörün harekete geçmesi buna örnek olabilir. Bütün bunların hepsi küreselleşme konusunun kesin olay olmadığını göstermektedir.

Dikkate almak gerekir ki, küreselleşme hakkında geniş araştırma yapan filozof A. Şükürov söylüyordu ki, “Soğuk Savaş sistemini yerine” küreselleşme “dünya ekonomisinde yeni tarım sistemidir”. Küreselleşmenin ideologları sürecin sona erdiğini kesinlikle kabul etmezler. Onlar sadece bunu kabul ederler ki; küreselleşme süreci dayanılmaz bir süreçtir.

“Küreselleşmenin ideologları toplumun Batı modeline ilişkin iki kuralı esas alırlar: a) Her bir ülkeye fayda getiren ne varsa, tek piyasada birleştirme, b) Üretken güçlerin yükselişi sayesinde gelirlerin artması, rekabet sonucunda her ülkede galiblerin ve yenilenlerin olması olanağı” (Memmedova, 2001 : 57-58).

Küreselleşme süreci, bir yandan ülkelerin devletüstü düzeyde ortak çıkarlarını sağlayan ve koruyan kuruluşlara katılımını ön plana çıkarmakta, diğer yandan ulusal ve devletaltı, yani devlet kurumları veya yerel yönetim seviyelerinde yeni yönetim modellerini zorunlu kılmaktadır. Özellikle de, yirminci yüzyılın sonlarından başlayarak devletin rolü ve etkinliği üzerinde büyük baskılar meydana gelmiş ve bu baskılar devletin yeniden oluşturulmasında belirleyici rol oynamıştır.

Kültürün küreselleşmesi, dünya kültürel değerlerinin sentezini ve yeni formada teşekkülünü birleştirir. Halklar arasında kültürel ilişkilerin genişletilmesi, onların iletişimi ve karşılıklı olarak birbirini anlaması bu halkların yakınlaşmasına neden olur. Fakat bu yakınlaşma hiç de etkisiz geçmiyor. Bu, az sayıdaki halkların özüne mexsusluğunun büyük halkların kültürünün etkisi altında unutulmasına, kültürel eyniliyin yer almasına yardımcı oluyor. Dünya ilişkilerinin küreselleşme bizim irademiz olursa olsun gelişen bir süreçtir. Buna karşı itiraz etmek neredeyse imkânsızdır. Fakat tek bir ekonomik kültürün oluşumu kendiliğinden birçok halklarda kültürel zenginliklerini kısmen veya tamamen kaybedilmesine karşı gerçek bir tehlike yaratıyor.

Günümüzde pek çok animasyon dünyanın birçok ülkesinde aynı zamanda ekranlara çıkıyor, kitaplar tercüme ediliyor ve dünyanın çeşitli ülkelerinde okuyucular arasında meşhurlaşıyor. Her yerde yayılmış internet kültürel küreselleşmede büyük rol oynuyor.

Doğu ve Batı kültürlerine gelince, bu sistemler arasında oldukça benzer ve farklı yönler vardır.

Aslında sohbet şerqlinin qerblileşmeyinden veya batılı şerqlileşmyinden gitmemelidir. Yeryüzünün başarılı yolu hem şerqlinin hem de batılıların birbirlerinden etkilenererek, kendi kökleri üzerinde daha da zenginleşerek, birbirini tamamlamasına, yeryüzünün başka kültürel potansiyellerini ortaya çıkar-masından ibarettir.

Bazı araştırmacılar Doğu ülkelerinin de dahil olmak üzere, Azerbay-can'ın çağdaş tekniğe dayalı ekonomik alanda gelişmiş Batılı ülkelerden geri kalmasının nedenlerini İslam dininde ve geleneksel düşünce tarzında arıyor-lar. Oysa ekonomik gelişmenin itici gücü din değil, ilimdir. Din ekonomik kriterlerle değil, ancak manevi kriterlerle değerlendirilebilir. Sohbet hangi dine hizmet edilmesinden çok, genel olarak din ve bilimin tutumundan gitme-lidir.

Doğu'da maneviyat daha fazla ölçüde bireyin kendi ölçüğü ile mehdud-laşdığından, toplumun kültürel-manevi hayatından ayrılarak kendisine kapıl-dığından, insan daha çok kendi dünyasında yaşadığından onun dış dünya ile, maddi yaşamla ilişkisi esasen iki şekilde gerçekleşir:

1. Bireysel maneviyat aleminin kapıları ani olarak açılır ve dış ortamla yoğun ilişki oluşur. Bu ilişki kendisi müsteqilleşir ve insanın dış et-kiye maruz kalmadığı dönemde, soğukkanlı düşünce ortamında qerarlaşmış kişisel maneviyat oyundankenar durumda kalır. Bireysel alem unutuluyor ve insan dünyaya ancak ortamla yoğun ilişkinin et-kisinden, duygusal tepkiden doğan somut bir ödev, hüküm, kararla çıkıyor.

Doğu'da insanın dünyaya yaklaşımı esasen aksioloji niteliktedir. Bilgi dışarıdan kişisel manevi dünyaya kabul olunması da esasen ak-sioloji hatla gerçekleşir.

2. Bireysel ben prizmasından dünya ancak beyaz ve siyah renklerde gö-rünebildiğinden çoğu zaman rastgele faktörler nedeniyle veya beyaz-ların ya da siyahların listesine düşen olaylar uyarınca ya övülüyor ya da kötüleniyor. Aynı olayın çeşitli yönleriyle çeşitli renkleri yüze gel-meyi, meseleye diyalektik açıdan, sistemli şekilde yaşanılmıyor. Tah-lil olmadığından bir karşı "iyi" olarak kabul edilen olayın kötü yön-leri ortaya üretilmiyor ve aksine.

Doğu tefekkurunun belli eksiklikleri varsa, bu onun üstün taraflarına da negatif planda bakmak için esas vermiyor. Diğer yandan da, ona karşı konulan Batılı düşünce tarzının da kendine özgü kusurları vardır. Yağmurdan çıkıp yağmura düşmek başarı olarak kabul edilemez. Tecrübe gösterir ki, biz Batı kültürünün, Batı düşünce tarzının işte noksan yanlarını kabul etmeye daha eğilimliyiz.

Modernliğe giden yolun disko ve videotekadan, hatta internet kulüplerinde geçtiğini düşünenler yanılıyorlar. Böyle kusurlu tutum, kültür ve modernlik hakkında tasavvurların sınırlılığı ile ilgilidir.

Bazı adamlar Avrupa ile ilgili her şeyi kültür düşünün, modernliği onunla uyumlu görürler. Fakat bu zaman nedense Avrupa'nın bilimsel, tekniği, maddi üretim ve hizmet kültürü yaddan çıkıyor, Avrupa'yı Avrupa yapan, onu ileride zannetmeye sevk eden asıl yönler unutuluyor. Batı'nın tereqqisinde gerçekten büyük rol oynamış olan, onun maddi kültürünü tamamlayan ilerici manevi kültür örnekleri yaddan çıkıyor ve aksine, Batı'nın kısırlığa, suqutuna, manevi deqradasiyasına götürüp üretebilen, onun ilk ilerleme döneminin geleneklerine dayanmayan, yandançixma "kültür" örnekleri "Avrupa kültürü" olarak kabul edilir.

Batı'nın kalkınmasının asıl itici güçleri, büyük bilim armatürlerin, maa-riççiler ve filozoflar ise hiç yâda da düşmüyor. Nyutonların, Volterlerin, Beethovenlerin yaşam ve yaratıcılığında sohbet açmak unutuluyor. Yoksa modern gençliğin onlara manevi ihtiyacı yok mudur? Acı bir durumdur ki, gençlerimizin çoğunluğu Michael Jackson ve Şvartsnegeri Russell ve Bordan'ı daha iyi tanırlar. Bu, bizim basının Avrupa'ya, Batı kültürüne taraflı tutumunun sonucudur.

Şimdiki Batı dünyası kendi içinde çelişkili olduğundan ve rasyonel düşünceyi mütleleştirdiyinden onun taraflı kalkınması kaçınılmaz surette manevi deqradasiyaya getiriyor. Fakat Avrupa canla başla bu krizden kurtulmaya çalışıyor. Biz ise bazen onu ilerlettiren faktörlerden habersiz halde, onun iflas makamını Batı uygarlığı ile karışık düşürüyor, Batı'nın kurtulmak istediği ve memnuniyetle bize ihraç ettiği bayağı kültüre iki elle yapışarak "modern" olmaya çalışıyoruz. Sıcığına ısınmadığımız bir şeyin dumanını beh-behle kabul ediyoruz.

Doğu düşünme tarzını bırakıp Batı anlayıştan tutunmak (yeri gelmişken, tefekkür tarzı uzun süreliğine oluşur ve değiştirilmesi de çok karmaşık ve uzun bir süreçtir) ne demektir? Temel amaç herhangi bir düşünme tarzının zayıf yönlerinden, tek taraflılığından özgür olmak değil mi?

Mesele şuradadır ki, günümüzde Doğu ve Batı'nın karşılaştırılması, onların görüş tarzında olan zenginliklerini mütelleştirilmesi ve sadece bu veya diğer tarafa üstünlük verilmesi hiçbir olumlu sonuç getiremez. Modern düşünce hatta çeşitli uygarlıkların birbirinden köklü biçimde farklı olan düşünce tarzlarını "barıştırmayı", onların ilerici yanlarını birleştirmeyi öngörüyor. Son zamanlar velim heyretlendiren "Japonya müemmasının" açarını işte Doğu ve Batı düşünce tarzlarının başarılı veldetinde, dolayısıyla, Doğu'ya özgü yüksek manevi potansiyelin Batı'ya özgü rasyonel düşünce kültürü ile birleştirilmesinde aramak gerekir.

Doğu ve Batı kültürlerinin ve buna tefekkür tarzlarının üstün cehetlerinin tespiti hem tarihi, hem de lojistik planda özel araştırma gerektirir. Modern cemiyetşünaslığın görevlerinden biri de halkımızın milli medeniyetini ve tefekkür tarzını Doğu ve Batı kültürleri bağlamında incelemekten ve gelişme perspektiflerini muayyenleştirmekten oluşur. Ciddi bilimsel araştırmaya dayanmayan tasarruflar, ampirik gözlemden çıkarılan sonuçlar ise çoğu zaman kusurlu olur.

İnsanın manevi ihtiyaçlarını kendi şekillendiği milli-kültürel ortamın spesifikası ile belirlenir. Ona göre de her bir halkın sosyal-manevi kökenleri, kültür tarihini öğrenmeden yeni neslin ne gibi duygularla yaşadığını, kültürel talep eğilimlerini ve estetik zevk doğrultusunu belirlemek çok zordur. Fakat ne yazık ki, öncelikle proletkültçülüğün etkisi ile, sonra ise baskı ve olgun sosyalizm yıllarında bizi manevi köklerimizle bağlayan teller zayıflamış, milli kültür tarihine ilgi azalmıştır. Sosyalist gerçekliğinin milli özünü terk ve kültürel gelişme için yarattığı ortamdan tam olarak erişimi biz sadece müsteqilleşme aşamasında elde ettik. Bu imkanı gerçekleştirmek ise her halkın kendisine bağlıdır.

Özellikle Azerbaycan kültürünün çeşitli tarihi dönemlere bölünen zengin ve çok yönlü geçmişinin öğrenilmesi ciddi zorluklarla bağlıdır ve bu alanda sadece bilim ve sanat adamlarının ortak çabası sonucunda başarı elde etmek mümkündür.

Azerbaycan kültürü çeşitli dönemlerde çeşitli uygarlıkların nailiyetlerinden behrelenmiş ve aynı zamanda onların bazılarının beşiği başında durmuş öyle karmaşık ve zengin bir fenomendir ki, onu basit, standart tefekkürle idrak etmek, benimsemek mümkün değildir.

Hazırda Azerbaycan aydınının önündeki temel misyon kendi ülkesinin kültürel, manevi potansiyelini korumak; ondan tüm insanlığın faydalanması için düşünülmüş faaliyet göstermektir. Bu faaliyet küresel şekilde - dünya kültürü ile karşılıklı zenginleşme ilkesi ile yapılmalıdır. Azerbaycan'da uzun yüzyıllar boyunca dünyanın en önde gelen kültür sistemlerinin doğal ve tarihi entegrasyonu gerçekleşti. Bu toprakta ateşperestlik, Türk, İran, Kafkasya, Yahudi, Hristiyan, İslam, Doğu, Batı, Slav, vb. gibi modern dünya uygarlığını oluşturan kültürlerin çulğalaşmış, dünyanın gelişmesi için gelişme modelleri yaratmıştır.

İnsanlığı dayandıran bellek, bakış açısı, bilim, davranış, iletişim, sanat, ev vb. bu gibi nitelikler kültürün bileşenlerinden. Genel olarak kültür kimliğinin ve halkların bireysel zihinsel, yaratıcılık potansiyelinin göstergesidir. Tesadüf değil ki, her halkın ve kimliğin karakteristik özelliklerine, iç dünyasının manzarasına ve potansiyel imkanlarına etki etmek isteyenler öncelikle onun yarattığı kültürel servete, eserlerine ve abidelere başvururlar. Çünkü, kültürü yaratan halk (kimlik) aynı zamanda bu süreçte kendisi oluşur. Bu nedenle halkın karakteri onun kendi eserinde-kültüründe ortaya çıkıyor; nasıl derler, “şahsın görünür sureti-zihinsel eserinde” (Şükürov, 2001: 3).

Demokratik toplum kurduğumuz günümüzde tüm kapıları kapatabilir bilemeyiz. Kapıların açılması, bir yandan, iyidir; ama bu açık kapılardan iyi bilgi ile beraber kötü bilgiler, insanların maneviyatına zararlı olan televizyon yayınları, basın organları da dahil olur. Ve bizim bazı yerel basın organları kolay yolla para kazanmak aşkına maneviyatı satmak hattını tutuyor ve geleceklerimize büyük darbe vuruyorlar. Bu yüzden bizim basın özgürlüğü ilkelimiz olsa da, resmen sansür iptal edilse de, şimdi artık sansürün yerini alacak kültürel-manevi kovuşturmaya gerek vardır. Görünür, bu amaca hizmet eden sosyal azar ve cezalandırma formları bulunmalıdır. Entelektüellerimiz önündeki temel görev ise kitle iletişim araçlarını kullanarak mevcut duruma doğru yorumlar vermek, gelen bilgilerin mahiyetini ve amacını açıklamaları, yüksek manevi değerlerimizi, milli kimliğimizi korumak prensibinden çıkış

etmelidirler. Aynı zamanda her bir vatandaş bu alana yönelik olmalıdır. Kültürel-manevi ortamın saflaştırılmasında öğretim görevlilerinin üzerine büyük görev düşüyor. Değişen toplumda yeni yetişen genç kadroların terbiye sistemi, onlara verilen bilgilerin içeriği de değişmelidir.

Bağımsızlık döneminde milli kültürün ve milli ahlakın gelişimi için daha büyük olanaklar elde ettik. Özellikle İslam'ın manevi terbiye için yararlı olan prensiplerinden yararlanma hakkı edindik. Fakat aynı zamanda, İslam'ın özünden uzak olan mövhumatçılık ve bağnazlık prensipleri için de meydan açıldı. Demek ki, yasaklar hem iyi hem de kötü şeyler için alınmıştır. Bizim üzerimize düşen esas sorumluluk yeni olumlu eğilimleri geliştirmekle, bozucu, maneviyata yıkıcı etki gösteren faktörler için set çekmektir.

Küreselleşme ortamında sağlıklı kültürel-manevi ortamın oluşturulması ve onu korumak için eğitim kendisi de tamamen milli ideolojinin ayrılmaz parçasına çevrilmelidir.

Azerbaycan yeni ekonomik ilişkilere geçerken tabii ki, bu alanda büyük deneyimi olan Batı dünyasından çok şey öğrenmelidir. Hem bilim ve tekniğin yüksek gelişmişlik düzeyine göre, hem de birkaç yüz yıllar boyunca piyasa ekonomisinin kararlaşma derecesine ve sosyal yöneliminde Batı ön konumdadır.

Fakat modernlik ancak teknoloji ve ekonomi göstergeleri ile belirlenemez. Modern insanın şekillenmesinde insanlığın binlerce yıl ölçülen ruhsal evrim yolu belki de bilimsel ve teknik tereqqiden daha çok rol oynamıştır.

Bazı araştırmacılar Avrupa ülkelerinin bilim ve teknoloji alanında inkişaf etmesi, İslam dünyasının ise kıyasla geri kalması faktından konuşma yaparak bunu Hristiyanlık ve İslam dini ile elaqelendirmeye çalışırlar. Hristiyanlığın da, İslam'ın da bilime yaklaşımı iyi melumdur. Hristiyanlık kurulduğu zamandan azadfikirliliğin ve bilimsel tedqiqatın aleyhine olmuştur. Özellikle, Hristiyanlık sosyal bir hadise gibi formalaşdıktan sonra din görevlileri kendilerinin toplumdaki mevkilerini korumak için onların dogmalarından kenarda her ne varsa yasadışı ve kabahat olarak kabul etmişlerdir.

Hristiyanlıktan farklı olarak, İslam ise kurulduğu dönemde bilime yasak koymamış, hatta insanları bilimsel faaliyete sevk etmiştir. İslam dini kendi

etki alanını daha somut şekillendirmiş, insanların ancak manevi alemleri ve yaşam tarzını belli etmekle, onların meslek ve uzmanlık faaliyetlerine doğrudan nüfuz etmeye çalışmamıştır. Bu yüzden İslam'ın doğduğu ve yayıldığı ilk yüzyıllarda bilim hızla gelişmiş ve öncelikle Arap ülkeleri, sonra ise tüm İslam dünyası bilimin gelişim seviyesine göre dünyada en öncü konumu tutmuşlardır. Büyük din adamları aynı zamanda büyük bilimsel keşifler etmiş, bilimin çeşitli alanlarını geliştirmişlerdir. El-Kindi, El-Xarezmi, Farabi, Biruni, Ömer Hayyam, İbn-i Sina, Nasiruddin Tusi, İbn-i Rüşd, Uluğbey vb. matematiğin, astronominin, mexanikanın, fiziologyanın, tebabetin, fiziğin, kimyanın gelişiminde misilsiz katkılarda bulunmuş ve birçok alanda modern bilimin temelini atmışlardır. Bu aynı dönemdi ki, Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlık kabul edildikten sonra bilim ve kültürün, teknolojinin gelişmesinde bin yıllık bir duraklama oluşmuştur ve antik bilimin ve medeniyetin estafetini Araplar ellerine götürmüşlerdir.

XV-XVI. yüzyıllarda Avrupa Hristiyanlığın ehkamları ile taban tabana zıt yeni düşünce tarzı oluştu nihayet, bilim ve dinin birbirinden ayrılmasına ve yeni düşüncenin, yeni Avrupa'nın doğmasına yol açtı. Yeni Avrupa'nın temsilcilerinden biri olan Francis Bacon artık Hristiyan ideoloğu değildi. Avrupa'da Hristiyan ehkamların kenarda tamamı ile bağımsız bir hayat başladı. Hristiyanlık ise daha çok derecede sembolikleştirilerek ayrı ayrı şexslerin vicdan işi gibi mehdud daireye alınmış, devlet işinden ve sosyal ilerlemenin aparıcı hattından uzaklaştırılmıştır.

“Doğu'nun ideali insanın manevi olgunluğa ulaşması, Batı'nın ideali ise insanın doğa üzerinde egemenlik kazanmasıdır. Buna uygun olarak, doğa bilimleri özellikle Batı'da gelişmiş, Doğu'da ise hikmet ve maneviyata öngörülmektedir” (Halilov, 2011: 111). İşte bilimin dinden muaf olarak tam bağımsız sosyal olay gibi oluşumu, insanların ikileşmesi ve bilime münasebetle dine yaklaşımı kendi içlerinde ayrı ayrı yaşatması bilimin tam serbestçe gelişmesi için meydan açan faktörlerden biri oldu.

Doğu'da ise din bilime açıkça engel olmadığından, hâlâ birlikte adımlıyor. İşte İslam dininin bilime karşı loyallığı, liberalliği, dayanıklılığı bilimin uzun asırlar dinin etki dairesinde kalmasına imkân sağlamıştır. Dinde hiç de düşman görmeyen bilim onun serhedlerinden çok da dışına çıkmaya çalışmamıştır ya da sonraki yüzyıllarda ulema peygamberlerden daha çok “dindarlık”

sergileyerek, insanları dini ehkamlara daha çok asılı duruma düşürmek için kendilerinin yaptıkları, icat ettikleri yeni kurallar ve yasaklarla ağırlaştırmışlardır. Aynı hal Hristiyanlıkta da baş verdiğinden “Roma papasından daha çok Katolik olanlar” hakkında ünlü frazanın oluşmasına neden olmuştur. Sonuçta, mahiyet bakımından bilime karşı olmayan İslam dini de gittikçe möteci rol oynamaya başlamış ve bilimi kendi sınırları çerçevesinde tutmaya çalışmıştır.

Bilim ile din arasında çelişki, çatışma o zaman ortaya çıkar ki; bilim kendi yolundan dışına çıkarak inancı değiştirmek istiyor, Tanrının varlığını veya yokluğunu ispatlamak iddiasına düşüyor. Diğer taraftan, din de o zaman bilime karşı çıkıyor ki, kendisinin bir güven hadisesi olduğunu unutarak idrak olayı olarak hareket etmeye çalışır ve dünyada yaşanan süreçlerin açıklamalarını yapmak iddiasına düşüyor.

İdrak ve inancın her biri kendi işi ile meşgul olduğunda güzeldir. Başkasının alanına geçtiğinde mürteceleşirler. (Bu iki alanın karşılıklı ilişkisi ise bilimin ve dinin yok, felsefenin problematikasına aittir.)

Belki de, kendi mahiyetlerine referans etselerdi, ne bilim dinin işine, ne de din bilimin işine karışırdı. Fakat onlar sosyal olaya dönüştükten sonra, bu sosyal kurumların ve onları temsil eden insanların kişisel çıkarları bu çatışmanın yaradılmasına yol açmıştır.

Bu süreçleri gerek sosyal, gerekse qnoseoloji düzlemde anlatmak zor değil. Fakat ne çinse halen Müslüman ülkelerde belli ideologlar hayatın tüm alanlarını dinle bedel etmeye çalışıyor, dini insanın kişisel maneviyatından kenara çıkararak sosyalleştirip, siyasileştirip, ideolojileştirmektedirler. Kıscası, dini kendi şahsi maraqları için alete çevirirler. Batı’da da devletin ve bilimin dinle alakası çoktan kesildiği halde, öyle ideologlar çıkıyor ki, onlar teqqinin sebebini kendi dinlerinde, başkalarının geriliğinin nedenlerini de onların dininde “arıyorlar”. Fakat bu aramalar kuşkusuz bilimden uzak, ideolojik yönelimlidir.

Dinlerin ideolojik ve siyasi amaçlar için kullanılması önü mutlaka alınmalıdır. Önü alınmazsa - tüm taraflar hasar görecektir. İnsanlığın kalkmış olduğu yeni imkânlardan yeni Haçlı seferleri ve yeni küresel inkvizisiyalar için kullanılması yasaktır.

Doğu ile Batı'nın kavşağında bulunan Azerbaycan modern küreselleşme koşullarında başarılı çokkültürlülük politikasını hayata geçirmekle çeşitli kültüre, dini inanca sahip olan insanların normal bir şekilde yaşayışını sağlayan örnek olarak alınabilir.

Çokkültürlülük aynı ülkede yaşayan çeşitli halkların temsilcilerinin kültür haklarını tanıyan hümanist bakış açısı ve ona uygun olan politikadır. O, ayrıca alınan ülkede ve genel olarak dünyada çeşitli milletlere ve mezheplere ait insanların kültürel müxtelifliklerinin korunması, geliştirilmesi ve uyumlaştırılmasına, az sayıdaki halkların devletlerin milli kültürüne entegrasyonuna odaklanmıştır. Hümanist ve demokratik teori veya ideoloji olarak çokkültürlülük, hoşgörünün tecessümüdür.

Çokkültürlülüğün felsefesi fikirce kültürde, insanların bilinçaltında, rasyonelliğin onayına girişimdir. Hümanizm ideallerinin çeşitli kültürlerde anlaşılabilirliği genişlemesi ve mukayese edilmesidir. Çokkültürlülük kültürlerarası ilişkiler sisteminde milli kimlikleri korumayı, başka kültürlere ve medeniyetlere saygıyı işlemektedir.

Belli insanlar çeşitli devletlerin ulusal kültürüne ne asimilasyon ne de entegre olmayı istemiyorlar. Bu görevin çözümü için tüm dünyada “Homo sapiens” tipi insandan “Homo culturalies” tipi insana geçiş uluslararası programının tüm dünyada geliştirilmesi ve uygulanması zorunludur. Bu bakımdan Azerbaycan çokkültürlülüğü, geleneksel siyasetin çok iyi modelidir. Demek ki, modern multimedeni toplumlar kültüroloji stratejilere dayalı düşünülmüş çokkültürlülük politikası olmadan sabit gelişemezler. Bunun sübutlarından biri Azerbaycan'ın dinamik gelişmesidir ki, burada ülkenin milli kültürüne başarıyla entegre olan çeşitli halkların temsilcileri harmonik gelişiyorlar. Çokkültürlülükten vazgeçilirse tüm dünyada anlaşmazlıklar, korku, milli ve dini çatışmalar giderek artar.

Kültürlerin ve dinlerin uyumu ve geleneksel politikaları sayesinde Azerbaycan her zaman çeşitli etnosların temsilcilerinin kültürleri ve dinlerinin entegre mekanına dönüşmüştür. Müslüman, Hristiyan ve Yahudi nüfusunun temsilcileri arasındaki hoşgörü ve dostluk ilişkileri Azerbaycan halkının hümanist kültürü için her zaman karakteristik olmaktadır. Azerbaycan öyle bir ülkedir ki, orada çeşitli dinler mevcuttur ve uluslar hep barış, dayanışma, işbirliği içinde yaşamışlardır.

Her bir devletin iç politikasının temel amaçlarından biri toplumda istikrarın ve gelişmenin sağlanmasıdır. Bu amacın başarıyla gerçekleştirilmesinin temel şartlarından biri ise toplumda farklı kültürleri temsil eden etnikler arasında uyumun olmasıdır. Bugün dünyada var olan devletlerin pek azı hariç çoğunluğu polietnik devletlerdir ve bu devletlerin çoğunluğunun iç siyasetinde çokkültürlülük öğeleri bir ölçüde temsil edilmiştir.

Farklı kültürler mekanında çeşitli etnoslar aynı bir fiziksel ortamın etkisi altında yaşıyor. Burada sırasıyla bireysel düzeyde mekanın etkisi altında genotip de değişiyor. Böylece, düzenli olarak diğer etnosların, ister erkek olsun ister kadın yeni genotipleri hesabına sosyo-medeni çeşitlilik ortamı yenilenir. Bu ise mental nitelikler kompleksini daha da renklendirir. Doğal olarak, sürecin tedriciliyi etnosun bir kısmının diğerinden önce dönüşüm yapılabileceği anlamına gelir. Herhangi dönüşümün tedriciliyi, milletin bir bölümünün genel süreçte diğerini geride bırakabilmesinin imkânı demektir. Burada ise kültürel çeşitlilik ve ulusal kimlik etnik eniyi etkiliyor.

Toplumun kültür çerçevesinde sivil tipik kültürel çeşitlilik olayları kendi iç kültürel modellerini belirtiyor.

2013 yılında 70'den fazla ülkeden 800 civarında resmî şahsın, tanınmış bilim, kültür adamının, Nobel ödülü laureatlarının toplandığı III. Bakü Uluslararası İnsani Forumu rahatsız edici tüm konuların görüşülmesi için benzersiz bir platform imkânı yarattı.

Qed gerekir ki, Azerbaycan çokkültürlülüğü Azerbaycan Devleti'nin milli-manevi, evrensel, insani değerlere dayalı sürekli siyasi kursudur. Çokkültürlülük bir fikir ve terim olarak ilk defa Batı'da oluşursa da ve son dönemlerde bu düşünceden geri çekilmelere yol verilse de, Azerbaycan ortamında bu alan artık toplumun ahlak kategorisine dönüşmüştür.

Dünyanın çeşitli bölgelerinde dini ve milli zeminde meydana gelen çatışma ve dini konfessiyaların, tarikatların, kurumların toplumun siyasi yaşamına, ayrı ayrı devletlerin yönetim sistemine etki etmek girişimleri, bugün de din-devlet ilişkilerini ön plana çıkarmaktadır.

Ülkede yapılan birçok uluslararası toplantıda dünyada milli ve dini hoşgörünün güçlendirilmesi, çokkültürlülük değerlerinin tanıtılması, dini zeminde ekstremizme ve ayrımcılığa karşı ortak mücadele yollarının araştırılması, farklı dinlerin ve kültürlerin taşıyıcısı olan insanlar arasında diyalog ve karşılıklı anlayışın tesisi vb. güncel sorunlar geniş bir biçimde ele alınmıştır.

Farklı milliyete, dile ve geleneklere sahip toplumlarda istikrar ve iletişim birbiriyle son derece bağlı, hem de karmaşık ilişkilerde olan kavramlardır. Eğer istikrar değişen mekanlarda çokçalarlığın gelişimini temin ediyorsa, iletişim değişen zamanlarda kültürlerin uyumlu karşılıklı etkisinin sağlanmasını öngörüyor. Bunda her yerde ve her zaman başarılı olunamadığı için kültürlerarası ilişkilerin siyasi-ideolojik modelleri ve mekanizmaları geniş tartışmalar doğurmuştur. Küresel kültürel mekanda kültürel iletişimin “pluralist paradigması” olarak bilinen “multikültür, polikültür, transkültür” yaklaşımlar oluşmuştur.

Çeşitli etkileşim stratejilerinin ileri sürülmesine rağmen, entegrasyon sorununun çözümü mekanizmaları oluşmamıştır. Genelleme yapılırsa, üç yön veya senaryonun varlığını belirtebiliriz. Bunlar: 1) çatışma; 2) diyalog; 3) lokal kültürlerin “eriyip karışması” yönleridir.

UNESCO’nun 2001 yılında kabul ettiği Kültürel Çeşitlilik Evrensel Bildirgesi’nin 1. maddesinde belirtiliyor ki; “Kültür ve kültürel çeşitlilik siyasi ve hukuki gerçeğe dönüşmüştür. Canlı doğada biyolojik çeşitlilik ne kadar vacibdirse, insanlık için de kültürel çeşitlilik o kadar önemlidir. Bu açıdan o insanlığın genel zenginliği, şimdiki ve gelecek nesillerin korunması kabul ve muhafaza edilmelidir. Kültür, yaşamaktadır ve insanlar arasındaki çeşitliliği genlerden daha fazla ölçüde belirlemektedir.”

Çokkültürlülük Batı’da oluşmuşsa da dünyanın başka mekanlarında da kültürlerarası ilişkilerin tarihi tecrübesi ve modelleri mevcut olmuştur. Şu anda diyalog felsefesinin hayati meseleye dönüşmesi dünyada bu alanda mevcut olan tüm teori ve deneyin, başarılı modellerin kapsamlı öğrenilmesini ve tebliğini gerektirir. Çeşitli kültürlerin nasıl uzlaştığı ve gelişimi mekanizmasının bulunması temel meseledir.

Çeşitli coğrafi mekanlara özgü çokkültürlülük modelinin küresel ideolojik proje olarak kabul edilmesi, yahut da somut ülkelerin yaşadığı sorunlar

yüzünden tüm dünyada bu yaklaşımın kusurlu olmasının mütleleştirilmesi yanlıştır.

Çokkültürlülük kültürlerin ve uygarlıkların diyalogunun zorunlu aletidir.

Çokkültürlülük bir anlamda tüm modern toplumların çoğularlığını ifade etmek için uygulanan bir terimdir. Bu, geriye dönüşü olmayan kaçınılmaz bir süreçtir. Küreselleşme koşullarında çokkültürlülükle ilgili temel mesele ulusal-kültürel kimliğin korunmasıdır. Tarih-siyasi miras, etnik kökler, gelenek, bellek, dil, din vb. - Kolektif hafızada milli-kültürel topluluğun şekillenme olan bu faktörlerden insanın kültürel kimliği oluşur.

İnsanlığın gelişimi teknik ilerleme, evrensel ilkeler ve değerlerle yeniden belirlenir. Daha büyük ekonomik, siyasi kurumların oluşturulması yönünde hareket etmektedir. Bu da bütünlümlü küresel mekana doğru ilerleyişi şartlandırır.

Küreselleşme farklı kültürlerden olan insanları iletişim ve identiklik seçmeden önce koyuyor. Bu tercihe alternatif yoktur. Babil Kulesi hakkında rivayeti hatırlayalım. Bugün birbirinin başa düşmeyerek dillerin çokluğundan, iletişim yokluğundan imha Babilistan kitaptan bahseden “Babil rivayeti”nin kalbi küresel ehatadaki multilingvizm ve multiidentiklik gerçekliğinde atıyor. (İncil rivayetine göre Nuh tufanından sonra hepsi bir dilde konuşan insanlar Babil şehrini ve “ucu göklere ulaşan” Babil Kulesi’ni inşa etmeyi, kendilerinden sonra “isim koymayı” kararı aldı. Onların haddini aştıklarını duyan Tanrı “dillerini karıştırır” ve birbirini anlamayan insanlar tüm konumu yüzüne dağılır. Babil şehrinin ve kulesinin yıkılması - halkların büyük göçü, dillerinin, adet ve geleneklerinin yoğun karşılıklı teması, yeni topraklara yerleşim dönemi ile örtüşmektedir. Dolayısıyla küreselleşme denilen şimdiki aşamada kültürlerin birbiri ile yoğun teması ve genel dil bulması, “çarpışma”, “diyalog” senaryoları o dönemle mukayese edilir. Bütün bunlar demek oluyor ki, çokkültürlülü toplum ideal harmonik toplum olamaz, burada karmaşık ilişkiler olmuştur ve olacaktır.

Çokkültürlülük farklı kültürlere sempati ve saygı anlamına kaplamıyor, milli değerlerin muhafaza edilmesine engel değildir. Böyle de neredeyse çokkültürlülük açısından kültürlerin karşılıklı ilişkisi subordinasiya aracılığıyla değil, koordinasyon aracı ile kafa tutuyor. En yaygın şekilde çokkültürlülük

kültürel çoğulculuğun değer olarak kabul edilmesini ve bu yüzden de etnik, dini ve kültürel azınlıklara devletin eşit sosyal statü sağlamasını öngören bakış açısıdır.

Çokkültürlülük toplumun genelinde diyalog kültürüdür. Çokkültürlülük ilk anlamda herkesin kendi kimliğine sahip olma hakkıdır. Bazılarına göre çokkültürlülük farklılıkları mütleleştirdir, diğerlerine göre, aksine çokkültürlülük şoşaxeli kimliği öngörmektedir. Çokkültürlülük - ayrıca götürülmüş ülkede nispeten özerk kültürlerin korunmasına, etnik toplulukların haklarının teminatına, genel siyasi kültüre ve kültürel mekana entegre etmeden birlikte yaşamasına imkân vermeyi öngören politikadır. Çokkültürlülük mahiyetine göre, çeşitli kültürlerin ve onların temsilcilerinin tek sosium, birim hukuki, sosyal, ekonomik mekanda yaşayışını sağlayan norm ve kuralların oluşması demektir.

Çokkültürlülüğün teorik temelini liberalizm, özellikle de liberalizmin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi değerleri oluşturur. Liberalizmden farklı olarak çokkültürlülük bireylerin değil, grupların haklarını ön plana çıkarır.

Alman filozofu ve sosyoloğu Jurgen Habermas göre, çokkültürlülüğün temel ilkeleri “kültürel hayatın çeşitli biçimlerinin eşit haklarla birlikte mevcut olması”, basit tabiriyle azlıkla kümenin eşit haklara sahip olmasıdır. İngiliz kaynaklarını ve bazı Batılı bilim adamlarının bu konuda yaptıkları araştırmaları esas alırsak çokkültürlülük kendisinde herhangi ülkede, hem de tüm dünyada kültürel çeşitliliğin muhafaza edilmesine ve geliştirilmesine yönelik politikaları ve bu politikaları esaslandıran ideolojiyi birleştirir.

Çokkültürlülük daha çok siyasi düzenleme mekanizması olarak yaratılmışsa da, kültürler arasında tarihi olarak oluşmuş hoşgörü modelleri esasen kültürel-felsefi diyalog ve manevi-ideolojik paradigma gibi şekillenmiştir. O, artık gelenek halini almış, sürekli özelliğe sahiptir.

Çokkültürlülük öyle bir politikadır ki, o, kültürel çoğulculuğu kabul eder ve onun gelişmesine ortam hazırlar. Çokkültürlülük kavramına daha yakın olan kavramlardan hoşgörü ve çoğulculuğu gösterebiliriz. Tolerans çoğulculuğun bir şartıdır, yani hoşgörülü olmayan çoğulculuk yalancı, sahte çoğulculuktur. Bunların arasındaki fark şu ki, hoşgörü değerlere saygı duymaktadır; çoğulculuk ise farklı değerlerin varlığını doğrulamaktadır. Çünkü çoğulculuk

farklılıkların ve çeşitli makamların kişileri, politikaları ve toplumları zenginleştiren değerler olarak değerlendirir. Çokkültürlülük - bir ülkede kültürlerin karşılıklı etkisinde tanımı “kalite”ye nail olunmasına yönelmiş demokratik devlet stratejisidir. Çokkültürlülük herkes tarafından bilinen, çeşitli kültürlerle hoşgörülü ilişkiye dayanan huzurlu, birlikte yaşama ilkesidir. Demokrasi çokkültürlü toplumun oluşmasında en önemli etkenlerden biridir.

Böylece, küreselleşme devletlerin istikrarlı gelişiminin, bütünlüğünün ve yönetim sistemlerinin istikrarının sağlanmasına, ekonomik ilişkilerde ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına, halkların refahının yükseltilmesine yardımcı olmalıdır. Kuşkusuz, uluslararası hukuk ilkeleri ve normlarının üstünlüğü, değişikliklerin evrim niteliği, karşılıklı güven ve evrensel değerlere sadakatle birlikte her bir ülkenin karakteristik milli cehetlerinin de dikkate alınması bu sürecin belirleyici yönleri olmalıdır.

Kaynakça

1. Adıgüzel, M., “Ekonomik Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri”, **Akademik Bakış dergisi**, (mart-nisan), 2013, No 35.2.
2. Halilov, S., **Elm haqqında elm.**, Bakü,”Azerbaycan Üniversitesi” Yayınevi, 2011, 752, s. 3.
3. Memmedova, S., **Medeniyyətşünaslıq**, (Ali okulların lisans kademesi için ders kitabı), Bakü, Kooperasiya Yayınevi, 2001, s. 202.
4. Rüstəmov, Y., **Felsefe**, Bakü, 2007, s. 280.
5. Şükürov, A., **Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah**, Bakü, 2006, s. 192.
6. Şükürov, A., **Küreselleşmə: mahiyyəti və perspektivləri**, Bakü, 2001, s. 171.

ORTA ARAS HAVZASI VE ŞIRVAN BÖLGELERİNİN MANEVİ KÜLTÜRÜNDE ORTAK ÖZELLİKLER

Gönül ESEDLİ*

Özet

Bildiride Orta Aras Havzası bölgelerinden İğdır, Kars, Nahçıvan ve Şirvan (Azerbaycan'ın eski kültür merkezlerinden biri) bölgesinin manevi kültüründe ortak özelliklerin incelenip ortaya çıkarılması kastedilmiştir. Şu ortak özellikler Türk manevi kültürünün geleneksel unsurlarından sayılır.

Manevi kültürümüzün unsurlarından biri olan bayramlar İğdır, Kars, Nahçıvan ve Şirvan nüfusunun meişetinde daima önemli yer tutmuştur (Nevruz, Hızır Nebi veya Hızır İlyas, Ramazan, Kurban gibi halk ve dini bayramlar). Bu bölgelerde Kurban ve Ramazan bayramları büyük inam ve saygı ile geçirilir, nezir niyaz dağıtılır. Hızır Nebi bayramı gününde çeşitli törenlerin uygulanması, ateş kalanması, çocukların kapı kapı dolaşıp bayram payı toplaması, govut çekilmesi ve diğer ilginç tören detayları umum Türk manevi kültürünün ayrılmaz parçasıdır.

Bölgelerin manevi kültür özelliklerinde oyun ve eğlenceler de rol oynuyor. Zengin ulusal geleneklere sahip Nahçıvan, İğdır ve Şirvan bölgelerinde Kosa-Kosa, Godu Godu, Cambaz, Gözbağlıca, Zorxana oyunlarına da rastlamak mümkündür.

Kars'ın ve Şirvan'ın âşık sanatı kadim kökleri ve milli koloriti yansıtan bir kültür örneğidir.

Bölgelerin zengin âdet-geleneklerinden biri de karşılıklı yardım denilen el âdetidir. Bu el yardımı âdeti geçmişte mevcut olmuş ve günümüze kadar

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, feyakonul@rambler.ru

gelmiştir. Bölgenin çoğunda “yardımlaşma” denen karşılıklı yardım formu mevcuttur.

Misafirin yüksek düzeyde karşılanması ve uğurlanması tüm Türk halkları için önemli ve vacip faktördür. İsimleri geçen bölgelerin misafir karşılama ve yola salma âdetlerine göz attığımızda bu meselenin manevi kültür alanında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu görürüz.

Bu meseleler söz konusu bölgelerin ahlak kodeksinde günümüzde de ciddi uyulan progresif geleneklerinden sayılır.

Orta Aras Havzası ve Şirvan bölgelerinin manevi kültüründe taş, su, ağaç ve kısmen de “ata baba” kültü ile ilgili inançlar etkili bir rol oynar.

Kaydedilen bölgelerin manevi kültürünün ortak özelliklerinden biri de mitolojik tasavvur ve inançlardır. Astral tasavvurlar: ay, güneş ve yıldızlarla ilgili bir hayli sınamalar, inançlar mevcuttur. İnama göre güneşin ve ayın tutulması, kuyruklu yıldızın çıkması yaklaşan bedbahtlıktan haber verir. Güneşin ve ayın tutulmasının temel nedeni (yerde insanların ettikleri günaha göre) Allah’ın onlara gazabından kaynaklanmaktadır.

Toplanılan materyaller bazında sonuca varabiliriz ki nüfusun bakış açısına, geleneklerine ve meşetine İslam dini esaslı şekilde nüfuz etmiş, belli bir yaşam tarzını ortaya çıkarmıştır. İslam dini ayrıca halkın kültürüne de nüfuz etmiş, şimdi de varlığını koruyan, Müslüman mimari yapısını yansıtan cami ve pirlere dikilmesine revaç vermiştir.

Orta Aras Havzası bölümünde bulunan Iğdır, Kars, Nahçıvan topraklarının maddi ve manevi kültürü, bakış açısı mahallî özellikleri ve karakteristik yönleri ile müşahede olunur. Şirvan, Azerbaycan'ın zengin kültürel değerlere sahip kadim bölgelerinden biridir. Bronevski S.M. "Kafkasya'nın coğrafyası ve tarihinin en son haberleri" eserinin "Bakü şehrinin tasviri" adlı bölümünde kaydetmiştir ki, belirtilen tüm bölgeler içerisinde Şirvan bölgesi daha geniş eyalettir.¹ Şirvan ve Orta Aras Havzası bölgelerinin manevi kültüründe ortak özellikler çok asırlık tarihi etnografik nitelikleri ile seçilir. Misafirperverlik âdeti Orta Aras Havzası ve Şirvan bölgelerinin milli manevi değerlerinde köklü geleneklerden biri olarak modern günümüze kadar gelişmiştir. Bölgede konuk için öngörülen tüm nesnelere, sofraya, yemek, yatacağı, konut vb. özel meseleye dikkat edilir, konuk yüksek düzeyde karşılanır ve yola salınırdı. Bu ilericî âdet ve gelenekler adı geçen bölgelerde halen devam etmektedir.

Bu yerlerin zengin manevi değerlere ve tekrarsız maddi kültüre sahip nüfusu misafirperverlik âdetlerine büyük saygı ve hürmetle yanaşır, konuğu daima aziz tutarlar. Konuğa saygı göstermek ve saygıyla yaklaşmak, ılımlı davranmak tüm Azerbaycan'a özgü misafirperverlik âdetinin özelliklerindedir. Ağsu ve Şamahı'da misafirperverlik, konuk gitme âdetleri geçmişten zamanımıza kadar ulaşmış ve genişlemiştir. Evlerde konuk topluluğu için ayrıca sofraya, sofraya takımı, yorgan minderin olması, şekerleme tedariki vb. misafire halen saygıyla yanaşıldığından haber verir. Konuğa saygıyla yaşanan ev sahibi onu uğurlarken mutlaka hediye vermeli idi.²

Nahçıvan ve Iğdır'ın manevi kültründe özellikle şu meselelere dikkat edilir, "aziz misafir gelmiş" diye tedarik görülüyor. Etnografik gözlemler sonucunda diyebiliriz ki, köy hayatında aziz misafirin şerefine mutlaka kuzu kesilmeli idi. "Konuklu ev ruzili olur", "Konuk evin yaraşığıdır" gibi anlamlı atasözü bölge nüfusunun manevi dünyasının zenginliğini yansıtır.³ Misafir ağır-alamak ve ona ikramda bulunmak Kars'ın da çok eski geleneklerinden biridir.

¹ Bronevski S.M., **Kafkasya'nın coğrafyası və tarihinin en yeni haberleri**, II bölüm. Moskova, 1823, s. 349.

² Esedli G., "Şirvan bölgesinde misafirperverlik. XIX. ve XX. yüzyılın evveleri", **Tarih ve onun problemleri**, Bakü, 2016, № 2, s. 1-11, s. 2.

³ Esedli G., "Şirvan bölgesinde misafirperverlik. XIX. ve XX. yüzyılın evveleri", s. 3.

Hastayı ziyaret etmek, ona şifa dilemek için konuk gitmek ilde, obada yayılmış âdetlerdendir. Bu zaman konuk giden mutlaka hastaya yemek için “pay” aparmalı idi.

Burada tesadüfen sapan, geceye düşmüş yolcular da konuk olarak kabul edilir, saygı ve özen gösterilir. Ev sahibi misafirin güvenliğine, genellikle teminat veriyordu. Öyle ki, ev sahibi konuğun tüm rahatlığı, sağ salim uğurlanması, kimse tarafından ona xesaret yetirilmemesi yönünden sorumlu oluyordu. Misafirin malının korunması teminatı da buraya dahil idi. Konuk evi terk ettikten sonra, yani misafir yola çıktıktan sonraki durum ev sahibinin selahiyyetinden kenar sayılırdı.⁴ Bölge nüfusu her zaman misafirin güvenliğine, sağ salim gelip gitmesine özel dikkat ederdi. Geçmişte Şirvan bölgesinde ev sahibi birkaç atlı ile misafiri karşılamaya gider, yola salanda da aynen, kendi adamları ile birlikte yola iletirdi.

Misafirin yüksek düzeyde karşılanması ve uğurlanması tüm Türk halkları için önemli ve vacip faktördür. İsimleri geçen bölgelerin misafir karşılama, yola salma âdetlerine göz attığımızda bu meselenin manevi kültür alanında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu görürüz.

Bu meseleler söz konusu bölgelerin ahlak kodeksinde günümüzde de ciddi uyulan progresif geleneklerinden sayılır. Küreselleşen dünyada yaşanan değişiklikler, yoğun hayat ve kentleşme süreçleri bölgenin kültürel meşet özelliklerine etki göstermedi. Orta Aras Havzası ve Şirvan bölgelerinin nüfusu kendi milli manevi değerlerini korudu, ona sahip çıktı. Bölgelerin zengin âdet geleneklerinden biri de karşılıklı yardım denilen el âdetidir. Çoğunlukla yaşam ve tarım hayatında rastlanan bu il yardımı âdeti geçmişte mevcut olmuş ve günümüze kadar gelmiştir. Bölgenin çoğu yerlerinde “yardımlaşma” denen karşılıklı yardım formu mevcuttur.

Bölgelerin manevi kültür özelliklerinde oyun ve eğlenceler de rol oynuyor. Zengin ulusal geleneklere sahip Nahçıvan, İğdir ve Şirvan bölgelerinde Kosa-Kosa, Godu-Godu, Cambaz, Gözbağlıca, Zorxana oyunlarına da rastlamak mümkündür.

⁴ Bünyadova Ş., *Azərbaycan misafirpəverliyi*, Bakü, İlm, 2005, 151 s., s. 113.

Kökü eskilere uzanan “çövken” oyunu manevi kültürümüzün değerli parçasıdır. At üstü milli oyunlarımızdan olan ve yeterince esneklik, beceri gerektiren bu oyun türü Şirvan bölgesinde geniş intişar bulmamıştır. Çövken oyunu XIX. ve XX. yüzyılın başlarında bölgede halk tarafından sevilen bir oyun türü olsada yaygın bir oyun türü olmamıştır. “Papagaldığaç”, “Diredövme” (“Dizedövme”), “Mere mere”, “Kaçak kaçak”, “Topaldığaç”, “Ay garanguşum”, “Çilingağaç”, “Papagatdı”, “Gaçdı tuttu”, “Şumageder” (Bu oyun bazı bölgelerde “Hadar hadar”, “Çagğı çagğı” vb. adlarla da bilinmektedir), “Ekil bekil kuş idim” vb. çocuklar ve gençlerin en çok oynadıkları oyunlardır.⁵ Adı geçen birbirinden ilginç bu oyunlara Şirvan bölgesinin Şamahı, Ağsu ve Göyçay rayonlarında ve Nahçıvan’da rastlanıyor. Manevi kültürümüzün unsurlarından biri olan bayramlar İğdır, Kars, Nahçıvan ve Şirvan nüfusunun meişetinde daima önemli yer tutmuştur (Nevruz, Hızır Nebi veya Hızır İlyas, Ramazan, Kurban gibi halk ve dini bayramlar). Nahçıvan ve Şirvan’da müzik, şarkı Nevruz bayramının esas özelliklerinden sayılır. Bayram gecesi kız gelinler şevkle şarkı okuyor, birbirini tebrik ediyorlardı:

*Xonçalı Nevruz gelir,
Gonçalı Nevruz gelir.
Sürme çekin kaşına,
Noğul serpin başına.
Tongalları odlayın,
Tüfekleri addayın,
Xonçalı Nevruz gelir,
Gonçalı Nevruz gelir.*

Kars’ta ahır çerşenbe, yeddi levin, baca baca gibi günlerin özellikleri ayrı ayrıdır. Bu ayda ateşli bir bayram hazırlığı yapılır. Şöyle ki: Herkes azizine (sevdiklerine) gidecek armağanları temin eder. Nişanlı kızlar bey çorabı doker, mendil işler; genç gelinler baba ve kardeşlerini karşılayacak hediyeler alırlar. Evler silinir, süpürülür ve bütün ev temizlenir. Her şey baştan aşağıya kadar yıkanır. En az yedi çeşit yemiş alınır ve bunlar birbirine karıştırılır. Kapı

⁵ Azerbaycan etnografyası, Üç cildde. III cild. Bakü, Şerg - Gerb, 2007, s. 481.

dinlemeye gidenler niyet tutarlar ve diledikleri yerden duyduklarına göre istikballeri hakkında yorumda bulunurlar. Genç kız ve erkekler dileklerinin yerine gelmesi için soğuk suda yıkanırılar.⁶

21 Mart sabah kırmızı bir güneş doğar. Her yer, herkes neşe içerisinde. Çocukların ağzında şu mani dolaşır:

*Bu Noruz gecesidir
Devletler bacasıdır,
Verenin oğlu olsun
Vermeyenin kızı.⁷*

Hızır Nebi bayramı gününde çeşitli törenlerin uygulanması, ateş kalınması, çocukların kapı kapı dolaşıp bayram payı toplaması, govut çekilmesi ve diğer ilginç tören detayları umum Türk manevi kültürünün ayrılmaz parçasıdır.

Bayramların diğer bölümünü İslam'la ilgili dini bayramlar oluşturmaktadır. Şamahı nüfusunun manevi kültür alanında dini bayramlar ve onlarla ilgili törenler önemli bir yer tutmuştur. Nüfus dini bayramlardan özellikle Kurban ve Ramazan bayramlarını büyük inamla geçirir. Kutsal Kurban bayramı Şamahı'da her yıl Müslüman takviminin Zilhicce ayının 10'undan başlanır, üç gün devam ederdi. Belirtmek gerekir ki, kurbanlık hayvan olarak sağlıklı koyun veya öküz seçilirdi. Kurban kesme törenini dini amillerden doğan bir inanç olarak kabul edilir. Şamahı'da kurban kesme töreni genellikle, pirlerde, ziyaretgâhlarda ve evlerde icra olunurdu. Esasen, Pirsaat, Dedegüneş, Yedigünbezler, Sofu Baba, Diri Baba, Şeyh Mustafa ziyaretgâhlarında kurban kesilirdi.

Dikkate iletmek gerekir ki, adı geçen pir ve ziyaretgâhlar asırlarca halkın inanç yerine dönüşmüş; sadece geçmişte değil, şimdi de Şamahı nüfusunun (hem Azerbaycan nüfusunun) ziyaret edip, nezir verdikleri ziyaretgâhlar olarak kabul edilir.

⁶ **Kars'ın gelenek, görenek ve inanışları**, <http://www.kha.com.tr/Kultur-Sanat/8860-Kars'in-gelenek-gorenek-ve-inanislari.html>. s. 3.

⁷ **Kars'ın gelenek, görenek ve inanışları**, s. 4.

Kurban verme töreninde niyet ve meram farklıydı: Hastalar şifa diliyor, sonsuz kadınlar çocuk istiyor, korku hissi geçirenler korkularının üstesinden olunmasını, dermansız saydıkları meselelerin çözümünü istiyorlardı. Törenin uygulanması için özellikle kurbanlık hayvan verilmekteydi.

Etnografik gözlemler şöyle demeye imkân veriyor ki, kurban kesme töreni için evvelceden seçilmiş koyunun üzerine renk veya kına çekerlerdi. Bu törene özel ovgat katmak amacından ileri geliyordu. Yukarıda belirtildiği gibi ziyaretgâhlar ve pirlerde taşlık veya taşlı alan kurban kesilme yeri sayılırdı. Törende kurbanlık hayvan genellikle, molla dua okuduktan sonra kesilirdi. Kesilmiş kurban etinden yedi kapıya verilirdi. Oruç bayramı adı geçen yerde daha yaygın ve halkın dikkatle takip ettiği merasimlerden biridir.

Şamahı`da Oruç bayramını büyük sevinç ve tantana ile geçirirlerdi. Kendini Müslüman olarak gören her bir kişi Ramazan ayında oruç tutuyor, günlerini dua ile geçiriyordu. Nihayet ayın otuzuncu günü bayram-Ramazan bayramı günü gelir. Bayram namazı kılınır, her evde bayram sofrası açılır, ellilere ve yoksullara sadaka verilir.⁸ Şu anda Nahçıvan, İğdır, Kars, Şirvan bölgelerinde Kurban ve Ramazan bayramlarını büyük inam ve saygı ile geçiriyor, nezir niyaz dağıtılıyor.

Nahçıvan bölgesinde kışın sert, yazın aşırı sıcak geçmesi burada güneşi, yağmuru, rüzgârı çağırma ile ilgili sezon törenlerinin oluşumunu şartlandırmıştır. Kışın sert libasından bıkan bölge nüfusu baharın gelişini hızlandırmak için güneşi çağırma töreni geçiriyorlardı. Tören sırasında ellikle okunan en eski ve ünlü şarkılardan biri “gün çık, gün çık” adlandırılıyordu:

*Gün çık, gün çık!
Keher atı min çık!
Oğlun kayadan uçtu
Kızın tendire düştü.
Keçel kızı koy evde,
Saçlı kızı götür çık!
Gün gitti su içmeye,
Kırmızı elbise biçmeye,*

⁸ Esedli G., “Şamahının manevi kültürü”, **Şamahı ansiklopedisi**, Bakü, Şerg Gerb yayınevi, 2015, s. 365-378, s. 372-373.

*Gün çıxıbdı yetirecek,
Karı yerden alacak,
Keçel kızı ötürecek,
Saçlı kızı getirecek.*⁹

Tüm Azerbaycan'da olduğu gibi Nahçıvan'da da güneşi çağırma törenleri içerisinde "Godu godu" töreni özel bir yer tutuyordu. Bu oyun törende diğer bölgelerde olduğu gibi güneşe "Qodu qodu", "Hodu hodu" değil "Godu godu" gibi müracaat ediliyordu. Bölgede bir kural olarak, bu töreni kadınlar icra ediyorlardı. Kaydedelim ki, bu merasim son dönemlerde özellikle çocuklar tarafından yürütülmüştür:

*Godu godu gördüğünüz var mı?
Goduya selam verdiğiniz var mı?
Godu gedenden beri
Gün yüzü gördüğünüz var mı?
Godunu attan düşürün,
Goduya sütlü aş pişirin.
Godu sabah gün açmasa,
Vurun attan düşürün.*¹⁰

Güneş çağırma ile ilgili bölgede başka bir tören de yürütülmüştür. Bu tören sırasında yağmurdan cana doyan kadınlar, kızlar kırk kelin ismini söyler, kırmızı ipte hepsinin adına bir düğüm vurur, şarkı söyleyerek yağmurun kesilmesini isterlerdi.¹¹

Bahar mevsiminin kurak gittiği zamanlarda yağmur duasına çıkmadan başka bir de godugodu da gezdirilir. Kars'ta kuraklığın derecesine göre çocuklar veya büyüklerden birtakım süpürgenin başına leçek bağlayarak bebek yapar ve sopanın ortasına dik duracak şekilde bağlanır. Bebeğe benzeyen süpürgeye godugodu ve dodu denilmektedir. Godugodu gezecek takım erkeklerden meydana gelir. Bebek yapılmış süpürgenin bağlı olduğu sopanın iki

⁹ Hasanov Ş.V., *Nahçıvan tarihi etnografik fenomendir (tarihi - etnografik tatikikat)*, Bakü, 2009, 244 s. s. 178.

¹⁰ Hasanov Ş.V., *a.g.e.*, s. 179.

¹¹ Hasanov Ş.V., *a.g.e.*, s. 180-181.

ucundan birer kişi tutar ve diğerleri arkadan yürüyerek köyün her evinin önüne gidilir, hep bir ağızdan şunlar söylenilir:

*Godugoduyu sorduz mu?
Goduya selam verdiz mi?
Godu kapıdan geçende
Bir sulu yağmur gördüz mü?*¹²

Orada bulunanlarda gördük gördük diye seslenirler.

*Godu geldi doduya
Selam verdi orduya
Yağ veren hatun olsun
Un veren gotur (uyuz) olsun, amin.*¹³

Nahçıvan, Kars ve Şirvan bölgelerindeki Godugodu güneş ve yağmur çağırma töreninde birçok özellikler, ortak noktalar görülmektedir. Yerli nüfus yağmur çağırma, doğayı merhamete getirmek için birçok ayin ve törenler yürütmüştür. En yaygın tören ise “Çömçehatun” töreniydi. Bu tören sırasında çocuklar bir araya toplanarak kuzunun hareketlerini yamsılayırdılar. İl kuraklık geçince ahşap çömçenin üstüne siyah kumaş düşürüyor ve kapıları dövüyorlardı. Bu zaman kapıyı açan kimseden Çömçehatun’a pay istiyorlardı. Sonra biriktirdikleri payı Çömçehatun’a veriyorlar, yeniden benzer içerikli şarkılar okuyorlardı. Bundan sonra yağmur yağmaya başlıyor. Sürekli yağın yağmurunu kesmek için ise yağmur suyunu kızmış saca döküp “kavururlardı”.¹⁴

Nahçıvan’da yağmur çağırma ile ilgili yaygın törenlerden biri de “müsella” törenidir. Müsella töreni yağmur arzusu ile, dolayısıyla Allah’ın kendisine müracaatı, yalvarışı olup, eski inançlar sistemine Müslüman dininin getirdiği yenilik gibi bölge halkı arasında uzun süre icra edilmiştir.¹⁵

Bölge nüfusunun manevi kültüründe tarım yaşamı ile ilgili harman ayin şarkıları önemli yer tutuyordu. Eğer harman savurulduğu zaman rüzgâr esmezse süpürge yakıp, okurlardı. İnama göre bundan sonra rüzgâr kalkardı. Bölgede yayılan inanca göre dünyadaki tüm rüzgârların yetkisi Yel babanın

¹² Kars’ın gelenek, görenek ve inanışları, s. 2.

¹³ Kars’ın gelenek, görenek ve inanışları, s. 2.

¹⁴ Hasanov Ş.V., a.g.e., s. 195.

¹⁵ Hasanov Ş.V., a.g.e., s. 195-196.

elindedir. İşte bunun sonucudur ki, ondan rica edilir. “Yel baba, yel baba, gel atına saman götür”. Yel baba da gelip harmanı savurur.¹⁶ Nahçıvan’da tarım yaşamı ile ilgili mevcut olan harman ayin şarkıları birçok benzerlikleri ve özellikleri ile Şirvan’da da mevcuttur.

Azerbaycan müzik sanatı alanında kendi özgü yeri ve siması olan Şirvan âşık ortamı özgün ve geleneksel ifa tarzına sahip âşık ortamı olarak kabul edilir. Azerbaycan’ın eski kültür merkezlerinden biri olan Şirvan bölgesinin âşık sanatı eski kökleri ve milli koloriti içeren bir kültür örneğidir.¹⁷

Şirvan âşık sanatının özellik arz etmesinin temel kriterlerinden biri de saz havalarının muğamla sentez edilerek özel ifa tarzının oluşturulmasıdır. Kayd olunmalıdır ki, âşık sanatı sinkretikliyi Şirvan âşıklarına da ait etmek olur, öyle ki, Şirvan âşıkları hem saz çalıyor, hem oynuyor, hem de destan söylüyorlardı.¹⁸

XIX. ve XX. yüzyılın başlarında Şirvan’da âşık şiirinin ana teması etnografik çarlar, sevgi aşk motifleri, güzelliğin terennümü, zamaneden şikâyet, çar ve yerel memurların özbaşınlığı olmuştur.¹⁹ Aşık sanatı Nahçıvan nüfusunun manevi kültürünün önemli bir parçası olup, burada faaliyet gösteren yaratıcı âşıklar tarafından geliştirilmiştir. Şerurlu Ağ Aşığının yaratıcılığında vatan özlemi, vatan aşkı özel bir aşama teşkil ediyor:

*Bu da bir türlü yazı idi, yazdılar,
Her kelimeyi ters avanda yozdular.
Yüreğimi kazma kazma kazdılar,
Gider oldum, salamat kal, Şerurum.*²⁰

Kars’ın ve Şirvan’ın âşık sanatı kadim kökleri ve milli koloriti yansıtan bir kültür örneğidir. Nahçıvan, Şirvan ve Kars âşık sanatında etnografik özellikler ortak özelliklerinden biri gibi kabul edilir. XIX. yüzyılda Nahçıvan’ın

¹⁶ Hasanov Ş.V., a.g.e., s. 196.

¹⁷ Esedli G., “XIX. ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın Şirvan bölgesinin âşık sanatı hakkında”, *Azerbaycan arkeolojisi ve etnografyası*, Bakü, 2011, № 2, s. 167-171, s. 167.

¹⁸ Esedli G., “XIX. ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın Şirvan bölgesinin âşık sanatı hakkında”, s. 168.

¹⁹ Esedli G., “XIX. ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın Şirvan bölgesinin âşık sanatı hakkında”, s. 168.

²⁰ Hasanov Ş.V., a.g.e., s. 135-137.

Sederek köyünde büyümüş el sanatkârı, âşık Ali Xanxanım oğlu etnografik motifde şiirler yazmıştır:

*Kadife çuxa giyip, kolları nazik
Destine yakışır gümüş bilerzik.
Veribler Xoryada olmuştur yazık
Ne yüzün daldalar, ne göğüs bağlar.²¹
Başına örtübdü beyaz nazik bez
Yaxılmış ellere al elvan kına
Cemali dalga geçiyor güne, bem dana,
Yanakları gül yaprağı güzelin.²²*

Kars, bir kültür mozaïği, kültürlerin birbirini hoşgörüyü kabul ettiği âşıkların, halk ozanlarının, birçok ünlü ismin yetiştïđi yerdir.²³

Kaydedilen bölgelerin manevi kültürünün ortak özelliklerinden biri de mitolojik tasavvur ve inançlardır. Astral tasavvurlar: ay, güneş ve yıldızlarla ilgili bir hayli sınamalar, inançlar mevcuttur. İnama göre güneşin ve ayın tutulması, kuyruklu yıldızın çıkması yaklaşan bedbahtlıktan haber verir. Güneşin ve ayın tutulmasının temel nedeni (yerde insanların ettikleri günaha göre) Allah'ın onlara gazabından kaynaklanmaktadır.

Orta Aras Havzası ve Şirvan bölgelerinin manevi kültüründe taş, su, ağaç ve kısmen de “ata baba” kültü ile ilgili inançlar etkili bir rol oynar. İğdır'ın manevi kültür hayatında yer tutan inançlar alanını tahlil ederken²⁴ onların Şirvan halk inançları ile ortak özelliklerinin olduğu sonucuna varabiliriz. Orta Aras Havzası ve Şirvan bölgelerinin manevi kültüründe koç önemli bir faktör olarak görülüyor. İğdır ve Azerbaycan'daki koç abidelerle ilgili inançlar sisteminde benzerliklerle beraber, paralelliklere de rastlamak mümkündür. Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde güç remzi sayılan koç abideler kültürümüzde önemli ve zengin abidelerden sanılıyor. Şamahı ve Ağsu ilçelerinde bu sahanın uzmanları tarafından inceleme ve araştırma yapılmış, koç abidelerle ilgili

²¹ Hasanov, Ş.V., a.g.e., s. 138.

²² Hasanov, Ş.V., a.g.e., s. 138-139.

²³ **Kars'ın Kültür Tarihimizdeki Yeri**, Devr-i Alem Belgesel Yayıncılık, Aralık 2014, s. 2.

²⁴ Aşiret, B. Ş., **Geçmişten Günümüze İğdır Halk Kültürü: İnançlar, Gelenekler, Ritüeller**, İğdır Valiliği Yayınevi, İğdır, 2012, s. 195.

inançlar etraflıca öğrenilmiştir. İğdir'da olduğu gibi Azerbaycan'da da koç abidelere özel saygı gösterilmiş; güç, bereket ve dölleyici sembol olarak kabul edilmiştir. Bu hususiyetler esas benzerliklerden sayılmış ve araştırmalar yapılmıştır.²⁵

Ordubad rayonunun (Nahçıvan) Aşağı Aza köyünün kuzeydoğusunda Ortaçağ'a ait Aza piri-ziyaretgâh mevcuttur. Burada tespit edilmiş üç koç taş-tan ikisi yazısızdır, diğer üçüncü koç figürünün başı kırık durumdadır, yan taraflarında ise yazılar vardır.²⁶ Koç heykellere Ordubad rayonunun diğer köylerinde de rastlamak mümkündür. Rayonun Düylün köyünde mezarlıkta bulunan pir çok da büyük olmayan bir odadan oluşmaktadır. Mezarlıkta Ortaçağ'a ait senduge (sandık) şekilli mezarlar ve mezar üstü taş koç heykelleri, üzerindeki kitabelerde ise tarihler kalmıştır.²⁷

Kars yöresinin en eski geleneklerinden birisi de koç katımıdır. Koç katımı günü mahalli takvimde de önemli yer tutmuştur.

Koçlar götürülürken bazı inanışların da yerine yetirilmesine son derece dikkat edilir. Koçlar evden çıkarılmadan önce koça erkek çocuk bindirilirse o yıl doğacak kuzular erkek, kız çocuğu bindirilirse dişi doğarlar. Koçlar katılıp yerine götürülürken aniden yol üzerine erkek veya kadın çıkarsa o yıl yola çıkanın cinsiyetine göre doğacağına inanılır. Sürüye ilk katılan koç siyah koyunla ilgilenirse o yıl kış hafif geçer, yolda gebe kadına rastlanırsa o yıl koyunların ekseriyetle kız doğuracağına inanılır.²⁸

Kars'ta koçla ilgili atasözleri:

Allah kolik (boynuzsuz) koçun hakkını gelik (boynuzlu) koça bırakmaz.

Koçluk kuzu kozda (koz kuzular için komda ayrılmış bir kesimdir.

Bunu göz-bölüm karşılığı kullanıldığı bilinmektedir.) belli olur.

²⁵ Esedli, G., "Azerbaycan (Şırvan Bölgesi) ve İğdir'in Manevi Kültüründe Kült İnançları. Paralellikler ve Benzerlikler", **Kültür ve Tarih Bağlamında İğdir Uluslararası Sempozyumu**, İğdir, 5-7 Kasım 2015, s. 1-11, s. 3.

²⁶ **Nahçıvan Ensiklopedisi**, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 2002, 594, s. 37.

²⁷ **Nahçıvan Ensiklopedisi**, s. 110.

²⁸ **Kars'ın Gelenek, Görenek ve İnanışları**, s. 1.

İki koçbaşı bir kazanda kaynamaz.

Koçu olan kurban keser.

*Koçun kuyruğu, koca yük değildir.*²⁹

Adı geçen yerlerde halk inançlarında ve mitolojilerinde at mutluluk getiren, kutlu hayvan olarak kabul edildiğinden, at nalı da mutluluk remzi gibi tezahür ediyor. İğdir'in Arslanlı, Ali-bey, Babacan, Beyoğlu, Karakoyun, Elmagöl ve diğer köylerinde at ve at nalı pozitif bir kuvvet olarak kabul edilir.³⁰

Demir eşyalar, özellikle at nalı hâlâ tüm Şirvan bölgesinde ve İğdir'da kötü ruhları korkutan ve mutluluk getiren bir faktör olarak görülüyor. Ayrıca at il arasında murat, metleb ve mutluluk sembolü olarak kabul edildiği için sadece bu akidenin etkisi altında at nalı da bolluk, bereket, mutluluk ve göz değmeden korunmak için temel araç sayılıyor. Yapılan araştırmalar sonucunda belirlenmiştir ki, geçmişte Ağsu, Şamahı, İsmayılı, Göyçay, Kürdemir ilçelerinde dükkân ve evlerin çoğunluğunun eşğine at nalı vuruluyordu. Cemaatin inancına göre eve veya dükkâna gelen bir bed nazar kişinin gözü nala bakan gibi nal onun gözünü etkiler, onun bed nazarı ise zararsız olur. Bu gelenek İğdir ilinde yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında günümüze kadar devam etmektedir. Genellikle hayvanlarla bağlı inançlar adı geçen yerlerde az da olsa mevcuttur.³¹

Toplanılan materyaller bazında sonuca varabiliriz ki, nüfusun bakış açısına, geleneklerine ve meişetine İslam dini esaslı şekilde nüfuz etmiş, belli bir yaşam tarzını ortaya çıkarmıştır.

İslam dini ayrıca halkın kültürüne de nüfuz etmiş, şimdi de varlığını koruyan, Müslüman mimari yapısını yansıtan cami ve pirlerin dikilmesine revaç vermişti. Araştırma sırasında malum oldu ki, XIX. yüzyılın birinci yarısında hükümet İmparatorluğun Kafkasya'daki Müslümanlar yaşayan bölümünde Müslüman nüfus ve Müslüman dini elitin üzerinde tedbirler almak, kontrol

²⁹ Kars'ın Gelenek, Görenek ve İnanışları, s. 2.

³⁰ Esedli, G., "Azerbaycan (Şiran Bölgesi) ve İğdir'in Manevi Kültürde Kült İnanışları", s. 8.

³¹ Esedli, G., "Azerbaycan (Şiran Bölgesi) ve İğdir'in Manevi Kültürde Kült İnanışları", s. 8.

etmek kararına varmıştı.³² Söz konusu şu tedbirler, kontroller, takipler ve yasaklar Nahçıvan ve Şirvan topraklarında İslam dininin mevcudiyetini zerre kadar etkilemedi. Nahçıvan'da Pirgemiş, Atabeyler, Nahçıvan, Cuma, Dilber, Serşeher camileri, Şirvan'da Cuma Camii, Ebelfezl Abbas, İmam Rıza, Hacı Alcan ve Hacı Almaxanım camilerinin varlığı buralarda İslami değerlerin büyük rol oynadığını görsel şekilde göstermektedir.

Kars'ın kültür tarihimizde çok önemli bir yeri var. Kars'ın Ani kenti, âdeta bir tarih hazinesidir. Türkler tarafından Anadolu'da ilk cuma namazı kılınan yer, Ani Fetih Camii'dir ve Anadolu'da ilk yapılan camiide Ani'dedir.³³ Kars'ın milli ve manevi tarihimizdeki yeri çok önemlidir. Kars Kalesi ve kalenin eteklerindeki camiiler ve türbeler, Kars'ın manevi değerlerini gösteriyor. Bildiride Orta Aras Havzası bölgelerinden Iğdır, Kars, Nahçıvan ve Şirvan bölgelerinin manevi kültüründe ortak özellikler incelenip ortaya çıkarılmıştır. Kayd olunan bu ortak özellikler Türk manevi kültürünün geleneksel unsurlarından sayılır.

³² Butkov, P. Ç., **Kafkasya'nın Yeni Tarihini Materyallerine Dair. 1722-ci İlden 1803-cü İle Kadar**, III Bölüm, Sankt-Peterburg, 1869, s. 328.

³³ **Kars'ın Kültür Tarihimizdeki Önemi**, s. 1-2.

Kaynakça

1. **Azerbaycan etnografyası**, Üç cildde, III cild, Bakü, Şerg - Gerb, 2007.
2. Aşiret B.Ş., **Geçmişten günümüze İğdır halk kültürü: inançlar, gelenekler, ritüeller**, İğdır: İğdır Valiliği Yayınevi, 2012.
3. Bünyadova Ş., **Azerbaycan misafirperverliği**, Bakü, İlm, 2005.
4. Bronevski S.M., **Kafkasya'nın coğrafyası və tarihinin en yeni haberleri**, II bölüm, Moskova, 1823.
5. Butkov P.G., **Kafkasya'nın yeni tarihinin materyallerine dair**, 1722-ci ildən 1803-cü ilə kadar, III bölüm, Sankt-Peterburg, 1869.
6. Esedli G., “Şirvan bölgesinde misafirperverlik. XIX. ve XX. yüzyılın evveleri”, **Tarih ve onun problemleri**, Bakü, 2016, № 2, s. 320-326.
7. Esedli G., “Şamahının manevi kültürü”, **Şamahı ensiklopedisi**, Bakü, Şerg Gerb yayınevi, 2015, s. 365-378.
8. Esedli G., “XIX. ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinin aşık sanatı hakkında”. **Azerbaycan arkeolojisi ve etnografyası**, Bakü, 2011, № 2, s. 167-171.
9. Esedli G., “Azerbaycan (Şirvan Bölgesi) ve İğdır'ın Manevi Kültüründe Kült İnançları. Paralellikler Ve Benzerlikler”, **Kültür ve Tarih Bağlamında İğdır Uluslararası Sempozyumu**, İğdır, 5-7 Kasım 2015, s. 1-11.
10. **Nahçıvan ensiklopedisi**, Azerbaycan Mili İlimler Akademisi, Bakü, 2002.
11. **Kars'ın kültür tarihimizdeki önemi**, Devr-i alem belgesel yayıncılık, Aralık 2014.
12. **Kars'ın gelenek, görenek ve inanışları**, <http://www.kha.com.tr/Kultur-Sanat/8860-Kars'in-gelenek-gorenek-ve-inanislari.html>
13. Hasanov Ş.V., **Nahçıvan tarihi etnografik fenomendir (tarihi - etnografik tatkikat)**, Bakü, Hazar Üniversitesi yayınevi, 2009.

NAXÇIVAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLUNUN BƏZİ BÖLGƏLƏRİNDƏ UŞAQLA BAĞLI İNAM VƏ İNANCLAR

Şule ALİYEVA*

Özet

Uşaqla bağlı inamlar Naxçıvan və Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələrində rast gəlinir ki, bu da bir sistem yaradır. Türk xalqlarında bu cür inanclar geniş yayılmışdır.

1. Doğulacaq uşaqla bağlı - Nahçıvan`da inanılar ki, uşaq qadının sağ böyründə olarsa oğlan, sol böyründə olarsa, qızıdır. Bu mətnlərdə bütün elementlərin doğruluşla bağlılığına inanırlar. Düşüncədə bıçaq, silah, ilan, qırmızı gül, sağ böyür kişi başlanğıcı, - çiçək, sarı gül, sol böyür qadın başlanğıcı ilə əlaqələndirilir. Sağın kişi, solun qızla işarətlənməsi mühafizəkar ənənədir. İnanclarda da sağ böyür, sol böyür təsadüf deyil.

2. Naxçıvanda gündüz doğulan uşağın ayağı, gecə doğulan əli yüngül olar. Bu inanca biz İğdir bölgəsində də rast gəlinmişdir.

3. Qırxlı uşaq - bu müddəti qırx günə məhdudlaşdıran mərhələdir. Naxçıvanda inanırlar ki, bu müddətdə uşağın üstünə dua gətirməzlər (uşaq boğular, qaralar, ölər); əti onun üzərinə gətirməzlər (uşaq ət kimi olar); qırxlı uşağı tək qoymazlar, qırx gün başının altına duz-çörək qoyarlar. Qırx gün o, ulduz görsə, yuxusu qaçar.

Uşağı axşam astanadan keçirmirlər ki, ona zərər gəlməsin. Bu müddət bitəndən sonra uşağı qırxdan çıxarırlar. Qırx gün ənənəsini özündə birləşdirən və onları qoruyan bir sistemdir. Qırx gündən sonra ət başqa, dua başqa mahiyyət daşıyacaq.

* Ögr.Gör., Nahçıvan Öğretmenler Enstitüsü, shde.qadirgizi@mail.ru

Tədqiqatlarda inancların sınımalar nəticəsində qətiləşən hökmlərin bədii ifadəsi olduğu göstərilir (Nəbiyev, 2002:312). İnamların da, inancların da ortaq nöqtəsi “sınımalar nəticəsində qətiləşən hökmlər” ola bilər. İnamlarda sınımalar hər zaman əsas şərtə çevrilməsə də, inanclarda bu, janrın daxili tələbidir. Eləcə də inanclarda “hökmlərin bədii ifadəsi” çox vacib şərt olsa da, inamlar bu məsələdə “sərbəstdir”.

İnanc mətnlərinin böyük bir qismi məhz bu quruluşda formalaşmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, inancların, yasaqların müxtəlif “biçimlərdə” (modellərdə) gerçəkləşməsi janrın səciyyəvi cəhətlərindəndir. Bütün bunlar isə ənənəvilik qazanmışdır. Poetik sistemin araşdırılmasında məsələyə bu istiqamətdən yanaşmaq, fikrimizcə, daha əlverişlidir. Bu sistemi, təbii ki, inanc və yasaqların funksiyası formalaşdırmışdır. Mətnin həcmcə kiçikliyi də, ifadə üsullarının, modellərin çoxluğu da elə bu funksiyadan irəli gəlir.

İnanc mətnləri üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də bir obrazla bağlı hadisələrin müxtəlif informasiyalarla xüsusişdirilməsidir. Məhəbbət dastanlarında göbəkkəsmə adı ilə işarələnən hadisə funksionallıq daşıyır. Buna oxsar hadisəni inanc mətnlərində göbəkbasdırma adı ilə işarələmək olar.

Dastanlarda göbəkkəsmə valideynlərin arzusu, əhdi kimi gerçəkləşir. Göbəkkəsmədə bir gəncin yetkinlik yaşında həyatını başqa birisi ilə həmişəlik bağlamaq hadisəsi şərtlənir.

İnanclarda göbəkbasdırma da valideynlərin arzusu, əhdi kimi gerçəkləşir. Göbəkbasdırmada bir gəncin yetkinlik yaşında həyatını bir peşə ilə həmişəlik bağlamaq hadisəsi şərtlənir. Əslində strukturda elə bir fərq yoxdur. Başqa mənada yanaşsaq, göbəkkəsmə, göbəkbasdırma adlarındakı “kəsmə”, “basdırma” sözlərində semantik yaxınlıq da tapa bilərik. Burada kəsmə də, basdırma da bir-birinə bağlamaq mənalarını ifadə edir. Ərdahanda uşağın göbəyinin basdırıldığı yerlə onun gələcək peşəsi arasında əlaqə olduğuna inanılır (Kalafat, 2013:53). Türk xalqlarında bu inanc geniş yayılıb. Uşaqla bağlı torpağa basdırılmanın müxtəlif formaları yayğındır.

Naxçıvanda deyirlər ki, qırxlı uşağı tək qoymazlar. Yoxsa cin onu öz uşağı ilə dəyişdirər. Əgər cin onu dəyişdirsə, uşağı altı qəbirdən keçirdillər, yeddincidə bədəninin yarısından basdırıllar. Uşaq ağlasa, gətirillər evə,

ağlamasa gətirməzlər, o, cin olar (AFA I cilt, 2010:36). İnançada ağlamaq torpağın uşağa münasibətinin göstəricisi kimi üzə çıxır. İnanılır ki, torpaq valideynlərin arzusunu “qəbul edibsə”, ona “şəfa verib”, onu əvvəlki halından yeni halına gətirib. Yəni uşaq, yeni həyatına yer ana onu “doğandan” sonra başlayıb.

Cəlal Bəydili yazır ki, bir sıra yerlərdə yeni doğulmuş halsız uşağın aparılıb köhnə qəbrə qoyulması xəstə uşağın bu dəfə ulu Yer ananın övladı kimi torpağın bətnindən sağlam övlad kimi yenidən doğulacağına inamla əlaqələndirilir (Bəydili, 2007:79). Qənaətimizcə, bu inam sonralar qadının kimisə köynəyinin yaxasından keçirməklə övladlığa götürməsinə də qaynaq olub.

Uşaqla bağlı inanclar onun həyatının müxtəlif dövrlərini əhatə etməklə bir sistem yaradır.

1. Doğulacaq uşaqla bağlı - Altaylarda gəlin yuxuda bıçaq, silah görərsə, uşağın oğlan olacağına inanılır (Kalafat, 2012:38), dunkanlarda hamilə qadının yuxuda ilan görsə oğlu, çiçək görsə qızı olar (Kalafat, 2012:135), deyirlər. Anadoluda yuxuda qırmızı gül oğlan, sarı gül qız kimi yozulur. Naxçıvanda inanılır ki, uşaq qadının sağ böyründə olarsa oğlan, sol böyründə olarsa, qızıdır (AFA I cilt, 2010:40). Bu mətnlərdə bütün elementlərin doğuluşla bağlılığı xüsusi funksiyadır. Onları fərqləndirən daşdıqları magik informasiyanın, təbii ki, oğlan-qız qütbləri ilə işarələndirilməsidir. Düşüncədə bıçaq, silah, ilan, qırmızı gül, sağ böyür kişi başlanğıcı, çiçək, sarı gül, sol böyür qadın başlanğıcı ilə əlaqələndirilir.

Sağın kişi, solun qadınla işarələnməsi mühafizəkar ənənədir. Tədqiqatlarda deyildiyi kimi, qadın tanrısı İsida sol əllə bağlıdır. Evlərdə sol tərəf qadınlara, sağ tərəf kişilərə aid edilir. Qadın evin sol əli, kişi sağ əli hesab olunub. Kişi və qadınların ayinlərdə sağ-sol tərəf əlaməti arxeoloji qazıntılarda da təsdiq olunur (Мифы народов мира, 1988:44). Göründüyü kimi, inanclarda sağ böyür, sol böyür təsadüfi deyil, əsaslı qaynağa söykənir.

2. Doğumla bağlı - “Divani lüğət-it türk”də qapla birlikdə doğulan uşağın xoşbəxt olması inancından, belə uşağın qarığ oğlan adlanmasından danışılır (Kaşğarlı, 2005:398). Adanada isə ocaq başında doğulan uşaq bəxtli sayılır (Artun, 2006:359). Naxçıvanda deyilir ki, gündüz doğulan uşağın ayağı, gecə

doğulanın əli yüngül olar (AFA II cilt, 2011: 20). Xıdır Nəbidə doğulanlara Xızırın əlinin bəxt gətirməsinə, özlərinin də ayaqlarının yüngül olmasına inanılır (AFA II cilt, 2011:25).

Göründüyü kimi, xəşbəxtlik-bədbəxtlik, uğur-uğursuzluq kimi qoşalıklar düşüncədə doğum zamanı müxtəlif elementlərlə işarələnir. Bu işarələr inanclarda mühüm şərt olaraq qəbul edilir. Yəni qapıq oğlan, ocaq başında doğulan uşaq, Xıdır Nəbidə doğulanlar bəxtlidirlər. Düşüncədə bu, ciddi mesajdır. Bu, gələcəkdən xəbərvermə deyil, ənənə, inancın hökmüdür.

3. Qırxlı uşaq - bu, müddəti qırx günlə müəyyənləşən mərhələdir. Naxçıvanda inanılır ki, qırxlı uşağın üstə dua gətirməzlər (uşaq boğular, qaralar, ölər); əti onun üstünə gətirməzlər (uşaq ət kimi olar); qırxlı uşağı tək qoymazlar, qırxı çıxana qədər başının altına bəyaz, eşiyyə çıxanda duz-çörək qoyarlar.

Qırx gün o, ulduz görsə, yuxusu qaçar, axşam çağı bələyərlər ki, yuxusu qaçmasın. Axşam astanadan keçirməzlər ki, bizdən yeylər zəfər toxundurmasın (AFA III cilt, 2012:36-37). Nəzər dəyməmək, sədəmə toxunmamaq üçün yanına dovşan tükü, dağdağan, üzərrik, sarımsaq, iynə, çörək qoyarlar (AFA III cilt, 2012:39). Deyirlər ki, uşağın paltarına tikilən dağdağanı qışın çilləsində qırmaq lazımdır, başqa vaxt qırılsa, təsiri olmaz. Bir də kəsib qayıdanda arxana baxmamalısan, yoxsa kəsərdən düşər (AFA II cilt, 2011:20).

Bu qırx gün sanksiyalaşdırılmış müddət kimi düşüncədə yaşayır. Bu müddət parçalar, hissələr kimi yox, vahid, bütöv, tam müddət olaraq düşünülür. Ona görə də körpə bu müddətdə qırxlı uşaq adlanır. Bu müddət başa çatandan sonra uşağı qırxdan çıxarırlar. Bunun üçün onu oturdurlar qara parçanın üstünə, başına qırx üskük su tökürlər (AFA I cilt, 2010:39). Qırx gün ənənədəki qayda-qanunları özündə cəmləşdirən, onları qoruyan, hifz edən mühafizəkar bir sistemdir. Bu sistemdə uşağın üstünə dua, ya ət gətirməmək inanclarında eyni semantik mahiyyət var. İnanç üçün bu mahiyyətdə dua ilə ətin fərqi yoxdur. Bu mahiyyətin mənası da, ömrü də həmin qırx günlə şərtlənir. Qırx gündən sonra ət başqa, dua başqa mahiyyət daşıyacaq.

Yuxunun qaçması, yeylərin zəfər toxunduracağı da bu sistemdə axşamlı (ulduzla, astananın axşamlı bağlılığı) əlaqələnir və çox əski bir görüşdən

qaynaqlanır. Dovşan tükü, dağdağan, üzərrik, sarımsaq, iynə, çörək kimi sadalanan elementlər qırxlı uşaq olan evdə qoruyuculuq statusuna malik olur. Bütün bunlar ritual-mifoloji situasiyanın mahiyyətini təşkil edir.

Uşağı qırxdan çıxardıqdan sonra statusdəyişmə baş verir. Dəyişmə qırxlı uşaq adından uşaq adına keçilməsidir. Əslində bu, yeni mərhələdir, burda yeni elementlər funksionallaşır.

4. Naxçivanda deyirlər ki, uşağın ağzının suyu tez-tez axanda dayısının corabı ilə silərlər ki, kəssin. Ancaq bunu çox eləməzlər, deyərlər, onda dayının ömrü azalar (AFA II cilt, 2011:23). Məndə inanc biri-biri ilə şərtlənən iki mərhələlidir. Yəni uşağın ağzının suyu axmasa, onu dayısının corabı ilə silməyə ehtiyac qalmaz. Belədə dayının ömrünün azalması da söhbət mövzuna çevrilməz.

Məndə bir-biri ilə əlaqəli uşaq və onun dayısı çox dərin qatda iki qütb təşkil edirlər. Bir qütbün (uşağın) əlacı ikinci qütbədir (dayıdadır). Bu halda xəbəri olmadan belə birinci qütb ikinci qütbə zərər vura bilər. Bu hal element olaraq corabın rolunu qabarıqlaşdırır. Uşağa yaxşılıq, dayısına yamanlıq məhz bu elementlə bağlıdır.

Yakutlarda boş beşiyin yırgalanması ilə uşağın xəstələnməsinə inanılır (Kalafat, 2012:11). Tuvada, Anadoluda da eyni inanc var (Kalafat, 2012:26). Bu inanc Naxçivanda da geniş yayılıb.

Etnik düşüncədə “beşikdən məzaracan” informasiyası ciddi yer tutur. Bu müstəvidə “beşikdən-məzaracan” “gəlimli-gedimli dünyanın” başqa redaktədə təqdimidir. Ömrün əvvəli “beşiklə”, sonu “məzarla” işarələnir. Məlumdur ki, müxtəlif türk xalqlarında məzara “qara yer” də deyirlər (Kalafat, 2013:36). Qara epiteti düşüncədə məzara münasibətlə şərtlənir, yaxşı-yaman (xeyir-şər) qoşalığının ikinci tərəfi kimi gerçəkləşir. Beşik o zaman yaxşı (xeyir) tərəf olaraq qavranılır ki, öz “işini görür” - ana bətnindən sonra uşağı öz “qucağına alır”. “Koroğlu” dastanında uşaq həsrəti ilə od tutub yanan Nigar xanım deyir:

*Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyər.
Toz bürümüş boş beşiyə
Şirin layla çalan yoxdu* (Koroğlu, 2005:85).

Deməli, beşik boşdursa, onu toz bürüyür, ev-eşikdə baxılmalı heç nə olmur, könül yaralanır, yaralı könül üşüyür. Beşik boşdursa, həyatın “qara yerdən” fərqi olmur, beşikdən-məzaracan düzümü pozulur. Beşik boşdursa, şirin layla çalan da yoxdu. Çünki layla beşik üçün yox, uşaq üçündür. Beşiyi də uşağa görə yırğalayırırlar, beşiyə görə yox. Boş beşiyin yırğalanması ilə əlaqəli inanc bu düşüncənin magik təsəvvürlə redaktəsidir. Bu cür “redaktə” inanc mətnlərində cərgə yaradır.

“Uşax dişini dəyişəndə düşən süd dişini qoz qabığının arasına qoyub sonra verəllər özünə ki, aparsın ətrafdakı ən uzun ömürlü adamın evinin damına atsın. Atan zaman belə desin:

*Qollu-budaqlı olum,
Mən də onun çağlı olum*” (AFA III cilt, 2012:34).

Mətnlərdə kəsilən, qoparılan, çıxarılan bədən üzvlərinin xüsusi semantikasi var. Bu semantika invariantda da, variantlarda da yaşamağa davam edir. Yaqutlarda saçını, dırnağını kəsildikdən sonra hara gəldi atanın xəstələnəcəyinə inanılır (Kalafat, 2012:10). Buryatlar kəsilmiş dırnağı bir şeyə sarıyır, torpağa basdırırlar (Kalafat, 2012:223). Saç və ya dırnağın bədənə bir parçası olduğuna, kəsildikdən sonra da canlı olmasına Naxçıvanda da inanılır, buryatlar kimi burda da eyni hərəkətlərə üstünlük verir.

Qənaətimizcə, uşağın düşmüş süd dişinə də münasibətdə elə fərq yoxdur. Düşən süd dişi ilə, göbəyə münasibət isə eyni düşüncədən qaynaqlanır. Göbəyin basdırıldığı yerlə uşağın gələcək peşəsi arasında bağlılıq görüldüyü kimi, damına süd dişinin atıldığı adamın ömrü ilə uşağın ömrü arasında eynilik olacağına inanılır.

Maraqlıdır ki, uşağın qorxuluğunu götürəndə də “damın üstü” inancda ciddi bir məsələ kimi qəbul edilir. “Qorxan uşağın qorxuluğunu götürəndə duz və çörək götürüb deyərlər: itdən, qurddan, insdən, cinsdən, bizdən yeylərdən qorxuluğunu götürürəm. Sonra bir ovuc torpaxla büküb qoyursan qorxanın

başının altına. Sübh vaxtı üzünü qıbləyə tutub atırsan damın üstünə” (AFA III cilt, 2012:39). Göründüyü kimi, məndə şər qütbün cərgəsi seçilib: it-qurd, ins-cins, bizdən yeylər. Cərgədəki “bizdən yeylər” tələb edir ki, it-qurda, ins-cinsə fərqli müstəvidən yanaşaq. Naxçıvanda it-qurd, ins-cinsin özlərinin geniş sinonimik cərgə yaratdığına inanılır. Əlindən ancaq yamanlıq gələn yad qüvvələrə də “it-qurd” deyilir. Eləcə də, bu qüvvələrə bəzən “bizdən yeylərə” yanaşılan müstəvidən yanaşılır. Tədqiqat göstərir ki, uşaqla bağlı inanclarda sonrakı tale ilə bu gün arasında əlaqənin olması səciyyəvi hal kimi gerçəkləşir. Məsələn, “uşağın qırxı çıxana qədər ona ad qoyulmalıdı, yoxsa uşax böyüyəndə yalançı olar”; “uşax anadan olanda anası onun dilinə bal çəkir ki, şirindil olsun”; “uşağa ad qoyulanda gərək höcət eləməsinlər. Yoxsa uşax böyüyəndə höcət olar” (AFA II cilt, 2011:12). “Uşağın boynundan öpsən, küsəyən olar”; “uşağın üstünə bərk çığırıb yüyürsən, onda bizdən yeylər sənnən qabaq çatıp uşağı vurur”, “uşağın yanında şeşənin adını çəksən, şeşə gəlip uşağı vırar” (AFA I cilt, 2010:34-38). Bütün bunlar düşüncənin çoxqatlılığından, çoxlaylılığından soraq verir. Yəni ki, gərək uşaq yalançı olmasın, şirindil olsun, höcətlik, küsəyənlik etməsin, gərək onu bizdən yeylərdən, şeşədən qoruyasan.

Ənənədə bunların proqramlaşdırılması hadisələrə fərqli münasibət tələb edir. Bu tipli inanclarda magik-arxaik təsəvvürlər bəzən üst qatda olur, çox tez görünür. Naxçıvanda inanılır ki, uşağın ovcunu yumazlar, deyərlər ki, uşağın ovcundakı kir onun yuxusudur. Eləcə də kürəyi bitişik uşağı yeddi yaşına qədər yad göz görsə, o uşağın barmağın sındırallar (AFA II cilt, 2011:30). Onu da deyirlər ki, təzə anadan olmuş uşağın ağızında dişi varsa, ona qurban kəsmək lazımdı, yoxsa evdəki adamlara xətər dəyər (AFA II cilt, 2011:31).

Hər bir inancın özü ayrı-ayrılıqda bir məndir. Bu mətnləri ard-arda, yan-yanıya düzdükcə semantik məkan ya eninə, ya uzununa davamlı olaraq genişlənir, hadisələr bir-biri ilə əlaqələnir. İnanılır ki, hamilə qadın tez-tez Aya baxanda oğlu olar (AFA I cilt, 2010:40). Məlumdur ki, Ay, əsasən, kişi başlanğıc hesab olunur. Deməli, oğlan arzusu kosmoqonik düşüncəni fəallaşdırır. Sonrakı mərhələ sağ-solla işarələndirilir. Türk düşüncəsində sağ kişi ilə, sol qadınla əlaqəlidir. Hamilə qadın ilk olaraq sağ ayağını atırsa, oğlu olacağına inanılır. İnanca görə, hamilə qadın olan evə dovşan gətirməzlər (AFA II cilt, 2011:26). Uşaq doğulandan sonra isə qadının başına ərin papağını qoyarlar, dövrəsinə cızıq çəkərlər və s. (AFA III cilt, 2012:36).

Zahıdan ağırlığın çıxarılması bu sistemdə fərqli bir inandırıcıdır. Naxçıvanda mərasim bu cür təqdim olunur: “Arvad doğandan sonra uşağını qoyardılar yanına. Bir başmağa ip bağlayardılar. Ağbirçəhlərdən biri bı ip ilə başmağı əvvəl döğanın sinəsinə qoyub deyərdi: - Ağırsan, yüngül? Zahı da deyərdi: - Yüngül. Sonra göbəyinə tutub deyərdi: - Ağırsan, yüngül? Zahı da deyərdi: - Yüngül. Sonra da qışlarınnan tutub soruşardı. Bı da deyəndə yüngül, ağbirçəh deyərdi həmişə yüngül olasan. Dübərə dəmir şişnən dolanardı başına üç dəfə, yenə soruşardı: Ağırsan, yüngül? Deyə-deyə bının ayağınnan ağırlığını çıxarardı” (AFA II cilt, 2011:22). Yuxuda görülən ayaqqabı darlıq kimi yozulur. Bu anlamda darlıqla ağırlıq eyni semantik müstəvidə görünür. Deməli, zahıdan ağırlığın çıxarılması onun darlıqdan çıxarılmasıdır. Hal anası ilə bağlı mətnlər də sıx-sıx görsənən elementlərdəndir. Göründüyü kimi, zahıdan ağırlığı çıxaran ağbirçək ənənə ilə işləyir. Məhz bu ağbirçəyi xüsusi semantikaya malik obraz kimi yox, ənənənin icraçısı kimi təqdim edir. Buna mətnin məntiqi də şahidlik edir. Olsun ki, o, vaxtı ilə uşaq doğandan sonra bir ağbirçək onun da ağırlığını çıxarıb. Həmin işi isə bu gün o, icra edir. Çünki mətndə də o, “ağbirçəklərdən biri” kimi işarələnir. Yəni onlardan bir başqası da bunu edə bilərdi. Məhz bu da inanc obrazlarının səciyyəvi cəhətlərindən biri kimi ortaya çıxır. Uşaq doğulandan sonra da hadisələrə ənənə “nəzarət edir”. Məsələn, Naxçıvanda deyilir ki, ana uşağa çox baxmaz, deyəllər uşağa nəzəri düşər (AFA II cilt, 2011:18). Semantik dairədə qadının yuxusunun həmişə düz çıxması, Novruzda fal açanda bəxtli qadının nişan üzüyündən istifadə olunması da əski qaynaqlara malik informasiyalardır.

Naxçıvanda birisi öldükdə aynaların üstünü örtmək, qablardakı suyu yerə boşaltmaq adəti vardır. Bu, epik növün müxtəlif janrlarında öz əksini tapıb. Bütün mətnlərə bu, arxaik düşüncədən (həmin sulara Əzrayılın əli dəyib) qaynaqlanır (AFA III cilt, 2012:29). Düşüncədə ölümün baş verməsinin də fərqli modelləri yaşayır. Məsələn: alın yazısına qarşı başqa bir münasibəti, Əzrailin “işinə qarışmaq” düşüncəsini izləyək: “Ailədə uşax tez-tez ölərsə, yeni doğulan uşağa yeddi yaşına qədər qız paltarları geyindirillər, qız kimi saç hörüllər” (AFA II cilt, 2011:29). Mətnin məntiqindən yanaşsaq, ailədə tez-tez oğlan uşaqlarının öldüyünü müəyyənləşdirə bilərik. Deməli, Əzrailin ancaq oğlan uşaqlarını öldürdüyünə inanılır, buna görə də doğulan oğlan uşaqlarına qız paltarları geydirməklə, saç hörməklə onun zənni azdırılır.

Bahəddin Ögəl boz qurdun türk düşüncəsində qüdrət simvolu olduğundan bəhs edir (Ögəl, 2003:564). Qurdlar hər ayın bir həftəsini yemək yemədən keçirir, hava ilə yaşayırlar. Bu pəhriz günlərində dişlərini qıncırdırlar (Kalafat, 2007:406). Ərzurumda doğan qadının, uşağın qorunması üçün yastığı altına bir parça qurd dərisi qoyulmasını Yaşar Kalafat ata ruhu, qurd ata inancı ilə əlaqələndirir (Kalafat, 2007:19). Doğru Anadoluda qırxbasan uşaqlar üçün su qabı kimi qurd başından istifadə olunur, bununla uşağın şəfa tapacağına inanılır (Kalafat, 2007:19). Qaraçay türklərində hamilə qadınlar yanlarında qurd diş saxlayır, oğlan uşağının beşiyinin dörd yanına qurd rəsmləri düzülür (Kalafat, 2007:19).

Yeri gəlmişkən, zahı analarla, qıxlı uşaqlarla bağlı inanc - sınımalar da çoxdur. Məsələn: “Qırxlı uşağın üstünə duva gətirməzlər, ona görə ki, duvalı qadın öz duvasını tökər sağlam olan zahı qadının üstünə. Uşaq da boğular, qaralar ölür” (AFA I cilt, 2010:36).

40 gün özünün arxaik ritual-mifoloji mənasına görə bütün hallarda həyatla ölüm arasında keçidi bildirir. Ona görə də uşaq qırxlıq dövründə həyatla ölüm arasında olur. Bu statusda o, həddindən artıq zəifdir: şər qüvvələr ona ziyan vura bilirlər.

Qeyd edək ki, bu inanc-yasaqlar sadəcə bir mətn olmaqla qalmayıb, xalqımızın animistik mifoloji görüşləri haqqında xeyli bilgi verir. Burada ilk növbədə diqqəti cəlb edən cin obrazıdır.

Cin - xəstə adamların gözünə görünən mifoloji varlıqdır (AFA I cilt, 2010:32). O, qırxlı uşağa munasibətdə hal anası ilə eyni funksiyada çıxış edir. Yəni cinlər mifoloji obrazların bir başqa kateqoriyası olsa da, zahı qadınla, yaxud qırxlı uşaqla bağlı təkcə cinlər yox, həm də hal anaları zərərverici varlıqlardır.

Bəzi mətnlərdə cinin uşağı dəyişdirməsi həyat-ölüm qoşası ilə bağlıdır. Cinlər xaos - ölüm, şər dünyası ilə bağlıdır. Cin öz uşağını qırxlı uşaqla dəyişdirdikdən sonra, qırxlı uşağı öz dünyasına - şər, xaos məkanına aparır. Mətn həmin xaotik məkanın ölüm dünyası olduğuna birbaşa işarə verir. Belə ki, cinin oğurladığı qırxlı uşağı qaytarmaq üçün insanlar qəbiristanlığa - ölüm dünyasına üz tuturlar. Dəyişdirilmiş uşağı altı qəbirdən keçirdirlər. Altı qəbirdən keçirmək uşağın altı dəfə ölüb dirilməsi, yaxud həyat-ölüm dünyası

arasında altı dəfə keçid etməsi deməkdir. Yeddinci qəbirdə uşağı yarıya qədər torpağa basdırırlar. Bu, o deməkdir ki, uşaq bir tərəfi ilə ölüm dünyasında, o biri tərəfi ilə həyat dünyasında olur.

İnanc mətnində uşağın yeddinci qəbirdə ağlayıb-ağlamaması da xüsusi məna daşıyır. Burada öncə cinin uşağı necə dəyişdirməsinə fikir vermək lazımdır. Cin uşaqların özünü yox, onların ruhunu - canını dəyişir. Onsuz da cin metafizik, yəni fiziki-maddi olmayan, qansız, ətsiz, bədənsiz bir varlıqdır. Cin uşaqları dəyişərkən qırxlı uşağın ruhunu-canını ondan alır, yerinə öz uşağının ruhunu qoyur. Uşağın qaytarılması zamanı uşağın yeddinci qəbirdə ağlaması onun bu dünyaya qayıtmasını, daha doğrusu, yenidən doğulmasını, yaxud dirilməsini bildirir. Yada salaq ki, hər bir körpə dünyaya gələrkən ağlayır. Əgər yeddinci qəbirdə uşaq ağlayırsa, bu, o deməkdir ki, onun ruhu artıq öz bədəninə qayıtmışdır.

Bu mətnin başqa bir variantı da var: “Qırxlı uşağı tək qoymazlar. Çünki cin onu öz uşağıynan dəyişdirər. Cinin dəyişdirdiyi uşağa cin dəyişəyi deyillər. Cin dəyişəyi həmişə sısqə qalar, nə artar, nə ağarar. Gərəh onu aparasan qibirsandığa. Altı qəbir keçib yeddincidə bədəninin yarısınan azını basdırasan. Əyər uşax qışqırıb ağlasa, bil ki, öz uşağındı. Əgər ağlamasa, bil ki, cin dəyişəyidi. Onda gərəh gözdüyəsən ki, cin dəyişəyi ağlasın, cin də dözmüyüp, gəlip öz uşağını götürsün, səninkin də özünə qaytarsın” (AFA I cilt, 2010:39).

Göründüyü kimi, birinci mətndə əgər yarıyadək yerə basdırılmış uşaq ağlamırsa, demək cin qırxlı uşağı qaytarmır. Cində qalan uşaq dönüb cin ola bilər və birinci mətn daha sonra nə etmək lazım olduğunu demir. İkinci mətndə isə insan daha fəaldır. O, cini uşağı qaytarmağa məcbur edə bilər.

Qırxlı uşaqlarla bağlı çoxsaylı inanclar vardır: “Qırxlı uşağın qırxı çıxana qədər balışının altına bəyaz qoyullar, eşiyə çıxardanda duz-çörək” (AFA I cilt, 2010:36-37).

Şər ruhlar - bizdən yeylər təkcə qırxlı uşağın yanında olmur, ümumiyyətlə, daim körpə uşaqların yanında olub, onlara zərər vermək üçün fürsət gözləyirlər. Məsələn: “Uşağın üstünə bərk çıxırıp yüyürsən, onda bizdən yeylər sənənən qabax çatıp uşağı vurur” (AFA I cilt, 2010:37).

Kaynaklar

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. 3 cilddə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 510 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. 3 cilddə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. 3 cilddə, III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
4. Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı (Dərslik). I hissə. Bakı: “Turan” nəşrlər evi, 2002, 680 s.
5. Bahəddin Ögəl. Türk mitolojisi. II c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, 610 s.
6. Cəlal Bəydili. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.
7. Erman Artun. Adana halk kültürü. Adana: 2006, 732 s.
8. Mahmud Kaşğarlı. Divani luğati-t türk. İstanbul: Kəbalcı Yayınevi, 2005, 725 s.
9. Yaşar Kalafat. Batı türklüğü ve halk inanclarının mitolojik kök hücreleri. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013, 200 s.
10. Yaşar Kalafat. Altaylardan Anadoluya inanc köçü. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012, 244 s.
11. Yaşar Kalafat. Türk kültürlü halklarda halk inancları. Ankara: Lalezar Yayım, 2007, 214 s.
12. Koroğlu. Bakı: “Lider” nəşriyyat, 2005, 552 s.
13. Мифы народов мира. В 2-х т.Т.2.М.: Советская Энциклопедия, 1988, 719 с.

SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN BİR HİSSƏSİNİN MƏRKƏZİ ASIYA VƏ SİBİRƏ SÜRGÜN EDİLMƏSİNİN ARAŞDIRILMASI

Raisə CƏFƏROVA*

Özet

Sovyet İmparatorluğu'nun uyguladığı baskı politikası sonucunda Nahçıvan nüfusunun bir kısmı Orta Asya ve Sibirya'ya toplu şekilde sürgün edilmiştir. Sürgün edilen insanlar, iklimi yaşamak için uygunsuz ve bazen dayanılmaz olan yerlere gönderiyorlardı. 10 Mayıs 1937 tarihinde 600 aile yük vagonlarında askerlerin eşliğinde müebbet yaşamak için Orta Asya çöllerine uğurlandı. 1937 yılının Haziran ayından başlayarak özel bir program üzerine Azerbaycan'dan Orta Asya ve Sibirya'ya aynı tür eşelonlarda nüfusun gönderilmesine başlandı. SSCB İçişleri Bakanlığı'nın 19 Ocak 1955 tarihli 0026 No'lu emri üzerine baskı olunmuşların 26 bininin işinin yakılması bu işlemlerin net boyutlarını göstermekte zorluklar yaratır. Ancak, bazı belgelere dayanarak 1937 yılından sonra Nahçıvan'dan 957 (Nahçıvan şehrinden 185), Bilesuvar'dan 290, Astrahanbazar'dan 205, Şırnak'tan 145, Garyagin'den (Cebail) 155, Ağcabedi'den 195, İmişli'den 348, Masallı'dan 208, Noraşen'den 417 ve Bakü şehrinden 218 ailenin sürgün edildiğini açıklamak mümkündür. Görüldüğü gibi, sürgüne mahkum edilmiş insanların sayısına göre Nahçıvan bölgesi listeye başkanlık ediyordu.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan nüfusu, Sovyet İmparatorluğu, Orta Asya, Sibirya, sürgün

* t.ü.f.d., AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, e-mail: cafarova.r@mail.ru

THE RESEARCH OF SOME PARTS OF NAKHCHIVAN PEOPLE'S EXILE TO CENTRAL ASIA AND SIBIR DURING THE SOVIET PERIOD

Abstract

Some parts of Nakhchivani people were deported to the Central Asia and Sibir as a result of repression politics executed by the Soviet Empire. Those people had been sent especially to the areas with unfavorable and unbearable climate conditions. On 10th of May, 1937, 600 families were sent off in the vans accompanied by soldiers to live lifelong in the wilderness of the Central Asia. From the beginning of June, 1937, such echelons dispatched from Azerbaijan to the Central Asia and Sibir in accordance with special graphic. Works of 26000 repressed people were set fire according to the decree dated 19th January, 1955 under №0026 by USSR Ministry of Internal Affairs and it obstacles exact scale of those operations. However, according to some documents it could be clarified that 957 families from Nakhchivan AR (from Nakhchivan city 185), 290 from Bilasuvar, 205 from Astraxanbazar, 145 from Ali Bayramli, 155 from Garyagin (Jabrayil), 195 from Aghjabadi, 348 from Imishli, 208 from Masalli, 417 from Norashen and 218 families from Baku were deported. Apparently, Nakhchivan region leads to the list by amount of the people convicted to the exile.

Key Words: Nakhchivan people, Soviet Empire, Central Asia, Siberia, deportation

Hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər ilk gündən öz məkirli, işgalçı siyasətlərlərinə uyğun tədbirlər görməyə başladılar. Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə bayrağı altında xalqımıza qarşı zorakılıq və qəddarlıq siyasəti apararaq görkəmli ziyalılarımızı, partiya və dövlət xadimlərini, mədəniyyət və incəsənət nümayəndələrini, kəndin varlı təbəqəsi olan qolçomaqları sıxışdırmaq və məhv etmək siyasətinə keçdilər. Bakıda və Azərbaycanın qəzalarında sovet hakimiyyət strukturları yaranan ilk gündən verdiyi bütün vədləri kobudcasına pozaraq kütləvi qətl və qarətlərə başladı, milli kadrlara və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərlərinə qarşı qırmızı terroru genişləndirdi. Yenicə yaranan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin yerli icra orqanları və onların bolşevik-daşnak nümayəndələri xalqı vəhşicəsinə talan və qarət edir, evlərə soxularaq qiymətli əşyaları, xalça-palaz, kilimləri, qız-gəlinlərin, qadınların qızıl əşyalarını, boyunbağı, üzük, sırğa, qol saatlarını zorakılıqla müsadirə edir, Belə zorakılıq əməlləri, demək olar ki, Azərbaycanın hər yerində baş verirdi. Sovet hakimiyyətinin qurulmasını sakitcə və sükutla qarşılayanlar, onu ümidlə gözləyənlər və tərəddüd edənlər səhv etdiklərini başa düşdülər. XI. Ordunun özbaşınalığı, qarətçilik, hərc-mərclik, xüsusən günahsız adamların güllələnməsi xalqın qəzəbinə və bu qəzəb dalğası isə üsyanlara səbəb oldu (İbrahimli, 1996:168).

Sovet imperiyasının həyata keçirdiyi repressiya siyasəti nəticəsində Naxçıvan əhalisinin bir hissəsi Mərkəzi Asiya və Sibirə kütləvi şəkildə sürgün edilmişdir. Sürgün edilən insanları məhz elə ərazilərə göndərirdilər ki, oranın iqlimi belə yaşamaq üçün əlverişsiz və bəzən dözülməz idi.

1930-cu illərdə “Mədəni inqilabı” həyata keçirənlər belə bir müddəə ilə çıxış etdilər ki, sovetləşməyə qədərki, klassik irsə tənqidi yanaşmaq, onun ən mütərəqqi ideyalarından bəhrələnmək lazımdır. Lakin, o ideyalar mütərəqqi hesab edilirdi ki, orada kommunist ideologiyasının elementləri görünürdü. Bunlardan uzaq olan sənət nümunələri isə mürtəcə elan edilirdi. Məsələn, bolşevik ideologiyasının Azərbaycana, eləcə də Şərqə “kommunizm cənnəti” gətirməyəcəyini görənlər və onu tənqid edən Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə mürtəcə elan edildi və onların əsərlərinin nəşrinə, yayılmasına qadağa qoyuldu. Onların, eyni zamanda onlarla həmfikir olan yüzlərlə azərbaycanlı ziyalıların, elm, mədəniyyət xadimlərinin “Vətən xaini” adlandırılması və repressiyaya məruz qalması

kütləvi hala çevrildi. 1930-cu ildə hətta Novruz bayramı da yasaq edilmişdi. Tar, kamança və dastanlarımız “keçmişin qalığı” kimi tənqid edilirdi.

Sovet tarixşünaslığında Azərbaycanda baş verən milli-azadlıq hərəkatları, üsyanlar, etiraz çıxışları əksinqilabçı damğası almış, cəmiyyətin düşmənləri kimi qələmə verilmişdir. Məlumdur ki, Sovet rejimi qurulan ilk vaxtlardan kollektivləşmə adı altında əhalinin torpaqları ilə yanaşı respublikalar arasında da torpaq bölgüsü ədalətsiz aparılırdı.

Bu ədalətsizlik əsasən də Qərbi Azərbaycanda və Naxçıvanda özünü kəskin formada göstərirdi. Sovet hakimiyyətinin yaranması Naxçıvan bölgəsi əhalisinin bu acınacaqlı vəziyyətini dəyişmədi, əksinə ermənilərə çar Rusiyasını əvəz edən sovet Rusiyasının çox böyük diqqəti sayəsində “Qars” və “Maskva” müqavilələrinin şərtlərinin Ermənistanın xeyrinə pozulması, yəni Ermənistan SSR-in ərazilərinin Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirilməsi prosesi başlandı. 1929-1931-ci illərdə Ordubad və Zəngilan rayonlarının bir sıra kəndləri Ermənistanına verildi. Bu ərazidə Mehri rayonu yaradıldı. Nəticədə Naxçıvanla Azərbaycanın digər torpaqları arasında olan sərhəd bağlandı. Buna etiraz edənləri qaçaq adı altında qələmə verən bolşeviklər əhaliyə amansız divan tutur, zorla onların ailələrini sürgün edir, boşalan ərazilərə isə erməni ailələrini köçürürdülər. Azərbaycanda sovet rejiminə qarşı milli müqavimət hərəkatının əsas formalarından biri də qaçaqçılıq hərəkatı deyilən, lakin əslində ermənilərə və onlara havadarlıq edən bolşeviklərə qarşı baş verən üsyanlardan biri də Naxçıvanın Şahbuz rayonunda başlanan “Keçili üsyanı” idi. Üsyan 1930-cu ilin fevral ayında qalxdı. Bu üsyanda ən fəal üzvlər Keçili və Nahaçir dəstələrindən idi. Nahacir dəstəsi Naxçıvan mahalında ordunun olmamasından istifadə edərək üsyana qonşu Sirab, Ərazin, Əbrəkinis kəndlərini də cəlb etmişdi. Keçili - Şahbuz üsyançı dəstələri də onlarla birləşmişdi (Zeynaloğlu, 2001:137). Hərəkatın başlanmasına təkan verən səbəb isə Xalq Daxili İşlər komissarlığının əməkdaşı erməni A. Orbelyanın Naxçıvan kəndlərinə kütləvi erməni ailələrini köçürməsi, onları silahlandırması və qaçaq adı altında yerli əhaliyə divan tutuması idi. Bu həmin Orbelyandır ki, Xızı rayonunun Ağdərə kəndində qanlı izlər qoyub getmiş, onun rəhbərliyi ilə bu kənddə 1931-ci ildə onlarla sakin günahsız güllələnmişdir. 1940-cı il, 145-205-ci siyahı, P-4768, iş №3-adlı arxiv sənədində yazılır ki, Orbelyan Ermənistanına gedərək oradan Keçili və ətraf kəndlərdə yaşayan ermənilər üçün adambaşı Fransa tufəngi və 200 patron gətirmiş, yerli azərbaycanlıların isə

bütün silahlarını müsadirə etmişdir (Zeynalovlu, 2001:139). Ona etiraz edənlər divan tutmuşdur. Təkcə Keçili kəndindən isə 70 nəfər güllələnmişdi. Onların 80 faizi yaşlı ağsaqqalar idilər ki, erməniləri əraziyə buraxmağın tərəfində deyildilər. Əhalinin etirazlarını görən Orbelyan Naxçıvan MR-nın Xalq Daxili İşlər Xkomissarı Aydəmirovu inandıraraq Sovet üsul-idarəsinə müxalif adı altında aşağıdakı şəxsləri 1930-cu il 22 sentyabrda çıxarılan qərarı ilə cəzalandırmışlar; Keçili kəndindən Məmmədli Cəfərli oğlu, Salam İsmayıl oğlu, Şahsuvar Kərim oğlu, Eyvaz Kərim oğlu, Məmmədli Məmməd-hüseyn oğlu, Müslüm Gülməli oğlu, Şahbuz kəndində Məmməd-hüseyn Məzən oğlu, Paşa Hüseynli oğlu əmlakları müsadirəmedilməklə güllələndilər. Ümumiyyətlə, üçlüyün 1930-cu il 22 və 23 sentyabr tarixli qərarı ilə Keçili kəndindən 10 nəfər, Kükü kəndindən 5 nəfər, Beçənək kəndindən 4 nəfər, Ərəfsə kəndindən 9 nəfər, Ləkətağ kəndindən 3 nəfər, Nahacir kəndindən 12 nəfər, Göynük kəndindən 6 nəfər, Dizə və Teyvaz kəndlərinin hər birindən bir nəfər güllələnmə cəzasına məhkum edilmişdilər (Садыхов, 2013:303).

Üsyançı dəstədə 200-dək adam birləşmişdi. Onlar xaricdə olan Kəlbəli xanın dəstələri ilə birləşib Naxçıvanda Sovet hökumətini devirmək istəyirdilər. Bolşeviklərin xalqa zidd siyasətindən narazı olanların hamısı - varlılar, ortabablar, hətta yoxsullar, bəzi partiya və komsomol işçiləri belə üsyana qoşulmuşdular. Sovet ordusunun Naxçıvandakı sərhəd dəstələri və milis üsyanı yatıra bilmədi. Buraya ordunun xüsusi səhra qoşun hissələri çağırıldı. Üsyançılar bir neçə həftə ordu və milis hissələri ilə qəhrəmancasına döyüşdülər. Qeyri-bərabər döyüşlərdə 100 nəfər üsyançı şəhid oldu və 120 nəfər həbs edildi. Lakin hökumət qüvvələri üsyançı dəstələri tam məhv edə bilmədi. 30-40 nəfər üsyançı dağlara çəkildi. Onlar camaatı yenidən üsyana qaldırmaq istəyirdilər. 1931-ci ilin qışında onu məhv etmək üçün hətta dağ artilleriyası da Sovet ordusuna kömək edə bilməmişdi. Lakin 1932-ci ilin aprelində üsyançı dəstə Sarı dağın ətəyində mühasirəyə alındı və ələ keçdi. Üsyançılar hökumət qüvvələri tərəfindən məğlub edildikdə onların ailə üzvləri və yüzə yaxın insan Kolanıya qaçmış, sonradan isə İrana keçmişdilər. Üsyanda iştirak edən Kolanlıların ailə üzvləri isə Sibirə sürgün olunmuşdur.

SSRİ MİK-nin 4 iyul 1934-cü il tarixli qərarına əsasən “vətən xaini” ittihamı ilə mühakimə olunanların ailə üzvlərinin sürgün edilməsi barədə qərarı əsas götürən hakim qüvvələr qısa müddət ərzində minlərlə günahsız Azərbaycan qadınının Mərkəzi Asiyaya, Sibirə sürgün etmişlər. Qadınların

kütləvi məhvi bəşəriyyət tarixində az rast gəlinən hadisələrdəndir. Lakin bolşeviklər buna adi hal kimi yanaşmışlar. MTN-nin arxivində 1930-1950-ci illərdə sovet hakimiyyəti tərəfindən repressiyaya məruz qalmış 3022 nəfər azərbaycanlı qadının siyahısı var (Məmmədova, 2003:120). Bu siyahı millətimizin qan yaddaşı, sovet hakimiyyətinin isə qanla yazılmış qara siyahısıdır. Siyahı ilə tanış olanda sovet hakimiyyətinin nə qədər totalitar, işğalçı bir rejim olduğu daha qabarıq şəkildə aydın olur.

1937-ci il iyulun 30-da Xalq Daxili İşlər Komissarlığının “Keçmiş qolçomaqların, cinayətkarların və başqa antisovet elementlərin repressiya olunması üzrə əməliyyat haqqında” 00447 №-li operativ əmri Siyasi Büronun müzakirəsinə təqdim edildi. Bunun ardınca isə 1937-ci il avqustun 15-də “Vətən xainlərinin arvadlarının və uşaqlarının repressiya olunması üzrə əməliyyatlar haqqında” SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının 00486 №-li operativ əmri verildi. Sənəddə repressiya olunmalı kontingent çox dəqiq müəyyən edilmiş və iki kateqoriyaya ayrılmışdı. Birinci kateqoriyaya təcili həbs olunaraq güllələnənlər, ikinci kateqoriyaya isə 8 ildən 10 ilə qədər müddətə düşərgələrdə və ya həbsxanalarda azadlıqdan məhrum edilənlər aid idi. Hər bir vilayət, diyar və respublika üçün hər iki kateqoriyadan repressiya olunacaq insanların sayına görə limit müəyyən edilmişdi. Azərbaycan üçün müəyyən edilmiş limitdə birinci kateqoriyaya aid edilənlərin sayı 1500 nəfər, ikinci kateqoriyaya aid edilənlərin sayı isə 3750 nəfər idi ki, bunların da arasında Naxçıvandan olan insanların sayı üstünlük təşkil edirdi (Sahiboglu, 2010: 13).

SSRİ XDİK-nin VXAÜ – “Vətən xainlərinin ailə üzvləri” haqqında 00486 sayılı operativ əmrinə uyğun olaraq repressiya olunmuş qadınlar, uşaqlar ALJİR-də yerləşdirilmişdilər. ALJİR “Qulaq arxipelaqları” adlandırılan ən böyük sovet qadın düşərgəsindən biri idi. 1938-1953-cü illərdə Qazaxıstanın Karaqanda vilayətinin Akmolinski vilayətində mövcud olmuş ALJİR 17-ci qadın düşərgəsi idi. Düşərgə Akmolinskoy vilayətindəki 26-cı qəsəbədə yerləşdiyi üçün xalq arasında “26 nöqtə” düşərgəsi kimi məşhurlaşmışdı. 1938-ci ilin yanvar ayının 10-dən başlayaraq SSRİ-nin müxtəlif respublikalarından o cümlədən, Azərbaycandan repressiya olunanlar mərhələlərlə düşərgəyə köçürülməyə başlandı (“ALJİR” Muzeyinin Cari Arxivi). 1938-ci ilin ən şaxtalyan yanvar ayında ALJİR-ə ilk mərhələdə köçürülənlər gəldilər. Ətrafına iki cərgə tikanlı məftil çəkilmiş və samandan

düzəldilmiş barrikadalarla əhatə olunmuş 30 hektar torpaq - bu məhbusları gözləyən həbs düşərgəsi idi. Qadınlar yeni gətiriləcək məhbuslar üçün baraklar tikməyə və tarlada işləməyə məcbur edilirdilər. Yarım il ərzində düşərgə doldu və Karlaqın rəhbərliyi müvəqqəti olaraq yeni gələn VXAÜ – “Vətən xainlərinin ailə üzvləri”ni digər düşərgələrə bölüşdürməyə, payızda isə VXAÜ üçün yeni bir düşərgə yaratmağa məcbur oldu. I yarımda düşərgədə olan ciddi rejim bir qədər sonra daha da sərtləşdirildi. Belə ki, məhbuslara qohumları ilə yazışmaq, bağlama almağa qadağalar qoyulurdu. Məhbus həyatını yaşamağa məhkum edilən bu qadınlara öz peşələri ilə məşğul olmaq qadağan idi. Yalnız o qadınlar öz peşələri ilə məşğul ola bilirdilər ki, onların işləri islah-əmək düşərgələrinə lazım idi. Humanitar sahənin mütəxəssisləri – yazıçılar, müəllimələr, musiqiçilər və digərlərinə tibbi komissiya yalançı “TF” kateqoriyası (yəni ağır fiziki iş görməyə yararlıdır) təyin edirdi. Nəticədə onların əməyindən geniş əkin sahələrində kənd təsərrüfatı işlərində, tikintidə istifadə olunurdu. Xəstələr, zəiflər, qocalar və uşaqlar tikiş-toxuculuq fabrikələrində işləməyə məhkum edilirdilər. Bu qadınların tərkibi çoxmillətli idi. Onların içərisində ukraynalı, belarus, rus və sair millətlərlə yanaşı azərbaycanlı qadınlar da var idi. Hələlik 44 nəfər azərbaycanlı qadının adı məlum olsa da onların sayının daha çox olduğu istisna edilmir. Onların içində NMR-dan olan qadınlar da var idi. Belə ki, düşərgənin sakinləri olanlardan ağır, işgəncəli həyata dözməyib həlak olmuş qadın, qoca və uşaqların dəqiq sayı məlum deyildir. Onların hamısı Малиновка adlı kəndin yaxınlığındakı çöllükdə elə formada dəfn olunurdular ki, sonradan qəbirlərin sayını dəqiqləşdirmək mümkün olmurdu (“ALJİR” Muzeyinin Cari Arxivi).

Bu qadınların ərləri antisovet ünsürlər adlandırılaraq, sürgün edilmiş daha sonra isə güllələnmişdilər. Sürgündə ərlərinin güllələndiklərindən xəbərsiz olan bu qadınları aldaraq onlara “sizi ərləriniz ilə görüşdürmək üçün onların yanına aparırıq” demişlər. Bu qadınlar da ən gözəl, zərif paltarlarını geyinərək öz həyat yoldaşları ilə görüşə gedirmiş kimi hazırlanmışlar. Lakin, artıq yük qatarlarına doldurulduqları andan qadınlar bu yolun heç də uğurlu olmayacağını hiss etməyə başlayırlar. Lakin, artıq gec idi... Onlar mənzil başına çatanda bildilər ki, onların övladları da əllərindən alınaraq xüsusi təyinatlı uşaq evlərinə verilmişdir (“ALJİR” Muzeyinin Cari Arxivi).

Qazaxıstana sürgün olunan qadınlara rəhm edən yerli əhali bilirdi ki, bu qadınlara hər hansı kömək göstərsələr nəzarətçilər tərəfindən ağır cəzalandırılacaqlar. Lakin, qazax xalqı çox yardımsevər, cəfakeş xalqdır. Ona görə də onlar nə yolla olursa olsun, acınacaqlı vəziyyətə düşmüş bu qadınlara kömək etmək istəyirdilər. Bu qadınları acından ölməkdən xilas etmək üçün yerli əhali öz övladlarını başa salırdı ki, evdə hazırladıqları qurut dənələrini ehtiyatla bu qadınlara atsınlar. Kənardan bu heç bir şübhə ilə qarşılanmasın deyər, uşaqlar zahirən bunu çox qəzəblə etməli olurdular. Bunun daş olduğunu zənn edən nəzarətçilər qadınları lağa qoyaraq onlara “gör nə qədər rəzilsiniz ki, hətta uşaqlar da sizə nifrət edir, sizi daşa tuturlar” deyirdilər. Əsasən şərq mətbəxində geniş istifadə olunan bu qurutları görən qadınlar çox ehtiyatla onları yerdən götürərək gizləncə ağızlarına qoyaraq acından ölməkdən xilas olurdular.

Repressiya dövrünü araşdırarkən akademik Ziya Bünyadov yazırdı: “Ölüm və cəza məşını dayanacaqsız və fasiləsiz işləyirdi. Hər bir “xalq düşməni”nə “məhkəmə” zamanı ancaq 15 dəqiqə vaxt ayrılırdı (tək-tək hallarda 20 dəqiqə). İndi qoy oxucu özü 1936-1937-ci illərdə bir saatda nə qədər adamın güllələnməyə məhkum edildiyini, nə qədər cəza sahibinin-azərbaycanlıların güllələndiyini özü hesablasın. Bir gündə 24 saat (96 nəfər), ayda 30 gün (2880 nəfər), iki il yarımda isə 80 mindən çox” (Bünyadov, 1993:190).

AK (b) P MK-nın kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşməsinə keçidlə əlaqədar olaraq qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi barədə 23 fevral 1930-cu il gizli məktubu (ARPIİ SPIHDA, f.1, siy.231) respublikanın bütün rayonlarına göndərildi. Məktubda göstərilirdi ki, yerli hakimiyyət orqanları qolçomaqlara qarşı daha sərt mövqe tutmalı, onların bütün malını və avadanlıqlarını müsadirə etməli, özlərini isə sürgün etməlidirlər.

1934-cü il dekabrın 25-də Azərbaycan Kommunist Partiyası, “qolçomaqlardan, qatı antisovet elementlərdən, keçmişdə iri kapitalist müəssisələrinin sahiblərindən, ittifaqın başqa bölgələrindən qaçmış qolçomaqlardan ibarət 87 ailənin əmlakları müsadirə olunmaqla inzibati qaydada konsentrasiya düşərgələrinə sürgün edilməsinə” sanksiya verilməsi xahişi ilə Siyasi Büroya müraciət etdi. 1937-ci il mayın 10-da 600 ailə yük vaqonlarında əsgərlərin müşayiəti ilə ömürlük yaşamaq üçün Orta Asiya çöllərinə yola salındı. 1937-ci ilin iyunundan başlayaraq isə xüsusi qrafik üzrə

Azərbaycandan Orta Asiya və Sibirə belə eşelonların yola salınmasıdır. Bəzi sənədlərə əsasən aydınlaşdırmaq olur ki, 1937-ci ildən sonra Naxçıvan MR-dan 957 (Naxçıvan şəhərindən 185), Biləsuvarın 290, Astraxanbazardan 205, Əli Bayramlıdan 145, Qaryagindən (Cəbrayıldan) 155, Ağcabədidən 195, İmişlidən 348, Masallıdan 208, Nəraşəndən 417 və Bakı şəhərindən 218 ailə sürgün olunmuşdur. Göründüyü kimi, Sürgünə məhkum edilmiş insanların sayına görə Naxçıvan bölgəsi siyahıya başçılıq edirdi (Sahiboğlu, 2010: 13).

1930-1942-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında (o dövrdə NMSSR adlanırdı) ən çox repressiyaya məruz qalmış kəndlər Culfa rayonunun Milax, Ərəfsə, Şahbuz rayonunun Keçili kəndləri idi. Repressiyaların get-gedə güclənməsinə və kütləviləşməsinə təsir edən amillərdən biri də başqa millətləri, xüsusilə də türkləri məhv etməyi qarşısına məqsəd qoyan, onlara nifrətlə yanaşan və tarixi düşmənçiliklərini sovet ideologiyası ilə pərdələyərək sovet dövründə də davam etdirən ermənilərin hakimiyyət başına gətirilməsi olmuşdu. Az.BSİ-nin operativ müvəkkili A.Orbelyan soyadlı erməni, 1941-ci ilin martın 14-dən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət məhkəməsinə sədr təyin edilir ki, orada da NMSSR-da olduğu kimi, “ədaləti bərpa etsin”. O özünü Naxçıvandakı fəaliyyəti müddətində xalqımıza qarşı uydurma ittihamlar atmaqdan çəkinmir, heç kəsə - nə uşaqlara, nə qocalara, nə də qadınlara aman vermədən güllələnmə, sürgün hökmləri çıxarır. Bütün bunlar repressiyaların təşkilində ermənilərin xüsusi fəallıqla iştirak etdiyini bir daha sübut edir (Садыхов, 2013:303).

1937-1938-ci illərdə sürgün olunanların arasında yüzlərlə tacir ailəsi var idi. Sovet hakimiyyəti tacirləri “üzdənirəq bir sinif” hesab edərək onları imperiyanın yaşamaq üçün heç bir şəraiti olmayan ucqarlarına sürgün edirdilər. Lakin, sürgün olunanların içərisində müəllimlər, həkimlər, din xadimləri, imkanlı ailələr və eyni zamanda sadə zəhmətkeş insanlar da az deyildi. Bu insanlar bir neçə gün yol getdikdən sonra Qazaxıstanın Şotland kəndi yaxınlığında boşaldıldılar. Qarovulçu məntəqələri postları qoyur və adamlara izah edirdilər ki, onlar hər ailəyə bir otaqdan artıq olmamaq şərti ilə iki ayın müddətinə özlərinə daimi mənzil tikməlidirlər. Tikinti üçün material bunlardan ibarət idi: çiy kərpic, qamış, qovaq ağacları. Adambaşı sutkada 200-400 qram qara çörək və həftədə bir dəfə hər ailəyə bir vedrə çürümüş kartof verirdilər. Sürgün olunmuş insanlar qısa müddətdə başlarına gələn bu faciələrin şokundan ayılıb bu işə ciddi yanaşa bilmirdilər. Onlara elə gəlirdi ki, tezliklə hər şey aydınlaşacaq,

onlar geri qaytarılacaqlar. Həm də onlar buraya yayda köçürüldüklərindən hava-
vaların isti keçməsi də insanları bir qədər ev tikmək məsələsinə tələsməməsinə
səbəb olmuşdur. Qarşıda onları hansı fəlakətlərin gözlədiyindən xəbərsiz olan
insanlar sentyabr ayında ilk qarın şahidi oldular. Bunun arxasınca şaxtalar baş-
landı. Bu vaxta qədər yalnız ümumi yeməxana və hamam tikilib başa gəl-
mişdi, evlərin isə əksəriyyəti hazır deyildi. Şahidlərin dediyinə görə, yaza yal-
nız min nəfər adam sağ çıxdı. Qalan bütün azərbaycanlıların bəziləri soyuq-
dan, bəziləri xəstəlikdən digərləri isə aclıqdan həlak olmuşdular. Soyuqlar
başlayanda ilk həlak olanlar arasında qocalar, uşaqlar üstünlük təşkil edirdilər.
Qışda torpaq elə donmuşdu ki, onu bellə qazmaq mümkün olmadığından həlak
olanların meyitlərini açıq havada bir-birinin üstünə qalaqlayıb, yazın açılma-
sını gözləyirdilər. Yazda isə onları ümumi qəbirlərdə dəfn edirdilər (Əfəndi,
1988:38-41).

Onu da qeyd edək ki, 1930-cu ildə Naxçıvandan Qazaxıstana sürgün olu-
nan həmvətənlərimizin bir hissəsi Qırğızıstanın Çuy vadisinə, Prejevalsk,
Kant və Qara Balta şəhərlərinə köçürülmüşdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi,
həmvətənlərimizin bir hissəsi çətin şəraitə dözə bilməyib həlak oldu, bir
hissəsi II dünya müharibəsinin cəbhələrində həlak oldu, yerli əhalinin köməyi
və dəstəyi sayəsində sağ qalan digər bir hissəsi isə (1953-cü ildə Stalin rep-
ressiyalarına məruz qalanların bəraət qazanmasından sonra) təhsil alaraq və
övladlarını təhsilli böyüdərk gələcəyə olan ümidlərini itirmədilər (Гасанов,
2008:367).

Taleyini sürgündə başa vuran Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm
ədəbi cərəyanının nümayəndəsi, milli romantik şeirin və mənzum faciənin ba-
nisi şair, yazıçı və dramaturq Hüseyn Cavid də Naxçıvan torpağının yetirməsi
olmuşdur. Hüseyn Cavid yaradıcılığı ilə nəinki Azərbaycan ədəbiyyatını zən-
dinləşdirmiş, eyni zamanda dünya ədəbiyyatın böyük töhvə bəxş etmişdir. O,
24 oktyabr 1882-ci ildə Naxçıvanda dünyaya göz açmış-1941-ci ildə İrkutsk
vilayətinin Tayşet rayonunun Şevçenko kəndində sürgündə tutulduğu ağır
xəstəlikdən vəfat etmişdir. Sovet repressiyası Cavid ömrünü yarımçıq qoysa
da onun əsərləri xalqın inkişafında və onun arzuladığı müstəqilliyimizə qovuş-
maqda mühüm rol oynadı. İndi də Hüseyn Cavidin əsərləri aktualdır, daim
araşdırılır və bəhrələnilir.

Ədəbiyyat

1. ARPII SPIHDA, f.1, siy.231.
2. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: 1993, s. 190.
3. Cəfər Cəfərov. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu – 30-cu illər). Bakı: Elm, 2008, s. 299.
4. Füzuli Sahiboğlu. İki ölüm arasında. Fiyuzat jurnalı. Bakı, 2010, №2, s. 7-13.
5. Fəzail İbrahimli. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 1996, s. 168.
6. Hüseynbəyli Nadir. XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiyalar və onun nəticələri. Bakı, 2006.
7. Hüseyn Əfəndi “Sürgün”. Gənclik jurnalı. Bakı, 1988, oktyabr, s. 38-41.
8. Qazaxıstan Respublikasının Akmolinsk Vilayətində fəaliyyət göstərən “Aljir” Muzeyinin Cari Arxivi.
9. Nuru Məmmədov. Sovet hakimiyyəti orqanlarının səhv siyasətinə qarşı genişlənən kəndli hərəkəti (1920-1930-cu illər). Bakı Universitetinin Xəbərləri. Bakı, 2014, s. 50-57.
10. Şəfiqə Məmmədova. Soyqırım analardan başlanır. Bakı, 2003, s. 120.
11. Zeynalov Sadıq. Tarixin qan yaddaşı. Bakı, 2001, s. 357.

Rus Dilində

12. Садых Садыхов “За Что Нас лишили Родины”. Баку, 2013, с. 303.
13. А.Г. Гасанов Азербайджанцы в Кыргызстане. Бишкек 2008, с. 367.

XIX. ƏSRİN SONU VƏ XX. ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA MAARİF VƏ MƏKTƏBDARLIQDA M.T.SİDQİ VƏ C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN ROLU

Ramiz QASIMOV*

Özet

Naxçıvanda milli oyanış və maarifçiliyin yayılmasında naxçıvanlı ziyalıların ağsaqqalı Məhəmməd Tağı Sidqi və görkəmli ədib, böyük pedaqoq və ziyalı Cəlil Məmmədquluzadənin xidmətləri misilsizdir.

Naxçıvanda maarifçiliyin görkəmli nümayəndəsi olan Məhəmməd Tağı Sidqini müasirləri “böyük ustad və cəlallı atamız”, - deyər adlandırırdılar. Bu baxımdan Məhəmməd Tağı Sidqi Səfərov (1854-1903) bütövlükdə öz ömrünü Azərbaycan maarifinə həsr edən görkəmli maarifçi və sanballı pedaqoq idi. M.T.Sidqinin “Əxtər” və “Tərbiyə” məktəblərindəki fəaliyyəti və, “Əxlaq nümunələri”, “Qızlara hədiyyə”, “Coğrafiya” kimi bir sıra dərslik və əsərləri pedaqoji fəaliyyətin mükəmməl nümunəsini ortaya qoymuşdur. Elə buna görə də onu “Azərbaycanın Russosu” adlandırmaq olar. Görkəmli pedaqoqun “İki tərbiyə üsulu”, “İki bacının söhbəti”, “Analar bəzəyi”, “Məktəbə davam edən uşaq”, “Məktəbə gec gələn uşaq”, “Ədəbli uşaq” və başqa hekayələrində cahillik tənqid, elm və məktəb təbliğ edilir.

Məşhur Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Cəlil Məmmədquluzadənin Uluxanlı və Baş Nəraşen kəndlərində (1887-1890) və Nəhrəm kəndindəki (1890-1897) pedaqoji fəaliyyəti müəllimlik əzmi və yenilikçi mövqeyi ilə seçilir. Doğru deyilib ki, C.Məmmədquluzadə özünün pedaqoji fəaliyyəti ilə maarifçilik hərəkatının “anası” olan məktəbin real inkişafını təmin etmişdir (İ.Həbibbəyli). Məhz onun əzmkar fəaliyyəti nəticəsində məktəbdə uşaqların sayı artmış, hətta 8 nəfər qızı, o cümlədən bacısı Səkinə Məmmədquluyevanı təhsilə cəlb edə bilmişdir. Bu fəaliyyətinə

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Doç., AMEA Naxçıvan Bölməsi, ramizasef@yahoo.com.tr

görə Xalq Məktəbləri Direktorluğu böyük pedaqoqa “müsəlman qızları arasında savadı yaymaq üçün göstərdiyi qayğıkeşliyə görə” təşəkkür elan etmişdi. Həmçinin yenilikçi müəllim Nehrəm kəndində ilk həvəskar muzeyin də yaradıcısı olmuş, eləcə də əkin işkərində yeni təcrübə və texnikanı tətbiq etmək məqsədilə Sankt-Petburqdan kotan gətirərək kəndlilərə hədiyyə etmiş, həmçinin ilk əlifba islahatçılarından biri kimi tanınmışdır.

XIX əsrin əvvəllərindən təşəkkül tapan maarifçilik Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin kütləviləşməsi və geniş kütlələr arasında yayılmasına böyük vəsilə olmuşdur. Böyük bir hərəkət halını alan Azərbaycan maarifçiliyinin sayəsində Azərbaycan xalqı çoxsaylı nailiyyətlərə qovuşmuşdur. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Şərq və türk dünyasında ilk dəfə yeni üsullu məktəblərin açılması və geniş intişar tapması, qızların məktəbə cəlbi və çoxsaylı qız məktəblərinin açılması, mətbuatın yaranması və geniş intişar tapması, peşəkar milli teatrın yaranması və genişlənməsi və s. möhz maarifçilik hərəkətinin uğurlu nəticələrindən idi. Maarifçilik hərəkəti təkcə dar bir çərçivədə deyil, bütün Azərbaycan miqyasını (hətta tarixi Azərbaycan miqyasında-müəllifdən) əhatə etmiş, özünün görkəmli simaları və əlamətdar hadisələri ilə səciyyələnmişdir. Bu böyük hərəkətin görkəmli simalarından birinin də XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində Naxçivanda milli oyanış, maarifçilik, məktəbdarlıq işlərinin görkəmli nümayəndələri sırasında Məhəmməd Tağı Sidqi və böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin də adları xüsusi mövqeyə malikdir.

Məhəmməd Tağı Sidqi o şəxsiyyətlərdən və o müəllimlərdən idi ki, dövrünün C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, M.S.Ordubadi, Ə.Səbri, Ə.Şərif və digər çoxsaylı görkəmli nümayəndələri onu heç bir vəchlə unuda bilməmiş, onun haqqında, sözün əsl mənasında, ən mötəbər sözlər demişdilər. Bu baxımdan Məhəmməd Tağı Sidqi Səfərov (1854-1903) bütövlükdə öz ömrünü Azərbaycan maarifinə həsr edən dahi bir şəxsiyyət, görkəmli maarifçi, sanballı pedaqoq, dövrünün aparıcı simalarından biri və hətta ağsaqqalı idi.

M.T.Sidqi hər şeydən əvvəl görkəmli pedaqoq və sevilən müəllim kimi tanınır. M.T.Sidqi başdan-ayağa maarifçi idi. Onun maarifpərvər insan H.S.Kəngərli ilə birlikdə 1892-ci ildə Ordubadda yaratdığı “Əxtər” məktəbi, “Tərbiyə” (1854) məktəbi və bu məktəblərdəki pedaqoji fəaliyyəti, “Əxlaq nümunələri”, “Qızlara hədiyyə”, “Coğrafiya” və sair əsərləri onun maarifçi-pedaqoji fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Təsadüfi deyildi ki, böyük pedaqoqun “stullarından çıxan” Azərbaycanın görkəmli simaları onu “böyük ustad və cəlallı atamız” (H.Cavid), - deyə adlandırırdılar. O, həm əsl mənada qəzetçi, həm də bir çox lirik qəzəllər, “Mədəniyyət məsnəviləri”, “Kəblə Nəsir”, “Heykəli-insanə bir nəzər” kimi zəngin fikirli, dərin mənalı ədəbi, elmi-fəlsəfi əsərlər müəllifi, gözəl publisist, ədib idi. Bu görkəmli maarifpərvər sənətkarın olduqca geniş, əhatəli və zəngin yaradıcılığının

əsasını maarifçi-pedaqoji fikirlərlə yögrulmuş əsərləri, müxtəlif yazıları təşkil edir. Bu böyük maarifçinin elə bir əsəri yoxdur ki, onun məzmununda maariflənmə məsələsi olmasın, fikri əxlaqi-inkişaf öz əksini tapmasın.

Bu böyük məktəbdar yazıçı, pedaqoq yazdığı bədii əsərlərdə də əsas yeri maarifçi fikrə vermiş, uşaqların təlim və tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Maarifçilik və əxlaqi kamillik onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Elə bu özünəməxsus yaradıcılıq xüsusiyyətinə görə onu “Azərbaycanın Russosu” adlandırmaq olar. Hətta pedaqoji motivlər onu o qədər özünə aludə edir ki, bədii əhəmiyyətli yazılarında da bu fikirlərə çox yer verir, öz fikir və mülahizələrini bildirir, malik olduğu bilgi və təcrübədən çıxış edərək özünəməxsus qənaətləri əks etdirir. Onun hekayələrinin böyük əksəriyyətinin məzmununu pedaqoji fikirlər təşkil edir. Görkəmli pedaqoq və ədibin hekayələrinin cəmi ədibin “Nümuneyi-əxlaq” adlandırdığı topluda və qızlar üçün tərtib etdiyi “Qızlara hədiyyə” əsərində yerləşir. Ədib özü də bu barədə yazır: “Üsuli-cədid üzrə açılan məktəblərimizdə kütübi-tədrisəyyəyə nəhayət dərəcədə ehtiyacımız olduğu üçün ... imla təriqilə yazdırdığım əxlaqa dair dərsləri yığıb bir risalə şəklində cəm etdim və bu risalənin mündəricəti əbnayi-millətin, xüsusən tərbiyə və təhsilə alışan balaların təhzi-əxlaq və tənvi-əfkarına müavinət edəcək ümidilə “Nümuneyi-əxlaq” namı ilə mövsüm qıldım” (Sidqi, 9:64). Buradan da aydın görünür ki, müəllifin bədii yaradıcılıq məqsədinin nüvəsini məktəbdarlıq motivləri təşkil etdiyi kimi, əsərlərinin məzmununda da əxlaqi-tərbiyəvi məsələlər aparıcı mövqedədir.

M.T.Sidqinin bədii yaradıcılığında insanları elmə, biliyə, mərifətə çağırış, əxlaqi saflıq və kamilliyə dəvət əsas yer tutur. Görkəmli pedaqoq-ədibin “İki tərbiyə üsulu”, “İki bacının söhbəti”, “Analar bəzəyi”, “İki əsir”, “Məktəbə davam edən uşaq”, “Məktəbə gec gələn uşaq” və başqa hekayələri birinci qrupa daxildir ki, bu əsərlərində o, cahilliyi, elmsizliyi tənqid etməklə bəşəriyyətə inkışaf və yenilik, rifah və səadət gətirən elmi, məktəbi, düzgün təlim və tərbiyəni təbliğ edir. “İki tərbiyə üsulu”nda ədib göstərir ki, millətin, dövlətin, vətənin gələcəyi məhz onun yeni nəslinin düzgün təlim-tərbiyəsindədir. Uşaqların da vaxtında təlim-tərbiyə alması elə valideynin ən böyük borcu, uğuru və bacarığıdır. Ədib belə bir qənaətə gəlir ki, “...insanın hər halının nəticəsi uşaq vaxtında verilən təlim və tərbiyənin səmərə və əsəridir” (Sidqi, 8:17).

Milli inkişafın təmərküzləşməsində, müasir və vətənpərvər, humanist insanın yetişməsində məktəbin rolu əvəzədlməzdir. Buna görə də yazıçı-pedaqoq məktəbi “dünya və axirətimizin səadətini səbəbi” (Sidqi, 8:13) adlandırır, “məktəb cəhalət dərdinin dərmanı və mərifət bağının xiyabanıdır” (Sidqi, 9:65), - deyirdi. “Yaşasın məktəbə davam edən uşaqlar” - M.T.Sidqi yaradıcılığında maarifçiliyin məğzi, ana xətti, əsas şüarıdır. Bütün həyatını uşaqların təhsili və savadlanmasına həsr edən bu qüdrətli pedaqoq-yazıçı öz yaradıcılığını da, əsasən, bu istiqamətdə qurmuşdur.

M.T.Sidqi həm də qadınların savadlanması və ictimai vəzifələr üstlənməsini ictimai fikrə gətirən mötəbər şəxsiyyətlərdən biridir. Müsəlman aləmində qadınların təhsil alması, elm öyrənməsi qadağa olan zamanlarda M.T.Sidqi yaşadığı dövrün qadağalarını qıraraq öz yaradıcılığında qadınlar arasında nəinki maariflənmə ideyasını yayır, hətta maarifli və maarifçi qadın obrazları da yaradırdı. Müəllifin başda “Qızlara hədiyyə” əsəri məhz qadınların təhsili və ictimai hərəkətə qoşulması məqsədində xidmət edir. Onun “İki bacının söhbəti”, “Sitarə və xalası”, “Rübabə”, “Ruqiyyənin söhbəti”, “Bala tərbiyəti” əsərlərində qadın hüquq, təhsili və ictimai fəaliyyəti əsas mövqedə dayanır. Sidqinin qadın obrazları nikbin yazıçının gələcək qadın ideallarını təcəssüm etdirirdisə, ikincilər cəmiyyətin eybəcərliyinə və inkişaf “axsaqlığına” tənqidi münasibətin təcəssümü idilər. M.T.Sidqinin qadını maarifpərvər tərbiyəçi qadıdır. O, övladlarının təhsilini, elm və savadını ən böyük var-dövlət, xoşbəxtlik və səadət hesab edir. “Analar bəzəyi” hekayəsində “sənin də zər-zivərini görmək istəyirəm” (Sidqi, 8:23), - deyən köhnə təlim-tərbiyənin təcəssümü olan cahil qadının sualına əsl ana təcəssümü olan qadın məktəbdən gələn uşaqlarını göstərərək belə cavab verir: “Mənim üçün əziz balalarım təlim və tərbiyə vermək cəvahiratdan qiymətlidir” (Sidqi, 8:23). Göründüyü kimi, Sidqi nəinki qadınlar arasında elmin yayılmasını arzu edir, hətta onun məhz belə olduğunu da göstərir, öz inamını ifadə edirdi. Bu isə hələ XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qadın hüquq azadlıqlarına doğru atılan addımların ifadəsi idi. Bu mənada ki, “...uşağa, qadına... münasibət lakmus kağızı kimi sivilizasiya tipinin əsl keyfiyyətlərini, etik-mənəvi dəyərini üzə çıxarır, onun humanizminin dərəcəsini, ...perspektivlərini ...obyektiv şəkildə müəyyən edir” (Quliyev, 7:133). Bu da aydın görünür ki, hər şeydən əvvəl “uşaq yazıçısı olan” (Həbibbəyli, 3:81) M.T.Sidqinin əsərlərində “dövrün mütərəqqi ideyaları,

məktəbə və elmə rəğbəti, müəllimə hörmət bəsləmək, gəncliyin tərbiyəsi məsələləri öz əksini tapmışdır” (Həbibbəyli, 3:81).

Görkəmli demokrat yazıçı, böyük dramaturq, kiçik hekayələrin böyük ustadı, nəhəng maarifçi, milli ziyalı, alovlu publisist Cəlil Məmmədquluzadənin də Naxçıvanda maarifin yaranması və mədəniyyətin yayılmasında misilsiz xidmətləri vardır. Məşhur Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Cəlil Məmmədquluzadənin Uluxanlı və Baş Noraşen kəndlərində (1887-1890) və Nehrəm kəndindəki (1890-1897) pedaqoji fəaliyyəti özünün müəllimlik əzmi və yenilikçi mövqeyi ilə Azərbaycan məktəb tarixində silinməz izlər buraxıb. Görkəmli elm adamı akademik İsa Həbibbəylinin də yazdığı kimi: “C.Məmmədquluzadə Nehrəmdə təlim-tərbiyə işlərini və təşkilati tədbirləri yenidən qurmaq, yaxud təkmilləşdirməklə maarifçilik hərəkatının “anası” olan məktəbin real inkişafını təmin etmişdir” (Həbibbəyli, 4:120). Çünki “Maarifçilik – xalqın bir millət... kimi özünə dərk etdirilməsini qarşısına məqsəd qoyur” (Гаджиев, 5:59). Azərbaycan maarifçiliyinin nəhəng simaları və əzmkar xadimlərindən olan Cəlil Məmmədquluzadə də bu sahədə laboratoriya rolunu oynayan məktəblərdə illərlə çalışmış, xalq qarşısında misilsiz xidmətlərlə yadda qalmışdır: “C.Məmmədquluzadənin pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycanda xalq maarifinin və maarifçilik hərəkatının mühüm səhifələrini təşkil edir” (Həbibbəyli, 4:124). Bu mənada böyük ustadın fasilərlə 10 ili əhatə edən pedaqoji fəaliyyəti bir sıra yeniliyi ilə məktəb tariximizdə xüsusi əhəmiyyətlə xatırlanır. Görkəmli ədib və əzmkar pedaqoqun Uluxanlı və Baş Noraşen kəndlərindəki pedaqoji fəaliyyət dövrü (1887-1890), eləcə də Nehrəm kəndindəki məktəbdarlıq fəaliyyəti mərhələsi (1890-1897) Naxçıvanda yeni üsulla tədrisin kütləviliyinin artırılması, xalq qarşısında savadın və yeni elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin yayılması və dərki, habelə qızların məktəbə cəlb baxımından xüsusi əhəmiyyəti ilə qeyd edilir. Məhz onun əzmlə göstərdiyi fəaliyyət nəticəsində fəaliyyət göstərdiyi məktəbdə uşaqların sayı artmış, hətta 8 nəfər qızı, o cümlədən bacısı Səkinə Məmmədquluyevanı təhsilə cəlb etmişdir (Həbibbəyli, 4:120). Bu isə Azərbaycanda qız təhsili sahəsində atılan ilk addımlarından biri idi (Həbibbəyli, 4:120). Məhz bu kimi faydalı və əzmkar fəaliyyətinə görə Xalq Məktəbləri Direktorluğu böyük pedaqoqa “müsəlman qızları arasında savadı yaymaq üçün göstərdiyi qayğıkeşliyə görə” təşəkkür elan etməyi lazım bilmişdi (Həbibbəyli, 4:120).

Bundan başqa yenilikçi müəllim Nehrəm kəndində ilk həvəskar muzeyin də yaradıcısı olmuş, eləcə də əkin işkərində yeni təcrübə və texnikanı tətbiq etmək məqsədilə Tiflisdən kotan gətirərək kəndlilərə hədiyyə edən, həmçinin ilk əlifba islahatçılarından biri idi.

Mənbələrdə də göstəriləyi kimi, “Uşinski, Petalotsi və digər klassik pedaqoqları mütaliə edib öyrənmək seminarist Cəlilin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir” (Mirəhmədov, 10:17). “İnsanı “müdrük” göstərmək istəyən, təlimdən ardıcılıq, əyanilik, “qızıl qayda-qanun” tələb edən, əzbərçiliyi pisləyən, şagirdin öyrəndiyi hər şeydən “gündəlik həyatda nə kimi fayda görəcəyi” barədə düşünən Komenskinin, “özlərlər üçün hər şey, özüm üçün heç şey!” – deyən, “insan təbiətini təkmilləşdirmək” uğrunda çalışan Pestalotsinin, “vətənə mükün qədər çox fayda verməyi” özünə şüar edən, insanı “əməyə hazırlamağı” tərbiyənin əsas vəzifəsi sayan, ana dilinə və doğma ədəbiyyata böyük məhəbbət oyadan Uşinskinin, “müasir cəmiyyətin günləri”ndən uzaq, “həqiqi insan” tərbiyə etməyə çağıran Piraqovun” (Mirəhmədov, 10:17) pedaqoji təlimləri başqa pedaqoqlar kimi Cəlil Məmmədquluzadəyə də təsirsiz qalmamışdı. Uşinskinin xalq məktəbi haqqında təlimi Mirzə Cəlil də ürəyinə yatmış, “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərində xalqın başı üstündən məktəb açılmasını tənqid etmiş, xalqı maarif və məktəbə onun bilavasitə faydasına inandırmaqla açılmasını təqdir etmişdir (Muradxanov, 14). Ədibin “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərindəki təlim üsuluna xalqın münasibəti nöqtəyi nəzərdən də onun xalq məktəblərinin açılışına verdiyi dəyər özünü nümayiş etdirir. “Doğrusu, mən bilsəm ki, uşqolda oxuyan uşaqlar qulluq sahibi olacaqlar, mən oğlum Mustafanı uşqola verməyə sözüüm yoxdu” (Məmmədquluzadə, 2009:509), - deyən sadə bir kəndlinin dilindən ədib xalqa faydalı və xalqın faydasını qəbul etdiyi təhsil sistemi və ya məktəblərin açılışına üstünlük verirdi. Bu mənada xalqın başının üstündən zorla uşaqları yığmaqla məktəb açmanın məktəbə və təhsilə qarşı xalq arasında inamsızlıq yarandığını demək istəyirdi. Bununla belə təhsilə, savad və elmə böyük əhəmiyyət verən maarifçi ədib, demək olar, bütün əsərlərinin ideyasının bir hissəsini mütləq və mütləq təhsillə bağlamış olur. Təsadüfi deyil ki, bütün məzmunun ilə “mənavi ölülyə” qarşı “baltanı dibindən vuran” əsər olan “Ölümlər” əsərində ədib İsgəndərin xalq və xalqın İsgəndərə münasibəti fonunda elmin xalqa və xalqın elmə münasibətini əks etdirdiyini demək olar. İsgəndərin malik olduğu elmin və təhsilin ona konkret

faydası olmadığı və xalqın ona avara bir şəxs timsalında baxması fikrinin fonunda konkret faydalılıq məsələsinə də əhəmiyyət verdiyini bir daha açıqlamış olur. Hətta ““uşaq psixologiyası”, “eksperimental psixologiya”, “pedaqoji psixologiya” terminləri Azərbaycan bədii ədəbiyyatında ilk dəfə məhz Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən işlədilmişdir” (Ağayev, 1). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli ədib həm də yeni üsullu məktəbləri müdafiə edir, onların verdiyi təhsilə güvəncini ifadə edirdi. Yazıçının təbirincə yalnız bu təhsil milli oyanışa vəs ilə olan təhsil vermək imkanına malik idi. Çünki yalnız bu təhsil fanatizmin və mövhumatın kökləri olan savadsızlığı inkar edir, elmin təhsilin faydasını ortaya qoyurdu. Bununsa səbəbini ustad Cəlil Məmmədquluzadə özü xatirələrində belə izah edirdi: “Nə qədər darülmüəlliminin müdərrişləri bizi fanatik böyütməyə çalışırdılar, o qədər oxumaqda olduğumuz coğrafiya və tarixi-təbii dərsləri öz işini görməkdə idi. Dərsin birində dünyanın altı gündə xudavəndi-ələmin tərəfindən xəlq olunduğunu və xalığın cümə günü dincə qaldığını oxuyanda dərsin o birisində tarixi-təbii müəlliminin bəyanatını öz mənasilə dinməz-söyləməz bunların hamısını şübhə altında buraxırdı” (Məmmədquluzadə, 11:102-103). O dövrdə mənbələrdə də bəhs olunan faktlar göstərir ki, Cəlil Məmmədquluzadə xalqa hər hansı bir yeniliyin konkret faydasını göstərməklə onu qəbul etdirmək təbliğatının tərəfdarı idi. Görünür ki, “o zaman gənc müəllimi kəndlilərin ağır əmək şəraiti düşündürmüş, ...1893-cü ildə C. Məmmədquluzadə Tiflisdən Nehrəm kəndinə bir kotan gətirdirmiş, kəndlilər həmin kotanın üstünlüyünü gördükdən sonra müəllimin məsləhətinə qulaq asıb, kəndə daha yeddi kotan gətirdirlər” (Şərif, 15:99; Zamanov, 16:165). Hətta ədiblə birgə Nehrəm kəndində işləmiş bir müəllim xatirələrində yazır ki, “Mirzə Cəlil hər gün məktəbin həyətidə ocaq qalayıb, su qızdırır və keçəl uşaqların başını yuduqdan sonra maqqaşla xəstə tükləri çəkib çıxarır, yerinə dərman sürtürdü. O, bacardığı qədər uşaqlara tədris ləvazimatı, paltar, ayaqabı və şirin alırdı” (Şərif, 15:109; Zamanov, 16:165). O dövrün mühüm mənbələrindən birində görkəmli pedaqoq-ədib C. Məmmədquluzadənin bu cür davranışı nümunə göstərilərək təqdir edilmiş, qeyd edilmişdir ki, “hər hansı yeni və sağlam ideyanın avam camaat arasında yayılması yalnız o zaman mümkünüdür ki, xalq həmin yeniliyin keçirdiyi xeyiri əyani olaraq öz gözləri ilə görsün” (Şərif, 15:99; Zamanov, 16:165).

Onun ədəbi-bədii fəaliyyətində maarifçilik mövqeyi ön planda dayanaraq nəşr etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə xalqın oyanışına nail olmağa, istiqlalına böyük töhfələr verməyə misilsiz xidmətlər göstərmişdi. Ədibin “Saqqallı uşaqlar” adlı bədii əsəri və məqaləsi xalqın kütləvi savadlanması, yeni dövrün tələblərinə cavab verən şəxsiyyət haqqında fikirlərini özündə əks etdirir. “Məni bir qisim uşaqların fikri alıbdır, o da saqqallı uşaqlardır” (Məmmədquluzadə, 11:290), - deyən görkəmli maarifçi və ədib sosial yaş baxımdan böyük, psixoloji yaş baxımından isə kiçik, uşaq qalan xalqın əsas hissəsi olan kütlə nümayəndələri haqqında vacib məsələlər qaldırır. Ədib özü də onlar haqqında belə yazır: “Mən saqqallı uşaqlar o kəslərə deyirəm ki, otuz və qırx yaşa çatıb, amma adlarını yazmağa acizdirlər” (Məmmədquluzadə, 11:290). “Qoca Molla əmi” onlara bu məsləhəti verir ki: “İndi bu saat, bu dəqiqə və bu saniyənin içində əllərində kitab və qələm alıb balaca uşaqlar kimi savad əxz eləməyə başlayarlar. Beləliklə, onlar həmi məmələkətə xidmət etməyə qabil olarlar, həmi özlərini gülünc bir halətdən çıxardarlar” (Məmmədquluzadə, 11:291). Buna görə də böyük maarifçi, pedaqoq və ədibin bütün ömrü böyü əsas məqsədi “köhnə adət-ənənləri aradan götürmək”, “köhnənin üstündən xətt çəkmək və yeni yaşayış yaratmaq” (Məmmədquluzadə, 12) olmuşdu. Bu amal və məqsəd naminə də yazıb-yaratmış, əsərlərində aparıcı fikri xalqın hüququ və maariflənməsi məsələsinə vermiş, bu yolda misilsiz xidmətlər də göstərmişdi. Yenilikçi şəxsiyyət olan görkəmli ədib C.Məmmədquluzadə nəşr etdirdiyi məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə də bir çox yeniliklərə imza atmış, bütün müsəlman və türk dünyasında ilk dəfə ana dilində karikaturalı, sadə xalq dilində yazan, rəngli və şəkilli bir mətbuat orqanının əsasını qoymuş, nəşr sahəsinə də yenillikçi təsirini göstərmişdi.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ş. Böyük ədibin əsərlərində psixoloji məsələlər. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1967, №.1
2. Həbibbəyli İ. Cəhalət dərдинin dərmanı. // M.T.Sidqi: məktəb hekayətləri. Bakı: 1996, 48 s.
3. Həbibbəyli İ. Maarifçi ədəbiyyat xadimi və pedaqoq. // “Naxçıvan” ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalı (xüsusi buraxılış). Naxçıvan, 2004, № 12, 186 s.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
5. Гаджиев А. Азербайджанский реализм. Баку: Язычы, 1984, с. 59.
6. Qədimov Ə. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 152 s.
7. Quliyev Q. Dəliddən doğru xəbər. Bakı: Mütərcim, 1999, 160 s.
8. M.T.Sidqi: məktəb hekayətləri (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı: Sabah, 1996, 48 s.
9. M.T.Sidqi. Əsərləri. (Toplayanı, tərtib edəni və müqəddimənin müəllifi akademik İ.Həbibbəyli). Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 280 s.
10. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.
11. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli). 4 cildə, IV c. Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
12. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edəni, müqəddimənin və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli). 2 cildə, I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
13. Mollayev İ. M.T.Sidqinin təlim haqqında fikirləri. // “Naxçıvan” ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalı (xüsusi buraxılış). Naxçıvan, 2004, № 12, 186 s.

14. Muradxanov M. “Danabaş kəndinin məktəbi” pyesi haqqında pedaqoji qeydlər. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1962, №2.
15. Şərif Ə. “Molla Nəsrəddin” necə yarandı. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 384 s.
16. Zamanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar-Çap, 20003, 316 s.

AZƏBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI JANRLARINDA ARAZ ÇAYI “AYRILIĞIN” SİMVOLU KİMİ

Nəzakət HÜSEYNOVA*

Özet

Bildiride esas amaç Azərbaycan sözlü folk edebiyatında yer alan Aras güdüsünün mahiyətini incelemektir. Aras motifinə sözlü folk edebiyatının daha çok koşma ve bayatı türlerinde rastlanmaktadır. Tarihi sürecin belli kesiminde, yani 10 Şubat 1828 yılında Rusya-İran anlaşmasına esasen Azərbaycan'ın ikiye bölünmesi ile ilgili sınır için ayarlanan Araz nehri hem sözlü hem de yazılı edebiyatta Azərbaycan'ın “ikiye bölünmesinin suçlusı”, “göğsünün parçalanmasının müsebbibi” vb. gibi sembolik karakterlerle tanıtıldı. Allah'ın Azərbaycan'a lütfü olan maddi ve manevi zenginliği her zaman büyük güçleri rahatsız etmiş, bu nedenle Azərbaycan'ın kudretini zayıflatmak için zaman zaman işgalci planlar hayata geçirmişlerdir.

Araz nehri Azərbaycan için coğrafi açıdan önemli rolü ile birlikte, bulunduğu mekâna göre sözlü ve yazılı edebiyatımızın temel konu kaynaklarından biri olarak olağanüstü ehemiyeti makalede örnekler bazında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Azərbaycan sözlü folk edebiyatı, türler, Aras havzası, âşık edebiyatı, bayatı

* Doç.Dr., Bakı Dövlət Universiteti, turkkizi@rambler.ru, h_nezaket@yahoo.com

THE ARAS RIVER AS A SYMBOL OF *SEPARATION* IN THE AZERBAIJANI FOLKLORE GENRES

Abstract

The article deals with some motifs of the Azerbaijani oral national creativity connected to the Aras river. Most often this motif meets in genres of ashig literature and bayati. At a certain historical stage, it is more exact since February, 10th, 1828 – after Azerbaijan has been divided into two parts as a result of the Russian-Iranian agreement, the Aras river which was carrying out function of border, presented both in oral and in the written literature in such symbolical images as *the culprit of division*, *the broken heart* etc. Material-cultural wealth, granted to Azerbaijan from Allah, always disturbed by the mighty countries of this world and were gradually carried out consequently plans on easing of power of Azerbaijan.

The Aras river along with its important geographical role in the article also is underlined as basic source of themes and motifs of the oral and written Azerbaijani literature.

Key Words: the Azerbaijani oral national creativity, genres, the Araz river, ashig literature, bayati

Hər bir xalqın sözlü ədəbiyyatı onun tarixi yaddaşdır. Çünki yazı mövcud olmadan xalqın yaşantıları, baş verən bütün sevincli, kədərli hadisələri onun yaddaşında yaşayaraq, özündən sonrakı nəsillərə ötürülüb. Bu ötürmə xalqın istedadından asılı olaraq, həm epik, həm də lirik formada baş verib. Azərbaycan xalqı təbiətən şairlik istedadına malik olduğundan lirik yaddaş üstünlük təşkil edib. Lirik yaddaş tarixi hadisələrin yaşadılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki, lirikanın dili yüyrək, təqdimatı, əsasən, sabitdir. Epik növ yaddaşdan-yaddaşa ötürülürkən bəzən söyləyicilər tərəfindən öz fikirləri də əlavə edildiyindən, ilkin variant dəyişikliyə məruz qalır. Lirik növdə yaranan janrlar bir çox hallarda nəğmə kimi oxunduğundan tez qavranılır, hər kəsin dilində dolaşır və asanlıqla yaddaşlara yazılır. Xalqın sevincli günü onun uğurlarını əks etdirdiyindən həm tarixi hadisələrin, həm də hadisələrin mərkəzində duran şəxslərin (dövlət və qoşun başçıları, bir sözlə əməli ilə seçilən qəhrəmanların) şərəfinə qoşulan bayatı, qoşma və dastanlarda alqış, təntənə motivi əsas yer tutur. Kədərli günlər isə xalqın itkiləri ilə əlaqədar olduğundan yaranan xalq ağzı örnəklərinə hüzn, qəm hakimdir. Ümumxalq itkilərini motivinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tarixi şəxsiyyətlərin, qəhrəmanların itkisi (ölümü) ilə yaranan kədər.
2. Vətən, torpaq itkisi ilə yaranan kədər.

Tarixi şəxsiyyətlərin, qəhrəmanların itkisindən yaranan kədər nə qədər ağrıdıçı, sarsıdıçı olsa da, xalq var olunca onlar qürur və qəhrəmanlıq simvoluna çevrilərək millətin şərəf tarixini zənginləşdirir. Bu istiqamətdə yaranan bayatı və qoşmalarda bir qayda olaraq həmin tarixi şəxsiyyət və qəhrəmanların həyat salnaməsi diqqətə çəkilir. Burada sızıltı deyil, öykü və alqışlar yer alır. Həm də bu itkilər yeni nəsillərin sayəsində zaman-zaman əvəzlənir.

Vətən və torpaq itkisindən yaranan kədər isə mahiyyətinə görə xalqın milli və mənəvi dəyərlərinə vurulan ağır və məkrli zərbədir. Bu zərbə nəticəsində xalqın tarixində, iqtisadiyyatında, coğrafi xəritəsində, ədəbiyyatında, folklorunda və s. istiqamətlərdə arzu olunmayan səhifələr açılır. Müəyyən mərhələdə torpağı parçalayan güclərin hakim mövqeyi sayəsində tarixi, coğrafi faktlar gizlədilər. Lakin xalq düşüncəsi və xalq ağzı susdurula bilməz. Düzdür, zaman keçdikcə arxivlərdə qorunan tarixi və coğrafi həqiqətlər üzə çıxır. Amma xalq düşüncəsinin məhsulu olan ağır

ədəbiyyatı isə həmin olaylarla yaranıb, gələcəyə ötürülən və yaşayan canlı tarixdir. Onu heç bir qüvvənin silməsinə və ya qadağa qoymasına gücü yetməz. Allahın Azərbaycana lütfü olan maddi və mənəvi sərvət hər zaman böyük gücləri narahat etmiş, bu səbəblə Azərbaycanın qüdrətini zəiflətmək üçün zaman-zaman mənfur planlar həyata keçirmişlər. Bu planlardan biri və ən ağırlısı 10 fevral 1828-ci il Rusiya İrən sövdələşməsinə əsasən Azərbaycanın ikiye bölünməsi olmuşdur. Sövdələşmənin şərtinə görə Araz çayı sərhəd kimi seçilmiş, vaxtilə İrənla sərhəd olan və Araz çayının keçdiyi Azərbaycan torpaqları ikiye bölünərək İrana hədiyyə edilmişdir. Sərhəd funksiyasını yerinə yetirməyə “məcbur edilən” Araz çayı həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda Azərbaycanın “ikiyə bölünməsinin günahkarı”, “köksünün parçalanmasının səbəbkarı”, bir sözlə “ayrılığın” simvolu kimi təqdim olunmuşdur. Xalq ağzı nümunələrinin böyük əksəriyyətində Araz çayı şəxsləndirilir. Xalq, tarixə utanc gətirən həmin oyunun səbəbkarlarına demək istədikləri nifrirlərini, oyunun qurbanı olan Araz çayına ünvanlayırlar:

Araz, Araz, Xan Araz!

Daşlardan axan Araz!

Qardaşdan ayrı soldın,

Evimi yıxan Araz! (Azərbaycan bayatıları, 2004: 17)

Və ya

Aşiqəm qandı Araz

Dərdim yamandı Araz.

İkiyə böldüyün yer

Bir qan, bir candı Araz. (Azərbaycan bayatıları, 2004: 18)

Göründüyü kimi hər iki örnəkdə bu müqavilənin acı nəticəsi olan “ayrılıq” göz önünə gətirilir. Ayrılığa düşər edilən insanların eyni xalqa mənsubluğu, bölünən torpağın eyni Vətənə məxsusluğu qəlb parçalayan hayqırtı ilə ədəbi tarixin yaddaşına həkk edilir. Bundan başqa su mənbəyi kimi xalqın həyatında önəmli funksiyaya malik olmasına baxmayaraq, “suyun, çeşmə qurusun” – deyər qarğışlar söylənir. Bu bayatını yaradanın içdən göynəməsi, həmin tarixi şəxsən özünün yaşadığını təsdiq edir. Bayatıda yaranın təzəliyi, hadisə ilə bərişməzlik diqqət çəkir.

Araz, Araz, xan Araz

Evləri yıxan Araz.

Çayın, çeşmən qurusun,

Mənim kimi yan, Araz. (Naxçıvan, III c , 2012: 474)

Bu bayatı o tayda yaşayıb-yaradan Fərzanənin təqdimatında da eynidir. Sadəcə ikinci misrada “Sultan Araz, xan Araz” kimi variant dəyişikliyi var. (Fərzanə, 1358: 6)

Bu ayrılığı motivinə görə iki cür qruplaşdırmaq olar:

1. Vətən, torpaq ayrılığı.
2. Yaxınların, doğmaların ayrılığı.

Vətən, torpaq ayrılığı bütün xalqın sağalmaz dərdi sayılır. Bu ayrılıq Azərbaycana maddi və mənəvi sərvətlərinin böyük qismindən əl çəkmək, ən əsası, tarixi ərazilərimizdən, otuz milyondan çox əhalimizdən ayrılmaq məcburiyyəti yaşatdı. Dünyada tayı bərabəri olmayan mədəniyyət beşiyimiz Təbrizdən əl çəkməli olduq. Bu dərd bütün Azərbaycanı sarsıtdı. Vətən, torpaq ayrılığı o taylı, bu taylı Azərbaycanın şair və yazarlarının əsas mövzularından birinə çevrildi. Xalq şairi, aşıq şeirinin ustadlarından biri olan Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında bu motivin təsir dairəsi daha güclüdür:

Hər yerdə dağları yaşıl görmüşəm,

Araz kənarında sarıdı dağlar.

Burda ürəyimin dağı, düyünü,

Burda saçlarımın ağıdı dağlar.

Səsimlə göynədi hər daş, hər qaya,

“Araz, Araz”- deyə yalvardım çaya.

Dedim “yaylığımı” apar o taya,

Bəlkə yarasını sarıdı dağlar. (Secmə II, 2015: 312)

Bu qoşmadakı rəmzlərə diqqət edək: demək, mövsümün elə vaxtıdır ki, şair hər yerdə dağları yaşıl gördüyü halda, Araz kənarındakı dağları ayrılıq dərindən saralmış görür. Buradakı dağların pərişan, dərddli halı onun ürəyinə dağ çəkir, düyün vurur, saçını ağardır. Xalqın inancında “yaylıq” ayrılığın simvolu kimi yer tutub. Şair bu incə detaldan istifadə etməklə, Araza yalvarır ki, “yaylığımı” o taydakı dağların yarasını sarımaq üçün aparsın. Bu rəmzi

atributun acımı: ayrılığın rəmzi olan yaylıqla, ayrılığın vurduğu yaranın sarınmasını istəməsi, şairin vüsal həsrətində olmasının təəssübüdür.

Vətən, torpaq harayı aşığı Müsahib Cahangir Quliyevin də yaradıcılığında özünə məxsus yer tutub:

*Araz üstə bir ah çəkdim, ay ellər,
Araz görən nisgilimi duydumu?
Bir görəydin bu amansız ayrılıq,
Dağ çəkməmiş bircə sinə qoydumu?* (Naxçıvan aşığı, 2011: 152)

Və ya aşığı Yanıqlının bu nisgili yaşadan bayatılarına diqqət edək:

*Araz yanıq dillidir.
Suyu necə lillidir,
Gah axır, gah dayanır,
Görünür nisgillidir.* (Rəsul II c, 1968: 334)

Aşığı Yanıqlının bayatılarında **ayrılıq** fərqli mövqelərdən təqdim edilir. Belə ki, bu bayatılarda sərhəd kimi seçilməyə “məcbur edilən” Arazı xalq qınağından qoruma mövqeyi ilə qarşılaşırıq..

*Dolu yağdı Araza,
Bir od düşdü harasa,
Dişsiz qalsın darağı
Kim Arazı darasa.*¹ (Rəsul II c, 1968: 335)

Aşığı Yanıqlı bayatılarında şəxsləndirmə metodundan ustalıqla istifadə edərək, hər kəs tərəfindən qınanılan Arazın dərdinin hamıdan böyük olduğunu diqqətə çəkir və onu anlamağa çağırır:

*Araz arxadan gedər,
Gah çəp, gah da yan gedər.
Arazın qəlbi olsa
Gecə-gündüz qan gedər*

¹ Daramaq-qınamaq mənasındadır.

*Araz axar, yan düşər,
Daşlar yaxadan düşər
Araz bildiyin desə
Xata çıxar, qan düşər.* (Rəsul II c, 1968: 334)

Aşiq Yanıqlının bu tarixi oyuna yanaşması tərzində daha cəsarətli mövqə sərgilənir. Rəmzi anlamların yer aldığı bu bayatılarda əsil həqiqət sətiraltı təqdimatda ədəbi tarixə həkk edildiyi məqamlara rast gəlinir. Məsələn,

*Arazım, ax Arazım!
Üzümə bax Arazım!
Axdın, o tay bu tayda
Yandı dodaq, Arazım* (Rəsul II c, 1968: 334)

Bu bayatıda “o tay, bu tayda axan Arazdan bir içim su götürə bilmədiyindən dodağının yandığını” deməklə şair, sərhəd kimi seçilən bölgədə Araz çayına yaxınlaşmağın qadağa olduğunu vurğulayır. İnsanlar uzun müddət Arazın sərhəd elan edildiyi qisminə həsrət qalıblar. Çox maraqlı haldır ki, Araz çayının başqa qismi insanlar üçün o qədər də maraqlı olmayıb, sadəcə tələbatlarını ödəyən su kimi qəbul ediblər. Amma Arazın sərhəd qisminə hər zaman yaxınlaşmaq, oradan doyunca su içmək onların içində əbədi həsrətə çevrilib. Bu da insanlarda psixoloji olaraq itirdikləri səvətlərin arzusunda olmaları qənaətindən yaranıb.

*Araz, Araz, xan Araz,
Can sənə qurban Araz.
Ürəyimin dərdinin
Məlhəmisən sən, Araz.* (Naxçıvan I c , 2009: 338-339)

Naxçıvan Folkloru kitabının 3 cildində toplanan bayatılarda da tarixi həqiqətlərin sətiraltı təqdimi yetərincədir. Məsələn, İbrahim Yusifoglunun təqdimatında bayatılara diqqət edək:

*Arazın suyu lildir,
İçilmir suyu lildir.
Elə dərdə düşüb ki,
Durulmur neçə ildir.*

*Arazın suyu lildir,
Hər anı ötən ildir.
Tale bir oyun qurdu.
Günahkar suyu bildi. (Naxçıvan III c , 2012: 526)*

Hər iki bayatıda Arazın suyunun lil olması, içməyə yararlı olmaması məlum acı həqiqətin tətbiq etdiyi “qadağa”nın rəmzi anlamıdır. Sağalmaz dərdə düşməsi, illərlə durula bilməməsi isə həsrətin sonsuzluğuna işarədir.

Motivinə görə **ikinci** qrupa daxil etdiyimiz **yaxınların, doğmaların** ayrılığıdır. Siyasi oyun nəticəsində Vətən, torpaq itkisi ümumxalq dərdinə çevrildi. Bu itkinin ağırlığının ən sarsıdıcı zərbəsi birbaşa parçalanan bölgələrin payına düşdü. Onların yaraları daha dərin oldu. Kənar şəhərlər qəsəbələr Vətənimizin və insanlarımızın böyük qismini itirdik deyə ağırı yaşadısa, həmin şəhər və bölgələr onlardan zorla qoparılan yaşayış məskənlərinin və əzizlərinin ayrılığını yaşamalı oldular. Əgər buna yaşamaq deyilirdisə.. Onlar için-için qovruldu. Etdikləri ah-nalə və haraylar bayatılarda daşlaşaraq, ədəbi tariximizin yaranmasına səbəb oldu və bunun da nəticəsində bu yaşantıların sonrakı nəsillərə olduğu kimi ötürülməsində yardımçı oldu.

*Arazı ayırdılar,
Qan ilə doyurdular.
Mən sizdən ayrılmazdım,
Zülm ilə ayırdılar. (Azərbaycan bayatıları, 2004: 19)*

Başqa bir nümunə:

*Axdı qan,
Yar üzündən axdı qan.
Araz çəpərə döndü,
Su yerinə axdı qan. (Azərbaycan bayatıları, 2004: 19)*

Bu dörd misralıq bayatı ilk baxışdan ayrılıq yaşayan kəsin ağırlarının tərənnümü təsəvvürü yaradır. Lakin bayatıdakı sözlərin rəmzlərinin açımına diqqət etdikdə, burada Azərbaycanın tarixinin böyük bir mərhələsinin əksini görürük. Arazın “**qan ilə doyurulması**” rəmzinin açımına diqqət edək. Yazılı tarixdən də məlumdur ki, bu sövdələşməni həyata keçirmək üçün həmin

mənfur güclər uzun müddət Azərbaycanı içindən parçalamaq siyasəti yeritdilər. Bu oyunun nəticəsində Azərbaycan xanlıqlara bölündü. Sonra bu xanlıqların arasına ədavət toxumu səpildi. Süni surətdə daxili çəkişmələr yaradıldı və bunun da nəticəsində Azərbaycanın qüdrətini qismən zəiflədə bildilər. Bundan sonra Azərbaycan torpaqlarını ilhaq etmək onlar üçün bir qədər asanlaşdı. Həm daxili çəkişmələr, həm də ilhaq Azərbaycanda çox **qan tökülməsinə** səbəb oldu. Bütün bu uzun sürən proses onların ayrı salınması zamanı çəkdikləri zülmün ağırlığını bir daha təsdiq edir.

*Araz gəldi yan axdı,
Dibindən min can axdı.
Vətən sarı* baxanda,
Ürəyimdən qan axdı. (Secmə, 2011: 89)*

Yaşanan bu zülmün ən ağırlı nöqtəsi ananın baladan, qardaşın qardaşdan, bacının qardaşdan, atanın övladlarından, sevgilinin yarından məcburi ayrı salınmasıdır ki, bu hadisələr qəlb dağlayan bayatı şəklində günümüze ötürülüb. Məsələn, ananın baladan ayrı salınması ilə əlaqədar yaranan bayatı qəlb parçalayır:

*Araz daşanda mələr,
Kür qovuşanda mələr.
Analar balasından,
Ayrı düşəndə mələr. (Fərzanə, 1358: 10)*

Qardaş ayrılığından doğan hisslərin tərənnümünə həsr edilən bayatılar yetərincədir. Qardaş sözünün bayatılardakı məna yükü iki təqdimatdır:

1. **Əsil qardaş** anlamında. Bu mənada deyilərkən qardaş sözünə mənsubiyyət səkilçisi artırılır.

*Araz qırağındayam,
Çeşmi çırağındayam.
Qardaşım o taydadır,
Onun sorağındayam. (Fərzanə, 1358: 18), (Sədnik, 2012: 92)*

* tərəf

2. Bir-birindən ayrı salınmış **xalq** anlamında. Bu mənada deyilən bayatıda qardaş sözü ümumi məzmununa malik olur:

*Araz axar daş gələr,
Daş qayaya tuş gələr.
Qardaş-qardaşa həsrət,
Gözlərindən yaş gələr.* (Azərbaycan bayatıları, 2004: 19)

Məlum sövdələşmənin nəticəsi olan bölgü zamanı elə rayon və kəndlər var ki, onlar ikiye bölünmə faciəsi yaşadı. Bu rayon və kəndlər sövdələşmədən öncə Arazın **sağı**, **solu** adlanırdı, doğmalar bu ərazilərdə yaşayırdılar. Sövdələşmədən sonra isə bu rayon və kəndlərin İrana hədiyyə edilən tərəfi xalq arasında **o tay**, Azərbaycanda qalan hissəsi isə **bu tay** adlandı. Bu bölgü zamanı neçə-neçə sevgilinin gözü ağlar, ürəyi dağlar qaldı.

*Arazı buz bağladı,
Yanı yarpız bağladı.
Oğlan bu tayda qaldı,
O tayda qız ağladı.* (Sədnik, 2012: 91)

Vətənin ikiye bölünməsi nəticəsində itirdiyimiz torpaqlar Azərbaycan xalqı üçün nə qədər ağrılıdırsa, bölünmüş rayon və kəndlər üçün əsil faciə idi. Çünki, həmin məntəqələrdə yaşayanlardan eləsi vardı ata yurduna həsrət qaldı, eləsi vardı öz evini, mülkünü, əkin yerlərini itirdi. Bütün bu faktları xalq için-için qovrularaq bayatılara tökmüş və tarixi həqiqətləri bu günə ötürməyə yardımçı olmuşlar :

*Qoy görsün Xudafərin,
Dərdi Araz tək dərin.
Qəlbi bütöv olmayır,
Yurdu para kəslərin.* (Naxçıvan III c, 2012: 541)

*Araz da axar qaldı,
Tər lan uçdu, sar qaldı.
Elimdən ayrı düşdüm,
Gözlərim baxar qaldı.* (Azərbaycan bayatıları, 2004: 18)

*Keçmə Araz dərindi,
İçmə suyu sərindi.
Həsrət baxan bu ellər,
Sənin də ellərindi.* (Azərbaycan bayatıları, 2004: 18)

Bəzən insanlar Arazın sərhədə düşən qisminin məzlum halına acıyırlar. Çünki, iki tərəfdən tikanlı məftillərlə çəpərlənən Araz özü dustaq vəziyyətində idi. Heç kəsin onun sahillərinə yaxınlaşmağa izni olmadığından Araz tənha idi, yetim qalmışdı. Bu münasibətdən yaranan bayatlar daha çoxdur:

*O tayın sərhəd, Araz,
Bu tayın sərhəd, Araz.
Sənin dərdindən böyük
Görən vardı dərd, Araz* (Naxçıvan III c, 2012: 527)

Başqa bir misal:

*Arazın halı yaman,
İnildər zaman-zaman.
Araz dərdini danan,
Araz içindən yanan.* (Naxçıvan III c, 2012: 471)

*Arazım boy verəndi,
Boylasan boy verəndi.
Həsrətdir doğma səsə,
Çağırısan hay verəndi.* (Sədnik, 2012: 91)

İnsanlar Arazın bulanıq, lil olmasının səbəbini ayrılıqda görürlər. İki tayın həsrətliləri qovuşarsa Araz heç zaman bulanmaz. “Başdan bulanmaz” deyimi çox məqamlara aydınlıq gətirir. Yəni, Arazın ancaq sərhəd hissəsi “bulanıq”dı ki, bu da həmin sövdələşməyə işarədir. Çünki, bulandıran bu mənfur sazişdir. İki tay bir-birinə qovuşarsa, “suyu durulacaq”.

*Araz başdan bulanmaz,
Keçər daşdan bulanmaz.
İki həsrət qovuşsa,
Suyu yaşdan bulanmaz.* (Sədnik, 2012 : 91)

Ayrılığın yaranmasında “məcburi günahkar” olan dərqli Arazın tənhalığının, qanı qurumayan yaralarının məlhəmi o tay, bu tay deyilən Azərbaycanın vüsala çatmasıdır. İnsanlar bu bayatıları yaratmaqla VÜSALIN olacağına qəlbən inanırlar.

*Araz axar lal olar,
Suları xal-xal olar.
Həmişə dərd, qəm, ələm,
Bir gün də vüsal olar.* (Naxçıvan III c, 2012: 470)

*Araz üstə qaradır.
Bağrı qandır, yaradır.
Bu dərdə olsa – olsa,
Bircə vüsal çaradır.* (Naxçıvan I c, 2009: 388)

Ədəbiyyat

1. **Azərbaycan bayatıları.** Bakı, “XXI-Yeni Nəşrlər Evi”, 2004, 304 s.
2. **Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. II cild.** “Şərq-Qərb”. Bakı-2005.424 s.
3. **Azərbaycan Folkloru Antologiyası. Naxçıvan folkloru.** I cild, Naxçıvan. 2009. 546 s.
4. **Azərbaycan Folkloru Antologiyası. Naxçıvan folkloru.** II cild, Naxçıvan. 2011. 525 s.
5. **Azərbaycan Folkloru Antologiyası. Naxçıvan folkloru.** III cild, Naxçıvan. 2012. 765 s.
6. **Fərzanə M.Ə. Bayatılar,** Tehran. “Fərzanə” nəş. 1358.74 s.
7. **Naxçıvan aşıqları və el şairləri.** Naxçıvan 2011.” Əcəmi” 152 s.
8. **Naxçıvan bayatıları** (Tərtib edəni və nəşrə hazırlayanlar Məhərrəm Cəfərli və Vəfa Fətullayeva), Bakı, 2009
9. **Paşayev Sədnik. Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar.** “El” Gəncə, 2012. 377 s.
10. **Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri.** 4 cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968.
11. **Seçmə Aşıq şeirləri.** I cild, Bakı – “Nurlan” 2011, 201 səh.
12. **Aşıq “Yanıqlı”nın Bayatılarından.** rəsulrza-.musiqi-dunya.az

ORTAÇAĞ'DA DÜVEYN VE DÜVEYNLİ İLİM ADAMLARI

Elnur NESİROV*

Özet

Ortaçağ'a ait tarih ve coğrafya konulu kaynakların tamamına yakınında bir Azerbaycan kenti olduğu kaydedilen Düveyn'e tarihçiliğimizde çok az yer verildiğini söyleyebiliriz. Bu bildiride Düveyn'in Ortaçağ'daki siyasî, askerî, ilmî ve kültürel tarihine ışık tutmaya çalışacağız. İlim ve kültür merkezi olan Düveyn'den sadece Azerbaycan'da değil tüm Türk ve İslam dünyasında tanınmış pek çok ilim adamı yetişmiştir. Bugün Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalan Düveyn harabeleri Nahçıvan'ın Sederek beldesinin kuzeybatısında, Erivan'ın 18 km güneydoğusunda, İğdir'in birkaç kilometre doğusunda bulunmaktadır. Arapların 640 yılında ele geçirdikleri Düveyn bu tarihten itibaren Hilafet'in hâkimiyeti altında bulunmuştu. Muhammed b. Şeddâd 851'de Düveyn ve civarını ele geçirmiş, onun oğlu I. Fadl (985-1031) ise Düveynî kesin olarak Şeddâdî hâkimiyetine bağlamıştı. Düveyn uzun yıllar Şeddâdîler Devleti'ne başkentlik yapmıştı. Sultan Alp Arslan'ın 1064'te gerçekleştirdiği Güney Kafkasya seferinden sonra Şeddâdîler'in Büyük Selçuklulara vassal bağlılığı dönemi başlamıştı. Söz konusu devirde ilim ve kültür merkezi olarak gelişen Düveyn'den kaleme aldıkları eserlerle Türk ve İslam medeniyetine büyük katkı sağlamış çok sayıda ünlü alim yetişmişti.

Anahtar Kelimeler: Dvin, ed-Düveynî, İbnü'l-Hâcib, Şeddâdîler, Ey-yubî, Selçuklular

* Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Guba Şubesi, elnur.nesirov@gmail.com

DUVEYN AND DUVEYNI SCIENTISTS IN THE MIDDLE AGES

Abstract

In our historiography very little space has been given to Duveyn, which is stated as an Azerbaijani town in medieval historical and geographical sources. In this report we will try to clarify the political, military, scientific and cultural history of Duveyn in the Middle Ages. Many scientists, who were well-known not only in Azerbaijan, but also in the Turkic and Islamic world, were educated in Duveyn. Today the ruins of Duveyn, which are located within the Armenian Republic, are in the northwest of Sadarak town in Nakhchivan, 18 km southeast from Yerevan and a few kilometers to the east of Igdir. Arabs conquered Duveyn in 640 and it was under the rule of the Caliphate from this date. Muhammad ibn Shaddad captured Duveyn and its surrounding in 851. His son Fadl I (985-1031) took Duveyn under the full control of Shaddadids. Duveyn served as the capital of Shaddadids for many years. After the military expedition of Sultan Alp Arslan to South Caucasia in 1064, the period of Shaddadids' vassal loyalty to Great Seljuk began. In Duveyn, which developed as a scientific and cultural center in the given period, many outstanding scientists who contributed to Turkish and Islamic civilization with their scientific works were brought up.

Key Words: Dvin, al-Duvayni, Ibn al-Hajib, Shaddadids, Ayyubid, Seljuks

Giriş

Sovyet dönemi Azerbaycan tarih kitaplarında Debil, Ermeni tarihçilerin ise Dvin olarak kaydettikleri kentin adındaki bu farklılık kaynaklarda aktarılan bilgilerin birbirinden farklı olması sebebiyledir. Bazı Arapça kaynaklarda adı Debil veya Dübeyl (دبيل), diğer bazılarında ise Düveyn (دوين) olarak kaydedilen kent müsteşrikler tarafından Dvin olarak tanıtılmıştır. Bazı kaynaklarda kentin adının Düven olarak, bu kentten olan kişilerin ise Düvenî nisbesiyle anıldığını görmekteyiz. Çıktığı ilmî seyahat esnasında Düveyn'e uğrayan Ebû Tâhir es-Sülefî (öl. 1180) kendi eserinde kentin adını Düven (دون), burada görüşüp tanıştığı muhaddisin adını ise Ebû Muhammed Abdurrahman ed-Düvenî olarak kaydetmiştir.¹ İbn Hallikân bu şehirden olan kişilerin ed-Düveynî ve ed-Düvenî nisbesiyle anıldıklarını bildirmektedir.² Anonim *Hududü'l-Alem* müellifi bolluk, bereket ve refah yurdu gibi tanıttığı kentin adını Düven olarak kaydetmekte ve Ermeniyye'de bulunduğunu bildirmektedir.³ Gezgin İbn Hordadbi (öl. 912) Neşava (Nahçıvan) ile Düveyn arasında 20 fersah mesafe olduğunu kaydetmektedir⁴ ki, bu da 113,7 km'ye tekabül eder. Bugün Düveyn harabeleriyle Nahçıvan arasındaki mesafe de yaklaşık aynı rakam civarındadır. Erivan'ın 18 km güneyinde, İğdır'ın 44 km doğusunda, Sederek'in 42 km kuzeyindeki Düveyn harabeleri Aras Irmağı'ndan 9 km doğuda yerleşmektedir. Zorunlu göçe tabi tutulana kadar Azerbaycan Türklerinin meskûn oldukları, Düveyn harabelerinin hemen bitişiğindeki Torpaggala (Toprakkale) köyü bugün Hnabert olarak adlandırılmaktadır.⁵ Süryanî Mihail⁶, Yakut el-

¹ Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Sülefî el-İsfahanî, **Erbâinü'l-Büldaniye**, (Haz. A. Rabih), Dimaşk, 1992, s. 177-178.

² Şemseddin Ahmed İbn Hallikân, **Vefayatü'l-Ayân ve Enba Ebnâü'z-Zaman**, Beyrut, 1974, C I, s. 59.

³ Anonim, **Hudûdü'l-Âlem min el-Meşrik ile'l-Mağrib**, (Haz. Y. el-Hadi), Kahire, 1999, s. 123.

⁴ Ebû'l-Kâsım Übeydullah ibn Hordadbi, **Mesâlikü'l-Memâlik**, Leiden, 1889, s. 39.

⁵ SSCB Bakanlar Kurulu kararnamesiyle 1949 senesinde zorunlu göçe tabi tutulan Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki yüz binlerce Azerbaycan Türkünün arasında Torpaggala köyü sakinleri de vardı. Ermenistan Cumhuriyeti Parlamentosu Yönetim Kurulu'nun (Erm. Cumh. Ali Sovyeti Reyaset Heyeti) kararıyla 01. XII. 1949'da köyün adı değiştirilerek Hnabert olarak adlandırılmıştı. Köyün bulunduğu Kamerli (Gemerli) ilçesi ise bugün Artşaşat adlanmaktadır. Bkz. İbrahim Bayramov, **Garbi Azerbaycanın Türk Menşeli Toponimleri**, Bakü, 2002, s. 273.

⁶ Michel le Syrien, **Chronique**, (Haz. J. B. Chabot), Paris, 1905, C II, s. 318; C III, 325.

Hamevî⁷, İstahrî⁸ gibi müellifler Düveyn'in bir Ermeni şehri olduğunu bildir-seler de kaynakların kâhir ekseriyeti kentin Azerbaycan topraklarında oldu-ğünü kaydetmişlerdir. Cemaleddin el-Himyerî, İbnü'l-Esîr, es-Suyûtî, İbn Hal-likân, Ebû Bekir el-Bağdadî, Ebû Şame el-Makdisî gibi tarihçi ve coğrafyacı-lar Düveyn'in Azerbaycan topraklarında bulunduğunu bildirmekteler.⁹ Dü-veyn'in bir Ermeni kenti olduğu kanısında olan M. Streck kentin adının anla-mının bilinmediğini kaydetmektedir.¹⁰ Ermenî vakanüvis M. Khorenatsi ise Düveyn kelimesinin Farsçada "tepe" anlamını ifade ettiğini bildirmiştir.¹¹

Düveyn Şehrinin Kısa Tarihçesi

Hristiyanlığın Güney Kafkasya'da yayılmaya başlamasından sonra o za-mana kadar muhtemelen küçük bir kasaba olan Düveyn'in önemi artmaya baş-lamıştı. V. yüzyılda Güney Kafkasya'da Hristiyanlığın önemli eğitim merkez-lerinden biri olan Düveyn, 428 yılında Sasanîler'in bölgeyi ele geçirmelerin-den sonra valilerin oturduğu vilayet merkezi olmuştu. İdarî ve dinî merkez olan Düveyn gelişmiş ve büyümüşü. M. Streck şehrin kurucusunun Sasanî Şahı I Hüsrev Anuşirevan (531-579) olduğunu düşünse¹² de yapılmış arkeoloji kazılar kentin çok daha önceden var olduğunu kanıtlamaktadır.¹³ Muhtemelen I. Hüsrev'in hâkimiyeti dönemindeki imar faaliyetleri sonucunda vilayet mer-kezi olan Düveyn büyük gelişme kaydetmiş, kentin surları onarılarak sağlam-laştırılmıştı.

Düveyn'e ilk Arap akını 6 Ekim 640 tarihinde yapılmıştır. Savunmayı kırarak Düveyn'e giren Hilafet ordusu büyük ganimetler elde ederek şehri terk etmişti. Şehir dışında birkaç gün bekledikten sonra yeniden Düveyn'e saldıran

⁷ Şihabeddin Yakut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, Beyrut (tarihsiz), C III, s. 716.

⁸ Ebû İshak İbrahim el-İstahrî, **Mesâlikü'l-Memâlik**, Leiden, 1889, s. 188.

⁹ Cemaleddin Abdullah el-Himyerî, **Nisbe ile'l-Mevâzi ve'l-Büldan**, Beyrut (tarihsiz), C I, s. 368; İzzeddin Ali İbnü'l-Esîr, **Lübâb fi Tehzîbü'l-Ensâb**, Bağdat (tarihsiz), C I, s. 41; Celaeddin Abdurrahman es-Suyûtî, **Lübbü'l-Lübab fi Tahriri'l-Ensâb**, (Haz. M. Abdülaziz), Beyrut, 1991, s. 91; İbn Hallikân, **Vefayâtü'l-Ayân**, C I, s. 59; Ebû Bekir Muhammed el-Bağ-dadi, **Tekmiletü'l-İkmâl**, (Haz. A. Abdülkayyüm), Mekke, 1410, C II, s. 623; Şihabeddin Ebû Şame el-Makdisî, **Ravzateyn fi Ahbârî'd-Devleteyn**, (Haz. İ. Zeybek), Beyrut, 1997, C I, s. 403.

¹⁰ Maximilian Streck, "Dvin", **İA (MEB)**, İstanbul, 1977, C IV, s. 682-683.

¹¹ Movses Khorenatsi, **İstoriya Armenii**, (Çev. G. Sarkisyan), Erivan, 1990, s. 169.

¹² Streck, a.g.m.

¹³ Varazdat Arutyunyan, "Arkhitekturnie Pamyatniki Dvina", **İAN Arm.SSR**, S 8, Eri-
van, 1947, s. 39-47.

Arap akıncıları 35 bin kişiyi esir ederek bölgeye terk etmişlerdi.¹⁴ Söz konusu akına bu dönemde el-Cezire valisi olmuş İyaz b. Ganem'in komuta ettiğini tahmin edebiliriz. Osman b. Affan'ın (644-656) iktidarı döneminde ise Habib b. Mesleme el-Fıhrî'nin komutasındaki Hilafet ordusu Düveyn'i kalıcı olarak ele geçirmişti. Arap komutanla Düveyn ahalisi arasında canları, malları ve mabedlerine dokunulmaması karşılığında cizye ödemeleri şartıyla antlaşma yapılmıştı.¹⁵ Bu antlaşmayı tarihî bakımdan önemli kılan bir diğer husus da metinde antlaşma şartlarının teşmil edildiği cemaatlerin kaydedilmiş olmasıdır. Şöyle ki, metinde antlaşmanın Düveyn'de meskûn olan Hristiyan, Yahudi ve mecusileri ihtiva ettiği belirtilmektedir. Bu da VII. yüzyılın ilk yarısında Düveyn nüfusunun sadece Hristiyanlardan oluşmadığı ile ilgili kanaat oluşturmaya imkân vermektedir. Kaynaklarda aktarılan bilgilerden Düveyn'deki Hristiyan cemaatin mezhep farklılıkları sebebiyle ihtilafa düştükleri ve birbirlerine cephe aldıklarını öğrenmekteyiz. Gregoryen kilisesiyle Bizans destekli Ortodoks kilisesi arasındaki sürtüşmelerden Bizans'a karşı Hilafet'ten destek alan Gregoryen kilisesinin gâlip çıktığı bilinmektedir.¹⁶ Emevîler döneminde Düveyn imar ve iskân edilmiştir. Halife II. Ömer'in (717-720) bölgeye tayin ettiği vali Abdülaziz ibn Hatim el-Bahilî Düveyn'i imar ederek kenti çevreleyen surları yeniden inşa ettirmiş, Düveyn'de bir câmi yaptırmıştı.¹⁷ Katolikosluk kürsüsünün yerleştiği şehir olmasına rağmen Abbasîler döneminde Düveyn ilmî, kültürel ve sosyal hayatının canlılığıyla bir Müslüman kenti olarak tanınmıştı. Bunun en geçerli kanıtlarından biri kuşkusuz Düveyn'den pek çok Azerbaycanlı ünlü ilim ve kültür adamının yetişmesidir. Sacîler ve Salarîler döneminde Azerbaycan'ın batısındaki en büyük şehir olan Düveyn Şeddadîler'in bölgeye hâkim olmasından sonra daha da gelişmişti. Orta Çağ coğrafyacılardan el-İstahrî (öl. 957) Düveyn'in Erdebil'den daha büyük bir şehir olduğunu bildirmektedir.¹⁸ Söz konusu dönemde Erdebil'in 300 binden

¹⁴ Yepiskop Sebeos, **İstoriya**, (Çev. C. Malxasyants), Erivan, 1939, s. 57; Vardan Araveltsi, **Vseobşaya İstoriya**, (Çev. M. Emin), Moskova, 1861, s. 86.

¹⁵ Ahmed b. Yahya el-Belazurî, **Fütuhü'l-Büldân**, Beyrut, 1987, s. 323; Muhammed Hamidullah, **Vesâikü's-Siyasiyye**, Beyrut, 1985, s. 452.

¹⁶ Moisey Kalankatuklu, **Albanya Tarihi**, (Çev. Z. Bünyatov), Bakü, 1993, s. 171; Kirakos Ganzaketsi, **İstoriya Armenii**, (Çev. L. Hanlaryan), Moskova, 1976, s. 135; Michel le Syrien, **a.g.e.**, C II, s. 318, C II, 318; Vardan, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁷ Belâzuri, **a.g.e.**, s. 288-289.

¹⁸ **Mesâlikü'l-Memalik**, s. 188.

fazla nüfusu olduğunu tahmin edebilmekteyiz.¹⁹ 889'da Halife Mu'temid'in (870-892) Muhammed b. Ebu's-Sâc Divdâd el-Afşîn'i Azerbaycan valiliğine tayin etmesiyle²⁰, 898'de ise Halife Mu'tazid'in (892-903) Azerbaycan'la birlikte Ermeniyeye ve Arran hâkimliğini de Muhammed'e vermesiyle²¹ Güney Kafkasya'da Sâciler sülalesinin hâkimiyeti dönemi başlamıştı. Ermeni Bagratuni sülalesi hâkimi I. Smbatla Saciler arasındaki mücadele Yusuf b. Ebu's-Sâc'ın (901-928) I. Sumbat'ı yakalayarak 914'te Düveyn'de idam etmesi²² ve yerine kendisine itaat eden I. Sumbat'ın yeğeni Aşot'u getirmesiyle sonuçlanmıştı.²³ Böylece Düveyn de dahil olmakla Arran'ın batı bölgelerinin Ermeni işgaline uğraması tehlikesi ortadan kalkmıştı. X. yüzyılın ikinci yarısında Düveyn Şeddâdiler'in yönetimine geçmişti. Gerçekleştirdiği başarılı seferler sonucunda Ermeni prensi Gagik'i senelik 30 bin dirhem²⁴ haraca bağlayan I. Fadl (985-1031) Arran'daki Berde, Beylegân, Nahçıvanla birlikte Düveyn'i de Şeddâdî hâkimiyetine almıştı.²⁵ I. Fadl'ın oğullarından, 1022-1049'da Düveyn emîri olmuş I Ebü'l-Esvâr Şâvur (1049-1067) 1049 senesinde Gence'de Şeddâdî tahtına oturmuştu. Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'le (1040-1063) ittifaka giren I. Ebü'l-Evsâr hâkim olduğu beldelerde hutbeyi sultanın adına okutmaya başlamıştı. Tuğrul Bey ordusu ile Arran'a yürüyerek bölgeyi hâkimiyeti altına almıştı.²⁶ 1045 senesinde meydana gelen deprem Düveyn'de büyük yıkım ve can kaybına sebep olmuştu.²⁷ XII. yüzyılda Düveyn diğer Azerbaycan şehirleriyle birlikte Gürcülerin yıkıcı saldırılarına mâruz kalmıştı. Gürcü kralı III. Georgi (1156-1184) 1161 Ağustosunda önce Ani, daha sonra ise Düveyn'i işgal ederek her iki kentte büyük katliam yapmış, Ani'de 41 bin,

¹⁹ İmadeddin İsmail ibn Kesir eserinde 893 ve 901 senelerinde Erdebil'de meydana gelmiş depremlerde toplam 300 bin kişinin öldüğünü bildirmektedir. Bkz. **el-Bidaye ven'Nihaye**, (Çev. M. Keskin), İstanbul, 1994, C XI, s. 130-131, 155-156.

²⁰ İzzeddin Ali ibnü'l-Esîr, **el-Kamil fi't-Tarih**, (Çev. A. Ağırakça-Özaydın A), İstanbul, 1987, C VII, s. 366.

²¹ Ebû Cafer Muhammed et-Taberî, **Tarih-i Taberî**, Tahran, 1383, C XV, s. 6694; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C VII, s. 409.

²² Vardan, **a.g.e.**, s. 44; Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedâmı Sâc Oğulları", **İÜTD**, S 32, İstanbul, 1979, s. 29-70.

²³ Ziya Bünyatov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, Bakü, 1989, s. 204.

²⁴ Vâkanüvis Vardan'a göre 3000 dinar.

²⁵ Vardan, **a.g.e.**, s. 126-127; Vladimir Minorsky, **Studies in Caucasian History**, Londra, 1963, s. 41.

²⁶ Matthieu D'Édesse, **Chronique**, (Haz. E. Dulaurier), Paris, 1858, s. 397; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C VII, s. 454-455; Minorsky, **a.g.e.**, s. 50.

²⁷ Smbat Sparapet, **Letopis**, (Çev. A. Glastyan), Erivan, 1974, s. 25.

Düveyn'de ise 10 bin insanı esir ederek götürmüştü. Bu olay Azerbaycan Atabeyleri ile Gürcü Krallığı arasında III. Georgi'nin ağır yenilgiye uğradığı büyük savaşa neden olmuştu.²⁸ 1236 senesinde Moğol saldırısına uğrayan Düveyn yaşanan büyük yıkım nedeniyle terk edilmiş ve bir daha yerleşim yeri olarak kullanılmamıştı.

Düveyn'i ister Azerbaycan, isterse de Türk ve İslam tarihi bakımından önemli kılan diğer bir husus da Ortaçağ'ın ünlü devlet adamı ve komutanı Selaheddin Eyyubî'nin (1169-1193) atalarının bu şehirden olmasıdır. Selaheddin Yusuf Eyyubî'nin babası Necmeddin Eyyub b. Şazi b. Mervan Düveyn'de dünyaya göz açmıştı.²⁹ Düveyn en az Selaheddin Eyyubî kadar tarihte iz bırakmış, bazıları hakkında geniş bilgi vereceğimiz ilim, fikir ve kültür adamları ile ünlüdür.

Cemaleddin İbnü'l-Hâcib ed-Düveynî

Yaşadığı dönemin ünlü şafîî fakihlerinden olan allâme Cemaleddin Ebû Amr Osman İbn Ömer ed-Düveynî filoloji, tecvid, fıkıh usûlü gibi ilim dallarında kaleme aldığı pek çok eserin müellifi idi. 1175 yılında Mısır'da doğan Cemaleddin ed-Düveynî'nin babası sultan Selaheddin Eyyubî'nin dayısının oğlu Emîr İzzeddin Mevsuk Hezbanî'nin hâcibi idi. Bu sebepten alim daha çok İbnü'l-Hâcib adı ile tanınmıştı. Babası Düveyn'den Mısır'a göç etmiş İbnü'l-Hâcib'in çocukluk ve gençlik yılları Kahire'de geçmiş, eğitimini burada almış, Kur'an hafızı olmuştu. Çocuk yaşlarından zekâsı ve kuvvetli hıfzı ile ünlü Cemaleddin ed-Düveynî dönemin meşhur ilim adamlarından İmam Ebû Muhammed Kâsım Şatibî'nin (öl. 1194) talebesi olmuş, onun yanında *Teyşîr fî Kıraati's-Seb'a* eserini okumuştur. Kahire'de Ebü'l-Fadl Muhammed Gaznevî, Ebü'l-Caud el-Buseyrî, İbn Yasin, Dimaşk'ta Kâsım İbn Asâkir, Hammâd el-Harrânî (öl. 1202), Fatıma bint Sa'dulhayr el-Ensârî, Ebû Mansur el-Abyarî gibi dönemin ünlü alimlerinden filoloji, fıkıh, hadis, tefsir

²⁸ Ziya Bünyatov, **Azerbaycan Atabeyleri Devleti**, Bakü, 1985, s. 51-52; Sadreddin Ali el-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devletü's-Selçukiye**, (Çev. Z. Bünyatov), Moskova, 1980, s. 256; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara, 1995, s. 277-278.

²⁹ Bahaeddin Yusuf İbn Şeddâd, **Siretü's-Sultanü'l-Mâlikü'n-Nâsir Selaheddin**, (Haz. A. Schuldes), Leiden 1755, s. 1; Bahaeddin Muhammed el-Cendî, **Sulûk fî Tabakâti'l-Ülemâ ve'l-Mülûk**, (Haz. M. Havalı), Sana, 1995, C I, s. 250; Ebû Şame el-Makdisî, **Ravzateyn**, C IV, s. 384.

dersleri almıştı. Genç yaşlarında Şam'daki Zaviyetü'l-Malikiyye medresesinde müderrisliğe başlayan Cemaleddin ed-Düveynî burada filoloji, fıkıh ve fıkıh usûlü alanında bazı risaleler kaleme almıştı.³⁰ 1220'de Kahire'ye dönen İbnü'l-Hâcib buradaki el-Fadlıyye Medresesi'nin müderrisi olmuştu. Birkaç sene sonra İskenderiye'ye giden İbnü'l-Hâcib buradaki medreselerde ders vermişti. Onun talebeleri arasından Cemaleddin el-Fadıl, Ebû Muhammed el-Cezairî, Ebû Ali ibnü'l-Celal, Ebû'l-Fadl el-Erbilî, Ebû'l-Hasan ibnü'l-Bakkal, Şihabeddin Muhammed el-Hoyî (öl 1294) gibi alimler yetişmişler. Cemaleddin ibnü'l-Hâcib ed-Düveynî hem de yetenekli şair idi. İbn Tağrıbirdi eserinde onun hakkında bilgi verirken şiirlerinden örnekler aktarmaktadır. 11 Şubat 1249'da İskenderiye'de vefat eden Cemaleddin ibnü'l-Hâcib ed-Düveynî Bâbü'l-Bahir mezarlığına defn edilmişti.³¹

İbnü'l-Hâcib'in en meşhur eserleri Arapça dilbilgisine dair kaleme almış olduğu *Kafiye fi'n-Nahv* ve *Şafiye fi's-Sarf* adlı iki eserdir. Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinde bu iki eserin en az birer nüshası mevcuttur. Bu da söz konusu eserlerin uzun süre Osmanlı medreselerinde Arapça dilbilgisine dair temel derslik gibi kullanıldığını göstermektedir.

Cemaleddin ed-Düveynî'nin Arap filolojisine dair kaleme almış olduğu *Emâli*, *Kaside fi Beyâni'l-Esmâi'l-Müennes*, *Risale fi Tahkiki'l-Mef'ulat*, *Vaifiye fi Şerhi'l-Kaifiye* adlı eserlerinin Ankara'daki Milli Kütüphane'de, *Risale fi's-Sarf* adlı eserinin Çorum Hasa Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde, *Kasidetü'l-Müveşşehe bi'l-Esmâi'l-Müennes* ve *İzah Şerhü'l-Mufasssal* adlı eserlerinin Diyarbakır İHK'de, *Saifiye fi Şerhü's-Şaifiye* adlı eserinin Erzurum İHK'de, *Manzume fi'l-Müzekker ve'l-Müennes* adlı eserinin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, *Şerhü't-Tasrif*, *Mukribü'l-Kaifiye*, *Şerhu-Şuzûri'z-Zeheb* adlı eserlerinin Kastamonu İHK'de, *Kavâidü'l-İ'râb* adlı eserinin Kütahya Vahid Paşa İHK'de, *Kaifiye fi'n-Nahv*, *Şaifiye fi's-Sarf*, *Risale fi Mukadde-metü'l-İ'râb ve't-Tefsir* adlı eserlerinin Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, *el-Mesâlik ev Vaifiye fi Şerhi'l-Kaifiye* adlı eserinin Manisa İHK'de

³⁰ Abdülkadir ed-Dımaşki en-Nüeymî, *Dâris fi Tarihi'l-Medâris*, (Haz. Ş. İbrahim), Beyrut, 1990, C II, s. 1.

³¹ Cemaleddin Yusuf ibn Tağrıbirdi, *Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstavfi ba'de'l-Vâfi*, (Haz. M. M. Emin), Kahire, 1984, C II, s. 161; Şemseddin Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru Alemü'n-Nübela*, (Haz. Ş. Arnavud), Beyrut, 1983, C XXIII, s. 101; İbn Hallikân, *Vefayatü'l-Ayân*, C III, s. 248-250.

yazma nüshaları bulunmaktadır. İbnü'l-Hâcib'in Arap edebiyatına dair kaleme aldığı *Şerhü'l-Kasideti't-Tantaraniye* adlı eseri Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, aruz ölçüleri hakkında yazmış olduğu *Hidayetü's-Saili'l-Kasdi'l-Celil fi İlmi'l-Halil* adlı eseri Kastamonu İHK'de bulunmaktadır. Onun *Muhtasarü'l-Müntehai'l-Vusûl ve'l-Amel fi İlmi'l-Usûl ve'l-Cedel, Usûlü'l-Fıkıh* adlı eserlerinin Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Mısır Milli Kütüphanesi'nde yazma nüshaları bulunmaktadır.

Abdurrahman ed-Düveynî

Yaşadığı dönemin tanınmış hadis alimlerinden biri olan Ebû Muhammed Abdurrahman ibn Hammad ed-Düveynî Düveyn'de hadis dersleri vermişti. Ünlü hadisçi Hafız Ebû Tahir es-Sülefî (öl. 1181) Düveyn'de bulunken Abdurrahman ed-Düveynî ile görüşerek tanışmış ve onun ders halkalarına katılmış, gezi kayıtlarına ondan dinlediği bazı hadisleri kaydetmiştir. Hafız Ebû Tahir onun dönemin tanınmış muhaddislerinden Ebû Nasr Ahmed el-Kessâr ed-Dineverî'nin talebesi olduğunu bildirmektedir.³² Abdurrahman ed-Düveynî'nin ölüm tarihini tespit edemesek de XI-XII. yüzyıllarda yaşadığını tahmin edebiliriz.

Ahmed ed-Düveynî

Şafîî fakihi olan Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed ibn Muhammed ed-Düveynî memleketini terk ederek Mısır'a yerleşmişti. Yaşadığı dönemde Mısır'da Şafîî fikhının tanınmış simalarından biri olmuştu. O, İmam Şafîî'nin el-Umm adlı eserini derinden bilen alimlerden biri idi. İlmi ile birlikte halimliği, yumuşak huyu, güzel ahlakı, sade hayat tarzı, çok ibadet edip çok Kur'an okumasıyla da meşhur olmuştu. Şeyh Ahmed ed-Düveynî kadıların davranış kuralları, muhâkeme âdabı ve usûlleri, mahkeme nizamına dair bilgileri ihtiva eden *Âdabü'l-Kada'* adlı eserin müellifi idi. Şeyh Ahmed ed-Düveynî 984 senesi Şubat ayında vefat etmişti.³³

³² Ebû Tahir el-İsfehânî, *Erbainü'l-Büldaniye*, s. 73.

³³ Cemaleddin Abdurrahman el-İsnevî, *Tabakatü's-Şafîiye*, Beyrut, 1987, C II, s. 252.

Kemaleddin ed-Düveynî

Şeyh Kemaleddin Ebü'l-Fütuh Nasrullah ed-Düveynî gençlik yıllarında Bağdad'a giderek Ebû Hâmid Gazalî'nin talebesi olmuş, ondan Şafîî fikhını öğrenmişti. Daha sonra Nişapur, Merv, Belh gibi şehirleri gezerek dönemin ünlü muhaddisleri Ali el-Medyenî, Ebû Bekir Ahmed es-Serrac ve Ebû Said Abdulvahid el-Kuşeyrî'nin derslerine katılmıştı. Öğrenimini tamamladıktan sonra Horasan'daki bazı medreselerde müderrislik yapmıştı. Abdülkerim es-Sem'anî onun Belh Nizamiye Medresesi'nde ders verdiğini kaydetmiştir. Şeyh Kemaleddin ed-Düveynî 1151 yılı Aralık ayında Belh'te vefat etmişti.³⁴

Sonuç

Kaynaklarda pek çok Düveynli ilim ve fikir adamının hayatı ve ilmî faaliyetleriyle ilgili kısa bilgiler aktarılmaktadır. Muhaddisler Muhammed ed-Düveynî (öl. 1231), Ebü'l-Hayr Fahraver ed-Düveynî (öl. 1254), Şuayb ed-Düveynî (IX-X. YY), Ferudun ed-Düveynî (öl. 1220), fakih Ahmed b. İshak ed-Düveynî (XII-XIII. YY) bunlardan bazılarıdır.³⁵ Bugün daha çok kaynakların aktardığı bilgilerden yola çıkarak Ortaçağ'da Düveyn'in ilmî, sosyo-kültürel hayatı ile ilgili fikir sahibi olabilmekteyiz. Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan bu eski kentin harabeleri Düveyn'in tarihiyle ilgili çok değerli bilgileri saklamaktadır. Kaynakların naklettiği bilgilerden yola çıkarak Ortaçağ'da Düveyn'in sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Türk ve İslam dünyasının ilim ve kültür merkezlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.

³⁴ İbnü'l-Esîr, **Lübâb**, C I, s. 517; el-Bağdadi, **Tekmiletü'-İkmâl**, C II, s. 263; el-Himyerî, **Nisbe ile'l-Mevâzi**, C I, s. 314; Abdülkerim es-Sem'anî, **Kitabü'l-Ensâb**, (Haz. A. el-Barudî), Beyrut, 1988, C II, s. 218.

³⁵ Düveynli ilim, fikir ve kültür adamlarının hayatı ve ilmî faaliyeti ile ilgili geniş bilgi için bakınız: Elnur Nesirov, **Orta Esrlerde Yaşamış Azerbaycanlı Alimler**, Bakü, 1911, s. 115-121.

Kaynaklar

- Anonim, **Hudûdü'l-Âlem min el-Meşrik ile'l-Mağrib**, (Haz. Y. el-Hadi), Kahire, 1999.
- Araveltsi, Vardan, **Vseobşaya İstoriya**, (Çev. M. Emin), Moskova, 1861.
- Arutyunyan, Varazdat, "Arkhitekturnie Pamyatniki Dvina", S 8, **İAN Arm.SSR**, Erivan, 1947, s. 39-47.
- Bağdadî, Ebû Bekir Muhammed, **Tekmiletü'-'İkmâl**, (Haz. A. Abdülkayyûm), Mekke, 1410.
- Bayramov, İbrahim, **Garbi Azerbaycanın Türk Menşeli Toponimleri**, Bakü, 2002.
- Belazurî, Ahmed ibn Yahya, **Fütuhü'l-Büldân**, Beyrut, 1987.
- Bünyatov, Ziya, **Azerbaycan Atabeyleri Devleti**, Bakü, 1985.
- Bünyatov, Ziya, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, Bakü, 1989.
- Cendî, Bahaeddin Muhammed, **Sulûk fi Tabakâti'l-Ülemâ ve'l-Mülûk**, (Haz. M. Havalı), Sana, 1995.
- Ganzaketsi, Kirakos, **İstoriya Armenii**, (Çev. L. Hanlaryan), Moskova, 1976.
- Hamevî, Şihabeddin Yakut, **Mu'cemü'l-Büldan**, C III, Beyrut (tarihsiz).
- Hamidullah, Muhammed, **Vesâikü's-Siyasiyye**, Beyrut, 1985.
- Himyerî, Cemaleddin Abdullah, **Nisbe ile'l-Mevâzi ve'l-Büldan**, C I, Beyrut (tarihsiz).
- Hüseynî, Sadreddin Ali, **Ahbâru'd-Devletü's-Selçukiye**, (Çev. Z. Bünyadov), Moskova, 1980.
- İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed, **Vefayatü'l-Ayân ve Enba Ebnâü'z-Zaman**, Beyrut, 1974.
- İbn Hordadbih, Ebü'l-Kâsım Übeydullah, **Mesâlikü'l-Memâlik**, Leiden, 1889.

- İbn Kesir, İmadeddin İsmail, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, C XI, (Çev. M. Keskin), İstanbul, 1994.
- İbn Şeddâd, Bahaeddin Yusuf, **Siretü's-Sultanü'l-Mâlikü'n-Nâsir Selaheddin**, (Haz. A. Schuldes), Leiden, 1755.
- İbn Tağrıbirdi, Cemaleddin Yusuf, **Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstavfi ba'de'l-Vâfi**, (Haz. M. M. Emin), C II, Kahire, 1984.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali, **el-Kamil fi't-Tarih**, C VII, (Çev. A. Ağrakça-Özaydın A), İstanbul, 1987.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali, **Lübâb fi Tehzîbü'l-Ensâb**, C I, Bağdat (tarihsiz).
- İsfehanî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Sülefi, **Erbâinü'l-Büldaniye**, (Haz. A. Rabih), Dimaşk, 1992.
- İsfehanî, Ebû Tahir Ahmed es-Sülefi, **Erbainü'l-Büldaniye**, Dimaşk, 1992.
- İsnevî, Cemaleddin Abdurrahim, **Tabakatü'ş-Şafiye**, C II, Beyrut, 1987.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim, **Mesâlikü'l-Memâlik**, Leiden, 1889.
- Kalankatuklu, Moisey, **Albanya Tarihi**, (Çev. Z. Bünyatov), Bakü, 1993.
- Khorenatsi, Movses, **İstoriya Armenii**, (Çev. G. Sarkisyan), Erivan, 1990.
- Makdisî, Şihabeddin Ebû Şame, **Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn**, C I, (Haz. İ. Zeybek), Beyrut, 1997.
- Matthieu D'Édesse, **Chronique**, (Haz. E. Dulaurier), Paris, 1858.
- Michel le Syrien, **Chronique**, (Haz. J. B. Chabot), C II, III, Paris, 1905.
- Minorsky, Vladimir, **Studies in Caucasian History**, Londra, 1963.
- Nesirov, Elnur, **Orta Esrlerde Yaşamış Azerbaycanlı Alimler**, Bakü, 1911.
- Nüyemî, Abdülkadir ed-Dımaşki, **Dâris fi Tarihi'l-Medâris**, (Haz. Ş. İbrahim), C II, Beyrut, 1990.
- Sebeos, Yepiskop, **İstoriya**, (Çev. C. Malxasyants), Erivan, 1939.

- Sem'anî, Abdülkerim, **Kitabü'l-Ensâb**, (Haz. A. el-Barudî), C II, Beyrut, 1988.
- Sevim, Ali-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara, 1995.
- Smbat Sparapet, **Letopis**, (Çev. A. Glastyan), Erivan, 1974.
- Streck, Maximilian, "Dvin", **İA (MEB)**, C IV, İstanbul, 1977, s. 682-683.
- Suyutî, Celaleddin Abdurrahman, **Lübbü'l-Lübab fî Tahriri'l-Ensâb**, (Haz. M. Abdülaziz), Beyrut 1991.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed, **Tarih-i Taberi**, C XV, Tahran, 1383.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları", **İÜTD**, S 32, İstanbul, 1979, s. 29-70.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed, **Siyeru Alemü'n-Nübela**, (Haz. Ş. Arnavud), C XXIII, Beyrut, 1983.

HÜSEYN CAVİD ÇARLIQ RUSİYASI DÖNEMİNDE- XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN'DA TƏHSİLİN MİLLƏTN MİLLİ ŞÜURUNUN VƏ MİLLİ DƏYƏRLƏRİN İNKİŞAFINDAKI ROLU HAQQINDA

Bağır BABAYEV*

Özet

Rusya istilasından 1917 yılı Ekim darbesine kadar olan dönem Nahçıvan tarihinin ağır dönemidir. Rus bürokrasisi Nahçıvan'da da Müslüman kitlelerin esaretini Rusya devletine karlı rapor etti ve onu eğitimden saklıyordu. Zamanında Mustafa Kemal Atatürk'ün "Türk Kapısı" olarak adlandırdığı Nahçıvan'la Türkiye'nin tarihi bağıllığı Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile yeniden bir daha gündeme gelmiş oldu. Çünkü dost ve kardeş Türkiye'yi Azerbaycan'la bağlayan onların aynı tarihte milli kimlikleri-varlıkları ile birlikte, ortak milli-manevi değerleri taşımalarıdır. Kesinlikle ispatlanmış ki, Türkiye'nin bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinde tarihi-coğrafi açıdan Nahçıvan'ın rolü önemlidir. Bu yönden Hüseyin Cavit'in 1904-1912 yıllarında "Nahçıvandan tebsirə", "Nahçıvan'da ne gördüm?", "Nahçıvan'a ne lazım" başlıklı gazetelerde yayınladığı makalelerinde, "Hesbi-hal"larında ve zamanının görkemli kimliklerine mektuplarında Nahçıvan'da okul, eğitimin önemi yüksek değerlendirilmiştir.

Hüseyin Cavit bir halkın, bir milletin kimliğinin ve varlığının başlıca belirtirlerinden biri olarak doğma ana dilinin – vatan dilinin çok gerekli olduğunu kanıtlıyordu. Ona göre, diline sahip çıkamayan millet yakında yok olacaktır. Çünkü bir milletin dili, onun varlığının parlak göstergesidir. Bir milletin yükselişini görmek istiyorsak, onun ilkel okullarını görmek yeter. Ona göre de H.

* Felsefe Departmanı – Başöğretmen, Nahçıvan Devlet Üniversitesi, baqirbabayev59@mail.ru

Cavit ana dilini öğrenmenin gerekliliğini vurguluyordu. Yani öncelikle vatanımızın dili olan Türk dilimizi öğrenmeliyiz ki, hayattaki olaylardan haber tatabilelim, sonra Kuran-ı Kerim'in anlamını anlamak için Arapça öğrenmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Cavit, Nahçıvan, eğitim, okullar, Türk dili, milletin uyanışı

Zengin tarihi geçmişe ve tükenmez kültürel mirasa sahip olan Türk milletinin, Türk halkının insanlık tarihine isimlerini altın harflerle yazmış sayısız-hesapsız korifeylelerinden, bilim ve kültür adamı da Hüseyin Cavit. H. Cavit sadece Azərbaycan'ın değil, aynı zamanda bütün Türk dünyasının büyük isimlerinden. Azərbaycan'ı daha yakından tanımak isteyen her kişi onun H. Cavit'i daha da mükəmmel öğrenmelidir, çünkü Azərbaycan'ın XIX. yüzüylün sonlarından başlayarak tüm yirminci yüzüyl boyunca başının çektığı ağır belaların sonuçlarına H. Cavit'in hayatı açık bir örnektir. Böyle karmaşık bir zamanda – XX. yüzüylün başlarında tüm akan suların durulup aydın-bariz ortaya çıktığı dönemde milletin ihtiyacı olan duygularını, üzüntülerini dile getirenler, dertlerine ortak olanlar içerisinde canı ile, kanı ile, nefesi ve ruhu ile milletinden ayrılmayan H. Cavit'in özel bir yeri vardır. “Uzun süre Sovyet ideolojisi onun eserlerinin bilimsel esaslarla, objektif ve ilkeli şekilde tahliline imkân vermedi” (Abbasova, 2001: 66).¹

Hayatının tüm anlamını doğma halkına-milletine, iline, obasına hizmette gören H. Cavit kendisini ve ömrünü bu yolda feda etmiştir. Milletinin özlemlerini derinden duyan H. Cavit, onun büyük geleceğine sağlam inandığı için tüm ızdıraablardan kurtuluşunu yollarını, araçlarını düşünmeli olurdu. Fakat o zaman Azərbaycan halkının inancına, düşüncesine, manevi-ahlaki dünyasına tamamen yabancı olan Rusya İmparatorluğu'nun egemenliği vatanın ve milletin aydınlık sabahına derin güveni sarsıyordu. Tüm bunların aksine, aydınlık geleceğe köprü atmak arzusuyla H. Cavit milletin maariflenmesine büyük önem veriyordu. O, devrin ihtiyaçlarına göre maariflenmeyi eşsiz bir miras gibi, milletin gelecek kuşaklarına armağan etmeyi vatana hizmet yolunda en değerli araç olarak görüyordu. Çünkü maariflenmekle millet geçmişinden gelecek nesillere doğru canlı bir tanık gibi boylanmakla büyük bir kazanç elde edecekti. İşte aydınlanma düşünceleri hesabına halkımız, milletimiz sonraki dönemlerde ağır imparatorluk belalarından yakasını kurtaramaz bildi ve özgürlüğünü, bağımsızlığını bağımsız devletini yaratmanın örneğinde bulmuş oldu.

Bu anlamda bugünümüzde milletimiz ve devletimiz için H. Cavit'in taşıdığı, ileri sürdüğü fikirler güncel seslenmektedir. Ona göre de umarız ki,

¹ Elmira Abbasova. Hüseyin Cavitin sanatsal-estetik görüşleri - “Çevre. Felsefe. Kültür. Bilimsel makaleler koleksiyonu. Nasa. Bakı, “İlim”, 2001, XXI sürüm s. 66.

bizim de görüşlerimiz gelecek nesiller tarafından milletimizin, vatanımızın geçmiş şanlı tarihinin öğrenilmesi sırasında gerekliliğini koruyacaktır. Tüm bunlara derinden inanarak, bizler de kendi görüşlerimizi, bakışlarımızı diğer araştırmacılarla paylaşmaktan büyük memnuniyet hissediyoruz.

Kanaatimizce, H. Cavit'i Türk dünyasını ışıklandıranlardan biri olarak kabul etmekte tüm araştırmacılar tamamen haklılar. Yani, XX. yüzyıl Azerbaycan felsefi ve toplumsal fikir tarihinde milli-manevi değerlerimizin en önemli özelliklerini felsefi ve edebi sanat irsinde yansıtan-taşıyan H. Cavit, anlamlı hayat ve yaratıcılığı ile tüm Türk dünyasının, Türk halklarının gönüllerinde yaşamak hakkını çoktan kazanmıştır. Çünkü, o, dahiyanelikle bütün Türk halklarını birliğe, kardeşliğe davet ediyordu. Böylece, H. Cavit seri olarak Türk dünyasını ikna etmeye çalışıyordu ki, imparatorluk esaretine karşı ve esareten kurtulmak için-savaş için ayağa kalkmakla gelecek toplum hayatlarını aydınlatmaya zemin sağlayabilecekler. Yani, bugünümüzde H. Cavit'in yazdıklarının ve düşündüklerinin ne kadar doğru olduğuna adil tarih kendisi tanıklık getirmektedir. Tarihi geçmişimize göz atarsak, bugünümüzde bile H. Cavit'in yaratıcılığında Türkçeye-ana diline verdiği objektif değer önemini kaybetmemiştir. İşte o nedendir ki, bugün "Türk illerinde tek bir münevver bulunmaz ki, Cavit'i okusun ve anlamasın" (Türkekul, 2002: 53).²

Yüzyılın sonları, özellikle de yirminci yüzyılın başları Rusya'nın sömürge esaretinde kalan Azerbaycan'ın sosyal-siyasi hayatında ve edebi-sanat ortamında zengin olaylarla akıllarda kalmıştır. Sosyal bilincin hızla uyanış dönemi sayılan yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın sosyal-siyasi hayatının öyle bir alanı yoktu ki orada canlanma, uyanış görülmemekte olsun. Nihayet millet zamana uygun olarak, kendi düşünce tarzının değişebileceğinin farkına vardı, sosyal hayata bakışlarında bunu açıkça anlamış oldu. Böylece o, dünyaya açık bakışlarla, bu hayatın tamamen kökünden değişebileceğine ihtiyaç duyulduğunu kesin olarak kabul etti. Önceki dönemlerden farklı olarak, yirminci yüzyılın başlarında milletin düşüncesine hakim kesilen temel amaç bu karanlıklardan kurtulmanın zorunluğundan doğan güven idi. Onun için milletin bu dönemdeki neslinin temsilcileri kendi hayatlarından tüm karanlık perdeleri kaldırıp atmaya ve sonraki kuşakların hayatlarını aydınlatmaya çalışmış oldular.

² **Türkekul Mustafa Hakkı. Azerbaycan türk şairi Hüseyin Cavit.** Bakü, 2002, s. 53.

Yirminci yüzylın başlarının gerçək və acı ifadesi H. Cavit'in eserlerinde doğru dürüst ifadesini bulmuştur. Toplum yaşamını rahatsız eden sorunlar, özellikle de milletin uyanışına, hakkını anlamasına yardımcı olan aydınlanmaya H. Cavit tüm sorunların çözümünün anahtarı gibi bakıyordu. H. Cavit yaratıcılığına, şairin romantik arayışlarından oluşan sanat dünyasına özgü bir temel husus daha rahat felsefi düşünce (Alioğlu, II, 2009: 6).³

Onu en çok düşündüren ise milli kimliğini anlaması gerekliliği idi. Bu yolda ve bu yönde sorunun çözümü, dönemin tüm sorunlarının hepsi üzerine ışık düşürecek, milleti düşündüren tüm sorulara cevap bulunması demek olacaktı. Nitekim dönemini, zamanını daha derinden anlamak isteyen herkes, her vatandaş aydınlanmayı milletin bütün belalardan kurtuluşu yolunda yaşamsal önemli, birinci derece önemli sorun olmakta çok haklı idi.

H. Cavit yaratıcılığı ile döneminin en önemli sosyal-siyasi sorunlarını aydınlatmış, sanki yüzylın başlarının siyasi manzarasını yansıtmıştır. Bu manzarada gelecek kuşaklara aktarılacak öyle sorunlar ifade edilmiştir ki, geçmişin ağrı acıları doğru, dürüst anlaşılın, böyle acı miras bir daha yaşanmasın. Bu anlamda H. Cavit mirası tam açıklığı ile yüzylın başlarının sosyal-siyasi hayatının görünen ve görünmeyen bütün yönlerinin ifadesidir, onun özgürlük, bağımsızlık ruhunun terennümüdür, bu yolda milletin birliğinin ve bütünlüğünün nasıl önemli yaşamsal önem taşıdığının kanıtıdır. Bütün bunların hepsi H. Cavit'in mirasında çok yüksek zirveye kaldırılmış, imparatorluk esaretindeki milletin uyanışa, özgürlüğe, istiklaline kavuşmak özleminin ifadesine dönüşmüştür. Onun felsefi mirasının temel düşünce, içerik özellikleri de milletin özgürlüğüne ve bağımsızlığına kavuşmasını dilemesi oldu.

Yüzylın başları dünyanın bütün milletlerinin, halklarının hayatlarında, toplamda ise Türk dünyasının ve Türk halkının, ayrıca Azerbaycan halkının-milletinin tarihinde vazgeçilmez bir dönüm noktası olmuştur. H. Cavit de dönemin kendisinin yetiştirdiği ve ileri sürdüğü yeni bakışları, yeni fikirleri eserlerinde, yaratıcılığında yansıtmış ve hayatının temel amacına, gayesine dönüştürmüştür. Onun ayrı ele alındığında, vatani ve milleti karşısında, genel olarak ise, Türk dünyası, Türk halkları ve insanlık karşısında derin izler bırakan kesin hizmetleri vardır. O, milletimizin, dünyada tanıtılmasında

³ Mesut Alioğlu. *Özleyen insanlar. II cild.* Bakı, Təhsil, 2009, s. 6.

tekrarsız hizmetleri olan değerli, unutulmaz sanat simalarındandır. H. Cavit kendi döneminin felsefi ve toplumsal düşünce tarihinin en değerli, ölmeyen sanat örneklerini yaratmış; halkımızın, Türk dünyasının ve insanlığın sanat hazinesine bir katkı olarak yadigar bırakmıştır.

Milletinin, vatanının dertlerinin başlıca sebeplerini derinden anlayan H. Cavit, böylece onun özgürlüğü için ayağa kalkacağına derinden inanıyordu. Bu nedenle milletine sadakat yemini eden üstad sanatçı, henüz çok genç yaşlarından onun karşısında olan borçlarına bağlılık sergileyerek, aydınlanmayla gözlerinin açılacağını ve tüm çevresinin karanlıklara gömülmüş olduğunu göreceğine, idrak edeceğine emindi. “Ulusal bilincin oluştuğu toplumda her türlü noksanlıkların olması mümkündür ve önüne geçilemez” (İmanov, 2007: 156).⁴

Küresel dünyamızın giderek globalleşen günlük yaşam biçiminde H. Cavit de küresel düşünce tarzına ve mirasına sahip bir düşünür olarak anılmaktadır. O, yaşadığı dönemde gerçek hayat gerçeklerini yüksek ulvi kalp ile, ilahi bir aşkla, saf, temiz bir duyguyla, ruhla kavramaya öncelik veriyordu. O, yaşadığı maddi alemde her türlü acılarla dolup taşan hayatta insanlığın hizmetinde durmayı kendine ulvi bir insanlık-vatandaşlık borcu bilmiş; bu da onun eşsiz sanatını daha da zengin, güçlü ve erişilmez kılmıştır. Böylece ünlü düşünür vatanı, milleti ile birlikte kendisinin ulvi, temiz arzu ve isteklerini sadece onun kaderi ile bağlar, onun karanlık alemlere ışıklı dünyaya çıkmasını arzular, onu esaretten kurtulup daha yükseklerde görmek istiyordu. H. Cavit milletin ve vatanın geleceğini daha da güzelleştirecek çocukların gerekli eğitim almasının önemini vurguluyordu. Düzgün laik eğitim, terbiye almak onları gelecekte onurlu, doğru, dürüst ve ahlaklı vatandaşlar yapmaya yardımcı olacaktı. Bilhassa eğitim-okul, milletin yavrularını manevi ahlaki açıdan zenginleştirir, onu bütün belalardan, pisliklerden, çirkinliklerden uzak tutar, onu daima zengin manevi ahlaki alemlere götürürdü.

H. Cavit dünyanın yirminci yüzyılın başına tesadüf eden döneminde Türk varlığının korunması, kendisini kanıtlamak ve ışıklı geleceği için başlıca temel ilke olarak okulu, maarifi, bilime sahiplenmeyi önemli sayıyordu. Bu da onun dahiyane ileri görüşlülüğüne tutarlı bir delildir. Bugünden bakınca,

⁴ İmanov Hamit. *Fəlsəfənin esasları*. Bakü, Turan evi, 2007, s. 156.

bunlar ilk bakişta çok basit görünecektir. Ama yirminci yüzyıla girildiği ilk dönemlerde milli kimliği, milli kimlik bilinci çok zayıf olan, geri kalan yüzyılın kalkınma hızıyla ayaklanamayıp yavaşlayan milletimizin okul, eğitim, eğitim sorununun gerekliliğini öne çıkarılması çok güncel idi. Zira Azərbaycan halkı sırf karanlıklar içerisinde durmakla geleceğe doğru güvenle yürüyecek gücü bulmayacaktı. Onun kararlılıkla bu karanlıkları aydınlatacağı-gelişeceği yol, sadece maarifin gür ışığında mümkün olabilecektir.

Yüzyılın sonlarında başlayan aydınlanma fikirleri yüzyılın başlarında güçlü dalga halinde tüm toplum hayatını sarmaya başlamıştı. Bu sırada toplumu o kadar karmaşık çelişkiler sallıyor, çalkalıyordu ki milletimizin milli varlığı, ulusal kimliği tehlike altında kalıyordu. Büyük düşünürlerin bu tezatlardan kurtuluş yolunu milletin uyanışında görmekte ne kadar haklı olduğunu tarih sonraları kanıtlayacaktı. Bu uyanış ise sadece eğitimle, okulla, aydınlanmayla mümkündü. Yüzyılın, zamanın kendisi bu talebi ortaya atmıştı, bu nedenle yüzyılın sonlarından ileri sürülen eğitimin gerekliliği düşüncesi, yüzyılın ilk yılında kesin onayını bulmuş oldu. Bütün bu söylediklerimiz H. Cavit'in o devirdeki yapıtlarına hakim kesilmiş oldu ve onun tarafından öncü fikirlerin, düşüncelerin ileri sürülmesine uygun zemin yarattı. Buna göre de Cavit'in yaratıcılığı net şekilde "Türk birliği fikrini, İslam ahlakını içeren mükemmel edebi kaynaklar toplusu" olarak anılmaya layıktır (Abilov, 2010: 21).⁵

H. Cavit kesin emindi ki, millet okula gitmekle, orada okuma yazma öğrenmekle eğitimi-bilimi sahiplenecek. Böylece, karanlıklar aleminden-gafletten tamamen kendini kurtarabilecek gücü sahiplenecektir. H. Cavit halkını, milletini buna inandırmak için açıkça kutsal Kur'an-ı Kerim'e yöneliyor, ondan örnek getirerek, bilimin, eğitimin önemini vurguluyordu:

⁵ Azer Abilov. Hüseyn Cavit yaratıcılığının edebi-felsefi kaynakları - Filoloji bilimleri üzre felsefe doktoru ... tezin özeti - Bakü, 2010, s. 21.

*O kəs kim elmdən məhrum, cəhlilə "fanatik"dir,
Demə insan o nadanə ki, bir heyvani-natiqdir.
Rəsuli- Sadiqə min üç yüz il sabiq deyib Xaliq,
Ki, bielm olsa insan cinsi-heyvanata lahiqdir* (Cavit, V: 184).⁶

H. Cavit halkımızın, vatanımızın yüzyılın başlarındaki hayatını yansıtırken eğitimi, okulu, eğitim ve bilimi sahiplenmeyi onun yaşantısının gerektirebileceği, varlığının ve dünyanın diğer halkları ile aynı safta olabilmemesinin ilk temel koşulu olarak kabul ediyordu. Bu nedenle bugünümüz için çok güncel dile getirilen görüşler öne süren H. Cavit, aydınlanmanın insan hayatındaki önemli rolünden bahsederek gösteriyordu ki; insanın hayat yollarını aydınlatmakta, onu toplumun aktif, yaratıcı üyesine çevirmekte hiçbir şey ile kıyaslanamaz bile. O, yazıyordu ki; yeryüzünde insan evlatları hayvanlar aleminden tamamen farklıdır ve kıyaslanırsa, hatta onlardan üstündür. "Kürreyi-arz'da oğullarının növi-beşerin oranı hayvanlara ne derecede olursa, ehl-i ilmin şerafeti evamünnasse dexi o menzilede mahbus oluyor" (Cavit, V: 184). Yani ilim öğrenen, eğitim alan insanlar avam ve cahil insanlarla karşılaştırıldığında ne kadar farklıdırlar, onlardan üstündürlük. Çünkü onlar toplum yaşamında onurlu görevlerini yerine getirmekle ona her an faydalar ve hayırlar getirirler. O, cahil insanların, hatta hayvanlardan daha aşağıda durduklarına işaret ederek, onların saadetten, mutluluktan uzak kaldıklarını kutsal Kur'an-ı Kerim'e dayanarak şu yorumu yapıyor: "Kur'an-ı mübinde hudavendi-cahanaferin buyuruyor": "Avam hayvana benzer, belki ondan da azgın olur" (Cavit, V: 184).⁷ Karşılığında ise bilgili, eğitilmiş insanlar "bu hızda bilimsel şerif tevessüt ile insan yer yüzünde cemi-kutsiyet ve saadete sahip olup şair bielm kardeşlerinden" (Cavit, V: 184)⁸ seçiliyorlar.

H. Cavit cehaletin, batıl inancın ortadan kaldırılması yoluyla toplumun kalkınmasında, gelişmesinde bilimin-eğitimin öneminden, zorunluluğundan tekrar tekrar konuştuğunda bunların mülakliyini açıkça gösteriyordu. Cahil insanların hisli paslı beyinlerini cehaletin, batıl inancın karanlıklarından silip temizlemek amacını güden H. Cavit delil, kanıt gibi mübarek hadis-i şeriflere yüz çeviriyor. O, insanı düşündüren, okula, eğitime, bilime teşvik eden özendirilen ve onu insan hayatının önemli manasına çeviren hədisi-Şerife

⁶ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, "Lider yayıncılık", 2005, s. 184, s. 288.

⁷ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, "Lider yayıncılık", 2005, s. 184, s. 288.

⁸ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, "Lider yayıncılık", 2005, s. 184, s. 288.

dikkatleri yönəltir. Toplumun kalkınmasına onların nasıl katkıda bulunabileceğini delillərlə açıp göstərir: “Beşikdən mezara ilim talep edin!” (Cavit, V: 184)⁹, “Bilim Çin’de bile olsa, bulup öyrənin!” (Cavit, V: 185)¹⁰, “Nitekim masdarı-vilayətdən yetişmişdir: Yəni hər kəs bana bir harf təlim etsə beni kendinə abdul etmiş gibidir!” (Cavit, V: 185)¹¹. “Hüseyn Cavit İslam ideolojisinin heçbir zaman şiddətə dayanmadığını, inancına, imana, sevgiyə tərcih edip, digər dinlərə də sayğı və sevgiyə” (Abbasova, 2013: 94)¹² yanaşdığını göstərmişdir. Hüseyn Cavit romantizmi böyledir, çünki romantizm “Dünya çapındakı edebi olaydır. Bu isə ulusal zəminlə birlikdə, onu tək dünya romantizm kultürü işığında araştırmayı gətirir” (Osmanlı, 2010: 9).¹³

H. Cavit təğitim, okulun, bilimin, milletin milli kimliyinin və varlığının gelişmesindeki eşsiz rolünə dair düşündüklerini yazılarında ifadə etmişdir. Onun “Urmiyeden mektup”, “Urmiyeden”, “Nahçıvandan tebsire” makaleləri “Doğu-Rus” gazetesinin 1904 yıl numaralarında, “Nahçıvanda ne gördüm?”, “Nahçıvana ne gerek?” makaleləri isə “Hakikat” gazetesinin 1910 yıl 3 ve 4 numarasında yayımlandı. Adları çekilen makalelerde ve sonraları yazdığı beş “hesbi-durum”larda tamamen təğitim-okul sorunlarından bahsedilmişdir. İlk olaraq, İslam tarihinde bilimin, təğitimin çok yüksek tutulduğuna diqqət çeken H. Cavit göstərirdi ki, yaşadığımız yüzyıl “ayak bastığımız asrı-haliye İslamiyet alemine on dördüncü karn-ı mehsub oluyor” (Cavit, V: 187).¹⁴ H. Cavit’ə görə, İslam dininin meydana gelmesi ilə sonrakı dövəmlerde onun hızla yayıldığı geniş topraklarda təğitim, bilim, kultür birdenbire çiçeklenmiş, o zamana kadar görülmemiş zirveler fethetmiştir. “Toplam eşhas tarihçi nazarında belli ki, serveri-nas Peygamber axirüz-zəmanın bisat zamanından üç karn-ı geçmişe gibi filhəqiqə aleml-İslamiyet ve gülzari-bilgi için. Bahari-bəhcətşarımış” (t V: 187).¹⁵ Asıl İslamiyet’in ilk üç yüzyılında bütün İslam

⁹ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 184, s. 288.

¹⁰ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 185, s. 288.

¹¹ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 185, s. 288.

¹² Elmira Abbasova. Mehmet Akif Ersoy- Hüseyn Cavit şüursel dünyasının milli ruhu ve islami duyğuları- “Türk dünyasını işıqlandıranlardan: Mehmet Akif Ersoy, Hüseyn Cavit”. Uluslararası konferansın malzemeleri Kafkas Üniversitesi. 16-18 Mayıs 2013. Bakı. Azərbaycan. 539, s. 94. (s. 91-96).

¹³ Veli Osmanlı. Azərbaycan romantizmi. I cild. Bakı “Bilim”, 2010, s. 6, s. 464.

¹⁴ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 187, s. 288.

¹⁵ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 187, s. 288.

ülkelerinde bilim, eğitim çok ilerleme feth etti, “toplam bilad fırtınayla mekatib ve medaris tamir edilip her yerde beqedri -ulum ve neşri- kəmalat olup bilim eğitiminde çaba sevgi edip maarif arz etmekte. Bir an kaflette bulunmadılar” (Cavit, V: 187).¹⁶ Fakat sonraları bu gelişmeyi uzun süren durgunluk ve gerileme ile yer etmişti. “Tedrici gülzari maarif soldu ve şemi-medeniyyet hamuş oldu, dokuz karn-ı dehi tabistan ve hazan ve zimistan tebeqində cəhalet ve gəflet ile geçti” (Cavit, V: 188).¹⁷

H. Cavit, Müslüman Türk halklarının savaş harp meydanlarında zaferlerini de eğitimle, bilimle bağlıyordu. Bu nedenle o, eğitime sahiplenmeyi, aydınlanmayı birinci dereceli görev kabul ederek anlatıyordu ki, Rusya işgali altında uyuyakalan vatanında – Türk yurdu Kafkasya’da yüzyılın sonlarından itibaren, düzenli bir biçimde Müslüman Türkleri arasında Rus hükümeti Rusça “çəşit çəşit” okullar açmaya başlamıştır. Doğru, o zamanki sansürlerin gözü önünde gazete sayfalarında yayımlanan küçük bir makalede H. Cavit, Rus hükümetinin eğitimle ilgili milletimize karşı yürüttüğü iğrenç gizli niyetlerinden hiçbir şey söyleyemiyordu. Onu sevindiren o ki, Kafkasya, ayrıca, onun öz Müslüman-Türk vatanında “ənvarimaarif yer yüzünü mutlaka kapsama kılmıştır” (Cavit, V: 188).¹⁸ Cavit burada sevimli milletin 7- 8 yaşındaki çocuklarının eğitim ve bilim arkasından gittikçe böyle okullarda okumaya başlayacağına çok sevindirici bir durum gibi bakıyordu: “Özellikle Kafkasya’da dramın konusu tarih olan Müslümanlar sükunet ettiğini böylelikle Rus lisanında çəşit çəşit okullar kuruldu yeddi sekiz yaşındaki küçük yavrular günagun ulum ve fünün eğitim yapmaya talip ve rağub oldu” (Cavit, V: 188).¹⁹ Yani, biçim ve içeriğinden bağımsız olarak, millet çocuklarının eğitim almasını Cavit çok önemli bir iş olarak düşünüyordu. Genel halkının, milletin, vatanının manevi-ahlaki sorunları “zamanla, ortamla toplumla ilişkileri hep şairin ilgi odağında olmuştur” (Asadullayeva, 2011: 03).²⁰

Halkına, eğitimin-bilimin gerekliliğini ileri sürmeyi kendine vicdan borcu bilen H. Cavit ana yurdu Nahçıvan’ın ünlü tarihsel geçmişinden, onun

¹⁶ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 188, s. 288.

¹⁷ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 188, s. 288.

¹⁸ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 188, s. 288.

¹⁹ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 188, s. 288.

²⁰ Nurane Esedullayeva. Hüseyin Cavitin “Azer” şiiri. Filoloji bilimleri üzre felsefe doktoru ... tezin özeti. Bakü, 2011.

eskisinden konuşarak gösteriyordu ki, bugün de ora tarihi önemini korumaktadır: “Nahçıvan eski yarımтанrılardan ‘Daqyanos’un merkezi-saltanatı imiş. Tarih sayfalarında birtakım karayip rastlanmaktadır ki, yüzyıllar geçse de köyü önemini kaybetmez” (Cavit, V: 190).²¹

H. Cavit “Nahçıvan’ın şimdiki tutumuyla psikolojisini güzelce” anladığına göre anlatıyordu ki, böyle önemli tarihi mekanda yaşayan halkının geride kalması çok gayri doğal bir durumdur. Eğer böyle devam ederse, onun ayılması, uyanması çok zor bir sorun olacaktır. Çünkü burada milletin bir kısmı atalet, cehalette, gaflette kaldığının farkına varmaz ve olduğu gibi de yaşamaya devam eder. Nüfusun diğer bir kısmı da onların “kul tabiatında yaşamaktan memnun kalır, onların miskin sever”ler. Çünkü onlardan yararlananlar, “kibirden ve hudkamlıktan hoşlanıyor, daima kendi nüfuzunu kullanmak ister” (Cavit, V: 190).²²

H. Cavit millîti, halkı için aydınlanmayı “cehalet uykusundan irkilmek ihtiyacı” olarak kabul ediyordu. Nahçıvan’da eğitimin gelişmesinde Muhammed Tağı Sıtkı’nın “ulusal okul” tahsis ettiğini çok değer veriyor; bilim, eğitim çağı olan yirminci yüzyılda halkın aydınlanması yolunda yaptığı hizmetleri gururla hatırlayarak yazıyordu: “Sıtkı vatansever idi, hemiyetli idi, meslek sahibi idi, milletini severdi” (Cavit, V: 190).²³

H. Cavit de millete büyük sevgisinden doğan bir tükenmez istekle Müslüman aleminde, Türk dünyasında, onun küçük bir parçası olan öz Nahçıvan maarifi cehaletin, hürufatın önünü kesecek, ona set çekecek tek yırtan, bastırılmaz bir güç olarak görüyordu. Ama üzülerek belirtiyordu ki, halkın eğitimsiz, okulsuz kalan bir yandan “hükümet parmağı vardı” (Cavit, V: 191)²⁴, fakat diğer bir sebep daha çekilmez derttir. O da, Müslüman dünyası her yere, her anlamsız “garip, küçük, önemsiz bir para” (Cavit, V: 231)²⁵ anlamsız görünen şeylere para bulsa ve giderse de, bu çalışmalarda vicdani-sorumluluğunu idrak edebilir, bu işe para vermeye eli gitmiyordu. “Oysa

²¹ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 190, s. 288.

²² Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 190, s. 288.

²³ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 190, s. 288.

²⁴ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 191, s. 288.

²⁵ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 231, s. 288.

binlerce manatın gayri meşru yerlere sarf ettiği gibi, binlerce rüblenin dehi abes yerlere harcama ettiği görünmektedir” (Cavit, V: 231).²⁶

Milletinin, halkının kurtuluşunun tek çaresini eğitimde, bilimde gören büyük eğitimci H. Cavit cehennem ateşleri gibi onun kalbini, ruhunu yakıp süren batıl inancın, cehaletin karanlıklarından kurtuluşunu sadece okulla bağlıyordu. Okulu bu yolda bedelsiz sayan, halkını, milletini durduğu yanlış yoldan doğru yola çekmek, onu bulaştığı hurafeden korumak isteyen H. Cavit bunların ağırlığının herkes tarafından anlaşılmadığını, halkın çoğunluğunun buna kayıtsız olduğunu öne çıkarıyordu. Çünkü herkes bunu anlayacak iktidarda değildi. Yani milleti bekleyen felaketlerden kurtarmak, büyükler demişken, “her oğulun işi değildi”. “Yani bu yolda, bu iş için keskin bir düşünce, derin bir muhakeme gerekir” (Cavit, V: 191).²⁷

H. Cavit filozof sanatçı olmakla beraber, bir eğitimci olarak da dayatıyordu ki, eğitimin temelini okul, öğretmen ve onun doğru dürüst öğretiyile vereceği, milletin mutlu geleceğinin simgesi olan çocuklar oluşturuyor. Millet ve vatanın en büyük kazancı eğitimli ve terbiyeli çocuklar olduğu için H. Cavit onları bilime, kültüre sahiplenmeye çağırırdı. Çünkü onlar her zaman ve her yerde milletin gelecek milli düşüncenin mensuplarına, onun milli kimliğinin, milli varlığının göstergelerine döneceklerdi. Yani, millet tüm gelecek mutluluklarını haklı olarak onlardan bekleyecekti. İşte eğitimli çocuklar milleti ve ana vatanlarını “harabe kalmış, tahrip olmuş” yurt yerlerinden ışıklı geleceği olan bir ülkeye dönüştürmeye çaba gösterecek, onları diğer uluslar arasında onurla temsil edeceklerdi. Bu nedenle onları eğitime, okula çekmek günün önemli, acil talebi olmakla beraber, “hayat-ölüm” ikileminde ışıklı mutlu geleceğe götüren yegane güç olacaktır. Milletine yüzünü tutan H. Cavit filozof ve dersaneci gibi sunuyordu ki, çocukları okullara gönderelim, “avare kalmaması ve diyalog iki yıldan sonra nasihat gördüğünüz diğer yerde okulların birine bırakalım, ilmini gelişmiş etsin, insaniyet pınarından hiç olmazsa bir yudum tatsın” (Cavit, V: 248).²⁸

²⁶ Hüseyin Cavit. *Eserleri. Beş cilt.* C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 231, s. 288.

²⁷ Hüseyin Cavit. *Eserleri. Beş cilt.* C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 191, s. 288.

²⁸ Hüseyin Cavit. *Eserleri. Beş cilt.* C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 248, s. 288.

H. Cavit doğduğu Nahçıvan'ın örneğinde milletin ulusal bilincinin gelişmesinde, milli kimliğinin oluşmasında gösterdiği faaliyetleri, öncelikle pedagojik faaliyetini milleti karşısında vicdan borcu, meslek işi olarak düşünüyordu. Bu anlamda o, her türlü zahmetlere ve sıkıntılara katlanıyordu ki, “fakat bizim tek amacımız hizmet, hem de samimi hizmettir” (Cavit, V: 270).²⁹ Yaşamı ve yapıtları ile vatanına, milletine büyük saygı ve sevginin, bağlılığın, hizmetin örneği olan H. Cavit samimiyetle kendisine bağlılığına, sadece onunla nefes çektiği içindir ki, bu yolda tüm zorluklara katlanıyordu. Ne kadar mümkünse, henüz bir dersaneci olarak da onun hizmetinde durmaktan çekinmiyordu. Nitekim o, “Nahçıvan'da yapılan çalışmalar”dan (Cavit, V: 192)³⁰, konuşurken, genç yaşlarında üstad bir dersaneci gibi, milli düşüncenin, milli bilincin gelişiminde okulun olağanüstü önemini öne çıkararak, onları daha üstün tutuyordu: ‘Qorodskoy’ okullar dışında milli okullar daha başka bir şeydir” (Cavit, V: 192).³¹

H. Cavit milletine filozofcasına bir soruyla yöneliyordu: “Okulda maksat nedir?” (Cavit, V: 192).³² Bu anlamda o, okulun insan hayatının maddi ve manevi dünyasındaki ölçülemez derecede öneminden bahsederek, gösteriyordu ki, maddi ihtiyaçlar-sıkıntılar içerisinde üzülen ekser insanlar için okula gitmekten amaç maddi ihtiyaçların hafif karşılanmasına hizmet edecektir. Böyle ilkokula gelecek çocuklar - “bu okullara gelen çocuklar çoğunlukla fakir, fakir çocukları olur ki, okulu ihmal eder-etmez iş perşinde koşacak, kendisine bir kesbü kar arayacaq, babasına yardım edecek” (Cavit, V: 192).³³

H. Cavit Rusya İmparatorluğu'ndaki eğitim ve maarif sisteminin yaramazlıklarını, yetersizliğini gösteriyordu. O zamanki çar hükümetinin maarif alanındaki şovenist Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma politikaları bir yana dursun, asıl kötü nokta eğitim ocaklarının sadece azlığı değil, aynı zamanda oranın mahiyetindedir. Yani içerik ve manaca gerici mahiyet taşımakta idi. Milletin başına gelen felaketlerin başlıca sebebini okulsuzluk, eğitim ve bilim dışı kalmasında gören H. Cavit, milletin duygu ve heyecanlarını derinden

²⁹ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 270, s. 288.

³⁰ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 192, s. 288.

³¹ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 192, s. 288.

³² Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 192, s. 288.

³³ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 192, s. 288.

duyarak üzülyorduki “Bizde – Rusya’da ilköğretim, orta ve yüksek okulların azlığı bir eksiklik düzenlediği gibi, bu okullarda geçilen tüm bilimler, tüm disiplinler de oldukça yüzeyseldir” (Cavit, V: 234).³⁴

H. Cavit okulun esas görevini hatırlatarak, hatırlatıyordu ki okul millete ilk okuma ve yazma alışkanlıkları aşıladıkça, millet de sırayla kendi kimliklerinden haberdar olacaktır: “Öncelikle okulda amaç yazıp okumaktır ki, ilköğretim okullar bunun içindir ve her milletin bütün efradına vacip bir görevdir” (Cavit, V: 192).³⁵ Sonra da, büyük ustalıklı Avrupa’da, özellikle Almanya gibi gelişmiş ülkede eğitime, özellikle de çocukları kamil insan-vatandaş gibi şekillendiren ilkokula nasıl önem verildiğine ve bunların hükümet yasaları ile belirlendiğine dikkat yöneltiyordu: “Avrupa hükümetleri bunu zorunlu bir kanun şekline koymuşlar. Üç-dört yıl içinde ister kız olsun, ister erkek olsun ilköğretim görmelidir” (Cavit, V: 192).³⁶

Yani böyle ülkelerde ilköğretim okullarda oğlanlarla birlikte kızlar da eğitime sunulmuştur ve bizim yaşadığımız ortamın tam aksine, orada ilkel köy okullarında hatta bilim adamlarına, profesörlere da rastlamak mümkündür. Böyle ortamdaki çocuklar aldığı laik bilimsel bilgi hesabına sonralardan ülkelerinin kamil vatandaşlarına dönüp, yüksek akılla, düşünceyle layığıyla milletin hizmetinde duruyorlar. Rusya ile karşılaştırıldığında eğitim alanında “Almanlarda böyle olmayıpta, bütün-bütüne bunun aksidir” (Cavit, V: 234).³⁷

Çocukların gelecek düşünceli, bilinçli faaliyetlerini haklı olarak eğitimle, okulla bağlayan H. Cavit Nahçıvan’ın örneğinde ilkel tahsildeki yanlışlıkları, yetersizlikleri açıp gösteriyordu. Onun yeterli görmediği bu tür öğretim yöntemi bugünümüzle çok sesleniyor, modern ve günceldir. Yani, böyle öğretim yöntemi sağlıklı zihinsel, düşüncesi olan çocuğun sağlıklı ruhunu kırar, berbat eder ve giderek sakat koyar: Böyle ilkel okullarda günlük düzenlenen “üç ders Rusça, bir ders Türkçe okunursa, o yarım-yanlış Türkçeden hiçbir fayda hâsil olmaz. İki gün içinde tamam unutulur gider. O

³⁴ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 234, s. 288.

³⁵ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s.192, s. 288.

³⁶ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 192, s. 288.

³⁷ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 234, s. 288.

karişik yazılar, o perişan imlalar, o tumturaklı kelimeler ile asla bir şey anlaşılmaz” (Cavit, V: 192).³⁸

H. Cavit'e göre, okuldaki tüm zamanlarda ve tüm mekanlarda sosyal hayatta milli bilincin uyanmasında, manevi ahlaki düşüncenin şekillenmesinde vazgeçilmez bir hizmete sahiptir. Okul insan için düşünce, ilham ve iyilik kaynağı olup, tüm ulusları dünya bilimsel ve kültürleri ile götürüp kavuşturur. Odur ki, H. Cavit'e göre, ilköğretim okullardaki gerekli doğru dürüst eğitim, talim ve terbiye paralel olursa, belalara düşer olmuş milletine, sömürge esaretinde ezilip yok olmaya doğru sürüklendirilen vatanına acı talihinden kurtaracak bir güç verip, onu aydınlık geleceğe çıkartabilecek. Fakat bu insanlığa ve milletimizin, memleketimizin milli-manevi dünyasına aykırı ikna olan Rusya imperiyası milletimizin canlılık ve birlik ruhuna darbeler indirerek, ilköğretim eğitimde Rusçanın üstünlüğünü saklıyordu. H. Cavit'e göre, böyle yabancı dildeki eğitimle millet iflâh bulamazdı. Odur ki, Rus hükümetinin Müslüman-Türk halklarına olan münasebeti ile katılmıyorum. H. Cavit bu konuda milletimizi kınıyordu ki, “Müslümanlar bu hususta da gafil davranmışlardır. Azacık dikkatsizce olmuşlardır” (Cavit, V: 194).³⁹

Bu anlamda doğma milletin uyanmasını, gelişmesini ve yükselişini yine de eğitimle bağlayan H. Cavit bildiriyordu ki, her bir “milletin ilerleme ve yekselişi için o milletin okullarını, daha doğrusu ilköğretim okullarını görmek yeter” (Cavit, V: 194).⁴⁰ Sonradan dünyaya meydan okuyan ülkelerin gelişmesinde temelinde ilköğretimin durduğunu vurgulayan H. Cavit kesin emin şöyle ifade ediyordu ki, “Avrupa'ya meydan okuyan Almanya'nın, ihtiyar Rusiyayı heyecana düşüren Japonya'nın tüm bu yükselişi – ciddiyetleri hep ilköğretim okullar sayesinde” (Cavit, V: 194).⁴¹

Milletimizin milli-manevi dünyasını ona yeniden hatırlatacak ve zengin manevi-ahlaki servetlerini yaşatıp geliştirecek böyle okulların açılışı, gittikçe çoğalabilir düşüncesiydi H. Cavit'i sevindirmeye bilmezdi. “Kafkaziyanın

³⁸ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 192, s. 288.

³⁹ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 194, s. 288.

⁴⁰ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 194, s. 288.

⁴¹ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 194, s. 288.

bundan yedi, sekiz yıl önceki” haline bakınca, “Allah’a şükür, bu son zamanlarda ötede beride beş-üç okula tesadüf etmek mümkündür ki, bu da şayani-tebrik bir durumdur” (Cavit, V: 195)⁴², - diyen H. Cavit “üzülecek bir nokta” gibi, ana dilimizin yerine hükümetin “Rusça” öğretim götürmesini kötü bir şey olarak görüyordu. Çünkü Rus diline yabancı olan Müslüman-Türk yavrusu o dilde duyduklarını çok çabuk unutacak. “Çocuk okuldan çıktığı gibi o sivil menus kelimeler de zavallının başından çıkı veriyor” (Cavit, V: 192).⁴³ Oysa, her gün Türkçe, yani ana dilinde dersler tercih ederse, milletin yavruları okulda öğrendiklerinin hesabına gelecekte bir iş sahibi ola bileceklerdi: “Her gün üç ders Türkçe, bir ders Rusça olursa bir iş sahibi, ticaret ve sanatta gereken işlerin beş-üç kelime yazıp söylemek ile yoluna koyabilir” (Cavit, V: 193).⁴⁴ Hüseyin Cavit sadece Azerbaycan Türkleri için yazmıyordu, tüm Türk dünyası için yazıyordu. Cavit için Türklük bir bütün idi, tam oldu (Ömərov, 2012).⁴⁵

İlköğretim okullarda eğitimin ana dilinde verilmesini önemli şart sayan H. Cavit “Müslümanları bu hususta gaflet”e düşmemeye sesliyordu. Komşulukta yaşayan halkları örnek göstererek hem dini, hem de ana dilinde laik eğitimin ikilikte her ikisinin bir arada öğrenildiğini gösteriyordu. Okullarda “Müslümanların sadece şeriat mollası var. Lisan hocasından yoksunlar” (Cavit, V: 194).⁴⁶ Yani, ana dilli ilköğretim okullarımızda milletimizin yavrularına ana dilinde ders verecek Türk-Azerbaycanlı öğretmenler olmadığından, az miktarda yapılan dil derslerini başka milletin temsilcileri berbat ve gülünç “kurallarla öğretiyorlardı”. Oysa “bir milletin lisanı, mevcutluğunun en parlak bürhanıdır” (Cavit, V: 194)⁴⁷, - düşüncesinden konuşan H. Cavit, milletini imparatorluk hükümetinin menfur niyetlerinden haberdar ediyordu. Onun soy kökümüzü, tarihimizi unutturmaya yönelik amaçlarını ifşa ediyordu. Okullarda çocuklarımızın da bunlardan habersiz saklanmalarını milletimizin geleceği için gerçek bir tehlike olarak görüyordu: “Onun içindir ki, birçok öğrencileri az bir zamanda kendilerini unutupyorlar.

⁴² Hüseyin Cavit. *Eserleri. Beş cilt. C V*, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 195, s. 288.

⁴³ Hüseyin Cavit. *Eserleri. Beş cilt. C V*, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 192, s. 288.

⁴⁴ Hüseyin Cavit. *Eserleri. Beş cilt. C V*, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 193, s. 288.

⁴⁵ Vahid Ömərov. *Hüseyin Cavit ve ulusal fikir. Türkcülük azərbaycançılığın vahdeti*

Bakü, “Ses” gazetesi, 19 Haziran 2012.

⁴⁶ Hüseyin Cavit. *Eserleri. Beş cilt. C V*, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 194, s. 288.

⁴⁷ Hüseyin Cavit. *Eserleri. Beş cilt. C V*, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 184, s. 288.

Kendilerini, sözlərini bilmiyorlar. Tarihlerinden, köklerinden habersiz kalıyorlar” (Cavit, V: 194).⁴⁸

H. Cavit bu makalelerinde kendi diliyle tutumunu açıqça təmsil etmiş; halkına, millətinə başvurusunda onun və mülkətinin gelecekte hangi aşılmaz, keçilməz təhlükələrlə qarşılaşabileceklərini iləri görüşlülükle bildirməkdən yorulmamışdır. Bununla da o, millətini silkeleyip uyandırmak, anlatmaq, onu ayağa kaldırmak istiyordu ki; o, düşüdüğü gəfletin, cəhaletin hesabına asılılığında kaldığı imparatorluk esaretindən kurtulmaq üçün okusun, öğrənsin, kendisini tanısin və dilinə, vətəninə sahib çıksın: “Bu da bir millət üçün pek böyük gəflet, pek böyük tədenni. Dilsiz bir millət yaşamaz, çəbuq çöker” (Vc. 194).⁴⁹ Yəni bugünümüzün gözüylə bəkiləndə, H. Cavit’in ana dilini millətin düşüncə və əməl topluluğunun başlıca güvəncəsi gəbi görməsi onu düşüncələrımızdən daha ne kədar yücelərdə durmuş olduğuna kəsin bir delildir.

H. Cavit’in sanatında eğitim, okul, məarif sorunu kəskin şəkildə ortaya konmuşdur. Bu sorun H. Cavit yaradıcılığının XX. yüzylın başlangıcındaki dönəmində özəl şəkildə kendini parlak göstəriyor. H. Cavit dehası millətinin düşüdüğü acınacaq esareti kəbul edemədiği üçün onun önündə aşılmaz bir sınır çəkən güçlərin ne kədar korkunç olduğunu açıq gözle görüyordu. Bu yüzden o, halkının və vətəninin çıxarlarını təmsil edərək, öncəliklə böylə gərçək, çirkin bir ələmin cəhaletin, mövhumatın gücü ilə daha da kuvvətləndirildiyini bildiriyordu. Odur ki, o, haklı olaraq millətinin məvcut olduğuy, yaşadığı ələmi sarən çirəkəbin içərisindən onu koparıp üretiləbilecek, onun əsil saflığını, vicdan təmizliyini bir daha yənidən ona çevirip vərətiləbilecek bir güç olaraq okulu, məarifi alıyordu. Çünkü böylə korkunç, dev imparatorluk esaretində kəlan, onun gəzabına uğrayan millətinin bu məkənda yerində durup, imha olabilməkdən kurtuluşu yolu sadəcə məariflənməkdə idi. Məariflənmək milləti imparatorluğun kuluna çevrilməkdən və yok olmaqdan kurtaracaq yəganə başlıca hədəf olmalıydı. O, məarifi millətə gətirəcəği kutsal duyğuları, özəllikləri bildiyi üçün onun millətin bu zülümlərdən kurtuluşu yolunda nəsil vərimli ortam yaratacağına inanıyordu.

⁴⁸ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 194, s. 288.

⁴⁹ Hüseyn Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 194, s. 288.

H. Cavit yaratıcılığında maarifin, okulun milletin hayatını, milli düşüncesini nasıl değişebilir olabileceğine inandığı için insanın özgür tefekkürünün oluşmasını da başlangıçta okula bağlıyordu. Okul milletin tüm kusurlarını ona anlatacak, onun karanlık yollarını kendi nuru ile tamamen aydınlatacaktı ve onu sosyal hayatın tüm alanlarında yaşanan olaylardan haberdar edecekti. Ulusal bilinci geliştirecek böyle ilkel okullarda eğitim ve tüm derslerinde öğretimi sadece doğma ana dilinde geçirilmeli idi. Bu şekilde okuldaki çocuklar geçirilen ayrı ayrı fenlerden ancak “birazcık yüzeysel bilgi” edebilirlerdi. Çünkü “üç yıl sadece ana diline kalmış oluyor ki, bir yıl ancak alfabe ile uğraşılır ... sonra hesap, coğrafya, tarih, açık olmak kaydıyla şair fünundan da birazcık yüzeysel bilgi elde edilmiş olur” (Cavit, V: 193).⁵⁰

O zamanki Azerbaycan’ın Rusya esaretindeki toplum hayatını bütün dolgunluğu ile aydınlatan H. Cavit dönemin acı gerçeklerini tam gerçekliği ile gösteriyor. Bir tarihi gerçeği de ortaya koyuyor ki, böyle memlekette – dev bir imperiyada sömürge niyetlerini gizlediklerini bulunduran Rus hükümeti milletin bir daha ihya ola bilmemesi için onun konumunda duracak öğretmenlerin yetişmesi için de her türlü engeller ve zarar geri kalmıyordu. Bu nedenle “alfabe dersi vermek emrine” layık olan öğretmenlerin kıtlığı açıkça görünmekte idi. Çünkü öyle öğretmenler talep ediliyordu ki, en azından onlar “bilimsel terbiyeye ve lisana hiç olmazsa yüzeysel bir şekilde vâkıf olmuş olsun. Yoksa papağan gibi taklidi ve gevşek bir program takip etmek iyi bir netice vermez” (Cavit, V: 193).⁵¹

Öğretmenlerin azlığı yokluğa denk tutulsa da, diğer bela dersliklerin yokluğu idi. Doğru, H. Cavit burada “Vatan dili” ve “Besireti-etfal” gibi kitaplarının adını çekse de, ders kitaplarının, ders malzemelerinin yokluğu veya azlığını daha büyük bir bela olarak kabul etmekte de yine haklı görünüyordu. Öğretmenlerin, öğretmenlik mesleğinde çalışmak isteyenlerin ise “mutlaka on bir yıl çalışıp darülmüellimin (seminer) ikmal etme”sini (Cavit, V: 193)⁵² önemli şart sayıyordu. Kendisi de bu öğretmenler Rusça okusalar da, doğma milletimizin ana dilini gerekli olarak bilmeli idi ki, fenlerin ana dilimizde tedrisini yeterince yerine yetire bilsinler.

⁵⁰ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 193, s. 288.

⁵¹ Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 193, s. 288.

⁵² Hüseyin Cavit. Eserleri. Beş cilt. C V, “Lider yayıncılık”, 2005, s. 193, s. 288.

Sonuç olarak bu kanaate varabiliriz: Hüseyin Cavit bir şair gibi orjinal, benzersizdir (Qarayev, I: 8).⁵³ Yirminci yüzyılın başlarında Azerbaycan felsefi ve toplumsal fikir tarihinin görkemli şahsiyetlerinden biri olarak, H. Cavit Nahçıvan'ın örneğinde, genel olarak ise, istisnasız olarak, tüm Türk-Müslüman dünyasının çağdaşı olarak, halkının, milletinin imparatorluk esaretinden, zalimlerin zulümlerinden tek kurtuluşu için eğitimi, okulu, maarifi, bilimi temel şart olarak kabul etmekte çok haklıydı. Hüseyin Cavit'in eserlerinde yürütülen fikirler “ulusal olduğu kadar evrensel bir anlam ve maliyyet arz” (Hüseynov, 2005: 03)⁵⁴ ediyor. Çünkü sadece maariflenmek yolu ile milletin milli kimlik, milli düşüncesi uyanacak, onun amacı ortaya konulacak, milli-manevi birliği formalaşacaktı. Böylece, millet varlığını anlayacak ve ayağa kalkarak elden gitmiş, kayıp toprağına, memleketine ve özgürlüğüne sahip çıkmaya başlayacaktır. İşte bu yolda da okul, maarif milleti bu kutsal amaç uğruna ölüm kalım mücadelesine hazırlayacak ve onun galibiyetle sonuçlanmasını şartlandırarak. Bu yönden baktıkta, yirminci yüzyılın başlarında objektif olarak devrin milletimizin önünde meydana koyduğu uyanmak talebine karşılık olarak, H. Cavit de öznel olarak, kendi düşüncelerinde, isteklerinde esaslandırıyordu ki milletin, toplumun tüm nakışlıklardan, rezaletlerden kurtuluşu ve özgürlüğü yolunda maarif seli, maarifin gür ışığı oldukça karşısı alınmazdır. O, kesinlikle bildiriyordu ki, sadece eğitim, okul, maarif Türk-Müslüman dünyasını yakında başka milletlerin esaretinden kurtarabilecek tek kurtarıcı araçtır. Bu anlamda H. Cavit'in milletin milli düşüncesinin, ulusal kendini anlamak gelişiminde eğitimin, okulun, maarifin ve bilimin rolüne dair ileri sürdüğü manevi-ahlaki fikirler bugünümüz için de güncelliğini koruyup barındırmaktadır.

⁵³ Yaşar Karayev. Hüseyin Cavitin yaratıcılığı-Hüseyin Cavit. Əsərləri. Beş cildə. I cilt. s. 8.

⁵⁴ Tural Hüseynov. Hüseyin Cavit Azerbaycan göç edebiyatşünaslığında Filoloji doktoru ... tezin özeti. – Bakü, 2005.

Kaynakça

1. Abbasova Elmira. Hüseyin Cavitin sanatsal-estetik görüşleri- “Çevre. Felsefe. Kültür. Bilimsel makaleler koleksiyonu. Nasa. Bakü, “İlim”, 2001, sürüm sayf.66-69
2. Abbasova Elmira. Mehmet Akif Ersoy-Hüseyin Cavit şiirsel dünyasının milli ruhu ve İslami duyguları- “Türk dünyasını ışıklandıranlardan: Mehmet Akif Ersoy, Hüseyin Cavit”. Uluslararası konferansın malzemeleri Kafkas Üniversitesi. 16-18 Mayıs 2013. Bakü. Azerbaycan. 539 sayf. (S: 91-96)
3. Cavit Hüseyin. Eserleri. Beş cilt. I cild, Bakü, “Bilim”, 2007. 300 sayf.
4. Cavit Hüseyin. Eserleri. Beş cilt. I cild, Bakü, “Bilim”, 2007. 288 sayf.
5. Ebilov Azer. Hüseyin Cavit yarattıkları edebi-felsefi kaynakları-Filoloji bilimleri üzre felsefe doktoru ... tezin özeti-Bakü, 2010 (s. 21).
6. Alioğlu Mesut. Özleyen insanlar. II cilt. Bakü, Eğitim, 2009 285 sayf.
7. Esedullayeva Nurane. Hüseyin Cavitin “Azer” şiiri. Filoloji bilimleri üzre felsefe doktoru ... tezin özeti. Bakü, 2011.
8. Hüseyinov Tural. Hüseyin Cavit Azerbaycan göç edebiyatçılığında-Filoloji Bilimleri nam ... tezin özeti. -Bakü, 2005 sayf 3.
9. İmanov Hamit. Felsefenin temel. Bakü, Turan evi, 2007, (s.156) 345 sayf.
10. Osmanlı Veli. Azerbaycan romantizmi. I cild. Bakı “Bilim”, 2010, 464 sayf.
11. Karayev Yaşar. Hüseyin Cavitin yaratıcılığı-Hüseyin Cavit. eserleri. Beş cilt. I cild. (sayf. 7-24) sayf. 8.
12. Türkekul Mustafa Hakkı. Azerbaycan Türk şairi Hüseyin Cavit. Bakü, 2002, sayf. 53.
13. Ömerov Vahid. Hüseyin Cavit ve ulusal fikir. Türkçülük azerbaycançılığın vahdeti Bakı, “Ses” gazetesi, 19 Haziran 2012.

1917-1921 YILLARINDA TÜRKİYE'NİN NAHÇIVAN POLİTİKASI

Elman CEFERLİ*

Özet

1917-1921 yıllarında Nahçıvan'a Ermeni saldırıları bölgenin Türk toprağı olarak varlığını sürdürmesine büyük tehlike oluşturmuştu. 1918 yılının Mayıs ayında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Nahçıvan'a gerçek bir destek sağlayamaması sonucu önce İngilizler, daha sonra ABD Nahçıvan'da kendi valiliklerini kurarak daha sonra bölgeyi Ermeni işgaline verme planları yapıyorlardı. Hatta 1919 yılının Mayıs ayında Ermeniler İngilizlerin desteğı ile Nahçıvan'ı işgal ederek iki ay bölgede kalabildiler. 1917 yılında kurulan Sovyet Rusyası 1920 yılının Nisan ayında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne son verdi. Bundan sonra Nahçıvan meselesinde Ermeni yanlı politika yürüten Sovyet Rusyası'nın devlet kurumları Nahçıvan'ı Ermeni toprağı olarak kabul ettiklerini belirttiler. Lakin Nahçıvan halkının Türkiye'ye olan itibarı ve Türkiye'nin Nahçıvan'a siyasi ve ordu desteğı, Nahçıvan'la Türkiye'nin beraber mücadelesi İngiltere, ABD ve Sovyet Rusyası gibi büyük devletlerin bölgenin işgali ile ilgili tüm planlarını bozdu. Sovyet Azerbaycanı'nın Adliye Bakanı Behbud Ağa Şahtatinski bir tek Türkiye'nin bölgede varlığı ile Nahçıvan'ın Ermeni işgalinden kurtulabileceğı gerçeğini bildiğı için Nahçıvanlıların gücünü ve kendi desteğini buna göre kullandı. 1917-1921 yıllarında bölgede Türkiye'nin varlığı, Azerbaycan'ın yanında yer alması ve Nahçıvan konusunda politikası 1921 yılının Mart ayında Moskova, Ekim ayında ise Kars antlaşmalarının imzalanmasıyla sonuçlandı. 1924 yılı Şubatının 9'unda Azerbaycan'a bağı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti kuruldu. Böylece, Türkiye'nin Nahçıvan politikası bölgenin Azerbaycan'a bağı arazi olarak varlığını sürdürmesini sağladı.

* Doç.Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Sosyal Yönetim ve Hukuk Fakültesi, ecaferli@mail.ru

TURKEY'S POLICY OF NAKHCHIVAN DURING 1917-1921

Abstract

Armenian attacks created serious threat to Nakhchivan which belonged to Turkish territory of region during 1917-1921. As a result of not being able to prevent real support to Nakhchivan by Azerbaijan Democratic Republic which was established in 1918, May, England and United State were planning to create base for Armenian occupation of the region by setting up their governorship in Nakhchivan. Even Armenians occupied Nakhchivan with the support of England and could stay 2 months in the region in 1919, May. Soviet Union which was established in 1917, terminated Azerbaijan Democratic Republic in 1920, April. Then State agencies of Soviet Union pointed out Nakhchivan as a territory of Armenia, which was conducting Armenian sided policy on Nakhchivan issue. But confidence of Nakhchivan community in Turkey and political and military support of Turkey to Nakhchivan, joint struggle of Turkey with Nakhchivan annihilated all plans to occupation of region by the giant countries as US, Soviet Union and England.

Behbud aga Shakhtakhtinsky, the Minister of Justice of Azerbaijan within the Soviet Union used the power of people of Nakhchivan and his own efforts towards the solution of occupation of Nakhchivan from Armenian armed forces because he knew the truth that Turkey is only available in the region. Existence of Turkey, being on Azerbaijan side and Nakhchivan politic issue in the region of Turkey during 1917-1921 resulted in signing of Moscow Treaty in 1921, March and Kars Treaty in 1921, October.

Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan was established on February 9 of 1924. Thereby, Nakhchivan policy of Turkey provided to maintain the region to be territory of Azerbaijan.

Birinci Dünya Savaşı döneminde ve savaş sonrası yıllarda Güney Kafkasya'da yeni bir sosyal-siyasi ve askeri durum oluştu. Savaşta Rusya'ya Türkiye'ye karşı askeri operasyonlarda kendi silahlı desteleri ve provokatif eylemleri ile mümkün olan tüm yardımı eden Ermeniler Doğu Anadolu'da Türk nüfusun soykırımını yaptılar. 1917 yılında Rusya'da öncelikle çarizm devrildi, sonra sosyalist devrimi yaşandı ve neticede 1918 yılının Mart ayında Sovyet Rusyası Birinci Dünya Savaşı'nı terk etti.

Rusya'da 1917 yılının Şubatında gerçekleşen burjuva devriminden sonra imparatorluğu yöneten geçici hükümet Güney Kafkasya'da yönetim organı olarak Devlet Duması yerel üyelerinden oluşan Özel Güney Kafkasya Komitesi (ÖGKK) oluşturmuştu. Kadet V.Harlamov'un başkanlığındaki komiteye Gürcü menşeviki A.Çenkeli, sosyal-federalist K.Abaşidze, Azerbaycanlı bağımsız M.Y.Ceferov ve Ermeni kadeti M.Papacanov dahildi. Ermeniler ÖGKK tarafından kazalara Ermeni müvekkil atanmasına çalışıyorlardı. Geçici hükümetin Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazalarına biri Azerbaycanlı, diğeri Ermeni olmak üzere iki komiser ataması kazalarda ikili hakimiyetin oluşmasına neden oldu.¹

Şubat devriminden sonra Nahçıvan, Culfa ve Ordubad şehirlerinde nüfusun milli terkiğine uygun temsil edildiği "karışık milli komiteler" oluşturulmuştu. Milli komiteler milli hareketin önünde duran görevleri belirleyen şartlar hazırlamakla birlikte, şehir dumaları ve diğer kuruluşlarla birlikte Nahçıvan bölgesinde yerel yönetimlerin güçlenmesine de yardım ediyorlardı. Milli komitelerin silahlı kuvvetleri de yaratılıyordu.

1917 Ekim Darbesi'ne biraz kalmış Lenin Osmanlı topraklarının işgali için sürdürülen savaşa karşı "gerek Ermenistan'dan (Doğu Anadolu – E.C.), gerekse de Türk topraklarından geri çekilmek" fikrini savunuyordu. Bu propagandanın devamı olarak, 20 Kasım 1917'de Lenin'in imzası ile yayınlanan "Rusya'nın ve Doğu'nun tüm Müslüman emekseverlerine" isimli başvuruda "Türkiye'nin parçalanmasına ve Ermenistan'ın (Doğu Anadolu'nun – E.C.) onun elinden alınmasına ilişkin anlaşmanın iptal edildiği" belirtiliyordu. Bolşevik hükümetinin milli meselelere üzere halk komiseri (bakanı) olan İ.Stalin'in 31 Aralık 1917'de yaydığı "Türkiye Ermenistanı" hakkındaki bildiriye Batı devletlerinin Doğu Anadolu'da gerçekleştirdikleri siyasi oyunlardan ve bu

¹ NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 63, v. 15-147.

oyunlarda Ermenilerin nasıl kullanıldığından bahsediliyordu.² Hatta çarizmin 1877-1878 Savaşı sırasında işgal ettiği tüm Osmanlı toprakları 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Anlaşması gereği Türkiye'ye iade ediliyordu. Fakat bu, Lenin'in tarihi adaleti sağlamak girişimi ile ilgili değildi. O, iyi anlıyordu ki, yeni siyasi-ekonomik düzene geçmekte olan Rusya için savaş sürdürmek, dağılmaya mahkum olmaktı.

Çarizmin Ermeni politikası Sovyet Rusyası tarafından da devam ettirildi. Lenin'in Güney Kafkasya'da izlediği milli politika Rusya için "Ermeni meselesi"nin güncel olarak kaldığını gösteriyordu. 16 Aralık 1917'de terörist S.Şaumyan'ın Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Halk Komiserleri Şurası tarafından Kafkas işleri üzere geçici olağanüstü komiser atanması Bolşeviklerin milli meselede izlediği politikanın mahiyetini ortaya çıkardı. Şaumyan 1917 yılı Şubat burjuva devriminden sonra Bakü Sovyetine Başkan seçilmişti. O, Bakü'de 1918 yılının Mart katliamları sırasında yaşı 16 olan oğlu Sureni Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Bakü Komitesi yanında savaş drujinası makineli tüfek takımına başkan atamış, onu kanlı cinayetlerin etkin icracısına çevirmişti.

Rusya ile Türkiye arasında 5 Aralık 1917'de imzalanmış Erzincan Antlaşması'na göre Birinci Dünya Savaşı'nı terk etmiş Rus ordusunun silahlarının Ermenilere verilmesi Azerbaycan Türklerinin durumunu daha da ağırlaştırdı. Bu, Ermenilerin bölgede askeri üstünlüğünü sağlayan ve Ermeni askeri birliklerinin Azerbaycan'ın tüm bölgelerine, özellikle Nahçıvan'a büyük ölçekli saldırıları için belirleyici faktör oldu. Güney Kafkasya'da Ermeniler ve Gürcüler silahlandırıldıkları halde, çoğunluğu oluşturan Azerbaycan Türklerine silah verilmedi.³ Böylece, Ermeniler Azerbaycan Türklerine karşı soykırımın yeni aşamasına başlamak için gerekli askeri kaynak elde etti.

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile eş zamanlı Batı Azerbaycan'da – eski Erivan guberniyasının arazisinde işgalci Taşnak rejimi kuruldu. Taşnaklar bu devleti Güney Kafkasya'da Ermeni devletinin kurulmasında meraklı olan yabancı devletlerin,

² Ermeni Araştırmaları. 1. Türkiye Kongresi Bildirileri. I cilt. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. Ankara, 2003, s. 131.

³ Hasanov C. Azerbaycan beynelhalk münasebetler sisteminde (1918-1920). Bakü: Azernesr, 1993, s. 39.

özellikle İngiltere ve Rusya'nın hakim dairelerinin desteğiyle kurdular. 30 aylık (Mayıs 1918-Kasım 1920) işgalci Taşnak rejimi döneminde bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerinin yüzde 60'ı öldürüldü. Taşnaklar Gürcistan'dan Borçalı ve Ahalkelek'in, Azerbaycan'dan ise Karabağ, Nahçıvan ve Gence eyaletinin bir kısmının (Zengezur'u – E.C.) kendilerine verilmesini talep ediyorlardı.

Rusya, ABD, İngiltere ve Fransa'dan farklı olarak, Türkiye bu dönemde Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ın çıkarlarına uygun politika izleyerek Nahçıvan'ın tarihin tüm zamanlarında olduğu gibi Azerbaycan'a bağlı toprak olarak varlığını sürdürmesinde önemli bir rol oynadı. Bu açıdan Türkiye'nin Nahçıvan topraklarının Ermeni tecavüzünden korunmasındaki etkinliğini askeri, siyasi ve diplomatik olmak üzere üç yöne ayırabiliriz.

Askeri yön; Nahçıvan'a Türk ordu birliklerinin gönderilmesi, kendi askerleri ve onların aracılığıyla yerel gönüllü savunma birliklerinin güçlendirilmesine ve silahlandırılmasına gösterdiği destek Nahçıvan'ın Ermeni işgalinden savunmasında kendini gösteriyordu. Siyasi yön; Nahçıvan'da güçlü yerel siyasi yönetimin oluşturulması, özellikle Araz Türk Cumhuriyeti'nin teşkilinde kendini gösterecekti, Türkiye'nin aktif diplomatik yardım politikası 1921 yılında imzalanan Moskova ve Kars anlaşmaları ile Nahçıvan'a Azerbaycan'ın sınırları içinde özerk cumhuriyet statüsünün verilmesiyle sonuçlandı.

1918 yılının ortalarında Birinci Dünya Savaşı'nda durumu kötüleşen Türkiye, Güney Kafkasya'da konumunu ve etkinliğini güçlendirmeye çalışıyordu. 4 Haziran 1918'de Türkiye'nin Batum'da Azerbaycan Cumhuriyeti ile imzaladığı dostluk anlaşmasının 4. maddesi Azerbaycan'a siyasi-askeri yardım yapılmasını öngörüyordu. Batum toplantısında Türkiye'nin teklif ettiği "Osmanlı İmparatorluğu ile Transkafkasya Konfederasyon Cumhuriyeti Arasında Barış ve Dostluk Sözleşmesi" hükümlerine göre, Rusya ile 1829 yılında Edirne sulhünden önceki sınırlar restore edilmeli, Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye 1 milyon 250 bin nüfusun yaşadığı 38 bin km² arazi verilmeliydi.⁴ Azerbaycan'la imzalanan sözleşmenin 2. maddesi ile Şerur-Dereleyez kazasının Şerur bölgesi ve Ordubad dışında Nahçıvan kazası Türkiye'ye geçiyordu.

⁴ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi. II cilt. Bakü, 1978, s. 42.

Ayrıca Gümrü-Culfa Demiryolu da tamamen Türk hükümetinin kontrolüne veriliyordu.⁵

Türk askerleri Nahçıvan'a ilk kez 1918 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Kâzım Karabekir Paşa'nın emriyle geldiler. Daşnaklarla savaşta kararlılık göstermemesi ilk zamanlar Türk askerlerle Nahçıvan Müslüman Milli Komitesi arasında ilişkilerin soğumasına neden olmuştu. Çünkü Nahçıvan'a dahil olan gibi Türkler ilk siyasi önlem olarak Müslüman Milli Komitesi'ni ve gönüllü bölümleri tasfiye etmişti. Halil Bey Nahçıvan'ın general-valisi atanmıştı. Fakat bu durum çok uzun sürmemiş, kısa süre sonra Müslüman Milli Komitesi'nin ve onun silahlı birliklerinin faaliyetleri restorasyon edilmişti.⁶

1918 yılının Mayıs-Haziran aylarında Ermenilerin Nahçıvan nüfusuna karşı işlediği soykırımın boyutları Antranik'in bölgeye saldırısı ile genişledi. Fakat 5 Ağustos 1918'de Türkiye'nin I. Kafkas Ordusu'nun gelişiyle durum kısmen normale döndü. İki gün sonra ordu komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın gelişi Ermeni saldırılarının önlenmesi ile sonuçlandı. Eylül'de bölgede referandum gerçekleştirildi ve sonuçta Nahçıvan kazası Kars kasabasının bünyesinde Batum vilayetinin bir parçası olarak Türkiye'ye birleştirildi. Bu, Nahçıvan'ın ve referandumun kapsadığı tüm bölgelerin güvenliğinin sağlanması zaruretinden doğan bir adım idi. Çünkü Kâzım Karabekir Paşa Nahçıvan'ın gelecek kaderinin bağımsız bir cumhuriyet olarak daha iyi olacağı fikrini ileri sürmüş ve bu fikir Mustafa Kemal Paşa tarafından beğenilmişti. 14 Eylül 1918'de 23 kazada birleşen 100 nahiye Batum vilayeti adı altında Osmanlı Devleti'nin arazilerine dahil edildi. Fakat Ekim ayında Nahçıvan'a kaza reisi tayin edilen Halis Turgut Bey burada ancak bir ay – Osmanlı ordusu Güney Kafkasya'yı terk edinceye kadar kalabildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı ordusu 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Sözleşmesi'nin 11 ve 15. maddelerine göre Azerbaycan'ı ve tüm Kafkasya'yı terk ederek savaş öncesi sınırlara dönmek zorunda kaldı. 1 Kasım'da kendi karargâhı ile Nahçıvan'dan Kars'a yola düşen Kâzım Karabekir Paşa anlaşmanın bölgede yaratacağı duruma üzülerken böyle söylemişti: "Kırk yıllık esaretten altı ay önce kurtulan ve Ermeni mezaliminden ağır yaralar alan ... Türk-Müslüman nüfusunun yaşadığı

⁵ Gafarov V. Batum konferansı ve Azerbaycan. "Tarih ve onun problemleri" dergisi. № 1-2. Bakü, 2009, s. 85.

⁶ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 17.

bu bölgelerden biz 1914 yılının hudutlarına çekilince yeniden Ermeni zulmüne maruz kalacaktır. Buna çareler düşünüp, önlemler almalıyız...”⁷

31 Ekim 1918’de Kâzım Karabekir Paşa’nın komutanlık ettiği I. Kafkas Ordusu tasfiye edildi. Osmanlı ordusunun Azerbaycan topraklarını terk etmesi bölge için yeni felaketlere yol açacaktı. Ordubad Milli Komitesi Başkanı Mir Hidayet Seyidzade, Erivan guberniyası Müslümanları adına Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Konseyi Başkanı F.Hoyski’ye 22 Aralık 1918 tarihli bildirisinde yazıyordu: “Antranik’ten sonra bize Türkler geldiler ve üç ay kadar kazada herkes sakin yaşadı. Türkler Kafkasya’dan gittikten sonra bizim durumumuz eskisinden daha da kötü oldu...” Nahçıvan Milli Komitesi Başkanı Cefergulu han da Osmanlı ordusunun bölgeyi terk etmesinin kanlı sayfaların tekrarlanması ile sonuçlandığını belirtmişti.⁸ Türk ordusunun komutanı Nuri Paşa’nın Kasım ayının 3’ünde verdiği, fakat Nahçıvan’a 20 Aralık’ta ulaşan emri üzerine Halil Bey üsteğmen Halil İbrahim Efendi’yi kendi yerine tayin ederek 5 Ocak 1919’ta Nahçıvan’ı terketti.

Osmanlı ordusunun Nahçıvan’ı terk etmesinden memnun olan Ermeniler bölgeyi kendi toprakları gibi görmeye başladı. Hatta Taşnak hükümetinin İçişleri Bakanı Njde 27 Kasım 1918’de G.Ter-Arutyunyans adlı bir askeri Nahçıvan’a kaza komiseri atamıştı.⁹ Fakat Osmanlı askeri yönetimi bölgeyi resmen terk etmek zorunda olsa da, IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa terhis edilen askerlerden kalan silahları yerli halka dağıtarak, yerel hükümetlerin organizasyonu işini gerçekleştirdiler. 29 Ekim 1918’de Ahıska Hükümeti, 5 Kasım’da Araz Türk Cumhuriyeti ve Kars İslam Şurası kuruldu. Sonradan, 18-19 Ocak 1919’da Kars Milli Konseyi Güney-Batı Kafkas Cumhuriyeti’ne dönüştü, onun faaliyetine ise 30 Nisan 1919’da İngilizler son verdi.¹⁰¹

Türkiye Nahçıvan’da Taşnakların saldırısına devam getirebilecek daha güçlü ve istikrarlı yerel yönetimin oluşturulmasında meraklıydı. Nahçıvan’da oluşturulan Araz Türk Cumhuriyeti Eçmiedzin ilçesinin bir bölümünü, Serdarabad, Uluhanlı, Gemerli, Vedi, Şerur, Nahçıvan, Ordubad, Mehri ve Sürmeli

⁷ Seferli F. Kâzım Karabekir Paşa ve Nahçıvanın Ermeni tecavüzünden müdafaası. “Nahçıvan” dergisi, 2001, № 5, s. 76.

⁸ АРПІІССА, ф. 277, сіу. 2, іш 57, v. 2.

⁹ NMRDA. f. 314, сіу. 5, іш 11, v. 1-3.

¹⁰ Ermeni Araştırmaları. 1. Türkiye Kongresi Bildirileri. I cilt. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. Ankara, 2003, s. 404-405.

bölgelerini kapsıyordu. Yüzölçümü 8696 bin km², nüfusu bir milyon civarında olan bu devletin başkenti Nahçıvan şehri idi. Kâzım Karabekir Paşa'nın tavsiyesi ile oluşturulan ve Mustafa Kemal Paşa tarafından desteklenen Araz Türk Cumhuriyeti 4 Ocak 1919'da ilk hükümet beyannamesinde ilan etmişti ki, Nahçıvan kendisini her zaman Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul etmiştir ve Ermeni askeri saldırısına karşı Azerbaycan'dan yardım bekliyordu. Bu amaçla Bakü'ye gönderilen askeri bölüm başkanı Behram Han Nahçıvanski Nahçıvanı Güney-Batı Azerbaycan adı ile Azerbaycan Cumhuriyeti'ne birleştirmek teklifini ileri sürmüştü; mali yardım, subayların gönderilmesini vb. rica etmişti.¹¹

Araz Türk Cumhuriyeti kendi iktidar yapılarını düzenlemişti. Onun parlamentosu bölgedeki Müslüman Milli Komitelerinin üyelerinden oluşmaktaydı. Fakat bölgedeki karmaşık sosyal-siyasi ve askeri durumda parlamento çalışmalarını genişletebilmese de, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu ile ilişkiler kurabilmiş, Azerbaycan Parlamentosu'nun 7 Aralık 1918'deki açılış töreninde Araz Türk Cumhuriyeti resmî temsilcisi Paşa Aliyev de yer almıştı.¹² "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun Tesisi Hakkında Kanun"la Azerbaycan Parlamentosu'na Nahçıvan, Şerur ve Ordubad'ın her birinden bir üye olmak üzere üç üyenin seçilmesi öngörülmüştü.¹³

Araz Türk Cumhuriyeti hükümeti başkandan ve 6 üyeden oluşturulmuştu. Bakanlar Konseyi'ne Nahçıvanlı Emir Bey Ekberzade başkanlık ediyordu. Hükümetin terkibine ise İbrahim bey Cihangiroğlu – Savunma Bakanı; Genber Ali (Genberali) bey Beneniyarlı – Maliye Bakanı; Bağır bey Rzazade – İdari Arazi İşlerinden Sorumlu Bakan; Hasan ağa Şefizade – Dışişleri Bakanı; Mehmet Beyzade – Adalet Bakanı; Mirzehüseyn Mirze Hesen-zade ve Lütfi Hoca Ekid Efendi – Şeyhülislam dahildi. General Ali Eşref bey hükümete onursal üye ve aşiret reisi olarak dahil edilmişti. Osmanlı Devleti'nin Araz Türk Cumhuriyeti hükümeti yanındaki daimi askeri danışmanı Halil Bey, Kalbalı Han, Cefergulu Han, Abbasgulu Han ve başkaları da hükümetin faaliyetlerine yakından yardım ediyorlardı.

¹¹ Hüseyinzade L. Aras şahittir ki. Türk ordu generali Kâzım Karabekir Paşa Nahçıvanda (1918-1920 yılları). Bakü: Nurlan Yayınevi, 2001, s. 46-47.

¹² Hacıyev A. Kars ve Araz Türk Respublikalarının tarihinden. Bakü: Azernesr, 1994, s. 50.

¹³ Nahçıvan Ansiklopedisi. Cilt 1. Nahçıvan, 2005, s. 32.

Araz Türk Cumhuriyeti hükümetinin önündeki en mühim görev bölgenin güvenliğini ve toprak bütünlüğünü korumak idi. Tesadüf değil ki, hükümet ilk icralarından birinde ordu bölümlerinin düzenlenmesi, zorunlu seferberlik, 20-35 yaşındaki erkeklerin askere katılımı, askerlerin gıda rezervinin sağlanması ve bu gibi sorunların çözümüne ilişkin önemli kararlar kabul etmişti.¹⁴

Araz Türk Cumhuriyeti Harbiye Bakanı İ.Cihangiroğlu'nun ciddi gayretleri ile silahlı kuvvetler oluşturuldu. Bu askeri bölümler gönüllü halk birlikleri olup 20 taburdan ibaretti. Bunlardan 4'ü Nahçıvan'da, 3'ü Şerur-Dereleyez'de, diğerleri ise Vedibasara, Gemerli ve Zengibasara arazilerinde yerleştirilmişti. Tabur başkanlarının hiçbiri profesyonel asker değildi. Bu nedenle Osmanlı askeri yönetimi Nahçıvan'ı terk ederken silahları yerel hükümete vererek, Halil Bey'in başkanlığında 5 subay ve 300 askerini burada bıraktı. Türk ordusu Azerbaycan topraklarının Ermeni tecavüzünden korunması uğruna savaşlarda 30 subayını ve 1100 askerini kurban vermişti. Türkiye'nin aktif desteği ile son derece gergin askeri-siyasi ve uluslararası ortamda oluşturulan Araz Türk Cumhuriyeti kısa süre içinde mevcut olsa da, Nahçıvan'ın Ermeni tecavüzünden savunulmasında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasında önemli rol oynadı ve tarihimizin şerefli sayfasına dönüştü.

Azerbaycan hükümeti 28 Şubat 1919'da Nahçıvan'da general-valilik kurulması konusunda karar kabul etmiş, Behram Han Nahçıvanski'ni general- vali atamıştı. Hükümet bölgenin korunması yönünde diplomatik çabalarını artırmış, Paris Barış Konferansı'ndaki Azerbaycan heyetine 14 Mart 1919'da gönderilen mektupla Batum ve Kars vilayetlerinden oluşan Güney-Batı Kafkasya'nın bağımsızlığının korunmasını sağlamak ve Karabağ'ın, Nahçıvan'ın, Sürmeli'nin Ermeni iddialarından korunmasını önermişti.¹⁵

Türk askerlerinin bölgeyi terk etmesinden sonra, 1919 yılının Ocak ayında Nahçıvan İngilizlerin kontrolü altına geçti. 14 Ocak'ta Zengezur Ermenilerine maddi yardım eden İngiltere ordusunun binbaşısı V.Gibbon'un, dört gün sonra ise kaptan F.Lauton'un Nahçıvan'a gelişinde amaç güya hem mülteciler meselesini çözmek, hem de asayışı kurtarmak idi. Fakat İngilizlerin

¹⁴ Nahçıvan tarihi. II cilt. Nahçıvan: "Ecemi" NPB, 2014, s. 238-239.

¹⁵ Musayev İ.M. Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1917-1922 yılları). Bakü: Bakü Üniversitesi Yaynevi, 1998, s. 71.

gelişindeki asıl amaç bölgenin ekonomik-siyasi durumu ile, Araz Türk Cumhuriyeti'nin askeri gücünü, onun politikasına Osmanlı Devleti'nin etki derecesini öğrenmek idi. İngilizler Nahçıvan'ı işgal ettiğinde bu Cumhuriyet'i Türkiye tarafından kurulan kurum olarak tanımak istemediler. İngiliz politikasının Nahçıvan'ın Ermeni yönetimine verilmesine yol açacağı halkta ciddi rahatsızlık uyandırmıştı. Müslüman Milli Komitesi Başkanı Cefergulu Han'ın ve başkalarının imzası ile Nahçıvan-Şerur bölgesinin İngiliz general-valisine gönderdiği 26 Şubat 1919 tarihli notada Nahçıvan, Sürmeli, Erivan ve Üçmü-ezzin Müslümanlarının “kendilerinin ve gelecek nesillerin yararına Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmek karar”ına geldikleri belirtiliyordu.¹⁶

Fakat ne Nahçıvan halkının bu kararlı ve adil tutumu, ne de Azerbaycan hükümetinin Nahçıvan üzerinde kontrolü sağlamak amacıyla yürüttüğü politika bölgenin işgaline yönelik İngiliz-Ermeni planlarını önleyemedi. 10 Mart 1919'da Ermenistan Nahçıvan sınırındaki askeri bölümünden Taşnak rejiminin İçişleri Bakanı'na gönderilen bilgide deniliyordu ki, İngiliz kumandanlığı Taşnakların Şerur kazasının bazı köylerini tutmasına itiraz etmiyor.¹⁷ Bakü'deki İngiliz birliklerinin komutanı Thomson, Mart'ın 28'inde Erivan'da görüşmelerde belirtmişti ki, Ermeniler Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan'a verilmesini kabul ederse, Kars ve Nahçıvan'ın Ermenilere verilmesine yardımcı olacaktır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Erivan'daki diplomatik temsilcisi M.Tekinski 20 Nisan 1919'da Bakü'ye gönderdiği telgrafta İngilizlerin Kars, Şerur ve Nahçıvan'ı Ermenilere verdiği konusunda yayılan haberleri iletiyor, bunun doğru olması halinde tüm İslam alemi ve Paris Barış Konferansı'nda protesto edilmesinin gerekli olduğunu belirtiyordu.¹⁸

Nahçıvan'da Lauton'un yerine geçen İngiliz subayı Simpson hemen bölgenin Ermeni yönetimine verilmesi için hazırlık çalışmalarına başladı. İngiltere ve itilaf aleyhine konuşanların cezalandırılacağı ilan olundu. Vedi ve çevre bölgelerde Azerbaycan Türkleri silahsızlandırıldı. H.Guguşov'un başkanlığındaki Azerbaycan ordusunun subayları Nahçıvan'dan çıkarıldı. Vedi'nin Ermenilerden savunmasında büyük hizmetleri olan A.Şadlinski kandırılarak Erivan'a götürüldü ve Ermenilere teslim edildi (ama o sonradan

¹⁶ Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001, s. 358-359.

¹⁷ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 19.

¹⁸ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 57, v. 28.

Vedi'ye geri dönebilmişti – E.C.). Ayrıca, general Thomson'un işgalci Taşnak rejiminin rehberi A.Hatisyan'la Erivan'da 30 Nisan'da gerçekleştirmiş olduğu görüşmede anlaşmaya varılmıştı ki, İngiliz-Ermeni birliklerinin Nahçıvan'a yürüyüşünü İngiliz generali Devi kontrol etsin. 3 Mayıs'ta Nahçıvan'ın Ermeni yönetimine verilmesi hakkında beyanı da Taşnakların grup başkanlarından Dro ve general Devi imzalamış, 4-5 Mayıs'ta Devi Nahçıvan'a gelerek belirtmişti ki, Nahçıvan ve Şerur kazası Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında yerleştiğine göre Taşnak hükümetine tabi olmalıdır. Fakat Nahçıvan ve Şerur kazalarının Müslümanları kendilerinin ve yaşadıkları bölgenin Azerbaycan'a tabi olduğunu onaylayarak Ermeni silahlı bölümlerini bu kazaların arazisine bırakmama kararı aldı. Fakat İngilizler halkın bu haklı talebini görmezden geldi.¹⁹ Sonuçta Ermenilerin kısa yöneticiliği döneminde Gümrü ve Nahçıvan çevresindeki köylerde yaptıkları katliamlarda 4 bin Azerbaycan Türkü vahşice katledildi.²⁰

İngiliz-Ermeni tecavüzüne rağmen Nahçıvan teslim olmadı. Şerur'da Meşedi Alesger Ağa, Nahçıvan'ın kuzeyinde Behram Han Nahçıvanski, Ordubad'da Sametbeyov yerel idareyi kendi eline aldı. Haziran ayında İngilizler bölgeyi terk ettikten sonra yerli savunma birlikleri tarafından 18-25 Temmuz 1919'da bir haftalık savaşlar sonucunda Ermeniler Nahçıvan'dan çıkarıldı.

1919 yılının başlarında Azerbaycan'la ciddi ilgilenen ABD'nin planlarında Nahçıvan bölgesi özel bir yer tutuyordu. 1919 yılının ikinci yarısında Paris Barış Konferansı adına hareket eden ABD'nin Güney Kafkasya çalışmalarında rolü büyük ölçüde arttı. ABD Güney Kafkasya üzerinde Milletler Cemiyeti'nin mandasını aldığı için İngilizler 11 Haziran 1919'da Erivan'ı terk etti. ABD ordusu Genel karargâhının albayı William Haskel 1919 yılının Temmuz ayında Antanta'nın Ermenistan'da Yüksek Komiseri atandı. 1919 yazında ABD ordusunun albayı C.Rey Nahçıvan'a gelerek eş zamanlı olarak müsavatchılarla, Taşnaklarla ve Türk subayı Halil Bey'le görüşme yaptı. O,

¹⁹ Atnur İ.E. Muhtariyyet arefesinde Nahçıvan. Nahçıvan: Geyret Matbaası, 1999, s. 158-175.

²⁰ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919). I cilt. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı. Ankara: 2001, Yayın No 49, s. 348.

Nahçıvan Müslüman Milli Komitesi'nin başkanı Cefergulu Han'la yaptığı görüşmelerde Nahçıvan'da ABD general-valiliği oluşturma fikrini ileri sürdü.²¹

1919 yılının Ağustos ayında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Konseyi Samet bey Cemillinski'ni Güney-Batı Azerbaycan (Nahçıvan) general-valisi olarak atadı. Fakat 28 Ağustos'ta Bakü'ye gelen Albay Haskel, Nahçıvan ve Şerur'da Amerika general-valiliği kurulmasını talep etti. Tabii ki, bu şartların kabul edilmesi bölgenin gelecekte daha kolay bir şekilde Ermeni işgaline verilmesi ile sonuçlanacaktı. Bu nedenle N.Yusifbeyli konuyu parlamentoda müzakere etmeyi vaat ederek tarafsız bölgede Azerbaycan parasının işletilmesi, Ermeni silahlı kuvvetlerinin bölgeye bırakılmaması, bölgenin Ermenistan'ın tüm etkilerinden korunması vb. taleplerde bulundu.

1 Eylül 1919'ta Haskel'in Paris Barış Konferansı adına Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerine gönderdiği "Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazaları hakkında Tüzük"e göre, Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazalarını kapsayan bölgeler tarafsız bölge ilan ediliyor ve burada tüm yönetim işleri Amerika general-valisine devrediliyordu. Tüm askeri kuvvetler, posta, telgraf ona tabi tutuluyor; yerel görevlileri general-vali tayin ediyordu. Fakat ABD'nin bu tutumu Nahçıvan Müslüman Milli Komitesi tarafından kabul görmedi. Cumhuriyet hükümeti Nahçıvan'da Azerbaycan general-valiliğinin oluşturulmasında ısrar ediyordu. Türk ordusunun Nahçıvan'daki temsilcisi Halil Bey de Azerbaycan hükümetinin tutumunu savunuyordu.²²

Fakat 22 Ekim 1919'da Bakü'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmî gazetesi olan "Azerbaycan" gazetesinde Nahçıvan'da ABD albayı Edmund Deli başta olmak üzere Amerika general-valiliğinin düzenlenmesi tüzüğü yayınlandı. Buna rağmen Azerbaycan hükümeti ile Bakü'deki müttefik birliklerinin Yüksek Komiserliği Kurmay Başkanı C.Rey arasında 18 Ekim 1919'da sürdürülen görüşmeler sonucunda 24 Ekim'de bölgede Amerika general-valisi olarak işe başlayacak olan Albay Deli Nahçıvan'da Paris Barış Konferansı temsilcisi olarak faaliyete başladı. Nahçıvan'da Rey'e açıkça bildirildi ki, istenilen işgal olgusuna veya bölgenin Ermeni yönetimine verilme

²¹ Guliyev C.B., Medetov G.A., Nadirov A.A. Sovyet Nahçıvanı. (Rusça). Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1984, s. 33-34.

²² Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 20-21.

girişimlerine silahla cevap verilecektir. Şerur-Dereleyez, Nahçıvan ve Veditbasar Azerbaycan'ın ayrılmaz parçaları olmuştur ve sadece Azerbaycan yasaları altında faaliyet gösterecektir.²³

23 Kasım'da Tiflis'te Rey'in aracılığı ile Azerbaycan hükümeti ile Taşnak rejimi arasında imzalanan beş maddeden oluşan anlaşma taraflar için hiçbir hukuki yükümlülük yaratmayarak, sadece statükoyu resmileştirdi. Azerbaycan hükümeti hiçbir sorumluluk mekanizması olmayan bu geçici anlaşmaya bağlılığını göstererek Zengezur'dan hemen kendi askeri kuvvetlerini çıkardı. Bundan yararlanan Ermeniler silahlı kuvvetlerini çıkarmayarak, aksine, Zengezur'dan Nahçıvan'a saldırı için bölgeye bir hayli asker ve silah topladı. Anlaşmayı göz ardı eden Ermeniler için bölgenin işgali kolaylaştı. Nahçıvan ise daha büyük tehlike karşı-karşıya kaldı. Kars'a ve Zengezur'a organize saldırıya geçen Hamazasp'ın Ermeni ordusu bu iki bölgede 88 Müslüman köyünü yıktı, toplam 131930 Türkü katletti.²⁴

Nahçıvan'da ABD general-valiliği kurulması girişimlerinin sonuçsuz kalması yerel halk için Amerikalılardan önce bölgeyi Ermeni-Taşnak işgaline sunmuş İngilizlerin acı tecrübesi ile ilgiliydi. Çünkü Amerikalılar da Ermenilere açıkça sempati besliyordu. 1919 yılı Kasım ayı başlarında Nahçıvan general-valisinin yardımcısı Han-Pir'in önderliğinde bir grup Amerikalı subay Nahçıvan'a gelince, bu kızgınlık özellikle arttı ve Amerikan subayları geri dönmeye mecbur oldu.²⁵ Halkın talebi ile Deli, Amerikalı subayları Erivan'a gönderdi. Bir süre sonra kendisi, 1920 yılının Ocak ayında ise tüm Amerikan subayları Nahçıvan'ı tamamen terk etti. Böylece, Nahçıvan'da ABD general-valiliği oluşturulması planı engellendi.

Fakat Amerikalılardan yardım alan Taşnaklar Ocak 1920'de Nahçıvan'ı işgal etmek için yeni bir girişim gösterdi. Bu zaman Azerbaycan Cumhuriyeti'nde siyasi krizin derinleşmesi Nahçıvan'a askeri yardım yapılmasını imkânsız etti. Hatta Şubat ayında Azerbaycan hükümetinin temsilcileri Nahçıvan'ı terk etmeye mecbur oldular. Nahçıvan yönetimi yardım için Tür-

²³ Samuel A. Wimz. Ermenistan – terörist “hristiyan” ülkenin gizlinleri (Ermenilerin büyük dolandırıcılık serileri). Bakü, 2004, s. 210.

²⁴ Musayev İ. Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi durum ve harici devletlerin siyaseti (1917-1921 yılları). Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınevi, 1998, s. 230-242.

²⁵ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 21.

kiye'ye başvurdu. 1919 yılı Aralık ayından 1920 yılı Mart ayına dek olan dönemde Ermenilerin Nahçıvan bölgesine kesintisiz saldırılarının ölü Kalbalı Han'ın savunma desteleri ve bölgedeki Türk askerlerinin yardımıyla alındı. Fakat 28 Nisan 1928'de Ermeniler Şerur kazasını ve Şahtahtı istasyonunu ele geçirdi. Tüm sağ kalan Şerur halkı Nahçıvan'a ve Güney Azerbaycan'a sığındı.

Bu ortamda Türkiye Nahçıvan'ı savunmanın yolunu bölgeyi Azerbaycan'dan "bağımsız ülke" ilan etmekte görüyordu. Bu, Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını artık gerçek şekilde tehdit etmesi ile ilgiliydi. Türkiye Azerbaycan'ın Sovyet işgaline maruz kalacağı taktirde Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın sınırları içerisinde işgal altına düşmemesine çalışıyordu. Türk subayı Halil Bey'in 11. Türk Tümeni komutanı Cavid Bey'in adına gönderdiği özel mektupta da Nahçıvan'ı Ermeni işgalinden korumak için Türklerin himayesi altına almanın zorunluluğu gösterilmişti. Nahçıvan nüfusunun katliamdan kurtarılması için böyle bir yardıma gerçekten ihtiyacı vardı. Yerel halkın temsilcilerinin Türk birliklerini Nahçıvan'a davet etmek konusunda basında yayınlanan başvurusunda bu meselenin ölüm kalım meselesi olduğu kaydedilmişti.²⁶ İşte bu yüzden 1920 yılı Mart ayında Ali Teymur Bey başta olmak üzere yeni ordu bölüğünün Nahçıvan'a gelmesi halk tarafından büyük coşkuyla karşılandı. Türk ordusunun gelişi Nahçıvan'ın siyasi kaderinin Azerbaycan'ın çıkarlarına uygun şekilde çözümünde belirleyici rol oynadı.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çöküşü haberi Nahçıvan'a aynı gün, 28 Nisan 1920'de ulaştı ve hem halk, hem de yerel yönetim bu haberi hemen hoş karşılamadı. 11. Kırmızı Ordu'nun askeri konseyi ve Azerbaycan Devrim Komitesi Nahçıvan'a gönderdikleri telgrafta iktidarın Sovyetlere verilmesini talep ettiler. Fakat yeni Sovyet yönetimi Nahçıvan meselesine kendi tutumunu henüz kesin olarak belirtmediği için Nahçıvan Müslüman Milli Komitesi'nin yönetimi hakimiyeti hemen devretmedi.²⁷

Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan toprakları ile ilgili çabaları Karabağ ve Zengezur'un tartışmalı araziler, Şerur-Dereleyez kazasının Ermeni toprağı olduğunu Azerbaycan hükümetine kabul ettirmektir. 19 Haziran 1920'de N.Ne-

²⁶ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 23.

²⁷ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 29.

rimanov'un, P.Mdivani'nin ve başkalarının imzaları ile RSFSC Dışişleri Komiseri J.Chicherin'e ve bilgi için kopyası Vladikafkas'daki 11. Kırmızı Ordu askeri kurulu üyesi G.Orconikidze'ye gönderilen telgrafta Ermenilerin Azerbaycan'da yaptığı katliamlar ve onun neden olduğu durum analiz edilirken Nahçıvan'daki durumdan da bahsediliyordu: "Taşnak hükümeti Azerbaycan'da kendi yasadışı işlerini sürdürüyor... Taşnaklar tarafından onlarca köy dağıtılmıştır. Müslüman köylüleri topluca Taşnaklar tarafından doğranmışlar... Culfa ve Nahçıvan bölgelerinde Müslümanların yurtları Taşnaklar tarafından tutulmuş, bir yılı aşkın bir süredir, ilişkiler kesilmiştir. Yerel halk kendi güçleri ile Taşnak hükümetinin aleyhine çıkıp savunma pozisyonu tutmuştur. Onlar, bu mücadelede kendi kuvvetlerine ve Türkiye birliklerinin gücüne değinirler. Bizim ordular bu toprakları kurtardıktan sonra bu yerler ancak Azerbaycan'a birleştirilmelidir".²⁸

G.Orconikidze telgrafın metnini aynı gün V.Lenin ve J.Chicherin'e göndermiş, Nahçıvan'daki durumu tamamen tahrif eden kendi görüşlerini de ilave etmişti: "Karabağ'da ve Zengezur'da Sovyet yönetimi ilan edilmiştir. Gösterilen araziler Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ayrılmaz parçasıdır. Nahçıvan birkaç aydır isyancı Müslümanların elindedir. Genel olarak, bence, Azerbaycan temsilcisini Moskova'ya çağırarak onunla birlikte Azerbaycan'a ve Ermenistan'a ait tartışmalı meseleleri çözmek gerekir".²⁹ Onun bilgisinden böyle anlaşılır ki, sanki Nahçıvan Azerbaycan toprakları değildir ve N.Nerimanov'un, P.Mdivani'nin ve başkalarının imzaları ile gönderilen telgraftaki bilginin aksine olarak, Nahçıvan'ı Taşnaklar değil, "isyancı Müslümanlar" ele geçirmişlerdir. Bu, G. Orconikidze'nin G. Chicherin'in talimatı ile hareket ederek, daha ilk günden Azerbaycan karşıtı pozisyon aldığı ve Sovyet hükümetinin "tartışmalı bölgeler" konusunda, aynı zamanda Nahçıvan meselesinde Ermeni yanlı politikasının göstergesiydi.

İşte bu politikanın sonucuydu ki, Taşnaklar daha da esinlenerek artık bölgede gerçek siyasi ve askeri güce dönüşen Lenin Rusyası'nın Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasındaki faaliyetine rağmen Nahçıvan'la bağlı işgal planını hayata geçirmeye çaba gösteriyorlardı. Bu zaman Nahçıvan'da

²⁸ ARDA, f. 10, say. 3, iş 69, v. 181-187.

²⁹ Guliyev C.B. Azerbaycanda Lenin milli siyasetinin gerçekleştirilmesi uğruna Komünist partisinin mücadelesi. (Rusça). Bakü: Azerneşr, 1970, s. 556-557.

olan Türk subayı general Veysel Ünüvar 19 Temmuz 1920’de Taşnak hükümetinin Nahçıvan Milli Şurası’na ulaşan taleplerinin Azerbaycan askeri birliklerinin komutanı Habib bey Selimov’un ve kendisinin katılımıyla Nahçıvan Milli Şurası’nda müzakere edildiğini belirtiyor. V. Ünüvar’a göre talepler aşağıdakilerdi:

1. Tüm Nahçıvan Araz hükümetinin (Araz Türk Cumhuriyeti – E.C.) arazisi Ermeni hükümetine birleştirilecek. Halk Ermeni hükümetinin reiiyeti, tebeesi (spartalılardaki hilotlar gibi) olarak kalacak, bunu kabul etmeyenler istediği yere gidebilecek;
2. İki hafta içinde Müslümanlar Ermeni hükümetine her biri 50 lira değerinde 300 at, her biri 30 lira değerinde 200 inek, bu ayın (Temmuz 1920 – E.C) sonuna kadar 300 bin pud (pud – 16,38 kg’a eşit kütle birimi) buğday ücretsiz, ayrıca, her pudu 2 bin lira hesabı ile veya para ile 300 bin pud buğday, her pudu 3 bin lira hesabı ile iki ay içinde 100 bin pud pirinç verecek;
3. Demir yollarının onarımı için işçiler verilecek;
4. 1919 yılında Ermeni hükümetinden istila edilen silahlardan başka her iki evden bir silah hesabı ile 1500’den aşağı olmamak şartı ile tüfeklerini teslim edecekler;
5. 24 saat içinde askerlerin silah mühimmatı teslim edilecek;
6. Yukarıdaki önerilere emel edilinceye kadar her şehirden beş, her köyden üç kişi rehin olarak verilmelidir;
7. Cevap için 60 saatlik süre verilmiştir.

Bir gün sonra Milli Komite Başkanı Cefergulu Han’ın imzası ile kabul edilerek Ermenilere gönderilen cevapta belirtildi ki, “Müslüman nüfus bu arazinin Ermenistan’ın bir parçası olduğunu o zaman kabul eder ki, Dehne boğazından Ordubad’a kadar olan arazinin Müslümanlarına istiklal verilsin”. Teklif ediliyordu ki, diğer meselelerin çözümü Erivan’da tarafların belli bir günde yapılacak görüşmesinde müzakere olunsun. Fakat Taşnaklar 25 Temmuz’a dek Şahtahtı’na kadar olan toprakları işgal etti.³⁰

³⁰ General Veysel Ünüvar. Nahçıvan: telatüm ve burulganlar (1920-1921). Nahçıvan: “Ecemi” NPB, 2006, s. 40-45.

28 Temmuz 1920'de Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi (AK(b)P MK) Siyasi Bürosu Nahçıvan'daki durumu müzakere ederek, Azerbaycan Devrim Komitesi'ne önerdi ki, Nahçıvan meselesini ciddi şekilde açığa kovuşturursun, Ermenistan ile Azerbaycan arasında sınırları belirlesin ve Nahçıvan bölgesinde Sovyet hakimiyetinin kurulmasına yardım edilmesi hakkında 11. Kırmızı Ordu'nun askeri-devrim konseyi ile görüşmeler yapsın. Böylece, Kırmızı Ordu birliklerine Nahçıvan topraklarını Taşnak işgalinden kurtarmak emri verildi. 11. Kırmızı Ordu'nun 1. Kafkas alayından olan 30 kişilik süvari deste 27 Temmuz 1920'de gece, bu ordunun 106. alayının süvari birlikleri ise 28 Temmuz'da Nahçıvan kentine girdi. Bu askerlerin toplam sayısı 300 kişiden fazla değildi.³¹ Aynı gün Nahçıvan Devrim Komitesi, Nahçıvan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti.

Nahçıvan Devrim Komitesi kurulduktan bir gün sonra, 29 Temmuz'da Taşnak hükümetine başvurarak barış görüşmelerine başlamak teklifini verdi ve bu amaçla Erivan'a üç kişiden – bir kişi Kırmızı Ordu'dan, bir kişi Türk ordusundan ve Ali Babayev'den oluşan heyet gönderdi. Fakat Taşnaklar heyetinin önünde Nahçıvan'ın koşulsuz Ermeni hükümetine tabi olması talebini koydu. Taşnaklar barışçı çağrılara, ciddi uyarılara önem vermeyerek heyet üyelerini tutuklayıp Erivan'a gönderdiler. Ancak Nahçıvan Devrim Komitesi keskin itiraz ettikten sonra temsilciler tahliye edilerek Şahtahtı'ya dönebildiler.

Nahçıvan Devrim Komitesi Taşnakların talebine kesin itiraz etmiş ve o zaman Şahtahtı köyünde bulunan Ermeni birliklerinin reisine 1 Ağustos'ta aşağıdaki mektubu sunmuştu: “Nahçıvan halkı monarşist yönetiminin zincirini tek boynuna atmıştır ve Taşnakların bizi esaret altına alıp köle etmek için herhangi girişimine cevap vermeye hazırdır. Nahçıvan bölgesinin emekçi halkı kendisini RSFSC ile ittifaka girmiş Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası ilan etmiştir. Halk hiçbir zaman Ermeni işçileri ile düşmanlık etmemiş ve etmeyecektir. Lakin acımasız, zorba Taşnaklara karşı mücadeleleyi sürdürecektir”.³²

³¹ Guliyev C.B. Azerbaycanda Lenin milli siyasetinin gerçekleştirilmesi uğruna Komünist partisinin mücadelesi. (Rusça). Bakü: Azərneşr, 1970, s. 32.

³² Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 33.

10 Ağustos 1920’de Rusya ile Taşnak rejimi arasında imzalanan geçici barış anlaşmasına göre Şahtahtı ve Culfa’nın yanısıra Şahtahtı-Culfa Demiryolu askeri amaçlar için kullanılmamak kaydıyla Ermenilerin nezaretinde kalıyordu. 6 maddeden oluşan anlaşmanın maddelerinden dördü suni olarak tartışmalı ilan edilmiş Azerbaycan topraklarına aitti. Sözleşmenin 2. maddesinde deniliyordu: “Ermenistan Cumhuriyeti birliklerinin yerleştirilmesi için bu anlaşmayla belirlenmiş şeritler hariç, tartışmalı vilayetler olan Karabağ, Zengezur kazası ve Nahçıvan beldesi RSFSC birlikleri tarafından tutulur”. Anlaşmanın 3. maddesine göre Nahçıvan ve Zengezur Taşnaklara veriliyordu.³³ Aynı gün Nahçıvan Devrim Komitesi’nin Azerbaycan SSC HKS-nin Başkanı N.Nerimanov’a gönderdiği mektupta deniyordu: “Nahçıvan halkının çok büyük çoğunluğunun kararı ile Nahçıvan bölgesi kendisini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin bir parçası ilan etmiştir”.³⁴

1920 yılının Ağustos ayında Azerbaycan Devrim Komitesi ve 11. Kırmızı Ordu Askeri Devrim Konseyi kararı ile Bahadır Velibeyov Nahçıvan’a olağanüstü komiser atandı.³⁵ Rusya’da eğitim almış, Rus idari yönetiminde faaliyet göstermiş ve Ruslar için güvenilir bir kişi sayılan B.Velibeyov Nahçıvan kentine 5 Ekim’de 11. Kırmızı Ordu’nun ek desteleri ile birlikte geldi. Onun olağanüstü komiser olarak Nahçıvan’da Ermeni yanlı faaliyette bulunması bölgenin Ermenilere verilmesi için zemin hazırlamak amacına hizmet ediyordu. 23 Aralık 1920’de B.Velibeyov’un Erivan’a giderek Nahçıvan’daki durumu Ermenistan Devrim Komitesi’ne rapor etmesi ve bu komite tarafından onun Nahçıvan’a olağanüstü komiser atanması da bunu doğruluyor. Kâzım Karabekir Paşa’nın Doğu Cephesi birliklerinin siyasi işlerinden sorumlu, Nahçıvan’da (Şahtahtı köyünde) bulunan Türk birliklerinin başkanı Veysel Bey Erivan’dan dönen B.Velibeyov’u Nahçıvan’ı Ermenistan’a satmakla itham ederek iki gün Şahtahtı’nda gözaltına almıştı.³⁶

Nahçıvan’da yaşamın normal mecraya düşürülmesinde, Taşnak tecavüzünün önlenmesinde Türk ordusunun önemli rolü vardı ve Kırmızı Ordu’nun tüm tedbir ve faaliyetleri Türk ordusu temsilcisi ile mutabık olduktan sonra gerçekleştiriliyordu. Arazdöyen istasyonundan Culfa istasyonuna kadar tüm

³³ ARPIİSSA, f. 158, siy. 6, iş 7, v. 33.

³⁴ Nahçıvan Ansiklopedisi. Cilt 2. Nahçıvan, 2005, s. 175.

³⁵ ARDA, f. 379, siy. 25, iş 2, v. 8.

³⁶ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 42, 45-46.

demiryolu duraklarında silahlı Türk askerleri trenlerin hareketini kontrol ediyordu. Posta-telgraf, iletişim çalışmalarına Türk subayı Hikmet Efendi başkanlık ediyordu. Sonraları Ordubad, Culfa, Nahçıvan, Baş Noraşenin aynı sıra birçok büyük köyler de Türk askerlerinin denetimi altına alınmıştı. Türklerin izni olmadan hiç kimse Ermenistan'dan Nahçıvan sahasına giremezdi. Hırsızlığa, korsanlığa, ihanete ve diğer suçlara karşı sert yasalar konulmuştu.

1920 Eylül başlarında Ermeniler Ordubad'a ani bir saldırıya geçti. Yüzlerce Azerbaycan Türkü katledildi, Ordubad Ermeniler tarafından yağma edildi. 18 Eylül'de Nahçıvan'daki Türk askerlerinin ve yerel gönüllü destelerin ortak faaliyeti sonucu Ermeni ordusu Ordubad'dan atıldı. 7 Kasım'da Şerur kurtarıldı, Taşnak generali Şelkovnikov'un 2500 kişilik tümeni rehin alındı.³⁷

Nahçıvan'ın tarihi kaderinin belirlenmesinde, onun Azerbaycan toprağı olarak varlığını sürdürmesinde, Nahçıvan meselesinin halkımızın menfaatine uygun çözülmesinde dönemin ünlü sosyal-siyasi ve devlet adamı Behbut Ağa Şahtahtinski'nin mühim hizmetleri olmuştur. 19 Mayıs 1920'de Azerbaycan Devrim Komitesi'nin kararıyla Ermenistan'la görüşme yapmak için N.Nerimanov'un yönetimi ile oluşturulan 5 kişilik heyete B.Şahtahtinski de dahildi. O, 1920 yılının Haziranında Azerbaycan SSC Halk Adalet Komiseri, 15 Temmuz'da ise RSFSC ile görüşmelerde Azerbaycan SSC'nin olağanüstü yetkili temsilcisi olarak belirlenmişti. B.Şahtahtinski N.Nerimanov'un talimatı ile Ermenilerin Nahçıvan'a dair asılsız toprak iddialarının önlenmesi için ciddi çalışmalar yapmıştır.³⁸

Sovyet Rusyası'nın sadece Nahçıvan konusunda değil, genel olarak Azerbaycan'da yürüttüğü sömürgeci siyasetini ifşa eden B.Şahtahtinski Türkiye ile RSFSC arasında doğrudan dostluk ilişkilerinin kurulmasının gerekliliğini ve Nahçıvan bölgesinin bu ilişkilerdeki önemine vurgu yaparak yazıyordu: "Türkiye bize Doğu'nun kurtarılmasında yardımcı olabilir. Fakat Nahçıvan'ın Ermenistan'a ödün edilmesi, Türklerin Taşnaklar üzerine saldırılarına engeller

³⁷ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 36-38.

³⁸ Hacıyev İ. Behbud Ağa Şahtahtinski: hayatı ve faaliyetinin mühim aşamaları. Nahçıvan: "Ececi" NPB, 2016, s. 27-32.

ve nihayet, Ermenistan'a gelecekte bazı Anadolu topraklarının vâdedilmesi Türklerin bizim politikamıza olan güvenini kaybettiriyor".³⁹

11 Ağustos 1920'de 11. Kırmızı Ordu'nun Nahçıvan'da bulunan 28. Tümeni Ermeni işgali altındaki topraklarla sınırları kapatsa da, 8 bin Türk askeri henüz Nahçıvan'da kalmakta idi. Böyle bir ortamda artık Sovyet Rusyası'nın kontrolüne geçen Nahçıvan'la alakalı siyasi ve diplomatik çekişmelerin yeni aşaması başladı.⁴⁰

Azerbaycan hükümetinin ısrarlı taleplerinden sonra, Ekim başlarında Ordubad kazasının arazisi, Aralık başlarında ise Şerur kazası Kırmızı Ordu bölümleri tarafından Taşnaklardan temizlense de, Rusya Ermenileri memnun etmek için bölgede riyakar politika yürütmekte idi. Öyle ki, 29 Eylül 1920'de Azerbaycan SSC ile dış ticaretin, posta, telgraf ve radiotelgraf kurumlarının, yiyecek, ekonomik ve mali politikalarının birleşmesine dair; 30 Eylül'de ise askeri-ekonomik ittifak ve askeri deniz konularına ilişkin sözleşmeler imzalarsa da,⁴¹ 28 Ekim'de RSFSC ile Taşnak rejimi arasında başka bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmada da Azerbaycan'ın görüşü dikkate alınmadan Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan'a ödün ediliyordu.

Rusya bu yolla Ermenistan'da Sovyet yönetimi kurmak zemini hazırlamak için Ermenilerin beğenisini kazanmak istiyordu. Ruslar Türkiye ile açık çatışmaya girmek istemesler de, gelecekte Azerbaycan ile aynı milli-etnik, tarihi-kültürel bağlılığa sahip olan Türkiye arasında doğrudan sınırların olmasına imkân vermemek için işgalci Taşnak rejiminin yerinde Ermeni Sovyet hükümeti kurmakla Batı Azerbaycan'ı (şimdiki Ermenistan – E.C.) Sovyetleştirme politikasını hızlandırdı.

Sovyet orduları Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra suni olarak "tartışmalı" ilan edilmiş toprak meselesinin Ermenilerin lehine çözümünde İ.Stalin'le G.Orconikidze'nin konumu belirleyici idi. Ermenistan'da Sovyet hakimiyetinin ilan edilmesinden bir gün sonra, 30 Kasım 1920'de AK(b)P MK Siyasi ve Teşkilat bürolarının ortak toplantısının arazi konusundaki kararında deni-

³⁹ ARPIİSSA, f. 1, siy. 1, iş 2a, v. 1-8.

⁴⁰ Hacıyev İ., Amanoğlu E. Tarihte ve Günümüzde Nahçıvan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basınevi, 1998, s. 51.

⁴¹ Nahçıvan Ansiklopedisi. Cilt 2. Nahçıvan, 2005, s. 294.

yordu: “Sovyet Azerbaycan’ı ile Sovyet Ermenistanı arasında hiçbir sınır yoktur. Zengezur ve Nahçıvan kazalarının arazisi Sovyet Ermenistanı’nın ayrılmaz arazisidir. Dağlık Karabağ’ın emekçi köylülerine kendi kaderini tayin etmek için tam hak verilir...”⁴² Karara uygun olarak Azerbaycan Askeri Devrim Komitesi’nin 1 Aralık 1920 tarihli beyanında Zengezur ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a verildiği ilan edildi. Bunun ardından, RSFSC ile Ermenistan SSC arasında imzalanan 2 Aralık 1920 tarihli sözleşmenin 3. maddesinde Erivan guberniyasının tüm bölgeleri dahil, Zengezur kazası Ermenistan arazisi olarak tanındı. Anlaşmada Nahçıvan Ermenistan arazisi olarak gösterilmese de, 1 Aralık beyanı ve sözleşme ile Erivan guberniyası topraklarının Ermenistan’a verilmesi Nahçıvan konusunda belirsizlik ve halkta haklı endişe yaratmıştı. Tarihi Azerbaycan topraklarının Sovyet rejimi tarafından adaletsizce Ermenilere hediye edilmesinin ifadesi olan bu kararın uygulanması Ermenilerin yıllardan beri uğruna silahlı mücadele verdiği amacın – Batı Azerbaycan topraklarının tam işgalinin gerçekleşmesi olacaktı. Nahçıvan’ın Ermeni işgaline verilmesi ile ilgili Ermenistan’da Sovyet yönetiminin kurulmasından önce tedbir alınmıştı. Hatta Nahçıvan’ın olağanüstü komiseri B.Velibeyov, Azerbaycan Askeri Devrim Komitesi 1 Aralık beyanının Ermenistan’da Sovyet yönetiminin kurulmasından önce hazırlandığını itiraf etmişti.⁴³

Türkiye 4 Haziran 1918’de Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile yaptığı Batum Sözleşmesi’nin 2. maddesini esas alarak Nahçıvan’ı himaye etmeyi amaçlıyordu. 1920 yılı Aralık ayının 2’sinden 3’üne geçen gece Türkiye ile çökmekte olan Batı Azerbaycan’daki Taşnak rejimi arasında imzalanan 18 maddeden oluşan Gümrü Anlaşması’nın⁴⁴ 2. maddesine göre Nahçıvan, Şahtahtı ve Şerur topraklarına müdahale etmemek ve referandumla tespit edilecek idare biçiminin oluşturulmasınadək burada Türkiye’nin kontrolünde olacak yönetim oluşturulacaktı: “Kaki dağı 10282-8022-Kamasu dağı 8160-Kurt Kulak köyü-Sebat dağı 7868-Arpaçay üzerinde 3080-Keturum dağı 6930, Saraybulak 8071-Ararat istasyonu-Aras nehri üzerinde aşağı Karsu mansıbı-hattının güneyindeki (Nahçıvan, Şahtahtı, Şerur) mıntıkasında bilahare arayı umumi-

⁴² NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 15, v. 6-7.

⁴³ NMRDA, f. 314, siy. 1, iş 14., v. 21; Sadıgov S. H. Nahıvan Muhar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 43-44.

⁴⁴ NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 18, v. 128-133.

yenin tayin edeceği şekil idareye ve bu idarenin ihtiva edeceği araziye Ermenistan müdahale etmeyecek ve işbu mntıkada şimdilik Türkiye himayesinde bir idare-i mahalliye tesis olunacaktır”.⁴⁵

Lakin Rusya hükümeti bu anlaşmayı tanımadı ve Azerbaycan hükümetinden de böyle pozisyon belirtmeyi talep etmişti. B.Şahtatinski Azerbaycan’ın Bolşevik rehberlerince Gümrü Anlaşmasının kabul edilmesi için çaba sarf ediyordu. O, açıkca söylüyordu ki; Türkiye’nin tutumunu savunmakla topraklarımızı kurtarmak mümkündür. Onun bu tutumunu bir sıra Türk diplomatları yüksek değerlendirmiş ve onu “Azerbaycan dış politikasının rehberi” kimi tanımlamışlardı.⁴⁶ Fakat sonuçta Azerbaycan’ın Sovyet hükümeti Gümrü Anlaşması’nı tanımadı. Gümrü Anlaşması kendisinin son gününü yaşayan Taşnak rejimi ile imzalandığı ve Batı Azerbaycan’da kurulan Ermeni Sovyet hükümeti, selefının yaptığı bu anlaşmayı tanımadığını ilan ettiği için hiçbir hukuki önem taşımadı. Fakat anlaşmanın tarihi-siyasi önemi arazi meselesinin masaya yatırılması ve Azerbaycan topraklarının Ermeni işgaline verilmesinin ifşası açısından kendisini bugün de göstermektedir.

15 Aralık 1920’de Nahçıvan’a gönderilen Azerbaycan SSC Halk Adalet Komiseri B.Şahtatinski burada halkın Azerbaycan Devrim Komitesi’nin bildirisi hakkında endişesini paylaştı ve gerçeği “Siz toprağınızla birlikte kendi bağımsızlığınızı korumak istiyorsanız, burada referans yapabileceğiniz tek güç Türkiye birlikleri. Halk bu birliklerin çevresinde yoğun birleşmelidir. Sizin bağımsızlığınızı ve toprağınızı sadece onlar koruyacak ve sizi ağır felaketten kurtaracaklardır”.⁴⁷ Behbud Ağa ayrıca, Nahçıvan’da Şerur-Dereleyez ve Ordubad halkının mitinglerini de geçirmiş, bu mitinglerde halk Nahçıvan’ın Azerbaycan SSC kayyumluğunda bağımsız Sovyet cumhuriyeti gibi oluşturulması dileklerini iletmişti.

Ermenistan Devrim Komitesi 26 Aralık 1920’de Nahçıvan hakkında geniş açıklama yaparak Nahçıvan’ın “gönüllü” olarak Ermenistan’la birleştiğini açıklamıştı. Fakat Nahçıvan halkının Ermeni işgaline karşı kesin itiraz etmesi

⁴⁵ Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmaları (Azerbaycan, Türk, Rus ve Fransız dillerinde). Nahçıvan, 2004, s. 11.

⁴⁶ Hacıyev İ. Behbud Ağa Şahtatinski: hayatı ve faaliyetinin mühim aşamaları. Nahçıvan: “Ecemi” NPB, 2016, s. 43.

⁴⁷ NMRDA. f. 314 siy. 1, iş 14, v. 21.

etkisiz kalmadı. 2 gün sonra, 28 Aralık'ta Ermenistan Devrim Komitesi verdiği beyanname ile Nahçıvan'ı bağımsız Sovyet cumhuriyeti olarak tanıdığını ve ona karşı toprak iddialarından vazgeçtiğini belirtti. Rusya'nın Ermenistan'daki temsilcisi Legran'ın önderliğinde Ermenilerin 1921 yılı Ocak ayının ilk günlerinde Şerur bölgesinin bazı köylerinde mitingler geçirip halkı Nahçıvan'ın Ermenistan'a birleşmesi yanlısı olarak hareket etmeye kadar etmesi Şahtahtı'daki Türk ordusu askeri karargahının başkanı Veysel Bey'in kesin konumu ile boşa çıktı.⁴⁸

1921 yılının Ocak ayında Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC ve RSFSC temsilcilerinin Azerbaycan ve Ermenistan devrim komitelerinin beyanlarına münasebetle ilgili referandumda Nahçıvan bölgesi nüfusunun yüzde 90'ı bölgenin özerk cumhuriyet hukukunda Azerbaycan'ın terkinde kalmasını destekledi.⁴⁹ Bu, Nahçıvan'ın gasp edilmesiyle ilgili Ermeni planlarına ciddi darbeydi. Türkiye'nin diplomatik yardımı, Azerbaycan yönetiminin ciddi çabaları ile birlikte, bu referandumun sonuçları sonradan Nahçıvan'ın özerklik statüsünde Azerbaycan'ın bir parçası olarak korunması için yürütülen mücadelede, Moskova ve Kars anlaşmalarının imzalanmasında önemli hukuki ve sosyal-siyasi faktör oldu.

B. Şahtahtinski 1 Mart 1921'de Lenin'e mektubunda Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ mahallarının geleceğiyle ilgili rahatsızlığını iletmiş, Nahçıvan bölgesi ile ilgili somut öneriler öne sürmüştü. O, mektupta Nahçıvan, Zengezur, Karabağ, Zagatala, Borçalı, Karayazı düzü, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Müslüman halklarının gelecek kaderinden konuşuyor; bu bölgelerin coğrafyası, nüfusunun milli terkihi, sayısı hakkında referanslar ekleyerek Güney Kafkasya'da toprak sınırları ile, özellikle Nahçıvan ile ilgili önemli önerileri sürüyordu. Lenin bu teklifleri kendi imzasıyla 7 Mart'ta müzakere için RK(b)P MK Siyasi Bürosu'na göndermişti.⁵⁰ Siyasi Büro 16 Mart 1921'de tüm bu önerileri dikkate alarak görüşmeler yaptıktan sonra Azerbaycan'ın himayesinde Nahçıvan Sovyet Cumhuriyeti'nin teşkil edilmesini karara bağlamıştı.

⁴⁸ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 47-49.

⁴⁹ Musayev İ. Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi durum ve harici devletlerin siyaseti (1917-1921 yılları). Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınevi, 1998, s. 341-342.

⁵⁰ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 52.

1918-1920 yıllarında Ermenilerin soykırım ve sürgün politikasından sonra Nahçıvan'ın tarihi kaderini 1921 yılında imzalanan Moskova ve Kars anlaşmaları belirledi. 16 Mart 1921 tarihli Türkiye ile RSFSC arasında dostluk ve kardeşlik hakkında 16 maddelik Moskova Sözleşmesi'nin 3. maddesinde deniyordu: "Tarafeyni müteakıdeyn işbu muahadenin I (C) işaretli zeylinde tayin ve tasrih olunan hudut dahilindeki Nahçıvan kıt'asının, haiz olacağı hakkı himayeyi, bir Devleti saliyese asla terk etmemek şartıyla Azerbaycan'ın himayesinde muhtar bir arazi teşkil eylemesi hususunda itilaf etmişlerdir. Nahçıvan arazisinin, Aras talveğinin şarkı ile Tağna dağı (3829) - Veli dağı (4121) - Bağırısık (6587) - Kömürlü dağı (6930) - hattı arasına sıkışmış müsellesi mıntıkasında, arazii mezkurenin Kömürlü dağı (6930)'dan başlayıp, Saray bulak (8071), Ararat istasyonundan geçerek Kara sunun Arasa munsap olduğu noktada nihayet bulan hattı hududu, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan murahaslarından mürekkep bir komisyon marifetile tashih olunur". Anlaşmanın I (C) zeylinin içeriği şöyledir: "Nahçıvan arazisi: Ararat istasyonu - Saraybulak dağı (8071) - Kemurlu dağı (8839) - (3080) - Sayat dağı (7868) - Kurt Kulak kariyesi - Gamesur dağı (8160) - (8022) - Kuki dağı (10282) ve eski Nahçıvan kazasının hudud idariye şarkiyesi".⁵¹

Anlaşmayı RSFSC'den Dışişleri Bakanı J.Chicherin, Dağıstan Devrim Komitesi Başkanı, RSFSC Merkez İcraiyye Komitesi (MİK) üyesi Celal Korkmazof, Türkiye'den Yusuf Kemal, Rıza Nuri, Ali Fuat imzalamıştı. Anlaşma 20 Mart 1921'de Rusya hükümeti, 21 Temmuz'da ise Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmıştı. 22 Eylül 1921'de Türkiye'nin Kars şehrinde onay belgelerinin değişimi gerçekleştirilmiş ve her iki devlet sözleşmeyi yayına sunmuş ve ilan etmişti.⁵²

İtilaf devletleri tarafından ciddi baskılara maruz kalan Türkiye için o dönemde Sovyet Rusyası ile ilişkilerin kurulması hayati önem taşıyordu. Fakat anlaşmanın şartlarından da görüldüğü gibi, Güney Kafkasya'da kendi çıkarlarını mümkün olan maksimum düzeyde korumak için Nahçıvan'la bağlı meselede Türkiye tarafı bölgeye özerklik statüsünün verilmesini önemli şart olarak

⁵¹ Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmaları (Azerbaycan, Türk, Rus ve Fransız dillerinde). Nahçıvan, 2004, s. 37, 45.

⁵² Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmaları (Azerbaycan, Türk, Rus ve Fransız dillerinde). Nahçıvan, 2004, s. 128.

koymuştu. Azerbaycan Türklerinin yaşadığı toprak olmasından ziyade Nahçıvan hem de çok önemli jeostratejik öneme sahip araziydi. Öyle ki, 1920-1921 yıllarında RSFSC ile Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve sürdürülmesinde Nahçıvan bir arazi olarak önemli rol almıştı. Çünkü 1920 yılında Karadeniz'de Antanta'nın askeri gemileri vardı, Gürcistan'ın menşevik, Ermenistan'ın Taşnak hükümetlerinin Türkiye ile diplomatik ilişkileri yok gibiydi.⁵³

Nahçıvan'ın statüsü konusunda belirleyici belge 13 Ekim 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Gürcistan SSC hükümetleri arasında RSFSC'nin katılımıyla Kars'da imzalanan 20 maddelik anlaşma oldu. Anlaşmanın 5. maddesinde Nahçıvan'ın statüsü konusunda deniyordu: "Türkiye Hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Şuralar Hükümetleri işbu muahedenamenin üç numaralı melfufunda tasrih edilen hudutlar dahilinde olmak üzere Nahçıvan mıntikasının Azerbaycan himayesinde muhtar bir arazi teşkil etmesi hususunda müttehüdülfikirdirler". Üç numaralı ekte Nahçıvan arazisinin sınırları net gösteriliyordu: "Nahçıvan arazisi: Urmiye köyü - oradan düz bir çizgi ile (Arazdayan) istasyonuna (bu istasyon Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti'ne kalacak) daha sonra düz bir çizgi ile batı Taşburun dağına (3142) - doğu Taşburun dağında suların bölüştüğü çizgi (4108) - Cehennem Deresini Rovne (Bolak) güneyinde keser - Yağırsık dağında (6607) ya da (6587) suların bölüştüğü çizgiyi izler - oradan eski Eri- van Kazasının ve Şerur-Dereleyez'in yönetim sınırını izleyerek, 6629 rakımlı tepeden Kömürlü dağ (6839) ya da (6930) ve oradan 3080 rakımlı tepeye gelir - Sayat dağı (7868) - Kurtkulak köyü - Gamsor dağı (8160) - 8022 rakımlı tepe ve Gökdağ (10282) ve eski Nahçıvan Kazasının yönetim sınırının doğusu".⁵⁴

Kars Antlaşması'nı Türkiye'den Kâzım Karabekir Paşa, Veli Bey, Muhtar Bey, Memduh Şevket Bey, Azerbaycan SSC'den Devlet Kontrol Komiseri B.Şahtahtinski, Ermenistan SSC'den Dışişleri Komiseri A.Mravyan, İçişleri Komiseri P.Makinzyan, Gürcistan SSC'den Askeri ve Deniz İşleri Komiseri Ş.Eliava, Dışişleri ve Mali Komiseri A.Svanidze ve RSFSC'nin Letonya Büyükelçisi Y.Hanetzky imzalamıştı. Antlaşmada Ermenistan'ın Türkiye ve İran'la sınırları belirlenmiş, Nahçıvan SSC'nin Türkiye ile sınırı Arazdayan

⁵³ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 26.

⁵⁴ NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 18, v. 135-145; Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmaları (Azerbaycan, Türk, Rus ve Fransız dillerinde). Nahçıvan, 2004, s. 37, 45.

istasyonuna kadar 11 km uzunlukta tespit edilmiş, İran'la sınırı ise 176 km uzunlukta, yani 1828 tarihli Türkmençay Anlaşması'nda olduğu gibiydi.

Kars Antlaşması 3 Mart 1922'de Azerbaycan MİK, 17 Mart'ta TBMM tarafından, 20 Mart'ta Ermenistan, 14 Haziran'da ise Gürcistan MİK-leri tarafından teyit edilmişti. 11 Eylül 1922'de Erivan'da antlaşmanın onay belgelerinin değişimi yapılmış ve böylece Kars Antlaşması yürürlüğe girmiştir. Antlaşmanın birkaç devlet tarafından imzalanması Nahçıvan'ın Azerbaycan arazisi olduğunun ona imza atan devletler tarafından tanınması ve Azerbaycan'ın yönetiminde özerklik statüsünün uluslararası hukuk teminatının oluşturulması demektir.

Fakat Moskova ve Kars antlaşmaları imzalandıktan sonra da Nahçıvan'ın güvenliği Ermeni tehdidi altındaydı. Dolayısıyla, Türkler antlaşmaların imzalanmasından sonra da kendi birliklerini bölgeden çıkarmak için acele etmiyorlardı. Nahçıvan'da Sovyet yönetiminin kurulmasını savunan ve 1921 Sovyetlere karşı isyanlar sırasında ona yardım eden Türkler isyanların bölgede kaosa neden olacağı ve bundan yararlanan Ermenilerin Nahçıvan'ı yeniden işgal etmeye gayret gösterecekleri endişesiyle kendi birliklerini Şahtahtı'dan Nahçıvan'a göndermişti.⁵⁵

25 Ocak 1922'de Nahçıvan SSC birinci Sovyetler Kurultayı (en yüksek devlet kurumu – E.C.) Nahçıvan Diyar Devrim Komitesi'ni iptal ederek kurultaylar arası dönemde devlet hakimiyetinin yüksek kurumu yetkisinde olan Nahçıvan SSC MİK'ini, sonuncu ise merkez (ali) yürütme kurumu olan Nahçıvan SSC HKS'ini tesis etti. 1922 yılı Mayıs ayında AK(b)P MK Nahçıvan Diyarı'nın muhtariyeti meselesini RK(b)P MK'nın müzakeresine verdi. 1922 yılı Kasım ayında RK(b)P MK Siyasi Bürosu Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasını karara bağladı. Bu, tüm meselelerin doğrudan Moskova'da çözüldüğünün göstergesiydi. İşte bundan sonra 12 Aralık 1922'de düzenlenen Güney Kafkasya birinci Sovyetler Kurultayı aşağıdaki kararı kabul etti: “Nahçıvan Cumhuriyeti özerklik hakkı ile Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilsin”.⁵⁶ Bu karardan sonra Azerbaycan SSC terkibinde

⁵⁵ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 53.

⁵⁶ Guliyev C.B., Medetov G.E., Nadirov A.A. Sovyet Nahçıvanı. Bakü: Azərneşr, 1984, s. 48-50.

Nahçıvan'ın özerkliği meselesi Güney Kafkasya ve Azerbaycan KP yönetiminde müzakere edilmiş, meseleyi kesin çözmek ve uygun beyanname çalışıp hazırlamak Nahçıvan Diyar Sovyetler Kurultayı'na tahsis olunmuştu.⁵⁷ Nahçıvan meselesinin Güney Kafkas Sovyetler Kurultayı'nda müzakere edilmesi Azerbaycan'ın 1922 yılı Mart ayında konfederasyon olarak oluşturulan, Aralık'ta ise federasyona dönüşen Güney Kafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil olması ile ilgiliydi.

13 Aralık 1922'de Birinci Güney Kafkasya Sovyetler Kurultayı kabul ettiği özel kararda Nahçıvan'ın özerklik statüsünde Azerbaycan SSC'nin bir parçası olduğunu teyit etti.⁵⁸ Fakat 1923 yılının Ocak ayında RK(b)P Güney Kafkasya Ülke Komitesi Yönetim Kurulu AK(b)P MK'ne önerdi ki, "Nahçıvan Özerk Eyalete, Nahçıvan Yönetim Kurulu ise Nahçıvan Diyarı'nın Yürütme Komitesine çevrilsin". AK(b)P MK Sekreterliği 21 Ocak 1923'te bu kararı müzakere ederek Nahçıvan MİK'ni ve HKS'ni iptal etti ve Nahçıvan Diyarı'nın İcra Komitesi'ni kurdu.

Aslında bu süreçte başlıca amaç Nahçıvan'ın statüsünün siyasi özerkliğe göre daha az yetki ve haklara sahip idari-arazi özerkliğine dönüştürülmesiydi. Böyle anlaşılıyor ki, Nahçıvan'ı Azerbaycan terkinde idari özerkliğe dönüştürmekle merkez yönetim kendi sömürgeci politikasına uygun olarak, Azerbaycan'ın parçalanması planını gerçekleştirmek niyetinde idi. İşte bu yüzden Azerbaycan SSC MİK'nin II. çağrı 16 Haziran 1923'te düzenlenen 3. toplantısında alınan kararla Nahçıvan SSC Azerbaycan SSC dahilinde Nahçıvan Diyarı gibi yeniden organize ediliyordu.

Nahçıvan'ın durumu etrafında yürütülen oyunları dikkatle izleyen Türkiye bu kararın kabulünden sonra ona hemen ciddi tepki gösterdi. Türkiye hükümeti Sovyet hükümetine gönderdiği 25 Haziran 1923 tarihli notada Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın terkinde diyar statüsünde dahil edilmesini Moskova ve Kars antlaşmalarının Nahçıvan'la ilgili maddelerinin tek taraflı ihlali olarak değerlendirdi ve itiraz etti. Türkiye'nin itiraz notası hakkında kamuoyuna bilgi verilmese de, Azerbaycan SSC MİK Yönetim Kurulu kendi kararını gözden geçirmeye mecbur oldu. Böylece, düşüncemize göre, Nahçıvan'a özerk

⁵⁷ Ceferli E.Y. Nahçıvan Muhtar Respublikası Konstitusiyalarda. Bakü: "Elm ve tehsil" Yayınevi, 2014, s. 57.

⁵⁸ Nahçıvan Ansiklopedisi. Cilt 2. Nahçıvan, 2005, s. 120.

cumhuriyet statüsünün verilmesinde esas neden Türkiye hükümetinin protesto notası olmuştur.

11 Aralık 1923'te S.Kirov başkanlığında AK(b)P MK Yönetim Kurulu Nahçıvan Diyarı'nın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne dönüştürülmesi konusunu müzakere ederek Azerbaycan MİK'ne önerdi ki, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin kurulması meselesini Güney Kafkasya MİK'ne iletсин. Azerbaycan SSC MİK 31 Aralık 1923'te "Nahçıvan Diyarı'nın Azerbaycan SSC dahilinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne çevrilmesi"ne karar verdi ve aynı kararın kabul edilmesini Güney Kafkasya MİK'den rica etti.⁵⁹ 8 Ocak 1924'te Güney Kafkasya MİK'in toplantısı Azerbaycan SSC HKS Başkanı G.Musabeyov'un raporunu ve Azerbaycan MİK'in kararını müzakere ederek, Azerbaycan SSC'ye bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ilan edilmesini onayladı: Nahçıvan vilayeti "Azerbaycan SSC dahilinde Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilsin".⁶⁰

18 Ocak 1924'te Nahçıvan MİK'nin birinci toplantısı çağrıldı. Toplantıda Güney Kafkasya ve Azerbaycan MİK'lerinin kararları uyarınca Nahçıvan Özerk Diyarı'nın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne dönüştürülmesi hakkında konu ele alındı ve onaylandı. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti idari yönden Şerur, Ordubad ve Nahçıvan kazalarına bölündü.⁶¹ Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın sınırları içinde özerk cumhuriyet statüsünün sağlanması yukarıdaki ilgili bürokratik prosedürlerden sonra 1924 yılının Şubat ayında sonuçlandı.

Azerbaycan SSC MİK'in 9 Şubat 1924 tarihli kararı ile Nahçıvan Özerk Diyarı Azerbaycan SSC dahilinde Nahçıvan SSC'ye dönüştü. Aynı yılın Nisan ayında Azerbaycan SSC MİK muhtariyetin ilk anayasa konumlu belgesi olan "Nahçıvan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Hakkında Tüzük"ü⁶² teyit etti. Nahçıvan SSC'nin ilk Anayasası da bu tüzüğe uygun olarak işlenip hazırlandı ve 18 Nisan 1926'da V. Umum Nahçıvan Sovyetler Kurultayı'nda teyit edildi. Sonraları, Sovyet hakimiyeti yıllarında 1937 ve 1978 yıllarında Nahçıvan daha iki anayasası kabul edildi. İlginçtir ki, Azerbaycan SSC MİK'in 23 Ara-

⁵⁹ NMRDA, f. 314, siy. 5a, iş 66, v. 1.

⁶⁰ Guliyev C.B., Medetov G.E., Nadirov A.A. Sovyet Nahçıvanı. Bakü: Azereşr, 1984, s. 54-55.

⁶¹ Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, s. 59.

⁶² NMRDA, f. 314, siy. 5a, iş 66, v. 2-13.

lık 1923 tarihli, Kafkasya MİK'in 8 Ocak 1924 tarihli kararlarına, ayrıca birincinin 9 Şubat 1924 tarihli kararına rağmen, "Nahçıvan SSC Hakkında Tüzük"de de (1924), Nahçıvan'ın ilk Anayasası'nda (1926) da "Nahçıvan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti" adına "özerk" kelimesi ilave edilmemişti. Bu konu anayasal düzeyde Nahçıvan'ın ikinci Anayasası'nda (1937) çözüm buldu ve Nahçıvan muhtariyeti "Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" adlandırıldı. 17 Kasım 1990'dan başlayarak muhtariyet resmî olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ismini taşımaktadır.

Kaynaklar

1. Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), fond 10, siyahı (liste) 3, iş (klasör) 69.
2. ARDA, f. 379, siy. 25, iş 2.
3. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 57.
4. Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi (ARPIİSSA), f. 1, siy. 1, iş 2a.
5. ARPIİSSA, f. 158, siy. 6, iş 7.
6. ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 57.
7. Atnur İ.E. Muhtariyyet arefesinde Nahçıvan. Nahçıvan: Geyret Matbaası, 1999, 442 s.
8. Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001, 682 s.
9. Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi. II cilt. Bakü, 1978, 592 s.
10. Ceferli E.Y. Nahçıvan Muhtar Respublikası Konstitusiyalarda. Bakü: "Elm ve tehsil" Yayınevi, 2014, 208 s.
11. Ermeni Araştırmaları. 1. Türkiye Kongresi Bildirileri. I cilt. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. Ankara, 2003, 634 s.
12. Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919). I cilt. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı. Ankara, 2001, Yayın No 49, XXII+740 s.
13. General Veysel Ünüvar. Nahçıvan: telatüm ve burulganlar (1920-1921). Nahçıvan: "Ecemî" Neşriyat-Poligrafiya Birliğı (NPB), 2006, 104 s.
14. Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları (Azerbaycan, Türk, Rus ve Fransız dillerinde). Nahçıvan, 2004, 140 s.

15. Hacıyev A. Kars ve Araz Türk-Respublikalarının tarihinden. Bakü: Azərneşr, 1994, 119 s.
16. Hacıyev İ. Behbud Ağa Şahtatinski: hayatı ve faaliyetinin mühim aşamaları. Nahçıvan: "Ecemi" NPB, 2016, 80 s.
17. Hacıyev İ., Amanoğlu E. Tarihte ve Günümüzde Nahçıvan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basınevi, 1998, 92 s.
18. Hasanov C. Azerbaycan beynelxalk münasebetler sisteminde (1918-1920). Bakü: Azərneşr, 1993, 362 s.
19. Hüseyinzade L. Araz şahittir ki. Türk ordu generali Kâzım Karabekir Paşa Nahçıvanda (1918-1920 yılları). Bakü: "Nurlan" Yayınevi, 2001, 80 s.
20. Gafarov V. Batum konferansı ve Azerbaycan. "Tarih ve onun problemleri" dergisi. № 1-2. Bakü, 2009, s. 81-89.
21. Guliyev C.B. Azerbaycanda Lenin milli siyasetinin gerçekleştirilmesi uğruna Komunist partisinin mücadelesi. (Rusça). Bakü: Azərneşr, 1970, 705 s.
22. Guliyev C.B., Medetov G.A., Nadirov A.A. Sovyet Nahçıvanı. Bakü: Azərneşr, 1984, 136 s.
23. Guliyev C.B., Medetov G.A., Nadirov A.A. Sovyet Nahçıvanı. (Rusça). Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1984, 148 c.
24. Musayev İ.M. Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1917-1922 yılları). Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınevi, 1998, 153 s.
25. Musayev İ.M. Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi durum ve harici devletlerin siyaseti (1917-1921 yılları). Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınevi, 1998, 385 s.
26. Nahçıvan Ansiklopedisi. Cilt 2. Nahçıvan, 2005, 381 s.
27. Nahçıvan Muhtar Respublikası Devlet Arşivi (NMRDA). f. 314, siy. 1, iş 14.
28. NMRDA. f. 314, siy. 5, iş 11.

29. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 15.
30. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 18.
31. NMRDA. f. 314, siyahı 5, iş 63.
32. NMRDA, f. 314, siy. 5a, iş 66.
33. Nahçıvan tarihi. II cilt. Nahçıvan: “Ecemi” NPB, 2014, 520 s.
34. Sadıgov S.H. Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Bakü, 1995, 144 s.
35. Seferli F. Kâzım Karabekir Paşa ve Nahçıvanın Ermeni tecavüzünden müdafaası. “Nahçıvan” dergisi, 2001, № 5, s. 75-77.
36. Samuel A. Wimz. Ermenistan – terörist “hristiyan” ülkenin gizlinleri (Ermenilerin büyük dolandırıcılık serileri). Bakü, 2004, 386 s.

TÜRKİYE, AZERBAYCAN, ERMENİSTAN VE İRAN DENKLEMİNDE NAHÇIVAN: SORUN MU, FIRSAT MI?

Onur OKYAR*

Özet

Bu çalışma Nahçıvan sorunu özelinde ve Güney Kafkasya genelindeki çatışma ve ilişkilerin barışçıl bir platformda tesis ve devamı için uygulanabilecek faktörlerin neler olması gerektiğini tartışmaktadır. Çalışmanın amacı bir sorun yumağı haline gelmiş/getirilmiş Nahçıvan sorununun İran ve Türkiye pencerelerinden analiz edilmesi, birbirlerine sınırdaş olan ve uluslararası sistemi etkileme kapasitesine sahip bu ülkeler arasındaki ilişkilerin tespit edilerek geleceğe dönük yumuşak güç temelli bir çözüm önerisi ortaya koyulabilmesidir. Bu bağlamda çalışmada; bölgedeki çatışmaların önlenmesi için ülkeler arasındaki ekonomik bağımlılıkların artırılmasının esas olduğu, Türkiye'nin bölgesel güç formunun devamı için siyasi anlaşmazlıklardan ziyade ekonomik anlaşmaları öncelemesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte, Ermenistan'ın taviz vermeyen dış politik tavırları ilgili gelişmeleri engellemektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Türkiye, Güney Kafkasya, Nahçıvan Sorunu, Yumuşak Güç, Uluslararası Bağımlılık

* Yrd.Doç.Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, onurokyar@hotmail.com

TURKEY, AZERBAIJAN, ARMENIA AND IRAN IN NAKHCHIVAN EQUATION: IS IT A PROBLEM OR AN OPPORTUNITY?

Abstract

In this study, required practicable factors on establishment and maintenance of peaceful platform in terms of conflicts and relations specifically on Nakhchivan issue and generally on South Caucasus were discussed. The purpose of this study is to analyze the Nakhchivan issue which has been/has become tangled and to offer a soft power based solution for future by determining the relations between these two countries which are bordering each other and which have the capacity of affecting the international system. Within this context in this study, it was concluded that to prevent the conflicts in the region, it is essential that the economic dependency between countries should be increased and to maintain its regional power status; Turkey should prioritize the economic agreements rather than the political conflicts. However, the uncompromising attitude of Armenia estops these developments.

Key Words: Iran, Turkey, South Caucasus, Nakhchivan Problems, Soft Power, International Dependency

Giriş

Bu çalışmanın amacı bir sorun yumağı haline gelmiş/getirilmiş Nahçıvan sorununun bölge ülkeleri pencerelerinden analiz edilmesi, birbirlerine sınırdaş olan ve uluslararası sistemi etkileme kapasitesine sahip bu ülkeler arasındaki ilişkilerin tespit edilerek geleceğe dönük yumuşak güç temelli bir çözüm önerisi ortaya koyulabilmesidir.

Bu noktadan hareketle yumuşak gücün öneminin ortaya çıkması uluslararası bağımlılık perspektifinde Kantçı bir yaklaşımla mümkündür. Bu bağlamda Kant için pozitif, Rousseau için negatif sonuçlar doğuracak olan uluslararası sistemdeki bağımlılık günümüzün yumuşak güç eksenli ilişkilerin tesisi için önemli bir araçtır. Zira Rousseau için devletlerarası bağımlılık¹ ülkelerin rekabetini artıracığı için çatışma ve savaşa neden olacak, bu ise özgürlükleri azaltacak; Kant için ise karşılıklı bağımlılık ticaret ve işbirliğini artıracığı için ortak çıkarlar çatışmayı önleyecek ve özgürlükleri artıracaktır.² Nye içinse³ ülkeler arası karşılıklı bağımlılık, önemi günümüzde gittikçe artan bireyin değerinin de artmasına sebep olacağı için yumuşak gücün önemli bir temeli haline gelişir.

Yumuşak güç temelinde yaşanacak bu gelişmelerin devletlerarası ilişkilerde de olumlu etki doğurabilmesi için çalışma kapsamında Haas'ın⁴ neofonksiyonalizm teorisinin yayılma/sirayet etkisi (*spillover effect*) fenomeninden destek alınmıştır. Bu strateji doğrultusunda Nahçıvan sorunu bağlamında en önemli aktörlerden olan Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin uluslararası bağımlılık çerçevesinde iyileştirilebileceği varsayılmaktadır. Yayılma etkisi fenomeni her ne kadar Avrupa Birliği özelinde dahi tam olarak sonuç

¹ Aktaran Alfred Cobban, **Rousseau and the Modern State**, Archon Books, North Haven, 1969, s. 106.

² Immanuel Kant, **Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History (Edited and with an Introduction by Pauline Kleingeld)**, Yale University Press, New Haven, 2006; Seyla Benhabib, **Another Cosmopolitanism**, Oxford University Press, Oxford, 2006.

³ Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye Jr., **Power & Interdependence, Fourth Edition**, Longman Press, Boston, 2012, s. 216 vd.

⁴ Ernst B. Haas, "International Integration: The European and the Universal Process", içinde **Limits and Problems of European Integration: The Conference of May 30–June 2, 1961**, Springer Science+Business Media, Dordrecht, 1961, s. 6-36.

vermese de⁵ çalışmada bu etki Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin başlayabilmesi için bir araç olarak denenmiştir.

Bu amaca ulaşabilmek amacıyla çalışmada ilk olarak Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye ve İran Devletleri arasındaki ilişkilerin tarihçesinden bahsedilecek, ardından sorunun temel aktörleri olan Azerbaycan ve Ermenistan'ın birbirleri ile olan dış politika pratikleri incelenecek ve elde edilen sonuçların Türk, Azeri, Ermeni ve Fars denklemindeki yansımaları uluslararası güvenlik penceresinden tartışılacaktır.

Çalışmanın hipotezi, Türkiye'nin hem Ermenistan hem de Azerbaycan'la –İran'ı ötelemeden– daha yakın ilişkiler tesis etmesi ve fakat bu ilişkilerin ekonomik ve kültürel sektörlerde öncelenmesi gerektiği üzerine bina edilecektir. Bu bağlamda çalışmada kullanılan hipotez ile ulaşılmak istenen hedef; Orta Aras Havzası ile Güney Kafkasya bölgelerinde egemenlik ve güvenlik perspektifindeki sert güç temelli ilişki(sizlik)leri değil başta ekonomik olmak üzere uluslararası ilişkilerin güçlendirilmesini hedefleyen kazan-kazan hedefli yumuşak gücün önemini vurgulamaktır.⁶

Çalışmada işlenen konunun hem Türkiye hem de Azerbaycan açısından önemi ve hassasiyeti gereği şu açıklamanın yapılması da önemlidir: Bu çalışma Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkileri olumsuz bir bakış açısıyla irdelemeyi amaçlamıştır. Çalışma Türkiye'nin, Azerbaycan'ı dışlayarak bir uluslararası ilişkiler politikası izlese dahi sorunun devam etmesi ve çözümsüzlüğün sürmesinin sebebi Türkiye olmadığı için çözüme ulaşamayacağını sebep ve sonuçlarını irdelemektedir. Dolayısıyla Türkiye, Azerbaycan'dan kopsa bile çalışmada işlenen sebepler nedeniyle bu kopuş Nahçıvan sorununu çözemeyecektir.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Philippe C. Schmitter, "Ernst B. Haas and the legacy of neofunctionalism", *Journal of European Public Policy* Volume, 12(2), 2005, s. 255-272.

⁶ Sert ve yumuşak gücün tanımları ve birbirleri arasındaki ilişki için bkz. Ernest Wilson, "Hard Power, Soft Power, Smart Power", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 2008, s. 110-124.

ULUSLARARASI İLİŞKİLERE NAHÇIVAN MERKEZLİ BİR BAKIŞ

Tarihte, Osmanlı Devleti'nin kanatları altında kimliğini korumuş ve böylece günümüze kadar varlığını devam ettirebilmiş olan Ermeniler resmî olarak; Birinci Dünya Savaşı sonunda iki yıl ayakta kalabilen *de facto* Demokratik Ermeni Cumhuriyeti çatısı altında Türkiye ile ilişkilerini kurmaya başlamışlardır. 1917 Bolşevik İhtilali'ndeki egemenlik boşluğunu iyi kullanan Ermeni Devrimci Federasyonu tarafından kurulan bu yönetim (Ermenistan Cumhuriyeti), TBMM ile imzalanan Gümrü Antlaşması ve ardından Sovyetler Birliği'yle imzalanan Moskova-Kars Antlaşmaları ve nihayet Lozan Antlaşması sonrası Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkilerini şekillendirmiştir. Bununla birlikte Türkiye-Ermenistan ilişkileri günümüzde de uluslararası ilişkilerdeki olumsuz etkileri gözlemlenebilen sorunlar ile süregitmektedir.

Bu sorunlar arasında en önemlilerinden birisi Azerbaycan, Gürcistan ve İran topraklarının yanı sıra Türkiye'nin doğu illerini de kapsayan (Trabzon, Rize, Artvin, Erzincan, Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Iğdır, Kars, Ardahan gibi) Büyük/Birleşik Ermenistan ideasıdır. *Hay Dat Doktrini* (Ermeni Davası) olarak ifade edilen, bununla birlikte günümüze kadar kendi amaçları doğrultusunda dahi herhangi bir başarılı sonuç ortaya koyamamış (ya da konmak istenmemiş), Hazar Denizi'nden Akdeniz'e kadar olan coğrafyada kurulacak Büyük Ermenistan projesi⁷ Ermenistan iç ve dış politikasını dengeleyici bir güvenleştirme aracı olarak kullanılmaktadır. Böylece dünya Ermenileri aynı ortak çatı altında kimliklerini koruyabilmekte ve gelecek nesillere aktarabilmektedirler. Ermenistan Anayasası'na da giren bu hedef nedeniyle Ermenistan-Türkiye ilişkileri güvensizlik ve sert güç temelinde şekillenmiştir.

Bununla birlikte tanı(t)ma, toprak ve tazminat istekleri üzerine temellenen soykırım iddiaları bu çalışmanın konusu olamayacak kadar geniş olsa da Ermenistan'ın Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetlerine karşı Osmanlı Devleti'nin verdiği tepkinin günümüzde dahi Ermenistan tarafından bir uluslararası ilişkiler aracı olarak kullanılmasına rağmen bilimsel bir platformda incelenebilmesi için ortak bir tarih komisyonunun kurulması gibi çözümler üretilmiş lakin hayata geçememiştir. Dağlık Karabağ sorunu da Nahçıvan sorununa

⁷ Ki Young Lee, **Ermeni Sorununun Doğuşu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, No.2050, Ankara, 1998, s. 4-5.

benzer özellikler taşımakta ve bu çalışma dâhilindeki akim çözüm önerisi⁸ ile Dağlık Karabağ sorununda ortaya çıkan çatışmaların çözülebileceği savunulmaktadır.

Ermenistan ile yaşanan sorunlar bağlamındaki önemli bir diğer sorun ise Türkiye ile kara sınırına sahip tek Türki yönetim olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'dir. 1920'ye kadar Azerbaycan'ın bir parçası olan Zengezur Koridoru ile birlikte Nahçıvan da bu tarihten sonra SSCB'nin dahiliyle Ermenistan'a verilmiştir.⁹ Lakin bölge insanının itiraz odaklı eylemleri ile Türkiye'nin Moskova ve Kars Antlaşmaları sonucunda Nahçıvan tamamen Ermenistan'ın olmamış ve özerk statüye sahip olmuştur.¹⁰ Her ne kadar bu özerklik bir kazanım olarak görülse de Türkiye ile Türk dünyası arasındaki coğrafi sınır parçalanmıştır.¹¹

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, 12 Kasım 1995 tarihinde halk oylaması ile kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 9. Bölümü'ne göre; iç işlerinde özerk, savunma ve dış politikasında ise Azerbaycan'a bağlı bir statüye sahip olmasına rağmen yoğun bir şekilde Ermenistan'ın müdahalelerine açık olarak varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Türkiye ise 1921 Moskova ve Kars Antlaşmaları uyarınca özerk statüsü devam etmek kaydıyla Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bırakılmasını kabul etmiş, bu kaydın sonucunda Nahçıvan'ın özerk statüsünün devamında dolaylı olarak bir güvence unsuru (Acara Özerk Cumhuriyeti'nde de olduğu gibi bir garantör) haline gelmiş ve Nahçıvan'ın toprak bütünlüğünü kabul etmiştir. Sonuç olarak Türkiye ile Ermenistan arasında Nahçıvan sorunu bağlamında yaşanan gerginliğin sebebi egemenlik ve/veya toprak talebidir. Bu talepler ise uluslararası ilişkilerdeki çatışma çözümü bağlamında en zor ve belki de -diğer ülkelerin kendi çıkarları dâhilinde bu soruna müdahil olmaları sebebiyle- imkânsız bir çözüm sürecidir.

⁸ Başarısızlığın sebepleri sonuç bölümünde irdelenmiştir.

⁹ Aygün Attar, "Zengezur Nasıl Ermenilerin Oldu?", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Ağustos 2003; Svante Cornell, *Small Nations and Great Powers*, RoutledgeCurzon Publishers, 2003, s. 59-60.

¹⁰ Emin Şihaliyev, "Kars Antlaşması Nahçıvan ile Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 2(1), 2012, s. 15-26.

¹¹ Serhat Zaman, *Siyasi Coğrafya Açısından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti*, Pegem Akademi, Ankara, 2014, s. 3.

Bununla birlikte 1994 yılında Ermenilerin, Dağlık Karabağ'ı da içine alan Azeri topraklarının % 20'sini işgaliyle; yüzbinlerce Azeri Türkü mülteci durumuna düşmüş, 30 bin kişi hayatını kaybetmiş, Hocalı katliamı gibi bir vahşetin de yaşandığı¹² Dağlık Karabağ savaşı bir ateşkes anlaşmasıyla son bulmuş olmasına rağmen Ermenistan ve Azerbaycan günümüzde dahi kâğıt üzerinde savaş halindedirler. Ayrıca Nisan 2016'da bu hal dört gün sürecek sıcak çatışmaya dönmüştür. 1994'te kurulan Minsk Grubu ise Fransa, Rusya ve ABD eş başkanlıklarında ve Türkiye, Almanya, İtalya, Portekiz, Hollanda, Belarus, İsveç ve Finlandiya üyeliklerinden oluşmuş bir çözüm merkezi olmasına rağmen günümüzde dahi literatürde bu sorunun *donmuş sorun* olarak adlandırılması konuya çözüm merkezli yaklaşmadığını göstermektedir.¹³ Bununla birlikte özellikle Ermenistan yönetiminin çatışmaları, halkın milliyetçilik duygularının sürekli canlı tutulması ve iktidarın sağlamaştırılması için bir araç olarak kullandığı eleştirileri de dikkate alındığında¹⁴ Azerbaycan'ın hem hukuki hem de tarihi haklılığı, uluslararası ilişkilerin reelpolitik doğası gereği "önemsiz" kalmaktadır. Bu varsayımı destekleyecek argümanlar ise konunun anlaşılması için önem kazanmaktadır. Dolayısıyla soruna taraf aktörlerin politikalarının tespiti Türkiye'nin ilgili aktörelere karşı geliştireceği politikaların tespiti için de önem arz etmektedir.

Bu bağlamda İran, Sovyetlerin yıkılmasından hemen sonra Ermenistan'ı devlet olarak tanımıştır; bu tanımın görünürdeki sebeplerinden birisi Türkiye ve Azerbaycan'ın tutumlarıdır. Zira 1988-1994 yılları arasında gerçekleşen Karabağ Savaşı nedeniyle hem Azerbaycan hem de Türkiye, Ermenistan sınırlarını kapatmak zorunda kalarak Ermenistan için İran'ın önemini daha da artırmışlardır.¹⁵ Bu gelişmelere istinaden İran, 1991 yılında SSCB'den bağımsızlığını alan Ermenistan'ı aynı yıl içerisinde resmen tanımıştır.¹⁶

¹² Jill Smolowe, "Tragedy Massacre in Khojaly", 16 Mart 1992, **Times**, <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,975096,00.html> [Erişim: 05.09.2016].

¹³ Hatem Cabbarlı, "Minsk Grubu Dürüst Bir Arabulucu mu?", 17 Şubat 2016, <http://politikaakademisi.org/2016/02/17/minsk-grubu-durust-bir-arabulucu-mu/> [Erişim: 05.09.2016].

¹⁴ Konul Khalilova, "Dağlık Karabağ'da yoğun çatışmalar: Onlarca ölü", 2 Nisan 2016, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160402_daglik_karabag [Erişim: 05.09.2016].

¹⁵ Glenn Curtis, **Armenia, Azerbaijan, and Georgia Country Studies**, Federal Research Division Library of Congress Press, Washington, 1995, s. 20-21.

¹⁶ Ayrıntılı bir kronoloji için bkz. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, **Bilateral Relations: The Islamic Republic of Iran**, <http://mfa.am/en/country-by-country/ir/>, 01 Kasım 2012.

İran ve Ermenistan arasındaki ilişkiler; Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'na alternatif olarak kurulan İran-Ermenistan doğalgaz boru hattı, Ermenistan'ın İran'a elektrik satışı, İran-Ermenistan demir ve karayolu hatları, İran'da bulunan Ermenilerin temel hak ve özgürlüklerden en çok faydalanan azınlıklar olması,¹⁷ Dağlık Karabağ ve Nahçıvan sorunlarında İran'ın Ermenistan'ın tarafında olması ve son olarak Basra Körfezi'nin Karadeniz'e bağlanması gibi örneklerle oportünist müttefiklik ekseninde şekillenmiştir.¹⁸ Bununla birlikte anılan ekonomik ve siyasi ittifakların İran açısından önemli diğer amaçları olarak İran'ın Doğu ve Batı Azerbaycan Eyaletlerinde çoğunlukta ve İran'ın genelindeki mevcut Azeri nüfus üzerindeki nüfuz politikasının istikrarının sağlanması ve Batı ambargosunun Ermenistan üzerinden hafifletilmesi sayılabilir. Böylelikle Dağlık Karabağ'ın ve Nahçıvan'ın işgaline karşı Ermenistan ve Rusya'ya destek sağlanmıştır. Bu bağlamda savaş sırasında Ermenistan'a verilen doğalgaz, akaryakıt ve gıda desteği İran'ın Ermenistan'a olan tarafsızlığının bir göstergesi olarak tarihte yerine almıştır.¹⁹ Bu tarafsızlıkta İran'ın, ekonomik olarak Ermenistan'dan elde ettiği kazanımın çok az olmasına rağmen Ermenistan'ı uluslararası ilişkilerde bir müttefik olarak yanında tutması, İran'a göre ortak ekonomik kazançlardan çok daha büyük bir kazanımdır.

Görüldüğü üzere İran gibi kendini İslam ve imamet doktriniyle tanımlayan bir devletin Müslüman yoğun bir ülke yerine Hristiyan bir ülkeye destek olması sonucu İran-Ermenistan ilişkilerinde de –ekonomik olarak– zararlı çıkan taraf Türkiye olmuştur. Ayrıca İran, nükleer antlaşma sonrası Batı ile arasındaki sorunları çözmeye başlamış ve Ermenistan da bunu desteklemiştir.

¹⁷ Erik Davtyan, "The Role of Infrastructure in International Relations: The Case of South Caucasus", **International Journal of Social Sciences**, 3(4), 2014, s. 33-34.

¹⁸ İran ile Ermenistan arasındaki ticari ilişkilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zeyno Baran, "Lithuanian Energy Security: Challenges And Choices", **Hudson Institute Report**, New York, 2006, s. 5; Vladimir Socor, "Iran-Armenia Gas Pipeline: Far More Than Meets the Eye", **Eurasia Daily Monitor**, 4(56), 2007; David Ramin Jalilvand, "Iran's gas exports: Can past failure become future success?", **Oxford Institute for Energy Studies Report**, 2013, s. 5; Seyed Shams ve Shafiei Dogahneh, "Economical Relationship of Islamic Republic of Iran with Republic of Armenia", **International Journal of Review in Life Sciences**, 5(11), 2015, s. 287-292.

¹⁹ Soner Çağaptay ve Alexander Murinson, "Good Relations between Azerbaijan and Israel", 30 Mart 2005, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/good-relations-between-azerbaijan-and-israel-a-model-for-other-muslim-state> [Erişim: 05.02.2016]; Emil Suleymanov ve Ondrej Ditrych, "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood", **Middle East Policy**, 14(2), 2007, s. 106.

Buna rağmen Türkiye, Ermenistan'ı yok sayarak, *yokluk siyasetiyle*, hiçbir ekonomik ve siyasi kazanım elde edemeyecek; siyasi bir konuyla ilgili endişeleri ekonomik çıkarların dahi önüne geçecektir.

Türkiye'nin bu oportünist dış politikasını savunmak için verilebilecek en tipik örnek Almanya-İsrail ilişkileridir. Zira iki ülke halkları arasında hiçbir aktörün reddetmeyeceği ölçü ve büyüklükte bir soykırım suçu yaşanmış olmasına rağmen iki ülke arasındaki ilişkiler duygusal ve tarihi gerçeklerle değil kazan-kazan odağında şekillenmiştir. Avrupa'da İsrail'in en büyük ticaret ortağı Almanya iken ABD'den sonra dünyada en önemli ikinci ticaret ortağıdır. Ayrıca iki ülke üniversiteleri arasında geniş bilimsel ilişkiler, ortak gençlik ofisleri, kardeş şehir ilişkileri, askeri işbirliği ve silah ticareti, ortak geliştirilen bir nükleer uyarı sistemi projesi, istihbarat paylaşımı gibi konularda derin ittifaklar kurulmuştur.²⁰ Buna rağmen Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinin –en azından ekonomik temelde dahi olsa– sürdürebilmesi ve Azerbaycan'ın da bu politikaya uyum gösterebilmesi için Ermenistan tarafından kabul edilebilir değerlerde adımların atılması şarttır.

Bununla birlikte Ermenistan'ın atması gerekip atmadığı olumu adımlara rağmen Türkiye son derece yapıcı adımları da atmıştır. Özellikle soykırım iddiası bağlamında Ermenistan'la ilişkilerin normalleşebilmesi için 2009'da iki farklı ve çok önemli protokoller imzalanmıştır. Bu protokoller ile (Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve Geliştirilmesi Protokolleri) Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırın tanınması, diplomatik temsilciliklerin karşılıklı olarak açılması ve soykırım meselesinin bilimsel bir platformda incelenebilmesi için ortak bir tarih komisyonunun kurulması gibi kararlar alınmıştır. Lakin Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin kesinlikle Ermenilere karşı bir soykırım suçu işlendiği ön kabulü nedeniyle ilgili protokoller akim kalmıştır. Ayrıca Türkiye'nin 24 Nisan 2014'te Ermenilerin 1915'te yaşadıkları sıkıntı ve trajediden dolayı üzüntü duyduğunu açıklaması; 2015'te Ermenistan Devlet Başkanı'nın, Çanakkale Savaşları'nın yüzüncü yıldönümü etkinliklerine çağrılmasına rağmen Ermenistan ve Rusya'nın Erivan'da soykırım anma etkinliğinde

²⁰ The Israel-German Special Relationship, 23 Kasım 2005, http://web.archive.org/web/20070312180139/http://www.bicom.org.uk/publications/israels_foreign_relations/s/1207/the-israel-german-special-relationship/; Germany's Relations with Israel: Background and Implications for German Middle East Policy, **CRS Report for Congress**, 19 Ocak 2007, <https://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33808.pdf>.

buluşmaları ilişkileri sonuçsuz bırakmıştır. Buna paralel olarak özellikle Kasım 2015'te Rus uçağının düşürülmesi olayından sonra Ermeni diasporası tarafından Türkiye ile Rusya'nın iki düşman olarak algılatılmak istenmesi de Türk-Ermeni ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. 2008'de işleyen futbol diplomasisinin akim kalması da²¹ ayrı bir sonuçsuz girişimdir.

Batı ise bu konuda reel politik endişelerle hareket etmektedir. Zira Avrupa sınırına dayanan bir Azerbaycan ya da Hazar kıyılarına ulaşabilen bir Türkiye hem Batı için hem de İran ve Rusya için bir tehdit unsurudur. Bu bağlamda İran'ın Güney Azerbaycan sorunu tetiklenebileceği gibi ABD, Rusya ve Çin'in Güney Kafkasya politikaları da sekteye uğrayabilecektir.²² Bu noktalardan hareketle aslında ilgili bölge için Batı'nın elindeki en önemli çözüm aracı çözümsüzlüktür. Zira hem Rusya hem de ABD bu çok taraflı çözümsüzlükten kârlı çıkmaktadır. Böylece Rusya için Batı'nın Kafkasya'ya girmesi engellenmiş olacak, Batı içinse çözümsüzlük sonucu güçlenememiş ve Rusya'yı destekleyemeyecek ülkeler –özellikle mali desteklerle– elde tutulmuş olacaktır. Bu stratejiler doğrultusunda küresel ve bölgesel güçlerin arasında kalmış ve “*her şeye rağmen denge*” siyasetini izlemek zorunda kalan Türkiye hem batı için hem de doğu için Nahçıvan sorunu bağlamında ötelenmiştir.

Bu genel bakış devletlerarası ilişkiler için geçerli analiz ve yorumları hazırdır. Bununla birlikte yumuşak güç ve uluslararası ticaretin asıl belirleyicisi olacak halkların birbirlerine karşı besledikleri güven, Orta Aras Havzası'ndaki çatışmaların son bulması için olmazsa olmaz (*sine qua non*) bir gerekliliktir. Lakin ülkeler arası diyalog eksikliği ve bu eksikliğin Türkiye tarafından atılan adımlara rağmen Ermenistan tarafından karşılık bulamıyor oluşu ilişkilere herhangi bir pozitif gelişme katamamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Nahçıvan sorunu örneğinden hareketle, Türkiye'nin oportünist bir dış politika izlemesi halinde elde edebileceği kazanımlar ve bu kazanımların meydana getireceği zararların tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu

²¹ Ahmet Sever, **Abdullah Gül ile 12 Yıl Yaşadım, Gördüm, Yazdım**, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s. 89.

²² Bülent Aras ve Fatih Özbay, **Türkiye ve Ermenistan: Statüko ve Normalleşme Arasında Kafkasya Siyaseti**, SETA Rapor 12, Ekim 2009.

bağlamda uluslararası ekonomik bağımlılıkların çatışmaları azaltacağı verisinden hareketle Nahçıvan sorunu özelinde ve Güney Kafkasya genelinde oluşacak barış/çatışmasızlık ortamı, bölgesel güç olabilmek ve bunu devam ettirebilmek için ekonomik gelişmeye muhtaç Türkiye ve İran gibi ülkeler bağlamında bir gerekliliktir. Bu sorun başta Azerbaycan ve Ermenistan arasında sert güç temelinde çözülmeye çalışılsa ve bu süreç iki ülke arasındaki ilişki(sizlik)lerin devam edeceği beklentisini güçlendirse de özellikle Türkiye ve İran için anılan siyasi anlaşmazlıklar –kural olarak– ekonomik gelişme ve çıkarların önüne geçmemelidir. Dolayısıyla çalışmada, Nahçıvan sorunu özelinde ve Güney Kafkasya genelinde ortaya çıkacak çatışmaların ancak ve ancak uluslararası ekonomik bağımlılıklar temelinde çözülebilirse bir fırsata dönüşeceği savunulmuş, aksi durumlarda ise bölgenin sert güç unsurlarıyla yeniden şekilleneceği tehdidinin gerçekleşme olasılığının yükseleceği öngörülmüştür.

Kant'tan mülhem bu varsayımı destekleyen teori ile uluslararası bağımlılıkların çatışmaları önleme kapasitesi ve bu kapasitenin sirayet etkisi fenomeni ile ekonomik ilişkilerin bir basamak olarak kullanılması sonucunda çatışmanın biteceği gerçeği her ne kadar Avrupa Birliği özelinde test edilmiş ve kısmen başarılı olmuşsa da Nahçıvan sorununun çözümünde bir faktör olarak kullanılamamıştır. Zira barış ve hatta ekonomik ilişkiler için ilk şart tarafların birbirlerini tanıması ve karşılıklı çözüm önerileri ortaya koyabilmesinde yatmaktadır.

Bu bağlamda ancak yumuşak güç ile çözümlerse uluslararası ilişkilerde ve tarih sahnesinde bir anlam ifade edecek Nahçıvan sorunu için Türkiye'nin, reel politik davranış kalıpları sergileyerek, kendi ekonomik çıkarlarını maksimize edecek hedefleri realize etmesi ve böylece bölgesel güç olma imkânlarını artırması, uluslararası ilişkiler disiplininde oportünist, kabul edilebilir bir stratejisi olsa da çalışma kapsamında ortaya konan Ermenistan merkezli eksiklikler ve Batı'nın çözümsüzlüğü bir çözüm olarak gördüğü bulgusu buna engel olmaktadır. Bu eksikliklere rağmen Türkiye'nin bu sorunu çözen tarafta olabilmesi için, her ne şekilde olursa olsun uluslararası ticareti artırıcı, reel politik odaklı ve fakat yumuşak güç temelli dış politika stratejilerini hayata geçirici politikalar izlemesi savunulabilir. Aksi takdirde Türkiye'nin özellikle 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Batı ile yaşadığı anlaşmazlık ve yalnızlaşma eğilimi (Batı'dan kopuş) artacağı gibi yaşanabilecek bir eksen

kayması sonucu hem ekonomik çıkarlar hem de uluslararası vizyon ve ittifak stratejileri yeniden şekillenmek zorunda kalacaktır. Fakat Türkiye'nin bu hedefe ulaşabilmesi için kaybedilecek Azerbaycan faktörü bu çalışmayı akim bırakan sebeplerden birisidir. Zira tek millet iki devlet mottosuyla şekillenen ilişkilerin zarar görmesi istenmeyen bir durum olacaktır.

Tüm bu bulgulardan hareketle Nahçıvan sorunu bağlamında Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin, Türkiye, İran ve Rusya'yı da içine alacak şekilde çözülebilmesi için yegâne şart ortak amaçları belirleyebilmektir. Bu bağlamda Azerbaycan ve Ermenistan'ın sınır kapılarını açmaları ve tüm sorunları dondurarak ekonomik ilişkileri güçlendirmeleri önerisi aşırı bir iyimserlikle ve bir başlangıç olarak ortaya atılabilir. Fakat iki ülke arasında ekonomiden daha güçlü bir motivasyon kaynağı olan egemenlik çatışması (ki bu çatışmanın uluslararası hukuka göre müsebbibi Ermenistan'dır), diğer ülke ve örgütlerin sorunu çözümsüzlük temelinde çözmek istemeleri (!), İran'ın, belki de Türkiye'nin hiçbir zaman ulaşamayacağı kadar artan Ermenistan ticaret ve yatırımlarını sekteye uğratmama isteği nedeniyle Ermenistan'a verdiği destek, ülke yönetimlerinin bu çatışmayı birlik ve milliyetçilik duygularının taze kalması için canlı tutuyor oluşu, Türkiye'nin Azerbaycan'ın doğal müttefiki algılamasının taraflar arasında bir ön kabul haline gelmesi gibi nedenlerle ülkeler arası ortak amaçlar ortaya konulamamakta, toplumlararası diplomasi işleyememekte, halklar birbirlerine yabancılaştırılmakta, çatışma çözümünün en riskli ve önemli aşaması olan *karanlığa adım atma* yukarıdaki sebeplerden ötürü gerçekleştirilememektedir. Bu noktalardan hareketle yukarıdaki önerilerin denenmemesi ve Türkiye'nin Azerbaycan lehine uluslararası ittifaklara müdahil olmaması halinde Nahçıvan sorununun *donmuş sorun* olarak kalması muhtemeldir.

Kaynakça

- Aras, Bülent ve Özbay, Fatih, **Türkiye ve Ermenistan: Statüko ve Normalleşme Arasında Kafkasya Siyaseti**, SETA Rapor 12, Ekim 2009.
- Attar, Aygün, “Zangezur Nasıl Ermenilerin Oldu?”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, Ağustos 2003.
- Baran, Zeyno, **Lithuanian Energy Security: Challenges And Choices**, Hudson Institute Report, New York, 2006.
- Benhabib, Seyla, **Another Cosmopolitanism**, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- Cabbarlı, Hatem, “Minsk Grubu Dürüst Bir Arabulucu mu?”, 17 Şubat 2016, <http://politikaakademisi.org/2016/02/17/minsk-grubu-durust-bir-arabulucu-mu/> [Erişim: 05.09.2016].
- Cagaptay, Soner ve Murinson, Alexander, **Good Relations between Azerbaijan and Israel**, 30 Mart 2005, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/good-relations-between-azerbaijan-and-israel-a-model-for-other-muslim-state> [Erişim: 05.02.2016].
- Cobban, Alfred, **Rousseau and the Modern State**, Archon Books, North Haven, 1969.
- Cornell, Svante, **Small Nations and Great Powers**, RoutledgeCurzon Publishers, 2003.
- CRS Report for Congress, **Germany's Relations with Israel: Background and Implications for German Middle East Policy**, 19 Ocak 2007, <https://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33808.pdf>.
- Curtis, Glenn, **Armenia, Azerbaijan, and Georgia Country Studies**, Federal Reserch Division Library of Congress Press, Washington, 1995.
- Davtyan, Erik, “The Role of Infrastructure in International Relations: The Case of South Caucasus”, **International Journal of Social Sciences**, 3(4), 2014, s. 22-38.
- Haas, Ernst B., “International Integration: The European and the Universal Process”, içinde **Limits and Problems of European Integration: The Conference of May 30–June 2, 1961**, Springer Science+Business Media, Dordrecht, 1961.

- Jalilvand, David Ramin, **Iran's gas exports: Can past failure become future success?**, Oxford Institute for Energy Studies Report, 2013.
- Keohane, Robert O. ve Nye Jr., Joseph S., **Power & Interdependence, Fourth Edition**, Longman Press, Boston, 2012.
- Konul, Khalilova, "Dağlık Karabağ'da yoğun çatışmalar: Onlarca ölü", 2 Nisan 2016, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160402_daglik_karabag [Erişim: 05.09.2016].
- Lee, Ki Young, **Ermeni Sorununun Doğuşu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, No.2050, Ankara, 1998.
- Okyar, Onur, **İran ve Demokrasi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Schmitter, Philippe C., "Ernst B. Haas and the legacy of neofunctionalism", **Journal of European Public Policy Volume**, 12(2), 2005, s. 255-272.
- Sever, Ahmet, **Abdullah Gül ile 12 Yıl Yaşadım, Gördüm, Yazdım**, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.
- Shams, Seyed ve Dogaheh, Shafiei, "Economical Relationship of Islamic Republic of Iran with Republic of Armenia", **International Journal of Review in Life Sciences**, 5(11), 2015, s. 287-292.
- Smolowe, Jill, "Tragedy Massacre in Khojaly", **Times**, 16 Mart 1992, <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,975096,00.html> [Erişim: 05.09.2016].
- Socor, Vladimir, "Iran-Armenia Gas Pipeline: Far More Than Meets the Eye", **Eurasia Daily Monitor**, 4(56), 2007.
- Suleymanov, Emil ve Ditrych, Ondrej, "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood", **Middle East Policy**, 14(2), 2007, s. 101-116.
- Şihaliyev, Emin, "Kars Antlaşması Nahçıvan ile Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, 2(1), 2012, s. 15-26.
- The Israel - German Special Relationship, 23 Kasım 2005, http://web.archive.org/web/20070312180139/http://www.bicom.org.uk/publications/israels_foreign_relations/s/1207/the-israel-german-special-relationship [Erişim: 05.09.2016].

Wilson, Ernest, “Hard Power, Soft Power, Smart Power”, **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, 616(1), 2008, s. 110-124.

Zaman, Serhat, **Siyasi Coğrafya Açısından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti**, Pegem Akademi, Ankara, 2014.

DEVLETLERARASI İŞBİRLİĞİNE BİR ÖRNEK: ARPAÇAY BARAJI İNŞAA SÜRECİ VE ORTA ARAS COĞRAFYASINA SİYASAL VE SOSYOEKONOMİK ETKİLERİ

Sadık ERDAŞ*

Özet

Bir ülkenin dış politikasının şekillenmesinde coğrafi konum ile birlikte komşularının sayısı da önemli bir rol oynamaktadır. Komşuları ile arasında sınır aşan veya sınır oluşturan sular varsa ilişkilerin boyutu da o derecede önem kazanmaktadır. Bu nehirler ve onların yan kolları yağış rejimine bağlı olarak yaşanan taşkın ve sel gibi olaylarla ekili tarım arazileri başta olmak üzere çevreye zarar verebildiği gibi nehir yataklarının da değişmesine ve taraf ülkeler arasında sınır itilaflarının yaşanmasına konu olabilmektedir.

Öte yandan bu akarsuların taraflarca nasıl ve ne şekilde kullanılacağı ve su alma oranları da bir başka tartışma konusu olarak gerginliklere neden olmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşunu takip eden ilk yıllardan itibaren komşuları ile su kaynaklarından faydalanmak ve hakkaniyete dayalı makul bir işbirliği ortamı yaratmak için büyük bir çaba göstermiştir. Bu çerçevede çeşitli anlaşmalar, protokoller ve benzeri hukuki düzenlemeleri hayata geçirmiştir. İki ülke arasında ortak hudut olarak kabul edilmiş nehir, çay ve derelerden beraberce yararlanma konusunda en kapsamlı ve hayata geçirilmiş projeler Sovyetler Birliği ile yapılmıştır.

Aras havzası su kaynakları açısından oldukça zengin ve birçok nehir ve yan kollarına sahip olmasına rağmen bu kaynakların aynı zamanda bölge ülkeleri arasında sınır oluşturması beraberinde birtakım problemler getirebilmektedir. Arpaçay (Ahuryan) Barajı Türk Sovyet ilişkilerinde sınır sularının

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, serdas@hacettepe.edu.tr

paylaşımı ve ortak kullanımı açısından sembol bir öneme sahiptir. Arpaçay Barajı'nın tamamlanması ile her iki taraf barajdan sulama ve elektrik üretme amaçlı olarak faydalanmışlardır. Bu durum Aras havzasında yer alan ülkeler arasında örnek olmuş sosyal ve ekonomik gelişmelerine katkı sağlamış ve aynı zamanda bölgede barış ve işbirliğinin sembolü olmuştur.

**AN EXAMPLE OF AN INTERNATIONAL COOPERATION:
CONSTRUCTION PHASE OF ARPAÇAY (AHURYAN) DAM AND
ITS POLITICAL AND SOCIOECONOMIC EFFECTS ON MIDDLE
ARAS RIVER BASIN**

Abstract

The geographical position of a country as well as the number of its neighbours are the factors that play a crucial role in determination of its foreign policy. Dimension of those relations comes into prominence in case of the existence of bordering or transboundary waters. Among those, rivers and their tributaries cause damages to environment, mainly to the planted areas and possible shifts in the river beds by flood and overflowing depending on the rainfall regime. Thus, they may become an issue of border conflicts between flanking parties.

On the other hand, those bordering or transboundary waters cause tensions among the flanking states with respect to issues such as the rights to use of water and hydration rates. Republic of Turkey, from the very beginning of its emergence, made a great effort to enjoy the right to use of water resources and create an atmosphere of rational cooperation relying on justice. Within this framework, various agreements, protocols and legal regulations were made. In regard of enjoying a common right of the use of waters, the most extensive projects were planned with the Soviet Union.

The Aras River basin is rich with its water resources regarding the river and its tributaries. However, these water resources as a natural border between the flanking states in the region may cause some problems. In this respect, the Arpaçay (Ahuryan) Dam has a symbolic significance in sharing and common use of the water resources. Following the construction of the dam, both parties enjoyed this facility for the purposes of electricity production and irrigation. This situation set a good example among the basin countries, made contribution to their social and economic development and became a symbol of peace and cooperation in the region.

Dünyadaki su kaynaklarının sadece % 1'i tatlı su kaynakları olduğu ve suyun hayatın devamı ve toplumların kalkınması için temel ihtiyaç oluşu dikkate alınırsa önemi kat be kat artmaktadır. Bu nedenle suyun sosyal niteliğinin yanında ekonomik değer niteliği de kazanmasına sebep olmaktadır. Suyun hayati bir kaynak olması nedeniyle, tarih boyunca bütün medeniyetlerin su kıyılarında ya da suya erişilebilecek yerlerde kurulduğu görülmektedir. 19. yüzyıl sonlarına kadar en önemli su kaynağı olan akarsular; ulaşım, balıkçılık ve küçük çaplı sulamalarla sınırlı olarak kullanılırken, bu tarihten sonra faydalanma amaçları ve teknikleri gelişmiş ve su kaynakları insanlık için daha da önemli bir hale gelmiştir. Su kaynakları üzerinde yapılan ekonomik faaliyetler, sanayileşme ve şehirleşmeye paralel olarak gelişip değişirken bu kaynakların paylaşımı ve birlikte kullanımı gibi sorunlar 20. yüzyılla beraber daha fazla ön plana çıkmaya başlamış ve devletlerarasında önemli sorunların yaşanmasına neden olmuştur.

Aras havzası coğrafi konum ve yapısı ve yağış rejimleri itibarıyla su kaynakları açısından oldukça zengin bir bölgedir. Bingöl Dağları'nın eteklerinden doğan Aras Nehri, Pasinler Ovası'nı geçtikten sonra Ermenistan sınırında Arpaçay Nehri ile birleşerek sınır boyunca akmaya devam etmektedir. Türkiye'de 441 km yol katettikten sonra Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne girmekte ve buradan Hazar Gölü'ne dökülmektedir. Arpaçay Nehri ise, Doğu Anadolu'da Allahüekber Dağları'ndan doğan Kars Suyu ile Çıldır Gölü'nden çıkan Çıldır Suyu'nun birleşmesi ve bunlara Güney Kafkasya'dan doğan Gümrü Suyu'nun katılması ile oluşmakta ve 140 kilometre yol katettikten sonra Aras Nehri ile birleşmektedir.

Türkiye'nin 2753 km'lik toplam sınır uzunluğunun yüzde 22'si veya bir başka ifade ile 615 km uzunluğundaki bölümünü nehirler veya bu nehirlerin yan kolları oluşturmaktadır. Batıda Meriç Nehri Türkiye-Yunanistan arasında 188 km uzunluğunda, Doğu'da Aras Nehri ve Arpaçay kolu 243 km uzunluğunda Ermenistan ve Azerbaycan'ın Özerk Nahçıvan Bölgesi ile (Eski Sovyetler Birliği) sınır teşkil etmektedir. Güneydoğu Anadolu'da Fırat ve Dicle nehirleri ise sınır aşan su niteliği taşımaktadır. Bu nehirlerden Dicle Nehri yaklaşık 35 km uzunluğunda bir kesimde Türkiye-Suriye arasında sınır oluşturduktan sonra Irak topraklarına girmektedir. Ayrıca Dicle'nin kolu Hezil Çayı Türkiye Irak arasında sınır oluşturmaktadır. Asi Nehri ise Lübnan'da Be-

kaa Vadisi'nden doğduktan sonra, Suriye topraklarına girer ve daha sonra Türkiye-Suriye arasında sınır oluşturduktan sonra Türkiye'den denize dökülür. Bunların dışında irili ufaklı pek çok su kısa uzunluklarda sınır oluşturur veya sınır aşan su niteliği taşır.

1- Türkiye'nin Sınır Aşan Nehirler Politikası

Sınır oluşturan nehirler açısından Türkiye'nin en uzun sınırı Doğu'da Aras Nehri ve onun Arpaçay kolu olup 243 km uzunluğunda Ermenistan ve Azerbaycan'ın Özerk Nahçıvan Bölgesi ile (Eski Sovyetler Birliği) sınır teşkil etmektedir.

Bu nehirler ve onların yan kolları olan dere ve çaylar yağış rejimine bağlı olarak yaşanan taşkın ve sel gibi olaylarla ekili tarım arazileri başta olmak üzere çevreye zarar verebildiği gibi nehir yataklarının da değişmesine ve taraf ülkeler arasında sınır itilaflarının yaşanmasına konu olabilmektedir. Öte yandan bu gibi akarsuların taraflarca nasıl ve ne şekilde kullanılacağı ve su alma oranları da bir başka tartışma konusu olarak gerginliklere konu olmaktadır.

Bir ülkenin komşuları ile arasında ne kadar çok ve büyük sınır aşan veya sınır oluşturan suyu varsa ilişkilerin boyutu da o derecede önem kazanmaktadır. Sınır aşan su iki veya daha çok devletin, sınırları dâhilinde kalan ve içindeki yüzeyde gerek doğal, gerekse suni bütün akarsuların, belli bir alanın sularını akıtarak bir denize mahreci bulunmayan kapalı ülke içi kısımlara açılan ortak mahreçlerde son bulduğu bölgedir.¹ Sınır aşan sular denildiğinde iki ya da daha fazla ülkenin topraklarını katederek akan, suyun çıktığı ülke ile aktığı ülke arasındaki kullanımı eşit olması söz konusu olmayan sulardır.²

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşunu takip eden ilk yıllardan itibaren komşuları ile su kaynaklarından faydalanmak konusunda hakkaniyete dayalı makul bir işbirliği ortamı yaratmak için büyük bir çaba göstermiştir. Bu çerçevede komşuları ile yapılan görüşmeler sonucunda çeşitli anlaşmalar, protokoller başta olmak üzere birçok benzeri hukuki düzenlemeleri hayata geçirmiştir.

¹ Cem Sar, **Uluslararası Nehirlerden Endüstriyel ve Tarımsal Amaçlarla Faydalanma Hakkı**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1970 s. 57.

² Neşet Akmandor, Hüseyin Pazarıcı, Hasan Köni, **Orta Doğu Ülkelerinde Su Sorunu**, TESAV Yayınları, Ankara, 1994, s. 13.

Bunlardan biri Atina hükümeti ile 20 Haziran 1934'te Ankara'da imzalanan "Meriç Nehri'nin Her İki Kıyısında Yapılacak Hidrolik Tesisatın Tanzimine Mütcellik İtilafname"³ ve "Türk-Yunan Trakya Hududunun Mühim Kısmını Tayin Eden Meriç Nehri Mecrasının Islahı Dolayısıyla Hudut Tahsisine İlişkin Protokol"dür.⁴

Sınır ve sınır aşan sular ile ilgili olarak bir başka düzenleme Irak ile yapılmıştır. 29 Mart 1946 tarihli Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması'na ek olan "Dicle, Fırat ve Kolları Sularının Düzene Konması Protokolü" ile⁵ nehirlerden ve kollarından düzgün su alımı ve olası taşkınlar sırasında yaşanabilecek su basma tehlikesini önlemek amacıyla su akımının düzene konması için Dicle ve Fırat kolları üzerinde korunma amaçlı araçların yapılmasını ve bu araçlardan mümkün olduğu kadar ve her iki memleketin menfaatlerine uygun olarak sulama amaçlı kullanımını ve sudan elektrik elde etmeyi amaçlamaktadır.

Türkiye'nin Kara Sınırları ve Bu Sınırlarda Nehirler

Komşu Ülkeler	Türkiye ile sınır uzunluğu (km)	Sınır oluşturan nehir uzunluğu (km)	Kara sınırına oranı (%)
Suriye	877	76	9
Eski SSCB	610	243	40
İran	454	20	4
Irak	331	38	11
Bulgaristan	269	50	19
Yunanistan	212	188	89
Toplam	2753	615	22

Benzer bir anlaşma ortak sınırları oluşturması sebebiyle Sarısu ve Karasu nehirlerinin kullanılması ile ilgili olarak Kasım 1955'te İran ile yapılmıştır. Bu protokolün İran ile Sovyetler Birliği'nin Aras Nehri üzerinde ortak bir baraj inşaa etme konusunda anlaştıkları yılda yapılması oldukça önemlidir. Kanaatimiz odur ki İran ile yapılan görüşmeler Sovyetler Birliği ile yapılan görüşmelere paralel bir çerçevede yürütülmüştür.

³ Resmi Gazete, 25 Mayıs 1935, Sayı:3011, s. 5209-5212.

⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:2 Toplantı:1, Tarih:15 Şubat 1965 ve Münevver Aktaş Acabey, *Sınıraşan Sular*, Beta Yayınları, İstanbul, 2006, s. 241-242.

⁵ Resmi Gazete, 12 Eylül 1947, Sayı: 6705, s. 12894.

Sınır aşan veya sınır oluşturan sular konusunda bir başka anlaşmanın Bulgaristan ile yapıldığı görülmektedir. 1968, 1969 ve 1970 yıllarında iki devlet “İki Memleket Topraklarından Akan Nehirlerin Sularından Faydalanmada İşbirliği Yapılması” konusunda birtakım anlaşmalar yapılmıştır.⁶ Bunlardan ilk anlaşma ile sınır olaylarının önlenmesi, çözümlenmesi ve sınır işaretlerinin bakımı hakkında olup karşı tarafın muvafakatı olmadan, hudut nehirlerinde talveg hattının değiştirilmesine sebep olacak tesislerin inşası ve hudut nehirlerinde geceleri balık avcılığı sınır olayları arasında sayılmıştır.⁷

2- Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Sınır ve Sınır Aşan Sular Konusunda İlk Düzenlemeler

İki ülke arasında ortak hudut olarak kabul edilmiş nehir, çay ve derelerden beraberce yararlanma konusunda en kapsamlı ve hayata geçirilmiş projelere yer verilmiş anlaşma Sovyetler Birliği ile yapılmıştır. Kafkas coğrafyasının ve özellikle de Aras havzasının son derece karmaşık politik, ekonomik, sosyal, etnik coğrafyası ve zengin enerji kaynaklarına sahip veya bu kaynaklara yakın ve bunların ulaşım yolları üzerinde olması nedenleriyle sık sık emperyal devletlerin ve güçlerin müdahalelerine maruz kaldığı tarihi olaylar ve gelişmelerle anlaşılabilir. Bu nedenle Türk-Sovyet sınırında böyle bir anlaşmanın yapılması son derece önemlidir. Zira jeopolitik nedenlerle ortaya çıktığını düşündüğümüz bu sorunların azaldığı ve göreceli olarak istikrarın hâkim olduğu bölgelerde bu gelişmeye paralel olarak hidropolitik kaynaklı sorunlarda da azalma görülebilmekte ve barış hâkim olabilmektedir.

Bu nehirlerle ilgili ilk antlaşma tarafların hudut komisyonları tarafından Tiflis’te yapılan iki yıllık bir müzakere sonucunda⁸ hazırlanan ve 8 Kânunuşani 1926 tarihinde Kars’ta imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Şu-ralar Cumhuriyeti İttihadı Hudutlarını Teşkil Eyleyen Nehir Çay ve Dere Sularından İstifadeye Dair Mukavelename ile Serdarabat Barajı’nın İnşasına Dair Müzeyyel Protokol”dür. 5 senelik bir süre için yapılan antlaşmaya göre;

⁶ **Resmi Gazete**, 6 Aralık 1969, Sayı:13370, s. 1; **Resmi Gazete**, 27 Haziran 1970, Sayı:13531, s. 2 vd.

⁷ Münevver Aktaş Acabey, **a.g.e.**, s. 250.

⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt:33, Devre:2, 82.İnikat, Celse:1,Tarih:25.06.1927, s. 736.

taraf, sınır oluşturan nehir, çay ve dere⁹ sularından miktar olarak yarı yarıya faydalanacaklardır. Ayrıca tarafların, nehir sularının durumunu incelemeleri amacıyla ölçüm istasyonları kurmaları öngörülmekte, nehirlerden biri üzerine baraj inşa eden taraf, diğer tarafın çıkarlarını gözetmek için tedbir almak ve gerekli su miktarının barajdan serbestçe geçmesini sağlamak zorundadır. Alınan tedbire rağmen, karşı taraf zarar görürse, bu zarar tazmin edilecektir. Taraflar sınır oluşturan nehirlerin talveg hattını yapay olarak bozmamakla yükümlüdürler. Tarafların vatandaşları, balık avlama hakkına sahip olmakla beraber gece avlanmaları yasaklanmış ve sorunları görüşme ve çözüme adına da ikişer üyeden oluşacak bir komisyon kurulması kabul edilmiştir.¹⁰

Sınır aşan sular konusunda yapılmış bulunan antlaşmalardan ilk örneklerinden bir olan bu anlaşmaya ek olarak hazırlanan ve 7 maddeden oluşan bir protokolle¹¹ Aras Nehri üzerinden ve Karakale Köprüsü'nden nehrin kaynağına doğru 750 metre mesafe dâhilinde Serdarabat'ta bir baraj yapma konusunda da anlaşmaya varmışlardır. Buna göre; Sovyet yönetimi inşa edeceği barajdan İğdir ovasının sulanması için Türkiye, bilahare inşa edilecek bir kanal vasıtasıyla suyun yüzde ellisini kullanma hakkını almakta, buna karşılık Türkiye baraj masraflarının yarısını ödemeyi taahhüt etmekte idi.

Anlaşma ve protokolleri 5 yıllık bir süre için yapılmışsa da kanunun kabulü üzerinden daha bir yıl geçmeden “bariz tercüme hataları” gerekçe gösterilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 15 Mayıs 1928 de yeni bir düzenleme ile “1168 sayılı kanunun Türkçe metninde birtakım düzenlemeler” yaptığı görülmektedir.¹² Burada dikkat çeken nokta, mukavele ve protokol tarihlerinde yer alan 8 Kânunuevvel 1926 tarihinin 8 Kânunusani 1927 olarak düzeltilmesi ve 11. maddenin 4. fırcasının değiştirilerek “Bu maddenin Aras,

⁹ TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 33 sayfa 736'da Kanunun esbabı mucibesi açıklanırken “dere suları” yerine deniz suları ifadesi kullanılmıştır. Şehven yapıldığını düşündüğüm bu hata anlaşmanın diğer maddelerinde olmayıp yenilenmesi sırasında bu ifade kullanılmamıştır.

¹⁰ 8 Kanun-u evvel 1926 tarihinde Kars'ta imza edilen sular itilafnamesi ile Serdarabat Barajı'nın inşasına dair müzeyyel protokolün tasdikine dair Kanun. Kanun No:1168, **Resmi Gazete**, 3 ve 4 Ağustos 1927, Sayı 649 ve 650; **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fihrist No:30.18.1.1, Yer No:23.12.11, Dosya No:-, 5 Mart 1927 ve Orhan Tiryaki, **Sınır Aşan Sular ve Ortadoğu'da Su Sorunu**, Harp Akademisi Komutanlığı Yayını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1994.

¹¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt:33, Devre:2, 82.İnikat, Celse:1, Tarih:25.06.1927, s. 738-739.

¹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt 4, Devre:3, s. 25-28; **Resmi Gazete**, 21 Mayıs 1928, Sayı:894, s. 5176-5177.

Arpaçayı, Poshof Çayı, Kura ve Çoruh nehir ve derelerine taalluku yoktur” hükmünün getirilmesidir.¹³

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan bu mukavele mucibince Serdarabat Barajı’nın inşaa ve tamir masraflarını Sovyet Rusya hükümeti temin edecek ve bilahare bu masrafın yarısını Türkiye hükümeti tediye edecektir. Buna karşılık her iki arazi karşılıklı olarak bu sulamadan istifade edecektir. 1937 yılında Sovyet Rusya hükümeti barajın inşaa ve tamir işinde Türkiye hissesine düşen miktarın bir milyon ruble olduğunu bildirmiş ancak bu para o zaman ödenememiştir.¹⁴ Buna rağmen söz konusu barajdan Aras Nehri suyunun Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında eşit miktarda taksimine ve nehir suyunun kontrolüne yönelik görüşmeler olumlu sonuçlanmış ve bu konuda hazırlanan protokol ve ona ilişik talimatnamenin yürürlüğe konulması bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile kabul edilmiştir.¹⁵ İkinci Dünya Savaşı’nın çıkması sonrasında da bu borcun nasıl ödeneceği konusunda görüşmeler sürdürülmüş ve Türkiye borcunu Türk parası veya mal ile ödenmesini önermişse de bunlardan bir sonuç alınamamıştır. Türk tarafının son defa bu borcu sorması üzerine Sovyet hükümeti borcun, bir rubleden biraz fazla bir paranın bir dolara tekabül etmesi suretiyle ödenmesinin zaruri olduğu cevabını vermiştir. Türk tarafının bu fiyatı fahiş bulması nedeniyle ödemedi kaçındığı, fakat buna rağmen savaşın sonlarına doğru soruna bir çözüm bulmak adına görüşmeleri sürdürdüğü görülmektedir.¹⁶

Savaş sonrasında yaşanan Türk-Sovyet gerginliğinin sürdüğü sıralarda Arpaçay regülatörü hakkında taraflar arasında düzenlenen protokollerin ve eski kararların tasdik edildiği görülmektedir.¹⁷ Stalin’in ölümü üzerine iki ülke arasında yaşanan gerginliğin yerini yumuşamaya bırakması taraflar arasında müzakereleri yeniden başlatmış ve nihayet tam bir anlaşma ile neticelenerek

¹³ **Resmi Gazete**, 21 Mayıs 1928, Sayı 894, s. 5176-5177.

¹⁴ Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak’ın Kars Milletvekili Hüsamettin Tuğaç’ın vermiş olduğu soru önergesine cevabı. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Bileşim 22, Oturum: 1, Tarih:26.12.1944.

¹⁵ **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:83.47.19, Dosya:160-28, Tarih:30.05.1938, Kararname Sayısı:2/8890.

¹⁶ Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak’ın Kars Milletvekili Hüsamettin Tuğaç’ın vermiş olduğu soru önergesine cevabı. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Bileşim 22, Oturum:1, Tarih:26.12.1944.

¹⁷ **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:133.73.20, Dosya:76-1157, Tarih:09.09.1953, Kararname Sayısı:4/1461.

Serdarabat Barajı'ndan daimi surette faydalanabilmek için Türk hükümeti Sovyet hükümeti emrine Amerikan milli bankasına 449.000 dolar yatırılması şartını kabul etmiştir.¹⁸

Türk Sovyet Karma Komisyonu'nun Arpaçay-Ahuryan üzerinde müşterek bir baraj inşaatı ile ilgili toplantı protokollerine bakıldığında Sovyetler Birliği'nin 1945 yılında Aras havzası üzerinde yer alan nehirlerden faydalanma konusunda birtakım incelemeler yaptığı görülmektedir.¹⁹ Bu bağlamda 1948 yılında Arpaçay üzerinde bir regülatör inşaatı konusunda Sovyet Rusya hükümeti ile Türkiye arasında bir protokol tanzim edilmiş²⁰ ve yine bu sıralarda Aras Nehri üzerinde, İran ve SSCB sınırında Aras Barajı inşaatı konusunda bir anlaşmaya varılarak 8 Kasım 1957 yılında SSCB ve İran arasında Aras ve Atrak nehirlerinin sulama ve enerji üretim amacıyla ortak ve yarı yarıya kullanımına ilişkin bir anlaşma imzalamıştır.²¹

3- Aras Havzasında İşbirliği: Arpaçay (Ahuryan) Barajı Konusunda 25 Nisan 1964 Tarihli Protokol

Sınırları 1921 Moskova Anlaşması ile belirlenen Türkiye ile eski SSCB arasında en önemli akarsular Aras ve Aras'ın kolu olan Arpaçay Nehri ile Çoruh, Kura nehirleri ve Posof Çayı'dır. Yukarıda da değinildiği gibi Bingöl Dağları'nın Kuzey ve Palandöken Dağları'nın güney yamaçlarından inen birçok suyun birleşmesi ile meydana gelen Aras Nehri, Türkiye ile Ermenistan (Eski SSCB) hududunun bir kısmını teşkil eden Arpaçay ile birleşerek Aras Nehri adı ile yoluna devam eder ve Türkiye-Ermenistan-Nahçıvan Özerk Bölgesi arasında sınır oluşturur. Daha sonra İran ve Azerbaycan arasında sınır teşkil eder ve Azerbaycan topraklarında Hazar Denizi'ne dökülmeden önce Kura Nehri ile birleşir ve Hazar yakınlarında geniş bir delta meydana getirir. Türkiye topraklarını terk ettikten sonra Aras Nehri, İran ve eski SSCB (Azerbaycan) arasında sınır teşkil etmektedir.

¹⁸ **Milliyet**, 15.09.1953, s. 1 ve s. 7.

¹⁹ **Resmî Gazete**, Sayı:11794, 31.08.1964, s. 2.

²⁰ **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:133.73.20, Dosya:76-1157, Tarih:09.09.1953, Bakanlar Kurulu Karar Sayısı:4/1461.

²¹ Aras Barajı'nın inşaatı 1963 yılında başlamış ve 1970 yılında tamamlanmış ve 28 Kasım 1971 tarihinde resmî olarak işletmeye açılmıştır. Dört tribüne sahip barajda yılda 44 MW enerji üretilmektedir. Jeneratörlerini ikisi İran tarafında yer alırken, diğer ikisi de Azerbaycan tarafında yer almaktadır.

1960-1964 döneminde Türk-Sovyet ilişkileri “normalleşme” olgusu temelinde seyretmiştir. 1965 yılından itibaren “işbirliği” temelinde gelişen ilişkilerin seyrini etkileyen unsurlar hem uluslararası sistemdeki hem de bölgedeki gelişmelerden kaynaklanmıştır. İlişkileri etkileyen unsurların başında 1962’deki Küba bunalımı gelmektedir. Küba bunalımı²², iki süper gücün nükleer silahları kullanacakları bir çatışmanın eşliğinden döndükleri için çok önemli bir gelişmedir. Küba bunalımının bir diğer önemli özelliği ise, hem Soğuk Savaş’ın doruğunu hem de 1962’den sonra yerleşmeye başlayan “yumuşama” olgusunun temelini oluşturmasıdır.²³ Öte yandan 1960’lı yılların ilk yarısında Sovyetler Birliği’nin ekonomik düzeltme arayışları ve tartışmalarında ağır sanayi tarım ikileminin yaşanması ve Khruşçev’in tarımdan yana ağırlığını koyması ve ekonomide merkezi yetkilerin Cumhuriyetlere dağıtma kararlarının alınması²⁴ ilişkilerin yumuşamasına ve ortak projeler yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Türkiye’nin dış politikası ve bu bağlamda hem SSCB ile hem de ABD ile olan ilişkileri Küba bunalımından oldukça derinlemesine etkilenmiştir. Zira başlangıçta SSCB’nin Küba’daki üsleri kaldırması karşılığında, Türkiye’deki Jüpiter’lerin sökülmesini talep etmesi Türkiye’de Sovyetler Birliği’ne karşı bir güvensizlik yaratmıştır. Ancak belirtilmelidir ki Türkiye için daha rahatsız edici olan, bunalım boyunca ABD’nin tutumu olmuştur. Füzelerinin Türkiye’nin görüşü alınmadan kaldırılması kararı, ABD ile ilişkilerin gözden geçirilmesine yol açarken, SSCB ile ilişkilerin önünü açmıştır.

Küba bunalımından sonra 12 Aralık 1962’de Khruşçev’in Sovyet dış politikasını değerlendirme konuşmasında Türkiye ile ilgili olumlu görüşlere yer vererek “Türkiye ile dostluk içinde yaşamak istiyoruz. Karadeniz bizi ayırmayın birleştirsin. Bu SSCB için olduğu kadar Türkiye için de yararlı olurdu. Türkiye hükümeti ilişkilerini iyileştirmek istediğini açıkladı. Umarız bu açıklama gerçek adımlarla pekiştirilir. Bunun temeli vardır ve Lenin ve Atatürk

²² Küba Krizi ve Türk Sovyet İlişkilerine olan etkisi için bakınız, Musa Qasımlı, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri 1960-1980**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2013, s. 43 vd.; Erel Tellal, **Uluslar arası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 160 vd.

²³ Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, 6. Bsk., Ankara, 1998, s. 289.

²⁴ Erel Tellal, **a.g.e.**, s. 176.

zamanına dayanır”²⁵ sözleri ile bir diyalog arayışı içine girmesi iki ülke arasında bir yumuşama süreci başlatmıştır.

Türk-Sovyet ilişkilerinde normalleşme sürecini şekillendiren bir unsur olarak Türkiye’deki sosyo-ekonomik gelişmeler de önemli rol oynamaktadır. Türkiye’de yaşanan ekonomik kaynak sıkıntısı Sovyetler Birliği ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu nedenle 1960’lı yıllarda Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ikili ilişkiler ekonomik işbirliği temelinde geliştirildiği görülmektedir. Öte yandan Sovyetler Birliği de Türkiye’nin ihtiyacı olan ekonomik ve teknolojik desteği sağlayarak, Türkiye üzerindeki Amerikan nüfuzunu kırmaya çalışmıştır.²⁶ Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında güvene ve iktisadi işbirliğine dayalı yeni bir dostluk ortamının kurulması için ilk girişim 1963 yılında Sovyetler’den geldi. İki ülke arasında doğrudan telgraf hattı çekildi ve Arpaçay Nehri kıyısına su taşkınlarına engel olmak gayesiyle set inşası anlaşması imzalandı.²⁷

Arpaçay üzerinde müşterek bir baraj inşaa fikri 1961 yılında ortaya atılmış²⁸ Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 4 Temmuz 1962 tarihinde Eriyan’da yapılan²⁹ Arpaçay ve Aras sularının taksimi meselesinin görüşüldüğü Türk-Sovyet Karma Komisyon toplantıları sırasında da ciddiyetle ele alınmaya başlanmıştır. Nitekim bu görüşmeleri müteakip Türkiye ve SSCB arasında 25 Nisan 1963 tarihinde Arpaçay (Ahuryan) üzerinde müşterek baraj inşası ile ilgili toplantı protokolü imzalanmıştır.³⁰

Bu protokole göre Arpaçay (Ahuryan) Barajı’nın yüksekliği mevki ve rezervuarın hacmi, Kars suyundan gelecek –Türk heyetinin tahminine göre–

²⁵ Erel Tellal, *a.g.e.*, s. 208.

²⁶ Ebru Gençalp, “Türk Basımında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies*, Cilt:XIV, Sayı:29 (2014 Güz/Autumn), s. 320.

²⁷ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s. 60. Aslında bahsedilen set değil baraj inşasına yönelik protokoldür.

²⁸ *Milliyet*, 05.10.1973, s. 10.

²⁹ *BCA*, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:179.42.7, Dosya Ek No:99, Tarih 20.07.1964, Karar Sayısı:6/3363, Bakanlar Kurulu Tarafından Türk Sovyet Karma Komisyonu’nun Arpaçay (Ahuryan) üzerinde Müşterek Bir Baraj İnşasıyla İlgili Toplantılara Ait İlişik Protokol ve Eklerinin Onaylanması, *Resmi Gazete*, 31.08.1964, Sayı:11794, s. 5.

³⁰ *BCA*, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:179.42.7, Dosya Ek No:99, Tarih 20.07.1964 ve *Resmi Gazete*, 31.08.1964, Sayı:11794.

yıllık ortalama 350 milyon metreküp su ile beraber Sovyetler Birliği tarafından geleceği tahmin edilenlerle birlikte 500 milyon metreküp suyu düzenleme kapasitesine sahip olmak üzere munzam etüt, araştırma ve doneler ile su giriş ve çıkış grafikleri göz önünde tutularak nihai şeklin avan proje çalışmaları sonunda verilmesi kararı alınmıştır. Baraja ait projelendirme aşaması olarak avan proje (planlama), kati proje ve tatbikat resimleri olmak üzere üç aşamalı bir şekilde planlanmış, değişiklikler yapma hakkı Türk-Sovyet Karma Komisyonu'na terk edilirken Arpaçay Nehri üzerindeki rezervuar projelerinin hazırlanması Sovyetler Birliği proje müessislerine Türk tarafını bilgilendirme şartı ile bırakılmıştır.

Taraflar rezervuarda kendi hisselerine düşen sudan faydalanarak hidroelektrik santral projesinin tanzimi ve santralin inşaaı, işletilmesi hakları saklı tutulmuş; işletme işlerinin kolaylaştırılması amacıyla hidroelektrik santralının tarafların kendi topraklarında yapmalarına ve gücünün taraflarca tayin edilmesine karar verilmiştir. Avan proje ve kati projenin hazırlanması sırasında dayanılacak prensipler protokolün 13. maddesinde detaylı olarak düzenlenmiştir.

Taraflar rezervuar ile düzenlenecek olan sulardan yarı yarıya faydalanma ve düzenlenen su tabiri ile çekilen ve barajdan geçen bilmum suların kastedildiği ve baraj tesis edildikten sonra tarafların hisselerine düşen su miktarını baraj gölünden ve barajdan mansaba doğru hudut nehirleri olan Arpaçay ve Aras üzerinden İran hududuna kadar -karşı tarafın hakkını haleldar etmemek üzere- istedikleri noktada ve istedikleri zaman ve istedikleri miktarda almak ve kullanmak konusunda anlaşmışlardır.

22 ve 23. maddelerde düzenlenen ve ayrıntılanan masrafları ve zararların eşit olarak paylaşılması konusunda anlaşmaya varılan protokol ile müşterek inşaat yapılması prensibi, Çıldır, Kars ve İğdir ovaları ile hudut boyundaki küçük cep ovalarının bir bütün olarak mütalaa edilerek buraların topoğrafik haritaların alınması, barajın inşaaı ve rezervuarın teşekkülü sonrasında sınır hattının herhangi bir değişikliğe maruz kalmadan muhafaza edilmesi konularında uzlaşmışlardır.

Bakanlar Kurulu tarafından 20 Temmuz 1964 tarihinde onaylanan bu protokol ile³¹ Arpaçay (Ahuryan) Barajı ve rezervuarına ait araştırma, etüt ve proje işleri programı bir ek ile düzenlenmiş ve bir plana bağlanmıştır.³²

Protokolün önemli hükümlerinden biri barajın planlama ve inşaa masraflarının taraflar arasında eşit olarak paylaşılması esasıdır. 25. maddede “Tarafların hesaplaşmasına esas olacak kurun tayini ile ödemelerin usul ve müddetlerinin tayini gibi mali konuların tarafların yetkili organlarıncı hazırlanması ve hükümetlerinin onayından sonra mutabık kalınacak şeklin protokole eklenmesini” öngörmekte idi.

Bu çerçevede Türk tarafı barajın inşaa masrafları dolayısıyla taraflar arasında hesaplaşmaya esas olacak kurun tayini ve ödemelerin usul ve müddetlerinin tespiti belirlemek için Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (Baş Teknik Müşavir Nazmi Karatekin), Maliye Bakanlığı (Hasan Çetin Savaş, Mustafa Ergil ve Vedat Kurtoğlu), Ticaret Bakanlığı (Ümran Ölçüoğlu) ve T.C. Merkez Bankası (Bedri Güner) yetkililerinden oluşan heyet bir protokol hazırlanmıştır. 11 Temmuz 1963 tarihli bu protokole göre;

1. Tahminen 40 milyon liraya mal olacağı anlaşılan Arpaçay Barajı'nın inşaa ve işletmeye açılması sonunda Türk hükümetine düşecek olan yarı hisse tutarı 20 milyon liranın Türkiye ile Sovyetler Birliği hükümetleri arasında 08.10.1937 tarihinde Ankara'da imzalanan Ticaret ve Tediye Antlaşması'nın 4. maddesi hükmü gereğince Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında cari 1.500.000 liralık teknik kredi marjı dâhilinde herhangi bir şekilde serbest döviz ödenmesine müncer olmaksızın tediyesi mümkün ve adı geçen anlaşma hükmü çerçevesinde olduğu,
2. İki hükümet arasında 25 Nisan 1963 tarihli protokolün 25. maddesinde belirtilen kurun tayini meselesinde de, söz konusu protokolün 11. maddesine göre Sovyetler Birliği proje müessislerince yapılacak avan projede keşif miktarları tutarının halen cari tatbikata göre T.C. Merkez Bankasıncı tespit ve ilan edilen 1 Ruble = 10 TL rayıcı üze-

³¹ **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:179.42.7, Dosya:99, Tarih:20.07.1964, Bakanlar Kurulu Karar Sayısı:6/3363.

³² **Resmi Gazete**, 31 Ağustos 1964, Sayı:1171, s. 4.

rinden değerlendirilmesi mümkün olmakla beraber, iki milli para arasındaki bu muadeletin gelecekte lehte veya aleyhte değişmesi ihtimaline binaen Sovyet makamlarınca bildirilmiş olan ruble-dolar paritesinden istihraç edilmesi sebebi ile nihai hesaplaşmanın herhangi bir itilafa mahal bırakmadan tasviyesi çerçevesinde ödeme anlaşması hükmüne de uyularak aynı zamanda sterlin üzerinden de tespit ve icrasının uygun olacağı yönünde bir protokol hazırlanmıştır.³³

Türkiye ve Sovyetler Birliği hükümetleri tarafından kurulması kararlaştırılan Arpaçay (Ahuryan) Barajı'nın iki ülke sınır bölgesinde inşaa edilecek olması etüt, araştırma, proje ve inşaat çalışmalarında birtakım sınır ihlallerinin yaşanması kaçınılmazdır. Bu durumun önüne geçmek adına Türk Sovyet Karma Komisyonu 1966 yılı başlarında yaptığı bir toplantıda 11 Nisan 1966 tarihinde yürürlüğe girmek üzere birtakım esaslar belirlemiş ve bu esaslar ilgili hükümetler tarafından onaylanmıştır.³⁴

“Türk-Sovyet Hududundan Geçiş Kolaylığı Sağlanması ve Arpaçay (Ahuryan) Nehri Üzerinde Kurulacak Barajın Etüd, Araştırma, Proje ve İnşaat Çalışmalarının Yapılacağı Sahada Türk ve Sovyet Vatandaşlarının Bir Müddet İçin Kalması İle İlgili Esaslar” başlıklı bu protokol ile bu sorunlar çözülmeye çalışılmış, örnek geçiş kartları hazırlanarak bunlar bir standarda bağlanmış, sabit geçiş noktalarının yerleri belirlenerek buralarda hudut temsilcilerinin bulunması kararlaştırılmış ve etüt, araştırma ve proje çalışmaları bölgesi ile baraj inşaat bölgesi tespit edilerek buralarda uyulacak rejim belirlenmiştir.

25 Nisan 1963 tarihli protokolün kurulması tasavvur edilen barajın kapasitesi ile ilgili olan 1. maddesi Türk hükümeti tarafından 1968 yılı başlarında alınan bir karar ile değiştirilerek barajın 525 milyon metreküp kapasiteli olarak inşaa edilmesini temin edecek şekilde tadil edildiği görülmektedir.³⁵

³³ **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:173.52.11, Dosya:99. Arpaçay üzerinde Sovyetler Birliği hükümeti ile müştereken inşası tasarlanan barajın inşaa masrafları dolayısıyla taraflar arasında hesaplaşmaya esas olacak kurun tayini ve ödemelerin usul ve müddetlerinin tespiti konusunda yetkili organlarımız tarafından 11.07.1963 tarihinde tanzim olunan ilişik protokolün onaylanması yönünde Bakanlar Kurulu Kararı, Tarih:03.10.1963, Karar Sayısı:6/2272 Ekli Protokol.

³⁴ **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:158.54.9, Tarih:10.08.1966, Bakanlar Kurulu Karar Sayısı:6/6833.

³⁵ **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:215.9.18, Dosya:99-7, Tarih:03.02.1968.

Birlikte inşaa edilecek olan Arpaçay Barajı'nın Sovyet proje müessisleri tarafından hazırlanan avan projesinin onaylanması ve Aras Nehri'nin ıslahı için müşterek bir proje tanzimi konusunda taraflar arasında Moskova'da yapılacak müzakereler katılmak adına Türk tarafı 1 Mayıs tarihli bir kararname ile delegelerini belirlemiştir. Buna göre, Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi Genel Müdürü Turgut İlkan başkanlığında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı DSİ Genel Müdürlüğü Baş Müşaviri Nazmi Karatekin, Etüt ve Plan Dairesi Başkanı Müfit Kulen, II. Proje Müşaviri Recep Üstüner, Dışişleri Bakanlığı İktisadi İlişkiler Dairesinde Şube Müdürü Tansuğ Bleda ve aynı Bakanlık tercümanlarından Mehmet Kurbanoglu'nun heyete katılmaları ve müzakereler sonunda tanzim edilecek olan belgeleri imzalaması hususunda heyet başkanının yetkilendirilmesi kararlaştırılmıştır.³⁶

Haziran 1968'de Moskova'da yapılan Türk Sovyet Karma Komisyonu toplantısında Sovyet heyeti ise şu isimlerden oluşmaktadır. Heyet başkanı İ.E.Hotsialov, üyeler; G.A.Bagramyan, K.A.Avokyan, V.K.Zakaryan ve L.N.Vasilyev.³⁷

Müzakereler neticesinde Türk Sovyet Karma Komisyonu Türkiye'nin talebi doğrultusunda 25 Nisan 1963 tarihli protokolün 1. maddesinde öngörülen rezervuar hacminin 525 milyon metreküp olması ve baraj inşaa ile ilgili masrafları eşit paylarla üzerlerine alma ve adı geçen protokolün 17 maddesinde ifade edilen eşit su taksimi prensibini 525 milyon metreküp rezervuar hacimli baraj içinde geçerli olması konusunda mutabakata varmışlardır.

15 maddeden oluşan bu yeni protokolün önemli hükümlerinden biri de Türk tarafının ilave su hissesinin tamamını ancak sulama şebekelerinin tam gelişmesinden sonra kullanabileceğini ve baraj yüksekliği ile rezervuar hacminin 525 milyon metreküpe çıkmasını göz önünde bulundurarak Türk tarafının 44 milyon Türk lirasına (4.4 milyon rubleye) balığ olan ilave masraflarını Sovyet tarafının karşılaması konusunda sağlanan mutabakattır. Ayrıca taraflar

³⁶ **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:219.53.8, Dosya:105-92, Tarih:01.05.1968, Kararname Sayısı:6/10014.

³⁷ 13.08.1968 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile kabul edilen Ekli Protokol ve Talimatnamelerin onaylanması. **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:224.64.4, Dosya:-, Tarih:13.08.1968, Kararname Sayısı:6/10591, s. 2.

Sovyetler Birliği tarafından yapılan hesaplamalara göre 13.970.000 ruble keşif bedelli Arpaçay (Ahuryan) barajına ait avan projeyi onaylamışlardır.³⁸

Öte yandan Türkiye'nin protokolün imzalanmasından itibaren bir ay içerisinde rezervuara bitişik azami 50 km yarıçapındaki bir bölgenin ve Varto şehri bölgesinin zelzele durumu hakkında verileri Sovyet tarafına vermesini ve Sovyet Proje Teşkilatı'nın Türk tarafının isteğine uygun olarak baraj tesisleri yerinin 1/500 ölçekli plan kote'sinin tanzimi, baraj mansabındaki kuyruk suyu eğrilerinin tamamlanması ve baraj yerinde kayada çimento enjeksiyon tecrübesinin yapılması konusunda da mutabık kalmışlardır.³⁹

Haziran 1969 tarihli bu toplantının en önemli sonuçlarından biri de “Arpaçay (Ahuryan) Nehri Üzerindeki Baraj ve Rezervuarın Müştereken İşletilmesi İle İlgili Talimatname”nin hazırlanarak kabul edilmiş olmasıdır. Bu talimatname, barajın ve rezervuara ait bütün tesislerin ve rasat ve ölçmelere mahsus bütün hidrometrik teçhizat ve tesislerin teknik işletme kurallarını içermekte ve göz önüne getirmektedir. Suyun ortaklaşa kullanılması ile ilgili meselelerin halli ve barajın tesisleri ile birlikte teknik olarak işletilmesi için baraj işletme başmühendisi, bir işletme servisi uzmanı ve bir su mühendisi olmak üzere her iki tarafın üçer temsilcisinden müteşekkil bir “**Daimi Çalışma Komisyonu**” kurulmasını ön görerek, “Komisyonun” görevlerini şu şekilde sıralar: Barajın yıllık işletme programını yaparak bunun uygulanmasını kontrol etmek, ayda bir defa toplanarak baraj ve tesislerin işletilmesi ile ilgili meseleleri, suyun taraflarca programa uygun olarak kullanılmasını, rezervuarın hıfzıssıhha durumunu, balık üretimini ve işletme personeli arasında çıkabilecek itilafları görüşmek, baraj ve diğer tesisleri sistemli bir şekilde gözden geçirerek yerinden oynama, çatlama, yerleşme gibi bütün deformasyon ve hasarları kaydederek gereken önlemleri almak olarak açıklanmaktadır.⁴⁰

1970 yılı baharında Türk hükümetinin bu yıla ait projeleri arasında Arpaçay Barajı'nın da yer aldığı görülmektedir. Sovyet Rusya ile ortaklaşa yapılması kararlaştırılan Arpaçay sınır barajının proje çalışmalarının devam ettiği

³⁸ Adı geçen belge, s. 3.

³⁹ Adı geçen belge, s. 4.

⁴⁰ Adı geçen belge, s. 8 vd.

projelerin tamamlanmasından sonra iki devlet arasında girişilecek mali görüşmelerle ihale ve yapım aşamasına geçileceği ifade edilmektedir.⁴¹

4- Arpaçay (Ahuryan) Barajı Konusunda Anlaşmaya Varılıyor

Arpaçay Barajı inşaatı konusunda Türk-Sovyet Karma Komisyonu'nun bir başka önemli toplantısı 1 Ekim 1973 tarihinde Ankara'da yapılmıştır. Bu müzakerelerde Türk hükümetini temsilen Dışişleri Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal İşler Genel Müdürü Büyükelçi Oğuz Gökmen başkanlığında DSİ Genel Müdürü Hazım Tütüncüoğlu, Genelkurmay Harekât Başkanlığından Albay Hıdır Akpınar, İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Pasaport, Yabancılar ve Hudut İşleri Daire Başkanı Necdet Kahraman, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri Gökhan Ünsal, Şube Müdürü Erdoğan Aytun, Maliye Bakanlığı Ekonomi Uzmanı Ahmet Erbeyli ve Gümrük ve Tekel Bakanlığı Muafiyetler Şube Müdürü Çetin Çoruh'tan oluşan bir heyetin temsil etmesi kararlaştırılmıştır.⁴²

Bu görüşmelerde Arpaçay Nehri üzerinde müştereken bir baraj inşaatı konusunda şimdiye kadar belirli bir protokol çerçevesinde yürütülen görüşmeler nihayet bir "antlaşma" şekline sokulmuş ve üzerinde uzlaşmaya varılarak 26 Ekim 1973 tarihinde iki devlet arasında Arpaçay Nehri'nde baraj inşaatı ve baraj gölünün teşekkülü konusunda işbirliğine dair bir anlaşma imzalanmıştır. Türk Dışişleri Bakanlığınca yapılan açıklamada "Ankara'da başlayan son görüşmelerde barajın hızla yapımı ve ortaklaşa işletilmesi konularının bir esasa bağlanmaya çalışılacağı" ifade edilmektedir.⁴³ Anlaşmanın onaylanmasına dair evraklar Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanarak Türkiye Büyük Millet Meclisine arzı 4 Aralık 1973 tarihinde gerçekleştirilmiştir.⁴⁴ Anlaşmanın onaylanmasına dair TBMM Dışişleri Komisyonu raporunun 3 Nisan 1974, Plan Bütçe Komisyonu'nun raporunun da 25 Mart 1975 tarihli olmaları oldukça ilginçtir ve Meclis'in anlaşmayı onaylama konusunda acele etmediğini göstermektedir. Bu durumun Türkiye tarafında yapımı süren sulama tesislerinin zamanında bitirilememesinden mi yoksa bu sıralardaki Türk-Sovyet ilişkilerinde görülen inişli çıkışlı seyirden mi kaynaklandığını kestirmek güçtür.

⁴¹ **Milliyet**, 01.04.1970, s. 9.

⁴² **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:306.88.8, Dosya:107.290, Tarih:2.11.1973, Kararname Sayısı:7/7379.

⁴³ **Milliyet**, 05.10.1973, s. 10.

⁴⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 4, Toplantı 2, s. 1.

Ancak şurası bilinmektedir ki bu sıralarda Kıbrıs meselesi ile yoğunlaşan Türkiye'ye karşı Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs'taki komünistlere destek vermesi iki ülke arasında gerginliğe neden olmaktadır.⁴⁵ Meclis tarafından 26 Haziran 1975'te onaylanan anlaşma Resmi Gazete'de 7 Temmuz 1975'te yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

Giriş kısmında 8 Ocak 1927 tarihli Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Kars'ta imzalanan "Hudut Sularından İstifadeye Dair Mukavelename"ye atıf yapan anlaşma Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği hükümeti müşterek sınırdaki Arpaçay (Ahuryan) Nehri'nde bir baraj inşaatı ve 525 milyon metreköplük baraj gölünün meydana gelmesi konusunda işbirliği yapmayı kararlaştırdıkları ve bunu teminen Sovyet teşekküllerinin tarafların yetkili kurullarınca onaylanan teknik projeye uygun olarak baraj gölünü gerçekleştirecekleri, götürü usulle yapılacak proje maliyetinin 16.6 milyon rubleye mal olacağı ve bu finansmanın taraflarca eşit olarak karşılanacağı, sulama tesislerinin Türkiye tarafında zamanında yetiştirilememesi dolayısıyla baraj tesisi ve sularının yarı hissesine sahip olacak Türkiye'nin başlangıçta uğrayacağı muhtemel kayıplarını karşılamak adına Türk tarafına düşen 4.4 milyon rublenin Sovyetlerce karşılanacağı belirtilmektedir. Daha önceki protokollerden farklı olarak ilk defa antlaşmanın 6. maddesi hükümlerine göre Türk tarafının gerçekleştireceği inşaatın dökümü verilmiş ve bunlarda;

1. Baraj temelinde geçirimsizlik tedbirlerinin alınması
2. Menba ve mansap batardoları
3. İşletme ve görüşme binaları
4. Sulama su çıkışına giden servis yolu (sol sahil)
5. Sağ sahil işletme yolu
6. Baraj sahasının bayındırılması olarak sıralanmıştır.⁴⁶

Antlaşmada Ek II olarak yer alan ve yukarıda kısmen değinilen "Türk Sovyet Hududundan Geçiş Kolaylığı Sağlanması ve Arpaçay (Ahuryan) Nehri

⁴⁵ Musa Qasımlı, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s. 407 vd.

⁴⁶ Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Arpaçay (Ahuryan) Nehrinde Baraj İnşaatı ve Baraj Gölünün Teşekküllü Konusunda İşbirliğine Dair Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Toplantı:2, s. 11; **Resmî Gazete**, 07.07.1975, Sayı:15288, s. 352.

Üzerinde Kurulacak Barajın İnşaat Çalışmalarının Yapılacağı Sahada İnşaat ve Kontrol Hizmetleri ile İlgili Türk ve Sovyet Vatandaşlarının Karşılıklı Geçiş ve Bu Sahada Bir Müddet İçin Kalması ile İlgili Esaslar” başlıklı ve 28 maddeden oluşan bir düzenleme kabul edilerek sınırdan yaya veya vasıta ile yapılacak geçişlerde sağlanacak kolaylıklar ile baraj inşaat bölgesi ve rejimi tespit edilmiştir.

Antlaşmanın bir başka önemli özelliği ise Ek III olarak kabul edilen “Baraj ve Rezervuarın Müştereken İşletilmesi ile İlgili Talimatname”nin hazırlanmış olmasıdır. Baraj tesis edildikten sonra tarafların hisselerine düşen su miktarını baraj gölünden ve barajdan mansaba doğru hudut nehirleri olan Arpaçay (Ahuryan) ve Aras üzerinde İran hududuna kadar karşı tarafın hakkını haleldar etmemek üzere istedikleri noktalarda istedikleri zaman ve miktarda almak ve kullanmak haklarını muhafaza edebilmeleridir.

Daimi bir “Çalışma Komisyonu” kurularak bu komisyonun görev ve yetkileri belirlenmiş, bakım onarım ve su taksim düzeni, işletme servisi ve çeşitli meseleler başlıklarında birtakım düzenlemeler yapılmıştır.⁴⁷

26 Ekim 1973 tarihli anlaşma çerçevesinde Nisan 1976 tarihinde Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü ile V/O Selkhozpromexport arasında bir sözleşme imzalanmıştır.⁴⁸ Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Selahattin Kılıç ile Sovyetler Birliği’nin Ankara Büyükelçisi’nin de hazır bulunduğu imza töreninde 500 milyon liraya mal olacak baraj projesinin beton ağırlık tipinde yapılacağı, yüksekliğinin 59 metre ve göl hacminin de 525 milyon metreküp olacağı ifade edilmektedir.⁴⁹

Taraflar arasında imzalanan sözleşme gereği olarak Türk-Sovyet ortak yapımı Arpaçay Barajı’nın temelini 10 Aralık 1976 tarihinde atılacağı, Türk ve Sovyet başbakanlarının da törende hazır bulunacakları, Demirel ve Kosiğin’in bu törende bir araya gelerek iki ülke arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkileri gözden geçirecekleri duyurulmaktadır.⁵⁰ Ancak basına yansıyan Kosiğin’in Ankara’ya gelme isteğinin reddedildiğine dair yayınlar üzerine⁵¹ Türk

⁴⁷ **Resmi Gazete**, 07.07.1975, Sayı:15288, s. 362-365.

⁴⁸ **Resmi Gazete**, 17.04.1978, Sayı:16892, s. 3; **Milliyet**, 06.04.1976.

⁴⁹ **Milliyet**, 06.04.1976, s. 1 ve s. 10.

⁵⁰ **Milliyet**, 01.12.1976, s. 10.

⁵¹ **Milliyet**, 07.12.1976, s. 10.

Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Buna göre, “Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki dostane işbirliğinin somut bir örneğini teşkil edecek olan Arpaçay Barajı’nın temel atma töreni iki ülke başbakanlarının katılımı ile ortak bir merasimle yapılması üzerinde durulmuş, ancak merasimin mevsim şartlarının müsait olduğu bir günde yapılması için taraflar arasında görüşmelerin devam ettiği” bildirilmiştir.⁵² Kanaatimizce aynı yılın Ekim ayında Erzurum’da yapılan NATO tatbikatı Kosigin’in bu ziyaretini erteleyen ve ilişkilerde tereddüt yaşanmasına neden olan en önemli bir gelişmedir.

İskenderun Demir Çelik Fabrikası’nın kapasitesinin artırılması, Seydişehir Alüminyum Tesisleri’nin genişletilmesi başta olmak üzere pek çok önemli ekonomik meselelerin ele alındığı Sovyetler Birliği gezisini tamamlayarak yurda dönen Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Selahattin Kılıç sorulması üzerine Arpaçay Barajı temelinin baharda atılacağını ifade etmiştir.⁵³

Başbakan Demirel, Türkiye ve Sovyetler Birliği’nin iyi komşuluk münasebetlerini geliştirme ve bunu devam ettirme konusunda Cumhuriyet’in kuruluşundan beri Türkiye siyasetinin temeli olduğunu belirtmesi üzerine kendisine yöneltilen Kosigin ile buluşmasının hâlâ gerçekleşmemesinin sorulması üzerine “araya kış mevsiminin girdiğini, sınır buluşmasının gerçekleşeceğini, Arpaçay Barajı temel atmasının hazır olduğunu, bu barajın müşterek bir tesis ve her iki tarafa da faydalı olacağını” açıklamıştır.⁵⁴

Sözleşmenin gerçekleştirilmesini temin etmek amacıyla konu Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında kurulmuş bulunan Hükümetlerarası Ekonomik İşbirliği Karma Komisyonu’nun Aralık 1977’de Ankara’da gerçekleştirdiği toplantıda gündeme gelmiştir. Bu toplantıda Sovyet kuruluşlarının pompa ve kompresör istasyonları, enerji nakil hatları, demiryolu hattı, derivasyon tüneli ile yaklaşım yollarının inşasını tamamladığı teyit edilmiş; Türk kuruluşlarının ise yaklaşım yolları, yardımcı yapılar, memba ve mansap batardoları inşa-

⁵² **Milliyet**, 21.12.1976, s. 7.

⁵³ **Milliyet**, 18.12.1976, s. 3.

⁵⁴ **Milliyet**, 12.03.1977, s. 6.

atını yürütmekte oldukları, 16 Eylül 1977 tarihinde nehir yatağında bent yapıldığı, 1976 Mayıs ayından beri devam eden ortak inşaatın taraflarca başarılı bir şekilde yürütülmekte olduğu komisyon tarafından teyit edilmiştir.⁵⁵

Demirel hükümeti sonrasında başbakan olan Bülent Ecevit, Tass ajansına verdiği demeçte, ülkelerimiz arasındaki karşılıklı güven ortamının her geçen gün biraz daha güçlendiğinin görüldüğünü ifade ederek bunun kanıtı olarak ortak sınırimızda yeni yapılan Arpaçay Barajı olduğunu, bu barajın ortak sınırimızı bir barış ve dostluk bölgesi haline getirmekte olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶

Baraj inşaatında kaydedilen ilerleme ve su tutulmaya başlanması ile 26 Haziran 1975 tarihli ve 1916 sayılı kanunla onaylanmış bulunan antlaşmanın 12. maddesi uyarınca mevcut sınır hatlarının baraj gölü yüzeyine yansıtılması amacıyla taraflar arasında görüşmelere Ankara'da başlanmıştır. Türk hükümetini temsilen Dışişleri Bakanlığı Yüksek Müşavir Büyükelçi Doğan Türkmən başkanlığında bir heyetin temsil ettiği⁵⁷ görüşmeler sonunda hudut hattının Arpaçay (Ahuryan) Nehri'ndeki Barajın Gövdesi ve Gölü Üzerinden Geçişine Ait Ek Tarif Protokolü ve Ekleri ile yeni hudut işaretlerinin kontrol, bakım, onarım, ihya veya değiştirilmesi hakkında protokol ve ekleri hazırlanmıştır. Hazırlanan bu protokol ve ekleri de TBMM tarafından 1983 yılında 2838 sayılı kanunla onaylanmıştır.⁵⁸

Arpaçay Baraj gölü üzerindeki devlet hududunun yeniden işaretlenmesi Türk-Sovyet ortak komisyonunun 11 Haziran-10 Temmuz 1981 tarihleri arasında Moskova'da yapılan 6. dönem toplantısında ele alınmış, 1975 yılından bu yana yapılmakta olan Arpaçay Barajı'nın gövde inşaatının tamamlanmak üzere olduğu ve sonbaharda su tutulması için gerekli tedbirlerin alınmakta olduğu teyit edilmiştir.⁵⁹

SSCB'nin 1991 yılında dağılmasından sonra söz konusu baraj ve nehirde Türkiye Cumhuriyeti ve ardıl ülke Ermenistan ile kıyıdaş ülke konumuna gelmiştir. Ermenistan'ın uluslararası hukuka göre antlaşmaların ardılı olması ve

⁵⁵ **Resmi Gazete**, 17.04.1978, Sayı:16892, s. 3.

⁵⁶ **Milliyet**, 21.06.1978, s. 9.

⁵⁷ **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:376-183-9, Dosya:112-211, Tarih:21.09.1978, Karname Sayı:7/16649.

⁵⁸ **Resmi Gazete**, 4 Haziran 1983, Sayı:18067, s. 4.

⁵⁹ **Milliyet**, 11.06.1981, s. 12.

de antlaşmalara aykırı uygulamalara girilmemesi nedeni ile antlaşmaların yürürlükte oldukları kabul edilmektedir.⁶⁰

İlgili DSİ Bölge Müdürlüğünün Türk uzmanları ve Ermenistan yetkilileri arasında mahallinde gerçekleştirilen başarılı işbirliği ve anlayış Sovyetler Birliği dağıldıktan ve bağımsız Ermenistan kurulduktan sonra da devam etmektedir. Türk ve Ermenistan uzmanları sulama mevsimi öncesinde ve sonrasında bir araya gelerek, dağıtılacak su miktarını saptamakta ve su bilânçoları anlaşmaya istinaden imzalanan protokol eki ile düzenlenen teknik esaslar çerçevesinde hazırlanmaktadır. Bu amaca yönelik olarak Arpaçay Barajı Daimi İşletme ve Çalışma Komisyonu bir ay Türkiye’de, bir ay Ermenistan’da olmak üzere düzenli olarak toplanmaktadır. Bu başarılı çalışma ve işbirliğinde tarafların iyi niyeti kadar, işletmeyi düzenleyen anlaşma hükümlerinin açık ve net olması da önem taşımaktadır.

Sonuç Yerine: Arpaçay Barajının Siyasal ve Sosyo-Ekonomik Etkileri

Yaklaşık 290 bin kilometre büyüklüğünde olan Kura-Aras Nehri havzasının yüzde 65’i Kafkas ülkelerinin sınırları içerisinde bulunmaktadır. Havzanın yüzde 31,5’i Azerbaycan’da, yüzde 18,2’si Gürcistan’da, yüzde 15,7’si Ermenistan’da, yüzde 19,5’i İran’da ve yüzde 15,1’i Türkiye sınırlarında yer almaktadır. Bu havzanın önemli yataklarından olan Arpaçay ve Aras nehirleri aynı zamanda bölge ülkeleri arasında ortak sınır ve sınır aşan nehirler olma özelliğini taşımaktadırlar.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yukarıda sıralanan protokol ve anlaşmalar bölgeye ve özellikle Türk-Sovyet ilişkilerine yeni bir boyut kazandırdıkları izahıta varestedir. Bu çerçevede inşaa edilen Arpaçay Barajı ortak sınırda barış, dostluk ve işbirliğinin sembolü niteliği taşımaktadır. Aras Nehri’nin Türkiye’yi terk ettikten sonra İran ile Nahçıvan özerk bölgesi ve Azerbaycan arasında sınır oluşturması dikkate alındığında bu baraj inşaatının orta Aras havzası açısından da önem arz ettiği görülmektedir. Zira Aras Nehri üzerinde bu bölgede ortaklaşa sulama amaçlı çok taraflı başka barajlarda tesis edilmiştir. Arpaçay Barajı’nın İran üzerinde olumsuz bir etkisinin olmaması

⁶⁰ Vefa Toklu, **Su Sorunu Uluslararası Hukuk ve Türkiye**, Turhan Kitapevi, Ankara, 1999, s. 92.

adına yapılan teknik çalışmalar İranlı uzmanlarla paylaşılarak bu devletin de onayı alınmıştır. Bu itibarla Arpaçay Barajı örneği sadece Türk-Sovyet ilişkilerinde değil bütün Aras havzasında da iktisadi ve teknik işbirliğine bir örnek teşkil etmesi açısından olduğu kadar bölgeye barış ve dostluk getirmesi açısından da önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Öte yandan Arpaçay Barajı hakkında yapılan hukuki düzenleme ve anlaşmalar Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında bu devletin ardılı sıfatıyla Ermenistan tarafından üstlenilmiştir. Bu devletin Türkiye ile olan ilişkileri herkesçe malum olmakla beraber sınır suları ve bunlarla ilgili düzenlemelerde her hangi bir itilafın yaşanmaması devletlerarası işbirliği ile ve ince ayrıntılarına kadar düşünülerek yapılmış hukuki düzenlemeler sonucu ortaya çıkan bu eserin etkisiyle olduğu rahatça söylenebilir.

İlk olarak Aras Nehri üzerine kurulan Serdarabat regülatörü ile sulama imkânına kavuşan Iğdır Ovası'nda bu kaynak yeterli olmamış ve yer altı su kaynaklarının kullanımı yoluna gidilmiştir. Arpaçay Barajı inşaa edildikten sonra barajda düzenlenen suların Aras Nehri'nden gelen sular ile birlikte kullanımı suretiyle 66.000 hektar tarım arazisi sulanabilme imkânına kavuşmuştur. Bu saha Batı Iğdır Ovası'nda mevcut bulunan sulama şebekesiyle Doğu Iğdır ve Dil ovaları ise barajın inşası sırasında başlanan sulama şebekelerinin tamamlanmasıyla sulanabileceği Arpaçay Barajı inşasıyla ilgili anlaşmanın Meclis görüşmeleri esnasında dile getirilmiştir.

Arpaçay Barajı ortalama yağış miktarının çok düşük buna karşın mikro klima özelliği taşıyan Iğdır Ovası'nın sulanmasında oldukça önemlidir. Pamuk, ayçiçeği ve şeker pancarı gibi endüstriyel bitkilerin ve birçok meyvenin yetiştirilmesine imkân tanıyarak bölge ve Aras havzası ekonomisine çok önemli ve doğrudan bir katkı sağlamaktadır.

Dönemin Başbakanı Demirel'in açıklamalarına bakılırsa 1969 yılında Kars ilinde 600 köyden sadece 5 köyde elektrik kullanılabilmektedir.⁶¹ Arpaçay Barajı'ndan aynı zamanda hidroelektrik santral aracılığı ile elektrik üretildiği dikkate alındığında bu katkının sınırın her iki tarafına da daha güçlü bir şekilde yapıldığı görülecektir.

⁶¹ *Milliyet*, 26.07.1969, s. 11

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği hükümetleri arasında iki ülke sınırında Arpaçay (Ahuryan) Nehri üzerinde baraj inşaa ile ilgili Karma Komisyon Toplantısı sonunda hazırlanan protokolün 21. maddesi ile birtakım arazinin rezervuarın suları altında kalacağını öngörmüşler ve bununla ilgili maddi konulara bir düzenleme getirmişlerdi. Bu çerçevede, ekilmiş ve ekilmemiş araziler, meskûn yerler, şose ve demiryolları ve su altında kalan bölgedeki sair tesislerden ibaret bölgelerin kıymetlendirilmesi istimlak edilmesi konusunda mutabık kalmışlardı. Bu gibi arazilerin rezervuar altında kalmasından dolayı Türk hükümeti tahmini zararını 60 milyon lira olarak belirlemiştir.⁶² Türk tarafının istimlakten doğan zararının daha fazla olması sebebiyle baraj inşaa ve iki taraf için müşterek olan tesislerden doğan masrafların üzerine düşen miktarından 3 milyon lira daha az ödemesi kararlaştırılmıştır.

Bu çerçevede birçok meskûn alan baraj inşaa sahasında ve rezervuar alanında kalmıştır. 1970 sonunda Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Ankara Şubesi Başkanı Dr. Kemal Tuğcu'nun verdiği rakamlara bakılırsa Arpaçay Baraj gölünün tamamlanmasıyla Kars ili Arpaçay ilçesinde 22 köy sular altında kalmak durumuyla karşı karşıya kalmaktadır.⁶³

Adı geçen sivil toplum kuruluşu Turizm ve Tanıtma Bakanlığına başvurarak bu 22 köyde yaşayan halk dağılmadan, köyleri tahrip olmadan bunların ve bölgenin uygarlığını yansıtan eserlerin, etnografyasının, tarihinin, coğrafyasının ve folklorunun yazı ve fotoğraflarla saptanması talep edildiği görülmektedir. Türk Dil Kurumu ve Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Enstitüsünce 1971 yılı ortalarında yapılan incelemelerde Kineği, Yılanlı, Aslanhane, Büyük Aküzüm, Pirveli, Küçük Aküzüm, Başgöregel ve Tiknis köylerinin baraj sahası içerisinde kalacağı ancak bunlardan Pirveli, Başgöregel ve Tiknis köylerinin topraklarının bir kısmının etkileneceği, diğerlerinin ise tamamen su altında kalacağı anlaşılmıştır.

Bunun üzerine Ensar Arslan ve tarafından bu boşaltılacak köyler dolaşarak Türk Halk Edebiyatı açısından oldukça önemli bir derleme yapılmış ve

⁶² **Resmi Gazete**, 31 Ağustos 1964, Sayı:11794, s. 3

⁶³ Selahaddin Olcay, A.B. Ercilasun, E. Arslan, **Arpaçay Köylerinden Derlemeler**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1976, s. 9.

bunlar A.Bican Ercilasun tarafından incelenmiştir. Arpaçay Baraj Gölü ve rezervuar alanında kalan bu beş köyde yapılan derlemeler aynı zamanda ülkemizde yapılan ilk sözlü tarih çalışması olarak da değerlendirilebilir. Zira bu derlemeler sadece halk edebiyatının mümtaz örnekleri değil birtakım hatıraları da içermektedir.⁶⁴

⁶⁴ A.g.e., s. 206-214. Arslanhane Köyü'nden Hüseyin Ballı tarafından anlatılan 1918 yılına ait harp hatıraları ve özellikle Ermeni olayları konusunda kıymetli bilgiler içermektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fihrist No:30.18.1.1, Yer No:23.12.11, Dosya No:-, 5 Mart 1927.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:83.47.19, Dosya:160-28, Tarih:30.05.1938, Kararname Sayısı:2/8890.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:133.73.20, Dosya:76-1157, Tarih:09.09.1953, Bakanlar Kurulu Karar Sayısı:4/1461.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:179.42.7, Dosya Ek No:99, Tarih 20.07.1964, Karar Sayısı:6/3363.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:173.52.11, Dosya:99.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:158.54.9, Tarih:10.08.1966, Bakanlar Kurulu Karar Sayısı:6/6833.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:215.9.18, Dosya:99-7, Tarih:03.02.1968.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:219.53.8, Dosya:105-92, Tarih:01.05.1968, Kararname Sayısı:6/10014.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:306.88.8, Dosya:107.290, Tarih:2.11.1973, Kararname Sayısı:7/7379.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:224.64.4, Dosya:-, Tarih:13.08.1968, Kararname Sayısı:6/10591.

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No:376-183-9, Dosya:112-211, Tarih:21.09.1978, Kararname Sayı: 7/16649.

Resmi Gazeteler

Resmi Gazete, 3 ve 4 Ağustos 1927, Sayı: 649 ve 650.

Resmi Gazete, 21 Mayıs 1928, Sayı: 894.

Resmi Gazete, 25 Mayıs 1935, Sayı: 3011.

Resmi Gazete, 15 Ocak 1945, Sayı:5905.

Resmi Gazete, 12 Eylül 1947, Sayı: 6705.

Resmi Gazete, 31.08.1964, Sayı:11794.

Resmi Gazete, 6 Aralık 1969, Sayı:13370.

Resmi Gazete, 27 Haziran 1970, Sayı:13531.

Resmi Gazete, 07.07.1975, Sayı:15288.

Resmi Gazete, 17.04.1978, Sayı:16892.

Resmi Gazete, 4 Haziran 1983, Sayı:18067.

Gazeteler

Milliyet, 15.09.1953.

Milliyet, 26.07.1969.

Milliyet, 01.04.1970.

Milliyet, 05.10.1973.

Milliyet, 06.04.1976.

Milliyet, 01.12.1976.

Milliyet, 07.12.1976.

Milliyet, 18.12.1976.

Milliyet, 21.12.1976.

Milliyet, 12.03.1977.

Milliyet, 11.06.1981.

Zabıt Cerideleri ve Tutanak Dergileri

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:33, Devre:2, 82.İnikat, Celse:1,Tarih:25.06.1927.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 4, Devre:3, s. 25-28.

TBMM Zabıt Ceridesi, Bileşim 22, Oturum: 1, Tarih:26.12.1944.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:2, Toplantı:1,Tarih:15 Şubat 1965.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:4, Toplantı:2.

Kitap ve Makaleler

Cem Sar, **Uluslararası Nehirlerden Endüstriyel ve Tarımsal Amaçlarla Faydalanma Hakkı**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1970.

Cemil Hasanlı, **Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.

Dimitır Vandov, **Atatürk Dönemi Türk Sovyet İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Erel Tellal, **Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

Ebru Gençalp, “Türk Basınında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies Cilt:XIV, Sayı:29 (2014Güz/Autumn)**, s. 315-352.

Musa Qasımlı, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri 1960–1980**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2013.

Muzaffer Tepekaya, “Değişen Dünya Konjonktüründe Türkiye’nin Sınırşan Suları”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı:1, İzmir, 1996, s. 149-184.

Münevver Aktaş Acabey, **Sınırşan Sular**, Beta Yayınları, İstanbul, 2006.

Neşet Akmandor, Hüseyin Pazarcı, Hasan Köni, **Orta Doğu Ülkelerinde Su Sorunu**, TESAV Yayınları, Ankara, 1994.

Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, 1998.

Orhan Tiryaki, **Sınır Aşan Sular ve Ortadoğu'da Su Sorunu**, Harp Akademisi Komutanlığı Yayını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1994.

Selahaddin Olcay, A.B. Ercilasun, E. Arslan, **Arpaçay Köylerinden Derlemeler**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1976.

Vefa Toklu, **Su Sorunu Uluslararası Hukuk ve Türkiye**, Turhan Kitapevi, Ankara, 1999.

TÜRKİYƏ-NAXÇIVAN İQTİSADI-SOSİAL ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFI: KEÇMİŞİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Sevinc CABBAROVA*

Xülasə

Türkiyə-Naxçıvan qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin yaranma zərurəti, tarixi və inkisaf mərhələlərinin arasdırılması və ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin kompleks qiymətləndirilməsi təşkil etmiş, aparılan ardıcıl təhlil, araşdırma və qiymətləndirmədən sonra qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin gələcəyi və perspektiv inkişafı barədə proqnozlar verilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyətinin əsas xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq, iki ölkə arasındakı əlaqələrin inkişaf perspektivlərini, təkmilləşdirilməsi yollarını öyrənməkdən ibarətdir. Məqalədə Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri, iki ölkə arasında ticarət və investisiya əlaqələrinin müasir vəziyyəti öyrənilir. Həmçinin, iki ölkə arasındakı enerji və nəqliyyat əlaqələrinin müasir vəziyyəti, həyata keçirilmiş layihələrə də nəzər salınır. İki ölkə arasındakı ticarət və investisiya əlaqələrinin potensial inkişaf istiqamətləri və regional təşkilatlar çərçivəsində Naxçıvan-Türkiyə əlaqələrinin inkişaf perspektivləri öyrənilir.

Açar Sözlər: Ticarət əlaqələri, sosial-iqtisadi vəziyyət, Dilucu qömruk-kecid məntəqəsi

* İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Naxçıvan Bölməsinin Təbii Ehtiyatlar İnstitutunun İqtisadiyat Şöbəsinin böyük elmi işçisi, sjabbar@mail.ru

**THE DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC RELATIONS
BETWEEN TURKEY AND NAKHCHIVAN: PAST AND
PERSPECTIVES**

Abstract

The main objectives of the study is to analyze the main features of the current state of economic relations between Azerbaijan and Turkey to reveal the perspectives of development of relations between the two countries, and studying ways to improve. The article stages of development of economic relations between Azerbaijan and Turkey, the modern state of trade and investment relations between the two countries were studied. Also, the current situation of energy and transport links between the two countries was reviewed. Potential development directions of trade and investment relations between the two countries and regional organizations were dwelled upon to study the prospects of Nakhchivan-Turkey relations.

Key Words: Trade links, socio-economic status, Dilucu custom link

Azərbaycanın Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrinin köklü əsasları vardır. Bunun bir neçə səbəbi var. Azərbaycan gədim zamanlardan bəri mühüm tarixi keçid və ticarət yolları üzərində yerləşir və bu məndə iki dövlət arasında sosial-iqtisadi körpü rolunu oynayırdı. Türkiyə dövləti ilə məhz Naxçıvanla quru sərhədi olması iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Türkiyə-Naxçıvan münasibətləri siyasi, mədəni, iqtisadi sferanı əhatə edir və bununlada qarşılıqlı münasibətlətin inkişaf edtmək və möhkəmləndirmək zəruri hesab olunur.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət olan Türkiyənin ölkəmizlə ikitərəfli iqtisadi əlaqələri möhkəm hüquqi zəmin üzərində qurulmuşdur. Uzun müddətli əlaqələrin fundamentini təşkil edən hüquqi sənədlər qarşılıqlı əlaqələrin vergitutmadan ticarət rejimlərinə qədər ən müxtəlif sahələrini tənzimləyir (Mehman Ağayev: 2008, 245 s.).¹

Bu hüquqi sənədlər zaman-zaman təkmilləşdirilərək yenilənmiş və vaxtaşırı yeni məzmunlu əməkdaşlıq bəyannamələri və fəaliyyət planları imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında iqtisadi sahədə imzalanmış müxtəlif sənədlərin istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir: ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında; sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında; ikiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması haqqında; hava əlaqəsi haqqında; turizm sahəsində əməkdaşlıq; uzun müddətli iqtisadi əməkdaşlıq haqqında; gömrük işi sahəsində əməkdaşlıq haqqında; sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında. 2008-ci ilin əvvəli parlamentdə “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında uzun müddətli iqtisadi əməkdaşlıq proqramı və icra planı” qəbul edilmişdir. İndiyə qədər iki ölkə arasında müxtəlif sahələri əhatə edən odan artıq sənəd imzalanıb. İqtisadi əlaqələrin olması birinci növbədə hüquqi və normativ bazaya söykənir. Dövlətlərarası münasibətlərin strateji önəmi nə qədər siyasi mövqelərdən asılıdırsa, müstəqilliyin praktik təməli isə, məhz iqtisadi əlaqələrin qarşılıqlı maraq və anlaşma kəsb edən inkişaf dinamikasına söykənir. Beləliklə, Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra 1991-ci il

¹ Mehman Ağayev. Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiyə Azərbaycan ilişkileri Türkiyə, 2008, 464 s.

noyabrın 9-da onu tanıyan ilk dövlət məhz Türkiyə oldu. İqtisadi əlaqələrin yaranması üçün ilk növbədə iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin yaranması zəruri idi. Belə də oldu, 1992-ci ilin yanvar ayının 14-də Azərbaycan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yaradıldı. Həmin vaxtdan Türkiyənin Azərbaycanda, 1992-ci ilin avqust ayından isə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik missiyası fəaliyyətə başladı. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrini araşdırarkən bu münasibətləri şərti olaraq iki yerə bölmək olar energetika sahəsində olan əməkdaşlıq və ümumi olaraq digər iqtisadi sahələrində əməkdaşlıq. Enerji sektoru böyük miqdarda xarici sərmayəni özünə çəkməkdədir.

1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”ni imzalamış xarici neft şirkətləri konsorsiumunda “Türk petrolları” (TPAO) şirkətinin təmsil olunması Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişafının real təzahürü idi (Cavid Vəliyev: 2012, 157 s.).²

2005-ci ilin ortalarında BTC əsas ixrac neft kəmərinin və 2007-ci ilin əvvəllərində isə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmrinin istismarı başlaması ilə iki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələr daha da gücləndi. İqtisadi əlaqələrin güclənməsi isə nəticə etibarilə bu öləklərin hərtərəfli tərəfdaşlığının daha da möhkəmlənməsi deməkdir.

2007-ci ildə Türkiyənin Baş Naziri R.T.Ərdoğanın və yeni Prezident A.Gülün Azərbaycana rəsmi səfəri isə artıq Azərbaycan-Türkiyə dostluq və strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin sarsılmaz əsaslara söykəndiyini göstərir.

Azərbaycanın iqtisadiyatının müstəqilliyin ilk illərində və sonrakı inkişafı ölkəmizə yatırılan investisiyalar və alınan xarici kreditlər hesabına gerçəkləşdi desək, heç də yanılmırıq. Qərb kapitalı, xüsusilə də Türk kapitalının ölkəmizə vaxtında yeridilməsi Azərbaycanın bugünkü nailiyyətinin özəyi olmusdur. Lakin Türkiyə və Qərbin böyük dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyatına investisiya qoyması isə heç də asan olmamışdır. Bunun üçün ölkədə investisiya iqlimi formalaşmalı və ölkə götürəcəyi öhdəlikləri üçün xüsusi etibar qazanmalı idi. Azərbaycan qısa müddət ərzində bu vəzifənin öhdəsindən gələ bildi. Hadisələrin sonrakı inkişafı bunu deməyə əsas verir. Ən əvvəl investisiya iqliminin formalaşması üçün əsas sərt sayılan

² Cavid Vəliyev, Rəşat Rəsullu. Azərbaycan-Türkiyə: dostluq, kardeşlik və strateji ortaklıq. Berinan Yayinevi. Ankara, 2012, 236 s.

siyasi sabitliyə nail olundu. Daha sonra isə bu yatırımları həyata keçirmək üçün hüquqi baza yaradıldı. Bunun üçün Bazar iqtisadiyatına keçidin hüquqi əsasını təmin edən çalışmalara başlandı. 18 oktyabr 1991-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi Haqqında qəbul edilən Konstitusiyaya dəyişildikdən sonra, ilk önəmli addım məhz xarici Sərmayə Qanununun 15 Yanvar 1992-ci ildə edilməsiylə atıldı. Zaman içərisində üzərində çesidli düzəltmələr edilərək öz qüvvəsini saxlayan bu qanun ilə Azərbaycan xarici sərmayə qoyuluşlarına, təzminat, zərərin ödənilməsi, transler və gəlirlərin istifadəsi kimi xüsuslarda dövlət qərantiyası oldu. Bu addımlar nəticəsində xarici sərmayəyə qapılarını açan Azərbaycana qarşı qərb ölkələrinin və Qardaş Türkiyənin kapital axıntıları özünü çox gözlətmədi. Xüsusilə zəngin neft və təbii qazmənbələrinə yönələn Türk sərmayəsi sonrakı illərdə qeyri-neft sektoruna da yönəlməyə başladı. Bu arada bazar iqtisadiyatına keçidin önəmli anlaşımlarından biri sayılan özəlləşdirmə qanunu 7 yanvar 1993-cü ildə Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilərək Azərbaycan iqtisadiyatında xarici kapitalın da iştirakına icazə verən özəlləşdirməyə yol açdı. 1995-1998, 1998-2000 və 2000-2005-ci illərdən ibarət 3 mərhələli özəlləşdirmə Proqramı kiçik və orta müəssisələrin, həmçinin kiçik ölçülü və müştərək müəssisələrin yaradılmasını nəzərdə tuturdu ki, bu da xarici ölkə müəssisələrinin, həmçinin türk şirkətlərinin Azərbaycanda gedən bu quruculuq proseslərində iştirakına hüquqi yol açdı. Bu etibarla bir çox türk şirkətləri Azərbaycanda müştərək müəssisə qurmuş, şəbə və nümayəndəliklər yaratmışlar.

Azərbaycan-Türkiyə ticarət-iqtisadi əlaqələrinə nəzər saldıqda görünür ki, inkişaf bir neçə istiqamətdə nəzərə çarpır. Bunun nümunəsi kimi maliyyə sektorunu göstərmək olar. Türkiyənin Azərbaycanın bank sektorunda iştirakı bizə bu sektoru inkişaf edirmək və təcrübə qazanmaq imkanı yaratdı və diqər tərəfdən türk iş adamlarının bank xidmətlərindən asanlıqla faydalanmağa şərait yaratdı. Bütün bunlardan başqa Türk ixracatı sənayesi və mübadiləsinə də xidmət edilməsi zəruri məsələyə çevirilmiş və nəticədə Azərbaycanda yeni türk banklarının açılmasına gətirib çıxartmışdır. Beləliklə “Azər-Türk Bank” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 25 may 1995-ci ildə T.C. Ziraat Bankası A.S. və Azərbaycan Respublikası Səhmdar Kommersiya Aqrar-Sənaye Bankı tərəfindən təsis edilmişdir.

Azərbaycanın dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqələri var. Və Cədvəl 1-i təhlil edərkən görünür ki, Türkiyənin payı böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, perspektiv istiqamət kimi ticarət əlaqələri yox, məhz elmi-texniki və turizm sahəsində əməkdaşlıq yaratmaq məqsəduyğun hesab olunur. Azərbaycanda kifayət qədər turizm potensialının mövcudluğu Türkiyə sahibkarlarının təcrübəsindən faydalanaraq, bu sektoru inkişaf editməyə imkan verə bilər.

Cədvəl 1. Azərbaycanın ölkələr üzrə ticarət əlaqələri.

Ölkələr	2003		2011		2014	
	İxrac (%)	İtxal (%)	İxrac (%)	İtxal (%)	İxrac (%)	İtxal (%)
İtaliya	32,5	5,2	32,6	4,2	22	
Çexiya	11,9	-	5,3	-		
Almaniya	10,0	9,0	6,3	7,2	8,8	7,7
Fransa	7,9	-	13,3	-	7,0	
Gürcüstan	5,2	-	-	-		
Türkiyə	5,1	8,2	-	18,1		14,0
Rusiya	-	15,3	-	15,4		14,3
İngiltərə	-	9,8	-	6,1		7,0
Çin	-	8,7	-	7,8		7,6
Kazaxıstan	-	7,0	-	-		
ABD	-	5,2	7,6	-		6,1
İndoneziya	-	-	5,4	-	9,2	
Digərləri	27,4	31,6	24,5	41,2		
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0		

Mənbə: Cədvəl DSK-nin statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub

Naxçıvan Türkiyə üçün nəyə görə vacibdir sualına belə cavab vermək olar ki, Naxçıvan Türkiyə üçün açar, qapı mənasını daşıyır. Naxçıvanın sosial-iqtisadi baxımından güclənməsi və “Şərqi qapısı” olması həm Azərbaycan

həm Türkiyə üçün çox vacibdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyə dövləti ilə 11 km təşkil edən sərhədin olması xüsusi məna və özəlliklər daşıyır. Dilucu gömrük-keçid məntəqəsi iki ölkəni bir-biri ilə bağlayır.

Cədvəl 2. Türkiyə-Azərbaycan xarici ticarətin həcmi, mln.dollar.

İllər	İxrac	İdxal	İxrac/idxal
1998	327.166	50.344	6,5
1999	248.056	44.003	5,6
2000	230.375	95.615	2,4
2001	225.214	78.075	2,9
2002	231.431	64.025	3,6
2003	315.488	122.607	2,6
2004	403.942	135.537	3,0
2005	528.076	208.325	2,5
2006	695.287	296.581	2,3
2007	1.047.668	185.500	5,6
2008	1.667.469	362.835	5,0
2009	1.400.446	140.599	10,0
2010	1.550.479	252.525	6,1
2011	2.064.205	262.263	7,9
2012	2.584.898	339.936	7,6
2014	2.876.000	2.229.000	1,3

Mənbə: Cədvəl DSK-nin statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Türkiyə ilə əlaqələrimiz, xüsusilə də iqtisadi münasibətlərimiz hər iki ölkənin maraqları çərçivəsində yüksələn xətlə inkişaf etmişdir.

Naxçıvan-Türkiyə münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi bir sıra məsələlərlə bağlıdır. Bunlardan biri də İğdır bölgəsinin Naxçıvanla daha sıx ticarət və iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək və biznes sahəsini inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif təhlil və araşdırmalara müraciət olunub. Naxçıvan və Türkiyənin İğdır iş adamları ilə anket sorğu əsasında təhlil aparılıb və məlum olub ki, birgə fəaliyyət göstərən firma yaratmaq istəyi Naxçıvanlarda 100%, İğdırlı iş adamlarında isə 75% təşkil etmişdir. Bəli cavabını verən iş adamları əlverişli bazarın olmasını, yaxın və qardaş ölkə olmasını və bir-birinə güvənliyin olmasını vurğulayırdılar. Xeyr cavabı verən respondentlər isə bürokratik əngəllərin olmasını və Naxçıvan bazarının İranla müqayisədə çox az olduğuna görə birgə iş qurmamağı səbəb kimi göstərmişdirlər.

Azərbaycanı turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraiti olan ölkə kimi dünyada tanımaq məqsədilə yeni Azərbaycan turizm əmtəə nişanının (logosunun) və turizm sahəsində olan Azərbaycan brendlərinin reklam-təbliğət və məlumat-sorğu fəaliyyətinin canlandırılması, beynəlxalq proqramlar çərçivəsində regional mədəni turizm marşrutlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi və turizm inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi prioritet istiqamətlərdəndir. Turizm sahəsinin inkişaf istiqamətləri: qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ilk növbədə sadalanan tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılır: fəaliyyət göstərən turizm obyektlərinin müasir tələblərə uyğun qurulması; mehmanxana və ona bərabər tutulan yerləşdirmə obyektlərində yataq yerlərinin (çarpayıların) sayının 150 min ədədə çatdırılması; beynəlxalq və daxili bazarda ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırma bilən turizm infrastrukturu təkmilləşdirmək və turizm sənayesini yaratmaq; ölkə turizm-rekreasiya zonalarının hüquqi statusunu müəyyən etmək, ərazisində turizm zonalarının və turist marşrutlarının müəyyən olunmasını təmin etmək; turizm xidməti üzrə mütərəqqi üsulların və standartların hazırlanmasına və tətbiq edilməsinə nail olmaq; turizm sahəsində çalışan insanların peşə hazırlığı səviyəsini daima artırmaq və turizm sahəsində zəngin təcrübəsi olan ölkələrlə kadr hazırlığı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək turizm ehtiyatlarının qorunmasını təmin etmək və bu ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq. Azərbaycan üçün mühüm iqtisadi klasterə çevrilən turizm sahəsində qarşıya qoyulan bu məqsədlərə çatmaq istiqamətində Türkiyənin rolu artırıla

bilər. Bunun üçün rəqabət mühitinin kompleks inkişaf bazasının təkmilləşdirilməsi də vacib şərtlərdəndir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan-Türkiyə arasındakı investisiya layihələri gözlənilən nəticədən aşağıdır. Bunun üçün də Türkiyənin başda Azərbaycan olmaq üzrə Qafqaz və Orta Asiyaya meyilli iki ölkə arasındakı əlaqələrin inkişafı istiqamətində bəzi tədbirlər görülməlidir. Dövlətlərarası siyasətin başlıca fikir verməsi lazım olan nöqtələr belə sıralana bilər:

1. Bölgə ölkələrini əhatə edəcək ortaq işbirliyi strategiyalarının inkişafına;
2. Bölgəyə istiqamətlənən Sığorta Birliyinin qurulmasına;
3. Eximbank kreditləri verilərkən sərmayəçilərin bölgədəki daşınmaz əmlaklarının da ipotek olaraq istifadə olunmasına;
4. Qars-Tbilisi dəmir yolunun da qısa bir vaxtda tamamlanmasına;
5. Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət həcmnin, informasiya və texnologiya axışının artırılmasına;
6. Ticarət hüququ, vergi hüququ, icra hüququ, rəqabət hüququ və sərmayə hüququnun inkişafına dəstək vermək (Cafersoy Nazim: 2008, 165 s.).³

Beləliklə, bazar iqtisadiyatı şəraitində Naxçıvan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrini möhkəmləndirmək və qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək zəruri hesab olunur. Bunun üçün bir sıra tədbirlər görmək məqsədəuyğun hesab olunardı. Bunlardan bir neçəsini vurğulamaq olar:

- Elmi-texniki sahədə məhsul və əmtəələr üzrə “sərbəst ticarət” haqında müqavilə imzalamaqla qarşılıqlı ticarətin qismən sərbəstləşdirilməsi.
- Türkiyə ilə istehsal sferasında əlaqələrin sıxlaşdırılması məqsədilə belə şüarların yaradılması, xüsusən də istehsal təyinatlı mallar üçün Türkiyə istehsalının əmtəə strukturu ilə yaxından tanış olmasına üstünlük verilməsi məqsədə uyğundur. Bu həm də iki ölkənin milli iqtisadiyatlarının qarşılıqlı tamamlanması istiqamətinə müsbət təsir göstərə bilər.

³ Cafersoy Nazim. Azərbaycan Türkiyə ilişkileri. Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi. İstanbul 2008, 453 s.

- Nəqliyat sektorunda əlaqələrinin gücləndirilməsi - məlum olduğu kimi Azərbaycanın şimal istiqamətində nəqliyat yollarından istifadəsi müxtəlif amillərin təsiri ilə məhdudlaşdırılır. Hətta bu istiqamət tam açıq olsa belə Azərbaycanın dünya və xarici inkişaf etmiş ölkələrə birbaşa çıxış imkanlarının məhdudluğu bu sahədə alternativ variantların axtarılmasını tələb edir. Bu variantlardan ən əlverişlisi Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan vasitəsilə nəql olunmasının inkişaf etdirilməsidir.
- İki ölkə arasında güzəştli gömrük tariflərinin tətbiqi və gömrük rejimi qaydalarının yumşaldılması.
- Qarşılıqlı viza tələbinin ümumiyyətlə ləğv edilməsi və MDB məkanında tətbiq edilən vizasız rejimin bu halda da qüvvəyə minməsidir.
- Bütün bunlar regionda güclü iqtisadi əlaqələri yaranmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Elnur Hasan Mikail. Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiyə-Azərbaycan ilişkileri, Berin Yayınları, 2013, 288 s.
2. Cavid Vəliyev, Rəşat Rəsullu. Azərbaycan-Türkiyə: dostluk, kardeşlik və strateji ortaklık. Berinan Yayınevi. Ankara, 2012, 236 s.
3. Mehman Ağayev. Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiyə Azərbaycan ilişkileri Türkiyyə, 2008, 464 s.
4. Vasif Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Azər nəşr, 2011, 474 s.
5. Marangi A. “Azərbaycan Türkiyə əməkdaşlığının perspektivləri” Azərbaycan Respublikası XIƏM, 2000.
6. Türkiyə Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB). “Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İlişkileri” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Yayını, Mart 2008.
7. Cafersoy Nazim. Azerbaijan Türkiye ilişkileri. Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi. İstanbul 2008, 453 s.

KAVSÎ DİVANINDA ATASÖZLERİ VE VECİZ İFADELER

Murat KEKLİK*

Özet

Kavsî Tebrizî 17. yüzyıl Türk divan edebiyatının büyük şairlerindedir. Osmanlı tezkirelerinde kendisinden bahsedilmeyen Kavsî Tebrizi, Türkiye’de yeterince tanınmamaktadır. Azerbaycan’da ise Kavsî tanınmış bir şairdir. Eserlerini daha ziyade Azerbaycan Türkçesi ile kaleme almış olan Kavsî’yi Azerbaycan sahası ile Osmanlı sahasının ortak şairi olarak kabul etmek mümkündür. Fuzûlî’nin geleneğini sürdürmüş, fakat onu taklit etmemiştir. Söyleyişindeki sadelik, halk ifadelerini, deyim ve atasözlerini kullanımı ve ıstırap şairi olmaması yönleriyle Fuzûlî’den farklıdır. Fuzûlî’deki gibi bir tasavvufî derinlik onda yoktur. Şah Abbas’ın zoruyla Tebriz’den Isfahan’a göç etmiştir. Onun şiirlerinde Tebriz’e duyduğu özlem, oraya dönme isteği açıkça görülmektedir. Şah Abbas’ın Farsçanın öne geçmesi yönünde çalışmalarına rağmen zamanının geçici çağrısına uymamış şiirlerini Türkçe yazmıştır. Atasözü, deyim ve özlü sözler bir milletin ne kadar köklü bir tarihe ve kültür birikimine sahip olduğunun göstergelerinden biridir. Kavsî Divanı günümüzde pek bilinmeyen veya unutulmuş atasözü, deyim ve vecize niteliğindeki sözler bakımından oldukça zengindir. Kavsî atasözleri ve deyimleri gerçek ve mecaz anlamlarıyla divanında ustalıkla kullanmıştır. Aşk, aşkın hâllerini, dünyaya bakışını ifade eden veciz ifadeleri onun şiirlerinde bolca görmek mümkündür. Kavsî’nin içinde yetiştiği kültür, kullandığı dil ve bunların yansımaları olan şiirlerinde kullandığı özlü sözler kısmen günümüz Orta Aras Havzası’nı da içine alan Güney ve Kuzey Azerbaycan bölgesinin 17. yüzyıldaki dil zenginliğini göstermesi bakımından değer taşımaktadır. Çalışmada Kavsî hakkında bilgi verilerek Divanı’ndaki atasözleri ve vecize niteliğindeki sözler gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kavsî Tebrizî, divan, atasözü, veciz ifadeler

* Yrd.Doç.Dr., İğdir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, m.keklirk@hotmail.com

PROVERBS AND APHORISMS IN KAVSÎ DIVAN

Abstract

Kavsî Tebrizi is one of the greatest poets of the Turkish divan literature of 17th century. Kavsî Tebrizi is not mentioned in the Ottoman anthologies, is not sufficiently recognized in Turkey. Kavsî is a renowned poet in Azerbaijan. It is possible to consider Kavsî, who penned works mostly in Azerbaijan Turkish, as a common poet of area of Azerbaijan and the Ottoman. He maintained Fuzûlî's tradition, but did not imitate him. He is different from Fuzûlî in respect to simplicity in his speeches, and using folk expressions, idioms and proverbs, and not being a poet of suffering. There is not a mystical depth on him like Fuzûlî. He migrated from Tebriz to Isfahan with Shah Abbas compell. It is evident in his poems, his longing for Tebriz and his desire to return there. Despite Shah Abbas's efforts to take Persian forward Turkish, he did not comply with the temporary call of time, and he wrote his poems in Turkish. Surely proverbs and idioms are important indicators of a nation's historical and cultural wealth. Likewise Kavsî divan includes words in the nature of proverb, idiom and aphorisms unknown or forgotten today. Kavsî expertly used proverbs and idioms in his divan with their real meaning and metaphors. It is possible to see many times in his poems the aphorisms explained love, conditions of love, social life and his view toward the world. The culture Kavsî grew in, language he used and aphorism he used in his poetry a reflection of them are valuable in respect to our recognition of the concept of language wealth and art of the area of South and North Azerbaijan partly comprising Middle Aras River Basin in the 17th century. From this idea the proverb and aphorism quality words in Kavsî divan will be identified and examined.

Key Words: Kavsî Tebrizi, divan, proverb, aphorisms

Giriş

Anadolu sahası tezkirelerinde hayatı hakkında bilgi bulunmayan Kavsi 17. yüzyıl Türk divan edebiyatının büyük şairlerindendir. Onun hayatı hakkındaki bilgileri İran sahası tezkirelerinde edinebilmekteyiz. Çoğu gazellerden oluşan Türkçe divanında 559 gazel, 2 terki-i bend, 3 terci-i bend, 7 müseddes, 5 muhammes, 14 murabba ve 12 de rubai türünden manzume yer almaktadır.¹ Gazellerinin yüksek sayıda olması, divanda kasidelerin bulunmamasından hareketle Kavsi'nin bir gazel şairi olduğunu söyleyebiliriz.

Dîvan'ının Tebriz nüshasındaki istinsah tarihinin 1086 olması, bu tarihin de 1675 tarihine karşılık gelmesi, Kavsi'nin 17. asrın ortalarında yaşadığını göstermektedir.² Şair bir ailenin çocuğu olarak Tebriz'de doğan ve ilk eğitimi burada alan Kavsi, gençliğinde devrin ilim ve sanat merkezi olan İsfahan'a gitmiş oradaki ilim merkezlerinde iyi bir eğitim görmüş, devrin ileri gelen ilim adamlarıyla arkadaşlık kurmuştur.

Tebriz, Safevî Devleti'nin 15. ve 16. asırdaki siyasî ve ticarî başşehridir. Ancak I. Şah Abbas döneminde devlet merkezi olarak İsfahan seçilmiştir. I. Şah Abbas'ın kimisini zorla kimisini ikna ederek İsfahan'a götürdüğü âlimler ve sanatkârlar İsfahan'ın yeni bir medeniyet merkezi olarak tanınmasına katkıda bulunmuşlardır. Tebriz ise 17. asırda ilim ve medeniyet merkezi olma özelliğini yavaş yavaş yitirmekle birlikte ilim ve kültür faaliyetleri bakımından önemini korumaya devam etmiştir.³

17. yüzyılda İsfahan'ın en büyük âlimlerinden biri olan Ağa Hüseyin Hansârî Kavsi'nin yetişmesinde önemli rol oynayan âlimlerden biri olmuştur.⁴ Ağa Hüseyin Hansârî'nin yanında eğitim gördükten sonra Hindistan'a gitmiş olan Kavsi, burada Ekber Şah'ın sarayında bulunmuştur. Tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bir süre sonra Tebriz'e geri dönmüş ve bir din adamı

¹ Ferhad Rahimi, **Kavsi Divanı'nın Dil İncelemesi** (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 12.

² Mümine Çakır, **Kavsi, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı** (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 8.

³ Nizami Xudiyev, **Azerbaycan Edebi Dili Tarihi**, Ankara, 1997, s. 201-203, 272.

⁴ Hamit Araslı, **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi ve Problemleri** (Seçilmiş Eserleri 1. cilt) Bakı, Gençlik, 1998, s. 573.

olarak hayatını sürdürmüştür.⁵ Vefat yeri ve tarihi kesin olarak bilinmeyen Kavsi muhtemelen Tebriz’de vefat etmiştir.⁶

Kavsi, şiiirlerinde tasavvufi ifadelerle yer vermekle birlikte mutasavvıf bir şair değildir. Bazı tasavvufi tabirleri başarıyla kullanır, ancak bu kullanışları doğrudan tasavvufi anlamlar içermez. Kavsi’nin münâcât ve nât türünde birkaç gazelinin dışında dinî mahiyette şiiirleri yoktur.⁷

Kavsi şiiirlerinde hangi mezhebe ve tarikata bağlı olduğunu açıkça dile getirmese de onun şiiirlerinde Hz. Ali’yi öven beyitlerle karşılaşmak mümkündür. Divan’ındaki dört numaralı gazelde Kavsi, Hz. Ali’nin padişah olduğunu, büyüklüğün ona yaraştığını, herkesin ona muhtaç olduğunu, mürüvvetin, lütfun ona münhasır olduğunu, evliyaların mertebesinin onunla tamama erdiğini, peygamberin silsilesinin onunla kaim olduğunu söyler. Yine bazı beyitlerde “şah-ı velâyet, Haydar-ı Kerrâr, Şah-ı Merdân, Haydar-ı Safder, Sultân-ı Kerbelâ, şehid-i Kerbelâ, Hasan” ifadeleri onun Hz. Ali’ye bağlılığını göstermektedir.⁸ Şiiirlerindeki bu ifadelerden yola çıkarak onun Şii olduğunu söylemek mümkündür.

Bana şâh-ı vilâyet Heyder-i Sefder yeter Kovsi
Eger gerdûn-ı bî-zinhâr eşitmez el-emân menden g. 407/17*
Topragdan götür men-i bî-kedri yâ ‘Elî
Ey münhesir mürüvvet ü lütf ü ‘etâ sana g. 4/6

Çakır’ın değişik kaynaklardan derleyerek ifade ettiği gibi Kavsi, “Fuzûlî mektebinin önemli bir temsilcisi” ve “Türkçenin lirik şiiir üstadı” olarak bilinmektedir. Yine Çakır’ın Azade Rüstemova’dan aktardığı şekliyle ifade edecek olursak “Kavsi, zamanın geçici çağrısına uymamış, şiiirini kendi ana dilinde yazmıştır”. Şiiirlerinde vatan teması önemli bir yer tutar. Bunda Şah Abbas’ın zoruyla ömrünün büyük bir kısmını Tebriz’i bırakıp Isfahan’da geçirmesinin etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Kavsi’nin gazellerinde duygusal tesir

⁵ Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yay., İst., 1994, s. 69.

⁶ Çakır, *a.g.e.*, s. 15.

⁷ Çakır, *a.g.e.*, s. 13.

⁸ Çakır, *a.g.e.*, s. 14-15.

* Ferhad Rahimi, *Kavsi Divanı’nın Dil İncelemesi* (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011. (Gazel ve beyit numaraları bu eserdeki sıraya göre düzenlenmiş olup beyitlerin imlasında Azerbaycan Türkçesi imlasına sadık kalınmıştır.)

gücü kuvvetlidir. Şiirlerinde halkın söz hazinesinden geniş ölçüde yararlanmışır. Gazellerindeki sadelik, âhenk ve canlılık bakımından Kavsi, XVII. asır Azerbaycan edebî dilinin tarihî gelişiminde önemli bir atlama taşıdır.⁹

Kavsi; Nevai, Fuzuli, Vahîd Kazvinî ve başka şairlerin gazellerine yazdığı nazirelerin çoğunda bu şairlerin eserlerinden birer mısra örnek vererek onların adlarını anmıştır. Nesimî, Nevai, Fuzûlî, Vahîd Kazvinî ve Saib Tebrizî gibi şairlerden etkilenmekle birlikte Vâkıf gibi şairleri de etkilemiştir.¹⁰

Zengin halk edebiyatı motiflerinden yararlanmasını bildiği gibi, şiir tekniğinde de ustadır. Halk söyleyişleri deyimler, günlük dil kullanımları Kavsi'nin şiirlerinin vazgeçilmez öğeleridir;

*Ser-i kûyunda bulan kurb-ı mekâm ol gözeliün
İtine çih deme kim Kavsînün iki gözidür* g. 52/7

Öyle ki Kavsi birçok şiirinin rediflerini “vallahı billahi, kurban olım sana, el ayagun sedkesi, boyun belasın alam, başuna dolanam...” gibi halk söyleyişleri ve deyimlerinden seçmiştir,

*Menden sebâ fulâna ki kurbân olım sana
‘Erz eyle yana yana ki kurbân olım sana* g. 14/1

Şah İsmail zamanında başkent Tebriz iken, Şah Tahmasb zamanında Kazvin'e, I. Şah Abbas döneminde ise Isfahan'a taşınmıştır. Doğal olarak da saraya mensup olan divan edebiyatı temsilcileri başkent neresi ise oraya gitmek gereğini duymuşlardır. Başkent Tebriz'den Isfahan'a taşınması Kavsi'yi derinden etkilemiştir. O hiçbir zaman büyüüp yetiştiği Tebriz'i unutamamış, Isfahan'da yaşadığı zamanlarda Tebriz'in özlemiyle yanıp tutuşmuştur. Divan'da bu özlemi yansıtan pek çok beyitle karşılaşmak mümkündür;

*Tebriz cezbesi yahamı dutmuş aparur
Kovsi egerçi dâmenümi İsfahân dutar* g. 45/7

⁹ Çakır, a.g.e., s. 4. (Akt. Azade Rüstemova, “Azerî (Doğu Oğuz) Sahası XI-XVIII Yüzyıllar”, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C 6, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2004.)

¹⁰ Rahimi, a.g.e., s. 12-29.

Tebriz açar gönlümi Kavsî ger açılsa
Her çend ki firdövs-i Sifâhâna yetişmez g. 220/11

N'ola Tebrizi ger Kavsî behište ihtiyâr etse
Kim anun hâk-ı pâkı sürme-yi çeşm-i Sifâhândur Tc.3/5

Kavsi gerek ki Ka'be diyüp iktida kıla
Tebriz kulesine Sifâhân didükleri g. 532/7

Yalnızlık, kimsesizlik, talihten şikâyet Kavsî'nin şiirlerinde en çok geçen duygulardandır;

Usandum incidüm bî-derdlerden merhem ummagdan
Beni öz derd ü dâgun-çün herîdâr etginen yâ Reb g. 25/6

Kavsî egerçi var cefâ-pîşe dûstlar
Ammâ senün herîf-i sitemkârün özgedür g. 51/6

Kavsî yaradılış olarak hüzne, yalnızlığa daha yatkın olduğunu da söyler;

Ben semender-meşrebem ey âteşîn-rühsâr hey
Yanduran eczâ-yı terkîbüm beni memnûn eder g. 100/2

Azeri sahası Türk edebiyatı üzerine yaptıkları araştırmalarıyla tanınan araştırmacılar Kavsî'nin Türk edebiyat tarihi ile Türk dil tarihindeki önemi ve edebi kişiliğine dair şu değerlendirmelerde bulunmuşlardır;

...Hamit Araslı, Fuzûlî'nin gazelleri tesirinde şiir yazar birisi olarak gördüğü ve Saib-i Tebrizî'yi çok okumuş bir şair olarak nitelediği Kavsî hakkında "yaratıcılığı çok zengin, bedî sözün kuvvet ve tesirini bilen, aruzun en oynak bahrlerini seçen, işlenmemiş kafiye ve redifler kullanan, dili son derece canlı, teşbihleri tabii ve samimî" ve "bedî dilin inkişafına büyük hizmet etmiş, dilin sadeleşmesinde, kütleleşmesinde büyük yardım göstermiştir." ifadelerini kullanır. Âzâde Rüstemova da Kavsî'yi "Fuzûlî mektebinin önemli bir temsilcisi" ve "Türkçenin lirik şiir üstadı" olarak niteler. Yavuz Akpınar'ın fikri de

şu şekildedir: “Klâsik yazı diliyle konuşma dilini başarılı bir şekilde birleştiren ve düşüncelerini açık biçimde ifade etmesiyle dikkati çeken Kavsi’nin bu şiirlerinde halk deyimleri, atasözleri sıkça görülür.”¹¹

Kavsi etkilendiği ve birçok gazeline nazire yazdığı Fuzûlî’ye söyleyiş olarak benzemektedir. Kavsi’nin deyimleri ve kelimelerin eş anlamlılarını kullanmada, halk söyleyişlerini bir üslup özelliği olarak edinmede, hayata bakışında, âşıklığı algılayışında ve sehl-i mümtenînin hissedildiği söyleyişinde kendine özgü bir tarzı olduğunu belirten Çakır, Tarlan ve İpekten’in Fuzûlî hakkındaki tespitlerinden hareketle Fuzûlî ile Kavsi’yi karşılaştırarak kendi fikirlerini şu şekilde ifade eder:

“Fuzûlî bir âşıktır. Güzelliklere karşı fevkalâde hassastır. Hassâsiyeti, daha doğrusu uzviyeti ile derin kültürü bir mücadele halindedir. İslâmî esaslar üzerinde yükselen metafizik tefekkürü onu mecazdan uzak tutmak isterken beşerî hassâsiyeti onu mâsivâyâ çekmektedir. Dikkat edilirse o, daha ziyade beşerî güzellikler üzerinde durmuş ve oradan hakikata atlamıştır. Devrin büyük âlimlerinden olan Fuzûlî, mütedeyyin bir insandır” Kavsi de Fuzulî gibi âşıktır. Beyitlerinde aşkı anlatır, güzellikleri ele alır. Fuzûlî gibi aşk derdinden yakıdır. Fakat onun gibi tasavvufî derinliği yoktur. Gazellerinde onun dinî unsurları ele alışı yüzeyseldir. “Fuzûlî bir ızdırap şairidir. Aşk hep hüznün, keder ve acı yönüyle görülür. Ayrılık, dert ve üzüntüyü arar, kavuşmayı, neşeyi, mutluluğu istemez. Acı çekmekten hoşlanır. Her kavuşmanın sonunda dayanılmaz bir ayrılık olduğu için kavuşmayı istemez.” Kavsi ise Fuzûlî’den farklı olarak aşk derdinden kurtulup sevgiliye kavuşmayı ister. Hicran akşamının sona erip, kavuşma sabahının gelmesini sabırla bekler. Neşeden, eğlenceden, sevgiliyle yapılacak gül bahçelerindeki gezintiden hoşlanır. Aşk derdinden zaman zaman memnun olsa da genel itibarıyla memnun değildir.¹²

17. asır Azeri sahası edebî dili millileşme cereyanının etkisi altındadır. Bu cereyanın oluşmasında hiç şüphesiz tarihî ve sosyal birçok sebep rol oynamıştır. Dildeki bu milli cereyanının temel sebeplerinden biri 16. asrın sonu 17. asrın başlarından itibaren Azerbaycan Safevîler Devleti’nde aydınların İsfahan, Kazvin gibi merkez şehirlere göçmesidir. Merkez şehirlere göçen aydın-

¹¹ Akt. Çakır, a.g.e., s. 16.

¹² Çakır, a.g.e., s. 34.

lar Farsçanın etkisi altına girmiş eserlerini de Farsça yazmışlardır. Merkez şehirlerin dışında yaşayan halk ise Farsçanın bu çekim gücünün dışında kalmayı tercih etmiş, Türkçeye sahip çıkma ve Türkçeyi kullanma bilincini geliştirmiştir. Hatta bu dönemde Türklerle birlikte Ermeni ve Gürcüler bile Türkçe yazmışlardır.¹³

17. asır Azerbaycan halk edebiyatı için de bir dönüm noktasıdır. Siyasi gelişmeler halk edebiyatının parlamasına ve yayılmasına zemin hazırlamıştır. Şah Abbas'la başlayan Farslaşma hareketi Güney Azerbaycan'daki halkı daha fazla mazisine geleneklerine, efsanelerine dönmeye zorlamış saz şairleri destan ve koşmalar üretmeyi yoğunlaştırmışlardır. “Kerem ile Aslı”, “Âşık Garib”, “Abbas ve Gülgez” gibi sadece aşkı işleyen halk hikâyeleri bu dönemde yaygınlaşarak dilden dile dolaşmıştır.¹⁴

Kavsî, yaşadığı topraklarda siyasî gelişmeler neticesinde Farsçaya ilginin artması üzerine tepki olarak Türkçeye, ana diline önem vermiş bir şairdir. Dili konuşma diline yakındır. Arapça ve Farsça terkiplerden uzak durmuş, sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Bu sebeple atasözlerini ve deyimleri sık sık kullanır.¹⁵

Yetiştigi kültür ve coğrafyaya sahip çıkma arzusu, anadilini kullanma isteği Kavsî'yi de Türkçe yazmaya itmekle kalmamış eserlerinde aynı zamanda Türk kültür ve folklorunu temel ilham kaynağı olarak kullanmıştır. Netice itibarıyla Kavsî'nin divanı dil, imlâ ve muhteva yönünden 17. asır Azerî sahası dil ve kültürünün bütün özelliklerini içinde barındırmaktadır. Nitekim aşağıdaki beyit de Kavsî'nin Türk dili ve kültürüne olan sevgisinin ve ona verdiği önemin yansımasıdır;

*Nigâr-ı Türk mehri Zâl-ı dünyâ ile cem' olmaz
Eger Rüstem seversen kes bu divün ülfetin getsün g. 266/6*

1. Kavsî Divanı'ndaki Atasözleri

Atasözleri, “Atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış biçimleri

¹³ Xudiyev, **a.g.e.**, s. 271-272.

¹⁴ Mahmut Sarıkaya, **Güney Azerbaycan Türkçesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998, s. 37.

¹⁵ Çakır, **a.g.e.**, s. 81.

bulunan, kamuca benimsenmiş özsözler”¹⁶. “Atasözleri zamanla çok defa gerçek anlamları yerine mecazlı bir mana kazanarak sözlü gelenek içinde nesilden nesile aktarılan ve halk hafızasında yaşayan, halka mal olmuş, kalıplaşmış ifadelerdir.”¹⁷ Doğan Aksan, atasözlerini “çoğunlukla bir cümle biçiminde oluşarak bir yargı anlatan, kimi zaman ölçü ve uyakla, söyleyiş açısından daha etkili olamaya yönelen sözlerdir” şeklinde tanımlar.¹⁸ “Uzun gözlem ve tecrübenin ürünü olan atasözleri bir olayı açıklamaya, bir duruma açıklık getirmeye ve bir olaydan ders çıkarılmasını sağlamaya yönelik hüküm anlatan dil birlikleridir. Bazen ahlaki bir öğüt verir bazen de bir geleneğe işaret eder, bir inancı anlatırlar.”¹⁹ Atasözleri dilin anlatım gücünü artırmak yanında toplumların hayat görüşünü, felsefesini yansıtan tecrübelerin bir ürünüdürler.

Atasözleri, kalıplaşmış ve değişmeyen söz birlikleri olarak bilinseler de şiir dilinin gereği olarak ses, söyleyiş, biçim bakımından sanatçının elinde işlenerek yeni kullanımlar şeklinde karşımıza çıkmaktadırlar. Atasözleri ve deyimler duygu, düşünce ve hayallerin daha rahat ve açık olarak dile getirilmesine yardımcı olurlar aynı zamanda sanatlı söyleyişler için, az sözle çok şey dile getirmek için şairlere imkân sunarlar. Kavsî Divanı’ndaki atasözlerinin bazıları vezne ve şiir diline uydurulmak zaruretiyle söz dizimi ve kelimeleri değiştirilerek kullanılırken, bazen de bir atasözüne kısmî iktibas yoluyla telmih ve işarette bulunulduğu görülmektedir. Beyitlerde kullanılan atasözü ve veciz ifadeler beytin diğer dizesindeki durum veya duyguyu örnekleme, karşılaştırma, benzetme gibi yollarla izah etmektedir. Kavsî Divanı’ndaki atasözü ve deyimleri de içeren çalışmalardan* hareketle Kavsî Divanı’nda tespit edebildiğimiz atasözleri ve geçtikleri beyitler şunlardır;

¹⁶ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, I Atasözleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 34.

¹⁷ Aydın Oy, “Atasözü”, *TDVİA*, C 4, 1991, s. 44.

¹⁸ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 1998, s. 38.

¹⁹ Ahmet Turan Sinan, “Türk Atasözlerinde Geçen Deyimler”, *Milli Folklor*, S 51, 2001, s. 136.

* Kavsî divanıdaki atasözü ile veciz ifadeler Mümine Çakır, *Kavsî, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı* (inceleme tenkitli metin-dizin), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008; Ferhad, Rahimi, *Kavsî Divanı'nın Dil İncelemesi* (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011. adlı çalışmalarda değinilmiş olup bildirimiz bu çalışmalar üzerinden genişletilerek oluşturulmuştur. Kimi sözlerin atasözü olup olmadığı atasözü ile ilgili eserlerle karşılaştırmalar yapılarak belirlenebilecektir.

Ağaç meyvesi olunca başını aşağı salar

Tâ her nehâl başın eger berg ü bârdan
Kovsî yeter hecâlet-i kedd-i dü-tâ bana g. 13/9

Dolu şişeden yüksek ses çıkmaz

Sedâ egerçi dolu câmdan bülend olmaz
Visâl eder beni leb-rîz-i el-emân feryâd g. 42/8

Başkasının eliyle yılan tutmak

Teshîr-i zülf-i yârı sebâdan diler gönül
Okşar ana ki *özge eliyle ilan dutar* g. 45/6

Su çeşme başından bulanmaya başlar

Ey gözüm nûrî bulanur su velî ser-çeşmeden
Gönlümün hâlin sorınca çeşm-i hûn-efşânı gör g. 60/4

El elden üstündür

Diyâr-ı hüsnde hem el el üste çokdur kim
Sözi yanında anun agzı hiç-kârelenür g. 60/9

Kendini bilmeyen ne söylediğini bilmez

Kim ki bilmez özini öz sözini hem bilmez
'Erz-i metleb nesekin Kovsî-yi heyrân ne bilür g. 67/9

Ölümden başka her derdin dermanı vardır

Ben anuçün intihâsız gemlere şükr eylerem
Kim *ölümdendür beter her derd kim dermânı var* g. 88/4

Malına arka verme, dünyaya bel bağlama

Arha verme varına bel bağlama dünyâyâ kim
Hermeni vardur velî berk-i sebük-cövlânı var g. 88/6

Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur sözünü şair çok güzel bir abartmayla ve tersini kastederek beyitte kullanmıştır.

Kavuşdı dag daga tebîbüm kavuşmadı
Sînemde merhemünle senün kanlu dâğlar g. 97/6

Kırık testi su tutmaz

Sınuk sebûda su dutmaz kerâr u mey durmaz
Şikeste gönlüme mehvem ki kan ilen doludur g. 108/5

Kişi yaptığı işten bellidir

Nükte dutmag bülbüle Kavsî ne lâzımdür sana
Her kimün me'nîde mikdârı sözinden bellüdüdür g. 111/11

Mest kebapı tuzlu sever

Göz yaşımı benüm n'ola isterse gözlerün
Meşhûrdur ki *mest kebâbun duzın sever* g. 112/7

Yiğit, savaş meydanının tozunu sever

'Eşkün yolında ben severem dûd-ı âhumı
Eyle ki *merd-i me'reke meydân tozın sever* g. 112/8

Tuzluk başka türdendir, tuzla başka türden

Le'l-i nâbun özgedür çâh-ı zenehdân özgedür
Kim *nemekzâr özge bâbetdüür nemekdân özgedür* g. 118/1

Deliye her gün bayram

Dîvâne ol ki 'eyd ola her kara gün sana
Geç 'eklden ki mâtemi 'eklün toyıncadur g. 130/5

Gül toplayan gülün kıymetini bilmez

Hekîket 'âleminde *gül deren gül kedrini bilmez*
Onı bülbül kimi bî-dest ü pâ vu zâr olandan sor g. 133/4

Şah olsun kul olsun kişiye aynı sela verilir

'Eşk-i geyûr süfre-yi en'âmı üstine
Şâh u gedâ büyük kiçiğe bir selâ verür g. 135/6

Kader güzellere/iyilere az kıymet verir

Kem dutma bî-nevâları Yûsufdan et kiyâs
Kim *rûzgâr yahşılara az bahâ verir* g. 135/8

Gül ile diken bir olmaz

Sözdür bu ki yârun dili egyâr ile birdür
Hiç ebleh inanur mı ki *gül hâr ile birdür* g. 179/2

Kanı kan temizlemez

Şerâb hûn-ı ciger def'ine ne fâyide sensiz
Boyun belâsın alım *kanı kan ile yumag olmaz* g. 206/2

Düğüm tek elle çözülmez

Girih açılmaz imiş bir el ile efgân kim
Gönül düğünlerini çerh açarsa yâr açmaz g. 207/13

Su uyur düşman uyumaz atasözü aşağıdaki beyitte “Düşmanın iyisi uyuyandır.” anlamında kullanılmıştır:

Ne keder uymış ola *düşmen-i dirîn yegdür*
Kara behtüm yuhudan şükr ki bîdâr olmaz g. 208/2

Allah bir kapıyı kapatırsa diğerini açar

Bir kapı bağlayan birini bî-gümân açar
Sâkî şerâb esirger ise kan esirgemez g. 223/2

Mum dibine ışık vermez

Sînede gönlüm sarâyın rövşen eyler Şem'-i dâg
Öz ayagı altına her çend ışık vermez çırâg g. 245/1

Meyve veren ağaç taşlanır

Râhat istersen hünerden ‘ârî ol zinhâr kim
Berg ü bâr oldugca Kovsî sengsâr olmag gerek g. 276/9

Gün çıkar görür âlem

Egerçi helk diyer *gün çihar görer 'âlem*
Bana göz açmadı hiç kim ger âftâb oldum g. 306/4

Nasipten ötesi yoktur

Cehd ile nesîbinden kimse geçemez zâhid
Ben mescide 'ezm etdüm mey-hâneye tuş geldüm g. 313/2

Güzel söz kulakta küpedir

Kâbil kulagda gövher olur yahşî söz ki ben
Bu nükteni sedefden eşitdüm kulag ilen g. 393/10

Doğruya zeval olmaz. Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.
(İlk beyitte iki atasözü bir arada kullanılmıştır.)

Egerçi *dogrıya meşhûrdur zavâl olmaz*
Fegân ki düstları dogrı söz eder düşmen g. 401/2

Her çend tîg kimi kedün helki dogrıya
Dogra ki *yok zavâl iki 'âlemde dogrıya* g. 427/1

Herkes ektiğini biçer

Cahânda *her kişi öz ekdüğün biçer âhir*
Nedâmetini yaman sözlerin çeker düşmen g. 401/4

Ben tâk tiküb mey yerine hûn-ı dil içdüm
Sözdür bu ki *her kimse ne ekdi onu biçdi* g. 475/2

Bir gül ile bahar gelmez

Hefâ diyer ol ki diyer *bir gül ile yaz olmaz*
Ki oldı bir nefes ol nov-bahâr kâmumca g. 431/5

Su oldukça ümit vardır

Bir arha kim gele *su var ümîd bir de gele*
Olursa 'ömr, olur bir de yâr kâmumca g. 431/6

Misafirin olduğu yerde ev sahibi başköşede oturmaz

Heyâlün sîned e gön lüm ayag altındadır sâkî
Oturmaz sedrde ev sâhibi mehmân olan yerde g. 434/2

İnsan arkadaşından bellidir atasözünü şair “Melek şeytanın olduğu yerde zincirle uğraşmaz” gibi özgün bir benzetmeyle dile getirmiştir.

Refikinden olur yahşî yamanı her kimün zâhir
 Ki zencîr ile eplenmez melek şeytân olan yerde g. 434/6

Yağ yağ üste

Bi-hemdi'llâh yatubdur sînem içre dâg, dâg üste
 Belî meşhûr sözdür ol mesel kim *yag yag üste* g. 435/1

Beyaz üstüne beyazla yazılmaz

Karadur rûzgârı her kimün kim gönli rövşendür
 Bilür her tîfl-i mekteb kim *yazılmaz ag, ag üste* g. 435/2

Her kimün kim gönli rövşen rûzgârı karadur
 Terk-i 'âdetdür sözi *ag üste yazmag ag ilen* g. 384/2

Dünyada her derdın dermanı vardır

Diyerler helk kim *dermânı var 'âlemde her derdün*
 Tebîbüm bes nedür dermân gönül bîmâr olan yerde g. 439/3

Her gecenin sabahı vardır

Sübh-i visâldür şeb-i hicrân nehâyeti
 Dâg işledükce 'âşıkun işler sitâresi g. 519/2

Sarraf olmazsa toprak ile cevher birdir

Herîdâr olmasa gövher kara daş ile yeksândur
 Eger erbâb-ı hâcet olmaya hâcet-revâ n'eyler g. 48/5

Bir pillededür cem' kara daş ile gövher
 Yûsuf nece bilsün ki herîdâr kimündür g. 68/6

Hüsn ‘eşk ile berâberdür giriftâr olmasa
Kim *göher hâk ile yeksândur herîdâr olmasa* g. 451/1

Kara daş ile göher birdür herîdâr olmasa
Pâdşâhum bilginen ben tek gedâlar kedrini g. 501/2

Değirmen taneden ötürü dolanır

Bir avuc unumdan benüm eflâk ne ister
Derler ki *degirmen dolanur dânededen ötrü* g. 456/4

Helva demekle ağız tatlanmaz

Yetmeyen söz sûzına şûrın ne bilsün me’nînün
Agzı şîrîn eylemez helvâ demek helvâ gibi g. 482/8

Tok açın hâlinden anlamaz

Beni bülbül görende gunça tek hâmûş gülşende
N’ola ger etmese ikbâl kim *toh tanımaz acı* g. 511/7

Adı var kendi yok

Beni ma’zur dut ger olmuşam mest isterem senden
Vefa kim *adı var yohdur özi* ‘alemde ‘anka teg Tc. 3-2/3

Yay oksuz olmaz

Meşhûr durur *kemân ki bî-tîr olmaz* R/8

2. Veciz İfadeler

Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde veciz ifadeler “özdeyiş” adı altında; “Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir ilkeyi kısa ve kesin bir biçimde anlatan, genellikle kim tarafından söylendiği bilinen özlü söz, vecize, ülger, kelamıkıbar, aforizm, aforizma, motto”²⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Veciz ifadeler düşünce ağırlıklıdır. Okuyucuyu uyarmayı, aydınlatmayı; onlara doğruyu, güzeli göstermeyi hedefleyen didaktik içerikli yapılardır. Veciz ifadelerin atasözlerinden ayırt eden en büyük özellik söyleyenlerinin belli olmasıdır. Bir düşünce

²⁰ <http://www.tdk.gov.tr/> (Erişim Tarihi 26.08.2016)

ve sanat adamının imzasını taşırlar. Atasözlerinin ise söyleyeni belli değildir. Toplumun ortak hafızasının ürünleridirler. Veciz sözlerle atasözlerinin ortak özelliği az sözle çok şey anlatıyor olmalarıdır. Her ikisinde de gerçek ve mecaz anlamlar bir arada bulunur. Kavsi'nin şiirleri üzerine yapılan diğer çalışmalardan da yararlanarak Kavsi Divanı'nda tespit edebildiğimiz yukarıdaki atasözlerinden başka atasözü hükmünde değerlendirilebileceğini düşündüğümüz kimi söz kalıplarına Divan'daki pek çok mısra, beyit, bend ve manzumedede rastlanmaktadır. "İcazlı" veya "veciz" olarak nitelendirebileceğimiz hikemî bir anlayışla dile dökülen bu kullanımların atasözü veya deyim olup olmadıkları konu üzerinde yapılacak mukayeseli çalışmalarla açıklığa kavuşacaktır. Ayrıca veciz söz olarak tanımlayabileceğimiz sözlerden hangilerinin Kavsi'ye ait olduğunu yahut hangilerinin o dönemde yaygın olarak halk arasında kullanıldığını belirleyebilmek detaylı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Kavsi'nin veciz sözlerinde âşıkanelik başta gelen ilham kaynağıdır. Aynı zamanda toplumun değer yargıları, tabiat, günlük yaşam veciz ifadelerine yansımıştır. Kavsi'nin fikri ve manayı ön plana çıkaran hikmetli sözleri beyit bütünlüğü içerisinde duygu ve heyecan yüklüdür. Kavsi'nin talihinden şikâyeti, yaşadığı yalnızlık, kimsesizlik yine onun veciz ifadelerine yansıyan hususlardandır. Din, ahlak, Allah, ruh, metafizik ve benzeri konular hakkındaki veciz ifadeler ise Kavsi Divanı'nda pek rastlanmaz.

Aşağıda Kavsi Divanı'nda özlü söz olarak nitelendirebileceğimiz ifadeler ile bu ifadelerin geçtiği beyitler sıralanmıştır.

Düşman muhabbetinin gülü dikene dönüşür

Gül-i mehebbet-i düşmen tikan olur Kovsi

Deme ki bir iki gün oldu çerh yâr bana

g. 6/6

Söz söylemeyi bilenler arasında elem olmaz

Söz bilenler arasında 'elem olmaz Kovsi

Etmeyen hâme tek öz başını güftâra feda

g. 10/11

Bugünden yarına güvenmek fenalık getirir

Çün yamandır e'timâd etmek bu günden danlaya

Tâ hayâtum var durum hâlâ dolanım başuna

g. 11/5

Başı boş rüzgâr dağa taş düşer

Nesîm-i herze-meres gerçi daga daşa düşer
Düşer mi ben kimi 'âlemde der-be-der yâ Reb g. 24/7

Damla deniz için kendini mahvederse bunu şaşılmaz

Ketre ger deryâ için bî-tâb olur me'zûrdur
Bilmenem n' için kılur deryâ-yı 'ümmân iztirâb g. 27/3

Şaha kulunu nasıl ağırladığı sorulmaz

Agırla Kovsîni bir daş ile ki sormazlar
Şeh öz gedâ-yı ser-i kûyın anmaga bâ'is g. 35/6

Saf niyetliler güneş gibi kendini belli eder

Gerçi gün kimi olur pâk nezerler güstâh
Karşu durmaz sana âyîne kimi her güstâh g. 38/1

Av ne kadar zayıf olsa da avcı onu unutmaz

Var ümîdüm ki yine eyleye çeşmün beni yâd
Seyd her çend ze'if olsa unutmaz seyyâd g. 40/1

Kendini üstad görmeyenler üstad olur

Hüsn-i bî-sâhte re'nâ-ter ü gîrâ-terdür
Oldur ustâd ki bilmez özi özin ustâd g. 40/2

Sultan ne buyurursa cellat onu yapar

Esl özünsen beni her çend gözün öldürdi
Ne ki sultân buyurursa onu eyler cellâd g. 40/3

Bir kuş iki bahçede yuva kurmaz

Ol kûya yâ behište gönül bağlamag gerek
Bir kuş iki çemende haçan âşyân dutar g. 45/4

Susamışa şarabın her dalgası selden fazla gelir

Beterdür intizâr-ı vesl-i bî-encâm hicrândan
Şerâbun teşneye her mövcesi tûfândan artukdur g. 46/6

İddiası olmayan gönüle dua neyler

Sana yalvardugum vechi budur kim 'ecze mâyilsen
Ve-ger-ne bir gönül kim müdde 'âsızdur du 'â n 'eyler g. 48/4

Gönül derviş olmayıncaya kadar hasır izi fayda etmez

İlan zehrini hett ü hâl hiç vech ile kem kılmaz
Gönül tâ olmaya dervîş nekş-i bûryâ n 'eyler g. 48/6

Aslında her derman zehirdir

Zehrdür me 'nîde her tiryâk eger binâ isen
Sübh-i vesl âyînesine bah şeb-i hicrânı gör g. 60/6

Semender ev sahibi olsa konuğunu yandırır

'Eşk ehli, 'âşık ister cümle-yi ehbâbını
Kim semender mîz-bân olsa konagin yandırur g. 61/4

Yabancınnın verdiği bengisu da olsa hazmı zor gelir

Nâ-güvârâdur eger geyr vere âb-ı hayât
Yâr eger derd verür derdüme dermân eyler g. 65/4

İncisi olan sadef, damlasından belli olur

Sedefde gövher olan ketreden olur zâhir
Ki 'eyn-i behrde deryâlanan kenârelenür g. 66/4

Yüzü kızardıkça içi kararır

Ayagdan çek elün lâleden kıyâs eyle
Ki yüzi kırmızı olduğca içi karalanur g. 66/8

Nimetin kıymetini bollukta büyüyen bilmez

Ne 'metün zövkini perverde-yi ne 'met bilmez
 Ana çohdur dil ü cân kedr-i dil ü cân ne bilür g. 67/4

Cevher öz kıymetini bilmez

N'ola gül-rühler eger her kime ikbâl edeler
 Belî öz *kiymetini gövher-i geltân ne bilür* g. 67/8

Yaranın üstü kara altı kırmızıdır

Zinhâr kem libâsına kem bahma 'âşıkun
 Kim *dâgun altı kırmızıdır üsti karadur* g. 80/7

Kimse sınımadığı kişiye bel bağlamaz

Ol zülf ucından asılı kalsa gönül n'ola
Kimse sınımadın birine bel mi bağlar g. 97/9

Güzel niyet güzeldir

Bilmişem kim cân nisâr etmek ana mümkün degül
 Niyyetüm ammâ budur çün *yahşı niyyet yahşıdur* g. 99/9

Bir viranenin başından geçenleri en iyi mimar bilir

Bin yol yapub yiharsa beni ihtiyârı var
Vîrâne mâcerâsını me 'mâr yeg bilür g. 104/2

Pehlivanların cesareti meydanın tozundan bellidir

Sûz-ı 'eşküm dûd-ı âhumdan kiyâs etmek gerek
Pehlivânlar cür'eti meydân tozından bellüdür g. 11/2

Askerin eziyet ve zulmü komutanından belli olur

Hâl u het bî-dâdı hüsnünden hüveydâdur senün
Zülm ü cövri leşkerün şâhun özinden bellüdür g. 111/5

Tebessümden sözün tadı bellidir

Rühset-i güftâr vermez gerçi bu temkîn bana
Sözleri dadı *tebessümler duzından bellüdür* g. 111/8

Dağ yıldızından belli olur

Olmadın târîk, encüm zâhir olmaz çerhde
Karadur 'âşık günü *dâg ulduzından bellüdür* g. 111/9

Kebabın pişkinliği közünden belli olur

Şâhid-i hâl-ı dil-i 'üşşâk rühsârun yeter
Kim *kebâbun hâm u nâ-hâmı közinden bellüdür* g. 111/10

Çok istemekle kaza okunun ucu döner (?)

Zinhâra geldüğümde olur tünd nâvekün
Sözdür ki '*eczden dem-i tîg-i kezâ döner* g. 117/6

Gururundan ayağının altına bakmayana koca dünya bastonunu çabuk verir

Her kim ayağı altına bahmaz gurûrdan
Gerdûn-ı pîr anun eline tez, 'esâ verür g. 135/7

Kişinin elbisesi boyuna göredir

Ger devlet arta pâye-yi mehnat bülend olur
Kovsî libâsı her kişünün öz boyıncadur g. 130/7

Ayağa düşmeyene gönüllerde saygı duyulmaz

Ayağa düşmeyen bâlâ-nişîn olmaz gönüllerde
Hekîketde yaraşur sedr ana kim âstân gözler g. 141/5

Her âşık aşk diyarında âlimdir

Ey me'ellim etme çok tehvîl-i iste'dâd kim
Her uşag 'eşkûn debistânında bir 'ellâmedür g. 142/5

Vahdet şarabını içen âlemi meyhane bilir*Bâde-yi vehdet içen 'âlemi mey-hâne bilür*

Felekün gerdişini gerdiş-i peymâne bilür

g. 160/1

Denizde tufan endişesi çok olur*Endişe-yi tûfân çoh olur behrde ammâ*

Sen lenger-i teslîm ele alsan heter azdur

g. 181/8

Güvenme malına aldanma itibarına*Güvenme mâluna aldanma e'tibâruna kim*

Sebât-ı dövlət-i nâ-pâydar bir demdür

g. 182/7

Avcı kurduğu tuzağa düşmez

Mehnetümden benüm ol mest heberdâr olmaz

Özi öz dâmına seyyâd giriftâr olmaz

g. 208/1

Sel incinin değerinden bir şey kaybettirmez*'Âşık tehemmül eyler yüz verse yüz hevâdis*Kim *behr-i pâk-gövher seyl-âbdan bulanmaz*

g. 214/2

Dikenle dost olmak güle zarar vermez

Dil-i sed-pâremi müjgânlarum rüsvâ-yı helk etdi

Bu sözdür kim *güle hâr ile yâr olmag zerer vermez*

g. 217/6

Göç açıp kapayınca kadar bahar geçer

Yokdur sebâti fesl-i gülün ey hezâr heyf

Bir göz yumub açınca geçer *nov-bahâr heyf*

g. 249/1

Ateş üstündeki kapalı kap çabuk kaynar taşar*Âteş üzre zerf-ı ser-pûşîde tez kaynar daşar*

Hûb yetişdün havına (?) ey çeşm-i giryân gönümün

g. 254/7

Sultan uyanikken halkın uyuması ayıplanmaz

Göze nöksân yetişmez hâbdan bîdâr ise gönlün
Re'iyet yatsa 'eyb olmaz eger sultân oyağ olsun g. 272/9

Komutan sağ oldukça asker kırılrsa dert değil

Tirâş et her ne var başunda koy dursun hemân kâkül
Kırılrsa gem degül leşker gerek serdâr sag olsun g. 272/10

Bülbüle gül bahçivana bahçe gerektir

Gerek cahânda hemîn yâr u kûy-ı yâr bana
N'îçün ki bülbüle gül bâgbâna bâğ gerek g. 285/3

Anlayana bir söz ile bin harf aynıdır

Günde bir nezzâre besdür çeşm-i mestinden sana
Bir söz ü bin herf birdür anlar isen dil gönül g. 297/3

Ömrünü altın alıp satmaya harcamayan bakmayı bilmez

'Ömrler gövher alub satmayan ehl-i nezer olmaz
Tifldür tiftl gönül kedrini dildâr ne bilsün g. 400/5

Gül bahçesinin olduğu yerde kimse çerçöpe bakmaz

Bahan kimdür gül ü gülzâra ol rühsâr olan yerde
Hes ü hâşâka kim ikbâl eder gülzâr olan yerde g. 433/1

Nimetten griye kalan, düşkünlere verilenlerdir

Bizden esirgeme diler isen bekâ-yı hüsn
Ne'metden ol kalur ki verürler gedalara g. 429/3

Geçen ömür geri gelmez

Diğerler 'ömr-i müste'cel geder gelmez ne sözdür bu
Ki sen gelsen geçen günler gelür va'llâh bi'llâh g. 444/5

Güzelliğin ömrü beş gündür

Yıgub dâmânunı ‘âşıkdan ey serv-i revân ötme
 Ki *hüsünün çağı beş gündür öter* genc-i revândur bu g. 457/3

Güllerin kulağı daima bülbüllerdedir

Bir yol eşitmez ol mâh efgânunı ne sözdür
 Kim *güllerün hemîşe bülbüldedir kulağı* g. 500/3

Kendini bilmeyen dostların kıymetini bilmez

N’ola vâ’iz dönmese kûyunda itler başına
Ol özin bilmez ne bilsün âşnâlar kedrini g. 501/7

Sonuç

17. yüzyılının ikinci yarısında yaşayan Kavsî Tebrizi, Türk divan edebiyatının büyük şairlerindedir. Farsça şiirleri de bulunan Kavsî, şiirlerinde Türkçeye önem vermiş, onu başarıyla kullanmış bir şair olarak öne çıkmaktadır. Şiirlerinde halk söyleyişleri, atasözleri, veciz sözler ve deyimler dikkat çekecek derecede çoktur. Türkçenin inceliklerini, mecazlarını deyim ve atasözleriyle birlikte başarılı bir şekilde beyitlerinde yansıtmıştır. Deyim ve atasözlerini oluşturan kelimeleri ve anlam özelliklerini, onların hem gerçek hem de mecaz anlamları uygun düşecek şekilde beyitlerde ifade etmiştir. Şiirlerinde kullandığı atasözü ve veciz ifadeler onun didaktik, ahlâkî yönünü göstermekle birlikte sahip olduğu tecrübe ve bilgeliğe de ışık tutmaktadır. Dili kullanmaktaki başarısı şiirlerindeki özgünlüğü sebebiyle olsa gerektir ki, Kavsî’nin şiirleri sadece Türk toplumu içinde dikkat çekmekle kalmamış, Ermeni ozanlar tarafından da başarılı bulunmuş ve kimi şiirleri bestelenip meclislerde söylenmiştir. Kavsî’deki tarihî birikim ve dil mükemmeliyeti 17. yüzyılda Orta Aras Havzası’ndaki Türk varlığını, etkisini, hâkimiyetini gösteren en güzel örneklerdendir.

Kaynaklar

Akdoğan, Yaşar, **Azerbaycan Türkçe'sinden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük**, Beşir Kitabevi, İstanbul, 1999.

Akpınar, Yavuz, **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, Dergah Yay., İstanbul, 1994.

Akpınar, Yavuz, “Kavsi Tebrizi”, **İslam Ansiklopedisi**, Ankara, TDV Yay., C XXV, 2002, s. 69-70.

Aksan, Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

Aksoy, Ömer Asım, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, I Atasözleri Sözlüğü**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1988.

Araslı, Hamit, **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi ve Problemleri** (Seçilmiş Eserleri 1. cilt) Bakı, Gençlik, 1998.

Çakır, Mümine, **Kavsi, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı** (İnceleme Tenkitli Metin-Dizin), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008.

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 1993.

Dilçin, Cem, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara, TDK Yay., 1983.

Kanar, Mehmet, **Kanar Farsça-Türkçe Sözlük**, Deniz Kitabevi, İstanbul, 2000.

Oy, Aydın, “Atasözü”, **TDVİA**, C 4, 1991.

Rahimi, Ferhad, **Kavsi Divanı'nın Dil İncelemesi** (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

Rüstemova, Azade, “Azerî (Doğu Oğuz) Sahası XI-XVIII Yüzyıllar”, **Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, C 6, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2004.

Sarıkaya, Mahmut, **Güney Azerbaycan Türkçesi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1998.

Sinan, Ahmet Turan, “Türk Atasözlerinde Geçen Deyimler”, **Milli Folklor**, S 51, 2001, s. 136-140.

Xudiyev, Nizami, **Azerbaycan Edebi Dili Tarihi**, Ankara, 1997.

www.tdk.gov.tr/ (Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü), (Türkçe Sözlük)

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ VƏ İĞDIR AĞIZLARINDA SAİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Nuray ƏLİYEVƏ*

NAHÇIVAN VE İĞDIR AĞIZLARINDA ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

Özet

Makalede hem İğdir hem de Nahçıvan'ın çeşitli bölgelerinde rastladığımız fonetik hadiseler - ünlü değişimleri araştırılmıştır. Her iki ağızda da aynı ünlü değişimlerine rastladığımız, bunların tamamı ile benzer şekilde gerçekleşmesi ve örnek gösterilen sözlerin de aynı olması dikkat çekicidir. Bu da göstermektedir ki, Nahçıvan ve İğdir ağızlarının ortak özellikleri ünlü değişimlerinin araştırmaya tabi tutulması ile daha net bir şekilde görülmektedir.

Ünlü değişimleri hem Azerbaycan dilinin ağızlarında hem de Türk ağızlarında çok sık rastladığımız fonetik hadiselerdendir. Her iki ağızda da kalın ünlülerin incilmesi, ince ünlülerin kalınlaşması, düz ünlülerin yuvarlaklaşması, yuvarlak ünlülerin düzleşmesi, geniş ünlülerin daralması, dar ünlülerin genişlemesine ait çokça örneklere rastlamaktayız.

Yapılan araştırmada kelimelerin başında, ortasında ve sonunda ünlü değişimleri ve buna bağlı olarak meydana gelen kalınlaşma veya incelme, onun yaranma nedenleri gösterilmiş; Nahçıvan ve İğdir ağızlarından getirilen örneklerle Azerbaycan dilinin diğer ağızları, yeri geldiği zaman ise diğer Türk dilleri ile de kıyaslamalar yapılarak Türk dillerinin ortak geçmişi ve onlar arasındaki ortaklıklar göz önüne serilmiştir. Çalışmada aynı zamanda

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent, AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan, naliyeva22@mail.ru

yuvarlaklaşma hadisəsi, dar ve geniş ünlülərin deęişməsi hadisələri de geniş araşdırılmışdır.

Yapılan kapsamlı araştırmaya göre şunu söyleyebiliriz ki, hem Nahçıvan hem de İğdır ağızlarında ünlü deęişmələri sık sık rastladığımız fonetik hadiselerden biridir ve her iki bölgede de bu konuda ortaklıklar mevcuttur. Bu deęişməler üzerinde yapılan araştırmalar dillerimizin tarihinin öğrenilmesi konusunda çok büyük önem taşımaktadır.

CHANGING OF THE VOWELS IN NAKHCHIVAN DIALECTS AND ACCENTS AND İGDIR DIALECTS

Abstract

In the article the author investigates phonetic events-changing of the vowels observed in different regions of Nakhchivan and also İgdir. It is showed that these changes are the same in both dialects and accents. The words given as an example are the same words. During the investigation of the sound changings it is clear that Nakhchivan and İgdir dialects have a companion features.

Sound changing is one of the widely spread phonetic events in Azerbaijan and Turkish dialects. Thining of the thick vowel, thicking of the thin vowel changing open vowels to close vowels, close vowels to open vowels, labial vowels to unlabial vowels and unlabial vowels to labial vowels are widely spread events in both languages.

In the investigation the author showed the reason of the phonetic events as the vowels changing before, middle and end of the words. An interesting comparative investigations showed with examples among the Nakhchivan and İgdir dialects and the dialects and accents of our other dialects and also Turkish dialects. In the article the author also investigates the events as labial vowels, changing of the open and close vowels one another, changing of the close vowels event are analysed.

The investigation proves that changing of the vowels in both Nakhchivan and İgdir dialects are widely spread phonetic event, there are companion language events in both region. Learning of these events gives important facts to language history.

Dilin tarixini tədqiq edərkən ilk növbədə onun qədimliyini özündə qoruyub saxlayan yazılı mənbələrə və canlı xalq dilinə müraciət etmək lazım gəlir. Dialekt və şivələrimizdə sözlərin elə qədim fonetik variantları vardır ki, onların tarixi ortaq türk dili ilə bağlıdır. Onlar qədim yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur və müasir türk dillərinin də bəzilərində ədəbi dil, bəzilərində isə dialekt və şivə səviyyəsində işlənir. Məqalədə qarşıya qoyulan məqsəd də Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Türk dilinin İğdır şivələrində bu cür bənzərlikləri ortaya çıxarmaqdan ibarətdir. Çünki bu ortaq xüsusiyyətlər türk dillərinin tarixi mənzərəsini göz önündə canlandırır və dil tarixinin oyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu ortaq cəhətləri göstərmək üçün müqayisəli üsuldən istifadə edilmiş və İğdır şivələri ilə Naxçıvan regionunun dialekt və şivələri arasında maraqlı müqayisələr aparılmışdır.

Həm İğdır, həm də Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələrində rast gəldiyimiz fonetik hadisələr eynilik təşkil etməklə yanaşı, nümunə kimi verdiyimiz sözlərin də eyni olması hər iki şivə arasındakı oxşar cəhətləri göstərməklə bərabər, eyni zamanda tədqiqat mövzumuzun da nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübut edir. Belə ki, İğdır və Naxçıvan dialekt və şivələrinin ortaq xüsusiyyətləri səs əvəzlənmələrini tədqiq edərkən daha aydın şəkildə görünür. Təsədüfi deyil ki, prof. Ahmet Caferoğlu 1959-cu ildə Türkiyə ağızlarını qruplaşdırarkən İğdır ağızlarını “Doğu” qrupuna aid etmişdir. Bu qrup haqqında şərh verən müəllif yazır: “Anadolu ağızlarının üçüncü qrupu olan Doğu ağızları Elazığ və Erzurumdan doğuya doğru sınıra kadar yayılmışdır. Bu ağızlar Azeri’ye çok benzemektedir (Quliyev, 2009:72).

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İğdır ağızları həm Türkiyə, həm də Azərbaycan Türkcəsinin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, İğdır ağızlarında da sözlərin kök və əsaslarında sait səslərin əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə dilimizdə tarixən də mövcud olmuşdur və bu gün də mövcuddur. Ona görə də dialekt və şivələrimizdə bu hadisənin oyrənilməsi dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Səs əvəzlənməsindən bəhs edən M.Şirəliyev yazır: “Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslərin əvəzlənməsi hadisəsi ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında və dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan

fərqli cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir (Şirəliyev, 2008:39).

Naxçıvan dialekti Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupuna daxildir. Bu qrupu dialekt və şivələrimizin digər qruplarından fərqləndirən bir sıra xarakterik fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər vardır ki, bunlardan biri də məhz səs əvəzlənmələri, o cümlədən saitlərin əvəzlənməsidir. Dialekt və şivələrimizin cənub qrupu məhz sözlərdə a səsinin ə səsi ilə, e səsinin ə səsi ilə, ö səsinin ə səsi ilə, i səsinin ü səsi ilə, o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ilə xarakterizə olunur. Eyni sözləri İğdır ağızları haqqında da demək mümkündür. Səs əvəzlənmələri həm Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, həm də Türk ağızlarında çox geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Hər iki dildə qalın saitlərin incələşməsi, incə saitlərin qalınlaşması, dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə, dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə, açıq saitlərin qapalı saitlərlə, qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi hadisələri mövcuddur.

Bir qayda olaraq alınma sözləri dillin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırmaq məqsədi daşdığından həm İğdır, həm də Naxçıvan ağızlarında incələşmə və qalınlaşma hadisələri geniş yayılmışdır. Ona görə də hər iki ağızda bu əvəzlənmələrin maraqlı nümunələrinə rast gəlirik ki, bu nümunələr çox vaxt eyni leksik vahiddə müşahidə olunur. Bu paralellikləri tədqiqatçılar müxtəlif cür izah etmişlər. Ə.A.Quliyev yazır: “Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 20-ci illərində erməni təcavuzunun get-gedə şiddətlənməsi nəticəsində Naxçıvan bölgəsinin əhalisinin bir qismi Araz çayının o biri tərəfinə köç etmiş, Türkiyə Cumhuriyyətinin indiki İğdır və Kars illərinin müxtəlif ilçələrində məskunlaşmışlar”. Məhz buna görə də hələ keçən əsrin 30-cu illərində prof. Ahmet Caferoğlu Doğu Anadolu ağızlarına aid materiallar toplayan zaman Kars və onun ətrafındakı ərazilərdə gəlmə türk ağızlarını təsnif edən zaman Azəri ağızları ilə yanaşı Naxçıvanlı ağızını da qeyd etmişdir (Ə.A.Quliyev, 2009, s. 72).

Naxçıvan bölgəsinin dialekt və şivələrində qalın saitlərin incələşməsi geniş rast gəldiyimiz hadisələrdən biridir. Faktlar göstərir ki, dialekt fonetikasında incələşmə xüsusiyyəti uzun tarixi inkişaf nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu hadisənin tarixinin öyrənilməsində yazılı abidələrin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Yazılı abidələrin faktlarına əsaslanaraq, artıq orta əsrlərdə

Azərbaycan dilində incələşmə fonetik xüsusiyyətinin mövcudluğunu söyləmək olar (Əzizov, 1999:137).

Həm Naxçıvan, həm də İğdır ağızlarında bu, $a > ə$, $a > e$, $ı > i$, $u > ü$ hadisələrində daha çox özünü göstərir. Bunların içərisində $a > ə$ və $a > e$ daha çox müşahidə olunur: qəymax < qaymax, qəynana//qaynənə < qaynana, qəynata < qaynata, cəməhət < camaat, qəçi < qayçı, ərəbə < araba, əyax < ayaq, yeylax < yaylaq, qəleyçi < qalayçı. İğdır ağızlarında birez < biraz, zehmet < zahmet, lire < lira, ziyeret < ziyaret, eqrebe < akraba, mehçup < mahçup sözlərində $a > e$ əvəzlənməsi var. Bu əvəzlənməyə Ordubad və Təbriz dialektlərində daha çox rast gəlirik. Bu, dilimizin demək olar ki, bütün inkişaf dövrlərində özünü göstərir və söz köklərinin ilk hecasında, sonor samitlərdən və y səmindən əvvəl, bəzən də sonra təsadüf edilir.

Naxçıvan dialekti üçün səciyyəvi fonetik əlamət sayılan $a > ə$ hadisəsi Azərbaycan dilinin, demək olar ki, əksər dialekt və şivələrində var. Ancaq bəzi dialekt və şivələrdə geniş şəkildə özünü göstərir (şərq və cənub qrupu dilalekt və şivələrində olduğu kimi), bəzi dialekt və şivələrdə isə (şimal və qərb qrupu dialekt və şivələri kimi) zəif görünür.

İğdır ağızlarında da sait əvəzlənmələri içərisində ən geniş yayılanı məhz bu hadisədir. Burada ilk hecada $a > e$ əvəzlənməsinə daha çox rast gəlinir. Bu, müxtəlif şəkillərdə izah olunur. “a səsinin e səsinə çevrilməsinin əsas səbəblərindən biri alınma sözlərdə ilk hecada h və g səslərinin yanındakı a səsinin incələşdirərək e-yə çevirməsidir: mehle, heber, heyir və s.” (Ercilasun, 2002, s. 83).

a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrində geniş yayılmışdır və bəzən bütün sözü, bəzən isə bir hecanı əhatə edir (Əzizov, 1999:138). Dil tariximizdə, qədim abidələrin dilində də həm şəkildə, həm də kökdə ə saiti a saitinin yerində geniş şəkildə işlənmişdir. Bu hadisə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindən başlamış, yazılı abidələrin dilində də özünü göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış nəşrində $a > ə$ hadisəsinə rast gəlmək olur. Məsələn; Ərəbəyə möhkəm yorğanla sarıldılar. Gedərkən ərəbə qıçırdısından Qazan oyandı (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:116); Kafirə qılinc urdu, basdı qələyə qoydu (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:136).

a > ə hadisəsindən bəhs edərkən E.Əzizov yazır: a > ə hadisəsinin orta əsrlər abidələrinin dilində özünü göstərməsini və müasir şivələrdə canlı olmasını nəzərə alaraq, bu hadisənin Azərbaycan dili şivələrində XIV əsrədək mövcud olduğunu söyləmək mümkündür (Əzizov, 1999:140). Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili digər türk dilləri ilə müqayisədə incələşməyə daha çox meyillidir. İncələşmə xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin formalaşdığı çağlardan cənub və şimal-şərq şivələrinin səciyyəvi əlamətlərindən biri olmuşdur (Şirəliyev, 2008:140). Deyilənlərdən aydın olur ki, Naxçıvan dialektində və İğdir ağızlarında ə saiti sərbəst surətdə a saitini əvəz edə bilər və bu zaman sözün mənasına heç bir təsir göstərmir, məna dəyişikliyi əmələ gəlmir.

ı > i: ı saitin i saiti ilə əvəzlənməsi Naxçıvan dialekti üçün o qədər də xarakterik deyildir. Bu hadisə sözün son açıq hecasında ə önsıra saitinin assimilyasiyası nəticəsində meydana gəlir: qəyin < qayın, qəçi < qayçı, şəfdəli < şaftalı. Burada həmin hadisənin məhdud olması bu şivədə incələşmənin qalınlaşmadan üstün olması ilə izah olunur. Belə ki, Naxçıvanda a saitin ə saiti ilə əvəzlənməsi sözün son saitin incə olmasını tələb edir. Məsələn: qəyin, qəçi sözlərinin ədəbi dildəki fonetik şəkli qayın, qayçı-dır. Dialektə bu sözlərdəki son hecanın i ilə işlənməsi bu sözlərin birinci hecasındakı incə ə saiti ilə bağlıdır. Bu, Naxçıvan bölgəsinin dialekt və şivələrində ahəng qanunun davamlı olmasının nəticəsidir.

İğdir ağızlarında heyir < hayır, qarşi < qarşı. “ı > i dəyişməsi İğdirdə işli, il, ilan kimi sözlərdə daha çox yayılmışdır və kəskindir. Təbii ki, bu əvəzlənmədə ı səsinin zəif bir səs olmasının da böyük rolu var” (Ercilasun, 2002, s. 84).

u > ü əvəzlənməsi həm Naxçıvan, həm də İğdir ağızlarında az rast gəlinən hadisədir. Naxçıvanda: Fürüzə < Firuzə, Müxdər < Muxtar, Şüküfə < Şükufə. İğdir ağızlarında bu əvəzlənmə daha çox alınma sözlərdə müşahidə olunur: Mühemmed < Muhammet.

İncə saitlərin qalınlaşmasında müşahidə olunan bir sıra fonetik xüsusiyyətlər Naxçıvan və İğdir ağızlarını xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən hesab oluna bilər. Bu əvəzlənmə özünü ə > a, i > ı, ö > o, ü > u hadisələrində göstərir. Heydar < Heydər, düşman < düşmən. İğdir ağızlarında bu əvəzlənmə e > a şəklində müşahidə olunur: sada < sade, bafat < vefat, tacızatı < teçizat, mamır < memur, barabar < beraber, kamara < kamera.

Bu fonetik hadisələr içərisində ən geniş yayılanı ə səsinin a səsi ilə əvəzlənməsidir. Bu hadisə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində, yəni ahəngi gözləyən dialekt və şivələrdə daha çox müşahidə olunsa da, Naxçıvanda da müəyyən sözlərdə rast gəlinir.

ə > a hadisəsinə sözün müxtəlif yerlərində və bir çox hallarda ərəb, fars mənşəli sözlərdə rast gəlmək olar (Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, 1962:22). Belə ki, bu zaman alınma sözlər ahəng qanununa tabe olunaraq tələffüz edilir. Eyni hal Naxçıvan dialektinə də aiddir, yəni burada da belə sözlər müşahidə olunur: imarat < imarət, lala < lalə, bafa < vəfa və s.

İğdır ağızlarında digər saitlərin təsiri ilə e səsi a səsi ilə əvəzlənir: halva < helva, fana < fena, casur < cesur. Bəzən isə burada h, ğ, v kimi samitlərin qalınlaşdırıcı təsiri ilə də e > a hadisəsi baş verir: havas < heves, novat < nöbet, nerdivan < merdiven (Ercilasun, 2002, s.86).

Bu hadisə söz köklərindən başqa şəkilçilərdə də, əsasən, Ordubad dialektində və Culfa rayonunun bəzi kəndlərində özünü göstərir: gəlmək < gəlmək, işdiyacax < işləyəcək, qəyidax < qayıdaq və s. Eyni hal Cənubi Azərbaycanda da müşahidə olunur. E.Əzizov yazır: Azərbaycan dili şivələrində saitlər ahənginin pozulmasında özünü göstərən meyllədən biri incə saitlərdən sonra qalın saitlərin gəlməsidir. Cənub ləhcəsinə xas olan bu xüsusiyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində də görürük: Hə yirdə isə od pinhan döğüldür, Bular gizlənmağa imkan döğüldür (Əzizov, 1999:167).

i incə, dodaqlanmayan saitin ı qalın, dodaqlanmayan saiti əvəz etməsi Naxçıvan dialekti və İğdır ağızları üçün o qədər də xarakterik deyildir. Bu əvəzlənmə bir neçə sözdə tam ı deyil, yarımqıq ı kimi səslənir. Ümumiyyətlə, dillərin ilkin formalaşmasında özünü göstərən bu fonetik hadisə Naxçıvan dialektində və İğdır ağızlarında dildən çıxmaqdadır. Lakin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi burada da bir sıra qədim türk sözlərində və alınma sözlərdə i > ı əvəzlənməsi özünü göstərir: ıxıx < işıq, ılıx < ilıq, yanı < yəni, kafır < kafir, sınıf < sinif, İğdırda: hapısa < hapise, barım < bari, padişah < padişah, zalım < zalim.

i saitinin ı saiti ilə əvəzlənməsinə aid göstərilən nümunələrdən görünür ki, bu əvəzlənmə, əsasən, türk mənşəli qədim sözlərdə özünü göstərir. Bu isə

türk dillərinin tarixi ilə əlaqədardır. Müasir dilimizdə *i* səsi ilə deyilən bir çox sözlər runi yazılarında *ı* saiti ilə işlənmişdir. Məsələn: *bın* < *min*, *bıç*, *yıl*, *yılan*.

ö > *o*. Dodaqlanan *ö* incə saitinin dodaqlanan *o* qalın saiti ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, o cümlədən İğdır ağızlarında geniş yayılmış fonetik hadisələrdən sayılır. İğdır ağızlarında bu hadisə *gonul* < *gönül*, *koyda* < *köyde* sözlərində müşahidə olunmuşdur ki, bu da tarixən bölgəyə Qıpçaq axımının təsiri ilə izah oluna bilər (Ercilasun, 2002, s. 87).

Naxçıvan dialekt və şivələrində təsadüf edilən bir neçə sözdəki əvəzlənmə isə əsasən sözün birinci hecasında özünü göstərir. Məsələn: *toba* < *tövbə*, *gölu* < *könlü*, *nobat* < *növbə*, *gora* < *görə*, *xorək* < *xörək*. Qeyd edək ki, *könül* sözündəki *ö* > *o* əvəzlənməsi Naxçıvanın Şahbuz şivələrində müşahidə edilmişdir və bu sözə qrammatik şəkilçi artırıldıqda daha aydın hiss olunur. Məsələn: *gölum*, *gölumda*. Burada *k* samiti də *g* samitinə keçir.

ö > *o* əvəzlənməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da mövcuddur: *Tovla-tovla şahbaz atlarım gətirib durursan* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:38).

Dodaqlanmayan saıtlərin dodaqlanan saıtlərlə əvəzlənməsi həm Naxçıvanda, həm də İğdırda o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin burada az da olsa *a* > *u*, *i* > *ü* əvəzlənmələrinə rast gəlmək olur.

a > *u* hadisəsi həm Naxçıvan, həm də İğdır ağızları üçün o qədər də xarakterik fonetik hadisə deyil. Bu hadisəyə söz köklərində nadir hallarda təsadüf olunur: *cuab* < *cavab*, *suab* < *savab*. Şəkilçilərdə isə söz köklərinə nisbətən özünü daha fəal göstərir: *qoxluyur* < *qoxulayır*, *suluyur* < *sulayır*, *kosuya* < *kosaya*, *yuvuya* < *yuvaya*, *xonçuya* < *xonçaya*, *qonçuya* < *qönçəyə*, *duvuya* < *duaya*. İğdırda *olmuyacah* < *olmayacak*, *ortuya* < *ortaya*, *buruya* < *buraya*.

i > *ü* əvəzlənməsi də adı çəkilən şivələrdə çox da geniş yayılmamışdır. Naxçıvanda *çərçüvə* < *çərçivə*, *çəküş* < *çəkil*, *Fürüzə* < *Firuzə*, İğdırda *fakürrere* < *fakirlere*, *mevsüm* < *mevsim*, *şüven* < *şiven*.

Dodaqlanan saıtlərin dodaqlanmayan saıtlərlə əvəzlənməsi Naxçıvan və İğdır dialekt və şivələrində *o* > *a*, *ö* > *ə*, *u* > *ı*, *ü* > *i*, *u* > *i* hadisələrində mövcuddur.

o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi Naxçıvan və İğdır ağızlarının əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Bu hadisə çox vaxt v, bəzən isə n və digər sonor səslərdən sonra özünü göstərir (Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, 1962:24).

o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi dilimizdə tarixən də mövcud olmuş bir hadisədir. Belə ki, ədəbi dilimizdə bu xüsusiyyət XVIII əsrə qədər davam etmişdir (Şirəliyev, 2008:87). Ov, ovçu sözlərinin bir çox türk dillərində ədəbi dil səviyyəsində av, avçı formasında işlənməsi bu sözün qədim formasının məhz a ilə olduğunu deməyə əsas verir. Belə ki, dil tariximizə nəzər salsaq bu sözlərin ov və av şəklinin paralel işləndiyini görürük. Deməli, sözün ilkin forması av şəklində olmuş, daha sonra dilin inkişafı prosesində ov variantı da tədricən meydana çıxmışdır. Qədim forma isə özünü dialekt və şivələrdə, bəzi türk dillərində mühafizə etmişdir.

Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrinin, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrinin ən səciyyəvi fonetik xüsusiyyəti olan o saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi bölgədə geniş yayılmışdır. Bu fonetik hadisəyə çox vaxt v, bəzi hallarda isə h və sonor samitlərdən əvvəl təsadüf edilir. Məsələn: av < ov, avçı < ovçu, qavın < qovun, avıç//avış < ovuc, qavırma < qovurma, malla < molla, havız < hovuz, avdix < ovduq, avmax < ovmaq, yavşan < yovşan, davşan//dafşan < dovşan, Navrız//Narvız < Novruz, qahım < qohum, çavqın < çovğun, qavalamaq < qovmaq, tavlamaq < tovlamaq, savırmaq < sovurmaq, uzunsav < uzunsov, qırqavıl < qırqovul, oxlav < oxlov.

İğdır ağızlarında isə bu əvəzlənmənin nümunələrinə az rast gəlinmişdir: isdansiya < istasyon, sağuğ < soğuk (Ercilasun, 2002, s. 91).

o > a əvəzlənməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də özünü göstərir: - Av avladılar avladılar, quş quşladılar; -Oğlun sağdır, əsəndir. Avdadır (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:21,23).

ö > ə. ö saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi cənub qrupu dialekt və şivələrinə məxsus olan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisəyə əsasən diftonqlarda v samitindən əvvəl rast gəlmək olur: əvlat < övlad, kəfşən//kəvşən < kövşən, dəvlət < dövlət, məviz < mövüc, bənəvşə < bənövşə, dəvri-qədim < dövrü-qədim, həfsələ//həvsələ < hövsələ.

İğdir ağızlarında isə bu hadisəyə təsadüf hallarda rast gəlinir: evle < ögle.

u > ı. u saitinin ı saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvanda geniş yayılmışdır. Bu əvəzlənmə çox zaman sözün birinci hecasında sonor və y, c, z, s samitlərindən əvvəl özünü göstərir: bıra < bura, vır < vur, zırna < zurna, bı lax < bulaq, tırp < turp, bılaşix < bulaşiq, bı zav < buzov, bı xav < buxov, qahım < qohum, qavın < qovun, armıd < armud, Mahmıt < Mahmud, savırmax < sovurmaq, qavdı < qovdu.

A.B.Ercilasun yazır ki, dodaq samitlərinin təsiriylə və ya qədim şəkillərini mühafizə edərək yazıda ahəng qanununun pozulduğu bir çox kəlmə İğdir ağızlarında uyuma girmiş və u > ı əvəzlənməsi meydana gəlmişdir: çamır < çamur, yağmır < yağmur, barıt < barut, havız < havuz, navrız < nevrüz, tavıh < tavuk (Ercilasun, 2002, s.91).

ü > i. Cənub qrupu dialekt və şivələrində, o cümlədən Naxçıvanda ü saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi o qədər də geniş yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisə çox zaman sözün müxtəlif yerlərində süzgün sonor samitlərindən (l, r) əvvəl özünü göstərir: bitəv < bütöv, sümbil < sümbül, Miseyib < Müseyib, milayim < mülayim, kömir < kömür, kiflət < külfət, sibut// subut < sübut, Əbdil < Əbdül, Zileyxa < Züleyxa, Zilfiqar < Zülfüqar.

İğdir ağızlarında da bu hadisəyə çox az rast gəlinir: bilbil < bülbül, miselman < müsli man, bitün < bütün.

u > i. Qalın dodaqlanan u saitinin incə, dodaqlanmayan i saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi hən Naxçıvan şivələri, həm də İğdir ağızları üçün xarakterik fonetik hadisə deyildir. Aparılan müşahidələr zamanı u > i əvəzlənməsinə bir neçə sözdə təsadüf etdik: bizov < buzov, Temir < Teymur, məlimat < məlumat; İğdirdə: nitgi < nutku.

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi. Azərbaycan dilinin saitlər sistemi özünün bütün tarixi inkişafı boyu qapalılıq, açıqlıq fərqləndirici əlamətini qorumuşdur. Qapalı və açıq saitlərin bir-birini əvəzlənməsinə demək olar ki, təsadüf edilməmişdir (Şirəliyev, 2008:23). Ona görə də həm Naxçıvan dialektində, həm də İğdir ağızlarında açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi o qədər də geniş yayılmış hadisə deyil. Burada az da olsa a > ı, ə > i, o > u hadisələri təzahür edir.

a > ı Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrinə məxsus olan səciyyəvi xüsusiyyətdir. Bu hadisəyə söz köklərində az təsadüf edilir. a > ı əvəzlənməsi daha çox saitlə bitən isimlərə y səsi ilə başlayan şəkilçi artırıldıqda baş verir. Belə ki, bu zaman y səsinin təsiri altında dodaqlanmayan, qalın, açıq a saiti darlaşaraq qapalı ı səsi ilə əvəz olunur: manıt < manat, sırmaşmax < sarmaşmaq, başdıyır < başlayır, kasıya < kasaya, yaşdıyır < yaşlayır.

Iğdırdə bu əvəzlənmə geniş şəkildə işlənir. Burada da Naxçıvanda olduğu kimi, daha çox bitişdirici y samitinin təsiri ilə meydana çıxır: avlıyıp < avlayıp, satmıya < satmaya, mandıyı < mandayı, İrızıya < Rızaya.

ə > i, e > i. ə saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az təsadüf olunan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə də y səsinin təsiri ilə baş verir. y səsinin təsiri altında açıq ə səsi qapalı i səsi ilə əvəz olunur: zincir < zəncir, ginə < yenə, bir qədir < bir qədər, midaxil < mədaxil, yihər < yəhər, şikil < şəkil, çimən < çəmən, təpiyə < təpəyə, meşiyə < meşəyə.

Iğdır ağızlarında da bu hadisə eynilə Naxçıvanda olduğu kimi, y samitinin təsiri ilə baş verir. Belə ki, dodaqlanmayan, incə saitlə bitən sözlər saitlə başlanan şəkilçi qəbul edən zaman y bitişdirici samiti bu səs əvəzlənməsini meydana gətirir: neniye < neneyə, deviye < deveyə.

o > u əvəzlənməsi Naxçıvanda olduğu kimi, Iğdırdə da çox az müşahidə olunur. Naxçıvanda: paprus < papiros, telfun < telefon, traxdur//tıraxdur < traktor, direktur//direxdur < direktor, balqun < balkon, unbir < on bir. Iğdırdə: dohdur < doktor, foturaf < fotoraf, tumates < domates, urman < orman.

Qapalı saithlərin açıq saithlərlə əvəzlənməsi Naxçıvan və Iğdırdə ı > a, i > ə hadisələrində özünü göstərir.

ı > a. ı satinin a saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvanda az təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biridir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə sözün kökündə təsadüf edilir: kağaz < kağız, aşağa < aşağı, xarman//xərmən < xırman, sayax < sayıx, ahaldamax < ahıldamaq (inildəmək).

Iğdırdə da bu hadisə o qədər geniş yayılmamışdır. A.B.Ercilasun yazır: "Iğdırın Erhacı kəndində birinci şəxs cəm şəkilçilərində bu əvəzlənmə

qaydaya çevrilmişdir: yaşayırah < yaşayıraq, burdayah < burdayıq” (Ercilasun 2002, s.94).

Nümunələrdən də görünür ki, ı saitinin a saiti ilə əvəzlənməsinə səbəb tam irəli və ya geri assimilyasiyadır. Belə ki, a səsi özündən sonra və ya əvvəl gələn ı səsinə öz məxrəcəsinə salır.

i > ə. i saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az təsadüf edilən fonetik xüsusiyyətlərdəndir. i səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsinə bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir. Bu fonetik hadisə iki hecalı, sonuncu hecədə ə saiti olan sözlərə y səsi ilə başlanan şəkilçi artırıldıqda y səsinin təsiri altında baş verir: meşiyə < meşəyə, meyviyə < meyvəyə.

İğdırda bu əvəzlənmə i > e şəkilində heş < hiç, getdi < gitdi, beçərə < biçərə, peşman < pişman, beçərə < biçərə sözlərində var.

Ümumiyyətlə, həm Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, həm də İğdır ağızları fonetik cəhətdən olduqca mürəkkəbdir. Belə ki, dilimizin əksər dialekt və şivələrində müşahidə edilən bir sıra fonetik xüsusiyyətlər eynilə burada da mövcuddur, lakin burada elə fonetik xüsusiyyətlərə də təsadüf olunur ki, onlara tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrimizdə ya rast gəlmirik, ya da çox təsadüfi hallarda rast gəlirik.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, həm Naxçıvan, həm də İğdır ağızlarında saitlərin əvəzlənməsi çox geniş yayılmışdır və hər iki bölgədə ortaq dil hadisələri mövcuddur. Bu hadisələrin öyrənilməsi dil tarixi üçün mühüm faktlar verir. Həm dillərin eyni kökdən gəlməsi, həm də Azərbaycan müstəqillik eldə etdikdən sonra Türkiyə ilə əlaqələrin genişlənməsi Naxçıvan dialekt və şivələri ilə İğdır, ümumilikdə Şərqi Anadolu ağızları arasında fonetik, leksik və qrammatik baxımdan çoxlu ortaq xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bunların öyrənilməsi, həmin dalekt və şivələrin müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunması müasir dialektologiyamızın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, 661 s.
3. Ercilasun A. Kars ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, 385 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazı nəşriyyatı, 1988, 263 s.
6. Quliyev Ə.A. Doğu Anadolu ağızları ile Nahçıvan ağızları arasında etkileşim meseleleri. Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları çalıştayı, 25-30 mart Şanlıurfa, 2008, s. 71-74.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.

NAXÇIVAN AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNİN MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

İsmayıl HACIYEV*

Özet

Məqalədə ilk əvvəl Səlcuq imperiyasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi həyatına göstərdiyi təsirdən, Naxçıvanın bu imperiyanın tərkibinə daxil edilməsindən, Alp Arslanın Naxçıvana yiyələnməsindən, Naxçıvan şahlığının süqutundan, səlcuq əmirinin Naxçıvana hakim təyin edilməsindən, Naxçıvanın iqta hüququnda Toğrul bəyə verilməsindən bəhs edilir.

Aydın olur ki, ilk səlcuq hücumları dövründən başlayaraq Naxçıvan səlcuq əmirlərinin iqamətgahı olub. Səlcuq sultanlarından I Məlikşah, Məhəmməd Tapar, Məsud, Toğrul bu mühüm bölgədə fəaliyyət göstərmiş, Möminə xatın və oğlu Arslan şah Naxçıvanda yaşamışlar.

Naxçıvanın rol və nüfuzu Şəmsəddin Eldənizin dövründə daha da artmış, onu öz mülklərinə birləşdirmiş, iqamətgahını Naxçıvana köçürmüşdür. 1146-cı ildən Naxçıvan şəhəri və vilayəti Eldəniz nəslinin irsi iqtasına çevrilir. Naxçıvan şəhəri səlcuq əmirlərinin əsas iqamətgahlarından biri idi. Şəmsəddin Eldəniz ailəsi və övladları ilə birlikdə Naxçıvanda yaşayır. Naxçıvan vilayəti divan əl-xassə və ya divan əl-əla adlanan Ali divana tabe idi. Naxçıvan şəhəri bir müddət Eldənizlərin paytaxtı olmuş və XII əsrin 70-ci illərindən (1175-ci ildən) mərkəzi şəhər kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Yekun olaraq onu qeyd etməliyik ki, Eldəniz nəslinin şəxsi mülki statusunu saxlayan Naxçıvan siyasi-mədəni mərkəz və strateji mövqe kimi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Açar Sözlər: Səlcuq imperiyası, Azərbaycan atabəyləri, Arran, Naxçıvan, Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, ismayil_haciyev@yahoo.com

НАХЧЫВАН КАК ОДИН ИЗ ЦЕНТРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА АТАБЕКОВ

В статье, в первую очередь, рассказывается о влиянии государства Сельджуков на политическую жизнь Азербайджана, о вхождении Нахчывана в состав этой империи, о завоевании Нахчывана Альп Арсланом, о падении нахчыванского шахства, о назначении сельджукского эмира правителем Нахчывана, о передаче Нахчывана по праву игта Тогрул беку.

Становится ясно, что начиная с первых нашествий сельджуков, Нахчыван превратился в резиденцию сельджукских эмиров. Деятельность сельджукских султанов Меликшаха, Мухаммед Тапара, Масуда, Тогрула проходила в этом важном регионе, Момине хатын и её сын Арслан шах жили в Нахчыване.

Роль и влияние Нахчывана выросли в период правления Шемседдина Эльдениза, который присоединил Нахчыван к своим владениям и перенёс сюда свою резиденцию. С 1146-го года город и область Нахчыван превратился в наследственную игту Эльденизов. Город Нахчыван стал одной из основных резиденций сельджукских эмиров. Шемседдин Эльдениз вместе с семьей и детьми жил в Нахчыване. Нахчыванская область подчинялась Верховному дивану, называемому диван аль-хассе или диван аль-ела. Город Нахчыван некоторое время был столицей Эльденизов и с 70-х годов века (с 1175-го года) действовал как центральный город.

В конце надо отметить, что Нахчыван, сохранивший статус наследственного владения Эльденизов, не потерял свою стратегическую важность как политико-культурного центра.

Ключевые Слова: империя Сельджуков, Азербайджанские атабеки, Арран, Нахчыван, Шемседдин Эльдениз, Магомед Джахан Пехлеван

Səlcuq imperiyasının təşəkkülü və yaranması Azərbaycanın siyasi həyatına da ciddi təsir göstərmişdi. Azərbaycanda mövcud olan siyasi pərakəndəlik aradan qaldırılmış, Azərbaycan torpaqları, o cümlədən Naxçıvan Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edilmişdi. Səlcuq-oğuz türkləri 1018-1021-ci illərdə Araz çayını keçərək cənub istiqamətində Arran torpaqlarına daxil olmuş, Naxçıvan, sonra isə Dəbil şəhərlərini tutmuşdular. 30-cu illərin əvvəllərində Qəznəvilərin təqibindən qurtarmağa çalışan təqribən iki min oğuz ailəsi Rəvvadilərin Cənubi Azərbaycandakı mülklərinə gəlmişdilər. Xorasanda qalan oğuzlar isə Qəznəvilərə qarşı mübarizəni davam etdirmişdi [3, s. 350]. Azərbaycan oğuzları sözsüz ki, bu mübarizəyə fəal köməklik göstərmiş, sonrakı tarixi hadisələr zamanı isə onların Azərbaycanda möhkəmlənməsinə çalışmışdır.

Səlcuq imperiyasının əsasını Toğrul bəy (1038-1063) qoymuşdur. Toğrul bəyin zamanında Azərbaycan da ələ keçirildi. İbn əl-Əsir yazır ki, hicri 446-cı ildə (1054/55) Toğrul bəy Azərbaycana hərəkət edərək Təbrizə gəldi. O vaxt Təbrizin hakimi olan Əmir Əbu Mənsur Vəhsudan ibn Məhəmməd Rəvvadi Toğrul bəyə tabe olduğunu bildirdi, adına xütbələr oxutdurdu və sikkələr üzərində zərb etdirdi, hədiyyələr göndərərək qəlbini ələ aldı və oğlunu girov olaraq onun yanına göndərdi” [6, s. 223].

Toğrul bəy buradan Naxçıvana yollandı və Naxçıvanşah Əbu Düləfin səlcuqiləri süzeren (vassal) kimi tanımasına nail oldu. İkinci səlcuq sultanı Alp Arslan (1063-1072) Azərbaycanda təsir gücünü artırmaq ucun Cənubi Qafqaza yürüş etdi [3, s. 391]. Alp Arslan Səlcuq sultanı olduğu illərdə ilk səfəri Təbriz-Mərənd yolu ilə Naxçıvan bölgəsinə oldu. O, 1064-cü ildə Naxçıvana yiyələndi və burada xüsusi iqamətgah tikdirdi [10, s. 105].

Alp Arslan Naxçıvanda olarkən özünü orduya və ölkəyə tanımaq ucun 14 yaşlı oğlu Məlikşahı vəliəhd elan etdi və ordunun bir hissəsini onun ixtiyarına verdi. Baş vəzir Nizamülmülk və Gəncə-Dvin hakimi əmir Şavur da ordusu ilə birlikdə şahzadəyə yardım göstərdi. Alp Arslan oğlu Məlikşahı və vəziri Nizamülmülkü öz yerində qoyub şəhəri tərk etdi. Məlikşah və Nizamülmülk Naxçıvanda olan müddət ərzində bir sıra qalaları, o cümlədən Sərmari, Kulp-Tuzluca qalalarını fəth edib, Naxçıvan əmirinin sərəncamına verdilər. Az sonra onlar da Naxçıvanı tərk etməli oldular. Buradan məlum olur ki,

səlcuqlar artıq Naxçıvan şahlığına son qoyaraq, oraya öz əmirlərini təyin etmişdilər.

Məlikşahın hakimiyyəti dövründə (1072-1092) Səlcuq imperiyasının əraziləri daha da genişləndirilir. O, Azərbaycanı, Arranı, o cümlədən səlcuq əmirlərinin strateji yeri hesab etdikləri Naxçıvanı da əmisi oğlu İsmayıl verdi [11, s. 88; 12, s. 94]. İsmayıl ibn Yaquti Məlikşahın vəfatından sonra da bir müddət Naxçıvanın valisi olmuşdur. Səlcuqların Azərbaycan üzrə canişini Naxçıvanda əyləşirdi [7, s. 72; 10, s. 105].

Məlikşahın ölümündən sonra imperiyada ara çəkişmələri başladı. Əsas mübarizə Məlikşahın oğlanları Börküyarıq (1092-1104) və Mahmud (1092-1093) arasında idi. Sonra mübarizəyə Məlikşahın digər oğlu Məhəmməd Tapar da qoşuldu. Bu mübarizədə də Börküyarıq (1092-1104) üstünlüyə nail oldu. 1104-cü ildə tərəflər arasında anlaşma bağlandı. Anlaşmaya görə Börküyarıq sultanlıqda qaldı, Məhəmməd Tapar isə varis elan olundu. Diyarbəkir, Əl-Cəzirə, Mosul, Azərbaycan və eləcə də Naxçıvan Məhəmməd Taparın hakimiyyəti altında qaldı. Barışıq çox çəkmədi və qarşıdurma davam etdi.

Börküyarıq öldükdən sonra hakimiyyətə oğlu II Məlikşah (1104-1105) gəldi. II Məlikşahın hakimiyyəti ancaq ay yarım davam etdi. İmperiyanın bir hissəsinə, o cümlədən Naxçıvana sahib olan Məhəmməd Tapar (1105-1118) hakimiyyəti ələ aldı.

Məhəmməd Taparın ölümü ilə sultanlıq taxt-tacı üstündə mübarizə yenidən qızıxdı. Mahmud və qardaşları arasında olan hakimiyyət çəkişməsi birincinin hakimiyyətə gəlməsinə imkan vermədi. Səncər döyüşündə (1119) Mahmudun ordusunun məğlub olması Səncər ibn Məlikşahın (1118-1157) Səlcuq dövlətinin sultanı olması yolunu asanlaşdırdı. Məğlubiyyətdən sonra döyüş meydanından qaçan Mahmud ilə Səncər arasında aparılan danışıqlar 1119-cu ilin noyabr ayında tamamlandı. Səncər ilə Mahmudun görüşməsi nəticəsində Böyük Səlcuq dövləti iki hissəyə bölündü: Şərqi Səlcuqlular və Qərbi Səlcuqlular. Şərqi Səlcuqluların başında duran Səncər ibn Məlikşah, eyni zamanda, “böyük sultan” sifətiylə bütün Səlcuq coğrafiyasının hakimi oldu. Bu danışıqlarda torpaqlar da paylaşılmışdı. Gəncə ilə birlikdə “bütün Arran və Araz çayınadək Naxçıvan Toğrula tabe olur”. Sultan Mahmud vəfat edəndək (1131) Toğrul Naxçıvanda qalaraq, ona iqta hüququnda verilmiş bu ərazini idarə edir.

Beləliklə, ilk səlcuq hücumları dövründən başlayaraq hərbi-strateji əhəmiyyətinə görə Naxçıvan səlcuq əmirlərinin iqamətgahı olub. Sultanlıq taxtına çıxanadək, səlcuq sultanlarından I Məlikşah, Məhəmməd Tapar, Məsud, Toğrul imperiyanın bu mühüm bölgəsində fəaliyyət göstərmişlər [12, s. 98]. Toğrul hələ Naxçıvanın əmiri olub, sultanlığın paytaxtına gedənədək, arvadı Möminə xatın və oğlu Arslan şahla Naxçıvanda da yaşamışdır. Naxçıvan bu illərdə Atabəy Qara Sunqurun vasitəsi ilə bölgəyə sahiblik edən Əmir Məsudun idarə sisteminə daxil idi. Göründüyü kimi, Səlcuqlar dövlətinin meydana çıxması, çiçəklənməsi və nəhayət, parçalanma dövrləri Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın, eləcə də Naxçıvanın tarixi taleyində mühüm yer tutur.

Böyük Səlcuq imperiyasının tənəzzülü dövründə bir sıra müstəqil dövlətlər meydana gəlmişdi. Belə dövlətlərdən biri də Azərbaycan atabəylərinin idarə etdiyi Eldənizlər dövləti idi. Eldənizlər dövlətinin ərazisi əvvəllər İraq Səlcuq sultanlığının tərkibində idi. İraq Səlcuq sultanlığı (1118-1194) İraqı, İrani və Kür çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqları daxil olmaqla, Cənubi Qafqazın bir hissəsini əhatə edirdi.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175) olmuşdur. Tədqiqatlara görə dövlətin yaradılması tarixi kimi 1136-cı il, yəni sultan II Toğrulun (1132-1135) ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Məsud tərəfindən (1135-1152) Arranın iqta kimi Şəmsəddin Eldənizə verilməsindən götürülür. Şəmsəddin Eldəniz Arranda hələ də nüfuz sahibi olan Qara Sunqurun Gəncədəki və Naxçıvandakı mövqeyinin möhkəm olduğunu nəzərə alaraq, artıq əvvəlki qüdrətini əldən vermiş Bərdə şəhərində qərarlaşır. Bu zaman Gəncə, Naxçıvan və Arranın Arazdan şimalda bir çox torpaqları sultan Məsudun atabəyi Qara Sunqurun idarəsində idi. Şəmsəddin Eldəniz Şirvanı da bir suzeren-vassal kimi öz hakimiyyətinə tabe etmişdi. Qara Sunqurdan sonra onun yerini tutan əmir Çavlının qəfil ölümündən sonra (1146) Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvan vilayətini müllərinə birləşdirir və iqamətgahını Bərdədən Naxçıvana köçürür. O, sultan sarayından iqta aldığı Arrandan başqa, Azərbaycanın bütün cənub rayonlarını, habelə Naxçıvanı müstəqil idarə etməyə və öz adından pul kəsdirməyə başlayır. 1146-cı ildə Atabəy Naxçıvan vilayətini torpaqlarına birləşdirir və həmin dövrdən başlayaraq Naxçıvan şəhəri və vilayəti Eldəniz nəslinin irsi iqtasına çevrilir. Bəhs edilən dövrün hadisələrində Şəmsəddin Eldənizin adı "Gəncə və Arranın sahibi" (İbn əl-

Əsir), “Naxçıvan şəhəri və vilayətinin hakimi” (Mxitar Qoş) kimi çəkilir. Mənbələr Eldənizin bu dövrdə Naxçıvanda möhkəmlənməsi, “daim Naxçıvanda olması” haqqında məlumat verir. XI əsrin II yarısından başlayaraq Naxçıvan şəhəri səlcuq əmirlərinin əsas iqamətgahlarından biri idi. Yaqut-əl Həməvinin Azərbaycanın böyük şəhəri adlandırdığı “Naxçıvan (Nəşavə)” şəhəri artıq XII əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Eldənizlər sülaləsinin nümayəndələri olan Azərbaycan atabəylərinin doğma (xass) mülk-tac şəhərinə çevrilir. Şəmsəddin Eldəniz ailəsi Möminə xatın və övladları ilə birlikdə burada yaşayır. Azərbaycan Atabəyləri dövləti dövründə Naxçıvan sərhəd vilayəti kimi xüsusi rejimdə idi. Burada başqa dinə - xristianlığa etiqad edənlərin nüfuzu məhdudlaşdırılmışdı və islamın mühafizəsi üçün ciddi nəzarət mövcud idi [4, s. 170-181]. Naxçıvan vilayəti divan əl-xassə və ya divan əl-əla adlanan Ali divana tabe idi [3, s. 404]. Şəmsəddin Eldəniz müstəqil hökmdar kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (1136-1175) dövlətin idarə olunmasında fəal iştirak edirdi. O, səlcuq sarayında görkəmli sərkərdə və uzaqgörən siyasi xadim kimi böyük nüfuza malik idi. Şəmsəddin Eldəniz 1160-cı ildə “Böyük Atabəy” titulu aldı və oğulluğu Arslan şahın sultan elan edilməsinə nail oldu. 1160-cı ilin noyabr ayında Eldəniz Arslan şahla Həmədana gəldi, burada Arslan şahı sultan taxtında əyləşdirdi və başına tac qoydu. Şəmsəddin Eldənizin böyük oğlu və sultanın ana tərəfdən qardaşı Nüsrətəddin Cahan Pəhləvan sultanın əmir-hacibi oldu, ikinci oğlu Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan isə sultan ordularının ali baş komandanı təyin edildi. Eldəniz özünün bütün əmirlərini dövlətdə yüksək vəzifələrə təyin etdi. Beləliklə, İraq Səlcuq sultanlığı Eldənizlər evinin hakimiyyəti altına düşdü. Bundan sonra İraq Səlcuq sultanlığı əslində Azərbaycan sultanlığına çevrildi. Azərbaycan torpaqları, əslində, vahid dövlət halında birləşdirildi. Şəmsəddin Eldəniz bütün İraq sultanlığının gerçək sahibi, sultan Arslan şah isə dövlət başçısı rolunun formal icrası ilə məhdudlaşdırılmış şəxs idi. “Atabəy Eldəniz əsl hökmdar idi. Əmrləri o verir, torpaqları o paylayır, dövlət xəzinəsinə o nəzarət edirdi. Toğrulun oğlu sultan Arslanşahın isə ancaq adı hökmdar idi” [9, s. 303]. Sultanın adından fəaliyyət göstərmək imkanını əldə etmiş Eldəniz mövqeyindən sülalə mülklərini genişləndirmək ucun istifadə edirdi. O, Qafqaz dağlarından Fars körfəzinədək uzanan böyük ərazini hakimiyyətinə tabe etdi: “Bağdad və ətraf istisna olmaqla bütün ölkələr” Eldənizin hakimiyyəti altına düşdü. Əl-Hüseyninin məlumatına görə, onun mülkləri “Tiflis qapılarından Məkranadək” uza-

nırdı. O, Azərbaycan, Arran, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Rey vilayətlərinin sahibi idi. Eldənizin vassalları olan Mosul, Kirman və Fars atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilat, Ərzən ər-Rum və Marağa hakimləri onun adını xütbələrdə çəkir, adına pul kəsdirirdilər [3, s. 406; 6, s. 119]. Azərbaycan Atabəyləri – Eldənilər dövləti o vaxta qədər Azərbaycanda yaranan bütün feodal dövlətlərdən hərbi-siyasi və iqtisadi baxımdan ən güclüsü olmuşdur. Bu dövlət Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafının və onun davamı olaraq feodal istehsal üsulunun tam hakim mövqeyə keçməsinin nəticəsi idi. Tədqiqatçılar Azərbaycan Eldənilər dövlətinin və onu idarə edən sülalənin tarixini təşəkkül (1136-1160), çiçəklənmə (1161-1191) və tənəzzül (1191-1225) dövrünə bölürlər. Birinci və ikinci dövrlərdə əldə edilən nailiyyətlər Eldənizin və oğlanlarının adı ilə bağlıdır. İraq Səlcuq sultanı Arslan şahın iqamətgahı olan Həmədan Azərbaycan Atabəylər dövlətinə başçılıq edən Şəmsəddin Eldənizin əsas şəhəri, dövlətin paytaxtı olur. Bununla belə, özünün ilkin paytaxt və Eldəniz nəslinin şəxsi mülki statusunu saxlayan Naxçıvan siyasi-mədəni mərkəz və strateji mövqe kimi əhəmiyyətini itirmədi. Məlumdur ki, Naxçıvan şəhəri bir müddət Eldənilələrin paytaxtı olmuş və XII əsrin 70-ci illərindən mərkəzi şəhər kimi fəaliyyət göstərmişdi. Bu zaman Atabəylərin xəzinəsi həmişə atabəyin olduğu yerdə saxlanılır, əsas xəzinə isə Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında mühafizə olunurdu. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründən dövlətin bütün gəlirləri burada toplanırdı [10, s. 7]. Şəmsəddin Eldənizin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dövründə (1174-1186) paytaxt Naxçıvandan Həmədana (1175), sonra isə Təbrizə köçürülür. Bununla belə, Şəmsəddin Eldəniz vaxtaşırı Naxçıvanda olur, ölkəni buradan da idarə edirdi. Mənbələrdən bu da məlumdur ki, Sultanın anası və atabəyin arvadı olan Möminə xatının əsas iqamətgahı Naxçıvan şəhəri olmuşdur. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti illərində Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin bir sıra əraziləri və şəhərləri qonşu gürcülərin intensiv xarakter daşıyan hücumlarına məruz qalırdı. Gürcü çarı III Georgi 1161-ci ilin yayında 30 min nəfərlik qoşunla Gəncəyə və Dəbil şəhərinə soxulub oranı qarət etdi [2, s. 313]. Gürcü hakiminin bu vəhşi hərəkətinə cavab olaraq Atabəy Eldəniz 1163-cü ilin yanvarında vassalları ilə birlikdə Gürcüstana hücum edərək xeyli adam öldürdü, əsir götürdü və hərbi qənimət ələ keçirdi. Bu məğlubiyyətin acı nəticələrindən ibrət dərsi almayan gürcü çarı 1164 və 1166-cı illərdə yenidən Azərbaycana hücumlar etmiş, Gəncəyə gəlmiş, qətlə və talana başlamışdı [2, s. 313]. Eldənilər hər dəfə gürcülərin hücumlarını daha ağır zərbələrlə dəf

etmişlər. 1174-cü ildə gürcü qoşunları Naxçıvana hücum etdi. Gürcü qoşunlarını geri oturdan Şəmsəddin Eldəniz Ağşəhər qalasını ələ keçirdi və Naxçıvana qayıtdı [4, s. 64]. Gürcü qoşunları 1174-cü ildə Aniyə, 1175-ci ildə isə Dvinə hücum etdilər. Atabəy Eldənizin rəhbərliyi ilə gürcü qoşunları ağır məğlubiyyətə düçar edildi, “car III Georgi güc-bəla ilə əsir düşməkdən qurtardı, abxazlar darmadağın edildi, müsəlmanlar elə bir qələbə çaldı ki, beləsini kimsə xatırlaya bilmirdi” [4, s. 66]. 1175-ci ilin noyabrında Şəmsəddin Eldənizin arvadı və Səlcuqlu tarixinin ən məşhur xatınlarından olan Möminə xatın Naxçıvanda vəfat etdi. Dövlətin təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsində mühüm rol oynayan, siyasi həyatında fəal iştirak edən bu qadın İraq sultanlığının başçısı olmuş, böyük oğlu Arslan şahla atabəy Şəmsəddin arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə nail ola bilmişdi [11, s. 102]. Möminə xatının oğluna müraciətində bu cəhətlər özünü göstərir: “Fikir vermə! Bu adam (Eldəniz – İ.H.) öz həyatını təhlükə altına qoyub, dəfələrlə amansız döyüşlərə atılıb. Bundan başqa, səni sultan edənədək özünün ən əziz malından keçib, neçə qulamını və adamını ölümə göndərib. Səndən də yaşca böyük, nə qədər səlcuqlar var ki, həbsxanalardadır, dara düşüblər. Yerlərindən hərəkət edə bilsəydilər, muradlarına çatardılar. Ancaq edə bilmirlər. Sən isə sultanlıq taxtındasan, o və onun hər iki oğlu sənin xidmətində və sənin əlinin altındadır. Sənin düşmənlərinlə döyüşür, sənin rəqiblərinə qalib gəlirlər. Sənin canın bütün bunlardan azaddır. Atabəy nə qərar qəbul etsə - bağışlasa və ya əlindən tutub alsın, bunlar sənin dövlətinin möhkəmlənməsi, hakimiyyətinin davamlı olması üçündür. Qoy onun əməlləri səni sıxmasın, onun tədbirləri səni darıxdırmasın: axı o, sənin məmlükündür” [11, s. 102]. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynayan, bu ağıllı qadın Naxçıvanda torpağa tapşırıldı. Atabəy Eldəniz onun qəbri üzərində məqbərə tikdirməyə başladı. Lakin Möminə xatından bir ay sonra, zəmanəsinin böyük siyasi xadimi, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yaradıcısı, bu dövlətin, eləcə də Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış Şəmsəddin Eldənizin özü də vəfat etdi [8, s. 49]. Məqbərənin tikintisi Atabəy Cahan Pəhləvanın vaxtında başa çatdırıldı. Türbənin uca gövdəsini yuxarıda qapayan yazı qurşağında – abidənin baş kitabəsində yazılmışdır: “...Bu məqbərəni dünyanın elmlili adil məliki, böyük qalib Şəmsəddin Nüsrət əl-islam və vəl-müslimin Cahan Pəhləvan atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz... dünyanın və dinin cəlalı, islamın və müsəlmanların namusu Məminə xatının xatirinə tikməyi əmr etdi!..” Baştağ çərçivəsinin üstündə abidənin tikilmə tarixinin

“məhərrəm 582” - (1186)-ci ilin yaz çağı olduğunu aydınlaşdıran Ə.Ələsgərzadə türbə yaxınlığında olmuş baştağın kitabəsindəki məlumata, eləcə də tarixi qaynaqlara əsaslanaraq belə bir məntiqi nəticəyə gəlmişdi ki, “...türbə Cahan Pəhləvanın ölümündən bir az öncə bitmiş, baştağ isə onun ölümündən sonra tikilmişdir. Şübhəsiz ki, Cahan Pəhləvanın özü də bu türbədə dəfn edilmişdir” [5, s. 90; 15, s. 57]. Azərbaycan Atabəyləri dövləti Şəmsəddin Eldənizin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın (1175-1186) hakimiyyəti illərində daha da gücləndi. O, Səlcuq sultanı III Toğrulun (1176-1194) atabəyi idi. Azyaşlı III Toğrul Azərbaycan hökmdarının himayəsi altında Naxçıvanda yaşayırdı [1, s. 222]. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə Azərbaycanı onun kiçik qardaşı Qızıl Arslan idarə edirdi. Qızıl Arslan həm də Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğulları Əbubəkrin və Özbəyin atabəyi idi. Valideynlərinin vəfatından sonra, o vaxtadək Həmədənda, sultan sarayında yaşayan, sultanlıqda vəzirdən sonra üçüncü vəzifə olan “hacib” (kamerger) vəzifəsini alaraq “əmir əl-hacib əl-kəbir” titulu daşıyan Cahan Pəhləvan ata mülkünə - Naxçıvana qayıtdı. Dövlətin buradakı xəzinəsini, taxt-tacın əmlakını, eləcə də bütün süvari və piyada qoşunlarını nəzarəti altına aldı [4, s.73]. Məhəmməd Cahan Pəhləvan bütün dövlət vəzifələrinə özünün ən yaxın adamlarını təyin etdi. Öz tərəfdarlarına çoxlu torpaq mülkləri paylamaqla mərkəzi hakimiyyəti xeyli qüvvətləndirdi. Atasını kimi onun da 50 min nəfərlik nizamlı və güclü atlı ordusu vardı. Ölkədə əsil hakimiyyət Cahan Pəhləvanın əlinə keçdi. Ətraf torpaqların sahibləri və vassallarından heç biri buna müqavimət göstərmirdi, çünki Pəhləvandan “bütün hakimlər qorxurdular” [13, s. 97]. Ölkə əmirləri və xəzinə - hamısı Cahan Pəhləvanın sərəncamında idi [6, s. 119]. İbn əl-Əsirin məlumatına görə, Cahan Pəhləvana “Arran, Azərbaycan, Həmədan, əl-Cibal ölkəsi, İsfahan, Rey və bunların arasında yerləşən torpaqlar tabe idi və ona Farsın və Xuzistanın hakimləri itaət edirdilər” [6, s. 118]. Cahan Pəhləvanın çox böyük uğurlarından biri Ağsunqurilər xanədanına mənsub Təbriz şəhərini mülklərinə qatması idi. Atabəy Cahan Pəhləvanın inzibati bacarığı və sərt tələbkarlığı sayəsində dövlət idarəsinin bütün sahələrində qayda-qanun möhkəmləndirilmişdi. Atabəyin hakimiyyətinin on ili ərzində dövlət heç bir xarici basqına məruz qalmamışdı. Məhz onun hakimiyyəti dövründə “gürcülər onunla sülh bağlamış, onun tələblərini qəbul etmişlər”. Bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarını Məhəmməd Cahan Pəhləvanın kiçik qardaşı Qızıl Arslan (1186-1191) idarə edirdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvan Azərbaycan və Arranı tərk edərək sultanlığın paytaxtı Həmədana

gəldiyi üçün, ilk vaxtlar qardaşı Müzəffərrəddin Qızıl Arslanı öz yerinə qoydu. Cahan Pəhləvanın oğlanları Əbubəkr və Özbəyin hakimiyyəti dövründə paytaxt Təbriz olsa da, Naxçıvan iqtisadi və mədəni mərkəz kimi mühüm rol oynamışdır. Bu dövrə aid Naxçıvanda möhtəşəm abidələr vardır. Əbubəkr hələ atasının sağlığında Azərbaycan və Arrana vali təyin olunduğu vaxtdan Naxçıvanda yaşayırdı. Naxçıvan sərhəd vilayətində yerləşən xüsusi rejimli bölgə olduğu üçün, buraya, demək olar ki, həmişə Eldənizlər xanədanı üzvlərindən olan valilər təyin olunurdu [11, s. 109]. Şəhərləri isə valinin adından “adətən tanınmış yerli nəsildən olan” rəislər idarə edirdilər. Onların vəzifəsi irsən atadan oğula keçirdi. İlk Azərbaycan atabəyləri dövründə Naxçıvanda yaşayan Yusif Küseyir oğlu belə rəislərdən olmuşdur. Ona “xacə, tanınmış rəis” titulu verilmişdir [15, s. 51]. Məhəmməd Cahan Pəhləvan 1186-cı il martın 23-də vəfat etdi [4, s. 83]. Atabəyin müasiri İbn əl-Əsir Cahan Pəhləvan haqqında bunları söyləyib: “...O, xoş xasiyyətli insan, ədalətli, müdrik və səbirli hakim idi. Onun hakimiyyəti illərində [tabeliyində olan] ölkələr əmin-əmanlıq, təbələri isə dinclik şəraitində yaşayırdılar” [6, s. 118]. Eyni zamanda məlumdur ki, o, misilsiz miras qoymuşdur: onun 5000-dən artıq şəxsi məmlükü və 70 min atı, qatırı və dəvəsi var idi. Cahan Pəhləvan özündən sonra kimsənin yığa bilmədiyi miqdarda var-dövlət qoyub getmişdir. Onun var-dövlətinin bir hissəsi Deyləm dağlarında yerləşən Sərcahan qalasında, qalanı isə Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasındakı xəzinədə qorunurdu. Sərcahandakı xəzinəyə onun yoldaşı İncə xatın sahib olmuş, Əlincə qalasındakı xəzinə isə Cahan Pəhləvanın Naxçıvanda yaşayan ikinci yoldaşı Zahidə xatının ixtiyarında qalmışdı [13, s. 154, 156]. Cahan Pəhləvandan sonra İncə xatının və tərəfdarlarının təşəbbüsünə baxmayaraq, hakimiyyətə atabəy Qızıl Arslan keçdi (1186-1191). Cahan Pəhləvan sağlığında “Azərbaycan və Arranın idarə olunmasını oğlu Əbubəkrə tapşırmış və onun tərbiyəsini əmisi Qızıl Arslana həvalə etmişdi. Qızıl Arslanın hakimiyyəti dövründə də Naxçıvan özünün Azərbaycan atabəylərinin mərkəzi şəhəri statusunu saxlayırdı. Naxçıvanda yaşayan Zahidə xatın həm şəhərin idarəsini, həm də Əlincə qalasındakı dövlət xəzinəsini ələ keçirir [13, s. 154]. Bu bacarıqlı qadın dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən olub, Eldənizlər dövlətinin siyasi həyatında mühüm mövqe tutmuşdu. Zahidə xatın əsasən, Naxçıvanda yaşamış, hakim kimi Azərbaycanın bu vilayətini idarə etmişdir. Zahidə xatın vəfat etdikdən sonra müəyyən müddət Naxçıvanın hakimi əl-Cəlalyyə olmuşdur. Ehtimala görə əl-Cəlalyyə

Cahan Pəhləvan və Zahidə xatının qızıdır. Qızıl Arslan hakimiyyətdə möhkəmlənmiş sultan III Toğrul, İncə xatın və bir sıra əmirələr ona qarşı çıxırlar. Qızıl Arslan qardaşı arvadı İncə xatınla evlənməklə onun özü və oğlanları ilə barışıqə nail ola bilir. Sultan III Toğrul isə Qızıl Arslanın hakimiyyətdə olması ilə barışmaq istəmir. Nəticədə, 1188-1190-cı illərdə III Toğrulla əmisi Qızıl Arslan arasında qarşudurma birincinin məğlubiyyəti ilə qurtarır. “III Toğrulun əl-qolu qandallanıb, Naxçıvan yaxınlığındakı Qəhrəm qalasına salınır” [4, s. 94; 11, s. 110]. Qızıl Arslan İraq sultanlığının müttəfiq hakimi olur. Atabəy Azərbaycan, Arran, Həmədan, İsfahan, Rey vilayətlərinə, onlara bitişik ərazilərə sahiblik edir, Fars və Xuzistan hakimləri vassal kimi ona tabe olur. Qızıl Arslanın mövqeyi möhkəmlənir, ordu onun tərəfinə keçir və hakimiyyəti az qala əlindən çıxacaq Atabəy o dərəcədə qüvvətlənir ki, artıq ciddi rəqib görmürdü [11, s. 89]. Xəlifə ən-Nasirin məsləhəti ilə Atabəy Qızıl Arslan sultan taxtını tutur. İncə xatın və onun tərəfdarları Qızıl Arslana qarşı sui-qəsd hazırlayırlar. 1191-ci il sentyabrın 21-də o, yatağında öldürüldü. Eldənizlərin yaratdığı mərkəzi hakimiyyət parçalandı. İraq, Rey, Mosul, İsfahan onların asılılığından xilas oldu. Eldənizlərin əlində, ancaq Azərbaycan torpaqları qaldı. Azərbaycanda hakimiyyəti Qızıl Arslanın qardaşı oğlu, həm də onun qəyyumluğu altında tərbiyə olunmuş Əbubəkr (1191-1210) ələ keçirdi. Əbubəkr tezliklə Naxçıvana gəlir. Əlincəqalaya və xəzinəyə sahib olur [4, s. 98]. Atabəy Əbubəkrin hakimiyyətə gəlməsi ilə Naxçıvan şəhəri yenidən ölkənin əsas idarə mərkəzinə çevrilir. Naxçıvanın və Əlincənin valiləri Əbubəkrin ali hakimiyyətini tanıyırlar. Bu işdə analığı Zahidə xatın ona yardımçı olur. “Bütün Azərbaycan və Arran” Əbubəkrə tabe olur [12, s. 115]. Atabəy Əbubəkr öz sələflərindən fərqli olaraq hakimiyyətinin əksər illərini Naxçıvanda qalır, yalnız Azərbaycana və Arrana hakimlik etməklə kifayətlənməli olur [3, s. 419]. Ara müharibələri və feodal çəkişmələri, xüsusilə də gürcü qoşunlarının Azərbaycan torpaqlarına dağıdıcı yürüşləri dövlətin tənəzzülünü sürətləndirir. 1202-1203-cü illərdə gürcü qoşunları Gəncəni mühasirəyə alır, Dvini işğal və qarət edərək, Naxçıvana doğru istiqamət götürür. Gürcülərin Dvini tutduğunu bilən və onların ölkənin içərilərinə soxulacağından qorxan Əbubəkr Naxçıvandan Təbrizə yola düşür [4, s. 110]. Zəif iradəli Əbubəkr sələflərinin ənənələrini yaşada bilmədi, təmsil etdiyi sülalənin nüfuzunu zəiflətdi, dövlətin süqutunun qarşısını ala bilmədi. Atabəy Əbubəkrin ölümündən sonra (1210) ona tabe olan torpaqlar qardaşı Müzəffərəddin Özbəyin ixtiyarına keçdi [2, s. 317]. Onun hakimiyyətinin ilk ilində (1210-1211)

gürcü qoşunları yenidən Azərbaycana hücum edirlər. Bu, gürcülərin Azərbaycana təşkil etdikləri ən böyük hərbi yürüşlərdən idi. Əvvəlcə Naxçıvana hücum edən gürcülər şəhəri ələ keçirə bilmir, Culfaya doğru yönələrək Dəvədüz dərəsini keçib Mərəndi talayır və Təbrizi mühasirəyə alırlar [3, s. 426]. Şəhər hakimi Zahidə xatın çoxlu pul, daş-qaş və sənətkarlıq məhsulları verib şəhəri dağıntıdan qurtarır. Atabəy Əbubəkrdən fərqli olaraq Naxçıvanda deyil, Təbrizdə yaşayan "...Özbək Xarəzmşahın adına xütbə oxutdurub tabeliyinə daxil olur" [6, s. 180]. Atabəylərin bütün xəzinəsi Xarəzmşahın əlinə keçir. Naxçıvanda isə bu zaman Özbəyin anadangəlmə lal-kar olduğu üçün Xamuş ləqəbli oğlu atabəy Qızıl Arslan, yəni əl-Məlik Xamuş hakimlik edirdi. Gürcü hücumlarının səngidiyi bu illərdə Naxçıvanda da nisbi əmin-amanlıq hökm sürürdü. 1221-ci ilin yanvarında Xorasan və İraq Əcəmindən keçərək Azərbaycan ərazisinə soxulan monqolların dağıdıcı və viranedicilərin hücumları, nəhayət Naxçıvana da yetişdi. Monqolların hücumlarının davam etdiyini görənlər Özbək "Təbrizi tərk edib, Naxçıvana gedir..." [4, s. 128]. Atabəy Özbək Əlincə qalasında gizlənir. Qırğınlar yalnız Atabəyin Naxçıvanın sahibi olan oğlu Qızıl Arslan Xamuş monqollara üzrxahlıqla "günahı boynuna götürüb" müraciətindən sonra dayandırılır [4, s. 128]. Bununla belə, atabəylərin böyük zövqlə abadlaşdırdıqları Naxçıvan şəhəri və onun ətrafı böyük dağıntılara məruz qaldı, insanları məhv edildi, əsir aparıldı. Atabəy Özbəyin müasiri İbn əl-Əsir onun bir dövlət başçısı kimi bu dövr fəaliyyətini kəskin tənqid etmişdir. Çünki monqollar Azərbaycana tərk etdikdən sonra Özbək Naxçıvanı tərk edərək yenidən Təbrizə qayıtmış, arvadı, III Toğrulun qızı Məleykə xatın isə ərinin ölkəsinə hakimlik etmişdir [6, s. 147]. Naxçıvan isə bu zaman Zahidə xatının qızı, Özbəyin atabir bacısı məlikə Cəlalyyənin əlində idi [12, s. 118]. Xarəzmşahlar dövlətinin hökmdarı sultan Məhəmmədin oğlu Qiyasəddin Pırşah Azərbaycana yürüş etdikdə, bu hücumların qarşısını ala bilməyən atabəy Özbək bacısı Cəlalyyəni ona ərə verir və bu yolla barışıq əldə edir. Beləliklə, Naxçıvan Qiyasəddin Pırşahın tabeliyinə keçir. Atabəy Özbək Əlincə qalasında olarkən arvadı Məlikə xatının Cəlaləddin ilə evləndiyini eşidir. Bu xəbərdən sonra Özbək vaxtını içki içməklə keçirir və 1225-ci ilin ikinci yarısında Əlincə qalasında vəfat edir. Atabəy Özbəyin vəfatı ilə dövrün ən qüdrətli dövlətlərindən olan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinə son qoyuldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: “Azərbaycan”, 1996, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı: “Adiloğlu”, 2005, 486 s.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. İkinci cild. (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: “Elm”, 2007, 608 s.
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 312 s.
5. Ələsgərzadə Ə. Yusif ibn Küseyir və Möminə xatın türbələrinin kitabələri//A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Əsərləri. Bakı, 1947, I cild.
6. İzzəddin İbn əl-Əsir. Əl-Kamil-fi-t-tarix. Bakı: “Şur”, 1996, 192 s.
7. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: “Elm”, 1977, 158 s.
8. Naxçıvan ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. İstanbul, 2005, 360 s.
9. Naxçıvan ensiklopediyası. İki cildə. İkinci cild. İstanbul, 2005, 380 s.
10. PiriyeV. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı: “Müəllim”, 2004, 126 s.
11. Vəlixanlı N. Naxçıvan ərəblərdən monqollaradək. Bakı: “Elm”, 2005, 152 s.
12. Vəlixanlı N. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. Naxçıvan: “Əsəmi” NPB, 2015, 180 s.
13. Садр-ад-Дин Али ал-Хусейни. Ахбар ад-даулат ас-селджукийе (Зибдат ат-таварих). Москва, 1980.
14. Мамедов Р. Города северного Азербайджана VII- XIV вв. (социально-экономическая и культурная история). Баку: “Elm və təhsil”, 2015, 480 s.

15. Мешади ханум Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII век - начало XX века). Баку: XXI - YNE, 2001, 216 с.

ARAZBOYU QƏDİM NAXÇIVAN TAYFALARININ İQTİSADİ HƏYATI (E.Ə. V-II MİNİLLİKLƏR)

Abbas SEYİDOV* - Sevinc İMANOVA**

Özet

Aras Nehri'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden aktığı bölgede onlarca Neolitik, Tunç ve Bakır çağlarına ait anıtlar kaydedilmiştir. Arasboyu eski yerleşim yerlerinden Şerur ilçesinde bulunan Arapyengice (1984, 2008 ve 2013), Mahta Kültepesi (1986), Halac (1982-1983 ve 2009), Şortepe (1986 ve 2012), Aşağı Daşark (2011-2012), Babek ilçesinde, Aras nehrinin sol kıyısında I Karaçuğ Nekropolu (1985), Sederek (2010) gibi yerleşim alanları tespit edilerek, bu bölgede yaşayan toplulukların, ekonomik hayatına dair değerli doneler toplanmıştır. Bilindiği üzere, primitif insanların temel davranışlarında çiftlik, tarım, hayvancılık ve sanat görülmektedir.

Arasboyu arazilerine yerleşmiş eski Nahçıvan aşiretlerinin yerleşik hayat sürmesi, ekonomik hayatın temelini oluşturan tarımın yüksek gelişimi kuşkusuz buradaki doğal ortamla ilgilidir.

Arasboyu Nahçıvan yerleşim alanlarında çok fazla koyun, keçi, domuz, köpek, deve, at ve diğer hayvan kemikleri tespit edilmiştir. Erken Tunç döneminin son aşamasında kil kaplar üzerinde hayvanlara ait boynuz gibi rölyef motiflerinin ortaya çıkması da hayvancılığın gelişmesi ile ilgilidir.

Arkeolojik kazılarda elde edilmiş sanat örnekleri M.Ö. V-II binyıllarda Arasboyu Nahçıvan Bölgesi'nin çiftçilik ve hayvancılık gibi tarım alanlarının

* Tarix elmləri doktoru, Professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, seyidov@gmail.com

** AMEA-nın dissertantı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, imanli_seva@rambler.ru

merkezi olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz, dönemin ekonomik gelişimi komşu ülkelerde de bu kültürün gelişmesi ile eş güdümlü olarak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arasboyu, Tunç Dönemi, Nahçıvan arkeolojik yerleşimleri

THE ECONOMIC LIFE OF THE NAHCHIVAN TRIBES ALONG THE ARAS RIVER (V-II MILLENNIA BCE)

Abstract

Many Neolithic, Chalcolithic and Bronze ages monuments have been registered in the Nahchivan Autonomous Republic along the Aras River. A number of sites have been investigated on the left bank of the Aras, such as Arabyengije (in 1984, 2008 and 2013), Makhta Kultepesi (in 1986), Kheledge (in 1982-1983 and 2009), Shortepe (in 1986 and 2012), Ashaghy Dasharkh (in 2011-2012) in Sherur district, the necropolis of Garachough I (in 1985) in Babek district, and Sederek (in 2010), and these sites have yielded valuable information on the economic life of the ancient people who lived there. The keys to the economy of these people were agriculture, livestock and crafts.

The settled lifestyle of the ancient Nahchivani tribes who lived along the Aras River, and the developed nature of agriculture in this area is due to the environment of the region.

Ample sheep, goat, pig, dog, camel, horse and wild animal bones were discovered in sites along the Aras River. The development of cattle-breeding is also reflected in the appearance of horn-shaped relief ornament on the pottery in the late Early Bronze Age.

The artefacts from these archaeological sites show that the territory of Nahchivan along the Aras River was the centre for the development of agriculture and animal-breeding. No doubt the economic rise of the period was related to the development of these features in neighbouring regions as well.

Key Words: Aras, Bronze Age, archaeological monuments, Nahchivan

Araz çayı Naxçıvan Muxtar Respublikasının cənub hissəsindən keçməklə, İran (düz xətlə-163 km, qıvrılma ilə-184 km) və Türkiyə (düz xətlə-11 km, qıvrılma ilə-13 km) ilə sərhədləri müəyyən edir (foto 1). Çayın axdığı ərazidə onlarla neolit, eneolit və tunc dövrlərinə aid abidə qeydə alınıb. Həmin abidələrin bir neçəsi tərəfimizdən arxeoloji qazıntılarla öyrənilib. Məlumdur ki, ibtidai insanların əsas təsərrüfat sahəsi əkinçilik və maldarlıq olub ki, buna görə də qədim yaşayış yerləri şirin su mənbələri, həm də suvarma üçün yararlı, münbit torpaqlar olan ərazilərdə salınıb. Burada sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafını da yaddan çıxarmaq olmaz.

Tərəfimizdən 40 ilə yaxındır ki, Arazboyu qədim yaşayış məskənlərindən Şərur rayonu ərazisində yerləşən Ərəbyengicədə 1984, 2008 və 2013-cü illərdə, Maxta Kültəpəsində 1986-cı ildə, Xələcdə 1982-1983 və 2009-cu illərdə, Şortəpədə 1986 və 2012-ci illərdə, Aşağı Daşarxda 2011-2012-ci illərdə (Seyidov, Baxşəliyev və b., 2012:41-213), Babək rayonu ərazisində yerləşən II Kültəpədə Vəli Əliyevin rəhbərliyi altında 1978-1987-ci illərdə (Сейдов, 1993:20-42), I Qaraçuğ nekropolunda 1985-ci ildə, Sədərəkdə 2010-cu ildə (Seyidov, Baxşəliyev, 2011:15-54) arxeoloji qazıntı işləri aparılmış, qədim tayfaların iqtisadi həyatına dair qiymətli materiallar toplanmışdır.

Arazboyu məkanda məskunlaşmış qədim Naxçıvan tayfalarının oturaq həyat sürməsi, iqtisadi həyatın əsasını təşkil edən əkinçilik və maldarlıq kimi təsərrüfat sahələri ilə məşğul olması çoxsaylı maddi dəlillərlə sübuta yetirilib. Qafqazda həqiqi eneolit dövrü abidəsi ilk dəfə XX əsrin 50-ci illərində O.H.Həbibullayev tərəfindən Kültəpədə aşkar edilib öyrənilmişdir. Bu dövrdə əkinçiliyin yüksək inkişafı burada təbii şəraitlə bağlı olub. Abidələrdən yabanı taxıl bitkilərinin, iri təsərrüfat küplərinin, taxıl quyularının aşkar olunması göstərir ki, Naxçıvan ərazisində yumşaq və bərk buğda, çoxcərgəli butulkaşəkilli arpa və digər taxıl növlərindən istifadə edilmişdir. E.ə. V-IV minilliklərdə şübhəsiz ki, dəmyə əkinçilik geniş yayılmışdır. İlk zamanlar süni suvarma olmadan da əkinçilik mövcud olmuşdu.

Cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələsi-İlk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti Naxçıvan ərazisində e.ə.IV minilliyin ortalarından e.ə.III minilliyin ikinci yarısınaqədər davam etmişdir. Ərazinin münbit torpaqları, dağətəyi və dağlıq zonaları, Araz, Arpaçay, Cəhriçay, Naxçıvançay, Gilançay

və s. su mənbələri hələ eneolit dövründən (e.ə.VI-V minilliklərdən) burada təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin, xüsusilə əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Qeyd edək ki, bu günə qədər Cənubi Qafqaz ərazisində arxeoloji qazıntılarla öyrənilmiş qədim əkinçi-maldar tayfaların təsərrüfat həyatını əks etdirən abidələrin sayı üç yüzü ötüb.

Təsərrüfat sahəsində baş vermiş əsas əlamətlərdən biri iribuynuzlu heyvanlardan qoşquda istifadə olunmasıdır. Gildən düzəldilmiş öküz fiqurları (foto 2) və diskvari araba təkərlərinin (foto 3) ilk tunc dövrü abidələrindən tapılması bunu təsdiq edir. Eneolit dövrü abidələrindən əldə edilən çoxsayda sümük, buynuz və çox güman ki, ağacdan (ağac material çürüyüb, qalmayıb) hazırlanmış toxalara tunc dövrü abidələrində də rast gəlinir. Kür-Araz mədəniyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar xış əkinçiliyinə keçməklə, qoşquda iribuynuzlu heyvan olan öküz qüvvəsindən istifadə etmiş və geniş sahələri becərərək, bol ərzaq məhsulu əldə etmişlər.

Maldarlıq sahəsində də çox böyük irəliləyişlərin olmasını arxeoloji material təsdiq edir. İribuynuzlu heyvan olan öküzün qoşquda istifadə olunması dağa-arana köçmə maldarlığının başlanması deməkdir. Bu dövrdən etibarən nehrələr meydana çıxır və yağ istehsal edilir. Tunc dövründə təsərrüfatın əkinçilik və maldarlıq kimi sahələrində xüsusi irəliləyiş nəzərə çarpır.

Arazboyu zonalarda əkinçiliyin dövrünə görə yüksək inkişafı yalnız təbii şəraitlə deyil, həmçinin burada yabanı taxıl bitkilərinin olması ilə bağlı olmuşdur. Naxçıvan ərazisində yumşaq və bərk buğda, çoxcərgəli butulkaşəkilli arpa və digər taxıl növlərinə rast gəlinmişdir. İlk tunc dövründə becərilən taxıl qalıqları I Kültəpə və II Kültəpədən (Сеидов, 1993:117-121), tapılmışdır. Azərbaycanın bu dövrə aid arxeoloji qazıntı işləri aparılmış abidələrinin əksəriyyətində taxıl quyularına və taxıl qalıqlarına rast gəlinmişdir. I Kültəpədən hətta noxud və darı dənələri də aşkar olunmuşdur. I Kültəpədən dörd növ taxıl qalıqları: yumşaq buğda (*Friticum Sativum L.*), bərk buğda (*Friticum Compactum Dest*), kiçik, cırdan buğda (*Friticum Compactum Hest*), yumru buğda (*Friticum steriococum*), həmçinin qılcıqsız (*Hordeum sativum L.*) və butulkaşəkilli (*Hordeum laquculiforme Bacht*) arpa növləri tapılmışdır. Bu abidədən Azərbaycan ərazisində indiyədək qeydə alınmayan paxla növü (*Gicor archinum L*) bitki də tapılmışdır (Абибуллаев,

1982:211-212). II Kültürpədən aşkar olunan yumşaq buğda (*Friticum Aestivum*) və gənəgərcək (*Riqinus Communis*) toxumlarından ibarətdir (Алиев, 1991:130).

Arxeoloji abidələrin gur sulu çayların sahilində yerləşməsi, şübhəsiz ki, suvarma əkinçiliyinin inkişafına kömək etmişdir. Ərazinin relyefi müəyyən dərəcədə buna şərait yaratmışdır. Bəzi abidələr Araza qovuşan dağ çaylarından çəkilmiş kanallar vasitəsi ilə suvarılmışdır. Bu dövrdə, şübhəsiz ki, dəmyə əkinçilik də geniş yayılmışdır. Söz yox ki, ilk zamanlar süni suvarma olmadan da əkinçilik olmuşdur.

Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tədqiqi zamanı daş toxalar aşkar edilmişdir. Torpağın becərilməsi üçün ilk əvvəl ağac və sümük alətlərdən də istifadə olunmuşdur.

Qoşqu qüvvəsi tətbiq edilməklə xış (şumlama) əkinçiliyi e.ə.IV minillikdə meydana gəlir. Təkər modelləri və öküz fiqurlarının tapılması buna sübutdur. Öküz fiqurlarına I Kültürpə (Абибуллаев, 1982:XXV) və Махта Kültürpəsində (Seyidov, Baxşəliyev və b., 2012:142) rast gəlinmişdir. Fiqurların hamısının boğazında ikitərəfli dairəvi deşik açılmışdır. Abidələrdən təkər modellərinin aşkar olunması təkərli nəqliyyatın da erkən meydana gəldiyini göstərir.

Arxeoloji materiallar içərisində dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış oraq dişləri də çoxluq təşkil edir (foto 4). Dən daşlarının və həvənglərin təkmil forması əkinçiliyin kifayət qədər inkişaf etmiş səviyyədə olduğunu göstərir. E.ə. IV minilliyin ortalarına aid edilən tunc əşyalar metalizləmənin inkişafından xəbər verir. Bu mərhələdə metal oraqlardan da istifadə edilmişdir.

Kür-Araz mədəniyyətinin orta və son mərhələsinin biçin alətləri də qurama oraq dişləri ilə təmsil edilmişdir. Bunu e.ə.III minilliyin əvvəllərinə aid edilən mis-mıшыak ərintisindən hazırlanmış tunc orağın tapılması sübut edir. Arxeoloji material içərisində oraq dişlərinə rast gəlinməsi göstərir ki, ilk tunc dövrünün bütün mərhələlərində qurama oraqlar əsas yer tutmuşdur. Yığılmış taxıl ehtiyatları taxıl quyularında və təsərrüfat küplərində saxlanılmışdır. Ola bilsin ki, taxılın yığılması üçün xüsusi anbarlar da olmuşdur. Taxıl emalının sonrakı mərhələsində dən daşlarından istifadə

edilmişdir. Çörək ikiqatlı sobalarda, yaxud gil tavalarda bişirilmişdir. İkiqatlı sobalara I Kültəpədə (Абибуллаев, 1982:132; Кушнарева, Чубинишвили, 1970:108), tava tipli qablara isə əksər Arazboyu bölgələrdə rast gəlinmişdir.

Suvarma əkinçiliyinin və qoşqu qüvvəsinin tətbiqi əkinçilik məhsullarının istehsalını artırmağa imkan vermişdir. Həmçinin əmək alətlərinin təkmilləşməsi taxılın yığılması və emalında mühüm rol oynayır. Tunc dövrünün inkişaf etmiş mərhələsində, daşdan hazırlanmış taxıldöyən əmək alətləri var ki, ağır olduğu üçün onlardan yalnız qoşqu qüvvəsi tətbiq etməklə istifadə edilmişdir. Onların ön tərəfində qayış bağlamaq üçün nov, ya da deşik açılmışdır. II Kültəpədən aşkar olunan taxıldöyən alət e.ə. XVIII-XVII əsrlərə aid edir (Алиев, 1991:129).

Bu dövrün təsərrüfatında üzümçülük də müəyyən yer tutmuşdur. Tədqiqatlar zamanı Azərbaycan ərazisində yabanı üzümlüklərin olduğu müəyyən edilmişdir. Bunlara Ağdam, Şəki, Talış, Zəngilan, Qarabağ və Naxçıvanda rast gəlinmişdir (Алиев, 1991:131-132). Arxeoloji material üzümçülüyn e.ə. III minillikdən gec olmayaraq meydana çıxdığını göstərir. Üzərliktəpə abidəsinin e.ə. II minilliyin əvvəlinə aid edilən alt təbəqəsindən mədəni üzüm çəyirdəyi aşkar olunmuşdur. Bu üzüm növü (*Vitis Uinifera*) Cənubi Qafqaz və İranda ən qədim mədəni bitki qalıqlarından biridir (Bünyatov, 1964:111). Üzümçülüyn inkişafını göstərən amillərdən biri üzüm toxumları ilə yanaşı aşkar olunmuş üzüməzən daşların mövcudluğudur. Belə əmək alətlərinə muxtar respublika ərazisində çox rast gəlinib (Qarabağlar, Qıvraq, II Kültəpə, Şahbuz rayonu və s.). Onlar əhəng və bazalt tipli daşlardan hazırlanıb. Müxtəlif həcmli, yuvarlaq planlı, tabaq şəklində olan bu daşların içərisindən üzüm şirəsinin axması üçün novlar açılıb. Qalacıq yaşayış yerində üzüməzən daşların yaxınlığında üzüm şirəsinə saxlamaq üçün nəzərdə tutulan dördkünc planlı çənlərə də rast gəlinib.

Naxçıvan ərazisində son tunc dövrünün arxeoloji abidələrinin tədqiqi zamanı xışlara rast gəlinməməsi heç də o demək deyil ki, bu dövrdə şümləmə əkinçiliyindən və qoşqu qüvvəsindən istifadə edilməmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu ərazidə şümləmə əkinçiliyi hələ ilk tunc dövründən mövcud olmuşdur. Şübhəsiz ki, dağ ətəklərində şümləmə əkinçiliyi ilə bərabər dəmyə əkinçilikdən də bəhrələnmişlər. Bu dövrdə qoşqu qüvvəsinin tətbiq olunduğu

şumlama əkinçiliyi olmadan, iqtisadiyyatın ahəngdar inkişafını təmin etmək mümkün deyildi. Əkinçilik iqtisadiyyatın digər sahələrinin də inkişafını da təsir göstərmişdir.

Əkinçiliklə bağlı əmək alətlərinin bir qrupu dən daşları və sürtkəclərdən ibarətdir (foto 5). Taxılın üyüdülməsi üçün dən daşlarından istifadə olunmuşdur. Eneolit dövründən istifadə olunmağa başlayan bu alətlər alt və üst daşlarından ibarət olmaqla, formaca əvvəlki mərhələlərin alətlərindən fərqlənmişlər.

Tunc dövründə təsərrüfatın mühüm sahələrindən biri də maldarlıq olmuşdur. Maldarlığın meydana gəlməsi və inkişafı osteoloji qalıqların və heyvan fiqurlarının tədqiqi ilə müəyyən edilmişdir. Naxçıvanın Arazboyu abidələrindən xeyli sayda osteoloji qalıqlar əldə edilmişdir. Tapıntılar arasında öküz (*Bos taurus*), qoyun (*Ovis*), keçi (*Capra*), ev donuzu (*Sus Domestica*), it (*Savis Familiaris*), dəvə və at (*Egus Caballus*) sümükləri də vardır*.

Eneolit və tunc dövrünün erkən mərhələsində Naxçıvanda iribuynuzlu heyvan sümükləri (75-80 %) üstünlük təşkil etmişdir (Сеидов, 1993:121). Azərbaycanın başqa rayonlarında da buna bənzər göstəricilər qeydə alınmışdır. Məsələn, Babadərviş yaşayış yerində iribuynuzlu heyvanlar 90 % olmuşdur. Q.S.İsmayılovun fikrincə, sürüdə iribuynuzlu heyvanların üstünlük təşkil etməsi oturaq həyat təzi ilə bağlıdır (Исмаилов, 1978:89).

Əsasən qoyun və keçi sümükləri ilə təmsil olunan xırdabuynuzlu heyvanlar tunc dövrünün inkişaf etmiş mərhələsində birinci yeri tutmuşdur. Bu, tədqiq edilmiş bütün yaşayış yerlərində özünü aydın şəkildə büruzə verir. Gil qablar üzərində xırdabuynuzlu heyvanlara aid buynuzşəkilli reylef ornamentlərin meydana çıxması da bununla bağlıdır. Xırdabuynuzlu heyvanların sayca artması yarımköçəri yaylaq maldarlığının inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Yaşayış yerlərinin topoqrafiyasına və bir neçə abidədə mədəni təbəqənin az yığılmasına əsasən söyləmək olar ki, yarımköçəri yaylaq maldarlığı Naxçıvanda artıq Kür-Araz mədəniyyətinin orta inkişaf mərhələsində mövcud olmuşdur. Bu, e.ə. IV və III minilliklərin ayrıcına düşür. Bu dövrün sümük qalıqlarının təhlili qədim tayfaların həyatında

* Фауна галыглары Д.В. Щаьыйев тьярфиндян тьяин едилмишидир

ovçuluğun da müəyyən yer tutduğunu göstərir. Başlıca olaraq, ceyran, maral, ayı, pişik və b. heyvanlar ovlanmışdır. Vəhşi heyvanlara aid osteoloji qalıqların az olması (10 %) onların təsərrüfatda ikinci dərəcəli yer tutduğunu göstərir.

Görünür, heyvanlar yaşayış yerinin yaxınlığında xüsusi hasarlanmış sahədə saxlanılmışdır. Maldarlığın inkişafı təkərli nəqliyyatın və əkinçiliyin inkişafına təkan vermişdir. İribuynuzlu heyvanlardan taxıl döyümündə istifadə edilməsi, əmək məhsuldarlığını və cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri olan izafi məhsul istehsalını artırmışdır.

Orta tunc dövrü abidələrinin tədqiqi zamanı əldə edilən osteoloji materialdan görünür ki, xırda buynuzlu heyvanların sayca artması və yarımköçəri yaylaq maldarlığının inkişaf etməsi sayəsində yüksək dağlıq zonalarında və dağ ətəklərində yeni abidələr meydana çıxır. Naxçıvan ərazisində olan yaşayış yerlərinin tədqiqi, onların bir qisminə həyatın mövsümi xarakterdə olduğunu, mədəni təbəqənin yığılmadığını göstərir. Bu tip yaşayış yerləri yarımköçəri maldar tayfaların həyat tərzilə bağlı olmuşdur. Dağlıq zonalarda əhalinin məskunlaşması orta və son tunc dövründə baş vermişdir. Bu dövrdə Araz çayı ətrafında, Mil-Qarabağ düzündə, Muğanda, Cənub-Şərqi Azərbaycanda güclü maldar tayfalar yaşamışlar. Naxçıvanın qayaüstü təsvirlərinin öyrənilməsi də heyvandarlığın inkişafı haqqında təsəvvür yaratmağa kömək edir. Gəmiqayada orta tunc dövrünə aid öküz qoşulmuş araba təsvirlərinə rast gəlinməsi, bu dövrdə qoşqu qüvvəsinin (öküz və at qoşulmuş) inkişafı və bunun maldar tayfaların həyatındakı əhəmiyyəti ilə bağlıdır (foto 6).

Abidələrdən aşkar olunan monoxrom və polixrom boyalı qabların üzərində ilk tunc dövründə olduğu kimi xırda buynuzlu heyvan təsvirlərinə rast gəlinməsi, heyvandarlığın orta tunc dövründə təsərrüfatın mühüm sahələrindən biri olduğunu göstərir. Bu dövrdə heyvandarlığın inkişafını yaşayış yerlərindən aşkar olunan nehrələr də sübut edir.

Maldarlığın inkişafı əkinçiliyə nisbətən daha çox izafi məhsul əldə edilməsinə, sərəvətin müəyyən qrup adamların əlində toplanmasına imkan yaratmışdır. Bu, son nəticədə əmlak bərabərsizliyinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, maldar tayfaların əlində tez bir zamanda çoxlu var-dövlət yığılmağa başlayır ki, bu da mal-qaranın saxlanması üçün əlavə işçi qüvvəsi cəlb etmək

arzusu doğurur. Müharibələr nəticəsində ələ keçirilmiş əsirlərin əməyindən qul kimi istifadə etməyə başlayırlar. Bu isə sinifli cəmiyyətin ilk rüşeymlərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Tayfa başçılarına aid zəngin qəbirlərin meydana çıxması da, şübhəsiz ki, bununla bağlıdır.

Bu dövrdə heyvandarlığın müəyyən sahəsini də atçılıq təşkil etmişdir. Muğanda Əliköməktəpəsindən aşkar olunan at sümükləri atın hələ eneolit dövründə əhəlləşdirildiyini göstərir (Махмудов, Нариманов, 1972:480-481; Нариманов, 1987:153). II Kültərə (Алиев, 1991:135), Şahtaxtı (Алекперов, 1937:254-255), Qarabulaq kurqanlarından xeyli at sümükləri və atla dəfn olunma hallarına rast gəlinib. Qobustan rəsmlərində, Şahtaxtı və II Kültərə boyalı qablarında atlı təsvirləri atçılığın yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu və qədim tayfaların həyatında mühüm rol oynadığını göstərir.

Tədqiqatlar Arazboyu tayfaların həyatında hələ tunc dövrünün erkən mərhələsindən başlayaraq maldarlığın əkinçilikdən ayrıldığını və yarımköçmə yaylaq maldarlığının formalaşdığını göstərir. Tuncun inkişaf etmiş mərhələlərində isə maldarlıq müstəqil istehsal sahəsi kimi mövcud olmuşdur. Bu dövrə aid arxeoloji abidələrin tədqiqi, oturaq həyat keçirən qəbilələrlə bərabər, postoral həyat sürən tayfaların da olduğunu göstərir. Bu qəbilələrə aid mövsümi yaşayış yerlərində mədəni təbəqə olduqca az yığılmışdır. Bu dövrə aid bir neçə nekropolun yaxınlığında yaşayış yerinə rast gəlinmir. Şübhəsiz ki, bu, insanların köçmə, daha doğrusu yarımköçmə təsərrüfat həyatı ilə bağlı olmuşdur.

Xırdabuynuzlu heyvandarlığın inkişafını həm də qayaüstü təsvirlər, heyvan fiqurları və saxsı qablar üzərindəki təsvirlər sübut edir. Son tunc dövrünə aid saxsı qablar üzərindəki ov səhnələrində, başlıca olaraq, xırdabuynuzlu heyvanlar təsvir edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu, xırdabuynuzlu heyvanların maldarlıqda önəmli rolu və insanların məişətində onların böyük əhəmiyyəti ilə bağlıdır.

Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq Qafqazda atın əhəlləşdirilməsinin hind-avropalılarla bağlı olduğunu və onların gəlişinədək burada əhəlləşdirilmiş atlardan minik vasitəsi kimi istifadə edilmədiyini göstərir (Поррцова, 1977:46). Qeyd etdiyimiz kimi, at Azərbaycanda qədim dövrlərdən əhəlləşdirilmiş və şübhəsiz ki, ondan minik vasitəsi kimi də istifadə olunmuşdur. Paleontoloq D.H.Hacıyev at sümüklərini iki qrupa bölür: 1)

güclü yedək və ya qoşqu atları; 2) yüngül minik atları. Çoxsaylı at cilovları, yüyən-yəhər hissələri, at bəzəkləri və s. buna sübutdur (Cəfərov, 2000:145). Atçılığın Azərbaycan ərazisində yerli zəmində meydana gəldiyini və inkişaf etdiyini söyləmək daha doğrudur. Uzaq səfərlər zamanı, hərbdə və tayfalararası mədəni-iqtisadi əlaqələrdə atdan istifadə at totemi, ata sitayişin meydana gəlməsinə səbəb olur və bunun nəticəsidir ki, zəngin qəbir abidələrində at skeletlərinə də rast gəlinir.

Son tunc və erkən dəmir dövrünün təsərrüfatında əsas istehsal sahələri ilə bərabər, yardımçı təsərrüfatların da müəyyən rolu olmuşdur. Ovçuluq, balıqçılıq, yığıcılıq belə təsərrüfat sahələrindəndir. Qayaüstü rəsmlərdə və saxsı qablar üzərindəki təsvirlərdə ovçuluğa geniş yer verilməsi, heç də təsadüfi deyildir.

İqtisadi həyata təkamül verən əsas sahələrdən biri də sənətkarlıqdır. Hələ qədim dövrlərdən meydana çıxan ibtidai sənətkarlığın müəyyən sahələri e.ə. V minillikdən başlayaraq daha da təkmilləşmişdir. Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən müxtəlif əmək alətləri, təsərrüfat əşyaları o dövrdə sənətkarlığın müxtəlif qollarının–metallurgiya və metalışləmə, dulusçuluq, daşışləmə, sümükışləmə, dəri və gönişləmə, toxuculuğun dinamik şəkildə inkişaf etdiyini göstərir. Yuxarıda sadalananlar arasında metallurgiya və metalışləmə aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur.

Bütün Cənubi Qafqazda məskunlaşan tayfaların metalla ilk tanışlığı hələ eneolit dövründə olmuşdur. Bu dövrə aid abidələrdən xırda metal əşyalar, o cümlədən bəzək üçün muncuqlar tapılmışdır. Eneolit dövrü abidələrindən tapılan metal əşyaların əksəriyyətini yerli sakinlər soyuq döymə üsulu ilə hazırlamışlar. Metallurgiyanın və metalışləmə sənətinin yerli mənsubiyyətini göstərən məmulatlar e.ə.V-İV minilliklərdə özünü göstərir. Xüsusən də tunc dövrünün erkən mərhələsi zəngin materialı ilə fərqlənir.

Tədqiqatçılar Azərbaycanın eneolit dövrü Kültəpə və Şomutəpə mədəniyyəti ilə ilk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti arasında müəyyən varisliyin (məs. çiy kərpic tikintilərinin olması, dairəvi planlı evlər, bəzi qab nümunələrində forma bənzərliyi) olduğunu söyləyirlər. Ancaq Azərbaycanda ilk dəfə bu iki mədəniyyət arasındakı boşluğu dolduran, yeni bir mədəniyyətə mənsub Leylatəpə yaşayış məskəninin aşkarlanması və öyrənilməsi məsələyə aydınlıq gətirdi. Leylatəpədən əldə edilən məmulatlar göstərdi ki, Kültəpə və

Şomutəpə eneolit dövrü mədəniyyəti ilə ilk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti arasında dövr etibarını ilə birincidən sonra, ikincidən əvvələ aid, onlardan fərqlənən mədəniyyət mövcud olmuşdur. Bu fərq ondan ibarətdir ki, bu mədəniyyətin yaşayış məskənlərində kərpic tikintilər düzplanlı üslubda inşa edilmişdir. Materialın əksəriyyətini təşkil edən saxsı qablar öz formalarına görə tamamilə fərqlidir. Naxçıvan ərazisində bu tip abidələr sırasına Ovçulartəpəsi, Xələc, Damlama, Şortəpə, Ərəbyengicə daxildir.

Leylatəpədən aşkar olunan maddi-mədəniyyət qalıqlarının ən qiymətlilərindən biri metallurgiyaya aiddir (Нариманов, Джафаров, 1990:5-14). Buradan nəinki müxtəlif metal əşyalar, həm də onların bilavasitə yaşayış məskənlərində hazırlanmasını göstərən maddi qalıqlar tapılmışdır. Yəni misi əridib tökərkən sıçrayan külli miqdarda mis zərrəcikləri yerə dağılmış və otağın içərisində torpağa yapışmış şəkildə aşkar olunmuşdur. Bu məlumat nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Qafqazda yerli metal istehsalına aid ilk tapıntı idi.

Bu dövrə aid təkmil metal əşyalar və metal emalı ilə bağlı olan kürələr e.ə. IV minilliyin ortalarında dağ-mədən işinin və metallurgiyanın bir-birindən ayrıldığını göstərir. Lakin Azərbaycanda indiyədək erkən tunc dövrünə aid mədənlər aşkar edilməyib. Ehtimal ki, onlar sonrakı dövrlərin mədənləri tərəfindən dağıdılıb. Naxçıvan ərazisində Vayxır mis yataqları aşkar olunan qədim mədənlərin ətrafından daş çəkilər və saxsı qab parçaları tapılıb (Бахшалиев, 1985:83).

II Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsindən aşkar olunan metaləritmə kürəsinin qalıqları metallurgiyanın öz dövrünə görə yüksək inkişaf mərhələsini əks etdirməklə, süni üfurmə texnikasının tətbiq edildiyini göstərir (Сейдов, 1993:126). Süni üfurmədə hərərin yüksəldilməsinə xidmət edən körük ucluqları buna misaldır. Yüksək hərərin alınması və tənzim edilməsi qədim metallurqların iqtisadi imkanlarını artırmış, yataqların dərinliyində yerləşən sulfidli filizlərin əridilməsi üçün şərait yaratmışdır.

Naxçıvan ərazisində metallurgiyanın yüksək inkişaf səviyyəsi heç də təsadüfi olmayıb, qonşu ərazilərdə bu sahənin tərəqqisi ilə bağlıdır. Qarabağ ərazisində yerləşən Leylatəpənin Kür-Araz dövrünə qədər olan təbəqəsindən tərkibinə mərgümiş və nikel qatılmış mis ərintilərinə rast gəlinmişdir (Нариманов, Джафаров, 1990:8). Çatal-Höyük (Рагимова, 1978:42) və

Yarımtərənin (Мунчаев, 1961:307-315) mədəni qatlarından e.ə. VII-VI minilliklərə aid edilən filiz qalıqları artıq bu dövrdə şübhəsiz ki, filizin əridilmək üçün yaşayış yerlərinə gətirildiyini göstərir. Naxçıvan abidələrindən əldə edilən metal şlak qalığı burada metallurgiyanın inkişafını göstərən dəlillərdəndir.

Naxçıvan ərazisində eneolit və ilk tunc dövrü metallurgiyası üç mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ misdən hazırlanmış kiçik əşyalarla xarakterikdir. İkinci mərhələdə təmiz mislə bərabər, tərkibinə mərgümüş və ya az miqdarda nikel ərintisi qatılmış, süni yolla hazırlanmış alətlərə rast gəlinir. Üçüncü mərhələ e.ə. IV minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Kür-Araz mədəniyyəti dövrünü əhatə edir ki, bu mərhələdə metallurgiya tərəqqi edərək, tuncdan çoxsaylı alətlərin hazırlanmasına şərait yaratmışdır. Bəzi metal əşyaların tədqiqi onun ara qızdırmalarla döyülməyə məruz qaldığını göstərir (Сейдов, 1993:125).

Dövrün gil qəlibləri bu dövrdə tökmə texnikasının yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. I Kültəpədən tunc baltalar tökmək üçün qəlibin aşkar edilməsi, bu dövrdə ikitaylı qəliblərdə tökmə texnikasının mənimsənilməsinə işarədir. I Kültəpədən metal yarımfabrikatlar tökmək üçün qəliblərin tapılması hazır metal məmulatının əsas istehsal mərkəzlərindən digər rayonlara yayıldığını göstərir. Müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmiş gil qəliblərin mövcudluğu tökmə istehsalının çoxsahəli və intensiv xarakter daşdığını göstərir. Şübhəsiz ki, metal əşyaların istehsalı ilə yüksək ixtisaslı ustalar məşğul olmuşdur. Belə ki, mürəkkəb konfigurasiyalı baltalar və nizə ucluqları müəyyən vərdislərə yiyələnmiş ustalar tərəfindən hazırlana bilərdi.

Tunc dövrünün sonrakı mərhələlərinə aid metal əşyaların hazırlanmasında tökmə, döymə, kəsmə, burma, yastılama, prokat və digər texnoloji üsullardan istifadə edilmişdir. Metallurgiya və metalışləmə sənətinin meydana gəlməsi və inkişafının xarakterinin müəyyən edilməsində abidələrdən aşkar olunan balta, nizə, xəncər, əmək alətləri və müxtəlif bəzək əşyalarının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan ərazisinin mis və polimetal yataqları ilə zəngin olması orta tunc dövründə metallurgiya və metalışləmənin inkişafını təmin etmişdir (foto 7).

Tunc dövrünün inkişaf etmiş mərhələlərinə aid abidələrdən aşkar olunan əşyalar, xüsusilə qızıl və gümüşdən hazırlanan mükəmməl əsərlər metal emalının yüksək səviyyədə ixtisaslaşdığını, zərgərliyin meydana çıxdığını göstərir. Qızıl əşyalara Qızılburun daş qutularında və Şahtaxtı nekropolunda (Алекперов, 1960:56) rast gəlinmişdir.

Arazboyu arxeoloji abidələrin tədqiqindən görüldüyü kimi, bu dövrdə qalaylı tuncdan geniş istifadə edilmişdir. I Kültəpədə aşkar olunan metal əşyaların tərkibində 1-10,8%, Qızılburunda 0,1--8,4%, II Kültəpədə 4%, Çalxanqalada 0,3-12% (Seyidov, Hasanova, 2005:51, 107, 109-114) qalay olduğu müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, Naxçıvanda tunc dövrü metallurjiyası Qədim Şərq ölkələri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir. Azərbaycan ərazisində metallurjiya və metalışləmənin yerli zəmində formalaşmasına, inkişaf etməsinə baxmayaraq, onun Yaxın Şərq ölkələrinin naaliyyətlərindən də bəhrələnməsini inkar etmək olmaz. Azərbaycan eyni zamanda Cənubi Qafqaz və Şərq ölkələrini xammal və hazır metal məmulatı ilə təmin edən başlıca istehsal mərkəzlərindən biri olmuşdur. Arxeoloji material bu dövrdə tunc metallurjiyasının yüksək inkişaf dövrü keçdiyini göstərir.

Eramızdan əvvəl V-II minilliklərdə dulusçuluğun inkişafında hiss ediləcək irəliləyiş gözə çarpır. Bu dövrdə dulusçuluq ev sənəti çərçivəsindən kənara çıxaraq, ixtisaslaşmış istehsal sahəsinə çevrilir. Eneolit dövrünə aid saxsı məmulatında müəyyən dərəcədə qabalıq hiss olunsada, tunc dövrünün ilk mərhələsindən başlayaraq qabların yaxşı yoğrulmuş gildən hazırlanması, simmetrik formalaşdırılması, keyfiyyətli bişirilməsi və anqoblanması bununla bağlıdır. Keramika məmulatı təkmil konstruksiyalı, birkameralı dulus kürələrində bişirilir.

II Kültəpənin VII tikinti qatında (Сейдов, 1993:31) dulus kürəsinin qalıqlarına rast gəlinmişdir. Azərbaycanın digər abidələrində-Mingəçevir, Bitdili (Şamxor) və s. dulus kürəsinin qalıqları izlənmişdir. Hələ eneolit dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar mükəmməl dulus kürələrindən istifadə etmişlər (Əliköməktəpəsi, Çalağantəpə və s.). E.ə. III-II minilliklərdə dulusçuluq sənətində ixtisaslaşma nəzərə çarpır. Bu mərhələdə nazik divarlı, yaxşı cilalanmış qablar çoxluq təşkil edir. Bəzi qabların üzəri qara rəngli boya ilə örtülür. Onlar əsasən dulus çarxında hazırlanır. Bu

mərhələnin keramikası həm də zəngin bəzəyi ilə fərqlənir. Naxışlar qabların gövdəsinə yüksək ustalıq və zövqlə çəkilir. Dulus çarxından istifadə Azərbaycan ərazisində hələ eneolit dövründən məlumdur. İ.H.Nərimanov Leylatəpədən (Qarabağ) tapılmış qabların bir qrupunun dulus çarxında hazırlandığını göstərir (Нариманов, 1987:48).

Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma mərhələsində qara və boz rəngli, qırmızı astarlı, ilk mərhələsində boz və çəhrayı rəngli, orta mərhələsində boz, qara və çəhrayı rəngli keramika üstünlük təşkil etsə də, son mərhələdə qara və boz rəngli keramikanın çoxluğu nəzərə çarpır. Çəhrayı rəngli keramika az qeydə alınır. Bu dövrün sənətkarları gildən küpə, kasa, çölmək, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan qablar, ocaq qurğuları, manqallar və s. nümunələr hazırlamışlar.

Orta tunc dövründə monoxrom boyalı qablar meydana çıxır ki, bu zaman qırmızı üzərindən qara rənglə dalğalı xətlərlə naxışlanma əsas yer tutur. Sonrakı mərhələlərdə yerli sənətkarların ustalığı nəticəsində həndəsi formalarda aşağıdan yuxarıya üfüqi xətlərlə çəkilmiş naxışlar əsas yer tutur. Polixrom naxışlı qabların üzərində ağ, yaxud sarı anqob üzərindən qara və qırmızı rənglərlə naxışlanma, heyvan və quş təsvirləri, bir-birinin içərisinə əlavə edilmiş qoşa, torlu üçbucaqlar xüsusi yer tutur. Bu dövrdə Naxçıvan ərzisində istehsal olunmuş küpə (foto 8, foto 9), kasa, çölmək, badya, vaza, qədəh və s. tipli qablarla yanaşı, çaynik və matra tipli (su qabı) qablar da yaranır ki, çayniklər yalnız cənub bölgələri üçün xarakterikdir (foto 10).

E.ə. II minilliyin sonlarına yaxın boyalı qablar tədricən azalır və aradan çıxmağa başlayır. Bu mərhələdə yeni qab formaları yaranır. Dulusçuluq sənəti daha rəngarəng olur. Cənubun təsiri altında silindrik lüləyi olan çölmək tipli qablar meydana gəlir. Eyni zamanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin təsiri nəticəsində göbələkvari çıxıntılı qablar yaranır.

Yuxarıda bəhs edilən təsərrüfat və sənətkarlıq sahələri içərisində daşıqlama, sümükişləmə və toxuculuq inkişaf etməyə başlayır.

Daşıqlama sənəti eneolit və tunc dövrünün bütün mərhələlərində əsas yerlərdən birini tutmuşdur. İlk tunc dövründən başlayaraq ibtidai metallurgiyanın meydana çıxması və metal əşyaların əldə edilməsi tunc dövrünün sonrakı inkişaf mərhələlərində daş alətlərə olan tələbatı nisbətən

azaltsa da, bu sahəni sıxışdırıb aradan çıxara bilməmişdir. Naxçıvanın Arazboyu abidələrinin hamısından (I Kültəpə, II Kültəpə, Maxta Kültəpəsi, Xələc, Ərəbyengicə, Şortəpə, Sədərək, Şahtaxtı, Qızılburun və s.) külli miqdarda müxtəlif cinsli daşlardan hazırlanmış alətlər–dən daşı, sürtgəc, həvəng, dəstə, quraşdırma oraq dişləri, daş güzlər, ox ucluqları serdolik, əqiq və başqa daş muncuqlar tapılmışdır. Daşışlamanın inkişaf səviyyəsini göstərən arxeoloji materiallar arasında Maxta Kültəpəsində məbəd yerindən (foto 11) və II Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsindən tapılmış daş bütələr, Kolanı nekropolunda qəbilə rəhbərinə aid edilən, üzəri oyma üsulu ilə işlənmiş qəbir daşları mühüm yer tutur. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, bu dövrün daşışlamanə sənətində yonma, pardaqılama, cilalama, oyma, deşmə, zərbətmə və s. kimi texniki üsullar daha da təkmilləşmişdir.

Sümükişləməyə aid əlimizdə olan dəlillər çoxsaylı arxeoloji materiallarla müşayiət olunur. Sümük alətlə-biz, əyircək, qaşov, bəzək əşyaları (asmalar, muncuqlar), müxtəlif məqsədlər üçün işlədilən əmək alətləri (bizlər) xırdabuynuzlu və iribuynuzlu heyvan sümüklərindən, az bir hissəsi isə buynuzdan hazırlanmışdır. Onların hazırlanmasında çapma, kəsmə, cilalama və deşmə üsulu tətbiq olunmuşdur. Bu alətlər əsasən heyvanın lülə sümüyündən düzəldilib. Bizlərinin işlək ucu çox ustalıqla pardaxlanaraq nazıldilib. Bəzi bizlərin əl tutan hissəsində ikitərəfli deşik açılıb və sümüyün təbii vəziyyəti saxlanılıb. İribuynuzlu heyvanın lülə sümüyünün oynaq hissəsi iki yerə bölündükdə təbii yarımsar forma alır ki, onlardan da toxuculuqda istifadə etmək üçün əyircəklər hazırlanıb. Əyircəklərin ortasından ikitərəfli deşik açılıb. İribuynuzlu heyvanın lülə sümüyündən hazırlanmış qaşovlardan dəri və gönişləmədə istifadə edilib. Onların bir tərəfi itilənib.

Dərişləmə ilə bağlı əlimizdə tutarlı faktların az olmasına baxmayaraq, hələ ən qədim zamanlardan ibtidai insanların heyvan dərisindən müxtəlif geyim vasitəsi kimi istifadə etmələri məlumdur. Dərinin qurudulması, açılanması, şübhəsiz ki, ondan daha geniş mənada istifadə edildiyini, xurcun, torba, ayaqqabı, at yüyəni hazırlandığını göstərir. Fikrimizcə, qoyun dərisindən kürk, papaq, qaramal dərisindən isə ayaq geyimləri hazırlanmışdır. Abidələrdən tapılmış daş, sümük, dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış qaşovlar dərinin alt tərəfində olan leti təmizləmək və ola bilsin ki, dərini pardaxlamaq üçün istifadə edilmişdir. Etnoqrafik müşahidələrə əsasən demək

olar ki, bu gün də naxçıvanlıların təsərrüfat həyatında gön və dəri emalı mühüm yerlərdən birini tutur.

Arxeoloji abidələrdən aşkar edilən toxuculuq alətlərindən görünür ki, bu peşə təsərrüfatın müəyyən bir sahəsini təşkil etmişdir. Toxuculuğun əsası neolit dövründə qoyulsa da, eneolit və tunc dövründə qoyunçuluğun daha da inkişaf etməsi bu sənətin təkmilləşməsinə şərait yaratmışdır. Toxuculuğun inkişafına dair əlimizdə olan arxeoloji materiallar II Kültəpə və Maxta Kültəpəsidən əldə edilmiş, üzərində toxuma izləri olan qablar, gil və sümük əyircəklər, iy ucluqlarından ibarətdir. Şübhəsiz ki, bu dövrdə müxtəlif texniki bitkilərdən və ya bitki liflərindən də istifadə edilmişdir. Fikrimizcə, tunc dövrünün son mərhələsində toxuculuğun müəyyən sahələri ev sənətkarlığı çərçivəsindən kənara çıxaraq, müstəqil istehsal sahəsi kimi formalaşmışdır.

İqtisadiyyatın inkişafı sənətkarlığın müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmasını dərinləşdirmiş, mübadilənin artmasına, tayfalar arasında sosial differensasiyanın güclənməsinə səbəb olmuşdur. Orta, son tunc və erkən dəmir dövrlərinə aid tədqiq olunmuş qəbir abidələri zəngin avadanlığına görə bir-birindən fərqlənir ki, bu da qəbilə üzvləri arasında güclənən əmlak bərabərsizliyi ilə bağlı olmuşdur.

Naxçıvan ərazisində qədim tayfaların iqtisadi həyatını şərtləndirən amillərdən biri də Araz çayına yaxın məsafədə, Naxçıvan şəhərindən 12 km şimal-qərbdə yerləşən Duz mədənləridir. Arxeoloji tədqiqatlar e.ə. V-II minilliklərdə Naxçıvanda dağ-mədən işinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Duzdağda aşkar olunan qədim duz mədənləri bunu bir daha sübut edir. 1967-ci ildə Duzdağın cənub ətəyində aparılan inşaat işləri zamanı qədim şaxtanın girişi aşkar olunmuşdur. Şaxtadan xeyli daş çəkil, o cümlədən 30 kq ağırlığında daş gürz də tapılmışdır (foto 12). 1976-cı ildə tunnel tikilərkən burada qədim duz mədəni qeydə alınmışdır. Mədən olduqca mürəkkəb plana malikdir. Qədim tunnelin uzunluğu 70 m, eni 6-20 m, hündürlüyü 10-15 m-dir. Tunnel müxtəlif ölçülü 10 salondan ibarətdir. Bu salonların ən böyüyündə duzdan kəsilmiş 5 sütun vardır. Onlar mədənin divarları ilə tağ şəklində birləşir. Mədənin divarları ustalıqla işlənərək hamarlanmışdır. Salonların bəzisinin divarlarında his izləri, bəzində isə ocaq qalıqları olmuşdur. Duz laylarının arasında yerləşən meqrel təbəqələrə çalınmış ağac pazlar duzun hansı üsulla çıxarılması haqqında məlumat almağa imkan verir. 10-cu salonda

divarın dibində uzunluğu 3-5 m olan səki olmuşdu. 5-ci və 8-ci salonda qrup halında rast gəlinən vertikal xətlər maraqlıdır. İki dəstədə 50, birində 44, digərində 35 və 12 işarə vardır. İşarələrin yerləşmə ardıcılığının müşahidəsi onluq say sisteminin mövcudluğunu göstərir. Ən böyük qrupda hər birində 10 işarə olan 5 sıra vardır. Tədqiqatçıların fikrincə, bu işarələr çıxarılan duzun miqdarını, və ya şaxtada keçən iş günlərin sayını göstərir. Tunelin cənub tərəfində daş çəkiçlər, maral buynuzu, ağac və samandan hörülmüş ip qalığı və iki qara cilalı saxsı qab aşkar olunmuşdur. Tapılmış alətlər həm qədim duz mədəninin dövrləşməsi, həm də duzun çıxarılma üsullarını müəyyən etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Müəyyən edilmişdir ki, buynuz alətlərlə duz layları arasındakı meqrel təbəqəsi təmizlənmiş, sonra yaranan boşluqlara ağac pazlar çalınaraq, duz parçaları qoparılmışdır. İlk hesablamalara görə qədim duz mədəninin tutumu 5700 m³-dən artıqdır ki, bu da haqqında danışılan mədəndən 11.500 ton duz çıxarıldığını (hər kub metrədən təxminən 2 ton) göstərir. Arxeoloji materiallara əsasən qədim duz mədənləri e.ə. III-II minilliklərə aid edilir (Алиев, 1991:152-154).

Xələc, Ərəbyengicə, Şortəpə, Sədərək, Maxta abidələrində və daha geniş qazıntılarla öyrəndiyimiz II Kültəpə qədim yaşayış yerinin ilk tunc dövrü təbəqəsində 1978-1987-ci illərdə apardığımız arxeoloji qazıntılar zamanı əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sahələrinin tədqiqi konkret olaraq qədim iqtisadiyyat (poleoekonomika) haqqında fikirlər söyləməyə əsas vermişdir. Bu ad altında qədim dövrün iqtisadiyyatı, təsərrüfat həyatı və onun ayrı-ayrı sahələrinin öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

II Kültəpə yaşayış yerinin ümumi sahəsi 6 hektardan artıqdır. Biz abidənin 10 metr qalınlığında olan ilk tunc dövrü təbəqəsini əvvəl 400 m², sonra isə 200 m² sahədə öyrənmişik. Abidənin XII tikinti qatında tamamilə təmizlənmiş dairəvi planlı otağın diametri 5,3 m idi. Bu təbəqədə aşkar etdiyimiz bütün otaqların diametrləri 5,5-7,5 m arasında olub. Yalnız bir otağın (X tikinti qatında) diametri 12 metrə çatıb.

I Kültəpə abidəsində də analoji hal müşayiət olunub. Burada olan otaqların diametri 3,5-7,3 m arasındadır. Buna görə də 6 metr diametri olan otaqlar Kür-Araz tikintiləri arasında orta rəqəm kimi götürülə bilər. Bu hesabla, bir otağın tutduğu sahə təxminən 28-30 m²-dir. Fikrimizcə, hər otaq 5-6 nəfərdən ibarət olan bir ailənin yaşaması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Evlərin yerləşməsinə nəzərə alsaq, belə görünür ki, 6 hektar sahədə təxminən 150 ev olmuşdur. Deməli, ilk tunc dövründə II Kültəpənin əhalisi 750-900 nəfər təşkil etmişdir.

Tədqiqatçı Q.N.Lisitsmanın fikrinə görə, Qeoksür (enolit yaşayış yeri) əhalisinin adam başına gün ərzində 250-300 qram taxıl tələb olunub (Лисицына, 1965:141). Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, Naxçıvanın dağ kəndlərində 5-6 nəfərlik ailənin aylıq taxıl norması 50 kq-dan artıq deyil. Çünki, istehsal zamanı bu qədər taxıldan 75-80 kq çörək alınır. Deməli, təxminən kültəpəlilərin taxıla olan tələbatı aylıq-7,5, illik 90 ton təşkil etmişdir. Növbəti ilin əkini üçün əlavə taxıla ehtiyacı nəzərə alıb, bu rəqəmi təxmini 95 ton qəbul etmək olar.

Eramızdan əvvəl V-III minilliklərdə buğda və arpa toxumlarının qarışıq əkilməsinə nəzərə alaraq demək olar ki, hər hektardan yığılmış məhsul orta hesabla 25-30 sentner olmuşdur. Bu məhsuldarlıqla 90 ton taxıl üçün 38-47 hektar torpaq sahəsi tələb olunur. V.M.Massonun hesablamalarına görə, qədim zamanlarda 20 hektar torpağı becərmək üçün 2500 adam-gün tələb olunurdu (Массон, 1971:102). Deməli, 38-47 ha torpağı becərmək üçün 5000-6250 adam-günə ehtiyac olmuşdur.

Bu dövrün insanların rasionunda söz yox ki, əsas yerlərdən birini də ətə olan tələbat tutmuşdur. Ətdən hər gün istifadə edilmədiyini nəzərə alsaq, onda gün ərzində 130-150 qramı qənaətbəxş hesab etmək olar. Bunu etnoqrafik müşahidələr də göstərir. Kənd yerlərində 4-5 baş qoyun bir ailənin ətə olan illik tələbatını ödəyir. Qış aylarında ət yeməklərinə tələbat çox olsa da, yay vaxtlarında əsasən süd məhsullarından istifadə olunur. Belə görünür ki, ətə olan aylıq tələbat bir ailə üçün 27 kq, bütün əhali üçün isə təxminən 4 ton olmuşdur. Yaşayış yerinin ətə olan illik tələbatı isə 48 ton təşkil etmişdir ki, bu da təxminən 354 baş mal və ya 2700 baş qoyun edir. 500 baş heyvan sürüsünün 4 çoban tərəfindən otarılmasını nəzərə alsaq, onda maldarlıq üçün il ərzində orta hesabla 3700 adam-günə ehtiyac olmuşdur. Osteoloji qalıqların təhlili göstərir ki, ətin az hissəsi təsərrüfatda ikinci dərəcəli yer tutmuş ovçuluqla əldə edilmişdir.

Tikinti sahəsinə gəldikdə, diametri 6 m, divarının qalınlığı 40 sm olan otağın həcmi 19 m³ edər. Bir evin tikintisi üçün təxminən 30x20x10 sm ölçüdə 3000 çiy kərpic lazımdır. İki nəfər gün ərzində 100 kərpic hazırlasa, bu

hesabla bir otağın tikilməsi üçün 60 adam-gün, bütün yaşayış yeri üçün isə 9000 adam-gün tələb olunur. Şumer normasına görə (gün ərzində 1,5 m³ hörgü) bütün evlərinin tikilməsi üçün 1900 adam-gün tələb olunur. Gilin hazırlanması, kərpiclərin hər hansı məsafədən gətirilməsini nəzərə alıb, bu rəqəmi artırmaq da olar. Buradan görünür ki, II Kültərə yaşayış yerində bütün evlərin tikilməsi üçün 12.800 adam-gün tələb olunmuşdur.

Burada əmək alətlərinin hazırlanmasını yaddan çıxarmaq olmaz. Arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, hər bir ailə şəxsi əmək alətlərinə və məişət əşyalarına malik olmuşdur.

Deməli, 150 ailədən ibarət yaşayış yerində təxmini olaraq, gündəlik işlərin görülməsi üçün 400-450 adam ayrılmışdır. Bu yüklənmə bütün il ərzində bizim anladığımız ölçü göstəricisi-əmək-gün kimi bölüşdürülsə, onda əkinçiliyə 6250 əmək-gün; maldarlığa 3700 əmək-gün; tikinti işlərinə 12800 əmək-gün; alətlər hazırlanmasına təxminən 2500 əmək-gün sərf olunmuşdur. Hələ bir əmək-gün üzərinə uşaqlarla və başqa yardımçı işlərlə bağlı məsələlər gəldikdən sonra, ümumi saydan əlavə (il ərzində təxminən 155.000 əmək-gün) ehtiyatda bir neçə min əmək-gün qalır. Bu təxmini hesablamalar göstərir ki, qədim tayfaların ixtiyarında təsərrüfatın müxtəlif sahələrində peşəkarlığı artırmaq və mənəvi mədəniyyətin inkişafı üçün yetərinə əlavə vaxt olmuşdur.

Beləliklə, Arazboyu arxeoloji abidələrdən əldə edilmiş materiallar Naxçıvan ərazisinin e.ə. V-II minilliklərdə əkinçilik mədəniyyətinin mərkəzi olduğunu göstərir. Əkinçiliyin inkişafı həm də qonşu ölkələrdə bu mədəniyyətin tərəqqisi ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanın dağlıq zonalarında yabanı buğda, arpa və darı növlərinin olması, habelə ərazinin əlverişli təbii coğrafi mövqeyi əkinçilik mədəniyyətinin erkən meydana çıxmasını və formalaşmasını təmin etmişdir. Tunc dövrünün son mərhələsində isə əkinçilik artıq müstəqil istehsal sahəsi kimi mövcud olmuşdur.

Çoxsaylı arxeoloji material bəhs olunan dövrdə Arazboyu Naxçıvan tayfalarının həyatında maldarlığın özünəməxsus yer tutduğunu göstərir. Regionun dağlıq və dağətəyi ərazisində bol otlaq sahələrinin olması, ən qədim zamanlardan təsərrüfatın bu sahəsinin, köçmə və yarımköçmə maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bu iki əsas təsərrüfat sahəsi ilə yanaşı, sənətkarlıq da dövrünə görə həmişə tərəqqidə olmuşdur.

Qaynaqlar

- Абибуллаев Осман, **Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР**. “Элм”, Баку, 1982, 314 с.
- Алекперов Алескер, “Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство”, **Советская Археология**, № 4, Москва, 1937, с.243-263. **Ү е н ə о п и н**: **Исследование по археологии и этнографии Азербайджана**, “Издательство АН Азербайджанской ССР”, Баку, 1960, 249 с.
- Алиев Вели, **Культура эпохи средней бронзы Азербайджана**, “Элм”, Баку, 1991, 256 с.
- Bünyatov Teymur, **Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair**, “Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı”, Bakı, 1964, 152 s.
- Səfərov Hidayət, **Azərbaycan e.ə.IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında)**, “Elm”, Bakı, 2000, 187 s.
- Исмаилов Гудрат, **Археологические исследования древнего поселения Бабадервиш**, “Элм”, Баку, 1978, 101 с.
- Кушнарева Карина, **Чубинишвили Тариел, Древние культуры Южного Кавказа**, “Наука”, Ленинград, 1970, 191 с.
- Лисицына Горислава, **Орашаемое земледелие эпохи энеолита на юге Туркмении**, “Наука”, Москва, 1965, 168, с.
- Массон Вадим, **Поселения Джейтун**, “Наука”, Ленинград, 1971, 207 с.
- Махмудов Фарман, Нариманов Идеал, “О раскопках на поселении Аликемектепеси”, **Археологические Открытия 1971 г.**”, “Наука”, Москва, 1972, с.480-481.
- Мунчаев Рауф, Мерперт Николай, **Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии**, “Наука”, Москва, 1961, 320 с.

- Нариманов Идеал, **Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана**, “Элм”, Баку, 1987, 260 с.
- Нариманов Идеал, Джафаров Гидаят, “О древнейшей металлургии меди на территории Азербайджана”, **Советская Археология**, № 1, Москва, 1990, с. 5-14.
- Погребова Мария, **Иран и Закавказье в раннем железном веке**, “Наука”, Москва, 1977, 184 с.
- Рагимова Маиса, **Из истории использования свинца в древнем и средневековом Азербайджане**, “Элм”, Баку, 1978, 99 с.
<https://www.youtube.com/channel/UCytVtpRDpY8zREuA37DzTmw>
<https://www.youtube.com/channel/UCytVtpRDpY8zREuA37DzTmw>
- Сеидов Аббас, **Памятники куро-аракской культуры Нахичевани**, “Билик”, Баку, 1993, 164 с.
- Seyidov Abbas, Вахшәлиев Vәli, Mәmmәdov Sabir, Aşurov Sәfәr, **Qәdim Şәhur**, “Nurlan”, Bakı, 2012, 466 s.
- Seyidov Abbas, Bakhshaliyev Veli. **Sederek**, “Elm”, Baku, 2011, 184 p.
- Seyidov Abbas, Hasanova Aziza, **The Ancient Metal of Nakhcivan**, “Elm”, Baku, 2005, 315 p.

EKLER

Foto 1: Naxçıvan Muxtar Respublikası

Foto 2: Maxta Kültəpəsi

Foto 3: Maxta Kültəpəsi

Foto 4: Xələc

Foto 5: Şortəpə

Foto 6: Gəmiqaya

Foto 7: Tunc balta. Maxta kültəpəsi

Foto 8: Şahtaxtı

Foto 9: Şortəpə nekropolu

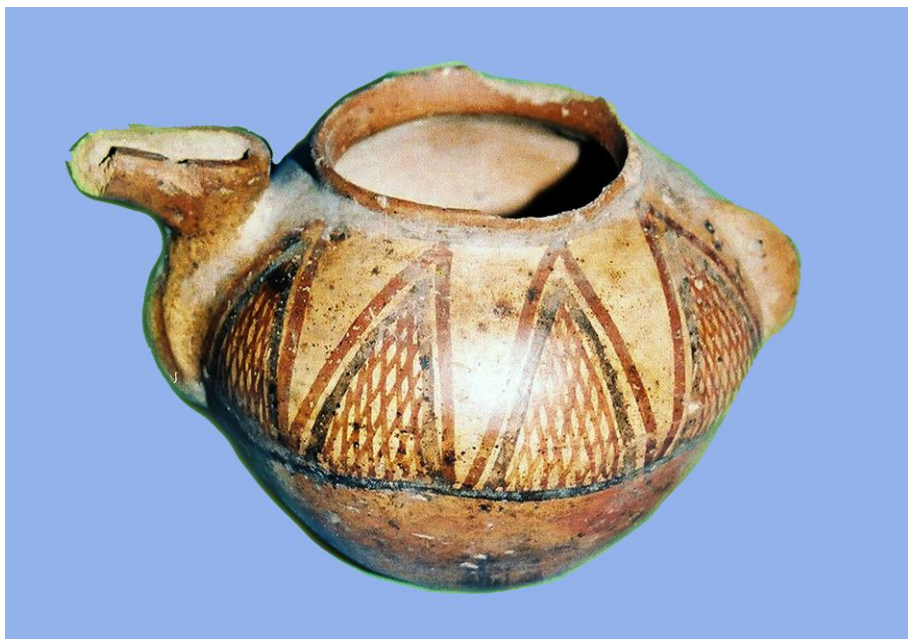

Foto 10: Şahtaxtı

Foto 11: Maxta Kültəpəsi

Foto 12: Duzdağ

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ XARİCİ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFI, TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ İXTİSASLAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ

Asəf QƏRİBOV*

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici iqtisadi siyasətini sərbəst müəyyən etməyə və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə müstəqil subyekt kimi məqsəd və maraqlarını formalaşdırmağa başlamışdır. Ölkəmizin Asiya və Avropanın kəsişməsində çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi bu siyasətin uğurla həyata keçirilməsinə müsbət təsirini göstərmişdir. Milli iqtisadiyatımızın beynəlxalq əməkdaşlıqda mövqeyinin möhkəmlənməsi və rəqabətqabiliyyətliliyinin daha da artırılması zərurəti ölkəmizdə müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı, iqtisadiyyatın yüksək maddi-texniki bazaya malik olması, ixtisaslaşma və kooperasiyasının geniş vüsət almasına şərait yaratmışdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının beynəlxalq təsərrüfat miqyasında inteqrasiyasının genişlənməsi və sürətləndirilməsinin əsas şərtidir. Bu yolla ölkələr iqtisadi inteqrasiya axınlarına qoşularaq istehsal güclərini, istehsalın səmərəliliyini və bütün bunların nəticəsində iş əhalinin ümumi rifah səviyyəsini artırmağa çalışırlar. Dünya ölkələrindən heç biri öz inkişafını xarici ölkələr-dən təcrid olunmuş şəkildə təmin edə bilmədiyinə görə öz aralarında beynəlxalq və regional səviyyədə iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışaraq beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən maksimum istifadə etməyə, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formalarını intensiv şəkildə reallaşdırmağa üstünlük verirlər.

* Naxçıvan Dövlət Universiteti, asafqaribov@yahoo.com

Xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi dövlətlər arasında əməkdaşlığın sadə əmtəə mübadiləsindən texniki iqtisadi məsələlərin birgə həlli, elmi və istehsal kooperasiyasının inkişafı, birgə müəssisələrin yaradılması və digər müştərək təsərrüfat fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi kimi geniş spektrə malik istiqamətlərə yönəldilməsinə imkan yaradır. İqtisadi inteqrasiya və qloballaşmanın güclənməsi şəraitində ölkələrarası xarici iqtisadi əlaqələr, o cümlədən xarici ticarət əlaqələri inkişaf edir və müasir xarakter alır. Lakin hər bir ölkə dünya iqtisadiyyatında baş verən qloballaşma prosesindən yararlanmaqla yalnız öz iqtisadiyyatını xarici iqtisadi təsirlərdən qorunmağa çalışır. Başqa sözlə, xarici iqtisadi əlaqələrin optimal-laşdırılması və ondan maksimum səmərə əldə edilməsi dövlətin əsas hədəflərindən birinə çevrilir.

Bu mənada beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin subyekti kimi Azərbaycan Respublikası və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi bütövlükdə ölkədaxili iqtisadi rayonlardan biri kimi qeyd olunur və özünün çoxsahəli strukturu ilə fərqlənir. Belə ki, muxtar respublikanın Azərbaycan Respublikasının əsas ərazisindən təcrid edilmiş coğrafi məkanda yerləşməsi və bununla əlaqədar burada yerli tələbatı müvafiq istehsal sahələrini inkişaf etdirmək hesabına təmin etmək zərurəti yaranmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası son illərin makroiqtisadi göstəricilərinin yekun nəticələrinə görə inkişafda olan çoxsahəli sənaye və aqrar-sənaye respublikasıdır.

Son illərdə həyata keçirilən iqtisadi və sosial təmayüllü islahatlar qısa tarixi dövr ərzində makroiqtisadi sabitliyin bərqərar olunmasını təmin etmiş, iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təkan vermiş və əhalinin həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Geniş ictimai rəydə “Naxçıvan möcüzəsi” adlandırılan iqtisadi inkişafın Naxçıvan modeli haqqında Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov belə xarakteristika verib: “Yol düzgün seçiləndə, milli maraqlara və dövlətçiliyə sədaqət olanda, adamların qayğısı və ehtiyacları hədəfə alınanda istənilən möcüzəni yaratmaq olar” (2, s. 59).

Müqayisələr və nəticələr, ötən 20 il (1995-2015-ci illər) ərzində əldə olunmuş uğurlar və nailiyyətlər dəqiq düşünülmüş icra intizamının və Heydər Əliyev yoluna sədaqətin nəyə qadir olduğunun daha bir göstəricisinə

çevrilmiş, muxtar respublikamızda iqtisadi və sosial sahədə makroiqtisadi göstəricilər hər il yüksələn xətlə davam etmişdir. Bütün makroiqtisadi göstəricilərin pozitiv meyilli yüksəlişi təmin olunmuş, hazırda ümumi daxili məhsulun həcmi 1995-ci ilə nisbətən 38 dəfə, hər nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 31 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 69 dəfə, əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 261 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 7 dəfə, nəqliyyat sektorunda yük daşınması 18 dəfə, infor-masiya və rabitə xidmətlərinin həcmi 90 dəfə, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 20 dəfə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər 30 dəfə, ixracın həcmi 142 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 26 dəfə, əhalinin gəlirləri 44 dəfə, hər bir nəfərə düşən gəlirlər 35 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı isə 21 dəfə artmışdır. Bir sıra əsas göstəricilər baxımından son 20 il ərzində yaradılmış iqtisadi potensial və qazanılmış uğurlar muxtar respublikamızın yarandığı 1924-cü ildən 1995-ci ilədək-yəni 71 illik zaman məsafəsində əldə olunanları xeyli üstələyir (1, s. 114).

Mühüm bir fakt ondan ibarətdir ki, 1924-1995-ci illər ərzində muxtar respublikada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin maksimum sayı 56-ya bərabər olmuş, ötən 20 il ərzində isə sənaye sahəsində reallaşdırılan islahatların uğurlu nəticəsi kimi əlavə olaraq 373 yeni müəssisə işə başlamış və hazırda bu göstərici 429-a çatmışdır. Analoji qaydada sənaye məhsullarının sayı üzrə də müsbət meyillər özünü göstərməkdədir. Əgər 1924-1995-ci illərdə muxtar respublikada istehsal olunan sənaye məhsullarının sayı üzrə maksimum göstərici 28-ə bərabər idisə, ötən 20 il ərzində əlavə olaraq 215 yeni sənaye məhsulunun istehsalına başlanılmış və bu göstərici ümumilikdə 243-ə çatmışdır. Sənayedə yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və faydalı qazıntı hasilatı xüsusi yer tutur (1, s. 48).

Xarici iqtisadi əlaqələrin təhlili göstərir ki, Naxçıvanın tarixən İran və Türkiyə dövlətləri ilə əlverişli coğrafi mövqedə olması iqtisadi əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu əlaqələrin inkişafı və coğrafiyasının genişlənməsində təbii ehtiyatlar, o cümlədən mineral sular, duz ehtiyatları əhəmiyyətli rol oynamışdır. Yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin olan Naxçıvanın təbii resurslarından olan Duzdağ yataqları Naxçıvan şəhərindən 12 kilometr aralı məsafədə, dəniz səviyyəsindən 1173 metr yüksəklikdə yerləşir. Naxçıvan MR-dakı Duzdağ, Nehrəm və Püsyanın yer təkində bir-birilə birləşən daş duz yataqları çoxdan məşhurdur. Araz zonasının duzdaşıyan

hövzəsinin uzunluğu 300 km-ə, eni 15–20 km-ə və qalınlığı onlarca metrə çatır. Naxçıvanda duz ehtiyatı bir neçə milyard tondan çoxdur (4, s. 72).

Qədim dövrlərdən başlayaraq duz ehtiyatları xarici iqtisadi əlaqələrin yaranması və inkişafına təkan vermiş, eləcə də infrastruktur elementlərin formalaşmasında xüsusi yer tutmuşdur. Naxçıvan duz mədənlərində istehsal edilən məhsulların müxtəlif regionların istehlakçılarına göndərilməsi ən-ənə halını almışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, Duzdağdan aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri, xüsusilə daş çəkiclər qədim duzdağ mədənlərindən hələ eramızdan əvvəl III-II minilliklərdə geniş istifadə edildiyini göstərir. Primitiv üsulla çıxarılan duz məişətdə istifadə olunmaqla yanaşı, mübadilə vasitəsi kimi Böyük İpək Yolu ilə Şərq və Qərb ölkələrinə aparılmışdır. Duzdağ yatağından sənaye üsulu ilə duz çıxarılmasına ilk dəfə 1927-ci ildə başlanılmış, sovetlər dönəmində bu sənaye müəssisəsində istehsal edilən daş duz İttifaq respublikalarına göndərilmişdir. 90-cı illərdə Naxçıvan duz mədənlərində 100 min tondan çox duz hasil edilərək birbaşa vaqonlara yüklənərək Baş-Başı stansiyası vasitəsi ilə İttifaq Respublikalarına göndərilmişdir (6, s. 211).

Naxçıvanın hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyəti qədim zamanlardan təbii ehtiyatların iqtisadi əlaqələrə cəlb edilməsi ilə həmdə onu nəqliyyat qovşağına çevirmişdi. XIX-XX əsrin başlanğıcında Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafına dair tədqiqatın müəllifinin yazdığı kimi “Naxçıvan xanlığından keçən başlıca karvan yolları İrana və Təbrizə doğru uzanırdı. Bu yollar tranzit ticarətində mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanın şimal torpaqlarına İran malları, əsasən Naxçıvan vasitəsilə daxil olurdu. Eyni zamanda xanlığın daxilində də Naxçıvanı və Ordubadı ayrı-ayrı yerlərlə birləşdirən karvan yolları mövcud idi. XIX əsrin başlanğıcında burada daxili ticarətin illik dövriyyəsinin 160.000 manata çatması həmin yolların kifayət qədər işlək olduğunu göstərirdi” (6, s. 124).

Nəqliyyatın vəziyyəti ticarətin inkişafı ilə sıx bağlı idi. Naxçıvanda xanlığın son dövründə baş verən siyasi hadisələr və 1826-1828-ci illər Rus–İran müharibəsi ticarət həyatına mənfi təsir göstərmişdi. Bu özünü daxili ticarətdə daha kəskin şəkildə birüzə verirdi. Tədqiqatçıların yazdığına görə “Daxili ticarətdən fərqli olaraq Naxçıvan xanlığında gəlmə tacirlərin hesabına xarici ticarətdə nisbətən canlanma hiss olunurdu. Xarici ölkələrdən, xüsusilə

Rusiyadan buraya gələn tacirlər öz ölkələrinə Naxçıvan ustalarının hazırladıqları nəfis ipək parçalar aparırdılar. Təsadüfi deyildir ki, Moskvadakı, Nijni Novqoroddakı yarmarkalarda Naxçıvan və Ordubadda istehsal edilmiş ipək parçalara və müxtəlif rənglərə boyanmış ipək saplara təsadüf olunurdu. Naxçıvan xanlığından bir sıra xarici bazarlara qırmızı və ağ bez parçalar, düyü, duz, şərab və s. məhsullar aparılırdı. Bez əsasən Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına, düyü və duz Mərənd, Xoy və Təbriz xanlıqlarına, pambıq parça Bayazid, Qars, Tiflis, Şuşa və digər şəhərlərə ixrac edilirdi (5, s. 61).

Son illərdə Muxtar respublikada davamlı inkişafın təmin edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə meylin stimullaşdırılması və bu istiqamətdə bütün cəhdlərin hərtərəfli dəstəklənməsi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, bu sahədə məqsədli proqramlar hazırlanmışdır. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanının icrasını təmin etmək, Naxçıvan Muxtar Respublikasında təbii sərvətlərdən və yerli şəraitdən səmərəli istifadə etməklə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq, emal sənayesinin, xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, turizmin inkişafını təmin etmək, məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək və əhalinin güzəranını daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə 09 iyun 2005-ci il tarixdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin sərəncamı ilə “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Regional İnkişaf Proqramı (2005-2008-ci illər)” təsdiq olunmuş və icrası uğurla reallaşdırılmışdır.

İqtisadi tərəqqinin davamlılığını təmin etmək, mövcud təbii ehtiyatlardan və əmək potensialından səmərəli istifadənin təşkilini həyata keçirmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”ları təsdiq edilmiş və həm ikinci, həm də üçüncü Dövlət Proqramlarında Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişafı ilə bağlı mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 2015-ci ilin nəticələri və muxtar respublikanın sosial-iqtisadi həyatında müşahidə olunan dinamik artım bu Dövlət Proqramının da uğurla yekunlaşacağına təminat verir. Qeyd edək ki, bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər, yaradılan sabitlik və iqtisadi

inkişaf yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin olan muxtar respublikamızın təbii resurslarından səmərəli istifadə olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Dövlətin apardığı məqsədyönlü iqtisadi siyasətin bir hissəsi olmaqla ticarətin, xüsusilə xarici ticarətin tənzimlənməsi, daxili bazarın qorunması, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, bütövlükdə, ölkəmizdə olduğu kimi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da ticarət dövriyyəsinin artmasına, o cümlədən xarici ticarətin genişlənməsinə şərait yaradıb.

Muxtar respublikada xarici ticarət dövriyyəsinin ilbəlil artması burada yeni sənaye müəssisələrinin, istehsal sahələrinin yaradılması nəticəsində mümkün olmuşdur. Son 20 il ərzində muxtar respublikada sənaye müəssisələrinin sayı 56-dan 439-a çatmış, artım 7,8 dəfə olmuşdur (9, s. 42). Yaradılan yeni sənaye müəssisələrində istehsal olunan məhsullar daxili bazarın idxaldan asılılığını xeyli azaltmış, eləcə də yeni ixrac yönümlü, rəqabətə davamlı məhsulların ixrac olunmasına rəvac vermişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarət əlaqələrində 1992-1995-ci illər idxalın həcmının artması, əsasən, gündəlik tələbat mallarının idxalı ilə xarakterizə olunur. Belə ki, əvvəlki iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, muxtar respublikanın blokada şəraitində olması və mövcud sənaye müəssisələrinin öz fəaliyyətlərini əsasən dayandırması bu dövrdə vacib yeyinti məhsullarına olan tələbatın idxal hesabına ödənilməsinə labüd etmişdir. Eləcə də bu dövr xarici ticarətdə barter əməliyyatlarının üstünlük təşkil etməsilə, idxalın dəyər və həcmnin artması ilə xarakterizə olunur. İdxalın artmasının bir səbəbi də xarici iş adamlarının ticarət əlaqələrinin qurulmasında maraqların artmasından, eləcə də elektrik enerjisinin idxalından ibarət olmuşdur.

1996-2000-ci illər Naxçıvan Muxtar Respublikasında xarici ticarətin formalaşdırılması dövrü kimi səciyyələnilir. 2001-ci ildən başlayaraq muxtar respublikada xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliyin yenilənməsinə, gömrük orqanlarının işinin daha da təkmilləşdirilməsinə, bu orqan strukturlarının texniki təchizatının tam yenilənməsinə, yerli sahibkarların maraqlarının nəzərə alınmasına, idxalın istehlak yönümlülüüyünün istehsal xarakterli məhsullarla yenilənməsinə başlanılmışdır. Bu dövrdə muxtar respublikanın iqtisadiyyatı ona bilavasitə təsir göstərən xarici ticarət əlaqələrilə paralel surətdə inkişaf etmişdir.

2001-2008-ci illərdə bölgəmizdə xarici ticarət dövriyyəsinin artan dinamikası davam etmişdir ki, bu da muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı, dünyaya açılması, yerli istehsal məhsullarının xarici bazarlara yol açması, xarici iş adamlarının maraq dairəsinə düşməsi, yerli sahibkarlığın daha da inkişaf etməsi ilə səciyyələnir. Statistik məlumatlara görə, müqayisə dövrünün əvvəlində muxtar respublikanın xarici ticarət dövriyyəsi 31,9 milyon ABŞ dolları həcmində olduğu halda, 8 il sonra bu göstərici 3,3 dəfə artaraq 103,7 milyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur (3, s. 59).

2009-cu ildən başlayaraq müasir istehsal avadanlıqları ilə təchiz olunmaqla yaradılan rəqabətədavamlı, ixracıönümlü məhsul istehsal edən müəssisələrin formalaşması ixracın idxalı üstələməsinə imkan vermiş və sonrakı illərdə bu proses artım dinamikası ilə davam etdirilmişdir. Belə ki, 2009-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi 220 milyon ABŞ dolları olduğu halda, 2013-cü ildə bu göstərici 512 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 2,3 dəfə artım deməkdir. Bu dövrdə ixracın həcmi 3,6 dəfə artdığı halda, idxalın həcmi cəmi 1,7 faiz artmışdır.

2014-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsidəki artım dinamikası davam etmiş və il ərzində 517,4 milyon ABŞ dolları həcmində xarici ticarət dövriyyəsi aparılmışdır. Bu, bir il öncəki göstəricini 1,1 faiz üstələmişdir. İxracın həcmi 1,5 faiz artaraq 408,6 milyon ABŞ dollarını ötmüş və xarici ticarət üzrə 299,9 milyon ABŞ dolları həcmində müsbət saldo yaranmışdır. İxracın tərkibinin 313,5 milyon manatını sənaye məhsulları, 95,1 milyon manatını isə tələbatdan artıq istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusilə meyvə-tərəvəz məhsulları təşkil etmişdir. İdxalın həcmi isə bir il öncəyə nisbətən azalmışdır. Bütövlükdə, son 20 il ərzində muxtar respublikada xarici ticarət dövriyyəsi 27,2 dəfə, o cümlədən ixracın həcmi iki yüz dəfədən çox artmışdır (3, s. 92).

2015-ci ilin ötən dövründə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 493 milyon 667 min ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Ticarət əməliyyatlarının 412 milyon 920 mini ixracın, 80 milyon 747 mini idxalın payına düşür. İxracın idxalı üstələmə tendensiyası bu il də qorunub saxlanmış, müsbət saldo 332 milyon 173 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyası genişlənmiş və dövriyyəsində iştirak edən dövlətlərin sayı 56-ı ötmüşdür. Özəl sektor və fiziki şəxslərin xarici ticarət dövriyyəsidəki payı

2015-ci ilin sonuna 83,2 faiz təşkil etmişdir. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətləri olan ABŞ, Fransa, Çin, Türkiyə, Rusiya, Hindistan, eləcə də Gürcüstan, Macarıstan, Bolqarıstan və digər ölkələrlə ticarət əlaqələri mövcuddur. Muxtar respublikada xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi və onun əhatə dairəsinin genişlənməsi daxili bazarın qorunması əsas götürülməklə həyata keçirilir və aparılan nəhəng quruculuq işləri idxalın həcmnin müəyyən hədd daxilində artması ilə dövlət büdcəsinə nəzərdə tutulmuş gömrük ödənişlərinin çoxalması ilə müşahidə olunur. Belə ki, dövlət büdcəsinə yığılan gömrük rüsumu və vergilərin həcmi 1992-ci ildə cəmi 7 min 326 manat olduğu halda, bu göstərici 2013-cü ildə 8 milyon 355 min manat olmuş, artım yüz dəfələrlə ölçülmüşdür (8, s. 29).

Bu gün muxtar respublikada sahibkarlığın inkişafına göstərilən dövlət qayğısının və qonşu dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə yönəlmiş iqtisadi-sosial siyasətin nəticəsidir ki, artıq naxçıvanlı sahibkarlar xarici ticarət dövryyəsinə artırmaqla yanaşı, digər dövlətlərdə Naxçıvan markası altında iri ticarət şəbəkələrinin fəaliyyət göstərilməsinə nail olmuşlar. Xarici ticarət dövryyəsidəki indiki dinamika daimi xarakter almışdır ki, bu da muxtar respublikada aparılan məqsədyönlü, düşünülmüş, regionun reallıqlarına əsaslanan sosial-iqtisadi siyasətin məntiqi nəticəsidir.

Qeyd edək ki, xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tərəfindən aktiv şəkildə tənzimlənməsi və müəyyən edilmiş strategiyaya uyğunlaşdırılması dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin əsas məqsədini təşkil edir. Xarici iqtisadi siyasət ölkənin iqtisadi potensialından tam səmərəli şəkildə istifadə etməklə dünyada baş verən iqtisadi qloballaşma prosesindən maksimum faydalanmaq məqsədi daşıyır. Beləliklə, xarici iqtisadi siyasət dövlətin öz potensialını (siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, ekoloji, elmi-texniki və s.) möhkəmləndirməsi və dünya iqtisadiyyatında səmərəli iştirak etməsi üçün xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması və istifadəsi üzrə həyata keçirdiyi məqsədəuyğun tədbirlər sistemi kimi, xarici iqtisadi siyasət vasitəsilə xarici ticarət və istehsal amilləri axınının istiqaməti, tərkibi və həcminə təsir göstərmək imkanına malik olur.

Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı hər bir ölkə və rayonun təbii ehtiyatlarla zəngin olmasından, çoxsahəli istehsalın inkişafından, müasir standartlara uyğun məhsul istehsalından daha çox asılıdır. Ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi baxımından tədiyyə balansının

vəziyyəti, milli valyutanın ehtiyat valyutaya nisbətən sabitliyi göstəriciləri bazasında həyata keçirilə bilər. Bura həmçinin xarici ticarətin həcmi, xarici investisiya, iqtisadi artımın proqnoz parametrləri də daxildir. Məlumdur ki, xarici investitorların marağı beynəlxalq maliyyə institutlarının konkret ölkəyə qarşı tutduqları mövqedən və ölkənin kredit reytingindən birbaşa asılıdır. Kreditorları əsasən riskin dərəcəsi və investisiyanın gəlirliliyi maraqlandırır.

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində qarşılıqlı xidmətlər son illər əsas yerlərdən birini tutur. Azərbaycanda inflyasiyanın aşağı həddə endirilməsi, milli valyutanın məzənnəsinin sabitləşdirilməsi kimi tədbirlər xarici investorların fəallığı üçün ilkin şərait yaratmış, get-gedə möhkəmlənən siyasi sabitlik ölkənin investisiya mühitinin xarici investisiyaları cəlb etmək baxımından imkanlarını genişləndirmişdir (5, s. 214).

Yuxarıda qeyd olunan tələblər baxımından qarşıda duran vəzifələrin reallaşmasının ən mühüm şərtlərindən biri blokada vəziyyətində yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin və ixtisaslaşma istiqamətlərinin konseptual əsaslarını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Bu konsepsiyalar iqtisadi inkişafın müasir pilləsində konkret tarixi əhəmiyyət kəsb etməklə mövcud reallıqlar baxımından yaşadığımız blokada vəziyyətinin ən mühüm problemlərindən biri hesab edilir. Beynəlxalq təcrübəyə görə daxildə siyasi sabitlik təmin olunsa belə, ölkənin iqtisadi inkişaf durumu üçün xarici təhlükələr daim qalır. Çünki heç bir xarici dövlət, beynəlxalq təşkilat, xarici investor başqa ölkəyə maraqsız kömək etmir, hər belə köməyin arxasında mənafeələr durur. Ona görə də hər bir xarici kömək mənafeələr baxımından qiymətləndirilməlidir.

Müstəqilliyimizin ilk illərində Muxtar respublika müəssisələrinin xarici bazarlarda möhkəmlənməsinin və yeni bazarlar əldə etməsinin ən mühüm prinsiplərindən biri region iqtisadiyyatının xarici iqtisadi əlaqələr sistemində səmərəli və uğurlu inteqrasiya edilməsindən ibarət idi. İstər daxili və istərsə də xarici bazarlarda regionun maraq və mənafeələrin tarazlaşdırılması zəruri məhsullara görə daxili bazarın ehtiyaclarının əsasən xüsusi mənbələr hesabına ödənilməsinə, xarici valyutaya olan tələbatın isə ixrac yönümlü fəaliyyət hesabına təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Regionun xarici ölkə bazarlarına yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik məhsullar ixrac etməsi onun tədiyyə balansında müsbət saldonun

yananmasına, büdcəyə daxilolmaların həcmnin artmasına, iqtisadiyyatın kapital və investisiya resurslarına olan tələbatının daxili mənbələr hesabına ödənilməsinə imkan yaradır. Muxtar respublikanın strateji milli maraqlarının qorunması xeyli dərəcədə onun xarici iqtisadi əlaqələr sisteminə inteqrasiya edilməsi dərəcəsindən asılıdır. Məhz bu baxımdan daxili və xarici bazarlarda aparılan səmərəli ticarət siyasəti, yerli əmtəə istehsalçılarının iqtisadi maraqlarının ardıcıl surətdə qorunması və onların iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması muxtar respublikanın iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsasını təşkil edir.

Son illər muxtar respublikada rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması, daxili və xarici ticarət fəaliyyətinin liberallaşdırılması və region iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatçılıq sisteminə inteqrasiyası sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər mövcud xarici iqtisadi fəaliyyətin və region iqtisadiyyatının beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiyasının iqtisadi səmərəliliyinə xidmət edir. Təcrübə göstərir ki, muxtar respublikada xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi bu prosesdə regionun maraqlarının qorunması səviyyəsindən asılıdır.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dövrlərində iqtisadi təhlükəsizlik siyasətinin mahiyyəti, istiqamətləri, mexanizmləri haqqında əsaslandırılmış yanaşma və təsəvvürlər olduqca səthi olmuşdur. Xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gələn ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ölkənin təhlükəsizlik problemlərinin həllini prioritet məsələ kimi önə çəkmiş, bu istiqamətdə mühüm addımlar atmışdır. Yalnız 1993-cü ildən başlayaraq ölkə səviyyəsində xüsusi istiqamət kimi, vahid prinsiplərə söykənən milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti həyata keçirilməyə başlanmışdır. Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizliyinin nəzəri və praktiki məsələləri geniş ictimai-siyasi və elmi müzakirəyə çıxarılmış, onun konseptual əsasları müəyyən edilmişdir (8, s. 10). İlk növbədə ölkə daxilində iqtisadi sabitliyin yaradılması və inkişaf üçün islahatların həyata keçirilməsinə başlanmış, xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla milli maraqlarımıza uyğun olan əməkdaşlıq əlaqələri yaradılmışdır.

Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində məqsədyönlü və strateji fəaliyyətin əsası 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” ilə qoyulmuş, 2003-2010-cu illərdə “Energetika haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu,

“Alternativ və bərpa olunan enerji mənbə-lərindən istifadə olunması” üzrə Dövlət Proqramı qəbul edilmiş, neft və qaz ixrac boru kəmərləri şəbəkəsinin yaradılması və şaxələndirilməsi üzrə uğurlu siyasət həyata keçirilmişdir. Elektrik stansiyalarının tikilib istifadəyə verilməsi enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında son dərəcə əhəmiyyətli rola malikdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbov muxtar respublikanın elektrik enerjisinin daxili imkanlar hesabına ödənilməsinin strateji əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirərək demişdir: “Hər bir ölkə üçün elektrik enerjisi strateji sahə hesab edilir. Bu gün dünya ölkələrində ərzaq və enerji təhlükəsizliyi üzrə proqramlar qəbul olunaraq icra edilir. Enerji, ərzaq təhlükəsizliyi təmin olunan ölkələrin iqtisadiyyatı isə sabit və davamlı inkişaf edir. Azərbaycan Respublikasında da ərzaq və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülür. Ölkəmizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da bu sahələrin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılır. Muxtar respublikada yeni elektrik stansiyaları tikilir, əhalinin və iqtisadiyyatın enerjiyə olan tələbatı etibarlı şəkildə ödənilir. Artıq Naxçıvan elektrik enerjisi idxal edən muxtar respublikadan elektrik enerjisi ixrac edən muxtar respublikaya çevrilmişdir.” (9, s. 14).

Muxtar respublikanın mövcud hidroenerji potensialından səmərəli istifadə olunmaqla ekoloji və iqtisadi cəhətdən daha səmərəli olan su elektrik stansiyalarının tikilib istifadəyə verilməsi də elektrik enerjisi təchizatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. 2006-cı ilin dekabrında Heydər Əliyev Su Anbarı üzərində 4,5 meqavat gücündə su elektrik stansiyası, 2010-cu ilin oktyabrında isə Gilançay üzərində 22 meqavat gücündə Biləv Su Elektrik Stansiyası istismara verilmişdir. Sonrakı dövrdə Şərur rayonu ərazisində 20,5 meqavat gücündə “Arpaçay-1” və 1,4 meqavat gücündə “Arpaçay-2” Su Elektrik stansiyaları fəaliyyətə başlamışdır. Muxtar respublikada bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Hazırda Ordubad rayonu ərazisində 36 meqavat gücündə yeni derivasiya tipli su elektrik stansiyasının tikintisi davam etdirilir. Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Energetika Agentliyinin balansında olan 7 elektrik stansiyasından 6-sı müstəqillik illərində istismara verilmişdir. Enerji təhlükəsizliyini daim diqqət mərkəzində saxlayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev muxtar respublikada bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirləri yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Naxçıvanın enerji təminatı məsələləri ön

plandadır. Biz hamımız yaxşı xatırlayırıq ki, vaxtilə Naxçıvanı elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün çox böyük problemlər mövcud idi. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə Naxçıvanın enerji təhlükəsizliyi məsələlərinin həllinə start verildi və bu gün biz bu siyasəti uğurla davam etdiririk. Son illərdə Naxçıvanda 5 elektrik stansiyası tikilmişdir. Demək olar ki, Naxçıvanın enerji təhlükəsizliyi məsələləri tam şəkildə öz həllini tapmışdır” (9, s. 18).

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin hüquqi əsasları 2004-cü ilin 29 iyununda qəbul edilmiş “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunda göstəriləyi kimi, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə əsas milli maraqları iqtisadi potensialın artırılmasından, bazar iqtisadiyyatının inkişafı və onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsindən, iqtisadi sabitliyin təmin olunmasından, iqtisadiyyatın inkişafı üçün daxili və xarici investisiyalardan ötrü əlverişli şəraitin yaradılmasından, təbii və maddi sərvətlərin qorunması və səmərəli istifadə edilməsindən, regional və dünya bazarlarının formalaşmasında və fəaliyyət göstərməsində azad və bərabərhüquqlu inkişafın təmin edilməsindən ibarətdir.

İqtisadiyyatımızın inkişafının müasir mərhələsində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi tədbirləri yeni qlobal çağırışlar kontekstində davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası” dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avratlantik məkana inteqrasiyasını, bununla yanaşı tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur (5, s. 327).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020:gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında da qloballaşmanın müsbət amilləri ilə yanaşı mənfi yüklü iqtisadi proseslərin də yayılmasına diqqət çəkilmiş, bu proseslərin ümumdünya təsərrüfat inteqrasiyasına cəlb olunmuş ölkəmiz üçün yaratdığı təhdidlərdən qorunmaq, iqtisadi təhlükəsizliyin daha da gücləndirilməsi, yüksək rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, ərzaq, enerji,

nəqliyyat, informasiya təhlükə-sizliyinin, demoqrafik və ekoloji təhlükəsizliyin yüksəldilməsi üçün gələcək fəaliyyətin konseptual istiqamətləri müəyyən edilmişdir (7, s. 12).

Təcrübə göstərir ki, xarici ticarət fəaliyyətinin iqtisadi inkişafa xidmət etməsi üçün onun tənzimlənməsi vacibdir. Müasir dövrdə belə fəaliyyətin əsas tənzimləyicisi kimi gömrük orqanları çıxış edir. Daxili bazarın yerli istehsal sahələri nəzərə alınmaqla qorunması xaricə valyuta axınının qarşısını alır, məşğulluğu təmin edir, beynəlxalq əlaqələrdən asılılığı aradan qaldırmaqla iqtisadiyyatın davamlı inkişafına münbit şərait yaradır. Gömrük orqanları tərəfindən yerli istehsalçıların mənafeyinin qorunması, daxili bazarda yerli istehsal məhsullarının satışının stimullaşdırılması istiqamətində görülən işlər nəinki muxtar respublikanın ərzaq təhlükəsizliyinin həllinə, habelə ixrac potensialının artmasına da müsbət təsir göstərir. Bu gün Naxçıvan dünyanın 56 ölkəsi ilə ticarət əməliyyatları aparır. Xarici ticarət dövriyyəsində ixrac əməliyyatlarının həyata keçirildiyi ölkələrin miqyasının ilbəl genişlənməsi müşahidə olunan mühüm yeniliklərdəndir.

Muxtar respublika gömrük orqanları hüquq-mühafizə fəaliyyətini də günün tələblərinə uyğun qurur, gömrük sahəsində cinayətlərin qarşısının alınması, aşkar edilməsi, açılması, onları hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi məqsədilə əməliyyat-axtarış fəaliyyətini davam etdirir. Qaçqınçılıq və gömrük sahəsində digər hüquqpozma hallarının qarşısının alınması üçün ən mütərəqqi üsullardan istifadə olunur, kinoloji xidmətin keyfiyyəti yüksəldilir, digər hüquq-mühafizə orqanları ilə birgə fəaliyyət təmin olunur. Muxtar respublikanın ticarət əlaqələrinin artması, gömrük infrastrukturunun və maddi-texniki bazanın möhkəmlənməsi beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır. 2012-ci ilin oktyabr ayında türkdilli dövlətlərin gömrük xidməti rəhbərlərinin Naxçıvanda keçirilən görüşü bu sahədə aparılan məqsədyönlü işlərin daha bir göstəricisidir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin qonşu İran və Türkiyənin gömrük xidmətləri ilə mövcud olan qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri ticarət və gömrük münasibətlərinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bütün ölkələrin iqtisadiyyatı qarşısında duran ən mühüm və həlli vacib olan iqtisadi problemlərdən biridir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün 1995-ci ildən başlayaraq aqrar islahatların hüquqi əsasları yaradılmış və islahatlara start verilmişdir. Ölkə Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı”, 25 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri inkişaf etdirilmiş, ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi daha da yaxşılaşdırılmışdır. Yerli istehsal sahələrinin yenidən qurulması və aqrar islahatların uğurla aparılması bir sıra qida məhsullarının yerli istehsalının artmasına və idxalın azalmasına səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu son beş ildə 2,2 dəfə, kartof istehsalı 1,2 dəfə, tərəvəz istehsalı 1,1 dəfə, meyvə istehsalı 1,2 dəfə, üzüm istehsalı 1,1 dəfə artmışdır. Bu müddət ərzində diri çəkiddə ət istehsalı 17,2 faiz, süd istehsalı 9,1 faiz, yumurta istehsalı 30,4 faiz, yun istehsalı 9,8 faiz artmışdır (9, s. 10). Nəzər-dən keçirilən dövrdə muxtar respublikada əsas ərzaq malları üzrə tələbatın ödənilməsi mənbələrinin və özünü təmin etmə səviyyəsinin təhlili göstərir ki, respublika əhalisinin mal əti və qoyun əti, quş əti, yumurta, süd və süd məhsulları, habelə meyvə və tərəvəzlə təmin olunma dərəcəsi demək olar ki, qənaətbəxşdir.

Bunlardan başqa, nəqliyyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı proqramlar qəbul edilmiş, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində iştirakçılıqda ölkəmizin milli maraqları yüksək səviyyədə təmin edilmişdir. İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı bir sıra qanunlar qəbul edilməklə informasiya cəmiyyətinə keçidin qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş, “Azərbaycanın inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” və bu sahənin inkişafı ilə bağlı bir neçə dövlət proqramı təsdiq edilmişdir.

Ölkənin regionlarında mövcud olan iqtisadi potensialdan tam və səmərəli istifadə olunmasını, sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasını və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını təmin etmək məqsədilə uğurla icra olunan dövlət proqramları ölkə başçısının regionların inkişafına göstərdiyi diqqətin bariz nümunəsi olmaqla, regionların kompleks inkişafına, o cümlədən infrastruktur sahələrinin bərpası və genişləndirilməsinə, yeni istehsal və emal

müəssisələrinin, sosial-mədəni obyektlərin yaradılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Ötən 20 ilin ümumiləşdirilmiş xarakteristikası ondan ibarətdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında bütün sahələr üzrə əsaslı nailiyyətlər qazanılmış, hərtərəfli yüksəliş təmin olunmuşdur. Düzgün təməl üzərində müəyyənləşən bu inkişaf meyilləri gələcəkdə daha geniş miqyas almaqla intibahın əsas amili olacaqdır. Bu gün muxtar respublikada təmin olunmuş hərtərəfli tərəqqi, heç şübhəsiz ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müasir çağırışlara uğurlu cavabla icrasının məntiqi nəticəsidir.

Muxtar respublika iqtisadiyyatının səmərəli strukturunun formalaşdırılması məqsədilə elmi əsaslara söykənən idxal-ixrac siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində istehsalyönümlü sahibkarlığın inkişafına, son məhsul istehsalının artırılmasına, daxili bazarın əsasən yerli istehsal məhsulları hesabına təmin edilməsinə, yerli xammal və materiallardan istifadə əsasında istehsal potansialının gücləndirilməsinə, xarici əlaqələrin genişlənməsinə iqtisadi stimül yaradılmışdır. Sosial-iqtisadi inkişafa bu cür kombinə edilmiş yanaşma, elmi nəzəriyyəyə və təcrübəyə söykənən konsepsiya əsasında həyata keçirilən köklü islahatlar və irimiqyaslı quruculuq proseslərinin nəticələri muxtar respublika iqtisadiyyatında və sosial sahədə əldə edilmiş yüksək inkişaf templərinin qorunub saxlanılmasına və daha da yüksəldilməsinə təminat verir.

Ədəbiyyat

1. Nuriyev Ə.X. Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin aktual məsələləri. Bakı: Elm, 2004, 224 s.
2. Əhmədov N.H. Heydər Əliyevin inkişaf modeli və Naxçıvanda dinamik inkişaf. Bakı: Elm və təhsil. 2010, 148 s.
3. Ölkənin əsas makroiqtisadi göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazir-liyi. <http://www.maliyye.gov.az./node/940>
4. Nağıyev V.N, Məmmədov İ.Ə. Naxçıvan MR-nın faydalı qazıntıları. Bakı: Elm, 2010, 240 s.
5. Məmmədov Z.S. Regionların iqtisadi inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2007, 469 s.
6. Şahverdiyev Z.Ə.Naxçıvan bölgəsi XIX – XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
7. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası.
8. Azərbaycan Respublikasının Statistik göstəriciləri 2013, Bakı – 2014.
9. 2014-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 87 s.
10. Azərbaycanın regionları. Statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2012, 604 s.

XIX ƏSRDƏ NAXÇIVANDA DUZ İSTEHSALI VƏ TİCARƏTİ

Yashar RAHİMOV*

XIX. YÜZYILDA NAHÇIVAN'DA TUZ ÜRETİMİ VE TİCARƏTİ

Özet

Orta Aras havzası bölgəsinə daxil olan Nahçıvan tarixinin öyrənilməsi tarix bilimi qarşısında duran önəmli problemlərdəndir. XIX. yüzyl tariximizin ən zor və karməşək dənəmlərindən biri olmuştur. Aynı dənəmdə ilkel tekniğə dayalı Nahçıvan endüstrisinin, özəlliklə “tuz sanayi”nin durumu, tuz üretimi və ticarəti, fiyatı, ihracat vb. bu gibi meselelər bugün də kendi güncəlliyi ilə ilgi çekiyor. Nahçıvan'da tuz çıkarılması çok eski dənəmdən - taş devrindən mevcut olmuştur. Üretilmiş tuz, yerli nüfusun ihtiyaçlarını tam ödüyordu. XIX. yüzylılda Nahçıvan tuzu Azərbaycan və Güney Kafkasya'nın çeşitli bölgələrinə taşınıyordu. Çoklu tuz rezervinin olmasına rağmen gereksiz kurallar üretimin səmərəliliyinə olumsuz etkiliyordu. Orta Aras havzası bölgəsinin hayatında ciddi rol oynayan Nahçıvan tuzuna tüm dənəmlərdə büyük ilgi olmuştur. Teknik savunma alım və ulaşım alanındaki zorluqlara rağmen XIX. yüzylın sonlarına doğru tuz üretimi artırılmıştır.

Çıkarılan tuz çeşitli arazilərə binek hayvanlar vasıtasıyla taşınıyordu. Nahçıvan kazasındaki dağlardan çıkarılan taş tuz birçok bölgələrə olduğu gibi Karabağ'a da ihraç ediliyordu. Taş tuz madenlerinin çoğu Devlet Hazinesi'ne dahil idi. Nahçıvan taş tuz birikiminin haddindən fazla üretilmesine rağmen çoğu kısmı israfə neden oluyordu. Eski zamanlardan beri bölgənin önəmli ihtiyacını karşılayan Nahçıvan tuzuna günümüzde olduğu gibi her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Makalede yukarıda belirtilen konularda, özəlliklə bölgədəki tuz üretimi və ticarəti konuları analiz edilmiştir.

* Tarih üzre felsefe doktoru, ANAS, Nahçıvan Bölümü, yaarrahimov@yahoo.com.tr

THE PRODUCTION AND TRADE OF SALT IN NAKHCHIVAN IN 19th CENTURY

Abstract

Study of the history of Nakhchivan which is situated in the middle Araz River basin, is an important issue for science history. The 19th century was one of the most challenging and difficult periods of our history. Settling on primitive technology of Nakhchivan industry at that time as well as situation of the salt industry, salt production and trade, its price, export and etc. Even today such problems attract the attention of their relevance. Salt extraction in Nakhchivan was since ancient times even since the Stone Age. Extracted salt was completely met the needs of local population. In the 19th century Nakhchivan salt was exported to different regions of Azerbaijan and South Caucasus. Despite the abundance of salt reserves unnecessary rules showed a negative impact on the efficiency of the industry. In all periods of time there was a great need to Nakhchivan salt, salt has played a serious role in the life of Middle Araz River basin. Despite the technical and transport difficulties by the end of the 19th century salt production was increased.

The salt was carried out to different areas as draught by donkeys and mules. The salt from mountains of Nakhchivan region were exported to Karabakh. Rock salt-mines was subject to treasure. Although the calculation of Nakhchivan rock salt reserves by hundreds of millions of tons, it was used very bad. Since of ancient times it has been a great demand for Nakhchivan salt at all times which that was strict role of regions' life. The above mentioned problems and especially in the regions salt production, salt trade was analyzed in the article.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda olmuş tədqiqatçılar, səyyahlar və sənayeçilər diyarın təbii sərvətləti ilə də maraqlanmış, Naxçıvan daş duz yataqları onların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. XIX əsr Naxçıvan tarixinə aid olan bir neçə mənbədə bu dövrdə diyarımızda hasil edilən duz ticarəti, onun keyfiyyəti, ixracı, qiyməti, miqdarı və s. məsələlər haqqında maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Diyarımızdakı daş duz yataqları XIX əsr əcnəbi mənbələrində (əsasən rus mənbələrində) “Naxçıvan duz sənayesi” də adlandırılır. Naxçıvan şəhər məktəbinin inspektoru olmuş K.A.Nikitinin 1882-ci ildə dərc olunan “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası” adlı məqaləsinin 137-142-ci səhifələri diyarımızda duz yataqlarının yerləşdiyi ərazi, onun çıxarılma texnologiyası, miqdarı, qiyməti və satışı məsələlərinə həsr edilmişdir. Müəllif duz yataqlarının yerləşdiyi ərazini belə təsvir edir: “İrəvandan Naxçıvana gedən yolda təpələr, yüksəkliklər və bitki örtüyündən məhrum olmuş ərazi ilə qarşılaşırıq. İnsan yaşamayan və susuz olan bu ərazi çox kədərli və acı təəssürat yaradır. Naxçıvana 12-15 verst (verst-1,0668 km) qalmış yolun sol tərəfində Naxçıvan duz sənayesi adlandırılan daş duz yataqları vardır. Su olmadığına görə bu ətrafda heç bir sakin və kənd yoxdur...” (Nikitin, 1882: 137-138).

Fikrimizcə, Naxçıvanda duz çıxarılması çox qədim dövrdən-hələ daş dövründən mövcud olmuşdur. Bunu 1870-ci ildə Naxçıvan duz mədənlərindən tapılmış tarixi çox qədimlərə gedib çıxan daş balta və külünlər də təsdiq edir. Buradakı duz mədəninin nəzarətçisi olan Beyer həmin baltalardan 2 ədədini Naxçıvan şəhər məktəbinə bağışlamış, qalanlarını isə Peterburq və Tiflis muzeylərinə göndərmişdir. Bu baltalardan duz çıxarılmasında istifadə olunmuşdur (Nikitin, 1882: 115).

Burada çalışan məmurlar, fəhlələr və duzqıranlar torpaq qazmalarda yerləşirmişlər, suyu isə Naxçıvandan 12 verst kənar olan bir ərazidən gətirmişlər. Rus müəllifi K.Nikitin duz hissələrinin və parçalarının ən çox gilli dağların tərkibində olduğunu və duz qatlarının qalınlığı və kipliyinin heç də hər yerdə eyni olmadığını qeyd edir. O yazır ki, duz mədəninə çalışan hər bir işçi gün ərzində 40 pud duz çıxarır. Çıxarılan duz kütləsinin miqdarına və qiymətinə gəlincə, burada müəyyən fərqlər olduğu nəzərə çarpır. Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrdə Naxçıvan duz mədənlərindən çıxarılan

duz həm iri həcmli - daş duz hissələrindən, həm də narın duzdan ibarət idi. Çıxarılmış daş duzun hər pudu üçün 1,5 qəpik, narın duzun hər pudu üçün 0,5 qəpik ödənilirdi (Nikitin, 1882: 138). Başqa sözlə, daş duzun çıxarılmasına ödənilən məbləğ narın duza nisbətən 1 qəpik artıq idi. Bu da daş duzun heyvandarlıqda geniş istifadəsi ilə bağlıdır. Etnoqrafik materiallarda heyvanlara duz verilməsi haqda geniş məlumatlar vardır. Bu məqsədlə sal və narın duzdan istifadə edilir. Yaylaqların əksəriyyətində xüsusi duz daşları olmuşdur. Duz həmin daşların üstünə tökülürdü ki, heyvanlar yalasınlar.

Məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvanda hər il 200.000 pud (120.000 pud daş duz, 80.000 pud narın duz) duz çıxarılmış. Duzun çıxarıldığı yerdəki satış qiyməti ilə onun Naxçıvandan kənardakı ərazilərdə satış qiymətində müəyyən fəqrlər olduğunu müşahidə edirik. Çıxarıldığı yerdə bir pud duz 10 qəpiyə satılırdısa, Naxçıvandan kənardakı 18-25 qəpik, Şuşada isə 60-75 qəpik idi (Nikitin, 1882: 139). Bundan başqa çıxarılmış duz yerli əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı, Ordubada, Yenibəyazıtə, Şuşaya, İrana və b. yerlərə göndərilirdi.

K.A.Nikitin duz çıxarılan ərazidəki 2 mağaranın daha çox diqqəti cəlb etdiyini göstərir: “Yolun lap kənarında yerləşən birinci mağaranın yarısı dağıldığı üçün o yararsızdır. Dağların mərkəzində yerləşən və indi duz çıxarılan ikinci mağara isə çox dərinə olduğu üçün orada işıqsız işləmək mümkün deyil. Heç bir işçidən duzun müəyyən edilmiş həcmdə və miqdarda çıxarılması tələb edilmir...” (Nikitin, 1882: 138).

Maraq doğuran məsələlərdən biri də çıxarılan duzun hansı üsul və vasitələrlə daşınması məsələsidir. Naxçıvan duzunun müxtəlif ərazilərə daşınmasında qoşqu vasitəsi kimi uzunqulaq və qatırlardan istifadə edirdilər. Naxçıvandan Azərbaycanın və Zaqafqaziyanın əksər zonalarına qatırla duz daşınması barədə istənilən qədər dəlil-sübut göstərmək olar. Belə ki, rus müəllifi V.Qriqoryevin “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” kitabında XIX əsrin I yarısında Naxçıvandan Azərbaycanın bir sıra yerlərinə qatırla yük aparıldığı barədə məlumat verilir (Qriqoryev, 1833: 93).

Tarixi mənbələrdə Naxçıvanda-Sust və Şıxmahmud kəndləri ərazisində yerləşən duz mədənləri haqqında məlumat vardır. Naxçıvan qəzasında daş duz buradakı dağlardan çıxarılırdı. İstehsal edilən duzu Şərura, Yelizavetpola, Naxçıvan dairəsinin bütün kəndlərinə, o cümlədən Qarabağa ixrac edirdilər.

Ordubad sakinləri duzu Arazın o tayından yaxın olan Herherdən alırdılar ki, bura da onlara Naxçıvan duz mədənlərindən daha yaxın idi (Qriqoryev, 1833: 115).

Daş duz mədənlərinin çoxu xəzinənin əlində idi. Sust mədənləri isə yerli sahibkarların sərəncamında olmuşdu. Aksiz vergisinin ləğvindən sonra çıxarılmış daş duzun miqdarı artmışdı. Əgər XIX əsrin 70-ci illərinin sonunda Naxçıvan duz şaxtalarından təxminən 100 min pud (pud-16, 38 kq) duz əldə edilmişdisə, 80-ci illərdə hər il 250 min pud daş duz çıxarılmışdı.

Naxçıvan daş duz ehtiyatının yüz milyonlarla ton hesablanmasına baxmayaraq ondan çox pis istifadə edilirdi. Verilmiş çoxsaylı lazımsız qaydalar istehsalın səmərəliliyinə mənfi təsir göstərirdi. N.Sokolski Lenin adına olan Naxçıvan duz mədənlərində 55 milyon ton, Sust duz mədənlərində isə 45 milyon ton daş duz ehtiyatları olduğunu bildirir (Sokolskiy, 1933: 85).

Müəyyən vaxtlarda İrandan gətirilən duzun qiyməti artırıldı. Bu zaman Ordubadlılar Naxçıvan duzunu almağa daha çox üstünlük verirdilər. Əgər İrandan gətirilən duzun xərci artırılsa, o zaman bütün Ordubad əhalisi Naxçıvan duzuna müraciət edir (Qriqoryev, 1833: 115). Bu isə duz mədənlərinin sayının çoxalmasına və Naxçıvan mədənlərindən çıxarılan duzun alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradırdı.

Yuxarıda göstərilən məsələlərə Naxçıvan diyarının tarixi üçün ilk mənbə xarakteri daşıyan 1833-cü ildə V.Qriqoryev tərəfindən tərtib edilmiş “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” kitabında da rast gəlirik. Naxçıvan duzunun özünəməxsus təmını və şöhrətini göstərən müəllif yazır: “Keyfiyyətinə görə bütün Zaqafqaziyada məşhur olan bu duzu almaq üçün Qarabağdan, Yelizavetpol dairəsindən, Şərurdan və Naxçıvanın bütün kəndlərindən bura karvanlar gəlir. Aprel ayından oktyabr ayınadək duz istehsalının əhatə dairəsi daha da genişlənir” (Qriqoryev, 1833: 17).

Məlum olduğu kimi yay ayları Qarabağın elat əhalisi Naxçıvanın dağlıq zonasındakı yay otlaqlarına gəlirdilər. Bu vaxt duz almaq üçün gələn karvanların sayı daha da artırdı. Yay ayları duz yataqlarında çalışan işçilərin sayı 10-20 nəfər olurdusa, payız mövsümündə (oktyabr-noyabr ayları) bu rəqəmlər azalaraq 4-8 nəfərə çatırdı (Qriqoryev, 1833: 18). Fikrimizcə, bu azalmanın əsas səbəbi fəsil dəyişməsi və havaların soyuması ilə əlaqədar idi.

Tarixi mənbələr də duz istehsalının azalmasında əsas amil kimi onun mövsümi xarakter daşdığını təsdiqləyirlər.

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan sənayesinin, o cümlədən duz sənayesinin əhatə dairəsi o qədər də geniş olmamışdır. İbtidai üsulla işləyən duz mədənlərində daha çox primitiv texnikadan-dəmir ləmdən, külüngdən, barıtdan və s. istifadə edirdilər. Buna görə də hər bir işçidən yüksək ustalıq tələb edilirdi. K.A.Nikitindən fərqli olaraq “Statistik təsvir”in müəllifi gün ərzində duz yataqlarından 100.000 puddan çox duz hasil edilyini bildirir. Duz qırılması barıtın vasitəsilə tez və asan olurdu, dəmir lom ilə deşik açır və oraya barıt qoyub partladırılar (Qriqoryev, 1833: 17). Vasili Qriqoryev bir batman duzun qiymətinin bir Naxçıvan abbasısına və ya səkkiz gümüş qəpiyə satıldığını qeyd edir.

Məlumata görə, duz mədəni satış yolu ilə xərcini ödəyəndən sonra ildə 1000 түmən, gümüş pulla 4000 manat gəlir gətirirdi. Buna əsasən satıcı duzun hər batmanından 8 qəpik alırdı, bundan əlavə bir o qədər də onu ixrac edərkən hər yükdən alırdı (Qriqoryev, 1833: 114). Duzun satışı və ixracından götürülən mənfəətin müəyyən hissəsi mədəndə çalışan işçilərə ödənilirdi. Bu barədə rus mənbəsində belə yazılıb: “Sahibkar gəlirin müəyyən hissəsini duz çıxaran işçilərə ödəməli idi; bu ödəmə pul əvəzinə müəyyən edilmiş qiymətə duzla da ödənilirdi” (Qriqoryev, 1833: 114).

Fikrimizcə, V.Qriqoryev hələ qədim zamanlardan duz çıxarılan Duzdağ mədəninə bəhs edir. Çünki, bu kitab nəşr edilən vaxt-1833-cü ildə ikinci mədəndə hələ duz istehsalına başlanmamışdı. Sust kəndi yaxınlığında yerləşən (onun şimal-qərbindən 3-4 kilometrlik məsafədə) duz yatağında istehsal 1837-ci ildə başlanmışdı.

Əldə olan məlumata görə Naxçıvan duz mədənlərindən 1860-cı ildə 203.800 pud duz çıxarılmış, sonrakı illərdə bu rəqəmlər azalaraq 1863-cü ildə 168.648 puda, 1866-cı ildə isə 161.465 puda enmişdir. Nikiforovun yazdığına görə mədənlərdən ildə 300 min pud duz çıxarılırdı (Nikiforov, 1885: 558).

Daş duz mədənləri bir qayda olaraq 5 il müddətinə icarəyə verilirdi. XIX əsrin 60-cı illərində duz mədənləri Mehdi bəy Ağahüseyn oğlunun iltizamında idi. Sonrakı dövrlərdə mədənləri yerölçən İsa bəy Canpoladov icarəyə götürmüşdü.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin 70-ci illərində duz sənayesinin inkişafına mane olan aksiz vergisi tətbiq olunmuşdu. Kulpin duz yataqları ilə birlikdə icarəyə götürülən Naxçıvan duz mədənləri XIX əsrin sonlarına qədər ayrı-ayrı şəxslərə verilmişdir. 1876-cı ildə duz mədənlərinin və duz göllərinin icarəyə verilməsi barədə “Qaydalar” verilir ki, bu da duz istehsalında əvvəlki illərə nisbətən müəyyən tənzimləmə işlərinə imkan verdi. Mənbələrdə XIX əsrin sonlarında azərbaycanlı sahibkarların duz hasilatındakı mövqelərinin xeyli azaldığı haqqında məlumatlar vardır. Bu dövrdə rusların köməyi ilə Naxçıvan duz mədənləri Azərbaycan sahibkarlarının əlindən alınaraq erməni, yəhudi və b. əcnəbi sahibkarlara verilir. 1881-ci ildə duzdan alınan aksiz vergisi ləğv edildi.

Beləliklə, qədim zamanlardan başlayaraq bölgənin həyatında ciddi rol oynayan Naxçıvan duzuna bütün dövrlərdə böyük tələbat olmuşdur. Lakin regiondakı sosial-siyasi və hərbi vəziyyət onun hasilatına mənfi təsir göstərmişdir. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran arasında aparılan dağıdıcı müharibələr Naxçıvan sənayesinə, o cümlədən duz sənayesinə ağır zərbə vurmuşdur. Burada texniki təhcizat və nəqliyyat məsələsi də xüsusi rol oynamışdır. Göstərilən çətinliklərə baxmayaraq XIX əsrin sonlarına doğru sənaye sahəsində, məişətdə və təsərrüfatdakı böyük tələbata görə duz istehsalı xeyli artırılmış və Naxçıvan duzu Cənubi Qafqazın bütün regionlarına aparılmışdır. Qeyd edək ki, diyarımızdakı daş duz yataqlarından çıxarılan duz soda istehsalı ilə yanaşı, müxtəlif sənaye sahələri üçün əvəzolunmaz xammal idi.

Ədəbiyyat

1. Григорев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., Типографий Департамента Внешней Торговли, 1833, 263 стр.
2. Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып.2, Тифлис, 1882, с.109-142.
3. Никифоров Н.К. Экономический быт государственных крестьян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии // Материалы для экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том 1, вып.V, Тифлис, 1885, с.559-640.
4. Сокольский Н. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Тифлис: ЗакГИЗ, 1933, 183 стр.
5. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч.IV, СПб., 1836, 401 с.
6. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской империи. СПб., Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.

COĞRAFI, TARİHİ VE SİYASİ ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN ARAS IRMAĞI

İbrahim GÜNER* - Oğuz ŞİMŞEK**

Özet

Erzurum yakınlarındaki Bingöl dağının kuzeybatı eteklerinde kaynaklardan doğan Aras ırmağı, Köprüköy yakınlarında Pasin suyuyla birleşir ve büyük bir ırmak halini alır. Kağızman havzası ve Iğdır ovasını (Sürmeli Çukurluğu), geçtikten sonra ülkemizi terk ederek İran-Azerbaycan, sınırını oluşturur. Kuzeydoğu Anadolu'dan kaynaklanan ve Gürcistan'dan sonra Azerbaycan topraklarında akmaya devam eden Kura ırmağı ile Azerbaycan'ın Sabirabat yöresinde birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. Aras'ın geçtiği vadiler bölgeye göre oldukça ılımandır. Aras'ın geçtiği vadi, Erzurum ve Kars yaylasında tabii bir yol vazifesi görür. Aras ırmağından, Pasinler ve Iğdır ovalarının sulanmasında faydalanılır.

Aras vadisi ilk çağlardan beri yerleşim merkezi olmuştur. İlk ismi *Arakses*'tir. İranlılar, *Nehr-i Aras*, Araplar ise *Al-Ras* derler. Aras ırmağı; Nil, Dicle ve Fırat'tan sonra dördüncü kutsal akarsu olarak kabul edilir. Aras ırmağı tarihi ipek yolu güzergâhında olduğu için birçok seyyah Aras ırmağı boyunca seyahat etmiş ve önemli bilgiler vermiştir.

Aras, siyasi öneme sahip bir ırmaktır. Eski devirlerden günümüze kadar birçok devlet arasında sınır oluşturmuştur. Rus Çarlığı ile İran arasında yapılan Türkmençay Antlaşması'nda (10 Şubat 1828) Aras ırmağı her iki ülke arasında siyasi sınır kabul edilmiştir. Türk Kurtuluş Savaşı'nda yine Doğu sınırlarımız belirlenirken Aras ırmağı sınır olarak kabul edilmiştir. Günümüzde

* Prof.Dr., Muğla Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, iguner@mu.edu.tr

** Yrd.Doç.Dr., Ardahan Üniversitesi, İBEF, Coğrafya Bölümü, oguzsimsek76@hotmail.com

bile Türkiye, Azerbaycan, İran ve Ermenistan ülkelerinin siyasi sınırlarının bir bölümünü Aras ırmağı oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aras, Sınır, Çobandede, Hudafer

IN TERMS OF GEOGRAPHICAL, HISTORICAL AND POLITICAL FEATURES ARAS RIVER

Abstract

The Aras River, which originated from the sources in the northwest skirts of the Bingöl mountain near Erzurum, merges with Pasin water near Köprüköy and becomes a large river. The Kagizman basin and the Iğdır plain (Sürmeli Basin), after passing, leave our country and form the border of Iran-Azerbaijan. It is poured into the Caspian Sea in the Sabirabat region of Azerbaijan with the Kura River, which originates from Northeastern Anatolia and continues to flow on Azerbaijani soil after Georgia. The valleys passed by Aras are relatively mild by region. The valley where Aras passes is a natural way to see the roads of Erzurum and Kars. It is used to irrigate Pasinler and Iğdir plains from Aras River.

Aras Valley has been a settlement center since the early ages. The first name is Arakses. Iranians, Nehru-i Aras, and Arabs Al-Ras. The Aras Ridge is regarded as the fourth sacred river after the Nile, Tigris and Euphrates. Since the Aras Ridge was on the route of the Silk Road, many travelers traveled along the Aras Ridge and gave important information.

Aras is a river with political precaution. It has created a border between many states, from ancient times to the present day. In the Turkmenchay Treaty (February 10, 1828) between the Russian Tsaritsi and Iran, the Aras Ridge was regarded as a political boundary between the two countries. While the Eastern Borders were determined in the Turkish War of Independence, the Aras Ridge was accepted as the border. Even today, a part of the political borders of Turkey, Azerbaijan, Iran and Armenia constitute the Aras raid.

Key Words: Aras, Border, Çobanded, Hudafer

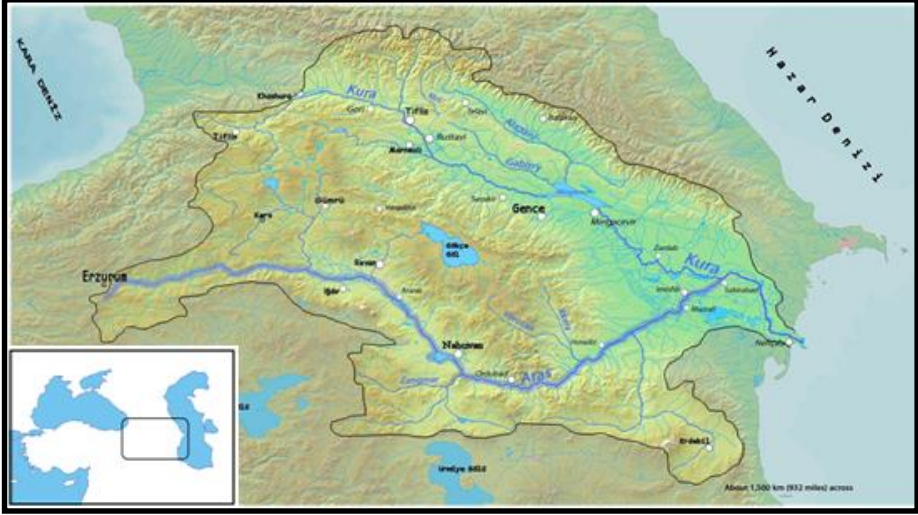
A. Aras Irmağının Coğrafi Konumu ve Coğrafi Özellikleri

Aras ırmağı, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Erzurum ili sınırları içerisinde yer alan Bingöl dağlarının (3194 m) kuzeybatı eteklerinden doğar. Burada Aras membaları (Hefti Neval) denene birçok kaynak küçük bir çay oluşturur, ileride Sitilan gölünden çıkan Bastuk Harkı suyu ile birleşerek ve aynı ad ile Altunan bataklığına iner. Buradan çıkan su kuzeydoğu yönünde akar, soldan kuvvetli Katranlı (Tatoz) çayını, Palandöken dağı (3176 m), Şahvelet dağı (2654 m), Nalbant dağı (2899 m) ve Sakaltutan dağından (2402 m) inen daha birçok küçük çayları alır.¹ Kuzeyde Karayazı yöresinden gelen Çıgılkan deresini de alır ve bu suretle Tekman yaylası denilen yöreden gelen suların da katılmasıyla Aras ırmağı oluşur. Su, buradan sonra Sakaltutan dağı (2402 m) ile Topçu dağı (2900 m) arasında, derin ve sarp Mescitli boğazına sokulur. Bu boğazdan sonra geniş ovalık alana giren ırmak, Yukarı Pasin sularını toplayarak doğuya doğru akan Pasin (Hasankale) suyuyla Köprüköy'de birleşir ve kuvvetli, büyük bir ırmak halini alır. Bu birleşme noktasının hemen doğusunda yer alan Çobandede köprüsünün altından geçerek doğuya doğru Aşağı Pasin ovasında geniş yatağında akmaya devam eder. Bu ovanın yüzeyinden yaklaşık 10-20 m kadar alçaktan akan ırmağa kuzeyden Zivin, güneyden ise Velibaba (Endek deresi) çayları katılır. Ovanın sonlarında Çilehane² olarak adlandırılan dar ve sarp boğazlara girer. Bu boğazların içerisinde ırmağın vadisi genişlemez ve önemli bir düzlük alan burada bulunmaz. Çilehane boğazının sonunda yer alan Karakurt Köyü'nde kuzeyden Sarıkamış yöresinin sularını toplayarak güneye doğru akan Karakurt deresi, Aras'a katılır ve buradan itibaren Zaraphane veya Çayarası denilen sarp boğazlardan doğuya doğru Kağızman önlerine kadar devam eder.³ Bu bölümde de Aras'a, Çayarası deresi ve Kuloğlu dereleri güneyden katılırlar.

¹ M. Tuncel, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Aras Irmağı**, C 3, Ankara, s. 333.

² H. Saraçoğlu, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller**, M.E.B. Yayınları, 177, İstanbul, 1990, s. 284.

³ H. Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, M.E.B. Yayınları, 176, İstanbul, 1989, s. 361.

Harita 1. Aras ve Kura Irmağı Konum Haritası

Kağızman önlerinde vadisi oldukça genişleyen ırmağa, kuzeyden Kars yöresinin sularını toplayan ve önemli oranda su taşıyan Kötek suyu katılır. Bu bölümde ırmağın yatağı bazı yerlerde bir km'ye kadar genişler. Kağızman önlerinde kaya tuzu yataklarının yakınından geçen ırmağa yağışlı dönemlerde küçük dereler vasıtasıyla önemli oranda tuz karışmaktadır. Irmak, Kağızman'dan doğuya doğru devam eder, güneydeki Aras dağlarından kaynaklanan Akçay deresi, Aras'a katılır ve buradan sonra Aras tekrar dar ve derin "Boğum Boğazı"na girer.⁴ Bu boğazdan sonra Aras, Iğdır ili sınırlarına girer ve burada aldığı en önemli kol Gaziler (Pernavut) çayıdır. Tekrar yatağı genişleyen ırmağa, Türkiye sınırlarındaki en büyük kolu olan ve aynı zamanda Türkiye-Ermenistan sınırını oluşturan Arpaçay kuzeyden katılır.⁵ Bu noktadan sonra Aras ırmağı Türkiye-Ermenistan arasındaki yaklaşık 140 km uzunluğundaki sınırı oluşturarak akmaya devam eder.

⁴ Boğum boğazında 2010 yılında Sefaköy HES yapılmış ve Akçay köprüsüne kadar olan alanda baraj gölü oluşmuştur.

⁵ Arpaçay; Çıldır gölünün ayağı olan Telek suyu ile başlar ve Kars ilinin hemen tamamına yakınının sularını toplayarak Arpaçay ilçesi yakınlarında Türkiye-Ermenistan sınırını oluşturarak, dar ve derin bazalt vadisi içerisinde, geniş bir kavis çizerek Ani Harabeleri'nin önünden geçerek Tuzluca ilçesi yakınlarında bulunana Halıkışlak köyünü Türkiye'de, Hacıbayramlı köyünü ise Ermenistan sınırlarında bırakarak Aras ırmağına katılır.

Tuzluca ilçesinden sonra Karakale⁶ mevkiinde tekrar dar bir boğaza giren ırmak buradan sonra Doğu bölgemizdeki en alçak çukurluğu oluşturan Iğdır ovasında akmaya başlar. Bu çukur (çöküntü alanının) kuzeyinde Alağöz Dağı (4009 m) (Ermenistan sınırlarında), güneyinde ise Ağrı Dağı (5137 m) yer almaktadır. Aras ırmağına, Ağrı Dağı'ndan kaynaklanan önemli bir akarsu katılmazken, kuzeyden Ermenistan sınırları içerisinde kalan Alağöz dağının da bulunduğu dağlık alandan Gerni, Vedi, Zengi çayları Aras ırmağına katılmaktadırlar. Aras ırmağı, ülkemizin en doğu uç noktası olan Dil Ucu yöresinde bu defa Türkiye-Nahçıvan Özerk Yönetimi (Azerbaycan) arasında 16 km sınır oluşturur. Dil Ucu Gümrük Kapsısı doğusunda Kazım Karabekir Tarım İşletmesi sınırlarında Ağrı Dağı'ndan sızan suların yüzeye çıkmasıyla oluşan Karasu çayı, Türkiye-İran sınırını oluşturarak Türkiye'nin doğu sınırlarının uç noktasında Aras'a katılır. Bu çayın katıldığı nokta aynı zamanda ülkemizin en doğu uç noktasını (44°48' E) oluşturmaktadır. Bu noktadan sonra Aras ırmağı, Nahçıvan Özerk Yönetimi (Azerbaycan)-İran sınırını oluşturarak (yaklaşık 185 km) akmaya devam eder. Şahtahtı köyünden sonra Nahçıvan kent merkezi yakınlarına Sovyetler Birliği zamanında, İran ile ortaklaşa Aras üzerinde kurulan baraj (Aras Su Ambarı, 1971), 145 km² bir göl oluşturmuştur. Bu barajdan sonra Ordubat'a kadar dar ve sarp vadiler içerisinde tekrar akan ırmağa, Nahçıvan sınırları içerisinde Arpaçay (Doğu Arpaçay), Nahçıvançay, Gilan Çay, Elineçay ve Ordubat çayları katılmaktadır. Ordubat'ın doğusunda Ermeniler tarafından 1921 yılında işgal edilen Zengezur yöresinde İran-Ermenistan sınırını (42 km) oluşturarak akan Aras'a İran sınırları içerisinde Zengimar çayı katılmaktadır.⁷

Zengezur yöresinden sonra tekrar Azerbaycan-İran sınırını oluşturan ırmağın üzerinde ünlü Hudafer köprüleri önünde, Hudafer Barajı yapılmıştır (Hudaferin Su Ambarı). Azerbaycan-İran arasında yaklaşık 190 km sınır oluşturan ırmak bu köprülerden yaklaşık 15 km sonra yatağını genişletmekte ve düz alanlar ırmak boyunca genişlemektedir. Azerbaycan'ın Ahmetaliler ve

⁶ Karakale mevkiinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında inşasına başlanan Serdarabat bent ve sulama kanalları ile ırmağın sularından Iğdır ve Revan ovaları sulanmaktadır.

⁷ Bu çayın ilk kaynakları ülkemiz sınırları içerisindeki Aras sıradağları üzerinde bulunan Balık gölünden kaynağını alan suların Doğubayazıt kuzeyinde, Ağrı Dağı yamaçlarında bataklık alana akmasıyla geniş sulak alan oluşmaktadır. Burada Ağrı Dağı'ndan sızan suların da katılmasıyla büyüyen bu su Sarısu adıyla Gürbulak Sınır Kapısı yakınlarından İran'a geçmekte ve İran'ın Makü ve Hoy bölgelerinden aldığı kollar ile büyüyerek Aras ırmağına katılmaktadır.

İran'ın Aslanlar bölgesi sınırları içerisinde yapılan baraj ile ırmağın suları iki ülke arasında paylaşılmış ve geniş tarım alanları sulanmaktadır. Buradan itibaren Aras ırmağı düz ve geniş ovalık (Mugan Çölü) alanlar içerisinde akarak herhangi bir boğaz ve dar vadiye girmemektedir. Behramtepe yöresinden itibaren Azerbaycan topraklarına giren ırmak artık sınır özelliği taşımamaktadır. Yaklaşık 65 km kuzeydoğuda yine Türkiye'den kaynaklarını alıp, Gürcistan'da Kafkaslar bölgesinin bir kısım suyunu toplayarak Azerbaycan'a giren Kür (Kura) ırmağı ile Sabirabat yöresinde birleşir. Buradan itibaren Kür (Kura) adını alan ırmak Azerbaycan'ın geniş tarım alanları içerisinde menderesler çizerek yaklaşık 200 km daha yol aldıktan sonra Neftçala kuzeyinde Kızılağaç körfezinde Hazar Denizi'ne delta yaparak katılmaktadır.

Doğduğu Bingöl dağlarından Hazar Denizi'ne döküldüğü yere kadar yaklaşık 1060 km uzunluğunda olan Aras ırmağı Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve İran sınırları içerisinde birçok akarsuyu alarak Hazar Denizi kapalı havzasını besleyen önemli akarsulardan birisidir.

B. Aras Irmağının Bulunduğu Bölgenin Tarihi Özellikleri

Türklerin Aras, Araz, İranlıların, *Nehr-i Aras*, Arapların *Al-Ras* dedikleri ve ilk ismi *Arakses* olan bu ırmağın geçtiği bölgeler ilk çağlardan beri çeşitli uygarlıkların kurulduğu aynı zamanda çeşitli yerleşim merkezlerinin doğduğu bir bölgedir.

Doğu Anadolu'da kurulan Urartu Devleti, Aras havzasının yukarı bölümünde çeşitli merkezler oluşturmuşlar ve sulama sistemleri kurarak bölgede tarımın gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.⁸ Urartu Krallığı'nın çivi yazılı Meher Kapısı Yazıtı'nda "*Araza*" ismiyle geçmektedir.⁹

Urartu Krallığı dışında Aras Havzası ile ilgili bilgi veren başka bir kaynağımız Herodotos'tur. Aras Nehri ile ilgili detaylı bilgiler Herodotos tarafından kaleme alınmıştır. M.Ö. 5 yüzyılda yaşamış olan tarihçi Herodotos ise

⁸ A. Ceylan, "Doğu Anadolu Araştırmaları II.", Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2016, s. 486.

⁹ A. Yardımcıel, "Orta Aras Havzasının Tarihi ve Kültürel Zenginliği", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, Sonbahar 2014, s. 122.

Heredot Tarihi isimli eserinde Aras Nehri'nden “*Arax, Araxes*” olarak bahsetmektedir.¹⁰

Yazar, Herodot Tarihi isimli eserinin birkaç yerinde Aras Nehri ile ilgili bilgiler vermektedir. Herodotos, Aras Nehri'nin İskitler ile Medler arasında sınır teşkil ettiğini belirttiikten sonra, nehrin kendisiyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:¹¹

“Arax, kimilerine göre İster'den daha büyük, kimilerini göre daha küçüktür; anlaşıldığına göre, içinde, aşağı yukarı Lesbos büyüklüğünde takımadalar vardır, orada yaşayan insanla, yazın yerden söktükleri kökleri yerler ve mevsiminde ağaçlardan topladıkları yemişleri de bir kenara koyup kış için saklarlar. Bir de derler ki, yemişleri başkalarına benzemeyen birtakım ağaçlar da bulmuşlardır: Bir yerde buluşup toplaşıyor, ateş yakıp çevresinde oturuyorlarmış; bu yemişleri ateşe atıp, yanan yemişlerin kokusunu çekiyorlarmış, Yunanlılar şarapla nasıl sarhoş oluyorsa, bunlarda bu kokuyla sarhoş oluyormuş; daha çok yemiş atarlarsa daha çok sarhoş oluyormuş; o kadar ki sonunda kalkıp oynamaya, türküler söylemeye başlıyorlarmış. Yaşayışları böyleymiş, öyle söylerler. Kyros'un üç yüz altmış kanala böldüğü Gyndes gibi, Arax da, Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiy balık yiyerek geçinen ve giyim olarak, fok balığı derileri örtünen haklar yaşarlar. Arax'ın yalnız bir ağzı, bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülür.”

Herodotos sayesinde Aras Nehri'nin konumu ile ilgili birçok bilgi edinilmektedir. Eserin bir başka bölümünde ise Aras Nehri ile ilgili şu bilgilerle karşılaşmaktayız:¹²

“Kyros, Babil işini bitirdikten sonra, Massaget'leri de buyruğu altına almak istedi. Bu ulus ki söylentilere bakılırsa büyük ve güçlüdür, tan yerinin ağardığı ve güneşin doğduğu yönde, Arax'ın öbür yanında, İssedon'ların karşısında otururlar. Bunların Skyth soyundan olduklarını söyleyenlerde vardır.”

¹⁰ Heredots, **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, 1991, s. 202.

¹¹ Heredots, **a.g.e.**, 1991, s. 202.

¹² Heredots, **a.g.e.**, 1991, s. 202.

Herodotos, Aras Nehri ile ilgili eserinin bir başka yerinde ise daha farklı bilgiler vermektedir:¹³

“Massaget’ler, kocasının ölümünden sonra tahta geçmiş olan bir kraliçenin yönetiminde bulunuyorlardı; adı Tomris’di. Kyros, elçiler gönderi, kendisiyle evlenmeyi çok istediğini bildirdi. Ama Tomris biliyordu ki, onun asıl istediği kendisi değil, Massaget Krallığı’ydı ve kabul etmedi. Kyros, hileyi söktüremeyince, ordusunu Arax üzerine vurdu ve Massaget’lere karşı açıktan sefer hazırlığına girişti; ordu geçebilsin diye, Irmağ üzerine köprüler atıyor, kayıklar üzerine kuleler yükletip ırmağı aşırıyordu.”

M.Ö. 400 yılında Aras Nehri’ni Pasinler civarından geçen Xenophon, bu nehri **“Phasian”** olarak adlandırmıştır. Xenophon, Anabasis (M.Ö. 401-400) adlı eserinde Aras Irmağı’nın kollarından Pasin Çayı’ndan geçtiklerini belirterek bölge halkları ile ilgili bilgi de vermektedir.¹⁴

Aras boylarında yaşayan Saka boyları ve oymaklarının kurduğu Küçük Arsaklı Devleti (veya Arşakini) zamanında Oğuz Hanları, Aras boyunda olan ve eskiden kalma bir şehir olan Armavir’i¹⁵ kışlak, Arpaçay’ın Aras Irmağı ile birleştiği yer dolayındaki Ağca Kale’yi yaylak merkezi olarak kullanmışlardır.¹⁶

Eskiçağ’ın dışında Ortaçağ kaynaklarında da Aras Nehri’nin bahsi geçmektedir. Aras Nehri’ni önemli kılan nedenlerin başında, tarih boyunca çeşitli

¹³ Herodots, a.g.e., 1991, s. 205.

¹⁴ Xenophon, **Anabasis Onbinlerin Dönüşü**, Çev. Sinem Ceviz, Parola Yayınları, İstanbul, 2014, s. 132.

¹⁵ Oğuz Hanlarının kışlak merkezlerinden olan Armavir şehri, Aras ırmağı kenarında ve “Arşaruni (Kağızman-Digor) bölgesine yakın bir tepe üzerinde” kurulmuş olup, Aras boylarının en eski merkezlerinden biridir. Saka (İskit) Türklerinden “Kolten (Culfa) Destanları” yoluyla Ermenice kaynaklara geçen bir efsaneye göre, Nuh Nebi’nin oğlu Yasef’in torunu Torkom (Türkman’lara adını veren Ulu-ata) oğlu Hayk’tır. Bunun üç oğlundan biri olan Armenyak/Armeneg, Van Gölü çevresiyle Yukarı Murat boylarını diğer kardeşlerine bırakarak kuzeydoğu Anadolu’ya yüksek dağlarla çevrili ovaya gelip yerleşiyor. Armenyak’ın oğlu Aramys/Armyas da buradaki ırmağ kıyısında bir tepe üzerinde şenlendirdiği yere kendi adıyla “Armavir” ve bunu torunu Arsad da ırmağa kendi adıyla “Eraskh” (Aras) adını veriyor. Daha sonra ilk Arsaklı hükümdarı Val-Arsak (M.Ö. 149-127), Armenya’yı fethedip buralara çeki düzen verdikten sonra, Armavir’i devletin din ve yönetim merkezi yapmıştır (M.F. Kırzioğlu, 1952, **Dede-Korkut Oğuznameleri** (I. Kitap), Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul, s. 107-108).

¹⁶ M.F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi** (I. Cilt), Işık Matbaası, İstanbul, 1953, s. 145.

ülkeler arasında sınır oluşturması gelmektedir. M.S. 985 yılında coğrafyacı El Mukaddesi nehri “Cennetten çıkan dört ırmaktan biri” olarak tanımlamıştır. M.S. 1213-1220 yıllarında Azerbaycan’da bulunan ünlü Arap seyyah Yakut El Hamavi Aras’ı “inanılmaz nehir” adlandırmış ve “Aras boyunca, Aran’dan binlerce kentin var olduğunu söylüyorlar” diye belirtmiştir.¹⁷ M.S. 1275 yılında Hamdullah El Kazvani de nehrin sularının şifalı olduğuna dair bilgiler vermişlerdir.¹⁸ Yeniçağ’da bölgeyi dolaşan Jean Chardin, Cardin Seyahatnamesi ismi eserinde nehrin bölge halkı tarafından “**Ares**” olarak adlandırıldığını belirtmektedir.¹⁹ Yeniçağ’ın diğer seyyahlarından Evliya Çelebi ise Aras ırmağının Kağızman Bölgesi iklimini ılımanlaştırdığını belirtir.²⁰ Kâtip Çelebi ünlü eseri *Cihannüma* da bu nehirden yürüyerek geçenin hastalığı iyileşir diye belirtmektedir.²¹

Aras ırmağı tarihi ipek yolu güzergâhında olduğu için birçok seyyah Aras ırmağı boyunca seyahat etmiş ve bu ırmak ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. 1631-1663 yılları arasında Orta Doğu’ya altı seyahat yapan Fransız tüccar Jean-Baptiste TVARNIER Les Six Voyages adlı eserinde Aras ırmağı ve kaynağı için; *köprünün iki mil uzağında, güneye doğru sağ kolda yöre halkının Mingöl (Bingöl) adını verdiği yüksek dağ var. Birçok ırmak bu dağdan doğuyor. Bir yanda Fırat ırmağı; öte yanda, Revan’a on dört-on beş mil uzaklıkta Aras’a kavuşan Kars ırmağı. Eskilerin Araxes adını verdiği Aras, Bingöl dağlarının doğusundaki başka dağlardan doğar.*²² Kamusu’l-Alâm’da ise Aras Nehri’ne yapılan köprülerin dayanamayacağı şöyle ifade edilir: “*Aras’ın ceyran-ı menba’asından taa (OradAbad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı*

¹⁷ C. Gıyasi, “Hudaferin Köprüleri”, **IRS Mimari**, 3 (15) Sonbahar 2015, Bakü, s. 16-21.

¹⁸ O. Belli, “Doğu Anadolu’nun En Önemli Kültür İrmağı: Aras”, **I. Uluslar Arası Aras Havzası Sempozyumu**, İstanbul, 2013, s. 80.

¹⁹ J. Chardin, **Chardin Seyahatnamesi**, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 318.

²⁰ E. Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Yayına Hazırlayan Hasan Selim Hacıoğlu, İskele Yayıncılık, İstanbul, 2005.

²¹ K. Çelebi, 1648, **Kitab-ı Cihannüma**, Yayına Hazırlayan 2008-Boyut Yayıncılık ve Tic. A.Ş., İstanbul, s. 397-399.

²² J-B. Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, Kitapevi Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 64.

olup mevki'i muhtelifesinde defa'atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir. 17 km'lik mesafede 425 m aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hâsıl eder...’’²³

Aras'ın tarih boyunca devam eden öneminin nedenlerinden biri de eski dönemlerden beri çeşitli ülkeler arasında sınır teşkil eden bir akarsu olmasıdır. İlkçağ'ın Medya Devleti ile Urartu Devleti arasındaki sınır çizgisi belli bir kesiminde Aras nehrini takip ediyordu. Aynı şekilde İskender İmparatorluğu'nun kuzey sınırları da bu nehrin orta kesimlerine dayanıyordu. Ortaçağlarda Aras boyları Roma İmparatorluğu ile Sasaniler arasında sınır oluşturmaktaydı. Sasaniler devrinde de Aras'ın sınır teşkil ettiği, bu nehrin kuzey taraflarının Hazarların elinde, güneyinin ise Sasanilerin elinde bulunduğu bilinmektedir. Aras boyları ilk defa Hz. Osman zamanında Halife b. Mesleme kumandasındaki kuvvetler tarafından Müslüman topraklarına katıldıktan sonra, Arap idaresindeki Azerbaycan'ın kuzey sınırı olarak çoğu zaman Aras ırmağı kabul edilmiştir. M.S. IX. yüzyıllardan itibaren Orta Asya'dan gelen Türk kavimleri doğudan itibaren Aras boylarına yerleşmeye başlamıştır. Özellikle Büyük Selçuklular zamanında Aras havzası tamamıyla Türklerin kontrolüne girmiş ve o tarihten beri bölgede Türk hâkimiyeti sürmektedir. Selçuklulardan sonra Aras havzasında İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri hâkimiyeti sürmüştür.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında sürekli mücadeleye alanı olan ırmağın genellikle yukarı havzası Osmanlı Devleti, orta ve aşağı havzası ise Safevilerin egemenlik alanında kalmıştır. 19. yüzyıldan itibaren güneye inen Rus Çarlığı bölgede varlığını sürdürmüş ve Aras havzasının büyük bölümünü denetimleri altında tutmuştur. 1990 yılından sonra Rus egemenliği bölgede yıkılınca, Aras havzasındaki güç dengesi de değişmiştir. Aras ırmağı havzası Türkiye, Azerbaycan, İran ve Ermenistan devletleri egemenlik sahasında kalırken Kür ırmağı ise Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan devletleri sınırlarında yer almaktadır.

Aras ırmağı tarihi dönemlerden beri Orta Asya ile Avrupa arasındaki kervan yollarının üzerinde kalmıştır. Bundan dolayı ırmak üzerinde önemli stratejik noktalara köprüler yapılmıştır. Bu köprülerden bazıları tarihi dönemler

²³ A. Ceylan, “Doğu Anadolu Araştırmaları II.”, (Sami 1889: 72 vd) Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2016, s. 60.

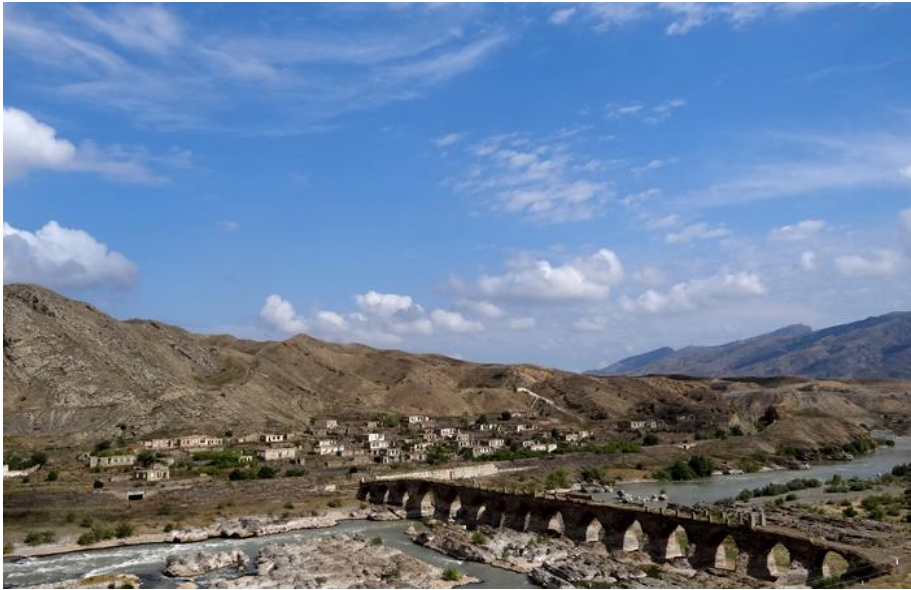
içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı yıkılmış ve yıktırılmıştır. Bunun yanında günümüze kadar varlığını koruyabilmiş ve ulaşabilmiş köprüler de mevcuttur. Bu köprülerden birisi olan Çobandede Köprüsü Aras ırmağının yukarı havzasında yer alan Köprüküy ilçe merkezinin yaklaşık bir kilometre doğusunda bulunmaktadır. Güneyden Muş, Bingöl ve çevresindeki yol ve yerleşmeleri Erzurum bölgesine bağlayan köprü tarihi dönemlerde hem ulaşım hem de askeri alanda kullanılmıştır. 13. yüzyılda İlhaneliler döneminde inşa edilen köprü tarihi dönemler içerisinde birkaç defa onarılmıştır. Uzunluğu 220 m olan köprü'nün genişliği 8.5 m dir. Kesme taştan yapılan köprü'nün yedi kemeri olmasına rağmen bir kemerinin zamanla tahrip olması sonucu kapatılmasıyla altı kemeri kullanılmaktadır.

Fotoğraf 1. Köprüküy Yakınlarında Çobandede Köprüsü

Aras ırmağı üzerinde tarihi dönemlerden günümüze kalan diğer önemli köprü ise İran ile Azerbaycan arasında yer alan Hudaferin köprüleridir. İki köprü olan Hudaferin köprüleri Aras ırmağının dar bir boğaz bölgesinde yapılmıştır. İnşa edildiği tarih hakkında detaylı bilgi bulunmayan köprülerden birisi 15 diğeri ise 11 kemerlidir. Bunlardan 15 kemerli köprü ayakta iken bunun yaklaşık 750 m batısında bulunan diğer köprü (sınık köprü) tahrip olmuş

bazı yerleri çökmüş ayaklarından sadece üç tanesi sağlam olarak günümüze ulaşabilmiştir. Sağlam kalan köprünün uzunluğu 200 m ve genişliği 4.5 m kadardır. Diğer tahrip olan köprünün uzunluğu 130 m genişliği ise 6 m kadardır.²⁴ Eski İpek Yolu üzerinde bulunan Hudaferin köprüleri üzerinden tarihi dönemlerde kervanlar ve savaş zamanları birçok komutan ordularıyla geçmiştir. Köprülerin hemen yakınında Sovyetler Birliği döneminde İran ile ortaklaşa baraj planlanmış ancak gerçekleştirilememiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, İran baraj inşa etmiş ve köprülerin bulunduğu bölgede Hudaferin Su Ambarı adıyla baraj bulunmaktadır. Köprünün kuzey bölgesi Azerbaycan'ın, Cebrayıl bölgesinde kalmakta ve 1992 yılında ermeni işgali sonucu bölgedeki Azerbaycan'a ait yerleşmeler boşaltılmış ve günümüzde harabe şeklinde kalmıştır.

Fotoğraf 2. Hudaferin Köprüsü 1, Köprü Karşısında Boşaltılan Azerbaycan Yerleşmeleri

Aras ırmağı üzerinde yakın tarihimizde de birçok köprü yapılmıştır. İrmağın tarihi yolların güzergâhı olması günümüzde de modern karayolları ırmağın yatağını izleyerek devam etmektedir. Bundan dolayı 19. yüzyıldan itibaren birçok köprü inşa edilmiştir. Bunlardan Akçay ve Gaziler bölgesinde

²⁴ C. Gıyasi, "Hudaferin Köprüleri", *IRS Mimari*, 3 (15) Sonbahar 2015, Bakü, s. 16-21.

yapılan demir köprüler bu dönemden kalan önemli eserlerdir. Akçay köprüsü baraj inşaatı sonucu 2000’li yılların başında sökülmüş sadece ayakları kalmıştır. Gaziler Köprüsü ise üç kemerli olup kemerlerinden birisi çökmüş ve çöken kısmın demirleri sökülmüş geriye iki demir kemeri kalmıştır.

Fotoğraf 3. Hudaferin Köprüsü 2 (Sımk Köprü)

C. Aras Irmağının Siyasi Özelliği

Aras ırmağı diğer büyük ırmaklardan farklı olarak tarih boyunca birçok devlet arasında sınır teşkil etmiştir. Bu özelliği ırmağın jeopolitik ve jeostratjik önemini arttırmıştır.

Aras ırmağının tarihteki önemi yerlerinden birisi de, çok dar boğazlar içinde aktığı kesimlerinin dışında, mühim yollara güzergah teşkil etmesi ve bunun sonucunda da istila ordularının bu nehir boyunca izlemeleri ve birçok önemli savaşların bu nehrin havzasında yapılmış olmasıdır. Müslüman Arapların Aras havzasına Halife Osman döneminde başlattıkları akınlar sonucunda Azerbaycan Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir.²⁵ Daha sonraları Azerbaycan’da hüküm sürmüş olan Türk asıllı Sacoğulları ailesinin Aras kıyıları

²⁵ M. Tuncel, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Aras Irmağı**, C 3, Ankara, s. 334.

ile ilgilenmeleri, Halife Mu'tasım zamanında Azerbaycan ve İrminiye'de meydana gelen bir isyanı (839 ortaları) bastırmak için asi üzerine Ebü's Sac'ın gönderilmesiyle başlamıştır.²⁶

Türklerin Bizans'a karşı ilk zaferleri olan Pasinler Savaşı, Aras ırmağının yukarı havzasındaki Pasinler ovasında cereyan etmişti (18 Eylül 1048).²⁷

Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'den sonra Alparslan sultan olunca o da Aras dolayları ile ilgilenmeye başlamıştır. Mart 1064 Rum Gazası'nı amaçlayan seferine başlamak üzere Rey'den Aras dolaylarına hareket ederek bu nehrin sol (kuzey) tarafındaki Nahçıvan'a ulaşmış ve ordusunun bu noktadan Aras nehrinin karşı (sağ) yakasına geçişini sağlamak için gemilerden (bazı kaynaklara göre kayıklardan) kurdurduğu bir köprüden faydalanmıştır. Bu sefer sonunda Aras kıyısındaki çok önemli bazı kalelerle birlikte Aras'ın iki yakasında yayılan Sürmeli Çukur fethedildiği gibi, yine Aras havzasının önemli şehirlerinden olan ve Arpaçay'ın batısında bulunan Ani şehri de alınmıştır. Sultan Alparslan daha sonra 1067'de bir defa daha Aras yöresine gelmiştir. Horasan'dan büyük bir ordu ile hareket ettiği ve Aras nehrini ikinci kez geçtiği bu seferin sonunda Tiflis şehri fethedilmiştir. Selçuklu döneminde Aras ile Kura nehirleri arasında kalan sahanın Türkleşmekte olduğunu gören Gürcü Kralı II. David, 1121 yılında kendi ülkesine Kuzey Kafkasya'dan önemli sayıda Hristiyan Kıpçak çağırması ve 40.000 kişilik bir ordu oluşturarak Türkmenlere hücum etmiştir. Daha sonraları bu topraklar Gürcülerle Türkler arasında zaman zaman el değiştirmiştir.

Aras boyları bazen savaş alanı bazen da kuvvetlerin savaş öncesinde toplanma alanı olarak önem kazanmıştır. Aras ve çevresinin kesin olarak Türklerle iskânı İlhanlılar döneminde olmuştur. Bu dönemde İlhanlı Veziri Emir Çoban'ın emriyle Aras üzerinde, inşası 2.5 yıl süren, muazzam köprüünün (Çobandede Köprüsü) yaptırılmış olması da İlhanlıların Aras dolaylarına gösterdikleri ilgiyi ve yöreye kesin hakimiyetlerini belirtir.²⁸ Bu tarihi köprü daha sonra birçok askeri birliğin savaş sırasında faydalandığı bir yol teşkil etmiştir. Timur'a ait kuvvetler bu köprüden geçtiği gibi Akkoyunlu emirlerinin bu

²⁶ H.D. Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı: Sac Oğulları, III", TD, Sayı 32, İstanbul, 1979, s. 29-70.

²⁷ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 15.

²⁸ C. Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara, 1975, s. 66.

köprü yakınında savaştıkları da bilinmektedir. Evliya Çelebi, zamanındaki doğu seferinde askerin bu köprüden geçişinin üç gün sürdüğünü söyler. Erzurum'dan doğuya doğru yönelen yollardan birisi Aras vadisini takip ettiğinden Yavuz döneminden itibaren başlayan Osmanlı doğu seferlerinde bu nehrin vadisinin imkân verdiği yollar kullanılmıştır. Yavuz, Çaldıran Seferi'ne Aras vadisini takip ederek Pasin ovası üzerinden gitmiş, dönüşünde Nahçıvan'da Aras vadisini terk ederek Revan-Kars üzerinden dönmüştür. Daha sonraki dönemlerde de Aras havzası ve bu havzadaki önemli şehirler Osmanlı padişahlarının ilgisini çekmiş, Safevi-Osmanlı münasebetleri dolayısıyla da Aras kıyıları iki taraf arasında defalarca el değiştirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1554'te gerçekleştirdiği İran seferi sonucunda, Aras kıyısındaki Nahçıvan şehri Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1578 Osmanlı-İran mücadelesi sırasında Aras ırmağının güneyinde ve kuzeyindeki bölgelerin fethi gerçekleşmiştir. Bir sonraki yüzyılda da IV. Murad'ın Revan Seferi'nde (1635) Aras vadisi yolu takip edilmiş ve bu yolun Aras'ı aştığı Çobandede Köprüsü yeniden onarılmış, Revan'ın fethinden sonra da yine Aras havzası şehirlerinden Makü ve Hoy ele geçirilmiştir.²⁹

19. yüzyıldan itibaren Aras boylarında Osmanlı-Rus, Rus-Azerbaycan Hanlıkları savaşları meydana gelmiştir. 1828 yılında Nahçıvan ve Revan Hanlıklarını işgal eden Ruslar Türkmençay Antlaşması'yla Azerbaycan topraklarını kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırmışlardır.³⁰ Bu antlaşmadan bu yana Aras ırmağı iki bölge arasında sınır olma özelliğini devam ettirmektedir. Aras ırmağının kolları da sınır olma görevi üstlenmiştir. 1829 yılında Osmanlı-Rus savaşında Arpaçay iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Tarihte 93 Harbi diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Kars, Ardahan yöresi Ruslar tarafından işgal edilmiş ve bu defa Aras'ın diğer bir kolu olan Zivin çayı sınır olarak kabul edilmiştir.

Kurtuluş Savaşı ile birlikte Türk ordularının ilk zaferi Doğu Cephesi'nde olmuş ve Kars-Ardahan yöresi anavatanına katılmıştır. Gümrü Barışı ve ardından 1921 yılında imzalanan Moskova ve Kars antlaşmalarıyla, Türkiye-Sov-

²⁹ M.F., Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul, 1953, 1, 9, Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590), Ankara, 1976, s. 108, 165-166, 317-321, 368-370.

³⁰ 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan bu antlaşmaya göre Revan ve Nahçıvan Rusya'ya verilmiş ve Aras ırmağı iki ülke arasında sınır oluşturmuştur.

yetler Birliği sınırı tekrar Arpaçay vadisi olarak kabul edilmiştir. Daha güneyde ise Iğdır ovasının bulunduğu alanda Aras ırmağı sınır oluşturmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından (1992) sonra yeni bağımsızlığına kavuşan Cumhuriyetler ile (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) eski sınır aynen kabul edilmiş ve Aras ırmağı sınır olma özelliğini korumuştur. Aras ırmağı sadece Türkiye'nin doğu sınırlarını değil aynı zamanda Azerbaycan-İran ve İran-Ermenistan sınırlarının da bir bölümünü oluşturmuştur.

Sonuç

Aras ırmağı Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Bingöl dağlarından kaynaklanıp, Erzurum-Kars yöresinin sularını toplayarak, ülkemizin en doğu sınırını oluşturarak sınırlarımız dışına çıkmaktadır. Buradan sonra yine diğer komşu ülkeler arasında sınırlar çizerek Kızılağaç körfezinde Hazar Denizi'ne dökülmektedir.

Aras ırmağı kutsal kitaplarda ve eski tarihi kitaplarda geçen Orta Doğu'nun önemli akarsularından birisidir. Adının kaynağı eski yazıtlarda ve kitaplarda geçmektedir. Aras ırmağı sadece bir akarsu olmayıp bulunduğu coğrafyada önemli, jeopolitik değere sahip, tarihi ve siyasi misyon da taşımaktadır.

Tarihi dönemler içerisinde bile devletler arasında sınır oluşturan Aras ırmağı vadisi aynı zamanda bölgedeki devletlerin arasında yapılan savaşların da meydana geldiği alanı oluşturmaktadır.

Aras vadisini izleyen yollar, tarihi dönemlerde askeri amaçla izlenmesinin yanında tarihi İpek Yolu'nun da önemli güzergâhı olmuştur. Bu özelliğinden dolayı önemli noktalarda iki yakası arasında köprüler yapılmıştır. Bu köprülerden Çobandede Köprüsü ile Hudaferin köprüleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Eski dinlerin gelişme alanı içinde bulunmasından dolayı da Aras ırmağı eski kaynaklarda adeta efsaneleştirilmiş ve sularının birçok hastalığa deva olduğuna inanılmıştır. Bu eski rivayetlerden birine göre de Aras cennetten çıkan dört nehirden biri sayılmaktadır. Bunun yanında Aras ırmağı üzerinden çıplak ayakla bir kıyısından diğer kıyısına geçenlerin bütün dertlerinden arınacağına inanılır.

Aras ırmağı boyları X. yüzyıldan itibaren Türklerin hâkimiyetine girmiş ve Türk boyları önemli yerleşim yerleri kurmuşlardır. Ancak Aras ırmağı günümüzde Türk toplulukları arasında sınır oluşturarak farklı ülkelerde kalmalarına neden olmuştur. Bu özelliği ile Aras ırmağı Türk milletini bölen bir özellik taşımaktadır.

Değişen dünya koşulları ve gelişen ekonomik sistemler Aras ırmağı vadisini tekrar tarihi dönemlerdeki canlılığına kavuşturmuş ve ırmağın vadisini izleyen modern yollar ile ülkemizin Orta Asya ve Yakın Doğu'ya olan bağlantısı sağlanmıştır.

Türkiye'nin doğusunda Türkiye-Ermenistan sınırı üzerinde yer alan Ak-yaka-Gümrü sınırı Aras'ın kolu olan Arpaçay, yine İğdır-Revan arasındaki Alican Sınır Kapısı Aras üzerinde bulunan köprüler vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bunun yanında ülkemizin en doğu uç noktasında yer alan Türkiye-Nahçıvan Özerk Yönetimi (Azerbaycan) arasındaki Dilucu Gümrük Kapısı ve Hasret (Ümit) Köprüsü Aras üzerinde bulunmaktadır.

Nahçıvan-İran arasında bağlantı sağlayan Şahtahtı Köprüsü ve Culfa Köprüsü Aras üzerinde yer alan diğer önemli köprülerdendir. Özellikle Culfa Köprüsü daha XIX. yüzyılda yapılan demiryolu bağlantısı ile tarihi bir görev üstlenmektedir. İleriki yıllarda yapılabilecek Kars-İğdır ve İğdır-Nahçıvan Demiryolu bu köprü üzerinden ülkemizi Orta Asya ve Yakın Doğu ülkelerine bağlayacaktır. Ayrıca yapımı devam eden Kars-Tiflis Demiryolu ile de Karadeniz limanlarına kolay bağlantı sağlanmış olacaktır.

Kaynaklar

- Belli, O., “Doğu Anadolu’nun En Önemli Kültür Irmağı: Aras”, **I. Uluslar Arası Aras Havzası Sempozyumu**, İstanbul, 2013, s. 80.
- Ceylan, A., “Doğu Anadolu Araştırmaları II.”, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2016, s. 486.
- Ceylan, A., “Doğu Anadolu Araştırmaları II.”, (Sami 1889: 72 vd) Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2016, s. 60.
- Chardin, J., **Chardin Seyahatnamesi**, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 318.
- Çelebi, E., **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Yayına Hazırlayan Hasan Selim Hacıoğlu, İskele Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Çelebi, K., **Kitab-ı Cihannüma**, Yayına Hazırlayan 2008-Boyut Yayıncılık ve Tic. A.Ş., İstanbul, 1648, s. 397-399.
- Çulpan, C., **Türk Taş Köprüleri**, Ankara, 1975, s. 66.
- Erentöz, C., “Aras Havzası Jeolojisi”, **Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni**, Cilt V, Sayı 1-2, Ekim 1954, s. 1-53.
- Gıyasi, C., “Hudaferin Köprüleri”, **IRS Mimari**, 3 (15) Sonbahar 2015, Bakü, s. 16-21.
- Heredots, **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, 1991, s. 202.
- Xenophon, **Anabasis Onbinlerin Dönüşü**, Çev. Sinem Çeviz, Parola Yayınları, İstanbul, 2014, s. 132.
- Kırzioğlu, M.F., **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, Ankara, 1976, s. 108, 165-166, 317-321, 368-370.
- Kırzioğlu, M.F., **Dede-Korkut Oğuznameleri (I. Kitap)**, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul, 1952, s. 107-108.
- Kırzioğlu, M.F., **Kars Tarihi (I. Cilt)**, Işık Matbaası, İstanbul, 1953.

- Saraçoğlu, H., **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller**, M.E.B. Yayınları, 177. İstanbul, 1990, s. 284.
- Saraçoğlu, H., **Doğu Anadolu Bölgesi**, M.E.B. Yayınları, 176. İstanbul, 1989, s. 361.
- Tavernier, J-B., **Tavernier Seyahatnamesi**, Kitapevi Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 64.
- Tuncel, M., **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Aras Irmağı, C 3, Ankara, s. 334.
- Turan, O., **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1984, s. 15.
- Yardımcıel, A., “Orta Aras Havzasının Tarihi ve Kültürel Zenginliği”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 14, Sonbahar 2014, s. 121-128.
- Yıldız, H. D. “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı: Sac Oğulları, III”, **TD**, Sayı 32, İstanbul, 1979, s. 29-70.
- Yılmaz, Ö., “Aras Yarma Vadisi ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojik ile Morfotektonik Evrimi (Kuzeydoğu Anadolu)”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı 32, İstanbul, 1997, s. 121-142.

NAXÇIVANDA TƏDQIQ OLUNMUŞ YENİ QALALAR VƏ MÜDAFİƏ İSTEHKAMLARI (2000-2010)

Rəsul BAĞIROV*

THE NEW TOWERS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS IN NAKHCHIVAN (2000-2010)

Abstract

Investigation of the Cyclopean buildings allows one to study the ancient history of the Azerbaijan people, its knowledge of architecture and the art of war, as well as to restore relations with the other powerful states of the East. Each one of the towers in the region, as Oghlangala, Govurgala, Chalkhangala, Gizgalasi, Gazanchigala and others are the examples of culture that can be compared with the same type of monuments of the East.

The Sederek tower: This tower is located on the southern edge of the Sederek village, on the border with the Demirchi village, on one of the peaks of the Velidagh mount range. The Velidagh mount range occupies the northern-eastern part of the Sederek village and the northern-western part of the Demirchi village. Its highest peak is 1242,2 m. above sea level. On the borders of these two villages the Velidagh mount range stretches towards the river Aras and separates the Sherur and the Sederek lowlands from each other.

The Soum tower: This tower was built in II-I millennium BC. In that period lots of defencive fortifications and towers were built in Nakhchivan. The

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan Dövlət Universiteti, resulbagirov@mail.ru

tower is located on the ancient caravan roads that run through the Nakhchivan territory. During the years 1970-1980 there were carried out archeological excavations on the skirts of this mountain and there were found settlements of the bronze, early iron and medieval periods. It was included into the series of fortified towers of Nakhchivan. According to the construction and architectural style it is similar to the II-I millennium towers BC.

The Gala Tepe tower: During the years 1970-1980 there were carried out investigations in the Shahbuz region by the Nakhchivan archeological expedition and were found monuments of the bronze, early iron and medieval periods. The Gala Tepe of the Shahbuz region is located on such a favorable position that all the ancient caravan roads to Dereleyez and Garabagh passed through here.

The Gemigaya fortification: The Gemigaya is highest peak of the Lesser Caucasus. There have been carried out a long period of archeological researches on the Gemigaya and were found different-sized pieces of rock drawings.

The results of the new archeological researches during the years 2002-2005 were more successful. The ancient Cyclopean buildings of Nakhchivan have enriched the Gemigaya complex with new monuments.

Naxçıvan ərazisində yerləşən siklop tikililərin tədqiqi Azərbaycan xalqının qədim tarixi, onun memarlıq və hər b sənəti barədə bilgilərini və həmçinin Şərqi digər qüdrətli dövlətləri ilə əlaqələrini bərpa etməyə imkan verir. Regionda aşkar olunmuş Oğlanqala, Govurqala, Çalxanqala, Qızqalası, Qazançı qalası və s. tikililərin hər biri Şərqiəni tipli abidələri ilə müqayisə edilə biləcək maddi mədəniyyət nümunələridir.

2001-ci ilin avqust ayında Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının Muxtar Respublika ərazisində apardığı tədqiqatlar zamanı bu tip abidələr sırasına yeni qalalar əlavə olunmuşdur. Sədərək qalası, Sum qalası, Nəhəcir qalası, Qalatəpə qalası, Biçənək cəngər qalası və Gəmiqaya istehkamlarını bu sıraya aid etmək olar.

Sədərək qalası: Bu qala eyni adlı kəndin cənub qurtaracağında, Şərur rayonunun Dəmirçi kəndi ilə sərhəddə, Vəlidağın şiş zirvələrindən birinin üzərində yerləşir. Sədərək kəndinin şimal-şərqi, Dəmirçi kəndini isə şimal-qərbi əhatə edən Vəlidağın ən hündür zirvəsi dəniz səviyyəsindən 1242,2 m. yüksəkdə yerləşir. Bu iki kəndin sərhəddində Vəlidağın kiçik bir silsilə dağlar ayrılaraq Araz çayına doğru uzanır və sanki Sədərək və Şərur düzlərini bir-birindən ayırır. Bu hissədə dağın zirvəsi dəniz səviyyəsindən 955,2 yüksəklikdə yerləşir və qalanın narınqalası məhz bu zirvədə yerləşir. Zirvənin cənub ətkləri çapırla magistral yol salınmış beləliklə dağın kiçik bir təpə şəkilli hissəsi Araz çayı istiqamətində əsas silsilədən ayrı düşmüşdür. Bu hissə xalq arasında “Çapacaq” və ya “Dəhnə qapısı” adlandırılır. Başlanğıcını Türkiyədən alan Araz çayı Vəlidağdan 1,5-2 km cənubda labirintlər şəklində burularaq Şərur düzü istiqamətində axını davam etdirir. Dağın aşağı atəklərini şərq, cənub və qərb istiqamətində bir cərgə qala divarları əhatə edir. Divarlar adətən iri daşlardan qurulmuşdur. Tikinti zamanı bərkidici məhluldan istifadə olunmamışdır. Əksər hissəsi dağıdılmış birinci qala divarının hündürlüyü dağın relyefindən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə dəyişilir. Daha çox təhlükənin gözlənilməli dağ yamaclarında divarlar nisbətən hündür və əzəmətlidir.

Narın qala hissə birinci qala divarlarından fərqli olaraq dağın bütün zirvəsini əhatələyir. Narınqalaya çıxış iki istiqamətdə, qərb (Sədərək kəndi tərəfdən) və şərq (Dəmirçi kəndi tərəfdən) olmuşdur.

Sədərək istiqamətdə dağlı bir cərgə qala divarı əhatələyir və ölçülərinə görə nisbətən böyük qala qapısı məhz bu istiqamətdə yerləşir. Giriş qapısının eni 6 m-dir. Qapının yanları bir növ bürcləri əvəz edən daxilə doğru düz bucaq formalı hörgüldən ibarətdir. Bucaqların qərb tərəfi sağa və sola doğru dağ boyunca uzanır.

Bu hissədə qala divarları iri, yonulmuş sal daşları üst-üstə qoymaq yolu ilə hörülmüşdür. Dağıdılmış qala divarlarının qismən salamat qalmış hissələrinin bəzi yerlərində hündürlükləri 1-1,5 m-dir.

Giriş qapısından sağ tərəfdə, dağın bu hissədəki ən hündür zirvəsində dördkünc bürc qoyulmuşdur. Bu bürc çox güman ki, əsas nəzarətçi məntəqəsi olmuşdur. Narınqalanın cənub və şərq tərəfindəki, qala divarları relyefdən asılı olaraq bir neçə eyni tipli bürclərlə tamamlanır. Maraqlıdır ki, bürclərin hamısı Şərur düzünün digər möhtəşəm qalası Oğlanqaladan fərqli olaraq dördküncdürlər. Oğlanqalada bürclər dairəvi və qövsvaridirlər.

Narınqalanın cənub-şərq hissəsinin quruluşu daha maraqlıdır. Bu hissədə qala divarları terraslara uyğun olaraq pilləlidir. Birinci pillədə divarlar qala qapısı və onun hər iki tərəfində qurulmuş dördkünc bürclərlə tamamlanır. Lakin bu bürclər ölçülərinə görə kiçik olmuşdur (1,5x1,5). Çox güman ki, bu bürclərin birində bir döyüşçü keşik çəkmişdir. Bu qala qapılarından yuxarıya doğru olan terraslarda bəzən bir-birinin yanında, bəzən isə bir-birindən azca aralı geniş sahəli (20-30 m) düzbucaq formalı yaşayış binalarının qalıqları qalmışdır. Lakin bu hissələrdə maddi-mədəniyyət qalıqlarının azlığı qalanın müvəqqəti müdafiə xarakteri daşdığını ehtimal etməyə imkan verir.

Qalanın arxeoloji materialları əsasən saxsı qabların qırıqlarından ibarətdir. İlk tədqiqat nəticəsində onların nisbətən yaxınlıqda yerləşən Sədərək Gültəpəsi, Cırdatəpə, Dəmirçi yaşayış yeri və Qarabulaq kurqanlarından əldə olunmuş materiallarla tam eyniyyət təşkil etdiyini və təqribən e.ə. II minilliyin sonu–I minilliyin başlanğıcına aid olduğunu söyləmək mümkündür.

Son tunc–ilk dəmir dövründə qonşu ərazilərdən gözlənilən təhlükə zamanı ətraf düzənliklərdə yaşayan ulu əcdadlarımızın əsas istehkamlarına çevrilmiş “Sədərək qalası”nda aparılacaq geniş arxeoloji tədqiqatlar qalanın

dövrü, xarakteri və ona pənah gətirmiş insanların mənsubiyyəti və məşğuliyyəti barədə ətraflı fikir söyləməyə imkan verəcəkdir.

Sum qalası: Naxçıvan ərazisindən keçən qədim ticarət–karvan yollarının, eləcə də strateji cəhətdən çox mühüm və əlverişli olan keçidlər üzərində e.ə. II-I minilliklərdə müdafiə istehkamları–qalalar tikilmişdir.

Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2002-ci il iyul ayında Arazboyu İranla sərhəd dağlıq ərazidə uzun illərdən bəri strateji cəhətdən diqqətimizi cəlb edən və haqqında maraqlı rəvayətlər söylənilən Nehrəm dağlarında tədqiqat işləri aparıldı.

Culfa (Cula) və Nehrəm arasındakı sıldırım qayalıq zirvəli dağ silsiləsi təbii strateji sədd təşkil edərək Naxçıvan ərazisini cənubdan qoruyur. Buradan Araz çayı boyunca, Nehrəmin dağlıq ərazisindən, Yaxın Şərqlə Naxçıvanı birləşdirən qədim karvan yolu keçmişdir. Elə buna görə əd Naxçıvan ərazisindəki çox mühüm qədim ticarət mədəniyyət ocaqlarından bir qrupu Culfa və Nehrəm ərazisində, Naxçıvan çayı vadisində yaranmış və yüksək səviyyədə təkamül tapmışdır. Qədim Cuğa, Nəhəcir, Qızılburun, I-II kəltərə və digər mədəniyyət mərkəzləri buna sübutdur. Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin, qala şəhərlərinin və möhtəşəm müdafiə istehkamlarının inkişaf tapması məhz bu dövrə təsadüf edir. Naxçıvanın Araz sahilı geniş və münbit torpaq sahələri olan Nehrəm ərazisində e.ə. II minilliklərdə yaşamış qədim tayfaların birliyi yaranmış və Qızılburun sənətkarlıq ticarət mərkəzi inkişaf tapmışdır.

Bu ərazidə yaşayan qədim əhalinin özlərini və təsərrüfat həyatlarını mühafizə etmək üçün müdafiə istehkamlarına ehtiyacı olmuşdur. Qızılburun qədim yaşayış yerində XX əsrin 60-cı illərində apardığımız arxeoloji tədqiqatlar zamanı qala tikmək memarlığının izləri müşahidə olunmuşdur.

Nehrəm ərazisindəki Arazboyu yüksəkliklərdən də, o cümlədən xalq arasında “Dağ Yunus” dağı adı ilə tanınan yüksəklikdə arxeoloji axtarışlar aparılmışdır. Hələ 1970-1980-ci illərdə bu dağın ətəklərində Dərə Şam, Gözəl Dərə ərazilərində arxeoloji qazıntılar aparılmış, tunc, ilk dəmir və orta əsrlər dövrünə aid yaşayış yerləri qeydə alınmışdır. Nehrəm kəndindən 10 km cənubda Araz çayının sol sahilində yerləşən konqklemərat dağlıq ərazinin ən hündür silsiləsi Dağ Yunus dağı adlandırılır. Dağın zirvəsinə əsas çıxış yolu

geniş və dərin çöçəkliklərdən ibarət Gözəl dərə adlanan ərəzidən keçir. Dağ Yunus dağının şərq tərəfində sıldırım qayalarla sərhədlənən dərə selov ilə, zirvədə yerləşən Sum qalasına yeganə cığır yol gedir.

Qalanın yerləşdiyi zirvə dəniz səviyyəsindən 1600-1800 m yüksəklikdədir. Dərənin dağ zirvəsinə yerləşən hissəsindəki keçiddə möhtəşəm müdafiə səddi tikilmişdir. Hər iki yandan sıldırım qayalarla bağlanan qala divarları ortada geniş bucaq əmələ gətirir. Burada mərkəzi hissədən qala divarının ortasında zirvədə keçid yolu olmuşdur. Bu qala divarlarından daxilə 3,5 ha-dan artıq sahə müdafiə divarı ilə sərhədlənmişdir. Sahənin 2,5 ha hissəsi maili yamaclıdır. Dağın zirvə hissəsindən qərbdə sıldırım qayalıqların sinəsində 1 ha-ya qədər nisbətən düz yastan vardır.

Sum qalasının daxilindəki bu sahə 100-ə qədər dördkünc planlı daş binanın qalıqları vardır. Binalar binalar terraslarda yerləşib bir-birinə bitişikdir. Görünür ki, Sum qalası adi müdafiə istehkamı olmayıb. Lazım gəldikdə burada uzun müddət əhəlinin və əmlakın mühafizəsi mümkün olmuşdur.

Qalanın su ilə təchizatı maraqlıdır. Çox ehtimal ki, burada monolit qayalıq üzərindəki tikintilərin bəzisi təbii su ehtiyatını toplamaq üçün hovuzlar olmuşdur. Bununla belə qaladan cənuba Araz çayına birbaşa bağlanan və sıldırım qayalarla mühafizə olunan cığır vardır. Görünür qalanın su ilə təchiz olunması üçün bu cığırla lazım gəldikdə Arazdan su götürülürmüş.

“Dağ Yunus” dağı haqqında söylənilən bir rəvayət bu mülahizəni söyləməyə əsas verir. Həmin rəvayətə görə Dağ Yunus lazım gəldikdə, ehtiyac olduqda Arazdan su götürüb bu yerləri sulayarmış.

Sum qalasının müdafiə divarı şərq tərəfdən 150 m-ə qədərdir. Bu istehkam Naxçıvanın qədim qalaları silsiləsinə daxil olub öz tikinti üslubuna və memarlıq xüsusiyyətinə görə e.ə. II-I minilliklərin siklopik qalaları ilə eyniyyət təşkil edir.

Qala divarları müxtəlif həcmli qaya parçalarından inşa edilmişdir. Divarın alt cərgə daşları hər iki yandan iri həcmli qaya daşlarından qurulmuşdur. Bu daşların ağırlığı 100 kq-dan 1-1,5 tona qədərdir. Dağın

relyefi sərt yamaclı olmasına baxmayaraq alt hörgü daşları çox məharətlə və uçquna davamlı bir planda qurulmuşdur. Yan hörgü daşları cərgəsi arasındakı 2,5 metr enindəki divar boşluğu, orta və kiçik həcmli daşlarla xüsusi memarlıq texnikası tətbiq olunmaqla qurulmuşdur.

Giriş yolundan soldakı müdafiə divarının qurtaracaq hissəsi 20 metrə qədər uzunluqda nisbətən yaxşı qalmışdır. Divar qurtaracağına yaxın 3 metr uzunluqda relyefə uyğun olaraq ön plana çıxıntı əmələ gətirir və 7 m uzunluqda davam edəcək sıldırım qaya ilə birləşir.

Beləliklə, Sum müdafiə səddi öz möhkəmliyi etibarilə Naxçıvanın qalalarından seçilir. Sum qalasının və onun daxilindəki tikintilərdə bərkidici məhluldan (palçıqdan) istifadə olunmamışdır. Qala divarının eni 2,5-3 metrdir. Salamat divarının hündürlüyü 1,7-2 metrdir. Hörgü daşları üst-üstə 5 cərgə qalmaqdadır. Sum qalasının böyük bir hissəsi min illər boyu buraya toplanmış qar yığıntıları, təbii aşınmalar və tektonik proseslər nəticəsində dağıntıya məruz qalmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq öz möhtəşəmliyini saxlayır. Qalanın daxilində (Şimali-qərb hissəsində), nisbətən yastı səthli sahədə (1 ha-dan artıq) çoxlu yaşayış binalarının 100-ə qədər divarı qismən salamat qalır. Binalar müxtəlif həcmli qaya parçalarından, dördkünc planda inşa olunmuşdur. Burada qədim və orta əsrlər dövrünə aid gil qab qırıqlarına təsadüf olunur. Sum qalasında geniş arxeoloji tədqiqatlar aparılacaq və Naxçıvanın qədim şəhər mədəniyyəti tarixinə yeni səhifələr yazılacaqdır.

Qala Təpə qalası: Azərbaycanın ən qədim ərazilərindən olan Naxçıvan diyarının Şahbuz bölgəsində 1970-80-ci illər ərzində Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində tunc, ilk dəmir və orta əsrlər dövrünə aid abidələr aşkara çıxarılmışdır.

Şahbuz abidələrinin tədqiqində tanınmış arxeoloq V.H.Əliyevin böyük əməyi vardır. Şahbuz rayonu ərazisində geniş tədqiqat illəri 80-ci illərdə Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzinin əməkdaşları tərəfindən aparılmışdır.

Şada kəndi ərazisində Ağcacal yaşayış yeri, Qala Təpə qala abidəsi müəyyənləşdirilmişdir. Geniş sahəyə malik olan bu ərazi Badamlı kəndinin qərbində yerləşir. Ərazi xalq arasında Ağcacal-Ağdaban adlandırılır. Ağcacal

yaşayış yerinin sahəsi 200 ha-dır. İki çay-Şada və Yemişan çayı arasında yerləşən bu ərazidə aparılan tədqiqat nəticəsində qeydə alınan abidələrdən biri də Qala Təpə qalasıdır.

Qala Təpə qalası Şada kəndinin şərqində Ağcocal ərazisində çox da hündür olmayan dağın zirvəsində yerləşir. Qala iri ovuclu daşlardan inşa edilmişdir. Qala divarının birinci qatı salamat qalmış hissələri iri daş parçaları ilə hörülmüşdür. Qala Təpə qalasının sahəsi 2 hektara yaxındır. Qala daimi yaşayış yeri kimi istifadə edilməmişdir. Təhlükəli anlarda Ağcocal yaşayış yerinin əhalisi müvəqqəti bu qalaya köçürülmüşdür.

Mədəni təbəqənin qatı 2 m-dir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində Qala Təpə qalasının ərazisindən sadə çəhrayı monoxrom boyalı qablar, dən daşları, obsidian qəlpələr əldə edilmişdir. Metal-tunc üzüklər, möhürlər bu ərazidən tapılmışdır. Tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş materiallar göstərir ki, bu abidə son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsidir. (e.ə. II-I min.)

Qala Təpə qalasının yerləşdiyi Ağcocal yaşayış yerində 2 qəbiristanlıq vardır. Bu qəbiristanlıq Əkənək ərazisində, Armudlu gədiyində yerləşir. Tədqiqat nəticəsində bu ərazidə 2 pir qeydə alınmışdır. Xalq arasında “Böyük pir”, Yer piri”, “Kiçik pir”, “Səcdəgah” adlandırılır.

Qala təpə qalası elə əlverişli mövqəə yerləşirki, şahbuz rayonu ərazisindən keçən qədim karvan yolu buradan keçərək Dərələyəzə və Qarabağa gedir.

Qala Təpə qalasının və onun yerləşdiyi ərazinin geniş elmi axtarışlara ehtiyacı vardır. Naxçıvanın qədim qalalarının tədqiqi edilməsi çox vacibdir.

Gəmiqaya istehkamları: Kiçik Qafqazın ən hündür zirvəsi olan Gəmiqayada uzun illərdən bəri müəyyən mərhələlərdə aparılan (1967-2005) arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində metamorfizləşmiş müxtəlif həcmli qaya parçaları üzərində təsvirlər aşkara çıxarılıb tədqiq edilmişdir.

Gəmiqayanın tədqiq olunması, öyrənilməsi, gələcək nəsillə çatdırılması ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev cənablarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu tarixi yerin tədqiq olunması haqqında Muxtar Respublikanın Ali Məclisinin sədri V.Talıbovun xüsusi sərəncamı da tariximizə verilən ən layiqli qiymətdir.

2002-2005-ci ildə aparılan yeni arxeoloji tədqiqatların nəticələri daha uğurlu olmuşdur. Naxçıvanın qədim tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı olan, ilk dəfə aşkara çıxarılmış siklopik tikililər Gəmiqaya abidələri kompleksini yeni abidələrlə zənginləşdirmişdir.

Gəmiqaya istehkamlar qayaüstü təsvirlərinin həkk olunduğu Qaranquş yaylağı ilə bağlı olmuşdur.

Bu istehkam tikintiləri Qaranquş yaylağının qərbində dərin dağ selovu üzərində yerləşən və təbii cəhətdən çox mühüm strateji mövqe təşkil edən ibtidai insanlar tərəfindən müdafiə üçün bir qala kimi istifadə olunan sət sıldırım yamaclı Nəbi yurdunun qayalıq hissəsində yerləşir.

Nəbi yurdu ərazisində yeni qayaüstü təsvirlər qeydə alınarkən burada diqqəti ərazinin bir neçə qayalıq terraslardan ibarət olması cəlb etmişdir. Həmin terraslara əsasən qayalığın Şərq və Qərb yamaclarından qalxmaq mümkündür. Nisbətən asan olan çıxır Şərq hissədə Qaranquş yaylağı tərəfindəndir. Bu cəhət Qaranquş yaylağına tunc və ilk dəmir dövründə (IV-I minillik), yay fəslində burada məskunlaşan, qədim maldar tayfaların diqqətini cəlb etmişdir.

Təbii ki, ibtidai icma quruluşunun bu mühüm mərhələsində daim baş verən tayfalar arası vuruşmalar, döyüşlər Gəmiqaya ərazisində də baş vermişdir. Hücüm təhlükəsindən xilas olmaq, eləcə də sürüləri qoruyub saxlamaq üçün qədim Gəmiqaya yaylaqlarında mövsümü olaraq məskunlaşan maldar tayfalar istehlamlarla özlərinin təhlükəsizliyini təmin edə bilməmişlər. Bunun üçün onlar düzgün o Arxeoloji axtarışlar nəticəsində Nəbi yurdunun Şimal hissəsindəki qayalıq sahədə bir-birini pilləli şəkildə əvəz edən terraslarda 5 istehkam qeydə alınmışdır. Birinci istehkam qayalığın yuxarı hissəsində yastanda yerləşir. Burada qayalar arasında, səhəsi 0,5 ha bərabər olan maili yastanın Şərq və Qərb hissələrində müdafiə üçün əhəmiyyətli olan divarlar qurulmuşdur.

Bu istehkam cənub tərəfdən sət yamaclı təbii qayalıqla mühafizə olunur. Digər tərəfdən iri və orta həcmli qaya parçalarından hörülmüş siklopik tipli divarlarla möhkəmləndirilmişdir. Qalaça daxildə divarla iki hissəyə bölünmüşdür. Hazırda burada divarların hörgü daşları 1,5 m hündürlükdə qalır. Hörgü üç cərəgdən ibarətdir. Alt cərgənin yan daşları iri həcmli qaya

parçalarından qurulmuş, onların arası orta və kiçik həcmli daşlardan hörülmüşdür.

Qapısının sol tərəfində cənub tərəfdəki təbii qaya üzərində iki yerdə tunc dövrünə aid qayaüstü təsvirlər-adam rəsmi, keçilər, quş və şərti işarələr təsvir olunmuşdur. Bu qalaçanın şərq tərəfində 10 metr aralı ikinci, nisbətən kiçik sahəli bir qalaça yerləşir. Bu müdafiə istehkamı dairəvi oval plana malikdir. Hər tərəfdən hündürlüyü 3-4 m olan təbii qayalarla əhatə olunmuşdur. Həmin təbii qayalıqlar arasındakı keçidlər müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilmişdir. Qalaçanın girişi cənub tərəfdən olmuşdur, onun eni 1,5 m-dir. İkinci qalaçanın sahəsi 0,3 ha-dır. Salamat qalmış divarların hündürlüyü 1,2-1,5 m, eni 1,2-1,5 m-dir. Bu qalaçalardan bir qədər aralı 3-cü, 4-cü və 5-ci müdafiə istehkamları yerləşir. Həmin qalaçalar da təbii qayalıqlar ilə əhatə olunmuş, kiçik sahəli strateji cəhətdən əlverişli mövqələrdə tikilmişdir. Onların girişi şərq tərəfdəndir. Uzunsov oval plana malik olan bu qalaçaların sahələri kiçikdir. 3-cü qalaçanın sahəsi 0,3 ha, 4-cü və 5-ci qalaçaların sahəsi isə 0,2 ha-dır. 3-cü və 4-cü qalaçaların yaxınlığında qayalar üzərində keçi təsvirləri və şərti işarələr həkk olunmuşdur. Keçilər sağ və sol istiqamətdə hərəkət vəziyyətində təsvir edilmişdir.

Ümumilikdə, buradakı siklop tipli qalaçalar vahid bir müdafiə istehkamı təşkil edir. Maraqlıdır ki, bu yerlərdən biri xalq arasında Nəsirvaz, Tivi, Bist, Xurş, Biləv, Parağa kəndləri əhalisi tərəfindən “Davı daşı”, yəni döyüş, vuruş yeri müdafiə qalaçaları adlandırılır. Bu istehkamlar Qaranquş yaylağında min illər boyu maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan qədim Naxçıvan tayfalarına məxsus olmuşdur.

Gəmiqaya müdafiə istehkamlarının memarlığı, inşa xüsusiyyətləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu müdafiə istehkamları öz tikinti xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan MR ərazisindəki qədim müdafiə istehkamları ilə tam eyniyyət təşkil edir.

Nəbi yurdu istehkamları yaxınlığında aparılan arxeoloji kəşfiyyat qazıntıları nəticəsində əlavə edilmiş tunc və dəmir dövrünə aid keramika məmulatları bu müdafiə tikintilərinin tarixini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Gəmiqaya istehkamları Naxçıvan ərazisindəki tunc və ilk dəmir dövrü qalaları ilə müqayisəli təhlili və buradan əldə edilmiş arxeoloji materiallar həmin abidələrin eramızdan əvvəl IV-I minilliklərdə bu ərazidə məskunlaşan, yaylaq maldarlığı ilə məşğul olan qədim Naxçıvan tayfalarına məxsus olduğunu söyləməyi əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev V.B., Novruzlu Ə.İ. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. “Naxçıvanın arxeoloji abidələri” toplusu. Bakı, 1992.
2. Bağirov R.B. Sədərək qalası, Tarix və onun problemləri. BDU.2001, № 3-4. səh. 153-154.
3. Bağirov R.B. Naxçıvanın ən qədim qalalarının öyrənilməsi tarixi. Pedaqoji Universitetin xəbərləri. Bakı. 2001, № -3-4. səh. 10-11.
4. Bağirov R.B. Gəmiqaya istehkamları. Azərbaycan MEA-nın Naxçıvan bölməsi. Xəbərlər. №-1, Naxçıvan Tusi, 2005, səh. 87-92.
5. Bağirov R.B. Qalatəpə qalası haqqında ilkin məlumat. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Xəbərlər. №-17, Naxçıvan 2006. səh. 29-30.
6. Əliyev V.H. Naxçıvan MSSR-də arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 1975, s. 67.
7. Əliyev.V.H Gəmiqaya abidələri, Bakı, 1993, s. 1-77.
8. Nəcəf Müseyibli. Gəmiqaya, Bakı, 2004.

AZƏRBAYCANIN ÇUXURSƏƏD VİLAYƏTİNİN TOPONİMİKASI (1728-Cİ İL RƏVAN LİVASI MÜFƏSSƏL TƏHRİR DƏFTƏRİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Fərəh HÜSEYN*

Özət

Təqdim olunan məqalədə tarixi Azərbaycan torpağı olan Çuxursəəd vilayətinin toponimikasının ümumi mənzərəsi Osmanlı mənbəyi 1728 tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftərinin materialları əsasında canlandırılır və eyni zamanda həmin mənbənin tarixi əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir.

1724-cü il İstanbul sülhünə görə Səfəvi dövlətinin Çuxursəəd vilayəti Osmanlı hakimiyyəti altına keçdikdən sonra Osmanlı üsul idarəsinin tətbiq etdiyi ümumi təcrübəyə müvafiq şəkildə 1728-ci ildə burada əhalinin siyahıya alınması həyata keçirilirdi və təhrir dəftərləri tərtib olundu. 12 nahiyədən və Şürəgəl livasından ibarət Rəvan livasının müfəssəl dəftəri ümumilikdə 1004 köyü (kəndi) və 26 məzrəəni ehtiva edir. Bu məlumatlar bölgənin həmin dövrdəki sosial-iqtisadi, demoqrafik durumu ilə yanaşı həm də toponimik mənzərəsini əks etməkdədir.

Müfəssəl dəftərin materialları bugün erməni tərəfinin tamamilə əsassız, böhtan xarakterli iddialarını ifşa etmək üçün dəyərli mənbədir. Mənbənin Çuxursəəd vilayətinin tarixi toponimikasına aid materialları, xüsusilə bu bölgənin etnotoponimikası baxımından maraqlıdır. Azərbaycan Türklərinin etnogenezində iştirak etmiş qəbilələ və boyların əzəldən bu bölgəni məskunlaşdırması yerli toponimikada öz əksini tapmışdır. Müfəssəl dəftərdə siyahıya alınan oykonimlər işığında o dövrdə həmin ərazidə qəbilə,

* Aparıcı elmi işçi, t.ü.f.d., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, ferah@mail.ru

əşirət, camaat, oymaqların məskunlaşma areallarını da müəyyən etmək mümkündür.

Ayrıca Çuxursəəd vilayətinin günümüzdə Ermənistan Respublikasının ərazisini təkil edən hissəsində məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən *Türk varlığını yox etmə siyasəti* nəticəsində tamamilə fərqli duruma salınan bu bölgənin işğaldan əvvəlki vəziyyətini bərpa etməyə imkan verir.

Açar Sözlər: Çuxursəəd vilayəti, toponimika, etnooykonimlər, Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri

**THE TOPONYMY OF THE AZERBAIJANI PROVINCE OF
CHUKHURSAAD (ON THE BASE OF THE REVAN LIVA'S
MUFASSAL TAHRIR DEFTERI 1728)**

Abstract

The general view of the toponymy of the historical Azerbaijani land Chukhursaad province is studied in the proposed article based on the Ottoman source Revan Liva's Mufassal Tahrir Defteri as well as the significance of this source is particularly considered.

After the Chukhursaad province fell under the Ottoman rule due to the Istanbul Treaty (1724), the population census was carried out there in 1728 and the Tahrir books were compiled. Revan Liva's Mufassal Defteri includes 1004 villages and 26 mezraas. These data contain information not only about socio-economic and demographic situation of the region, but also about its toponomics.

This historical source is especially valuable in terms of etnotoponyms which reflect the resettlement of the numerous Turkic tribes which inhabited this region since the ancient times and participated in ethnogenesis of the Azerbaijani Turks. This document also supplies the data base for studying the areal of the settlement and migration of the tribes in the first quarter of the 18th century.

Besides, the records of the *Tahrir Defteri* let us lighten the situation in that part of the region which now constitutes the territory of the Republic of Armenia before implementation there *elimination policy against any Turkic heritage*.

Key Words: Chukhursaad Province, toponymy, ethno-oikonyms, Revan Liva's Mufassal Tahrir Defteri

Giriş

Hər bir etnosun, xalqın, millətin keçdiyi tarixi sürəc yazılı qaynaqlar, maddi və mənəvi abidələrlə yanaşı müəyyən dərəcədə həm də məcazi mənada “yerin dili” adlandırılan toponimlərdə, yəni yer adlarında əks olunmaqdadır.

Rus alimi M.V.Qorbanevskinin təsəvvürünə görə, hər bir toponim bükülmüş bir mətn timsalıdır ki, onun tədricən açılması və açıqlanması həm sırf lingvistik (yəni toponimin ifadə etdiyi semantik məna), həm də ekstralingvistik (yəni aid olduğu obyekt haqqında məlumat) bilginin əldə olunmasını təmin edir.¹

Bu mənada yer adları, nəsildən nəsilə ötürülən informasiya yükünün daşıyıcısı kimi məxsus olduqları etnotoplumun milli-mənəvi mirasıdır, bir etnosun, millətin konkret bir əraziyə bağlılığına, ona məxsus olduğuna şahidlik edən qeyri-maddi abidələrdir. Məhz buna görə də yer adlarının öyrənilməsi, xüsusilə tarixi Azərbaycan əraziləri olan, lakin hazırda başqa dövlətlərin tərkibində olan torpaqlarımızın toponimik korpusunu təşkil edən mənbə bazasının araşdırılması tariximizin strateji əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərindəndir.

Tarixi Azərbaycan ərazisi olan və məqaləmizin mövzusunı təşkil edən Çuxursəəd vilayətinin toponimikasının öyrənilməsi üçün Osmanlı qaynaqları arasında Təhrir dəftərləri qrupuna daxil olan və məqaləmizin yazılmasında ana qaynaq təşkil edən 1728 tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri birinci dərəcəli ilkin mənbədir.

I. Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftərinin xüsusiyyətləri və tarixi əhəmiyyəti

Məqaləmizin yazılmasında ana qaynaq təşkil edən 1728 tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri,² Səfəvi dövlətinin 1724 İstanbul sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə Osmanlı hakimiyyəti altına keçən³ Çuxursəəd bəylərbəyliyəndə həyata keçirilən təhrirat (siyahıya alınma) nəticəsində tərtib

¹ Горбаневский М.В., Преснов В.П. **Топонимика и компьютерная лексикография**. Посев, М.: 1993, с. 7.

² **BOA**, TT, nr. 901.

³ Yaşar Yücel, Ali Sevim, **Türkiye Tarihi, Osmanlı Dönemi (1566-1730)**, Cilt 3, Ankara, 1991, s. 283-284.

olunmuşdur.⁴ İlk sahifəsində Sultan III Əhmədin tuğrasının çəkildiyi və “*İşbu tahrir defter-i hümâyûn düstürü’l-amel olmak üzere Defterhâne-i Amire’de hıfz olunmak buyruldu 19 cemâziye’l-âhir sene (1)140*” yazıldığı 3.2.1728 tarixli dəftər, bəzi səhifələri boş olmaqla 583 səhifədən ibarətdir.

Dəftərdə, Qırxbulaq, Gərbi, Dərəçiçək, Abaran, Sədərək, Şərur, Vədi (Vadi), Gərni (Gərni) olmaqla səkkizi Araz çayının şimal sahilində; Sürməli, İğdır, Aralıq, Maku olmaqla dördü cənub sahilində yerləşən 12 nahiyənin və şimalda yerləşən Şurəgəl livasının tərkibində olan ümumilikdə 1004 kəndin (köyün) və 26 məzrənin adları siyahıya alınmışdır.⁵

Rəvan livası dəftərinin müstəsna tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tərtib olunduğu tarixdən tam bir əsr sonra, yəni 1828-də İrəvan xanlığını işğal edən Rusiya İmperiyasının başlatdığı *Türk izlərinin bölgədən yox edilməsi* siyasətinin Sovet İttifaqı dönməndə də qərəzli şəkildə davam etdirilməsi nəticəsində günümüzdə qismən Ermənistan Respublikasının ərazisini təşkil edən və istər demografik vəziyyət, istərsə də yer adları baxımından tamamilə fərqli, orijinal məhvi etməklə suni yaradılmış bir mənzərənin, işğaldan əvvəlki gerçək vəziyyətini əks etdirməyə imkan verir. Bu mənbənin materialları eyni zamanda erməni şovinist millətçilərinin bu mövzu ilə bağlı əsassız iddialarını təkzib etməyə tutarlı dəlillər təqdim edir.

Məlumdur ki, Ermənistan dövləti tərəfindən yer adlarının mərhələli şəkildə dəyişdirilməsindən əvvəl bu bölgənin toponimlərinin təxminən 90% Türk mənşəli olub. Rəsmi açıqlamaya görə, Ermənistan milli atlasının hazırlanması ilə bağlı təkcə 2006-cı ildə qeydiyyatı alınan 40 min coğrafi addan xarici dillərə məxsus olan 8-10 min coğrafi adın dəyişdirilərək erməni

⁴ İrəvan əyaləti və Azərbaycana aid digər təhrir dəftərlər haqqında məlumat üçün bax: H.Mehmedov (Karamanlı), “Osmanlı Dönemi Revan Eyaleti Tapu-Tahrir Defterleri”, **XII Türk Tarih Kongresine sunulan Bildiriler**, Cilt III, Ankara, 1999, s. 683-690; Özgüdeni O.G., “Batı İran ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Kayıtları”, **Güney Azerbaycan Sosyo-Kültürel Araştırmaları**, http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=239

⁵ Mənbənin məlumatları əsasında İrəvan əyalətinin iqtisadi durumu və demografik vəziyyəti Türk tarixçisi Raif İvecan tərəfindən araşdırılmışdır. Bax: İvecan Raif, “Revan Livası Yerləşim ve Nüfus Yapısı (1724-1730)”, **Tarih Dergisi**, Sayı 50 (2009/2), İstanbul, 2010, s. 121-148.

sözlərilə əvəz olunması nəzərdə tutulurdu. Burada “xarici dillərə məxsus” dedikdə Azərbaycanlılara aid Türk mənşəli toponimlər nəzərdə tutulurdu.⁶

Müasir Ermənistan ərazisinin tarixi toponimik mənzərəsi qarşısında aciz qalan erməni mütəxəssisləri bunu izah etmək üçün əsassız və hətta absurd arqumentlərə əl atırlar. Məsələn, Arseniy Saparov İngilis dilində nəşr etdirdiyi “*Sovet Ermənistanında yer adlarının dəyişdirilməsi və milli kimliyinin inşa olunması*” adlı geniş məqaləsində Osmanlı-İran müharibələrini nəzərdə tutaraq yazır ki, güya həddən artıq qeyri-sabit siyasi vəziyyətdə böyük miqyasda erməni əhalisinin köçməsi, əvəzində isə Türk köçəri əhalinin daxil olması ilə regionun etnik tərkibində və mədəni landşaftında dramatik şəkildə transformasiya baş verdi. Və güya bu şəraitdə erməni toponimik nomenklatur qismən saxlanılsa da, böyük qismi uyğunlaşdırıldı, dəyişdirildi və ya tamamilə Türk sözlərilə əvəz olundu. Onun ifadəsilə Şərqi Ermənistanda deportasiya kütləvi qırğınla müşayiət olundu ki, bu da ərazini işğal edənlərə imkan vermədi ki, orijinal yer adlarını mənimsəsinlər.⁷ Bu tamamilə əsassız və absurd iddianı A.Saparov amerikalı toponimist G.R.Stüarta istinad edərək irəli sürür. Halbuki G.R.Stüart daha çox yeni dünyanın kolonizasiyası zamanı yerli orijinal toponimikanın yox olması səbəbi kimi Qərb dövlətlərinin yerli aborigen əhaliyə qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlardan bəhs edir. Belə ki, G.R. Stüart yazır: “Əgər ərazinin transferi silahlı hücum nəticəsində bölgəyə daxil olan qoşunlar tərəfindən sürətlə və stress şəraitində həyata keçirilsə və əhalinin çox qısa zamanda kütləvi şəkildə məhv edilməsiylə müşayiət olunursa ki, işğalçıların hansısa ad öyrənməyə macalları olmur, bu halda onların [adları mənimsəməyə] daha az qayğı göstərəcəklərinə ümid bəsləmək olar, nəinki əgər işğal, sülh şəraitində təcridən ticarət əlaqələrilə baş verirsə”.⁸ Bu misala istinad edərək, A.Saparov bunu əsassız olaraq indiki Ermənistan ərazisinə şamil edir.

⁶ Ermənistanda Türk kökənli toponimlərin kütləvi şəkildə dəyişdirilməsi haqqında bax: **İrəvan xanlığı**, elmi redaktor əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Yaqub Mahmudov, Bakı, 2010, s. 502-580; **Vandalism: Genocide Against The Historical Names**. İdea and foreword by Yaqub Mahmudov, “Tahsil” Publishing House, Bakı, 2006; Bayramov İ., **Qərbi Azərbaycanda Toponimlər Sistemi**, Bakı, 2005, s. 333-372.

⁷ Saparov A., “*The alteration of place names and construction of national identity in Soviet Armenia*”, *Cahiers du monde russe* 1/2003 (Vol 44), p. 179-198 URL : www.cairn.info/revue-cahiers-du-monde-russe-2003-1-page-179.htm.

⁸ George R. Stewart, **Names on the Globe** (New York : Oxford University Press, 1975): Part I, Chapters 6 and 8., p. 53.

Göründüyü kimi, indiki Ermənistan ərazisini təşkil edən Çuxursəəd vilayətində Türk toponimlərinin yaranmasına dair erməni tərəfinin versiyası tarixi həqiqətləri nəinki əks etdirmir, ona tamamilə ziddir. Məlumdur ki, və qaynaqlar da bunu təsdiq edir, Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması dövründə müsəlman əhalisindən fərqli olaraq xristian əhalisinə qarşı münasibət nəinki loyolub, hətta himayə xarakteri daşıyıb. Məzhəb ayrı-seçkiliyi səbəbindən təqiblərə məruz qalan müsəlman əhali şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldığı halda xristiyan əhaliyə aman verilirdi. Məsələn, Fərhad paşanın sərdarlıq etdiyi Osmanlı ordusunun 1583-ncü ildə Rəvan səfərini qələmə alan Osmanlı müəllifi İ.Rəhimizadə xristiyanlara olan münasibəti belə qeyd almışdır: Xristiyanlar, “*biz mütəq-i seyyid-ül kövneyn və rəsul-üs səqaleyn (yəni: iki dünyanın seyyidi, ins və cinin rəsulu (Hz. Məhəmməd peyğəmbər (səs) nəzərdə tutulur – F.H.) tərəfindən azad edilmiş) ikən bizi qırmazlar” deyü firar etməyüb və qətl olub əsir olmaların üləma-yı mütəqqadimin caiz görməmişlər imiş*”.⁹

Xristian əhaliyə olan bu münasibət tədqiq etdiyimiz təhrir dəftərinin məlumatları ilə də təsdiqlənir. Dəftəri nəzərdən keçirdikdə məqaləmizin mövzusu olan problemlə bağlı erməni yalanlarına zidd olan aşağıdakı faktlar diqqətimizi çəkdi:

1. Çuxursəəd vilayətinin dəftərdə siyahıya alınan kəndləri arasında əhalisi gebran kimi qeyd olunan kəndlər var. *Gebran* sözü Osmanlı mənbələrində geniş mənada bütün qeyri-müsəlman əhaliyə şamil edildiyi üçün bunun etnik tərkibinin kimlərdən ibarət olduğu araşdırmaya ehtiyacı olan ayrı bir məsələdir. Məqaləmizin mövzusu açısından isə qeyd etmək istərdik ki, əhalisi gebran olan kəndlər Dəftərdə əks olunan vəziyyətlərinə, yəni əhali sayısına, təsərrüfat istehsalına, hətta kilsələrin mövcudluğuna və imtiyazlarına görə olduqca salamat, firavan durumdadılar. Bunların hər hansı bir təxribata məruz qalması, əhalisinin sürgün olunması əlamətləri yoxdur. Bunlarla yanaşı bəzən çox sayda (mənbənin dili ilə desək “*xali an ər-rəaya*”) tamamilə boş qalmış kəndlərin mənzərəsilə rastlaşırıq. Yuxarıda misal gətirdiyim erməni müəllifləri hər nə qədər bu boş kəndləri güya qırğına məruz qalmış erməni

⁹ Rahimizadə İbrəhim (Harimî), **Zafərnâme-i Hazret Sultan Murad Han**, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Fs-649, v.51 b.

kəndləri kimi qələmə verməyə cəhd etsələr də, bu kəndlərin məhz müsəlman əhali tərəfindən tərk olunduğu şübhə doğurmur.

2. Digər sırf toponimika ilə bağlı olan bir müşahidəmizi də qeyd etmək istərdik. Dəftərdə əhalisi gebranlardan ibarət olan sırf Türk adlı kəndlər nəzərə çarpır. Məsələn, Qırxbulaq nahiyəsində Yengicə kəndi (19 nəfər),¹⁰ Yelqovan kəndi (26 nəfər),¹¹ Şihab kəndi (5 nəfər),¹² Çatqıran-ı zimmi kəndi (14 nəfər),¹³ Qız qalası kəndi (2 nəfər),¹⁴ Böyrü dəlik kəndi (6 nəfər),¹⁵ Dəlili kəndi (5 nəfər),¹⁶ Qara viran kəndi (22 nəfər),¹⁷ Ərəblər kəndi (29 nəfər).¹⁸ Həmin kəndlərin adlarından, əhalisinin say tərkibindən (çünki bunların əhalisi çox deyil) belə təəssürat yaranır ki, bunlar Türk müsəlman əhalisi tərəfindən tərk olunmuşdur və ardınca gebran adlandırılan əhali burada məskunlaşdırılmışdır. Bizim bu müşahidəmiz A.Saparovun, güya vaxtilə mövcud olmuş ermənicə kənd adlarının yox olmasına səbəb kimi həmin kəndlərinin əhalisinin qırğına məruz qaldığını göstərməsini nəinki təkzib edir, buna əks bir mənzərə yaradır.

II. Rəvan livası müfəssəl təhri dəftərində Türk etnooykonimləri

Çuxursəəd vilayətinin toponimik korpusunun əhəmiyyətli hissəsini etnotoponimlər təşkil etməktədir. Çuxursəəd vilayəti hələ eramızdan əvvəl müxtəlif Türk etnoslarının məskəninə çevrildiyi üçün bunların adları bölgənin toponimikasında olduqca zəngin bir plast təşkil edirdi və Dəftərin materialları da bunu təsdiq edir. Dəftərdə əks olunmuş etnotoponimik material o dövrdə bölgənin etnik mənzərəsini təsəvvür etmək, burada məskunlaşan əşirətlər haqqında məlumat əldə etmək üçün olduqca qiymətlidir. Mənbəmiz təyinat xüsusiyyətinə görə sadəcə oykonimlər, yəni yaşayış yer adlarını ehtiva etdiyi üçün bizim də burada yalnız etnooykonimləri nəzərdən keçirmək imkanımız var.

¹⁰ BOA, TT, nr.901, s. 46.

¹¹ BOA, TT, nr.901, s. 56.

¹² BOA, TT, nr.901, s. 57.

¹³ BOA, TT, nr.901, s. 64.

¹⁴ BOA, TT, nr.901, s. 67.

¹⁵ BOA, TT, nr.901, s. 67.

¹⁶ BOA, TT, nr.901, s. 71.

¹⁷ BOA, TT, nr.901, s. 74.

¹⁸ BOA, TT, nr.901, s. 88.

Türk etnik qrupların ən qədim çağlardan bəri Cənubi Qafqaz və xüsusilə Çuxursəəd vilayətində məskunlaşdıqları bölgənin toponimikasında çox geniş şəkildə əks olunmuşdur. Mənbə materialları bu oykonimləri 1) Kimmer və Sak; 2) Hun konfederasiyasına daxil olan qövmələr; 3) Xəzər, Peçeneq, Qıpçaq; 4) 24 Oğuz boyu; 5) Digər Oğuz boyları; 6) Türkman əsirətləri qruplarında təsnif etməyə imkan verir.

1. Kimmer və Sak etnonimlərinə aid yer adları

Aşşur qaynaqlarının *Kamir* və ya *Kimir*, antik qaynaqlarının *Kimmer* adlandırdıqları qəbilələrin söyköku məsələsi hər nə qədər tarixşünaslıqda mübahisəli olsa da, son dövrün araşdırmaları sayəsində həm yaşam tərzi və adətlərinə, həm də *Kimmer-Kamer-Qamer* etnoniminin lingvoetimoloji təhlilinə görə ProtoTürklərə aid olduqları tutarlı dəlillərlə təsbit olunan¹⁹ *Kimmerlərlə* bağlı olduğu təxmin edilən bir neçə yer adı mənbəmizdə qeyd olunmuşdur.

Şürəgəl livasında *qəryə-yi Gümri*²⁰ adlı kənd. Bəzi araşdırmaçılar bu toponimin *gömrük* kəlməsindən gəldiyini təxmin edirlər,²¹ lakin *Kimmerlərlə* bağlı olduğu fərziyyəsi qəbul olunmuşdur.²² Bu toponimin Gürcüstanın Borçalı qəzasındakı *Gomareti*, Azərbaycan və Anadoludakı *Kəmərli* yer adları ilə eyni mənşəyə sahib olub *Kimmerlərlə* bağlı olduğu təxmin edilməkdir. 1990-cı ildən etibarən *Qumayr* adlandırılan *Gümrinin* adı 1837-ci ildə *Aleksandropol*, 1924-ncü ildə isə *Leninakan* olaraq dəyişdirilmişdi.²³

Dəftərimizdə *Qəmərli camaatına* aid olan daha bir neçə toponim qeyd olunmuşdur ki, Gərbi nahiyəsində *Qəmərli camaatından Seyfiabad qışlaq kəndidir*²⁴ və Aralıq nahiyəsində *Əli Qəmərli və Atlıxan qışlağıdır*.²⁵

¹⁹ M.Taner Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", Doktora Tezi Özeti, 1972; VIII. **Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, I. Cilt, Ankara, 1979, s. 355-369.

²⁰ BOA, TT, nr. 901, s. 19/273.

²¹ Вейденбаум Е., **Путеводитель по Кавказу**. Типография Канцел. Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, Тифлис 1888, с. 93.

²² Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə., **Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti**, "Oğuz Eli" Nəşriyyatı, Bakı, 1998, s. 294.

²³ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə., *a.k.ə.*, Bakı, 1998, s. 326.

²⁴ BOA, TT, nr.901, s. 5/70.

²⁵ BOA, TT, nr.901, s. 11/157.

Eramızdan əvvəl VII əsrdən etibarən Cənubi Qafqazın əsas sakinləri arasında yer almış və adlarının bölgənin, xüsusilə Qafqaz Albaniyasının toponimikasında geniş şəkildə əks olunmuş *Saklar/İskitlərlə* bağlı toponimlərə gəlincə, Gərbi nahiyəsində qeyd olunan *Aqsaklu* kəndi²⁶ bu etnonimlə bağlı olduğu ehtimal edilməkdədir. Türk etnonimikasında *Aqhun*, *Qarahun* tayfa adlarının olmasını nəzərə alaraq *Aqsaklu* yer adının da “uca, hündür” mənasında “*aq*” kəlməsi və “*sak*” etnoniminin birləşməsi olduğunu iddia etməyə əsas verir.

2. Hun konfederasiyasına daxil olan qövmlərin adları ilə bağlı yer adları

Dəftərdə Hun konfederasiyasına daxil *abar/avar*, *abdal*, *quşçu*, *çul* etnik gruplarının adları ilə bağlı yer adları qeyd olunmuşdur.

Abar/avar etnonimi ilə bağlı Abaran nahiyəsindəki *Abaran*²⁷ və *Abaran-ı ala*, yəni *Yüksək Abaran*²⁸ kəndləri qeyd olunmuşdur. K.F. Qan bu toponimi *Abarner* şəklində qeyd edərək Ermənicə “*ağaların yaşadığı yer, saray*” mənasına gəldiyini yazır.²⁹ Həqiqətdə isə bu toponim ilk ortaçağ dönməndə Orta Asiyadan Avropaya qədər geniş bir coğrafiyada güclü siyasi faktora çevrilən *avar/abar* etnosunun adını əks etdirməkdədir. Eramızın II-III əsrlərində *Obaren* adlı tayfanın Kür çayının sahilində,³⁰ V əsrdə Erməni qaynağında *Aparn* adlandırılan tayfanın Balasaqanda məskunlaşdıqlarına³¹ dair məlumatlar da *Abaran* yer adının etnik yüklü olduğuna dəlilət edir.

VI əsrin ortalarında Şimali Qafqazın Hun ölkəsində yaşayan *Aqhun* tayfalarından olan,³² tarixi qaynaqlarda *heftal*, *heptal*, *eftal* kimi fərqli fonetik

²⁶ **BOA**, TT, nr.901, s. 5/69.

²⁷ **BOA**, TT, nr.901, s. 8/111.

²⁸ **BOA**, TT, nr.901, s. 9/119.

²⁹ Ган.К.Ф., **Опыт объяснения Кавказских географических названий. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа**. вып. 40, Тифлис, 1909, с. 1.

³⁰ Алиев К., **Античные источники по истории Азербайджана**. Баку, 1987, с. 97.

³¹ **Египше о Вардане и армянской войне**. Перевод с древнеармянского Е.Тер Минасяна, Ереван 1957, с. 115.

³² Бартольд В.В., **Сочинения**, Издательство Восточной литературы, Москва 1963, с. 180; A. Zeki Velidi Togan, **Ümumi Türk Tarihi'ne Giriş**, Cild I, İstanbul, 1981, s. 158-159; Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə., *a.k.ə.*, s. 98.

formada qeyd olunan və geniş coğrafiyanın toponimikasında yayılan³³ *Abdal* etnoniminə Dəftərin siyahısında Qırxbulaq nahiyəsində Qızılqala nəzdindəki *Abdallar* məzrəəsi³⁴ və Gərnə nahiyəsində *Abdallar*³⁵ və *Yüksək Abdallar* kəndlərində³⁶ rast gəlinir.

I-III əsrlərdə Orta Asiyada *Quşan çarlığını* qurmuş, III-IV əsrlərdə Cənubi Qafqaza gəlmiş *Quşi (Quşçu)* tayfalarının adı çox saylı *Quşçu(lar)* yer adlarında əks olunmuşdur. XIX əsrdə Qafqazda *Quşi, Quşçu, Quşçular* adlı 38 toponim təsbit edilmişdir.³⁷ Bunlara Dəftərdə qeyd olunan Şərur nahiyəsində *Quşçı*³⁸ və Gərnə nahiyəsində *Quşçı başqa adı Böyük Ayaslı*³⁹ oykonimləri də daxildir.

İğdir nahiyəsində *Qaraçullu*⁴⁰ kəndinin adı erkən ortaçağda Sasani padşahları tərəfindən Qafqazda məskunlaşdırılan və Qafqaz Albaniyası dönməndə Dəmirqapı Dərbəndin cənubunda yerləşən vilayətə adını verən *Çol (Çul)* tayfalarının adı ilə bağlanmaqdadır.

3. Xəzər, Peçeneq, Qıpçaqlarla bağlı yer adları

Xəzərlərin *Tərnə/Tarna* tayfasının adı⁴¹ Sürməli nahiyəsində *Tərnəvit*,⁴² Peçeneqlərin *Katak* tayfasının adı *Kötək* şəklində Gərbi nahiyəsində *Kötəkli*,⁴³ Şürəgəl livasında Güllü bulaq nəzdində *Kötəkli*⁴⁴ kəndləri;

³³ Гейбуллаев Г.А., “О происхождении некоторых топонимов Азербайджана”, Доклады АН Азерб.ССР, Баку 1978, №11, с. 69-71; Гордлевский В.А., *Сочинения*, том III, Москва 1962, с. 108.

³⁴ *BOA*, ТТ, nr.901, s. 4/32.

³⁵ *BOA*, ТТ, nr.901, s. 17/257.

³⁶ *BOA*, ТТ, nr.901, s. 16/238.

³⁷ Пагирев Д.Д., *Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа*. Тифлис, 1913, с. 152.

³⁸ *BOA*, ТТ, nr.901, s. 15/212.

³⁹ *BOA*, ТТ, nr.901, s. 17/249.

⁴⁰ *BOA*, ТТ, nr.901, s. 10/145.

⁴¹ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə., *a.k.ə.*, s. 387; Гейбуллаев Г.А., *Топонимия Азербайджана*. Баку, 1986, с. 44.

⁴² *BOA*, ТТ, nr.901, s. 9/124.

⁴³ *BOA*, ТТ, nr.901, s. 5/58.

⁴⁴ *BOA*, ТТ, nr.901, s. 16/226.

Peçeneqlərin digər bir qolu olaraq qaynaqlarda *Guyərçi* kimi qeyd olunan⁴⁵ tayfaların adı *Göyərçin(li)* şəklində Gərbi nahiyəsində ***Göyərçinli***,⁴⁶ Şürəgəl nahiyəsində ***Göyərçinli*** başqa adı ilə ***Bəbirlü***,⁴⁷ və yenə orada ***Göyərçin***⁴⁸ kəndləri;

Peçeneq Türk konfederasiyasının en başda gələn boyu, xalqların böyük köçü sırasında Cənubi Qafqaza gəldikləri təxmin olunan *Qangar/Kəngər* boyunun adı Qırxbulaq nahiyəsində Göy Kilisa yaxınlığında ***Kəngərə***⁴⁹ kəndi;

XII əsrin ilk rübündə Qafqazda, xüsusilə Yuxarı Kür bölgəsində məskunlaşan⁵⁰ Qıpçaq Türklərinin adı ilə bağlı Şürəgəl livasında ***Qıpçaq***⁵¹ kəndi;

Yenə Qıpçaq Türklərindən Tuk boyunun adı ilə bağlı Dərəçiçək nahiyəsində ***Toqluca***⁵² kəndi,⁵³

Türk Bulgarlarına aid olan və Uyğuristandan Bolqarıstana qədər geniş coğrafiyada *Qazançı(lar)*, *Qazanlıq*, *Qazanlar* vs. şəkildə təmsil olunan⁵⁴ qədim ***Qazan*** boyunun adı İğdır nahiyəsində ***Qazançı***,⁵⁵ Şərurda ***Qazançı***⁵⁶ kəndlərinin adlarında əks olunmaqdadır.

4. 24 Oğuz boyu ilə bağlı yer adları

Fəzlullah Rəşidəddinin qeyd etdiyi 24 Oğuz boyu ilə bağlı Dəftərdə təsbit etdiyimiz yer adları bunlardır:

⁴⁵ Гейбуллаев Г.А., **Топонимия..** с. 42.

⁴⁶ **BOA**, ТТ, nr.901, s. 7/96.

⁴⁷ **BOA**, ТТ, nr.901, s. 18/269.

⁴⁸ **BOA**, ТТ, nr.901, s. 19/277.

⁴⁹ **BOA**, ТТ, nr.901, s. 3/23.

⁵⁰ Kırzioğlu M.F., **Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Kıpçakar**, Ankara, 1992, s. 162-164, 167-175.

⁵¹ **BOA**, ТТ, nr.901, s. 17/264.

⁵² **BOA**, ТТ, nr.901, s. 7/103.

⁵³ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə., *a.k.ə.*, s. 390.

⁵⁴ Bayramov A., **Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyəl və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları**, Bakı, 2003, s. 46-47.

⁵⁵ **BOA**, ТТ, nr.901, s. 10/142.

⁵⁶ **BOA**, ТТ, nr.901, s. 14/209.

Avşarlara aid şəxs adları ilə bağlı olub patronimik səciyyə daşsa da, dolayısıyla Avşarlara aid olan Şürəgəl livasında *Avşar Mərdanqulu* kimi də məşhur olan *Qasım kəndi*,⁵⁷ və Vədi nahiyəsində *Kəlvan Avşar*⁵⁸ kəndləri;

Yıvalara aid Vədi nahiyəsində *Qara Yuva* başqa adı *Şikli*⁵⁹ kəndi;

Bəydililərə aid Şərur nahiyəsində *Bəydili*⁶⁰ kəndi;

Qarqınlara aid Şərur nahiyəsində *Aşağı Qarqın*⁶¹ və *Yuxarı Qarqın*⁶² kəndləri;

İğdırlara aid İğdır nahiyəsində *İğdır*⁶³ kəndi;

Eymürlərə aid Şürəgəl livasında *Eymirxanlı*⁶⁴ kəndi;

Çəpnilərə aid Sürməli nahiyəsində *Çəpni*⁶⁵ və Şərur nahiyəsində *Çəpni qışlağı (Qışlaqcılar)*.⁶⁶ kəndləri.

5. Digər Oğuz boyları ilə bağlı yer adları

İnəkli, *Yılanlı*, *Ördəkli* kimi ilk baxışda zoomorf səciyyə daşıyan toponimlərin Oğuz boylarına məxsus olduğu bilinməkdədir.

Dəftərdə *İnəkli* adlı dörd toponim qeyd olunmuşdur. Bunlar, Gərni nahiyəsində *İnəkli* kəndi,⁶⁷ Gərbi nahiyəsində *İnəkli* məzrəəsi,⁶⁸ Şərur nahiyəsində *İnəkli* kəndi⁶⁹ və Qırxbulaq nahiyəsində *İnəkli* məzrəəsidir.⁷⁰ İ.Bayramov *İnəkli* toponimləri etnotoponim kimi mənalandırır.⁷¹

⁵⁷ BOA, TT, nr.901, s. 19/277.

⁵⁸ BOA, TT, nr.901, s. 15/226.

⁵⁹ BOA, TT, nr.901, s. 15/224.

⁶⁰ BOA, TT, nr.901, s. 14/196.

⁶¹ BOA, TT, nr.901, s. 14/200.

⁶² BOA, TT, nr.901, s. 14/202.

⁶³ BOA, TT, nr.901, s. 10/140.

⁶⁴ BOA, TT, nr.901, s. 18/268.

⁶⁵ BOA, TT, nr.901, s. 9/126.

⁶⁶ BOA, TT, nr.901, s. 14/196.

⁶⁷ BOA, TT, nr.901, s. 17/253.

⁶⁸ BOA, TT, nr.901, s. 5/59.

⁶⁹ BOA, TT, nr.901, s. 14/251.

⁷⁰ BOA, TT, nr.901, s. 5/59.

⁷¹ Bayramov İ., *Qərbi Azərbaycanın Türk Mənşəli Toponimləri*, "Elm", Bakı, 2002, s.

A.N.Kononov isə müxtəlif qaynaqlara istinadən *inək* kəliməsini Moğolca “*mütəməd*”, “*sevimli, istəkli*” mənasına gəldiyini və “*yaxın nökrər*” anlamında işləndiyini yazır.⁷²

Qırxbulaq nahiyəsində *Yılanlı/İlanlı*⁷³ adlı kəndin etnotoponim olduğunu Türkmənistanda *Ərsari* tayfasının *İlanlar* adlı bir qolunun olması da dəstəkləməkdir.⁷⁴

Qırxbulaq nahiyəsində *Yeni Ördəkli*⁷⁵ və *Köhnə Ördəkli*⁷⁶ kəndlərinin adı Qızılbaş tayfalarından Baharlı boyunun *Ördəkli* qolu ilə bağlıdır.⁷⁷

Oğuz boylarından olduğu bilinən *Yayıcı* boyunun⁷⁸ adı ilə bağlı XIX əsrdə Cənubi Qafqazda 8 kənd mövcud idi.⁷⁹ Bunlardan ikisi Dəftərdə qeyd olunmuşdur: İgdır nahiyəsində *Yayıcı*⁸⁰ və Qırxbulaq nahiyəsində *Yayıcı*⁸¹ kəndləridir ki, qaynaqlarda 1660-cı illərdən etibarən məlumdur.

Gərni nahiyəsində *Ağacəri*⁸² və *Oğurbəyli/Oğuzbəyli*⁸³ də etnooykonim olub Oğuzlara aiddir.

6. Türkmən əşirətlərinə aid yer adları

Oğuz boylarının törəmələri olan *Türkmən* əşirətləri XIII əsrdən sonra bu adla tanınmağa başladılar, *Oğuz* etnonimi isə bu vaxtdan etibarən F.Sümerin ifadəsilə “şanlı atalarının isimləri olaraq könullərdə yaşamışdır”.⁸⁴ Dəftərdə *Qacarbəyli, Ərəbbgirli, Bayburd, Quzugüdənlı, Reyhanlı, Köşələr, Bozdoğan, Sofular, Avcı (Evcı), Dəvəli, Sabuncı, Muğanlı, Çıraqlı* kimi Türkmən

⁷² Кононов А.Н., Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Изд-во АН СССР, М.-Л. 1958, с. 99.

⁷³ ВOA, ТТ, nr.901, s. 4/28.

⁷⁴ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə., *a.k.ə.*, s. 267; Атанязов С., **Словарь туркменских этнонимов.** “Ыльым”, Ашхабад, 1988, с. 173.

⁷⁵ ВOA, ТТ, nr.901, s. 4/40.

⁷⁶ ВOA, ТТ, nr.901, s. 4/37.

⁷⁷ Bayramov İ., **Qərbi Azərbaycanın Türk Mənşəli Toponimləri.** s. 491; **Qızılbaşlar Tarixi** (tərcümə və şərhilər M.Ə.Məhəmmədlindir), “Azərbaycan”, Bakı, 1993, s. 6.

⁷⁸ Кононов А.Н., *a.k.ə.*, s. 74.

⁷⁹ Пагирев Д.Д., *a.k.ə.*, с. 305.

⁸⁰ ВOA, ТТ, nr.901, s. 10/135.

⁸¹ ВOA, ТТ, nr.901, s. 3/21.

⁸² ВOA, ТТ, nr.901, s. 16/246.

⁸³ ВOA, ТТ, nr.901, s. 17/248.

⁸⁴ Faruk Sümer, **Çəpniler**, İstanbul, 1992, s. 9.

əşirətlərinin adları ilə bağlı xeyli sayda məskən adları qeyd olunmuşdur. Bunların arasında Gərnə nahiyəsində Yıva obasına mənsub⁸⁵ *Qacarlara* aid *Qacarbəyli*,⁸⁶ Qızılbaş tayfalarından *Ərəbgirli* əşirətinə məxsus Gərbi nahiyəsində *Ərəbgirli Kəlb arxt*⁸⁷ və *Ərəbgir*,⁸⁸ İğdır nahiyəsində *Ərəbgirli*⁸⁹ kəndləri, Gərbi nahiyəsində Xınıs nəzdində *Bayburd*;⁹⁰ Gərnə nahiyəsində *Qaraqoyunlu*⁹¹ kəndləri siyahıya alınmışdır. Qaraqoyunlu konfederasiyasına daxil olan Hacılı əşirəti xüsusilə çox saylı kənd adıyla təmsil olunmuşdu. Bunlar əsas etibarilə İğdır nahiyəsində *Ala Hacılı*⁹² və *Qara Hacılı Comərd məhəlləsilə birlikdə*,⁹³ *İbrahim Hacılı*,⁹⁴ *Əlixan Hacılı*,⁹⁵ Aralıq nahiyəsində yenə *Ala Hacılı*⁹⁶ və *Qara Hacılı başqa adı Temraz qışlağı*⁹⁷ adlı kəndlərdir.

Bayatlardan olan *Quzugüdənli*⁹⁸ və *Reyhanlı* əşirətlərinə məxsus yer adları Aralıq nahiyəsində *Quzugüdənli* başqa adı *Əlsəfa qışlağı*⁹⁹ və Vədi nahiyəsində *Reyhanlı*¹⁰⁰ kəndləridir.

Muğanlı elinin adı Gərbi nahiyəsində iki *Muğanlı*,¹⁰¹ Şərur nahiyəsində *Muğançıq*¹⁰² kəndlərinin adında əks olunmuşdur.

Gərbi nahiyəsində *Bozdoğan*,¹⁰³ Sürməli nahiyəsində *Kəngərlilərə* mənsub *Sofular*,¹⁰⁴ İğdır nahiyəsində *Şamlulara* mənsub *Avci*,¹⁰⁵ Vədi

⁸⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul, 1999, s. 356.

⁸⁶ BOA, TT, nr.901, s. 17/251.

⁸⁷ BOA, TT, nr.901, s. 6/87.

⁸⁸ BOA, TT, nr.901, s. 6/91.

⁸⁹ BOA, TT, nr.901, s. 10/133.

⁹⁰ BOA, TT, nr.901, s. 7/96.

⁹¹ BOA, TT, nr.901, s. 16/243.

⁹² BOA, TT, nr.901, s. 11/147.

⁹³ BOA, TT, nr.901, s. 11/148.

⁹⁴ BOA, TT, nr.901, s. 11/150.

⁹⁵ BOA, TT, nr.901, s. 11/149.

⁹⁶ BOA, TT, nr.901, s. 11/157.

⁹⁷ BOA, TT, nr.901, s. 11/167.

⁹⁸ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 247.

⁹⁹ BOA, TT, nr.901, s. 11/157.

¹⁰⁰ BOA, TT, nr.901, s. 15/228.

¹⁰¹ BOA, TT, nr.901, s. 6/81; BOA, TT, nr.901, s. 6/91.

¹⁰² BOA, TT, nr.901, s. 15/213.

¹⁰³ BOA, TT, nr.901, s. 7/97.

¹⁰⁴ BOA, TT, nr.901, s. 9/122.

¹⁰⁵ BOA, TT, nr.901, s. 10/143.

nahiyəsində *Zülqədərliklərə* mənsub *Dəvəli*¹⁰⁶ kəndlərin adında əşirət adları əks olunmuşdur.

“*Kotan*” anlamına gələn “*saban/sapan*”¹⁰⁷ kəlməsindən yaranan *Sabunçular* əşirətinin adıyla bağlı Dəftərdə 3 yer adı qeyd olunmuşdur: Gərni nahiyəsində *Sabuncu* kəndi digər adı *Yüksək Şağabl*,¹⁰⁸ Gərbi nahiyəsində *Sabuncu*¹⁰⁹ və *Sabuncular*¹¹⁰ kəndləri.

Sirak/Şirak qədim Türk tayfasının adından gələn *Çıraqlı*¹¹¹ əşirətinin adına İğdır nahiyəsində və Şürəgəl livasında *Çıraqlı*¹¹² kəndləri qeyd olunmuşdur.

III. Coğrafi relyef və təbiət xüsusiyyətlərini əks etdirən yer adları

Bu qrupa daxil olan yer adları toponimik təsnifatda ilk sırada gəlməkdir.¹¹³ Dəftərin məlumatlarına görə, Çuxursəd vilayətinin toponimik korpusunda coğrafi relyef və təbiət xüsusiyyətlərini əks etdirən yer adları çoxluq təşkil edir. Təhrir dəftərində xeyli sayda *qışlaq*, *oba*, *viran* komponentli kənd adların olduğu nəzərə çarpır. Bu da təbiidir, çünki bunlar, əsasən maldarlıqla məşğul olan yerli əşirətlərin yaylaq-qışlaq həyat tərzini əks etdirən onomastik vahidlərdir. Bunları biz aşağıdakı qruplarda təsnifləndirdik:

Coğrafi relyefi əks etdirən oykonimlər: Uludüz, Qoyludüz, Qara qışlaq, Qızıl qışlaq, Ağca qışlaq, Təkə qışlaq, Qırmızı qışlaq, Uzun qışlaq, Daşqışlaq, Şir qışlağı, Uzun oba, Ortaviran, Kiçik Ağviran, Böyük Ağviran, Qızıl viran, Qara viran, Dərəçiçək, Gözəldərə, Arslanlı dərə, Kömürlü dərə, Qaranlıq dərə, Dərə kəndi, Böyrü dəlik, Çatqıran, Zar, Qoşayataq, Quruboğaz.

¹⁰⁶ BOA, TT, nr.901, s. 15/225.

¹⁰⁷ *Древнетюркский словарь*. “Наука”, Ленинград 1969, с.478; Hüseyinzadə Ə.A., “*Sabunçu toponiminin mənşəyi*”. Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin “Elmi əsərləri”, tarix və fəlsəfə ser., №7,1975, s.45

¹⁰⁸ BOA, TT, nr.901, s. 16/240.

¹⁰⁹ BOA, TT, nr.901, s. 6/91.

¹¹⁰ BOA, TT, nr.901, s. 7/95.

¹¹¹ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə., *a.k.ə.*, s. 424.

¹¹² BOA, TT, nr.901, s. 10/139; BOA, TT, nr.901, s. 19/282.

¹¹³ Mübahat S.Kütükoğlu, “Osmanlı’dan Günümüze Yer Adları”, *Bulleten*, Türk Tarih Kurumu, Cilt LXXVI, Sayı 275, Ankara, Nisan 2012, s. 147-165.

Orooykonimlər: Üçtəpə, Qayaqtəpə, Qaratəpə, Şişqaya, Sarıqaya, Kəlbqaya, Qaraburun, Qızılburun, Zar, Göydaş, Yumru daş, Uğur daş.

Hidrooykonimlər: Qırxbulaq, Ağbulaq, Qarabulaq, Göybulaq, Qotur-bulaq, Təkyəbulaq, Hacıbulaq, Daşbulaq, Gözlübulaq, Yaşbulaq, Bənli bulaq, Əmir bulaq, Küsəyən bulaq, Güllü bulaq, Damcılı, Böyük Gölkənd, Kiçik Gölkənd, Acı göl, Acı kəhriz.

Zoooykonimlər: Maral, Eşşək quduran, Öküzlü, Camışlı, Əndəlib.

Fitooykonimlər: Yelqovan, Qamışlı, İydəli, Palıdlı, Bağcacıq, Armudlu, Almalı, Çiçək, Söyüdlü, Lalə, Çiydəmli.

IV. Patronim və antroponim tərkibli yer adları

Müfəssəl Dəftərdə qeyd olunan oykonimlərin böyük qismini məhz patronim və antroponim tərkibli adlar təşkil edir və bunlar, demək olar ki, bütünlüklə müsəlman əhaliyə məxsusdur. Məsələn: *Molla Hacı kəndi, Muradabad kəndi, Hürəməbad kəndi, Hacı İlyas kəndi, Kamal kəndi, Ozan kəndi, Şeyx Kəlvər kəndi, Hacı Bayram kəndi, Şihab kəndi, Məhəmməd kəndi, Musa Hacılı kəndi, Molla Əbdü kəndi, Molla Dursun kəndi, Molla Bəyazid kəndi, Şeyx Hacı kəndi, Hacı Qara kəndi, Bəhlül kəndi, Əli kəndi, Qulu Dərviş kəndi, Məhəmməd Əli kəndi, Qara Murad kəndi, Canibəy kəndi, Molla Qasım kəndi, Əli kiçik kəndi, Şeyx Həsən kəndi, Məlik kəndi, Gül Əbdü kəndi, Kürd Əli kəndi, Mənsur kəndi, Qazı Yaqub kəndi, Hüdaverd kəndi, Sam dərviş kəndi, Dədəqulu kəndi, Hacı Nəzərqulu kəndi, Nəzər Əli kəndi, Gül Əli kəndi, Hatəm kəndi, Şah Nəzər kəndi, Hüdaverdi qışlağı, Mirzəbəy qışlağı, Şəhriyar kəndi, Qul Əli kəndi, Bədir xan məzrəəsi, Qara Qubad məzrəəsi, Şeyx Həsən məzrəəsi, Osmancıq məzrəəsi, Sarı Abdal məzrəəsi, Qatır Əmircan məzrəəsi, Mövcud Əli məzrəəsi, Əli Qızıl məzrəəsi, Avşar məzrəəsi vs.*

Nəticə

Məqalədə Osmanlı mənbəyi 1728-ci il Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftərinin materiallarından istifadə olunaraq tarixi Çuxursəəd vilayətinin toponimikasının ümumi mənzərəsi elmi şərhlər əsasında təhlil olunmuşdur. Mənbədə siyahıya alınan oykonimlərin təhlili nəticəsində bunların təxminən 40 % qədər hissəsinin etnooykonimlərdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir. Ayrıca mənbənin tərtib olduğu dövərdə Çuxursəəd vilayətini məskunlaşdıran

Avşar, Bayat, İğdır, Qarğın, Çəpni, Qaraqoyunlu, Qacarbəyli, Ərəbbgirli, Bayburd, Quzugüdənli, Reyhanlı, Kösələr, Bozdoğan, Sofular, Avcı, Dəvəli, Sabuncu, Muğanlı, Çıraqlı, Ördəkli vs. kimi çoxsaylı Türkman boy, əşirət və camaatların adları təsbit edilmişdir.

Mənbədə siyahıya alınan oykonimlərin digər böyük qismini coğrafi relyef və təbiət xüsusiyyətlərini əks etdirən toponimlər təşkil edir ki, bunların da böyük əksəriyyəti Türk dilindədir.

Mənbədə əks olunan məlumatın təhlili göstərir ki, bəzi erməni müəlliflərinin hələ Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı güya erməni əhalisinin qətlə edilmiş, kəndlərinin boşaldılması və kənd adlarının dəyişdirilməsi kimi tarixi reallığa zidd olan iddiaları tamamilə əsassızdır.

Hal-hazırda Ermənistan Respublikasının apardığı siyasət nəticəsində bölgənin orijinal toponimik korpusunun tamamilə yox edildiyini nəzərə alsaq, tədqiq etdiyimiz Rəvan Livası müfəssəl təhrir dəftərini bu bölgənin toponimikasının əvəzsiz tarixi abidəsi kimi qiymətləndirə bilərik.

İstifadə Olunan Ədəbiyyat

BOA, TT, nr. 901.

Bayramov, İ., **Qərbi Azərbaycanda Toponimlər Sistemi**, Bakı, 2005.

Bayramov, A., **Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyəl və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları**, Bakı, 2003.

Bayramov, İ., **Qərbi Azərbaycanın Türk Mənşəli Toponimləri**, “Elm”, Bakı, 2002.

Budaqov, B.Ə., Qeybullayev Q.Ə., **Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti**, “Oğuz Eli” Nəşriyyatı, Bakı, 1998.

Vandalism: Genocide Against The Historical Names, İdea and foreword by Yağub Mahmudov, “Tahsil” Publishing House, Bakı, 2006.

Hüseynzadə, Ə.A., “Sabunçu toponiminin mənşəyi”, **Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin “Elmi əsərləri”**, tarix və fəlsəfə ser., №7, 1975.

İrevan Hanlığı, elmi redaktor əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Yağub Mahmudov, Bakı, 2010.

İvecan, Raif, “Revân Livası Yerləşim ve Nüfus Yapısı (1724-1730)”, **Tarih Dergisi**, Sayı 50 (2009/2), İstanbul, 2010.

Kırzioğlu, M.F., **Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Qıpçaqar**, Ankara, 1992.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı’dan Günümüze Yer Adları”, **Belleten**, C LXXVI/ Sayı 275 (2012), ss. 147-165.

Mehmedov (Karamanlı), H., “Osmanlı Dönemi Revân Eyaleti Tapu-Tahrir Defterleri”, **XII Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler**, C III, Ankara, 1999, s. 683-690.

Özgüdeni, Osman G., “Batı İran ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Kayıtları”, **Güney Azerbaycan Sosyo-Kültürel Araştırmaları**, http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=239

Qızılbaşlar Tarixi (tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədlinindir),
“Azərbaycan”, Bakı, 1993.

Saparov, A., “*The alteration of place names and construction of national identity in Soviet Armenia*”, *Cahiers du monde russe* 1/2003 (Vol 44) ,
p. 179-198 URL : www.cairn.info/revue-cahiers-du-monde-russe-2003-1-page-179.htm.

Stewart, George R., **Names on the Globe** (New York: Oxford University Press, 1975): Part I, Chapters 6 and 8.

Sümer, Faruk, **Çəpniler**, İstanbul, 1992.

Sümer, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul, 1999.

Taner, Tarhan, “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, Doktora Tezi Özeti, 1972;
VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, I. Cilt, Ankara, 1979.

Togan, Zeki Velidi, **Ümumi Türk Tarihi’ne Giriş**, Cild I, İstanbul, 1981.

The Cambridge History of Iran, Volume 7, *From Nadir Shah to the Islamic Republic* Edited by Peter Avery, Cambridge University Press 2008, p. 33.

Yücel, Yaşar, Sevim Ali, **Türkiye Tarihi, Osmanlı Dönemi (1566-1730)**, Cilt 3, Ankara, 1991.

Rusça

Алиев К., **Античные источники по истории Азербайджана**. Баку, 1987.

Атаниязов С., **Словарь туркменских этнонимов**. “Ылым”, Ашхабад, 1988.

Бартольд В.В., **Сочинения**. Издательство Восточной литературы, Москва 1963.

Вейденбаум Е., **Путеводитель по Кавказу**. Типография Канцел. Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, Тифлис 1888.

- Ган.К.Ф., **Опыт объяснения Кавказских географических названий. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.** вып. 40, Тифлис 1909.
- Гейбуллаев Г.А., *“О происхождении некоторых топонимов Азербайджана”*. Доклады АН Азерб.ССР, Баку 1978, №11, с. 69-71.
- Гейбуллаев Г.А., **Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование).** “Элм”, Баку 1986.
- Горбаневский М.В., Преснов В.П., **Топонимика и компьютерная лексикография.** М.: Посев, 1993, с. 7.
- Гордлевский В.А., **Сочинения.** том III, Москва 1962.
- Древнетюркский словарь.** “Наука”, Ленинград 1969.
- Егише О **Вардане и армянской войне.** Перевод с древнеармянского Е.Тер Минасяна, Ереван 1957.
- Кононов А.Н., **Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского.** Изд-во АН СССР, М.-Л. 1958.
- Пагирев Д.Д., **Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа.** Тифлис 1913.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ VƏZİYYƏTİ (1970-1980-Cİ İLLƏRDƏ)

Xəzər HÜSEYNOV*

Özet

Bu veya diğər sayfalar gibi, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde 1970-1980 yıllarında tarımın durumu konusu da bilimsel ilgi yaratır. Makalede Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde tarımın durumu tetkik edilir.

Her zaman olduğu gibi, 1970-1980 yıllarında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde tarımın gelişimi kendine has özellikleri ile ayırt edilir. Bahsedilen yıllarda ülkenin ekonomik gelişmesinde eşsiz bir rol oynayan tarım ekonomik gelişme kanunlarına göre; ülkenin ekonomisinin gittikçe geliştirilmesi, bu gelişmede uygunsuzluklara yol verilmemesi, sanayi ile birlikte tarımın hızlı gelişmesi, tarım ürünleri üretiminin artırılması, yiyecek bolluğunun oluşturulması, hububat-bakliyat bitkilerin ve hayvancılık ürünlerinin her geçen gün artması, nüfusun güvenli tarım ürünleri sunmak yapılması en gerekli meselelerdendir. Tetkik edilen yıllarda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde tarımsal lojistik içinde güçlendirilmesi, mekanikleştirilmesi, toprakların ıslahı alanında önemli işlerin görülmesi işte Haydar Aliyev'in hizmetleri sayesinde gerçekleşmiştir.

Makalede 1970-1980 yıllarında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde tarımın durumu ve onun gelişiminde olan başarıları arşiv malzemeleri, istatistiksel mecmualar, basılı veya diğər yazarların eserlerinden, makalelerden, dönemin basınından kullanılarak bilimsel dolaşıma dahil edilmiştir.

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent, Naxçıvan Dövlət Universiteti, xezehuseynov@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, tarım, maddi teknik taban, topak örtüsü, iklim koşulları

Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı tarixi bütün dövrlərdə olduğu kimi, 1970-80-ci illərdə də özünə məxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. 1969-cu ildə ümummillî liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər seçilməsi ilə Naxçıvan MSSR-in kənd təsərrüfatının inkişafında da əsaslı dönüş baş verdi. Muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı yenidən quruldu, onun maddi-texniki bazası möhkəmləndirildi, ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin edildi.

1970-ci ildən başlayaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatının planlaşdırılmasında buraxılmış çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üçün quruculuq işləri aparılmağa başlandı. Qeyri rentabelli, yüksək maya dəyərinə malik pambıqçılıq muxtar respublikada yüksək məhsuldarlığa malik üzümçülük və tütünçülüklə əvəz edildi. Bu ideyanın əsas təşəbbüskarı məhz Heydər Əliyev oldu.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə mərkəz Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı üç mühüm tarixi qərar (Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” 23 iyul 1970-ci il tarixli, “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” 9 iyul 1975-ci il və “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüğü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” 22 fevral 1979-cu il tarixli qərarlar) qəbul etdi. Bu sənədlərdə həm Azərbaycanda, həm də onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının geniş inkişaf proqramı əks olunmuşdu (3, s. 88).

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən əməli iqtisadi, təşkilati tədbirlər nəticəsində muxtar respublikada kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nail olundu. Ötən üç illə müqayisədə muxtar respublikada 1972-ci ildə buğda məhsulunun miqdarı 11,9 sentner, tərəvəz məhsulunun miqdarı 47,9 sentner, dənli bitkilərin məhsulunun miqdarı 11,3 sentner, tütün məhsulunun miqdarı 20,2 sentnerə üzüm məhsulunun miqdarı isə 26,2 sentnerə çatmışdır. Əkinçiliklə yanaşı heyvandarlıq sahəsində də müəyyən irəliləyişlər olmuşdur. Belə ki, 1972-ci ildə muxtar respublikada qaramalın sayı 61,4 min başa, inək və camışların sayı 24,3 min başa, qoyun və keçilərin sayı 270,8 min başa çatdırılmışdır (5, s. 355).

Azərbaycan KP. Naxçıvan Vilayət Komitəsinin, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin və Vilayət həmkarlar şurasının 9 fevral 1972-ci il tarixli qərarına əsasən Naxçıvan MSSR-nin kolxoz və sovxozlarında heyvandarlıq məhsulları istehsalı və dövlətə satışına dair planlarının yerinə yetirilməsində Ordubad rayonunun kolxozları fərqləndiyinə görə Azərbaycan KP. Naxçıvan Vilayət Komitəsinin, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin və Vilayət həmkarlar şurasının keçici qırmızı bayrağı və 200 manat pul mükafatına layiq görülmüşdür (8, v. 271).

1973-cü il planında muxtar respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafı üçün vəsait qoyuluşlarının həcmnin 1972-ci ildəkinə nisbətən 13.4% artırılması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 1972-ci ilə nisbətən, 1973-cü ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmindən 6.8% artıq idi.

Muxtar respublikada kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək məqsədilə 1973-cü ildə su obyektlərinin tikintisinə və suvarma işlərinin yaxşılaşdırılmasına 13 milyon manat çox kapital qoyuluşu planlaşdırılmışdır. Həmin vəsait hesabına Naxçıvançay suvarma şəbəkəsində yenidənqurma, Ordubad-Əylis duzunun suvarılması, mədəni otlqların inşası və sair işlər görülməklə, Arpaçay dəryaçasının tikintisində 1973-cü ildə 10 milyon 85 min manat məbləğində tikinti-quraşdırma işlərinin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Muxtar respublikanın kolxoz və sovxozlarında tütünçülük və üzümçülüyn inkişaf etdirilməsi, yeni üzüm bağlarının salınması və üzümlüklərdə mövcud seyrəklilərin aradan qaldırılması 1973-cü ilin plan layihələrində öz əksini tapmışdır.

Görülən tədbirlər nəticədə muxtar respublikada 1971-1973-cü ildə dövlətə kənd təsərrüfatı məhsulları satışı, taxıl üzrə 1971-ci ildə 2910 ton, 1972-ci ildə 5188 ton, 1973-cü ildə 5249 ton, tütün üzrə 1971-ci ildə 4229 ton, 1972-ci ildə 4962 ton, 1973-cü ildə 5663 ton, tərəvəz üzrə 1971-ci ildə 1023 ton, 1972-ci ildə 2007 ton, 1973-cü ildə 3274 ton, üzüm üzrə 1971-ci ildə 16790 ton, 1972-ci ildə 6996 ton, 1973-cü ildə 21488 ton tumlu və çərdəkli meyvələr üzrə 1971-ci ildə 2468 ton, 1972-ci ildə 1996 ton, 1973-cü ildə 2911 ton, mal-qara və quş (diri çəkiddə) üzrə 1971-ci ildə 2491 ton, 1972-ci ildə 2614 ton, 1973-cü ildə 2787 ton olmuşdur (6, s. 29).

1974-cü ilin əvvəlində XXX Naxçıvan Vilayət Partiya konfransı oldu. Konfrans keçilmiş yola yekun vurdu. Konfransda eyni zamanda qeyd edilmişdir ki, muxtar respublikanın imkanlarından və ehtiyat mənbələrindən hələ heç də tamamilə istifadə olunmur. Bunu xüsusən belə bir faktdan görmək olar ki, beşilliyin uç il ərzində muxtar respublikada sənaye və xüsusilə kənd təsərrüfatı istehsalının artım sürəti bütünlükdə Azərbaycan SSR-də əldə edilmiş artım sürətindən xeyli aşağıdır.

Konfrans zəhmətkeşlərin səylərini tarlaların və mal-qaranın məhsuldarlığını xeyli yüksəltmək uğrunda mübarizəyə yönəltdi. Xüsusilə qeyd edildi ki, üzümçülüüyü və meyvəçiliyi inkişaf etdirmək, dənli bitkilərin və pambığın məhsuldarlığını artırmaq, qabaqcıl aqrotexnikanın imkanlarını geniş tətbiq etmək, gübrədən və əkin suyundan səmərəli işlətmək olduqca vacibdir.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyev konfransda böyük nitq söylədi. O, qeyd etdi ki, Naxçıvan Vilayət Partiya təşkilatı, vilayət partiya komitəsi, rayon partiya komitələri, ilk partiya təşkilatları Sov.İKP XXIV qurultayının və Azərbaycan Kommunist partiyası XXVIII qurultayının qərarlarını həyata keçirmək üçün xeyli iş görmüş, təşkilatçılıq işini və ideoloji işi gücləndirmiş, bunun əsasında bütün zəhmətkeşlərin siyasi və əmək fəallığını artırmağa, Naxçıvan MSSR iqtisadiyyatının inkişafını sürətləndirməyə nail olmuşlar. Eyni zamanda Heydər Əliyev Vilayət Partiya təşkilatlarının fəaliyyətində ciddi nöqsanlar olduğunu göstərdi və əmin olduğunu bildirdi ki, Naxçıvan Vilayət Partiya təşkilatı muxtar respublikanın bütün zəhmətkeşlərini doqquzuncu beşillik plan tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək üçün bütün tədbirləri görəcəkdir (4, s. 89).

Sov.İKP XXIV qurultayının tarixi qərarlarını həyata keçirən Naxçıvan MSSR zəhmətkeşləri beşilliyin müəyyən edici ili olan 1974-cü ilin tapşırıqlarını vaxtından əvvəl yerinə yetirmək uğrunda ciddi çalışdılar.

Muxtar respublikada 1974-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının bütün təsərrüfat dərəcələrində satın alınması aşağıdakı kimi olmuşdur: taxıl üzrə 4595 ton, tütün üzrə 7391 ton, tərəvəz üzrə 4802 ton, üzüm üzrə 48861 ton, meyvə üzrə 2948 ton, mal-qara və quş diri çəkiddə 3211 ton, süd və süd məhsulları 9649 ton, yumurta üzrə 2679 min ədəd, yun üzrə 432 ton. 1973-cü

ildəkinə nisbətən süd istehsalı 488 ton yumurta istehsalı 447 min ədəd, yun istehsalı 25 ton artıq olmuşdur (6, s. 29).

1975-ci ildə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində və dövlətə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında respublikanın digər iqtisadi rayonları da böyük müvəffiqiyətlər qazanmışlar. Muxtar respublikada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı doqquzuncu beşillikdə əvvəlki beşilliyə nisbətən taxıl üzrə 106,7%, üzüm üzrə 2,7%, tütün üzrə 1,9%, meyvə üzrə 131% bostan məhsulları üzrə 4,8%, süd üzrə 1,5%, ət üzrə 121%, yun üzrə 111,5% artmışdır. Dövlətə taxıl, meyvə, barama satışına dair beşillik planlar vaxtından əvvəl yerinə yetirilmişdir (14, 24 dekabr 1975).

Həmin illərdə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatında mühüm yer tutan sahələrdən biri də üzümçülük olmuşdur. 1975-ci ildə muxtar respublikada 14 ixtisaslaşdırılmış üzümçülük sovxozu fəaliyyət göstərmişdi. 1976-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə muxtar respublikada 8,455 hektar üzüm bağı olmuşdu. 1975-ci ildə dövlətə üzüm satış planı kolxozlar üzrə 148% tək təsərrüfatlar üzrə 174% yerinə yetirmişdir (14, 15 fevral 1976).

Muxtar respublikanın iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində, tütünçülük əsas yerlərdən birini tuturdu. 70-ci illərdə tütünçülüynün rentabelliliyi nəzərə alınaraq onun əkin sahəsi xeyli genişləndirilib, altı ixtisaslaşdırılmış tütünçülük sovxozu yaradılmışdır. 1975-ci illərdə Naxçıvan (indiki Babək), Şahbuz və Culfa rayonları dövlətə tütün satışı planlarını yerinə yetirmişdilər. Şərur rayonunun tütünçülüklə məşğul olan təsərrüfatları pis işləmələri hesabına burada tütün istehsalı və dövlətə satışı planı 80% yerinə yetirilmiş, dövlətə nəzərdə tutulduğunun 1,387 ton az məhsul satılmışdır.

Doqquzuncu beşillikdə muxtar respublikada tütünçülükdə məhsuldarlıq hər hektardan 1970-ci ildəkinə nisbətən 5,6 sentner çox olmuşdur. Dövlətə tütün satışına dair beşillik plana 4 ildə əməl olunmuşdur. 1975-ci ildə kolxozlarda tütünün hər hektarından 17,6 sentner, sovxozlarda isə 15,4 sentner məhsul alınmışdır (7, s. 19).

Bununla bərabər doqquzuncu beşillikdə muxtar respublikada tütünçülüynün inkişaf etdirilməsi, məhsuldarlığının artırılması, xüsusən ixtisaslaşmış sovxozların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində nöqsanlar da var idi. Bəhs edilən dövrdə tütünçülük

təsərrüfatlarında olan tütünqurudan binalar tələbatın ancaq 20-25%-i ödəmiş, isti şitilliklər hazırlanmasına lazimi fikir verilməmişdir.

Bütün bunlar muxtar respublikada tütünçülüyün inkişaf etdirilməsinə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mənfi təsir etmişdir. Beləliklə də kolxoz və sovxoz təsərrüfatları külli miqdarda vəsait itirmişdilər.

Muxtar respublikada 70-ci illərdə zəhmətkeşlərin bostan-tərəvəz məhsullarına olan tələbatını ödəmək məqsədilə bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Kolxoz və sovxozlarda tərəvəz və bostan bitkiləri əkini sahələri genişləndirilmiş və bitkilərə qulluq işi bir qədər yaxşılaşdırılmış, məhsuldarlığı artırılmışdır. 1971-ci ildə tərəvəz əkin sahələrinin hər hektarından 1970-ci ildəkinə nisbətən 26 dəfə çox, bostan bitkiləri əkini sahələrinin hər hektarından 13 sentner çox məhsul alınmışdır. Dövlət tərəvəz satışına dair beşillik plan 107% yerinə yetirilmişdir. Onu da qeyd etmək olar ki, muxtar respublikada tərəvəz və bostan bitkilərinin məhsuldarlığı doqquzuncu beşillikdə çox aşağı olmuşdur. Naxçıvan MSSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, rayonların partiya komitələri təsərrüfatlarda ixtisaslaşdırılmış tərəvəzçilik və bostançılıq briqadalarının yaradılmasına lazimi fikir verməmişdilər. Əgər 1974-cü ildə muxtar respublikanın təsərrüfatlarından dövlərə 4802 ton tərəvəz satılmışdısa, 1975-ci ildə tərəvəz istehsalı azalaraq 4099 tona yenmişdi (6, s. 29).

Beşilliyin son illərində dövlətə meyvə satışı planı 188% ödənilmişdir. Plandan əlavə 2.051 ton meyvə tədarük olunmuş, 5 illik tapşırıq 148% yerinə yetirilmişdir. Bununla bərabər meyvəçiliyin inkişaf etdirilməsi, məhsuldarlığın yüksəldilməsi sahəsində hələ nöqsanlar da çox olmuşdu. Bağlar aqrotexniki qaydada becərilməmiş. Xəstəlik və ziyanvericilərlə mübarizə tədbirləri lazımınca yerinə yetirilməmişdi. Nəticədə bar verən bağların hər hektarından məhsuldarlıq 5-10 sentnerdən yuxarı qalxmamışdı. Halbuki meyvəçiliyin inkişafı üçün muxtar respublikada torpaq və iqlim şəraiti vardır.

Sov.İKP MK-nın XXIV qurultayının qərarlarında kənd təsərrüfatının, xüsusilə heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Heyvandarlığın inkişafı və süd istehsalının artırılması sahəsində Şərur və Ordubad rayonlarının təsərrüfatları xüsusilə fərqlənmişlər. Həmin rayonların mal-qaranın inkişafındakı planlarının artırılması nəzərdə

tutulmuşdur. Şərur rayonunda hər inəkdən 1,061 kq, Ordubad rayonunda isə 1,014 kq süd sağılmışdır. Bu da 1973-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən Şərur rayonu üzrə 157 kq, Ordubad rayonu üzrə isə 140 kq çoxdur (14, 26 aprel 1975).

Heyvandarlıq sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərə görə doqquzuncu beşillikdə Naxçıvan MR-nın ferma işçilərinin 170 nəfəri SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif olunmuşdur. 1975-ci ildə heyvandarlarımız əlavə tapşırıqlar da daxil olmaqla dövlətə heyvandarlıq məhsulları satışı planlarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdilər.

1971-75-ci illərdə zəhmətkeşlərin əməyi ilə iqtisadi və mənəvi inkişaf proqramının həyata keçirilməsində böyük müvəffəqiyyətlər qazanılmışdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində beşillik plan müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmişdir.

Kənd təsərrüfatının inkişafında əldə edilmiş nailiyyətlər haqqında dövlət xadimi Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi partiya təşkilatının bütün qüvvələrini Sov.İKP MK və Nazirlər Soveti qərarının yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir. Görülmüş işlərin başlıca siyasi yekunu, zənnimizcə, bundan ibarətdir ki, biz bütün kənd əməkçilərini kənd təsərrüfatı istehsalının geriliyinə son qoymaq uğrunda mübarizəyə qaldırmağa, onların əmək və siyasi fəallığını artırmağa, uzunmüddətli planlarımızın reallığına və sarsılmazlığına onlarda inam oyatmağa nail olmuşuq” (1, s. 37).

Azərbaycan SSR-in doqquzuncu beşillikdə qazandığı müvəffəqiyyətlərdə muxtar respublika zəhmətkeşlərinin də payı vardır. 1975-ci ildə xalq təsərrüfatı planlarını vaxtından əvvəl yerinə yetirmək və doqquzuncu beşilliyi müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaq uğrunda Ümumittifaq sosializm yarışında qalib gəldiyinə görə Sov.İKP MK, SSRİ Nazirlər Soveti, ÜİHMŞ və ÜİLKGİ MK-nın keçici Qırmızı Bayrağını, Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinə təqdim edən Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Əli İbrahimov demişdir: “Naxçıvan MSSR zəhmətkeşləri doqquzuncu beşilliyin yekunları ilə haqlı olaraq fəxr edə bilərlər. 1971-1975-ci illərdə dövlətə plandan əlavə 23,5 milyon manatlıq məhsul satılmış, muxtar respublikada sənaye istehsalı bütövlükdə Azərbaycan SSR üzrə, olduğundan daha yüksək sürətlə inkişaf etmiş, sənaye istehsalının həcmi 1,9 dəfə artmış, əmək məhsuldarlığı 37,1 faiz yüksəlmişdir. Beşillik illəri ərzində muxtar

respublikanın kənd təsərrüfatı dövlət planlarında nəzərdə tutulduğundan xeyli çox taxıl, tütün, meyvə, ət, süd, yumurta və yun satmışdır” (14, 29 aprel 1976).

Doqquzuncu beşillikdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatının inkişafında olan nailiyyətlərin başlıca səbəbi muxtar respublikada kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişafı və möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar idi.

Naxçıvan MR Kənd Təsərrüfatı Texnikası Birliyinin rolunun artırılması ilə kolxozların öz istehsal vasitələrinin, onların öz maddi-istehsalat bazasının rolu nəinki azalmış, əksinə daha da artmışdır. Bu proses başqa illərdə olduğu kimi 1971-1975-ci illərdə daha yüksək səviyyəyə çatmışdır.

1971-75-ci illərdə muxtar respublikanın kolxoz və sovxozlarında 1300 traktor, 180 kombayn, 1350 avtomobil, 2800 müxtəlif markalı kənd təsərrüfatı mexanizmi fəaliyyət göstərmiş, 8.5 milyon kubmetr su tutumu olan 10 bənd və gölün istifadəyə verilməsi nəticəsində 15 min hektar sahənin suvarılması yaxşılaşdırılmış, 7500 hektar torpaq əkin dövriyyəsinə daxil edilmişdir.

Maddi istehsalın mühüm sahəsini təşkil edən kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək, ölkədə məhsul bolluğu yaratmaq üçün ilk növbədə onun maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, inkişaf etdirmək ən zəruri məsələlərdən biridir. Məlum olduğu kimi kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası birdən-birə yaranmır.

Ölkədə sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı nəticəsində iri maşın tətbiqinə əsaslanan kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası yaranır, inkişaf edir və möhkəmlənir. Sənayenin yaradılması xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin, o cümlədən kənd təsərrüfatını texnika ilə təmin etmək üçün böyük imkan yaratdı. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün bu texnikadan səmərəli və məhsuldar istifadə etməyə imkan verdi. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını yaratmadan onun inkişafını təmin etmək olmaz.

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1975-ci il iyulunda qəbul etdiyi “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” k1, qərarı onuncu beşillikdə muxtar respublikada kənd təsərrüfatının inkişafının möhkəm təməlini qoydu. Bu qərar muxtar respublikada müvafiq sahənin yüksəldilməsi üçün mühüm amil hesab olunan

intensivləşdirmə, ixtisaslaşdırma və təmərküzləşdirmə prosesinin daha da təkmilləşməsi üzrə əsas tapşırıqlar müəyyən etmişdi. Onuncu beşillikdə əsas vəzifə Naxçıvan MSSR-də, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını hər vasitə ilə möhkəmləndirmək, əkinçiliyi və heyvandarlığı kompleks mexanikləşdirmək, aqrokimyəvi və meliorativ tədbirlərin düzgün həyata keçirilməsi yolu ilə təsərrüfatın intensivləşdirilməsi xəttini ardıcılıqla həyata keçirməkdən ibarət olmuşdur.

Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatı obyektlərinin tikintisinə onuncu beşillikdə 50 milyon manatdan artıq dövlət vəsaitinin xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdər ki, 1976-cı ildə muxtar respublikanın kolxoz və sovxozlarına 186 traktor, o cümlədən 130 şum traktoru, 35 yük avtomobili, 25 taxılıyğan kombayn və s. kənd təsərrüfatı texnikası satılmışdı (14, 11 fevral 1977).

Kolxozların maddi-texniki sənaye bazası olan əsas istehsal vasitələri maşın-traktor stansiyalarının traktor və kənd təsərrüfatı maşınları kolxoz istehsalının inkişaf etdirilməsində həlledici rol oynayırdı. Kolxozların ictimai təsərrüfatının müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirilməsində onların rolu son dərəcə böyük idi.

Onuncu beşilliyin birinci ilində muxtar respublikanın taxılçıları 27 min 700 ton taxıl istehsal etməklə dövlətə 4500 ton taxıl satmağı öhdələrinə götürmüş bu məqsədlə zəmilərdə bol taxıl məhsulu yetişdirilmişdi. Kənd təsərrüfatı orqanları, kolxoz və sovxozların başçıları yetişdirilən məhsulu qısa müddətdə yığmaq üçün vaxtında lazım hazırlıq işini görmüş və taxıl yığımında iştirak edən kombaynçılar, kolxozçular, sovxoz fəhlələri arasında lazımi iş aparmışdılar (9, v. 19).

1976-cı il 1 iyul tarixdə muxtar respublikanın ictimai təsərrüfatlarında 40255 baş inək-camiş, o cümlədən 10609 baş inək, 17176 baş xırdabuynuzlu və 154211 baş quş, o cümlədən 67509 baş yumurtlayan toyuq olmuşdur (9, v. 28).

Muxtar respublikada 1976-cı ilin payızında 16559 hektar sahədə payızlıq dənli bitkilər əkilməsi planlaşdırılmışdır. 22 noyabr 1976-cı il tarixə 16995 hektar sahədə səpin keçirilərək plana 103% əməl edilmişdir. Həmin il muxtar

respublika üzrə 3582 hektara qarşı 2652 hektar planın 71%-i qədər arpa əkilmişdir (10, v. 12).

Bütün dövrlərdə olduğu kimi onuncu beşillik ərzində də (1976-1980-ci illər) Naxçıvan MSSR zəhmətkeşlərinin payı az olmamışdır. Onlar kənd təsərrüfatı sahəsində beşillik tapşırıqıa müvəffəqiyyətlə əməl etmişlər. Belə ki, beşillikdə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun həcmi əvvəlki beşilliklə müqayisədə 69 faiz çoxalmış, ümumi gəlir, 98 faiz, xalis gəlir, rentabellik 2 dəfə, pul gəliri 66 faiz, orta illik məhsuldarlıq 33 faiz yüksəlmişdir. Dövlətə məhsul satışına dair beşilliyin tapşırıqlarına taxıl 3 ildə, meyvə və bostan məhsulları üzrə 4 ildə, digər növ məhsullar üzrə 4 ildən artıq müddətdə əməl olunmuşdur (15, s. 11).

Məlum olduğu kimi, XX yüzilliyin 70-80-ci illərində ölkədə mühüm dəyişikliklər edilmiş, iri sənaye sahələri yaradılmış və istifadəyə verilmişdir. Elm və texnikanın müasir nailiyyətləri əsasında iri təsərrüfatlar yaranmışdır. Əhalinin həyat səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Azərbaycan KP MK-nın fevral (1978-ci il) tarixli plenumunun qərarları ilə əlaqədar olaraq. Naxçıvan Vilayət Komitəsi kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşməsini daha da inkişaf etdirmək sahəsində bir sıra işlər görmüşdür. 1978-ci ildə muxtar respublikada üzümçülük-şərabçılıq tresti, Ordubad aqrar-sənaye birliyi, quşçuluq fabriki, Naxçıvan Respublika və Şərur rayon dövlət istehsalat damazlıq birlikləri, təsərrüfatlararası 4 mal-qara kökəltmə birliyi, təsərrüfatlararası quşçuluq birliyi, aqrar-sənaye inteqrasiyası əsasında işləyən 5 sovxoz-zavod, ixtisaslaşdırılmış 14 üzümçülük, 6 tütünçülük, tərəvəzçilik-südçülük, 1 quşçuluq, 1 maldarlıq, 2 meyvəçilik sovxozları fəaliyyət göstərmişdi ki, bunlardan 4 üzümçülük, 1 meyvəçilik, 1 maldarlıq sovxozları və Şərur rayon istehsalat damazlıq birliyi 1978-ci ildə yaradılmışdır (12, v. 116).

Onuncu beşilliyin üç ili ərzində ölkənin tarixində ən geniş ictimai-iqtisadi proqramlar işlənib həyata keçirilmişdir. Həmin illərdə muxtar respublika iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatı yenidən quruldu, onun maddi-texniki bazası möhkəmləndirildi.

Bəhs edilən illərdə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı ixtisaslı kadrlarla təmin edildi. 1970-80-ci illərdə muxtar respublikada olan kolxoz və

sovxozlarda Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Texnikası Birliyinin 5 rayon şöbəsi xidmət göstərmişdi. Onlar muxtar respublikanı traktor və kənd təsərrüfatı maşınları, eyni zamanda ehtiyat hissələri ilə təmin edirdi. Həmin ildə muxtar respublikada 4000-dən artıq traktor, kombayn, yük avtomobili toxumsəpən aqreqat və digər kənd təsərrüfatı maşınları fəaliyyət göstərmişdi (2, №5, 1984 may).

Muxtar respublikada kənd təsərrüfatı bitkilərinin intensiv inkişaf etdirilməsi və onların əkin sahələrinin daha da əlverişli zonada təmərküzləşdirilməsi nəticəsində 1978-ci ildə dənli bitkilər əkinin hər hektarından orta hesabla 22 sentner məhsul götürməklə muxtar respublikada 36 min tondan çox taxıl, 40 min tona yaxın üzüm, 7,4 min ton tərəvəz-bostan məhsulları, 9,5 min ton tütün və 1,4 min ton meyvə istehsal olunmuşdur (12, v. 116).

Muxtar respublikanın zəhmətkeşləri Ümumittifaq sosializm yarışında yüksək nəticələr əldə etdiklərinə və qalib gəldiklərinə görə 1978-ci ildə Sov.İKP MK-nın, SSRİ Nazirlər Sovetinin, ÜİHİMŞ-nın və ÜİLKGI MK-nın keçici qırmızı bayrağı ilə mükafatlandırılmışdılar (11, v. 14).

Onuncu beşillikdə muxtar respublikada su qurğuları tikintisi üçün 120 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Beşillik ərzində Arpaçay su anbarı tikintisinin, onun sağ və sol sahil kanallarının tikilib başa çatdırılması, Sirab, Bənəniyar, Vayxır su anbarlarının tikilməsi, Əlincəçay suvarma sisteminin yenidən qurulması və bir sıra başqa irriqasiya-meliorasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi planlaşdırılırdı. Bütün bunlar muxtar respublikada əlavə olaraq 5800 hektar yeni torpaq sahəsini suvarmağa, 48500 hektar sahənin su təminatını yaxşılaşdırmağa imkan verirdi. Muxtar respublikada kənd təsərrüfatı məhsullarının daha da artırılmasında əsas amillərdən biri olan meliorasiya kimi böyük bir məsələ nisbətən həll edilmişdir.

1980-ci ilin mayında Heydər Əliyev növbəti dəfə Arpaçay dərəyaçasının vəziyyətilə maraqlanmış, Sirab və Batabat dərəyaçalarına getmişdi. O, muxtar respublikada kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəlişinin həlledici amili olan su təsərrüfatının genişləndirilməsində nöqsanların olduğunu da göstərmiş, su obyektlərinin tikintisini sürətləndirməyi və mühüm su mənbəyi kimi kəhrizlərin, artezianların, çeşmələrin imkanlarından istifadə etməyi tövsiyə etmişdi.

Dövlətin aqrar siyasətinə ardıcıl əməl edən kənd zəhmətkeşləri bütün səy və bacarıqlarını Sov.İKP MK-nın may (1982-ci il) plenumu qərarlarının yerinə yetirəsinə yönəldərək mürəkkəb hava şəraitində keçən il dövlətə 40% taxıl, 109,7% üzüm, 18,1% tərəvəz, 21,5% bostan məhsulları, 80% meyvə, 7% süd, 10,3% yumurta, 8,1% yun və 25% çox barama satmışlar. Muxtar respublikada həyata keçirilən tədbirlər öz bəhrəsini vermişdi.

1985-ci ildə Sov.İKP MK-nın aprel, iyul və oktyabr plenumları keçirilmiş bu plenumlarda elmi-texniki tərəqqinin nəliyyətləri əsasında ölkənin iqtisadi və və sosial inkişafının sürətləndirilməsinin elmi surətdə əsaslandırılmış konsepsiyası işlənilib hazırlanmışdır.

1985-ci təsərrüfat ilində Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinin həyata keçirdiyi tədbirlər aqrar sənaye kompleksinin bütün sahələrində uğurlu olmuşdur. Yaxşı haldır ki, 1984-cü illə müqayisədə 3,5 ton taxıl, 440 ton tərəvəz, 186 ton bostan məhsulları istehsal olunmuşdur. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və satışı da 1984-cü ilə nisbətən xeyli artmışdır. 1985-ci ildə hər inəkdən sağılan süd 58 kq, hər toyuqdan yumurta 8 ədəd çoxalmış, dövlətə hər baş iribuynuzlu malın diri çəkisi 14 kq artmış, hər 100 baş inəkdən 2 baş, hər 100 baş qoyun keçidən isə 1 baş çox bala alınmış, iribuynuzlu malların tələfatı 64%, xırdabuynuzlu heyvanların tələfatı isə 70% azalmışdır (13, v. 4).

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafında olan uğurlar Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin aparmış olduğu quruculuq işləri nəticəsində əldə olunmuşdu.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Azərbaycan KP XXIX qurultayının materialları. Bakı: Azərnəşr, 1976, 190 s.
2. “Kənd Həyatı” jurnalı.
3. Qasımov Ə.Q. Heydər Əliyevin tərəqqi strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80 ci illəri). Bakı: Təhsil, 2009, 412 s.
4. Naxçıvan MSSR-50. Lenin milli siyasətinin yetirməsi. Bakı: Azərnəşr, 1974, 96 s.
5. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (Akademik H.Abdullayevin redaktorluğu ilə). Bakı: Elm, 1975, 360 s.
6. Naxçıvan MSSR Xalq Təsərrüfatının inkişafı. Statistik məcmuə. Bakı: “Statistika” nəşriyyatı, 1977, 119 s.
7. Naxçıvan MSSR Xalq Təsərrüfatının inkişafı. Statistik məcmuə. Naxçıvan: Naxçıvan statistika idarəsi. 1981, 91 s.
8. Nax. MR DA. f. 1, s. 3, iş. 6, v. 270-271.
9. Nax. MR DA. f. 1, s. 4, iş. 6, v. 11-33.
10. Nax. MR DA. f. 1, s. 4, iş. 7, v. 11-23.
11. Nax. MR DA. f. 1, s. 10, iş. 6, v. 13-20.
12. Nax. MR DA. f. 1, s. 10, iş. 12, v. 115-125.
13. Nax. MR DA. f. 1, s. 33, iş. 1, v. 1-45.
14. “Şərq qapısı” qəzeti.
15. Təhməzov Z.M., Hüseynov A.Y. Geniş tərəqqi yollarında. Bakı: “Bilik cəmiyyəti”, 1984, 44 s.

NAHÇIVAN'DA TARIMSAL VERİMLİLİK İÇİN YAKINSAMA HİPOTEZİNİN İNCELENMESİ

Seymur AĞAZADE*

Özet

Neo-klasik iktisadi büyüme modeli ülkeler arasında gelişmişlik farklarının zamanla azalacağını öngörmektedir. Bu görüş yakınsama hipotezi olarak bilinmektedir. Ülkeler arasında gelişmişlik düzeyleri arasında farkın azalması yani yakınsama hipotezinin geçerli olması nihayetinde üretimde verimlilik farkının azalmasını gerektirmektedir. Bu hipotezin daha esnek versiyonu olan koşullu yakınsama hipotezi ise, gelir düzeyi farklılıklarının azalmasını ülkelerin yapısal bazı özelliklerinin benzer olması şartına bağlamaktadır. Yakınsama hipotezinin geçerliliği ülkeler, bölgeler veya sektörler arasında gelir düzeyi farklılıklarının yanı sıra verimlilik farklılıklarına göre de incelenebilmektedir. Bu çalışmada, Nahçıvan ve Türkiye arasında tarımsal verimlilik için yakınsama hipotezinin geçerli olup olmadığı araştırılmıştır. Bu amaçla, Nahçıvan'da yaygın bir şekilde üretimi yapılan 14 farklı tarım ürünü dikkate alınmıştır. Tarımsal verimlilik farkına ait serinin durağanlık incelemesine dayanan analizlerde, bu ürünlerin verimliliklerine ilişkin, Nahçıvan ve Türkiye verileri ile panel veri yöntemleri kullanılmıştır. Yakınsama hipotezinin geçerliliğine ilişkin analiz 14 ürünün tamamının yanı sıra üç farklı alt grup için de yapılmıştır. Bu alt gruplar 5 ürünü kapsayan tahıllar-baklagiller, 3 ürünü kapsayan sebzeler ve 6 ürünü kapsayan meyvelerdir. Verimlilik farkı için oluşturulan serilerin durağanlığına ilişkin analiz sonuçları 14 farklı ürünün tamamı dikkate alındığında Nahçıvan ve Türkiye arasında tarımsal verimlilik için yakınsama hipotezinin geçerliliğini sabitli modellerde desteklemektedir. Fakat alt gruplar için elde edilen sonuçlar farklılık göstermektedir. Şöyle ki, gruplar

* Doç.Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, seymur.aga-zade@erdogan.edu.tr

için oluşturulan serilere ait birim kok sonuçları tahıllar-baklagiller ve sebzeler için yakınsama hipotezinin geçerli olmadığını, fakat meyveler için bu hipotezin geçerli olduğunu zayıf şekilde destekleyici niteliktedir.

AN ANALYSIS OF CONVERGENCE HYPOTHESIS FOR AGRICULTURAL PRODUCTIVITY IN NAKHCHIVAN

Abstract

Neo-classical economic growth theory predicts that development differences among countries decrease in the long-run. This idea is known as convergence hypothesis. Decrease of development level differences between countries or the validity of convergence hypothesis eventually requires reduction of productivity differences in production. Moderate version of this hypothesis is called conditional convergence hypothesis and connects the decrease of income differences between countries to the similarity of some structural characteristics of countries. The validity of convergence hypothesis can be investigated by using income level differences and also productivity differences between countries, regions or sectors. This paper investigates the validity of convergence hypothesis for agricultural productivity between Nakhchivan and Turkey. For this purpose 14 agricultural products were taken into account that were produced in territory of Nakhchivan widely. The econometric analysis uses panel data for agricultural productivity in Nakhchivan and in Turkey for these products and is based on the investigation of stationary characteristics of productivity difference series. Besides the group that includes all 14 products, the analysis related to the validity of convergence hypothesis is run also for three subgroups. These groups formed for grains-pulses that includes 5 products, for vegetables that includes 3 products and for fruits that includes 6 products. Conclusion of panel unit root tests that run for productivity differences in 14 agricultural products shows support for productivity convergence in models with intercept. But findings related to the subgroups show differences. Namely, while unit root tests do not support convergence for productivity difference in grains-pulses and vegetables but provide weak evidence for fruits.

1. Giriş

Solow'un (1956) neo-klasik iktisadi büyüme modeli, farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler arasında kişi başına düşen gelir farklılıklarının uzun dönemde azalacağını öngörmektedir. Bu görüş, literatürde yakınsama hipotezi olarak bilinmektedir. Hipotezin katı versiyonu olan koşulsuz yakınsama hipotezinin incelenmesinde, uzun dönem büyüme oranları üzerinde etkili olabilecek, ülkelerin veya bölgelerin birçok özgün özelliklerinin aynı olduğu varsayılmaktadır. Bu durumda, yoksul ülkelerin gelir düzeyi bakımından zengin ülkeleri yakalama eğilimine sahip olacağı ifade edilmektedir. Gerschenkron'un (1962) geri kalmışlık avantajları olarak ifade edilen görüşü de koşulsuz yakınsama hipotezini destekleyici niteliktedir. Şöyle ki buna göre, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerde mevcut olan ileri teknolojiye erişimleri, bunların önemli derecede hızlı büyüme sağlayabileceklerine neden olabilir. Koşullu yakınsama hipotezi ise; teknoloji düzeylerinin, tasarruf oranlarının, nüfus artış oranlarının, formel ve enformel kurumların ve uygulanan politikaların ülkeler arasında farklı olmasını reel gelir farklılıklarının azalmasının önündeki kısıtlar olarak görmektedir. Bu özellikleri bakımından benzer olan ülkelerin veya bölgelerin yakınsayacağını öngörmektedir. Romer (1986) ve Lucas (1988) ile başlayan içsel büyüme modelleri ise, yeniliğin yayılma etkisinden (bilgi taşmaları) ve dışsallıklardan dolayı ortaya çıkan pozitif geri beslemeler veya artan verimler nedeniyle ülkeler arasındaki başlangıç farklılıklarının artabileceğini ortaya koymaktadır. Ülkeler arasında yakınsamanın gerçekleşmeyeceğini ifade eden diğer bir görüş ise orta gelir tuzağı olarak bilinmektedir (Gill ve Kharas, 2007). Bu terim, belirli bir gelir düzeyine ulaştıktan sonra gelişmekte olan ülkelerin yapısal sorunlarından dolayı gelir düzeylerini artıramayacaklarını veya gelişmiş ülkelerle aralarındaki gelir düzeyi farkını kapatamayacaklarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Yakınsama hipotezinin geçerliliğine yönelik ekonomide sektörler bazında farklılıkların olabileceğini ise Martin ve Mitra (2001) ifade etmektedir. Buna göre tarım sektörü için ülkeler arasında yakınsama hipotezinin geçerliliği imalat sanayi sektörlerine göre daha güçlüdür.

Ülkeler veya bölgeler arasında yakınsama hipotezinin geçerliliği reel gelir düzeyine ilişkin farklı göstergeler kullanılarak araştırılabilmektedir. Bunun yanı sıra, ekonominin farklı sektörleri için de bu hipotezin geçerliliği sinana-

bilmektedir. Bu çalışmada, yakınsama hipotezi Nahçıvan'da tarımsal verimlilik için incelenmiştir. Analize geçmeden önce, tarımın sektörünün Nahçıvan ekonomisindeki önemi, tarımsal üretimin Nahçıvan'da üretilen farklı tarım ürünleri de dikkate alınarak zamanla nasıl değişim gösterdiği değerlendirilmiştir. Ardından, çalışmanın temel amacı olan yakınsama hipotezinin Nahçıvan ve Türkiye arasında tarımsal verimlilik için geçerli olup olmadığı panel birim kök testleri kullanılarak test edilmiştir. Burada, değişkenlerin ülkeler arasındaki farkına ait serinin birim kök içermesini veya durağanlığın deterministik bir trendle olmasını yakınsama hipotezinin reddi olarak kabul eden Quah (1992), Bernard (1992) ve Bernard ve Durlauf (1995) tarafından önerilen yöntem dikkate alınmıştır. Çalışmada Nahçıvan'da yetiştirilen farklı tarım ürünlerine ait verimlilik verileri ile aynı değişkenlerin Türkiye'ye ait verileri kullanılmıştır. Analizler Nahçıvan'da yetiştirilen belli başlı tarım ürünlerinin tamamının yanı sıra verimliliklerinde farklılaşan değişim dikkate alınarak tahıllar-baklagiller, sebzeler ve meyvelerden oluşan üç farklı grup için de yapılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler Azerbaycan İstatistik Komitesi ve TÜİK'ten alınmıştır. Panel veri yönteminin tercih edilmesinin nedeni ise Nahçıvan'a ait veri boyutunun zaman serisi yöntemlerinde etkin sonuçlar elde edilmesine imkân vermeyecek kadar kısa olmasıdır. Panele dahil olan birimlerde (burada ürünlerde) ortak veya bireysel birim kök varlığını inceleyen farklı yöntemlerin sunduğu bulgular doğrultusunda Nahçıvan'da tarımsal verimliliğin Türkiye'ye yakınsayıp yakınsamadığı belirlenmeye çalışılmıştır.

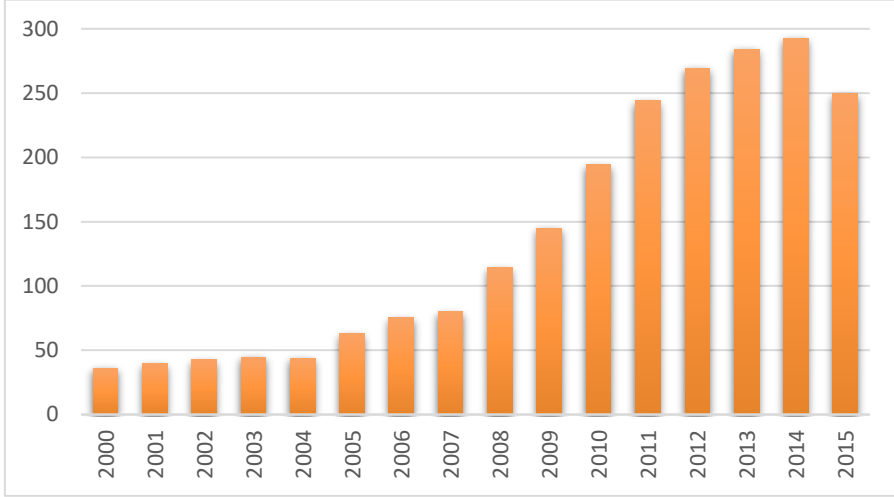
Tarımsal verimlilikte yakınsama hipotezinin incelendiği çalışmalara baktığımızda farklılık gösteren sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Örneğin, Suhariyanto ve Thirtle (2001) yatay kesit ve zaman serisi yöntemleri sonucunda 18 Asya ekonomisinde tarımsal verimlilikte yakınsamayı destekleyici herhangi bir sonuç elde edememişlerdir. Benzer şekilde, Thirtle ve diğerleri (2003) de Botswana tarımında ülkenin 18 bölgesi ve ticari sektörü için üretken ve yoksul bölgeler arasında farkın arttığı yönünde sonuçlar elde etmişlerdir. ABD tarımında toplam faktör verimliliği için ülke düzeyinde yakınsama hipotezinin geçerli olmadığı Poudel, Paudel ve Zilberman (2011) çalışmasında da bulunmuştur. Çalışmada yakınsamayı sadece bölgesel düzeyde destekleyici bulgular elde edilmiştir. Fakat Rao ve Coelli (2004) ise, 97 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için veri zarflama analizi çerçevesinde tarımda teknik verimliliğin düşük olduğu ülkeler için yakalama (catch-up) veya yakınsamayı

destekleyici bulgular elde etmişlerdir. Schimmelpfennig ve Thirtle (1999) ve Rezitis (2005) de ABD ve Avrupa ülkeleri arasında tarımsal verimlilik için yakınsama hipotezini destekleyici sonuçlara ulaşmışlardır. 32 Afrika ülkesini kapsayan Lusigi, Piesse ve Thirtle (1998) çalışması bulguları ise tarımda koşullu yakınsama hipotezini destekleyici niteliktedir. Aynı zamanda, eğitim düzeyi ve yatırım oranının ülkeler arasında benzer olmasının yakınsama hipotezinin geçerliliği için en önemli koşullar olduğu bulunmuştur. Andrew ve Jones (1996) ise, 14 OECD ülkesi için yaptıkları çalışmada emek verimliliği dikkate alındığında tarımsal verimlilik için yakınsama hipotezini destekleyici herhangi bir bulguya ulaşamamışlardır. Fakat toplam faktör verimliliği dikkate alındığında bu hipotezi destekleyici güçlü sonuçlara elde etmişlerdir.

Bu çalışmanın devamı şu şekilde düzenlenmiştir. Takip eden bölümde yıllar itibariyle Nahçıvan'da tarımsal üretimin ve tarım sektörünün ekonomi içindeki öneminin nasıl değiştiğine ilişkin bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde Nahçıvan'da tarımsal verimliliğin Türkiye'ye yakınsayıp yakınsamadığına ilişkin analiz bulguları sunulmuştur. Son bölüm olan beşinci bölümde ise bulgular doğrultusunda değerlendirmeler yapılmıştır.

2. Nahçıvan Tarımı

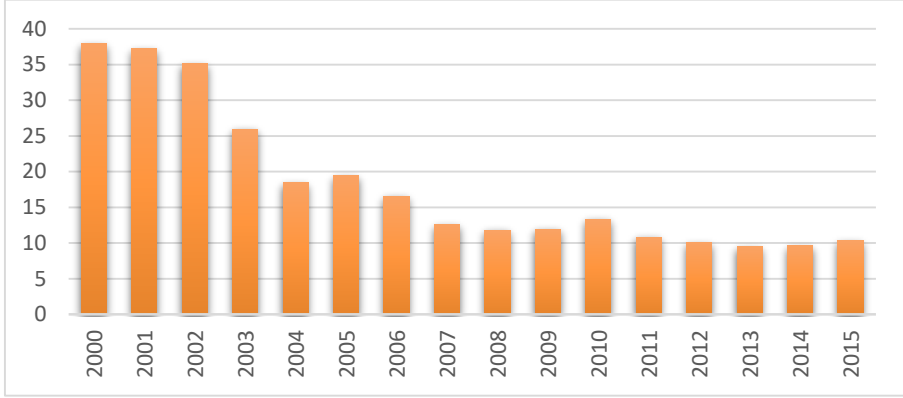
Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti yaklaşık olarak 5,5 bin km² yüzölçümüne sahiptir ve bunun önemli bir kısmı dağlık arazilerden oluşmaktadır. Ovalar ise Nahçıvan yüzölçümünün yaklaşık olarak %20'sini oluşturmaktadır ve ovaların çoğunluğu tarıma elverişlidir. Grafik 1'de Nahçıvan'da üretilen tarımsal ürün değerinin (hayvancılık hariç) 2000 yılı sonrasında yıllar itibarıyla nasıl değiştiği verilmiştir. Buna göre, 2005 yılına kadar tarımsal üretim 50 milyon doların altında seyretmiştir. Bu üretim 2005 yıldan itibaren ise sürekli bir artış trendi göstermiş ve 2014 yılında yaklaşık olarak 292,8 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Bu artışın bir kısmı belirtilen yıllar arasında dolar kurunun 0,95 düzeyinden 0,78'e azalmasından kaynaklanmaktadır. Tarımsal üretimin seyrinde 2015 yılında ortaya çıkan azalma da döviz kurundaki artışın etkisiyle olmuştur.

Grafik 1: Cari Fiyatlarla Gayri Safi Tarımsal Üretim (Milyon Dolar)

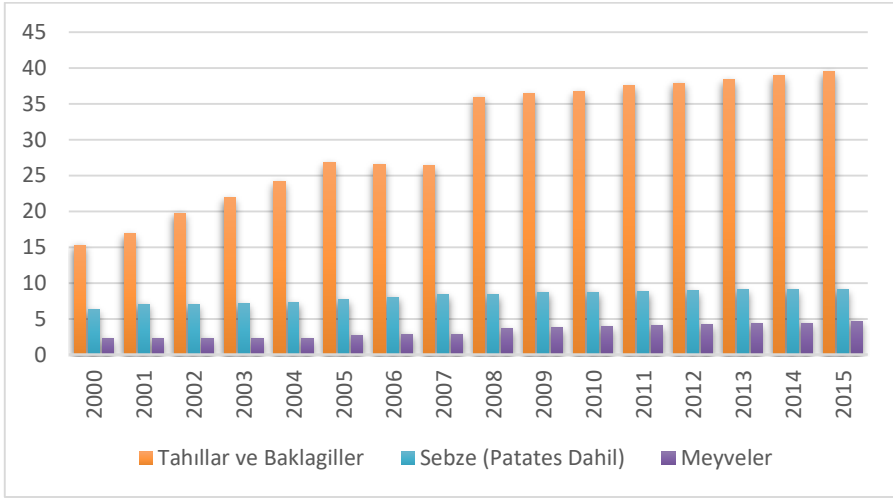
Not: Nahçıvan İstatistik Komitesi manat cinsinden verilerinin ortalama ABD kuruna bölünmesi ile hesaplanmıştır.

Grafik 2’de ise tarımın (bitkicilik) Nahçıvan GSYH’sinden aldığı paylar verilmiştir. Bu değer tarımsal üretimden daha düşük olan hayvancılık ürünlerini kapsamamaktadır. Grafikten de görüldüğü gibi 2000’li yılların başlarında tarım sektörü Nahçıvan ekonomisinde hayli yüksek bir paya sahiptir. Tarımsal üretimin GSYH’ye oranı bu yıllarda %35’ler düzeyindedir. Hayvancılık sektörü ile birlikte değerlendirildiğinde ise oran %60’ın üzerindedir. Aynı yıllarda Nahçıvan GSYH’si 100 milyon dolar düzeyindedir. Özellikle 2000’li yılların ikinci yarısından itibaren Azerbaycan’ın tamamında olduğu gibi Nahçıvan GSYH’si de süratli bir şekilde artış göstermiş ve 2014 yılında yaklaşık olarak 3,05 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır. Grafik 2’den de görüldüğü gibi aynı yıllarda tarımın Nahçıvan ekonomisi içindeki payı sürekli olarak azalan bir seyir izlemiş ve son yıllarda bu oran %10’lar düzeyinde gerçekleşmiştir. Grafik 1’den de anlaşıldığı gibi bu durum tarımsal üretimin azalmasından kaynaklanmamıştır. Aynı dönemlerde özellikle sanayinin, inşaatın, toptan ve perakende ticaretin ve hizmet sektöründeki bazı alanların hızlı bir şekilde büyümesi tarımsal üretimin GSYH’deki payının azalması ile sonuçlanmıştır. 2015 yılında ise tarımın ekonomideki payı %10,38 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıla ait Nahçıvan GSYH’si 2,40 milyar dolar düzeyindedir.

Grafik 2: Tarımsal Üretim Nahçıvan GSYH'sindeki Payı (%)

Not: Nahçıvan İstatistik Komitesi verilerinden hesaplanmıştır.

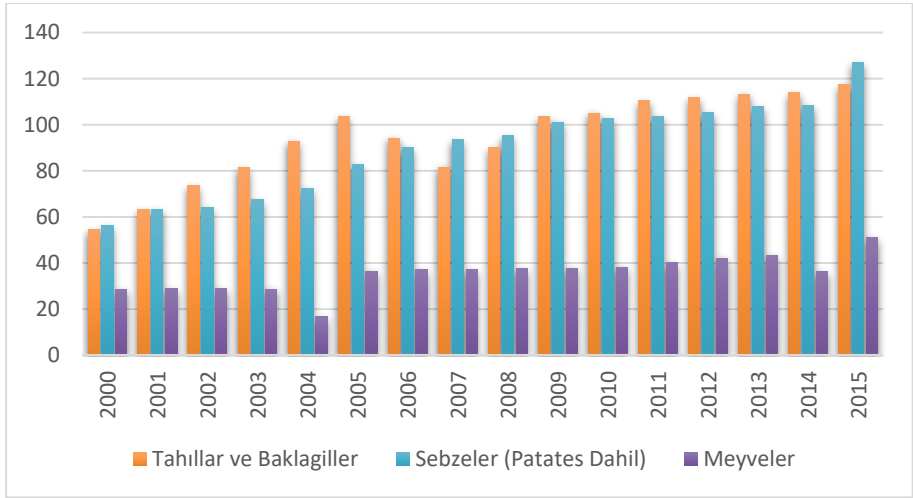
Grafik 3: Tarımsal Ürünlerin Ekili Alanları (Bin Hektar)

Not: Nahçıvan İstatistik Komitesi verilerinden hesaplanmıştır.

Grafik 3'te Nahçıvan'da 2000-2015 yıllarında ekili alanların tarım ürünleri gruplarına göre seyri verilmiştir. Grafikten de görüldüğü gibi ekili alanların önemli kısmı tahıllar ve baklagillere ayrılmıştır. 2000 yılında bu alan yaklaşık olarak 15,28 bin hektar iken 2015 yılında ise 39,44 bin hektara çıkmıştır. Patates dahil olmakla sebze ekili alanlar ise 2000 ile 2015 yılları arasında 6,31 bin hektardan 9,10 bin hektara kadar artmıştır. Grafikten de görüldüğü gibi,

Nahçıvan'da meyve bahçeleri daha düşük bir alana sahiptir ve bu alan 2000 yılında yaklaşık olarak 2,24 bin hektar iken, 2015 yılında ise 4,65 bin hektardır.

Grafik 4'te ise Nahçıvan'da tarım ürünlerinin üretim miktarlarının 2000 yılı ile 2015 yılı arasında nasıl değiştiği verilmiştir. Görüldüğü üzere her üç ürün grubunda üretim miktarı pozitif bir trende sahiptir. Tahıllar ve baklagiller 2005 ve 2006 yıllarında azalma gösterilmiştir. Fakat diğer tüm yıllarda önceki yıllara nispeten artmıştır. 2000 yılında tahıllar ve baklagillerin toplam üretim miktarı yaklaşık olarak 54,43 bin ton iken, 2015 yılında bu ürünlere ilişkin üretim miktarı yaklaşık olarak 117,35 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Belirtilen yıllarda sebzelerin üretimi de sürekli bir artış göstermiştir. Grafikten de görüldüğü gibi 2000 yılı için sebze üretim miktarı yaklaşık olarak 56,18 bin ton düzeyinde iken 2015 yılında bu rakam 120,71 bin tona çıkmıştır. Grafikte ifade edilen diğer tarım ürünü grubu olan meyvelerin üretimi de 2004 ve 2014 yıllarında önceki yıla nispeten azalma göstermiş olsa da pozitif bir trende sahiptir. 2000 yılında Nahçıvan'da yaklaşık olarak 28,44 bin ton olan meyve üretimi 2015 yılında 51,11 bin ton olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 4: Tarımsal Ürünlerin Üretimi (Bin Ton)

Not: Nahçıvan İstatistik Komitesi verilerinden hesaplanmıştır.

Yukarıdaki ifade edilen 1-4 numaralı grafiklerden de anlaşıldığı gibi 2000 sonrası yıllarda Nahçıvan'da tarım yapılan araziler sürekli artmıştır. Bunun

yanı sıra üretilen tarımsal ürün miktarında da önemli derecede artış sağlandığı görülmektedir. Bu artışa rağmen tarım sektörünün Nahçıvan ekonomisindeki payı ise önemli derecede azalmıştır. Ürün grupları bakımından ise tarım alanların büyük çoğunluğunda tahıllar ve baklagiller ekilmektedir. Her üç ürün grubuna ait üretim miktarı 2000 sonrası dönemde artış trendine sahip olmakla birlikte, bu artış sebzelere daha belirgin bir seyir sergilemiştir.

3. Yöntem ve Veri Seti

Çalışmada tarımsal verimliliğin Nahçıvan ve Türkiye arasındaki farkına ait serilerin durağanlık incelemesi Levin, Lin ve Chu (2002), Im, Peseran ve Shin (2003), Fisher ADF (Maddala ve Wu, 1999) ve Fisher Phillips Perron (Choi, 2001) panel birim kök testleri kullanılarak yapılmıştır. Levin ve diğerleri (2002) birim kök testinde panel birimlerinin aynı, Im ve diğerleri (2003), Fisher ADF ve Fisher Phillips Perron birim kök testleri ise farklı otoregresif parametreye sahip oldukları varsayılmaktadır. Levin ve diğerleri (2002) testinde panel birimlerine ait serilerin birim kök içerdiği şeklinde ifade edilen sıfır hipotezine karşın tüm birimlere ait serilerin durağan olduğu şeklindeki alternatif hipotez test edilir. Diğer testlerde ise alternatif hipotez, birimlere ait serilerden en az birinin durağan olduğunu ifade etmektedir.

Çalışmada, Nahçıvan tarımsal üretimi için yakınsama hipotezinin geçerliliğinin incelenmesi için Nahçıvan'da üretilen tarım ürünlerine ait verimlilik değerleri ile aynı ürünlerin Türkiye'deki verimliliklerine ait veriler kullanılmıştır. Fakat bazı ürünlere ait verimlilik göstergelerinde farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıklar, Azerbaycan ve Türkiye istatistik kurumlarının bu ürünleri farklı şekilde sınıflandırmalarından kaynaklanmaktadır. Sınıflandırma bakımından en önemli farklılık baklagillerde mevcuttur. Bu ürün grubuna ait verimlilik Azerbaycan İstatistik Komitesi'nce tek kalemde ifade edilmektedir. TÜİK ise baklagillerden her bir ürün için verimlilik göstergeleri yayınlamaktadır. Bu nedenle, analizlerde Türkiye için bu ürün grubunda yer alan bakla, bezelye, nohut, fasulye, kırmızı ve yeşil mercimeğe ait ortalama verimlilik göstergesi kullanılmıştır. Tablo 1'de tarım ürünlerinin nasıl bir karşılıkla dikate alındığı ve bu ürünler için 2000-2014 yıllarına ait ortalama verimlilik değerleri verilmiştir. Tarımsal verimlilikte yakınsama hipotezinin incelenmesi için seçilen ve tabloda ifade edilen ürünler Nahçıvan'da yaygın bir şekilde tarımının yapıldığı ürünlerdir. Bunların dışında Nahçıvan'da tütün ve şeker

pancarı gibi teknik ürünlerin de tarımı yapılmaktadır. Fakat bu ürünlere ilişkin veri sadece bazı yıllar için mevcut olup verimlilik yakınsamasının incelenmesine imkân vermemektedir.

Tablo 1’de ifade edilen ürünler tahıllar ve baklagiller, sebzeler ve meyveler olmak üzere üç grup şeklinde de sınıflandırılabilir. Tablodan da görüldüğü gibi tahıllar ve baklagillerin ortalama verimliliği Nahçıvan’da daha yüksektir. Fakat sebzelerde (patates, salatalık ve domates) verim Türkiye ile karşılaştırıldığında Nahçıvan’da aşırı derecede düşüktür. Meyvelerde ise verimlilik elma, kayısı ve üzüm için Nahçıvan’da daha yüksek iken ayva için daha düşüktür. Armut ve şeftalinin ortalama verimliliği ise yaklaşık olarak aynı düzeydedir.

Tablo 1: Tarım Ürünlerinin 2000-2014 Yıllarına Ait Ortalama Verimliliği (kg/hektar)

Verimlilik karşılaştırılmasında dikkate alınan sınıflandırma		Ortalama verimlilik	
Azerbaycan	Türkiye	Nahçıvan	Türkiye
Buğday	Durum ve diğer buğday ortalaması	338,80	241,27
Arpa	Biralık ve diğer arpa ortalaması	292,93	248,47
Yem için mısır	Dane mısır	412,93	654,67
Baklagiller	Bakla, bezelye, nohut, kuru fasulye, yeşil ve kırmızı mercimek ortalaması	303,33	172,36
Yem için ayçiçeği	Çerezlik ayçiçeği	249,47	148,27
Patates	Diğer patates	1236,67	2870,00
Salatalık	Sofralık ve turşuluk salatalık	959,33	4157,88
Domates	Sofralık ve salçalık domates	1005,33	5296,72
Elma	Golden, Starking, Amasya, Grannysmith ve Diğer ortalaması	1858,87	1553,14
Armut	Armut	1748,60	1731,55
Ayva	Ayva	1386,73	1991,00
Şeftali	Şeftali ve nektari ortalaması	1218,00	1279,84
Kayısı	Kayısı	1446,20	548,58
Üzüm	Üzüm	1302,93	782,80

4. Bulgular

Nahçıvan ve Türkiye arasında tarımsal verimliliğin yakınsayıp yakınsamadığını incelemek için 14 farklı birimden oluşan panel için verimlilik farkı değişkeninin durağanlık analizine ilişkin sonuçlar Tablo 2’de verilmiştir. Fark değişkeninin birim kök içermesi veya detreministik bir trendle durağan bulunması yakınsama hipotezinin reddi olarak kabul edileceğinden panel birim kök testlerinin sabitsiz trendsiz modelleri ile sabitli modelleri uygulanmıştır. Tablonun ilk kısmından da görüldüğü gibi, birim kök testlerine ait sabitsiz trendsiz model istatistikleri verim farkına ait serinin birim kök içerdiğini ifade eden sıfır hipotezini reddedememektedir. Tablonun ikinci kısmında ise sabitli model sonuçları verilmiştir. Bu sonuçlara göre sıfır hipotezi Fisher ADF testinde %1 düzeyinde, Levin ve diğerleri (2002) ve Fisher PP testlerinde %5 düzeyinde ve Im ve diğerleri (2003) testinde ise %10 düzeyinde reddedilmektedir.

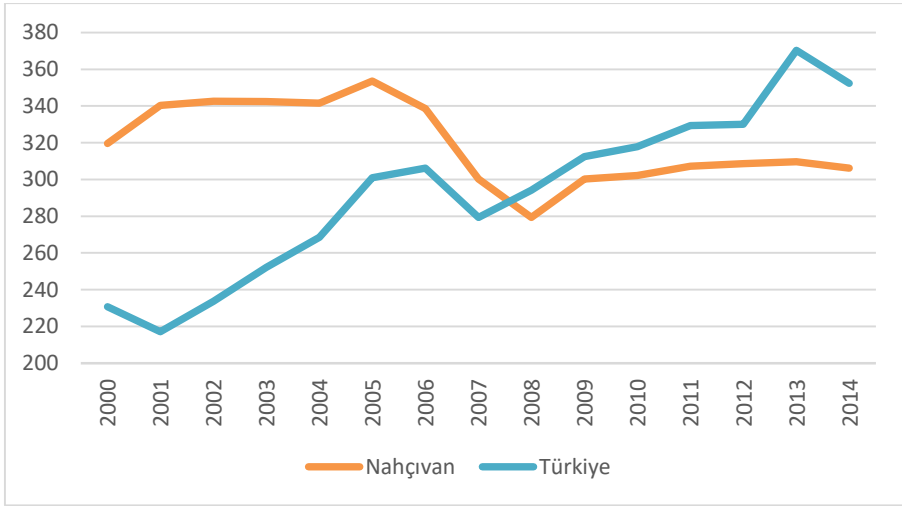
Tablo 2: Birim Kök Testlerine Ait Sonuçlar

Sabitsiz ve Trendsiz Model	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin ve Chu t	2,6301	0,9957
ADF - Fisher χ^2	30,4297	0,3430
PP - Fisher χ^2	23,1965	0,7231
Sabitli Model	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin ve Chu t	-1,8797	0,0301
Im, Pesaran ve Shin W	-1,4113	0,0791
ADF - Fisher χ^2	48,7083	0,0090
PP - Fisher χ^2	45,9561	0,0176

Tablo 1’de ürünlerin ortalama verimliliğine ilişkin farklılıklar tarım ürünlerinin tamamının yanı sıra ürün grupları için de yakınsama hipotezinin incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, 14 birimi kapsayan ve yukarıda Tablo 2’de sonuçları ifade edilen yakınsama analizine ilave olarak tahıllar-baklagillere, sebzelere ve meyvelere ait gruplar için oluşturulmuş paneller için de durağanlık incelemesi yapılmıştır.

4.1. Tahıllar-Baklagillerin Veriminde Yakınsama

Grafik 5'te Nahçıvan ve Türkiye'de tahıllar-baklagillerin ortalama veriminin nasıl değiştiği verilmiştir. Bu ortalamalar buğday, arpa, mısır, baklagiller ve ayçiçeği verimine ait değerlerin ortalaması şeklinde hesaplanmıştır. Grafikten de görüldüğü gibi araştırma dönemi başlarında bu ürünlerin verimliliği Nahçıvan'da daha yüksektir. Fakat özellikle buğday, arpa ve baklagillerin veriminde 2006-2008 yıllarında ciddi bir azalma görülmüştür. Sonraki yıllarda ise Nahçıvan'da tahıl ve baklagillerin verimi sabit bir seyir izlemiştir. 2007 yılında Türkiye'de de buğday ve arpa veriminde bir düşüş yaşanmıştır. Fakat tahıl ve baklagillerin Türkiye'deki verimi araştırma dönemi için bir artış trendine sahiptir. 2008 sonrası yıllarda bu ürünlerin Türkiye'deki verimi Nahçıvan'la karşılaştırıldığında daha yüksektir.

Grafik 5: Tahıllar-Baklagillere Ait Ortalama Verim (kg/decare)

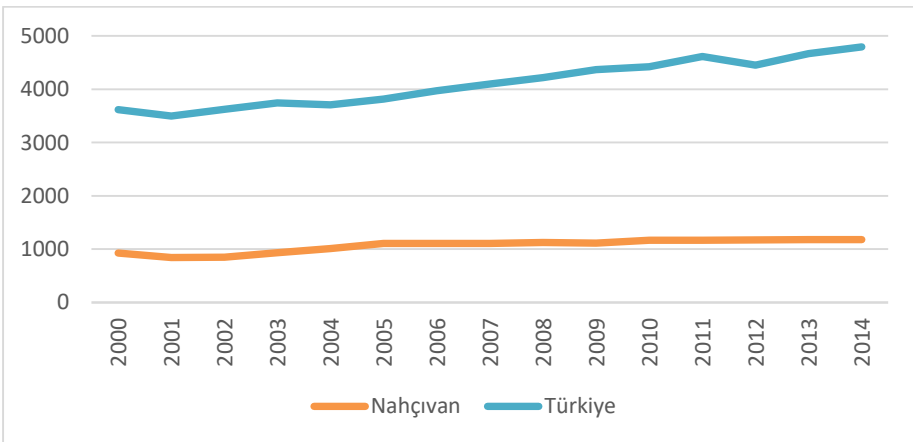
Tablo 3'te tahıllar ve baklagiller paneli için birim kök testlerine ait sonuçlar verilmiştir. Tablodan da görüldüğü gibi sabitsiz ve trendsiz modele ve sabitli modele ait tüm test sonuçları %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde verimlilik farkı serisinin durağanlığını destekleyici herhangi bir bulgu sunmamaktadır.

Tablo 3: Tahıllar-Baklagiller İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Sabitsiz ve Trendsiz Model	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin ve Chu t	-0,9559	0,1696
ADF - Fisher χ^2	16,6240	0,0831
PP - Fisher χ^2	10,7269	0,3792
Sabitli Model	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin ve Chu t	-1,1714	0,1207
Im, Pesaran ve Shin W	0,0278	0,5111
ADF - Fisher χ^2	9,9681	0,4433
PP - Fisher χ^2	9,1298	0,5198

4.2. Sebzelerin Veriminde Yakınsama

Grafik 6’da sebzelere (salatalık, domates ve patates) ait yıllık ortalama verimlilik değerlerinin Nahçıvan ve Türkiye’de nasıl bir seyre sahip oldukları verilmiştir. Grafikten de görüldüğü gibi Nahçıvan’da bu ürünlere ilişkin verimlilik Türkiye ile karşılaştırıldığında hayli düşüktür. Bunun yanı sıra, araştırma dönemi boyunca bu ürünlerin verimliliği Türkiye’de belirgin bir artış trendine sahipken, Nahçıvan’da ise yıllar itibariyle artış ihmal edilebilir derecede düşüktür.

Grafik 6: Sebzelere Ait Ortalama Verim (kg/dekar)

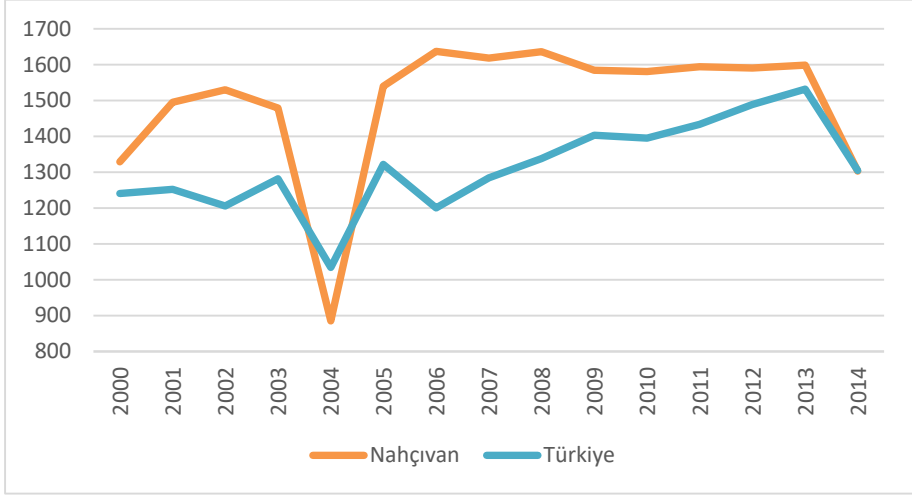
Tablo 4: Sebzeler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Sabitsiz ve Trendsiz Model	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin ve Chu t	3,1625	0,9992
ADF - Fisher χ^2	0,9092	0,9888
PP - Fisher χ^2	0,6665	0,9952
Sabitli Model	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin ve Chu t	0,3363	0,6317
Im, Pesaran ve Shin W	1,3330	0,9087
ADF - Fisher χ^2	3,2094	0,7821
PP - Fisher χ^2	3,1051	0,7955

Tablo 4'te sebzelerin verim farkı serisi için panel birim kök testlerine ait sonuçlar verilmiştir. Bu sonuçlar da Grafik 6'nın sunulan bilgiyi destekleyici niteliktedir. Birim kök testlerine ait sonuçlar da Nahçıvan'da sebzeler için tarımsal verimliliğin Türkiye'ye yakınsadığına yönelik herhangi bir bulgu sunmamaktadır.

4.3. Meyvelerin Veriminde Yakınsama

Grafik 7'de meyvelerin yıllık ortalama verimlerinin seyri verilmiştir. Grafikten de görüldüğü gibi 2004 yılı hariç diğer yıllarda Nahçıvan için meyvelerde tarımsal verimlilik daha yüksektir. Bu, önemli derecede kayısı ve üzüm verimliliğinin Nahçıvan'da yüksek olmasından kaynaklanır. Grafikte Türkiye için verimlilik göstergesinin pozitif bir trende sahip olduğu görülmektedir. Nahçıvan için ise, aynı göstergenin daha düşük bir pozitif eğime sahip olduğu görülmektedir.

Grafik 7: Meyvelere Ait Ortalama Verim (kg/dekar)

6 meyveden oluşan panel için verimlilik farkının birim kök testlerine ilişkin sonuçlar Tablo 5’te verilmiştir. Tablonun ilk kısmında ifade edilen sabitsiz ve trendsiz modele ilişkin test sonuçları fark değişkeninin durağanlığını destekleyici herhangi bir bulgu sunmazken, sabitli modele ilişkin tüm birim kök testlerine ait istatistikler %1 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotezini reddetmektedir.

Tablo 5: Meyveler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Sabitsiz ve Trendsiz Model	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin ve Chu t	-0,92706	0,1769
ADF - Fisher χ^2	12,8965	0,3766
PP - Fisher χ^2	11,8031	0,4616
Sabitli Model	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin ve Chu t	-4,0875	0,0000
Im, Pesaran ve Shin W	-2,9814	0,0014
ADF - Fisher χ^2	35,5308	0,0004
PP - Fisher χ^2	33,7212	0,0007

5. Sonuç

Yakınsama hipotezi neo-klasik büyüme modelinin sonuçlarından birini ifade eder. Bu hipotez, ülkeler arasında gelir düzeyi farklılıklarının zamanla azalacağını öngörmektedir. Buna göre, düşük gelir düzeyine sahip olan ülkeler düşük sermaye birikiminden dolayı sermaye için yüksek marjinal verime sahip olacaklardır ve zamanla gelir düzeyi bakımından ülkeler birbirine yakınsayacaklardır. Yaşam standartları arasındaki farkın azalacağı görüşünün temelinde sermaye için azalan marjinal verimler görüşü yatmaktadır ve yakınsama hipotezin geçerliliği ülkeler veya bölgeler arasındaki verimlilik farkının azalmasını gerektirmektedir. Bu hipotezin geçerliliği ülkeler, bölgeler veya sektörler için gelir düzeyi, üretim düzeyi ve verimlilik göstergeleri dikkate alınarak incelenebilmektedir. Bu çalışmada tarımsal verimliliğe ilişkin Nahçıvan ve Türkiye verileri kullanılarak tarımsal verimlilik için yakınsama hipotezinin geçerliliği araştırılmıştır.

Nahçıvan tarımı incelendiğinde, 2000 sonrası yıllarda tarım yapılan arazilerin sürekli artış gösterdiği görülmektedir. 2000 yılında bu alan yaklaşık olarak 15,28 bin hektar iken, 2015 yılında ise 39,44 bin hektar olmuştur. Aynı zamanda, tarımsal ürün miktarında da önemli artış olduğu gözlemlenmiştir. Belirtilen yıllarda, tarımsal üretimin değeri yaklaşık olarak 35 milyon dolar-
dan 250 milyon dolara yükselmiştir. Fakat bu artışa rağmen tarım sektörünün Nahçıvan ekonomisindeki payı, 2000 ile 2015 yılları arasında yaklaşık olarak %38'den %10'lara düşerek önemli derecede azalmıştır. Bu durum, belirtilen yıllarda özellikle sanayi sektöründe ortaya çıkan hızlı büyümeden kaynaklanmaktadır. Ekonomi içinde tarım sektörünün payının azalması, sanayi ve hizmet sektörlerinin payının artması sanayileşmenin ve kalkınmanın da bir özelliği olarak kabul edilmektedir. Ürün grupları bakımından ise, Nahçıvan'daki tarım alanlarının büyük çoğunluğunda tahıllar ve baklagiller ekilmektedir. 2000 sonrası yıllarda tahıllar ve baklagillerin yanı sıra sebze ve meyve üretiminde de bir artış trendi olduğu görülmektedir, fakat bu trend sebze üretiminde daha belirgin bir seyir sergilemiştir.

Çalışmada Nahçıvan ve Türkiye arasında tarımsal verimlilik için yakınsama hipotezinin geçerli olup olmadığını araştırmak için Nahçıvan'da yaygın bir şekilde üretimi yapılan 14 farklı tarım ürünü dikkate alınmıştır. Panel birim kök testleri kullanılarak, bu ürünler için verimlilik farkı serilerinin durağanlık özellikleri incelenmiştir. Burada, fark serisinin birim kök içermesini veya du-

rağanlığın deterministik bir trendle olmasını yakınsama hipotezinin reddi olarak kabul eden bir yöntem dikkate alınmıştır. Tarımsal verimlilik için yakınsama hipotezinin geçerliliği ürünlerinin tamamının yanı sıra tahıllar-baklagiller, sebzeler ve meyveler olmak üzere üç farklı alt grup için de incelenmiştir. Ürünlerin tamamı dikkate alındığında verimlilik farkı serisinin durağanlığın ilişkin analiz sonuçları Nahçıvan ve Türkiye arasında tarımsal verimlilik için yakınsama hipotezinin geçerliliğini panel testlerine ait sabitli modelde desteklemiştir. Fakat ürün grupları için oluşturulan fark serilerine uygulanan panel birim kök testlerine ait sonuçlar farklılık göstermiştir. Buna göre, tahıllar-baklagiller ve sebzeler için yakınsama hipotezinin geçerliliğini destekleyici herhangi bir bulgu elde edilmemiştir. Fakat meyvelerde verimlilik farkı serisinin sabit durağan bulunması bu hipotezi destekleyici niteliktedir.

Kaynakça

- Bernard, A. B. (1992), **Empirical Implications of the Convergence Hypothesis**, MIT Working Paper.
- Bernard, A.B. ve Durlauf, S.N. (1995), "Convergence in International Output", **Journal of Applied Econometrics**, 10(2): 97-108.
- Bernard, A. B. ve Jones, C. I. (1996), "Comparing Apples to Oranges: Productivity Convergence and Measurement across Industries and Countries", **The American Economic Review**, 86(5): 1216-1238.
- Choi, I. (2001), "Unit Roots Tests for Panel Data", **Journal of International Money and Finance**, 20(2): 229-272.
- Gerschenkron, A. (1962), **Economic Backwardness in Historical Perspective**, Cambridge, Harvard University Press.
- Gill, I. S. ve Kharas, H. (2007), **An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth**, World Bank, Washington, DC.
- Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003), "Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels", **Journal of Econometrics**, 115(1): 53-74.
- Levin, A., Lin, C. F. ve Chu, C. S. J. (2002), "Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-sample Properties", **Journal of Econometrics**, 108(1): 1-24.
- Lucas, R. E. Jr. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", **Journal of Monetary Economics**, 22(1): 3-42.
- Lusigi, A., Piesse, J. ve Thirtle, C. (1998), "Convergence of Per Capita Incomes and Agricultural Productivity in Africa", **Journal of International Development**, 10(1): 105-115.
- Maddala, G. S. ve Wu, S. (1999), "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 61(1): 631-652.
- Martin, W. ve Mitra, D. (2001), "Productivity Growth and Convergence in Agriculture versus Manufacturing", **Economic Development and Cultural Change**, 49(2): 403-422.

- Poudel, B.N., Paudel, K.P. ve Zilberman, D. (2011), "Agricultural Productivity Convergence: Myth or Reality?", **Journal of Agricultural and Applied Economics**, 43(1): 143-156.
- Quah, D. (1992), **International Patterns of Growth: I. Persistence in Cross-country Disparities**, London School of Economics Working Paper.
- Rao, D. S. P. ve Coelli, T. J. (2004), "Catch-up and Convergence in Global Agricultural Productivity", **Indian Economic Review**, 39(1): 123-148.
- Rezitis, A.N. (2005), "Agricultural Productivity Convergence across Europe and the United States of America", **Applied Economics Letters**, 12(7): 443-446.
- Romer, P. M. (1986), "Increasing Returns and Long-Run Growth", **Journal of Political Economy**, 94(5): 1002-1037.
- Schimmelpfennig, D. S. ve Thirtle, C. (1999), "The internationalization of agricultural technology: Patents, R&D spillovers, and their effects on productivity in the European Union and United States", **Contemporary Economic Policy**, 17(4): 457-468.
- Solow, R. M. (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth", **The Quarterly Journal of Economics**, 70(1): 65-94.
- Suhariyanto, K. ve Thirtle, C. (2001), "Asian Agricultural Productivity and Convergence", **Journal of Agricultural Economics**, 52(3): 96-110.
- Thirtle, C., Piesse, J., Lusigi, A. ve Suhariyanto, K. (2003), "Multi-factor Agricultural Productivity, Efficiency and Convergence in Botswana, 1981-1996", **Journal of Development Economics**, 71(2): 605-624.

ORTA ARAZ HÖVZƏSİNİN SUVARMA VƏ İÇMƏLİ SU MƏNBƏLƏRİNİN EKOLOJİ VƏZİYYƏTİ

İlahə SEYİDOVA *

ORTA ARAZ HAVZASI'NIN SULAMA VE İÇMƏLİ SU KAYNAKLARININ EKOLOJİK DURUMU

Özet

Makalede Orta Aras Havzası bölgesinde eskiden kullanılan sulama ve içme kaynakları olan kehriz sistemleri hakkında bilgi verilmiştir. Yerleşim birimlerini içme suyu sağlamak yüzyıllar boyunca şehir düşüklüklerde önemli sorun olarak kalmaktadır ve bu kaynakların kurak bölgeler için ekonomik olarak elverişli olduğu kanıtlanmıştır. Muhtar ülkede öyle araziler vardır ki, bu toprakları ne çay suları, ne pınarlar, ne de diğer içme suyu kaynakları kapsamaz. Onun için bu arazilerin tek yerleşim kaynakları kehrizler ve su kuyuları olmuştur. Arid iklime sahip Nahçıvan koşullarında kəhrizlərə ihtiyacın tarixi oldukça eskidir.

Tarım ile uğraşan nüfus içme suyu ve ekin suyuna ihtiyacını karşılamak için eski su kullanım kuralı olan kəhrizlərdən istifadə etmişlərdir. Bu nedenle mevcut kehriz sistemlerinin korunması ve yeni kəhrizlərin kazılması güncelliğini korumaktadır. Yapılan çalışmanın amacı sudan çeşitli alanlarda kullanımının çevresel açıdan sağlamak için çay sisteminin hidrografik ağı, morfo-metrik unsurlarını, hidrolojik, hidrobioloji, kimyasal, seviye rejimini öğrenmek ve bunlarla kirlenme arasındaki karşılıklı ilişkiyi belirlemektir.

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, ilaherahim16@gmail.ru

Təbiətin yaratdığı bütün abidələr bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu abidələrdən biridə hidroloji təbiət abidələridir. Hidroloji təbiət abidələrinə dağlardan baş götürüb düzlərə həyat gətirən çaylar, təbii göllər, bulaqlar, mineral su mənbələri aid edilir. Suyun varlığı hər yer üçün həyati zərurət təşkil edir. Lakin Naxçıvan dünyanın ən az sulu regionlarından biridir. Bu müəyyən dərəcədə səthi axarların il ərzində qeyri bərabər paylanması ilə bağlıdır.

Yaşayış məntəqələrini içməli su ilə təmin etmək əsrlər boyu şəhər salmada əsas problem olaraq qalmaqdadır. Muxtar respublikanın ərazisində bu problemlər vardır. Bu problemlərin bir qismi kəhrizlər, su artezian quyuları vurmaq, quyular qazmaqla həll olunduğu kimi əsas bir qismi isə ətrafda olan sulu sahələrdə və çay yataqlarında filtrasiya sularını toplayaraq kapitaj üsulu ilə toplayıb borular vasitəsi ilə yaşayış məntəqələrinə daşımaqdadır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ən böyük kapitaj Naxçıvan çayında salınmışdır.

Muxtar respublikada elə ərazilər vardır ki, bu əraziləri nə çay suları, nə bulaqlar, nə də digər içməli su mənbələri əhatə etmir. Onun üçün bu ərazilərin yeganə yaşayış qaynaqları kəhrizlər və su quyuları olmuşdur. Arid iqlim şəraitinə malik Naxçıvan şəraitində kəhrizlərə ehtiyacın tarixi olduqca qədimdir. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali özlərini içməli suya və əkin suyuna olan tələbatını ödəmək üçün qədim su istifadə qaydası olan kəhrizlərdən istifadə etmişlər. Yerli əhali kəhrizlərdən istifadəyə çox böyük əhəmiyyət vermişlər. Onlar öz gücləri hesabına hər il yazda bu kəhrizlərin çıxarılması və təmizlənməsi ilə məşğul olmaqla qarşıdan gələn quraqlığa hazırlıq görürdülər. Muxtar respublikada kəhrizlərin ən sıx olduğu ərazi Kəngərli rayon ərazisidir.

Ərazi kontinental iqlimə malik olduğuna görə regionda yerüstü hidroqrafik şəbəkə seyrəkdir. Lakin buna baxmayaraq yeraltı sularla zəngindir. Naxçıvan ərazisində kəhrizlərin sayına və su sərfinə görə yarıya qədər Kəngərli və Böyükdüz maili düzənlikləri ərazisində yayılmışdır. Səfərəli Babayevin yazdığına görə XX yüzilliyin ortalarında Naxçıvanda 407 kəhriz olmuşdur. Zaman keçdikcə bu kəhrizlərin bir hissəsi sıradan çıxmışdır.

1955-ci ildə muxtar respublikada fəaliyyətdə olan 356 kəhrizin ümumi sərfi $2.722 \text{ m}^3/\text{san}$ və ya illik su həcmi 85.9 mln. m^3 təşkil etmişdir.

Kəhrizlər yerləşən ərazilər hidroqrafik şəbəkənin demək olar ki, olmadığı atmosfer yağıntılarının azlıq təşkil etdiyi və buxarlanmanın ən böyük olduğu ərazilərdir. 1953-cü il məlumatına görə muxtar respublikada olan 356 kəhrizin (sonralar bu kəhrizlərin sayı 407 olmuşdur) 151-i Şərur rayonunda bunun isə 147-si Kəngərli rayonu və Kəngərli maili düzənliyində mövcuddur. Babək rayonunda 80, Ordubad rayonunda 71, Culfa rayonunda 28 və Şahbuz rayonunda isə 8 kəhriz vardır (Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, 1999:298).

Kəngərli rayonunda olan 147 kəhrizin hamısı çay yataqlarından kənarında – Kəngərli maili düzənliyində yerləşən Qarabağlar, Qıvrıq, Şahtaxtı, Xok, Yurtcu kəndlərindədir. Muxtar respublikanın bu kimi kəndlərində subartezian quyuları istifadəyə verilsədə hələlik kəhrizlər əhalinin su təchizatında önəmli rol oynayır. Az meyilli olan düzənliklərdə qazılan tunellərin ümumi uzunluğu bəzən 1000 metrədən tək-tək hallarda isə 2000 metrə çatır. Meyilliyi çox olan ərazilərdə isə məsələn, Kəngərli rayonunun Qarabağlar, Şahtaxtı, Ordubad və Şahbuz rayonunun kəhrizlərinin tunelləri olduqca qısadır. Bu kəhrizlərin bəziləri böyük debite malik olub geniş əkin sahələrini suvarmağa imkan verir.

Qarabağlar kəndindəki “Asrı” kəhrizinin debiti 162 l/san. olmaqla kənd üçün çox əlverişli yerdə yerləşmişdir. Kəngərli maili düzənliyinin şimal tərəfində yer səthinə çıxan “Asrı” bulağının il ərzində verdiyi 80-85 l/san və ya il ərzində 20-25 mln/m³ olduğunu nəzərə alsaq, onda bu ərazinin illik yeraltı su ehtiyatı təxminən 100 mln.m³ həcmində olması təsdiq edilir.

1955, 1971, 2003 illərdə Kəngərli maili düzənliyinin yeraltı su ehtiyatından uyğun olaraq 24,365, 17,918, 11,91 mln.m³ su götürülmüşdür. Ötən 50 il ərzində Kəngərli maili düzənliyi kəhrizlər vasitəsi ilə götürülən suyun miqdarı 2 dəfə azalmışdır (Naxçıvan Muxtar Respublikasının arazboyu və dağətəyi torpaqlarının ekomeliorativ qiymətləndirilməsi, 2008).

Məlum olmuşdur ki, ötən əsrin əvvəllərində Kəngərli kəhrizləri bu bölgənin potensial yeraltı su ehtiyatının 30-40%-indən istifadə etdiyi halda XXI əsrin əvvəllərində bu rəqəm 12-14% enmişdir.

Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla Naxçıvan maili düzənliyində təqribən 25 yaşayış məntəqəsində kəhriz sistemi mövcud olmuşdur. XX yüzilliyin əvvəllərində kəhrizlərin sayı 80-ə, kürələrin uzunluğu 44804 m-ə, quyuların

sayı 1586 ədədə çatmışdır. Burada böyük su sərfə malik olan çoxlu kəhrizlər vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən “Kalba Musa”, “Qızdırma”, “Əliabad” kəhrizlərinin su sərfi şəhərə borular vasitəsi ilə daxil olan sudan çoxdur.

Naxçıvan bölgəsindəki kəhriz sistemləri içərisində bir sıra kəhrizlər öz sululuğuna, əhəmiyyətinə görə digərlərindən çox fərqlənirlər. Belə kəhrizlərdən biri Cananbəy kəhrizidir. El arasında “Cananbər” kəhrizi adı ilə tanınan kəhrizi Canan Bəy adlı adam qazdırmışdır. Canan Bəy orta əsrlər zamanı Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən “bektəşiyə” sulfii təriqətinə mənsub olan Naxçıvanda daimi yaşayan, mənsub olduqları təriqətin adı ilə Bəktəşilər adlanan nəslin nümayəndəsidir.

Canan bəy (ad zaman keçdikcə təhrif olunaraq Cananbər şəklinə düşmüşdür) kəhrizi Naxçıvan şəhər əhalisinin içməli və təsərrüfat suyuna olan tələbatını ödəmək üçün Səfəvilər dövründə inşa etdirilmişdir (Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər, 2003:392)

Mənbələrdən məlum olur ki, XX əsrin ortalarına qədər Naxçıvan regionunda 407 kəhriz olmuş və onların suyu ilə Naxçıvan, Ordubad kimi şəhərlər və 50 dən çox yaşayış məntəqəsi məişət və suvarma suyu ilə təmin edilmişdir. Əsrin əvvəllərində 85,84 mln.m³ yeraltı su kəhriz sistemləri vasitəsi ilə istifadə edildiyi halda, əsrin sonuna bu rəqəm 32,85 mln.m³-ə qədər azalmış, nəticədə tək kəhriz sistemləri vasitəsi ilə götürülməsi mümkün olan suyun 52,84 mln.m³-dan istifadə edilməmişdir (Naxçıvan MR kəhriz sularının ekoloji vəziyyəti. Ekologiya və su təsərrüfatı, 2007:34-40).

Aparılan araşdırmalara görə Naxçıvan MR-də yeraltı su ehtiyatı 335-358 mln.m³/il təşkil edir ki, bunun da 9-10%-i kəhrizlər vasitəsi ilə istifadə edilməkdədir. Halbuki əsrin ortalarında bu rəqəm 20-25% olmuşdur.

1970-ci illərdən başlayaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında subartezian quyularının qazılmasına xüsusi önəm verməyə başlandığından kəhrizlərə diqqət yetərincə olmamışdır. Nəticədə kəhriz drenaj fəaliyyəti pozularaq kəhriz yayılmış ərazilərdə təbii, torpaqların bataqlaşması və təkrar şorlaşması baş vermiş və qısa müddət ərzində min hektardan çox torpaq sahəsi yarıtmaz hala düşmüş, həmin yerlərdə drenaj işləri həyata keçirməyə başlanmışdır.

2003-cü ildə subartezian quyularının sayı 492-yə çatmış, götürülən suyun həcmi isə 97.12 mln.m³ olmuşdur (Kəhriz sistemləri, memarlıq abidəsi, dayanıqlı su sistemi ictimai və iqtisadi inkişafın əsası kimi 1-ci Beynəlxalq elmi konfransının materialları, 2009:157-233).

Naxçıvan MR-də kəhriz və subartezian quyuları vasitəsi ilə götürülən suyun həcmi Cədvəl

Rayonlar	Yeraltı su ehtiyatı, mln.m ³	Subartezian quyularının sayı, ədəd	Kəhrizlərin potensial su vermə qabiliyyətləri, mln.m ³	Kəhrizlərin sayı, ədəd	Cəmi istifadə olunmayan yeraltı suyun miqdarı, mln.m ³
Kəngərli	75.19	13	0.21	181	57.096
Ordubad	41.53	10	1.93	102	28.581
Babək	32.88	51	6.92	68	7.007
Culfa	18.80	24	2.60	31	13.208
Şərur	149.50	255	64.13	15	84.408
Şahbuz	8.73	14	1.181	10	6.139
Sədərək	31.46	95	20.15	-	11.31
Cəmi	358.0	492	97.12	407	207.749

Cədvəldən görüldüyü kimi, Muxtar Respublikada subartezian quyuları 97.12 mln.m³ kəhrizlər isə 32.85 mln.m³ olmaqla cəmi il ərzində 129.97 mln.m³ yeraltı su ehtiyatından istifadə etmişlər. Halbuki kəhriz sistemləri tam bərpa olunsaydı bu həcm 182.72 mln.m³ ola bilərdi.

MR çaylarının illik axımının 75 faizə qədəri kənd təsərrüfatında istifadə olunmadan yaz və payız daşqınları zamanı axıb Araza tökülür. İllik axımın cəmi 10-17 faizi yay dövrünə düşür ki, bu da süni suvarmaya ciddi ehtiyacı olan sahələrin ancaq 60 faizə qədərini ödəyə bilər. Problemin həlli üçün maksimal axın dövründə çay sularını toplamaq məqsədilə bir neçə su anbarları tikilib istifadəyə verilmişdir. Bunlardan Uzunoba” (9 mln kub m), “Nehrəm” (6 mln kub metr), “Sirab” (12,7 mln kub m), “Bənəniyar” (15 mln kub metr), “Arpaçay” (135 mln kub m), “Vayxır”(100 mln kub m) və sairəni göstərmək

olar. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin 90%-nin əkildiyi Arazboyu düzənlik və alcaq dağlıq sahəsində illik yağıntının miqdarı 230-310 mm təşkil edir. Odur ki, bu sahədə süni suvarma tətbiq etmədən torpaqdan hec bir məhsul götürmək mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikasının Kürdən sonra ikinci çayı olan Araz Naxçıvan MR-i üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR ərazisindən Araza axan çayların suyu, onun ümumi balansının ancaq 16 faizini təşkil edir və bunun 40 faizə qədəri suvarmada istifadə olunur. Türkiyə ərazisində Arazın ekoloji sabitliyi demək olar ki, pozulmur. Bu sahədə sənayecə inkişaf etmiş iri şəhərlər və qəsəbələr olmadığından çayın çirkəlmə dərəcəsi də aşağıdır. İran sahilləri boyu da ona qarışan çayların suyu təbii vəziyyətə yaxındır. Naxçıvan MR çaylarını çirkəndirən mənbələrdən biridə çay kənarlarında salınmış kəndlərdə mal-heyvanın üzvi tullantılarının çay yataqlarına və subasarlarına tökülməsidir. Bu tullantılar çay sularının bioloji çirkəlməsinə, o da öz növbəsində bir sıra xəstəliklərin, xüsusilə mədə-bağırsaq xəstəliklərinin yayılmasına səbəb olur. Axar sulara avtomaşın və digər mexanizmlərin yuyulmasını qadağan edən çoxlu qanun, qərar və sərəncamlar mövcuddur. Buna baxmayaraq, yenə də çaylarda, sututarlarda, kanallarda maşınlar yuyulur. Bir çox yerlərdə çaylar və digər axar sular üzərində maşın yuyulan sexlər qurulmuşdur. Bu sexlərdə hamının, gözü qabağında hər gün onlarla maşın yuyulur və külli miqdarda müxtəlif yağlarla çirkəlməmiş sular son nəticədə Araza və ya əkin sahələrinə-torpaqlara axıdılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, suya düşmüş bir damla maşın yağı bir neçə m² sahədə nazik yağ təbəqəsi əmələ gətirir. Bu təbəqə isə su ilə atmosfer arasında qaz mübadiləsini, buxarlanmanın təbii gedişini pozur, su faunasının inkişafına mənfi təsir göstərir. Naxçıvan MR-in iqlim, torpaq, relyef, hidrogeoloji xüsusiyyətlərini və çayların, onların suyu əsasında yaradılmış su anbarlarının mühafizəsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir. Əvvəllər kiçik sahəyə və azsu tutumuna malik olan bu təbii göllər sonradan insan fəaliyyəti nəticəsində genişləndirilmiş və süni su anbarlarına çevrilmişdir. Bundan başqa, mövsümlər üzrə, ümumiyyətlə ilboyu yağıntıların azlığını, vegetasiya dövründə əkinlər üçün suvarma suyunun çatışmadığını nəzərə alaraq MR-də bir sıra su anbarları inşa edilmişdir. Su anbarları və suvarma sistemləri istifadəyə verildikdən sonra landşafta və təbii-texniki kompleksə mənfi təsir göstərən bir sıra ciddi problemlər meydana çıxmışdır. Birinci növbədə su hövzələrinin lillənməsi və çirkəlməsi fəlakət həddinə çatmışdır. Məlum olduğu kimi, hər bir su anbarı

tikilməzdən əvvəl və sonra onun ətraf mühitə nə cür təsir edəcəyi və etdiyi dəqiq öyrənilməli və gözlənilən mənfətəsirləri aradan qaldırmaq üçün tədbirlər müəyyənləşdirilməlidir. Lakin əvvəllər MR-in su anbarlarında bu sahədə heç bir xüsusi və kompleks araşdırmalar aparılmamışdır. Son illərdə aparılan araşdırmaların nəticələrindən aydın olur ki, su hövzələrində, birinci növbədə “Araz” və “Arpaçay” dəryaçalarında ekoloji tarazlıq pozulur və bu arzu edilməz nəticələr verə bilər. “Araz” su anbarı Araz çayının orta axınında eyni adlı çökəkəliyin yerində yerləşir. Su anbarında fəal sürətdə gedən ekoloji pozuntular onun tikintisi zamanı qarşıya qoyulmuş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini çətinləşdirir. “Araz” dəryaçası su mübadiləsi yavaş gedən sututarlara aiddir. Çayın mənsəb hissəsində axım sürəti olduğu halda, su anbarının özündə axım sürəti sifra yaxındır. Axımın sürəti ilə gətirmələrin yerdəyişməsi su anbarının lillənməsi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir.

Dərinlik rayonunda təbii amillərdən asılı olmayaraq lillənmə həmişə aşağıdır, şəffaflıq maksimuma çatır, burada su qismən təmizdir. Dayazlaşma nəticəsində, xüsusilə sirkulyasiya olmayan sahələrdə suyun termik rejimi pozulur. Temperaturun yüksəlməsi suda oksigenin azalmasına səbəb olur. Nəticədə balıqlar ölür. Hidroparazitlər artır. Araşdırmalar göstərir ki, su temperaturu 30°C-ə yaxınlaşdıqda su canlılarına mənfə təsir göstərən dəyişilmələr gedir. İlk mərhələdə bir sıra canlıların artımı dayanır, sonrakı mərhələlərdə isə onların kütləvi məhvi başlayır. 27°C temperatura malik suda flora və faunanın növ tərkibinin və onların məhsuldarlığının azalması başlayır. Eyni zamanda susevərcanlıların kəskin artımına və onların dominionluğuna səbəb olan şərait yaranır, balıqlarda parazitlərin kütləvi yayılması müşahidə edilir. Sənaye müəssisələrinin tullantıları, xüsusilə həll olmayan, kimyəvi birləşmələr insan sağlamlığı üçün qorxulu olmaqla bərabər balıqlar üçün də məhvedicidir.

Aparılan tədqiqatın məqsədi sudan müxtəlif sahələrdə istifadənin ekoloji baxımdan təmin etmək üçün çay sisteminin hidroqrafik şəbəkəsinin, morfo-metrik ünsürlərini, hidroloji, hidrobioloji, kimyəvi, səviyyə rejimini öyrənmək və bunlarla çirklənmə arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirməkdir

Ədəbiyyat

1. Quliyev Ə.G., Naxçıvan Muxtar Respublikasının arazboyu və dağətəyi torpaqlarının ekomeliorativ qiymətləndirilməsi. Doktorluq dissertasiyasının avtoferatı. Bakı, 2008.
2. Quliyev Ə.G., Həsənov F.H. Naxçıvan MR kəhriz sularının ekoloji vəziyyəti. Ekologiya və su təsərrüfatı, №5, 2007, səh. 34-40.
3. S.Y. Babayev, Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, Bakı. Elm-1999.298 s.
4. Səfərli. H.Y., Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
5. Kəhriz sistemləri, memarlıq abidəsi, dayanıqlı su sistemi ictimai və iqtisadi inkişafın əsası kimi 1-ci Beynəlxalq elmi konfransının materialları Naxçıvan, 24-26 sentyabr 2009. səh. 157-233.

**SEMPOZYUM
FOTOĞRAFLARI**

Orta Aras Havzası; Kars, İğdır, Revan ve Nahçıvan bölgelerini içine alan coğrafyanın adıdır. Aras Nehri'nin içinden geçerek can verdiği bu mümbit topraklar asırlarca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Orta Aras Havzası, stratejik konumu ve zengin su kaynakları sayesinde İpek Yolu güzergâhında ekonomik olarak önemli bir merkez konumuna gelmiş ve aynı zamanda kültürel bir köprü görevi üstlenmiştir. Burada meskûn halkların kültürel, sosyal, siyasi, ekonomik etkileşimleri bu bölgeyi dikkate ve araştırmaya şayan kılmaktadır.

Elinizdeki kitap, bu çerçevede T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ile İğdır Üniversitesi, Nahçıvan Devlet Üniversitesi ve Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü iş birliğinde düzenlenen "Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan bildirimlerden oluşmaktadır. Bu kitap; Orta Aras Havzası ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların bu coğrafya ile ilgili tarihi, kültürel, sosyal, siyasi, ekonomik alandaki bilimsel çalışmalarını literatüre kazandırma, uluslararası düzeyde duyurma ve tanıtma amacını taşımaktadır.

